

<p>विषमज्वरेत्रिकलादीनामृधकृपृधगु- योजनम्</p>	<p>५०</p>	<p>अधोगेमुहणादि ऊर्ध्वगादितर्पणादि</p>
<p>अध्वामहातकयोजनम् विषमज्वरेलशूनयोजनादि</p>		<p>अशुद्धरक्तधारणनिषेधादि लेहः</p>
<p>विषमज्वरेचिकित्सातरम् तद्देहवर्तनमकारः</p>	<p>५१</p>	<p>त्रिवृतादिभिर्मोदकःसन्निपातोत्थ- रकशोकज्वरत्तदुत्</p>
<p>सर्पिषोवाभात्रापानेगुनर्वमनम् ज्वरगमनयासैरनीलिन्यादिपानम्</p>	<p>५२</p>	<p>तत्रयमनादि उभयोःक्रमेणमंधपेयादी मंधप्रकारः</p>
<p>तेलविशेषेणनयनाजनम् सर्पिषवदनव्ययोजनम्</p>		<p>मंधस्यान्यःप्रकारः पेयप्रकारः</p>
<p>सर्वेषुज्वरेषुपलंककपाधूमः ६</p>	<p>५३</p>	<p>मासाधनप्रकारः रक्तपित्तेशुफिशिजिन्यान्वादि पानीयप्रकारः</p>
<p>विषमज्वरेचित्तैकैकतीयधूपादयः देवाश्रयंघोषधज्वरादिनाशकम्</p>		<p>रक्तपित्तिन शशमांसादिशक्तम् रक्तपित्तकारणत्यागः</p>
<p>विषमज्वराशांतौषधास्वसिराज्यध केपलानिहादिज्वरेसर्पिषानादि</p>	<p>५४</p>	<p>घासकरसेनकलिन्यादिकृत्वादि पित्तशमकम्</p>
<p>सहोत्थेज्वरेवाञ्जिमन्त्रादिसाधनम् ओषधीर्गंधजादौपित्तशमनादि</p>		<p>रक्तपित्तजापिनस्वप्राप्त्याः ऊर्ध्वोत्थेराज्यकक्षाध</p>
<p>क्रोधादिज्वरेचिकित्सा क्रोधजादिज्वराशातिप्रकार</p>	<p>५५</p>	<p>मथितेरक्तपित्तेलेहः अतिशुद्धरक्तस्यरुधिरपानादि</p>
<p>शापाद्युत्थेज्वरेदेव्यथाश्रयोचिचिः तेषुज्वरेषुदोषानुसारेणाहारादिक-</p>		<p>रक्तपित्तजित्कपायः चंदनादिज प्रसादोरक्तस्यातिप्रवृत्ति-</p>
<p>ल्पनम् वातादिकोपानुसारेणाहारादिकल्प-</p>	<p>५६</p>	<p>नाशकः इक्षुगंडिकाजलपूर्वगुणम्</p>
<p>नम् ज्वरकालस्मृत्योर्हारिभिर्विषयैर्हर-</p>		<p>रक्तपित्तेपित्तज्वरीयकपाया- पूर्वोक्ति शमाभावेकाग्रपयोयोजनादि</p>
<p>णम् रुपापरंवेत्त सुधुज्वरनाशकम्</p>	<p>५७</p>	<p>शूतविशेषान्मन्त्रमार्गतरक्तनाश शुद्धगतेरक्तपित्तेशूतपयोविशेष</p>
<p>आचल्लामाद्दद्यामादित्याग विज्वरस्थापिसर्वाज्यवर्जनम्</p>		<p>रक्तेरवातिमारदुर्नामचिकित्सा पूर्वोक्तकपायशतानंतरंभोजनम्</p>
<p>उपरिणस्तत्कालेभेषजदानकारणव ओषध्यादयोज्वरप्राः अधरक्तपित्तचिकित्साध्यायः २</p>	<p>५८</p>	<p>पित्तशोभितादिनाशकोषतविशेषः रक्तपित्तप्रशूतम् रक्तविशेषेलेहादि अंभोजरणवादिकोलेहः शुदागमेरुषेचिः</p>
<p>पुसऊर्ध्वगरक्तपित्तोपक्रमः अधोगस्यापिपादनम्</p>		
<p>रक्तपित्तेचिकित्सातविचारः रक्तपित्तव्यवहारेणादिनासाधनादि</p>		
<p>ऊर्ध्वमवृत्तेरसादि</p>		

- प्राणगुरुविरिनस्यम्
अन्यदोषधरकपित्ते
५० अधकासाधिकितिसत्ताध्यायः ३
कासेच्छेहायुपाचारः
५१ गुह्यादिरसादिसिद्धमस्थःकासा-
दिजित्
सर्पिःप्रसवःकासादिजित्
धृतविशेषःपंचकासादिजित्
५० सिद्धेसर्पिःकासाजित्
लेहादिःकासाजित्
विठगचूर्णेकासादोषोज्य ४
यातजेकासेदुरालभादीन् स्लेहः
यातजेकासेदु स्पर्शादिचूर्णांमालेहः
कटुष्णजलेनपिप्लीपानादि
५१ मदिरादिभिर्बदरमहापानादिवा
कासादेःश्लेहिकादिधूमपानम्
धुपैर्हितशाल्यादिभक्षणम्
यातजेकासेयवान्यादिभिःसिद्धयेया-
पानम्
पंचकोलगुह्युतरेयापानम्
५२ मांससर्गाभ्रतपेयापानम्
यातजेकासेवास्तुफ्रादयोमक्ष्याः
पित्तकासेनुसर्पिवाचननम्
पित्तकासेतनुकफादौत्रिवृतादिसेव-
नम्
५३ स्तनदोषनरस्यपेयादिश्रमः
पित्तकासादौसितादिमिल्लेहादि
व्यंगेलादिमिल्लेह
धनश्लेष्मपित्तकासेयवादयः
५४ तनुकफेपित्तेशाल्यादि
पित्तकासेमांससादय
पित्तकासेदक्ष्णादिसाधितपानम्
शठ्यादिरसपानम्
पित्तकासेलेहः
५५ कफकासेपानप्रकार
दशमूलव्यादिपानम्
पिप्पल्यादयस्त्रयोलेहा कफकासहराः
- ६६ कफकासेमरिचलेहः
देवदावाद्यस्त्रयोलेहाः
दाडिमायंचूर्णेपीनसादिजित्
गुडादिकंचूर्णैकगुणम्
पथ्याकुस्तुसरीत्यादिप्रपाचनस्यप-
नम्
६७ कफकासिनोदीप्यकादिश्रुधितपा-
नम्
तत्रद्वितीयश्रुतीकारः
सर्ववातकफामयप्रपेयानुपानम्
धृतविशेषःकासादिजित्
तथाविडंगरसादौसाधितधृतम्
पुनर्नवादिरसैःसिद्धधृतकासादिजि-
६८ कफव्याधिनाशनं कटकासीधृतम्
दुर्नामादिजित्स्लेह
कफकासादौधूमपानम्
६९ वातश्लेष्मोत्तरकासजित्धूमपानम्
तमकेपित्तकासक्रिया
वातश्लेष्मात्मककासादौश्लेष्मक-
मादि
कफानुषधपचनादौकफकासहरक-
मादि
अतःशतउरसिधिकित्ता
७० पारश्वरस्यादिरुपादेलाक्षापुतसुरा-
पानादि
दीप्ताम्पादेःक्षीरविशेषपानम्
ज्वरदाहेधृतपुतामयचचूर्णपानम्
कासबतौमधुरीषघसाधितसर्पिष्पा-
नम्
७१ कासबदोदेःसघृतमास्त्रिकमधूका-
दितेहः
गुटिकाशुष्याःपित्तशोणितादिप्राः
रकष्ठीधिन
मुखादिनाविसृतेरकेओषधम्
मदवातरयाजामेदआदिमक्षणम्
शामादेःसरेणसघृतक्षौद्रादिमक्षा
अथवाक्षीणादेःशर्करादिकोलेहः

नस्यनिर्यूहादेःपानम्
 क्षतोररुकादःसर्पिर्विशेषेणशाल्यो-
 दनभक्षणम्
 वातपित्तपीडितादेर्घृताभ्यगादि
 न्दत्वाश्वपीडासुजीवनीयस्यसर्पिष
 पानम्
 क्षतवासेघृतविशेषोहितः
 लेहविशेषादिप्रकारः
 घृतात्यस्थःसिद्धोवातपित्तद्वंशगुरु-
 लनुत्
 समसकृत्क्षतस्तीणेरकगुल्मेघ-
 हितम्
 घृतविशेषोयक्ष्मादिहरः
 अभ्यधिकपित्तादौघृतलेहपानादि
 क्षामादीनांचूर्णैःसहपूर्वपानानांयो-
 जनादिषीर्यभ्रापकम्
 कूर्मांडाल्यरसायनकासादिहरम्
 पुष्ट्यादिकरःप्रयोगः
 नागयलासर्पिःपित्तरकादिजित्
 दीमाभ्यादावेतद्विध्यादि
 अगस्त्यनिर्मितंरसायनपचकासा-
 दिजित्
 वसिष्ठेनफथितरसायनमगस्त्यले-
 हादुणेरधिकम्
 रुच्यादिगुणकंचूर्णम्
 अन्नपानेषुतांडयःप्रदेयः
 क्षतदोषेयक्ष्मविहितोविधिः
 कफेवृद्धेकासवतःपुसोधूमपानम्
 द्विमेदादिभिर्धूमपानादि
 मनःशिलादिभिर्धूमपानादि
 सर्पिपासहधूमपानम्
 क्षयजेकासेघृहणादि
 स्तीणदेहस्यसिद्धसर्पिष्पानम्
 पित्तादिपुस्तीणेपुकासवतसाधित-
 घृतपानम्
 मूत्रवेवण्यादौसाधितघृतादेःपानम्
 शूलमेद्रादौघृतमंडेनानुपासनादि

ततोभोजनादि
 कफकासांतंभ्यसिद्धघृतपानादि
 शोपादिहरोघृतप्रस्थः
 रसकल्केपकघृतंरसादिल्टु
 भोजनोपरिसिद्धघृतपानादि
 क्षयकासिनां चक्यादिद्वयकघृतान्य-
 मियर्धनानि
 लेहविशेषःश्यासकासजित्
 सूच्यादीनांश्यासकासहरत्वादि
 श्यासकासेपुमुलेगुटिकादिधारणम्
 तित्कस्यपत्रकन्कठ्यादिजित्
 सर्वकासेपुमुद्रयूषः
 क्षयकासिनोयूषादयः
 क्षयकासेसानुपानायूमावृंहणादिच
 सन्निपातोद्वयक्षयकासेसन्निपातो
 कंदेयम्
 अथश्यासहिष्माचिकित्तिनाध्या-
 यः
 श्यासहिष्मायास्तुल्यमेपचिकित्ति-
 तम्
 श्यासहिष्मातुरस्यमाश्वेदोपचारः
 स्विन्नस्वरसेःसहस्त्रिंशद्भोजनादि
 कफेगिरुतेसुसमाख्यादि
 तद्विशेषस्यहिग्वादिपुतान्नादि
 अत्रहेतुः
 विशोधनकारणम्
 तेनाशांतोवक्ष्यमाणधूमपानादि
 धूमप्रकाराः
 स्वेदाहार्णास्वेदाः
 उद्धतेपवनेस्त्रिंशद्भारादिभिःशम-
 श्यासहिष्मानां कषायादिभिःशम-
 मधुरादिभिर्हिष्माश्यासोपचारः
 वाथविशेषेजागठरसयूषाः
 कासादोषेया
 दरामूलादिभिःकषायपानादि
 कासादिशान्त्यर्थेरात्यादिभोजनम्
 अथवातमासिकसकृत्पानविशेषः

- अन्नंक्षारादियोजना
हिष्मा-यासतवतोदशमूलकाधादि
तत्रविशेषः श्वासकासजित्
- ९२ पाटादिरूपानम्
पित्तकफानुगोसप्तपर्णस्यरसरसपानम्
पित्तानुचयिनिउत्कारिकायोजनादि
- ९३ बहुस्फुरयगोगजादीनांशुद्धसले-
हादि
जीवत्यादिकचूर्णेहिष्मादिहरम्
शठ्यादिकचूर्णपूर्वगुणमादि
सगुडधृटीभक्षणार्दि
- ९४ हिष्म-मातांनानस्यम्
हिष्मा-सातस्फुपृतविशेषपानादि
शात्वानिलादिप्रयुताविशेषपानम्
- ९५ क्षारेणसर्पिणानादि
हिष्माश्वासातायहितपदार्थाः
हिष्माश्वासानांसामान्येनचिकित्सा
- ९६ हिष्माश्वासशमकरणेहेतुः
श्वासकासयो.परस्परभेदजैरुपाचार.
अधराजयक्ष्मधिकित्सात्पाद्याय ५
- ९७ यस्मिणःशोधनवमनविरेचनानि
तत्रवमनम्
विरेचनम्
बृंहणदीपनादि
- ९८ आजमासादिक्षयजित्
फाकोल्लादिर्कमासहितम्
पित्तकफादोहितपशय.
आजरसपानपीनसादिनिवर्तकम्
- ९९ जीर्णमद्यपानंस्त्रोत्रोविशुद्धिकरम्
सिद्धसर्पिरादियोजना
घृतविशेषोरोगराजहर
- १०० पल्प्यादिहरीघृतविशेषः
पाश्यांसगूलादिहरंघृतम्
पीनसादिनाशकंघृतम्
स्रोतसाविशोधनगुल्मादिजिघत्सि
द्वंघृतम्
- १०१ शोषजिदुघृतम्
अश्वगंधशूलक्षीरादुद्धृतंघृतपूर्वोक्त-
गुणम्
मांससर्पियांतपित्तप्रकासादिजिघ
गुल्मादिनाशकोलेहविशेषः
- १०२ क्षयेक्षतसर्धपिसर्पिगुंडाः
त्वगेन्द्रादयःस्वर्षाःनासादिप्राश्व
क्षपिणःस्वरसादेनस्यधूमादि
यातजेस्वरसादेसाधितघृतपानादि
- १०३ अथवाचदर्या.पत्रफलकम्
मधुकादिभिःपक्षतेलनिषेचनंवा
अनुपानाशनम्
पित्तोद्भवेसमाक्षिकसर्पिः
मत्स्यदिभिःसित्तसर्पिर्नस्पत्यर्थेव
पित्तजेस्वरसादेनस्यचूर्णैलहो
- १०४ कफोद्भवेमूत्रेणसहफटुकरसद्भय-
पानादि
अन्यसिद्धयवागूपानादि
अभिहतस्यस्यशर्करामाक्षिकमि
श्रपयःपानम्
अरोचकेनानाविधमन्नपच्यम्
बहि.शुद्धादिरुचिकरम्
- १०५ अरुचोरुचिकरामक्ष्या.
यानेनारुचौचूर्णपानादि
पित्तादरुचौगुडवारिणावमनादि
कफादरुचोर्नवजलैर्वमनादि
- १०६ एलादिकचूर्णप्रसेकादिप्रम्
रुच्यपूर्णविचधादिप्रम्
दीपनकासजिघत्सो
प्रसेकेभक्षणार्दि
- १०७ क्षिग्धोष्णे कफप्रसेकजयः
पीनसादायस्यप्रयोगः
पीनसेविशेषेणाभ्यगादि
शिरासपाश्यांसूलेप्रदोपानुसा
जमादि
दोषसंसर्गेतगरादिभि.प्रलेप
पुनर्नवादिभिर्नस्यादीनि

शुभाद्यैर्वस्मिणोदुष्करहरणम्
पद्मकादिभिः प्रलेप

यटादिसिद्धतैःटादिनाऽभ्यग.
यस्मिणोऽतोसारग्रहणीविहितमौ-
पधम्

१०९ राजयस्मिण शुष्यत पुरीषरक्षण-
कारणंच

युक्तयानांसादिशीलनेयस्मिणोऽनव-
काशः

स्रोतांविषयधमोत्साय र्वसुरानुपानादि
स्रोहादिकोष्ठेष्वभ्यन्तस्थावगाहनादि
पुष्ट्यादिप्रदचूर्णादि

११० अन्नस्नानादीनिप्रशस्तानि

१११ अथछर्वादित्रिकिन्तित्वाध्याय ६
छर्दिपुत्रंघनादि

घमनादनंतरंक्रमशांतिरेकोपधम्

११२ छर्दिपुररिशुम्नादिगुणयुक्तयत्नम्
वातच्छर्दिप संधवाग्बितसर्पिष्पा-
नादि

११३ पित्तजायांतिरेकार्थेद्वास्तादिभिस्त्रि-
वृदादि

जड्यान्नादिजकायादिछर्वादिप्रम्

११४ धानोरत्नमद्गन्ताद्युपानादि
कफजायांछर्दिपनिचाडियुक्तोष्ण-

जलेनघमनादि
द्विष्टार्थछर्दिपोऽनुकूलव्यापारेणश-

मनम्

११५ रुमिजाया रुमित्द्वोगेदिने रामः
छर्दिपित्तभनग्रहणे

वातजेत्द्वोगेत्तपानम्
संधवादिभिः पक्षतेलनद्यागुणम्

छायपक्षतेलननम्यादि

११६ शुंठ्यादिभिः पक्षपृतनाशनत्दुग्जा-
दिजित्

धृतप्रमंथात्द्वोगादिजित्
घृतादियुनपानविकर्त्तिकाभृत्हरम्

त्ददयादिशूटगुल्मादिपुक्कविशो-
पभक्षणम्

११७ वातजेत्द्वोगेत्तेडादीनिहितानि
पचमूलादिनासाधितजन्तुपानादि
अस्यांश्रित्तापास्थानम्
सत्द्वोगस्यचन्तेलपानादि
महास्रोहपानादि

११८ दीपेत्तौवातराशेक्षीरादि
क्षारादिवर्ज्यस्थानानि
कफानुबधेत्स्मिन्नुद्गक्षोष्णक्रिया-
सधनम्

येत्तेत्द्वोगावोविरेकादि
साधितमार्हपसर्पिष्पित्तद्वंगना-
शनम्

११९ क्षारयुक्तपक्षघृतादि
कफोद्भवेकचित्तजेनघमनादि
चूर्णपानादि

लेहविशेष कफविनाहा

१२० श्लेष्मगुन्मोदितानांपानम्
शिलाजतुप्रयागादि
उष्णाद्युनासुक्षादिकृतचूर्णपानम्
कलेद्विरेचनार्थे

१२१ आमाशयगतमान्नस्यशुद्धिघन-
पाचनैरनुलोमनम्

रुमिजेत्द्वोगेरुमिप्रमोपधम्
नृष्णामुसर्वांशुवातपित्तप्रोविधि
आंतरिक्षजलादिशस्तम्

१२२ पवनोत्थनृष्णायांसगुडदध्यादि

१२३ पित्तारथायांपछोदुष्करकन्दजरसादि
कफोद्भवायांनिघ्नसववारिणावम-
नादि

१२४ सर्वैरामाशुष्णायांसनिपातप्रपा
दिक्रिया

श्रमात्तृष्णायांमस्तरसादि
आतपात्तृषिसकुभिर्भेषपानादि
शीतस्नानान्निघ्नसाद्युपानादि
मदानृष्यर्धजन्मसादि

१२५ स्नेहनीक्षणातरामे,स्यभायशीतजल-
पानम्
भजीर्मादेस्तृष्णायामुष्णांशुपानादि
क्लिम्भाश्वत्पित्तस्यहिमशीतजगुडो-
दकपानम्
गुवांशुभेनतृपित्तस्यबमनादि
क्षयजायाबृहणम्
कृशादीनानृपिक्षीरादि
मोक्षेवातायांक्षीरम्
रेणोपसर्गनातामाधान्यांश्यादि
पूर्वेतृष्णाजय
१२६ अथमदात्ययचिकित्साध्यायः ७
नदात्ययेचिकित्साप्रकारः
तत्रहेतुः
१२७ मद्योत्पन्नस्याधेमद्येनैवशांतिः
विषान्मद्यस्यैवदृश्यम्
विषयुक्तमद्यपानशक्तम्
१२८ तत्रहेतुः
पूर्वांशुगुणैर्मद्यंशुसाम्यकरणम्
पानात्ययोपधकारः
तत्तत्सद्गोशानुसारेणभेषजप्रयोगः
१२९ विशेषणचिकित्सातन्म
वातोत्पन्नमदात्ययेपितृकृतमद्यदा-
नादि
१३० पित्ताधिकेमदात्ययेबहुजलशर्कर-
मद्यादि
रसै शालिशष्टिकभोजनम्
नृड्विदाहवतामदात्ययिनोष्यन्नादि
१३१ पित्तमदात्ययेकासेगुहृष्यादिरसयो-
गादि
वातपित्तेधिकेद्राहारसपानादि
नृपित्तत्वामल्पमद्यपानादि
१३२ मद्योत्पन्नानेनशीथपचनाहतांभ-
पानादि
मुक्तालेपस्तृष्णाशमकः
मद्यनोष्णशीतविष्यादि

श्लेष्माधिकमदात्ययस्ययमनो-
सौ
१३३ ततोजातक्षुध,शर्करवहुमाक्षि-
पानादि
कीलत्वयुवेषभोजनादि
यथाभिमांसभक्षणादि
१३४ कफाधिकेमदात्ययेऽष्टागद्वय-
हितम्
उपायविशेषे सहजागरणेकफा-
मदात्ययनाशः
दोषचलमेषेक्ष्यसंबन्धमदात्ययेचि-
त्सा
१३५ सर्वेषुमदात्ययेषु रुच्यं पानकम्
मदात्ययेहृषणीक्रियासहेतुका
तथाप्युपशमाभावेपय,पानम्
१३६ मद्यक्षान्त्यस्यक्षीरदानेकारणम्
पयशाविजितेरेगेअन्याल्पमद्यपा-
प्रकारः
विदूह्यध्वसकयोर्धृतक्षीरचचिकि-
त्सितम्
मद्यसथोगेकारणम्
१३७ सुरागुणा
१३८ युक्तमद्यपानास्तत्परोगनाशः
मद्येनयिनात्राग्लमांसपरिणासा-
भावः
मद्येनयिनाशुभरयाल्पगुणः
१३९ पीतमद्यस्येयवेषरुदधनासहृणम्
मद्यादन्पत्वारोग्यवृत्तु
तस्मान्मद्यपयम्
मद्यपानैर्विधिः
१४० मद्यपानोत्तरत्तन्व्यम्
मद्यप्रशंसा
१४१ मद्यपानानन्तरंशपनम्
मद्यपानस्वयुरैरपिस्थूणीयव्यम्
तस्माद्द्वयव्यपापानहितम्
१४२ एषधनिनाविधिः
वाताधिकस्यमद्यपानप्रकारः

१६ पित्तस्य मद्यपानप्रकार
 १७ श्लेष्मिकस्य मद्यपानप्रकार.
 १८ पातादौहितमद्यप्रकार
 पानकान्
 मद्येषु मायेणवानपित्तप्रचिकित्सितम्
 तेषामुपक्रम
 १७ प्रसक्तवेषु मुसनासाधराधनादि
 दोषबलानुसारेण क्रिया
 १८ मदादिषु नस्यादियोजना
 सन्व्यासशीघ्रनस्यादियोजना
 मदादिमतउपावरणतत्प्रकारणच
 १९ अध्याश्रितिकित्सिताभ्याय
 अशोषुनस्ययत्रादि
 २० बह्वंशस प्रागुदतिणारोसतउपचारादि
 सुदधार्शसात्क्षणम्
 यत्तिशूलेनाभेरधोलेवादि
 शकन्मन्मयतीघातेकाथमयागादि
 १२ दाहानहस्यतेलेनगुदकोत्कसेपनादि
 १३ अशंसधूपनादि
 गुदजशासनीवर्ति
 तभागुणाअन्यावर्ति
 लेपविशेष पूर्वगुण
 अन्योलेष
 ५४ कुष्ठादिभिश्च लिपितप्रलेपनम्
 अकतीरादिफलितप्रलेपनम्
 आनुबासनिषेध
 पूर्वोक्तलेपनद्वयेलेजान्यभ्यजनानि
 धूपनादिभिर्दुष्टाधिरन्नाय
 अशोभ्योर्धरहरणम्
 रकाषसेचनेकारणम्
 ५५ गोरसपानादिकर्तागुदजजित्
 दुनांमशरयमाशकपानादि
 श्वयधुशालार्थेय हेष्पादिषुर्जपानम्
 तत्रणतर्पणंयवसपुद्गानादिषु
 ६६ अत्यर्धमदकाषामेसाश्च मयनबसम्
 त्रकयोजनशानादि

तत्रप्रयोगेगुण
 तत्रप्रयोगानतरमन्नादिनापुष्ट्यादय
 मधितविशेषपानेगुदजस्य
 १५८ तकारिष्टपानम्
 कुम्भविशेषेजाततकमर्शोहरम्
 भाग्यादिष्वप्येचरुविधि
 यन्हेर्दीपनस्नेहपेषादि
 कठिनपुरीषाणाविक्षयमाणक्रम
 १५९ स्नेहाये सकुम्भिव्यणयारुणीपानादि
 तभाकरजपल्यभक्षणम्
 तभागुडेनसहसुदीपानादि
 द्विद्विपथ्याल्पयकलसादनदुनांमादि-
 र्दन्
 अजशुभीमूलकल्कपानगुदाकुराना
 शकम्
 १६० श्वेष्टारसेनत्रिवृतादिभक्षणगुदजा-
 शकम्
 यातयर्षोनुलोममंतकादि
 देहकुताशपोर्षलकरपानम्
 १६१ सयुकपाठाडुनांमकनाशनी
 अभयारिष्टसंज्ञोप्रिदीपकोगुदजादि-
 नाशकश्च
 आनुजोमितरोऽरिष्ट
 १६२ दुरालभारिष्ट
 मन्कात्पूर्वपुतविशेषपानादि
 साधितपूर्ववातराष्टम्प्रविषधजिम
 यवपूतमर्शोर्षदीपनेच
 १६३ पक्ष्मपुनगुदादिषेदनादिजित्
 चगिरीपुतमानाहादिप्रम्
 विद्रुतसपहनिवृष्ययमांतरसविश-
 वदानम्
 मदाभेर्षद्वेषंतिश्रिवित्सितम्
 १६४ शालयर्षोनुजामनपानम्
 १६५ विद्रुतकफपिताऽनुजोमनेहेतु
 उदावसंपुनादिष्वनुबासननिष्टम्
 अनुबासनप्रकार
 १६६ अधयश्चिद्विषयान

- वातायनुचधायला कनपूर्वचिकित्सा
वातानुचधकफानुचधयोलक्षणम्
१६७ दुष्टेऽस्त्रय धावत्तलपनादि
यावद्वेधे ऋतुष्यतावत्कस्तुतेरुपेक्ष-
णम्
रक्तसूत्रेनतरतिकद्रव्येरुपचारः
प्रक्षीणदोषादेरकस्त्रावेचिकित्सा
पित्तोत्थणरक्तस्य स्तंभनम्
कफानुगनेरकेकथितशुंठपादिपाना-
दि
१६८ तंडुलजनेनरमाजनादिपानम्
लेह्यशेषोरकातीसारादिशमक
१६९ अशं प्रभृतिजित्नेह्यशेषः
अजादुग्धेनरोधादिपानादिपूर्वगुणम्
शीतजलादिनायश्याव्हादिपानम्
रकाशंस्तुनडुलायुनारोधादिपानं-
पूर्वगुणम्
१७० यथान्यादीनांचूर्णोरकादोहित.
एतस्मिन्सिद्धसार्पं प्रशस्तम्
शर्करादिसहितनयनीनमशोप्रम्
छागनयनीतादीनिपरमौषधम्
१७१ पेयादिप्रयोजितपलांडूरकवातजित्
रकेऽतिस्तुतेतज्जयेयत्नः
रकपित्तेप्रवृद्धेशीतोपचार.
एवंशमाभावेरसैस्तपणम्
पिच्छावस्ति सिद्ध प्रवाहिकादिहरः
१७२ पकं ज्ञेहोऽनुवासनम्
अशं प्रभृतिपुसाधितंघृतदेयम्
१७३ व्यत्यासेनमधुराम्लयोजनम्
उटावर्तारस्यस्वेदादि
गुदेएतेवाचूर्णवा
तद्विघातेस्निग्धवस्त्यादि
१७४ कल्याणफोनामक्षारउदायतादिना
शकं
गाढवचंशामशंसाप्रोक्तमत्रधोज्यम्
गुदजादिजित्थिकित्तित्तम्
१७५ सुकमशोप्रवन्हिदीप्नपांद्वादिप्रध
अशंसांगुन्मस्यचनाराकमौषधम्
१७६ लीडोगुडविशेषोगुल्मादिजित्
त्रिकटुकादिचूर्णयुक्तोलेहोदास्त्रकु-
ष्टादिजित्
गुडादिगुल्फाहुनामादिनाशिका
१७७ साधितसौरणकदोदुर्नामोपशमकं
मरीचादीनिगुदाकुरच्छेदकानि
द्रव्यविशेषाणापिडीहुर्नामजित्
पथ्यादिचूर्णभोजनजीर्णरम
बलिगादिभिर्गुंदावटिशशोप्रा
तरुशोडिततैधवादिपानमशोप्रम्
१७८ शुष्नादिप्यशंरसुमह्रातकादिभैष-
ज्यम्
दुर्नामवतामौषधादिस्वीकारत्वाप-
योर्विचारः
अशंआदायभिरक्षणमारणच
१७९ अवातीसारचिकित्सिताध्यायः ९
अतीसारेलघनम्
अतीसारिणिवमनम्
दोषविशेषेषुपथ्याशित्यम्
१८० आमामित्तारिणिभेषजनिषेध
विबद्धेदोषेहरीतरी
मध्यदोषातीसारिणोभूतिनादिपा-
नम्
१८१ अल्पदोषानिसारिणामुपवातः
यचादियुक्तविपकजलपानम्
सुत्सामामित्तारिणोलघ्नम्
१८२ कदाचित्तकादिनासाल्प्योपचारः
अतिसारिणोभोज्यानि
कफपित्ताविषेरेयाहिता
बहुदोषानिसारविषयेचिकित्सितम्
१८३ अतिसार्यामिचिकित्सा
१८४ तक्तयवागू पकातिसारजित्
प्रवाहिकोषधम्
अपराजित प्रवाहिकाप्र
धान्ययूपमकल्पनादि
१८६ बालमिल्पादिनेह

क्षीरसौहृद्योपयोग

सवेदनामनाशकम्

पिप्यल्या श्रृर्णपानप्रवाहिकानाश-

नम्

निरामरूपादे क्षारसहितघृतपानम्

सर्वातिनारनतैलम्

तैलप्रस्थपक्वनि साररूजापहम्

पानादिभि प्रयुक्ततैलपुरीषयहशूल-

जित्

८ तत्रहेतु

तैलस्यैवसेव्यत्वम्

गुदरुजिगुदधशचसक्षीरघृतविशेष-

योजनम्

८९ अन्यप्रकारेणसिद्धघृतपूर्वगुणम्

गुदशूलिन स्नेहयस्त्यादियाजनम्

प्रवाहणादिपुमधुराम्ले शततैलाद्य

नुवासनम्

११० पानाभ्यगेनतैलगुदधशजित्

पित्तातिसारिणाऽऽगजत्पानादि

एवमप्यनुबधश क्रयवास्त्यपिष्टपानम्

१११ अन्यदौषधम्

तडुलजलेनकिरातनिकाटियोगा

य ज्या

निशादिष्ठाथ पक्वातिसारजित्

रोध्रादिगणपानम्

११२ तत्रसदधिदाडिमपेयादिरूपनम्

निरामऽजापय प्रयागादि

परस्परशरुद्रकक्षपक्षाथविशपपा

नादि

त्रायमाणप्रयोज्याया

शूलानुवृत्तावनुवासनादि

अनघामनप्रकार

११३ एवमतीसाराशतोपिच्छावस्ति

पित्तातिसारादिजित्दूयस्ति

१ सर्वातिसारादिजित्कुत्जात्यादि

१४ क्षीरसारविगदधपत्रपत्रेणार

अतीसारिणोरसविशेषपानम्

अन्यसन्तिस्यानास्त्वगतीसा

रनाशिनी

अतीसारविशेषेष्ठागक्षीरादि

११५ तद्दूसादयोऽन्नपानयोर्हिता

रकानिसारनाशिनीपेयाल्हश्च

प्रतृद्धरकेऽगघृतादिभोजनम्

११६ रकानिसारिण शतावरीकल्कपानादि

सिद्धघृतादित्रिदोषातीसारादिजित्

तडुलजलान्नाडितरुष्णमृदादिप्रक

जित्

रुष्णतिलकल्कपानरकनियामकम्

तडुलजलेनचदनादिपानदाहादिना-

शकम्

गुदस्यदाहादोहिमा सेफलपा

११७ रकादौपिच्छावस्ति

पिच्छामुत्पादौपिच्छावस्ति

प्रपौडरीकपक्वघृतेनानुवासनम्

वित्स्नेहितरकानिसारस्यगतावरीघृ

तलेह

११८ पूर्वविशरेलेहविशप

अधऽर्ध्ववारकप्रवृत्तोलहविशेष

श्लेष्मातिसारेवातातीसारोक्तमामप

चाम्

तेनानुपशमेविन्वकफर्कटिकादिपानम्

कथिता पाठादय श्लेष्मातीसारभप

जम्

श्लेष्मातिमारस्यसौबर्चलादिपानम्

११९ जठररोगमौचकोलेहविशप

जठररोगनाशकमौषधम्

गुडनत्रेणपाठादिपानमतीसारनाश

धम्

अतीसारादिजिचूचूणविशेष

२०० दाडिमाष्टकचूणवातातीसारनाशक

श्लेष्मातिसारजित्तरुल

क्षीणलक्ष्मणिपूर्वोत्तमलघृतम्

वाश्लेष्मविषधानोपिच्छावस्ति

- २०१ फफवातातेऽनुपासनम्
क्षीणरुकादोवायुजय.कार्यः
नञ्चवातहरक्रियाहर्षणाश्वासना-
निच
- २०२ शान्तिदरामयलक्षणम्
अधमहणीदोषचिकित्सिताप्यायः१०
घहण्यामजीर्णघट्टुपाचारादि
अतीसारोक्तविधिनाआमपाचनम्
अन्नशालेयवाग्वायलादिदेयम्
- २०३ आमेषेया
महणीदोषिणस्तकंहितम्
- २०४ चूर्णकासादिजित्
नागरादिपाक्यवानमामग्नम्
पुरीषामेविडेनलवणपानम्
- २०५ छर्वादिपुरुन्निगादिकपानादि
अग्निदीप्त्यर्धपिप्ल्यादिकपानम्
पाचनीदोषनीगुटिका
घातकफात्मकच्छर्वादिशातिकराच-
टंकाः
- २०६ मारुतमहणीगदस्यटीपकौषघृत-
पानादि
- २०७ शुद्धरुसाशयस्यानुवासनादि
पकघृतमग्निदीतिकरंशूलादिग्नम्
शीजपूररसेनसिद्धघृतपानवा
- २०८ एभि सिद्धतेलेनाभ्यर्जनंवा
घातेउष्णांघुनापंचमूलादिचूर्णपानम्
अग्निनिर्वापकपित्तहननेरुत्वासंधु-
क्षणम्
त्तद्दोगनाशकचूर्णलेहादि
- २०९ शीतांघुनाचूर्णविशेषपानंमहणीरो-
गादिहरम्
पेत्तिकमहणीगदादौनागरादिचूर्णम्
पित्तमहण्याघृतविशेषपानम्
- २१० श्लेष्ममहण्यावमनोत्तरंक्षारैरग्निवर्ध-
नम्
कथितपंचशोलादिभिपेयादिग्नम्
आमघनयोगोमहणीदोषरः
- २११ आसवविशेषोमहणीदोषजित्
मधुकपुष्पवाधासवपानम्
क्षारविशेषोघातकफरोगादिग्न.
- २१२ बन्हिदोषनंपानम्
क्षारविशेषोऽग्निवर्धक-
गुटिका फासादिहिताविषूचिकादि-
इयश्च
मातुलुंगादिचूर्णपानंमलादिवर्धनम्
- २१३ श्लेष्मिकेयहणीदोषेमातुलुंगादिभ-
घृतपचनादि
आमिचलादिवृद्धयेपकघृतपानम्
सन्निपातजेमहणीदोषपंचकर्मयो-
जनम्
प्रतिदोषादिमदाभित्यमाभित्यचि-
कित्सितम्
- २१४ दुर्बलानलदीपनायश्लेहःश्लेहः
कफेक्षीणेपुरीषाशित्तमोक्तंऽल्प-
शोघृतपानम्
- २१५ काठिन्यात्कच्छ्रेणपुरीषमोक्तपंचलर-
णयुक्तघृतपानम्
रौक्ष्यान्मंदेमोटीपनैःसर्पिरादिपा-
नम्
श्लेहातिपानान्मंदेमोस्तारादिपानम्
उदाघतान्मंदेमोनिरूहश्लेहस्रायः
दोषातिवृद्ध्यामदमौषमनादि
व्याधिमुक्तस्यमंदेमोसर्पिर्दीपनम्
अध्यादिभिर्मंदेमोपयाग्वासहघृतपा-
नम्
- २१६ दीर्घकालप्रसगान्मंदेमोत्ताम्लरसैर्भो-
जनादि
श्लेहादिभि.शरीराभ्योर्धन्यधनम्
कोष्ठगामेःश्लेहवर्धनंनृष्टान्
- २१७ भोजनातिभोजनाभ्यांकाषामिवर्ध-
नंनेतिमहष्टातम्
अमिषधनप्रकारः
- २१८ भरमकारुयाग्नेःशातिनयनंसदृष्टा-
नम्

- अजीर्णभोज्यानि
आविक्रमासादनम्
तृपितस्वपथ.पानादि
२१९ सहेषेणचिकित्सा
अत्यमयेगुर्वादिभोजनदानेकारणम्
प्ररुत्थेयविक्रुद्धान्नादि
२२० अधमूत्राघातचिन्तित्साध्यायः ११
मूत्ररुच्छ्रेयतातेलेनाभ्यगादि
सिद्धासैलादय शूलहराः
२२१ दशमूलादिद्वयादीनापानान्नादौ-
योजनम्
मूत्ररुजापहमदिरापानम्
पैतमूत्ररुच्छ्रेयतलेकलेपादियो-
जनम्
समधुशर्करशनाषयादिकपानम्
झासाजलेनवृषादिकरुल्कपानंमूत्रा-
घाननाशकम्
२२२ तदुलाभसाएवार्थीजादिरूपानादि
रुफजेमूत्ररुच्छ्रेयमनादि
तथामद्येनसूक्ष्मेलापानादि
पानविशेषलेहविशेषो
२२३ सन्निपातात्मकेमूत्ररुच्छ्रेयथावस्थ-
पूर्वकम्
अशमयांनिपीदम्
अशमयां साध्यत्वादि
अशमयां प्राग्पुपुञ्जेहादिक्रमः
अथल्लेहकथनम्
२२४ घाताशमरीभेदनपानम्
पित्ताशमरीभेदनसाधितपृतपानम्
साधितपृतककाशमरीशमम्
२२५ क्षारादिकल्पना
शर्कराशातनपानम्
सुरादिनाकौचास्थ्यादिपानशर्करा-
शातनम्
घृणपानमशमरीपातनम्
छाथश्राशमरीपातनः
क्षारपानमशमरीपातनम्
- कपोतबंकासुलपानादि
२२६ शोषेपुत्राघातेपुत्रिकियाविभागः
सर्वमूत्रविनाशमज्जलविशेषादि
मूत्राघातेपुद्वेदवादिपानम्
धन्ययासस्यरसपानादिवा
२२७ मद्यपानपूर्वकरथेनगमनादिनाशम-
रीच्युतिः
छाथादिपुवीरतरादिकयोजना
शुक्राशमयांचिकित्सा
एवमुपशमाभावेराज्ञ प्रश्रपूर्वकश-
खावचारः
२२८ प्रश्रप्रकारः
तत कर्तव्यप्रकारः
२३० ततआतुरावगाहादि
ततोमूत्रसशुद्ध्यादि
२३१ कपायेणव्रणप्रक्षालनादि
ततोव्रणस्वेदादि
ततऊर्ध्ववर्षपर्यंतनगायारोहणनिये-
धादि
२३२ अधप्रमेहचिकित्साध्यायः १२
मेहिनेावमनरेचनादि
२३३ अनुबधरक्षाधेशमनानि
असशोध्यस्यसर्वमेहेपुतेषापानम्
तेषांकथनम्
कफपित्तयोस्त्रयस्त्रय कपायाः
२३४ रोधादिभिर्वंधायोगपानान्नकल्प-
नादि
घातोल्बणेपुत्रैरेयल्लेहप्रकल्पना
यवादिबिकारादीनिप्रमेहेहितानि
२३५ सीधुनासकुर्विशेषपानादि
कफपित्तप्रमेहेपुशाळादिजपुष्पपा-
नादि
घातकफजादौतेलादिप्रकारः
साधितपृतसर्वप्रमेहपित्तादिजित्
२३६ रोधासव प्रमेहादिनाशकः
२३७ अयस्कृतीरोधासवाद्गुणैरधिका
प्रमेहिणेहितमुद्वर्तनादि

- २३८ रसायनमेहादिजित्
घनरहितप्रमेहिणोमुनिवृत्त्यादि
रुशनरस्योपधयुक्ताहारैर्बृंहणम्
पिटिकानां शोफवत्तमुपचारः
तासां प्राग्पुण्यसौरिवृक्षाद्यादिपानम्
- २३९ तत्रतैलादिरुणम्
पाटादिचूणनेहः
मेहिन शिलाजनुपलशतादनेनपुनर्न-
वत्यम्
- २४० अधविद्दधिचिचिचित्तिताध्याय. ११
आमविद्दधोशोफचदुपक्रमः
पफेतुम्रणवचूचिचित्ता
यातविद्दधोवातिकमणेल्लेपविशेष-
विशोधनम्रणरोपणादि
पेत्तमणस्यशोधनलेपनादि
- २४१ कफजम्रणस्यशोधनलेपनादि
रक्षायुद्भवेपित्तविद्दधिवत्क्रिया
अतरेविद्दधोपानम्
अपक्वाम्भतरोत्थितेविद्दधोसिद्धघृ-
तपानादि
- २४२ पानादिपुमधुसिमुक्ताध. पक्वविद्द-
धिहरः
प्रायत्वादिफाधोविद्दध्यादिनाशक-
साधितघृतपूयगुणम्
अन्यत्साधितघृतपूयगुणम्
- २४३ शृगादिभीरुच हरणम्
विद्दधेरूपनाह
पक्वविद्दधिभेदनादि
अंतमांगरपविद्दधेश्चिन्हम्
विद्दधोदोषविशेषस्येवित्सादि
- २४४ यथादिजेपूषे'सहास्रमरसाम्
दराहादनतरंशोधनादि
विद्दधेगुंन्मषदुपक्रमः
मषं'पद्दधिपूषपादेगुं'गुल्लुयोग-
वत्नेनपाकधारणादि
- २४५ मानजेविद्दधोनायाम्रणवतारिया-
वम
- खिग्धस्यशोधनादि
ततोवातघ्नप्रपायकल्पकैर्हेर्निरूहादि
- २४६ पित्तरक्तोत्थितेवृद्धावामशोकक्रियादि
श्लेष्मिकेवृद्धोगोमूत्रेणदार्ढ्यकन्कपा-
नम्
भेदोजवृद्धोरोगस्यदारणादि
- २४७ मूत्रजवृद्धोवेधादि
अत्रजेवृद्धोवातवृद्धिसदृशीचिकि-
त्सा
सुकुमारसंज्ञंरसायनम्
- २४८ वर्ध्मशान्त्यभावेवस्तिवर्मादि
तत्रानेकमतानि
- २४९ अधगुल्मविचिचित्तिताध्याय. १४
गुल्मस्यतेलसाधनादि
गुल्मेच्छेहपानादि
- २५० वातिहेगुन्मेघृहणान्यन्नादीनि
सानुवासननिरूहप्रयोग.
वसिस्त्रमर्गुल्मम्रम्
वातगुल्मवताशुलादिजित्साधित-
घृतपानम्
- २५१ सिद्धसर्पिर्गुन्मादिजित्
दाधिषनामघृतमपस्मारादिनाशकम्
- २५२ सिद्धघृतवातगुल्ममुन्
सिद्धघृतसर्ववातगुल्मविहारजित्
- २५३ साधितंघृतवातगुल्मजित्
वातनेगुल्मेरषोद्धम'म्
शुलादिपुक्ताधचूणगुटिका-
घृणपानम्
कफवातिहेगुल्मेचूर्णवटका
- २५४ हिंसादिचूर्णनृ'चट्ट'रु'द्रगुन्मादि-
नाशकम्
लघणादिकंघृणेश्वानरक्षोपनम्
चूर्णंकोजठराभिजनशोवातगुल्म-
हाय
- २५५ शार्दूलगणधुन्मो'स्याधिनाशक-
मिधुन्धादिचूर्णपानं'कफवातजरो-
गाशकम्

गुल्मादिपुत्रधिमस्तुयुतं चूर्णम्
 चूर्णादिगुल्मादिप्रमम्
 सुरामहेनमातुत्तुगरसादिपानवातगु-
 ल्मरूजापहम्
 २५६ शृंठघादिचूर्णवातलृद्वादिजित्
 गुल्मवत प्रसन्नयासहृएरडतेलपानम्
 वातगुल्मिनःपित्तविरुद्धेविरिचनादि
 क्षीरशपवातगुल्मादिनाशकम्
 २५७ तैलादिकपानगुल्मादिनाशकम्
 शूटादिपुत्रिचक्रकादिप्राथः
 पुष्करादिकथितपानकोष्ठदाहादि-
 लृत्
 एथितपानंकोष्ठादिरूलजित्
 घातगुल्मिन शिटाजतुपानादि
 उदावर्तेसतियूपेभोजनादि
 सदेशनरस्यामिहादियुतंघृतम्
 २५८ नीलिनीघृतं गुल्मादिप्रमम्
 कुशुटादयावा तगुल्मोपक्रम
 वातगुल्मिनाभोजनपानम्
 पित्तगुल्मं विरिचनम्
 २५९ कृत्वाष्पजेरापिस्तिकादिसंशमनम्
 आत्ययिकेगुल्मेस्त्रसनम्
 सिद्धघृतपित्तगुल्मप्रमम्
 २६० पित्तगुल्मशान्त्यैद्वाहादिपानम्
 पित्तगुल्मशमनपानम्
 पित्तगुल्मदाहेऽभ्यगादि
 विदाहपूर्वकरुपेनुगुल्मादिदुरक्तहरणम्
 तत्रकारणम्
 २६१ मूलदोषोदेसपिठ्प्यासः
 पाकांशुतेगुल्मेपित्तविद्धधितुन्या-
 क्रिया
 शाल्यैदुभोग्यमाधितजन्तपानं च
 श्लेष्मजेगुल्मेवमनादि
 गुल्ममशोधनादि
 २६२ पक्षसापि. कृकगुल्मप्रमम्
 भक्षणरूपतृकृगुल्महरंश्रीहादि
 निघ

ततोस्वगुल्मदेहयोःस्वेदाचरणम्
 सर्वगुल्मेस्त्रेहस्वेदयोःकृतयो क्रिया-
 सिद्धिः
 गुल्मे शैथिन्यगतेयत्रविप्युदितघटि-
 फायोजनादि
 २६३ अथवाक्कगुल्मस्थलेपनादि
 नतःशोधनादि
 मिश्रकाव्य स्त्रेहोगुल्मिनावृद्ध्यादि-
 प्वमृततुल्यः
 २६४ अधवानीलिनीघृतपानादि
 दंतीहरीनकथ प्रीहादिष्य.
 चूर्णलहादि
 २६५ गीमूत्रेणुनुष्ठादिवांनादि
 गुल्मनाशननिरूहयोजना
 क्षारादिभिर्गुल्मजयः
 कफाधिभेगुल्मेऽमरीषहणीपूका -
 क्षारा.
 क्षारपानं गुल्मादिजिदूविपनाशकं च
 २६६ क्षार श्लेष्मपतनकृत्
 मंदेऽमावरुचोमार्गगृह्येआसनादि-
 योजना
 अप्रमकराने
 २६७ विप्लत्यादिभिःसहसुराजागत्त्र-
 गुल्मजित्
 एवंशमाभावेत्तुनेरके क्षरादिभिर्दा-
 हकरणम्
 दाहविधानम्
 आमाम्बयेवनूहिंसंधुक्षणादि
 २६८ नायांअस्त्रमभेदेगुल्मेस्त्रेहविरिचनम्
 रक्तैरवेगुल्मेतिप्रथाथः
 निष्पानधनपूर्णपानं गुल्मरजलृत्
 गुल्मशैथिन्यजनन्यामाप्रपा. प्र
 पागः
 एवमभेदनाभावेवोनिविरिचनम्
 तरपयानोक्षारपुणमृष्टितचूर्णादि
 २६९ अथवर्तमानेरकेगुल्मभेदेऽम

- प्रवृत्तेरकेयमकाभ्यक्तदेहायाःसमुपे-
क्षणादि
रुधिरनिप्रवृत्तेरकपित्तादिहराःक्रिया-
२७० अधोदरधिक्रितिसताध्याय.१५
उदरिणोविरेचनम्
विरेचनप्रकारः
उदरप्रसारिषोोजना
साधितवृतप्रस्थयोजना
- २७१ पानंसर्षोदराहंकफमारुतोत्थेगुल्मे-
हितंच
उदरिण.मिद्धसर्षिष्यानम्
अध्वान्येनसिद्धपृनपानम्
श्लेहे स्त्रिधनरस्यविरेचनम्
चूर्णपानादिजातसलिलसर्षोदरनाश-
कम्
- २७२ गपास्यादिचूर्णपानम्
नारायणोनामचूर्णोरागगणापहः
- २७३ गुन्मादिपुहपुपादिचूर्णपानवातादि-
नाराकम्
नीलिन्यादिचूर्णमुदरगुन्मनुत्
पूर्वबध्दुधपानादि
चूर्णविशेषपानमुदरादिप्रम्
- २७४ क्षुरक्षीरसिद्धमाज्वंपूर्वगुणम्
पृनादीनापश्चात्पेपादिपानम्
- २७५ जोर्णेपृतेशुंटीसाधितजटपानादि
पुनःपुनःसर्षिष्यानम्
गुन्मादिरोगागंशोतपेएतानिसिद्ध-
पतानि
आनोद्भेदनपृतपानादि
रृतदोषस्यशाल्योदनभक्षणम्
उदरिणोदोषशेषनिवृत्तयेहरीतकी-
सहस्रमसणादि
- २७६ अधवचिप्रषदेबद्दार्ककपानम्
साधितपपपानमवृद्धोदरनिन्
भोज्याहारभोजनादि
समीरणेपार्श्वशुनादिरुतिदिन्वादि-
पुननेलपानादि
- २७७ कफादोषानेनामृतेऐरंडतेलंहितम्
उदरस्यवाह्यातःमलेपनम्
फाधादिभिर्जठरसेचनम्
उदरस्यस्वेदपूर्वविषेणम्
पुनराध्मानेनिरूहादिभिरुपचारः
वायोनरमाध्मापयतिवस्तयः
- २७८ इतिजठरिणामामान्यत क्रियाः
घातोदरेपकपृतपानादि
ससर्जेनेरुतेचलायक्षीरम्
अनंतरमुदरिणाधस्तिनानिरूहादि
तनलिलादिभिरनुषासनम्
- २७९ बालिनःपेतेजठरेजेहनपूर्वकविरेच-
नादि
दुर्धलस्यानुषासनपूर्वकंशोधनादि
- २८० पुन क्षीरंपुनर्भस्त्वादि
कफोदरेषलषत श्लेहनादि
तनोनिरूहादि
अरिष्टदानादि
- २८१ क्षाउदरगुल्मादिनाशकः
दुर्धलस्यकफोदरस्यारिष्टपानेनजयः
मूत्रकधीजेर्जठरजपादि
सक्षिपातोदरेदंत्वादिनेलपानम्
- २८२ त्रिदोषजेजठरेउदरिणश्रिफित्सा
अधवापानभोजनसंपुक्तस्थावरवि-
षदानादि
रृतदोषस्यजानपूर्वकंशोतपयःपा-
नादि
- २८३ एवंदोषेनिरुंतेदुर्धलस्यकरभपयःम-
थागः
प्रीहोदोषिक्रित्सा
घतेजातेविशोधनपूर्वकंक्षारपानादि
- २८४ उष्णाधुनाचूर्णपानम्
विहंगादिचूर्णानं गुन्मप्रीहप्रम्
प्रीहनाशपकारः
शामलाग्निःसिद्धजटपदिपानम्
- २८५ साधितपृतप्रीहामिष्टिनाशकम्
शोतपानकफयाशोधप्रीहनारकम्

एवमप्यनुपशांतोगुल्मविधानेनाभि-
कर्म

पित्तोल्मणेप्लीहनिसाधितसर्पिरादि
यरुतिप्लीहवत्कर्म

दक्षिणबाहोत्तिरामोचनम्
बद्धोदरिणःसानुवासननिद्राहादि

२८६ छिद्रोदरस्यभ्रूल्लोदरवदाचारः

उदकोदरेपूर्यमपादोपहरयोजनादि

२८७ उदकोदरेगुटिकापानम्

एवमशांतौशस्त्रप्रयोगः

बद्धोदरादाबुदरपाटनादि

२८८ जलोदरस्यान्येषामपिजातजलानां-

जठराणांचिकित्सा

२८९ सलिलोदरस्यवस्त्रेणजयप्रकारः

उदरिणआहारशोवज्यांबज्यै

सर्वोदरेबातादिशमनक्रियाप्राप्त-

स्तयम्

२९० उदरिणोदीपनानिलपूनिचभोज्यानि

उदरिणांयथागुभक्षणदि

उदरिणस्त्याज्यानि

उदरेपानव्यवस्था

२९१ बातरुफादीनातकंप्रशस्तम्

सर्वप्रयोगाणामनुशीरतक्रमयोगः

भेषजोपचितानांशीरमेवप्रशस्तम्

२९२ अथपादुरोगचिकित्सिताध्यायः १६

पादुरोगस्यादोक्तल्याणाख्यछर्दिष्पा-

नादि

सिद्धंयुतंत्तृदद्याद्यतिजित्

खेहितस्यवमनादि

२९३ पादुरोगप्रपानम्

स्पर्णक्षीयादिप्रपानादि

लोहचूर्णपानादि

ह्रीतकीलेहः

पादुरोगादिप्रचूर्णपानम्

२९४ वासादिकाथपाद्वादिप्रः

कामलादिनाशनचूर्णितमयोरज-

पादुरोगिणोगुटिकाः

मंडूरवटकापाद्वामयिनाप्राणदाःकु-
ष्ठादिप्राश्न

२९५ ताप्यादयःपादुरोगप्राः

वटकाःपाद्वादिप्राः

२९६ लेहोहलीमकादिनियामकः

पानभोजनेहृत्संपंचमूलजलशस्तम्

इतिपादुरोगेसामान्योपधम्

२९७ पवनजदोपाडौस्त्रेह्रमायादिभेषजम्

पाडौकापान्मृदुरजंघृतयोजनाच

शृतंघृतंमृत्तिकाशतविकारनाराकम्

केसरादिभिःपक्वसर्पिःपूर्वगुणम्

मृदुधेपणार्थेभाधितमृद्वानम्

२९८ दोषानुगमाद्वेपजयोजना

कामलायापित्तहरमौपधम्

पक्वोघृतप्रस्थःकामलादिप्रः

कामलापहोपधपरम्

निकुमफलकपानादिवा

कामलिनखिलकलाद्यन्यतमरसयो-

जना

निशादिभिरंजनकामलादिस्तृत्

२९९ आतुरविशेषस्यफकहरद्वयैःपित्त-

जयः

आतुरविशेषस्यचिकित्सा

ततःकामलाविहितोविधिः

३०० कुमकामलायाशिलाजतुपानादि

हलीमरुवर्तश्चिकित्सा

३०१ पादुरोगेपुशोफचिकित्सितम्

अथश्वथुचिकित्सिताध्यायः १७

श्वयधोऽल्पभोजनपूषकनागरादिपा-

नादि

मंदाभेत्तकपानादि

३०२ प्रयागविशेषोगुल्मादिजित्

शोफादिभिभूतस्यसाधितघृतपानम्

३०३ पक्वोघृतप्रस्थःशोफादिहा

पक्वघृतपूर्वगुणम्

अभयाघृतयोजना

मृदुशोफादिनाशकमौपधम्

- ३०४ श्वयथोहितभोजनादि
शोकादिमनापिया
- ३०५ स्नान्यापेयापूर्वोक्तगुणा
शैलेपादिभिरभ्यंजनतेलादि
निचादिबारिणास्नानम्
एकांगजेशोकेपुनर्नवादिभिल्लेपः
- ३०६ अनिलजेशोकेत्रिवृत्पानादि
पित्तश्वयथोतिककाख्यघृतपानादि
अंतस्तापतृष्णादिघ्नकायः ।
कफोद्वेषोकेआरग्वधादिसिद्धतैल-
पानम्
स्रोतोविषधादौसतिक्षारादिशीलनम्
- ३०७ प्रलेपोन्मर्दनयोर्भोजना
कुष्ठादिभिःसिद्धेभूजलेजानाय
एकांगकेशोकेलेपः
दोषानुसारेणशुद्ध्यादि
अजाज्यादिपानत्रिदोषोत्थशोफघ्नम्
- ३०८ सतोत्थादौशोकेऽमृग्विशोधनादि
शोकिनोदास्यादिमासादिवर्जनम्
अथविसर्पचिकित्सिताभ्यामः १८
विसर्पेषुपूर्वलेपनादि
- ३०९ विसर्पेष्वमनादि
विसर्पेविरचनादि
अल्पदोषेशमनप्रकारः
दुरालभादिपानम्
दाभ्यादिपानम्
शासादुष्टेरकेरकहरणम्
- ३१० निरामेषुसिधृतादिकहितम्
रक्तेनिर्दृतेप्रलेपसेकादि
यातविसर्पशतपुष्पादिकप्रलेपनम्
पित्तविसर्पप्रलेपः
अन्योपिलेपः
- ३११ लेपःश्लेष्मविसर्पंशु
अन्यविषोलेप
एभिःसेकादिकाः
कफस्थानगतेसामेयायौलेपाः
- ३१२ ससृष्टदोषेचिकित्सितम्
- अप्रिविसर्पेषुतप्रलेपादि
प्रथिविसर्पेचिकित्सितम्
- ३१३ अथवापदेहादि
दत्यादिद्वयलेपगुणः
प्रथिमेदचिकित्सितम्
- ३१४ यंशुपशमाभावेदाहः
प्रथिविसर्पघतोरकमोक्षः
प्रक्षिन्नेधाहातर्ग्रणबच्चिकित्सितम्
- ३१५ रक्तहरणकारणम्
विसर्पिणोघृताभावादि
अथकुष्ठचिकित्सिताभ्यामः १९
- ३१६ कुष्ठिनःश्लेहः
वातोत्तरेकुष्ठतेलादि
पित्तकुष्ठादिजयप्रकारः
- ३१७ महातिकसंज्ञस्यप्रकारः
कफोत्तरेपकघृतादि
सर्वकुष्ठेषुचिकित्सितम्
कुष्ठजयस्यान्यप्रकारः
पूर्वोक्तैरभ्यंजनम्
त्रिग्वधस्यकुष्ठिनःशोधनादि
- ३१८ कुष्ठिनशिराविमोचनादि
अहैराप्यायनादि
पञ्जकसंज्ञघृतम्
महापञ्जकम्
- ३१९ उर्ध्वाधोविशुद्धिकरघृतप्रकारः
कुष्ठादिविजिगीषोश्चिकित्सितम्
लेलीतकवसाकुष्ठघ्नी
शाल्यादिकमन्त्रपानंकुष्ठेहितम्
अस्तादिकमहितम्
- ३२० अन्यकुष्ठनाशनप्रकारः
जित्तेद्रियाणाकुष्ठादिनाशनप्रकारः
- ३२१ कुष्ठादीनापरमभेजम्
त्रिकलादिलेहोषा
वृक्षककापत्त्वमोगनाशकः
अन्यकुष्ठनाशकम्
- ३२२ दाभ्यादय कुष्ठनाशकाः
निशादिस्वपायादि कुष्ठनाशकः

- पाटादिपुनगोमूषशनेकुष्ठनाशकम्
 टास्तादिपुनगोमूषपानं तथा
- ३२३ रुद्रपुष्टनारनमकारः
 कुष्ठाजिह्वसापनम्
 धन्यत्कुष्ठनाशकम्
 शरीकन्तातेहःकुष्ठनाशकः
 पत्र्यादिर्विह्वानुष्ठनयः
- ३२४ सतिरपुर्णवित्तादिनाशनम्
 सितादिनेह कुष्ठनाशकः
 कुष्ठमपुनम्
 तुषरादिधसीजनम्
 एबंदोपेजिनेतेवादि
- ३२५ कुष्ठानापोत्तेस्तेवादि
 कुष्ठविशेषेनसारनिपादनम्
 कुष्ठविशेषेण
 मुन्नादिफणयः
- ३२६ कुष्ठापहृष्टाथः
 फाथयेव कुष्ठमः
 शिरीषत्वगादिनेव कुष्ठजिन्
 पुर्णेनाद्वैतेनादि
- ३२७ पुर्णेनद्वैतनाशः
 कन्वापिचविह्वानाशक
 गुग्गुन्वादिभिकुष्ठनाश
 लवविशेषेणसिम्भनाशः
- ३२८ सुषण्डतातेनाभ्यगेनसिम्भनाशः
 लेपविशेषेण सिम्भनाशकः
 घृततेणपाकादिनाशमेककुष्ठादिनाश
- ३२९ त्वाद्योषाणावज्जकसज्ञतेलनाशकम्
 महाकजसंज्ञश्विप्रादिमम्
 तेलविशेषेण कुष्ठानु
 तेलविशेषेण कुष्ठादिनाशक.
 दद्रुपुनलेवादि
- ३३० चित्रवाद्योषातादिप्राः
 पित्तकफकुष्ठमलेपः
 घृतविशेषेणरम्यंगकुष्ठपुष्टिन
 रसादिरादयःरुमिपुतकुष्ठनाशकाः
- ३३१ याताधिककुष्ठपुष्ठादि

- तेरानासिदिशरणम्
 बहुरोषकुष्ठिन मंशोधनम्
 कुष्ठिनोषमनादिकाः
- ३३२ कुष्ठिन एरनदोषनिहर्षणकार्यम्
 मतादीनिकुष्ठनाशकानि
 अधश्चिप्ररुमिचिकित्साप्यापः
 २०
- श्विप्ररमापयनकरणेहेतुः
- ३३३ श्विप्रपुष्पभंशोधनादि
 वंटेकेनरकोटकभेदनादि
 कन्वपानादि
- ३३४ श्विप्रसतोमूषशिवपानम्
 भृगराजसादनादिवा
 प्रत्येवःश्विप्रादिमः
 श्विप्रेदग्धचर्मविशेषेणोहित
 प्तिफीटयेव श्विप्रमः
 श्विप्रशात्येमहाजनकयेवः
- ३३५ लेपविशेषा पूर्वगुणाः
 श्विप्रेपिष्टविशेषेण सवर्णकरः
 श्विप्रेपेपविशेषः
 कुष्ठेपुमहातपदिक्तेपः
- ३३६ रुमिचिकित्सितम्
 रुमिणोद्रेषसिषोजननादि
- ३३७ मूर्ध्नेपुरुमिपुशिरोगनिषेधोक्ता-
 धारः
 विट्वादिभिसात्रसाधितपेयापानम्
 शिरीषादिरसपानादि
 रुमित्तोलेहः
 शिरोगनेपुरुमिपुचूर्णनरये
- ३३८ पुपुलिकाभक्षणादि
 नीपादिप्येतद्विष्यादि
 पानेपसौनतेनयोजना
 पुरोपजेपुरुमिपुपुलिबिरेचने
 ककजन्मसुशिरोबिरेकादि
 रकोत्थरुमिचिकित्सा
- ३३९ रुमिजिहासो क्षीरादिचर्जनम्

अधवातव्याधिचिकित्स्ताभ्यायः

२१

वायोरादौ स्नेहोपनारादि

३४० स्नेहकरणकारणम्

अन्नदृष्टातः

स्निग्धस्यहर्षादिशमनादि

स्निग्धस्योपयुक्ते स्नेहेफलम्

३४१ आतुरस्यपुनः स्नेहस्येदयोजना

एवंशमाभावेविशोधनम्

सिद्धपृतपानादि

मारुतानुलोमनेहेतुः

विरेचनाईस्यनिरूहैरुपाचारादि

३४२ आमाशयगतेवातेपट्टचरणादियो-

जना

अधोनाभेः स्थितेवावायवपीडक-

शक्ता

सोष्ठगेक्षाराद्याः भावनादीपनाश्चदि-

ताः

स्तदस्थेस्थिरासिद्धपयः

शिरोगते शिरोवस्त्यादि

त्वगाश्रितेस्वेदादीनि

३४३ रक्तस्थे शीतभेदादि

मांसभेदः स्थे विरेकादि

अस्थिमज्जास्थस्य स्नेहेर्जयः

शुक्रस्थे प्रहर्षादि

रुद्धमार्गशुक्रदशने विरेकादि

वातेनगर्भे शुष्के उस्थापने सिद्धस्त्रीरम्

स्नावादिमासे स्नेहादि

संकुचितेर्गोऽभ्यंगः

रक्तमुते आगारधूमादिभिर्लेपः

३४४ अपतानकान्तस्यत्वरितमुपक्रमः

तस्मिन्नस्यादि

स्नेहाः स्वेदाश्चपवननाशकाः

३४५ वेगात्प्रेतुमूर्ध्वरेचनादि

वापावधिके सर्पिर्हितम्

सिद्धपृतदुष्टवातादिनाशकम्

महानिघस्याशोकस्यतिस्त्वकबद्धि-
धिः

एवशुद्धवातापतानके संसृष्टदोषे दोष-

द्वयोक्तम्

३४६ फफुकुकेतुशुवादिचूर्णपानम्

पासाभ्यन्तरयोरायामयोरर्दितवत्कि-

यादि

विवर्णदन्तलक्षणादिरूपस्वरीध्वंजी-

विताभावः

४ एतद्विपर्ययणमदेतुवेगेपुजीवनादि

३४७ जिह्वास्तमेवातस्योपक्रमः

अर्दितादौ नावनादिचिकित्सितम्

पक्षापाते स्नेहनादि

अवचाहौनस्यादि

उरुलभेनस्यादिनिषेधादि

३४८ अधवात्रिकलादिकल्पलेहादि

द्योपादिभृगुगुलुभक्षणत्रैदुःश्ले-

ष्मामवातजघ्नः

एवमस्तः शमनादि ।

उरुक् भिणोव्याख्यामादि

३४९ शेषवातरोगेषु स्थानदूष्याद्यालोच्य-

चिकित्सितम्

मारुतादिनशरीरस्य कथितादिपानम्

राज्यादिपक्वसर्पिर्वातरोगत्वनु

पक्वसर्पिर्वाद्यादिनाशकम्

३५० शिरोगतेवातेनस्यंप्रयोज्यम्

पक्वतैलकफयुक्तवातनाशकम्

३५१ तैलप्रस्थं शेषवातरोगप्रम्

तैलाढकतुल्यस्त्रीरसिद्धं रुद्धमारुता-

दिनाशनम्

सिद्धतैलवातादिजित्

३५२ यलातैलकासादिनाशकवातरोगप्रच

३५३ पानायथसरे उरुक् स्नेहयोगे शीघ्रदु-

ष्टवातनाशनादि

कफविशेषादेर्धत्तभिन्नय

अधवातशोणितचिकित्स्ताभ्यायः

- 347 वातशोणितिनोशोणितहरणादि
स्पागादिपुजलौकाभीरुधिरहरणादि
अंगम्लानोरुधिरहरणनिषेधादि
बिरेचनयोग्यस्यबिरेचनम्
घाताधिकेवातरकेपुराणवृतपानम्
सिद्धवृतघातशोणितत्तद्
सिद्धवृतपानादि
- 348 यलादिभि शृतपयोवातरुजांनाशनम्
धारोष्णगोमूत्रयत्तमनुलोमनम्
पित्तेवातशोणितेपक्षशतावर्षादिपान
बहुदोषस्यबिरेकाभंभेरेडतेलपानादि
हरीतकीनांकाधादि
घातरकघत क्षीरर्वास्त्रिभिर्मलनिर्हर-
णम्
- 349 कफोत्तरेवातशोणितेमुक्तादीनाका-
थपानम्
खेहिनोरूत्तणम्
शूलपुतेवातरकेचिकित्सितम्
कान्ठिलासककाथपानवातरकशम-
नम्
लेलीतकीयसापानमुखदुडुजित्
- 350 आम्यतरमुद्दिष्टमत परबाहाम्
पक्षसर्जरसपानज्वरदाहातिनुन्
पिडितैलाभ्यगोवातरकरुजाहर
दशमूलेनसिद्धसर्पि शूलत्तद्
स्नाभादिभिरातस्यकोष्णखेहेपरिषे-
चनवा
स्तभाक्षेपकहिष्मासुशूलार्तस्यमा-
ग्यत्वारेपचनम्
- स्नाभाघातस्यनिष्काधादिभि परिषे-
चनम्
- 351 सेकार्धद्व्याणि
सुरसरपशा खियोदाहनाशकाः
रुदाहादिनिवर्हणोलप
शूलप्रमुपनाहनम्
- 352 उपनाहेनस्नादिनाशफानि
माभ्यत्रलेपयोजना
- 353 शूलनिवृत्यर्थोलप
अनिलेऽधिनेमूत्रादिसिद्धाजनम्
सेकाम्यगयो समार्शिकं चुकम्
- 354 कफोत्तरेवातरकेगृहधुमादिप्रलेप
घातकफोत्तरेवातरकेप्रलेपः
घातकफोत्तरेवातरकेलिप्रस्याम्ले से-
चनम्
लेपादिभिरुत्तानवातरकचिकित्सा
गभीरवातशोणितस्यबिरेकादिभि-
श्चिकित्सा
घातश्लेष्मात्तरेकोष्णालेपाद्या.
पित्तरकोत्तरेवातरकेलेपाद्योहिमाः
- 355 घातासुगादीनामार्तिनुत्सिद्धतैलम्
सिद्धतैलघातशोणितोद्भववातरकह-
रवादिगुणम्
- 356 मार्गसरोधात्कृपितेवातेऽह्नचूहणादि
प्राणादिचिकित्सा
निरामतानीतेवातेशुद्धवातचिकित्सा
तम्
भगशोषाद्योबन्धचिकित्स्या
- 357 पित्तावृतेवायोपययिषणशीतोष्णकि-
यादि
पित्तावृत्तेवायोमक्षीरयसियोजनादि
पित्तावृतेवातेमधुयश्नितैलादिनासेच-
नादि
- 358 कफावृतेयवाभ्रादीनि
संसृष्टेपित्तविनिर्हरणादि
रक्तसंसृष्टेवातेशोणितिकीक्रिया
मासावृतेस्वेदाद्य
आढ्यवातेमदसावृतेप्रमेहमेदोवात-
प्रमोपधम्
अस्थिमज्जरस्यवातेमहाखेहादि
रेतसावृतेपूर्वोक्तम्
- 359 अन्नावृतेपाचनीयादि
मूत्रणावृतेत्रपुसादीनि
वर्चसावृतेवातेएडनेलादि
सर्वस्थानावृतेकफपित्तघोरविरुद्धादि

- सर्वधात्वावृतेपानोपधादि
 ३६६ अपाने आवृतेदोषनादि
 एतद्विचार्यभिषजाकर्तव्यम्
 विमार्गगवायुनाम्बमार्गनयनम्
- ३६७ पित्तरक्तसंसायज्वलात्तरणहालशुनः
 रकावृतेपित्तहरादि
 एतच्चायुर्वेदफलभूतचिकित्सितम्
 औषधस्वपर्यायाः
- ३६९ अधवमनकल्पाध्यायः १
 अत्रमहर्षयः प्रमाणम्
 वमनचिरेचनयोर्मदनत्रिवृन्मूलेश्रेष्ठे
 ध्यायिषशाज्जीमूतादेर्विशिष्टता
- ३७० वमनेमदनफलचूर्णयोजना
 जनंतरंपानादि
- ३७१ अधयापिप्पलीचूर्णपानम्
 तद्दयदाहादौर्कायतक्षीरादिपानम्
- ३७२ कफछर्द्यादौदधिसारादिवमनेहितम्
 कर्केनाभिभूतामौशुष्यच्छरीरेचवम-
 नम्
 लेहविशेषेणवमनादि
 समूलव्याधिनाशकफयायादि
 पुष्पाघ्राणेनवमनम्
- ३७३ फलाभावेवमनेमदनपुष्पादि
 तत्रज्जीमूताद्याः कल्पाः
 विशेषेणज्वरादिपुज्जीमूतयोजना
- ३७४ तुषीकोशातकीवषीयंकल्पना
 पित्तश्लेष्मज्वरेणश्रूणपानम्
 पित्तज्वरेज्जीमूतचूर्णपानादि
- ३७५ कासाद्यातैवमनविषयेइक्ष्वाक्यादि
 इक्ष्वाकुप्रवालसाधितक्षीरयोजनम्
 कफकासादिपुष्यमनार्थेदधिविशेष-
 पानम्
 पांडूदित्तस्येक्ष्वाकुफलमध्यपानादि
 विषगुल्मादिपुग्गलीक्षीरेणतद्वी-
 जपानम्
- ३७६ कफोद्भवज्वरादिपुमं वपानादि
- गुल्मादौमांसरसेस्तुट्टयाः कल्कपा-
 नादि
 कासादिपुग्गदेपुकोशकलाख्यरएः
 फासत्तदयदाहर्थात्लेहाः
- ३७७ कफविशेषेउष्णोदकानुपानलेहाव-
 मनाय
 धामार्गवस्यकल्कोविषप्रः
 धामार्गवफलपानादिबमनाय
 प्रगाढेपुकुष्ठादिपुक्ष्वेड.
 अनुपमासपानादि
- ३७८ रोगविशेषेमुकुमारपुकुटजंबमनम्
 अन्यसहितकुटजर्वाजपानादि
 एववमनेऽन्यौषधकल्पना
- ३७९ अधचिरेचनकल्पाध्यायः २
 त्रिवृतः स्वरूपकथनम्
 सर्वरोगजित्त्रिवृतम्
 त्रिवृतौमूलं द्विमकारकम्
- ३८० श्यामंमूर्च्छादित्त्
 तस्यामूलग्रहणप्रकारः
 पातामयादौविरेचनप्रस्तावेतच्चूर्णपा-
 नम्
 त्त्थंविरेचनलेहः
- ३८१ सन्निपातज्वरादिपीडितस्याजग्ंधा-
 दिचूर्णलेहः
 इक्षुगंडिकाभक्षणम्
 यातपित्तकफोत्थादिपुचूर्णपानंविरे-
 चनम्
 लेहोगुल्मादिरोगप्रः
- ३८२ कल्याणसंज्ञोगुडः कुष्ठादिनाशकः
 मूत्ररुद्धादिपुगुटिकाः
- ३८३ त्रिवृदादिकंविरेचनम्
 शरदित्रिवृद्दुरालभादिकंविरेचनम्
 हेमतेत्रिवृतादिकचूर्णपानम्
 पीष्मतीं त्रिवृच्छर्कराविरेचनम्
 त्रिग्ंधानामलदोषत्त्वयोगः
 रूक्षाणामपिश्यामास्यचूर्णम्
 ज्वरादिपुराजवृत्सोभिकपथ्यः

- ३८४ बालादौ चतुरंगुलस्य योजना
शम्याकफलम्बमहणादि
दाहाद्यातेशम्याकफलमज्जासुखं वि-
रेचनम्
चतुरंगुलमज्ञकपायपानम्
तन्मज्ञापानं प्रकारान्तरेण
- ३८५ तिल्वकमूलचूर्णपानम्
तिल्वकस्यलेहं श्रेष्ठविरेचनम्
सुधाप्रयोगनिषधस्थानम्
- ३८६ सुधाप्रयोगस्थानम्
सुधागुलिकापानम्
घृतेन धितृनादिपानम्
- ३८७ तथैवगुडाचुनाव्योपादिपानम्
श्लेष्मामपायेषु फलमूलशेषक-
ल्पना
कफजट्टदोगादिपुशोरिनीसमलयो-
कर्ममात्राविडकल्पना
दंतीद्वयस्य द्वयमूलं पित्तश्लेष्मबिला-
यनम्
अभिष्यञ्जदेहादिभिल्लन्मूलपानम्
- ३८८ तस्तिद्रुपृतवित्तपांदिजित् ॥
सिद्धतेजगुन्मादिजित्
त्रिवृद्धरीतक्याअपि विधानम्
विशेषेण महृष्यादीनां हितामादकाः
- ३८९ सश्लेष्मादिभिल्लस्यमहाधैवप्रभूत-
स्याल्पकर्मता
त्वक्कृत्स्नरादिभिर्विरेचनानि
अध्वमनविरेचनं व्यापत्सिद्धिरध्या-
यः ३
- ३९० वमनेऽधोगनेपुनर्वमनप्रकारः
अजीर्णिनः श्लेष्मतेवमनेपूर्ववन्
तगस्तृतीयमपि
- ३९१ अग्निग्धम्विषरारीरादेर्विरेचनोपध-
गदजनकम्
उत्क्रिष्टदोषस्यानुपासनादि
आध्मातस्यनरस्योदासनं हूरमभ्यंगा
दिवर्म

- ३९२ पंचमूलादिरुतयवागू-शूलादिना-
शिनी ।
प्रवाहिकादिपुषिलत्यादिपानम्
पीतौषधस्य कुपितवातादिरुत्यम्
तरिमन्त्रवस्थाविशेषवमनादि
- ३९३ अनिबभतप्रतिक्रिया
पीतमेपजस्यवेगनिघ्नादौ वातहरं-
स्वेदादि
विरेचनातियोगे विरेचनद्वयोद्धारणं
अतिवमनादौ विरेकादि
- ३९४ विरेकातियोगहरंपानं
वमनानियोगेपानादि
उदयतोत्रे मषिष्टायाजिह्वायाकष-
लयहादि
वाग्राहादिवातरोगेषु यथाग्यादियो-
जना
जीवादानेशोणितपित्तपरीक्षा
- ३९५ तृष्णाद्यातस्यशोणितेस्त्रयं चैवमाण-
रक्षणक्रिया
- ३९६ श्यामादिभिर्वाग्भूतपयजादि
गुदधंशोफाधैस्तभनादि
चित्तज्ञस्यमामवेदादिध्वजण
अधदोषहरणसाकन्व्यचस्तिक्ल्पा-
ध्याय ४
- सर्वगदप्रमाधीचस्तिः
तत्रप्रत्ययः
- ३९७ सर्वांतिश्लेष्माधिहरोनिहृहः
यस्तिर्दीपनोमासादिप्रदध
- ३९८ बालश्लेष्मोत्थगोजित्स्तिः
यष्ट्याद्वादिभिः शूतपय. विसामयम्
निहृहादिशहादिप्र-
- ३९९ फफोर्गिनोर्दिनिहृहः
मुकुमाराणां निहृहाः
- ४०० यस्तिपांतश्रीघ्नवर्णशुभ
यातनिर्घास्तः
अभिष्यंदादिहायस्तिः
विट्मेगादिभिर्निर्घास्तः

- ४०१ शुक्रकरोपस्तिः
अथसिद्धयस्तिक्थनम्
मधुतैत्रिणेनिरुह-प्रमेहादिजित्
रक्तपित्तजिघृक्षुष्यश्रवस्तिः
पाय्याद्गूलजिदुषस्तिः
- ४०२ निरुहकल्पना
युक्तरथनामापस्तिः
दोषत्तृत्तृशिवश्रवस्तिः
सिद्धयस्तिसंज्ञः
कफामयादित्दुष्यस्तिः
- ४०३ घातहरोवृष्यश्रवस्तिः
- ४०४ परमशुकरुदुषस्तिः
तिनियादिष्येष्वेवंकल्पना
व्यायाममधितोरस्कादीनांपुनर्नव-
कारकोयस्तिः
- ४०५ आत्मगुणादिभिःसिद्धेनपयसाभो-
ज्यम्
सिद्धद्वयैःस्नेहवस्तिप्रकल्पनम्
अधुनास्नेहवसाय-
सबवातपित्तारजिदनुयासनम्
अनूपमाणिनासाधितावसापूर्वगुणा
शताब्धादिभिःपक्षतैलंशमीरणं
- ४०६ संधवेनतमपृतंशमीरणजित्
अनवासनवृहणादिगुणम्
अनुवासनंक्फरोगजिदुष्मादिनाश-
कच
- ४०७ साधिततैलंक्फप्रम् ।
सिद्धमनुवासनक्फे
तीक्ष्णादिचस्तिः
यस्नेस्तीक्ष्णत्वभार्दवे
सिद्धोवस्ति स्वस्वामयनाशकः
वस्तिभोजनप्रकारः
विशोधनानर्हाः
- ४०८ अथवस्तिव्यापस्तिद्विरध्यामः ५
अग्निग्धादिदेहस्यवस्तिनावातादि-
यहः
- ४०९ तत्रावस्थायापानविरेचनादि

- अल्पधीर्ष्वस्तीदनेवापुरोधादि
तत्रफल्गुस्तिप्रयोगादि
- ४१० वेगसंरोधं कुर्वत पुंसोवस्तिमूर्च्छादिप्र-
वर्तकः
- ४११ तत्रापस्थायांशीतामुनामुखसेचनादि
अत्युष्णादिचस्ति कुक्षिरुगुजनकः
तत्राविरेचनानियोगवत्तक्षणचिकि-
त्सिते
- ४१२ ऐतिकस्वसारादिरूपेयस्तीदाहादि
तत्रचिकित्सितम् ।
निरुहध्यापत्तीनामेवंचिकित्सित
अधानुयासनव्यापत्तीनाचिकित्सि-
तम्
अधिकेवातादियोगेचिकित्सा
- ४१३ पिताघृतेस्नेहवस्तीतस्वर्गनिर्हरणम्
क्फानृतेस्नेहवस्तीविनिर्हरणम्
- ४१४ अत्यशनाघृतस्नेहवस्तीहितमोषधम्
पित्ताघ्रातस्नेहवस्तीविनिर्हरणम्
अमुक्तादोस्नेहवस्तीविनिर्हरणम्
- ४१५ अपक्वस्नेहविनिर्हरणम्
अगुच्छ्वास्यवस्तेर्बदनेवत्पेविनिर्ह-
रणम्
- शीघ्रमणीसादौचिकित्सितम्
पीठयमानेवस्तिपुटकेचिकित्सितम्
- ४१६ अतिप्रपीडितेवस्तिपुटकेविनिर्हरणम्
वमनादौर्बिगुद्वेहस्यवेयकर्तृकरक्ष-
णम्
विक्षतस्यप्रकृतिनयनप्रकारः
- ४१७ मरुत्तिगतस्वत्क्षणम्
अधभेपजकल्पाध्यायः ६
प्रशक्तभेपजक्षणम्
- ४१८ औषधग्रहणप्रकारः
पयसादीनांग्रहणप्रकारः
पपापयोनय-पंचरत्ताः
- ४१९ स्वरसत्क्षणम्
फलक्षणम्
- ४२० चूर्णक्षणम्

- धाधक्षगम्
 शीतलक्षगम्
 फाटलक्षगम्
 योजनाप्रकारः
 स्वरसस्यमध्यममानचतुष्टयम्
 पेश्यम्यमध्यममानं च
 ५२१ फाधनमाणम्
 शान्तकरायनमाणम्
 फाद्यमाणप्रकारः
 ऋहृपाठप्रमाणप्रकारः
 ऋहृचिन्धे शौनस्मतम्
 ५२२ ऋहृपाठक्षणम्
 अन्यलक्षणम्
 ५२३ शाणादिसंज्ञा.
 शुष्काद्वैद्व्ययोर्योजनाप्रकारः
 अनुकट्वेपेपणेऽनाद्यारियो-
 जना
 द्रव्यपरिमाणाभावेतुल्यभागकल्पना
 ५२४ चक्रादिमज्ञा.
 ५२५ शोभेदाद्द्रव्यविशेषप्रकारः
 ५२६ अथवात्रोपचरणीयाध्याय. १
 अत्रमहर्षय प्रमाणम्
 जातमात्रस्यवातस्यशोधनादिप्र-
 कार.
 ५२७ स्वस्थीभूतस्यवातस्यनाभ्युपरिचू-
 त्रेणबधनादि
 ततोदक्षिणहस्ततर्जन्यातानूत्रम-
 नादि
 ततोवातस्यलेहः
 ततोगर्भोभोवमनम्
 ५२८ ततो जातकर्म
 रतन्धप्रवर्तनेहेतु
 प्रथमदिवसे शिशुभोजनप्रकारः
 द्वितीयतृतीयदिवसयोस्तत्रप्रकारः
 घालस्योत्तमस्तन्धप्रकारः
 ५२९ स्तन्यनाशकारणानि
 बालस्यरोगहेतुस्तन्धम्

- स्तन्याभावेलाशादिप्रयः
 पृष्टधारात्रोवाधयानाजागणम्
 ५३० दगमदिरसेपूर्णेद्युतिरेत्थानादि
 ततआयुष. परीक्षणादि
 धूपनेकार. शस्तः
 वातस्यशुभं हंतुमंण्यादिधारणम्
 ५३१ पचपष्टमासयोः क्रमेण धरण्युपवेश-
 नात्प्रमाणे
 पृत्तममाष्टममासेपुत्रणं वधः
 ध्यधप्रकारः
 ५३२ तिराच्यधाट्रागादयः
 रागादीनां चिह्नित्ततम्
 उक्तस्थाने वधेकलम्
 नत्. सूत्रस्थापनादि
 जातदतस्यमनादप्रसारणादि
 ५३३ जपस्तानस्याशशा मीणनेमोदकः
 सौम्योपधेरोगजय
 वातस्यत्रासोनेकार्यः
 तस्यवत्त्ववातादिभ्योरक्षणम्
 बाहूमेधारुत्साधितंपय
 अष्टांगानधन्यादिगुणम्
 ५३४ सारस्यतद्वृत्तवाहूमेधादिकरम्
 बचादिभि साधितघृतपूर्वगुणम्
 बपुरादिरुतश्रवरोयागा.
 बचादिभिर्वाकुशुडि
 ५३५ अथबालमपप्रतिषेधाध्याय २
 त्रिविधवातस्वास्थ्यकारणम्
 शुद्धरीरलक्षणम्
 वातदुष्टलक्षणम्
 पित्तदुष्टलक्षणम्
 कफदुष्टलक्षणम्
 ५३६ सप्तगुष्टलक्षणम्
 तन्शीरबालस्ययथास्वव्याधिजन-
 कम्
 रादनानुपीडावेदनम्
 अवयवविशपरोगवेदनप्रकार
 शिरआदौपीडावेदनप्रकार.

- यथादोषधास्याठपाचारकरणम्
घातेनदुष्टेस्तन्यदक्षमूत्रपानादि
४३७ ततोवातव्याधिचिकित्सितोच मृत-
पानादि
शिशोर्ह.
त्रितेनदुष्टेपालधान्यो.काथपानादि
अथवासिद्धघृतलेहादि
४३८ श्लेष्मदुष्टमधुयथीघृतपानादि
धव्यावमनादि
त्रिदोषदुष्टेस्तारालसकगदोत्तरति
४३९ तत्रद्वयारपिवमनोपक्रम
पेयादि कृतेतेवष्पादिगणादिप्रयोग
पाठादयसान्यदोषहग
अनुचयेयथारोगचिकित्सितम्
दुतोद्भेदोयोगाणहेतु
दुतोद्भवान्मपीडायादृष्टात
४४० तत्रदायानुसोषणप्रयोग
पूर्वोक्तवातानामभेद्यम्
धानानामदुग्धमनम्
स्नान्यतृप्तस्यवमनम्
पेयापीतपनोचालस्यवमनम्
४४१ विरेकेणसाध्यैरोगघस्त्यादियोजना
मूत्रादिलहास्तन्यदापहरा
पिच्यन्त्यादिचूर्णेनशिशार्देतपाली
प्रतिसाणम्
लावादिचूर्णदतरेसरवन्मुराकरम्
दुतेत्थानचरादिभिः पकृतम्
रजन्त्यादिचुणल्ह
४४२ साधितघृतदत्तत्थरोगनाशकम्
दुतोद्भवेतीवबालयत्रणन
दिवास्वापवतीचालस्यारोचकादय
तेपुत्तमधुपूतसैधवादिप्रयोजना
४४३ तथापचकान्तादियोजना
सिद्धघृतस्नातसाविशोधनम्
मिस्रादिभिःघृतपूर्वगुणम्
मधुयष्टिकादिभिःसाधितघृतशोष-
जित्

- साधितशशिशोचालस्यतिर्पुष्टकरं
निद्धनेलमभ्यजनेहितम्
४४४ लाक्षादिसंज्ञितैस्त्वरादिजित्
यासादिपीडितचालस्यलेह.
अन्योल्ह
पकंसर्पिर्वमिशमकम्
४४५ सदनेचालेजातशात्यादिङ्गम्
कुङ्कुमात्तात्मासेतालुकटकादि
तत्रयवक्षारक्षौद्राभ्यामतिस्तारणम्
कुङ्कुमादौस्त्रेदादि
४४६ शिशोस्तालुङ्गकेजोषधम्
गुदेरकङ्कोद्रवोऽनेच सशारोग
तत्रधाव्या क्षीरसाधनम्
मणत्पादि
४४७ गुदसुट्टरपित्तमणनुल्बिचिकित्सितम्
मूत्रिकोद्भवोरोगनाशकंलिह.
उक्तोषधाल्मस्तनपानेरीगनाशः
४४८ अथचाङ्ग्रहप्रतिषेधाध्याय ३
सदाशिवोत्सादितद्वादशपहा.
पहनामानि
अभिन्यत्तातेपाहपादि
तेषांसामान्यरूपम्
स्कन्दगृहीतस्यलक्षणम्
४४९ विशारगृहीतस्यलक्षणम्
मपारुच्यस्थलक्षणम्
शयमस्थलक्षणम्
४५० पितृग्रहस्यलक्षणम्
शकृन्निग्रहस्यलक्षणम्
पूतनालक्षणम्
शीतपूतनालक्षणम्
अधूपूतनालक्षणम्
४५१ मुरामहितलक्षणम्
रयतीलक्षणम्
शुष्करयतीलक्षणम्
अचिकित्थयचाललक्षणम्
४५२ भुजानहत्वादिक्षणरपनाशिशो-
करेपती

मह्यहणेऽग्नीषारणाभि
 हिंसामकेऽहंसानिःक्षणदि
 रतिनामैःपहेःक्षणदि
 अर्चासामपहेःक्षणदि
 ५५३ नेवांजयप्रकारः
 साध्यपह्यात्स्वधूपनादिप्रकारः
 ५५४ पूत्यादिभिर्धूपःस्वधूपहमोचकः
 मयधूपजिन्ःप्रथेननिर्मितोधूप
 गिशोषुनवितेयवानंयहृजत
 सर्वरागघहृप्रवत्सर्पिः
 ५५५ पानाम्भेजनाम्भ्यांपदंसर्पिःसर्वपह-
 नाशनम्
 गोमृगादिमर्पनिर्मोहादिधूपनाये-
 हिनम्
 अमभूनविद्यायांस्वस्थमाणसर्पिर्वी-
 जनादि
 तस्त्रायनोयस्त्रपनशिवम्
 ५५६ ओषधीःसमुपक्रम
 अवभृतिद्याज्ञानाध्याय ४
 यद्यत्पानुस्तरणतसद्गतक्षणम्
 भूतोऽशदशविधः
 ५५७ भूतानुपगहेतुः
 मह्यहणेहेतुः
 भूतपहणकाल
 ५५८ देवपहणहीतक्षणम्
 देवपहणहीतक्षणम्
 ५५९ गन्धर्वगृहीतक्षणम्
 सर्पगृहीतक्षणम्
 यक्षगृहीतक्षणम्
 ब्रह्मराक्षसगृहीतक्षणम्
 ५६० पिशाचगृहीतक्षणम्
 प्रेतपहणहीतक्षणम्
 कृष्माङ्गगृहीतक्षणम्
 ५६१ निपाद्गृहीतक्षणम्
 औत्तरिणगृहीतक्षणम्
 यतारगृहीतक्षणम्
 पितृपहणहीतक्षणम्

गुवादीनांशार्थितानुवचनादिभि-
 साद्रूपहवेदनम्
 त्याज्यक्षणम्
 ५६२ अधभूतवर्तितेधेऽध्यायः ५
 अहिंतासामभूतस्वजपादिभिर्जयः
 महापहःप्रयोगः
 ५६३ तस्याभ्यंजनतेऽपहापहाः
 तिद्धादिःपाननस्वयापहनाशकम्
 एभिःस्वल्पितोगतःस्वंगुणः
 गुह्याभंजननस्वलेपेदुष्टमणादि-
 नाशकाः
 स्कंटादिप्रधूपनम्
 ५६४ भूतराया-हृयानंपहप्रम्
 महाभूतरायतंज्ञानंघृतंमयधूपहनाश-
 कम्
 ५६५ मह्यहणदिनेष्व्यादिप्रयोगः
 पद्विषयस्त्रादिस्त्रेयम्
 तद्यारत्नादीनि
 अयत्तामान्धादिभिः
 सुरादिभ्योऽतिदानस्वयानानि
 ५६७ देवानामिष्टवलिस्त्रयनम्
 पद्मघतपानादिभिर्पहमोचनम्
 नस्याजनाभ्यांयहमोचनम्
 देव्यानामिष्टोचलि
 नागानामिष्टोचलि
 ५६८ यक्षाणामिष्टोचलिः
 योमृत्तशीघ्रघृतंनस्याशोहितम्
 ह्रीतक्यादिपिष्टनाथनाजनेहितम्
 ब्रह्मराक्षसामिष्टोचलि
 पद्मघृतपानादिपुहितम्
 ५६९ रत्नसामिष्टोचलि
 नस्याभ्यंजनं
 तिद्धघृतस्वोपहृतिवारणम्
 पिशानामिष्टोचलि
 पद्मघृतपानाभ्यंजनयोः
 ५७० नस्याजने
 देवर्षिपितृगन्धर्वेष्वर्थावर्ज्ये

- विशाचमंतरेणपहेपुमतिवृत्तापरणं
जपविशेषसर्वप्रहजित्
महाविद्याश्रवणम्
भूतेशपूजादिः
४७१ वक्ष्यमाणेष्वायथोरूपमत्रहितम्
अधीन्माटप्रतिषेधाध्यायः ६
उन्मादाःषट्
उन्मादन्वरूपम्
उन्मादानामुत्पत्तिक्रमः
उन्मादानांसामान्यलक्षणम्
४७२ विशिष्टंलक्षणम्
यातादुन्मादेरुशांगत्वादि
पित्तादुन्मादेर्भनजैनकं धादयः
४७३ कफादुन्मादेऽरोचकादय
त्रिदोषोत्थेनारणात्मकः
धनादिनाशेनोन्मादः
४७४ विषेणोन्मादेऽधायवटनः
पवनजोन्मादेन्नेहपानादि
कफचित्तभवेवमनादि
एवमप्यनुवृत्तोतीक्ष्णनाशं
योजना
उन्मादादिजिद्वृत्तम्
४७५ घ्राहीघृतमुन्मादादिजित्
भूतप्रहादिपुत्रस्याणकारणसार्पः
४७६ महान्वाणसंज्ञं पूर्वन्मादुर्गैरिषकम्
४७७ वर्निनस्यादिभिरुन्मादन्तु
अरपीडादयोहिता
शृगात्यादिमृत्रादिभिर्भूषादिकम्
अधोमत्स्यर्षयः
४७८ पैत्तिरेतुन्मादिनिकफादिहितम्
तथातिराव्यधादि
४७९ णटवर्जितरूपेनक्षिप्यस्तु-
धाशोपणादिवा
४७९ इष्टविनाशानुन्मादेनादृशमात्वादि
कामादिजानाकामादिभिः शमः
भूतोन्मादिभूतनिर्दिष्टमौषधम्
४८० भूतानुषंभेचतुष्पथेवतिः
- उन्मादाप्रतिहेतुः
विगतोन्मादलक्षणम्
४८१ अथापस्मारस्यनिषेधाध्यायः ७
अपस्मारलक्षणम्
अपस्मारश्चतुर्विधः
४८२ अपस्मारेऽङ्गुभूर्पातिरुपादयः
यानादपस्मारलक्षणम्
पित्तादपस्मारलक्षणम्
४८३ कफादपस्मारलक्षणम्
सर्वत्रिणापस्मारलक्षणम्
वमनादिमिथ्येदोनामिथ्येधनम्
वातिकारीचिन्तिता
अपस्मारिणोऽपस्मारशोधनाव्यो-
गाः
साधितंघृतमपस्मारप्रम्
४८४ महतुषंभगव्यंजरादिहृत्
साधितंनपिस्मादादिजित्
सिन्धुतेजप्रस्थायपस्मारमोचनम्
घृतप्रस्थंवातपित्तजापस्मारनाश-
म्
४८५ क्षाधविशेषेभूतक्षीरतद्वृत्
पक्षुघृतप्रस्थमपस्मारजित्
गयादीनापित्तनस्येहितम्
साधिततेजनेनस्वेऽभ्यंगचक्रात्म
उन्मादापस्मारिणोःसाधिततेजने-
स्यंचूर्णवा
४८६ अपस्मारिणोभूपयोजना
तेजस्तुनशीलनादि
दुश्चिन्तित्यस्वरसायनानि
त्वमित्थंरुतयानितिवचननिषेधः
४८७ अधवत्संरोगविज्ञानीवाध्यायः ८
मपनरोगसंभानिः
रुद्योन्मीलनारुद्योनेत्ररोगः
४८८ निमेषास्व्येऽरोगः
वातहृतारुयोऽरोगः
कुंभीसंज्ञाःषिटिकाः
पित्तोदिकृष्टसंज्ञः

<p>४८९ पक्ष्मशातनाख्य पोषणामज्ञा विटिका</p>	<p>लग्णोत्पेवमेव अशांतावप्रिनादहाम्</p>
<p>४९० फकात्क्रुष्टमज्ञा लग्णनाख्य उत्सगाख्या विटिका नदुदुत्क्रुष्टाख्यमशौनाम आंजननामिकाविटिका</p>	<p>४९७ कुङ्कुमेगनदायिन्या पानादि स्नानदायिन्यावरेचनम् मुस्तादिरुक्तेनकुचालेपाटि शुद्धाय साधयानम् शिशोर्षमनिर्निर्तितेसचनम् शिशुनासव याधिपुमहेमुत्रवमनम् तत्रवमनम तत्रशासनम्</p>
<p>४९१ धिमवामाख्य उत्क्रुष्टवर्माख्य श्याववर्माख्य शिल्पवर्मानो सिकतावर्त्म कर्मचार्यम मदलनाम</p>	<p>४९८ कुङ्कुणवर्त्यादि कुङ्कुणपोषकयोर्वर्त पक्ष्मरोधप्रवृद्धेषुगोमसुछेदनादि ४९९ अशानीदाहादि अधसर्वितितासितरोगविज्ञाना- ध्याय १०</p>
<p>४९२ शिशा कुङ्कुणक पक्ष्मापरोष्यमनांसकोचादि आञ्जीययि अयुदाख्य</p>	<p>५०० सविरोगकथनम् पचनाजन्मसाक्षारयोरोग फकारकस्त्रोवेवेतादिस्त्राव श्लेष्मणाशाकउपनाहारय रक्तेनताश्राश्रस्राव रक्तसमुत्पत्तिशिशूलदाहवती पूयस्त्राय स्थेपयस्त्राय</p>
<p>४९३ चामसथयाणांसलया तेषुमाध्यासाध्यत्वप्रहार शस्त्रसाध्यगन्मसादनकुट्टादि अधवमरागप्रतिपधाध्याय ९ कुङ्कुन्मीलपुगणपृताथिथाजना</p>	<p>५०१ फनीनसधोप्यान्सोव्रण फनीनस्वात शीफोऽलजी अपाथिकनीनधारमिपयि उपनाहादिचनणाशस्त्रेणसाधनम् आस्त्रव दिचतुष्णामलजेश्चत्याय सितेनेत्रेदेश्चक्रिकसङ्गारोग</p>
<p>४९४ कृमीकावर्माबिन्दरनादि वर्माविन्देसनप्रहार</p>	<p>५०२ फकाचुक्रुमाथेकुमं बन् सधायतमम दिष्टतनामानं शाणितान्शिरौपात तत्रचिकित्सासताभावेऽवलोकाभा- व शिराजान्शिराजान् नाम</p>
<p>४९५ सुत्रितितवत्सलक्षणम् अतिलखनाद्गुजादानि तत्रप्रतीकार नयनाननाभ्यगादि अतित्रिरितेधिकित्ता</p>	<p>अजुननाम</p>
<p>४९६ फनिनोन्नतपिटिकाभद्रादि सववर्त्मलेखनेभदनचायकम पित्तकर्ता क्रुष्टयो शिराचिमाक्षणादि पक्ष्मणासदनेराममूलविमुट्टनादि ४९६ पक्ष्मशातेश्रेष्ठमजनम् ध्वितारदिरादिभि सचनादि कर्मोत्क्रुष्टेविसिसादि</p>	<p>५०३ अजुननाम</p>

प्रलापं
 खाद्यं
 अधिभासां
 शिरसोऽपिः
 प्यात्रयोद्गानां भावनकारः
 तपस्यर्थाव्यंविधाः
 ५०४ अक्षय्यरोगाः
 विनाशनस्युक्तं प्रिया
 पकास्युक्तं युक्तम्
 रोकनाशनकारः
 ५०५ साक्षमले शिरस्युक्तं
 तीक्ष्णमस्युक्तम्
 प्यात्रयोक्तम्
 ५०६ प्यत्रयोक्तं प्यात्रः
 अधिसंधिनासितरोऽपिः
 ५०७ पुष्यस्येतिराभ्यधादि
 रोषधादिभ्युक्तं जनमयोगादि
 रुमिधं विभेदनादि
 शुच्यपारोपरोपविताभिष्यद्व्यु-
 पाधारः
 ५०८ यत्प्रसधितपिः प्यात्रः
 शोक रुद्धमजनवर्तिः
 शिरोस्तातादोऽप्युक्तं प्रिया
 शिरोस्तातादोऽप्युक्तं प्रिया
 अमंजश्रिकरितनम्
 अमजः शिरोस्ता
 उद्वेगप्रकारः
 ५०९ उद्वेगप्रकारं प्यात्रः
 ५१० हीनानि उद्वेगप्रकारः
 श्लेष्मतिमिरादिजनम्
 तिमिरान्जनानि
 ५११ पटिनशिरागाममं विधित्ता
 शुक्लेपुक्तं जनानि

शिरस्युक्तं प्यात्रः
 प्यात्र विनाशनकारः
 प्रिया
 ५१२ देवपिः प्यात्रः
 यतिः प्यात्रः
 अंजनममलाभनभारत्यरुक्तम्
 प्यात्रम्
 निष्कण्ठस्योक्तमनम्
 दुग्धस्युक्तं प्यात्रः
 ५१३ मरीचादिभिधं प्यात्रम्
 प्यात्रायुक्तं प्यात्रम्
 प्यात्रः प्यात्रः
 मुद्राजनम्
 प्यात्रः प्यात्रः
 ५१४ प्यात्रादिभिः प्यात्रः
 निष्कण्ठस्योक्तमनम्
 यतिः प्यात्रः
 अमंजोक्तमनम्
 अताप्याजकाप्यात्रोपशमादि
 अताप्यात्रोक्तं प्यात्रम्
 ५१५ अमजप्यात्रः
 शुक्लेपुक्तं प्यात्रम्
 ५१६ अधिप्यात्रोक्तं प्यात्रः
 निष्कण्ठस्योक्तमनम्
 प्रथमप्यात्रः प्यात्रः
 द्वितीयप्यात्रः प्यात्रः
 ५१७ तृतीयप्यात्रः प्यात्रः
 चतुर्थप्यात्रः प्यात्रः
 प्यात्रोक्तं प्यात्रः
 ५१८ प्यात्रोक्तं प्यात्रः
 पित्तजतिमिरादिप्यात्रः
 प्यात्रोक्तं प्यात्रः
 ५१९ रोकनाशनकारः प्यात्रः
 ससंज्ञिप्यात्रोक्तं प्यात्रः

५२० नकुलाधस्यदिवाद्दृष्टीरात्रोत्
 दिवादशनसुक्ति
 उष्णविदग्धात्वाद्दृष्टि
 अम्लेनविदग्धाद्दृष्टि
 धूमरानामरोग
 ५२१ औपसर्गिकलिगताश
 एवदृष्टिमङ्गलसत्वावशतिरागा
 ५२२ अथतिमिरप्रतिषेधाध्याय १३
 तिमिरस्यशीघ्रमुपक्रम
 साधितघृतप्रस्थपानतिमिरापहम्
 साधितपुराणघृतप्रस्थकासादिनाश
 कम्
 ५२३ घ्राणादरागजिद्धतम्
 तिमिरिणविकलाघृतपानम्
 महात्रैकलसर्पिदृष्टिचकारजित्
 ५२४ लहेतगाम्मतचक्षुणाम
 सपुत्रविकलातिमिरप्री
 तिमिरानुरस्यपायसादिभक्षणम्
 ५२५ चूर्णाजनसर्वातिमिरघ्नम्
 अजनतिमिरादिशातिरुत्
 कफामर्षजघ्णो
 सधाक्षिरागघ्ननाम्
 ५२६ भास्करशूर्णोविशपणतिमिरघ्न
 अजनतिमिरातकरद्वितीयाभास्कर
 गरुडतुल्यनयनकरतुल्यम्
 ५२७ सीसशालाशोमियादिप्री
 नयनवागुधनुल्ययन्त्ररायाग
 भिक्षतारचक्षुरसकण्ठ
 ५२८ अजनप्रियोपादधस्यापिदृष्टि
 अधानाद्दृष्टिमदारसक्रिया
 तिमिरऽप्रतिसाराख्यमजनम्
 गुणिसातिमिरनाशिय
 वण्माशिकेपोशकामितादिघ्न
 ५२९ अशेषदृष्टिगृहघूर्णाजनम्
 दृष्टिघ्नकारणस्यम्
 नेत्रशक्तिगृहघ्रातिमिरपत्रम्
 इत परप्रतिशपसाधनम्

५३० धातजतिमिरेकाधपक्षघृतपानादि
 ऊर्ध्वजघ्नजरागाग्निनाशनस्यम्
 तैलनस्यससयजघ्नध्वरागादुजित्
 अजनेवैवाघ्रादियता
 स्रोतोजननिमिरहरम्
 ५३१ एवशमाभारतपणम्
 घृतविशेष अघ्ननपणम्
 अयत्तपणम्
 तत्रभवविदानीनावस्यकल्पना
 पुत्रपानाद्योजना
 बानजेतिमिरपीनसवन्निहानुषा
 सने
 पैत्तजेतिमिरसर्पिण्यानादि
 ५३२ समाक्षिकशररादिभिर्विरेचनम्
 नेत्रस्यशिरस्सुशिशिरश्लेकपादय
 अजनेसारिषादिभिवत्पादि
 तिमिरजित्सौषीराजनादिकमज-
 नम्
 नस्यपक्षघृतम्
 श्लेष्मास्थतिमिरेघृतपानपृथकशि-
 राध्यधादि
 ५३३ पक्षतेलनायनम्
 दृग्नेमल्लयायविमलाशोकिआख्यवर्ति
 तिमिरदुर्दृगर्ति
 रक्तजतिमिरपित्तवदुपक्रम्
 रक्तोत्पतिमिरनाशकमोपधम्
 ससोर्जातिमिरचिक्रिसितम्
 ५३४ तत्रपावनमुत्सपो
 नावनशिरावस्त्यो साधितनेत्रम्
 सवत्थतिमिरहितमजनम्
 सध्रिपानिर्जतिमिरजनम्
 पाघशिराहितपृथकक्रिया
 ५३५ अजनकायपावनम्
 राधाप्येक्षेमजनम्
 नगाध्यादृद्धति
 निशाप्येक्षीवर्ति
 निशाप्येक्षितावतय

- ५३६ शय्याभ्येपरम जनम्
माहिपप्रीहय र द्रक्षणम्
जीवेन्या. पच्य भक्षणादि
धुनराख्याः पिनविद्राहेः स्त्रेहादि
गोशकटादिभिर्विपक्षा जनादि
पदं पृतं नाशनम्
क्षीरभयकरिस्तर्पणादि
- ५३७ पितादिभिस्तिमिररोगस्य द्रव्यलोफनम्
तत्रोपधयोजनम्
मूर्धोऽरारागादिदशनेनोपहनदर्शनस्य-
स्त्रिग्विहमादिनर्पणम्
चक्षुरक्षाकरणं तहेतुस्त्रम्
त्रिकलादिकरुनेत्ररक्षा
ईक्षणस्य पररक्षणमहिताशननिवृ-
त्यादि
- ५३८ अधलिगनाशप्रतिषेधाध्याय १४
कफोद्बल्लिगनाशस्य व्याधादि
तत्रहेतु-
श्लेष्मिकलिगनाशे आनीलतागदः
- ५३९ आयतं क्रीदृद्विस्वरूपम्
राजीमतीश्वरूपम्
विपमास्वरूपम्
चद्रफीश्वरूपम्
छत्रक्रीश्वरूपम्
अशिरार्हादीनां नराणां लिगनाशन-
व्यधानं
दक्षिणाक्षिभ्यधमकार
- ५४० सुविद्रक्षणादि
- ५४१ सप्ताहक्षयव्याधिनिषेध
रुक्तघनुसारेणलंघनादि
अतिसूक्ष्मादिदर्शननिषेधादि
- ५४२ शोकादीनामधिमथस्य चोद्भूत्यादि
रुधागशमनायमुस्तालेप-
सर्पपयुततिला पृषंगुणालेपश्च
श्यातनेऽजाक्षीररुजादिदत्तन्
मधुकादिमिवाऽजाक्षीरे
ह्वमप्यशातीशिरामोक्षादि
- ५४३ विद्रवयनेर्षतिः
विद्रवयनेप्रसादजननापिडाजनम्
अथसर्वास्तिरोगविज्ञानाध्याय १५
नेधरातिनाभिदण्णेतपशमनम्
- ५४४ अधिमधेरुणतादादि.
अधिमधातुद्रुताधिमथः
मन्यादिभ्यावायुक्तीमध्यधाकरः
अन्यतोयातविपर्ययेजह्मनेत्रम्
पिताभिष्यदृक्षणम्
- ५४५ अधिमथद्रक्षणम्
कफजेभिष्यदेजाह्यादिरुम्
अधिमं येरुणमडलादि
रक्तस्यदेनरकाशुराज्यादिकनयनम्
मंथद्रक्षणम्
सर्वेऽधिमथा स्वदाधिकरूपधाः
- ५४६ गुप्ताक्षिराकोरोगः
सशोकोनेत्ररोगः
अक्षिपाकात्पयाख्योरोगः
- ५४७ अम्त्रोपिताख्यः
सर्पनेत्रगरोगाः पोडश
एतेपुहताधिमथाक्षिपाकात्पय
यास्त्याग-
एपादृष्टिप्रत्वेनात्परिमाणम्
- ५४८ अथसर्वास्तिरोगप्रतिषेधाध्यायः १६
स्यदेमुतीक्षणगडूपकादिस्तन्व्यमापू-
षे
स्येदेद्राहादिशास्त्रेविडालकादिकार-
णम्
- ५४९ सद्य मरुपितेनेत्रेचूर्णावगुठनम्
चूर्णेनेत्रकोपजित्
नेत्रेओपधधारणम्
सर्वदोषकुपितेचक्षुपितेकः
शोभाजनकरसोनत्रपीडाजित्
सुकुपिडिशारोगहञ्जी
- ५५० मारुनजेभिष्यदेआश्रोतनादि
रक्तपित्तजेस्यदेरुसम्पादिरजः
पुडु।दिभिर्मुंतीदाहादित्नु

सूक्ष्मरजीकृतः वेतरोधपित्तादि-
जित्
फकेनागरादिरसआश्वातनम्
५५१ सान्निरातिकेमिष्यदेआश्वातनम्
शिराचदनलेपादि
तिमिरप्रतिषेधस्यपर्वालौचनपूर्वक-
चिकित्सितम्
अयमेवविधिर्मेधादिष्वपि
अशतोभुबोरुपरिदाह-
वाताक्षिरागनाशिनीवर्ति
५५२ पित्तरक्तद्वन्द्वं
श्लेष्माक्षिरागजिद्वंति
सर्वमिष्यदोऽवरागप्र पशुपता
रयोयोग
शुद्धातिपाकेघृतपाननर्पणादि
तत्राजनम्
५५३ श्लेष्माजनम्
सशोकेल्पशाकेवाशिराव्यधादि
शूल दन्तक
आश्वोत्तनेकाथ-
घपादिहरसधावप्रपाग
घृष्टताम्नादिवन्नाम्रम्
५५४ ताम्रघृष्टसखपर्पादिम्रम्
घृष्टादुषरकल्दाहादिजित्
शिशुपल्लवरस शाकादिम्र
मृत्पातघपादिजित्
स्त-येनाश्रोतनम्
गुणिकावर्पादिम्रा
५५५ व्याघ्र्यादिकृशोकुरुद्रणत्
अम्लापितेनत्ररागपित्ताभिष्यदधि-
कित्तितम्
उत्कृष्टादयोष्टादशरोगा
पित्ताक्षिरोगवतायमनिलरानम्
पित्तनाशनं सेक
५५६ पित्तजनमौषधम्
कुन्दकडूददेजनम्
ह्रीतकीकाधपित्तगरादिपित्तम्रम्

संधवादिभ्योवर्ति पित्तशुक्रद्वत्
पेक्ष्यपक्ष्मशातम्रमजनम्
५५७ चूर्णं पित्तेपुरोमकारक
मयीपित्तानरिपणार्थंश्लेष्ठा
पित्तरोगिण पुन पुनवभावलेत्तादि
कम्
स्वस्थनेत्रस्यापिपुराणयवादिकसे
वनम्
५५८ वेगसराधादिकर्जनम्
शिरापांनयनदुष्टुमुष्टुकरत्वम्
उपानदभ्यजनादिसवनम्
५५९ अधक्वरागविज्ञानीयाध्याय १७
कुपितवायु कणविवरशूलकर
पित्तेनदाहान्वितशूलादि
कफात्शिरआदिगौरवादि
५६० दूषितरसात्कणशूल
समुदितदोषे शाकादिपुतशूलादि
कर्णनाद-
ज्वलित्तोवायु कर्णनादोवाधाधिर्यं
कर-
मतीनाहसज्ञकोमद
५६१ कृशोकाख्योगदो
कफ पतित्कर्णकर
कर्मकर्णोकाख्य
कणविद्वधि
कर्णांश कणाद्युद
५६२ कुचिकर्णसज्ञ-
कर्णपिप्पली
बिदारिकारप
पालीशापसज्ञ
तत्रिका
परिपाटसज्ञ
५६३ उत्पातसज्ञ-
श्यावारय
गह्विराख्य-
दुस्यधनसज्ञ
रहाख्या पित्तिका

- ५६४ एषासाध्यत्वादि
अधकर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः १८
पातोद्भवेकर्णशूले मांसभोजनादि
यातहरेणजे अम्लादिपुचमहास्नेहः
सयोरुजापह. स्नेह -
- ५६५ अन्यस्नेहयोजना
यातव्याधिप्रतिशयायविहितमत्र
शिरसासहज्वानवर्जनादि
पित्तशूलेस्निग्धस्यविरचनादि
शूलादिघ्नतेलम्
कर्णलेपनम्
- ५६६ कफोत्थेवमनादि
कर्णपूरणेलगुनादीनांस्वरस'
रस शूलजित्
बीजापूरादिरसेनपूरणादि
सिद्धतेलपूरणेहितम्
रक्तजेकर्णशूलेपित्तप्लक्म
- ५६७ पक्षेपुयवहेकर्णेधनादिकादिपूजनम्
पिचुवर्तिभि कणस्रोत'पूरणादि
एषशूलादिनिषर्तकोविधि.
तेलविशेषपूरणानुस्त्रायनिर्हारः
नादचाधिर्ययोर्वातशूलोकमौषधम्
तेलनावनादिभिर्नादादिघ्नम्
- ५६८ पक्षतेलपूरणादुजादिजित्
कर्णनादे सर्षपोत्थतेलम्
पक्षतेलपूरणानुस्रुक्कड्वादिजित्
यदिकर्णोत्सृम्नाविषतदासहरणम्
- ५६९ कर्णयो सशोकक्लेदयोर्नस्स्यवमनम्
मालवृद्धचिरजातचाधिर्याणावर्ज-
नम्
प्रतिनाहेकर्णविशोधनादि
कटूषणैलेपनम्
पूतिकर्णरुमिकर्णयो कर्णसायोक
चिकित्सितम्
कर्णविद्धोधोचमिपूर्वाविद्धधिक्रिया
स्तविद्धोधोपित्ताधकर्णशूलोकम्
- ५७० अशोर्बुंदेदुनासाचिकित्सितम्
- कर्णविदारिकाया कर्णविद्धधियत्
पालीशादेवातश्चोन्नशूलइवनस्या-
दिष
पालीनांपुष्टित्त्वस्तैलम्
पाचिततेलपालीपोषणवृद्धिरुत्
पालीछेदनादि
- ५७१ परिपोटेप्येदध्वविधिर्याप्यारुयः
उत्पाने शीतलेलेपः
अभ्यजने सिद्धतेलादि
उन्मपेसिद्धतेलाभ्यजनादि
दुर्धिक्षेपानीसेचनादि
पारिलेहिफालेपनादि
- ५७२ छिन्नेकर्णचिकित्सा
कर्णरोगविधानम्
सुकूडादिगुणकर्णविवर्धनम्
- ५७३ कर्णवर्धनोभ्यग
नासासधानम्
- ५७४ छिन्नोष्ठस्यनासासंधानवद्विधिः
अधनासारोगविज्ञानाध्याय १९
- ५७५ दोषानासायांप्रतिशयायजनका
यातात्प्रतिशयायेमुसशीपादय
पित्तात्प्रतिशयायेतृष्णादयः
कफात्प्रतिशयायकासादयः
त्रिदोषज प्रतिशयायोवृद्धिर्मांशु-
तिर्मांशु
दुष्टरक्तप्रतिशयायरुत्
दुष्टप्रतिशयायलक्षणम्
- ५७६ प्रतिशयायेपुपकलक्षणानि
भृशक्षयाख्य
- ५७७ नासिकाशोषस्यलक्षणम्
नासानाहाख्य
घ्राणपाकाख्य.
घ्राणसावाख्य
नासाप्रवृद्ध रक्त पीनसाधिकरूप'
- ५७८ दीप्तिसेज्ञालक्षणम्
पूतिनासालक्षणम्
पूररक्तसङ्गलक्षणम्

- पुटकलक्षणम्
दौषलिङ्गैरशोषदुद्धानम्
सर्वेष्वशोषस्त्वमुदेपुरुच्छ्रादुच्छ्रुतना-
दय
- ५७९ तेषामप्येदुष्टपीनसरययापनम्
अथनासारोगप्रतिषेधाध्याय २०
पीनसेपुञ्जेहनादि
- ५८० पीनसादिद्विदौषधम्
यसादियुक्तधूमपानम्
जानादिस्वाग
यातप्रतिश्यापेसाधितपुतपानादि
पित्तरक्तोत्थयो शृमसर्पिष्पानादि
- ५८१ तैलनाबनम्
कफजेत्घनादि
घृतादिभि साग्निपातिकप्रतिश्याय
जय
दुष्टपीनसेपक्ष्महररुमिहरचिकि
स्तितम्
नासयामुत्सेनवर्तिपानम्
पुटपाकाख्येतीक्ष्णे मधमनम्
- ५८२ नस्यक्षवपुटमणुत्
नासाशोषक्षलातैलपानादि
नासापाकादौपित्तप्रथिकित्तितादि
पूतिनासापीनसया कफपीनसवदु-
पक्रम
धमनादि
पूतिनासापीनसयोर्नस्यम्
पूयरकेनशेरकपीनसद्विचिकित्सित
म्
- ५८३ अशोषुदेपुत्राणेवर्तिप्रवेशादि
अधमुत्तरोगविज्ञानाध्याय २१
मुसरागकारकादोषा
सडोष्टलक्षणम्
पञ्चमादोषक्रोदिओष्ठयोस्तद्व्यक्तम्
- ५८४ पित्तात्तीक्ष्णासहनत्वादि
कफेनशीलासहत्वादि
सन्निपातादोष्ठयोर्नासापणंपिटिका

- घृतच्चादि
रक्तोपसृष्टयोरुषिस्त्रयच्चादि
मासेनमासपिडोपमच्चादि
मेदसातैलाभयधुक्केदच्चादि
- ५८५ क्षतजयोत्सरुद्धेदनच्चादि
यातकफादाश्रेजलावृद्धि
गंडेगडालजीनामक
शीतदतसज्ञोदात्तनश्च
दतहर्षेदता सरुजा
दतभेदेदतास्त्रोदादिपुता
चात्पल्पोरोग
करालारूपोरोग
अधिदनाख्य
- ५८६ पूतिगधाख्य
शकराख्य
कपालिकाख्य
श्याषाख्य
मन्तूनाख्य
शीतादसज्ञक
- ५८७ उपकुशासज्ञ
दतपुण्ड्रसज्ञ
दतविद्धि
सुधिरसज्ञ
महासुधिराख्य
- ५८८ अधिमांसक
विदभाख्य
पचगतय
घातदूषितजिह्वायालक्षणम्
विलदूषितजिह्वायालक्षणम्
कफदूषितजिह्वायालक्षणम्
अलसाख्य
- ५८९ अधिजिह्वारय
उपजिह्वारय
तालुपिटिका
गलगुडिकाख्य
तालुसहति
अमुदम्

- ५१० क छपाख्य
पुष्पुगख्य
पाकारय
तालुशोप
रोहिणी
यातरोहिण्या कार्ये
पित्तरोहिण्या कार्ये
- ५११ कफरोहिण्या कार्ये
अमृषाहिण्या कार्ये
सन्निपातरोहिण्या कार्ये
फटशातूक
बृदाख्य
तुडिकेरिखाख्य
- ५१२ गतौषाख्य
घट्याख्य
गतायकाख्य
शतप्री
गलविद्धि
गलाबुद्ध
- ५१३ गलगड
यातगलगड
पित्तगलगड
कफगलगड
मदोगलगड
श्लेष्मगलगड
- ५१४ मुरगक
उर्ध्वगद
पित्तजेमुरपाकेदाहादि
रकजेषाकेतद्वत्
कफजेषाकेमधुरमुरसखादि
- ५१५ कफाबुद्धकर
मले सवल्क्षण
दतकाष्ठविद्धिप वृत्तियकत्वम्
पचसप्ततिरामया
तेपासाध्यत्वादि
- ५१६ अधमुररोगप्रतिषेधाध्याय २२
सहोषचिचिरसा
- तैलमभ्यजनम्
साधितैलनस्यम्
- ५१७ यातजओष्ठकेपिपित्तु
महाक्षेहेनप्रतिसारणवा
यातोष्ठस्यत्वेद
तत्रलडाष्टोकनस्यादि
पित्तजआष्टनेपेजलोकोभीरकसा
य
पित्ताधेरोभादिभि प्रतिसारणम्
सिद्धघृतमभ्यजने
पित्तामघातजयो पित्तविद्धिषित्तु
क्रिया
शोणितजेपीदमेव
- ५१८ कफोनरओष्ठेप्रतिसारणादि
भद्रोनौष्ठकेपेस्वेदादि
जन्मबुद्धेयवणादि
गडेलजीरागस्यशाक्यबुद्धकम
शीतलस्यपालोबिलेरानादि
- ५१९ दाम्बुद्धेपंचयातप्रत्रिपादि
प्रचलद्बुद्धिनेगुडूपादि
अभिदतककृमिदतमिषचिकित्सा
दनेभ्य शर्कराहरणादि
- ६०० रुमिदतस्यविस्वावादि
हिंम्यादिचूर्णेदनेधृतकृजाल्दत्तु
सिद्धतैलगडूयधारणम्
एवमप्यसातपीडदतस्वाद्भरणादि
- ६०१ तन पकतैलनस्यम्
रुशादीनां दत्ताद्भरणनिषधादि
विस्वाविताशीतादे प्रतिसारणादि
उपकृशदतमांसस्वदादि
- ६०२ दतपुष्पुकेस्वेदादि
दतविद्धधीपञ्जलेपनादि
सोविरचिच्छन्नलिसित्तयो प्रतिसार-
णादि
अधिमांसकेछेदनादि
- ६०३ विदर्भेदतमूलच्छेदनादि
विरिकादिनाशोधनादि

वातोत्पन्नं क्वे मुखतोष्ठकोषोक्तचि-
चिन्तितम्

पित्तजालेपुजिह्वाकंठकेपुप्रतिसार-
णादि

कफोत्पन्नं च पित्ततिसारणादि

६०४ गन्धेनिह्वालसेएवद्वयोपक्रमः

अविनिह्विजायां छेदनादि

उपनिह्विजायां पित्तसाद्यादि

शुद्धिकायां नस्यादि

घृष्टगलगुडिकायां छेदनादि

६०५ सम्भक्तिक्रान्तायां वर्णम्

संहनौपुष्पुटकेरुचछेपेपित्तनादि

अपक्षेतालुवाये धर्म्यादि

पक्षेतालुवाये मतिस्तारणादि

तालुशाये सर्पिषो जनानादि

संठरोगेपुरस्त्रोक्षादि

६०६ अन्नमतिस्तारणम्

रुजाशोकप्रोन्नेपः

वातकरोद्दिग्वास्त्रेहादि

६०७ पित्तजविज्ञापिषयाविज्ञायादि

रक्तजाम्बयाख्यायवित्तजायाद्बो-

पक्रमः

कफोत्पन्नायां मतिस्तारणादि

शुद्धादिपुरकरोद्दिग्वाविचित्ता

विद्मोस्त्रानादि

घातोद्वयगतगन्धेस्येदादि

गलगन्धिन पक्षतैलपानम्

६०८ मन्तेभेष्येतालु

कफजेगलमेदलेपः

क्षारपानादि

भेदोभयेगलगन्धेसिशाख्यादि

अशतोपाठनादि

मुखपाकेदुमुखधध्वनाक्षिकलादयः

६०९ अनिलान्मुखकेप्रतिसारणादि

पित्तालेपित्तकप्रोविधि.कफेचक-

कस्तु

पिटिकानालेसनम्

सन्निपाते मुखरापकेयथादोषोदयंचि-
चिन्तितम्

नवेऽयुद्धे मतिस्तारणादि

पूर्वतमुत्प्रेष्यमितेतीक्ष्णधूम्रादि

६१० गुटिका.कंठदिदिरोगप्राः

पक्षतैलपानादिभिःसर्वरोगजित्

गुसख्यप्रवृत्तादिभिर्हृत्तनम्

६११ विषकंठैलसर्वमुखरोगादृन्

सर्वमुखरोगहरागुटिकाः

६१२ पक्षेतेनेसर्वमुखरोगाग्रम्

गुटिकादिद्विजदाद्वयैलम्

कषापपक्षलप्रहोमुखरोगग्रः

दंतमांसात्वादीनां चूर्णावर्षणेतना-

शनः

मुखविशारेकालाख्यधूर्णः

दंताद्यामयेपीतकाल्यधूर्णः

६१३ गलरोगप्रोगुटिका

पक्षयाविशेषमन्त्ररोगग्रम्

मुखपाकहरःघ्नयः

कषायो मुखगदग्रः

कषितोरस्तोवृषासादिग्रः

पटेल्यदीनां वृषभेयंकल्पना

६१४ द्विजदाह्वंरुद्रहृत्

भुत्तादिगदेपुपुन पुनारक्तप्रायः

कायशिरसोधिरेसादिरेतेषांशुम्

मुखदंतरोगाणां नौजनानादि

६१५ अर्धशिरोगविज्ञानाध्यायः ३३

धूम्रादिभिःशिरोगजननम्

घातरोपेतेषुशरनिस्तोदादायः

शिरसोर्धत्वधावभेदकः

६१६ कफजेशिरोगितारेऽख्यादुपः

रक्तोदयेवित्ताधिकरुजः

सन्निपातजेसर्वतृष्णः

सर्पिषोराह्वोर्धुंभिःक्रमयः

६१७ वाताधिकारोवा.शिरःकषात्पजन-

काः

वातायैः श्लेशोकोतिदाहादयश्च
पित्तानुसूयः सस्यंदनरुक्करः

- ६१८ दशैतिमूर्धगताः
कपालेनवरोगाः
कपालेपवनेदुष्टे उपशीर्षकारुयः
कपालेपिटिकाः
कफवाताभ्यांदाहणकम्
इंद्रलुमसंज्ञं
- ६१९ सलतिः
वातादिभिः सलतेनावावर्णाः
शिरसिपलितस्यकारणम्
पलितस्यापिनानागुणवर्णाः
शिरोरुजोत्थंपलितं विवर्णं
- ६२० सन्निपातोत्थाः सलत्यादयोऽसा
ध्याः
पलितानिरसायनापेक्षाणि
अथशिरोगप्रतिवेधाध्यायः २४
पवनजेशिरोभितापेवातव्याधिचि-
कित्तितम्
अभ्यकशिरसोरात्रौघृतपानादि
- ६२१ पक्वपृतनस्यम्
सशर्करघृतपानम्
सर्वमूर्धरुजाग्रनस्यम्
पित्तासृगुर्येसर्पिरादि
अर्धाशभेदकेप्येषाक्रिया
- ६२२ तन्ननस्यादि
सूर्यावर्तेष्येपउपक्रमः
पित्तोत्थेशिरोभितापेशिरामोक्षादि
रक्तजेष्येतन्
श्लेष्मणः शिरोभितापेवमनादि
रुमिजेशोणितनस्यादि
- ६२३ साधितसर्षपतेलादिनस्यम्
नस्येरुमिजिद्योजना
नस्यद्व्येधूमः
अत्ररक्तनिर्हरणं
कंपेदाहंभितावाताभितापोकोषिधिः

उपशीर्षकेनवेवातव्याधिचिकित्ति-
तम्

- पकेषिद्विधिवत्कर्म
आमादीयधात्वम्
- ६२४ अरुंपिकायांरक्तनिस्त्रावादि
रुंपिकालेपनंकड्वादिहितम्
मातल्यादिप्रसाधिततेलाभ्यंगः
अशांतौवमनादि
दारुणकेशिराव्यधादि
- ६२५ इंद्रलुमेशिराव्यधादि
तेलाकाहस्तिदंतमयीओषधम्
सितरोमोद्गमेभेषविषाणजामपी
सलत्यादिपुशोचितस्यनस्यादि
तेलंनस्यम्
- ६२६ पलितांतकरंनस्यम्
तेलकुडवोनस्यम्
दुग्धिकाकरवीरकोपलितघ्नौ
इंद्रलुमवलीपुवकस्यलेपः
केशरंजनंशिरःप्रलेपनम्
- ६२७ केशसंबर्धनानिर्मास्यादीनि
पलितेषूणादिकम्
यवागुःपलितघ्नौ
शिरोगघ्नंसिद्धतेलम्
नस्यंसर्षजश्लेष्मरोगजित्
मायूराख्यंघृतसर्वजश्लेष्मरोगजित्
- ६२८ महामासूर्यंश्यामुतप्रदम्
मूषिकादिभिरेषंरुल्पना
- ६२९ रोगाणांशीघ्रतरंजयःकार्यः
उत्तमांगस्ययत्नेनरक्षणम्
अथघणविज्ञानीयप्रतिवेधाध्यायः
२५
घणस्यद्वैविध्यम्
- ६३० दुष्टमणारुतिवेदनम्
संपंचदशधा
मारुताच्छद्यावादिगुणाः
- ६३१ पित्तनपीतादिगुणः
कफनकंडूयुतादिगुणः

- रकेनचिद्रुमलोहितादिगुणः
ससर्गात्ससर्गरूपोगुणः
शुद्धव्रणलक्षणम्
त्वगादिपुत्रणाश्रयेपूत्ररोत्तरंडु सा-
ध्यस्वम्
सुसाध्यलक्षणम्
- ६३२ अक्ष्यादिपुरुच्छसाध्यः
फेनादिवहाव्रणादुःसाध्याः
असाध्याः
साध्यस्याप्यसाध्यस्वम्
- ६३३ रोहस्यलक्षणम्
व्रणशोधनादि
शोकावस्थस्यशीतोपचारः
शोकव्रणयोरस्त्रहरणम्
पुनःपुनःस्त्रावितेलेपादि
- ६३४ शोकनिर्घापणःप्रदेहः
दाहुरुनाप्रास्तिलाः
मंदरूशोकस्यस्वेदादि
एवंविलयाभावेउपनाहादि
- ६३५ उपनाहसकुर्विका
सुपकेपयितेचशोकेदारणम्
गुग्गुल्बालीनिपकशोकविदारणम्
पूयगर्भादीनापीडनम्
लेपविशेषस्यसमुपेशादि
कलायादप्यपीडनम्
- ६३६ मेहुकुष्ठव्रणेपुमुरसाराम्बधादिकौ
व्रणस्थालनेकाथः
व्रणशोधनोलेपः
घृत्याव्रणविशोधनम्
वाताभिभूतानाथवादिभिर्धूपनम्
पित्तादिकांनानिर्घापणम्
गभीरव्रणेउत्सादनादि
- ६३७ व्रणानाजातीमुकुलादिभिरुत्साद-
नादि
उत्सन्नमांसादिव्रणानांविशोधनम्
व्रणविशेषाभिमूर्मणाशोध्याः
अश्वगधादिकं व्रणरोपणम्
- ६३८ व्रणानां तिलकल्कसंरोहणम्
तिलकल्कःसर्वरोगजित्
तिलकल्कवदूयवकल्कः
सास्त्रपित्तादिव्रणानापृतेनरोपणादि
तैलरोपणम्
व्रणानाचूर्णमिट्टम्
स्वग्राहकाश्रुणाः
- ६३९ त्वग्बिगुद्विकरोलेपः
सवर्णकरोलेपः
रोमोद्भवकरोलेपः
व्रणिनःशखकर्मोक्तपथ्यादि
वाताधिकादौवातप्रादि
एवव्रणेषध्यास्वयोजना
साध्यसर्पिणाव्रणविशोधनादि
अथसद्योव्रणप्रतिषेधाध्यायः २६
व्रणेजुष्टमंगमट्टधा
तेपालक्षणानि
- ६४० सद्योव्रणस्यसेचनादि
स्ततोष्मण.शांतयेलेपादयः
सद्योव्रणेष्वायतेपुसधृतमास्तिकादि
ससंरभेषुशोधनम्
- ६४१ घृष्टेविदलितेचपूवोक्तचिकित्सा
विक्षतेक्षेहपानादिकंवातप्रौषधसा-
धितम्
सप्ताहादूर्ध्वंव्रणप्रतिषेधोक्तम्
घृष्टेव्रणेषीडोषशमादि
अवरुत्तेकल्कादीनि
विडिल्लप्रविलिचिनोःसीवनादि
स्फुटितलंचनमसाध्यमरफुटेचिकि-
त्सा
पकृतैलंसर्वनेत्राभिघातजित्
गन्धपीडावसन्नेनेत्रेचमनादयः
कर्णस्थानाद्ब्रष्टेसीवनादि
रुकटिकायाडिल्लानायांसीवनादि
अत्राजेनपृतेनपरिषेकादि
शासामुहृतस्यसीवनादि
विलचिमुष्कस्यसीवनादि

- वृषणयोरोपणंपद्यंतेऽन्मू
निःशेषेण छिन्नशाखादहनादि
६४५ शिरसःशल्ये निपतितेवाटवातप्रवे-
शादि
अंगाच्छल्येत्स्तेप्रणेऽह्वार्ति
दुरावगाढादिगुणानातेऽनसेचनम्
भिन्नेषोष्ठेरकेनपूर्णेमुर्द्धायाः
आमाशयस्थेरुधिरेशूलैःनविशसनम्
६४६ पक्षाशयस्थेशूलैर्गौरवादि
अभिन्नाशयस्यापिलोहितेनपूरणम्
अंतर्लोहिनादेर्वर्जनम्
आमाशयस्थेरुधिरेशमनादि
अन्नभक्षणप्रकारः
भिन्नशोष्ठस्यरुधिरपानम्
६४७ शोष्ठभेदस्यद्वेषिष्यादि
शोष्ठिभिन्नेषिजीयनाहस्यदक्षणम्
अंत्रप्रवेशेमतम्
अंत्रप्रवेशनप्रकारः
६४८ यथास्थानरिषितंत्रेद्रणसीयनादि
जठरान्मेदसोवर्तिनिर्गमनेकर्तव्यप्र-
कारः
६४९ सद्योव्रणेषुनैर्जरोपणम्
गूढप्रहारेणाभिहतादौषातकहरणा-
दिम्
चिच्छिद्रेहादिरस्यनैःत्त्रोण्यावासः
६५० अथभग्नप्रतिषेधाध्यायः २७
भंगस्थाद्विप्रकारकत्वादि
दुःसाध्यत्वानीनि
६५१ षट्संधिभिन्नरूपादिर्वर्जनम्
अमंश्लितरूपादित्वादिर्वर्जनम्
दुर्न्यासादिनाविद्ययागतविषजना-
दि
नधादुःसाध्यानि
६५२ भंगीक्याप्रकारः
मध्यमप्रकारेणबंधनम्
कुतुबिषोपेनोपनवातः
६५३ भंगसपित्तस्यसेधनम्
- अवस्थाविशेषेणचक्रतैलाद्यवधारः
सुशीतलसेकादि
भग्नरस्यगृष्टिस्तीरादिपानम्
सत्रणस्यभग्नस्यव्रणप्रतिसारणम्
व्रणसंधानम्
६५४ तत्रावचूर्जनम्
साध्योसाध्योव्रणः
संधेःस्थैर्यकालः
कट्यादिभग्नानांरूपाटेस्थित्यादि
६५५ भग्नसंधीनांविनोक्षेएवंविधिः
चिरविमुक्तसंधीनांश्लेहादि
असंधिभग्नैरुद्वेचप्रकारः
भग्नस्यवातेनिजापतेतथापतनीयम्
भग्नस्यवातव्याधिकृतस्त्रेह्योजना
भग्नस्यमात्रादिभिरप्रकारः
भग्नस्यरुसलवणादिवाहारनिषेधः
गंधतैलेष्वनपित्तोत्थदोषजित्
६५७ अथभग्नद्वरप्रतिषेधाध्यायः २८
भग्नद्वरक्षणम्
६५८ तरयिक्रिया
सअष्टधा
अपक्वशोकास्यपिटिशतंशापकरो-
करयभग्नद्वरति
भग्नद्वरकरपिटिकात्क्षणम्
पयनाच्छयायादिगुणापटिषा
पित्तादुष्प्रपीवेशोद्धृतारागादिगुणा-
न्यिताय
६५९ कफान्स्थिरादिगुणा
यातपित्तोत्थायायादिगुणा
श्लेष्मपयनात्वाटुरादिगुणा
सर्वदोषैःसाद्गुणुत्पन्ना
तां प्रमादानुपपन्नः
यातपिटिशतानुपानुसंज्ञोभग्नद्वरः
पित्तजोभग्नद्वरउष्णीयाकार्यः
६६० कफोत्थपरिष्ठापी
यातपित्तोत्थःपरिष्ठापी
यातकफादुजुसंज्ञः

- अशोभगंदरः
सन्निपातोऽथोऽधुनावर्तसंज्ञाः
उन्मार्गा
- ६६१ तेषुऽप्यनिवेधनोरुगादिवेदनम्
तत्रसाध्यासाध्यप्रकारः
पथापिटिकापाकंनयातितथायत्नः
पाकेनूनस्याअथाइमुत्तवाद्यबलोक-
नम्
- ६६२ अंतर्मुत्तस्यराशेणपाटनादि
शतपानकस्यपाटनप्रकारः
परिक्षेपिणिसारसूक्तैःसाधनम्
अशोभगंदरेऽर्शःप्रतिसाधनादि
क्षतजेधिकिस्ता
पङ्कच्छिद्रेभगंदरेगोतीर्थंकादिकर-
णम्
- ६६३ गोतीर्थंकादीनालक्षणानि
सर्वत्रणानामग्निनादाहः
भगदरिणःकोषशुद्धौयत्नः
मणेलेवः
तत्राभ्यंगार्थैलेलम्
भगदरादिमनेलेम
- ६६४ रुम्यादिमण
पिटिकादिजिदोषधम्
स्वायभुवाब्धोगुग्गुलु कुष्ठादिमः
मानरोगजिदोषधम्
तुल्यमाहिपाख्यमासिरुकुष्ठादिमम्
- ६६५ अन्येषुचयायोगभुपकमः
मगंदरेऽह्वेपियर्वैववाधिकुवातुरगादि-
पृष्ठमनादिकवर्जनम्
अधपथ्यबुंदःश्लोपदापचीनाडीवि-
ज्ञानाप्यायः २९
पंथिलक्षणम्
गवसंययः
- ६६६ वातादायामादिगुणःश्वयथुः
पित्तनदाहपुतः ।
कफेननीरुजादिगुणः
दोषेदुष्टेलेहितेषधिः
- दूधिनमातेनस्त्रिधादिगुणपुतोम-
धिः
मेदोमंथि स्त्रिधादिगुणः
अस्थिभगेनाभिघातेनास्थिमंथिः
शिरासंज्ञोनीरुजोमंथिः
कंडूमान्मणमंथिः
६६८ मंथयःसाध्यासाध्याः
अबुंदस्यपट्टप्रकारंलक्षणम्
शोणितान्बुंदलक्षणम्
तेषुसाध्यासाध्यविचारः
६६९ श्लापदलक्षणम्
वातात्परिपोटयुतंश्लोपदम्
पित्तात्तीतंदाहज्वरयुतच
यर्पातिकांतादेःश्लोपदस्यत्यागः
पाण्यादिष्वपिश्लोपदमित्यपिमतम्
गडमालोत्पत्तिः
६७० ज्वरादिपुतगडमालात्यागः
अधनाडीविज्ञानम्
सानाडीधिसंख्याचतुर्धापिचमीच
घातात्संज्ञादिगुणा
पित्तानुतुडादिरुत्
६७१ कफाहूनपिठिलसंज्ञायादिपुता
सर्वे सर्वाहतेस्व्यागः
नाडीकारकंशल्यम्
अधप्रथ्यबुंदःश्लोपदापचीनाडीमनि-
वेधाध्यायः ३०
अपघ्नमधिपुशोफयधिविस्तितम्
६७२ शुद्धिकामस्यजोहादि
मयेःस्वेदादि
एचमप्यपकस्यहेदादि
मयेःपाटनम्
मेदोजेपिमंथावेतन्
६७३ शिरामथोचिकिस्तितम्
अबुंदेयथासंमंथिषत्क्रिया
पैत्तपित्तजिधिकिस्तितम्
कफजेशिराव्यधादि
६७४ अपक्याचिकिस्तितम्

शामयधीनालेपनादि
लेपप्रकारः

पाकोन्मुखसंधीनाजयप्रकारः

६७५ गंडमालाचिकित्सितम्

अपचीनाशकनेत्रम्

संपपत्तेः पत्रं पुष्पादिनाशकम्

नेत्रविशेषोपचीनाशकः

६७६ दुष्टारुः प्रभृतिनाशकनस्यादि

नस्यादोहितनेत्रम्

लेपनेहितनेत्रप्रकारः

एयनप्यशागौदाहप्रकारः

धधिहरणेनिमित्तमुनिमतम्

एतद्विषयेशुश्रुतमतम्

६७७ अपरमतम्

यातनाडीपाटनादि

पित्तनाडीपाटनादि

श्लेष्मिकीचिकित्सितम्

शल्यजालेपनम्

छेदनाहंयादाकरणम्

६७८ श्लेष्मिकीचिकित्सितम्

नाडीघ्न कल्क

पल्काभ्यंगचूर्णवर्तीभिर्गतिनाशः

६७९ अथक्षुद्ररोगविज्ञानाध्यायः ३१

पालानामजगल्लिकापिटिका

घातकफाभ्यायवप्ररया

मथय'पंचवापडूवा

कर्णसंधिपनसिफारव्या

पाषाणगर्दभ.शोफः

मुसदूषिकापिटिकाः

६८० पद्यकटका.

पित्तपिटिकाविपृताख्या

मसूरिकापिटिका.

बिस्कोटसंज्ञाःस्फोटाः

घातपित्ताभ्याविद्रापिटिका

ताभ्यामेवचगर्दभीसंज्ञा

६८१ कक्षासन्नदशेवनिलाद्गर्दभीसंज्ञा

कक्षा

पितात्फलासंज्ञा

गंधनामापिटिका

राजिकासंज्ञाः

जान्दगर्दभः

अमिरोहिणी

जन्तुण्जर्भत्रिदोषगाइरिवेष्टिका

६८२ विदारिसंज्ञापिटिका

शहे।पुंदसंज्ञकोमयिः

बल्मीकारूपखिदोषज.

कद्वरनामर्दयि.

६८३ रुद्रगुदरोग.

अक्षतरोगः

पुनफारव्यः

अलसनामरोगः

तिलकारया

तेउन्नतामापारुषाः

मापेभ्यउन्नताःचर्मकीलाः

तथाविधोजनुमणिः

६८४ लाडनम्

मुसोयामपर्णमंडलाकारव्यंगम्

षफादन्यननीलिका

ध्वंगवातादिभिर्भ्रलक्षणम्

प्रभृतिः

उत्कोठकोठी

६८५ क्षुद्ररोगाःपट्टिगत

अथक्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः ३२

अजगल्लिकायाजलोमोभिर्विज्ञाः

यवमस्यायाःस्वेदनादि

पाषाणगर्दभयाकदोषविधिः

मुसदूषिकेरोधादिमलेपादि

६८६ पद्यकटकेर्निर्वायुनावमनादि

विपृतादीनापित्तबीसर्पवचिकित्सा

जालकगर्दभस्यलघनादि

विदारिकायारकेस्तुतेरुफयधिव-

चिकित्सा

शरंराचुंद्मेदोपुंद्किया

<p>हस्तपादेचजातयत्नीरुचर्जनं इतरस्ययेवः</p>	<p>रुक्विनोद्द्रपाकुम्भिका मेहृददभ्रालमी</p>
<p>६८७ पकेतुदुष्टमांसादिशोधनं कदुरस्योक्ततादि विव्यस्वविरोकादिपृथं संशस्त्रकमं दुष्टस्यापिनस्यस्येवमेव अन्यसेतु ररणथोलेप निलकाल रुमपाणाद्दहनम् धर्मकौञ्जतूमण्योरुत्स्यद्दहनम्</p>	<p>६९४ पुष्करिणापिटिका सव्युर्दपिटिका अध्यालिना सस्त्रकधर्मनिवृत्तसंज्ञम् जवपाटिकाचर्म निरुद्धमणि तर्जो रोगः</p>
<p>६८८ लाउनादिपुरीशोराव्यधादि व्यागादिपुत्रेधादि व्येगहरोलपः जीरकादयोलेपेषु फाव्यंगघ्नाः तत्रयेषा.</p>	<p>६९५ स्वशंहानिमज्ञा शतपोनकः त्वक्पायाख्यः मासपायाख्यः रकाचुद् मांसाचुद्बिद्भिश्च वित्फाला</p>
<p>६८९ सवर्णकरोलेप पञ्चसदृशमुत्तकरमुद्गतनम् एभिरेवाभ्यग. शालिकादिश्रोभ्यगः नीलिकादिघ्ननस्य</p>	<p>६९६ मांसादि रज्जुणांस्वपा. शोषाणामुपक्रमः दुष्टाहादायोनेर्भिशतिव्यापद् येनिर्वानिनीभ्यापत् सौम्यव्ययुपताऽतिचरणा भाकारणा</p>
<p>६९० व्यंगादिनासकरमोदधम नायनेमारुच्यस्वसादीनि मसुतोवातकुष्ठविहितादि उरकोठकोठया रुक्विनोक्तं कौष्ठिकम्</p>	<p>६९७ उदावृत्ताख्यापत् जातश्रीभ्यापत् अतर्मुत्ती सूचीमुत्ती धृक्कसज्ञा धामिनी</p>
<p>६९१ अथागुसरोपविज्ञानाध्यायः ३३ उपदशायामयास्त्रयोविशति.</p>	<p>६९८ पटसज्ञा महायोनिः पेलि कीव्यापत् रक्तपोन्याख्या श्लेष्मि कीव्यापत्</p>
<p>६९२ उपद्रव प्रचथा वातेनोपद्रवेमेद्रुशोकः पित्तनपक्वाद्रुचरसंकाश श्वयधुज्यं- रश्च श्लेःमणाश्वयधुःकठिनादिगुणा लोहितेनरुक्णरुक्णसंभवाद्दयः सर्वदीपजेसर्वादिगमुष्कयो. श्वयधुश्च रकोद्द्रवसन्निपातजोक्मेणयाप्यमू- त्सुहेतु</p>	<p>६९९ लाहिताक्षपायः परिपुताख्या उपपुताख्यापत् विपुताख्या</p>
<p>६९३ गुल्मसर्वपिनासंज्ञा. पिटिना अवर्मध</p>	

- कार्पिनी
७०० सास्त्रिपातिषीध्यापत्
गर्भाऽनादानकारणम्
अधगुह्यरोगप्रतिवेधाध्यायः ३४
नधेउपदशैलिंगमध्येशिराव्यधादि
- ७०१ शान्त्नेकाध.
उपदशग्रणहरोलेपः
तत्ररोपणम्
प्रतिशेषंशोकश्चिकित्सातम्
पाकाभावेत्यतिथतः
ठिन्नदग्धानामशंसानुपदशवत्क्रिया
- ७०२ सर्पविकानात्तिरनादि
अथमंयेप्येतच्चिकित्सादि
कुभीकायालोहितमोक्षणादि
श्लेष्मज्यामेघएषोपक्रमः
उत्तमाख्यपिटिकायाश्लेष्मनादि
मुष्करव्यूढयोःपित्तविसर्पोक्तंचि-
कित्सातम्
त्यक्पाकरूपशंहान्योःसेचन
मृदितस्यच्यन्तेनैनेसेचनादि
- ७०३ अष्टीलिकादारकेन्दुनेश्लेष्मप्रधिय-
दुरक्रमः
निवृत्तसङ्गस्याभ्यञ्जनादि
अथपाटयामयमेघक्रमः
निरुद्धाल्येनाईलेपनादि
- ७०४ अथितसंज्ञस्यस्वेदादि
शतपोनकस्यलेरानादि
शोणिताबुदेरकधिदधिश्चिकित्सा
सर्वेषुयथावर्धमणोपचारः
योनिध्यापत्सुमायेणपवनविजयि-
चिकित्सातम्
तत्रहेतुः
तस्यास्त्रियोयलातेलपानादि
- ७०५ धमनादीनिकर्माणि
पक्षधृतयोनिपातविहारहरम्
योनिपार्श्वार्तिशमकमोपध
वृषकादिपानम्
- ७०६ राज्यादिभिःशृतपयःशूलग्राम्
योनीपरिपेचनम्
रुजाग्रःपिचुः
वित्तलानांयोनीनांशीतलक्रियादि
लेहोयोन्यादिदोषग्रः
- ७०७ पित्तजानरोगाणांस्त्रीरसपिर्वाहितम्
सिद्धंघृतंघातरोगग्रंभधारकंच
रक्तयोन्यारकस्थापर्वंभेपजं
पुष्पानुगसंज्ञचूर्णोयोनिदोषग्रम्
७०८ यलासदुष्टयोन्यांस्त्रोष्णसर्वहितम्
योन्यांशूलादिगुणकरतेल
यथाज्ञादिकशांलनादि
- ७०९ पैच्छीत्येविशदायलघूर्णः
चूर्णोदुर्गंधादिपुल्लंभनम्
क्षाधादुर्गंधादोपरिपेकः
योनीनामृदुत्यकरवेसवारादिधारणं
दुर्गंधयोनांक्षाधादि
श्लेष्मलानांयोनीनायस्यः
सन्निपातोत्थायाःसाधारणंघर्म
- ७१० एचशुद्धयोनिपुगर्भधारणम्
पुरुषस्यदुष्टशुर्परीत्योपक्रमः
घृतंयोनिपुक्रमदोपेपुशास्त्रम्
- ७११ अथविषयमतिपेधाध्यायः ३५
विषयप्रागुत्पत्तिदर्शनम्
स्थिरविषयदेपुषीयातिरुत्कलेतु-
चिचिन्मूनम्
सर्पलतादिद्रुमुदारुणंजंगमम्
- ७१२ रथावर्जंजंगमचारुत्रिम। गरसंज्ञंरु-
त्रिमम्
विषगुणनिर्देशः
जीवितहरविषम्
- ७१३ तत्रहेतुः
उपयुक्तस्थाधरविषयमथमवेगे-
सनाश्चायत्वादि
द्वितीयेवेगेवेपथ्यादयः
तृतीयेवेगेतालुशीपादय
- ७१४ घतुर्ववेगेमूर्धोतिगुस्तादि

- पचमवेगेकफप्रसेवादि
 पञ्चवेगेचतनाया प्रणाशादि
 सप्तमवेगेरुक्धादिभंगोमृत्युश्च
 प्रथमविपवेगेवमनाठिक्रिया
 द्वितीयवेगेशीतामुसेचनादि
 तृतीयवेगेऽगदपानादि
 चतुर्थवेगेज्येह्युक्तागदयोजनम्
 ७१५ पचमवेगेक्वाथादि
 यमुबगेतीसास्वचिनिस्ता
 सप्तमवेगेऽधपीडादि
 सिद्धयवाग् सर्वविपत्री
 तद्वत्काये पेया
 विपादिपुषानादिपुचद्वेदयोनामा-
 ऽगद
 ७१६ दूषीविवेणपीडितलक्षणम्
 ७१७ रसादिपुश्चिन्नाधिकारकरम्
 दूषीविपामतिसङ्गायाहेत्स्वतरम्
 दूषीविपार्तस्यलेह
 दूषीविषारिसङ्गकालेह
 ७१८ विपत्रिभक्षेणविद्वस्यलक्षणम्
 अमर्मविद्वस्यद्रुतदृदपावरणविधा-
 नम्
 शल्यारुर्षणादि
 ७१९ दिग्धकल विद्वस्यपीडदृष्टिविचिन्ति-
 तम्
 मणेचपूतिमोतिचिन्तिसपेवचिन्ति-
 त्तितम्
 विपदायका
 गरस्यलक्षणम्
 गेणपीडितस्यलक्षणम्
 ७२० गरपीडितस्यचिकित्सिताभावेनाश
 गरानुरस्यरूपम्
 दारुणगरयोगनविपमोलेह
 गरोपहतभि पानम्
 ७२१ पारायनाभिपादिभि शूतंशीतजल
 गरगुष्णादिप्रम्
 शतम्पेविपार्तस्यैरस्यजीवनम्

- शुधादिभिविपस्यवर्धनम्
 शरदिविपस्यमदवीर्यत्वेहेतु
 एवमालोच्यकर्मकरणम्
 ७२२ श्लेष्मिकविपस्यवमनादिभि शांति-
 पेटिपवि रस्यबिरेचनादिभि
 धातिकस्यमधुरायाहारादिभि.
 सपविपेपुसाध्यत्वासाध्यत्वे
 ७२३ अधसर्पविपमतिपेधाध्याय ३६
 सस्त्रेणभुजगास्त्रिविधा
 दर्शिकरादीनाविपकस्तादिगुणम्
 एपाविपौल्यणत्वप्रकार
 दर्शिकरलक्षणम्
 ७२४ मडल्लक्षणम्
 राजीमलक्षणम्
 गोवरोविपेणदर्शी ह्येस्तु-य
 एतेषामेधसकरेणध्यतराज्ञेया
 भुजगदशनेकारणादि
 ७२५ हेतुविदित्वाय धारस्वेचिकित्सा
 ध्यतरभुजगस्यवर्माश्रितत्वं
 दृष्टस्यसाध्यत्वादिविचार
 सर्पजविपस्यरक्तप्राप्त्यैवर्धनम्
 भीरा सर्पागाभिहतम्
 ७२६ शकाविपम्
 सविपनिवृत्तरूपम्
 दर्शिकराणाप्रथमविपवेगेश्यावर्धन-
 त्वादि
 द्वितीयादौपश्याद्य
 ७२७ मडल्लक्षणस्यप्रथमवेगादिलक्षणम्
 पचमुवेगेपुविचिन्तितम्
 जलापुताटय सपाअल्पविपा
 ७२८ रमशानादिपुमर्मसुचटदृष्ट्यत्वाग
 एककालमेवहिष्मादुपायवदत्तस्य-
 जीवनन
 विपपीतोद्वेर्जीविनस्येसप्राग्नेरूपणि
 ७२९ यमसर्मापगमिद्यनोत्क्षणम्
 साध्यत्वेत्वरदापिबस्यसांति काया
 दशानावरविपस्यदेहध्यापनकाल

एतद्व्यसरेदसस्योत्तीर्तनादिशीम-
षायै

- ७३० दृष्टपुरुषस्पर्शार्थं
बंधनेनविपस्तेभनादि
पश्चान्निधीहृयदंशोद्वरणम्
दंरदहनादि
- ७३१ अगदेनपुनःपुनर्भेपनादि
विषेप्रविस्तेशिराव्यधादि
सविपशोणितलक्षणम्
शिरास्यदृश्यमानाशुशुगादियोजना
स्तुतशेषयोहितस्पर्शभनम्
- ७३२ अस्फन्नादोरकमुडादीनांजयः
स्वन्नेतुविपशानिः
तदाघृतादिपानम्
विपार्तस्यवमनम्
मुजंगदोपादिफाषलोवनपूर्वविति-
ष्टक्रिया
दर्षिकोर्दंशेपानादि
- ७३३ कृष्णसर्पेणदृष्टस्यलेपनादि
फणिनारानीमतांचविषेऽगदः
मंडलिनाविषेऽगदः
हिमबन्नामागदोमंडलिरिपमः
- ७३४ मंडलिदृष्टस्यपानम्
गोनसविपघ्नोऽगदः
फुरादयोराजीमतांविपघ्नाः
सर्पविशेषस्यकांडचिन्नायादंशचिक्रि-
त्सितम्
व्यतरदृष्टानाहितोऽगदः
- ७३५ भुजंगदृष्टानांपानादि
तक्षकेणापिदृष्टानांपानम्
दर्षिकृतांचमधमबगेपानम्
द्वितीयवमनादि
तृतीयेविपघ्नमंजनादि
चतुर्थवगेठतवमनस्ययवागूपानम्
- ७३६ पक्षपचमयोर्लेपनादि
सप्तमेअजनादि
मंडलिनांतृतीयेवमनादि

- पष्टेऽगदादियोजना
राजीमतामाद्यवेगेरकहरणादि
पष्टेजनयोजनादि
अनुक्तेषुदर्षिकरिक्वा
- ७३७ गर्भिण्यादिषुमृदुक्रिया
सर्पविपघ्नपानम्
आतांदीनामंजनम्
प्रलेपायानिःशेषविषोद्धारकाः
विषापगमेकुपितवाय्वादीनांस्नेहासु-
पचम.
- ७३८ सर्पांगाभिहृतशंकाविषादितयोःपा-
नादि
विपशान्त्ययेर्रतेनादिधारणम्
रात्रोसंचारेणत्रजर्जरधारणम्
- ७३९ अधकीटलतादिविपप्रतिषेधाध्यायः
३७
सर्पाणांविषम्त्रादिजा कीटाश्चतुः-
मसारा
तत्ररायव्यकीटदृष्टस्यदंशलक्षणम्
आभेयकीटदृष्टस्यदंशलक्षणम्
कफाधिककीटदृष्टस्यदंशलक्षणम्
त्रिदोषाधिककीटस्यदंशलक्षणम्
कीटेषुसर्पवद्वेगाः
- ७४० सर्पेर्पादशानांशर्णिकायाः
वृश्चिकदंशलक्षणम्
वृश्चिकरक्षिमकाराः
मदविषा.कीटाःपीतादिगुणाः
मध्यविषा कपिलादिगुणाः
महाविषाद्भेदूर्वासदृशाः
महाविषदलक्षणम्
- ७४१ उग्रधूमकावृश्चिकः
कोणवृश्चिकाश्रमायोवातपित्ता-
धिकाः
तेषुभेषजप्रकारः
वातिरेविषेत्स्वीडादयः
- ७४२ पित्तोल्मणेसंतानाशादयः
कफाधिकविषस्यउर्षादिभिक्तांनम्

- श्लैष्मिकस्यलेसनाद्यौर्जयः
त्रिविधानाकीटानां यथासं चिह्नित्वा
सर्वस्य विषदंशस्य नरफचादयो धूप-
नम्
७४३ तथा विषप्रविष्यादि
विषोषनीटवृश्चिकदृष्टानां सर्पवत्सा-
धनम्
कीटविषेपानम्
कीटाविषप्रोलेपः
सर्वं कीटाविषप्रमगदपानम्
वृश्चिकेत्यदशस्य च कर्तृलेनेसेचनम्
संधधान्विनाज्यादिनावासेचनम्
७४४ तन्नोपनाह.
चूर्णैर्दशस्य घर्षणम्
तत्रलेपादि
वृश्चिकविषप्रमौषधम्
वृश्चिकविषप्रदृष्टिना
७४५ दशलेपः
दारुणपीडस्य प्रलेपनम्
सुदारुणे वृश्चिकविषे सर्पिष्यानादि
वृश्चिकविषप्रोलेपः
७४६ कीटादिविषप्रोऽगदः
विषसंक्रांतिकदगदः
तूतानां संख्याविषये मतानि
सत्रहेतु
तूतानां त्रिदशसाध्यासाध्यत्वे
७४७ तस्या वैत्तिपदशतक्षणम्
श्लैष्मिकदशतक्षणम्
मातिकदशतक्षणम्
दोषलक्षणैर्विभागतक्षणम्
असाध्यायात्क्षणम्
७४८ तस्या विषप्रकारत्वम्
तूतादंशक्षणम्
तूतायाः स्यातादिनिर्विषोद्धमनम्
तूतायाः कीटानां विषदंशस्य धानम्
प्रथमेऽन्हितुतादशानुभयप्रकारः
७४९ द्वितीयेऽन्हिमकारः

- तृतीयेऽन्हिमकारः
चतुर्थे च मयहेतुमकारः
एवतीक्ष्णादितक्षणम्
एकविंशतिरीत्रेण सर्वेऽर्थाविषप्रमः
७५० तूतायादंशद्वारणादि
कर्कशादिगुणस्य छेदनादिनिषेधः
दग्धदंशस्य लेपनादि
रक्तविस्त्रावादि
तूताफीटानां पञ्चकसंज्ञोऽगदः
चंपकनामागदः पूर्वाधिकः
७५१ तद्वृद्धपरोऽगदः भूर्धुगुणः
भंदरगंधमादनाख्याद्यगदो
घहुदोषनरेपुविषप्रमविशोधनयोजना
कफविषवमनम्
अथवापानादि
निवृत्तेऽहादौ कर्णिकापातनम्
७५२ संधधादिकपूर्वगुणम्
कर्णिकापातनसमये विषप्रैर्वृहणम्
तूतायां घृतेनेवस्त्रे ह्वयार्थे
अथोऽगदाः पित्तादि तूताधारकाः
७५३ तूताघ्नानिपानादीनि
अधमू विफालर्क विषप्रतिषेधाभ्यायः
३८
अष्टादशम्पिनाः
एषां विषप्रमिप्रकारः
७५४ आतुविषदंशवेदेहव्यापनशीलम्
असाध्यतक्षणम् तादयः
आतुदू पित्तस्य च ज्वरस्य तक्षणम्
विषयुक्तस्य शुनोत्क्षणम्
तेन विदष्टस्य रणात्क्षणम्
७५५ एष शगात्तादयश्चेद्या
सर्पत्रेवसाविषदोषद्वादयोल्लिगम्
निर्विषेऽतो विपरीतम्
दशकतृपेण कुर्वतो मरणम्
प्रातस्तद्वदष्टस्य वनं नम्
आतुनादृष्टमाश्रयदंशदह-
दग्धदंशस्य विस्त्रावः

- ७५६ मूषिकाविषमोलेप
धन्वे-क्षालनादि
नीलिनीफायेनछर्दनादि
पूर्णपानविषमनकरम्
सद्योदुरुविषप्रचर्षी
त्रिवृतादिकल्कोविरेचनम्
तत्राजनम्
- ७५७ अवल्ह
पानेपकसार्पिहितम्
फाथपानादि
धूर्णपानम्
सवाग्निविषनाशन कल्क
कपित्थवीजादिकपानम्
शैथेकमूलादिपानवा
- ७५८ मूषिकविषनाशनपानम्
अगदोनस्यापेर्मूषिकाविषम
मूषिकविषस्यजलदोन्नत्यादौकोप
अथस्यावशाःसर्वेउपक्रम
दूर्णीत्रिवृताजविषयोऽप्या
अल्कंदृष्टस्वदशस्यलेपनादि
अस्यविरेचनम्
असोलोत्तरमूलजलपानम्
- ७५९ विषमालकभदकपानम्
मनाच्यतोषधीपुतलपनादि
सतुष्पदाद्विपदाचनसद्वत्परिक्षत
पाक
सदिग्दिभिल्लेपानरदन्विषम
- ७६० अधरसायनाध्वाय ३९
रसायनादुदीघायु प्रभृतिप्राप्ति
शास्त्रेभ्यमवाययसिरसायनप्रयोग
अविच्छेदशरीरेरसायननिष्कलम्
रसायनानाद्विपकार प्रयोग
रसायनकरणस्थानम्
- ७६१ रसायनारभकर्तृलक्षणम्
७६२ रसायनेपूर्वकरणीयम्
शुद्धदेहायसर्पियुतयाथकदेयम्
एषसंस्तकोष्ठस्वभिषज्जारसायन-
- देयम्
रसायनतद्वादिनाशकरमनितायुक्त-
रमेधादिकरथ
- ७६३ रसायनेउपयुक्तेसप्तशतनीरोपो-
जरारहितश्च
एतस्मिन्नुपयुक्तेषु रूपादिरूपोदीपै-
जीवाद्य
- ७६४ च्यवननाशोलेह
७६५ सर्वशगम्भीरिचकलारसायनम्
७६७ रसायनानिनेधादिप्रदाभिरोगमा-
निथ
रसायनमाशकरयपाग्निस्थादिगुण-
नष्टयुक्तादिभिर्निधेयितव्यसर्पि प-
चारविदमितिज्ञम्
- ७६८ जडानामपिमथ्यपुतम्
जरादिरहितकरभेजम्
७६९ षपशतजीवित्यादिकरोलेह
शक्यादिगुणकरपानम्
जराजित्पानम्
पूर्वगुणपकपुतपानम्
- ७७० विदार्पादयोवप स्येर्षादिप्रदा
विधिनामयुक्तश्चत्रकोरसायनम्
सुसकरोलेहादि
लीडिश्चक्रोपातादिजन्
महानकप्रयोगोऽभिलषित्यादिकर
७७१ पूर्वोक्तगुणकर स्वरस
७७२ अमृतरसतुल्यपाक-स्मृत्यादिकर
७७३ पक्तेजकुक्षिनिशुद्धनम्
आयु प्रदोभलातकोपयोग
भलातकानियधाविधिप्रमुक्तान्यम्-
तकल्पानि
भलातकमशसा
भलातकस्यनुत्स्थादीनिश्चयानि
- ७७४ सर्वकुष्ठनाशकतेलपानम्
७७५ पुष्पनप्रयोग
द्विरातायुक्तेलपानम्

तदेवमस्ययोजितत्रिवर्षशतायुष्क-
रम्
रसायनगुणकविप्लीप्रयोगः
अन्यमकारोपरसायनगुणक
७७६ अन्यविध. .
एतेप्रयोगा कासादिनाशकाः
पूर्वगुणरसायनम्
७७७ शुद्ध्यादिनयांगोवर्षशतंरोगजरारहि-
तकरः
रसायनादीनां द्विगुणप्रकंपकरत्वम्
बाहूचीन्दःपरिणनविकारादिजित्
फुमिनश्चैदकातिकरंशशास्त्रेसाभ-
क्षणम्
७७८ कुष्ठवतालेहादि
अथलशुनविधः
रसोन श्रेष्ठरसायनम्
लशुनशीलनशालः
७७९ लशुनगंडूपमात्रपानेगलनाडीवियु-
द्धये
वेदनायास्वेदनादि
क्लिनिरपगमेशेपरसपानम्
७८० विदाहोरशातयेऽतिशीतानुलेपनादि
अर्यात्तममात्रादिपरिमाणम्
पुराणशालिमकभोजनम्
तृपिजातायामद्यादिपानम्
अथवालशुनस्यकल्कादिभक्षणार्दि
अन्योलशुनभक्षणप्रकारः
७८१ शुद्ध्यातेलशुनाम्बरदुर्व्यंन
प्रियजलादिर्नरभ्यलशुनोव्यापत्तये
लशुनप्रयोगातेविरेचनम्
अधुनाशिलाजतुकल्प.
शिलाजतुकल्पणम्
लोहशिलाजतुकल्पणम्
७८२ श्रेष्ठशिलाजतुकल्पणम्
लाहपात्रेगिरिजस्यभावनप्रकार
तत स्नाधनस्यदिवसत्रयमुपयो
ज्यम्

७८३ तस्योत्तमादिभेदेनत्रिविध प्रयोगः
रसायनकल शिलाजतुप्रयोगः
७८४ सर्वरोगनाशनेशिलाजतुसामर्थ्ये
७८८ मुटोत्रयैशस्यसंस्कारिकाविधी
वातातपसहयोगकथनम्
भोजनात्वाशुशिशिरजलादिस्नान-
प्रकारः
७८९ हरीतकीभक्षणवर्षशतंमुसजीवन-
करम्
जराविकारनाशकरोलेहादिः
धात्र्यादिक्रमेवमानस्यपुनर्पौवनकरं
बलशरीरोहचूर्णादिस्त्रेहः
७९० विडगादीनिनिरामयकराणि
भावितत्रिकलाभक्षणनिरामयकरम्
बीजसाररसोजराऽभावकरः
प्रत्यक्षपुनर्नवपानंजरापहम्
मूवादीनांस्त्वनापुनर्नवास्तदुशी
७९१ सिद्धमार्परिकारनाशकम्
अथ्वगवाशानकृशवपुष पुष्टिरम्
रुग्णतिलपत्रभक्षणमनुदिनपुष्टिक-
रम्
रुग्णकृषकरोलेहः
रुग्णतिलादिभक्षणंरमणीयवय.प-
रिणामकरम्
७९२ शिलाजत्वादिभक्तोदुर्बलशरीरधातु-
प्रक
मानेवस्वरसपानबलवीर्यादिगुणक-
रम्
बचासेवनराक्षसानुपटुत्तरादिकारम्
मडूकपर्णीभक्षणबहुकालजीवनक-
रम्
गुटिभोपयोगोनीरोगत्वादिकरः
७९३ नारतिहृत्स्योयोगोऽतीवगुणकर
७९४ मात्रिचण्डवभक्षणादिनानीरोगत्वा-
दि
अनेनविधानेनतैत्रोपयोगेपूर्वोक्तगु-
णादिः

- ७९५ रसायनधंशादपाये औषधम्
पुरुषविशेषारसायनरूपः
रसायनसेविनोदीर्घायुष्टादि
शास्त्रानुसारित्वादिरसायनम्
- ७९६ अधवाजीकरणाप्यायः ४०
वाजीकरणौषधग्रहणेफलम्
- ७९७ वाजीकरणशब्दावयवार्थः
ग्रहणार्थेन श्रेयसि क्रमम्
वाजीकरणमाभ्युदयिकम्
कल्पपुरुषस्य क्रतुव्यर्हर्हव्यवायः
- ७९८ जिग्धस्यसानुयासननिरूहादि
निरपत्यनिदा
अपत्यलाभमहत्वम्
शुद्धशरीरेपुरुषवृष्ययोगयोजना
- ७९९ वृष्ययोगकथनम्
- ८०० कान्ताशतस्यचूर्णभक्षणम्
साधितगोधूमादिभक्षणसर्वरात्रौर-
तिहारकम्
कान्ताशतगामिकर्तृ औषधम्
प्रमदाशनेच्छाकर्तृचूर्णम्
- ८०१ रुग्णामलरुचूर्णलिहोवृद्धस्यापितरु-
णइवहर्षकरः
अमनश्चेगकरोत्सेहः
कन्कपानादोरामाशुवृषवत्करः
शरीरकाशेलोभक्षगंशुक्रुद्विकरम्
चूर्णवानंशुक्रुद्विकरम्
उषथया. शतावरीशुचूर्णपूर्वगुणम्
- ८०२ दुधिसरादिवृद्धस्यापितरुणकरम्
श्वदंष्ट्रादिपानंशुद्धस्यापिरामाशतगं-
सृत्वकरम्
- ८०३ योग्यखीलसगम्
शब्दरूपशाब्दयःसेव्याः
एकैकस्यापिसेष्यारथंकिंपुनःस्त्रीशरी-
रेप्रतिष्ठितानां
- ८०४ कामशास्त्रविहितरतिपर्याचरणम्
वाजीकरणानि
- ८०५ फामोत्पादकानि
अप्यसंग्रहः
- ८०६ अग्निवेशप्रश्नः
- ८०७ प्रश्नस्योत्तरम्
आतकपक्रमगतानांभिरग्जितंहस्ता-
लयः
उपायसाध्यानांसिद्धयम्
- ८०८ देववेगुण्यात्कचित्सिद्धत्वंन
एतस्येयमतिपादनं
- ८०९ चिकित्सात्रयसफलत्वेहेतुः
परिलंपनधुंहराशस्रसिद्धम्
चिकित्स्तिनेसशयोनेषकरुंध्यः
एतच्छास्त्रमकाडेमृत्तुपाशानांति-
दनम्
- ८१० चिकित्साशास्त्रंमृत्तुजयेऽमृतम्
भिक्षकाशानात्यागः
सुषेयानांभद्रं
मन्त्रदेतस्यप्रयोगः
- ८१५ पाठयोधानुसन्दिपिजीविनादिनाभिः
- ८१६ परशार्यैकेकाकरबंधाभ्यासेसम्प्राज्ञा-
नंन
- ८१७ ओधुनिकरुचिरुतपंधाभ्यामेयु-
किनस्मान्धुमनिभिरेतद्वाप्तम्

शुद्धिपत्रम्

उत्तरार्धम्.

पत्रे	पङ्क्ति	शुद्धम्	अशुद्धम्
५	६	पित्तानिल	पोतानिल
	१५	जीविता	जीविता
५	२५	तीघ्र	तिघ्र
६	२५	दृष्योपयोग	दृष्योपायोग
७	३	श्रिते	श्रिते
८	२२	दीपिका	दीपिका
९	२	अहादेशान	अहादेर
	१९	अम्भार्थी	आम्भार्थी
	२१	सभावापेऽल्पिक	सभाय
१०	३	पृथिवर्णी	पृथिवर्णी
	५	पृथिवण्यादि	पृथिवण्यादि
	५	उपगतिसारीऽम्भ्या	उपरानित रानम्भ्या
	१०	गृता	गृता
१५	१०	जन्	जन्
१६	६	गृतादि	गृतादि
	११	स्वपररिपात	स्वपररिपात
	१८	परितस्य	परितस्य
	१९	गोऽहेता	गोऽहेता
	२५	गृतादि	गृतादि
१७	६	मीनऽपरितस्य	मीनऽपरितस्य
२०	२१	स्पृश वनिवाप्य	स्पृशवप्य
२१	१९	दिर्भरमा	दिर्भरमा
२६	१०	गृहस्य	गृहस्य
२७	११	त्रिवृतया	त्रिवृतया
	११	चिचृतया	चिचृतया
३०	७	स्ववर्माण	स्ववर्माण
३१	१	य व	य व

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७	५	शुक्त	सूक्त
३८	२	तेनाभ्यंजात्	तेनभ्यंजात्
	२३	अमिफुताननमि	अमिफुतन्नमि
४३	२	मध्योष्ण	मेध्योष्ण
४४	१०	त्युस्रोर्बेतिवाच्यमितितड्भायः	त्युस्रोर्बचनमितितड्भाभः
	१९	सर्प	सर्प
४६	१२	सात्म्य	सात्म
४७	९	ज्वरं	ज्वर
४८	१५	इण शतरिद्विणोयणितियादेते	इणःशंतुद्विणश्रेतियादेते
५४	१०	पाराबनस्यशरुत्	पारावच्छरुत्
	१९	शोणितानि	शोणितानि
५५	१२	पृथक्शुतं	पृथक्शुतं
	१७	पृथक्शुत	पृथक्शुतं
	२१	पृथिपणी	पृथिपणी
५७	१	रससदृशी	रससदृशि
	१४	पुतान्	पुतान्
	१५	स्तोयं	स्तोय
५८	११	त्वोर्ध्वं	तूर्ध्वं
५९	१	अध्यात्मादित्वाद्ब्रू	आध्यात्मादिष्यादिक्रू
६२	४	कोकुट	कोकुट
	१२	पदपच्छूयते	परंपच्छूयते
६३	२	त्रिवृता	त्रिवृता
	२०	शकेश्च	शकेश्च
६५	१	काशान्	काशान्
	६	काश	काश
	७	वेन्दरसेः	वेन्दरसेः
	८	काशान्	काशान्
	१३	वेन्दाः	वेन्दाः
६७	१	त्रिवृद्विशाला	त्रिवृद्विशाला
	२३	सयन्नाश्च	सयन्नाश्च
६८	४	वृथीश्च	वृथी
	१२	दर्श	दर्श
६९	९	तृपुः	तनव
	२३	मासिक	मासीक
७०	४	समुत्था	सुमुत्ता

पत्रे	पक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७३	१६	क्षीण	क्षीणो
७६	२०	मास	मास
	२५	मासं	मासं
७७	१९	द्वयेतु	द्वयेतु
	२०	शटी	पठी
७९	१	गुडातुला	गुडातुला
	१२	गुडातुला	गुडातुला
८०	२०	पोडशिका	पोडशिका
८१	१८	त्रिवृतया	तृवृतया
	२१	त्रिवृतया	तृवृतया
८२	५	बैवर्ष्यं	बैवर्ष्यं
	१५	काशमदांदिभिः	काशमदांदिभिः
८८	५	तमकः	तमक
	१८	वहत्	पहु
८९	१५	धंघादि	धंघादि
९३	३	मध्येकेशो	मध्येकेशो
९५	५	तुल्या	तुल्य
	१७	कार्यं	कार्यं
	२०	च्छघासुष्ठं	कुष्टं
	१५	त्रिवृच्छा	तृवृच्छा
९७	१७	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृतादीन्	तृवृतादीन्
९९	१५	अनुकूलादिपहणमात्रादि	अनुकूलादिपहणमभति
	२३	शटी	पठी
१००	६	शृतान्	सृतान
	१२	शृतान्	सृतान्
	१५	यक्षिण	यक्षिण
	१८	स्वातसा	श्रोतसा
१०१	५	शृतान्	सृतान्
१०२	५	शृतान्	सृतान्
	६	आश्वेव	आश्वेव
	१६	विधेदोत्तर	विधेदुत्तर
	२२	टप्पू	टफू
१०३	५	नमूनासिकापापसन्धुवे	नासिकापापसन्धुवे

पंथ	पंथो	गुट्टन्	अगुट्टन्
१०४	८	कणाधाम्रीकृता	कणाधाम्रीकृता
	१९	मगनंधारणा	मगनंधारणा
१०५	२०	तीक्ष्णाः	तिक्ष्णाः
१०६	२	दि	दि
१०८	५	श्रोत्र	श्रोत्र
	७	तथाश्रोत्र	तथाउत्तर
११०	१४	मन्त्रमीमा	मन्त्रिनम्रा
	१६	नर्षिपि	नर्षिपि
११२	१९	द्वि	द्वी
११५	२	अप्यामयाः	अप्यामयः
११६	१०	रडी	पटी
	१४	शदि	पटि
	२०	शदी	पटी
११७	४	नृपि	नृपिः
	९	शिति	शितो
११९	३	शीरं	क्षार
	१४	निष	नीष
	१९	शदी	पटी
१२३	१२	सितायुक्तः	सितायुक्तः
	२३	पुप	पुपं
१२४	५	श्रुषणा	श्रुषणा
	२१	गोस्वः शुनातिके	मयडितिनत्वे
१२५	१९	माक्षिकं	माक्षिक
१२६	१३	पशे	पशे
१२८	१२	अग्नेषु	आग्नेषु
	१७	अग्नेहोत	त्वाग्नेहोतृषु
१३१	१	मस्थानाश्रुयुता	मस्थानाश्रुयुता
	१४	तित्तिरिप्रति	तित्तिरिप्रति
	१४	माप्रार्थ	माप्रार्थं
१३२	३	हिममिति	हिममिति
	२०	धधपेद्	धधपद्
१३३	२०	यधामि	यधामि
	१५	मुणे	भ्रष्टे
१३४	१	शयं	रूय
१३५	१८	होत्यादिना	होत्यादिना

पत्र	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१३६	१९	ल्यबादाशस्यात्र	अल्पनाशस्यात्र
	२	क्षीणोज	क्षीणोज
	३	वृषे	वृषे
१३७	२४	वक्ष्यते	वक्ष्यते
	८	सर्वोपधि	सर्वोपधि
	२२	द्यान	द्यान
१३८	७	रिदमि	रिदमि
	१२	सपूणाद्वेष	सपूणाद्वेष
	१३	त्यजती	त्यजति
१४२	२७	सती	सति
	९	तेनावृत्त	तेनावृत्त
	४	न्यतुरुत्	न्यतुरुत्
१४३	४	न्यकृत	न्यकृत
१४४	५	नसोन्नोन्नोर्गोरसाद्विसप्तमि	नसोन्नोन्नोर्गोरसाद्विसप्तमे
	१३	गाश्र	गाश्र
	२	सापेधन	सापेधन
१४५	९	वस्तुये	वस्तुयो
१४६	२४	शिलाद्	शीलोद्
	१२	शीरादिस्तर	शीरादिकेसर
	१३	लघ्वन्नप्रति	लघ्वन्नकटु
१४८	१४	मजन	मजन
	१७	लघ्वचेतनश्च	लघ्वचेतनश्च
	१९	लघ्वन्नप्रतीति	लघ्वन्नप्रतीति
१४९	२	तुस्मिन्नाणिभित्पस्मयते रित्यास्वेपुकिन्पु	तस्मिन्नाणिचिनि यस्मयतेरि- त्यास्वपरिक्वति
	१३	अशादिच्वा	अशादिच्वा
	२०	करणा	कर्णा
१५०	५	वेद्यायथोक्तविधिना	वेद्यायविधिना
	५	सूद्वनाम	सूद्वनाम
	५	छिच्वा	छिच्वा
१५१	६	इतरदशुष्प	इतरदुष्प
	१०	पृष्ठापज	पृष्ठापज
	२१	नाभोपयेत्	नाभपयत्
१५२	३	युजीतान्न	युजितान्न
	१३	सकना	सकना
	१६	शीलवानशा	शीलवानशा

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१५४	२५	ठञ्	ठक्
	४	स्नुही	सुहि
	९	ठञ्	ठक्
१५७	११	यद्दृहति	यद्दृहति
१५९	११	वर्चानुलोमनान्	वर्चानुलोमनान्
	१३	तामया	तामया
१६०	५	त्रिवृहंती	त्रिवृहंती
१६२	६	विषधनुत्	विषधनुत्
१६४	४	व्यंजनंशाक	व्यंजनान्शाक
१६५	१८	स्त्रावं	श्राव
	२४	पवनाना	पावनाना
१६६	१६	च्छयाव	च्छावं
	११	मारुतानुबंधं	मारुतानुबधः
	२१	च्छयावादि	च्छयावाद्
	२१	तन्नानुबंधो	तन्नानुबंध
	२४	अस्त्रस्य	अस्त्रस्य
१६८	३	दाहिमजा	दाहिमजा
	१३	भृष्टागं	भृष्टागं
	१५	श्रवदूर्ध्वं	श्रवदूर्ध्वं
	१६	कुटजस्वय	कुटजस्वया
१७०	१	हिमके	हिमके
	१६	छागानि	छागानि
१७२	११	माक्षिक	माक्षिक
	१७	समंगा	समंगा
	२३	श्रावे	श्रावे
१७३	१	शीतोष्णानि	शीतोष्णानि
	८	त्रिवृहंती	त्रिवृहंती
१७४	१९	शुक	शुक
	२३	शुक	शुकं
१७५	१४	चक्रं	शुकं
१७६	७	योजितान्	योजितानि
१७७	१	मदिष	मदिष
१७८	११	विषधान	विषधान
१७९	८	शयान्वयो	शयान्वयो
१८०	८	पश्चादीप	पश्चाद्दिप

पत्रे	पक्षौ	शुद्धम्	'अशुद्धम्
१८१	४	दोषोत्तिसारी	दोषोत्तिसारी
	७	धनिकादानि	धातव्यादीनि
	१०	अल्प	अल्प
	१८	नपादभ्येत्यादिना	नापादस्वाद्येत्यादिना
१८२	१६	पृश्निपर्ण्या	पृश्निपर्ण्या
	१८	स्रुते	श्रुते
१८४	१०	बिल्वशालाट्नी	बि-ब शालाट्नी
१८६	१५	विंशतित्रि	विंशतित्रि
१८७	५	निरामरूप	निरामरूप
१८८	१६	एकवारे	एकवारे
	२४	रसादिक	रसादिक
१९१	२७	समाहितना	समाहितना
१९२	१३	पलाशफल	पलाशफल
	१६	विशोधनी	विशोधनी
१९३	१०	जांगलेन	जांगलेन
	१२	शीघ्रमति	शीघ्रमती
	१९	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
१९४	५	पिडाद्	पिडा
	१३	सलिलोष्मणो	सलिलोष्मणा
१९५	३	सारिवा	सारीवा
	१०	पृश्निपर्णी	पृश्निपर्णी
	१४	मार्ग	मार्ग
	१७	मार्ग	मार्ग
	१८	एवकारा	एवकारा
१९६	१६	रक्तस्त्रावाच्च	रक्तस्त्रावाच्च
१९७	१९	मात्सिक	मात्सिक
	१९	मात्सिकस्य	मात्सिकस्य
१९८	२	मात्सिक	मात्सिक
	४	बांतोक्तं	बांतोक्ते
	५	पिबेत्पक्त्वा	पिबेत्पक्त्वा
	१२	क्त्वा	क्त्वा
	१६	पाठादयः	पाठादया
१९९	६	त्युहोवाचनमितिषातद्	त्युहोवाचनमितिषद्
	११	यवानी	यवानि
२००	१९	सम्.	सम्.

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२०२	२	पुष्पस्योचारात्तत्	पुरुषस्योचारात्तत्
	१०	हितकारी	दितकारी
२०९	४	चित्रकात्	चित्रका
२११	१५	यथेष	यथेष
२१४	८	कार्यस्य	कार्यस्य
	१०	दृश्यं	दृश्य
२१५	६	नरो	नरा
	१६	शुद्धो	शुद्धे
२१६	५	पिगिताशिना	पिगिताशिनः
२१८	६	निरिधनोतर	निरिधनातर
२१९	१	त्रिवृद्धिपकं	त्रिवृद्धिपक
२२२	१७	सारसास्थ्यादीनि	सारस्थ्यादीनि
	२२	भद्रं	भद्रा
२२३	२	स्वगणोपक	त्वगणोपक
	११	ध्याधिरतक	ध्याधिरंतक
२२४	२१	रुनावाप	रुनावापं
२२५	१४	दृयापोः	दृयापो
	१५	शिष्टमुत्तोत्थः	शिष्टमुत्तोत्थः
२३२	१४	घञ्बता	घञ्बता
२३३	५	ततो	ततो
२३४	५	भायना	भायना
	६	एभी	एभि
	१९	हिता	हिता
२३८	४	शिलाह्यावा	शिलाह्या
२४३	३	निठनावितिठ्	निपगवितिठ्
२४४	२०	देहिनी	देहिनी
२४७	४	श्राययेष	श्राययेष
२५२	५	तुषी	तुषी
	२४	पंचपत्रद्वयं	पंचपत्रद्वयं
२५७	६	साधः	साधः
२५८	१९	भोजन	भोजन
२५९	१९	पित्त	पित्त
२६२	४	मूत्रगत	मूत्रमूत्रं
२६३	६	तामप्यपसारयेत्	तामप्यपसारयेत्
	७	प्रमाणविद्विमाणा	प्रमाणविद्विमाणा

श्रुत्रे	पक्षौ	श्रुद्रम्	अष्टद्वम्
२६९	१९	पुना	पुन
२७०	१३	तेलमेरंड	तेलमेरंड
२७१	२१	शृतं	सृतं
२७२	१	विरिकः	विरिकः
	१८	रुष्णांबु	रुष्णांबु
	२४	एषचूर्णा	एषचूर्णा
२७३	२	रेपतकण	रेपस्तक्रेण
	१७	शुद्धोतरांतराः	शुद्धोतरांतरः
२७८	१३	रिधितानल	रिधितानलं
	२१	शृतेन	सृतेन
२८५	८	तेलंपक	तेलपक
२८८	१	बंधोदरे	बिद्धोदरे
२९०	१६	आयासा	अयासा
२९२	५	शृतं	सृतं
२९७	२	इत्युकः	स्मकः
	७	सान्निपातिके	सान्निपातिके
३००	२३	विशतिविजया	विशतिविजया
३०३	१	कुक्कुट्यादीना	कुक्कुट्यादीना
	८	च्छोक	च्छोप
	१०	दध	दध
	१२	दध	दध
३०४	१३	श्वयथो	श्वपथो
३०६	४	न्समीरप्रान्	न्समीरप्रान्
	१०	शृत	सृत
	१२	शृते	सृत
३०८	२	पक्षिपमेष्टोसमेकलास्ताश्वस- मेस्युर्नोनिरतरानस- माभ्रपराश्रिताकला- वेतालीयंतरेलौगुरु	क्यादोष्टोसमश्वसनसमोत्रपरेणयु- ज्यतेनेता.पडुनिरतरायुतः
	३	पित्तोत्तरे	पित्तोत्तरे
	४	शृत	सृतं
३१५	११	पित्तस्य	पित्तस्य
३१७	१२	शृत	सृत
	११	शृत	सृत

पत्रे	पंकी	शुद्धम्	अशुद्धम्
३१९	६	सुसंस्कृत	संस्कृत
	२१	चेसुराजिमत्	चेदुरा जिमत्
३२०	३	त्रिभागा	त्रिभागाः
	११	श्रद्धम्म	श्रद्धम्म
	१३	त्रीणि	त्रीणि
३२१	३	जतोजगोगः	जगोजगोगः
३२२	९	दृल्यति	दृल्यति
	१७	वेदंरंभेम्लोपसगा	वेदंरंभेम्लोपसगो
३२३	१	जलधिपडगोम्भोनतोताद्रु- चेत्	मभयनतस्मागःसमुद्रतुलोकैः
३२५	१४	कठिने	कठिनः
	१३	वृत्तिसर्गे	रुत्पुरताहे
३२८	१५	दार्धि	दार्धि
३३०	३	दारुणि	दारुणी
	८	दारुणी	दारुणी
३३१	१८	एकहेलयैष	एकहेलयैष
३३२	१२	भ्यासो	भासो
३३३	१६	तानुस्फोटकान्	तास्फोटकान्
३३४	७	शृत	सृतं
३३६	१८	पामादिस्वानूनमत्पयः	पामादिस्वादनमत्पयः
३३७	६	तन्मूर्ध्वंगेषु	तन्मूर्ध्वंगेषु
३३८	२२	इंदलम	इंदलम
३४४	१५	शृतं	सृतं
३४५	१२	शृतेन	सृतेन
३५३	१	शठ्यादिभिः	पठ्यादिभिः
३५७	६	शृतं	सृतं
	१४	शृतं	सृतं
३५९	१८	फलानि	पलगानि
३६०	११	शुकादिभिः	सुकादिभिः
३६३	९	सिद्धेयुः	सिद्धेयुः
	१८	शृतं	सृतं
	२१	शृतं	सृतं
३६५	१४	मृदुफाय	मृदुफायं
३६६	५	अपाने	अपानेन
	१८	संपद्येततथा	संपद्येतथा

पञ्चे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७०	५	मध्वसु	मध्वेसु
३७०	२३	शर्वरी	शर्वरी
	७	फलपिप्पलीः	फलपिप्पली
३७१	१	साधुतेन	साधूकेन
	१०	शृत	सृत
३७४	४	प्रसृतं	प्रसृतं
	६	शातनीश्वपि	शातपेश्वपि
	१७	वर्गादायो	वर्गायायो
३७५	१४	इक्ष्वाकोः	जोमूने
३७७	१४	स्वेडाति	स्वेडाति
३७८	६	सहिष्णुपिष	सहिष्णुपिष
३७९	२०	यद्गुरुण	यध्यारुण
३८०	३	केश	केश
३८२	१०	समा	समा
३८६	५	लिङ्	लिङ्
३८७	८	मासं	मास
३९३	१०	योगे	योग
३९५	२४	शृत	सृत
३९८	३	फलपत्राशात्	फलपत्राशात्
	१५	जयति	जयते
४०१	१३	मधुनेत्रसमे	मधुनेत्रसमे
	१६	कर्षामितिः	कर्षामितिः
	२०	चक्षुष्या	क्षुष्यो
४०५	१२	रोहिषं	रोहिष
४०८	१३	शीतोल्प	शीतोल्प
	१६	दाहोत्क्षेपः	दाहोत्क्षेप
४०९	१३	दावाड्या	दावाड्या
	१५	मार्गानिलः	मार्गानिल
४१०	१०	पीडितोऽस्त्रिभ	पीडित.स्त्रिभ
	११	तथाभूतो	तथाभूतो
	१२	मुख	मुखं
	१४	मूज्यात्	मूज्यात्
	१९	बास्तिमा	बास्तिमा
	२१	सोऽस्या	सोम्या
४११	३	शिषूथोदिरेशोपथ	शिषूथविरेशोपथ

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	५	धूमःप्रच्छायं	धूमप्रच्छाय
	९	उत्सिष्यो	उत्सेष्यो
	१३	ऊर्ध्वादधः	ऊर्ध्वादधो
	२४	प्रयुक्तत्वादतियोगत्वं	प्रयुक्तत्वातियोगत्वं
	२५	तथाविधोबलिविरेचन	तथाविधेबलिविरेचन
४१२	८	विशुद्धश्च	विशुद्धस्य
	२२	गुरुर्वचः	गुरुर्वचः
		बलस्तथा	बलेष्यथ
४१३	१५	चःसमुच्चये	चसमुच्चये
४१४	२३	छर्दिग्रीभिः	छर्दिग्रीभिः
४१५	११	नुचद्धे	नुचद्धे
	१४	अनुच्छुस्य	अनुच्छुस्य
	२४	फल	फलेः
४१७	१५	जन्तुदग्धं	जनुदग्धं
४१८	२१	बल्कविण्याः	बल्कविण्या
४१९	१	बलाधिका	बलाधिकाः
	५	द्वेषण	द्वेषेण
	६	क्षोधयिष्या	क्षोधयिष्या
	२३	क्षुण्णायः	क्षुण्णायः
	२५	मुत्तरातं	मुत्ता
४२१	२	श्रवणेन	श्रवणेन
	१८	सिन्ध्यति	सिन्ध्यति
	१९	मष्टमं	पृक्म्
४२२	१	द्वेषाणि	द्वेष्याणि
	८	अवतरणेइत्यर्थः	अवतरणेत्वर्थः
४२३	७	मुष्टिः	मुष्टि
	१४	यागे	योग
४२४	१	तिदुकः	तिदुकं
४२५	३	व्याधि	व्याधि
	३	भेदज्य	भेदज्य
४२९	३	व्यंगस्वरहिते	व्यंगरहिते
	२१	पृष्णिपर्णा	पृष्णिपर्णा
४३१	१७	रश्म्यवभासिते	रश्म्यावभासिते
	२०	सृतं	सृतं
४४८	२१	सस्तेदो	सस्तेदो

पत्र	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४४९	६	स्रवण	श्रवण
४५४	२	रुत्सोर्धप्रयोगेकालेधिकरण	रुत्त्वःसःप्रायेणयेण
४४७	१५	श्मशानादिभू	श्मशानादिभू
४६१	३	श्मशान	श्मशान
४७८	१२	स्वापयेच्च	स्वापयच्च
४८२	१५	श्यावा	स्वावा
४९०	४	स्त्राय	श्राय
	११	रुकुक्लेद	रुक्लेद
४९३	५	वृद्धिपत्रादिना	वृद्धपत्रादिना
४९६	२१	कुक्कणे	कुक्कणे
	२३	कुक्कणे	कुक्कणे
५०३	४	प्रस्तार्यम्	प्रस्तार्यम्
५०५	१५	आरुतिर्यस्य	आरुतियस्य
५०७	३	अश्रुगतिः	अस्रुगतिः
५१३	६	शिरोधिरेकादीन्	शिराधिरेकादीन्
५१७	६	श्यावेत्यादि	शावेत्यादि
५२१	१	धूमदर्शा	धूमदर्शा
५२३	१३	अर्द्धपलिकैर्घृतं	अर्द्धपलिर्घृतं
५२६	६	स्रोतो	श्रोतो
५२७	१६	सममजनस्रोतोजं	समजनंश्रोतोजं
	२३	कथचिद्	कथचिद्
५३२	१८	शृतं	सृतं
	१२	शृत	सृतं
५३३	१	हीविर	हीवर
५३७	१७	शब्दोऽप्राचगुर	शब्दोऽप्राचतुर
	१८	स्मृति	श्रुति
५४०	१५	स्मृतिः	च्लुति
	१९	उत्तिचनाच्च	उच्छिचनाच्च
	२२	बध्वाक्षि	बध्वाक्षं
५४१	२	उत्तिचनाच्च	उच्छिचनाच्च
	५	बध्वाक्षि	बध्वाक्ष
५४२	१४	शृत	सृत
	१५	शृत	सृत
	१९	शृत	सृत
५४३	१२	स्रोतो	श्रोतो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१३	स्त्रोतो	श्रोतो
५४९	१२	गत	सृत
५५१	१०	भ्रुवोरूपरि	भ्रुवोरूपरि
५५०	४	एवविधं	एवंविध
५५९	१९	सर्वांगीण	सर्वांगण
५६७	८	सुसूक्ष्मैश्च	ससूक्ष्मैश्च
५६९	१	सुतेषमन	श्रुतेषमन
	३	याधीयै	याधीयै
	४	याधीयै	याधीयै
५७२	१७	सुपामादिषु	सुपमादिषु
५७४	९	जेहविष्युक	जेहंविष्युक
५७६	७	कुप्यत्यकरमाद्	कुपत्यकरमाद्
५७७	११	च्युस	श्च.स
	१३	श्चाससरोधात्स्रोतसी	श्चाससरोधाच्छ्रोतसी
५७९	२०	शृभ्र	शृद्धः
५८०	२४	परिपेफान्	परिपेफां
	२३	शृत	सृतं
५८५	३	सरुद्दीयेते	सरुदीयेते
	१५	भक्ष्यस्यासहा	भक्ष्यस्यासहाद्
५८६	९	शायत्व	शायत्व
५९०	१७	श्रोत्ररुक्री	श्रोत्ररुक्री
	२३	चत्वारि	चवारि
५९२	१३	मासाकुरावृत्ता	मासाकुरवृत्ता
५९५	११	शाय	शाय
६०१	३	विश्राविते	विश्राविते
६०९	२९	धूमस्तीक्ष्ण	धूमतीक्ष्णः
६१०	१६	गार्धी	गार्धी
६१४	३	शृतेर्धायां	शृतेर्धायां
	१९	द्रुत	द्रुतं
	२१	दाग्	माग्
६१०	१६	विद्याद्	विद्याद्
	१७	विद्याद्	विद्याद्
६१९	१०	शायं	शाय
	२०	विद्याद्	विद्याद्
६३१	७	जालस्ततो	जान्ततो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
६३४	९	पिष्टादाह	पिष्टादाह
६३५	७	शोके	शोके
६३८	१४	शूतेनाज्येन	सूतेनाज्येन
६४२	१६	निर्वृत्तइतितेननिर्वृत्तमितिटञ्	निवृत्तइतिप्राग्ग्रहतेष्वितिठक.
६४३	१८	स्रोतसैलेन	श्रोतसैलेन
	१९	स्रोतः	श्रोतः
६४५	३	मस्तुलुगस्रुते	मस्तुलुगस्रुते
६४८	२३	शृत	सृत
६५३	६	शूतेन	सूतेन
६५८	१९	श्यावारुणा	शावारुणा
	२१	मध्याच्छायावादि	मध्याच्छायादि
६६१	२१	अवाचीनं	अर्वाचीन
६६१	२३	अवाचीनं	अर्वाचीन
६६५	१८	वृत्तोन्नत	वृतोन्नतं
	१९	वृत्तोन्नतं	वृतोन्नतं
८७२	९	एपक्रमो	एपःक्रमो
६७४	२३	दग्ध्वा	दुग्ध्वा
६७९	१७	पनसिकासंज्ञा	पनसिकासंज्ञा
	२१	कटकाकाराः	कटकीकाराः
६८०	२	लाश्र	लोच
६८१	४	पक्षेत्युच्यते	पक्षेत्युच्यते
	१७	पित्तोल्बणैः	पित्तोल्बणैः
६८२	४	इथापोरित्यादिना	पाण्योरित्यादिना
६८२	२१	दुस्तन्नो	दुच्छन्नो
६८२	१३	अंगुल्यो	आंगुल्यो
	१७	स्त्वबस्था	स्वस्था
	१४	अंगुल्यो	आंगुल्यो
६८४	१२	पित्तनाताभ्रातं	पित्तनाताभ्रात
६८७	१०	विरेकादिक्रया	विरेकादिक्रयो
६९४	२१	स्रोतोमूत्र	श्रोतोमूत्र
६९६	१७	सैवं	सैव
७०८	३	पुण्ये	पुण्ये
७१२	८	यस्मात्तत्	यमात्तत्
७१३	१०	तदपुक्तिमदिय	तदपुक्तिमदिय
७१६	३	पुण्ये	पुण्ये.

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७१७	५	मलक्ष्यं	मालक्ष्यं
	५	फफेनावृतं	फफेनावृतं
७१८	२४	शुकनासा	शुकनासा
७२२	१८	वातेतिरिक्ते	वातेतिरिक्ते
७२३	७	विस्तरतोनेकधा	विस्तरतोनेकधा
७२४	१२	गोधायान्.गु	गोधायान् कगु
७२५	४	आश्रित्यास्त	आश्रित्यास्त
७२७	१२	दुष्ट	दुष्ट
७२९	५	आहिताभ्यादिपूक	आदिनामिपूक
	११	प्रदीपागार	प्रदीपागार
७३३	१७	अर्धभागेन	अर्धभागेन
	२३	मंडलिविपं	मंडलीविप
७३५	१४	पूर्वं	पूर्वो
७४१	११	जलेनेव	जलेनेव
७४४	२०	सेवालपुता	सेवालपुता
७४६	९	वृश्रिवाणां	वृश्रिवाणां
	१	श्लेष्मातक	श्लेष्मातक
७५०	१४	श्लेष्मानकाक्षेः	श्लेष्मातकाक्षेः
७५३	१५	यत्रेपां	यत्रेपां
७६३	१७	सहस्रयामलक	सहस्रयामलक
७६४	८	अषादीतत्ररुत्	अषादीतत्ररुत्
७६५	४	सृत	सृतं
७६६	८	सृता	सृता
७८२	१३	तत्काथे	तत्काथो
७९२	११	इत्यस्मापेति	इत्यस्मपेति
८०७	११	उपरामर्शेन	परामर्शेण
८१०	१७	इदरा	इदरा
८१३	६	नतुनपोडरा	नतुनपोडरा
८१४	१	धाक्यं	धाक्य
	७	नाह्यनुमतं	नाह्यनुमतं
	११	संशय	संशय
	२१	यस्मिन्	यस्मिन्
८२८	८	घाडमयपयोधेः	घाडमयपयोधे.

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीगुरुभ्यो नम । अथेदानीं
चिकित्सितस्थानमारभ्यते ।

तस्य चाय सबध । रोगपरीक्षा निदानस्थाने गदिता । सामत चिकि
त्सा वक्तुं युक्ता । तथा च मुनि । रोगमादौ परीक्षेत ततो ननरमौषध
मिति । तस्माच्चिकित्सितस्थानारभो न्याय्य । तत्र यथोद्देश्यो व्याधीनां नि
दानस्थाने तेनैव क्रमेणास्य स्थानस्य विरचना युक्तेति ज्वरचिकित्सितमेव
विवक्षुराह ।

अथातो ज्वरचिकित्सित व्याख्यास्याम ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय इत्यनेनागमशरणत्वमात्मन प्रवि
पादयति ।

आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लघनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बल यत्नेन पालयन् ।

आमाशयस्थो दोषो वाह हत्वा । सहाग्नेन वर्तत इति साम । तथा
मार्गान् पिधाय स्तोतासि स्थगयित्वा यद्यस्माद्धेतोर्ज्वरं विदधानि तस्मात्का
रणाह्लघनं कुर्वीत । लघनमत्रोपवास । तथा चोक्तं । लघनस्याविशेषोक्ता
बुपवास प्रकल्पयेदिति । अत एवायमपि वक्षति । तस्मादादोषपचनाञ्च
ज्वरितानुपवामयेदिति । कदा लघनं कुर्वीतित्याह । प्राग्रूपेषु पूर्वलक्षणेपुत्वन्न
मात्रेष्वेव ज्वरादौ वा । उत्पन्नमात्रे ज्वरे सति । किं कुर्वन् लघनं कुर्वीतित्याह ।
बल यत्नेन पालयन् प्राणास्तात्पर्येण रक्षन् तदविरोधेनेत्यर्थं ।

ननु कुत एव विधीयत इत्याह ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रम ॥ २ ॥

यस्मादारोग्य स्वास्थ्य बलाधिष्ठान बलमधिष्ठानमाश्रयो यस्य तदेव ।
तथा क्रियाक्रम आरोग्यार्थः स्वास्थ्यप्रयोजन ॥

लघन उपवासे विहिते सति यस्यात्तदाह ।

लघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुचृद् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

लघनैरुपवासैर्दोषे पूर्वोक्ते क्षपिते क्षय नीने । तथापौ दीप्ते सति समिद्धे
सति । तथा लाघवैर्गानां सति स्वास्थ्यादि जायते । स्वास्थ्यं यथाप्रवृत्तित्वं ।
रुचिरन्नाभिलाषः । पक्तिं पाक आमस्य । बलमृत्साहं । ओज पर धातुतेज ।
क्षपिधातुरनुक्तोपि धातुगणे गिष्टप्रयोगवशादगीकृत । लघनैरिति जानी
बहुवचन तेन कदाचिदेकेनैव लघनेन । कदाचिदनेकैर्दोषैश्च जायत
इति ज्ञेयम् ।

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहस्रासप्रसेकान्नद्वेषकासविपूचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वासातीसारसम्मोहहृद्दोगविपमज्वरान् ।

तत्र तस्मिन्मले उत्कृष्टे स्वजन्मगुणकर्मलक्षणतोधिके । तथा कफप्राये
कफबहुले वाताख्ये पित्ताख्ये वेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । समुत्कृष्टे स्वस्थानाच्च
लिने ब्रह्मिर्निर्यते । तथा चले शिथिल उत्कृष्टेषु हि कदाचित् स्थानावर्षं
भादचल स्यात् । एतदेव कफोत्कृष्टादिकं दर्शयति । सहस्रासेत्यादि ।
दह्यासादीनां दह । सह वैर्वर्तने यस्मिन् । दह्यास उद्वमनमिगानुभव ।
उद्वमन त्वदस्य मद्येकं पानीयस्यैव निष्ठीवन । सद्यो भुक्तस्येत्यादि । ईदृशे
मले सति सद्य कृताहारस्य ज्वरे सजाते विशेषेण सामे ज्वरे वमनार्हस्य
वमनं शस्तं । वमनार्हा वमनविरेचनविधौ प्रोक्ता । अन्यथा उक्तविधिवि
पर्येण तद्वमनं कृतं श्वासादीन् कुर्यात् । तथाऽनुत्कृष्ट कफमधान स्थितो
दह्यासादिरहितो विपरीतः ।

वमनद्रव्याण्याह ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिगैर्मधुकेनं वा ॥ ६ ॥

उष्णांभसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिंबककोटिवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

गालान्मदनान् । अस्य निरपयत्वाच्चेष्टत्वाच्च पिप्पल्यादिद्रव्येभ्योऽनेन स होपयोगिभ्यो बहूपयोगितया प्रधानविभक्त्या प्रागुपन्यासः । अन्यथा । कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाण यत्र नोदितमिति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्य प्रमाण प्राप्नुयात् । पिप्पलीभिर्युतान् गालानथवा शक्रयवैर्युतानथवा मधुयष्टिकया वा युतानथवा गानुना माक्षिक्युतेन वा सह पिबेत् । अथवा पटोलादीनां पत्रोदकेन वा सह पिबेत् । अथवा तर्पणादिभिः पिबेत् । अथवा कल्पोदितानि वमनकल्पोक्ताणि वमनयोग्यानि प्रयुञ्जीत । बलकालविभागविदिति । अस्या देहबलाबलानस्थायां तथा व्याधिबलावस्थायां चेद वमन दातु योग्यमिति यो विभाग वेत्ति स बलकालविभागवित् ।

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

वमने योग्यो यो ज्वरी स कृते वमनेऽपरस्तु वमनेऽयोग्यः सोऽकृते वमने विशोषणमुपवासलक्षणं कुर्यात् । एव कृतवमनोऽकृतवमनो वा ज्वरी सर्वथा लघनं कुर्यात् । किमर्थमित्याह । दोषाणां वातादीनां समुदीर्णानां समतात्ममुत्थानामुत्पन्नानां पाचनाय पत्तयर्थं शमाय शाल्यर्थं च । निरामाणां पुनः समुदीर्णानां शाल्यर्थमेव ।

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्मादादौषपचनान् स्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥

दोषेणामाख्येन वातादिना वा सहैकलोलीभूतेनाग्नौ छन्न आच्छादितेऽन्नमामाशयस्थं न विपच्यते भस्मनेव यथा वाद्येऽग्नौ स्थगिते तोयतदुल्ल

दिकं स्थालीस्थं न विपच्यते । यतश्चैवं । तस्माद्देतोरामदोषस्य पूर्वोक्तस्य
पचनं पाककर्मविधिं कृत्वा ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णांशु विवेद्धातकफज्वरे ।

तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥

उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।

लीनपीतानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥

निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलंबनम् ।

विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

तृष्णावाञ्जरोत्प्लायं स्तोकं वातकफज्वर उष्णांशु विवेत् । उष्णगितिस्व-
पितृपोर्नजिडितिनजिड् । अन्पाल्पमिति प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्वं । तदुष्णांशु
पित्तं कफं वातस्त्यानं विलये नीत्वा विलीनविग्रहतामापाद्य तृष्णामाशु निव-
र्तयेत् । तर्पणस्वभावत्वात् । तथाग्निमुदीर्य समिद्धं कृत्वा स्रोतांसि विशोध-
येत् । किं कृत्वा मृदूकृत्य नेपां स्रोतसां मार्दवमुत्पाद्य । तथा लीनान्व्यमृन्मूत्र-
स्वरूपाणि च तानि पित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्राणि च । तेषामनुलोमनं प्रवर्तनं ।
तथा प्राणानां जीविताख्यानामवलंबनं । तदुष्णं जलमाश्रित्य तथा प्राणाः
प्रवर्तत इत्यर्थः । अनेन चोष्णांशुकर्मकथनव्याजेन वातकफज्वरस्वरूपमपि
किञ्चित् प्रकाशयति । तथा वातशीघ्रिनेन कफेन स्त्यानीभूतेनात्र तृष्णा
जायते । तथाधिकमग्निमायं । स्रोतसामशुद्धत्वं । तथा लीनानि पित्ता-
दीन्यत्रस्युरिति ।

उष्णमेवंगुणत्वेपि युंज्यान्नैकांतपित्तले ।

उद्विक्तपित्ते दवधुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥

विषमद्योत्थिते श्रोत्रे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।

एवंगुणमुष्णांशु । एकांतपित्ते पित्तले केवलपित्ते ज्वरिणि वा न युंज्यादि-
ति । तथोद्विक्तमधिकं पित्तं यस्मिंश्च न युंज्यात् । तथा तदुष्णांशु दव-
ध्वादिमनि मेरे न युंज्यात् । चक्षुरादिभ्यो गस्तीन् उष्णा प्रवर्तते न दव-
धुः । सर्वांगीणस्तीन् उष्णा दाहः । मोहो भ्रमः । तथा विषमद्योत्थानु-

स्थिते जाले ज्वरे । तथा ग्रीष्मकाले तथा क्षतश्च क्षीणश्च क्षतक्षीण । क्षतउर
क्षत । क्षीणोधात्वपचयवान् । तस्मिंस्तथाभूते नरे न युज्यात् । तथा
ऽक्षपित्तिनि रक्तपित्तवति नेति ।

घनचंदनशुंध्यंनु पर्यटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥

शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहम् ।

तेभ्य उद्विक्तपित्तादिभ्य पिपासितेभ्यो घनादिसाधित शीत तोय हित ।
पानीयसाधने च तत्रातरे विधिरुक्त । यथा । कर्पं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य
मंस्थमावपेत् । अर्धावशेष तद् ग्राह्य तोयपाने स्वय विधिरिति ।

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ १६ ॥

तस्मात्पित्ताविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।

पित्त विना उष्मा न विद्यते । ज्वरश्चोष्मणा विना नास्ति सत्तापलक्ष
णत्वात् ज्वरस्य । यत्तश्चैव तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि
तानि सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । पित्ताधिके पुनराधिक एत्नाऽतिशयेन त्य
जेत् । पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणेनेदं प्रतिपादयति । सर्वो ज्वरत्विदोपजो
भूयसा व्यापदेश इति ॥

स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लघनम् ॥ १७ ॥

न केवल ज्वरे पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । यावत् स्नानादींश्च त्यजेत् । स्ना
नादीनां पित्तहरत्वशक्या सेव्यत्वे प्राप्तेऽचिन्त्यमभावत्वात् ज्वरे विरुद्धा
नीति तत्क्षेपन निषेधयति । प्रदेहश्चदनाद्यनुलेप । परिशेष च लघन त्य
जेत् । यद्यघनमुपयुक्तमुपवासलक्षण । ततो यदन्यत्परिशेष । शुल्थाद्ये-
कादशप्रकाः च तत्त्यजेत् । उपगामलक्षण तु लघन नाज्वरे कर्तव्यमेव ।

अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।

न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवामभावहेत् ॥ १८ ॥

आमाग्निभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

यथा अजीर्णं सामे तीव्ररुज्यपि शूलघ्नमौषध न पिबेत्प्रत्यवायभयात् ।
तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडावति तदानीमामपत्तयर्थं मुस्तापर्यटकादौषध

काथ्यादिकल्पनाकल्पितं न पिबेत् । हि यस्मात्तदौषधं पीतमस्यामवस्थया
मामाभिभूतकोष्ठस्य प्रयुक्तं भूय एवाममावहेत् । अत्र च साम इत्युक्ते
बन्धाम इति गम्यते । अल्पे ह्यजीर्णे भैषज्यमनुज्ञातमेव । तथाचोवाच तत्र-
कारः । जीर्णेऽशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात्स्तब्धगुरूदरे । दोषोपस्य पाकार्य-
मग्नेः संप्रुक्षणार्थं चेति । तस्माद् बन्धाम इति बोध्यं । अथात्र दृष्टान्तमाह ।
क्षीरं विषमदेरिव । यथा क्षीरं विषममभ्यभिहितमहीना तदेव विषं कुर्यात् ।

सोदर्दपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥

वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः संप्रवर्तयेत् ।

स्वेदमूत्रशकृद्घातान् कुर्यादिग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥

उदर्दादयः प्रागुक्ताः । उदर्दश्च पीनसश्च श्वासश्च तैः सह वर्तते यो
ज्वरस्तस्मिन् । तथा जंघा च पर्वाणि च अस्थीनि च तत्र शूलं तद्विद्यते
यस्य । तस्मिन्श्च । तथा वातश्लेष्मात्मके वातकफोद्भवे स्वेदः दास्तो हितः
स आचरितः स्वेदादीन् प्रवर्तयेत् । अग्नेश्च पाटव दीप्ततरत्वं विदध्यात् ।

स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्वानुपालयेत् ।

तथा स्नेहोक्तं स्नेहविध्यध्याये कथितमाचारविधिं वा सर्वशश्वानुपालयेत्
कुर्यादित्यर्थः ।

लंघनं स्वेदनं कालो यवागृस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥

मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।

मलानां सामानां वातादीनां पृथक्स्थितानां संसर्गस्थितानां सन्निपान-
स्थितानां च सामर्थ्यालंघनादयस्तिक्तरसानसानाः पाचनानि स्युः । यथा-
वस्थमवस्थानतिक्रमेण कस्यांचिज् ज्वरावस्थाया लंघनमुपवासलक्षणं म-
लानां पाचनं स्यात् । कस्यांचिन् स्वेदनं स्यात् । कालः पडहाख्यः । क-
स्यांचिद् यवाग्वः पेयाः कस्यांचित्तिक्तको रसः । तिक्तरसाद्यतद्द्रव्यो-
पायोगः । एवमवस्थानशालंघनादयस्तिक्तरसानां मलानामेकैकशः पाचनानि
स्युः । अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्युः । यथा लंघनं च स्वेदनं च कृत्वा पड-
हादूर्ध्वं यवाग्वस्तिक्तको रसः पाचनान्यविपकानां मलानां तरणे ज्वरे स्युः ।

तत्रामाशयस्थमित्यादिना ग्रंथेन निर्दिष्टा लघनयोग्यावस्था । सौदर्दीनस इत्यादिना च स्वेदनयोग्याऽवस्था । इत्यय पडह नेय इत्यादिना च निर्दिष्टाकालयोग्यावस्था । युक्त लघित लिंगैस्तुतमित्यादिना पेयायोग्यावस्था । उद्विक्तपित्तादिना च निक्तरसोपयोगयोग्यावस्थेति यथावस्थं द्रव्य । क्रमस्तु यथा वातश्लेष्मकेसामे ज्वरे मथमं लघन कुर्वन्नेव स्वेदनं द्वित्रादिदिनलक्षण च काल लघितलक्षणयुक्तस्यं यवाग्वादिपेयाथन्न भुक्तर्यानतर मुस्तापर्पटकादिनिक्तरसोपयोग इति क्रमार्थः ज्वरे लघन कुर्वन्तित्युक्त । अस्य विधिष्टविषयेऽपवादमाह ।

शुद्धवातक्षयागंतुजोर्णज्वरिषु लंघनम् ॥ २२ ॥

नेष्यते ।

शुद्धेन वातेनामदोषाद्यदुष्टेन यो ज्वरः स शुद्धवातज्वरः । क्षयेण धात्वपचयादिलक्षणेन यो ज्वरः स क्षयज्वरः । यश्च भूतविषवाग्वापिसमहारादिसमुद्भवः स आगनुज्वरः । यथाऽतर्णो ज्वरः स जीर्णः । ते विद्यते येषां ते एव भूताः । तेषु लघन नेष्यते ।

तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ॥

तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्षणम् ।

हि .यस्यात्तेषु शुद्धवातादिज्वरेषु शमनं हितं । शमनस्य सतर्पणापतर्पणरूपेण द्वैविध्यात् । किं तच्छमनं तेषु हितमित्याह । यन्नकर्षणं बृहणमित्यर्थः । यद्येव स्पष्टमेव बृहणमित्येनदेव कस्मान्न कृतं । किं शमनं यन्नकर्षणमितिपदद्वयोपादानेन श्रूमः । अर्थांतरद्योतनार्थमेतदुक्तं । तथा चायमर्थो विधिष्ट उभययोरुपादानेन प्रकाशयते । तथा न सर्वसर्विकया यद्बृहणं शमनं तत्तेषु हितं । किं तर्हि किंचिद्बृहणं शमनं तत्तेषु हितमिति ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोपितम् ॥ २३ ॥

द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लंघने ।

तत्रेत्यादि तेषु ज्वरेषु मध्ये सामज्वरस्याहृत्या लक्षणेन ज्वरोपद्रवती-

क्षणत्वमित्यादिनाविशोषितमलंघितं विद्यात् । लंघने लंघनं लक्षणापेक्षया
द्विविधोपक्रमज्ञानं द्विविधोपक्रमणियाध्यायोक्तलक्षणं चावेक्षेत तल्लक्षणं च
विमलेंद्रियता सर्गो मलानामित्याद्यतिकार्ष्यादिभिरनिलंघितं च ॥

युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथा स्वौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ।

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥ २५ ॥

पडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावद्वामुयात् ।

लंघितलिङ्गैर्विशोषितलक्षणैर्युक्तं ज्वरितं नरं ज्ञात्वा तं पेयाभिरुपाचरेत् ।
किंभूताभिः । यथास्वौषधसिद्धाभिः यद्यत्स्वं यथास्वमिति वीप्तायामव्ययी-
भावः । यथा स्वंच तदौषधं च यथास्वौषधं । वानादेः पृथग्रूपसंपृष्टस्य
सन्निपातितस्य यद्यस्य योग्यमौषधं । तेन सिद्धाभिर्विद्व्यमाणैः पेयादिद्रव्यै-
र्यथायथ योग्यैः कृताभिरित्यर्थः । किंभूताभिः मंडःपूर्वं मधानेऽत्यतया या-
भ्यस्ताभिरिति समासः । एवं मंडात् किंचिद् घनाः पेयाः कार्या इत्यर्थो-
वतिष्ठते । ननु मंडः पूर्वः प्रथमोऽभ्यवहारे यासां तामंडपूर्वा इति व्याख्येयां
एवं हि व्याख्यायमाने सर्वासां पेयानां मंडपूर्वाणां ज्वरेऽभ्यवहारः प्राप्नोति
ततश्च सृष्टविद्रुहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिका हिनां पेयां पिबेत् । तामपि मंड-
पूर्वां पिबेन्नकेवलाभिति । एतच्च क्रियमाणं विरुद्धं स्यात् । यथाकथितमलके
ऽन्यर्थपित्तदामने क मंडः । तथा क बहुपित्तो ज्वरी वा मंडः शृतः पिप्पली-
शुंठीभ्यां युक्तो लाजाबुदाडिमैरित्येवं स्वरूपः । पेयायाश्च ज्वरमत्वमुक्तं ।
तथा क्षुधिने सम्यग् लंघितं ज्ञात्वा मंडात् किंचिद्घनाभिः पेयाभिरसानुपच-
रणीयाः । तस्य ज्वरिणस्ताभिः पेयाभिरग्निर्दीप्यते समिध्यते । समिद्धरेर्धैर्यथा
वाह्यः पावकः । मुनिना चोक्तं । ताश्च भेषजसंयोगालक्ष्णुत्वादिदिपकाः ।
स्वेदनादय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वान्मृदुमदातये । आहारभावात् प्राणाय
सरत्वात्साधनाय च । ज्वरप्यो ज्वरसालत्वान्तरमान् पेयाभिरादितः ।
ज्वरानुपाचरेद्धीमानिति । खरनादेऽप्युक्तं । पिबेदच्छां समिद्धां वा स्वां स्वां पेयां
नवज्वरेदति । कियंनं कालं ज्वरिणं पेयाभिरुपाचरेदित्याह । पडहमित्यादि ।
पेयाभिर्ज्वरिणं पडह यावदुपाचरेत् । पण्णामदां ममाहारस्तद्विज्ञातयोत्तरपदे-

त्यादिना समासः । राजाहःसखिभ्यष्टाजिति टच् । न संख्यादेः समाहारइ-
त्यन्हादेशः । अन्हृष्टखोरेवेतिटिलोपः । तथा षडहादर्वागपि यदि शान्तिं स्वर-
स्तदा दोषदूष्याद्यपेक्षया भक्त्यूपादिभिरुपाचरेदिति वा शब्देन गमयति ।
मृदुत्वं चेति । अथवा षडहेतीतिपि यावज्ज्वरो मार्दवं गच्छति तावत् पेया-
भिरुपाचरेत् । ननु तर्हि किं षडहंवेत्यनेन । अत्र केचिदेवमाहुः । षडहादर्वाकू
प्रायेण मृदुतायामपि ज्ञातायां षडह यावज्ज्वरिण पेयाभिरुपाचरेदिति द्योत-
नार्थं षडहचेति कृतम् । अपरे तु काल एव बाहुल्येन स्वरमार्दवस्येति ज्ञाप-
नार्थमिदं कृतमिति मन्यते । स्वरमार्दवे तु ज्ञाते पाचनादियोगः कार्यः तथा
च वक्ष्यति । ततः पक्षेषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते कथम् इति ।

अथ ता पेया वक्तुमुपक्रमते ।

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥

ससंधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सह दाडिमाम् ।

प्राक् पूर्वं सर्वाभ्यः पेयाभ्यो लाजपेयां पिबेत् । न तु यवादिप्रकृतिज्ञां
पेयां । कीदृशी । सुजरामल्पलात्रत्वाद् यस्य शीघ्रं जरा याति तां ।
तथा सशुठीधान्यपिप्पलीं शुठ्यादिभिः, सृतामिति बोध्यम् । अत एव ससंधवा-
मिति पृथग् निर्दिष्टम् । अन्यथा सशुठीं धान्यपिप्पलीं संधवामिति निर्देशं
कुर्यात् । मुनिरप्याह । लाजपेयां च सुजरां पिप्पलीं नागरैः सृतामित्यादि ।
ससंधवामित्यत्र सशब्दस्य ईपत् पर्यायत्वादल्पसंधवामिति बोध्यम् । तथा
आम्लार्थी यो ज्वर्याभ्रं प्रार्थयते स तां पूर्वोक्ता पेयां सहदाडिमां पि-
बेत् । पूर्वस्याः पेयायाः सदाडिमत्वमेवास्या विशेषः । नोपसर्जनस्येति सह
शब्दस्य स भावः ।

सृष्टविद्बहुपित्तो वा सशुठीमाक्षिकां हिमा ॥ २७ ॥

पिबेदिति वर्तते सृष्टविद्भिन्नवर्चां ज्वरी बहुपित्तो वा सशुठीमाक्षिका
हिमा पेयां पिबेन्नोष्णां नान्यथा यो ज्वरी धान्यपिप्पल्यात्रान्याप्यौ
शुठीप्रहणान् । अत्र च शुठ्या द्रव्येभ्योऽसर्वाणाम्भुरपाकत्वादभिमायो-
त्सारणोपक्षीणशक्तित्वाद् युक्तः पित्ते प्रयोगः । एवमन्यत्रापि शुठ्याः प्रयोगे
धित्यम् । संधव तु तावन्मात्रं सर्वत्राविरुद्धमेव ।

वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।

बस्त्यादिशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां पेयां पिबेत् ।

घृष्टीपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम् ।

घृष्टीपर्ण्यादिसाधितां पेयां दीपनपाचनीं - ज्वरातिसारानम्लां पिबेत् । दीपनी चासौ पाचनीचेति पुंत्वकर्मधारयेति पुंवद्भाक् । अत्राम्लग्रहण न कर्तव्यं । यतः सर्वत्र पेयाप्रसंगेऽम्लार्था यो ज्वरी स दाडिमा पेयां पिबेदित्युक्तं । तस्मात्किमनेन द्रूमः । अम्लामिलापी भवतु वा मा भवतु । तथाप्यम्लमेव ज्वरातिसारी पिबेदित्यस्यार्थस्य द्योतनार्थमम्लामित्युक्तम् ।

न्हस्वेन पंचमूलेन हिक्कारुकृश्वासकासवान् ॥ २९ ॥

पंचमूलेन महता कफार्तोयवसाधिताम् ।

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोपानुलोमनीम् ।

पिबेत्सिद्धामित्यत्र वर्तते । न्हस्वेन बृहत्यादिना पंचमूलेन सिद्धां पेयां हिध्मादिवान् पिबेत् । कफार्तो नरो बिल्वादिना महता पंचमूलेन सहयनसाधिता पिबेत् तदुला एवात्र प्रकृतित्वेन योज्याः । यवास्तु काथ एव । विबद्धं विष्टब्धं वर्चः पुरीष यस्य स नरः सयवां यवप्रधाना पिबेत् । किंभूतां पिप्पल्यामलकैः सृतां । तथा सर्पिषा भृष्टां सम्यगाज्येन संस्कृतां । तथा मलः पुरीषादिदोषो वातादिस्तेषामनुलोमनीम् स्वमार्गप्रवृत्तिनीं ।

चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि

कोष्ठे विबद्धे विबद्धदोषाधिष्ठाने । तथा सरुजे चविकादिभिः साधितां पेयां पिबेत् ।

पिबेत्तुपरिकर्त्तानि ।

कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥

अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।

सितावदरमृद्धीकासारिवामुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥

तृष्णाच्छर्दिपरोदाहज्वरघ्नां शौद्रसंयुताम् ।

तु पुनरर्थे । परिकर्तन परिकर्तिकाछेदनमिवानुभवः स यस्यास्ति स परिकर्तिकाष्टस्तस्मिन्परिकर्तनि तु कोष्ठे कोलादिभि साधिता पेया विवेत् । श्रीफल बिल्वफल ।

कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूपादिकानपि ॥ ३४ ॥

पेयोद्विष्टैरेवौषधैर्मांसरसाद्योपि यदोषवोग कर्तव्याः । तथाच सग्रहेऽध्य-
गीष्ट । कुर्यान् पेयौषधैरेव रसयूपादिकानपि । रसोत्र मांसरसः । यूपा मुद्गादि-
सबधिनः काथाः । आदिग्रहणात् पानीयमस्तुतक्रव्यजनादयो गृह्यते ।
पेयादिषु च द्रव्यपरिमाणादिक पूर्वोक्त सूदशास्त्रादिभ्यो वाच्यतव्य ।
तथा च तत्रातरे । पेयायूपरसाद्येषु रसाला पानकादिषु । द्रव्यमात्रां प्रमु-
जीत लोकासिद्धा यथाहृत इति । यस्य पुंसो यत्परिमाणैर्द्रव्यैर्मात्रा योग्या
तस्य तत्परिमाणैरेव पेयाद्य कार्यो इत्यर्थः । अन्ये त्वेव मन्यते । पेयायूध-
रसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यं । पानार्थे च यद् द्रव्यैः साधित
तोयमुक्त तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव साधनीय । अल्पपरिमाणैरेव द्रव्येण ततोय
सम्यक् पाच्यते । तथा च खारणादिरपठीत् । बहुद्रव्यो धनः काथः स्व
च्छमन्पौषध जलमिति । भ्रपणक्रियासामान्येष्वस्योभयस्य पृथक् सञ्जाविनिर्देशो
द्रव्यपरिमाणभेदादय काय इद जलमिति । ज्वरिणां च मथम यथाच्छाः
पेया देया । तथा यूपरसा अप्यच्छा एव देया अविनाशमयात् । काथोप्यत
एव बहुपरिमाणद्रव्यसाध्यत्वाद्जनतया तिक्तरसद्रव्यवृत्तोपि मथम ज्वरे नि-
पिद्धः । अस्वेदनिद्रो नरस्तृष्णार्तश्च सितादिभि. साधिता पेया विवेत् ।
किं सर्वत्र ज्वरे सर्वाः सर्वदा सर्वस्मिन्देह्ये पेया देया । नेत्याशक्याह ।

मद्योद्धवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।

ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृष्णादिर्दाहिपीडिते ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तेच पेयां नेच्छन्ति

मथोद्भव इत्यादिभ्वर्थेषु पेयां नेच्छति मुनय इति शेषः । मधेनोद्भवति यस्तस्मिन् मथोद्भवे ज्वरे । तथा मयनित्ये पुरुषे । तथा कफे पित्तस्थान-गते सनि । तथा ग्रीष्मकाले तथा तयोर्वाधिकयोः । तथा तयोरिति पित्तकफौ परामृश्येते । पित्तकफयोश्चाधिनये पित्तस्थाने गते कफ इत्यतस्तपोरेव भृत्तत्वात् । तथा तृच्छर्दिर्दाहैः समुदितैः पीडिते पुरुषे यो ज्वरस्तस्मिंश्च मत्पेक तु तृजानेऽनुज्ञानैव । अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तइत्युक्तेः । दाहानैपि सृष्ट-विड्वहुपित्ते चेत्याह । तथा यस्योर्ध्वप्रवृत्ते रक्ते ज्वरस्तस्मिंश्च पेयां नेच्छति । तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ।

तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैराद्रिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥

पिवेत्सशर्कराक्षौद्रं

तेषु पुनर्विषयभूतेषु लाजतर्पणान् लाजसक्तून् पिवेत् । पेयावसरे । नतु यवसक्तून् पिवेत् । ज्वरापहैः । फलरसैः द्राक्षामलकादीनां ज्वरमानां फलानां रसैः स्वरसैः । अथवा तद्रसैः काथैः । अथवाद्रिर्जलैः कथितशीतलैरित्यर्थाद्भ्रम्यते । किभूतान् लाजतर्पणान् । सशर्कराक्षौद्रान् ।

ततो जीर्णे च तर्पणे ।

यवाग्वामोदनं क्षुद्धानश्रीयाद्भ्रष्टतंडुलम् ॥ ३७ ॥

दकलावणिकैर्यूपै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।

ततस्तर्पणपानादनंतर जीर्णे तर्पणे । यवाग्वामोदने । यवाग्वामोदनाहं नरे यवाग्वामोदनायां क्षुद्धान् पुरुषो जातकबुभुक्षः सन् द्वितीयेनकाल ओ-दनमश्रीयात् । किंभूत भृष्टास्तंडुला यस्मिन् । किं केवलमोदन भुजीत नेत्याह । दकेत्यादि । दकलावणिकैर्मुद्गकुलित्यादीनां सबधिभिर्वूपैः काथै-रोदनमद्यात् । अथवाऽवस्थावशांमुद्गलावजैरोदनमद्यात् । मुद्गलावजैरि-तिवक्तव्ये रसैरिति पृथङ्निर्देशो लावजरसानां प्राधान्यज्ञापनार्थं । तथा ला-वरसाः सस्कार्याः । सस्कारकाश्च मुद्गाः । अतएव । बहुमात्राणां लावानां मल्पानां च मुद्गानामत्रोपयोगः कार्य इत्यवतिष्ठते । नातिमांसास्तनुरसा

दकलावणिकाः स्मृता इति केचिदाहुः । अन्ये त्वाचक्षते । अल्पमांसपटुस्त्रे
हा दकलावणिका स्मृता इति ।

इत्ययं षडहो नेयो बलं दोष च रक्षता ॥ ३८ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रथमो ज्वरस्य षडहो नेयोऽतिवाह्यो नान्यो
ज्वरस्य सबर्धात्वयमिति निर्देशालभ्यते । किं कुर्वता भिषजा षडहो नेय ।
बल रक्षता । तथा दोष तन्काले साम वाताद्यन्यतम पृथक् ससृष्ट सन्नि
यतित वा तत्र ज्वरकारण रक्षता तत्र तद्रक्षा कुर्वता । तथा असौ दोष
कृच्छ्रसाध्यतामसाध्यता वा न याति । अत्र च यदि किल बलरक्षार्थं स
तर्पणं क्रियेत । तदा सतर्पणस्यामृतद्विहेतुत्वात्सामो दोषो वर्द्धेत ।
अथामदोषक्षपणार्थमपतर्पणं कुर्वति । तदा बलहानि स्यात् । तस्मान्म
ध्यमया वृत्त्यावहितेन वैद्येनोभय रक्षतोपक्रमं कार्यं नात्रावहेला
कार्यस्यर्थं ।

तत पक्केषु दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते ।

कषायो दोषशेषस्य पाचन. शमनो यथा ॥ ३९ ॥

लघनाद्यैस्तिक्तस्रावह. नैस्वत्कालोचितैर्ज्वरकारीसाममलपाकहेतुभिः ।
पक्केषु दोषेषु तत षडहादूर्ध्वं कषायं प्रशस्यते । मुस्तापर्वटकादि पाच
न माधान्येन पाचनसत्रया विहितत्वान् । तथा वक्ष्यमाण कलिंगकादिर
र्धश्लोकसमापन पाचन पचप्रकारं शमनं प्रशस्यते । माधान्येन शमन
सत्रया विहितत्वान् । तथा चाध्येष्यते तत्रकृन् । पचैते सततादीनां पचानां
शमना मता इति । तदेदुभय पाचनशब्दश्रुत्याभिमो मुस्तापर्वटकादि
शमनश्रुत्यात्सिक्त कलिंगकादि कषायं कायं प्रशस्यते । कस्य पाचन
इत्याह । दोषशेषस्य । अत एव पक्केषु दोषेषु लघनाद्यैरित्यल्पपक्केषु पक
मायेऽप्यपदोषेषु दोषेष्विति बोध्या । अथवा पकरस्य पाचनमयुक्तमिति स्यात् ।
विष्टपेषणव्ययिनानर्थकत्वान् । तथा न्यापकं यद्दस्तुजातं । तदपि पचति पच
तमपि पाचनं पाचयति । एव च पाचक्याभावात् किमपि पचन्तु किं वा
कषायं पाचयत्वित्यनुपपन्नमेवैतन् स्यात् । यदा पुनर्मुस्तापर्वटकादि कलि

गादिरन्यो वा कश्चित्कपायस्तिक्ताद्यन्यनमो वानादिदोषज्वरशांत्यर्थं प्रयु-
ज्यते । तदा पाचनोभवन्नपि शमनसन्नो न पाचनसंज्ञः । ननु मथम एव
दिने तिक्तरसकपायमनुजज्ञौ तंत्ररुन् । तथा चोवाच । घनचंदनशुंठचंपुपर्प-
टोशीरसाधितं । शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहामिति । तक्तथ-
मेतदत्रोच्यते ज्वरिणः प्रसक्ततृषोवश्यं पानं किञ्चिद्विषरणीयं । न च
मधेक्षुरसदाधिमस्त्वारनालक्षीरादीनामत्र योग्यत्वेपि ज्वरे ह्येवंविधानि
निषिद्धानि तंत्ररुद्धिः शिशिरजलगन्धमदोषस्रोतःसंरोधाभिसादादीनावहेन्
ज्वरं गाढतरं कुर्यान् । तस्मात्पानार्थं तिक्तसाधितमुष्णमंज्वनुमेने । द्रव्या-
णि चात्र स्वल्पमात्रायैव योज्यानीत्यनंतरमेव प्रत्यपादि । किञ्च ज्वरितस्तृ-
षितो जलवृद्धौषधं पानुमपि न क्षमेत । किं च कतिपयान्येव घनादीनि
जलसंस्कारेण पानुमनुमतानि न सकलान्यपीति कान्यनुक्तानि किं तर्हि विशि-
ष्टप्रभावं दर्शयति । घनादीन्येव विशिष्टप्रभावत्वं चान्यत्रापि द्रव्याणां
दृष्टं । यथा शमीफलं मधुरमपि केशम । तथा म्लमामलक पित्तकफघ्नं ।
सैधवं लवणमपि चक्षुष्यमित्याद्यन्यदग्न्यूह्यं । तस्माद् घनादीनां पानीयसं-
स्कारोपयोगो नवज्वरेपि हितः ।

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

कपाय इति वर्तते । ज्वरस्य प्रकृतत्वान् पित्ते पित्तज्वरे तिक्तकपायकस्य-
नाप्रकारः प्रयोज्यः । तिक्तः पित्तविशेषेणेत्यतो विशेषनिर्देशोऽन्यदोषैत्यपि
ज्वरे तिक्तरसाधितितो द्रव्यकपायो यथावस्थं प्रयोज्यो न केवलं पित्त-
ज्वराख्ये व्याधिमोघत्वात् । तथा तिक्तो रसो निवर्तन एव जरघ्न
शास्त्रेऽस्मिन्पठितः । यथा । तिक्तः स्वयमरोचिःपूरुधिं वृमिन्वृषिं ।
कुष्टमूर्छाज्वरोत्केददाहपित्तकफान् जयेदिति । मुनिरप्यसोचन् । तिक्तो
रसःस्वयमरोचिष्पुुरोचकघ्नो विषघ्नः वृमिघ्नो मूर्छादाहप्रशमनस्तृन्नामशम-
न्स्त्वद्वस्त्रयोः स्थिरीकरणे स्वरस्य इत्यादि । तस्माद्दृष्टेषु यथा तिक्तरसस्य
ज्वरघ्नत्वं तथा नान्येषां रसानामित्येषेहि गुडूचादेश्च द्रव्यस्य तिक्तरसत्वा-
देव ज्वरघ्नत्वस्य प्रतिपादितत्वान् पुनर्यन् ज्वरघ्नत्वमुक्तं तच्छंस्युक्तार्थीये-
ति बोध्यं । गुडूचादेश्च मुनिर्गुणानाह । यथा । तिक्ता मृगा त्रिदोषघ्नी प्रा-

हिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुदिति । एवमन्ये-
 पामपि द्रव्यागामाधेयसामर्थ्याद्युत्कर्षसिद्धमपि पुनरुच्यते । तत्तेषां तस्य
 कर्मणा शक्त्युत्कर्षार्थं बोध्य । कटुक इत्यादि । कटुरसाधिष्ठितो ज्वरप्रद्रव्य-
 विशेषजः काथः । कफे ज्वरे प्रयोज्यो नतु यः कश्चित्कटुकद्रव्यरूपायः ।
 सर्वस्य ज्वरप्रत्वानुपपत्तेः । यस्माद् द्रव्यप्रभावादिशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठित ।
 किमपि यद् द्रव्यं तज् ज्वरप्रमिति मन्तव्य । एतदेव च तस्माच्चायं
 ग्रथरून् कफे कटुको योज्य इति जगाद ।

पित्तश्लेष्महरत्वेपि कृपायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥

नवज्वरे मलस्तंभात्कृपायो विषमज्वरम् ।

कुरुते रुचित्दृष्टासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

कृपायः कृपायरसाधिष्ठितद्रव्यजः कृपायः स पित्तश्लेष्महरत्वेपि नव
 ज्वरे तरुणज्वरे न शस्यते । कुत इत्याह । मलेत्यादि । कृपायो ह्यत्र यो-
 जितो मलस्तंभान् कारणाद्विषमज्वर सततकादिकं कुरुते । कृपायस्त्वं-
 भिता हि मलाः । कोष्ठममनिपन्नत्वात् सम्यक्कृपाकमयातःसधित्वोत्तोली-
 नाः कृपायपानविहितवेगा असक्तत्वाद्विषममेव ज्वर कुर्वति । यदि हि तेषां
 कृपायदानेन शक्तिहानिर्न घना स्यात् । तदा सततमेवज्वर कुर्युः । तस्मान्
 स्वल्पत्वात् सततादिकं विषमज्वर कर्तुमेवा युक्त । ननु पित्तश्लेष्महरत्वे
 पीत्यनर्थं । यतः कृपाय पित्तकफहेतिपूर्वमुक्त । अस्त्येवैतत् । अर्थविशेषज्ञाप
 नायं तु पुनरुक्त नवज्वर एकदोषजे सन्निपातजे वातकफजे वातपित्तजे के-
 वल कृपायो न शक्नोति तु पित्तश्लेष्मज्वरोपि न शस्यते । तस्मान् पित्त-
 कफजेपि ज्वरे नाय योज्य इत्यर्थः । तथा कृपायोयं योजितो न केवल वि-
 षमज्वर करोति । यावदरुच्यार्दींश्च करोति । अत्रापि मज्जरभादिति सर-
 ध्येन । तेन यथादिशब्देनानियतस्त्वाणामनेकानां आधीना ग्रहणं
 प्राप्तं । तथापि मलस्तंभाद्ये याधय उत्तरघन अरुच्यादिस्त्वास्तेषां
 मेवेह ग्रहणार्थमेव संबन्धः कृतः । तथा । विषमज्वरात् पित्तश्लेष्मासहिध्माध्माना
 दिकानपीत्येकपिभनौ निर्देशः कर्तुं व्यवच्छिद्य पूर्वज्ञ निर्देशो यः ह
 तस्तेनेदं बोध्यते । कृपायः प्रयोजितोऽयमेव विषमज्वर कुरुते । अ

च्यादीन्पुनर्नावश्यं कुरुत इति । तदेवं कपायो रसाविशेषो मलस्तंभादेव
नवज्वरे निषिध्यते । न तु कल्पनावगात् । तथा च मुनिः । यः कपायकपा-
यस्तु स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे । न तु कल्पनमुदिश्य कपायः प्रनिषिध्यत इति ।

सप्ताहादीपथं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोत्वणे न तु ॥ ४२ ॥

सप्ताहादनंतरमष्टमेह्न्यौपथं ज्वरं यथायोग्यं सृतादिकल्पनया क-
ल्पितं योज्यमिति केचिदेवाचार्या आहुः । अन्ये तु दशाहादूर्ध्वमौपथं मु-
स्तापर्पटकादिकं योज्यमाहुः । केचिदाचार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्यौपथं यो-
ज्यमित्याहुः । लघ्वन्नशब्देन मंडोपेयादिकं भण्यते । ओदनतस्तस्य लघु-
त्वोक्तेः । लघ्वन्नं भुक्तं येनासौ लघ्वन्नभुक्तः । आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठान-
स्यापरनिपातः । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति सर्वमेतत् प्रमाणमनस्थाव-
देन प्रयोगार्हत्वात् । आमोत्वणे तु नामाधिकज्वरिणि पुरुषे पुनरौपथं
ज्वरं मुस्तापर्पटकादिकं षडहादूर्ध्वं सप्ताहादग्नाहादा न योज्यं । किमि-
ति चेत्याह ।

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ॥

दोषेयवातिनिचिते तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

तीव्रज्वरेण परितस्य ज्वरिणः पुंसो दोषवेगोदये दोषस्यामाद्याद्यस्यो-
त्वणस्य वेगो मुस्ता च पर्पटकादिनोक्लेशादोषवेगस्तस्योदयः प्रादुर्भावः दोष-
वेगोदयः । अथ चोन्वणामरस्य वातादेदोषस्य वेगोदयस्तस्मिन्दोषवेगोदये
सति । अथवा तथैव दोष आमाद्येऽतिनिचितेऽनिशयेन संचयं प्राप्ते वातादौ
या दोष उदये । अत एव तंद्रास्तैमित्येऽवश्यं करोति । तस्मिन्तंद्रास्तैमि-
त्यकारिणि यतो यस्मात्तदानीमामच्छन्नतया पात्रकेनापच्यमानं भैषज्यमौपथं
मुस्तापर्पटकादिसृतादिकल्पनाकल्पितं नदौपथं प्रयुक्तं भूयः पुनरपि ज्वरं ज्व-
लयत्युत्तेजयति । न शमयति । तस्मादामोत्वणे ज्वरे न षडहादूर्ध्वं नापि
सप्ताहान्नच दशाहादूर्ध्वं भैषज्यं योज्यं । कदा तर्हि योज्यमित्याह ।

मृदुज्वरो लघुर्देहश्रलिनाश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
अचिरज्वरितस्यापि जेषर्जं कारयेत्तदा ॥

मृदुज्वर उपद्रवमृदुतया । लघुः पदुर्देहः । चलिता मला मूत्रपुरी-
पादयः । मृदुज्वर इत्यादिलक्षणावस्था यदा भवति तदाऽस्यामवस्था-
यामचिरज्वरितस्याप्यनतिक्रातपडहस्यापि भेषज्यं योज्यं । अपिशब्दान्
किं पुनः पडहातनिज्वरितस्यैवल्लक्षणायामवस्थायामुत्पन्नायां तदीपधं च
योज्यमित्येवं व्याध्ववस्था कालनो गरीयसीत्युक्तं भवति ।

अथ तदीपधमाह ।

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥
पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् ।
पिबेत्तद्वच्च भूनित्रगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

मुस्तया सह पर्पटं युक्तमथवा शुंठ्या धन्वयासेन युक्तं पाक्यं शृत
शीतकषायं शीतकल्पनाकल्पित वा कृत्वा पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।
पाठा चोशीरं बालकेन सह शृत शीत वा पिबेत् । रसरसकृष्कफाटाख्य
कल्पनाभ्यः शूनः शीतस्य कल्पनाद्रयकल्पितस्यास्य तथा सामर्थ्यस्य
दृष्टत्वादेतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तवान् । या समुच्चयेभिन्नक्रमः । तद्वदित्यादि
न केवलं मुस्तापर्पटकं पिबेत् । तथा पाठोशीरं सवालकं पिबेद्यानशूनैवं गुड-
चीमुस्तानागरमपि पिबेदिति ।

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।

ज्वरारोचकतृष्णाम्यवैरम्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

इमे पुर्वोक्ता मुस्तापर्पटकादयः कषाया यथायोगं योगानतिक्रमेण
योज्याः । कषायो यस्मिन् ज्वरे दानु युक्तः स तत्र योज्य इति यथायोगं
योज्याः । क्रिक्रिया एते रगुरित्पाह । दोषपाचनाः दोषस्यामाख्यस्य
पक्षमास्य पाचनाः । तत्रोक्तेर्योक्तं । प्रयुक्तं पाचयेदामे यत्तदाचनम्
चरते । पित्तादिजिभिरामस्य यत्प्रयत्नच्छ्रमन मनयिति । अत्र मुस्तापर्पटस्य

पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशनेभ्योऽन्येभ्योऽस्य मुस्तापर्पटस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थः ।
तथा चाचार्योऽग्याणां मध्ये मुस्तापर्पटकं ज्वर इति विद्वेक्षते तस्मान्मुस्तापर्प-
टस्यैव ज्वरनाशने ज्यायस्त्वमित्यवेहि व्याधिमतिपक्षत्वान् ।

कालिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥

पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।

पटोलं निंबत्रिफलामृद्धीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजम् ।

धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥

पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः ।

कालिंगकादयोरर्धश्लोके समापनं येषां तेऽर्धश्लोकसमापनाः पंचैते
पंचानां संततादीनां यथासंख्यं शमना मताः । मुर्निनामिति शेषः ।

दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥

अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।

कनीयः पंचमूलं च

दुरालभादि पाचनं वातजे ज्वरे । अथवा पिप्पल्यादिकं वातजे ज्वरे ।
कनीयो वृहत्यादिकं पंचमूलं च वातजे ज्वर इति योग्यम् ।

पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥

कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।

सधन्वयासभूनित्रे

पित्ते पित्तजे ज्वरे शक्रयवादयः समाक्षीका मताः पित्तजेऽपि मुस्तापर्पट-
कं धन्वयासकिरानतिक्तकाभ्यां सहितं हितम् ।

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा वृषगागियीशृंगवेरदुरालभाः ।

वत्सकमूर्वाभागीत्यादिः कफे मनः । अथवा वृषादिगौगियी मुस्तः ।

रुग्विब्रंधानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥

अभया पिप्पलीमूलशान्याककटुकाचनम् ।

रुग्विब्रंधादियुक्ते ज्वरेऽभयादिघनावसान दीपनपाचन ।

द्राक्षामधूकमधुकं रोधकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥

मुस्तामलकह्रीवेरपन्नकेसरपद्मकम् ।

मृणालचंदनोशीरनीलोत्पलपरूपकम् ॥ ५६ ॥

फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥

ज्वरं मदात्ययं छर्दिमूर्च्छादाहं श्रमं भ्रमम् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥

द्राक्षादिरय गणः फांट. संयोभिपुतपुत इत्येव लक्षणस्तथा हिम. शीतो वा रात्रिं द्रवे स्थित इत्येव लक्षणस्तथा जातिकुसुमैः सुगंधितो मधुसितालाजैर्युक्तो वातपित्तज्वर जयति । मदात्ययादींश्च ।

पाचयेत्कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।

निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥

कटुकां पानीयेन पिष्ट्वा कर्परे मृद्घटखडेऽभिनवे तथा शुचौ पाचयेत् । तस्या रसो निष्पीडित. सपिष्टुक्तो ज्वरदाहो जयति ।

कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।

पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्रवोद्भवः ॥ ६० ॥

वानश्लेष्मणि कपायकल्पनया कल्पिता वचादयो मताः । अथवा गुडुचीसंभव. काथ. पिप्पलीचूर्णयुक्तो मत ।

व्याघ्रीशुंख्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥

व्याघ्रादिकाथ कणाचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरादिजित् ।

पथ्या कुस्तुंबरी मुस्ता शुंठी कटूतृणपर्पटम् ।

सकटफलवचाभार्गीदेवाह्वं मधुर्हिगुमत् ॥ ६२ ॥

कफपातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।

कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥

पथ्यादिपाचनं सिद्धचूर्णं मधुर्हिगुभ्यां द्विद्याणमानाभ्यां संयुतं कफवान-
ज्वरेष्वेवादीन् पराकरोति ।

आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।

तथा तिक्ताष्टपोशोरत्रायंतीत्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥

आरग्वधेन्द्रयनादिभिर्मीक्षिकसहितः कफपित्तज्वरं जयति । तथा तिक्ता-
दयः कफपित्तज्वरं घंति ।

संनिपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाघनम् ।

पटोलपत्रानेनत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥

संनिपातज्वरे व्याघ्यादिकटुकानं पाचनं ।

नागरं पौष्करं मूलं गुडूचीकंटकारिका ।

सकाशश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥

नागरादिपाचन वातश्लेष्माधिके ज्वरे कासादीन्निहंति ।

मधूकपुष्पे मृद्धीका त्रायमाणा पररूपकम् ।

सोशोरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥

कपायं तं पिबन् काले ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ।

मधूकपुष्पादिकं काले शास्त्रोक्ते शीतकपायं पिबन् ज्वरान्सर्वानिहृदो-
षद्विदोषत्रिदोषजानपोहति । उपसर्गादिस्यन्त्युहेवाच्यमिति परस्मैपद ।

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥

बद्धविट् कटुकाद्राक्षा त्रायंती त्रिफलागुडान् ।

जाती पलवा । आमलकानि मुस्तं धन्वयासकं । तद्रूपूर्ववच्छीतकपाय
कल्पयित्वा पिबेत्सर्वांन् ज्वरान्हन्ति । धन्वयवासकं चेति । चशब्दोत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः । तदेतैश्चतुर्भिर्द्वैरेतत् पाचनं । केचित्तु धन्वयवासकं पृथगे-
वेच्छन्ति तस्मादेतत्कृतोपि कपायः पूर्ववद्वोध्यः । तथाच बद्धवित्पुरुषः
कटुकादिकं कपायं पिबेदिति वर्तते ननु हिममिति । शीतस्य मलस्तंभहेतु
त्वादस्य शौषधस्य शोधनरूपत्वाद्गुडा सुधा गुड इत्यन्ये ।

जीर्णोपधोन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्नतु ॥ ६९ ॥

पेया कफं वर्धयति पंकपांसुषु वृष्टिवत् ।

जीर्णं परिणतमौषधं यस्य स जीर्णोषधः सन् पेयाद्यमेव पूर्वोक्तमन्नमुञ्जीत ।
अयत् इत्यन्नमिति कृत्वा पेयादेरप्यन्नत्वं । आदिशब्देन यूप्यादिग्रहः । नच
सर्वः कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह श्लेष्मवान्नतु । जीर्णोषधोपि श्लेष्मवा-
न्नरः पेयादिकं नाश्रीयान् । किमित्याह । पेयेत्यादि । यतः पेया कफं वर्ध-
यति । विलीनरूपस्य कफस्य स्थानभावतामुत्पादयति । स्थानविशेषमुपर्यु-
परि भावयतो यदा यमुत्पादयति न तु सा कफं साक्षाहर्षयति वर्धयते-
रथोऽनेकार्थत्वाद्वाच्यतामिति । एष एवाथोऽनुरूपतंत्रकारदृष्टातदर्शानादेव
गम्यते तथाचाह । पक पांसुषु वृष्टिवदिति । यथा पांसुषु वृष्टिः पतति ननु
पंकं वर्धयतीति शिथिलरूपता पांसूनामपास्य निविडरूपतामिव तेषामुत्पाद-
यति । न पांसुनवृष्टिर्वर्धयत्याधिक्यं नयति । न वर्धयतेरत्रार्थस्तंत्रकारस्यार्थ
एवं विवक्षतो भविष्यतः । तदानीमत्रैवं स्पष्टमेव दृष्टातमदर्शयिष्यत ।
यथा पेया कफं वर्धयति यथा वृष्टिर्नदीत्रलमिति ।

तच्च तत्रकारोऽमुनैवानुसारेणाह ।

श्लेष्माभिष्यन्नदेहानां मतं प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥

यूपान् कुलत्थचणकदाडिमादिरुत्तान् लघून् ।

रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥

अभिष्यन्न इति । अभिपूर्वोत्सर्पदः स्वर्णार्थो व्यत्यादित । श्लेष्मणांस्तु
निष्पेयैनाभिष्यन्नः क्षिन्न इव देहो येषां ते श्लेष्माभिष्यन्नदेहान्नेयाम

तो ज्वरिणां मागपि प्रथमपथ्यान्सरेऽपि यूषान् योजयेदित्यपि शब्दस्यार्थः । किंभूतान् यूषान् । कुलत्थादिकृतान् । तथा लघून् । न कुलत्थादीनां लघुत्वात्तल्लता यूषा लघव एव भविष्यन्ति । तस्मिन् लघून्त्यनेनात्रोच्यते । शिब्रिधान्यानां मये गुरवोपि राजमापादयः सति तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । अपि च । लघून्त्यनेन यूपमकृतिद्रव्यैरल्पपरिमाणैः कृतानि योनयति यतोऽल्पपरिमाणैः कुलत्थादिभिः कृता लघुतराः स्युस्तस्मात्लघूनिति युक्त । तथा लक्षान् घृतभर्जनकादिरहितान् तथा तिकरसयुक्तान् तथा हृद्यानिष्टरसगंधवर्णस्पर्शयुक्तत्वाच्चेतस आह्लादकरान् । तथा रुचिकरान् । ज्वरिणोऽन्यस्य वा रोचिष्णून् तथा पट्टून् सलवणान् ।

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः पष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।

रक्ताद्या रक्तो महान् सकलम इत्यादयः । तथा पष्टिका मीथादयोऽपि जीर्णाः पुराणा हिताः पथाः ।

श्लेष्मोत्तरे वीततुपास्तथा वाद्यकृता यवाः ॥ ७२ ॥

श्लेष्मोत्तरे प्रभूते श्लेष्मणि ज्वरे वीततुपा अपनीतत्वचो यवाश्च पथाः । कीदृशा वाद्यकृता भृष्टविदलीकृता इत्यर्थः ।

ओदनस्तैः शृतो द्विस्त्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।

दोषदूप्यादिवलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ॥ ७३ ॥

ओदनस्तैरक्तशाल्यादिभिः पूर्वोक्तैश्च कृतो ज्वरिणो यथायथं यो यस्योदानयोग्यः स तस्य प्रयोक्तव्यः । किंभूतः द्विस्त्रिःशृतो द्वौ वारौ त्रीन् वारान् जलं दत्त्वा धीतशृतः । कथं प्रयोज्यः । दोषदूप्यादिवलेन ज्वरघ्नैर्ज्वरापहैर्द्रव्यैः काथ कृत्वा तेन काथेन साधितो दोषस्य वातादेर्वल तथा दूप्यस्य रसादेर्वलमपेक्ष्यादिग्रहणादेशकालवयःसत्वसात्वशरीराहारवलं गृह्यते । एकाहादिकानो ज्वरिणामकृतपेयानामेव कुलत्थमुद्रचणकादियूषा उक्ताः । संमन्नि सामान्येन ज्वरिणां कृतपेयानां यूषादीनाह ॥

मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।

मुद्राद्यैः शिबिधान्यैर्लघुभिः कृता यूवास्तथा कुलत्थैः कृता यूपो ज्वर-
माः । मुद्राद्यैरित्यादिः प्रकारे । तेन सुब्रामुद्रमापचणककुलत्थ-
मकुष्ठमसुरादयो गृह्यते । मुद्रशब्दस्यादौ निर्देश इदं बोधयति । यूपसाध्ये
व्याधौ बाहुल्येन मुद्रयूपः कार्यो मुद्रानां पथ्यतमत्वात् । तथाचोवाच मुनिः ।
मुद्रः शिबिधान्यानां पथ्यन्वे श्रेष्ठनम इति । ननु मुद्राद्यैरित्यादिशब्देनैव कुल-
त्था गृहीता एव किं पृथग्निर्देशेन ब्रूमहे । कुलत्थयूपस्य ज्वरविषये
विरलः प्रयोगः कार्य इति सूचयितुं पृथक्कृतो निर्देश इति । तथा च
कुलत्था एवंगुणाः । उष्माः कुलत्थाः पाकेऽप्लाः शुक्रादमन्वासपीनसान् ।
कासार्यः कफवातांश्च प्रति पितास्रदाः परं । इत्येवमुष्णत्वादम्लविपाकित्वा-
दतिपित्तात्कारित्वात्कुलत्थानां यूपो बहुद्रव्यपरिमाणो बहुमात्रो युक्तो
ज्वरस्य न शातेये सपद्यते । प्रत्युत वृद्धये स्यादिति सभाव्येने पित्तविरुद्ध-
त्वात् । तस्मादन्यपरिमाणद्रव्यसाधितोऽल्पमात्रया कुलत्थयूपः श्रेष्ठमाद्यु-
पशममृदावन्मात्रः स्यात्तावानेव प्रयोग्येन इति स्थितं ।

कारवेल्लककर्कोट्वालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥

घातीकनित्रकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।

अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरूपतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।

संस्कृतापिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैधवे ॥ ७६ ॥

कारवेल्लकादिभि रसा ज्वरे हिताः । मुनिस्तु कारवेल्लकादीनां शाकत्व-
मेवेच्छति । खारणदिरप्युक्तं । पटोल सहलं नित्र कर्कोटककटिहक । शाक
पर्पटक च स्यादिति । तथा जांगलैर्जांगलदेशप्राग्जिह्वेसदभावात्तत्तुन्यैरन्यदे-
शमाणिजैरपि मांसैर्हिता रसा व्याघ्यादिभिः सस्तरास्तथा पिप्पल्यादिभिः
सयुता इति बह्व्यमाणेन संबंधः सस्कारमात्रयोगभाजाः पिप्पल्यादयोऽन-
योग्या इत्यर्थः ।

सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।

प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्यां युक्ता अत्रस्थावगात्तनु सर्ष एव । किं-

भूता रसा यूषाश्चैवंविधाः कार्याः । कृताहृताः । दाडिमाजाजिगुंठ्याधैरपि
संस्वृता यूषा रसाश्च कृताः । विपरीतास्वतोऽहृताः ।

अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंजनानि च ॥ ७७ ॥

अच्छान्यनलसंपन्नानि ।

अनम्लेन तत्रेण सिद्धानि । तथा रुच्यान्यभ्यवहर्तुमभिलषितानि । त-
थाऽच्छानि तनूनि न घनानि । तथाऽनलसंपन्नानि बन्धिपकानि । केचि-
द्वितक्रमपक्रमेवाच्छीकृत्य च ससृज्य शुंठीजीरकादिनाभ्यवहरति । त-
न्निपेधायैतदुक्त । एवंविधानि व्यंजनानि तेमनानि रसकषायाण्योदनेन
सहाभ्यवहर्तव्यानि ।

अनुपानेषु योजयेत् ।

तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ ७८ ॥

अनुपानेष्यातुरस्य पश्चात्पानेषु तानि योजयेत् । तथा कथितशीतं च
वारि । मद्यं च सात्म्यतः सात्म्यवशादानुपानेषु योजयेत् ।

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेच्छु ।

श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥

सज्वरं नरं दिनांते भोजयेद्यथा ज्वरमुक्तमचिरकालज्वरत्यक्तं । किभू-
त भोजनं भोजयत् । लघुमात्रया स्वभावाद्युभयया यद्यपु किमित्य-
स्मिन् काले भोजयेत्याह । श्लेष्मेत्यादि । तदा तस्मिन्दिनांताख्ये काले
यस्तेन विवृद्ध ऊष्मा स्वभावो यस्यानलस्य जठराग्नेरसौ श्लेष्मक्षयविवृद्धो-
ष्माऽनलः । अत एव बलवान् तदा पक्तुं शक्तः ।

यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ।

प्रागल्पबन्धिर्भुजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥

अथवा यथोचिते काले सज्वर ज्वरमुक्तमातुर भोजयेत् । यस्य यस्य
य उचितः सात्म्य आहारकालस्तस्मिन् भोजयेत् । यथोचिते हि काले प्रा-
यः क्षुदुपगमो जायते । कथं भोजयेदित्याह । देशेत्यादि । देशसात्म्यव-

शाक्त भोजयेदेव । नन्वेव सति यस्य पूर्वाण्हे काले भोजनमुचितं तदा
तस्य भोजने दीयमाने को गुणः स्यादित्याह । प्रागित्यादि । यस्मादल्पव
द्विर्मदादिः पूर्वाण्हे भुजानोऽर्जिणं न पीडयते न वाभ्यते । अभुना सर्पि
पानकाल निरूपयति ।

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते ।

सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥

पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ।

दशाहे स्यादतीतेषु ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८२ ॥

लंघनादिक्रम तत्र कुर्यादाक्फसक्षयात् ।

कषायस्य मुस्तापर्वटकादे पान कषायपान तेन । तथा पथ्यान्नै पेया
यूपादिभिर्दशाह इत्यनेन प्रकारेण लघितेऽनिक्रानि । तथेति प्रायेण क्षीण
कफः सभाव्यतेऽतो दशाहे लघित इत्युक्त । आमज्वरसन्नानिवृत्तिस्तु
पडहादूर्ध्वं सममे व्यष्टमे वाऽहनि ज्वरस्य जायते । तथा च मुनि । सप्ताहेन
हि पच्यो ममधातुगता मला । निरामश्वाप्यन भोक्तो ज्वर प्रायोष्टमेऽह
नीति । तस्मात्कषायपानपथ्यान्नैरित्यादितो दशाहे लघिते कफे मंदे
क्षीणप्राये सर्पिर्दद्यात् । क्रिभूते ज्वरे । वातपित्तोत्तरे वातपित्ताधिके ।
अस्यामनस्थायां पक्केषु निराभेषु वातादिदोषेषु सर्पिर्दद्यात् । पक्केषु
सर्पिर्दत्तममृतं महागुणमित्यर्थ । अन्यथा पुनरपक्केषु दोषेषु कफोत्तरे
तत्सर्पिर्दत्त विषोपम विषतुल्य दशाहेनिक्रानिपि स्यादनेत्यामनस्थायां
सर्पिर्दत्त ज्वरस्य तदुपद्रवणां च वृद्धिं करोति । तस्मादस्यामनस्था
यां सर्पिं पानमयुक्तं । तत्र कफोत्तरे ज्वरे सति लघनादिक्रम कुर्यात् । कियत्
कालमाक्फसभयाद्यानक्तफस्य ज्वरकारिणोऽधिकस्य सक्षय सम्यक्क्षय । न
धानुक्षयोपि यावद्यत कफज्वरेपि निडेगादिसर्पिर्दस्यति ।

अथ जीर्णज्वरचिकित्सांमाह ।

देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ॥ ८३ ॥

जीर्णं पुराणो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्त्ततेऽनुवर्त्तते । कुन । देहधान

चलत्वान् । देहधानवस्तदारंभका रसरुधिरादयः । देहग्रहणाद्वातपित्तश्लेष्मा-
णोपि धारणाद्वातव उच्यन्ते । देहधानूनामवलत्व स्वल्पत्वं । तस्माच्च जीर्णो-
च्चरोनुबध्नाति । तत्स्वभावमात्रादेवेति चशब्दस्यार्थः । जीर्णज्वरस्य शान्त्यर्थं
देहबलाधानार्थं च सर्पिःपानं हितमिति प्रतिपादयन्नाह ।

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।

वमनस्वेदकालांबुकपायलयुभोजनैः ॥ ८४ ॥

यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।

तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्यैवांबुवेश्मनः ॥ ८५ ॥

रूक्षं यत्तेजस्तज्ज्वरकृत् । रूक्षमिति वचनादेहोष्मा जाठरोनलो गृह्यते ।
तस्यैव ज्वरकृतत्वात्तथोक्तं । मलास्तत्रस्यैःस्वैर्दुष्टा इत्यादिं यावज्ज्वरं निरर्त्त-
यति । तेजसेत्यादि । जाठरानलस्यैव ज्वरकृतत्वेन ज्वरकृता रूक्षेण तेजसा
रूक्षिनस्य च पुंसः सर्पिः संशमनं । च शब्दाच्चान्यस्यापि । भत एवाह ।
वमनेत्यादि । वमनादिभी रौक्ष्यरुद्धिः कृत्तदातीनां यः स्याद्भवेदतिबलः प्रवृ-
द्धत्वादतिसगर्थो धातुः । को धातुः । सहचारी यः सहचरति तच्छीलो वा-
ताख्यो धातुरभिना सह चरति । नन्वेवं परस्परसहचरभावत्वेऽभिरपि वायुना
सह चरति ततोऽभिस्वभावत्वात्पित्ताख्योपि धातुरिह सहचारी भासरतन्नि-
वृत्त्यर्थं मदागतिरित्याह । सदागतित्वं वायोरेवान्वर्थेनोपपद्यतइति पित्तस्या-
ग्रहणं । किं कस्य । यथा संगमनमंबुवेश्मनो ग्रहस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य
जलं यथा ।

वातपित्तजितामश्र्यं संस्कारमनुरुध्यते ।

सुतरां तन्ध्यतो दद्याद्यथा स्वौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥

यस्माद्भूतं सर्वेषां वातपित्तजितामश्र्यं यथा न तथाऽन्यान्वौषधानि
वातपित्तश्रितान्यत एव प्रागभ्यधान् । सर्पिर्दीप्तात्कफे मदे वातपित्तो-
त्तरे ज्वर इत्यादि । यस्माच्च घृतं संस्कारमनुरुध्यतेऽनुवर्तते । गुणांतरा-
धानं संस्कार । ननु यथा घृतं स्वशैत्यमग्रहदेव संस्कारमनुवर्तत इत्येतच्च
न्नेहविधौ प्रतिपादिनमेव । अमुमेव च न्यायमंगीकृत्य मुनिरप्यबोचत् । ना-

व्यन्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिःसर्वन्नेहोत्तमं म-
तमिति । हि यस्मान् सुतरां संस्कारमनुवर्त्तयते घृतं तस्माद्घृतं जीर्णं
वातपित्तोत्तरे निर्विकल्पं दद्यात् । कीदृशं । यथा स्त्रीपथसाधितं । यथायथं
व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैः पक्वं ।

विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।

स्नेहाद्घृतं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥

घृतं विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् । ज्वरनिवर्तकं ऊष्मा बाठरोनलो रूक्ष-
तीक्ष्णादिगुणः स पक्तिस्थानाभिरस्तो ज्वरनिवर्तको घृतस्य निग्धशीतत्वा-
दिगुणयोगाद्विपरीतः । एवं विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेत्पित्तं च । शैत्यतः
शैत्याद्घृतं जयेन्नस्नेहात् । पित्तं सस्नेहमिति वचनात् । स्नेहास्निग्धत्वाद्घृतं
नाम जयेन्ननु शैत्यात् । शीतोऽनिल इति वचनात् । कफं निग्धशीतत्वा-
दिना तुल्ययोगसंस्काराभ्यां जयेत् । योगो गुक्तिः । कफज्वरहरैर्द्रव्यैः
सह योजनात्संस्कारो गुणादिधान । योगश्च संस्कारश्च योगसंस्कारौ ता-
भ्यां घृतं कफं जयेत् । ननु विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेदिति न घटेते ।
घृतरयाभिवृद्धिहेतुत्वात् । तथा च वक्ष्यति । स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानल-
दीपनं । नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायात्रं सुगुर्वपीति । अत्राचक्ष्महे । घृतं
स्नेहनत्वदीपनत्वाभ्यां वातशमनं कुर्वज्वरोष्माक्षेपत्वं वातस्य विनिवार्यं ज्वरो-
ष्मणोपि रौक्ष्यनैक्ष्यादियुतस्य घृतं विपरीतगुणत्वाच्छमं करोति न वृद्धिं ।
ननु यथा स्नेहाद्घृतं शमयति तथा तन एवं स्नेहान्कमिति घृतं सना-
नगुणत्वाच्च पित्तं शमयति । घूमः । जीर्णज्वरे लघनादिभिरतिरूक्षेण ज्वरो-
ष्मणा पित्तं रूक्षमेव सपन्नं स्नेहभागपारक्षियाच्च स्नेहमतः कथं कृत्वा त्वर-
येत्तच्च घृतं पित्तमेव शमयति न वातं कोपयति । द्रव्यप्रभावत्वान्स्ने-
हनत्वाच्च ।

पूर्वं कपायाः सयुताः सर्वे योज्या यथामलम् ।

पूर्वं कपायाः । प्रागुक्तानि पाचनानि सहघृतेन यथादोषं मयुग्यात् ।
कथं । यथामलं दोषानतिक्रमेण ।

त्रिफलापिचुमंदलद्वन्द्वधुकं बृहतीद्वयम् ॥ ८८ ॥

समसूरदलं काथः सवृती ज्वरकासहा ।

त्रिफलादीनि मसूरदलानि चैपः काथो घृतेन सहोपयोत्रितो ज्वरका-
सहा स्यात् ।

पिप्पलीद्रव्यवधानितिक्षासारिवामलकतामलकीभिः ॥ ८९ ॥

त्रिल्वमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ।

घृतमाशु-निहंति साधितं ज्वरमाग्नि विषमं हलोमकम् ॥ ९० ॥

अरुचि भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ।

पिप्पलीत्यादिभिर्द्रव्यैः कल्कावृत्तैर्घृतचतुर्थांशस्तोषेन चतुर्गुणेन घृता-
पेक्षया साधितं घृतमाशु नरं हन्ति विषमाम्बार्दींश्च ।

तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्तृष्टतया वियोजितम् ॥ ९१ ॥

तिक्तकं घृपघृतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया मृतं हविः ।

तैल्वकं घृतं वानव्याधिचिकित्सितोक्तं तृष्टतया रहितं विवेत् । पैत्तिके
ज्वरे तिक्तकं कुट्टचिकित्सितोक्तं तथा घृपघृतं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तमत्रैव
वा वक्ष्यमाणं योजयेत् । पालनिकया प्रायंत्या यद्घृतं पकं तच्च पित्तज्वरे
योजयेत् ।

विडंगसौवर्णलचव्यपात्राव्योपाभिसिंहुडवयावशूः ॥ ९२ ॥

पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेज्जीर्णैरुपज्वरघ्नम् ।

विडंगादिभिः पलप्रमाणैर्घृतमस्थं क्षीरानुस्य चतुर्गुणप्रलं पचेत् ।
तद्योरयुक्तं जीर्णैरुपज्वर हनि ।

गुडूच्या रमकल्काभ्यां त्रिफलापा घृपस्य च ॥ ९३ ॥

मृद्धीकाया चलायाश्च स्तेराः भिन्ना जगच्छिदः ।

गुडूच्यादीनां वेषानां पृथक् पृथक्प्रमाणभ्यां सिद्धां पचयेत्तान्तर-
च्छिदो धीर्नगरमाः स्तुमित्यर्थः ।

जीर्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनम् ॥ ९४ ॥
बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ।

घृते च परिणने सति मृद्वतीक्ष्णमांसरसाशनं भुंजीत । हि यस्मादलं बलं जातं दोषहरं भवति । तच्च रसाशनमतिशयेन बलकरं स्यात् ।

कफपित्तहरा मुद्रकारवेच्छादिजा रसाः ॥ ९५ ॥
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।
शूलोदावर्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ ९६ ॥

अत एव तस्मात्कारणान्मुद्रकारवेच्छादिरसाः कफपित्तहरा जीर्णज्वरे वातोत्तरे प्रायेण न हितास्तेष्वुपयुक्ताः शूलादिरुतो ज्वरवर्द्धनाश्च स्युः ।

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वति शोधनम् ।
शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ ९७ ॥
आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् । .

एवमपि कृते सति यदि ज्वरो न शाम्यति तदा शोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्तं पिप्पलीभिर्द्युनान्गालानिन्यादिकं वमनं योजयेत् । कदा दोषेऽऽमाशयगते सति बलवतः पुंसो वमनं योजयेद्वलं पालयन् रक्षयन् ।

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ ९८ ॥
मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिष्टत्पिप्पलिकेसरैः ।
ससितामधुभिर्दद्याद्ब्रह्मचोपाद्यं वा विरेचनम् ॥ ९९ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्धीकानां रसेन वा ।

पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथिलेऽविष्टब्धेऽथवा विषजे मयोत्थे वा वातज्वरे मोदकं त्रिफलादिभिर्विरेचनं दद्यात् । व्योपाद्यं वा व्योपत्रिजातकाभोदकमिमामलकैस्त्रिवृत्सर्वैः समा समसिताक्षीत्रेण गुटिकाः रता इति दद्यादथवा पयसा क्षीरेण मृद्धीकानां रसेन वाऽऽरग्वधं विरेचनं दद्यात् ।

त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ १०० ॥

त्रिफलां त्रायंतीं वा पयसा ज्वरी पिबेत् ।

विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमम् ।

विरिक्तानां ज्वरिणां चशब्दाद्भ्रमितानां च यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण संसर्गी कर्त्तव्येत्यध्याहार्यं । मंडः पूर्वः प्रथमो यस्यां सैवं । मंडं प्रथमं दत्त्वाऽनंतरं पेयविलेह्यादयो यथाक्रमं देयाः । वृत्तमनविरेचनानंतरं यः पेयाद्यवचारणाक्रमः स संसर्गीत्युच्यते ।

चव्यमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥ १०१ ॥

पक्वेऽपिहि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ।

अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ १०२ ॥

ज्वरेणोत्क्रिष्टमुत्केषितं ज्वरोत्क्रिष्ट मलं पुरीषाख्यं चव्यमानं पवंतमुपेक्षेत । तद्विधारणे मयत्नमौषधैः कुर्यान्न त्वौषधनिमित्तं । किमित्यसौ न विधीयतइत्याह । दोषः पुरीषः पुरीषाख्यो यतः पक्वः । अशब्दान्किमुतापक्वः कोष्ठ आमपकाशयाश्रयाख्ये कृतं गृहीतमास्पदमवस्थितिर्येन स एवंभूतो विकुर्वीत विकारं कुर्यात् । अतिप्रवर्त्तमानं वा तं मलमपक्वं पाचयन् संग्रहं नयेत् ।

नत्वाम एवं संग्रहीतव्य इत्याह ।

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमशब्दः पुरीषाख्यदोषस्यापच्यमानानवस्थोपलक्षणार्थः । आमस्यापकस्य दोषस्य संग्रहणमामसंग्रहणं तस्मिन्नामसंग्रहे ये दोषा भवंति ते दोषोपक्रमणीयाभ्याय ईरिता उक्ताः । तथा च तत्रोक्तं । उत्क्रिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं । धारयेदौषधैर्दोगान् विधृतास्तेहि दोषदा इति । तस्मादामसंग्रहायौषधं न देयं । तथामन्वरेष्यामनिर्हरणार्थमौषधं न देयमिति मतिपादयन्नाह ।

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ १०३ ॥

प्रसुप्तं कृष्णमर्षं स कराम्रेण परामृशेत् ।

तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रमः। यस्तु मोहादज्ञानाद्भिषक् पापो दोषहरणमामञ्जरे
पापयेत्स स्वयमनर्थकारी सुप्तं कुण्ठसर्पं करस्याप्रेण परामृशेत् स्पृशेत्।
अतिप्रत्यवायं पश्यतैवमुक्तं तत्रकृता। तत्रच वाक्त्रये रूपकाख्योलंकारस्तस्य
ह्येनलक्षणं। तदपरमौषधे सति यस्मिन् स्याद्दानयथोयोगः। अस्योदाहरणं।
यः सेवते कुतुपतिं कुरुते बधिरस्य कर्णजापं स इति।

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ॥ १०४ ॥

कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान्।

ज्वरेण क्षीणस्य पुंसो न हितं वमनं विरेचनं च। तर्हि कथं दोषनिर्ह-
रणं तस्येत्याह। काममित्यादि। तस्य कामं यथेष्टं कृत्वा पयसा निरूहै-
र्वा मलान् हरेत्।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहवृद्धवतः ॥ १०५ ॥

क्षीरं पित्तानिलाक्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः।

क्षीरमुचितं सात्त्विकं यस्य-तस्य क्षीरोचितस्य तथा मकरपेण क्षीणः श्लेष्मा
यस्य तस्य प्रक्षीणश्लेष्मणस्तथा दाहश्च तृट् च ते विद्येते यस्य तस्य दाहवृद्ध-
तः। एवं पित्तानिलाभ्यामार्तस्य पीडितस्य क्षीरं पथ्यमप्यतिसारिणोपि पथ्यं किं
पुनः प्रक्षीणश्लेष्मा यस्य। तस्य क्षीरोचितस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य
क्षीरं पथ्यमित्यपि शब्दार्थः।

तद्गुल्लेघनोत्तमं हृष्टं वनमिवाग्निना ॥ १०६ ॥

दिव्यांबु जीवयेत्तस्य ज्वरं चागुं नियच्छति।

तच्च क्षीरं लघनोत्तमं वपुर्जीवयेत्कायस्य समानतामुत्पादयेत्। किं किं
मिव। अग्निना दावेन हृष्टं वनं यथांबु जीवयेत्परोहयेत्तथा वपुः क्षीरमि-
ति। लघनशब्देनात्र सामान्यं लघनं वाच्यं वस्तु भण्यते। शरीरलाघवकर-
णत्तद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तल्लघनमिति ज्ञेयमित्येव लक्षणं ननु विशिष्टमुपवाम
लक्षणं योग्यतावशात्। तस्य ज्वरिणः पुंसस्तत्क्षीरमागुं ज्वरं च नियच्छति।
न केवलं वपुर्जीवयेदिति धार्यः।

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०७ ॥
विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ।

यत्न एवं महागुग्गुलीं तस्माद्धेतोः संस्कृतं द्रव्यातरेण तथा शीतमुष्णं
चेति कृत्वाऽथवा धारोष्णमेव । काले विभज्य युञ्जीत यथाविषयं काले
प्रयोजयेत् । अनोन्यथा निरूपिताक्षरिरोपयोगविषयादन्यथाऽन्येन मकारेण
प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ।

पयः सशुंठीस्त्रनूरमृद्धीकाशर्कराघृतम् ॥ १०८ ॥
शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।

क्षीरं शुंठीादियुतं शृतमनंतरं शीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरिण्यर्थः ।

तद्वद् द्राक्षावलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ।

चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥

तद्वदिति तेनैव पूर्वोक्तेन पयसा तुल्यं तद्वद्यथा पूर्वोक्तं शृतशीतं तृ-
ड्दाहभ्ररक्षत्तथा द्राक्षादिभिः शृतमनंतरं शीतं मधुयुतं तृड्ज्वरिण्यर्थः ।
अथवा क्षीरं चतुर्गुणेन जलेन शृतं पिबेदथवा पिप्पल्या शृतं पिबेत् ।

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाखिरज्वरात् ।

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥

पंचमूलेन शृतं क्षीरं पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते । मुच्यत इति कर्म-
कर्त्तरि तद् । चिरज्वरो दीर्घकालानुबंधी ज्वरः ।

शृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ।

धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥१११॥

सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृड्शूलप्रवाहिकान् ।

एरडमूलेनाथवा बिल्वेन शृतमथवा धारोष्णं क्षीरं पीत्वा पुरुषो ज्वरा-
द्विमुच्यते । किंभूताज्वरात् । विबद्धानिलवर्चसः ! विबद्धे विशेषेण बद्धे
ऽसम्बन्धकृमवर्तनादनिलवर्चसी यस्मिन्ज्वरे स वद्धानिलवर्चास्तस्माज्वरा-

द्विमुच्यते । तथा रक्तं च पिच्छा च यो रक्तपिच्छाश्रावस्ताभ्यामुपलक्षिता ।
अतिसृतीरतीसारः सह तथा वर्तते यो यस्मात्तस्मात्तथाविधाज्वरात्तथा सह
तृषा सहशूलेन तथा भ्रवाहिकया निश्चारिकापरसंज्ञया वर्तते यस्तस्मात्तथा-
विधाज्वरात्ममुच्यते ।

सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥

शोफमूत्रशकृद्घातविचंधज्वरकासमित् ।

शुंठ्यादिभिः साधितं पयः शोफादिमित् ।

वृश्चीवविल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥

वृश्चीवादिभिः साधितं पयो ज्वरशोफनुदिति । वृश्चीवः सूक्ष्मपुनर्नवः ।
स्थूलपुनर्नवस्तु वर्षाभूः । पुनर्नवद्वयं विल्वं चात्र योज्यं ।

शिशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

शिशिपासारेण सिद्धं घृतं क्षीरमुपयुक्तमाशु न तु चिरेणज्वरत् ।
क्षीरस्य श्रपणे विधिरतीसारचिकित्सितोक्तः । पयस्युत्काथ्यमुस्ताविशति-
मित्यनुसारेणानुकल्पः । तत्रातरे त्वेवमुक्तं । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं
चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरकाये त्वयं विधिरिति । ननु किं वात-
पित्तोत्तरे ज्वरे घृतं प्रधानमाश्रीयता पूर्ववचनमामाण्यादथवा क्षीरं प्रधा-
नमेतद्वचनमामाण्यादित्यत्र संशयः । अत्रोच्यते । उभयमपीदं घृतं क्षीरं च
वातपित्तोत्तरे ज्वरे प्रधानमवस्थावशात्सात्म्यवशाच्च क्वचिक्विचिदुपयुज्यते ।

निरूहस्तु बलं वाग्धं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥

दोषे युक्तः करोत्याशु पदोः पक्काशयं गते ।

निरूहो युक्तो दोषेपक्के तथा पक्काशयं गते सति बलादीन् दागेव
करोति ।

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगर्तं हरेत् ॥ ११५ ॥

स्वंसनं त्रीनपि मलान् बस्तिःपक्काशयाश्रयान् ।

पित्त केवल कफपित्तं वा पक्काशयाश्रित संसर्जनं विरेचनं हरेत् । वस्तिः
प्रयोजितस्त्रीनिषि मलाःवाताढगान् हरेत् । कीरशान् । पक्काशयमाश्रितान् ।

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकष्टकटिग्रहे ॥ ११६ ॥

दीप्ताग्नेर्विद्धशरुतः प्रयुंजीतानुवासनम् ।

प्रक्षीणे कफपित्ते यस्य पुंसस्तथा दीप्ताग्नेर्विद्धवर्चस्तत्रिकष्टकटिग्रहे
सत्यनुवासनं प्रयुंजीत ।

पटोलनिवच्छदनंकटुकाचतुरंगुलैः ॥ ११७ ॥

स्थिरावलागोक्षुरकमदनोरारिवालकैः ।

पयस्यर्धोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥

कल्कितैर्मुस्तमदनलृष्णामधुकवत्सकैः ।

वस्ति मृदुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाराणम् ॥ ११९ ॥

पटोलादिभिः काथं क्षीरार्धोदके क्षीरशेषं तथा मिश्रितं । कल्कादितै-
र्द्रव्यैर्मुस्तादिभिर्मधुघृताभ्यां वा योजितं वस्तिं ज्वरनाशनं दद्यात् ।

चतस्रः पर्णिनीयष्टीफलोशीरनृपद्मान् ।

काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताव्हाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥

मुस्तं च वस्तिः सगुडक्षीद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।

चतस्र इति मुद्गरपर्णी मापपर्णी शालिपर्णी पृथिपर्णीत्यादि चतस्रः
पर्णिनीः फलादींश्च काथयेत् । फलं मदनफलं । तथा यद्यद्यादीन् कल्क-
येदित्येष सगुडादिर्वस्तिर्ज्वरहत् ।

जीवंती मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिं रास्तां बलां विल्वं शतपुष्पां रातावरीम् ।

पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥

ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथा स्नेहं यथामलम् ।

जीवत्यादीनि द्रव्याणि स्नेहस्य चतुर्भागमात्राणि जलेन पिष्ट्वा क्षीर

स्नेहसमं च तैलात्सर्पिषश्चतुर्गुणं जलं तैलसर्पिर्द्रव्याच्चतुर्गुणमित्येकत्र साधितं
पक्वमेवज्वरेऽनुवासनं दद्यात् । यथा स्नेहं यथा मलं यो यश्मिन् ज्वरे दोषे
वातादौ पः स्नेहो योग्यस्तत्र तं दद्यात् ।

ये च सिद्धिषु वक्ष्यंते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥

ये च वस्तयः सिद्धिषु वस्तिकल्पनाध्याये वक्ष्यंते ज्वरनाशनास्ते च
देया इति शेषः ।

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरामिन्द्रियबोधनम् ।

जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यात्सस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥

स्त्रैहिकं शून्यशिरसो दाहार्त्ते पित्तनाशनम् ।

जीर्णज्वरे विरेचनाख्यं नस्यं दद्यात् । कीदृशं तन्नस्यं स्यात् । शिरसो
रुजं गौरवं च श्लेष्माणं च हरति तच्छीलं तन् । तर्पेद्रियाणां चक्षुरादीनां
च बोधनं । तथा रुचिरुत् । शून्यशिरसः पुतः स्त्रैहिकं स्नेहेन मिथं लि-
म्ब नस्यं दद्यात् । दाहार्त्ते शिरसि पित्तहरं नस्यं दद्यात् ।

धूमगंधूपकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥

प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ।

धृमादींश्च यथायोगं कल्पयेत् । किंभूतान् । प्रतिश्यायादिभान् ।

अरुचौ मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैध्वम् ॥ १२६ ॥

धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्फमास्येन धारयेत् ।

अरुचौ सत्यां बीजपूरकस्य केसरं सपृतसैध्वमास्येन धारयेदिति संव-
धः । अथवा धान्यादीनां कल्कं धारयेत् ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥

अभ्यंगालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।

कुर्यादंजनधूमांश्च तथैवागंतुनेपि तान् ॥ १२८ ॥

स्वगाश्रितेजीर्णज्वरेऽभ्यंगादीन्कुर्याद्यथोपशयं यथामुखावहं संस्पर्शां
 येषां तास्तथा शीतवीर्यैरुष्णवीर्यैश्च द्रव्यैः कल्पितास्त्वथांजनधूमांश्च कु-
 र्यात् । अंजनधूमानागतुजेपि ज्वरे तथैव कुर्यात् । सयोगत्वादागतुजेप्येते
 अनिषिद्धा एव । तानिति पुनः कृतमतिशयार्थं । विशेषेणागतुजेपि ज्वरे
 भूतविषाद्युद्धवे तान्कुर्यादित्यर्थः ।

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषामभ्यंगमाचरेत् ।

दाहे सति सर्पिषा सहस्रधौतेनाभ्यंगमाचरेत् ।

सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैर्मधुराम्लकपायकैः ॥ १२९ ॥

दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।

शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः कायःकल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥

तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाहज्वरापहम् ।

सूत्रोक्तैः सूत्रस्यानोदितैर्मधुराम्लकपायकैर्गणैस्तत्र मधुरो गणो घृतहेमे-
 त्यादिः । अम्लो गणो धात्रीफलाम्लिकेत्यादिः । कषायो गणः पथ्याक्षमित्या-
 दिः । तत्र चैतैर्मधुराम्लकपायैर्वर्गैस्तत्र दूर्वादिभिर्गणैर्दूर्वान्तेति निर्दिष्ट एकः ।
 न्यग्रोधादिर्द्वितीयः । तृतीयस्तु पद्मकपुट्रेत्यादिः । चतुर्थैः सारिवोशीरेत्यादिः ।
 एतैःपूर्वोक्तैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिग्रहणं संग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैर्भेष-
 जैस्तथा स्पर्शतो वीर्यतश्च शीतैर्गणैरकाथाः काथाः कृता अकल्ककृतास्तैः
 कायकल्कीकृतैरेतैर्गणैस्तैलं क्षीरेण सह पचेत् । तच्च पक्वमभ्यगान्प्रक्षणात्सद्यो
 न धिरेण कालेन दाहज्वरं जयेत् ।

शिरो गात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥

न केवलमेतैर्गणैस्तैलं पचेदाहज्वरशान्त्यै यावत्तैरेव शिरो मूर्धानं गात्रं-
 च नातिपिष्टैः किंचित्पिष्टैः प्रलेपयेत् । सुपिष्टैर्ह्येतैः मस्युत दाह उत्पद्यते ।
 तथाचोक्तं । शुष्कपिष्टपनो लेपश्चदनस्यापि दाहकृत् । त्वग्यातस्योष्मणो रोधा-
 च्छातकृत्वन्यथा गुरोः । इत्सनेनैवाभिप्रायेण शीतज्वरे वक्ष्यति तैः सुपिष्टैर्लेप-
 येदिति । गात्रग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं विशेषार्थं । विशेषेण

शिरो लेपयेत्तस्य विशेषेण ज्वराश्रयत्वात् । तथाचोक्तं । विमुक्तस्यापि हि शिरोज्वरो यस्य न मुच्यते । अविमुक्तः स विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैति तमिति । तस्माच्छिउरसो विशेषेण लेपनार्थं पृथगुपादानं ।

तत्क्वाथेन परिपेकमवगाहं च योजयेत् ।

तथारनालसलिलक्षीरसूक्तघृतादिभिः ॥ १३२ ॥

तेषां गणानां क्वाथस्तक्वाथस्तेन परिपेकमवगाहं च क्वाथपूर्णायां द्रोण्यां योजयेत्तथारनालादिभिः परिपेकादि योजयेत् ।

कपित्थमातुर्लिङ्गाम्लविदारीरोधदाडिमैः ।

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥

लिङ्गे दाहुरुग्मोहृद्धिस्तृष्णा च शाम्यति ।

कपित्थादिभिर्बदरीपल्लवोद्भवेन वा फेनेन लिङ्गे सति दाहादयः शाम्यन्ति ।

यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥

तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥

यश्च दोषोपक्रमणीयाध्याये पित्तहरः क्रमो वर्णित उक्तस्तं च क्रमं शीलयतोभ्यसतो ज्वरो दाहेन सह नश्यति ।

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥

कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।

नखरात्नामुरवचाचंडेलाह्वयचौरकैः ॥ १३६ ॥

पृष्वोकाशिग्रुसुरसाहिंस्त्राध्यामकसर्पपैः ।

दशमूलामृत्वरंडद्वयपद्मूरतोहिपैः ॥ १३७ ॥

तमालपत्रभूतिकराञ्जकीधान्यदीप्यकैः ।

मिश्रमापकुलत्थामिश्रकीर्यानाकुलीह्वयैः ॥ १३८ ॥

अन्यैश्च तद्विषैर्द्रव्यैः शीने तैलं ज्वरे पचेत् ।

नावरणविशेषास्तथा हसतिका वह्निगकटिकाः शीलयेत् । किंभूताः । निर्धूमदीपैरगारैर्हसतीरिव । तथा मयादींश्च शीलयेत् । वेपथुमतमगना आलिंगयेद्युर्दयितादिगुणयुक्ताः । मनशीत च विदित्वा ततस्ता योपाः पुनरपनयेदेतच्चानुब्रुवस्ताभिः सभोगाभिलाष निवारयति । अधुना सन्निपातचिकित्सितं ब्रूते ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छिद्रतस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्जयेन्मलान् ।

हीनाधिकभावत्वेन विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनेनैकदोषस्यार्थात् क्षीणस्य क्षीणयोर्वेच्छिद्रतस्योच्छिद्रतयोर्वा देशकालबलान्मलान् जयेत् । कथं विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनेनैकदोषस्य सन्निपातज्वरस्योपशान्तिस्तस्माद्बर्धनमयुक्तं । अत्राचक्षते । सन्निपातस्थेन दोषेण सतावक्षीणौ दोषौ ज्वरकारिणौ न तौ सुखेन जेतुं शक्येते विषमाश्रयत्वात् । क्षीणस्य दोषस्य वर्धनेन दोषसाम्यमुत्पाद्यैकरूपया क्रियया सन्निपातं सुखेन जेतुं शक्यते । तस्माद्बर्धनेनैकदोषस्येति वक्तुं युक्तं तथा च । वाताख्ये यतो दोषे शीतलपुरुक्षादिरूपैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवति । वर्धमानेन च तत्रस्थौ पित्तकफावप्येव मायेण किञ्चित् क्षयं यातस्तत्क्षयाच्चासौ ज्वरोपि मृदुता गतः सुखेन शक्यते जेतुं । तथैव पित्ताख्यस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नया तीक्ष्णोष्णकटुरूपया क्रियया वर्धनेन वातकफावपि किञ्चित्तयं यातस्तत्क्षयाज्वरोप्यसौ मृदुता गतः सुखेन जेतुं शक्यते । एव कफाख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरमस्निग्धमधुरशीतादिकया क्रियया वर्धनेन तत्रस्थौ वातपित्ताख्यौ दोषौ किञ्चित् मायं क्षयं यातस्तत्क्षयाच्च ज्वरोप्यसौ मार्दव गतः सुखेन जेतव्यः । इत्येव दोषत्रयस्यापि ज्वरकारेण तथा युक्त्या प्रतीकारः कृतो भवति । एवमुच्छिद्रतस्यापि क्षपणैकरूपया क्रियया सुखेन सन्निपातो जीयते । तदेव ह्यगुत्त्वणैकोन्वणैर्दोषैर्जनिने सन्निपाते चिकित्साहम उक्तः । समति समदोषजे सन्निपाते चिकित्साक्रमं दर्शयितुमाह । कफेत्यादि । स्थितिः स्थानं कफश्च स्थानं च कफस्थानं तयोराचुपूर्वी क्रमस्तथा च तुल्यकक्षान् समान् सन्निपातान् जरे मलान् जयेत् । तत्र

कफः प्राग्जेतव्यस्ततः पित्तं ततो वायुरिति कफानुपूर्वीत्युच्यते । उक्तं च । स्थानतः क्रेचिदिच्छति माक् तावच्छ्रेष्मणो वध । शिरस्युरसि कठे च मलितेचरुचिः कुतः । तदभावे कथं भोग्यपानद्रव्यावचारणा । असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो घास्यः कायद्वारार्गलो हि सः । मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिर्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रह । अधःस्थायी च तदनु निग्राह्यः स्यात्समीरण इति । सुश्रुतस्त्वाह । जयेज्वरेतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रागेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते । विश्वश्च सरतापित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुगतः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाडघट्ट । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं येष्वहःसु तयोः क्षये । ज्वरातिसारयोस्तस्मादेप दोषजये क्रमः । कफापित्तानिलान्ये क्रमादाहुस्तयोरपि । यस्मादामाशयोद्रेदाद्रूयिष्ठ तत्तमुद्भवः । क्रमेणाद्येन तत्रापि मवृद्धाः स्वाशये स्थिताः । स्वाश्रयेषु मृदुष्ठानां स्थि तैर्बहुशुकारिता । विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथामलं । भेषजं योजयेत्तन्तु स्वीकुर्यान्न क्रमं भिपगिति । अन्येत्वाहुः । क्रमान्मरुत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं । ऊचे पराशरोऽर्थममुमेव ममाणयन् । यथोपन्यासतः प्राग्मादौ दोषभिपगित्तं । नेतृभगेन दृष्टो हि सम सैन्यपराजय इति । स्थानानुपूर्व्यां वा दोषास्तुल्यकक्षान्मलान् जयेत् । स्थानं च यद्यप्यविशेषेणैव स भवति तथापीह ज्वरकारि-दोषमस्तावादामाशयो गृह्यते । तेनामाशयस्थो दोषः प्राग्जेतव्यस्ततः पकाशयस्थ । इति स्थानानुपूर्वीं स्थानमाहात्म्यस्य चिकित्साक्रमः कार्यः । तथा च प्राग्ध्यगीष्टं । आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वंस्थानानुरोधत इति । तदेव कफस्थानानुपूर्व्यां वा तुल्यकक्षान्मलान् जयेत् । अन्येत्वेव व्याख्यानयति । कफस्य स्थानं कफस्थानं । कफस्थानलक्षणा चासावानुपूर्वीं च तथा कफस्थानानुपूर्व्यां वा तुल्यकक्षान्मलान् जयेद्यद्यपि कफस्थानानि कठादीन्यपि तथापीह ज्वरकारिदोषमस्तावादामाशयो गृह्यते । तथा चोक्तं । आमाशयस्थो हत्वापि सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लघनमिति । तदेव रूक्षोष्णपाचनादिक्रमोत्रं कार्यं इत्यवतिष्ठते । ननु कफस्थानानुपूर्व्यां वेत्ये-

तत्र वाच्यं यतस्तुन्यकालं त्रिदोषहरीर्द्रव्यैः सनिपातस्य क्रिया कार्या ।
द्रव्याणि दोषघ्नान्पत्रोच्यते । ज्वरनाशनानि द्रव्याणि त्रिदोषघ्नानि विरलानि ।
एकदोषघ्नानि पुनर्ज्वरहतूणि त्रिदोषघ्ने-पः समर्थतराणि बहुतराणीति ।
कफस्थानानुपूर्व्यां चेत्युक्तमपि च दोषकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारांतरो-
पमुपयुज्यत इति सनिपातचिकित्साप्रक्रमादिदमप्याह ।

सनिपातज्वरस्याति कर्णमूले मुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

सनिपातज्वरस्यावसाने कर्णमूलप्रदेशे सुदु दाहणः शोफः संजायते ।
येन शोफेनोत्पन्नेन कश्चिदेव विमुच्यते । कश्चिदेवेत्यनेनास्य रोगस्य ना-
वश्यमसाध्यतेति ब्रूते । अत एव चिकित्साप्रक्रमाह ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सार्षिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः क्वलग्रहैः ॥

रक्तावसेचनादिभिः क्वलग्रहातीराद्यु त जयेत् । प्रदेहः प्रलेपः ।

शीतोष्णास्त्रिगुणैर्द्रव्यैर्विज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शाखानुसारी तस्याशु मुचेद्वाहोः क्रमाच्छिराम् ।

आदिशब्देन स्तम्भस्वेदनादयो गृह्यते । शीतोष्णादिभिरुपक्रमैर्यथायथं
पृथग्वातपित्तश्लेष्मसंसर्गसन्निपातज्वरप्रथमनैः सम्यक्प्रयोजितैर्विज्वरो यस्य
शम न गच्छति तस्य शाखानुसारित्वाद्देतोर्वाहोः क्रमादेकैकस्मिन्न युगपद्
द्वयोर्भुजयोः शिरां मुचेत् । शाखाशब्देनात्र केवल रक्त विवक्षित न
मासादयः । अत एव रक्तस्यैव चिकित्सासुवाच मुचेच्छिरामिति । मासज्ञानं
हि शस्त्रकाराभिकर्मादिचिकित्सा तस्माच्छाखाशब्देन रक्तस्यैव ग्रहण युक्तं ।

अयमेव विधिः कार्यो विषमेषु यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानंतरमुच्यते ।

अयमेव पूर्वोक्तो विनिविषमज्वरे सततकादौ यथाख वातादीन् विभज्य

कार्यः । अनंतरमभुर्नैव च यो विधिरुच्यते पटोलकटुकादिभिः सोपि वि-
षमज्वरे कार्यः ।

पटोलकटुकामुस्तामाण्डामधुकैः कृताः ॥ १९१ ॥

त्रिचतुरः पंचराः काथा विषमज्वरनाशनाः ।

पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वा कृताः काथा विषमज्वरघ्नाः ।

योजयेन्निफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १९२ ॥

त्रिफलां वा पथ्यां वा गुडूचीं पिप्पलीं वा पृथक् पृथक् योजयेत्सतत-
कादिके विषमज्वरे ।

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भृष्टातकमथापि वा ।

लघनं बृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १९३ ॥

अथवा तैस्तैसापनायुक्तैर्विधिभिर्गुडसहितं भृष्टातकं वा योजयेत् ।
यदि वा ज्वरागमनदिवसे ह्यादौ प्रथमं लघनं बृंहणं वा योजयेत् ।

प्रातः सतैलं लघुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।

जीर्णं तद्वदधिपयस्तक्रं सर्पिश्च पट्पलम् ॥ १९४ ॥

कल्याणकं पंचगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।

विषमज्वरे प्रागेव सहतैलेन लघुनं योजयेत् । प्राग्भक्तमित्यादि । भ-
क्तात्प्रथमं प्रातर्वा घृतं च जीर्णं पुराणं योजयेत्तथैव दधिसर्पिस्तथा
पयस्तथा तक्रं पट्पलं च सर्पिःक्षयचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा यो-
जयेदित्यर्थः । कल्याणकमुन्मादप्रतिषेधोक्तं पंचगव्यमपस्मारप्रतिषेधोक्तं
तिक्ताख्यं कुष्ठचिकित्सितोक्तं तथा वृषसाधितं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं ।
प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेत् ।

त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना रृतं घृतम् ॥ १९५ ॥

तिरुवकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।

त्रिफलादिकाथे चतुर्गुणे सर्पिर्दधिसमं शबररोध्रत्वकृतावापमतिशयेन
विषमज्वरजित् ।

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥

मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहात्रेण प्रकामतः ।

सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥

सुरां च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं च मांसं मयोष्ण-
वीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वा तदहः स्वप्यात् । यस्मिन् दिने तद्भुक्तं तं दि-
वसं शयीत तदहः स्वप्यादिति कालाध्वनोरत्यतसयोग इति द्वितीया । अ-
थवा पूर्वोक्तपीतभुक्तभक्तो नरः पुनरुल्लिखदुद्दमेत् ।

सर्पिषो महती मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत्पुनः ।

सर्पिषो वा महतीमुत्तमां मात्रां पीत्वा पुनश्छर्दयेदुद्दमेत् ।

नीलिनीमजगंधा च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥

पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।

नीलिन्यादीन् पृथग्ज्वरगमनवासरे कृतः स्नेहः स्वेदः पिबेत् ।

मनोव्हा सैधवं कृष्णा तैलेन नयनाजनम् ॥ १५९ ॥

योज्यं

मनोव्हादिकं तैल तैलेन नयनाजनं योज्यं । अत्रनशब्दो मक्षणेपि
दृश्यते इति नयनशब्दे प्रयुक्तः ।

हिंसुसमा व्याघ्री वसानस्य ससैधवम् ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवा ॥ १६० ॥

हिंसुनुल्या व्याघ्रीवसा नस्य ससैधव योज्यं । व्याघ्रीति स्त्रीलिंगनिर्देशः
स्त्रियाप्रहणार्थोऽचित्यत्वात्प्रभावस्यान्यथा पुल्लिङ्गेनैव निर्देशं कुर्यात् । यथा
वक्ति । पुराणं सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवेति ।

पल्लकपा. निबपत्रं वचाकुण्डलीतकी ।

सर्पपा सयवा सर्पिर्धूपोविद्धा विडालजा ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिबार्कागरुदारुभिः ।

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योपराजितः ॥ १६२ ॥

पलंकयादिभूमः सर्वेषु ज्वरेषु कार्यः । अथवा विडालजाता विडालजा विट् । पुरीषादिभिः सहापराजिताख्योयं धूमो ज्वरेषु कार्यः ।

धूपनस्त्याजनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।

ये च चित्तवैकृत उन्मादापस्मारे धूपादय उक्तास्ते च विषमज्वरे योन्याः विकृतमेव वैकृतं । मन्नादित्वात्त्वार्येऽण् ।

दैवाश्रयं च भ्रैषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥

विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंतुनुबंधजाः ।

न केवलं धूपादयो ज्वरं नाशयति । दैवाश्रयं चौषधं मणिमंगलबल्युपहारमायश्चित्तजपदानस्वस्त्ययनादिकं सर्वान्ज्वरात्रागंतुभिजाश्च व्यपोहति । उपसर्गादस्यन्युद्धोर्बच्चनमितितंडाभावः । विशेषेण विषमान् व्यपोहति । यस्मात्ते विषमज्वरा भागंतूनां भूतादीनामनुबंधाज्जाताः ।

यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥

विषमज्वरशांतौ सत्यां यथास्वं दोषाद्यपेक्षया सिरां विध्येत् । संग्रहे च रसादिधातुस्थज्वरे चिकित्सितोक्ता । यथा । रसस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलंघने । सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षमसृक्स्थिते । तीक्ष्णं विरेकं मासस्थे मेदोघं मेदसि स्थिते । अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं । ज्वरे वातातिशमनं विशेषाद्भुक्तिर्कर्म च । मज्जस्थशुक्रस्थयोर्ज्वरयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता ।

केवलानिलवीसर्पं विस्फोटाभिहतज्वरे ।

सर्पिः पानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥

कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

केवलानिलादिभिर्ज्वरे सर्पिःपानादिकं कुर्यात् । यच्च रक्तमोक्षादिसाधनं यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥

ग्रहोत्थे ज्वरे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनं चिकित्सितम् । *

ओषधीगंधजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

ओषधीगंधजे पित्तशमनं चिकित्सितम् । विषे विषजे ज्वरे विषजिद्वि-
कित्सितम् ।

इष्टैरर्थैर्मनोक्षैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥

हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधादिजे ज्वरे इष्टैरभिमतैरर्थैर्विषयैस्तथा मनोक्षैरग्नैस्तथा यथा दोष
यः शमः शमनं तेन तथा हिताहितविवेकैश्च जयेत् । आदिशब्दोत्र भीशो-
कादिपरिग्रहार्थः । अधुना क्रोधजादीनां पृथगभ्युपक्रममाह ।

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥

भयशोकोद्भवी ताम्ब्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ।

क्रोधजो ज्वरः कामोपभोगेन शान्तिं याति । कामजश्च ज्वरः क्रोधेन शा-
म्यति । भयशोकजो ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शान्तिं यात । तथेतरौ कामक्रोधजौ
भीशोकाभ्यां शाम्यतः ।

शापाद्युत्थे ज्वरे देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥

शापाद्युत्थे ज्वरे देवव्यपाश्रयो विधिः कार्यः । शापो मुनिपित्रादिभिः
सक्रोधैर्दत्तः ।

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनंतरं मलैः ।

तस्मादोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

* ओषधाद्युत्थज्वरा पूर्वं केवला भवति । अनंतरं मलैर्वातादिभिर्व्याप्यते ।
तस्माद्देतोस्तेषु ज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादिकल्पयेत् । ननु शापाद्युत्थेषु
वातादिक्रोपो नाशक्यत एव तत्किमिति । तेष्वहारादिकं दोषानुसारेण क-
ल्पयत इत्याह ।

न हि ज्वरोनुवभाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

यस्मादातादनितरेण विना कृतो ज्वरो नानुवभाति तस्मादवश्यं तेभ्यपि वातादिकोपः संभाव्यत अत एव च तदनुसारेणाहारादिक्रकन्धनं ।

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् । ज्वरकालं च वेगे च यश्च चित्तयन् ज्वर्यतेऽस्य च ज्वरिणो ज्वरकालस्मरणं हारिभिर्मनोहरेर्विषयैः शब्दादिभिर्हरेद्विस्मारयेत् ।

करुणाद्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।

शुद्धं रागद्वेषाद्यनुपहतं तथा करुणयाऽऽद्रं हृष्यपरं चेतः सर्वज्वरविनाशनं स्यात् ।

त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैधुनम् ॥ १७२ ॥

गुर्वसान्मविदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।

बललाभादाबललाभमवधीकृत्य व्यायामादि त्यजेन्नाचरेत् । स्नानं च यद्यपि दीपनादिगुणयुक्तं प्रागधीतं तथापि प्रभावाञ्ज्वरं करोतीति तदङ्गनं । एवं व्यायामादिष्वपि चित्त्यं । अपरमनुक्तमपीह यज्ज्वरकारणं तदपि त्यजेत् । खरणादेऽप्युक्तं । पिष्टान्न हरितं द्याक मांसं शुष्कं तिलान्दधि । ग्राम्यनृषोदकाजाविगव्यमूकरमाहिर्षं । मांसं शुष्काणि शाकानि सर्वमेव त्यजेज्ज्वरी । तथोक्तं । ज्वरितैरितित्तिरिक्तीचण्डिष्वर्तकनुकुटाः । गुरूष्णत्वाद्दिवर्ग्याः स्युरजसोपद्रवे ज्वर इति ।

न विज्वरोपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥

निवृत्तोपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।

तथा विज्वरोपि पूर्वानुभूतज्वरः सहसाऽक्रमेणैव सर्वाङ्गभक्षो न स्यात् । सर्वाङ्गीनइत्युपपदसर्वानित्यादिना एतः । यतो निवृत्तोऽप्यस्यतो ज्वरः शीघ्रमेव दुर्बलं व्यापादयति ।

सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ १७५ ॥
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्विपग्जितम् ।

यस्माच्च ज्वरः सद्य एव प्राणहद्भवति तस्मात्कारणात्तस्य ज्वरिणो वि-
शेषणान्यरोगेभ्यः सकाशात्तस्यां सामपच्यमानपक्वशीर्णविषमचिरनिवृत्तज्व-
राद्यवस्थायां च तद्वचनस्वेदनयवागूपाचनक्षीरसर्पिःपानादिकं विपग्जितमौ-
षधं कुर्यात् ।

ओषधयो मणयश्च सुमंत्राः साधुगुरुद्विजद्वैयनपूजाः ॥ १७६ ॥
श्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ।

ओषध्यादयो विष्णुकृतमभ्युग्रं ज्वरं प्रति । किं पुनरपचारादिकृतं ज्वरं न
घ्नतीत्यपि घब्दार्थः । भौतुभामोगिति दोषकमेतत् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीभद्रवृणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
ज्वरचिकित्से त्वे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ज्वरचिकित्सितान्तरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते । यतो महेश्वरस्य लला-
टाज्वरो बभूव तत्सत्वापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतो रक्तपित्तचिकित्सितस्यैवारभो
युक्तः । तथा निदाने यदिदोषेण नेक्तं तदिह विशेषेण स्पष्टं कृत्वा निदा-
नमायमपि भण्यते रक्तपित्तस्य क्षिप्रकारित्वान् ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥

बलिनो बलवतः पुष्टो न स्त्रिया यदुत्पन्नमूर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्साध्यवेदुपक्र-
मेत्तया यदेवोर्ध्वगमवेगवत्तथैको दोषः कफाख्योऽनुगोऽनुब्रवीत्यस्य तदैक
दोषानुगं । निदानेषुक्तं । ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मादिति । तथा नवमचिरो-

त्यत्र तथा यत्सुखे काले तदद्याधिप्रतिपक्षभूते हेमन्ते शिशिरे वा जातं त-
था यन्निरुपद्रवं विकृतविज्ञानीयाध्यायोक्तै रक्तपित्तं भृशं रक्तमित्यादिग्रं-
थनिर्दिष्टैरुपद्रवै रहितमनो लक्षणाद्यद्विपर्ययलक्षणमूर्ध्वगमपि रक्तपित्तं त-
दर्थादसाध्यं साध्यं वा स्यादिति गम्यते ।

अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

अधोगं रक्तपित्तमूर्ध्वगरक्तपित्तोक्तैकदोषानुगाद्विशेषणविशिष्टमपि याप-
येत् । यच्च दोषद्वयानुगं धातुकफाभ्यां हीनबलाभ्यामनुगतमूर्ध्वगमपि तच्च या-
पयेत् ।

शातं शातं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत् ॥ २ ॥

अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं व्यजेत् ॥

शातं शातमतिशयेन शात पुनः कुप्यन्कोषं गच्छदूर्ध्वगमेकदोषानुगम-
धोग वा त्यजेत् । अथ मार्गादूर्ध्वं नासालिकर्णस्य लक्षणांमार्गांतरं गुदमं-
दूलक्षणं यद्गच्छदेवं यत्प्रवृत्तं तच्च त्यजेत् । तस्मादपि चाधोमार्गात्पुनर्मार्-
गांतरमूर्ध्वं याति तदुभयं यापयेदिति चद्रिकान्याख्या । यदिति इणः शंतृडि-
इणश्चेति यादेशे यदिति रूपं । तथाऽतिप्रवृत्तमूर्ध्वमार्गादधोमार्गाद्वा यद्-
क्तपित्तं तत्यजेद्रक्तस्य प्राणायतनत्वात् । उक्तं च । जीवितं प्राणिनां तत्र
रक्ते तिष्ठति तिष्ठतीति । तथा मंदाग्नेर्यत्प्रवृत्तमधोगमूर्ध्वगं वा तदपि विरु-
द्धोपक्रमत्वान्त्यजेत् । तथा हि मंदाग्नेः कटुकाम्लोष्णरूक्षतीक्ष्णाधीपथमधि-
संभुक्षणं यत्तद्वितं रक्तपित्ते वाऽतोविपरीतप्रायं यत्तत्पथ्यं । तथा त्रिदोषमू-
र्ध्वगमधोगं वा तदपि व्यजेद्विपमत्वात् । यतो न तद्वमनविषयं भवितुमर्हति
नापि विरेचनविषयं तथा यद्विपथगं तुल्यकालं द्विमार्गप्रवृत्तं युगपद्रक्तपित्तं
तदपि त्याज्यं मतिलोमौषधाभावात् । तथा चोक्तं । असाध्यमुभयायनमश्वय-
मतिलोग्यत्वादिति । ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलं । देशकालाद्यव-
स्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् । लंपनं नृहणं चादी शोधनं घमनं तथा ।
निदानादि ज्ञात्वाऽनंतरं रक्तपित्तं ऊर्ध्वगोऽधोगे वाऽऽदी प्रथमत एव लंप-
नं प्रयोजयेदथवा नृहणमथवा शोधनं घमनं वा । तत्र निदानं तीक्ष्णोष्ण-

कटुमम्लादिसेवनमेतज्ज्ञान हि तन्निदानवर्जन उपयुज्यते । तथा च वक्ष्य-
 ति । यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेदिति । अथनमूर्ध्वाधोलक्षणं
 बाह्या । तथा च वक्ष्यति । ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं प्रागपि तथा । रक्तपित्ते तु
 सक्रफे ग्रथिते कठमार्गगे । लिष्टान्माक्षिकसर्पिभ्यां क्षारमुत्पलनालजमिति ।
 तथा । गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यत इत्यादि । तथा पित्ताख्यस्य
 मलस्यान्नमूलभूतत्वात्सामर्थ्यान्मलौ वातकफाख्यावनुबलौ ज्ञात्वा चिकि-
 त्साविशेष प्रयोजयेत् । तथा च वक्ष्यति । रक्तपित्तं न चेच्छाभ्येत्तत्र वातोत्क्षेपे
 पयः युज्याच्छागमित्यादि । तथा त्रिविधं बलं ज्ञात्वा । यतो वक्ष्यति । त-
 था स्व मथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलमिति । देशो द्विविधः । शारीरो भूमि-
 देशश्च । तत्र शारीरो मुखनासाद्यवयवरूपः । ऊर्ध्वगे हि रक्तपित्ते स-
 त्यपि नासाप्रवृत्ते विशेषेणान्यदौषधामन्यप्रवृत्तेऽन्यत् । तथाऽधोगे रक्तपि-
 त्ते सत्यपि गुदप्रवृत्तेऽन्यदौषधं मन्द्रप्रवृत्ते चान्यत् । भूमिदेशश्च त्रिविधो
 व्याख्यातो जागलानुपसाधारणभेदेन । तत्र जागलेऽन्यदौषधमनूपेऽन्यत्साधा-
 रणे चान्यत् । कालो मुहूर्त्तादिः शीतोष्ण वर्षलक्षणआवस्थिकश्च तथा च शीते
 कालेऽन्यदेशमन्यस्मिन्कालेऽन्यदेशमौषधं रक्तपित्ते । आदिग्रहणेनानलाहार
 सन्नसाम्यवयवप्रकृतिप्रभृतयो गृह्यते । अवस्थां च ज्ञात्वाऽवस्थावशाद्-
 रक्तपित्तस्य ह्यवस्थाविशेषेणान्यदौषधं स्यात् ।

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।

शमनैर्बृहणैश्चान्यलङ्घ्यैर्बृह्यानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य नरस्य रक्तपित्तमूर्ध्वगं विरेकेण साधयेद-
 धोगतं तु वमनेन साधयेदन्यदपतर्पणोत्थं रक्तपित्तं दुर्बलस्याल्पदोषस्यो-
 र्ध्वगं शमनैरधोगं बृहणेनपचरेत् । बृहणैर्वा शमनैः । न चेदं चिकित्सितं
 निरपेक्षं युज्यतेत्याह लघ्यैर्बृह्यानवेक्ष्य चेति । लघनाद्बृहन्नमधोगमपि
 शमनैरुपाचरेत् । बृहणाद्बृहन्नमूर्ध्वगमपि लघनैरुपाचरेदित्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकपायकी ।

उपवासश्च निशुंठीपटङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तपित्ते शुठीरहित पङ्गोदक विवृतः पुस्तस्त्रिक्कवारी
रसो यमन तयोपवासः ।

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

अधोगे तु रक्तपित्ते बृंहणो मधुरो रसो रितः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते माक् पूवं तर्पणं योज्यं तथा सात्म्यत्वात् । एवमधोगे
रक्तपित्ते माक् पूवं पेया योज्याः ।

अश्रतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।

धारयेदन्यथा शीघ्रमभिवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

बलिनो नरस्थाश्रतो रक्तमशुद्धं दुष्टं न धार्यं न स्तम्भनीयम् । तद्धिधृत
सिराव्यधिमिद्युक्कान्धिसर्पविद्रधिष्णीहादीन् रोगान् करोति । अन्यथा विधि
विपर्यये सति दुर्बलस्याभोजनस्य च शीघ्रं धारयेद्यस्मादभिवच्छीघ्रं मरण-
कारि तद्रक्तमस्तम्भितं स्यात् ।

तृवृत्तचामाकपायेण कल्केन च शर्कराम् ।

साधयेद्विधिवच्छेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥

तृवृत्ता शुक्लगोपी-बुच्यते । श्यामा मालविका तृवृदुच्यते । तयोः कपा-
येण तथा तयोरेव मात्रामाश्रित्यैतदुक्तमत्र च कटककारिकालेहवत्कायकल्क-
शर्कराणां पारमाणं वेद्यमिति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

तृवृत्ता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥

तृवृत्समसिता तद्धत् पिप्पली पादसंयुता ।

तथा त्रिवृत्तादिभिर्मोदको बटकः शर्करापारिमाणं च पञ्चमाद्यचूर्णवदव-
बोधः । स च मोदकः सन्निपातोत्थरक्तशोफज्वरबद्धवति । पूर्वोक्तस्य
लेहस्य विषयनिर्देशादेव विषयोवेद्यस्त्रिवृत्समसिता पिप्पली पादसंयुता-

तद्वत्सन्निपातादिद्वित्यर्थः । एवमूर्ध्वगरक्तपित्तचिकित्साभुक्ताऽधोगरक्तपित्तचिकित्सितमाह ।

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥

ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।

क्षीरं वा रसमितोर्वा

मदनफलेन संयुक्तं तर्पणं सितामधुभ्यां सह वमने देयं वातकोपमपादित्यभिप्रायः । अथवा सशर्करं जलं फलसंयुक्तं मधुकोदकमथवा क्षौद्रसंयुक्तमथवा क्षीरमथवेशुरसात् सर्वमेवमदनफलसंयुक्तं पृथक् प्रत्येकं देयं ।

शुद्धस्यान्तरो विधिः ॥ ११ ॥

यथा स्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

ऊर्ध्वरक्तपित्तिनोऽधोरक्तपित्तिनो वा यथाक्रमं विरेकवमनाभ्यां शुध्यन्नरं यथायोगं यथाविधि मंथपेयादिराहारार्थं प्रयोक्तव्यः । ऊर्ध्वगे मंथादि-रधोगे पेयादिरिति यथार्थः ।

मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिःपित्तनैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुसर्नूरमृद्धीकापरूपकसितांभसा ।

मथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिर्द्रातामभूकमभुक्तेभ्यादिवित्तनैर्वा द्राक्षामलकका-इमयेमधुकादिभिः फलैः कृतः प्रयोक्तव्यः ।

मंथो वा पंचसारेण सवृत्तैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाडिमाभलकाम्लो वा मंदाभ्यम्लाभिलापिणाम् ।

अथवा मन्थादिना द्रव्यपचकेन कृतेन पंचसाराख्येन लाजासक्तुभिः सप्तर्षिकैर्मथो हितः । मदाग्नीनामम्लाभिलापिणां च दाडिमाभलकाभ्यामम्लश्च मथः प्रयोग्यः । अधोगे प्राकूपेया भेषोज्या इत्युक्तं । अतस्ता एव पेया कृते ।

कमलोत्पलकजल्कएटीपर्णीप्रियंगुकाः ॥ १४ ॥

उशीरं शावरं रोध्रं शृंगवेरं कुचंदनम् ।

न्होवेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ १९ ॥
 अर्धाधोविहिता पेया वक्ष्यते पादयोगिकाः ।
 भूर्निवसेव्यजलदा मसूरः पृष्टिपर्ण्यपि ॥ १६ ॥
 विदारिगंधा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।

कमलोत्पलेत्यादिभिर्वेगेरर्धश्लोकेः पेया विहिताः । पादयोगिका वक्ष्य-
 ते । भूतनिवसेव्येत्यादयः ।

जांगलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥
 पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।
 शीताः सरार्कराक्षौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥
 ईमदम्लानमम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ।

मांसानि जांगलानि शीतवीर्याणि शशादिसर्वंधीनि पूर्वोक्तपेयोपयोगिना
 पृथक्पृथग्जले साधयेत् । अनंतर तस्मिन् रसे यवागूः कल्पयेत् । कीट-
 शीः । शीतास्तथा सशर्कराक्षौद्राः तद्वदित्यनेन शीतत्वं मांसरसानामति-
 दिशति न तु सशर्कराक्षौद्रत्वमप्ययोगार्हत्वात् । अत एवाह । तान्मांसरसा-
 नीपदम्लानाम्लाभिलापिणोऽनम्लामिलापिणोऽनम्लानेव तथा घृतभृष्टान्
 सशर्करान् शर्करायुक्तान् ।

शूकरंविभवं धान्यं रक्ते शार्कं च शस्यते ॥ १९ ॥

अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।

तथा शूकरंविभवं धान्यं शाकं च रक्तपित्ते शस्यते । अन्नस्वरूपविज्ञानीये-
 ऽध्याये यदुक्तं लघु च शीतलं च ।

पूर्वोक्तमंबुपानीयं पंचमूलेन वाशृतम् ॥ २० ॥

लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फलांबु वा ।

पूर्वोक्तमंबु पंडंगं शुद्धीरहितं पानीयं पातव्यमथवा लघुना पंचमूलेन
 शृतं । पानीयस्य श्रपणे तत्रकारिर्विधिरुक्तः । यथा । कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य

काथयेत्प्रास्थिकेऽभसि । अर्धगृतं प्रयोक्तव्यं जलपाकेत्वयं विधिरिति । केवलं वा जलं गृतशीतं हितं । मध्वभो मानिकयुक्तं पानीयं । फलांबु वा द्राक्षादिभिर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतं ।

शशः सवास्तुकः शस्तो त्रिविधे तित्तिरिः पुनः ॥ ११ ॥
उदुंबरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।

शशस्य बर्हिणस्तद्वन्मग्नोधस्य च कुक्कुटः ॥ १२ ॥

शशः शशस्य मांसं सहवास्तुकेन त्रिविधे सति रक्तपित्तिनः शस्तः । तित्तिरस्तु मारुतेऽधिकं उदुंबरस्य काथे साधितः शस्तः । शशस्य काथे साधितो बर्हिणो मयूरस्तद्वन्मारुतेऽधिके शस्तः । बर्हिण इति फलवर्हाभ्यामिनच् । तथैव । न्यग्रोधस्य निर्यूहे कुक्कुटः शस्तः । उदुंबरादिकाथसाधने तित्तिर्यादीनामौष्ण्यं मातिहतुं ।

यात्कचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ १३ ॥

यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य कारणं येन संवित्तं तज्ज्ञातं तच्च वर्जयेत्परिहरेत् ।

वासारसेन फलिनी मृद्रोधांजनमाक्षिकम् ।

पित्तामृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटरूपकात् ॥ १४ ॥

शर्करामधुसंयुक्तं केवलो वा शृतोपि वा ।

वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ १५ ॥

वासकस्य रसेन फलिन्यादिकं पीतं रक्तपित्तं शमयति । अथवाऽटरूपकस्य रसः शर्करामधुसंयुक्तं पीतो रक्तपित्तं जयेत् । अथवा केवलो वासारसः । अथवा कथिनो वृषः शीघ्रं रक्तं जयेत् । सत्रुषो यस्मादस्य रक्तस्य परमौषधः ।

पटोलमालतीनिवचंदनद्वयपद्मकम् ।

रौभ्रो वृषः स्तंदुलियः कृष्णमृन्मदयंतिका ॥ १६ ॥

शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयाष्टिका ।

रक्तपित्तहराः क्राधास्त्रयं समधुशर्करा ॥ १७ ॥

पटोलादयोऽर्धश्लोकाक्षयः काथा मधुशर्करायुता रक्तपित्तं जयतीति
 योज्यं । अत्र च वासक आर्द्रोऽपि द्विगुणो न योज्यः । एवं ह्युक्त वत्रातरे ।
 वासाकुटजकूष्मांडशतपुष्पासहाचराः । नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्यास्तथा हि
 द्विगुणा न त इति ।

पलाशवल्ककाथो वा मुशीतः शर्करान्वितः ।

पिवेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ २७ ॥

अथवा पलाशवल्ककाथः शीतः शर्करायुतः पूर्वोक्तगुणोऽथवा मधुस-
 र्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसं पिवेत् । गवाश्वेत्यवड्स्फोटायनत्वेत्यवडोदेशः ।

ससौद्रं प्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ।

प्रथिते प्रथितमति रक्तपित्ते पारावच्छकृत् क्षौद्रेण सह लिह्यात् ।

अतिनिम्नतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिवेत् ॥ २८ ॥

जांगलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ।

अतिस्नुतरक्तश्च जांगल रक्तं क्षौद्रेण सहपिवेत् । आज यदृदपक पित्त
 युतं भक्षयेत् ।

चंदनोशीरजलदालाजामुद्रकणायवैः ॥ २९ ॥

बलाजले पर्युषितैः कपायो रक्तपित्तहा ।

चंदनादिभिर्वलाजले पर्युषितैः कपायो रक्तपित्तञ्जित् ।

प्रसादश्चंदनांभोजसेर्व्यं मृदृष्टलोष्टजः ॥ ३० ॥

मुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितादिप्रवृत्तिञ्जित् ।

घटनादिजः प्रसाद मुशीतः शर्करामाक्षिकाभ्यां सहरक्तस्यातिमवृत्ति-
 जयेत् ।

आपोध्य वा नवे कुंभे छावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ ३१ ॥

स्थितं तद्वृत्तमाकाशे रात्रि प्रातः शृतं जलम् ।

मधुमृद्धीकजांभोगकृतोत्तंसं च तद्वृणम् ॥ ३२ ॥

इक्षुगडिका आपोथ्य मृशमादौ सकुट्य जले प्लावयेत् । नवे कुभे रा-
त्रिमाकाशे गुप्त कीटाद्युपहतं यथा न स्यात्तथा स्थित तदिक्षुगडिकाजल
प्रातः शृत समातिक विकसितपत्रेण कृतशेखर तद्गुण पूर्ववद्गुणमित्यर्थः ।

ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कपायास्तांश्च योजयेत् ॥

पित्तज्वरे च ये कपाया उक्ताः शक्रयवाद्यनताकटुकाचेति सक्षौद्रा इ-
त्यादयस्ताश्च कपायानत्र योजयेत् ।

कपायैर्विविधैरेभिर्दीप्तिऽश्री विजिते कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ ३३ ॥

युञ्ज्याच्छामं शृतं तद्द्वयं पंचगुणंऽभसि ।

पंचमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३४ ॥

जीवकर्पभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।

पृथक्पृथक्चृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३५ ॥

एभिर्विविधैर्नाप्रकारैः कपायैरश्री दीप्ते च कफे च विजिते सति
यदि रक्तपित्तं न शाम्यति तत्र वातोल्बणे रक्तपित्ते सति पंचगुणंऽभसि ।
शृतं छागं पयो युञ्ज्यात् । पंचगुणंऽभसि गव्यं क्षीरं कथितं तद्दत्तेन छागे-
न समानगुणं तच्च युञ्ज्यात् । अथवा लघुना पंचमूलेन शृतं गव्यं सशर्कर-
मधु तद्गुणं । तथा जीवकर्पभकादिभिः पृथक्चृतं घृतेनाथवा शर्करया
सह तद्गुणं ।

गोकटकाभीरुसृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।

हंत्याशु रक्तं सरुमं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३६ ॥

गोकटकादिभिस्तथा शालिपर्णीपृष्टिपर्णीमुद्गपर्णीमापपर्णीभिः शृतं शीघ्र-
मेव रक्तं सवेदनं हति । विशेषान्मूत्रमार्गगतं । विशेषग्रहणादन्यमार्गगमपि
रक्तं हतीति शोतयति ।

विष्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।

वटप्ररोहैः शृगैर्वा शुंघ्रुदीच्योत्पलैरपि ॥ ३७ ॥

विष्णुमार्गगे गुदगते रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं.क्षीरं हितं ।
वटप्ररोहिर्वा शृतं क्षीरमथवा वटशृंगैः प्रथमोद्भूतमुकुलितैः पल्लवभायैः शुंठयु
दीच्योत्पलैर्वा शृतं पयो हितं ।

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

रक्तशब्दस्यातिसारदुर्नामोः संबन्धः । रक्तातिसारस्य रक्तार्शसश्च
या चिकित्सा तामत्र रक्ते योजयेत् ।

पीत्वा कपायान् पयसा भुंजीत पयसैव च ॥ ३८ ॥

कपाययोगैरेभिर्वा विषकं पाययेद् घृतम् ।

कपायान्पूर्वोक्तान्पयसा पीत्वा पयसैवाश्रीयात् । एतैर्वा कपायाख्यैर्यो-
गैर्विषकं घृतं रक्तपित्तनं पाययेत् ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणैर्भसि ॥ ३९ ॥

पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४० ॥

पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।

तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४१ ॥ -

मूलपल्लवादियुक्तं क्षुण्णं चूर्णितं वृषमष्टगुणे जले पक्त्वा तेनाष्टांशावशे-
षेण कोथेन घृतं विपाचयेत् । किंभूतं । तस्युष्णगर्भं तस्य वृषस्य पुष्पाणि
गर्भः कल्को यस्य तदेवं । तच्च शीतीभूतं क्षौद्रेण सह पित्तशोणितादीना-
शयेत् ।

पालाशवृंतस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।

सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४२ ॥

पालाशवृंतानां स्वरसे तद्गर्भं पलाशवृंतकन्कं घृतं पचेत् । तच्च क्षौ-
द्रेण सह रक्तघ्नं भवति । तदेव त्रायमाणया शृतं रक्तपित्तघ्नं ।

रक्ते सपिच्छे सकफे अथिते कंठमार्गगे ।

लिह्यान्माक्षिकसर्पिभ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥ ४३ ॥

रक्ते पिच्छवति पिच्छाशाल्मल्या रससदृशि तथा सकफे तथा ग्रथिते ग्रथिसदृशे तथा कठमार्गगे सति क्षारमुत्पलनालज माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिह्यात् । ननु क्षारस्य तैष्ण्यादिगुणयोगाद्रक्तपित्ते न युक्त उपयोगस्तत्कथमिदं तमनुमेने तत्रकृत् । ब्रूमः । उत्पलादीनि शीतस्वभावानि तत्समुत्पत्त्यश्च क्षार स्वयोनिमनुकरोति तथा चोक्त । कारणानुविधाधित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतेति । क्षारस्वरूपं च विष्यंदनात्मकं धत्ते तदेव कंठमार्गगस्य कफानुबधस्य ग्रथितस्य रक्तस्य क्षारो घृतमाक्षिकाभ्यां समुक्तो विष्यदनपूर्वं शोधयत्येव नतु तस्य कोपाय स्यादिति युक्तोऽत्र क्षारोपयोगः ।

पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।

अभोजरेण्वादिकं पृथक् तथा माक्षिकघृताभ्यां लिह्यात् ।

गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४४ ॥

गुदागमे रक्ते विशेषेण वस्तिरिष्यते ।

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावन चानुपेचयेत् । *

कपाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसहृतान् ॥ ४५ ॥

क्षीरादीन्ससितांस्तोयकेवलं वा जलं हितम् ।

रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रोत्थः शाङ्गलस्य वा ॥ ४६ ॥

घ्राणगे रुधिरे शुद्धे सति नावनमनुपेचयेन्नस्थं दद्यात् । कपाययोगान् पूर्वोक्तान्वासकादीन् घ्राणगेऽनुपेचयेत् । किभूतान्क्षीरेक्ष्वादिरसेनाहृतान् सद्रवान् । आदिशब्देन मांसरसघृतादि गृह्यते क्षीरादीन् वा सशर्करादीन् दद्यात् । तथा तोयमर्थात्ससितं वा केवलं बलं हितमिति हि वक्ष्यति । तथा दाडिमपुष्पाणां रसस्तथा चूतफलोत्थस्तथा दूर्वारसो नस्यं पृथक्पृथग्विधत् ।

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।

शीतवीर्यवर्गं च मलेपाभ्यञ्जनादिषु कल्पयेत् । यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरस्तश्च भेषजम् । रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् । पित्तज्वरेऽ

भिहितमौषधं वहिरन्तरे तच्च रक्तपित्ते हितं । तथा यच्च क्षते क्षणि च हि-
तं तदपि रक्तपित्ते हितमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्याया रक्तपित्तचिकित्साध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

रक्तपित्तचिकित्सानंतरं कासचिकित्सितस्वारंभः । तस्य च संबंधी नि-
दाने ध्वय प्रथकतैवोक्तः ।

॥ अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहीरादावुपाचरेत् ।

वातघ्नमिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायुपरसादिभिः ॥ १ ॥

लेहीधूमैस्तथाभ्यंगैः स्वेदनेकावगाहनैः ।

वस्तिभिर्वद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥

पृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविवेचनैः ।

केवलानिलजं कासं दोषान्तरासंसृष्टं स्नेहीर्वातघ्नमिद्धैरादावुपाचरेत् ननु
दुद्धस्य वातस्य स्नेहीरेव मधानोपक्रम, आदिमध्यावसानेषु न पुनरन्य
उपक्रमस्तस्मादादावित्यनेनार्थोऽत्रोच्यते । वातः केवले दोषान्तरानृतमार्गः
कासस्य कारणं न त्वनावृतमार्गः । तथा च काससंभवात्तुक्तं । तत्राधो वि-
हितोनिलं दूर्ध्वं प्रवृत्तं इत्यादि । एवं वातस्य विहितो यो दोषः कारणं
कफादिस्तस्य रूक्षागुपक्रमेणैव शर्म कृत्वा । अनंतरं कासेन सहोपक्रमस्य
भियन्नः कुर्युरिति । तेषां भ्रान्तिनिरासार्थनादावित्युक्तं । तथा पेयादिभिरु-
पाचरेत् । तथा वद्धी विड्वाती यस्मिन्कासे तं वस्तिभिरुपाचरेत् । सपित्तं
च वातकासमूर्ध्वभक्तिकैर्भक्तलमनंतरं पीयमानिर्धृतेर्भोजयेत् क्षीरैश्च । ऊर्ध्व-
भक्तिकैरिति । ऊर्ध्वभक्तादिभिः पेयादिभिर्मयूरस्यसकादित्त्वान्तमाप्तः ।

आध्यात्मादित्वादिकम् । तथा वातघ्नसिद्धेरित्येतदेव्यपि योग्यम् । तथा सकृत्
) वातकास स्नेहविरेचनरूपाचरेत् । अथ स्नेहानाह ।

गुडूचीकंटकारीभ्या पृथक्त्रिशात्पलाद्रसे ॥ ३ ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्द्विदीपनः ।

गुडूच्या कटकार्वाश्व गृध्रक् मत्स्येक त्रिंशत्पल तस्माद्यो रसस्तश्मिन्
घृतान् प्रस्थ सिद्धो वातकासादिजित् । विम्वोपि पचम्य एता अपेक्षितक्रियो
ऽपादाने बोध्या ।

क्षाररास्त्रावचारिगुपाठायष्टचान्दधान्यकै ॥ ४ ॥

द्विसाणैः सर्पिषु प्रस्थं पंचकोलयुतै पचेत् ।

दशमूलस्य नियूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासद्वत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

क्षारादिभिः पचकोलयुतैर्द्विसाणमात्रैः कल्कं दशमूलकाथे सर्पिषु प्र-
स्थ पचेत् । स च सर्पिः प्रस्थो मंडानुपायिना पीतः कासादिजित् ।

द्रोणेऽपा साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मिताद्विकुड्वं कुलत्थं बदरं यवम् ।

तुलार्धं चाजमासस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षीरं पलाशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनचस्तिभिः ॥ ८ ॥

पंचकासान् शिरःकंपं योनिर्वंक्षणवेदनाम् ।

सर्वांगैकाग्ररोगाश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

रास्त्रादीनि पलोन्मितानि कुलत्थमदरयवान् द्विकुड्वोन्मितानाञ्च
मासस्य पंचाशत्पलानि अलद्रोणे पाचयेत् । तेन काथेन घृताढकं साध्यं
तुल्यक्षीरं पालिकैर्जीवनीयैर्द्वितीयाकाकोत्पादिभिस्तद्घृतं समीक्ष्य देशकाला
दीनालोच्य पानादिभिः प्रयुक्तं पचकासादीन् जयति ।

विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य काथकल्काभ्यां च सिद्धं सर्पिः कासजित् ।

अशोकबीजक्षवकजंतुघ्रांजनपद्मकैः ॥ १० ॥

सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।

लिह्यात्पयश्चानुपिवेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥

आशोकबीजादिभिर्निडसहितैर्घृतं सिद्धं कासजित् तेषां नाऽशोकबीजादीनां चूर्णं घृतप्लुतं लिह्यात् । अनु पश्चाच्च छाग क्षीर कासेनाभिपीडितः पिवेत् ।

विडंगं नागरं रास्नापिप्पलीहिगुसैधवम् ।

भांगीं क्षारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥

सकफेऽतिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।

अथवा विडगादिचूर्णं घृतस्य मात्रया यथायोगं तद्वत्त्वमध्येत्तमया पिवेद्वातजे सकफे कासे श्वासादिषु च ।

दुरालभां शृंगवेरं शठीं द्वाक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥

लिह्यात्कर्कटशृंगी च कासे तैलेन वातजे ।

दुरालभादीन् कर्कटशृंगीं च वातजे कासे तैलेन लिह्यात् ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भागीं कर्कटकां शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।

तद्वत्सरुष्णां शृठीं च सभांगीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥

दुस्पर्शादीनि चूर्णितानि वातजे कासेपुराणगुडतैलाभ्यामवलेहयेत् । वथैव पिप्पलीसहितां शृठीं पुराणगुडतैलाभ्यां लेहयेत् । तद्वच्च पुराणगुडतैलाभ्यां भांगीसहितां शृठीं लेहयेत् ।

पित्रेच्च रुष्णां कोष्णेन सलिलेन सर्सेधराम् ।

मस्तुना समितां शृठीं दभा वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिप्पलीं कटुधनेन जलेन सैधवसहितां पिबेत् । मस्तुना सशर्करां गुठीं
वा पिबेत् । अथवा दधा युक्तां पिप्पलीं रेणुकां पिबेत् ।

पिवेद्ददरमज्ञो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं सैधवम् ॥ १७ ॥

अथवा बदरस्य मञ्जे मदिरादिभिः पिबेत् । बहुवचनोपादानाच्च मदि-
रया अथवा दधा मस्तुना वेत्येवं द्रष्टव्यं न तु दध्मो मस्तिवति । पिप्पली-
कल्कं वा घृतभ्रष्टं सैधवयुक्तं पिबेन्मदिरादिभिः ।

कासी सपीनसी धूमं स्त्रैहिकं विधिना पिबेत् ।

हिष्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥

कासी पीनसी च स्त्रैहिकं धूमं विधिना पिबेत् । क्षीरमांसरसाशनेहि-
ष्मोक्तान् श्वासोक्तांश्च धूमान् पिबेत् ।

ग्राम्यानुषोदकैः शालियवगोधूमपष्टिकान् ।

रसैर्मापात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्धि तान् ॥ १९ ॥

ग्राम्यादिजैर्मांसरसैरथवा मापात्मगुप्तानां यूपैः शाल्यादीन् हिताना-
शयेत् । हितानिति देशकालादिसात्वयवशायनायन्यतमं यत् पथ्यं तदु-
र्जतिवि मतिपादयति ।

यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।

राम्नाजाजीपृथक्पूर्णापलाशशठीपीप्करैः ॥ २० ॥

सिद्धां त्रिग्धामल्लवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।

कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिष्माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥

यवाभ्यादिभिः सिद्धां त्रिग्धामल्लवणां पेयां वातजे कासे पिबेत् ।
किंभूता । कट्याधार्तिश्वासहिष्माप्रणाशनी ।

दशमूलरसे तद्वत् पंचकोलगुडान्विताम् ।

पिबेत्पेयां समतिलां क्षैरिषीं वा ससैधवाम् ॥ २२ ॥

तद्वत्पूर्वोक्तगुणे दशमूलकाथेति सिद्धा पचकोलगुडयुता पेयां पिवेत् ।
क्षीरेयां क्षीरसकृता वा पेयां वातजे कासे पिवेत् । किंभूता । समतिला तिलस-
हिता तथा सर्सेधवा ।

मात्स्यकौकुटवाराहैर्मासैर्वा साज्यसेधवाम् ।

अथवा मात्स्याधैर्मासैः साधितां सघृतसेधवा पेयां पिवेत् ।

वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः मुनिपण्णकः ॥ २३ ॥

कंटकार्याः फलं पत्रं बालं गुष्कं च मूलकम् ।

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्या क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥

दधिमस्त्वारनालाम्लफलांबुमदिराः पिवेत् ।

वास्तुकादयः शाकविशेषास्तेलादयः स्नेहा भक्ष्याः क्षीरादिसत्रधिनो
हिताः । क्षीर चेक्षुरसश्च गुडश्च तेषामिमे क्षीरेक्षुरसगौडिकाः । दृढति
पर यत्श्रूयते तत्सर्वैः सवध्यत इति भाष्यकारवचनात्सर्वैरप्यत्र सवधः ।
तेन क्षीरसवधिनश्चेक्षुरससत्रधिनश्च भक्ष्या हिता इत्यतिष्ठते । तथा
दधिमस्त्वादीनि पिवेत् । इति वातजे कासे प्रायेणोपयोग्यन्नपानमुद्दिष्ट ।

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥

तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ।

फलयष्ट्याहकलकैर्वा विदारोक्षुरसाभुतैः ॥ २६ ॥

पित्तजे कासे किं भूते कफयुक्ते तु सर्पिषा वमनं हितम् । अथ एव व
क्ष्यति । पित्तकासे तनुकफे विरेकाय त्रिवृतामिति । तस्मादत्रार्थाद्भृङ्ग
फलं बोध्यम् । न केवलं सर्पिषा वमनं हितम् । यावन्मदनादिभिः कथितैर्ज
लैर्वमनमवस्थावशाद्धिनम् । अथवा मदनकलमधुककविदारोक्षुरसाभुतैर्
मनं हितम् ।

पित्तकामे तनुकफे त्रिवृता मधुरैर्युताम् ।

बुज्याह्विरेकाययुता वनश्लेष्मणित्तकैः ॥ २७ ॥

पित्तजे कासे तनुक्के घनश्लेष्मणि त्रिवृतामधुरैर्युता विरेकाय युज्यात् ।
घनक्के तिक्तकैः घट तृवृता युज्यात् ।

द्वतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भवेत् ।

घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥

द्वतदोषो नरो हिम मधुर स्निग्ध संसर्जनं विरेकादनंतर पेयादिक्रम भ-
वेत् । घने तु कफे शीत तथा रूक्ष तिक्तयुत संसर्जनं भवेत् ।

लेहः पित्ते सिताधान्नीक्षौद्रद्रासाहिमोत्पलैः ।

सकफे साब्दमरिच. सवृतः सानिलेहितः ॥ २९ ॥

मृद्धीकार्षशतं त्रिशत्पिप्पलीःशर्करापलम् ।

लेहयेन्मधुना गोवीक्षीरपस्यशकृद्रसम् ॥ ३० ॥

पित्तकासे सितादिभिल्लेहो हित । सकफे पित्ते साब्दमरिचो लेहो हि-
तः । सानिले पित्ते सवृतो लेहो हित । तथा मृद्धीकागुलीकापचादात् त्रि-
शत्पिप्पली. शर्करापल च मधुना लेहयेत् । गोवी वत्सस्य क्षीरस्य क्षीरवृ-
त्तेः शकृद्रस मधुना लेहयेत् ।

त्वगेलाव्योषमृद्धीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लाजमुस्ताशठीरास्नाधान्नीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥

शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लेहो हृद्रोगकासहा ।

त्वगेलादिभिल्लेहो हृद्रोगकासहा भवति ।

मधुरैर्जागलरसैर्यवश्यामांककोद्रवाः ॥ ३२ ॥

मुद्गादियूपैः शोकेश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।

घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुता ॥ ३३ ॥

घनश्लेष्मणि पित्तकासे जागलै रसैर्मधुरैस्त्रया मुद्रकुल्ल्यादियूपैस्त्रया
तिक्तैः शोकेश्च सह यवादयो मात्रया परिमिता हिता । घनश्लेष्मणि लेहा
श्च तिक्तद्रव्ययुक्ताः ।

शालयःस्युस्तनुकफे पट्टिकाश्च रसादिभिः ।

शर्करांभोनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥

तनुकफे पित्ते शालयः पट्टिकाश्च रसादिभिर्हिता. स्युर्भवेयुः । अनुपानार्थं शर्करांभो हित द्राक्षेक्षुरसाः पयश्च ।

काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सृष्टपनागरैः ।

पित्तकासे रसक्षीरपेयायूपान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

काकोल्यादिभिर्मांसरसादीन् पित्तकासे प्रकल्पयेत् ।

द्राक्षा कणा पंचमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।

तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥

साधिता तेन पेयां वा मुशीता मधुनान्विताम् ।

पित्तकासे तथा द्राक्षादीन् चतुर्गुणे जले पचेत् । तेन पादावशिष्टेन द्राक्षादीनां कथेन सम जलेन क्षीर कथित मधुशर्करायुत पिबेत् । तेन वा जलेन साधिता पेयां मुशीतां माक्षिकयुतां पिबेत् ।

शठीन्हीवेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥

पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।

शठीगादीन् जले पिष्ट्वा वस्त्रेण पूत रस घृतमिश्रित पिबेत् ।

शर्करा जीवकं मुद्गमापपर्ण्यो दुरालभाम् ॥ ३८ ॥

कल्कीकृत्य पचेत्सर्पि क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।

पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥

लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कपायमथवा पिबेत् ।

शर्करादीन् कल्कीकृत्याष्टगुणेन क्षीरेण सर्पि पचेत् । तच्च सर्पिः पानादिषु युक्त पित्तकासजित् । एतेषां च शर्करादीनां चूर्णं लिह्यात् । अथवैषामेव कपाय पिबेत् ।

कफकासीपिबेदादौ सुरकाष्टात्प्रदीपितात् ॥ ४० ॥

स्नेहं परिस्त्रुतं व्योपयवक्षारावचूर्णितम् ।

स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥

तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गा चास्य योजयेत् ।

यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥

काशमर्दकवात्ताकव्याघ्रीक्षांरकणान्वितैः ।

धान्वच्चैल्वरसैः स्नेहैस्तिलसर्पपनित्रजैः ॥ ४३ ॥

कफक

तं पिबेत् ।

हानिर्न स्यादिति भावः । कैर्विरेचयेत् । तीक्ष्णैर्विरेकैः । किंभूतमातुरं बलवंतं । संसर्गाचपेयादिपरिपाटी चास्य योजयेत् । यवादिभिर्यथायोगमुष्णरूक्षैस्तथा कटूत्कटैः प्रभूतकटूकैः काशमर्दकादियुक्तैः । धन्वनिभवा धान्वा जङ्गलाः । विलेषु भवा वैस्वा । विलेशयास्तेषां रसास्तीर्मासरसैः सहेत्यर्थः । तथा स्नेहैस्तिलादिजैः सह ।

दशमूलांबु घमांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ।

मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥

पिबेद्धारिसहस्राद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।

दशमूलांब्वादीन् पिबेत् । अथवा मूलैः पौष्करादिभिर्मिष्टां संस्थितं रात्रिस्थितं वारि क्षौद्रेण सह मातः पिबेत् । अथवाऽन्नस्य त्रिषु कालेष्वदिमध्यावसानलक्षणेपु पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूर्लं शृंगवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥

शिखिकुक्कुटापिच्छानां मपीक्षारो यवोद्भवः ।

विशालापिप्पलीमूर्लं तृवृता च मधुद्भवाः ॥ ४६ ॥

कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्धयोजिताः ।

पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहा; श्लोकार्धैर्योजिता मधुना सह कफकासहरा भवन्ति ।

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जौगकम् ॥ ४७ ॥

पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान् ।

कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥

तथा कफकासे मधुना मरिचं लिह्यात् । मातिकेनेवागुर्धं लिह्यात् ।
व्याघ्यादिजान् रसान् पृथक् पृथङ्मधुना लिह्यात् ।

देवदारुराठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।

पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥

लाजासितोपलासर्पिः शृंगी धात्रीफलोद्भवा ।

मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥

देवदार्वीदंयो मधुतैलयुता लेहास्त्रयः श्लोकार्धैर्गादिता वातानुगे कफे
स्युः । अत्र शृंगीधात्रीफलोद्भवेति केचिद्विशिष्टमामलकमाहुः । अन्ये तु
शृंगी कर्कटशृंगीति व्याचक्षते ।

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्वयोपात्पलत्रयम् ।

रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

दाडिमस्य पले द्वे तु गुडादष्टौनिकटुकात् पलत्रयमित्येनदाडिमाय
चूर्णं रोचनादिगुणं पीनसादिजित् ।

गुडक्षारोपणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।

कमात्पलद्वयाद्धाक्षकर्पाक्षार्द्धपलोन्मिनम् ॥ ५२ ॥

गुडादिक क्रमेण पलद्वयमर्धकपं कपं पलममाणं पूर्वोक्तगुण ।

पिवेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृंगीकं च पाचनम् ।

तथा ज्वरचिकित्सितोक्त पथ्याकुस्तुंबरीत्यादिक पाचनं कर्कटशृंगी-
सहितं पिवेत् पूर्णगुणं ।

अथवा दीप्यकत्रिद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥
सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

दीप्यकादिक गोमूत्रे कथित जलेऽथवा कथित विप्यलीसहित कफका-
सी पिबेत् ।

तैलघट्टं च वैदेहीकल्कासं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
पाययेत्कफकासघ्नं कुलित्यसलिलाप्लुतम् ।

विप्यलीकल्ककर्पं सगरर तैलेन पक्व कुलित्यसलिलाप्लुत कफकासघ्न
पाययेत् ।

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्वतसमै पचेत् ॥ ५५ ॥
पुष्करावहशठीविल्वसुरसाव्योपहिगुभिः ।

पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥

दशमूलकाढाढके घृतस्य प्रस्थ पुष्करमूलादिभि प्रत्येक कर्पममाणै-
कल्कीकृतै पचेत् । तच्च पेयानुपान सर्ववातकफामयघ्न ।

निर्गुंडीपत्रनिर्याससाधित कासजिद् घृतम् ।

निर्गुंडीपत्रस्वरससाधित घृत कासजि स्यात् ।

घृत रसे विडंगाना व्योपगर्भं च साधितम् ॥ ५७ ॥

विडंगाना रसे व्योपगर्भं च साधित घृत पूर्वीकगुण ।

पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दामृता ।

पटोलबहतीफणिज्जकरसै पय सयुतै ॥ ५८ ॥

घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते ।

न कासविपमज्वरक्षयगुदाकुरेभ्योभयम् ॥ ५९ ॥

पुनर्नवादिरसै पयसायुौचिकटुना कल्केन च सिद्ध घृतमुपयुज्य पीत्वा
कासादिभ्यो भय न जायते । वसुध्रहयुतात्रसौजसपलाश्वपृथ्वीगुरु । अत्र
'पुनर्नवादिरसो घृताच्चतुर्गुण क्षीर घृतसमघृत व्योपाच्चतुर्गुणामिति पाकक्रम ।

समूलफलपत्रायाः कंटकार्यारसाढके ।
 घृतमस्थं बलाव्योषविडंगशठीदाडिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
 वृश्चीवृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्धिभिः ॥ ६१ ॥
 मृद्धीका चव्यवर्षाभूदुरालंभाम्लवेतसैः ।
 शृंगोतामलकीभांगीरास्तागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासाहिध्मासु चेप्यते ।

कंटकार्याः समूलफलपत्राया रसाढके बलादिभिः कल्कैर्घृताच्चतुर्यां-
 शममाणैर्घृतमस्थं पचेत् । तच्च सर्पिः सर्वकासादिष्विष्यतेऽभिहितं । इदं च
 कंटकारीघृतं कफव्याधिनिनाशनं ।

पचेद्ब्रह्माघ्रीतुलां क्षुण्णां बहेपामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् पूते तु संचूर्ण्य व्योषरात्नामृताग्निकान् ।
 शृंगीभाङ्गीधनमंथिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
 मत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्चयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवक्षीर्यां मासिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
 लेऽहोयं गुल्महृद्दोषदुर्नामश्वासकासजित् ।

व्याघ्रास्तुलां क्षुण्णां मर्दितां जलस्य बहे चतुर्शोणे पचेन् । आढक-
 स्थिते जले संचूर्ण्य व्योषादीनि पलप्रमाणानि प्रत्येकं क्षिपेन् । अभित्वाग्नि-
 कश्चित्रकः । घृतस्य च षोडशपलानि । मत्स्यंडिकायाः विमलायाश्च-
 त्वारिंशत्पलानि । भूयश्च तत्सर्वं पचेन् । दर्वीं लिपतीनि दर्वीलेपी । तरिमन्-
 दर्वीलेपिनि शीतेऽबलेहे सति प्रत्येकं द्विकुडवममाणं पिप्पल्यादिः क्षिपेत् ।
 अयं लेहो दुर्नामादिजित् ।

रामनं च पिचेद्भूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥

तथा कफकासे द्यमनं धूमं पिबेत् । घनश्लेष्मणि शोधनं धूमं पिबेत् ।
अथ तमेव धूममाह ।

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तैर्गुदित्वचः ।

धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ ६८ ॥

निष्ठचूतांते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ।

वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरंतनान् ॥ ६९ ॥

एतेषां संबन्धिनं धूमं कासघ्नविधिना सूत्रोदितेन पीत्वानु पश्चान्नि-
ष्ठचूतांते कोष्णं क्षीरं गुडान्वितं पिबेत् । सधूमः पीतो वातश्लेष्मोत्तरान्
कासाश्चिरंतनानाश्चैव हति । चिरंतनानिति सायंचिरमित्यादिना तनइ ।

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ।

पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

कफकासे यदि तमकः पित्तानुबंधजः स्यात् । तत्र तमके पित्तकासक्रिया-
मवस्थावशात्प्रयोजयेत् ।

कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।

पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥

पवने कफानुबंधे सति कफकासहरां क्रियां कुर्यात् । पित्तानुबंधयोर्वा
तकफयोः पित्तकासनाशनीं क्रियां विदध्यात् ।

वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरूक्षणम् ।

कासे कर्मसपित्ते तु कफने तित्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥

वातश्लेष्मात्मके शुष्के कासे स्निग्धं कर्म । आर्द्रं तु कासे विरूक्षणं कर्म
उरस्यंतः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।

क्षीरेण शालीन् जीर्णं ऽद्यात् क्षीरेणैव सरार्करान् ॥ ७३ ॥

अनः क्षत उरसि सति सद्यः शीघ्रमेव लाक्षां मासीकयुक्तां क्षीरेण पि-
बेत् । उरःसंधानबन्ने लाक्षायाः माधान्यात् । तथा चाग्न्यसंग्रहे । ल

जा सद्यः क्षतमाना जीर्णे परिणते तस्मिन्नौषध क्षीरेणैव सदृशालिमयात्
सशर्कर ।

पार्श्ववस्तिसरुकूचाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥

भिन्नविट्कः सुमुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥७१॥

पार्श्ववस्त्यादिरुगल्पोभिश्च तां लाक्षायुतां सुरां पिबेत् । भिन्नपुरी-
षः पुरुषो नरो मुस्तातिविषापाठावत्सकान्विता लाक्षां पिबेत् ।

लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।

त्वक्षीरीसंभितं क्षीरे पक्का दीप्तानलः पिबेत् ॥७२॥

इक्ष्वारिकाविषग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं क्षतो पिबेत् ॥ ७३ ॥

लाक्षादीनि हि क्षीरेण पक्का तन् क्षीर दीप्ताग्निः पिबेत् । इक्ष्वारिका-
दिभिः शृत क्षीर मधुयुत संधानार्थमुरसिततः पुमान् पिबेत् ।

यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।

ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥ ७४ ॥

यवानामामाना चूर्णं क्षीरे सिद्धं घृतयुतं ज्वरदाहे पिबेत् । अथवा
शर्करामाक्षिकयुवान् सक्तून् पयसा पिबेत् ।

कासवांश्च पिबेत्सर्पिमधुरौषधसाधितम् ।

गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७५ ॥

चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्वं घृतान्वितम् ।

रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७६ ॥

कासवांश्च मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पिबेत् । अथवा गुडोदकं कथितं
सक्षौद्रमरिचं यत् पिबेत् । आमलकानां वा चूर्णं क्षीरसिद्धं सर्पियुक्तं पि-
बेत् । रसायनोक्तविधिना वा पिप्पलीः प्रयोजयेत् ।

कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सपृतमाक्षिकान् ।
मधूकमधुकद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥

कासी पर्वास्थिदूल्वाश्च सपृतमाक्षिकान् मधूकादीन् लिह्यात् ।

त्रिजातमर्धकपर्शं पिप्पलयर्धपलं सिता ।

द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥

मधुना गुटिका घ्नति ता वृष्या पित्तशोणितम् ।

कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्मावभिभ्रमान् ॥ ८२ ॥

क्षतक्षयस्वरभ्रंशच्छीहशोफाढ्यमारुतान् ।

रक्तनिष्ठीवद्वृष्यार्धरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥

त्रिजातकमर्द्धकर्ममाण कणाकर्षद्वयमात्रा सितादिक मध्येक पलाश
श्लक्ष्णचूर्णित मधुना कृता गुटिका वृष्या पित्तशोणितादीन् घति ।

वर्षाभूशर्करारक्तशालितंडुलजं रज ।

रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोधृतै ॥ ८४ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तडुलीयकम् ।

पुनर्नवादिचूण सपयोधृते सिद्ध रक्तष्ठीवी पिबेत् । अथवा मधूकादि
भि सिद्ध तडुलीयक पिबेत् ।

यथा स्वमार्गनिमृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥

माण्य च मुखारिना निमृते रक्ते यथाथय रक्तपित्तचिकित्सितोक्त
मोषं कुर्यात् ।

मूढवातस्त्वजामेद सुराभृष्टं ससैधवम् ।

मूढवानस्तु पुरुषोऽजाया मेद सुरया भृष्टमीपत्सैधवमथात्

क्षाम क्षीणक्षतीररक्तौ नदानैद्रौऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥

शृतक्षीरसरेणाद्यात्सवृतक्षौद्रशर्करम् ।

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कः मदनिद्रो दीनाभिः शृतक्षीरस्य सवधिना सरे-
ण सघृतक्षौद्रगर्करमजामेदमद्यात् ।

शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकी मधु ॥ ८७ ॥

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ।

अथवा क्षीणऽक्षतः कृशो वा शर्करादिकं लिह्यात् । क्षीरकाथ शृत-
क्षीरानुपान ।

क्रव्यात्पिशितनिर्धूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

सच क्षामः क्षीणादिः क्रव्यात्पिशितस्य निर्धूहं घृतेन भृष्टं पिबेत् ।
किं भूत । पिप्पलीक्षौद्रान्वितं तच्च मांसशोणितवर्धनं स्यात् ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थलक्षशालप्रियंगुभिः ॥ ८९ ॥

तालमस्तकजंबूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।

साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥

शाल्वोदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रवर्लेद्रियः ।

न्यग्रोधादिभिः शृतात्क्षीरात्समुद्भूतेन सर्पिषा शाल्वोदनं क्षतोरस्कः क्षीण-
शुक्रादिश्च नरोऽद्यात् ।

वातपित्तादितेऽभ्यंगो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥

तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।

वातपित्तपीडिते गात्रभेदे वाभ्यंगो घृतैर्मतः । मातरिश्वना जतेन पीडिते
सति तैलैर्वातरोगघ्नैरभ्यंगो मतः । चण्डदाद्घृतैरपीति द्योतयति ।

इत्यार्धार्तिपु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥

कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।

इत्यार्धपीडोसु जीवनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् । इति संभावनायां लि-
ङ् । अथवा वातरोगघ्नं यत् पित्तरक्तविरोधि तत् कुर्यात् ।

यष्ट्याहनागवलयोः काथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥
पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।

यष्ट्याहयस्य नागवंलायाश्च काथे क्षीरे तुल्ये पयस्यादिकल्कैः सिद्धं
घृत क्षतकासे हितं ।

जीवनीयो गणः शुंठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥
बला भार्ङ्गीस्वगुप्तार्धशठी तामलकी कणा ।
शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यष्ट्यु ॥ ९५ ॥
द्राक्षाक्षौडादि च फलं मधुरस्निग्धवृंहणम् ।
तैः पचेत्सर्पिपः प्रस्थं कर्पांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९६ ॥
क्षीरघात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धं तुलारजः ॥ ९७ ॥
पलार्धकं च मरिचं स्वगेलापत्रकेसरम् ।
विनीय चूर्णितं तस्माच्छिह्यान्मात्रां यथाबलम् ॥ ९८ ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
मुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९९ ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणो दुर्बलव्याधिकर्शितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥ १०० ॥
कासहिष्माज्वरश्वासद्राहतृष्णास्त्रपित्तनुत् ।
पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

जीवनीयो गणस्तथा शुठ्णमादयस्यैर्जीवनीयादिगणादिभिः कर्पांशैः सु-
क्ष्मचूर्णितैः क्षीरघात्र्यादिरसयुक्तं घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् । द्रा-
क्षाक्षौडादीन्यन्नादिशब्देन नालिकेरनिकोचादिपरिग्रहः । शीते घृते
माक्षिकस्य षोडशपलानि शर्कराचूर्णपलानि पचाद्यन्मरिचादीनि द्विका-
र्षिकाणि चूर्णितानि प्रक्षिप्य तस्मान्मात्रां यथा बलं लिह्यात् । अमृतप्राशने-
न तत्संज्ञं घृतं नराणाममृततुल्यं महागुणत्वात् । यथा नागानां मुधा देवाना-

ममृतं । अतएवैतत्सुधाममृतसं माशयं भोज्यं क्षीरमांसरसाशिना । एतच्चामृ-
तं नष्टशुक्रादीन् वृंहयेत् । कासादिनुत् । पुत्रदं छर्द्यादिषां । अत्र च म-
धुरालिग्धनुंहणानां द्राक्षादीनामपि यथालाभं कर्षममाणमधिकं वा यो-
ज्यं । यथासामान्यपरिभाषोक्ता कर्षमात्रा परिपूर्णा स्यादिति ।

श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठाचलाकाश्मर्यकट्टुणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पूर्णापलाशर्षभकौस्थिरा ॥ १०२ ॥

पालिकानिपचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवंतीमेदकर्षभजीवकैः ॥ १०३ ॥

शतावरीर्षमृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तद्वेगशूलनुत् ॥ १०४ ॥

मूत्रच्छ्रममेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ १०५ ॥

श्वदंष्ट्रादीनि पालिकानि तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे स्वगुप्तादिभिः कल्के-
घृतात् प्रस्थः सिद्धो वातपित्तद्वेगशूलनुत् । मूत्रच्छ्रमादिषु । तथा
धनुरादिखिन्नानां बलमांसदः ।

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाये पचेद्दृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समसक्तक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ १०७ ॥

मधुघृष्टणा अष्टौ पलानि द्राक्षायाः षोडश एतत्काये पिप्पल्यष्टपले पृथग
घृतप्रस्थं पचेत् । घृते च सिद्धे सुग्रीते सति क्षौद्रशर्करयोः पृथगष्टपलं
विमिश्रयेत् । एतच्च घृतं सप्तसक्तुः अल्पजीवे रक्तगुल्मे च हितम् ।

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसादृतात् ।

गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपानयेत् ॥ १०८ ॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्तत ।

यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०९ ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मासशुक्रबलप्रदम् ।

धात्र्यादिरसस्य प्रस्थं गन्धानयोः क्षीरयोः प्रस्थौ च विपाचयेत् । सिद्ध-
पूते च ततास्तास्मिन् घृते शर्कराक्षौद्रयोः प्रस्थौ द्वौ विनयेत् क्षिपेत् ।
एतच्च घृतं यक्ष्मादिहर तथा वयःस्थापनादिगुणम् ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ १११ ॥

पित्तेऽभ्यधिके घृतं लिह्यात् ! वातेऽधिके घृतं पिबेत् । लीढं तु घृतं
पित्तं निर्वापयेत्सशमयेत् । अनलं च न हति लीढं घृतं । कुतोऽल्पत्वान् ।
अत्रायं सद्वावार्थः किल पीतेनाधिकेनाद्रिं वत्तया वन्हेर्माधेनावश्यं भवितव्यं ।
तथा च वक्ष्यति । अथेर्निर्वापके पित्तं रेकेन वनेनेन वा तच्चाभ्यधिकं पित्तं
लीढं घृतं सशमयति । अल्पत्वाच्च हेतोरपि न हति । मदस्यग्निरधिकं माद्यं
जनयति । पीतं सद् घृतमनिलमाक्रामति प्रसह्य जयति । उष्माणं जाठर-
वाहं आव्यस्यमानं रुणद्धि । आश्वेन रथगयति शनं किञ्चिनयति ।

क्षामक्षीणकृशागानामेतान्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णे पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥

सर्पिर्गुडान्समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयो नु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

तामार्णां क्षीणानां कृशागानां च नृणामेतान्येव पूर्वोक्तानि पानानि
त्वक्क्षीरीशर्करालाजाचूर्णे सह नियोजयेत् । सर्पिर्मिश्रान् गुडान्समध्व-
शान् कृत्वा च दद्यात् । शर्करायाः पलानि पंचाशन्मधुन पलानि षोडशा-
न् देयानि । मुनिना ह्येवमुक्तं । विदारीक्षुरसः प्रस्थं परस्थं द्रव्यादृतात्पचेत् ।
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धमस्यमेव च । क्षिप्त्वा सर्पिर्गुडान् कुयीद्विक्वाभा-

सज्वरापहानिति । पय इत्यादि । अनतर पयः पिबेत् । तैः सर्पिर्गुडैरतेवी-
र्यादीन् शीघ्रतर प्राप्नोति ।

वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्ना पुनः पचेत् ।

घट्टयन् सर्पिपः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥

खंडाच्छतं कणाशुंध्योर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं घृधर्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।

खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहंत्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥

कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

उरःसंधानजननं मेधास्मृतिवलप्रदम् ॥ ११७ ॥

अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्मांडकरसायनम् ।

वीतान्यपासितानि त्वगस्थीनि यस्मात्कूष्मांडात्तस्य तुलां स्विन्ना सतीं
पुनः सर्पिपः प्रस्थे चालयन् पचेत् । अत्र च कूष्मांडे माक्षिकवर्णे ज्ञाते
सति खडाच्छत कणाशुठ्याद्विपल जीरकाच्च पलद्वय त्रिजातकादि मत्स्येक-
मर्धपलांशक क्षिपेत् । अवतारिते शीते चास्मिन् क्षौद्रस्य षोडश पलानि
दत्त्वा खजेन दर्व्या आमथ्य विलोडय पश्चाद् भाडे स्थाप्य । एव ह्यस्य स
म्यग् घृतादिसमयोगः स्यात् । उपयोजित च तत्कासादीन् हति । उरःसंधान
करोति । मेधादिप्रद । अश्विभ्यां दक्षाभ्यां निर्दिष्ट कूष्मांडकाख्य रसायन ।

पिबेन्नागवलामूलस्यार्धकर्पाभिर्बद्धितम् ॥ ११८ ॥

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरदृत्तिरनन्नभुक् ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥

मंडूकपर्ण्याः कल्पोयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ।

नागवलामूलस्य पल क्षीरयुत पिबेत् । किं भूत । अर्धकर्पादिवार्धित
मास यावत् । किं भूतो नरः क्षीरवर्त्तनोऽनन्नदः सन् । अय प्रयोगः सुष्टु-
पुष्ट्यादिकरः । एवमेव कल्पो मंडूकपर्ण्याः यष्ट्याः शुठ्याश्च कार्यः ।

पादरोपं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥
 तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
 पलाधिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥
 प्रपौडरीककाश्मर्यामियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगंधासिताभिरुमेदायुग्मत्रिकंडकैः ॥ १२२ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुद्धाद्विजीरकैः ।
 एतन्नागबलासर्पिः पित्तस्तक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥
 जयेत्तृड्धमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥
 उपयुज्य च पण्मासान् वृद्धोपि तरुणायते ।

नागबलायास्तुला वारिद्रोणे पादशेष यथा भवति तथा पचेत् । तेन
 नागबलाकाथेन तुल्यांशं घृतं तथा क्षीरं तथा पलाद्वैममगैरतिबलादिभिः
 कन्कैश्च साधयेत् । एतन्नागबलासर्पिः पित्तस्तक्तादिकं जयेत् । तथा मुष्टु-
 बलादिकरं । तच्चवर्णाय हितमायुष्यमोजस्य वलीपलितमं च । तथा प-
 ण्मासानुपयुज्येदं घृतं वृद्धोपि तरुण इवाचरति ।

- दीप्तेऽग्नौ विधिरेपः स्यान्मदे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥

यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ।

दीप्ते सेमिद्वेऽग्नौ सत्येष विधिः स्यात् । मदेऽग्नौ दीपनपाचनः यक्ष्मोक्तो
 राजयक्ष्मण्युक्तः क्षतिनां शस्त उपक्रमः । द्रव्ये तु शकृति ग्राही उपक्रमः ।

दशमूर्लं स्वयं गुप्तां शंसुपर्णां पठी बलाम् ॥ १२६ ॥

हस्तिपिप्पलयपामार्गीपिप्लीमूलाचित्रकान् ।

भार्ङ्गी पुष्करमूर्लं च द्विपलाशान् यवाढकम् ॥ १२७ ॥

हरोतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ।

यवस्विन्ने कषार्यं तं पूतं तच्चाभयारातम् ॥ १२८ ॥

पचेद्दुडतुला दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १२९ ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्नलवर्धनम् ॥ १३० ॥
 पंचकासान् क्षयं श्वासं सहिध्मं विपमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यर्शहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

दशमूलादिपुष्करात् पृथग्द्विपलप्रमाण । यवानामाढक चतु पष्टिपला
 नि । हरीतकीफलानामेक गत । एतत्सर्वं जलस्य पचाटके पचेत् । यवस्वेदे
 सति त कपाय पूत गालित तच्च स्विन्नमभयाद्यत गुडतुलां दत्त्वा तथा
 घृततैलपिप्पलीचूर्णाना मत्येक कुडव दत्त्वा पचेत् । सिद्धे शीते च लेहे
 माक्षिककुडव दत्त्वा अतो लेह्याख्याद्द्रव्याद्रसायनात्सन्निभागपलद्वयमात्र
 द्वे च हरीतक्यौ नित्य खादेत् । तच्च भुक्त वलीपलित हन्यात् । वर्णादि-
 वर्धन तथा पचकासादीन् हति । अगस्त्येन महर्षिणा निर्मितमेतद्रसायन
 धन्य श्रेष्ठ । अत्र च तैलघृतमधूनां समाधानामप्यविरोध । पाकाच्छ-
 ज्यतरोत्यते ।

दशमूलं बला मूर्वा हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥
 पाठाश्वगंधापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।
 बालविल्वं तृद्वंदतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥
 पयस्या कुटजं हिल्ला पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटस्थविरभ्रछातविकंकतशतावरो ॥ १३४ ॥
 पूतीकरंजशम्याकचंद्रलेखासहानरम् । -
 सौभाजनकनिवत्वगिक्षुरं च पलाशकम् ॥ १३५ ॥
 पथ्यासहस्रं सशत यवाना चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥

पूते क्षिपेत्समध्ये च तत्र जीर्णगुडातुलाम् ।
 तैलाज्यधार्त्रोरसत प्रस्थं प्रस्थं तत पुन ॥ १३७ ॥
 अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेवतार्य च ।
 रीते प्रस्थद्वयं शौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्तत ।
 धान्ये पुराणकुम्भस्थ मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
 रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थाना नि परीहार सर्वर्तुषु च रास्यते ॥ १४० ॥

दशमूलादि दक्षुरकांत पलप्रमाण । बोटोऽलतुसा । स्थविर शैलीय ।
 चदरेखा बाकुची । हरीतकीनामैकादशशतानि । यवानामाडकौ द्वौ ।
 अष्टगुणे जले पचेत् । यवस्त्रेदे सति चावतारयेत् । तस्मिन् काथे पूते
 पथ्यासहिता पुराणगुडातुला । तैलादीनां पृथक् पृथक् प्रस्थ क्षिपेत् ।
 ततानतरं पुन पचेन्मृदौ नदी दर्वीलेपे सत्यवतार्य रीते सति प्रस्थद्वय
 शौद्रात्पिप्पलीनां चतुष्पल चूर्णित त्रिजाताच्च त्रिपल क्षिपेत् । ततोन्तर
 पुराणकुम्भस्थ घृतकूटस्थ धान्यमे मास निखनेत् । मासादूर्ध्वं पूर्ववत्
 खादेत् । एतद्रसायन वसिष्ठेन कथित । अगस्त्यलेहाग्नीरसिक स्वस्थाना
 नि परीहार सर्वर्तुष्विष्यते तत्रहृद्विरिति शेष ।

पालिक सैधवं गूठी द्वे च सोवर्चलात्पले ।
 कुडवाशानि वृक्षाम्ब दाडिम पत्रमार्जक ॥ १४१ ॥
 एकेका मरिचानाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
 शर्कराया पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥
 कृत्वा चूर्णमतोमात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
 रुच्यं तर्दीपन त्र्ययं पार्श्वार्तिश्वासकासमित् ॥ १४३ ॥

सैधवं लवण पलप्रमाण । गूठीपलप्रमाणा । पालिकामिति पल परिमा
 णमस्येतिठक् । पालीक पालिकीयेति नपुमकमनपुमकनेने येरुगेप । सोवर्च

ललवणाच्च द्वे पले कुडवममाणानि वृक्षाम्लादीनि । आर्जेकंकुर्वेरकंतस्मात्पत्री
 एकामेकां मरिचाज्जाग्योश्चतुर्थिकां पलसंत्रकां धान्यकाद् द्वे चतुर्थिकेशर्करा-
 पलानि च द्वादशात्र देयानि । तथा च मुनिः । पालिकं सैधवं शुठीमित्या-
 रभ्य पावच्छर्कराशः पलान्यत्र दशद्दे च मदापयेत् कृत्वा चूर्णमतोमात्रा-
 मित्यादि । तस्मादन्नाप्ययं प्रथो निर्दिष्टो बोध्यः । ममादाच्च केचिन्न
 पठन्ति । अयं चात्रैवं वक्तिरुच्यते । दीपनमित्यादि । शर्करामंतरेण तु रु-
 च्यत्वमस्य कथमिदोपपद्यते । तस्माद्युक्तोत्र शर्कराप्रयोग इति । एतच्चूर्णं
 कृत्वा अतोस्माच्चूर्णान्मात्रां यथोचितामन्नपानेषु दापयेद्वैद्य इति शेषः ।
 एतच्चूर्णं रुच्यं दीपनं बल्यं पार्श्वार्थातिशित् ।

एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ।

ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लैर्द्विद्विसौवर्चलात्पलम् ॥ १४४ ॥

शुंठ्याः कर्पं दधित्यस्य मध्यात्पंच पलानि च ।

तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥

खांडवोयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।

धान्यकादेका षोडशिका कर्पसंत्रा । अजाजीदीप्यकाद् द्वे द्वे षोड-
 शिके ताभ्यामजाजीदीप्यकाभ्यां मिश्रिताभ्यां सकाशाद् दाडिमवृक्षाम्लै-
 र्द्विद्विः मत्येकं चतस्रः षोडशिका इत्यर्थः । एवमष्टौ कर्पादाडिमस्य अष्टौ
 वृक्षाम्लस्य । तथा सौवर्चलात् पल शुठ्याः कर्पं कपित्यस्य मञ्जवः । पंच-
 पलानि । तदेव, चूर्णं शर्करायाः षोडशपलैः सम्मेलयेत् । अयं खांडवोन्न-
 पानेषु पूर्ववत् प्रदेयः स्यात् । अर्हार्थैरुक्त्यः केचिन् षोडशीकां पलमित्याहुः ।

विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्यं क्षते हितः ॥ १४६ ॥

क्षते चावस्थावशाद्यक्ष्मणि यो विहितो विधिः स हितः ।

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।

दास्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥

क्षतदोषे च निवृत्ते शनि सति कफे वृद्धे यस्य कासवतः पुंस उरःशिर-
 श्च दास्यते पादयत इव सकासी धूमानिमान्द्विभेदादीनां विवेत् ।

द्विभेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।

वर्ति कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयवृत्तानुपः ॥ १४६ ॥

द्विभेदादिभिः कल्कैः क्षौमे सुभाविते वर्ति कृत्वा धूम पिबेत् । जीवनी
याख्यं घृतमनु पश्चात् पिबेत् ।

मनःशिलापलाशाजगंधात्वक्क्षीरीनागरैः ।

तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४७ ॥

मनःशिलादिभिस्सहदेव द्विभेदादिभिर्यथा धूमं पिबेत् । अनु शर्करोदक-
मिक्षुरस गुडोदकं वा पिबेत् । उदकसाटश्यादिक्षुरसोपीक्षुदकशब्देन
गृहीतः ।

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशृंगया ।

सप्तर्षिष्कं पिबेद्धूमं तिक्तिरप्रतिभोजनम् ॥ १४८ ॥

मनःशिलामार्द्रया वटशृंगया तुल्यां पिष्ट्वा सह सप्तर्षि धूमं सत्तिक्तिर-
प्रतिभोजितं पिबेत् ।

क्षयजे वृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।

बहुदोषाय सस्त्रेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १४९ ॥

क्षयजे कासे पूर्वोक्त वृंहणं कुर्यादग्निदीपनं च । बहुदोषाय मभूतदो-
षाय क्षयकासिने केहेन सह मृदुविरेचनं दद्यात् । तदेवाह ।

शाम्याकेन वृद्धतया मृद्धीकारसयुक्तया ।

तिल्वकस्य कपायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५० ॥

सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।

शाम्याकेनाथवा तुवुतया द्राक्षारसयुक्तया तिल्वकस्य कपायेण विदारी-
स्वरसेन च सर्पिः सिद्धं युक्त्या देहकालादिबलेन क्षीणदेहो विशो-
धनं पिबेत् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५१ ॥

घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।

पित्ते क्षीणे कफादिषु च क्षीणेषु क्षयकासी कर्कटवयादि पक्व घृत पिबेत् ।

विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १५२ ॥

घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यैः कृच्छ्रनिर्गमे ।

विदारीभिरिति बहुवचनं क्षीरविदार्यादिव्यक्तिविशेषाणा ग्रहणार्थं । एव कदंबैरित्यत्रापि धाराकदवादिग्रहणार्थं । जाती बहुवचनमित्यन्ये । तालसस्यैस्तालफलैर्वा साधितं घृत पयो वा पिबेत् । मूत्रस्य वैवर्ण्यैः कृच्छ्रनिर्गमे सति ।

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ॥ १५३ ॥

घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।

तथा मेद्रे शूने सवेदने पायौ श्रोण्यां वक्षणे वैवर्ण्ये सति नरो लघुना घृतमंडेनानुवास्यः । मिश्रकेण वा घृततैलेनानुवास्यः ।

जांगलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्याविलेरायाः ॥ १५४ ॥

क्रमराः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।

औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ॥ १५५ ॥

कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः ।

अनुवासनानंतरं जांगलैर्मांसैर्हरिणैणाजादिभिः । तदभावात्तत्सदृशैरपि । प्रतिभुक्तस्यानंतरं तथैव पिशिताशिनः प्रसहा द्वीपिव्याघ्रादयः प्रयोज्याः । नानुवासितमात्रस्य जांगलमांसप्रतिभुक्तस्यैव प्रसहाः पिशिताशिनश्च योज्याः । अप्रिमाथभयात् । ते प्रसहाः प्रमाथिभावात्तथौष्ण्यात्कफोपलिप्तेभ्यः स्रोतोभ्यः कफं च्यावयन्ति । प्रमाथिद्रव्यलक्षणं च खारणादे गदितं । तथा । स्रोतासि दोषलिप्तानि ममथ्य विवृणोति यत् । प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तैः क्षयाच्च तत्प्रमाथीति सन्नितं । तैश्च स्रोतोभिः शुद्धैः सम्यग्वहन् रसः पुष्टिं कुर्यात् ।

चविकात्रिफलाभांगीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५६ ॥

कुलत्थापिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।

शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५७ ॥

पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पंचलवणानि च ॥ १५८ ॥

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।

चविकादिभिर्जले सूतैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिन् घृते क्षारौ द्वौ पचस्यैववादीनि लवणानि च दत्त्वा मात्रां प्रकृत-
त्वात् घृतस्य पिबेत्कफकासात्तः पुरुषः ।

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटुफलनागरैः ॥ १५९ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्यां स्वरसेन च ।

अक्षमात्रैर्भृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६० ॥

पचेच्छोपज्वरघ्नीहसर्वकासहरं शिवम् ।

काशमर्दादिभिरक्षप्रमाणैः क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोरारुणयोरसाढके
घृतप्रस्थं पचेत् । शोषादिहरं शिवं चारोग्यकरं ।

वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ १६१ ॥

रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुची ।

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रमूलफलांकुरान् रसकल्कैः पक्वं घृतं कासादीन्हरति ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योपसंयुतम् ॥ १६२ ॥

पिबेदुपरिभुक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।

पिप्पलीगुडासिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६३ ॥

अथवा दाडिमस्वरसे द्विगुणे व्योपकल्कसंयुतं सिद्धं घृतं भुक्तस्याहार-
स्योपरि यवक्षारयुतं पिबेत् । पिप्पलीगुडाभ्यां वा चतुर्गुणे घृते घृताश्चतुर्गुणे
जले घृतसमे छागक्षीर इति पक्वं पिबेत् ।

एतान्यत्रिविद्धचर्धं सर्पापि क्षयकासिनाम् ।
स्युर्दोषवद्धः कंठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६४ ॥

एतानि पूर्वोक्तानि चव्यादिभिर्विपकानि घृतान्यमिर्धनानि क्षयका-
सिनां स्युः । दोषोपलितकंठोरस्रोतसां च विशुद्धये स्युः ।

प्रस्थोन्मिते यवकाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्पट्पलं गुडात् ॥ १६५ ॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्पं मनोव्हाया रसांजनात् ।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६६ ॥

यवकाथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीविंशतिं पचेत् । स्विन्नास्ताहरीतकीस्त-
स्मिन् यवकाथे मृदित्वा पुराणाद् गुडात् पट्पलं पिप्पल्या द्विपलं कर्पं
मनःशिलाया रसांजनादर्धकर्पं दत्त्वा अस्मिन्काथे पुनः पचेत् । स लेहः
श्वासकासजित् ।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६७ ॥
एरंडपत्रक्षारं वा व्योपतैलगुडान्वितम् ।
लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजम् ॥ १६८ ॥
लिह्यात् न्यूपणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।
पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडंगं देवदारु च ॥ १६९ ॥
बलारात्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।
खादेन्मधुघृताभ्यां च लिह्यात्कासहरम् परम् ॥ १७० ॥
तद्वन्मारिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

श्वाविधां सदाधिभ्यः सूचयो दग्धा घृतक्षौद्रशर्करान्विताः श्वासकास-
हराः । बर्हिणो मयूरस्य वा पादौ दग्धौ मधुसर्पिषा सह श्वासकासहरी ।
अथवा एरंडपत्रस्य क्षारं व्योपतैलगुडयुतं लेहयेत् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण

सुरसेरडपत्रज क्षार व्योपतैलगुडान्वित लेहयेत् । अथवा ज्यूपणचूर्णं
पुराणगुडसर्पिपा लिह्यात् । पद्मकादीनां समस्त चूर्णं समशर्कर । पद्मकादी
नां चूर्णमेकतः । एकत. शर्कराचूर्णं । तदुभय सयोज्य खादेद्भक्षयेत् । अथवा
समशर्करमेव मधुघृताभ्या मिश्रयित्वा लिह्यात् । तथैव मरिचचूर्णं घृतश्रीद-
शर्करायुत खादेद्वा लिह्यात् ।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिका धारयेन्मुखे ॥ १७१ ॥

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।

पथ्याशुश्रीघनगुडैर्गुटिकां मुखे धारयेत्सर्वेष्वेव श्वासकासेषु केवलं वा
विभीतकं मुखे धारयेदिति योज्यं ।

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७२ ॥

पेया वोत्कारिका च्छर्दिदृक्कासामातिसारानुत् ।

पत्रकल्कं तिल्वकस्य घृते भृष्टं सशर्करं छर्दिदृक्कादिजित् । पेया वा
पत्रस्य कल्के सिद्धा तद्वत् । अथवोत्कारिका पत्रकल्ककृता छर्द्यादिजित् ।

कंटकारिरसे सिद्धो मुद्रयूपः सुसंस्कृतः ।

सगौरामलक साम्ल, सर्वकासभिपग्जितम् ॥ १७३ ॥

कटकार्यं, काथे मुद्रयूपः संस्कृतो हिंगुसंधवादिना सह गौरामलकैर्वर्जित
इति सगौरामलकान्वित । तथा सहाम्लैर्दोडिमादिभिर्वर्जित इति साम्लः ।
सुसंस्कृत आर्द्रकनागरघृतादिभिः, शोभनं कृत्वा संस्कृत इत्युक्तं । सर्वका
सेषु भिषग्जितमौषधं ।

वातघ्नौषधानिःकाथे क्षीरं यूपान् रसानपि ।

वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने ॥ १७४ ॥

वातघ्नौषधानां निःकाथे सिद्धं क्षीरमथवा यूपान् रसांश्च वैष्किरमांस
जान् । प्रातुदद्यान् वा । तथा विलेषु भवा बैलाः प्राग्निस्तेषां रसान्
क्षयकासिने वैधो दापयेत् ।

क्षतकासे च ये भूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।

क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यंते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७५ ॥

वृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७६ ॥

क्षतकासे च ये भूमा द्विभेदेत्यादयः सानुपाना उक्ताः । ते च क्षयकासे
पि योज्या यच्च यक्ष्मणि वक्ष्यते वृंहणमग्निदीपन स्रोतोविशोधन तच्च क्षय-
कासेषु योज्यम् । तथा क्षयकासिभ्यो व्यत्यासेन सर्वं चिकित्सित बन्ध म
शस्यते ।

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।

यथा दौषबलं तस्य संनिपातहितं हितम् ॥ १७७ ॥

सन्निपातोद्भवः क्षयकासो घोरो दारुणो यतो भवति तस्माद् यथा दौ-
षबल तस्य यत्सन्निपाते हित तदत्र हितमिति ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
कासचिकित्सित नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

कासचिकित्सितानतर श्वासहिध्माचिकित्सित व्याख्यास्यामः ।
सबधोत्र निदान एवोक्तः ।

अधातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥

तुल्यमेव

यस्मात् श्वासहिध्मस्तुल्यहेत्वाद्या आदिग्रहणात्प्राग्रूपदयो गृह्यते । नि
दानेषुक्तः । श्वासैकहेतुप्राग्रूपसख्यामकृतिसश्रया इति । ततस्तस्माद्धेतोः
साधन चिकित्सित श्वासहिध्मायास्तुल्यमेव विहितः ।

तदात्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।

स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥

सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ।

स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ ३ ॥

तदात्तं श्वासहिष्मातुर पूर्वमुपक्रमेभ्यः सर्वेभ्योपि प्राक् स्वेदैरुपाचरेत् । किंभूतैः स्निग्धैर्न रुक्षैर्वीतकोपभयात् । किंभूत । लवणाश्वितेन तैलेनाभ्यक्त । किमेव सति स्यादित्याह । तैसैः स्वेदैः खेषु स्रोतःसु योऽस्य श्वासहिष्मावतो ग्रथितः पिंडितः कफः सुलीनोऽप्यतिशयेन श्लिष्टोऽनुभूतो नीयते कर्तव्यतया विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः स्यात् । सुखेन निर्हर्तुं शक्यते । तथा स्रोतसां वायुस्तब्धानां मृदुत्वं च स्यात् । मारुतश्चानुलोमता स्वमार्गगामित्वं स्यात् ।

स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ।

दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ ४ ॥

विशेषात्कासवमथुद्धहस्वरसादिने ।

पिप्पलीसैधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ५ ॥

स्विन्नं च संतमातुर स्निग्ध शाल्यादिकं न रुक्षं मवादिन्नमनूपजैः सूकरादिमांसजै रसैः सह भोजयेत् । अथवा स्वेदानंतरमस्मै श्वासहिष्मावते दध्युत्तरेण दधिसारेण वमनं मृदु दद्यात् । विशेषेण कासादिवते वमनं दद्यात् । तच्च वमनं पिप्पलीसैधवक्षौद्रयुक्तं वातादिविरोधि वातं न करोति यत्तदद्यात् ।

निर्दंते मुखमामोति सकफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ६ ॥

निर्दंते कफेऽसौ श्वासहिष्मावान् मुखमभ्रुते । दधिवृत्तेः किंभूते कफे । दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तरिम् । तथा स्रोतःसु विशुद्धेषूपलेपादि रहितेषु वायुरविहनो न केनचिद्रुद्धंगतिः स्रोतं सु चरति ।

ध्यानोदावर्त्ततमके मातुलिगाम्लवेतसैः ।
 हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥
 ससैधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ।

ध्यानमानाहः । उदावर्तः शरुदादीनामप्रवृत्तिः । तमकश्चासविशेषः ।
 ध्यान चोदावर्त्तश्च तमकश्च ध्यानोदावर्त्ततमक तस्मिन्प्रकृतत्वात् तथावि-
 धे हिध्माश्वासवति मातुलुगाद्यैस्तथा हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि
 स्यात् । अथवा अस्यामवस्थायां सैधवेन सह फलाम्लं फलेन वातानुलो-
 मनेन बीजपूरादिनाम्लमग्लीकृत यथा कोष्णमीषदुष्णं विरेचन दद्यात्
 स्रोतःशुद्ध्यर्थं । किमेव क्रियत इत्याह ।

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ ८ ॥
 तस्मात्तन्मार्गशुद्धचर्धमूर्ध्वाधःशोधनं हितम् ।

यस्मादेते हिध्माश्वासाः । कफेन सरुद्धा गतिर्यस्य स एव कफसरुद्ध-
 गतिः प्राणः श्वासस्तस्य प्रकोपस्ततो जाताः । यत एव तस्माद्धेतोस्त-
 न्मार्गशुद्ध्यर्थं तस्य प्राणस्य वायोर्मार्गविशुद्धिनिमित्तमूर्ध्वमधश्चशोधनं हितम् ।
 एतच्च दृष्टांतद्वारेण स्पष्टयति । *

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्बहज्जलम् ॥ ९ ॥
 यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ।

यथा मार्गस्य रोधाज्जलं बहु भृशतरं सुतरामुदीर्यते वृद्धिं याति ।
 तथा अनिलः स्वभावतो बहन्मार्गरोधान्मार्गस्यावरणाद्भृशतरमुदीर्यते वृ-
 द्धिं याति तस्य वायोर्मार्गमस्मात् यथोक्ताकारणाद्विशोधयेत् ।

अशरत्तौ कृतसंशुद्धे धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ १० ॥

पूर्वस्या क्रियायां कृतायामप्यशमे सति । कृतसंशुद्धेः श्वासहिध्माव-
 स्य लीनं सूक्ष्मस्रोतः श्लिष्टं मलं कफाख्यं धूमैर्वक्ष्यमाणैर्हरेत् ।

हरिद्रापत्रमेरंडमूलं द्राक्षां मनःशिलाय् ।
 सदेवदाविलं मासी पिष्ट्वा वार्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तां घृताक्तां पिबेद्भूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।
 मधुच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ॥ १२ ॥
 चंदनं वा तथा शृंगं बालान्वा स्नाववा गवां ।
 ऋक्षगोधाकुरंगैणचर्मशृंगस्वराणि वा ॥ १३ ॥
 गुग्गुलुं वा मनोव्हा वा शालनिर्यासमेव वा ।
 शङ्खं वा गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतशुतम् ॥ १४ ॥

हरिद्रादीनि पिष्ट्वा जलेन वार्तिं प्रकल्पयेत् । तां वार्तिं घृताक्तां कृत्वा धूमं पिबेत्सामर्थ्यादपिष्टुष्टां । अथवा यवान् घृताक्तां धूमं पिबेत् । मधुच्छिष्टं सिक्थकं सर्जरसं घृतं वा एकीकृत्य धूमं पिबेत् । अथवा गुग्गुलुं अथवा कृष्णागुरुधूमं पिबेत् । अथवा चंदनं । अथवा गवां शृंगं धूमं पिबेत् । अथवा स्नावजान् गलकजलात्तान् बालान् रोमणां धूमं पिबेत् । ऋक्षादीनां चर्मादीनां वा धूमं पिबेत् । स्नाववा स्नायुर्वा गवाम् धूमं पिबेत् । सामर्थ्यादपिष्टुष्टं । सुरशब्दस्पर्शनादित्वात्पुसकत्वं । गुग्गुलुं वा । अथवा मनःशिलां शालनिर्यासं धूमं वा पिबेत् । शङ्खवादिघृतशुतं वा ।

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।
 स्वेदयेत्ससिताक्षीरमुखोष्णस्नेहसेचनै ॥ १५ ॥
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाप्यायोक्तभेषजैः ।
 उर कंठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानां तथा स्वेदादीनामपि क्षणमुर कठं च मृदुभिः स्वेदे स्वेदयेत् । के सशर्कराक्षीरं मुखोष्णं स्नेहसेचनै । तथा स्वेदाप्याये यान्युक्तानि द्रव्याणि तात्कालीकत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेत् । सामे च श्वासे हिंभावति आमविधिं लपनपाचनादिकं चरेन्निरामाकरणात् ।

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननारात्नै ।
 स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥

अतियोगाहमनविरेचयोर्नराणामुद्धतं वात दृष्ट्वा पवननाशनेः स्निग्धै-
रसाख्यैर्मांसरसघृतक्षीरादिभिराहारैस्तथा किञ्चिदुष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।

वायुर्लब्धास्पदो मर्मसंशोष्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥

अनुत्क्लिष्टकफानामस्विन्नानां दुर्बलानां च हि शोधनाद्वेतोः पवनो लब्धास्प-
दः सन् व्यवस्थानाश्रयवशादासादितसामर्थ्योऽतएव लब्धास्पदः । शोषण-
स्वभावत्वाद् मर्मद्वयख्यं संशोष्य शीघ्रमसून् हरेत् । तस्मादेवविधान्
हिष्माश्वासवतो न शोधयेत् । अतोऽन्यथाभूतांश्च शोधयेदित्यर्थादुक्तं भवति ।
तथा च तेषां संशोधनादारोग्यं सपद्यते । अनुत्क्लिष्टकफादीनां शोधनायो-
ग्यानां तर्हि किं कार्यमित्याह ।

कपायलेहस्त्रेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

यतो यस्मात्ते संशोधनायोग्यास्तस्मात्तेषां कपायादिभिः संशमयेच्छ्वास-
हिष्मा इति शेषः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्मा-
श्वासानुपाचरेत् ।

कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जांगला रसाः ॥ २० ॥

यूषाश्च

कुलत्थदशमूलानां काथे जांगलरसा यूषाश्च स्युः ।

शिशुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः ।

अष्टौर्गन्धकुलकवृहतीमातुलिगजैः ॥ २१ ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकंटकैः ।

पेया च चित्रकाजाजिशृंगीसौवर्चलैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्वासहिष्माश्रुजापहा ।

पेया च चित्रकादिभिः कृता अथवा दशमूलेन कृता सा च कासादिहरा ।

दशमूलशठीराम्नाभाद्गीत्रिह्वार्द्धिपुष्करैः । २३ ॥

कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतीपथैः ।

पिबेत्कषायं जीर्णस्मिन्पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

दशमूलादिभिः कषाय पिबेत् । आग्निन्कषाये परिणते तैरेव दशमूलादि-
भिः साधितां पेया हिष्माश्रवासी पिबेत् ।

शालीपष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्पभुक् ।

कासहृद्ग्रहपाश्वार्तिहिष्माश्रवासप्रशातये ॥ २५ ॥

तथा शाल्यादिभुक् स्यात्कासादिशान्त्वर्थ ।

सक्तून् वार्काकुरक्षीरभाषिताना समाप्तिकान् ।

यवानां दशमूलादि निक्वाथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥

अथवा अर्काकुरक्षीरभाषितानां यवानां सबधिनः सक्तून् समाप्तिकान्
दशमूलशठीराम्नादीनामनन्तरोक्तानां कथेनालोडितान्निर्गृह्णातिवतान्पिबेत् ।

अन्ने च योजयेत् क्षारं हिग्वाज्यविडदाडिमान् ।

सपौष्करशठीव्योषमातुलिगाम्लवेतसान् ॥ २७ ॥

अन्न आहारे च क्षारादीन् योजयेत् ।

दशमूलस्य वा कषायमथवा देवदारुण ।

पिबेद्वा वारुणीमंडं हिष्माश्रवासी पिपासितः ॥ २८ ॥

हिष्माश्रवसान् पिपासितो दशमूलस्य काय देवदारुणो वाऽथवा
वारुणीमंड पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ।

कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद् पृतआजने ॥ २९ ॥

तक्रं मासस्थितं तद्धिं दीपनं श्वासकासजित् ।

पिप्पल्यादिभिः कल्कितैर्लेपिते घृतभाजने रुढे शुष्के तक्रं निक्षिपेत् ।
तच्च तक्रं मासस्थित दीपनं श्वासकासजित् ।

पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥

सुरामंडेल्पलवणं पित्रेत्प्रसृतिसंमितम् ।

भाद्गर्गीशुंठचौ सुखांभोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥

स्वकाथपिष्टां लुलितां वापिकां पाययेत् वा ।

पाठादिकं सुरामडे निशि स्थित किंचिल्लवणं प्रसृतिसंमितं पलद्वय-
मात्रं पित्रेत् । अथवा भाद्गर्गीशुंठद्यानुष्णानुना पित्रेत् । यवक्षारं मरिचयुक्त
वा । वापिकां हिंगुपत्रिकां हिंगुपत्रकाथेन पिष्टां तेनैवालोडितां वा पाययेत् ।

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥

हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।

सप्तपर्णस्यायुग्मच्छदस्य स्वरसः शिरीषात् पुष्पाणां वा स्वरस एतौ
मधुकणायुतौ पित्तकफानुगे हिध्माश्वासे सति पाययेत् ।

उत्कारिकातुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥

पित्तानुबंधे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।

श्वाविच्छशाभिपकणावृतशल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥

पित्तानुबंधिनि हिध्माश्वासे तुगादिभिरुत्कारिका योन्या । मधूली
जलजा मधुयष्टी गोभूमविशेषो वा । पवने पुनरनुबंधिनि चतुर्गुणावृत्तिद्व
वा पयच्छाग सगुडनागर हिध्माश्वासे वातपित्तानुबंधिनि सति सुवर्ष-
लारसादिभिः सिद्ध पयोनुद्याल्योदनं भुक्त्वा पश्चात् क्षीरं पेयं । गव्य छागं
वा देशसाल्यादिवशान् । अथवा चतुर्गुणावृत्तिद्वं छाग क्षीर सहगुडनागर
पित्रेत् ।

पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वशकृद्रसान् ।

हिध्माभिस्पर्दकासघ्नान् लिह्यान् मधुघृतान्विनान् ॥ ३५ ॥

पिप्पलीमूलादीन्मधुघृतान्वितान् समिध्य हिष्माभिष्यंदकासघ्नान् लिह्यात् ।

गोगजाश्वराहोष्ट्रखरमेपाजविद्रसम् ।

समध्वैकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥ ३६ ॥

चतुष्पाञ्चर्मरोमास्थिखुरांगोद्ववां मषीम् ।

तथैव वाजिगंधाया लिह्यात् श्वासी कफोत्थणः ॥ ३७ ॥

शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।

गैरीकांजनकृष्णा वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥

रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसंघवपिप्पलीः ।

घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोपणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥

कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।

गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्तोपणानि वा ॥ ४० ॥

पिबेद्रसांबुमद्याम्लैर्लेहौषधरजांसि वा ।

गोगजादीनां शकृत्स बहुकफः समाक्षिकमेकैकशो लिह्यात् । अथवा पिबेत् । अथवा चतुष्पदां चर्मादिजां मषीं पिबेत् । श्वासी कफाधिकेऽथ-
गंधायाश्च मषीं तद्रन्मधुना लिह्यात् । शठीपौष्करादीन्वा मधुना लिह्यात् ।
पौष्कर सकण वा लिह्यात् । गैरीकादीन्वा लिह्यात् कपित्थज स्वरसं वा ।
कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन् लिह्यात् । पथ्याविडगादीन् घृतक्षौद्रेण वा लि-
ह्यात् । कोलादीन्वा पूर्ववद्विह्यात् । गुडादीन्वा । अथवा लेह्यस्यागस्या-
देरीषधानां चूर्णानि मांसरसादिभिः पिबेत् ।

जीवंतीमुस्तमुरसत्त्वगोलाह्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥

चंडातामलकीलोहभाङ्गानागरवालकम् ।

कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥

उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।

पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्यासहरं परम् ॥ ४३ ॥

जीवत्यादिकं चूर्णं भुक्तं पार्श्वरुगादिषु सुप्तं हिष्मादिहरं । लोहमगुहं ।

शठी तामलकी भाङ्गी चडावालकपौष्करम् ।
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥

शठ्यादिकं चूर्णं पूर्वगुण ।

तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।

तुल्यं सगुडशुंठी च भक्षयेन्नस्य वा दद्यात् ।

लशुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ॥ ४५ ॥

चंदनाद्वारसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावमम् ।

स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥

लशुनादीनां मूलं पिष्ट्वा नारीक्षीरेण पृथङ्नावनं च स्यात् । हिष्माश्वा-
सार्त्तीयं चंदनाद्वारसं नारीक्षीरेण सह नस्य दद्यात् । मक्षिकाविष्टा स्त-
न्येन सह नस्य दद्यात् । अलक्तकरसेन वा ।

कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिगुचोरकैः ।

सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥

तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितम् ।

कणादिभिः कल्कैर्भस्तु दशमूलरसे स्नेहपानविध्युक्तपरिभाषामा-
श्रित्य घृतं पत्तवा हिष्माश्वासार्तैः पिबेत् । जीवनीयैर्वा द्रव्यैः कल्कैर्घृतं
पत्तवा समाक्षिकं लिह्यान्न पिबेत् । विषयभेदादेव कार्यं । अथवा वस्तुस्वभा-
वादेकस्मिन्नपि विषये कणादिभिः पक्वं घृतं पीत्वा हिष्माश्वासार्तानामरोग्यानां
जीवनीयैः पुनः कल्कैः पक्वं घृतं लीढं तेषामारोग्यायेति ।

तेजोवत्यभया कुष्टं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥

भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।

पटुद्वयं तामलकी जीवंती बिल्वपेशिका ॥ ४९ ॥

यचापत्रं च तालीसं कपांसैस्तैर्विपाचयेत् ।

हिंगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहंति तन् ॥ ५० ॥

शाखानिलारोो ग्रहणी हिष्मा हृत्पार्श्ववेदनाः ।

तेजोवत्त्वादिभिः कल्कैः कर्पाशैर्हिगुपादिर्हिगुतः पादश्वतुर्थाद्यो येषां तीरेवविधैर्घृतं पचेत् । तस्मात् दुष्टकफानृतस्रोतसां प्रमाथितया तेषां विघृतत्वमुत्पादयन् शाखानिलादीन्हन्ति ।

अर्धाशौन पिवेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥

धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हृषुपादि वा ।

धान्वन्तरादिघृतस्यार्धाशौन क्षारेण । अथवा पटुना लवणैर्वार्धाशौन सर्पिः पिवेत् । धान्वन्तरं भ्रमेहोक्तं । वृषघृतं रक्तपित्तोक्तं । दाधिकं गुल्मोक्तं । हृषुपादिकमुदरोक्तं ।

शीतान्ब्रुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥

हर्षेर्न्याच्छ्वासमरोधा हितं कीटैश्च दर्शनम् ।

सहसा झटित्वेवात्तावसेकस्यैव हिष्माश्वासात्तस्य शीतानुना सेको हितः । त्रासश्चित्तस्योद्देगकृत् कर्म । विक्षेपोऽवधूनन । भीर्भयं । शुक्योक्तश्चेतसः संतापः । त्रासादयश्चतत्वस्तामसगुणाद्भवाः । ईर्ष्या असूयापरगुणाद्य-हिष्णुता रजोगुणादयः । तथा त्रासस्य रोधः । एते च सर्वे हिष्माश्वासा-र्थाय हितः । तथा कीटैः पिपीलिकादिभिस्तस्मिन् दर्शनं हितं । वातवेगविघाताय । एव हिष्माश्वासानां विघ्नेषु चिकित्सासुक्ता सामान्येनाह ।

यात्कचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।

तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥

यत्किंचिदाहारविहारौषधादिकं कफवाती पृथक् सद्विती वा निहतितःकफवातघ्नं । तथोष्णं न शीतं कफवातघ्नं हि प्रायेणोष्णमेव भवति । उष्णमिति यदिह कृतं तदतिघ्नेषु नवीपदुष्णमिति प्रतिपादनार्थं । तथा वातानुलोमनं कफवातमत्वेनैव वातानुलोमकारित्वे लब्धे माधान्येन वातप्रतिपक्षेण लिम्बेन यथुक्तं तद्विष्माश्वासात्तः सेव्यं । किमियेवं क्रियन्

सर्वेषां वृंहणे हृल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽप्रायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ९४ ॥
 शमनेऽवृंहणैश्चातो भ्रूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।

सर्वेषां हिध्माश्वासार्त्तानां हि यस्माद् वृंहणे विधीयमाने कदाचिद्वैष्वशाद्
 यो यो रोगाधिक्यमन्यरोगमादुर्भावो वा भवेत् स प्रायशोऽल्पस्तथा शक्यः
 साधयितुं सुखसाध्यः । तथा तेषां शमने भेषजादी क्रियमाणेऽप्रायो यदि दै-
 वात्स्यात् स नात्यर्थं नातिशयेन किं तर्हि मध्यमया वृत्त्या हिध्माश्वासशा-
 त्यर्थं । कर्षणे भिषजा क्रियमाणे यो रागो जायते स भृशो दुःसहोऽत एवा-
 शक्यः साधयितुं न शक्यते । यत एव कर्षणे भृशोऽशक्यश्चाप्रायो भवति ।
 अतोऽस्मात्कारणाद् हिध्माश्वासान् भ्रूयिष्ठं बाहुल्येन शमने भेषजाद्यैस्तथा वृं-
 हणैरुपाचरेत् । अधुना कासादीनां पचानामप्येषां सामान्येन चिकित्सित
 वक्तुमाह ।

• कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ९५ ॥

कासोक्तैर्भेषजैः श्वासादीनुपाचरेत् । श्वासाद्युक्तैः कासानुपाचरेत् । एव
 परस्परं सर्वैर्यथोक्तैर्भेषजैः सर्वानेतानुपाचरोदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्यायां
 श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

श्वासहिध्माचिकित्सितादनंतरं राजयक्ष्मादिचिकित्सितारम्भः । यतः कास-
 श्वासक्षयादीनामन्येभ्योऽप्येषैरुपाचरोदित्युक्तं । क्षयश्च राजयक्ष्मास्तमादितदा-
 रभ्यते ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।

उर्ध्वाधो यद्विमणः कुर्यात्सस्त्रेहं यन्नकर्शनम् ॥ १ ॥

बहुदोषस्य बलिनो राजयक्षिमण- उर्ध्वाधः शोधनं वमनं विरेचनं च कुर्यात् । अस्निग्धस्विन्नस्य शोधनानर्हत्वात् स्निग्धास्विन्नग्रहणं त्वनि-
शयार्थं । किंभूतं शोधनम् ।

सस्त्रेहमीपस्निग्ध तथा यन्न कर्शनं देहस्य न क्षयणं । यद्विमण इति
द्वंद्वोपनापेत्यादिना इतिर्मत्वर्थीयः । तत्र वमनमाह ।

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।

सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥

वमेत्

पयसा क्षीरेण मदनफलान्वितेन राजयक्ष्मी वमेत् । एवं तेन वमन
कार्यं मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् । अथवा यवाग्वा घृत-
वत्या तथा वमनद्रव्येण मदनफलादिना सिद्धया वमेत् ।

विरेचनं दद्यात्तृच्छल्यामानृपदुमान् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥

द्राक्षाविदारीकाशमर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।

तृवृतादीनेकैकशः शर्करामधुसर्पिर्युतान् विरेचन दद्यात् । अथवा
पयसा तृवृतादीन् दद्यात् । तर्पणेन वा सह तृवृतादीन् विरेचन दद्यात् ।
रसैरिति बहुवचननिर्देशाद् द्राक्षादीनां पृथग्रसैरिति बोध्यम् ।

शुद्धकोष्ठस्य गुंजोत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥

इद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समोपितम् ॥ ५ ॥

शुद्धकोष्ठस्य सतो यद्विमणे बृंहण दीपन च विधिं प्रमुञ्जीत । तथा अन्न-
पानानि इद्यानि बदयाय भियाणि तथा वातघ्नानि लघूनि च मुञ्जीत ।

वाहुल्येनैतदुक्तं । तथा चाह । शालिपट्टिकगोभूमयवमुद्रामिति । तथा शाल्या-
दिकं वर्षोपित युंजीत् ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं तथा क्रव्यान्मांसं च क्षयजित् ।

काकोलूककट्टीपिगवाश्वनकुलो रगम् ॥ ६ ॥

गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ।

ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिपे न बलौजसे ॥ ७ ॥

काकोलूकादिकमेतन्मांसं हितम् । किं भूतं छयना उपसंहिनम् ।
काकादयस्तिर्त्तियादि शब्देन देया इत्यर्थः । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।
यस्मात्तज्जुगुप्सितं ज्ञातं सच्छर्दिपे सपद्यते । न बलाय नवौजसे ।

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।

वेसवारीरुताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥

भृष्टासर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।

रसिका मृदवः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥

हितामौलककौलत्थास्तद्व्यूषाश्च साधिताः ।

मृगाद्या मृगविष्किरमतुदाः पित्तकफयोर्हिताः । वाते प्रसहा महामृग-
श्वरादयो हिताः । किंभूताः वेसवारीरुताः पिष्टाः पथ्याः । तथा रसादयो
मांसरसादयः कल्पिताः । तथा सर्पपतैलेन भृष्टाः । सर्पिषा वा देशकाला-
द्यपेक्षया यथायथं भृष्टाः । तथा रसिकाः प्रशस्तरसवतः । प्रशसायां क्षेप
मन्वर्थाय । मृदवो न तीक्ष्णाः । तथा स्निग्धाः सैधवादिभिः कृतसंस्कारा
हिताः । तद्वत्तैव मूलकादिकृता युषाः ।

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥

सद्दाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

तेन षड्विनिवर्त्तते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥

पिप्पल्यादिभिः सकृतमान मांसरस घृतादिस्नेहेन स्निग्ध विवेदित्यत्र
मांसानामवश्य स्निग्धत्वेपि स्निग्धग्रहणमेवा घृतादिस्नेहेन स्निग्धत्व कार्य-
मिति प्रतिपादयति । तेन रसेन पीतेन सप्तविकाराः पीनसादयः पीनसश्चा
सकासकाशासमूर्ध्वस्वररुजोरुचिरिति शाम्यति ।

विवेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ।

पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टात्सवारूणीः ॥ १२ ॥

सिद्धं वा पंचमूलेन तामलक्याथवा जलम् ।

पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥

कल्पयेच्चानुकूलोस्य तेनान्नं शुचियत्नवान् ।

अतितरां पुराणं च मद्यं जीर्णं स्रोतोविशुद्धिकरं विवेत् । पित्तादिषु
पित्तकफवातेषु यथाशुक्ल्या मध्वादीन् विशेषेण विवेत् । अथवा पंचमूलेन
ऋस्वेन सिद्धं जलं विवेत् । तामलक्या वा जलं पर्णिनीभिश्चतसृभिर्वा
जलं पक्वं विवेत् । धान्यकनागराभ्यां वा शृतं विवेत् । अस्य च यदिम-
णोऽनुकूलो यत्नवान् परिचारकोऽत्र शुचिं तेन पंचमूलादिजलेन कल्पयेत् ।
अनुकूलीदग्रहणमन्वीतशयार्थम् ।

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा । १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं ऋव्यान्मांसरसेन वा ।

सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

दशमूलकायेन तथा पयसा अथवा मांसरसेन बलाकृत्केन घृतं साधितं
योज्यम् । ऋव्यान्मांसरसेन वा बलागर्भं पक्वं घृतं योज्यम् । क्षीरेण वा दश
गुणे जलं बलागर्भं सिद्धं घृतं सक्षौद्रं योज्यम् ।

जीवंतीमधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

पुष्कराङ्गं पठीं कृष्णां व्याघ्रां गोलुरकं बलाम् ॥ १६ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥

जीवंत्यादीन् कल्कीकृत्य घृतं चतुर्गुणे जले पक्व रोगराजहरं पर ।

घृतं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूपकैः ।

सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥

कल्कीकृत्य पकमित्यनुवर्त्तते । खर्जूरादिभिः कल्कीकृत्य घृतं पक्व
पिप्पलीचूर्णेन युक्तं वैस्वर्यादिहरम् ।

दशमूलसृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।

सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥

शिरः पार्श्वसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।

पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतं ॥ २० ॥

दशमूलकथितात्क्षीराद्यत्सर्पिर्यदुदियाद्द्रव्येत्तत्पत्ययम् पिप्पलीक्षौद्रान्वि-
तमतिशयेन स्वरबोधनं शिरः पार्श्वसशूलघ्नं कासादिहरम् । अथवा
पंचभिः पंचमूलैः सृतात्क्षीरात्तु यदुद्वेद् घृतं तत्पूर्वगुणम् ।

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्षिण सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे पक्वमेतद्यक्षिणः सप्तकं बलम् ।
पीनसादिकमेतद्घृतं जयेत् ।

पंचकोलयवक्षारपट्टपलेन पचेद् घृतम् ।

प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः श्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥

गुल्मज्वरोदरछीह्रग्रहणीपांडुपीनसान् ॥

श्वासकासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥

पंचकोलादिनां पट्टपलेन कण्ठेन घृतमस्थं तुल्यनीरं पचेत् । तत्प्लो-
तसां विद्योधनं स्यात् । अथ चानुक्तमापि बलं क्लेहाद्यतुर्गुणं त्रिगुणं वा देयं
पूर्वोक्तन्यायान् । तथा गुल्मादीन् जयेत् ।

रास्त्रावलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।

जीवन्ती पिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥

रास्त्रादिकाथे जीवती पिप्पलीकल्क क्षीरपक्क सहित घृत शोषजित् ।

अश्वगंधात्सृतात्क्षीराद्घृतं च ससितापयः ।

अश्वगंधया सृतात्क्षीरादुद्भूत घृत शर्कराक्षीरयुक्त पूर्वोक्तगुण ।

साधारणामिपतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥

तेनाष्टभागशोषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

साधयेत्सर्पिपः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥

मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।

कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

साधारणस्य विलेशयमसहानां मांसस्य तुलां पलशत जलद्रोणद्वये पचेत् । तेनाष्टभागशोषेण काथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिपः प्रस्थ पचेत् । मांससर्पिः सज्जमेतत् केवल पीत मांसरसेन वा युक्त पीत वातपित्तमं कासादिजित् ।

एलाजमोदात्रिफलासीराष्ट्रीव्योपचित्रकान् ।

सारानरिष्टगायत्रीशालवीजकसंभवान् ॥ २८ ॥

भ्रष्टातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।

सलिले षोडशगुणे षोडशाशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥

पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि पट् ।

तवक्षीर्याः सिपेत्रिशात्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥

घृतात्रिजातात्रिपलं ततो लीढं सजाहनम् ।

पयोनुपान तत्प्राहे रसायनमयंत्रणम् ॥ ३१ ॥

मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचिरात् ।

मेहगुल्मक्षयव्याधिपाडुरोगभगंदरान् ॥ ३२ ॥

एलादिभत्येकमष्टपलममाण पोडशगुणे.जले पोडशाशस्थित पोडशा-
वशेषितं यथा स्यात्तथा पचेत् । तेन काथेन पुनर्घृतमस्थ पचेत् । सिद्धे चा-
स्मिन्पृते तुगाक्षीर्याः पलानि पट्ट् सितायास्त्रिंशत्पलानि माक्षिकं घृताद्
द्विगुण मस्थौ द्वावित्यर्थः । त्रिजातकात् पलत्रयं तदेतस्मिन् क्षिपेत् ।
खजाहतं समीकरणाय दर्व्यालोडितं पूर्वाह्नि लीढं पयोनुपान रसायनमयंत्रणं
मेध्यादिगुणं च स्यात् । आश्वैव च गुल्मादीन् हति ।

ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेपि ते ।

ये च क्षते सर्पिर्गुडा गदितास्ते च क्षयेपि योज्याः ।

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥

चूर्णिता भक्षिताः शौद्रसर्पिषा च बले हिताः ।

स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ ३४ ॥

त्वगेलादयः क्रमेण द्विगुणाश्चूर्णिता भुक्ता माक्षिकसर्पिभ्यां वाबले-
हिताः स्वर्याः स्वराय हिताः स्युः । कासादिघ्राश्च ।

विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यभूमादि योजयेत् ।

अस्य क्षयिणः स्वरसादे विशेषेण नस्यभूमादि योज्य ।

तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥

कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।

साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥

तेषु च स्वरसादेषु मध्ये वातजे स्वरसादे कासमर्दादि स्वरसैः साधि-
तमौत्तरभक्तिक भक्तादूर्ध्वं घृत पिबेत् । मार्कवो भृंगरात्रः । उच्य सर्पिः
कासजित् स्वर्यं च स्यात् । उत्तर भक्तादिति मयूरव्यसकादित्वात्समासः ।
नतश्चाप्यान्मादित्वात् ठक् । अथवा अर्तगलेन नीलगुप्थसहचरेण सिद्ध
घृतमेव पिबेत् ।

वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं सर्पिधवम् ।

अथवा वदर्याः पत्रकल्क घृतभृष्ट सर्सेधवमुत्तरभक्तिक योजयेत् ।

तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्पलैः ॥ ३७ ॥

हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।

अथवा तैल मधुकादिभिः पक्वं नस्तोऽवसेचयेत् । कृमिघ्न विडगम् ।
फल मदनफलम् । हंसपादी कीटमारीका । नस्त इति नासिकाया यत्तक्षु-
द्रेष्वित्यनेन नसिनसादेशः -।

सुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडोदनम् ॥ ३८ ॥

अश्रीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।

तथा गुडोदन सर्पिषा सह सुखोदकमनुपानमश्रीयात् । पायस चैव सस-
र्पिष्क सुखोदकानुपात्रमयात् । स्वेद च स्निग्ध योजयेत् ।

पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥ ३९ ॥

क्षीरीवृक्षाकुरकथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ।

अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥

पित्तोद्भवे पित्तसर्पिः समाक्षिक क्षीरीवृक्षाकुरादिकाथकल्कसिद्ध शृत-
शीतक्षीरानुपः पिबेत् । मधुयष्टिकावित पायस ससर्पिष्क भुञ्जीत ।

बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नैस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

बलादिभिः सिद्ध सर्पि सर्सेधव पर खर्यं स्यान्नस्यम् । विदारिगंधां शा-
लीपर्णी ।

प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।

साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥

लिहान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुवृताप्लुतम् ।

पित्तजे स्वरसादे प्रपौडरीकादिसाधित क्षीरोद्भन सर्पिः श्रेष्ठ नस्य म-
धुरकाणां च मधुररसद्रव्याणां चूर्णं मधुघृताञ्चित लिह्यात् ।

• पिवेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥

कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ।

व्योषक्षारात्रिचविकाभाङ्गीं पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

कफोद्भवे कटूनि कटुकरसानिद्रव्याणि मूत्रेण पिवेत् । रूक्षभोजनश्च स्या-
त् । तथा कट्फलादिक तैलमधुप्लुत लिह्यात् । व्योषादीनि वा एव लिह्यात् ।

यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रिकृतां पिवेत् ।

भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुंठी तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥

यवैरपादानैर्यमके स्नेहद्वये कणाधात्रिकृतामेतत् ऋषये सिद्धौ यवागूं
पिवेत् । तथा भुक्त्वा पिप्पलीं शुंठीं वाधात् । अथवा तीक्ष्ण वमन भजेत् ।

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिवेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरोऽभिहतः स मधुरैः सह शृतानि शर्करामाक्षि
कमिश्राणि पयांसि पिवेत् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

अरोचके विचित्र-नानाविधमन्न हित पथ्यम् । किं भूतम् । हितैः पथ्यैरुप-
हित मिश्रितम् । एवमरुच्याखयोव्याधिविशेष. सर्वव्याधिभ्यो गरीयान् ।
येनापथ्यमपि यदन्न तस्मै तदापि देय । माणमूतधारणार्थमन्नमेव प्राणिनां हि
प्राणा इत्याह । एव च सर्वव्याधिष्वरुचिरेव पूर्णं जेतव्या । ततो ज्वरा-
दय इत्यर्थदुक्तं भवति ।

वहिरंतर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दंतधवनं प्रक्षयेन्मुखधावनैः ।

कर्पायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिवेत् ॥ ४८ ॥

बहिर्मृजा बहिः शुद्धिः खानादिना बहिः परिमार्जनम् । अतर्मृजा अतःशु-
द्धिः । तथा चित्तनिर्वाणमरुचौ हित इयमौषध च । तथा द्वौ कालौ सायं-
मातराख्यौ दत्तधावनं भक्षयेत् । तथा मुखधावनैः कपायेरास्य क्षालयेत् ।
मायोगिक सैद्धिक धूमं पिबेत् ।

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥

तथा तालीसचूर्णवटकाश्च तथा सकर्पूरसितोपलाः शशांककिरणाख्या-
श्च भक्ष्या भृशमतिशयेन रुचिकराः सामान्येनारुचौ चिकित्सितान्युक्त्वा
विशेषमाह ।

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुकृष्णाकृमिजिद्द्राक्षासैधवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभाङ्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्ताघृतेन वा ।

छर्दयेद्वा वचांभोभिः

वातेनारुचौ सत्या हरेण्वादिभ्यश्चूर्णम् प्रसन्नया पिबेत् । एलाभाङ्गीदि-
गु कृष्णेन वा पेयम् । वचाजलेन वा वमेत् ।

पित्ताच्च गुडवारिभि ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वा शर्करासर्पिलेवणोत्तममाक्षिकम् ।

पित्तादरुचौ गुडवारिणा वमेत् । शर्करादिकं लिह्यात् ।

कफाद्दमेर्न्नचनलैर्दीप्यकारग्वघोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवा ।

पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

कफादारोचके निवर्जलेर्वमेत् । दीप्यककणिकारयोदकं पानं समाक्षिकं
मरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समदीकमाधवाः पानं च । हरेण्वादिचूर्णं च पूर्वो-
क्तमुष्णाद्युना पिबेत् ।

एलात्वन्नागकुसुमतीक्ष्णलुष्णामहौषधम् ।
 भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥
 प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।

एलादिकं चूर्णं क्रमेण भागवृद्धं सम शर्कर प्रसेकादीन् हन्ति ।
 यवानोतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥
 कृत्वा कोलं च कर्पाशं सितायाश्च चतुष्पलं ।
 धान्यसौवर्चलाजाजीवरागं चार्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।
 चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि इद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वडीहाशोत्रहणीगदान् ।

यवानीत्यादि कोलांतादिप्रत्येकं कार्षिकाणि शर्करायाः पलानि चत्वारि धान्यकादिकमर्धकार्षिकं शतमेकं पिप्पली द्वे शते मरिचस्य चूर्णमिदं परं रुच्यं तथा हृदयाय हितं । ग्राहि विवन्धादीन् हति ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ।
 तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासश्वासारुचिच्छोर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
 पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥

तालीसपत्रादयो यथोत्तरमुत्तरोत्तरभागवृद्धाः कार्याः । त्वक् च एला च एतेऽर्धभागप्रमाण एतच्चूर्णं पिप्पलगुणशर्कर दीपन कासादिनिघ्न पांडुदिमं मूढवातानुलोमनं च ।

अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
 प्रसेके कल्पितान्तकृन् भक्ष्यांश्चाद्याद्वली वनेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिकैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जनांगलं पलम् ।

शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघुंश्चणकादिरसानु पः ॥ ६२ ॥

अर्कादिजले रात्रिरिथैर्यवैः सक्तून् कल्पितान् भक्ष्यांश्च प्रसेके भक्षयेत् ।
बलवान् कटुतिक्तकैर्वमेत् । तथा शून्य जागल मास भक्षयेत् । शुष्कांश्च
भक्षान् भोजयेत् । भोज्यविशेषान् लघुतरान् भक्षयेत् । चणकादिरसमनु
पश्चात् पिबेत् ।

श्लेष्मणोतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।

कफप्रसेकं तं विद्वान्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥

वायुः श्लेष्माण क्षिपति श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन हेतुभूतेन त कफप्रसेक
विद्वान् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ।

पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।

इम कफप्रसेकोक्त क्रियाक्रम पिनसे वमथौ च प्रयोजयेत् ।

विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥

स्निग्धानुत्कारिकापिडै शिरःपार्श्वगलादिषु ।

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥

विशेषेण पीनसेऽभ्यगान् स्नेहान्स्वेदांश्च स्निग्धान् शीलयेत् । कै । उक्ता-
रिकापिडैः । केषु । शिरःपार्श्वगलादिषु । लवणादींश्च रसान् स्नेहोपसहि
तान् शीलयेत् ।

शिरोत्सपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत् ।

औदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥

तत्रेष्टाः सप्ततु स्नेहा

शिरोत्सपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रमः कार्यस्तेभ्यौदकानूपमांसैश्चतु-
स्नेहयुताः सुसंस्कृता उपनाहा इष्टा ।

दोषसंसुर्गं इष्यते ।

प्रलेपो नतयष्ट्याद्दशताद्वाकुरुष्टचंदनैः ॥ ६७ ॥

बलारात्नातिलैस्तद्वत्सर्पिर्मधुकोत्पलैः ।

दोषसर्गं च दृष्टे तगरादिभिः मलेप इष्यते । तथैव बलादिभिः
सघृतमधुकोत्पलयुतैः ।

पुनर्नवाकृष्णगंधाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।

तैलान्यभ्यंगयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥

पुनर्नवादिभिर्नस्थ तथा धूमपानानीष्यते । तथा उत्तरभक्तिकाश्च स्नेहाः ।
तैलान्यभ्यंगयोगोत्पलभ्यंगयोगित्यभ्यंगयोगप्रशस्तानि तथा वस्तिकर्म माक्
स्नेह इत्यादिक पर चेष्ट ।

शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेवा हरेदसकृत् ।

शृंगाद्यैः शृगनुवमच्छन्नजलौकालांबुभिर्यथायोग वातपित्तकफदुष्ट रक्त-
मेवा यदिमणा हरेत् ।

प्रदेह सघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ ७० ॥

दूर्वामधुकर्मजिष्ठाकेसरैर्वा घृतद्रुतैः ।

मलेपः पद्मकादिभिः सघृतैः श्रेष्ठदूर्वादिभिर्ना घृताप्लुतैः ।

वटादिसिद्धतैलेन शतधीतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥

अभ्यंग पयसासेकः शस्तश्च मधुकांबुना ।

वटादिना न्यग्रोभादिना सिद्धेन तैलेनाभ्यंगः प्रशस्तः । शतधीतेन वा
घृतेन तथा नीरेणासेकः शस्तः । मधुषष्टिकाजलेन वा ।

प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमातिसार्यते ॥ ७२ ॥

तस्यातिसारग्रहणोविहितं हितमौषधम् ।

बाहूत्थेनोपहताग्नित्वात्कारणान् पिच्छया महातिसार्यते यदमी तस्या-
तिसारे घटण्या च गदुक्तमौषध तद्वित ।

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।

तथा राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सतः पुरीषं यत्नतो रक्षेत् । किमित्याह ।
यस्मात्तस्य शोषिणः सर्वधातुक्षयार्त्तस्य सतो विड्बलमेव बलं न धात्वा-
दिर्जं बलं ।

मांसमेवाश्रतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतो नु च ॥ ७४ ॥
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽतरम् ।

मांसमेव युक्त्या देशकालसाध्यादिलक्षणया भक्षयतो मार्द्वीकं च पश्चात्
पिबतो वेगमधारयतो यक्ष्मा अतरमवकाशं न लभते ।

सुरां समंडां मार्द्वीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।

स्रोतोविबधमोक्षार्थं बलायुजः पुष्टये च तन् ॥ ७६ ॥

तथा सुरादीन्नुपानार्थं पिबेत् । मांसानि भक्षयेत् । तत्सुराद्यनुपानं
मांसभक्षणं च स्रोतोविबधमोक्षार्थं बलायुजसश्च पुष्टये ।

स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहैर्भूयोभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
मृद्रीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्धर्तयेत्परम् ।

स्नेहादिकोष्ठेषु स्वभ्यक्तं सनमवगाहयेत् निमग्नं स्थापयेत् । ततः कोष्ठा-
दुत्तीर्णं भूयः पुनर्मिश्रकैः स्नेहैर्गुन्मोक्षैरभ्यक्तं सुखैः सुखावहेन दुष्करैः
सुखेन तिष्ठत मृद्रीयात् परमतिशयेन सुखं यथा भवति नयोद्धर्तयेत् ।

जीवंती शतवीर्यां च विक्रसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥

अश्वगंधामपामागं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदारी सर्पपान् कुष्टं तंडुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

मापांस्तिला च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

यवचूर्णं त्रिगुणितं दद्याद् युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ।

जीवत्यादिकं किण्वपर्यंतं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । विकसा मंजिष्ठा । यव-
 चूर्णं सर्वेभ्यास्त्रिगुणं दद्याद् युक्तं समाक्षिकमेतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्ट्यादिप्रदं ।

गौरसर्पपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
 स्नायाद्धतुमुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
 गंधमाल्यादिकं भूपामलक्ष्मीनारानीं जजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
 वस्तयः क्षीरसर्पापि मद्यमांससुशीलता ॥ ८३ ॥
 दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ।

गौरसर्पपाणा कल्केन स्नानीयैः स्नानार्हैर्गंधद्रव्यविशेषैरीषधिभिश्च सहदे-
 वादिभिर्ऋतौ हेमतादिके सुखावहैरुष्णादिभिस्तोयैर्जीवनीयद्रव्यसृतैः स्ना-
 यात् । तथा गंधैश्चदनकुकुमादिभिर्माल्यैः कुसुमैरादिशब्देनालंकारादिग्रहणं
 तैर्भूपामलक्ष्मिणां सेवेत । तथा सुहृदां दर्शनं । गीतस्य वादीत्रा-
 णां तथोत्सवस्य पुत्रजन्मविवाहादेः संश्रवणं । तथा वस्तयः क्षीराणां घृ-
 तानि क्षीरसर्पापि मद्यमांसानां सुशीलता । तथा दैवव्यपाश्रय बलिमं-
 गलहोममायश्चित्तादिकं । तथा अथर्वोक्तमथर्ववेदनिहितं यागादिकं च
 पूजितं प्रशस्तमेतदत्रेत्यर्थः ।

दाने श्रीमदरुणविराजितायामष्टांगहृदयटीकायां राजयक्ष्मस्वरभेदारोच-
 कचिकित्साख्यः पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पट्टोऽध्यायः

राजयक्ष्मचिकित्सितादनंतरं छर्द्यादिचिकित्सितमारभ्यते ।

यतो यद्विमण एव प्रायेणैत उपद्रवभूता जायते । अतएतदारभो यु-
क्त इत्याह ।

अथातश्छर्दिद्द्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।

लघनं प्रागृते वायोर्वमनम् तत्र योजयेत् ॥ १ ॥

बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।

उत्क्लेशानमुत्क्लेशो दोषाणामुच्छूनावस्थैव । अमाशयोत्क्लेशात्सभवो जन्म
यासां ता आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो यतस्तरमात् प्राक् प्रथम
लघन हित । प्रायो ग्रहण वातजायां छर्द्यामामाशयोत्क्लेशात्सभवार्थं वा
योर्क्लेशे योजयेत् । छर्द्यामामाशयोत्क्लेशाभावार्थं वायोर्क्लेशे तत्तयोजयेत् । का-
र्यकारणोपचारादेव निर्दिष्ट । वानजा हि छर्दि मुक्ताऽभ्यासु छर्दिषु ल-
घन कार्यं । लघने कृतेऽप्यनुपशातवेगामु तत्र तासु छर्दिषु वमन कार्यं ।
बलिनः पुंसो न दुर्बलस्य । अथवा बहुदोषस्य तथा प्रततमनारत बहु
वमतो वमनं योजयेत् ।

ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाञ्जलि ॥ २ ॥

क्षीरैर्वा सह सल्युर्ध्वं गतं दोषं नयत्ययम् ।

शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥

ततो वमनादनंतरं विरेकोपध क्रमशो न सहसा योजयेत् । किं भूत वि-
रेकद्रव्यं । हृद्यं हृदयायहित । कैः सह । मद्यैर्मादीनांदिभिः । तथा फलाञ्ज-
लिः । शोभनद्राक्षादिफलनिष्पादितवारिभिः । अथवा क्षीरगोलीरादिभि सह
किमेव स्यादित्याह । सल्युर्ध्वमित्यादि । यस्मान्-सविरेक उर्ध्वं गतं दोषं
छर्द्यनुगमधो नयति । न केवलं शोधनं वमनं विरेचनं वा तत्र योजयेत् ।

यावच्छमनमपि यदीपथ तदपि तत्र योजयेत् । क्लृप्तदुर्बलस्य पुनः पुस्तक-
देव शमनमेव योजयेच्छोधनासहत्वात् ।

परिशुष्के प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।

उपवासस्तथा शूपा रसाः कांबलिकाः खलाः ॥ ४ ॥

शाकानि लेहभोज्यानि रागखांडवपानकाः ।

भक्ष्याः शुष्का विचिन्नाश्च फलानि स्नानवर्षणम् ॥ ५ ॥

गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः ।

भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ ६ ॥

तत्र सर्वास्वापि छांदेषु परिशुष्कादिगुणयुक्तमन्न शस्यते । कांबलिकादि
लक्षणं कृत्वात्रयमे कथितं । तथा फलानि स्नानमुद्दत्तनादिरूपेण वर्धः । सु-
गंधयो शोभना गंधाः । गंधद्रव्यपुष्पफलान्नपानजाः शस्यते । अत्र गंधशब्देन
गंधद्रव्याणि भुक्तमात्रस्य सहसा प्रटित्वेनाज्ञातसेकस्य मुखे शीतांबुसेचन-
मिति सामान्येन छर्दीनाम्बुपक्वमाः । अम्बुना विशेषेणाह ।

हंति मारुतजां छर्दि सर्पिः पीतं ससैधवम् ।

किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योपत्रिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ।

सशुंठीदधिधान्येन घृतं तुल्यांबु वा पयः ॥ ८ ॥

व्यक्तसैधवसप्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रंसः ।

स्निग्धं च भोजनं शुंठीदधीदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥

कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

वातजां छर्दिषु सर्पिः पीतं सैधवान्वित किंचिदुष्णं विशेषेण हति ।
पीतं नतु लीढमशक्तत्वात् । तथा चोक्तं । आक्रामत्यनिल पीतमिति ।
तस्मान् पीतं घृतं छांदिं हतीति युक्तं । अथवा, त्रिकटुत्रिलवणैस्त्रिकटु सर्पिः
पीतं पूर्वोक्तगुणं । दाडिमांबुना वा शुंठीदधिधान्येन सह सामान्येन कल्पन-
या सिद्धं घृतं पीतं पूर्वोक्तगुणं । जलतुल्यं वा पयं घृतं पूर्ववत् । अथवा

वैष्णवः कौकुटादिजो रसो उदुसपिः सर्सेधवो मारुतजा छदि हति । किभू-
तः। फलेन दाडिममानुलुगादिना अम्लोऽम्लता प्रापितः । क्षिग्ध च भो-
जनमशन दधिदाडिमेन संकृत तु हित छदि हति । अत्र च मारुतछ-
दिपि केहनैरडतैलादिना विरेचन केहविरेचन कोष्ण सलवण च हितम् ।

पित्तजाया विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥

सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।

ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिकैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥

पिवेन्मथं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।

मुद्गजांगलजैरद्याद्व्यञ्जनैः शालिपष्टिकम् ॥ १२ ॥

मृदृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।

मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥

द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गुदूच्यं बुपयोपि वा ।

पित्तजाया छर्षा विरेकार्थं विरेकप्रयोजनाय द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृदेया ।
तैल्वक वा सर्पिर्वाग्भ्यम् । पित्तजे छदिपि वृद्धे श्लेष्मधामगे पित्तमूर्ध्वमेव ह-
रेद्दमनत्र देयमित्यर्थः । कैर्द्रव्यैः । स्वादुतिकैः । आतुरो विशुद्धिमान् कृतम-
नविरेको लाजैर्मथं पिबेत् । किभूतम् । समधुशर्करमयवा यवागूं लाजैः समधु-
शर्करा पिबेत् । सह मधुशर्करश्च समधुशर्करा चेति । पुमान् स्त्रियेत्येकशेष ।
तथा मुद्गजैर्व्यञ्जनैर्जांगलमांसेश्च व्यञ्जनैः शालिपष्टिकमद्यात् । मृदृष्टलो
ष्टज सुशीतल जल पिबेत् । मुद्गादिभिर्वा सह निशास्थितं जल पिबेत् ।
द्राक्षारसादि वा यथाम्योग पिबेत् ।

जम्बाम्नाप्लवोशीरवटशृंगावरोहज ॥ १४ ॥

काथं क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।

छदिं ज्वरमतीसारं मूच्छं तृष्णा च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥

जम्बाम्नादिज काथः क्षौद्रान्वितः शीतो वा शीतकपायः पीतः क्षौद्र-
युतश्छर्षादीन्हन्ति ।

धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदलानु वा ।

कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविट्कणांजनम् ॥ १६ ॥

लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।

मुद्गदलैः घृतमवु मुद्गदलानु तद्धानीरसेन सह पिबेत् । अथवा मुद्गद-
लानामवु मुद्गदलानु शीतं शीतकषाय पिबेत् । कोलादिक क्षौद्रेण लिह्यात् ।
पथ्यां वा क्षौद्रेण लिह्यात् । द्राक्षां वा बदराणि वा लिह्यात् ।

कफनायां वमेन्निरुक्णापीडितसर्पपैः ॥ १७ ॥

युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।

आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥

मंथान्यवैर्वा बहुराः छर्द्यन्नौपधभावितैः ।

कफघ्नमज्जं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥

लीढं मन.शीलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।

स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमि जयेत् ॥ २० ॥

खादेत्कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभां ।

कफनाया छर्द्या निवादिभिर्युक्तेन कोष्णजलेन वमेत् । दुर्बल च नरमु-
पवासयेत् । आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रान्वित पिबेत् । बहुन्वाराच्छर्द्यन्नौ-
पधभावितैर्यवैर्मन्थान्पिबेत् । कफघ्नमज्जं हृद्यं च भुक्तं सद्यमि जयेत् । रा-
गाः सकुठेरकभूस्तृणा वमि जयति पीता । मन.शिलादिक बीजपूररसेन स-
क्षौद्रेण वमि जयेत् । कपित्थस्य वा रसेन माक्षीकान्वितेन मन शिलादिक
लीढं वमि जयेत् । कपित्थं वा सन्निकटक मधुना खादेत् । धन्वयनास
वा मधुना लिह्यात् ।

अनुकूलोपचारेण यातिद्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

द्विष्टार्थजा च्छर्दिर्भनसोनुकूलोपचारेण शान्भति ।

कृमिजाकृमित्द्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।

यथास्वं परिशोपाश्च तत्कृताश्च तथा मयाः ॥ २२ ॥

कृमिभ्यो जाता छर्दिः कृमिद्वद्रोगगदितैरीपधैः शम याति । न केवल
कृमिजा छर्दिरेव शम याति । यथास्व परित्रेपा अप्यामयः कृमिद्वद्रोगकृ-
ता येऽपि कृमिद्वद्रोगगदितैर्भेषजैः शम याति ।

छर्दिप्रसंगेन हि भातरिश्वा धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तंबनवृंहणीयम् ॥२३॥

सर्पिर्गुंडामांसरसाघृतानि कल्याणकरूपणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्ता प्रशमं नयन्ति ॥२४॥

हि यस्माच्छर्दिप्रसंगेनानुवधेन यो धातुक्षयः । तस्माद्धेतोर्भातरिश्वा अ-
वश्य कोपमायाति । अतो हेतोर्वमनातियोगप्रोक्त विधिं स्तम्भन वृंहणं च
कुर्यान्न पुनस्तदुक्तमन्य विधिं । इद्रवज्जावृत्त । तथा सर्पिर्गुंडादयो दोषदुष्या
नुरोधतो यथाकालमुपयुक्ताश्छर्दिं प्रसक्ता शमयति । उपजातिवृत्त । त-
नांतरे चोक्त । अजन चदनोशीरमज्जामृक्षर्करोदक । लाजाचूर्णे, पित्रेन्म-
थमतियोगहरं परमिति ।

छर्दिचिकित्सितादनंतर द्वद्रोगसाधनमुच्यते द्वद्रोगशब्दश्रवणसवधान् ।

द्वद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिवेत्सुखोष्णं सविड गुल्मानाहार्त्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥

वातजे द्वद्रोगे तैल सुखोष्ण किंचिदुष्ण पिवेत् । किंभूत मस्तुसौवीरत-
क्राणि विद्यते यस्मिन्स्तदेव । तथा सहवीडलवणेन सविड गुल्मादिजित् ।

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथा गुणम् ।

लवणैः पचभिः संधवादिभिर्गोमूत्रेण कात्रिकेन वा तैल सामान्यपरिभा-
पया पक्क तथा गुण गुल्मादिजित् ।

विल्वं रास्त्रा यवान्कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान्पंचमूलं च पक्का तस्मिन्पचेज्जले ।

तैलं तन्नावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

विस्वादित्रले पप्पा तश्मिन् जले क्वाथीभूते तैल पचेत् । तत्तैल नस्ये
पानेऽनुवासने च विनियोगयेत् । तच्च पूर्वसम ।

शुंठीवयस्थालवणकायस्थार्हिगुपीष्करैः ।

पथ्यया च शृतं पार्श्वद्वद्रुजागुल्मनिदृतम् ॥ २८ ॥

शुठ्यादिभिः पक्व च घृत पार्श्वद्वद्रुजादिजिन् । वगस्था आमलकी ।
कायस्था काकोली ।

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापंचारादन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्थो द्बद्रोगश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

सौवर्चलस्य पलद्वय पथ्यापचाशद्युक्तो घृतप्रस्थो द्बद्रोगादिजिन् ।

पुष्कराह्वपठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारंघृताम्ललवणैर्युताः ॥ ३० ॥

विकर्तिकाशूलहराः क्वाथः कोष्णश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सप्ततिर्दारुबीजाह्वविजयापठिपौष्करैः ।

पुष्कराह्वदयः कल्कीकृताः पिष्टास्तथा घृतादियुक्ताः पीता विकर्तिका-
शूलहरा । विकर्तिकाहृदयस्यावर्ताच्छेदनिका इव रुग्णशेषः । द्बद्रोग-
प्रसगादेतच्चिकित्साप्युक्ता । कायश्च कोष्णो यवान्यादिभिर्देवदारुसयुतैस्त्वद्-
गुणो विकर्तिकाशूलहरः । औषध शुठी । बीजाह्वः बीजसार बीजपूरकमि-
त्यन्ये ।

पंचकोलपठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।

द्वत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्द्वल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

पंचकोलादिक वारुण्या भसन्नया सुरया कल्कित पिष्ट यमके भृष्ट
सेधवयुत द्बदादिशूलेषु गुल्मादिषु च खादेत् ।

स्निग्धाश्रेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।

इदं वातजे वृद्रोगे स्वेदाश्च स्निग्धा हिताः । घृतानि पक्वानि वा ।

लघुना पंचमूलेन शृंठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥

वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं वा पित्रेत्तृपिः ।

तृपिं सत्यां ह्रस्वेन पंचमूलेन शृंठ्या वा साधितं बलं पित्रेत् । वारुणी-
मंडं वा दधिमंडं वा पित्रेत् ।

सायामस्तंभशूलामे इदि मारुतदूपिते ॥ ३५ ॥

क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।

स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्तीचशिखीवर्त्तककृत्तनाः ॥ ३६ ॥

आयाम आक्षेपः सह आयामादिभिर्वर्त्तते यद् हृदयं तस्मिन्स्तथावि-
धे इदि तथा मारुतदूपिते सति क्रियैषा चिकित्सेयं पूर्वोक्ता । सद्रवाया
मप्रमोहे पुन इदि मारुतदूपिते रसाः तित्तिर्यादिनाः । स्नेहाद्या बहुस्नेहा
हिताः ।

बलानैलं सद्वृद्रोगं पिबेद्वा मुकुमारकम् ।

यष्ट्याब्ध्याश्वाशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥

सद्वृद्रोगो नरो बलानैलं पित्रेत् । मुकुमारकं वा प्रमोहोक्तं घृतं य
ष्ट्याब्धं च तच्छतपाकं यष्ट्याब्धशतपाकं शतकृत्तं एकं तन्नैलं वातशोणि
तोक्तं पित्रेत् । महास्नेहं तथोत्तमं पित्रेत् । तदेव चाह !

रास्नाजीवकजीवंतीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ।

आह्वृगींस्थिरावचाब्धोपैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

दधिपादं तथास्त्रैश्च लाभतः स निषेवित ।

तर्पणो वृंहणो बलयो वातवृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥

रास्नादिभिः कल्कीकृतैर्महास्नेहं दधिपादं विपाचयेत् । दधिपादश्च तु
दधं पादश्चतुर्थभागप्रमाणो यस्मिन्स्तत्तथाभूतम् । तथास्त्रैः काञ्जिकादिभिः

लीभतो यथालाभं । अनयैव कल्पनया स महास्नेहो निषेवितस्वर्षणो बृहणो-
वन्यो वातद्वद्रोगप्रश्न स्यात् ।

दीप्तिऽग्नौ सद्रवायामे द्वद्रोगे वातिके हितम् ॥ ४० ॥

क्षीरं दधिगुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ।

दीप्तिऽग्नौ सति वातद्वद्रोगे सद्रवायामे सह द्रवेण आयामेन च
वर्त्तते यस्तस्मिन्स्तथाभूते क्षीरादिहित । औदकामिष मत्स्यादिमांसमानू-
षामिषवराहादिज मांस ।

एतान्येव च वर्ज्यानि द्वद्रोगेषु चतुर्विपि ।

शेषेषु स्तंभजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

वातद्वद्रोग मुक्त्वा अन्येषु चतुर्षु द्वद्रोगेष्वेतानि क्षारादीनि वर्ज्यानि न
प्रयोज्यानि । न केवलमेष्वेतानि वर्ज्यानि यावत्स्तंभजाड्यामसंयुक्ते वाति-
केऽपि द्वद्रोगे एतानि वर्ज्यानि ।

कफानुबंधे तस्मिस्तु रूक्षोष्णामाचरोत्क्रियां ।

तस्मिन्वातिके द्वद्रोगे कफानुबंधे तु सति रूक्षोष्णा क्रियां सेवेत ।

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूपकैः ॥ ४२ ॥

युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।

क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यातः परिमार्जनम् ॥ ४३ ॥

कट्टीमधुककुकुं च पिबेत्ससितमंभसा ।

पैत्ते द्वद्रोगे द्राक्षेक्षुनिर्यासादिगुक्तो विरेको हृद्यः स्यात् । शुद्धे सत्य-
ननरं क्रम पित्तहा स्यात् । स तु पेशादिक. कार्यः । तत्र पित्तज्वरे च या
बहिरसश्च गुद्धिरुक्ता सा चान् कार्या । कट्टीमधुककुकुं शर्करान्वितमभ-
सा पिबेत् ।

श्रेयमीशर्कराद्राक्षानीवरुर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥

बलाखर्जूरकाकोलमेदायुग्मैश्च साधितम् ।

सक्षीरमाहिपं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४९ ॥

श्रेयस्यादिभिः साधित क्षीरान्वित माहिप सर्पिः पित्तहृद्रोगघ्न । श्रेयसी
हस्तिपिप्पली । महिषघृतस्यात्र निर्देशो शीततमत्वात् ।

प्रपोडरीकमधुकविसम्रंपिकसेरुकाः ।

सशुंठीशैबलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्ट स्वादुवर्गकृतं च यत् ।

वस्ति च दद्यात्सक्षीद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥

प्रपोडरीकादिभिः क्षारयुत पक्व घृत शीतभूत सन्माक्षिकोपेत तच्चेष्ट-
मात्रारोगस्वादुवर्गेण द्राक्षादिना यच्च कृत तथा वस्ति मधुकसाधित मधुकेन
पक्व तैल माक्षिकान्वितं दद्यात् ।

कफोद्भवे वमेत्खिन्नः पिचुमदवचांबुना ।

कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥

कफोद्भवे हृद्रोगे खिन्नो नांबवचाभ्या कथितेन जलेन वमेत् कुलत्थ-
जागलादिरसभुक् ।

पिवेच्चूर्णं वचाहिगुलवणद्वयनागरान् ।

सैलायवानीककणायवक्षारान् सुखांबुना ॥ ४९ ॥

फलं वान्याम्लकौलस्थयुपमूत्रासवैस्तथा ।

पुष्कराद्वाभयाशुंठीपठीरास्नावचाकणाः ॥ ५० ॥

काथं तथा भयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ।

चूर्णं वचादिभ्य उष्णोदकेन पिवेत् । यवानीको यवानीभिदः । तथा
फलधा-याम्लादिभिर्वा एकतरेण पिवेत् । तथा पुष्करादेश्चूर्णं पूर्वोक्तैरुष्णा
म्लादिभिः पिवेत् । तथा हरीतक्यादे काथं पिवेत् ।

काथे रौहातकाश्वत्थखदिरोदुंबरानुने ॥ ५१ ॥

सपलाशवटे व्योपतृष्टचूर्णान्विते कृत. ।

मुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥

रौहीतकादीनां काथे त्रिकटुत्रिवृच्चूर्णयुते कृतो लेह उष्णोदकानुपानः कफविकारहा । अर्शचिस्तितोक्तां तुलां दिव्याभस्ति पचेदिति । प्रमाणानुसारेण परिमाणमत्र निरूपित ।

श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षाराश्च विविधान् पित्रेत् ।

कफहृद्रोगश्लेष्मगुल्मे यानि गदितान्याग्यानि सर्पिपि तत्रैवोक्तान् क्षारांश्च नानाविधास्तान्पिबेत् ।

प्रयोजयेच्छिलावहं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥

तथामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितं ।

शिलावज्जु प्रयोजयेत् । वा ब्राम्ह रसायनम् रसायनाध्यायोक्तं तथा-मलकलेहं च रसायनोक्तं । अथवा प्राश्यं लेहमगस्त्यनिर्मितं कासचि-क्लिस्तितोक्तं प्रयोजयेत् ।

साच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥

शाम्येत्सकुष्ठरुमिजिष्ठवणद्वयतिल्वकैः ।

सदेवदार्वातिविषैश्रूर्णमुष्णान्नुना पित्रेत् ॥ ५५ ॥

यस्य पुंसो भुक्तेऽन्नकाल एवातिशूलं स्यात् । जीर्यत्यन्ने मध्यमायां पाकावस्थायामन्यं शूलं स्यात् । जरां गते किट्टसारतया परिणतेऽन्नेतु शाम्येत् । स नर कुष्ठादिभिःश्रूर्णमुष्णान्नुना पित्रेत् ।

यस्य जीर्णधिकं स्त्रैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।

जीर्यत्यन्ने तथा मूलेस्तीक्ष्णैः गूले सदाधिके ॥ ५६ ॥

यस्य पुंसो जीर्णे सत्यभ्यधिकं शूलं भवेत् स स्त्रैर्विरेचनद्रव्यमिद्वैर्विरे-चनीयैर्वीर्यत्यन्ने पच्यमानावस्थायामधिकशूले सति फलैर्विरेच्यः । तथा च मुनिः । मृदीकायविडगानि खर्जूराणि परुषक । आरग्वधोयामलक हरीत-क्यो विर्भानक । कपिहृत्कोषाद्यन्ने च त्रपुस च मुकूलक । नीलिकाकुबल पीलु

भवेत्कलविरेचनमिति । यस्य पुनः सदाधिकमेव शूलं केवलं न भुक्तमात्रे
जीर्णे जीर्यति वा स पुरुषो मूलैस्तादृग्भूलविरेचनेर्दतीत्रिवृच्छयामासमला-
दिद्रव्यैः समन्वितैर्विरेच्यः । तथा चोक्त । समलाशखिनीदंतीद्रवंतीगिरिक-
र्णिकाः । त्रिवृच्छयामोदकीर्या च मकीर्याक्षीरिणी तथा । छगलादी गवाक्षी
च कुचाक्षीगिरिकर्णिका । मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनमिति ।

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।

तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघनपाचनैः ॥ ५७ ॥

बाहुल्येन माहृतो रुद्धमार्गं आमाशयं गतः कुप्यति । तस्य महतः
शद्व्यादिभिरेवावस्थानाद्दृश्यतेः समस्तैर्वा अनुलोमन कार्यम् ।

कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिने हृदयामये ।

कृमिजे वृत्रोगे सर्वमेव च कृमिघ्नमौषध ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥

सर्वासु शीतो वाह्यांतस्तथा शमनशोधनम् ।

तृष्णासु सर्वासु वातपित्तहरः सर्वोपि विधिरिष्यते । तथा वाह्यतो-
भ्यंतरे च शीतो विधिः । तथा शमनशोधनं च शस्यते ।

दिठ्यांबुशीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्रुणम् ॥ ५९ ॥

निर्वापितं तमलोष्टकपालसिकतादिभिः ।

सशर्करं वा कथितं पंचमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥

दर्भपूर्वेण मंधश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।

वाटचश्रामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ६१ ॥

यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ।

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥

हिमांबुशीरीषक्तस्य पयसा सप्तिका मधु ।

रसैश्चानम्ललवणैर्जागलैर्वृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥

मुद्रादीनां तथा शूपैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
 नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गंडूपाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिद्धदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।

दिव्यावु आवरित जल शीत मातिकेण सह शस्यते । भीम च
 जल तद्रुण दिव्यानुसमानगुण शुचिपृथ्वसितश्वेतेदेश इत्यादि लक्षण-
 लक्षितम् । तच्च शस्यते । तस्य दिव्यजलस्यैव गुणा यस्य तत्तद्रुण तप्तलोष्ट-
 कमुपलसिकतादिभिस्तप्त तन्निर्वापित शीतीकृत शस्यते । अथवा तदेव
 समशर्कर शस्यते । अथवा दर्भपूर्वेण तृणाख्येन पचमूलेन कथित शस्यते ।
 तथा लाजासक्तुभि कृतो मथः मशस्य । तथा आमैरभृष्टैर्यवैर्वाटय मशस्त ।
 शीतीभूत शर्करामाक्षिकयुक्तः । यनागू शालिभिस्तथैव शर्करामाक्षिका-
 न्विता शस्ता । तथा चिरतनैः क्रोद्रवैः शर्करामभुयुक्ता यवागू शस्ताः ।
 तथा शीतेन शीताकृतेन द्रव्येण शीतर्विर्द्रव्यै सिद्धेन भोजन हितम् । अथवा
 शीतशीतजलै परिपिक्तस्य पुसः पयसा सशर्करामार्द्विक भोजन हित ।
 अथवा न केवल पयसा सात्म्यादिवशात्सांसरसैर्जागलैः किंचिदग्ललवणै-
 पृतभर्जितैर्भोजन हितम् । तथा मुद्गमसूरादिकानां शूपैर्जीवनीयरसयुतैर्भोज-
 न हितम् । तथा शीतैः शीतर्विर्द्रव्यैश्चदनादिभिस्तथेशुरसे सिद्ध क्षीरघृत
 नस्य हितम् । क्षीरोद्भव घृत क्षीरघृत तथा सूत्रस्थानोदिता निर्वापणा रोपणा
 गंडूपा हिता । तथा दाहज्वरे य उक्ता लेपाद्या दूर्वादिभिर्वातपित्तप्रैरित्यादि-
 ग्रथनिर्दिष्टास्ते च हिता । तथा निरीहत्वं निर्वापारत्वं हित तथा मनसो
 रतिर्निर्वृत्तत्वान् । तथा महासरितां महान्हदानां महातडागानां च दर्श
 नस्मरणानि हितानि ।

इति तृष्णामु सामान्येन चिकित्सितमुक्त विशेषेणाह ।

तृष्णाया पवनोत्थाया सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥

रसाश्च वृंहणा रीता विदायादिगणावु वा ।

एवनोत्थायां तृष्णायां दधि गुडेन सह शस्यते । मातरसाश्च बृहणाः
शस्ताः । तथा विदार्यादिगणानु विदारिपचागुलेत्यादिभिः सूत तेषु
पानीय शस्तम् ।

पित्तजायां सितायुक्तः पकोदुंबरजो रसः ॥ ६७ ॥

तत्कायो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणानु वा ।

तद्विधैश्च गणैः शीतकपायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥

मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरोवृक्षैश्च कल्पितान् ।

बीजपूरकमृद्धोका वटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥

मूलानि कुशकाशाना यष्ट्याहं च जले शृतम् ।

ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपंचसाराणु वा पिवेत् ॥ ७० ॥

पित्तोत्थायां शर्करान्वितः पकोदुंबरफलजो रसस्तेपामुदुवराणां वा का
यो हिमस्तद्वच्छीता युक्त शस्यते । तथैव सारिवादिगणानु सारिवोक्षीरे-
त्यादि भ्रशस्यते । तद्विधैः शीतवीर्यैश्च गणैः कृतान् शीतकपायान् ससिताम-
क्तिकान् पिवेत् । तथैव मधुररसैर्द्राक्षादिभिर्द्रव्यैः कल्पितान् । क्षीरोवृक्षैश्चा
श्वत्थन्यग्रोधादिभिः कल्पितान् शीतकपायान् सशर्करामधून् पिवेत् ।
बीजपूरकादिपल्लवान् कुशकाशानां मूलानि मधुक चैतज्जले शृत पिवेत् ।
शीतमिनि मकृतत्वायोग्यत्वाच्चात्र योज्य । अथवा ज्वरचिकित्सितोक्त
द्राक्षामधूकेत्यादिक फाट शीतकपाय पिवेत् ॥

*पचसाराणु वा मधुरखर्भुरमृद्धाकेत्यादि रक्तपित्तचिकित्सिते पठित पिवेत् ॥

कफोद्भवाया वमनं निवप्रसववारिणा ।

विल्वाढकी पंचकोलर्भपंचरुसाधिनम् ॥ ७१ ॥

जलं पिवेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।

मूद्रयुप च सव्योपपटोलीनिवपल्लवम् ॥ ७२ ॥

यवाह्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहाश्च शीलयेत् ।

श्लेष्मन्नायां तृष्णाया निवपत्रपानीयेन वमन शस्तम् । विल्वादिभिर्मल

साधित कफतृष्णायां पिवेत् । रजन्या हरिद्रया जलं सिद्धं पिवेत् सक्षौ-
द्रयर्कर कफतृष्णायां मुद्गयूप च त्रिकटुपट्टोलं निवपह्वान्वितं पिवेत् ।
मवात्र तीक्ष्णकवलं तीक्ष्णनस्य तीक्ष्णलेहं च शीलयेत् ।

सर्वरामाञ्च तद्धंत्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥

श्रूपणारुष्करवचाफलांम्लोष्णांबुमस्तुभिः ।

सर्वरामाञ्च तृष्णायां सत्यां तद्वत्सन्निपातघ्नी आमघ्नी च क्रिया इष्टा
तथा च वमनमिष्टं श्रूपणारुष्करवचादियुक्तेन फलालेनोष्णजलेन वा
मस्तुना वा इष्टं ।

अन्नात्ययान्मंडमुष्णं हिमं मथं च कालवित् ॥ ७४ ॥

अनात्ययादन्नविरहान्त्रृष्णायां सत्यां मडमुष्णशीतं मथं च कालमकृतिसा-
त्म्यादिवत् पिवेत् । वातकफमृत्तिना पित्तश्लेष्ममृत्तिना पित्तमृत्तिना च
हिमो मथं पेयः । एव कालसात्म्यादिषु निरूप्य । सक्तवः सर्षिपाभ्यक्ताः
शीतोदकपरिप्लुता । नातिद्रवो नातिसाद्रो मथ इत्यभिधीयते ।

तृषि श्रमान्मासरसं मथं वा ससितं पिवेत् ।

श्रमान्त्रृषि जातायां मासरसं मथं सशर्करं पिवेत् ।

आतपात्ससितं मथं यवकोलाजुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥

सर्षाप्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याकृकाजिकैः ।

आतपात्त्रृषि यवकोलोद्भवैः सक्तुभिः सशर्करं मथं पिवेत् । सर्षापि
चांगानि तिलपिण्याकृकाजिकैर्लिपेत् ।

शीतस्नानात्तुमद्यांशु पिवेत्तृष्णान् गुडानु वा ॥ ७६ ॥

शीतस्नानाञ्च तृष्णा मद्यांशु पिवेत् । तृष्णानिनि मनुषि मयडिति ण्डवे
रूपम् । गुडजलं वा पिवेत् ।

मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोम्ललवणैर्युतम् ।

मद्यात्तृष्णानर्धजल मद्य स्नातश्चाम्ललवणाभ्यां युत पिबेत् ।

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥

क्षेहेन तीक्ष्णतरोऽपिर्ष्यस्य स नरस्तृष्णान्निसर्गशीतल जल पिबेत् ।

स्नेहादुष्णांशु जीर्णात्तु जीर्णान्मिडं पिपासित ।

क्षेहात् पुनरजीर्णात् पिपासित उष्णांशु वा पिबेत् । जीर्णात्तु स्नेहात्तु
पि मड पिबेत् ।

पिबेत्स्निग्धान्नतृपितो हिमस्पर्द्धि गुडोदकम् ॥ ७८ ॥

स्निग्धानेन भुक्तेन तृपितो हिमस्पर्द्धि तु हिमशीतल गुडोदक पिबेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन तृपित पीत्वोष्णांशु तदुच्छिखेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन भुक्तेन तृपित पीत्वोष्णांशु तद्गुर्वाद्यन्नमुद्दमेत् ।

क्षयजाया क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥

क्षयजाया तृपि क्षये हित यद् बृंहणमौषध तत्सर्वं हित शस्तम् ।

कृशादुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।

कृशादीनां तृपिजातायां क्षीर हितमथवा छागो रसो हित ।

क्षीर च सोर्ध्वातायां क्षयकासहरै शृतम् ॥ ८० ॥

सोर्ध्वातायां तृपि क्षयकासहरै शृत क्षीरहित । च शब्दा मासरसश्च ।

रोगोपसर्गजाताया धान्यांशु ससितामधु ।

पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रियारोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥

रोगोपसर्गजातायां तृपि धान्यांशु ससितामानीकपाने प्रशस्त । सर्वा च
क्रियारोगाद्यपेक्षया शस्ता ।

तृप्यन् पूर्वामवक्षीणो न लभेत जलं यदि ।

मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं तत ॥ ८२ ॥

सात्म्यान्नपानभेपज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।

तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्चिकित्सितुम् ॥८३

पूर्वामयेन क्षीणः सन् तृष्णक् पिपासितो यदि जल न लभेन तदा मरण दीर्घरोग वा मामुयात् । ततश्च हेतोस्त्वरित शीघ्रतरं तस्य नरस्य पूर्वमन्येभ्यो रोगेभ्यः सात्म्यान्नपानभेपज्यैस्तृप जयेत् । ततोपर रोग किमेव क्रियत इत्याह । तस्या तृपि जिताया सत्यामन्योपि रोग उपक्रमितु शक्यः ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सित नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

छर्द्यादिचिकित्सितादनतर मदात्ययचिकित्सितारभश्चिकित्सामान्यहेतुर्यतस्तृष्णाया यथा वातपित्ते कारण तथा मदात्ययस्यापि ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यं दोषमधिकं पश्चेत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

य दोष तत्र मदात्यये वातादिकमुल्लक्षण पश्येत्क्षयेज्जानीयात्तस्य दोषस्यादौ प्रथम एव प्रतिकारयेत् प्रतिकार कुर्यात् । एव समविषमदोषो मदात्ययश्चिकित्स्यः । तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये कफस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।

पित्तमारुतपर्यतः प्रायेण हि मदात्ययः ।

हि यस्मात्कालक्रमेण पित्तमारुतापसानो बाहुल्येन मदात्ययः स्यात् । प्रथमं कफस्याधिक्य । ततः पित्तमारुतावधिकौ भवतः । कफस्थानानुपूर्व्या व्याख्याम न्नरचिकित्सिते व्याख्यातम् ।

हीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥

समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।

मद्यस्य विपसादृश्यात्

हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिहस्यते स व्याधिस्तेनैव मद्येन समपीतेन सम्यग्मात्रेण पीतेन शाम्यति । यावद् दृष्टेर्न सभ्रातिर्यावन्नक्षोभ्यते मनः । तावदेव विरतव्यं मद्यादात्मवता सदेत्येव लक्षणं पानं सममेव पीतम् । येनैव माद्रीकेनाथवा माध्वेन गौडादिना वा यो जातो व्याधिः स तेनैव माद्रीकादिना शाम्यति । कुत एव स्यादित्याह । मद्यस्य विपसादृश्यात् । यथा तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्विषं युक्तं तथैव तत्सख्यात्तैरेव गुणैर्मद्यमपि युक्तं । ततश्च मद्यस्य मद्येनैव शान्तिर्युक्ता । ननु यदि विपसादृशं मद्यस्य ततो यथा विषस्य विपात्रेण शान्तिस्तथा मद्यस्यापि मद्यातरेण शान्तिः प्राप्तेत्याशयथाह ।

विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विपात्रमपेक्षते ।

सत्यमेतन् एव भाषाम् । किंतु गुणैर्दशभिर्रूत्कर्षवृत्तिभिरधिकशक्तिस्वरूपैर्योगात्सवधादिषु विपात्रमपेक्षते । न तु तदिना तदेव स्वोत्प्रे रोगप्रशमायालम् । मद्यं तु हीनवृत्तिभिर्दशभिर्गुणैर्योगात् मद्यांतरमपेक्षते । एव तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्विपात्रमद्यस्य वैलक्षण्यम् ।

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मद्येनान्नरसच्छेदो विदग्धः क्षारता गतः ।

यानुकुर्यान्मंदतृणमोहज्वरांतर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ ६ ॥

जीर्णामद्यदोषस्य प्रकांशालाद्यवे सति ।

यौगिकं विधिवद्भुक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ ७ ॥

स्वभावत एव तीक्ष्णोष्णेन तथा अतिमात्रेण तथा अम्लविदाहिना मयेन पीतेनान्नरसहेदो विदग्धः क्षारता च गतो यान्मदादीन् कुर्यात् । तथा भोजनतो मयोत्क्रिष्टेन दोषेण खेतस्मि रुद्धो वा दाहणा मूर्धादिषु वेदनाः कुर्यात् तान्मदादीन् ताश्च वेदनाः मयमेव यौगिक विधिना युक्त निहत । किंभूतस्य पुरुषस्य । जीर्णमद्यदोषस्य तथा प्रकाश्यायां लाषवे सति ते च ताश्च तान् पुमान् स्त्रिया इत्येकदशेप । ननु यदि मयमेव तान्नि- हति तन्निश्चिक्षितारारभो न युक्त । नैव । बन्धो हि चिक्षित्साः प्रतिरोग मोक्ता । तस्माच्चिक्षित्सातरापन्थासो युक्त एव । ननु कथं तान्मद्यमेव निहतीत्याह ।

क्षारो हि याति माधुर्यं रौध्रमम्लोपसंहितं ।

मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्वदनादन्तम् ॥ ८ ॥

यस्मान् क्षारोम्लोपसंहितो द्रागेव माधुर्यं याति । आम्लेषु मध्ये मद्य श्रेष्ठ दोषविष्वदनात् पर्याप्तम् ।

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।

सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥

पुरा मदात्स्यविदानोक्तैस्तीक्ष्णोष्णाद्यैर्गुणैस्तथा मद्यवर्गोक्तैर्दीपनाद्यैर्गु- णैः करणभूतैस्तदेव मद्य मुष्टु धातुसाम्यकरम् । धातुसाम्यकरमिति तत्रात्र हेतौ नृच् ।

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्स्ययौषधम् ।

जीर्यत्येतावता पानं कालेन विषया गृतम् ॥ १० ॥

सप्ताहमद्यनाष्टरात्रं पानात्स्ययौषधम् । कुर्यात्साधिकं कालम् । यत एतावता कालेन विमार्गस्थं पानं परिणमति ।

परं ततोनुनानि यो रोगस्तस्य ज्ञेयम् ।

यथायथं प्रयुजीत कृतपानात्स्ययौषधः ॥ ११ ॥

तत एतस्मात्कालादनंतरमूर्ध्वं यो रोगोनुवभाति तस्य रोगस्य कृतपा-
नात्ययौषधश्च यथास्वं भेषजं मयुञ्जीत ।

इति सामान्येन चिकित्सितमुक्ता विशेषेणाह ।

तत्र वातोल्बणे मर्द्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥

यवानीहपुपाजाजीव्योपत्रिलवणार्द्रकैः ।

शूल्यैर्मांसैर्हरीतकैः स्नेहवाद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥

उष्णास्त्रिग्धाम्ललवणा मद्यमांसरसा हिताः ।

आघ्राघ्रातकपेशोभिः संस्कृता रागखांडवाः ॥ १४ ॥

गोधूममापविठ्ठीर्मृदुश्चित्रामुखप्रियाः ।

आर्द्रिकार्द्रककुल्मापसूक्तमांसादिर्गभिणी ॥ १५ ॥

सुरभिलंबवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।

स्वरसो दाडिमः काथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥

शुंठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्तांभोत्थाम्लकांजिकम् ।

अभ्यंगोद्धर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥

घनश्रागुरुजो धूपः पंकश्रागुरुकुंकुमः ।

कुचोरुश्रोणिरालिन्व्यो यौवनोष्णांगयष्टयः ॥ १८ ॥

हर्षेणालिगनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।

तेषु मदात्ययेषु मध्ये वाताधिके मदात्यये पिष्टकृतं मर्द्यं दद्यात् ।
बीजपूरकादिभिर्देशसाभ्यादिवशात् समस्तैर्व्यस्तैर्यथा योगयुक्तं तथा मे-
ध्यस्य मेदुरस्य मांसस्य रसाः हिताः । किंभूताः । उष्णाः स्त्रिग्धाम्ललवणाश्च
तथा रागाः खांडवाश्चान्वातरूपेणैभिः संस्कृता हिताः । लक्षणमेवानु-
चर्यायामुक्तं । तथा गोधूममापाणा विठ्ठीर्हिताः । किंभूताः । मृदवोऽतीक्ष्णाः
चित्रा नानाप्रकारा मुखप्रिया वदनकचिह्नः । तथा आर्द्रिकादिर्गभिणी
अच्छवारुणी च हिता । किंभूता । सुरभिलंबवणा शीता च । तथा निगदा

पुराणा तथा दाडिमात्स्वरसोहितः । पंचमूलात् कनीयसो ह्रस्वात्
 काथः श्रुंठीधान्यांश्चकाथो हितः । तथा मस्त्वादि हितं । तथाभ्यंजनादि
 उष्णं हितं । प्रावरणमाच्छादनं घनं हितं । अगरुजश्च धूपो घनो बहुलो
 हितः । अगरुः कुकुमपंकोनुपानं हितं । तथा भ्रिया हर्षेण मीत्या
 आलिंगनं परिष्वंगस्तत्र युक्ताः । संवाहनेषु शरीरमर्दनेषु च युक्ता हिताः ।
 कुचाश्वोरवश्च श्रोणयश्चैतैः शालंते यास्ता एवम् । तथा यौवनेनोष्णागय-
 टिः शरीरलता यासां ता एवम् ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तैः ।

सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥

स्वादुवर्गकपर्यैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

पित्ताधिके मदात्मये बहुजलं शार्करं मद्यविशेषं योज्यं । मधुमाक्षिकं
 वा रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तैः । तच्च सुष्टु शीतं कृत्वा योज्यं । परूपकाप्यत्र
 मधुराणि योज्यानि नाश्लानि तेषां कफपित्तकरत्वात् । तथा च मुनिः ।
 अम्लं परूपकं द्राक्षावदराण्यारुकानि च । पित्तश्लेष्मप्रकोपीनीति । तादृक्
 च सुशीतं पानकं योज्यं । किंभूतम् । सह सित्तासक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम् । सक्त-
 वश्च लाजा नियोज्या योग्यतरत्वात्प्रतु यवानाम् । तथा स्वादुवर्गस्य काथेन
 सयुक्तं मद्यं समाक्षिकं योज्यम् ॥

शालिपट्टिकमश्रीयाच्छशाजैणकपिंजलैः ॥ २१ ॥

सतीनमुद्रामलकपटोलीदाटिमैरपि ।

शालिपट्टिकं भुजितं कैः सह । शशादिजै रसैर्दाडिसाल्मवशात्
 सतीनादिजैश्च रसैः ।

कफापेत्तं समुत्क्रिष्टमुच्छिखेत्तृद्धिदाहवान् ॥ २२ ॥

पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।

द्राक्षारसं वा संसर्गां तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाभिर्दीप्यते तस्य दोषोपात्तपाचनः ।

तृद्धिदाहवान्मदात्ययी कफपित्तं समुत्क्रिष्टं समुत्थितं स्वस्थानाच्युत-
भासं सम्यग्बभूवत् । किं कृत्वा । अनु शीतं पीत्वा मथ वा भूरिणा इक्षुरसेन
संयुतं पीत्वा । अथवा द्राक्षारसं पीत्वा । परमनतरं संसृगीं तर्पणादिभिः
सुष्टु हितः । कृतवमनादिकस्यानंतरं पेयादिक्रमः सप्तर्षीभ्युच्यते । एव
कृते सति तस्य मदात्ययिनोऽभिर्दीप्यते । किंभूतः । दोषोपस्थांनास्याहारस्य
पाचनः ।

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजामु च ॥ २४ ॥

तृष्णायां सविदाहाया सोत्क्रेशे हृदयोरसि ।

गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥

सशृंगवेरं युंजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वोदिरुजामु च तृष्णायां विदा
हसहितायां हृदये उरसि च सोत्क्रेशे सति गुडूच्यादीनां रसमथवा पटो
लस्य रसं सनागरं युंजीत । अल्पस्तित्तिरिस्तित्तिरिं प्रति सुप्रतिनामात्रार्थं
इत्यव्ययीभावः ।

तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्भते ॥ २६ ॥

दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णेद्यान्मधुराम्लेन च्छागमासरसेन वा ॥ २७ ॥

अतिवृथ्यते च पुरुषाय वातपित्तेधिके सति द्राक्षारसपानं दद्यात् । किं
भूतम् । शीतलं तथा दोषानुलोमनम् । जीर्णं च तस्मिन् छागमासरसेन मधु
राम्लेनाश्रीयात् ।

तृप्यल्पशः पिबेन्मद्यं मेदं रक्षन् बहूदकम् ।

मुस्तदाडिमलाजानु जलं वा पाणिनीशृतम् ॥ २८ ॥

पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

पुराणा तथा दाडिमात्स्वरसोहितः । पचमूलात् कनीयसो ह्रस्वात्
 काथः शृंठीधान्याव्वकाथो हितः । तथा मस्त्वादि हितं । तथाभ्यंजनादि
 उष्णं हितं । मावरणमाच्छादनं घनं हितं । अगरुजश्च धूपो घनो बहुलो
 हितः । अगरुः कुंकुमपंकोनुपानं हितं । तथा प्रिया हर्षेण प्रीत्या
 आलिंगनं परिष्वंगस्तत्र युक्ताः । संवाहनेषु शरीरमर्दनेषु च युक्ता हिताः ।
 कुचाश्वोरवश्च श्रोणयश्चैतैः शालंते यास्ता एवम् । तथा यौवनेनोष्णागय-
 ष्टिः शरीरलता यासां ता एवम् ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

रसैर्दाडिमसर्जूरभव्यद्राक्षापरूपकैः ।

सुशीतं ससितासक्तुयोग्यं ताट्कं च पानकम् ॥ २० ॥

स्वादुवर्गकपायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

पित्ताधिके मदात्मये बहुजलं शार्करं मद्यविशेषं योग्यं । मधुमाक्षिकं
 वा रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तैः । तच्च सुष्टु शीतं कृत्वा योग्यं । परूपकाण्यत्र
 मधुराणि योग्यानि नाग्लानि तेषां कफपित्तकरत्वात् । तथा च मुनिः ।
 अम्लं परूपकं द्राक्षावदराण्यारुकाणि च । पित्तश्लेष्मप्रकोपीनीति । ताट्कं
 च सुशीतं पानकं योग्यं किंभूतम् । सह सितासक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम् । सक्त-
 वश्च लाजा नियोग्या योग्यतरत्वाच्चतु यवानाम् । तथा स्वादुवर्गस्य कायेन
 सयुक्तं मद्यं समाक्षिकं योग्यम् ॥

शालिपट्टिकमश्रीयाच्छशानैणकर्पिजलैः ॥ २१ ॥

सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।

शालिपट्टिकं भुञ्जीत । कैः सह । शशादित्रै रसैर्देशादिसात्म्यवशात्
 सतीनादित्रैश्च रसैः ।

कफपित्तं समुत्थिष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ २२ ॥

पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।

द्राक्षारसं वा संसर्गां तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।

तृद्धिदाहवान्मदात्ययी कफपित्त समुत्क्रिष्ट समुत्थित स्वस्थानाच्युता-
भास सम्यग्बमेत् । किं कृत्वा । अनु शीत पीत्वा मद्य वा भूरिणा इक्षुरसेन
संयुत पीत्वा । अथवा द्राक्षारस पीत्वा । परमनंतर सप्तर्षी तर्पणादिभिः
सुष्टु हितः । कृतवमनादिकस्यानंतर पेयादिक्रमः सप्तर्षीत्युच्यते । एव
कृते सति तस्य मदात्ययिनोऽपि दीप्यते । किंभूतः । दोषशेषस्यान्नास्याहारस्य
पाचनः ।

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥

तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्रेशे हृदयोरसि ।

गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥

सशृंगवेरं युंजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वदिरुजासु च तृष्णायां विदा
हसहितायां हृदये उरसि च सोत्क्रेशे सति गुडूच्यादीनां रसमथवा पटो-
लस्य रस सनागर युंजीत । अल्पस्तिरिप्रतिभोजनं मति सुप्रतिनामात्रार्थं
इत्यव्ययीभावः ।

तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥

दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णेद्यान्मधुराम्लेन च्छागमासरसेन वा ॥ २७ ॥

अतिवृश्चते च पुरुषाय वातपित्तेधिके सति द्राक्षारसपानं दद्यात् । किं
भूतम् । शीतल तथा दोषानुलोमनम् । जीर्णे च तस्मिन् छागमासरसेन मधु-
राम्लेनाश्रीपात् ।

तृप्यल्पशः पित्तेन्मद्यं मेदं रक्षन् बहूदकम् ।

मुस्तदाडिमलाजानु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥

पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

तृपिसव्यामव्यं मंदं मेदं रक्तन् बहूदकं मद्यं पिवेत् । पर्णिनीभिः
कथितं वा पटोल्यादिशृतं वा सर्वमेतच्छीतं पातव्यम् । यत्तोयं स्वभावादेव
वा हिममितं ।

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥

यः शुष्कगलताल्बोष्ठो जिह्वा निःरुण्य चेष्टते ।

पाययेत्कामतोभस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

मद्यातिपानाद्वेतोरब्धातौ क्षीणैर्ल्याभूते तेजसि चोद्धते क्षोभिते सति यः
पुरुषः शुष्कगलताल्बोष्ठः सन् बिह्वानिःरुण्य निःसार्थं चेष्टत इतश्चे-
तश्च लुठति तं नरं कामत इच्छया अंभो निशये यः पवनस्तेनाहतं
पाययेत् ।

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुकीकाचुकीकारसः ।

पंचाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

कोलादिभिः पंचाम्लको मुखालेपो द्राक् तृष्णां शमयति ।

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥

दाहं प्रकुरुते घोरं तत्रातिशिशिरो विधिः ।

अशाम्यति रसेस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥

पानस्य मद्यस्योष्मा त्वच मासः पित्तरक्ताभ्यामभिमूर्च्छितो मिश्रितो
दाहं दाहणं मकर्येण कुर्वते । तत्र दाहे शीतो विधिः कार्यः शीतोपचा-
रेणाप्यशाम्यति सति दाहे मासरसेस्तृप्ते नरे रोहिणीसन्नां शिरा व्यधय-
द्द्वैद्य इति शेषः । व्यधयेदिति घटादित्वान्मित्वे ह्रस्वः ।

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिवेत् ॥ ३४ ॥

शीतं शुंठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

श्लेष्माधिकं मदात्ययं वमनोपवासाभ्यां जयेत् । शुंठयाद्यन्यतमोदकं
शीतरूपाय पिवेत् ।

निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ ३६ ॥

ततो निराम जातक्षुध सत काले यथोचिते शार्कर बहुमाक्षिक बहुक्षीद्र पाययेत् । मधुमाक्षिक वा बहुक्षीद्र । द्रयमप्येतत् पुराणम् । तथारिष्टमथवा दिहृत पाययेत् सीधु वा पाययेत् । किंभूतम् । रूक्षा ये तर्पणास्ते सयुक्तं यवानीशुठीभ्यां सयुक्तम् ।

यूपेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ।

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥

शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।

साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योपदाडिभिः ॥ ३८ ॥

तथा कौलत्थेन यूपेण यवगोधूमं भोजयेत् । किंभूतेन तनुना स्वच्छेन । तथाल्पेन उष्णेनाम्लकटुतिक्तेनाम्लघृतेन । अथवा शुष्कमूलकजै रसैश्छागैर्वा रसैर्धन्वचारिणा वा रसैर्भोजयेत् । किं भूतः । सहाम्लवेतससैर्धन्वपटोलपत्रत्रिकटुकदाडिभिः ।

प्रभूतशुंठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।

बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३९ ॥

करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।

प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥

यथार्थि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिवेत् ।

मांसं यथामि अग्न्यनतिक्रमेण भक्षयन्माधवं निगदं पुराणं पिवेत् । किंभूतम् मांसं । विविधैः प्रकारैः कल्पितो निष्पादितो निमर्दको येन मासेन तद्वि कल्पितनिमर्दकम् । तदेव विविधप्रकारत्वं निमर्दकस्याह । प्रभूता उक्ताः शुंठीमरीचहरितार्द्रकपेशयो यस्मिन्सुदेवम् । हरितार्द्रकस्य शस्त्रकृताः प्रादीर्षाकारा अत्रयथा पेशय उच्यते । बीजपूररसादिभिरम्लतथा भृष्टो

यथायथं स्नेहादिना नीरसः शुष्कप्रायो वर्तितो व्यञ्जनप्रकारो यत्तत्तदेवम् ।
 करीरादिरोचिष्णुरोचनशील बहुप्रभूत शालनं हरितक यस्मिन् तथा प्र-
 कर्षेण व्यक्तं स्पृष्टं दृश्यमाणमष्टांगलवणं यत्र तदेवं विविध कल्पनं कृतं-
 म् । क्रियाविशेषणान्येतानि ।

सितासौवर्चलाजाजीतित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४१ ॥

त्वगेलामरिचार्द्धशामष्टांगलवणं हितम् ।

स्त्रोतोविशुद्धचक्रिकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४२ ॥

सिताद्यैरष्टांगलवणमन्वयसंज्ञं कफाधिके मदात्यये हितम् । स्त्रोतः शुद्धि-
 कृदमिदीपनं च ।

रूक्षोष्णोद्धर्तनोद्धर्षस्त्रानभोजनलंघनैः । -

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।

रूक्षोष्णैरुद्धर्तनादिभिल्लघनेन तथा युक्त्या देशकालाद्यपेक्षिण्या सकामा-
 भिर्दयिताभिः सह यज्जागरणं तेन तेन च कफाधिको मदात्ययो द्रागेव
 शमं याति ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४४ ॥

संनिपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।

तत्र वातोत्वणे मयमित्यादि । पित्तोत्वणे बहुजलमित्यादि । तथा
 उल्हेखनोपनासाभ्यां जयेत् । श्लेष्मोत्वणमित्यादि च त्रिविधं संनिपातं
 पृथग्दोषबलं प्रतिलक्षणीकृत्य कर्म निर्दिष्टं कर्मेदमुक्तं न केवलमत्र त्रि-
 विधे संनिपाते द्वेषेपि दशविधे संनिपाते विकल्पयेद् द्विविधं कृत्वा कल्पयेत्
 कुर्याद्वैद्य इति शेषः । एतदुक्तं भवति । वातोत्वणे मदात्ययजे संनिपाते
 यत्कर्म निर्दिष्टं तथा पित्तोत्वणे मदात्ययजे संनिपाते यत्कर्म निर्दिष्टं
 तदेव वातपित्तोत्वणे कुर्यात् । एवं दोषबलमपेक्ष्य सर्वस्मिन् मदात्यये
 चिकित्सितं कुर्यात् । स दशविधः संनिपातः दिग्भङ्गितायाथेह प्रद-

इति । उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा हिमः । उत्कर्षणे
 यदा द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयकः । एको मध्येन दोषः स्याद् द्वा
 वल्येन तृतीयकः । उत्कर्षेणैक एवस्यादल्पेन द्वौ चतुर्थकः । उत्कर्षेण यदा
 द्वौ तु अल्पेनैकश्च पचमः । एकोऽल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठकः ।
 उत्कर्षेणः समस्ताः स्युरेव भवति सप्तमः । मध्येन सर्वेपि यदा तदा भवति
 चाष्टमः । अल्पेन सर्वेपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः । अल्पेनैको मध्ये-
 नैकस्तरामन्य इति स्फुटाः । सनिपातस्य मुनिना दशभेदाः प्रकीर्तिताः ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥

परूपकमधुकैलासुराद्वैश्च सितान्वितैः ।

सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितं ॥ ४६ ॥

मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यमिदीपनम् ।

त्वगादिभिः शर्करान्वितैः कपित्थरसयुक्त कर्पूरकृताधिपानक सर्वेषु
 मदात्ययेषु पातव्य रुच्यमिद्विकरम् ।

नाविक्षोभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥

कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।

मद्यं यस्मान्मानस न अविक्षोभ्य अपि तु मनसः प्रक्षोभण कृत्वा न
 च शरीरस्य विहननमकृत्वा एव यथा कथचिन्मदात्यय कुर्यात् । यतश्चै-
 तस्माद्देतोर्हर्षोत्पादका क्रिया एष्टव्या नातोभ्येत्यय पाठो न श्रेयान् ।
 अल्प वादेशस्यात्र दुर्लभत्वात् ।

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥

न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।

तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥

श्रीम्बोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।

शुद्धिशमनाद्येषूपक्रमेण कृतेष्वपि यदि मददोषान्मद्येत्ये व्याधिर्न
 धाम्येत् तस्य मद्येन विदग्धस्यात एव च कफं सीम्भे धाती क्षीणेऽन एव

जाते दीर्घलयाधवे अल्पममाणत्वे काशे च सति तदानीं सामर्थ्याद्वात-
पित्तयोरतिरिक्तता वातपित्ताधिकस्य च क्षीणोजस्त्वान्तथा पयः पथ्यम् ।
यथा ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथाऽर्षम् । वर्षमिति वृषे कृद्धिधौ भयादीनामुपस-
ख्यानमित्यच् ।

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ९० ॥

ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

हि यस्मात्तस्य तुल्यगुणैः सर्वैर्गुर्वादिभिरोजसः क्षीर मद्याश्च विपरीत
गुणैः । तथा च मुनि । स्वादुशीत मृदुस्निग्ध बहल श्लक्ष्णपिच्छिलम् । गुरु-
मद प्रसन्न च गन्ध दशगुण पयः । तदेव गुणमेवोजः सामान्यादभिवर्धये-
दिति । यतश्चैव । तस्मान् मद्यक्षीणस्य क्षीणमोजः क्षीरमाश्वेव पुष्यति
वृद्धिं मापयति । नत्वपरं द्रव्यं यथोक्तहेत्वभावात् ।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ९१ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

न विट्क्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नौषधैर्वैर्यथा ॥ ९२ ॥

पयसा रोगे मदात्ययाख्ये निवर्तते बले जाते सति मद्योचितः पुमान्
क्षीरप्रयोगं निवर्तयेत् । मद्यं चाल्पाल्प क्रमेणोपयुञ्जीत । यथा विट्क्षयध्व-
सकोद्रवैरुषधै रसो न स्पृशेत् । विट्क्षयोद्भवा विकाराः कायशिरोरोगाद्या
ध्वंसकोपद्रवाः श्लेष्मनिष्ठीवादयः ।

तयोस्तुस्यादृतं क्षीरं वस्तयो वृंहणाः शिवाः ।

अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ९३ ॥

तयोर्विट्क्षयध्वंसकयोर्धृतं क्षीरं च चिकित्सितं स्यात् । तथा वस्तयो
वृंहणा शिवा निरपाया । तथाभ्यगादीनि यच्च वातपित्तजिदनुपानं तच्च स्यात् ।

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।

अतोऽस्य वक्षते योगो यः सुरायैव केवलम् ॥ ९४ ॥

युक्तमद्यस्य पुसो मयोत्थो व्याधिर्नोपजायते । युक्तमद्यत्वाद्यतोऽतो-
स्माद्धेतोरस्य मद्यस्य सयोगो वक्ष्यते । यः केवल सुखायैव स्यात् । अधु-
ना सुरा सपत्रामाह । तथा चोक्त संप्रदेऽभिनप्रदे ।

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।

दधार्त्त्यद्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥

अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ।

सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च ह्यते ॥ ५६ ॥

या सर्वोपधिसंपूर्णान्मथ्यमानात्सुरामुरैः ।

महोदधेः समुद्रता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ ५७ ॥

मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।

मदशक्तिमनुघ्नन्ती या रूपैर्वहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥

यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विधति ।

कुलागनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ ५९ ॥

अनंगालिगितैरंगैः कापि चेतो मुनेरपि ।

तरंगभंगभृकुटोनर्जनैर्मनिनी मनः ॥ ६० ॥

एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्दृतिम् ।

यथाकामं भटावाप्तिपरिदृष्टाप्सरोगणे ॥ ६१ ॥

तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य न्यजन्त्यमून् ।

यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६२ ॥

नित्यं हर्षानिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते ।

शोकोद्देगारतिभ्रयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६३ ॥

गोष्ठीमहोत्सवोद्यान न यस्या शोभते विना ।

स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्त शोचते यथा ॥ ६४ ॥

अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।

अर्षाद्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्विनया यया ॥ ६५ ॥

अनिर्देश्यमुखास्वादा स्वयंवेद्यैवं यापरम् ।

इति चित्रास्ववस्थामु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥

प्रियातिप्रियता याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्ंया पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६७ ॥

देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिनेत् ॥ ६८ ॥

या सुरा आश्विन महत्तेजो दीप्त दधाति । आश्विनमित्यश्विनोरिदमि-
त्यम् । नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते इत्यन्यनपत्य इति मकृतिभावः । या च
सुरा सारस्वत बलमुत्साहमैष्ट च वीर्यं शक्तिं वैष्णवं च प्रभाव माहात्म्य द-
धाति । या च मदनस्याश्च प्रहरण बलभद्रस्य या पुष्पार्थः पर प्रयोजनम् ।
या च सौत्रामण्या यज्ञे द्विजास्ये हुताग्रे च या हूयते । या च महोदधेः
सर्वोपधिसपूर्णा देवदानवैर्विलोड्यमाना लक्ष्म्यादिभिः सहोत्सन्ना । या च
सुरा मदशक्तिमत्यञ्जनि बहुभिर्मन्वादिभिराकारैः स्थिता । यां सुरा पीत्वा
विलासिन्यो मृगलोचना यथार्थमन्वर्थं नाम विश्वानि विलासो विद्यते यासा-
मिति । या पीत्वा कुलवामलोचनाप्युद्धतमानसा सती अनगालिगितैरगैर्मुने
रपि चेतः कापि नयति । तरगभगा कुटिला भृकुटिस्तरगभगाभृकुटिस्तया त
र्जनानि मणयकलहविशेषाम्नेर्मानिन्यो मानसमेक प्रसाद्य द्वयोरपि स्त्रीपुंसोर्या
निर्वृत्तौ सौख्यं या सुरा करोति । या सुरामास्वाद्य नराः समरे तृण
मिव प्राणास्त्यञ्जनि । कीदृशि युद्धे । यथेच्छ भटस्य गूरुपुरुषस्य या अ-
वाभिरिष्टिस्तया परित्कट्टो मुदितोत्तर संघो यस्मिन्नाहने तस्मिन् । यां सुरा
बहुभिः प्रकारैराहारादिमध्यासनलक्ष्मैस्तथा या बहुविग्रहा मधुमाधवादि-
भिरनेकशरीरां शील्यित्वापि नित्यं हर्षस्यातिवेगेन तत्पूर्वमिव तत्प्रथ-
ममिव सेवते । यां दृष्ट्वा उपलभ्यास्वादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते । य-
स्या सुराया ऋते गोष्ठ्यादिर्न शोभते यया च वियुक्तः शोचते । शोचत
इति नडिभ्यस्तद् । या चाप्रसन्ना कलुषापि प्रीत्यै प्रसन्ना स्वस्था सति स्वर्ग
एव स्यात् । यया चान् स्थितया द्रुमपि तु स्थित मन्यते । अनिर्देश्यमप्य-
वर्णनाय मुख यस्मिन्नास्वादे स तथाविध आस्वादो यस्या सैव । या के-

बलमात्मनैव वेद्या इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण चित्रामु नानाविधास्ववस्थामु
प्रिया रत्नभानुकरोत्यनुहरति । प्रियापक्षे नर्मार्थः । मण्यकलहार्यः । अ-
प्रसन्ना कुपिता । प्रसन्ना त्यक्तकोपा । अनिर्देश्यः मुखास्वादः सुखोपलभो
यस्या इति योग्यम् । एव या शीलथिल्वेत्यादिः सर्वोपि ग्रथः प्रियायामपि
योग्यः । तथा यद्यस्मात्सुरा प्रिया इष्टा अतिप्रियतां सुष्टुब्रह्मभव याति ।
यत्प्रियस्य प्ररुनत्वात्सुरा प्रियस्य विशेषेण प्रियतां याति । या सुरा प्री-
तिरिति या वागिति या पुष्टिरिति या देवादिभिः स्तुता । पानप्रवृत्तौ सत्या
येषां पानाधिकारोस्ति धर्मशास्त्रेभ्वनिषिद्धत्वात् ता पूर्वोक्तगुणा सुराविधिना
वक्ष्यमाणेन पिबेत् ।

संभवन्ति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्तादृते मद्यात्तेन सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

ते मेदोनिलकफोद्भवा रोगा न सभवन्ति । दारुणा दुःसहा ये विधियु-
क्तान्मद्यादृते न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मद्येन सर्वे मेदोनिलकफजा रोगाः
सिध्यन्तीति भावः ।

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ ७० ॥

देहस्य सा अवस्था मल्लिन्नदेहमेहादिका अस्ति यस्या पान निवा-
र्यते । मथादन्यथा किंभूतात् निगदान् । तथा त्रिविधौषधसंस्कृतात् ।
मद्यमेवविध वर्जयित्वा पान निषिध्यत इत्यर्थः ।

अनूपं जांगलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम् ॥ ७१ ॥

अनूपं जांगलं मांसं विधानेनाप्युपकल्पितं मद्यं विनोपयुक्तं कथं
संपरिणमति । पुनरपि मद्यमेव श्लेषयन्नाह ।

सुतीव्रभारुतव्याधिवातिनो लशुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान् गुणः ॥ ७२ ॥

लघुनस्य च दाहणतरवातव्याधिविनाशिनः मद्यमासुरहितस्य क्रियान्
गुणः स्यात् । अन्य एवेत्यर्थः ।

निगूढशल्याहरणे रास्त्रक्षारात्रिकर्मणि ।

पीतमद्यो विपहते सुखं वैद्यविकृतधनाम् ॥ ७३ ॥

तथा निगूढस्यात्यर्थं प्रणष्टस्य शल्यास्याहरणे तथा दास्त्रादिकर्मणि
पीतमद्यो नरः सुखमक्लेशेन वैद्यविकृतधनां कदर्थनां सहते ।

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ।

न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यनलपुष्टिकृत् ॥ ७४ ॥

तथा अनलस्यापेक्षतेजन रुच्यं शोकादिघ्नम् न च कदाचित् तस्मान्म
द्यात् परमन्यत् श्रेष्ठमस्त्यारोग्यादिकृत् ।

रक्षता जीवितं तस्मात्पेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

यत एव महागुण मद्यम् । तस्माज्जीवित रक्षता नरेण तथा आत्मवता
सुधीमतासदपेयमाश्रितानामुपाश्रितानां च हितम् । परम धर्मसाध
नमुपाय । अयास्य पाने त्रिधिमाह ।

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरून्यथास्वं

वृत्ति विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गंधजलाग्निपिक्ताम्

आहारमंडपसमीपगता श्रयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेत ।

स्वं यश कथकचारणसंघैरुद्धतं निरामयन्नतिलोकम् ॥ ७७ ॥

विलासिनीना च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यधोपैः ।

काचीकलापैश्चलकिकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादम् ॥ ७८ ॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रै

सजलविविधलेखशौभवस्त्रावृतागैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभि

श्चकितहारणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभि ॥ ७९ ॥

स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमेश्वरसंभ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥ ८० ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभि ।

संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्तत ॥ ८१ ॥

तालवृतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेपि विदधद्दशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मन ॥ ८२ ॥

चूतरसंदुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंग कातमनंगमिवोद्बहदंगं ॥ ८३ ॥

• तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा इदं प्राश्य प्राग्वय स्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ८४

धृतिमान् स्मृतिमानित्यमनूनाधिक्रमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥

जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रातिवर्धितश्रीकम् ।

कातामुखमिव सौरभद्वतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥

स्नातो नर सुरादीन् प्रगम्य यथास्व यथायोग्य समस्तस्य परिकरस्य
वृत्तिं कृत्वा अथ पानभूमिं मधजलेन कर्पूरोशीरादिना वा शीतानुना अ
भिषिक्तमाश्रयेत् । कीदृशीं । आहारमडपस्य निकटस्थिताम् । पीतमद्य
स्य दूरे व्रजन आयासादि स्यान् । वसनतिल्क वृत्त । अथ भूमि-अयणादन
तर शयनीये स्थितो मद्य पिबेदिति वक्ष्यमाणेन सवध । किं भूते । सुष्टु
आस्तते मदत्तमच्छदपटे । तथा कमनीये रम्ये । मित्रादिसहित । स्व यश
दत्यादि । किं कुर्वन् स्वमात्मीय यश कथकादिसर्पैर्निशमयन् श्रावयन् ।

कीदृशमुद्धत तथा अतिलोकमृद्भूतरूपम् । स्वागतावृत्तम् । तथा विलासिनी-
 नां सत्रपि गीतं निशमयन् । किं भूत । सहनुत्तेन सनृत्तम् । द्वयमपि वि-
 लासयोभि विलासलक्षणं मोक्षम् । स्वानामनगमनानां हर्षभूनेत्रकर्मणां
 चैव उलयते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् । तथा तद्रीत मधु-
 रतूर्यगन्धैस्तथा कांचीकलापैः स्फुटास्तथा रफुरत्नः किकिप्यः सूक्ष्मघटिका
 येषां तैस्तथाविधैस्तथाक्रीडाविहगैः सारसादिभिश्च कृतानुनादम् । उपजा-
 तिवृत्त । रोचनीवैडोळगैस्त्वगीभिर्भिर्युगपदितस्ततः सचार्यमाणम् । एव
 ह्यनुभूयमानं रामणीयकं धत्ते । किं भूनेराजनेपे । मणिक्कनकसमृत्ये । तथा
 विचित्रैर्नानाविधैः । तथा सजलं नानामकारलेखं यत् लीमवत् तेषां वृत्त-
 मगं येषां तैः । किंभूताभिस्त्वन्गीभिः । मुनिजनचित्तलोभसपादिनीभिः । तथा
 चकितस्त्रस्तो यो हरिणस्तद्वनेनैसाधुं मेक्षते यास्ताभिः । बाहुलकात् कर्त्त-
 रित्युद्गृह्यता रत्नभाभिः । गालिनीवृत्तम् । तथा गतमिति असंस्थितगनरस्थित
 स्वरूपं दधतीभिः । यतस्तनाभ्यां निनयेन च कृतादधिकं गौरवादलसमृत्तये
 श्वरस्य प्रभोर्यैः सभ्रमो भयं तस्मादाकुलगमनम् । अत एव च तरुणचित्तानां
 विलोभने कार्मेणं वशीकरणम् । द्रुतविलिखितमाह नभो भरो । तथा तन्व-
 गीभिरितस्ततो युगपत्सचार्यमाणं । किंभूताभिः । यैवनासवाभ्यां मत्ताभिः
 तथा विलासेनाधिष्ठितं आत्मा चित्तं यासां ताभिः । तथा च कीदृशं मधं ।
 तालवृन्तादिभिरतिशीतैः शीतलीकृतम् । दर्शनेप्येव रूपं मधं कामस्य वशा-
 नुगं जनविदधत्कदपौहीपनत्वात् किमुत किं पुनः पीतं सत्कामवशां जन-
 कुर्यात् । नौरलौयुकयुता रथोद्धता । तथा चूतरसादिभिः कृताधिवासं सुग-
 र्धकृतं । तथा मलिकया पुष्पविशेषेणोञ्ज्वलया विकसितया सनाथं युक्तम् ।
 यथा स्फटिकस्य विकाराः स्फाटिकी । स्फाटिकी चासीं शुक्तिश्च तस्यां
 गतस्थितं स्फटिकस्यैव स्फाटिकीत्युच्यते । पुत्रदात्रो दुर्निवारः स्यात् । तथा
 क्षतरगम् । एव च कातं रम्यमगमुद्गहन् उन्मेषने । अनगं पचत्तरामिनं
 चाक्षतरत्वेन कामोत्पादकत्वात् । दोषकवृत्तं । माक्षुपूर्वं तालीसायं चूर्णा-
 मलादिकं वा हृद्यमथवा वयं स्थापनं रसायनोक्तं प्राश्य भक्षयित्वा तथा
 सुमृष्टं उपलिप्ते भूमिभागे तत्प्रायिभ्यो मधपानाधिकृतेभ्यो देवदानवकूभा-
 डादिभ्यस्तोषोष्मिश्च मधं दापयित्वा पश्चाञ्जलं दापयित्व्यमित्यर्थः । ततश्चा

नतर पिवेत् । शालिनीवृत्तं । किं कुर्वन् । अनूनाधिकं पूर्वोक्तं क्रियमाचरेत् ।
 भृतिमान् स्मृतिमांश्च सन् । उचितेन योग्येनोपचारेण सर्वमेवोपपादयेत् ।
 किं भूतं मयम् । विकसितं च तत् सितासितसरोजं च विकसितासितसरोजं ।
 जितं न्यल्लुप्तं विकसितसरोजं याभ्यां नयनाभ्यां ते तथाविधे तयोः सक्रातः
 प्रतिविवत्वेन । तथा सवर्धिता श्रीर्यस्य सरकस्य तदेव तथा सौरभेण ततो
 रम्यगतित्वाद्भ्रमरसायीं येन तदेव । सुरभर्भावः सौरभम् । दग्ताच्च लघुपूर्-
 वीदित्यण् । तच्च कातामुखमिव । ततो जितविकसितासितसरोजनयनयोर्ग्री-
 सक्रातिः सचारः स कटाक्षेक्षितादिना । तथा सविवर्धिता श्रीः शोभा य-
 स्य तदेवम् । सकटाक्षेक्षिता हि मुखं निररा राजते । तथोत्तमस्त्रीणां मुखं
 सुगन्धिर्भवतीति । सौरभद्वयमधुपगणा विपुलतयान्यथा पादभाक् ।

पोत्वैवं चपकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो

गत्वा हारभुवं पुरः सुभिपन्नो भुञ्जीत भूयोत्र च ॥

मांसापूप्यूताद्रेकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चले

द्विस्त्रिर्वा निशि बाल्पमेव वनिना संचालनार्थं पिवेत् ॥८७॥

एवमेनेन प्रकारेण चपकद्वयं पीत्वा ततोऽनतरं परिजनं सर्वं वेश्यादि-
 कमपि सन्मान्य तथा आहारभुवं गत्वा सुभिपन्नः शोभनवैद्यस्य पुरोक्षे
 भुञ्जीत । अत्र चाहारं तु विमांसापूपादिभिर्युक्तं द्विस्त्रिर्वासरकं पिवेत् ।
 मांसापूरेति केचित् पेटुः । निशि तु कातायाः संचालनार्थं रजनार्थमल्पमेव
 पिवेत् न तु बहु । शार्दूलविक्रीडितम् । कानारजनयानं श्लाघयन्नाह ।

रहसि दयितामंके कृत्वा भुजांतरपीडनात्

पुलकिततनुं जातस्वेदा सकंपपयोधराम् ॥

यदि सरभसं सीधूद्वारं न पाययते कृती

किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतंत्रताम् ॥ ८८ ॥

कृती प्रवीणो यदि भियां मधोः सरकं न पाययते । ततः किं कस्या-
 दृही तत्रता गृहोपकरणसपादनक्लेशमनुभवति । किं कृत्वा । रहसि अके

उत्सगे दयिता कृत्वा । किं भूतां । भुजातरपीडनान् पुलकितशरीरिणम् । तथा
जातस्वेदाम् । तथासवेपथुकुचाम् । रोमांचस्वेदकपा. सात्त्विकाभावा. शृगा-
रस्याविर्भाषिका. । दयितायामिति गतिपुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् । पाययेन् इति
निगरणचलनार्येभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते न पादस्येत्यादिना निषिद्धे च स्वे-
त्यायात्मनेपद । भवति हरिणी त्सीनौल्मौगौरसोदधिमल्पते ।

वरतनुवक्रसंगतिमुगंधितरं सरकं

द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ॥

भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोल्पमपि

क्षयमतनुजोजसं परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥

किं भूत मद्यम् । वरतनुवदनसगत्या मुरभितरम् । तथा पद्मरागमणि-
द्रुतमिव द्रवत्वमिव प्राग्भासवरूपधरम् । यतश्च रतिश्रमेणान्पमपि मद्य
पिबतो मदो भवति ततो मद्यमोजसश्च क्षयहेतुः । अतनुजं क्षय परि-
हरन् स मद्यपायी पानानतर शयीत स्वप्यात् । नजभजजलगौ वयदि
नर्कुटक तु तदा ।

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।

असारसंसारसुखं परमेवाविगच्छति ॥ ९० ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।

इत्थमेवप्रकारया उक्त्या मद्य पिबन् पुरुषस्त्रिवर्गाद्धर्मार्यकामलक्षणा-
द्यस्मान्न हीयत इति कर्मकर्त्तरि तद् । असारसंसारस्य परम सुख चाधि-
गच्छति प्राप्नोति।अय मद्यपानलक्षण ऐश्वर्यस्योपभोग । सुरैरपि स्पृहणीय ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेधनं धनं ॥ ९१ ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्दते ।

निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥

तस्माद्द्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ।

जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रता ॥ ९३ ॥

अन्यथा एवमपि भोगमकुर्वतो हि विपत्तु सतीषु धनं द्रव्य पश्चात्तापेधन स्यात् । स ह्येव विपदि दितयति । किं मया धनमाप्योपभोगोस्मिन्नकृत इति । उपभोग विना भोगवानिति सोऽहुठमुच्यमानो गर्ह्यते । निन्दितत्वमेवास्य प्रकटयति । निर्मित इत्यादि अयमातिक्रम्यः कुस्वामी विधिना निधिपालको निर्मितः कृतः । यत् एव । तस्मात् पानस्य मध्याह्नस्थाया नियमेन पानं हितम् । ननु कथं निसर्गतो विषयलुब्धेन्द्रियेषु व्यवस्था पालयितुं शक्यत इत्याह । जित्वेत्यादि । विषयाभिलाषिणामिन्द्रियाणां स्वातन्त्र्यं जित्वा नियमेन व्यवस्थया पानं कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्दसवस्तु यो ।

यथोपपत्तिं तैर्मद्यं पातचर्यं मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥

वसुमतां धनिनामेव विधिः । ये तु भविष्यद्दसवस्तेषां च तैर्यथोपपत्तियथायुक्तिं हितं मद्यं मात्रया पातय्यम् ।

यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्यावन्न शोभते मनः ।

तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥

यावदेव दृष्टेर्न संभ्रांतिर्यावदेव मनो न शोभेति तान्तावदेव मद्यादात्मवता सर्वदा विरतव्यं निवृत्तिः कार्या । एष एव समययोगः । एतदतिक्रमोऽतियोगः । यथोक्ता समययोगादीनस्य लक्षणो हीनयोगः दोषदेशमदृत्त्यादीन् परीक्ष्य मिथ्यायोगः ।

अभ्यंगोद्धर्तनस्तानवासधूपानुलेपनैः ।

स्निग्धोष्णैर्भाषितश्चाग्नेः पानं वातोत्तरं पिबेत् ॥ ९६ ॥

वाताधिको नरोभ्यगोद्धर्तनादिभिः स्निग्धोष्णैर्भाषितो मद्यं पिबेत् ।

शीतोपचारैर्विविधैर्भधुरस्निग्धशीतलैः ।

पैत्तिको भाषितश्चाग्नेः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ ९७ ॥

पैत्तिको विविधैः शीतोपचारैश्चदनानुलेपनादीर्भधुरीन्स्निग्धशीतलैश्चाग्नेः सह मद्यं पिबेन्न सीदति ।

उपचारैरशिशिरैर्यवगोभूमभुङ्क्ते पिवेत् ।

श्लेष्मिको जांगलैमांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥

श्लेष्मिको यवगोभूमभुङ्क्ते सुन्मचमशिशिरैरुपचारैस्तथा मांसैर्द्रव्यैर्द्रवैर्मरिचसहैः सह पिवेत् ।

तत्र वाते हित मद्यं प्रायः पौष्टिकगौडिकम् ।

पित्ते सांभो मधुकफे मार्द्वाकारिष्टमाधवम् ॥ ९९ ॥

तत्र तेषु मयेषु मध्ये वाताधिके नरे प्रायो वाहन्येन मद्य पौष्टिक गौडिक च हित । पित्ते सजल समाक्षिक च मद्य हित । कफे मार्द्वाकारिष्टमाधव हितम् ।

प्राक् पिवेच्छ्लेष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।

वातिकस्तु पिवेन्मध्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥

श्लेष्मिकः प्राग्भक्त मद्य पिवेत् । पैत्तिको भक्त भुक्त्वा पिवेत् । वातोत्तरः पुनर्मध्ये भक्तस्य पिवेत् । समदोषो यथेच्छया भक्तस्य पूर्वं मध्यंऽन्ते वा पिवेत् ।

भद्रेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु चेष्टते ।

सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥

भद्रेषु प्रायेण वातपित्तघ्नं चिकित्सित । मूर्छासु मूर्छायेषु चेभ्यन्ते । सर्वत्रैव भद्रे मूर्छाये च पित्तमेवाधिकं जानीयान् । एव तेषामुपक्रमः ।

शीताः प्रदेहामणयः सेका व्यजनमारुताः ।

सिताद्राक्षेक्षुस्वर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥

सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषा सदाडिमाः ।

पाटिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०३ ॥

कल्याणकं महातिकं पट्पलं पयसाग्निकः ।

पिप्पल्यो वा शीलोद्धं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सप्ततक्षौद्रशर्करा ।

शीताः प्रदेहाः । पयो मधुरवर्गेण द्राक्षादिना सिद्ध । तथा रसा मांसर
सादयः । यूषाश्च दाडिमाम्बिताः । तथा शालयो रक्तशालय इत्यर्थः ।
पष्टिकादयश्च तथा घृत कल्याणकादिकमुन्मादप्रतिपेधोक्त । महातिक्त ।
कुष्ठचिकित्सितोक्त । पटूपल राजयक्ष्मचिकित्सितोक्त । तथा क्षीरेण चित्रका
तथा पिप्पल्या रसायनविधिनेन । अथवा त्रिलाजतुरसायनेन विधिना ।
अथवा त्रिफला सप्ततक्षौद्रशर्करा प्रयोक्तव्या ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥

पिवेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।

मृणालविस्फुण्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभया ॥ १०६ ॥

दुरालभा वा मुस्तां वा शीतेन जलेन वा ।

पिबेन्मरिचकोलारिथमज्जोशीरादिकेसरम् ॥ १०७ ॥

घात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्वाथेन वा घृतम् ।

प्रसक्तवेगेषु मदादिषु मुखस्य नासायाश्च पाण्यादिना विरोधन हितम्
मानुष्या वा क्षीरं पिवेत् । अनेन च मानुषीक्षीरेण चस्य दद्यात् ।
मृणालादीन्तहरितकीन्मातीकेण वा लिह्यात् । अथवा धन्वयवास मुस्त
वा मधुना लिह्यात् । अथवा शीतेन जलेन मरिचादीन् पिवेत् । अहिके-
सर नागकेसरम् । अथवामलकरसे सिद्धं घृतं हरीतकीक्वाथेन वा सिद्धं
पिवेत् ।

कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०८ ॥

यथोक्ता च क्रियां दोषबलोदयानुसारेण कुर्यात् ।

पंचकर्माणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।

सत्त्वस्थालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०९ ॥

पंचकर्माणि वमनविरेकास्थापनान्वासननस्याख्यानि चेष्टानि रक्तमोक्षश्च

सत्वस्यालपनमाश्रयणं तथा ज्ञानं महाभूतैर्द्रियतन्मात्रमनोनुद्धगहकारपु
रुपादीनां विषयेष्वगृह्णित्विरनभिलाषः ।

मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।

तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषमं विषजेषु च ॥ ११० ॥

मदेषु मूर्च्छायेषु च अतिप्रवृद्धेषु तीक्ष्णं नस्यादिसन्यासोक्तं योजयेत् ।
तथा विषजेषु मदेषु विषमं चिकित्सितं योजयेत् ।

आशु प्रयोज्यं संन्यासे मुतीक्ष्णं नस्यमंजनम् ।

धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नसांतरे ॥ १११ ॥

केशानां लुंचनं दाहो दंशोदशनदृश्रिकैः ।

कट्टम्लगालनं वक्रे कपिकच्छुववर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिवेत् ।

खादेत्सव्योपलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥

लध्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात्स्रोतोपि शुद्धये ।

• संन्यासे शीघ्रं सुदुः तीक्ष्णं नखमंजनं धूमप्रधमनं च प्रयोज्यं । सूचि-
तोदादिकं च । नखमध्ये तथा वक्रे कट्टानां मरिचादीनां मुस्तानां मातुलिं-
गादीनां च गालनं प्रयोज्यम् । तथा कपिकच्छुववर्षणम् । एवमुपक्रातः समुत्थितो
लध्वचेतनश्च सलशुनस्वरसं पिवेत् । तथा बीजपूरककेसरं सव्योपलवणं
भक्षयेत् । स्रोतोविशोधनार्थं लध्वन्नं प्रतिभुञ्जीत । कीदृशं तीक्ष्णोष्णं ।
लध्वन्नमतीति अल्पलध्वन्नम् । सुप्रतिनामात्रार्थं इति समासः ।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामरील्लनैः ।

संसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधभयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

त मदादिमनमुपाचरेत् । कैःस्मरणैः । विस्मापनैर्विस्मयकारिभिः विपूर्वा
 तस्मिन्डोषि चिन्तित्य स्मयतेरित्यात्वेषु क्लिक्कटि च विस्मापनैरिति रूपम् ।
 तथा मियस्य श्रवणेन दर्शनेन च गीतवादित्रशब्दैः पटुभिर्मनोहरैः ।
 तथा व्यायामशीलनैः । तथा वमनविरेचनाभ्यां भूमेन गीतितस्त्रावेण च
 अनुबध्मयाच्च कारणात्तस्यात्तुरस्य प्रलयहेतुतो मनः सम्यग्रक्ष्य यतस्त्रत
 इदं कार्यमिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तपिरचित्सायामष्टांगद्वयटीकाया सर्वांगसुदराख्याया
 मदान्यगचिकित्सितो नामाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अस्मादनतरमर्शाधिक्रित्स्वित्तमारभ्यते । सत्रधश्वास्य निदान एवोक्त ।

अथातोशीसां चिकित्सितं व्याख्यास्याम ।

काले साधारणे व्यञ्जे नातिदुर्बलमर्शासम् ।

विशुद्धकोष्ठं लब्धल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥

शुचिः कृतस्त्रस्त्ययनं मुक्तविष्मूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वान्यनरोत्संगे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यंत्रणवाससा ॥ ३ ॥

सक्थनोः शिरोधराया च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलंबितं परिचरै सर्पिपाभ्यक्तपायवै ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिपाभ्यक्तं निदध्यादृजुयंत्रकम् ।

शनैरनुमुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यंत्रे प्रविष्टं दुर्नामडोतगुंडितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीडचधिपक्व यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवाद्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्भान्निशित्वा वीतयंत्रमभानुरम् ॥ ७ ॥
 स्वभ्यक्तंपायुजननमनगाहे निधापयेत् ।
 निर्वातमंदिरस्थस्य तनोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥
 एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपानरेत् ।

साधारणे शरद्वसनिके काले तथा व्यभे विगताद्दे । तथा नानिदुर्ग
 लमर्शसमपि तु क्वचित्सप्रमाणमत्र योग्यपर दत्त्वा तत्त्वैत्यध्या-दत्यमप्रध-
 कार्य । तथा शिशुद्धकोष्ठादिकं कृत्वा तनोऽस्मै अर्शमाय यत्र निदध्यादिनि
 सप्रहे चोक्तम् । अथ खलु उलवतमर्शोभिरुपद्रुन यथाहृत्तेहोपनिग्ध-
 स्विन्नमाभुक्तत समे शुची निरिक्ते देशे साधारणे व्यभे काले समे
 फलके शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सगे निषण्णपूर्वकायमुन्नतकटिक
 यत्रणशाटकेन परिक्षिप्तर्षावासाविसधिदेशमलज्याहर्शरामपरिचारकैः मुप-
 रिगृहीत कृत्वा तनोऽस्मै घृताभ्यक्त यत्रक निदध्यादिति । अर्शसामिति ।
 अर्शांसि विद्यते यस्येत्यर्थ । अर्शादित्वादच् । किं भूतम् । विदुद्धो वमन-
 विरेचनादिना कोष्ठो यस्य तम् । तवानमाशित कृत्वा । किं भूतम् ।
 लघुस्वभावादल्प च मात्रया तवानुलोमन वातवर्चसां मायेण प्र-
 र्तकम् । तथा शुचिमृज्जलाभ्यां कृत्वा । तथा ऊत स्वस्त्ययन यरय तम् ।
 तथा मुक्ते विसृष्टे विष्णुत्रे येन तम् । तथा अन्यथ व्यापारहितमन्येन
 व्याधिना अर्षाडितम् । तथा शयने व्यपाश्रितमन्यमाश्रित्य स्थितम् ।
 अथवा फलके आसनविशेषे व्यपाश्रितम् । अथवा अन्यनरोत्सगे व्यपाश्रि-
 तम् । उच्छिन्नविशेषान्नस्थानकविशेष । नरोत्सगे व्यपाश्रितमित्येव सिद्धे
 अन्यग्रहण वैद्यस्य निरासार्थ । अन्योत्सगे व्यपाश्रितमिति । कथं कृत्वा
 पूर्वेण कायेनोत्तान कृत्वानाधारेण । तथा प्रत्यादित्यगुदम् । मतिअभि
 मुखेन आदित्य प्रत्यादित्य गुद यस्य तम् । यस्यां दिश्यादित्योगत तस्यां
 दिश्यर्शसेन समुखगुद कृत्वा स्थातव्यमित्यर्थ । सम च तथा सम्यगुन्नत-
 कटिदेशो यस्य तम् । अथ समुन्नतकटिदेशकर्णादनतरमर्शस सन्धो-
 स्तथाशिरोधरायां परिक्षिप्तमाक्रांत कृत्वा । केन केन । यत्रणवाससा यत्रणार्थ
 वांस कार्पासादिमय यत्रणवासस्तेन ऋजु स्पष्ट कृत्वा स्थितम् । तमानुर

तथा परिचारकैरालक्षित निश्चल कृत्वा । अवष्टभ्य सम्यक् स्थापित । ततो
 नतरमस्मै दुर्नामवते सर्पिषाभ्यक्तपायवे घृताभ्यक्त यत्रकमृजुअनुमुख कृत्वा
 शनैर्निदध्याःप्रणयेत् । ततोऽनतर गृह्ण प्रणिहित यत्रतिमवाहणाऽप्रवाहणेन
 हेतुना यत्रे भ्रष्टिदुर्नामदृष्टया । अथ पश्चाच्च शलाकया चेलसडमावृत्तेद्वया
 उत्पीडयमकृतत्वादुर्नामदूर्ध्वं पीडयित्वा वैयोक्तविधिना सूत्रस्थानोदितेन
 क्षारेणाद्रिमशौ दहेत् । एवेत्यवधारणोक्षारेणैव नाग्निना । इतरबुक्कदुर्नामक्षारेण
 ज्वलेनेन वा दहेत् । ययोक्तविधिनेत्यत्रापि योग्य । महद्वेति । बृहदुर्नाम
 तुबलवतः पुंसःस्थित्वा वा शस्त्रेण क्षाराग्निभ्या यथायोग दहेत् । अथानतर
 मातुरम् वीतयत्र विधाय स्वभ्यक्तपायुबधनमवगाहे निधापयेत् । तत्र निहित
 विदध्यादित्यर्थः । ततोऽनतरमस्याचारमुष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकमादिशे
 त् । एकैक दुर्नाम इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण समाहास्तमुपाचरेत् तुल्य
 काल सर्वाणि । अथैषा कर्मादिक्रम दर्शयितुमाह ।

प्राग्दक्षिणं ततो वाममशीष्टष्टाग्रजं ततः ॥ ९ ॥

बद्धर्शसः

बद्धर्शस प्राक् पूर्वं दक्षिणदेशेऽग्रमग्रे उपाचरेत् । अनतर वाम । तत
 पृष्ठाग्रेऽत्रातमुपाचरेत् ।

मुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।

रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णवलोदयः ॥ १० ॥

मुदग्धार्शसो वातस्यानुलोमन स्यात् । तथा अन्नेऽभिलाष । अग्ने
 पाटव स्वास्व्य उलवर्णयोरुद्रूतिश्च ।

वस्तिशूले त्वधोर्नाभे लेपयेच्छुष्णकल्कितैः ।

वर्षाभूकुष्ठसुरभिर्मिशिलोहामराह्वयैः ॥ ११ ॥

वस्तिशूले सति पुनर्नाभेरधः वर्षाभ्वादिभिः सुपिष्टैर्लेपयेत् ।

शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिपेकावगाहयोः ।

वरणालंबुपैरंडगोकंटकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुखवीसुरेभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।
सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
युजितान्नं शकृद्देदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

शकृतो मूत्रस्य मतिपाते निबधे सति वरणादिभिः काथं परिपेकानगा-
हयोरुष्ण सस्नेह प्रयोजयेत् । अथवा क्षीर वाननाशनम् । बलतिलादिकं
तैल परिपेकानगाहयोः प्रयोजयेत् । अन्न च पदादिकं शकृद्विबधम तथा
स्नेहान् वातघ्नान् दीपनाश्च मयोजयेत् ।

अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥

संस्तंभकंदूरुहृच्छोफानभज्य गुदकीलकान् ।

विल्वमूलात्रिकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥

तैलेनाहिविडालोष्ट्रवराहवसयाथवा ।

स्वेदयेदनुपिडेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥

सक्तूना पिंडिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।

रास्त्राया हपुषाया वा पिंडैर्वा काण्ठ्यगंधिकैः ॥ १७ ॥

न प्रयोज्यो निपिडो दाहो यस्य स चाप्रयोज्यदाहो दाहानर्हस्तस्य
निर्गतान्बहिर्भूतास्तथा कफवातजान् गुदकीलकाद्यास्थभ्यश्च विल्वादिस्नि-
द्धेन तैलेन सेचयेत् । किं भूतान् । सस्तंभकंदूरुहृच्छोफान् । एव भूतान्न्य-
लक्षणान् । अथवा भुजंगादिवसया सेचयेत् । अनुपेकानगाभ्या पश्चात्पि-
डेन पिंडस्वेदान् प्रयोजयेत् । पिंडस्वेदो मुनिनोक्तः । यथा तिलामापकुलत्था-
न्नघृततैलामिषोदने । पायसैः कृगैर्मसैः पिंडस्वेदान् प्रयोजयेदिति योग्य ।
अथवा द्रवस्वेदेन स्वेदविशुक्तेन स्वेदयेत् । पुनः शब्दोत्र लौकिक्या
उत्तया प्रयुक्तः । यदेदं सारमिदं पुनरसारमिति पिंडस्वेदेनाथवा सक्तूनां
तैलसर्पिषा स्निग्धानां पिंडिकादिभिः स्वेदयेत् । अथवा रास्त्राया हपुषाया
श्च पिंडैः काण्ठ्यगंधिकैर्वा स्वेदयेत् । तैलसर्पिषास्निग्धैरित्यनानुवर्तनीयं कृ-
ष्णगवाया रमे काण्ठ्यगंधिकास्ते । अभ्यात्मादित्वान् ठक् ।

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकंचुरुम् ।
 माजीरचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथा श्वगंधा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।

अर्कमूलादिचर्मसर्पिरत धूपनं हित । तथा अश्वगंधादिकं पृथगेव धूपनं हित ।

धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतजीवेस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
 लेपितं छायाया शुष्कं वर्तिर्गुदजशाननी ।

काजिकेन पिष्टैर्जीमूतस्य जीवेस्तथा तस्य जीमूतफलस्य जालकं तज्जालकं जालकाकारं फलबहिर्भागो मृद्वर्कजं लेपितं छायाशुष्कमित्येषा वर्तिर्गुदजशाननी ।

सजालमूलजीमूतस्त्रेहे वा क्षारमंयुते ॥ २० ॥
 गुंजासूरणकूष्मांडजीवैर्वर्तिस्तथागुणा ।

सजालमूलजीमूतेन कृतेनो यो लेहस्तस्मिन्लेहे क्षारमंयुते कृते सति गुंजादिवर्तिः कृता वर्तिस्तथागुणा गुदजशाननी ।

सुकुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकालिकतैः ॥ २१ ॥
 कृकवाकुशकृष्णानिशागुंजाफलैस्तथा ।

सुकुक्षीरेणाद्रिकृता निशा हरिद्रा तथा लेपः सुकुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा पूर्वगुणः । गोमूत्रेण कान्तिनेः पिष्टैः कुकुट्यादृदादिभिलेपः पूर्वगुणः ।

सुकुक्षीरपिष्टैः पद्मंथाहलिनीवारणास्थितिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृंगीविजयाकृष्टारुष्करतुथकैः ।
 शिशुमूलकनैर्वाग्निः पत्रैरश्वत्थानैश्च ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन विल्वेन हिगुना च समन्वितैः ।

सुकुक्षीरपिष्टैः पद्मंथादिभिलेपो हितः । पीलुमूलेन विल्वेन हिगुना च गुंजलेपो हितः ।

कुष्ठं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सेंधवं गुडः ॥ २४ ॥
अर्कक्षीरं मुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।

कुष्ठादिभिः कल्पितं प्रलेपनं पूर्वगुणम् ॥

आर्कं पयःस्तुहिकांडं कटुकालांबुपुच्छयाः ॥ २५ ॥
करंजो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शिसाम् ।

अर्कक्षीरादिवस्तमूत्रात् प्रलेपनमर्शिसा श्रेष्ठं स्यात् ॥

आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

आनुवासनिकैरिति । अनुवासने भवान्यानुवासनिकानि । आध्यात्मादि-
त्वान् ठक् । तैर्द्रव्यैः पिप्पलीमदनमित्यादिभिर्विषयमाणैर्लेपोऽर्शःसु पूजितः ।

एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यंजनानि च ।

एभिरेव पूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यंजनानि तैलानि च कुर्यात् ।

धूपनालेपनाभ्यंगैः प्रस्रवंति गुदांकुराः ॥ २७ ॥
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ।

धूपनादिभिर्गुदांकुराः संचितं दुष्टं रुधिरं प्रस्रवंति । तनस्तेन क्षुनेन
सुखी रुजाविरहितः सपद्यते ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥

अर्शाभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।

अर्शाभ्य उच्छूनकठिनेभ्यो रुधिरमवर्तमानं जलौकःशस्त्रादिभिरमह-
द्धरेत् । शीतोष्णादिरुपक्रमः करमादत्र न क्रियत इत्याह ।

शीतोष्णास्त्रिग्धरूक्षाद्यैर्नव्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥

रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

यस्माच्छीनादिरुपक्रमैरुपक्रातोऽर्शाभ्याधिर्न शाम्यति । रक्ते दुष्टे
सनि तस्माद्धेतोरक्तमेवावसेचयेन्नतुशीतादियौन्यः ।

यो जातो गोरसः क्षीराद्वन्हिचूर्णविचूर्णितात् ॥ ३० ॥
पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।

यो गोरसः क्षीराज्जात उत्पन्नः । किंभूतात् । वन्हिचूर्णविचूर्णिताच्चि-
त्रकचूर्णविकीर्णात् । तमेव गोरसः पिवन्नरस्तेनैव च गोरसेन भुञ्जानो गुद-
जान् जयेत् । बहुमूलावचूर्णितादिनि कश्चित् पठति । बहुमूला शतावरी ।

कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥
अश्वन् जोर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।

कोविदारमूलचूर्णमथितेन पिवन् जीर्णे च तस्मिन् पथ्यान्यश्वन् दुर्नाम-
भिर्मुच्यते । नश्यति तान्यस्येत्यर्थः ।

गुदश्वयथुशूलार्तो मंदाग्निर्गौल्मिकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥
हिंवादीननुतक्रां वा खादेद्बृहदहरीतकाम् ।
तक्रेण वा पिबेत्पथ्यावेच्छाम्रिकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥
कालगमगधाज्योतिः मूरणान्वांशवर्धितान् ।
कोष्णांबुना वा त्रिपटुव्योपहिंवास्त्वेतसम् ॥ ३४ ॥

गुदे श्वयथुशूलार्तो मदाग्निर्नरो गौल्मिकान् गुल्मचिकित्साभवान् हिं-
वादीन् चूर्णान् पिबेत् । बृहद्रवनिर्देशादनन्तरं च मथितशब्दश्रवणादर्शो-
विकारे च हिंवादीन् चूर्णान् तक्रेण वा पिबेदिति योज्यम् । अनृतक्रां वा
तक्रानुपानान्क्षुद्रहरीतकीं भक्षयेत् । अथवा पथ्यादींस्तक्रेण पिबेत् । अथवा
कालिगादीन्वांशवर्धितान्मूलद्रव्यापेक्षया भागेन यथोत्तरं वर्धितास्तक्रेण पि-
बेत् । ज्योतिश्चित्रकः । अथकोष्णजलेन त्रिपटुदि पिबेत् ।

युक्तं विह्वकपित्थाभ्यां महौषधविडेन वा ।
आरुष्करैरैवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
दद्याद्वाहपुषा हिंगुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।
मासं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिवेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः ।

तन्नेण तर्पणं यवसक्तून् दद्यात् । किभूतम् । त्रिल्वकपित्याभ्यां युक्तमथवा महीपधनिडेन युक्तं भस्त्रातकैर्वायुक्तमथवा यवान्यावायुक्तं प्रदद्यात् । तक्रतर्पणमेव त्रिल्वादिभिर्यथोक्तेः सद भुजीत । नान्यत्किंचिदिति मूचयितुं प्रगब्दोत्र न्यस्तः । अथवा हपुपादि तक्रान्वितं दद्यात् । मासं पीलुफलानि तक्रानुपानानि स्वादेत् । अथवा दच्छयाहरहरनन्नाशी तक्रं पिवेत् ।

अत्यर्थं मंदं कायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

अत्यर्थं मदकायाग्नेर्नरस्य सायं मात्रवां तक्रमेवावचारयेद्वैद्यो नत्वन्नम् । अत एवैवकारोत्र निर्दिष्टः ।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।

बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।

जीर्णं तन्ने मद्दद्याद्वा तक्रपेयां संसेधवाम् ॥ ३९ ॥

तक्रानुपानं सत्सेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूपै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुंजीत मात्रया ॥ ४० ॥

सप्ताह दशाह मासार्धं मासं वा यावद्बलादिविद्वैद्यो मथितयोजयेत् । अथवा केवलेन तन्नेणाशितुमशक्तस्तदा सायं दिनात् लाजसक्तूनां सवधिर्ना तक्रावलेहिका दद्यात् । अथवा तन्ने जीर्णं तक्रसिद्धां पेयां संसेधवाम् दद्यात् । संसेधशब्दस्यात् श्रुत्वाद्दुभयोरप्यवलेहिकापेययोः संसेधवेन योगो वेद्यः । अतः परमवलेहिकापेयात् नतर तन्नेण सहोदनमीषत्सेहं तक्रानुपानं दद्यात् । अथवा यूपै रसैर्वा तक्रभूयिष्टैः शालीन्मात्रया भुजीत । कार्यभक्तादौकारणत्वेनोपचाराच्छालीनभक्तत्वेन परिणता न दद्यादिति वेद्यः । सर्वत्र तक्रप्रयोगः प्रायेण पूजित इत्यत एवाह ।

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवत्रिविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

यथायोग कदाचिद्रूक्ष नि दोषमुद्धृतस्नेहमथवाधोद्धृतस्नेह कदाचि
दनुद्धृतं यस्माद्धृत कारणे नमनीति कायोपचारादेवमुक्तम् । तदेतत्रिविध
तक्र दोषादितिप्रयोजयेत् । एव तक्रप्रयोगे कृते को गुण इत्याह ।

न विरोहंति गुदजा. पुनस्तक्रसमाहता ।

निषिक्तं तद्विधं हंति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

तत्रेण समाहता उन्मीलिता गुदजा पुनर्न प्ररोहति समूला नश्यतीत्य
र्थः । कथमेतदवगम्यत इत्याशयस्याह । हि यस्मात्तत्रं भूमावपि निषिक्त
तृणोलुप विशेषेण दहत्यपुनरुत्पादनात् । भूमावपीत्यपि शब्दे न केवल
शरीरवाह्यामगानपि भुवीति सदर्थार्थ । तृणोलुप कठिनं यद्वहति तदवश्य
मर्शासि मृदूनि मासमायाणि दहत्येव ।

स्रोतसु तक्रगुद्धेषु रसोधातूनुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्वलं वर्णं परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।

वातश्लेष्मणा आवृत्तेषु स्रोतसु तत्रेण विशुद्धेषु सत्सु यो रस आहा
ररसो धातून् व्युपैति सभाप्रोति तेन रसेन प्राप्तं पुष्ट्यादयो जायते ।
तथा वातश्लेष्मविकाराणां शतं विनिवर्त्तते शाम्यति ।

मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशा पर्युपितं पेयमिच्छद्विगुदजक्षयम् ।

कटकारिकाफललेपिते भाजने मथितं निशा स्थितं गुदजक्षयमिच्छुभि
पेयम् ।

धान्योपकुंचिकाजाजीह्वुपापिप्पलीद्वयेः ॥ ४५ ॥

कारवीग्रंथिकशठीयवान्यग्रियवानकैः ।

चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासृतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटुकामतः ।

दीपनं रोचनं वण्थं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥

गुदश्वयधुकंङ्घ्रात्तिनाशनं बलवर्धनम् ।

धान्योपकुंचिकादिभिश्चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासृतं कृत्वा अन्नरं, व्यक्ताम्लकटुस्य तद्व्यक्ताम्लकटुजातसत्तक्रारिष्टकामतः पिबेत् । तच्च पीतं दीपनादिगुणस्यात् । अत्र च तत्रे पलशतमात्रे धान्यकादीनि पालिकानि देयानीति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुंभं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशोहरं पिबेत् ।

चित्रकमूलस्य त्वचजलेन पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् । तत्र तत्र जातमथवा दधिजातमशोहरं पिबेत् ।

भाङ्गर्थास्फोतामृतापंचकोलेष्वाप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

भाङ्गर्थादिष्वप्येष संविधिरेतत्त्वगादिभाजनलेपनादिकं कार्यमित्यर्थः ।

पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपंचकोलकैः ।

तुंवर्षजाजीधनिकाविल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥

फलाम्लान्यमकत्तेहान् पेयागूपरसादिकान् ।

एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥

हरितपिप्पल्यादिभिः पिष्टैः कल्कितैस्तथाफलेर्बीजपूरादिभिरम्लान्यमकत्तेह्यस्तथापेयादिकान् कुर्यात् । एभिरेव हि हरितपिप्पल्यादिभिर्वारिसाध्यं श्रवणीयसर्पिश्च साध्यं तच्च द्वयं बन्धेर्दीपनस्यात् ।

क्रमोयं भिन्नशकृतां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।

अयं पूर्वोक्तः क्रमो भिन्नशकृतां । कठिनपुरीषाणां तु वक्ष्यते भणिष्यते । तमेवाह ।

स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥

लवणा एववा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।

स्नेहाद्यैर्बहुस्नेहसंपृक्तैः सक्तुभिर्युक्ता लवणा वारुणीं पिबेत् । तक्रादीन्वा लवणात् पृथक् योगं पिबेत् । एवमब्दोत्र केवलानेवैतान् सक्तुरहितान् पिबेदिति द्योतयति ।

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥

करंजपल्लवान् खादेद्वातवर्चोनुलोमनान् ।

तथा करंजपल्लवान् भक्षयेत् । किंभूतान् । प्राग्भक्तान् । मयूरव्यसका-
दित्वात्समासः । करंजपल्लवान् भुक्त्वा अन्नं भोक्तव्यमित्यर्थः । किं
भूतान् । यमके स्नेहद्वये भृष्टान् पकान् तथा सक्तुभिः सुट्टवचूर्णितान्
ताश्च भुक्तान् वातवर्चोनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारघृतानि वा ॥ ५४ ॥

गोमूत्राभ्युपितान्मद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।

तथा गुडेन सह शुठीं पाठा वा अश्रीयात् । अथवा गुडयवक्षारसर्पी-
ष्ययात् । गुडेन वा सहहरीतकीमयात् । किंभूताम् । गोमूत्रं अभ्युपिताम् ।

पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

पकान् खादेत्समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ।

दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरच्छमीन् ॥ ५६ ॥

ग्रंथ्यर्बुदापचीस्थौल्यपांडुरोगाढ्यमारुतान् ।

पथ्यादीनां शतद्वयं पथ्याशतद्वयम् । तस्माद्रोमूत्रद्रोणेन मूत्रसंक्षययावन्मू-
त्रतायावधिपकान् । द्वे द्वे पथ्याख्ये फले खादेत् । किंभूते । समधुनि मा-
सिकयुक्ते । पथ्याशतद्वयं कोपयुक्तां कफोद्भवानामयान् दुर्नामादीन् हन्ति ।

अजरुंगीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥

गुडवार्तिकभुक्तस्य नश्यंत्याशु गुदांकुराः ।

अजशृंगामूलकृत्कं यः पुरुषोऽजामूत्रेण पिबेत् । किभूतः । गुडवार्त्तिक-
भुगेतदाहारस्तस्य पुरुषस्य द्राग्दुर्नीमानि नश्यन्ति ।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ६८ ॥

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ।

अथवा सतृट्टदंतीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ६९ ॥

हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यांति संक्षयम् ।

श्रेष्ठारसेन त्रिकलाकायेन त्रिवृता दद्यात् । अभयां वा तक्रेण सहा-
द्यात् । पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडयुक्तां भुञ्जीत । अथवा पथ्या
त्रिवृदंतीभ्यां सहानुलोमकृतां भक्षयेत् । गुदाश्रये दोषे हते सति गुदजाः
संक्षयं याति । आश्रयाभाव आश्रितानुपपत्तेः । तस्मादनुलोमनमर्गःसु
हितमित्यर्थः ।

दाडिमस्वरसानाजीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥

पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोनुलोमनम् ।

सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥

पिवेत्सुरां वा हपुपापात्रासौवर्चलान्विताम् ।

दाडिमादिभिर्युक्तं तक्रं पाठया वा वातवर्चोनुलोमनं स्यात् । अथवा
सीधुं चित्रकशुठीयुतं पिबेत् । गौडं वा चित्रकशुठीयुतं पिबेत् । अथवा
सुरां हपुपादियुक्तां पिबेत् ।

दशादिदशकैर्बृद्धाः पिप्पलीर्द्विपिचुं तिलान् ॥ ६२ ॥

पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहुताशयोः ।

दशादिदशकैर्बृद्धापिप्पलीभिस्तथा तिलान् द्विपिचुं पीत्वा देहस्य
वन्धेश्च बलं प्राप्नोति । दशपिप्पन्य आदिः मथमं दिनं येषां दशकानां त
एवम् । दशादयश्च ते दशकाश्च दशादिदशकः । ते बृद्धाः मथमे दिने
दशपिप्पलीस्तिलकर्पद्वयं च क्षीरेण पेयाः । अनंतरं प्रतिदिनं दशदशपि-
प्पलीः पिप्पलीवर्धमानन्यायेन बृद्धतिलकर्पद्वयेन सहक्षारेण पीत्वा देहस्या-

प्रेक्ष्य बल लभते । अत्र कालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाग्घोर्बलमिच्छता यथेष्टकालः
प्रयोगः कार्यः । क्षीरस्य चात्र प्रमाणेऽनुक्ते सामान्यपरिभाषया पेप्परस्य
कर्पमालोडय तत्तद्द्रवस्य पलत्रयमिति परिमाणं कल्प्यम् ।

दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥

एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हंत्यर्शासां रुजम् ।

. धन्वयवासकेन विल्वेन यवान्या शुठ्या वा एकैकेनाप्येव पाठा-
युक्ता दुर्नाम्ना रुजं हति । एकैकेनापीत्यपिशब्दात् द्वाभ्यां त्रिभिश्च-
तुभिश्च । एकैकेनत्येकशब्दस्यैकं बहुव्रीहिवदिनिहित्वबहुव्रीहिवद्भावात्सु-
पोलुक् ।

सलिलस्य बहे पक्ता प्रस्थार्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥

प्रस्थं धान्या दशपलं कपित्थानां ततोर्धतः ।

विशालारौध्रमरिचकृष्णावेष्टैलवालुकम् ॥ ६५ ॥

द्विपलांशं पृथक्पादशेषे पूते गुडान्तुले ।

दत्त्वा प्रस्थं च धातव्या स्थापयेद्दृतभाजने ॥ ६६ ॥

पक्षात्सशीलितोरिष्टः करोत्यग्निं निहंति च ।

गुदजग्रहणीपांडुकुष्टोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥

श्वयभुप्लीहद्वेगुल्मयदमवमीकृमीन् ।

सलिलस्य बहे द्रोणचतुष्टये पक्ता हरीतकीत्यच प्रस्थार्धमष्टपलान्याम
लकदलानां प्रस्थं कपित्थस्य पलानि दश ततः कपित्थादर्धेन विशाला
पचपलां रोध्रादिकं द्विपलांशं पृथक् पृथगेतसर्षं पक्वा तस्मिन् पादशेषे
द्रोणशेषे पूते मालिते पादशेषे पूते चास्मिन् गुडान्तुले द्वे दत्त्वा धानस्या
प्रस्थं च ततो पृतस्ते भाजने स्थापयेत् । पक्षाद्भुञ्जीलिन सोभयारि-
ष्टसत्रोऽपि करोति दीपयति । गुदज्जादीश्च हति ।

जलद्रोणे पचेद्दंती दशमूलावरामिकान् ॥ ६८ ॥

पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्बुडतुलां परम् ।
पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥

जलस्य द्रोणे दंत्यादीन् मत्स्येकं पालिकान् पचेत् । पादशेषे चास्मिन्
गुडात्तुलां क्षिपेत् । परमन्यत्सर्वमस्य दत्यरिष्टस्य पूर्ववदभयारिष्टतुल्य धान-
कीपरिमाण घृतभाजने स्थापन पक्षोत्तरकालपानादि स्यात् । आनुलोमिभ्या-
दि । आनुलोमिवातविचधनुत् । अभयारिष्टः । अयं पुनस्ततोप्यानुलोमितरः ।

पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेपां प्रासृतेः सह ।
दंतीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
क्षिपेत्कुंभं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥

अपां द्रोणे धन्वयासप्रस्थं दत्यादिभिः द्विपलिकैः सह पचेत् । तस्मिन्
पादस्थे काथे सितायाः शतं पचेत् । अन्यद् धातकीपरिमाणादिकं पूर्ववद-
भयारिष्टवत्कार्यं । क्षिपेदित्यादि तु विद्येते । विद्येपस्तु फलिभ्यादिभिः कुंभं
क्षिपेद्यत्राय निलिप्यते दुरालभारिष्ट इति ।

प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्लं वा पिबेद्दृतम् ।
चव्यचिन्नकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।

प्राग्भक्त भक्तान् पूर्वं घृतं कलैर्मातुलुगादिभिरनुलोमनमायैरम्ल तैः पक्व
पिबेत् । चव्यचिन्नकाभ्यां सिद्धं पक्व यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिबेत् ।
अथवा पिप्पलीमूलसिद्धं गुडयवक्षारनागरसहितं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्धृतम् ॥ ७३ ॥
दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबन्धदत् ।

पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितैः साधितं घृतं वानशकृन्मूत्रविबन्धदत् ।
पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्दृतम् ॥ ७४ ॥

वत्सकादिप्रतीवापमशोभं दीपनं परम् ।

पलाशक्षारस्य जलेन त्रिगुणेन वत्सकादिप्रतीवाप घृत पचेत् । तच्चा-
शोभं पर दीपन च ।

पंचकोलाभयाक्षीरयवानीत्रिडसैधवैः ॥ ७५ ॥

सपाठाधान्यमारिचैः सत्रिल्वैर्दधिमद्धृतम् ।

साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवंक्षणवेदनाम् ॥ ७६ ॥

प्रवाहिका गुदभ्रंश मूत्ररुच्छ्रं परिस्रवम् ।

पचकोलादिभिर्दधिसहित घृत पचेत् । तच्च गुदादिवेदनादीन् श्रयति ।

पाठाजमोदधनिकाश्वदंप्रापंचकोलकैः ॥ ७७ ॥

सत्रिल्वैर्दधिचागेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।

हंन्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्ररुच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥

गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।

पाठादिभिश्चागेरीस्वरसे दधि च चतुर्गुणे घृत एक चागेरीघृतमेतदाना
हादीन् हति ।

शिखितित्तिरिलावाना रसान्म्लान् मुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥

दक्षाणा वर्तकानां वा दद्याद्धिङ्गातसंग्रहे ।

मयूरतित्तिर्यादीनां मुसस्कृतान्म्लान् मांसरसान् विङ्गातसंग्रहानि
वृत्त्यर्थं दद्यात् ।

वास्तुकाग्नित्रिटदंतीपाठाम्लोकादिपञ्चवान् ॥ ८० ॥

अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।

सहिगुयमके भृष्टं सिद्ध दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥

धनिकापंचलोपाम्या पिष्टाम्या दाडिमावुना ।

आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥

युक्तमंगारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।

सजीरकं समरिचं त्रिडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥

वातोत्तरस्य रूक्षस्य मंदाग्नेर्बद्धवर्चसः ।

कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यंजनान्शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥

गोगोधाछगलोप्राणा विशेषात्क्रव्यभोजिनाम् ।

वास्तुकादीनां शाक तथापरमपि शाक यत्कफत्रातम्र कोशातकादिक लघुभेदि तच्च सहिगुं च । तथा यमके भृष्ट सतलितं । तथा दधिसरेण धनिकापचकोलाभ्या पिष्टाम्यां दाडिमानुना च सिद्ध । तथाद्रिकाया धनिकाया. किसलयै. पल्लवैर्युक्त तथाद्रिकस्य शकलैर्युक्त । तथा हृद्येन मन म्रियेणांगारधूपेनांगारैर्यो भूपो यो हिग्नादिना मसिद्धस्तेन सुरभीकृत । तथा सजीरक समरिच त्रिडसौवर्चललवणाभ्यामुत्कटमधिक वातोत्तरस्य पवनाधिकस्य पुरुषस्य । तथा रूक्षस्य । तथा मंदाग्नेस्तथा बद्धवर्चसः कल्पयेत् । रक्तशाल्यभक्तस्य व्यजन तेमनाख्य शाकवत्कल्पयेच्छाकसस्कारेण कुर्यादित्यर्थः । व्यजनानिति पाठे पुस्त्व चिंत्यम् । तथा रसान् । केपा रसान् । गोगोधादीनां विशेषेण क्रव्यभोजिना मांसभक्षिणां । तदेवमहार निरूप्यनान निरूपयन्नाह ।

मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुपोदकम् ॥ ८५ ॥

अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।

धान्येन धान्यशुंठीभ्यां कंटकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥

अंते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोनुलोमनम् ।

मदिरादिपानीय पातव्य । अथवा पानीय जलमतिशयेनाल्पक सूत यथायोग कदाचिद्धान्येन कदाचिद्धान्यशुंठीभ्यां कदाचिन्कटकारिकायाः शृत कदाचिद्भक्तस्याते कदाचिन्मध्ये योग्यतावशाथेपां माहतावस्थादि रूपत्व तेषा भक्तस्य मध्येन्येषामते मदिरादिपान वातवर्चोनुलोमन । तयोरप्रवर्तनोपास्त्वयोर्ध्यामार्गप्रवर्तनमित्यर्थः । वातस्यानुलोमनं च यत्तत्कफपित्तयोरप्यनुलोमनं । पवनो हि क्रियावानक्रियावता देहगतानां भावाना

मनुलोमन सभाग्यते । तथा च प्रागभ्यधायि । विट्श्लेष्मपित्तादिमलायनानां
विक्षेपसहारकर इत्यादि । अर्थं सु चानुलोमन कार्यमिति दर्शयितुमाह ।

विद्धातकफपित्तानामानुलोम्येहि निर्मले ॥ ८७ ॥

गुदे शाम्यन्ति गुदजा पावकश्चाभिवर्धते ।

यस्माद्विद्धातादीनामनुलोम्ये सति गुदं निर्मलं भवति । गुदे च निर्मले
गुदजा शाम्यति । पावकं कायापिश्चाभिवर्धते यतस्तस्मादर्शसां विद्धा
तकफपित्तानुलोमन भेषजानपानादियत्तद्वेद्यमिति भावः ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिता ॥ ८८ ॥

विलोमवाता शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।

ये पुरुषा उदावर्त्तयुक्ता ये चातिशयेन विरूक्षितास्तथा विगुणपवना
शूलपीडिताश्च तेष्वनुवासनमिष्टं तत्र ठतामिति शेषः । तदेवानुवासनमाह ।

पिप्पली मदनं बिल्व शताब्हा मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥

कुष्ठं शुंठी पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।

पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥

अर्शसा मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।

गुदनि सरणं शूलं मूत्रठच्छुं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥

कन्धूरुष्टदौर्बल्यमानाहं वंक्षणाश्रयम् ।

पिच्छाश्राव गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥

उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवामनात् ।

पिप्पल्यादीनि पिष्ट्वा जलेन तैलं द्विगुणशरिरेण यत् पक्तव्यं । जलस्या
त्रानुक्तस्यापि चतुर्गुणोऽंशं प्रकल्प्य । एव हि द्रव्याणि सम्यग्भुक्तरसानि
स्युः । तत्रातरे चोक्तं । ज्वेहसक्षीरमासायै पाको यत्रैरितं क्वचिन् । नल
चतुर्गुणं तत्र बीजादानार्थं नावपेत् । न मुच्यते रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतं ।
सम्यक्पाको न जायेत तस्मात्तोयं विनिभिषेदिति । तच्च तैलं विगुणपावना
नामर्शसां श्रेष्ठं त्रिनं । अनुवासनाच्च तत्तैलं गुदनि सरणादीन् जयेत् ।

निरूहं वा प्रयुंजीत सक्षीरं पांचमूलिकम् ॥ ९३ ॥

समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।

अथवा निरूह पांचमूलिक, समानक्षीरं मूत्रस्नेहलवणान्वित फलादिभिः पूर्वोक्तेः कल्कैर्युक्तं प्रयुंजीत । स च पूर्वोक्तगुणः । समान क्षीरयस्मिन् तत्सक्षीर । समानस्य छदस्येवेनियोगविभागात्सभावः । सहमूत्रस्नेहलवणैर्वर्तते समूत्रस्नेहलवणस्त । फलादिभिः पूर्वोक्तैर्वोपसर्जनस्येति सभावः । सहशब्दश्च ईपच्छब्दार्थः । अर्शासां शुष्कार्द्रत्वे न द्वैविध्यं । तत्र शुष्कार्शासां चिकित्सितमुत्ताऽधुनाऽऽर्शाणां रक्तार्शसामाह ।

अथ रक्तार्शासां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥

अनुबन्धं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्धिमम् ।

रक्तार्शाऽधिकारे पित्तस्य सर्वदाव्यभिचारित्वात्कृदाचिन्मारुतानुबन्धः कदाचित्कफानुबन्धस्त्विगतो वीक्ष्योपलभ्य स्निग्धं रूक्षं वा पानाद्यौपधं योजयेत् । एतच्चोभयमपि शीतं नतूष्णं पित्तस्यात्र निम्नं सन्निहितत्वात् । वातानुबन्धं वीक्ष्य स्निग्धं कफानुबन्धं वीक्ष्य रूक्षार्चिकित्सितं योज्यं । वातानुबन्धकफानुबन्धयोरलक्षणमाह ।

शकृच्छावं खरं रूक्षमधो निर्याति नानिल ॥ ९५ ॥

कव्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्श्लथा ॥ ९६ ॥

श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।

हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्वं चास्त्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥

शकृच्छावादिशूलपर्यंतं लक्षणं यदि स्यात् तत्रानुबन्धे वातस्येत्येव बोध्यम् । हेतुर्यदि रूक्षणं रूक्षणं च हेतुरासेवितः । शकृच्छावादिलक्षणं चोत्पन्नं तदा वातानुबन्धत्वं ज्ञेयम् । तथैव विट्श्लथादिलक्षणं स्निग्धगुरुणा सेवितेन हेतुना सहितं श्लेष्मणोनुबन्धस्यानुमापकम् । अस्त्रस्य लक्षणाच्च सिराव्यधविभ्युक्ताहाताच्छ्रगावारुणमित्यादिकाच्च लक्षणाहातस्यानुबन्धं विद्यात् । कफात् स्निग्धमित्यादिकाल्लक्षणात्कफस्यानुबन्धं विद्यात् ।

दुष्टेऽन्ने शोधनं कार्यं लघनं च यथा बलम् ।

दुष्टे वातादिदूषितेऽन्ने यथाबलं बलानतिक्रमेण कदाचिद्विषयं शोधनं च कार्यं । बहुदोषस्य शोधनमितरस्य लघनमुपवासलक्षणं कार्यं ।

यावच्च दोषैः कालुष्यं स्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

यावच्चदोषेणास्यस्य कालुष्यमनैर्मल्य सामदोषदुष्टत्वात् तावत्स्रुतेः प्रकृतत्वादस्यस्योपेक्षणं कार्यम् । तथाभूताया रक्तस्रुतेः सग्रहाय यत्नो न कार्य इत्यर्थः ।

दोषाणां पाचनार्थं च बन्धिसंभुक्षणाय च ।

संग्रहाय च रक्तस्य परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥

कालुष्यरहिताया रक्तस्रुतेः शरभनरं दोषाणां सामानां पच्यर्थं तथा बन्धेः संभुक्षणाय तथा रक्तसंग्रहार्थं तिक्तैस्तिक्तैरसाद्यैर्द्रव्यैस्तमर्शसमुपाचरेदिनि सामान्योपक्रमः । अन्योपक्रमो रक्ताग्नौ विकारगाल्यर्थमुपदिष्टः ।

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य वा ।

स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाभ्यांजनवस्तिषु ॥ १०० ॥

यत्पुनः प्रक्षीणदोषस्य निरामयस्य रक्तं स्रवेत वानाधिकस्य वा पुरुषस्य यद्रक्तं स्रवेत तन्नेहैः पानादियुक्तैर्धृतैश्चिकित्सेत् ॥

यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्त्तते ।

स्तम्भनीयं तदेकांतान्नचेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

यत्पुनः पित्तोल्बणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्त्तते तदेकातेनावश्यं स्तम्भनीयं नोपेक्षणीयं शीघ्रकारित्वात् । सर्वदैव धर्मकाले रक्तं स्तम्भनीयं नेत्याह । मचेद्वातकफानुगं वातकफानुबद्धं तु लघनादिभिरेव चिकित्सेन ।

सकफेऽन्ने पिबेत्पाक्यं शुंठी कुटजवल्कलम् ।

किराततिक्तकं शुंठीधन्वयासं कुचंदनम् ॥ १०२ ॥

दार्वात्त्वग्नित्रसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।

कफानुगते रक्ते शुठीकुटजवृन्कल कथितं पिबेत् । किरानतिकृत्वादिना
कथितं पिबेत् । अथवा दाडिमञ्जा तत्र पिबेत् ।

कुटजत्वक्पुलं ताक्ष्यं माक्षिकं घृणवृद्धभाम् ॥ १०३ ॥
पिबेत्तदुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।

कुटजत्वचमिद्रयवान् रसाब्जनादाश्च तदुलजलेन पिबेत् । घृणपिया
अनिविषा । अथवा तेनैव तदुलजलेन पिष्टमषामार्गं पिबेत् ।

तुला दिव्याभसि पचेदाद्र्यायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥

नीरसाया त्वचि काथे दद्यात्सूक्ष्मरज्जुतान् ।

समंगाफलिनीमोचरसान्मुष्टचंशंकावन्समान् ॥ १०५ ॥

तैश्च शक्रयवान्पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।

पक्कावलेहं लीढा च तं यथाग्निचलं पिबेत् ॥ १०६ ॥

पेया मंडं पयच्छागं गव्यं वा जगदुग्धभुक् ।

लेहोयं शमयत्यासु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥

बलवद्वृत्तपित्तं च श्रवदूर्ध्वमधोपि वा ।

कुटजत्वचाभाद्र्यास्तुलां दिव्य आतरिक्षे जले पचेत् । दिवि भव
दिव्य । दिगादित्वाद्यत् । एतच्च द्रव्य सामान्यपरिभाषापरिमाणकल्पन-
येव काथ्यसामान्यपरिमाणेन च कथितमेकत्वं प्राप्तमिति तदपवादार्थमाह ।
नीरसामित्यादि । तावत्पचेद्यावदेषां कुटजस्य त्वक् नीरसा स्यात् ।
नीरसत्व च प्रायेणाष्टाशेषे काथे भवति । तस्यां च नीरसायां सत्यां
यत्परिमाणकाथोपशिक्ष्यते तस्मिन् काथे श्रद्धणतूणीट्टवान् समगादीन्
मुष्टयद्यकान् पलपरिमाणान् दद्यात् । तैश्च समगादिभिः सर्वैः समानि
द्रव्याणि दद्यात् । ततोऽनन्तरं पूतं दर्वीप्रलेपनं पक्का लीढा च तमव-
लेहमन्तरं यथापिचलं बलानुसारेण पेयादिकं पिबेत् । किंभूतः सन्

दुग्धमुक् दुग्धेन भोजनः । अयं लेहो रक्तातीसार, रक्तार्शासि च समयानि
रक्तपित्त च मवृद्धमूर्ध्वमधो वाह्यं च जयेत् ।

कुटजत्वकतुलां द्रोणे पचेदष्टांशरोपिताम् ॥ १०८ ॥

कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र ताक्ष्यशैलं कदुत्रयम् ।

रोध्रद्वयं मोचरसं त्रलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥

विल्वकर्कटिका मुस्तं समंगां धातकीफलम् ।

पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥

त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विशतिः ।

तत्पकं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वाशीग्रहणोदोपश्वासकासान्नियच्छति ।

वत्सकत्वकतुलां जलद्रोणे पचेदष्टांशरोपिता यावच्च । तत्राष्टांशरो-
पिते काये पूते सति कल्कयित्वा ताक्ष्यशैलादीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत् ।
एवं विल्वकर्कटिका लघूनि विल्वफलानि । कुटजत्वचश्च दशपलानि घृता-
स्य पलानि विशतिः । गुडपलानि त्रिंशत् । एतत्सर्वं लेहता यात पक्व
सद्धान्यराशिमध्ये मासार्धस्थितं लिहन् सर्वानर्शःप्रभृतीन् जयेत् ।

रोध्रं तिलान्मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ ११२ ॥

पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।

रोधादीनञ्जादुग्धेन पाययित्वाऽऽनुर शालींस्तेनाञ्जलीरेण भोजयेत् ।
एतच्चोपयुक्तं पूर्वगुणम् ।

यष्ट्याइपद्मकानंतापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥

ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।

यष्ट्याव्शदि सगर्करामादिक शीतजलेन तेनाञ्जयसा वा पातव्यं ।
क्षीरमोरटा मधुरन्ववा ।

रोध्रकट्वंगकुटजसमंगाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

हीमकेसरयष्ट्याहं सेव्यं वा तंडुलांबुना ।

लोधादिक तंडुलांबुना रक्तार्शस्फु पातव्य । अथवा चंदननागकेसरमधु-
कोशार तंडुलाभसा पातव्यं । पूर्वोक्तगुण ।

यवानोद्भयवाः पाठा विल्वं गुंठीरमांजनम् ॥ ११५ ॥

चूर्णश्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चातिशोणिते ।

यवान्यादीनां चूर्णं जलेन पीतो वाने शूले प्रवृत्ते चातिशयेन रक्ते हितः ।

दुग्धिकाकटकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥

अथवा धातकीरोमकुटनत्वक्फलोत्पलैः ।

सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा ॥ ११७ ॥

दुग्धिकाकटकारीभ्यां एक सर्पिरस्मिन्निपथे नशस्यतेऽथवाधातनवादि-
भिःसिद्धं घृत हितम् । यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा सिद्धं घृत हितम् ।

शर्कराभोजकिंजल्कसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

शर्करापत्रकेसरसहितमभ्यस्तं बहुन्यहानि भुक्तं नवनीतं रक्तार्शोसि-
धमयति । तिलैर्वा सहमभ्यस्तं नवनीतं रक्तार्शोसिधमयति ।

छागातिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जांगलः ।

अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥

रक्तशालिः सरो दध्नः पष्टिकंस्तरुणी मुरा ।

तरुणश्च मुरामंडः शोणितस्यैषधं परम् ॥ १२० ॥

छागसवधीनि-नवनीतादीनि तथा जांगलरसादीनि रक्तस्य परमी-
पधम् । जांगलो वा रसः सहवास्तुकरमेव वर्तते इति सवास्तुकरसोऽनम्लो
ऽन्यरहितः कदम्ल इपदम्लो वा । अभ्यस्तो रक्तगुदजानियच्छति । रक्त-
शालिलम्लो भक्त इत्यर्थः । दध्नः सरो दध्युत्तरः । पष्टिको बहिः ।

तरुणमिजानमभुरमाया मुरा मडश्च । एतद्रक्तद्यात्यादिद्रोणिस्य पर-
मीपधम् ।

-पेयागूपरमाद्येषु पलाङ्गुः केवलोपि वा ।

स जयत्युल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

पेयादिषु प्रयोजितः पलाङ्गुः केवलो वा रक्तमत्युल्बणं वातं च जयति ।

वातोल्बणानि प्रायेण भवंत्यस्त्रेऽतिनिमृते ।

अशीसि तस्माद्दधिकं तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥

प्रायेण रक्तेऽतिस्त्रुते वाताधिकानि दुर्नामानि यतो भवति तस्माद्देतो
स्तज्जये यत्नमाचरेत् यत्नं कुर्यात् ।

दृष्ट्वास्त्रपित्तं प्रनलमचलौ च कर्णानिलौ ।

शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्प्रसातये ॥ १२३ ॥

रक्तपित्तं प्रनृद्धं दृष्ट्वा कर्णानिलाववलापुपलभ्य तत्प्रसातये शीतो-
पचारः कर्तव्यः ।

तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत्ततः ।

रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्गिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत्तं क्वोष्णैश्च कामं तैलपयोपृतैः ।

यथेव दामो न स्थात्तदा रसेस्तर्पयेत् । रसइत्यविशेषोक्ते योज्यो
मांसभग्नो रसः । किंभूतैः स्निग्धोष्णैः । तथा कोष्णैर्धृतैश्च पुनस्तर्पयेत् ।
किंभूतैः । अत्रपीडकैर्नरोगानुव्यादनीयोक्तेन प्रयोजितैः । तच्च क्वोष्णै-
र्यथायोगं तैलपयोपृतैः सेचयेत् ।

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शास्त्रमले ॥ १२५ ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशुंगाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्क्षीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीररोषे कपाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ।
 कल्कीकृतं मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
 प्रियंगुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।
 पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
 प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्त्रावज्वरापहः ।

यवासादीनां मूलं शाल्मलेः पुष्प तथा न्यग्रोधादीनां च शुंगा एतद्
 द्रव्यकदंबकं मत्स्यक द्विपलप्रमाणं जलप्रस्थत्रये क्षीरमस्थे च पाचयेत् ।
 क्षीरे शेषे च कपाये तस्मिन्पूते सति कल्कीकृत मोचरसादि मिश्रयेत् ।
 मोचरसादयोऽत्र सत्रिभागमत्रद्याणकर्पमात्रा ग्राह्याः । वस्तिकल्पे कोशान
 कादौ निरूहे विंशतिपलप्रमाणे कार्षिकाणामेव द्रव्याणामभ्यनुज्ञानात् । अ-
 यं पिच्छावस्तिः सिद्धो घृतमाक्षिकशर्करान्वितः प्रवाहिकादिहरः । अल्पया
 मात्रया निरूहो वस्तिरेव पिच्छावस्तिरुच्यते ।

यष्ट्याव्हपुंडरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुषष्टिकया मर्षोडरीकेण तथा मोचरसादिभिः पूर्वोक्तैः कल्कीकृतैः
 क्षीरद्विगुणितः सन् स्नेहोऽनुवासनं देयः ।

मधुकोत्पलरोध्रांनुसमंगां त्रिल्वचंदनम् ॥ १३० ॥

चविकातिविषामुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।

दार्बित्यभ्रागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चांगेरिस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषघ्नित् ।

अशोतिसारग्रहणीपांडुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छाश्रावेऽर्शां शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

मधुकादिद्रव्यैः खंहचतुर्थभागममाणैश्चांगेरिस्वरसे घृताच्चतुर्गुणे घृतं
 साधितं त्रिदोषघ्नित् । अशो. मभृनिष्वेनद् घृत देयं यतः परमौषधम् ।

व्यत्यासान्मभुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।

नित्यमग्निबलोपेक्षी नयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥

व्यत्यासेन विपर्ययेण मभुराण्यम्लानि च शीतोष्णानि च नित्यमग्निबल-
पेक्षी योजयेत् । एव चार्शःकृतामतिजयिनीं रुजं जयति ।

उदावर्तार्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिडैर्वर्तिसस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥

अभ्यक्तां तत्करागुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।

दद्याच्छ्यामातृवृद्धंतापिप्पलीनींलिनींकलैः ॥ १३६ ॥

विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।

तद्वन्मागधिकाराठग्रहभूमैः ससर्पपैः ॥ १३७ ॥

उदावर्तेनानं नर तैलैः शीतज्वरापहैस्तगरागुम्फुकुमादिद्रव्यसाधितै-
रभ्यज्य सुस्निग्धैः पिडैः स्वेदयेत् । तत्र स्वेदादनन्तरमस्मै उदावर्तवने
गुदेऽभ्यक्तेऽभ्यक्तां वर्ति दद्यात् । तत्करागुष्ठसन्निभामातृवृद्धस्तागुष्ठसदृशा ।
तथा आनुलोमकरां दद्यात् क्षिपेत् । कैः कृता वर्तिमित्याह । श्यामेत्यादि ।
श्यामादिभिः संधवाख्यलवणयुक्तैः सूक्ष्मरजीकृतैर्गुडगोमूत्रसंयुक्तैः कृता
वर्ति क्षिपेत् । तथैव मागधिकारमदनरुजग्रहभूमसर्पैर्गुडगोमूत्रान्वितैः
वर्ति क्षिपेत् ।

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्मयेत् ।

अथैतेषां च पूर्वोक्तानां चूर्णं नाड्या गुदे विनिर्मयेत् ।

तद्विषाते सुतीक्ष्णं तु वास्ति स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

ऋजूं कुर्याद्दुदशिरो विष्मूत्रमरुतोस्य सः ।

भूयोनुबन्धे वातत्रैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवास्यश्च रौक्ष्याद्वि संगो मारुतवर्चसोः ।

तद्विषाते कार्यं कर्तुमशक्ते तस्मिन्भूयैः शरिरेन स्निग्धं स्नेहवर्तिमुतीक्ष्णं

दद्यात् । सोत्रस्तिरस्यानुरस्य गुदशिरोविष्मूत्रवाताननुलोमयेत् । पुनरनुबंधे
सति स्नेहरेचनैर्विरेचनीयश्चानुवासनीयश्च । हि यस्माद्रौक्ष्याद्वेतोर्मांसस्य
पुरीषस्य च संगो भवति ।

त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादंत्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥

जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमंतर्भूमं विपाचयेत् ।

शरावसंधौ मृद्धिमे क्षारः कल्याणकाव्हयः ॥ १४१ ॥

स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।

उदावर्त्तविवंधार्षोगुल्मपांडूदररुमीन् ॥ १४२ ॥

मूत्रसंगाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।

मेहडीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।

त्रिपटुदिजर्जरीकृत स्नेहमूत्राभ्यामक्तमंतर्भूमं कृत्वा विपाचयेच्छरावसंपुटे।
अत एवाह । शरावसंधौ मृद्धिमे इति । अथ च कल्याणको नाम क्षारः
सर्पिषा पीतः स्नेहभोजिना वा भक्तयुक्तः सन्नुदावर्त्तादीन् नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शासां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

यश्च गाढवर्चसामर्शासां प्रोक्तं तच्च सर्वं कुर्यात् ।

द्रोणेऽर्षा पूतिवल्कद्वितुलमधपचेत्पादरोपे च तस्मिन्

देयाशीतिगुडस्य प्रतनुकरजसो व्योपतोष्टौ पलानि।

एतन्मासेन जातं जनयति परमामृष्मणः पक्तिशक्तिम्

सूक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजडीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

द्वयोस्तुलयोःसमाहारो द्वितुलम्।पूतिकरजस्य त्वचमुलाद्वय पलशतद्व-
य जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन्श्च पादरोपे सति गुडस्याशीतिः पलानि देय-
व्यानि । त्रिकटुकस्य सूक्ष्मचूर्णस्याष्टौ पलानि देयानि । एतन्सर्वं मासेन
गुडं जातं मवलमपि कुरुते । आनुलोम्यं कृत्वा । गुदजादीन् जयति ।
सम्भरावृत्तन् ।

पचेत्तुलांपूतिकरंजवल्काद्द्वेगूलतश्चित्रककटकायाः ।
 द्रोणत्रयेऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥
 पालिकं च मुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रंथिकदाडिमाशमभेदम् ।
 परपुष्करमूलधान्यचव्यंहपुषामार्द्रकमम्लवेतसं च ॥ १४६ ॥
 शीतीभूतं क्षौद्रविशत्युपेतमार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्धकैश्च ।
 युक्तं कामंगंडिकाभिस्तथेक्षो सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥
 चुकं क्रकचमिवेद दुर्नाम्ना बन्दिदीपनं परमम् ।
 पांडुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाशमकृच्छ्रघ्नम् ॥ १४८ ॥

पूर्णाकरजत्वचस्तुला द्वे तुले चित्रककटकारीमूलयोर्बिलद्रोणत्रये पचेत् ।
 पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य पलशतं दद्यात् । उपजातिवृत्त । त्रिजा
 तकादि सूक्ष्मरबीकृत मत्स्येक पलप्रमाणं निक्षिपेत् । एतत्सर्वं चूर्णितं ल-
 षण्विष्टं दद्यात् । उपछदसिक । एतच्च शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेतमार्द्रद्रा-
 क्षादिभिश्चोपेतमिषुगण्डिकाभिश्च यथेच्छं युक्तं सर्पिं पात्रे मासमात्रेण जातं
 चुकमिति बन्धुभाषणेन मन्वथ । गुळमिदमर्शसा क्रकचमिव करपत्रतुल्यं क-
 र्त्तनशक्तिसामर्थ्यात् । तथापरं बन्दिदीपनं पांडुदिग्धं च । शालिनी वृत्त ।
 आर्या च ।

द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगणितं न्यस्तं हविर्भाजने

युंजीत द्विपलमदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।

पाठामाद्रिदुरालभाभ्यविदुलव्योपत्वगेलोच्छकै-

स्त्रकाकोललवंगवेष्टचपलामूलात्रिकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजितं निवाते निहितमिदं प्रपिबश्च पक्षमात्रात् ।

निशमयति गुदाकुरान् सगुल्माननलत्रलं मत्रलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

पित्तपलासा स्सस्य द्रोणं चक्षुष्कसर्पिर्भेदे न्यस्तं मशीदिर्मीद्विपलप्रमा-
 ने पाठादिभिश्च पालिकैर्युंजीत । मदा धानर्का । मधुफला द्राक्षा । माद्री
 रेणुच्चा । विदुलो वेतसः । मार्दूलनिक्तीदितम् । तथा गुडपलशतेन योजितं

निवाते भृवं पक्षमात्रादनंतरं प्रपिचनर इदमर्शांसि गुल्मं च शंभयति ।
द्रागप्रिवलं च मरुष्टं विधत्ते । पुष्पिताग्रा ।

एकैकशो दशपले दशमूलकुंभपाठाद्वयार्कबुणवृद्धभक्तूफलानाम् ।
दग्धे शृतेन कलशेन जलेन पके पादस्थिते गुडतुलां पलपंचकं च १५१
दद्यात्प्रत्येकं व्योपचव्याभयानाम् वन्हेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
दर्वीमालिपन् हंति लीढो गुडोयम् गुल्मप्लेहाशंः कुष्ठमेहात्रिसादान् ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं दशपले दग्धे जलद्रोणेन शृते जले पके पाद-
श्रेये चास्मिन् गुडतुला व्योपादीनां च प्रत्येकं पलपंचकं दद्यात् । चि-
त्रकस्य पलद्वयं । यवक्षारस्य च पलद्वयं दद्यात् । दर्वीमालिपन् दर्वीलिपी
सन्नयंगुडो लीढो भक्तितो गुल्मादीन् पराकरोति । वसततिलकं वैश्वदे-
वीयवृत्तम् ।

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धम् साध्यं यावत्पादजलस्वमप्येदम् ।
अष्टौ वत्त्वा जीर्णगुडस्य पलानि काथ्यं भूयः सांद्रतया सममेतत् १५३

त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावरांग
कृमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोवलेहः ।
जयति गुदजकुष्ठछीहगुल्मोदराणि
प्रवलयति हुताशं राश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

तोयस्य दोणे चित्रकमूलस्य तुलार्धं साध्यं यावदष्टांगश्रेयमिदं स्यात् ।
ततः पुराणगुडपलान्वष्टौ दत्त्वा पुनरपि काथ्यं यावन्सांद्रित्वं गतं सौडग्रीभद्रा-
म्लैत्रेदवमुच्यते रामः । त्रिकटुकादिचूर्णगुक्तोयं लेहो नित्यमभ्यस्यमाने
दारुणकुष्ठादीनि जयति । अपि च मरुष्टं कुरुते । मालिनीवृत्तम् ।

गुडव्योपवरोवेष्टतिलारुक्करचित्रकैः ।

अर्शांसि हंति गुष्टिका त्वग्निकारं च शीलिता ॥ १५५ ॥

गुडादिभिर्गुलिका ठना अभ्यस्ता दुर्नानानि हंति त्वग्निकार वा ।

मृच्छिसं सौरणं कंदं पक्ताग्रौ पुटपाकवन् ।

अद्यात्सतैललवण दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १९६ ॥

सौरण कद मृदा लिममग्रौ पटपाकवन् पक् वैलम्बणान्वितमदनीयाद्
दुर्नामोपशमाय ।

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान् क्रमविवर्धितभागममाह्वान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान् कुरुगुडेन गुडान् गुदजच्छिद ॥ १९७ ॥

मरिचादीनि क्रमवर्धितभागानि चित्रकचतुर्गुणसूरणयोजितानि गुडेन
गुदांशुरच्छिद । द्रुतविलिखित ।

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य भागास्ततोर्धेनचचित्रकस्य ।

महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिडी १९८

सूक्ष्मरज्ज्वरिता सूरणभागा षोडश चित्रकभागा अष्टौ नागरस्य द्वौ
मरिचस्य चैको गुडेनैवा पिडी कृता दुर्नामजयाय स्यात् । उपत्रातिवत्त ।

पथ्यानागरकृष्णाकरंजवेलाग्निभि सितातुल्यैः ।

वडनामुखइव जरयति महगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥ १९९ ॥

पथादिभि सितातुल्यैश्चूर्णैर्वहगुरु च भोजन वडनामुख इव जरयति ।
आर्याया पूर्वार्धे यथोक्तमात्रादतो मया लक्ष्मागीर्ति विधिविदो वदन्ति
सर्वीक्ष्य वदितरत्रापि ।

कलिंगलागलीकृष्णावन्क्षपामार्गतंडुलै ।

भूनिवसेधवगुडैर्गुडा गुदजनाशाना ॥ १६० ॥

कलिंगकादिभिर्गुडा वटिका अशौत्रा ।

लवणोत्तमवन्हिकालिगयवाश्रिरविल्वमहापिचुमंदयुतान् ।

पिब सप्तदिनं मथितालुडितान् यदि मर्दितमिच्छसि पायुरुहान् १६१

सैधवादीनि तक्रलोडितानि पित्रयथर्गांसि जिघाससि । अथत्रोटकमभिसकारचितं ।

शुष्केषु भङ्गातकमेध्यमुक्तं भैषज्यमाद्रेषु तु वत्सकत्वक् ।
सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहं च ॥ १६२ ॥

शुष्केष्वर्शःसु भङ्गातक भैषज्य समध्य प्रधानमुदितम् । आद्रेषु पुनरर्शस्तु कुटजत्वग्भैषज्यमध्यं कथितम् । सर्वेष्वर्शःसु शुष्केष्वद्रेषु च सर्वकाल सर्वर्तुषु कालशेयं मथितमध्यं बल्यं बलावह मलापह दोषापहं च । इंद्रवजावृत्तम् ।

भित्त्वाविबन्धानुलोमनाय यन्मारुतस्यात्रिवलाय यच्च ।
तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

विवधानस्त्यानकफादिरूपान् भित्त्वा यदन्नपानौषधमासेवितं मारुतस्यानुलोमनाय स्ववर्त्मप्रवर्तनाय तथा यच्चाभिवलायाभिवर्धनाय संपद्यते तदेवात्रपानौषधं दुर्नामयता सेव्यं । अस्माद्यथोक्ताद्विपरीतं यदन्नपानौषधं मारुतस्य विवर्धकरमपिसाधनं च तत्तेन विवर्ज्यं न सेव्यं । उपजानिवृत्तम् ।

अशीतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥

अशीतिसारग्रहण्योऽन्योन्यनिदानभूताः परस्परं हेतुभूता बाहुन्येनानले च सन्न एतं रोगा भवंति । दीप्ते त्वमी न सति । यतस्ततोऽस्मात्कारणात्तेषु विशेषेणाग्निं रक्षेदिति । इंद्रवजावृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तनिरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां
मर्शचिकित्सित नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमत्सारचिकित्सित प्रारभ्यते । अर्शोत्सारयोः परस्पर
निदानभूतत्वेन चिकित्सासामान्यात् । अत्र आह ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामशयान्वयः ।

हत्वार्त्रि वातजेप्यस्मात्प्राक् तस्मिच्छंघनं हितम् ॥ १ ॥

हि यस्माद्वाहुत्येनामि हत्वा मदीकृत्यामाशयान्वयो भवत्यतीसारः ।
अस्मात्कारणादस्मिन्नतीसाराख्ये व्याधौ वातजेऽपि पूर्वं लघनं हितम् ।
आमाशयान्वयो जन्मभूहृत्यतिर्यस्य स आमाशयान्वयः । अपि शब्दात्क
दाचित्कफादिजे सुतरां लघनं हितमिति द्योतयति । लघनशब्देन चोपवास
एवेह गृह्यते । शोधनादीनां लवनानामवस्थावशाद्दुच्यमानत्वाद्दूयिष्ठग्रहणेन
कचिद्भयनादावतीरे व्यभिचारे नास्तत्त्वामाशयान्वयः । प्राग्ग्रहणेन नो-
त्तरकाले लघनं हितम् । तदा हि रोगस्वभावाद्वात्पचयोऽवश्यं भावि
लघनमपि धात्वपचयहेतुः । अतस्तत्र युक्तम् ।

शूलानाहप्रसेकर्त्तं वामयेदतिसारिणम् ।

शूलादिभिरार्त्तमत्सारिणं वामयेत्तत्र प्राग् लघनं हितम् । वमनं चैन
सामान्यं पित्तत्रातिष्वप्येव रूपेण चिकित्सितं बोध्यं न केवलं वातजे ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारसूर्छिताः ॥ २ ॥

अतिसाराय कल्प्यन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्क्लेशमदृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

ये च दोषाः सन्निचिता अतिशयेन वृद्धिं गतास्तथाविदग्धेन पक्का
पक्कस्त्रेणाहारेण मूर्च्छिता एकर्ता मासा अतीसाराय कल्प्यन्ते सपद्यन्ते । तेषु
तथोत्क्लेशमनुत्क्लेशाख्यनिकारकरणं मृत्युन्मुखतावीजस्याकुरोत्पत्ताभुच्छ्रुनाव-
स्थैवातिशयेनोत्क्लेशो भृशोत्क्लेशस्तेन प्रवृत्तातिधारकरणं मत्सिन्धुयता

स्तेषु तथा स्वयमेव यत्न विना चलात्मसु चलस्वभावेषु तेषु तथाभूतेषु
दोषेषूपेक्षापथ्यादित्त्व सम्पक् भवर्त्तनमेव भेषज । ननुपाचनादिकमित्यर्थ ।
सग्रहणौषध कुटनत्वगादिक व्याधिप्रतिपक्षभूत कस्मादत्र न प्रयुज्यते ।
अपि चाग्र्यमग्रहे पठिष्यति । कुटजोतिसार इति । तस्मादत्र सग्राह्यौषध
दातुमुचितमिति यो मन्यते त प्रत्याह ।

प्रयोज्य नतु सग्राहिपूर्वमामातिसारिणि ।

सग्रहण भेषज पूर्वमामातिसारिणि गुरुषु न योय । तु शब्दोवधार
णार्थः । अत्रपूर्वग्रहण पश्चादिपदामानिसारिणि दीपमान युज्यत एवेति
योतयति । सामे-दोषेनिसारकारिणि प्रथममपि भेदन चौषध दातु विदिष्टा-
यामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो गुणाय सपथते नाति-
सारप्रतिपक्षभूतमपि च सग्रहणौषधमिति कृत्वा ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विवद्धे संप्रवर्तिनी ॥

विवद्धेऽल्पाल्प कृत्वा भवर्त्तमाने दोषेऽत एव विवधत्वादाध्मानादि
कारिणि तथा भूतेस्मि-दोषे सग्रहणमपथ्यमपि प्राणदा हरीतकी । प्राणान्
ददातीति प्राणदा भवतीति । एव बहुदोषाणामानिसारिणां प्रायेणैव उप
क्रमो बोध्य । मध्यदोषाल्पदोषयोस्त्वाह ।

पित्रेत्प्रकथितास्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥

भृतीकपिप्पलीशुंठीवचाधान्यहरीतकीः ।

अथवा विल्वधनिकामुस्तानागरवालकम् ॥ ६ ॥

विडपाठावचापथ्याऋमिजिन्नागराणि वा ।

शुंठीवनवचामात्रीविल्वतत्मकहिगु वा ॥ ७ ॥

मध्यदोषोऽतिमारीभूतिकादीन् पित्रेत् । किंभूतास्तास्तोये प्रकथितानाननु
कथिता इत्येतावदेवास्तु किं मगन्देन । नृम । मकरपेण कथिता मगन्धा-
रूपेण शृता प्रकथिता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं मगन्दोऽकारि । मग

ध्यायाश्च तत्रालेखे लक्षणमुक्त । यथा । गृतः ऋषयो निर्यूहः काथो यूषो
 कृतश्च सः । कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतानृत इति । तदेव द्रव्य
 कन्कीकृत्य पिष्ट्वा यक्रियते स कृतयूपो भण्यते । स एव च प्रमथ्या
 शब्दवाच्यः । तस्मान्मध्यदोषोसारी भूतिकादीनि पिष्ट्वा प्रकृपेण काथयि-
 त्वा प्रमथ्यारूपेण पित्रेदित्यवतिष्ठते । मुनिनाप्युक्त । प्रमथ्यामध्यदोषेभ्यो
 दद्यादीपनपाचनमिति । किं कुर्वन् पित्रेन् । विशोषयन् लघयन् । भक्त-
 वादात्मानमेव । अथवा विन्वधानकशादीनि पित्रेन् । अथवा विडादीनि
 गृथ्यादीनि वा पित्रेन् ।

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोतिसारिणाम् ।

अन्ये दोषाणामतिसारिणामुपवासः शस्यते । तु शब्दोवधारणार्थः ।
 अत्रोपवास एवाल्पदोषाणां शस्यते न बहुदोषमध्यदोषोक्तोऽपर उपक्रमः
 सन् तथा तेषां शस्यते इति । सर्वमतिसारिण दोषदेशायनुरोधेन कदा
 चिदुपयेत् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥

हीनेरनागराभ्यां वा विषकं पाययेज्जलम् ।

तृपि सज्जाताया दोषदेशायनुरोधेन कदाचिद्वचाप्रतिविषाभ्यां विषक
 जलं पाययेत्कदाचिन्मुस्तापर्पटकेन कदाचिद्दालकनागराभ्यां पाययेदिति ।
 अत्र कर्त्रभिर्भार्योक्रयेतिपरस्मैपदमन्थशानापादरयाद्येत्यादिना परस्मैपदनिषे-
 धः स्यात् ।

युक्तेन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षाममतिसारिणं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । तथा शीघ्रं
 प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् । नापरव्याध्यार्त्तमिव लग्नोचितं सम्यग्लं-
 घनादननरमेव भोजयेत् । अपि तु सम्यग्लपितलक्षणोत्पन्नमध्यतिसारिणं
 किंचित्कालमनीलग्नं कृत्वा भोजयेदिति तामशब्देन द्योतयति । अल्प

लध्वन्नं लध्वन्नं प्रतिसुप्रतिनामात्रार्थं शनिसमासोऽव्ययीभावः । एव क्रिय-
माणः सोतिसारी द्रागेव रुचिं प्राप्नोति तथा बन्धिवलं देहवन्नं । एव च
भुञ्जानस्य पानमुपदिश्यते ।

तक्रेणावंतिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

कदाचित्तक्रेण कदाचित्काञ्जिकेन कदाचित्प्रेयया कदाचित्तर्पणेन
कदाचित्सुरया कदाचिन्मार्द्वीकेणेति यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालत्रिल्वशठीधान्याहिगुट्टक्षाम्लदाडिमैः ।

पलाशहपुपाजाजीयवानिविडसेधवैः ॥ १२ ॥

लयुना पंचमूलेन पंचकोलेन पाठया ।

अस्मात्कमादूर्ध्वमनतर भोज्यानि भोक्तव्यानि कल्पयेदतिसारिणे ।
ग्राहिदीपनपाचनैरेव सग्रहणानि दीपनानि पाचनानि च यानि द्रव्याणि
तानि सर्वाण्यतिसारिणे पश्यानीति । एव सक्षेणेण सामान्येन चिकित्सितमुक्ता-
तदेव दिड्मात्र दर्शयति । बालेत्यादि बालत्रिल्वादिभिर्भोज्यानि कल्पयेत् ।

शालिपर्णीबलात्रिल्वैः पृष्टिपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥

दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्वणे ।

अभयापिप्पलीमूलत्रिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

शालिपर्णादिभिः साधिता दाडिमाम्ला पेया कफपित्ताधिके हिता ।
अभयादिभिः पेया वातानुलोमनी ।

विचङ्गं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।

कृष्णाविडगात्रिफलाकपायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥

पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।

यो बहुदोषो विचङ्गमन्पान्यं कृत्वा अनिसार्यते । स कृष्णादिकपायै-

विरचयेत् । विरक्तस्य च तस्य सतः पेयां वातघ्नैर्दीपनैश्च द्रव्यैः कृता युज्यात् ।

आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्रावुपवेश्यते ॥ १६ ॥

सफेनापिच्छं सरुजं सविबधं पुन पुनः ।

अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विद्धा समवाहिकम् ॥ १७ ॥

दधितैलवृतक्षीरैः सशुठी सगुडा पित्रेत् ।

स्विन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद्बदराणि वा ॥ १८ ॥

गाढविद्धिहितैः शाकैर्बहुलेहैस्तथा रसैः ।

क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥

शाल्योदनं तिलैर्मपैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।

शठचामूलकपोताया पाठायाः स्वास्तिकस्य वा ॥ २० ॥

स्तुपायवानीकर्कारुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।

उपोदकाया जीवंत्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥

सुवर्चलायाश्चुचोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्तकलोपाकशिखितित्तिरिकीकुटैः ॥ २२ ॥

योतिसार्यामे परिणते दीप्तेऽग्रे सत्युपवेश्यते स कफेन पिच्छं तथा सरुजं तथा सविबधं पुन पुनस्तथा अल्पमल्पं तथाल्पपुरीषं निर्विद्धापुरीषं परहितम् । तथा समवाहिकं निस्तारिकासहितं श्रुते रक्ते पुरीषे च वायुना विद्धिबन्धितं माहिकेति विख्यातं यत् केनाभ प्रवर्त्तते इति प्रवाहिका लक्षणम् । य एवविषाणिसारी स दधितैलवृतक्षीरैः समुदितैः शुठी सगुडा पित्रेत् । अथवा स्विन्नानि बदराणि गुडतैलेनाध्यायात् । एष दोषादिवशाच्छुठी पाययित्वा कदाचिन् पूर्वोक्तानि बदराणि भक्षयित्वा ननर क्षुधितमतिज्ञानबुभुक्षेभनमनिसारिणगाढविद्धिहितैर्मास्तुकादिभिः शाकैस्तथाभासरसैर्बहुस्नेहैर्दधिदाडिमसकृतैः शाल्योदनं भोजयेत् । अथवा तिलैर्मपैर्मुद्गैर्वा साधु भोजनं कृत्वा साधितं शाल्योदनं भोजयेत् । मूलकपोता लघुमूल

ऐक्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम्लं यमके भृष्टं यूपं गृजनकस्य वा ।
 भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्रव्योपावर्णितान् ॥ ३२ ॥
 मापान् सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमंडोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेपांतराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्त्रेहनागरम् ।
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्चःक्षयरुतैराशु विकारैः परिमुच्यते ।

कोलादीनां कल्केः शालेर्यवस्य च कल्कैर्मुद्रादीनां च कल्कैरेक्यं व्य-
 तिभ्रं धान्ययूपं प्रकल्पयेत् । किं भूतं । यमके भृष्टं तथा दधिदाडिम-
 सारिकं । अम्लं दाडिमसारं दाडिमसारो नियते यस्मिन्निति दधिदाडि-
 मसारकम् । वर्चःक्षये पुरीषक्षये सति शुष्कमुखं मुखगोपोपद्रवान्वितमति-
 सारिणं तेन यूपेण शान्यन्नं भोजयेत् । शालिग्रहणेन रक्तशाल्यादीनां
 ग्रहणम् । अथवा दध्नः सरं यमके पक्वं गुडनागरसहितं व्यञ्जनार्थं प्रक-
 ल्पयेत् । अथवा यमके भृष्टां सुरां व्यञ्जनार्थं प्रकल्पयेत् । अथवा गृजन-
 कस्य हरीतकविशेषस्य यूपं फलैर्दाडिमादिभिरम्लैरम्लमलीकृतं व्यञ्जनार्थं
 प्रकल्पयेत् । यमके न्नेहहये वा सक्तून् भृष्टान् उपोपावर्णितान् भक्षयेत् ।
 तथैव मापान् सुसिद्धान् घृतमंडोपसेवनान् खादेत् । अथवा छागमेपयोरे-
 तराधिजं रसं सुसिद्धपूतं शोभनं कृत्वा पूतं सिद्धं पश्चात्पूतं निर्मलीकृतं
 तथा दाडिमसाराम्लं धान्यकल्केहं शुद्धीयुतं व्यञ्जनार्थं पचेत् । तेन रसे-
 न रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानस्तमेव मांसरसं विबन् वर्चःक्षयरुतैर्विकारैः पुरीषे
 वायुरंत्राणीत्यादिभिः मूत्रस्थानोदितैर्मुच्यते । प्रवाहिका वर्चःक्षये सति
 स्यात् । तस्मात्तयापि मुच्यते ।

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।

वाते प्रतिहते प्रवाहिकाशूलवान् बालबिल्वादिकं लिह्यात् ।

बल्कलं शावरं पुष्पं धातुन्या बदरीदलम् ॥ ३६ ॥
पिवेदधिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसाप्लुनम् ।

रोधत्वक्धातुकीणुप बदरीपत्रमेतदधिसरादिभिराप्लुतमालोडिन पिवेत् ।

विवद्धवातवर्चस्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।

यमकस्योपारि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सृतमेरंडंमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ।

विवद्धेवातवर्चसी यस्य तथा मभूते शूलप्रवाहिके यस्य तथा सहरक्तेन
पिच्छर्या च यो वर्तते तथा तृष्णाया आर्त एवविधो नरः क्षीरसौहित्यं
दुग्धतृप्तिमर्हति । अथवा यमक पीत्वाऽनु धारोष्ण क्षीरं प्रयोजयेत् । एर
उमूलेन वा बालबिल्वेन वा शृत क्षीरं प्रयोजयेत् ।

पयस्युत्काथ्य मुस्ताना विंशतिस्त्रिगुणैर्भसि ॥ ३९ ॥

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।

क्षीरे त्रिगुणैर्भसि मुस्ताविंशतिं प्रकाथ्य क्षीरावशिष्टं पीतमामं सस्त्रज
हन्यात् । अत्र च विंशतिभिर्मुस्तैः प्रायेण पलं भवति । सामान्यकल्पनया
च मुस्तापलं षोडशभिर्द्वैवपलैस्त्काथ्य चत्वारिपलानि चतुर्भागावशेषितया
कार्याणि । तदेव क्षीरपलानि चत्वारि पानीयपलानि द्वादश । मुस्ताविंशतिं
• दत्त्वा क्षीरावशिष्टपेयमित्ययमत्र क्रमो वेद्यः ।

पिप्पल्या पिवत सूक्ष्मं रजोमरिचजन्म वा ॥ ४० ॥

चिरकालानुपक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।

विष्यत्याः सूक्ष्मं चूर्णं जलेन विवतो मरिचस्य वा सूक्ष्मं चूर्णं जलेन विवतो बहुकालानुपक्तापि प्रवाहिका नश्यति ।

निरामरूपं शूलान्नं लंघनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥

रूक्षकोष्ठमपेक्ष्यामि सक्षारं पाययेद् घृतम् ।

निरामरूपं तथा शूलैर्न पीडितं लंघनाद्यैः कर्षितं तथा रूक्षकोष्ठं व-
न्दिमपेक्ष्य क्षारमहित घृतं पाययेत् ।

सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चांभसि ॥ ४२ ॥

सिंधूत्थं पंचकोलाभ्यां तैलं सद्योर्तिनाशनम् ।

दधिसुरामण्डे दशमूलकाथे वा सिंधव पंचकोलकल्केन तैलं सिद्धं स-
द्योर्जापहं ।

पाद्भिः शुंड्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थमिसेधवात् ॥ ४३ ॥

तैलप्रस्थं पचेद्दधा निःसारकरुजापहम् ।

शुंड्याः पलैः पाद्भिः विषलीमूलपलद्वयेन चित्रकपलद्वयेन सिंधवपल-
द्वयेन च तैलप्रस्थं दधा पचेन्निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥

पानानुयासनाभ्यंगमयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजित्नामग्र्यं शूलं च विगुणोनिलः ॥ ४५ ॥

एकत एकस्मिन् पुरीषग्रहशूलजित्पक्षे मांसदुग्धाज्यं त्रयमेकमयुक्तम् ।
पुरीषग्रहशूलजित् । एकत एकस्मिन् शूलजित्पक्षे पानानुयासनाभ्यंगैः मयु-
क्तं तैलं पुरीषग्रहशूलजित् संरघा इति वासगशेषः । कथमेतमित्याह । तदि-
त्यादि । ततैलं यन्मांससंयोगं वातजित्नामग्र्यं प्रधानं । शूलं च विगुणोनि-
लः मरुपितः पतनो वातः कश्चिन् । शूलानिलयोः कार्यकारणभावानि-
रेके तत्रापि शूलज्यं वातकार्मण्यं वातप्रकोपे शूलविनाभावित्वं सूचयितु

शूलं च विगुणो निल इत्येवमुक्तम् । कुपितश्चेद्वायुस्त्यन्नमेव शूलमित्यर्थः ।
वायोर्वैगुण्ये कोपधानुक्षय एवात्र हेतुरत एवाह ।

धात्वन्तरोपमदीद्वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मंदानलस्यापि युत्तया शर्मकरं परम् ।

वाय्वाशये सतैले हि त्रिंशिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

वायुमपेक्ष्यान्ये पित्तश्लेष्मादयो धात्वन्तरास्तेषामुपमदौन्यभावस्तेन
उद्धतश्वलो वाय्वाख्यः सव्यापी सकलशरीरव्यापनशालोपि स्वधामगः
पकाशयस्थस्तत्राधिकेन तस्य वृत्ते । अस्यामवस्थायामस्यानिसारिणस्तैल
मदानलस्यापि युत्तया योगविशेषेण परमतिशयेन गर्भकर रोगस्य दुःखहेतोः
शमनात् । अपिशब्दात्किमुदीमाप्रेरतिसारिणो न मुखकर भवति । तत्रैव
हेतुमाह । वाय्वाशये पकाशयाख्ये सतैले त्रिंशिसी मवाहिका नावतिष्ठते न
स्थितिं प्राप्नोति ।

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषातरेष्वीरण एकवीरे ।

कोनिष्टनन्प्राणितिकोष्टशूली नांतर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ॥ ४७ ॥

मले पुरीपाख्ये क्षीणे तथा दोषातरेषु वातविज्जिनेषु पित्तकफादिध्वा
यतनच्युतेषु स्वाधारभ्रष्टेषु । व्यक्तयपेक्षया बहुवचन । ईरणे वायावेकवीरणे
एकनायके दोषाणां स्वस्थानभ्रष्टत्वात्कोनिसारी निष्टनन्मवाहिका कुर्वन्
प्राणिति न कश्चिज्जीवति । यदि नांतर्बहिर्भयत्र पानानुवासनाभ्यगैस्तैल
परोतिशयेन तैलसेवी न स्यात् । आक्रदनपूर्वं सशूलमुपवेशन निष्टननमु-
च्यते । इंद्रवजा वृत्त ।

गुदरुक्भ्रंशयोर्युज्यात्सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलाभ्रचागेर्योर्दधि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

गुदरुजि गुदभ्रशे च घृत सनीर कोलादिरसे दधि नागरे च कन्कितैः
पक्व गुम्यात् । अत्र च क्षीर सर्पि भमाण घृता-कोलादि रसादिकचतुर्गु-
ण शुर्ठीनश्चतुर्गुण घृतमिति पाकक्रम ।

तैरेव चाम्लैः संयोज्य सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।

धान्योषणविडाजार्जापाचकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

तैरेव पूर्वोक्तैः कोलादिभिरग्लैः संयोज्य सूक्ष्मरज्जुहृत्तैश्च धान्यकादि-
भिः सिद्धं घृतं पूर्वगुणम् ।

योजयेत्स्नेहवस्ति वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताह्वाकुष्टैर्वा वक्ष्या चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

गुदशूली च दशमूलेन साधितं हृत्विधृतं स्नेहवस्ति च योजयेत् । श-
ठीशदिभिर्वा मूलेन साधितं चित्रकेण वा साधितं स्नेहं योजयेत्
तच्च पूर्वगुणम् ।

प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवाहणादिषु मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वा अनुवासनं योजयेत् ।

प्रनेत्रयेद्दुग्धं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ।

कुर्याच्च गो फणाबंधं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

गुदं ध्वस्तं सदभ्यक्तं स्वेदितं च मृदुत्वात् प्रवेद्ययेत् । गो फणा-
बंधं चर्मणा मध्यच्छिद्रेण च कुर्यात् ।

पंचमूलस्य महतः कार्यं क्षीरे विपाचयेत् ।

उंदुरुं चात्ररहितं तेन वातघ्नकरकवत् ॥ ५३ ॥

तैलं पचेद्द्रुमशं पानाभ्यगेन तज्जयेत् ।

महतं पंचमूलस्य विन्वादे काथं तैलसमं कृत्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
उंदुरुं चात्ररहितं तस्मिन्नेव क्षीरे विपाचयेत् । तेनैव क्षीरेण तैलं पचेत् ।
किंभूतं वानप्रकल्कम् । वानप्रानां राक्षीरडादीनां कल्कं स यस्मात्किं वान-
प्रकल्कवत् । उदरोरनं राक्षीरपृथानामारेण प्रमागं निष्पद्य कार्यम् । तत्रैव
सपद्यते । तुन्यार्थमात्रमामस्येति । एव मायुरादिद्विषु घृतेषु मयुरादीनां

प्रमाणं चित्यं तेन तैलं पचेदिति वचनाच्च क्षीरं तैलाच्चतुर्गुणं कार्यं । अत्र
द्रवस्यापरस्याभावात्तैलाच्च द्रवं चतुर्गुणं कार्यमिति पाकक्रमः । तस्मान्नान्यस्ने-
हवदत्र क्षीरं ग्राह्यं । अन्यत्र ह्येवमधीनं । द्रव्याच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्का-
थश्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति । बहुक्षीरत्वेन वातकार्यस्य गुदभ्रंशाख्य-
स्य शीघ्रं शमं करोति । चतुर्गुणमेवात्र क्षीरं न्याप्यं ।

पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लंघनम् ॥ ५४ ॥

पैत्ते त्वतीसारे सामे प्रागिव यथा वातातिसारे पूर्वं लंघनं शरीरलाघवं
कर्तुं यत्कर्म द्रव्यं वा निर्दिष्टं तत्सर्वं तीक्ष्णोष्णवर्ज्यं यलंघनं शरीरलाघव-
करं पेयादिकमास्मिन् कार्यमिति शेषः ।

तृड्वान् पिबेत् पडंगांस्तु सभूनिव ससारिवम् ।

पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसंभुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥

बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलारूर्पणिभिः ।

सपित्तातिसारी तृड्वान् पडंगांस्तु ज्वरचिकित्सितोक्तं भूनिवसारिवा-
भ्यां सहितं पिबेदधमष्टागजलं तेन पेयमित्येवं तिष्ठते । क्षुधितस्यातिशयेन
बुभुक्षितस्य पेयाद्यन्नमग्निसंभुक्षणं हितम् । बृहत्यादिना गणेनाभीरुणा
तथा बलाद्वयेन शूर्पणीद्वयेन च साधितम् ।

पाययेदनुबंधे तु सक्षौद्रं तंडुलांभसा ॥ ५६ ॥

पाठा वत्सकबीजत्वग्दार्वा ग्रंथिकशुंठी वा ।

वत्सकस्य फलं पिष्टं सवलकं सघृणमियम् ॥ ५७ ॥

काथं चातिविपाचिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।

अथवातिविपामूर्वानिशोद्रयवताड्यजम् ॥ ५८ ॥

समध्वतिविपाशुंठीमुस्तैद्रयवकट्फलम् ।

एव लपनपेयादिके कृनेप्पनुबंधेऽतिसारस्य सति तमतिसारिणं कुटज-
स्य फलं शक्यवाख्यं पिष्टं सकल्कं प्रकृतत्वान्तस्थैव कटुजस्य त्वचायुक्तं
तथा सघृणमियं तथा सक्षौद्रं तंडुलांभसा पाययेत् । अथवा पाठादिपिष्टं

तंडुलाभिसा सक्षौद्रं तमनीसारिणं पाययेत् । अथवा काथमतिविपादिजं नं
पाययेत् । अथवा अतिविपा मूर्त्तादिजं पाययेत् । तार्क्ष्यं रसाजनं । सम-
धित्वादि । समाक्षिकमनिविपादिक काथीकृतं वा पाययेत् ।

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसे पिबेत् ॥ ५९ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैतं जठरामयम् ।

मुस्ताकपायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥

सक्षौद्रं शाल्मलीवृंतकपायं वा हिमाद्वयम् ।

वत्सकबीजस्य वा पलं जलेन काथयित्वा तद्वत्सं यो मातरसाशी मन्
पिबेत् स पित्तज्वमतिघ्नं जयेत् । एवं प्राग्मुस्ताकपायं मुस्तानां पलं
श्रपयित्वा मधुसमायुत रस दत्तं काथं पिबेत् सपैतं जठरामयं जयेत् ।
शाल्मलीवृंतकपायं वा हिमाद्वयं दत्तकपायं सक्षौद्रं वा पिबेत् ।

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसांजनम् ॥ ६१ ॥

कटकटेरी -हीनिरं बिल्वमध्यं दुरालभाम् ।

तिलान् मोचरसं रोध्रं समंगां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥

नागरं घातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तंडुलांडुना ॥ ६३ ॥

किराततिक्तादयश्चत्वारो योगा अर्धश्लोकैः स्मृताः समालीकास्तंडुल-
जलेन योज्याः ।

निरोद्धयवरोध्रैलाकांथः पक्वातिमारनुत् ।

निशादिकायः पक्वातिसारविन् ।

रोध्रांवष्टाम्रियं ग्वादिगणांस्तद्वत् एथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥

रोधादीन् गणान् पृथक् ममाक्षिकास्तथैव तंडुलाभिसा पिबेत् ।

कट्टंगवल्कयष्ट्याहफलिनीदाडिमांकुरैः ।

पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्सदाधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥

तद्वदधित्थमित्त्राभ्रं जंभुमध्येः प्रकल्पयेत् ।

कङ्कगत्वगादिभिः पेयादीन् सदधिदाडिमान् कुर्यात् । तथैव गदधित्थादिभिः पेयादीन्सदधिदाडिमान् कल्पयेत् । दधित्थः कपित्थः ।

अनांपयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छ्टमः ॥ ६६ ॥

दोषाधिक्याद्वा जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।

अथात्रापयः पथ निरामये स्मृत । तेनाग्रक्षीरेण यदि दोषाधिक्याद्द्वैतोः शमो न भवति तदा न बलवंतं विरेचयेन्न दुर्बलं ।

व्यत्यासेन शकृद्रक्तमुपवेश्येन योषि वा ॥ ६७ ॥

पलाशफलनिर्गृहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।

ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

व्यत्यासः परस्परक्षेपण । शकृद्रक्त क्षिपति रक्त शकृदक्षिपत्येव व्यत्यासस्तेन य उपवेश्यते । स पलाशफलकाथं केवल पिबेदथवा पयसा युक्त । ततस्तत्कपायं पीत्वाऽनार कोष्ण क्षीरमेव यथाबल बलानतिक्रमेण पेय । तेन क्षीरेण मले प्रवाहिते निःसारिते मत्पनीसारः शाम्यति ।

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनि ॥ ६९ ॥

पलाश यथा तथा त्रायमाणा विशोधनाय प्रयोज्या ।

संसर्प्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।

स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथाबन्धननुवासयेत् ॥ ७० ॥

स्रुतदोषस्यापचिनमरुस्यानिसारिणः संसर्प्यां क्रियमाणाया पेयादिके क्रमे विधीयमाने यदि शूलमनुवर्तते निर्वृतिं न याति । तमातुरमाशुयथाबन्धनानतिक्रमेणानुवासयेत् । तदेवानुवासनश्रुतमाह ।

शतपुष्पावरीभ्यां च विल्वेन मधुकेन च ।

तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं श्रुतम् ॥ ७१ ॥

शतपुष्पादिभिस्तैलपादं क्षीरयुतं धृतं पक्वमनुवासनं स्यात् ।

अशांतावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।

इत्यनेन प्रकारेण कृतेनातिसारस्याशांती सत्या परमन्तर पिच्छावस्तिर्व-
क्ष्यमाणोहितः । अल्पया मात्रया निरूहाख्यो बस्तिः पिच्छावस्तिः ।

परिवेष्टं च कुशैरार्द्रैरार्द्रवृतानि शाल्मलेः ॥ ७२ ॥

कृष्णमृत्तिकया लिप्य स्वेदयेद्रोमयाग्निना ।

मृच्छोषे तानि संशुद्य तत्पिंडं मुष्टिसंमितम् ॥ ७३ ॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रैर्नैलवतानु च ॥ ७४ ॥

स्नातो भुंजीत पयसा जागन्नेन रसेन वा ।

पित्तातिसारज्वररोगगुल्मसमीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ॥ ७५

जयत्ययं शीघ्रमतीप्रवृत्ति विरेचनास्थापनयोश्च बस्तिः ।

आर्द्रशुष्कैर्दर्भैः शाल्मलेरार्द्रवृतानि कुसुमवधनानि परिवेष्टय ततः कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । मृच्छोषे सति तानि संशुद्य सचूर्ण्य तत्पिंडं मुष्टिसंमितं पलप्रमाणं पयसः प्रस्थे मर्दयेत् । तेन-पूतेनाऽनंतरं नतादिमत्ताऽऽस्थापयेत् । नतं तगर । पुष्ट्याक्नाना च सर्वेषामयमेव विधिः । आस्थापिनः पश्चात् स्नातः पयसा भुंजीत । मात्स्यादिवशाज्जागलरसेन वा । अयं वस्तिः प्रयुक्तः पित्तातिसारादीन् विरेचनास्थापनयोश्चातिप्रवृत्तिदोषाणामतिशयेन जरति । एतदुक्तं भवति । बहुदोषस्य या प्रवृत्तिर्विरेचनविषये आस्थापनविषये वा ता च प्रयुक्तोप्यत्र यति ।

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीमारनाशनम् ॥ ७६ ॥

वत्सकादिसमायुक्तं सांबष्टादिममाक्षिकम् ।

कुटजोत्थं च फाणितं च वत्सकादियुक्तमवष्टादिसहितं माक्षिकयुक्तं सर्वातीसार आमानीसारः पक्षातीसारश्च तस्य नाशनं स्यात् ।

निरुभिरामं दीप्ताभिरपि सास्त्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।

निरुक् च्यासौ निरामश्च निरुभिरामस्त्रमतीसारमपि सास्त्रमपि शब्दात्कि-
मुत निरुखं तथा चिरोत्थं तथा नानावर्णमनेकवर्णं दीप्ताभेः पुटपाकैरुपाचरेत् ।

त्वक्पिंडदीर्घवृंतस्य श्रीपर्णीपत्रसंछतात् ॥ ७८ ॥

मृच्छिप्तादग्निनास्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ।

अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥

त्वचः पिंडस्त्वक्पिंडः दीर्घवृंतस्य त्वक्पिंडः काश्मर्यपत्रसंछादितान्मृच्छिप्ता-
त्सामान्योक्तापि कृष्णमृत्तिकया लिप्तादिनि वेद्यं । मागुक्तं हि कृष्णमृत्ति-
कया लिप्तेति । अनंतरमग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं शीतं कृत्वाऽतिसारी
मधुना युक्तमथवा सितायुक्तं पिबेत् । दीर्घवृंतः स्योनाकः ।

एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ।

कट्वंगत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलौष्मणा ॥ ८० ॥

सक्षौद्राहंत्यतीसारं बलवंतमपि द्रुतम् ।

एवमनेन प्रकारेण क्षीरद्रुमाणा त्वग्भिस्तत्प्ररोहैः कोमलैर्विगतमूलैश्च
कल्पयेत् । प्ररोहा अंकुरा इत्यन्ये स्योनाकत्वग्घृतयुता तथोष्णमलिलौष्म-
णास्वेदिता माक्षीकयुक्ताऽतीसारं बलवंतमपि शीघ्रं हन्ति ।

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सतृड्ज्वरम् ।

दारुणं गुदपाकं च तत्र छागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥

पद्मोत्पलसमंगाभिः शृतं मोचरसेन वा ।

सारिवायष्टिरोधैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥

सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।

पित्तातिसारी पित्तान्येवान्नरानानि यः सेवने तस्य विरं व

रक्तातिसारं कुरुते । किंभूतं तृष्णाञ्जरयुतं । तथा दारुणं गुदपाकं करोति ।
तत्रैवंविधेऽतीसारे छागं क्षीरं पद्मादिभिर्मौचरसेन च शृतं हितं । अथवा
सारीवादिभिः शृतं छागं क्षीरं हितं । अथवा वटादिजैः पल्लवैः शृतं
क्षौद्रशर्करान्वितं पाने भोजने गुदसेके च छागं पयो हितं ।

तद्वद्द्रसादयोनम्लाः साज्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥

काशमर्थफलयूपश्च किञ्चिदम्लः सशर्करः ।

तथैव रसा यूपादयोनम्लाः सघृताः पानान्नयोर्हिताः । काशमर्थफलयूपश्च
किञ्चिदम्लः सशर्करो हितः ।

पयस्यधौदके छागे ऋषीवेरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥

पेया रक्तातिसारघ्नी पृष्ठीपर्णी रसान्विता ।

प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥

छागे पयस्यधौदके वालकोत्पलनागरैः पृष्ठीपर्णीकायेन च युक्ता पेया
रक्तातिसार हनि । अथवा नवनीतं प्राग्भक्तं मधुशर्करान्वितं लिह्यात् ।

बलिन्यस्त्रेस्त्रमे वाजं मार्गं वा घृतभञ्जितम् ।

क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥

कर्पिञ्जलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ।

मवृद्धरक्ते छागं रक्तमथवा मार्गं मृगसबधिरक्तं घृतभञ्जितं भुञ्जीत ।
एवकाराजत्वपरं किञ्चिदजस्य मृगस्य चेति गम्यते । उभयमपि क्षीरानुपानं
क्षीराशी त्र्यहं भञ्जितं भुञ्जीत । अथवा क्षीरोद्भवं घृतं त्र्यहं लिहन् कर्पि-
ञ्जलरसाशनो नर आरोग्यं प्राप्नोति ।

पीत्वा रातावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥

रक्तातिसारं हन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ।

शनावरीकल्कं क्षीरेण पीत्वा क्षीराशी त्र्यहं रक्तान्नीसारं द्रोगेव पराक-
रोति । अथवा तथा शनावरीकल्कं घृतं पीत्वा क्षीरभोजनं आशु रक्तान्नी-
सारं हनि ।

लाक्षानागरावैदेहीकटुकादाविवल्कलैः ॥ ८९ ॥

सर्पि सेंद्रयवैः सिद्धं पेयामंडानचारितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥

लाक्षादिभिः सिद्धं घृतं पेयामंडेनाचारितं शीघ्रं त्रिदोषमप्यतिसारं
घोरं जयति । अपिशब्दाद्रक्तातिसारमपि ।

कृष्णमृच्छंसयष्ट्याहसौद्रासृक्तंडुलोदकम् ।

जयत्यस्त्रं म्रियंगुश्रु तंडुलाबु मधुप्लुता ॥ ९१ ॥

कृष्णमृदादिकं तंडुलजललोडितं रक्तं जयति । तथा तंडुलानु मधुगुक्ता
म्रियंगु रक्तं जयति ।

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापांचभागिकः ।

आजेन पयसा पीतं सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥

पचमो भागः पचभागः स यस्यास्ति स पांचभागिकः । कोऽसौ कृष्णति-
लानां कल्कः । शर्करायाः पांचभागिकः कृष्णतिलानां कल्कः छगलीश्रीरेण
पीतं सन् सद्यो रक्तं नियच्छति ।

पीत्वा सशर्करासौद्रं चंदनं तंडुलाबुना ।

दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तश्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥

तंडुलजलेन चंदनं शर्करामाक्षीकावितं पीत्वा दाहादिभ्यो मुच्यते
मुच्यते इति कर्म कर्तारि तद् ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेषां हिता हिमा ।

गुदस्य दाहे पाके च सति सेकलेषां हिमा हिता ।

अल्पाल्पं बहुरो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥

यदा विवदो वायुश्च रुच्छ्राच्चरति वा न वा ।

पिच्छावस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥

अल्पमव्य पुन पुन. शूलेन सह यश्च बहुशो रक्तमुपवेश्यते वापुश्च
यदा विवक्षो नानुलोमगोऽत एव वृच्छ्रेण चरति । न वा चरति । तदा
तस्य पुरुषस्य पूर्वोक्त न्यक्पेडादिक पिच्छावस्तिमुपकल्पयेत् ।

पङ्कवान् जर्जरीकृत्य शिशिपाकोविदारयो ।

पचेद्यवाश्च सक्राथो घृतक्षीरसमन्वित ॥ ९६ ॥

पिच्छास्रुतौ गुदधंसो मवाहणरुजामु च ।

पिच्छावस्ति. मयोक्तव्य क्षतक्षीणवलावह ॥ ९७ ॥

शिशिपाकर्षुदारयो पङ्कवान् जर्जरीकृत्य यवाश्च पचेत् । सक्राथो घृत
क्षीरसमुक्त पिच्छास्रुत्यादिषु पिच्छावस्ति. मयोक्तव्य । स च क्षतक्षी-
णानो बलमद ।

मर्षीडरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।

मर्षीडरीकपक्केन घृतेनानुवासन मयोक्तव्य ।

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वायोऽति मार्यते ॥ ९८ ॥

शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।

रक्तं विशासहितमथवा पूर्वं पश्चाद्वायोऽतिमार्यते । तस्य लेहार्थं शना
वरीघृतमुपकल्पयेत् ।

शर्करार्थीशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९९ ॥

क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिन ।

नवनीतं नव शर्कराया अर्धभागेन युक्तं मात्कीकचतुर्थममाणं माक्षीकरय
चतुर्थेन भागेनान्वितं लीढं पृथोक्तं विकारं हिताहारस्य जयेत् ।

न्यग्रोधोदुंधराश्वत्थशृंगानापोद्यं चामयेत् ॥ १०० ॥

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाभसा पचेत् ।

तदर्धशर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिवम् ॥ १०१ ॥

अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं गस्य रक्तं प्रवर्तते ।

न्यग्रोधादीनां शृंगान् जर्जरकृत्य तमे जलेऽहोरात्रं वासयेत् । तेना-
बुना घृतं पचेत् । तच्च घृतं शर्कराया अर्धभागेन युक्तं मार्शकचतुर्थांशकं
लेहयेत् । पूर्वगुण । अधो वा चोर्ध्वं वा यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्ते विरोषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥

कर्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत्पक्ताग्निदीपनम् ।

त्रिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभोजनम् ॥ १०३ ॥

वचाविडंगभूतोकधानकामरदारु वा ।

अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ १०४ ॥

श्लेष्मानीसारे वानातीसारोक्तं यदामपाचनं तद्दिशेपात्तर्क्तव्यं न तथा
वानानीमारोक्तोन्यउपक्रमः कार्यं इति विशेषशब्दस्यार्थः । अस्यानीसा-
रस्यानुबन्धे चिकित्सायां सम्यक्कृतायामप्यशमयति त्रिल्वकर्कटिकादिकं
पनवा पानमग्निदीपनं पिबेत् । अथवा वचादीनि पिबेत् । अथवा पिप्पलीमू-
लादिकं पक्ताऽग्निदीपनं पिबेत् ।

पाठाग्निवत्सकग्रंथितिकांशुंठिवचाभयाः ।

कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥

• एते पाठादयाः कथिताः पाचनन्यायेन चूर्णं पाचनन्यायेन वा श्लेष्मातीसार-
भेषजमिति । अत्रापि वक्ष्यमाणं मिहात्रलोकितन्यायेन कोष्णवारिणेत्येत-
त्सवत्थ्यते ।

सौवर्चलवचाव्योर्षाहिंगुप्रतिविषाभयाः ।

पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तश्रूर्णता कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥

सौवर्चलादीश्रूर्णतान्कोष्णजलेन श्लेष्मातिसारार्त्तः पिबेत् ।

मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सव्योपक्षीद्रशर्करम् ।

कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥

कपित्थस्य मध्यं सव्योपमाक्षीकशर्करं लीढ्वाऽथवा कटूफलं माक्षीकाश्वितं
लीढ्वा जठररोगान्मुच्यते ।

कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा साचित्रकम् ।

भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥

कणां माक्षीकान्वितां लीढ्वा तक्रं च साचित्रक पीत्वा बालविल्वानि वा
भुक्त्वा जठररोगं व्यपोहति । उपमर्गादस्यत्युहोर्वात्वनभिस्तिरद् ।

पाठामोचरसांभोदघातकीविल्वनागरम् ।

सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥

पाठादिगुडतक्रेण पीत्वाऽतीसारं सुकृच्छ्रमपि नाशयेत् । श्लेष्मातीसारे
मृकनेष्पतीमारग्रहणमन्यस्यापि निरामय च तत्राशनमिति शोननार्थम् ।

यवानिपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।

मरिचाम्रिजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥

वृक्षाग्लघातकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टकगुणैः कृतः ॥ १११ ॥

चूर्णीतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।

कासश्वासाग्निसादाशैः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥

यवान्यादिभिर्द्रव्यैः समैर्वृक्षाग्लादिभिस्त्रिगुणैर्मूलद्रव्यापेक्षया किंभूतै
रैतैः । षड्गुणा सिता येषां वृक्षाग्लादीना त एव तैः । षड्गुणसितैश्चू-
र्णावृत्तदति योन्य । एव शर्कराभागानां शतमष्टाधिक भवति । किंभूतश्चू-
र्णः । मूलद्रव्यापेक्षयाऽष्टगुणैः कपित्थैः । केचित्तेव पठति । षड्गुणसिते
कपित्थेऽष्टगुणदति । तत्र चेद व्याख्यानं । मूलद्रव्यापेक्षया कपित्थेष्टगुणे
तथा किंभूते । षड्गुणसिता यस्मात्तथा तस्मिन् । एव शर्कराभागा अष्ट
चत्वारिंशन्स्युरिति । अथ चूर्णोऽतिसारार्दान् जयेत् ।

कर्पोन्मिता तवर्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।

यवानीधान्यकाजाजीग्रंथीव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतःरुतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥

भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।

तुगाक्षीरी चतुर्जान च कर्पौन्मितं कर्पप्रमाणं । यवानी च धान्यकं वा-
जाजी च यवानीधान्यकाजाजीद्विकार्षिक ग्रथिश्च व्योषं च तत्पलाशकं
पलभागिक पलानि दाडिमादष्टौ । च द्वाद्व्यस्तिसिताया अप्यष्टौ पलानि । एव-
मयमेकतएकस्मिन् दृनश्चूर्णो दाडिमाष्टक एव संज्ञः । तेन चतुर्जातकमेकमे-
वास्य समुदायाद्यथोक्त एक एव भागः । व्योषमप्येकमेनास्यापि समुदायाद्य-
थोक्त एक एव भागः । एवं द्रव्यसमुदायस्यैकत्वे कल्पनाप्यत्राचार्यस्या-
भिमतिव । यथा । त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्यामाक्षीकासितोपलाविहिता
गुल्फकारसायन कुष्ठत्रिचनृष्याच सप्तसमेनिसाप्तचेनि । तुगाक्षीर्येका । चतु-
र्जात द्वितीया । यवानी तृतीया । धान्यक चतुर्थ । अजाजी पचमी । पिप्पली-
मूल षष्ठ । व्योष सप्तम दाडिममष्टमिति । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । पल-
मिति प्रकृतम् । दाडिममष्टकमष्टपलप्रमाण यस्मिन् चूर्णे सदाडिमाष्टक
इति । यथा बालीरोगे सितमरिचभागमेकं चतुर्ननोद्धमित्यत्र तच्चूर्णं वाता-
तिसारनिर्नरैरनस्थानशात् खलपेयादिभिः सह भोजनीयम् ।

सविडंगः समरिचः सकपित्थःसनागरः ॥ ११५ ॥

चागेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।

खलश्लेष्मातिसारजित् किभूतः विडगादियुक्तः चागेरीतक्रकोलाम्लः ।

क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं लाक्षादिपटूपलम् ॥ ११६ ॥

पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूं मंडमिश्रिताम् ।

क्षीणश्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं घृतं गुदरुगुंधशयोर्युज्यात् । सक्षीरं साधितं
हविरित्यादि । तथा लाक्षादीः । लातानागरवैदेहेन्यादि पटूपल यक्ष्मोक्तं
पुराणं वा घृतं यवागूमडमिश्रितं दद्यात् ।

वातश्लेष्मविबंधे च स्ववत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥

शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।

वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥

वातकफविषये वाऽतिशयेन कफे स्रवन्ति तथा शूले सति प्रवाहिकायां वा सत्यां पिच्छावस्तिः पूर्वोक्त एव पलवान् जर्जरकृत्येत्यादिको वचादि-
भिर्युक्तः प्रशस्यते ।

विल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।

बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥

विल्वमज्ज्यभ्य उत्पन्न तैलं विल्वतैलं तेन वचाद्यैः पकेनाथवा तैलेन
तिलतैलेन वचाद्यैः साधितेनोभयेनाप्युष्णेन बहुशोऽनुशासनं कफवातार्ते
हितम् ।

क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।

अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥

सबलो सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

वायोरनंतरं पित्तं पित्तस्यानंतरं कफम् ॥ १२१ ॥

जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा जयेद्यो बलवत्तमः ।

कफे क्षीणे गुदे च दीर्घकाले योऽतीसारस्तेन दुर्बले बलहीने सत्यनिलः
स्वसास्थानस्थितः पाशुस्थितोऽवश्यं प्रबलो जायते । स वायुर्बलवान्सहसा
झटित्येतं व्यापादयेत् । तस्मात्तं वायुं शीघ्रं जयेत् । त वायुं जित्वाऽनंतरं
पित्तं जयेत् । पित्तस्यानंतरं कफं जयेत् । अथवा त्रयाणां मध्ये यो बलवत्तमो
दोषस्तमेव पूर्वं जयेत् ।

भीरोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥

कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।

भयशोकाभ्यामप्यनिलो यस्मान् कुप्यति । अतस्तयोर्भयशोकानि-
सारयोर्वातहरा क्रिया कार्या । न केवल वातहरा । हर्षणाश्वासनानि च
कार्याणि भयशोकनिवृत्तये ।

यस्योच्चारार्द्धिना मृत्रं पवनो वा प्रवर्त्तते ।

दीप्ताप्रेर्लघुकोष्ठस्य शांतस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

यस्यातिसारिणः पुरुषशोच्यारान्त्ववृत्तेर्विना मूत्रमथवा वानः प्रवर्त्तते
दीप्ताप्रेर्लघुकोष्ठस्य यतस्तस्य जठररोगः शान्त इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकागामेनिसारचिकित्सितं
नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अतिसारचिकित्सितादनन्तरं ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते । निदानसामान्यात् । तथा च प्रागुक्तमशौतिसारग्रहणीनिकारादत्यादि । अत आह ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रहिण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तदाश्रितस्थानोदितकारी वानाश्रित्यनमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितं । शेष पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्मै च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणीं दोषमाश्रितमजीर्णवदुपाचरेत् । तत्तुल्यसाधनेन लघनोपचारादिनोपक्रमेत् । अतीसारोक्तविधिना तस्य ग्रहणीदोषवत् । पुंसो यथादोषमामविपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पंचकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलध्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

अन्नकाले सभ्यम् जानाया क्षुधि देहे च सुलघौ यवाग्वाद्यन्न पेयाविलेप्योदनलक्षण वितरेदद्यात् । किभूत । पचकोलादिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्युतम् ।

आदिशब्देना यैरप्येव मकारिर्द्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तैर्भुक्त तथा पटुलवण ।
लघूभयार्थमात्रया प्रकृत्या च । पुनर्भूयो दीपनान् खाडवादी योमान् विरिरेत् ।

दद्यात्सातिविषा पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं मुरादि च ॥ ३ ॥

तथा आम्रे सति पेयां दद्यात् । किंभूतां । नागरातिविषायुतां । तथा सा
म्लाम् । पदम्ला । पानेऽतिसारविहित वारि तक्र च मुरादि च साम्यादिव
शाद् यथायोग्य तस्मै दद्यात् ।

ग्रहणीदोषिणा तक्र दीपनग्राहिलाषवात् ।

पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कपायोष्णविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्म्लसाद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्र पथ्य । कस्मादीपनग्राहिलाषवात् । दीपनग्राहिश
ब्दयोरत्र भावप्रधानयोर्निर्देश । यथा ह्येकयोर्द्विवचनैकवचनश्चत्यत्र । अत
एवैतौ भावप्रत्ययत्वेन लाघवशब्देन सह निर्दिष्टौ । भाष्यकारस्त्वौह ।
दृष्टात्यरो य श्रूयते स सर्वे सबन्धतइति । तेन दीपनग्राहिशब्दयोरपि
भावप्रत्ययार्थसंबन्धो भवतीति । मधुरपाकित्वात् पित्तप्रदूषणं च न भवति ।
नपदेन मकर्यदूषणं पित्तस्य तक्र निविध्यते । तेनार्थात् किंचित् पित्तकर
मित्युक्तं भवति । कपायोष्णविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितम् । तक्र वृक्ष
त्वाच्चेति पृथङ्निर्देशाद्रक्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावान्न
तथा कपायादिनामेतद्ध्योनयति । वाते स्वाद्म्लं साद्रत्वात्तक्र पथ्यम् । किंभूत
सद्यस्क सद्यो विलोडितं । अत एव न विदाहि । ननु ग्रहणीदोषिणां तक्र
पथ्यमित्येतावदस्तु । किंहेतुनिर्देशेन । अत्रोच्यते । लघ्यादिगुणेभ्यः प्रा
निङ्स्वपितेभ्योपिकान् विक्राशित्वमधुरपाकादीनभिधानु दीपनादयोपि तत्र
सगान्निर्दिष्टा । अपि च । ग्रहणीदोषिणां तक्र पथ्यं दीपनादिगुणयोगात्त
था यदपि यद्द्रव्यमेवगुणं ग्रहणीदोषचिकित्सितेनोक्तं तदापि ग्रहणीदोषिणां
पथ्यमिति हेतुनिर्देशेन द्योत्यते । द्रव्यस्वभावान् विशेषेण ग्रहणीदोषिणां

यस्योच्चारार्द्धिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्तामेर्लघुकोष्ठस्य शांतस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

यस्यानिसारिणः पुरुषस्योच्चारत्प्रवृत्तेर्विना मूत्रमथवा वातः प्रवर्तते
दीप्तामेर्लघुकोष्ठस्य यतस्तस्य जठररोगः शांत इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायामनिसारचिकित्सितं
नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अनिसारचिकित्सितादनंतर ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते । निदानसामा-
न्यान् । तथा च प्रागुक्तमशीतिसारग्रहणीत्रिकारारत्यादि । अत्र आह ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रहिण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तदाश्रितस्थानोदितकारी वानाश-
न्यतमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सित । शेषं पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणीं दोषमाश्रितमजीर्णवदुपाचरेत् । तत्तुल्यसाधनेन लघनोपचारा-
दिनोपक्रमेन् । अनीसारोक्तविधिना तस्य ग्रहणीदोषवतः पुंसो यथादोषमाम
विपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पंचकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

अन्नकाले सम्यग् जातायां क्षुधि देहे च सुलघौ यवाग्वाद्यन्न पेया-
विलेप्योदनलक्षण वितरेद्दद्यान् । किंभूत । पचकोलादिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्युतम् ।

आदिशब्देनाभ्यैरप्येव प्रकारैर्द्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तैर्युक्तं तथा पटुलक्षण ।
लघुभयथांमात्रया मरुत्या च । पुनर्भूयो दीपनान् खड्वादीन्यागान् वितरेत् ।

दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥

तथा आमि सति पेयां दद्यात् । किंभूतां । नागरातिविषागुतां । तथा सा-
म्लामीषदम्ला । पानेऽतिसारविहित वारि तक्र च सुरादि च साम्यादिव-
शाद् यथायोग्य तस्मै दद्यात् ।

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।

पथ्यं मधुरपांकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कपायोष्णविकाशित्वादृक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्म्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्र पथ्य । कस्मादीपनग्राहिलाघवात् । दीपनग्राहिश-
ब्दयोरत्र भावप्रधानयोर्निर्देशः । यथा ह्येकयोर्द्विवचनैकवचनइत्यत्र । अत-
एवैतौ भावमत्ययतिन लाघवशब्देन सह निर्दिष्टौ । भाष्यकारस्त्वाह ।
द्वद्वात्परो यः श्रूयते स सर्वैः संबन्ध्यतइति । तेन दीपनग्राहिशब्दयोरपि
भावप्रत्ययार्थसंबन्धो भवतीति । मधुरपांकित्वान् पित्तप्रदूषणं च न भवति ।
नपदेन मरुर्षदूषणं पित्तस्य तक्रं निषिध्यते । तेनार्थान् किंचित् पित्तकर-
मित्युक्तं भवति । कपायोष्णविकाशित्वादृक्षत्वाच्च कफे हितम् । तक्रं रूक्ष-
त्वाच्चेति पृथङ्निर्देशादृक्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावान्न
तथा कपायादिनामितद्ध्योनयति । वाते स्वाद्म्लसांद्रत्वात्तक्रं पथ्यम् । किंभूत-
सद्यस्कं सद्यो विलोडितं । अत एव न विदाहि । ननु ग्रहणीदोषिणां तक्रं
पथ्यमित्येतावदस्तु । किंहेतुनिर्देशेन । अत्रोच्यते । लघ्यादिगुणैः प्रा-
निद्रूपितेभ्योधिकान् विकाशित्वमधुरपाकादीनभिधानु दीपनादयोपि तत्र
समाभिर्दिष्टाः । अपि च । ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं दीपनादिगुणयोगात्त-
थान्यदपि यद्द्रव्यमेवगुणं ग्रहणीदोषचिकित्सितेनोक्तं तदपि ग्रहणीदोषिणां
पथ्यमितिहेतुनिर्देशेन द्योत्यते । द्रव्यस्वभावान्तु विशेषेण ग्रहणीदोषिणां

तत्रं पथ्यमिति । एष एव न्यायोऽन्यत्रापि सहेतुकद्रव्यकथने योग्यः । किंच यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादेवंनिर्देशाच्चायमर्थोऽतिष्ठते । यदेवंविधं तत्रं तद्ग्रहणीदोषिणां पथ्यं नान्यारुशं यदनुद्भूतग्नेहमथवा बर्हितलेहं तथातिजातत्वादग्लं तथा सद्यस्कं विदाहि च । तत्सर्वं ग्रहणीदोषिणामपथ्यमेव । तत्रैच रूक्षस्वादग्लदयो गुणाः परस्परविरुद्धा अपि द्रव्यप्रभावात्कफविजयित्वं यातविजयित्वं च यथायोगं कुर्वन्त्येव । स्वं स्वं कर्म यथा सत्त्वरजसमःसंज्ञा गुणाः ।

चतुर्णां प्रस्थमग्लानां श्यूषणाच्च पलत्रयम् ।

लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥

तच्चूर्णं शाकसूषान्नरागादिष्ववचारयेत् ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पार्श्वामयशूलनुत् ॥ ७ ॥

अग्लानां चतुर्णां कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्लीकाणां प्रस्थं । केचिन्नु वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमवदराणामित्याहुः । त्रिकटुकात्पलत्रयं । लवणानां चत्वारि पलानि । शर्करायाः पलान्यष्टौ । तदेतच्चूर्णं शाकादिष्ववचारयेन्मिश्रयेत् । तच्च कासादिजित् ।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ।

उष्णांबुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ॥ ८ ॥

ससैधवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।

नागरादिं पाक्यं काथयित्वाऽऽमघ्नं पिबेत् । अथवा तेषां नागरादीनां कल्कमुष्णांबुना पिबेत् । अथवा शुठीमुष्णांबुना पिबेत् । हरितकीं वा वचादिं वा गणं सैधवाञ्चित तद्वदुष्णांबुना पिबेत् । वचादिमेव मदिरया वा पिबेत् ।

यर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमांबुना ॥ ९ ॥

विडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।

सामे कफानिले कोष्ठरूष्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥

पुरीष आमे तथा सप्रवाहे विडेनोपलक्षित लवण विडलवणं पिष्ट

दाडिमानुना वा पिबेत् । सामे वातकफे कोष्ठरुजाकरे बिल्वादीनि को
ष्णवारिणा पिबेत् ।

कर्लिंगहिंश्वतिविपावचासौवर्चलाभयम् ।

छर्दिद्द्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥

पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।

छर्द्यादिषु कर्लिंगादिक कोष्णेन वारिणा पेय । पथ्यादिक चूर्णं समरि
चमुष्णजलेन पिबेत् । पूर्वगुणं ।

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतोद्वयम् ॥ १२ ॥

चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपंचकम् ।

चूर्णाकृतं दधिसुरातन्मंडोष्णांबुकांजिकैः ॥ १३ ॥

पिबेदग्निविवृत्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।

पिप्पल्यादिक मूक्षमरजीकृत दध्यादिभिरभिदीप्यर्थं पिबेत् । तस्याः
सुराया मडस्वन्मडः । कोष्ठवातहर चैतच्चूर्णं स्यात् ।

पटूनि पंच द्वौ क्षारौ मरिचं पंचकोलकम् ॥ १४ ॥

दीप्यकं हिंगुगुलिका बीजपूररसे कृता ।

कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥

लवणपचकादिभिर्गुटिका बीजपूररसे कृता कोलदाडिमजले वा कृता-
तिशयेन पाचनी दीपनी च स्यात् ।

तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं यलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥

चतुर्जातमुशीरं च कर्पाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।

गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥

मद्ययूपरसारिष्टमस्तुपेया ययोनुपः ।

वातश्लेष्मात्मनां छर्दिग्रहणीपार्श्वद्द्रुजाम् ॥ १८ ॥

ज्वरश्वयधुषांडुत्वग्गुल्मपानान्त्ययार्शिसाम् ।
 प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विद्महे ।
 छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥
 पक्केन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।
 परं हि बन्धिसंपर्काच्छधिमानं भजति ते ॥ २१ ॥

तार्लासपत्रादीनां प्रत्येकं पलं । पिप्पली पले द्वे । पिप्पलीमूलस्य द्वे । शुंठी-
 पलत्रयं । चतुर्जातमुदीरं च पृथक् कर्षभागं गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा
 सदा मयादीन् पित्तन् भजेन् । किमर्थमित्याह । वातकफात्मकच्छर्द्यादीनां
 द्वात्यर्थं । तत्र चैनेष्वेव च वटकेषु विद्महे विद्महे सत्यभयां नागरस्थाने
 दद्यात् । छर्द्यादिषु पैत्तेषु पित्तोद्भवेषु सत्सु गुडवर्जं चतुर्गुणसितया
 युक्ता वटकाः कार्याः । वटकानां विधानमाह । पक्केन गुडेन वटकाः कार्याः
 सितया वा पक्कया कार्याः । किमिति पक्केन क्रियंत इत्याह । यस्मात्कार-
 णादभिसंपर्कात्ते वटकाः परं लघुत्वं भजति । लघोर्भावो लधिमा । पृष्वादिभ्य
 इमनिच् । टेरितिटिलोपः । सामधिकित्तामुक्त्वा निरामचिकित्सा विशेषेणाह ।

अधैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीयधुतं सर्पिः पाययेदल्पशी जिपक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित्संधुक्षिते त्वम्री सक्तविष्णुत्रमारुतम् ।
 द्व्यहं त्र्यहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरंडतैलेन सर्पिपा तैल्वकेन वा ।
 सक्षारेणानिले शांते स्वस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥

मारुतग्रहणीगदो विद्यते यस्येत्यर्गआदित्वादच् । एनं मारुतग्रहणीगद-
 वंतं दीपनीयौषधयुतं पंचकोलप्रायद्रव्याम्बितं बन्धिसंधुक्षणार्धमल्पमात्रया
 धृत पाययेत् । किञ्चित्संधुक्षिते मनाक् संदीपिते त्वम्री सति सक्तविष्णुत्र-
 पवन नर द्वे दिने त्रीणि वा संस्नेह्य स्नेहयित्वाऽनतरं स्विन्नाभ्यक्तं

कृत्वा निरूहयेत् । ततो निरूहादनंतरं मारुते शान्ते सत्पेरडवैलेनाथवा
तैन्वकेन घृतेन सक्षारेण खस्तदोष मच्युनदोष विरेचयेत् ।

शुद्धरूक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।

दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥

निरूढं च विरिक्तं च सम्यक्चाप्यनुवासितम् ।

लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥

शुद्धो रूक्ष आशयो यस्य स एव तथा बद्ध वर्चः पुरीष यस्य तम् ।
शुद्धरूक्षाशयमिति हेतौ मथमा । शुद्धरूक्षाशयत्वेन बद्धवर्चस्कमित्यर्थः ।
तथाविधं नरमनुवासयेत् । केन । दीपनीयानि नागरादीन्मृग्यानि वृक्षा
म्लमातुलुगदाडिमादीनि वातप्रानि कुष्टराशैरडादीनि तैर्दीपनीयाम्लवानघ्नैः
सिद्धतैलेन निरूढं विरिक्तं च विधिना चानुवासितं मात्रयेत्यर्थः । सम्य
ग्वाप्यनुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं पुनः सर्पिः शीलयेत् ।

पंचमूलाभयान्योरपिप्पलीमूलसैधवैः ।

राक्ताक्षीरद्वयाजाजीविडंगराठिभिर्घृतम् ॥ २७ ॥

शुद्धेन मातुलंगस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ।

शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥

तक्रमस्तुपुरामंडसौषीरकतुपोदकैः ।

कांजिकेन च तत्पक्रमग्निदीप्तिवरं परम् ॥ २९ ॥

शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

पंचमूलादिभिः कल्कैर्द्रव्यैः शुक्लादिभिर्द्रवद्रव्यैः सामान्यपरिभाषया घृत
पचेत् । पंचमूलमिहमहद्ग्राह्यं मुतर्गं वातप्रत्वान् । एतच्च घृतं परममिदी
पिकरं गुलादिघ्नम् ।

सर्वाङ्गपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ३० ॥

बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

तैलमभ्यंजनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

एभिः पंचमूलादिभिर्वृत्तौषधैः सिद्धं तैलं वाभ्यंजनार्थं हितम् ।

एतेषामौषधानां वा पिवेच्चूर्णं सुखांबुना ॥ ३१ ॥

वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

एतेषामौषधानां पंचमूलादीनां चूर्णमुष्णांबुना वा पिवेत् । कस्यामव-
स्थायामित्याह । वाते । किंभूते । श्लेष्मावृते । तथा सामे कफे वा वातेनो-
द्धते सामे वा । अभुना पित्तप्रहणीरोगचिकित्साग्राह ।

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।

अम्लैः संभुक्षयेदाग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

अग्निपित्तयोर्ग्रहण्याश्रयत्वाद् द्रवत्वाच्च यदग्नेः श्लावकं पित्तमूर्धाधिः
मपन्नं तद्यथासन्नदोषं वमनेन विरेकेण च हत्वा । अनतरं तमग्निमन्नै-
स्तिक्तलघुग्राहिदीपनैः संभुक्षयेत् । किंभूतैः । अविदाहिभिर्ऋतुसामान्येन
दीपनैर्न केवलमेवंविधैरन्नैरग्निं संभुक्षयेत् अम्लैश्चूर्णैः स्नेहैश्च तं संभुक्षयेत् ।
किंभूतैः । तिक्तकैस्तिक्तद्रव्यभूयिष्ठैश्चूर्णैस्तिक्तद्रव्यसाधितैः स्नेहैश्च । चूर्णैर-
ग्निं संभुक्षयेदित्युक्तं । अतश्चूर्णान्याह ।

पटोलनिंबत्रायंतीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वामधुशिशुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्दित्वकूपक्षकोशीरयवानीमुस्तचंदनम् ।

सौराष्ट्रचतिविषाव्योपत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।

इत्पांडुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां संनिपातं च मुखरोगांश्च नारायेत् ।

मधुशिशुः सोभाजनरुधिरोषः । तस्य फलं श्वेतमरीचाह्वयम् । एतत्त-

टोलादिक चूर्णितं मधुना लेह्यमथवा जलेन पेयं मथैर्वा । तच्च हद्रोगा-
दीन् नाशयेत् ।

भूनिचकटुकामुस्ताभ्युपणेंद्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥
द्वौ चित्रकाकुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।
गुडशीतांबुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
कामलाज्वरपांडुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

भूनिशयान् समभागान् चित्रकाट् द्वौ कुटजत्वग् चो षोडशभागोश्चूर्णं
गुडयुनेन शीतांबुना पीतं ग्रहणीरोगादिहरम् ।

नागरातिविषामुस्तापाठाचिल्वं रसांजनम् ॥ ३९ ॥
कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।
क्षौद्रतंडुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥
प्रवाहिकार्षोगुदरुगूरक्तोत्थानेषु चेष्यते ।

नागरादिद्रव्यं चूर्णितं क्षौद्रतंडुलजलाभ्यां सह पैत्तिकग्रहणीगददृष्यते ।
प्रवाहिकादिषु च ।

चंदनं पद्मकोशारं पाठां मूर्वां कुटनटम् ॥ ४१ ॥
पड्भ्रंथा सारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णिरूपकान् ।
पटोलोदुंबराश्वत्थवटश्लकपीतनम् ॥ ४२ ॥
कटुका रोहिणी मुस्ता निचं च-द्विपलांशकान् ।
द्रोणेऽपां साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः विचूर्णितैः ॥ ४३ ॥
किराततिक्तेंद्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।
पित्तग्रहण्या तल्पेयं कुष्टोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥

चंदनादिद्रव्यं प्रत्येकं द्विपलाशकमपा द्रोणे पचेत् । तेन कायेन विचुम्-
भाणैश्च किरानतिक्तकादिभिः कलैकं सर्पिं पचेत् । कुटनटः श्लोत्तकः ।
आस्फोता उत्पलसारिवा । कपीतनो वानीरः । अत्र च सर्पिःप्रमाणं ।

काथापेक्षया द्राविशालानि कल्पानि नतु कन्कापेक्षया पच पलानि । काथा
दिद्रवद्रव्यम्यान्नेहपाकमाधान्यात् । यतः काथादिद्रवमतरेण स्नेहपाकोऽपि
नोपपद्यते ननु तथा कल्क विना । तस्मात् काथस्य मानान्यान् काथापेक्षयैव
सर्विग्राह्य । तदेतदृत पित्तग्रहण्यां पेय यच्च कुष्ठचिकित्मिने गदित निक्क
घ्नन तच्च पेय । च शब्दो महात्किक्कस्यापि ग्रहणार्थः ।

श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्यमाह ।

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

कट्वम्ललवणक्षारैः क्रमाद्भिः विवर्धयेत् ॥ ४५ ॥

श्लेष्मदुष्टायां ग्रहण्या तीक्ष्णैर्द्रव्यैः प्रच्छर्दने समने ऋते मति प्रथम
कट्वम्ललवणक्षारैरभिः विवर्धयेत् ।

पंचकोलाभयाधान्यपात्रागंधपलाशकैः ।

बोजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

पचकोलादिभिः सिद्धैः कथिते पेयादिक कल्पयेत् । गंधपलाश गंधपत्र ।

द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडंगं च ततोर्धत ।

त्रिकस्य ततोर्धं च तथा भल्लातकादकम् ॥ ४७ ॥

मंजिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।

द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्धादरुमयुतम् ॥ ४८ ॥

एलामृणांलागुरुभिश्चंदनेन च रूपिने ।

दुंभे मासं स्थितं जातमामवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

ग्रहणी दीपयत्येष बृंहण पित्तरक्तनुत् ।

शीपकुष्ठकिलामाना प्रमेहाणां च नाशन ॥ ५० ॥

मधुककुमुमानां द्रोणं ततो मधुकपुष्पेभ्योर्धेन विडंगं ततो विडंगाच्च
त्रिकस्यार्धं भल्लातकस्य चादकं मंजिष्ठाया पलान्यष्टौ । एतन्सरं पानीय
द्रोणत्रये पचेत् । एतच्च द्रोणशेषं शृतं शान मधुनोर्धादिकेन सगुक्तमेव

दिभि कुभे कृदिते लिप्ते मास स्थित तमेव विध जातमासत्र मयोजयेत् ।
एव आसत्रो ग्रहणी दीपयति बृहणोऽस्त्रपित्तादिनाशन ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।

क्षोद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हितारान् ।

मधूकपुष्पाणा कुडव स्वरस च कथितमर्धक्षर्याकृतमर्धवशेष शीत
माक्षीकचतुर्धभागयुतं पूर्ववत् पूर्वेण तुन्यमेलान्निधिरूपे भाडे मास यावत्स
न्निधापयेत्सम्यक् स्थापयेत् । मधूकपुष्पकुडवमित्यादियोऽय परिमाणनिर्देश
स इह दिङ्मात्रप्रदर्शनपर । अनया दिशाऽय सघानयो बहुर्नस्वेतात्र
न्यथा ह्यल्पसभृतत्वादयमासत्रो न शोभन स्यात् । अन्यत्र स्वासवारिष्ट
लेहादौ परिपूर्णत्वात् । यथानिर्दिष्ट एवमासत्रो यथोक्तगुणकलाप करोति ।
न न्यूनाधिकमिति वेध तदेतत् पिबन्नातुरो हितभोजी सन् सर्वान् ग्रहणी
दोषान् जयति ।

तद्द्रवद्राक्षेक्षुस्त्रैरस्वरसानामुतान् पिबेत् ॥ ५२ ॥

यथेष मधूकपुष्पकाथ आसत्रस्तथैव द्राक्षादिस्वरसानामुतान् पिबेत् ।
यथा च मधूकपुष्पाणा काथ आदिष्टो प्रथकृता तथैव द्राक्षादीनां स्वरसा-
भावे काथो याह्यस्तस्य दिक्प्रदर्शनपरत्वात् ।

हिगुतिक्तावचामाद्विपाठेद्रयवगोक्षुरम् ।

पंचकोलं च कर्पाणं पत्राशं पट्ट पंचकम् ॥ ५३ ॥

घृततैलद्विकुडवे दध्न प्रस्थद्वये च तत् ।

आपोथ्य काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥

अतर्धुमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताश्रुतम् ।

पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णे म्यान्मधुरारान् ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विपगराश्च स ।

हिग्वादिकर्षणमाण लवणानि पचपलममाणानि तदेतद्गुणतैलयो कुड

वहये दधिप्रस्थद्वये चापोथ्य संक्षुय मृदावामी क्वाथयेत् । रसे चानुगते
प्रविष्टे सत्यनंतरमंतर्भूमं कलशे दग्ध्वा ततश्चूर्णीकृत्य कर्पमात्रं घृता-
लोडितं पिबेत् । तस्मिन् ज्ञाने मधुरभोजी स्यात् । स च क्षारो वातकफ
रोगादीन् हन्ति ।

भूनिबं रोहिणी तिक्तां पटोलं निवर्षटम् ॥ ५६ ॥

दग्ध्वा माहिपमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।

भूनिवादीनि दग्ध्वा माहिपमूत्रेण पिबेत् । तच्च पीतं बन्धिं वर्धयति ।

द्वे हरिद्रे वचा कुट्टं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥

मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।

कटुरोहिणी कटुका । हरिद्राद्वयादेश्छागमूत्रेण सिद्धः पूर्ववदग्निवृ-
द्धिदत् क्षारः ।

चतुःपलं मुधाकांडान्निपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥

वार्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।

दग्ध्वा रसेन वार्ताकाद्दुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥

भुक्तमन्नं पचंत्याशु कासश्वासाशीसां हिताः ।

विपूचिकाप्रतिश्यायहृद्भोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥

मुधास्तभाङ्गत्वारि पलानि । लवणत्रयात्राणि पलानि । पकशुष्कवार्ता-
ककुडव । अर्कादष्टौ पलानि । चित्रकपले द्वे । एतत्सर्वं दग्ध्वा । ततो वा-
र्ताकानां रसेन कृता गुलिका भुक्तमनूपयुक्ता भोजनपचत्याशु । कासादिभ्यो
हिता विपूचिकादिभ्यश्च स्मृताः ।

मातुलुंगशठी रास्त्रा कटुत्रयहरीतकी ।

स्वर्जिकायावशूकाय्यौ क्षारौ पंचपटूनि च ॥ ६१ ॥

मुखानुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

मानुलुगादिक चूर्णमुष्णोदकेन पीनं बलादिवर्धनम् ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे मवाते तैर्गृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
धान्यंतरं पटूपलं च भक्ष्यात्कघृताभयम् ।

श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे वानान्त्रिणे तैर्मानुलुंगादिभिर्गृतं पचेत् । अथवा
धान्यंतरं घृण प्रमेहचिकित्तिने दग्गूलशठीत्यादिकं पटूपल रामयक्ष्मचि-
कित्तिसेने पंचकोलवज्रसारत्यादिकं भक्ष्यात्कघृतं गुल्मोक्तं भक्ष्यात्काना हि-
पलमित्यादिकमभयाघृतमुदरचिकित्तिने एरीउकीगूधमरजदत्यादिकम् ।

विडं कालोपलवणं सर्वाङ्गिकायागृह्णान् ॥ ६३ ॥

सप्तलां कंठकारी च चित्रकं चैरुतो दहेत् ।

सप्तकृत्न. स्रुतस्यास्य क्षारस्पर्धादिके पचेत् ॥ ६४ ॥

आढकं सर्पिपः पेयं तदग्निचलवृद्धये ।

विट लवण काचलवण क्षारलवण स्वांशिकादींश्चेकरिगन् पचा दहेत् ।
ममवारानस्य क्षारस्य मृत्वाग् चार्धादिके सर्पिप आढक पचेत् । तदृत-
मपित्रलादिवृद्धये पेयम् ।

निचये पंचकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद्यथाचलम् ॥ ६५ ॥

निचये मनिषानजे घटणीदोषे पंचकर्माणि वमनविरेगनस्थापनानुवा-
मननर्यानि यथाचल युञ्ज्यात् । यद्यपि विरोधविरचनाद्यग्य कर्म गो वाहू
न्येन ग्रहणीदोषे प्रगोत्रन न तथा दृश्यते यथा उमनादीनां तथापि भू-
यस्नमुररीकृत्य पंचकर्माणीत्युक्तं । चग्रन्थायदेतद्ग्रहणीदोषे प्रतिदोष
माश्रित्योक्तं कर्म तदपि निचयोन्धे ग्रहणीदोषे युञ्ज्यात् । इति ग्रहणी-
दोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्साभिधागेदानौ प्रतिपूरुष्य मनिदोष म
दाशित्वमाश्रित्य यथास्थ चिकित्तिन निर्दिशन्नाह ।

प्रसेके श्लेष्मिकेऽल्पामेदीपनं रूक्षतित्कम् ।

योज्यं कृशस्य व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥

क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहमंयुतम् ॥

दीपनं बहुपित्तस्य तित्कं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥

प्रसेको द्विविधो वातिकः श्लैष्मिकश्च । तत्र मंदाग्नेः श्लेष्मप्रकोपजे
 प्रसेके मंदवन्हेदीपनं रूक्षतिक्तं यद् द्रव्यं तत्प्रयोज्यं । न घृतं नापि मधुरां
 म्ललवणदिकम् । श्लेष्मजप्रसेकस्य च लक्षणम् । श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन
 वायुःश्लेष्माणमस्यतीत्यादि । कृशस्य पुनर्मंदाग्नेः कफोदये सति व्यत्यासान्
 पर्यायेणाप्यतिकर्मव्यतिहारार्थः । व्यत्यासात् क्षिग्धरूक्षं योज्यं । क्षिग्ध
 योजयित्वा रूक्षं योज्यम् । रूक्षं योजयित्वा क्षिग्धं योज्यमित्यर्थः । यदि हि
 कृशो बहुकफे रूक्षे च नरे रूक्षमेव युंज्यात् । ततो रूक्षे केवले युज्यमाने
 काशस्य वृद्धिः स्यात् । अथ स्नेहमेव युंज्यात् । ततः स्नेहे केवले युज्य-
 माने कफवृद्धिः स्यादिति व्यत्यासेन क्षिग्धरूक्षमुपयुक्तं । क्षीणक्षामशरी-
 रस्य तु कफोदये दीपनं द्रव्यपंचकोलादिकं स्नेहैर्घृतादिसंयुतं स्नेहसयुक्तं
 युंज्यात् । बहुपित्तस्य मंदाग्नेस्तिक्तं मधुरकैर्द्रवैर्युक्तं दीपनं योज्यम् । बहु-
 वातस्य मंदाग्नेर्नरस्य स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तः प्रायेण शस्यते । स्नेहस्य मंदाग्नि-
 विषयेभ्योऽन्यद्रव्येभ्यः प्रायेण प्राधान्यं सर्वपुरुषं मति द्योतयितुमिदं ऋते ।

स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शंस्यते ।

स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

एवेत्यवधारणे । परं प्रधानम् । स्नेहमेव मंदाग्नेर्विद्यान्न ततोऽन्यद्द्रव्यम् ।
 तस्मान्मंदाग्नेर्दीपनप्रतिपात्तिपक्षैरीपधैर्युक्तः स्नेहो बाहुल्येन पथ्यः । अत एवेद
 कारणं निर्दिशन्नाह । नालमित्यादि यस्मात्स्नेहोदीपितस्याग्नेः सुष्टुगुर्वप्यन्न
 शमाय नालं पर्याप्तम् । तस्मान् स्नेह एव दुर्बलानलदीपनाय श्रेष्ठः ।

योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥

मुंचेद्यद्द्वौपधयुतं स पित्रेदल्परो घृतम् ।

तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥

समानो दीपयत्यग्निमग्नेः संभ्रुक्षको हि सः ।

यो नरोऽन्याग्नित्वात्कफे क्षीणे सति पुरीष पक्वमपि गिगिलं मुंचेत् स

नरोऽन्पमन्य घृतं पिबेत् । किंभूतम् । यद्दौषधयुतं सैधवशुंठीयुक्तम् । तेन सर्पिणा समानः स्वमार्गमानीय स्वकर्मण्यन्नपचनाख्ये नियोजिनोऽपि संदीपयति । यनोऽसौ समानोऽप्येः संशुक्तकः ।

पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्धिमुञ्चति ॥ ७१ ॥

स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।

यश्च पुरुषः पुरीष कठिन्यात्संहतत्वाद्द्वेतोः कृच्छ्रेण मुञ्चति । स नरालवणैः पचभिर्युक्तं घृतं पिबेत् । किं भूतं । अन्नावग्रहमन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकाग्रगमनप्रतिबंधोऽवष्टभो यस्य तदेवं घृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमित्यर्थः ।

रौक्ष्यान्मंदेनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

रौक्ष्याद्देतोर्मंदेऽग्नौ सति सर्पिरथना तैल दीपनैर्युतं पिबेत् ।

क्षारचूर्णासवारिष्टान् मंदे स्नेहातिपाचतः ।

स्नेहातिपाचान्मंदेऽग्नौ सति क्षारादीन् पिबेत् ।

उदावर्तात्प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥ ७३ ॥

उदावर्तात्सुनर्मंदेऽग्नौ सति निरूहस्नेहबस्तयः प्रोक्तव्याः ।

दोषाऽतिवृत्त्याऽमंदेऽग्नौ संशुद्धेऽन्नविधिं चरेत् ।

दोषातिवृत्त्या मंदेऽग्नौ सति वमनविरेचनादिभिर्हृतदोषः कृतशुद्धिरनविधिपेयादिक्रममाचरेत् ।

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव दीपनं स्यान्नान्यत्तथा द्रव्यम् ।

अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद्वृतम् ।

अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥

• अध्वोपवासक्षामत्वैर्मदेऽमौ यवाग्न्या सहघृत पाययेद्वैद्य इति शेषः ।
किभूत । भन्नेनावपीडितमन्नावपीडित मभ्यभक्त घृतमित्यर्थः । एव पीन
बन्धं बृहणं दीपन च तद्भवति ।

दीर्घकालप्रसंगात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।

प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनः ॥ ७६ ॥

लघूष्णकटुशोषित्वाद् दीपयंत्याशु तेऽनलम् ।

मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्धनम् ॥ ७७ ॥

दीर्घकालप्रसंगात्तु मदेऽमौ सत्यसम्यगाहाररसपरिणत्या हेतुभूतया क्षा-
मक्षीणकृशान्नरान् पिशिताशिनां प्रसहादीनां रसैः साम्लैर्भोजयेत् । कस्मा
त्तानैतान् भोजयेदित्याह । लघूष्णेत्यादि लघुत्वादुष्णत्वादित्यादि लघुत्वा-
त्कटुत्वाच्छोषनत्वात्त ते रसाः शीघ्रमग्निं दीपयति । भावप्रधाननिर्देश-
पूर्वश्चात्र योग्यः । ननु प्राग्भ्यधाधि । गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथो-
त्तरमिति । इह च प्रसहानां लघुत्वमुच्यतस्तदिमे वचसी परस्पर व्याघाते ।
अत्र ब्रूमः । लाघवशब्दोत्र क्रियाविशेषार्थो धावनप्लवनलघनादिका चेष्टा
तस्या पाठविशेषो लाघव । यथा च प्राग्भ्यगीष्ट । लाघव कर्म
सामर्थ्यमिति । एवं चात्राविरोधः । हेतुनिर्देशादन्येष्वेव प्राया ये मांस-
रसास्तानप्येतान् भोजयेदिति । ते च प्रसहा मांसोपचितमांसत्वाद्धेतोः
सुष्टु बल वर्धयान् ।

स्नेहासवमुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ।

सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेषु वर्धते ॥ ७८ ॥

स्नेहादिभिः सम्यक् प्रयुक्तैः शरीरस्याग्रेषु बल वर्धते । तस्मान्
स्नेहादयो यथावस्थं प्रयोज्या इति भावः । अधुना स्नेहस्यापिनृद्धिकरत्वं
दृष्टानेन दर्शयति ।

दीप्तो रथैव स्थाणुश्च बाह्योमिः सारदारुभिः ।

सस्नेहीर्जायते तद्ब्रदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ ७९ ॥

यथा येन प्रकारेण सारदारुभिः शमीखदिरादिभिः सन्नेहैर्वाह्योभि-
र्दीप्तः स्थाणुः स्थिरश्च जायते तथैव कोटकोपि सन्नेहैः पथ्यरूपैराहारैः
पटुनरः स्थिरश्च सपद्यते ।

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।

यथा निरिधनो बन्धिरल्पो वाऽर्ताधनान्वितः ॥ ८० ॥

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते । न चातिभोजनेन । अत्रैव ह्यत्रातमाह ।
यथा बाह्योग्निरिधनो न दीप्यते नश्यति । अन्वोऽग्निर्बाह्योऽर्ताधनेन बहु-
भिर्दीप्तभिरावृतो नश्यति न दीप्यते । एव कोट्याग्निरप्यभोजनान्तिभोजनाभ्यां
नश्यति न दीप्यत इत्यर्थः ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।

प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥

पक्तान्नमासु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।

मारयेत्साशानात्स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥

नृट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।

यस्मिन् काले कफे क्षीणे क्षयं यातिऽत एव स्वस्थान आमादायाख्ये
पित्तं वृद्धं । किं भूतं । पवनानुगम् । मारुतं न घमनस्वभावेन पश्चाद्युक्तं । अन
एव तत्पित्तमग्निं वर्धयति । तदा तस्मिन् कालेऽसावनलो जाटराग्निः सानिलः
पवनसहितोऽन्नं पक्ताऽनन्तरं पक्तव्याभावात्सर्वान् धातून् पक्ताऽऽशु पुरुष
मारयेत् । किं कुर्वन् । ओजश्च मक्षिपन् सहरन् विनाशयन्नित्यर्थः । ननु
पित्तानिलयोर्द्वयोः प्रकृतत्वात्पित्ताऽनिलोऽनल इति नक्तुमयुक्तं स्यात् ।
नैव । पित्तं बन्धैर्वा-हन्नं चेति कृत्वा तदानीं जठराग्निना सहैकतां प्राप्त
पित्तमात्रं सानिलोनल इति निर्दिष्टं । सोऽत्यग्निपीडितो ना पुरुषो भुक्ते
स्वस्थः स्यात् । जीर्णे तु ताम्यति । उपनश्यते । अनेकार्थत्वाद्भानूनामुपतापा-
र्थस्ताम्यति । तमकलक्षणेऽपि मागध्यगीष्टः । अथास्योपद्रवान् वक्ति ।
'नृष्णादयो रोगा अत्यग्नेः सभवन्ति ।

तमत्याग्निं गुरुस्निग्धमंदसांद्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ।

तमत्याग्निं भस्मकाख्यं - गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शान्तिं नयेत् । कमिब । दीप्तमिदमग्निं वाह्यं यथा जलैः ।

मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥

निरिधनांतरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणेऽजीर्णेऽपि भोज्यानि वृशरादीन्युपहारयेदाहारार्थं प्रकल्पयेत् । अजीर्णेपीन्यपि शब्दात्किमुन जीर्णे भोज्यान्युपहारयेदिति । किमित्येवं क्रियते इत्याह । यथेत्याह यस्मात्तस्मात्तथा तेन प्रकारेणाजीर्णेऽपि पुनः पुनराहारोपयोगेन निरिधनोऽपिरंतरमवकाशं लब्ध्वा यथा एनं न विपादयेत् । कानि भोज्यानीत्याह ।

कृशारां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

अक्षीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥

कृशारमित्यादीनि भृजीन । गुडवैकृतमिति । विकृतमेव वैकृतम् । मत्सादि-
त्वादण् । तथौदकानां कच्छपादीनां पिशितानि । तथाऽऽनूपानि वराहा-
दीनां भृतानि मेदुरागे भक्षयेत् । विशेषेण मत्स्यान् । श्लक्ष्णानपरुपान् ।
चशब्दाद्ये च स्थिरतोयचरा अवहजन्लाश्रितास्तानप्यश्रीयान् ।

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

आविकं मांसं सुभृतं मत्स्यमेदुरमत्याग्निवारणमद्यात् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं वृतं वा तृपितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःपारेष्टुतम् ।

आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिदृष्टिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

तथा तृपितः सन् पयः पिबेत् । किभूत । सहमधुच्छिष्ट समदन सर्पि
र्वा । एवंभूत पिबेत् । गोभूमचूर्णं बहुपुत क्षीरेणालोडित पिबेत् । अ-
थवाऽनुपमांसरसाश्वितान् खेहान् पिबेत् । किभूतान् । वैलस्य पित्त-
दृत्वान्निषेधः । अथवा श्यामात्रिवृद्ध्या विपक्वं क्षीर विरेचन दद्यात् ।
तथा पुनः पुनः पित्तस्याहरणे पायसस्य प्रतिभोजन हित ।

अधुना सक्षेपेण चिकित्सामाह ।

यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारे च भोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुत्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

यद्गुरुभोजन मेदस्कर श्लेष्मकर च तदन्यमप्ये हित । भुक्त्वा च यद्विवा
स्वपन तच्च हित ।

ननु किमिति गुर्वादिभोजनमत्यमप्ये दीयत इत्याह ।

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ ९१ ॥

अग्निं पूर्वमाहार पचति । आहाररहितस्त्वग्निदोषान् पचति । तदभावा-
द्धानून् पचति । धातुसंक्षये साति जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ।

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्साग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नप्ये याति ना नाशमेव ।

दोषैर्ग्रस्ते अस्यते रोगसंयैर्युक्ते नु स्यान्नरीरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

एतदन्नं मरुत्या स्वभावेनैव विरुद्धमप्यथ यथा करमर्दकदधिसर्पपशा
कफाणितशुष्कमांसविरुद्धकाममूलकलकुचादिक । संयोगविरुद्ध यथा ।
क्षीरमग्लेन सहानुपमाग्निप माषैः सहेत्यादि । संस्कारविरुद्ध यथा ।
हारीतमांस हारिद्रशूलप्रोत हारिद्रादिविहना पाचनमित्यादि । एवमिद

मकृत्यादिविरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वद्येन सामर्थ्ये चेदं विरुद्धं ।
 आदिग्रहणान्मात्राकालादिपरिग्रहः । तत्र मात्राविरुद्धं यथा । भुभुघृतं ।
 समकालवशेनेदं यथा । रात्रिपर्धुपिता काकमाची । पात्रवशेनेदं यथा ।
 काश्ये दशाहमुपितं सर्पिः । इत्याद्यत्रिजायानुध्वाऽपर्यालोच्य यथेष्टचेष्टा
 यथाभिलाषमाहारमासेवमाना यच्चरन्ति । साऽमिबलस्य शक्तिः सामर्थ्यं ।
 यत एवं तस्मादाग्निपालयेत्सर्वाभिरखिलक्रियानुष्ठानैः । तस्मिन्नशौ नटे
 क्षाणे ना पुरुषो नाश याति दोषैर्ग्रस्तवन्हौ ना पुरुषो रोगसंघैर्ग्रस्यते
 पीडयते । युक्ते स्वच्छे पुनरमौ नीम्बो दीर्घजीवी च भवेदिति शेषः ।
 उपजानिश्चालिन्धौ वृत्ते ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायांचिकित्सितस्थानेग्रहणीदोषचिकित्सित
 नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ग्रहणीदोषचिकित्सितादनंतरं मूत्राघातचिकित्सितमारभ्यते । संबध-
 श्चात्रस्तंभनत्वात् । तथा च प्रागर्थेष्ट । वस्तिवस्तिशिरोमेद्र कटीवृषणपा-
 गवः । एकसंबधनाः मोक्ता गुदास्थिविवराथया इति । तेनेदमाह ।

अथानो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेदंगं पिंडसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे आदिपदलोप कृत्वा । एवं निर्दिष्टं । यथा । मांसरसे रस
 इति । मूत्रकृच्छ्रे नातोन्वणंऽगं शरीरं वातघ्नतैलेन बलानैलेन बलानैला-
 दिनाऽभ्यक्तमधो नाभेः समंतात् स्वेदैः पिंडादिभिः सुदृग्निग्धैर्नक्तैः
 स्वेदयेन् ।

दशमूलबलैरंडयवाभीरुपुनर्नवैः ।

कुलत्पकोलपचूरवृश्रीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिवराहर्क्षवसाः कथितकल्कितैः ।

सपंचलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

दशमूलादिभिः कथिनकल्कितैस्तैलसर्पिवराहर्क्षवसाः सिद्धाः पकाः मह-
पचलवणैर्वर्तत इति सपचलवणाः पीताः पर सुष्टु शूलहराः ।

द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिडोपनाहने ।

सहतैलफलैर्युंज्यात्साम्लानि स्नेहवंति च ॥ ४ ॥

एतानि दशमूलादीनि द्रव्याणि पानान्ने तद्विजयाय तथा पिडोपनाहा-
ख्य स्वेदद्वय तैलफलैः सह युज्यान् । सार्थानि फलानि नालिकेराक्षोडादीनि
तैलफलानि । यथा यूपायदाहः । तैः सह । केचिन्तु तैलफलानि विलानाहुः ।
किंभूतानि । साम्लानि महाम्लैस्तक्रारनालादिभिर्वर्तन्त इति साम्लानि तथा
स्नेहवन्ति बहुस्नेहानि । भूमनिम्बतृप् ।

सौवर्चलादद्यां मदिरां पिबेन्मृत्ररुजापहाम् ।

तथा मदिरां बहुसौवर्चला मूत्ररुजापहा पिबेत् ।

पैत्ते युंजात शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पैत्ते मृत्ररुच्छ्रे दान्तल सेकलेपावगाहन युञ्जीव ।

पिबेद्धरीं गोक्षुरकं विद्वारीं सकसेरुकाम् ।

तृणाढ्यं पंचमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

तथा शतावरीदिक पाक्यं कृत्वा समधुशर्कर पिबेत् ।

वृषकं त्रपुसैवीरु लट्वाजीजानि कुंकुमम् ।

द्राक्षांभोभिः पिबेत्सर्पान् मूत्राचातानपोहनि ॥ ७ ॥

वृषकादिक कन्कीरुत्य द्राक्षाजलेन पिबन् सर्पान् मूत्राचातान्पराकरोति ।
अपोहितीत्तुपमर्गादस्यत्युद्दोर्भावचनमिति परस्मैपद । वृषकः पापगभेदकः ।
लट्वाजीज कुम्भवीजम् ।

एर्वास्त्रीजयष्ट्याद्दार्वावीर्वा तंडुलांबुना ।

तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पित्रेत्पर्युपितेन वा ॥ ८ ॥

एर्वास्त्रीजादिक वा तंडुलाभना पित्रेत् । पूर्वगुणम् । पर्युपितेन वा जलेन द्राक्षारूल्क पित्रेत् ।

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।

यवानां विकृतीः क्षारं कालमेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥

कफजे मूत्रकृच्छ्रे वमनार्दीनि शीलयेत् ।

पित्रेन्मद्येन सूक्ष्मैला धात्रीफळरसेन वा ।

सारसास्थिश्वदंप्रैलाज्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥

स्वरमं कंटकार्या वा पाययेन्मासिकान्वितम् ।

शितिवारकवीजं वा तक्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥

धवससाद्बकुटजं गुडूचोचतुरंगुलम् ।

कटुकैलाकरंजं च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥

तैवी पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तंडुलांबुना ।

स तैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥

तथा मद्येन सूक्ष्मैला पित्रेत् । आमलकरसेन वा सूक्ष्मैला पित्रेत् । सारस्थ्यादीनि मधुयुक्तानि गोमूत्रेण पित्रेत् । अथवा कटकार्याः स्वरस समाश्रित पाययेत् । शितिवारकस्य करजस्य बीजं श्लक्ष्णपिष्ट तक्रेण सह पाययेत् । धनादिभिः एत पायय काथ वा समधु पाययेत् । तैर्धवादिभिः साधितां पेशा पाययेत् । प्रवालं त्रिद्रुम रज्ज्वरुण तंडुलाभना पाययेत् । पाटलायाः क्षारं सप्तवारान् त्वेन तैलेन वा पाययेत् ।

पाटली गवशूकाभ्यां पारिभद्राक्षित्वाद्यदि ।

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोपरुसंयुताम् ॥ १४ ॥

पित्रेद्दोषदंशान्वा लिह्यादेतान् पथक् पथक् ।

पाटलीववक्षाराभ्यां क्षारोदकेन तथा पारिभद्र तिलक्षारोदकेन मदिरा
त्वग्लोपकसयुक्तां पिबेत् । उपकः कलरः । गुडोपदनान्वेति । अथवा
गुडमुपदश्य एतान् त्वगादीन् पृथक् पृथग् लिह्यात् ।

सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थामिदं हितम् ॥ १९ ॥

अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ।

सन्निपातात्मके मूत्रवृच्छे सर्वमिदं पूर्वोक्तं पृथग् दोषात्मकमूत्रवृच्छनि
दिष्टं यथावस्थमवस्थामपेक्ष्य हितं । न केवलं सन्निपातात्मके वृच्छे माडु-
निदिष्टं पृथक् दोषात्मकमूत्रवृच्छचिकित्सितं हितं । यावदश्मर्यामप्य-
चिरोत्थानमचिरकाल उत्थानं जन्म यस्य तस्मिन् हितं । च शब्दाद्वातव-
स्त्यादिकेषु मुत्राघातेषु हितं । आदिशब्देन वानकुडलीकाद्यो गृह्यते ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकः प्रतिमो मतः ॥ १६ ॥

तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकमनिमस्तत्तुल्यो मनः । शीघ्रमागहरत्वात् ।
म चाश्रुमरी तरुणश्चिरोत्थान औषधैः साध्यः साध्ययितुं शक्यः । प्रवृद्ध-
सपुनश्छेदनं पाटनं शस्त्रेणार्हति ।

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥

तस्याश्मर्याख्यस्य व्याधेः प्राप्तेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । आदिशब्द-
स्वेदनरमनादीनां प्रहाय । अथ स्नेहमाह ।

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मंतको वरी ।

कपोतवंकातिबलाभहृकोशरिक्तकम् ॥ १८ ॥

वृक्षादनी शाकफलं व्याधौ गुंठात्रिकंटकम् ।

यवाः कुलत्थाः कोलाणि वरुण कनकात्फलम् ॥ १९ ॥

ऊपकादिप्रतीवापभेषां क्राथे शृणं वृतम् ।

भिनत्ति वातसंभूता तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥

पाषाणभेदादीना काथे घृतं शृतमूपकादिगणोक्तं द्रव्यप्रनिवापेन कल्क-
सत्पीतं वातजामशमरीं भिनत्ति । वसुक ईश्वरमल्लिका । वर्गीरं सामुद्रलेव-
णम् । अशमंतको मालुकुपर्गः । कपोनवंका सुवर्चला । भल्लुकः स्योनाकः ।

गंधर्वहस्तवृहती व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात् ।

मूलकलकं पित्रेद्दधा मधुरेणाशमभेदनम् ॥ २१ ॥

गंधर्वहस्तादीना ममाहारद्वंद्वः । अनित्यमागमशासनमिति तु प्रकृतम् ।
एरडादीनां द्रव्याणां यन्मूलं तन्कल्कीकृत्य मधुरेण दधा पित्रेदशमभेदन
चात्र प्रकृतत्वाद्दानाशमरीभेदनं गम्यते ।

कृशाः काशाः शंरो गुंठ इत्कटो मोरटोऽशमभित् ।

दर्भो विदारी वाराही शाली मूलं त्रिकंटका ॥ २२ ॥

भल्लुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरंटकः ।

पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां क्वाथे पचेद्दृतम् ॥ २३ ॥

पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेनेदीवरेण वा ।

मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताशमारिभेदनम् ॥ २४ ॥

कुशादीनां काथे त्रपुसादीनां पूर्वोक्तानां त्रपुसैर्वाकलद्रादीनां बीजेन
नीलोत्पलबीजेन मधुकेन च पिष्टेन शिलाजतुना च घृतं पित्रेत् । तत्पित्ता-
शमरीभेदनं भवति । शोधनादिगणसंग्रहोक्तास्तु त्रपुसादयोऽत्र न गृह्यते
तदंतःपानिनां पित्तविरोधिनां सर्पिरादीनां द्रव्याणां तत्र पाठान् ।

वरुणादिः समीरणौ गुणत्रिलाहरेणुका ।

गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः समुराह्वयः ॥ २५ ॥

तैः कल्कितैः कृतावापं मूपकादिगणेन च ।

• भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमशमरीम् ॥ २६ ॥

वरुणसैर्षकेत्यादिवरुणादिर्गणः समीरणौ गणौ वीरतरादिस्तथा वि-
दार्यादिरेतैर्वरुणादिभिर्द्रव्यैः कन्कीकृतैस्तथापकादिगणेन ऋषकशुद्धमि-
त्यादीनां कृतावापं च कन्क च कृत्वा घृतं साधितमाशु कफजामदमरीं हति ।

क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

क्षारादि च स्वैः स्वैस्तथोग्दैर्द्रव्यैः कल्पयेत् ।

पिचुकांकोल्लकतकराकेंदीवरजैः फलेः ॥ २७ ॥

पीतमुष्णांस्तु सगुडं शर्करापातनं परम् ।

पिचुकादिभिरुष्णांस्तु सगुड पीत शर्करायाः परं घातने । पिचुकः शी
तिवारकः ।

क्रीचोष्ट्रासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥

अजमोदाकदंबस्य मूलं बिल्वस्य चौपधम् ।

पीतानि शर्करां भिक्षुः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥

क्रीचास्थादीनि पीतानि सुरयोष्णजलेन वा शर्करा दन्तुः ।

नृत्यकुंडलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥

तुबरीबीजानां चूर्णं माक्षीकाञ्चितमविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ।
अत्राश्मरिशब्दस्य प्यापोः सप्ताहदसोरिति न्हस्वः ।

काथश्च त्रिभ्रूमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिपातनः ।

सोभाजनकमूलकाथश्च कोष्णः पीतोऽश्मरिपातनः ।

तिलापामार्गकदलीपलारायवसंभवः ॥ ३१ ॥

क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।

तिलादिसंभवः क्षारोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च पिबेत् पेयः ।

कपोतबंकामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥

तत्सित्थं वा पिबेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।

हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥

क्षीरान्नभुग्बर्हिशिखामूलं वा तंडुलांबुजा ।

कपोतवक्राया मूलं केवलं सुरोष्णजलादिभिः पिबेत् । तथा कपोतवक्रया
सिद्धं शृतं वा क्षीरं वेदनोपद्रुतः पिबेत् । हरीतवयस्थिभिः सिद्धं वा
क्षीरमथवा पुनर्नवपक्वं क्षीरं पिबेत् । मयूरशिखामूलं तंडुलाभसा पिबेत् ।

किंपूतः । क्षीरान्नाशी सन् ।

मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥

अतोऽस्मात्पूर्वांक्षाच्चिकित्सितात् तद्यथायोगं शेषेष्वपि मूत्राघातेषु
मूत्रातीतादिष्वपि क्रियां विभजेन्निरूप्य कुर्यात् ।

बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।

तौर्यं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥

बृहत्यादिगणे द्विगुणीकृतगोक्षुरे जलं पक्वं क्षीरं वा सर्पिर्वा सर्वान्मूत्र-
विकारान् गयति ।

देवदारुं घनं मूवां यष्टीं मधु हरीतकीम् ।

मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

देवदारुादीन् सुरादीनामन्यतमेन सर्वेषु मूत्राघातेषु पिबेत् ।

रसं वा धन्वयासत्य कपायं ककुभस्य वा ।

सुस्तांभसा वा त्रिफलां पिष्ट्वा सैधवसंयुताम् ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीगोक्षुरकक्वाथे यवागूं वा सफाणिताम् ।

क्वाथे वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याद्दीरतराथेन प्रापितं वा शिलाजतु ।

धन्वयवासकस्य रसं वा ककुभस्य क्वाथं वा त्रिफलामुष्णोदकेन पिष्ट्वा
सैधवान्विता पिबेत् । कटकारिकागोक्षुरक्वाथसिद्धा वा यवागूं सफाणिता
पिबेत् । वीरतरादेः क्वाथे वा सिद्धा पेया पिबेत् । अथवा ताम्रचूडरसं

कुक्कुटस्य मांसरसे सिद्धा पेया पिबेत् । शिलाजनु वीरतराद्येन गणेन वा
भाषितमद्यात् ।

मद्यं वा निगर्दं पीत्वा रथेनाश्वेन वा ब्रजन् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन संसृजात् तथास्य च्यवतेऽश्मरी ।

अथवा पुराणं मद्य पीत्वा रथेनाश्वेन वा शीघ्रवेगेन गच्छेत् । तथा
तेन प्रकारेण संसृजितस्य तस्याश्मरी च्यवते ।

सर्पधा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरनरादिकः ॥ ४० ॥

रेकार्थं तैल्वकं सर्पिर्वस्तिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् बस्तीम्

सर्वेण च प्रकारेण काथपेशाजलादिषु वीरतरादिको योज्यः । विरे-
चनार्थं तैल्वकं दग्ध्याकेनेत्यादिना साधितं सर्पिरुपयोक्तव्यम् । तथा
वस्तिकर्म प्राक् स्नेह एक इत्यादि शीलयेत् । विशेषेणात्रोत्तरबस्तीन-
भ्यसेत् ।

शुक्राश्मर्या च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्भूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।

पुमान् सुवृषो वृष्याणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥

कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनी ।

शुक्राश्मर्या च तैरुत्तरवस्तिभिर्भूत्रमार्गे शोधिते सति पुमान् वृष्याणां
वृष्याणां कुक्कुटस्य मांसानां च सुहितः सन् यथेच्छं मददायिनीः प्रमदाः
सेवेत । शुक्राशयविशुद्धये कुक्कुटस्य वृष्यत्वेनैव ग्रहणमतिशयेन कुक्कुटस्यात्र
पथ्यत्वमिति ज्ञापनार्थमुपादानम् ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्नचेच्छान्तिस्तदा शिपक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छच शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

एभिः पूर्वोक्तैरुपक्रमैः सिद्धैरुमरीहरैर्यदि शमो न स्यात् । तदेति,
राजानमापृच्छ्याश्मर्या हरणं शस्त्रसाध्ववचारयेत् । किमापृच्छ्येत्याह ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

हे नृपते जातव्याधावक्रियायां चिकित्सां विना ध्रुवोऽवश्यं मृत्युः
स्यात् । अपरंच क्रियायां चिकित्सायां क्रियमाणायां निश्चितस्यापि
शास्त्रार्थविदोपि वैद्यस्य तथा बहुगोऽनेकशः सिद्धकर्मणो निष्पन्नक्रिया
क्रमस्यापि सशयो भवेत् । कदाचिज्जीवति न वा एव प्रकारेण राजा-
नमापृच्छ्य ।

अथातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीषञ्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥
अभ्यक्तस्विन्नवपुषमभुक्तं रुतमंगलम् ।
आजानुफलकस्थस्य नरस्यकिव्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥
पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुञ्जले ।
ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।
नाभेः समंतादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥
मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदशमर्ययोगता ।
तैलाक्ते वर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
अदक्षिणे गुदोऽगुल्फौ प्रणिधायानुसेवनीम् ।
आसाद्य वलयं नाभ्यामशमरीं गुदमेद्रयोः ॥ ५० ॥
कृत्वांतरे तथा बस्तिं निर्वलीकमनायतम् ।
उत्पीडयेदंगुलिभ्यां यावद्ग्रंथिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
शल्पं स्यात्सेवनीं मुक्ता यवमात्रेण पाटयेत् ।
अशममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥

समग्रं सर्पवक्रेण स्त्रीणां वस्तिस्तु पार्श्वगः ।
 गर्भाशयाश्रयस्तासां रास्त्रमुत्संगवत्ततः ॥ ५३ ॥
 न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् ।
 मूत्रप्रसेकक्षणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।

अथ राजपृच्छनादनतरमानुरमुपलिग्धादिरूपं कृत्वा ततोस्य नाभेर-
 धोऽभ्यग्यात् । पूर्वमुपलिग्धः पश्चाद्बद्धस्तमुपलिग्धं शुद्धम् । तथा मनाक्
 कर्षितम् । तथाऽभ्यक्तस्त्रिन्नशरीरं च । तथाऽभुक्तमकृताहारम् । तथा
 कृतमंगलं विहितस्वस्त्ययनम् । तथा नरस्यान्यस्याकमाश्रितम् । किंकृतस्य
 आजानुफलकस्थस्य । फलक आसनविशेषः । आजानुजानुप्रसारणो यः फल-
 कस्तस्मिन् स्थितस्य । तथा पूर्वेण कायेनोत्तान तथा वस्त्रचुम्बले निषण्णं ।
 चुम्बलस्तृणमर्यो घटादीनां चलनरक्षणार्थमाधारनिशेषो यः क्लिपते स उच्यते ।
 तथा रूपो . वस्त्रमयचुम्बलो वस्त्रचुम्बले वस्त्रं वेष्टयित्वा कृत आसनविशे-
 पस्तस्मिन्नुपविष्टस्य । तथाभूतस्यानंतरमाकुचित ईषत्कृटिलीकृते जानुकू-
 र्परे सति । जानुनी च कूर्परे च जानुकूर्परे तस्मिन् । तथाऽऽश्रयमनुष्येण
 सहवाससा बद्धस्य दृढ कृत्वा । एव यन्नितस्याश्रयश्चासौ मनुष्यश्च । क-
 स्याश्रयः । प्रकृतत्वादातुरस्य । तमाश्रित्यातुरस्य स्थितत्वात् । तथाऽऽश्वा-
 सितस्य निरामयो भवसीत्येवं प्रायाभिर्वाग्भिः । शीतपवनादिभिश्च सा-
 न्वितस्य । ततो नाभेरधः समतात् परितोऽभ्यग्यात् । तस्याश्च नाभे-
 र्वामतो वामपार्श्वे मृदित्वा मुष्टिनाऽऽक्रमेत् पीडयेत्तावद्यावदश्मर्यधोगताऽ
 धः प्रतिपन्ना । ततो नतरमदक्षिणे वामे तर्जनीमध्यागुत्स्यौ बधितनखे
 तथा तैलाभ्यक्ते कृत्वा गुदे प्रणिधायानुसेवनीमननरं बलयं ताभ्या-
 मासाद्याश्मरीं प्राप्य गुदमेद्वयोरंतरे मध्ये कृत्वा तत्र नीत्वा तथा वस्ति नि-
 र्वलिक कृत्वा तथा तमनायतमविस्तीर्णं सनिवेश्यानंतरमंगुलिभ्यां वाम-
 हस्ततर्जनीमध्यमाभ्यां प्रकृतत्वाद्दश्मरीमुत्पीडयेत् । तावद्यावच्छल्यमश्मर्यो-
 ख्यं ग्रंथिरिवोन्नत स्यात् । अनंतरं सेव्यां वामपार्श्वे सेवनीं यवप्राज्ञेण
 त्यक्त्वा वर्जयित्वा पाटयेच्छलेण । कियन्मात्रम् । अश्मर्यानुमानेन अश्मरी

प्रमाणेन । नतु ततोधिकमूनं वा । वणं च कृत्वाऽश्मरीं समग्रं निरवशेषं
 यथा भवत्येवं सर्पकणवदप्रवक्त्रेण वज्रेण हरेत् । तथा चाकपेयथा सा निह-
 यमाणा न भिद्यते । भिन्ना हि पुनर्वृद्धिमियात् । स्त्रीणां तु वस्तिः पार्श्वतो
 भवनगर्भाशयाश्रयो यस्मात्तत उत्संगवदधः शस्त्रं न्यसन् पातयेत् ।
 अतोऽस्माच्छस्त्रपातनविधानादन्यथाऽश्मर्याहरणार्थं शस्त्रपातनेन मूत्र-
 स्त्रावी वणो भवेत् । न केवलं स्त्रीणां मूत्रप्रसेकक्षणनान् मूत्रस्त्रावी वणो
 भवेत् । यावद् दीर्घकालानुबंधी मूत्रप्रसेकक्षणनान्नरस्यापि । अपि चान्यच्चै-
 कधा एकतो वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुस्तन्निमित्तः सिद्ध्यति । क्रियाभ्यासान्नित्य-
 मतिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति ननु सहसा शस्त्राद्यभिघातहेतुज एकतोपि सं-
 भिन्नो वस्तिः सिद्ध्यति । मर्मविभागेप्यवादीन् । धनुर्वेक्तो वस्तिः सद्यो निहं-
 तीति । अश्मरीहेतुरपि यो वस्तिभेदो द्विधोभयतः सोपि न सिद्ध्यति वण-
 स्वभावात् ।

विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ १५ ॥

तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण वस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।

मेदूतः क्षीरिवृक्षांशु

उष्णपानीयद्रोण्यां तमानुरमवगाहयेत् । तथा तेनानगाहनेन वस्ति-
 रस्त्रेण न पूर्यते । एवमपि कृते दैवादस्त्रेण तु पूर्णे वस्ती क्षीरिवृक्षांशुमेदूतः
 मेदूरे पीडयेत् । क्षीरिवृक्षकषायेणोत्तरवस्ति दद्यादित्यर्थः । न्यग्रोधोदुंबरा-
 श्वत्यकपीननष्टाः क्षीरिणः ।

मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ १६ ॥

कुर्याद्दण्डस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सपृतां कोष्णां यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ १७ ॥

श्वहं दशार्हं पयसा गुडाहृयेनाल्पमोदनम् ।

मुंजीतोर्ध्वं फलाम्लैश्च रसैर्नागलचारिणाम् ॥ १८ ॥

ततोन्तरं मूत्रस्य संशुद्धयेत् गुडस्य सौहित्यं तृप्तिं कुर्यात् । ततो मध्वा-
 ज्याक्तवणो नरो द्वौ कालौ त्रपुमेर्वाहककृष्माडमीशुरादिभिः कृता

यवागूं सघृतां कोष्णां व्यहं विवेत् । अनतरं दशाहं गुडाढयेन बहुगुडेन
क्षीरेणाल्पमोदनमद्यात् । ऊर्ध्वं दशाहादनंतरं जागलचारिणा प्राणिना
रसैर्मांसरसौदनं च मात्रया भुञ्जीत । कलाम्लैरिति । कोलदाडिमाद्यम्लै-
र्न तु मस्तुकाजिकाद्यम्लैरित्यर्थः ।

क्षीरीवृक्षकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।

मर्षांडरीकर्मजिष्टायष्ट्याहनयनीपथैः ॥ ६९ ॥

व्रणाभ्यंगं पचेत्तैलमेधिरेव निशान्वितैः ।

क्षीरीवृक्षकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य मर्षांडरीकादिभिर्लेपयेत् । नयनीपथं
पट्टिकारेद्धं । व्रणमेधिरेव मर्षांडरीकादिभिर्हरिद्राश्वितैर्व्रणाभ्यंगविषये तैलं
पचेत् ।

दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमागं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥

मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

तं वस्तिभिर्

एवं च व्रणं दशाहं स्वेदयेत् । स्वेदनादनंतरं तु पुनः सप्तरात्रेण
स्वमार्गं मूत्रेऽगच्छति सन्ध्यश्मरीव्रणमग्निना दहेद्दृश्य इति । मूत्रस्य
स्वमार्गप्रतिपत्तौ सत्यां तमातुरं स्वादुप्रायैर्मधुरभूयिष्ठद्रव्यसाधितैर्वस्ति
भिरुत्तरवस्त्यादिभेदभिन्नैरुपाचरेदुपक्रमेत् ।

नचारोहेद्द्रुपं रूढव्रणोपि सः ।

नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाप्सु छवेत् सः ॥ ६२ ॥

रूढव्रणोप्यश्मर्यातुरो वर्षं यावन्नगादीन्नारोहेत् । अप्सु च न छवेत् ।

मूत्रशुक्रवहौ वस्तिवृषणौ सेवर्णां गुदम् ।

मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

अश्मरीव्रणावसरे तदर्थमन्यार्थमपि मूत्रवहादीन् दोगान् गलेण वर्जयेत् ।

तत्र मूत्रवहस्रोतोच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरण स्यात् । शुक्रवहस्रोतसश्चेदा-
 म्रण वाच्यं वा । वस्तिगुदच्छेदास्तथो मरणं । वृषणस्रोतश्चेदाद्गुजाभंगः ।
 सेवनीयोनिच्छेदाद्गुजामादुर्भावः । मूत्रमसेकस्रोतच्छेदान्मूत्रमस्रवणमिति ।
 इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां मूत्राघातचिकित्सितनामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

मूत्राघातचिकित्सितादनंतर प्रमेहचिकित्सितव्याख्यानमुपक्रम्यते ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबधश्चास्य पूर्ववद्बोध्यः ।

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ॥

स्निग्धस्य सर्पपारिष्टनिकुंभाक्षकरंजकैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकंठकाद्येन यथा स्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तद्रेवाहनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकपायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यप्रोधादेस्तु पित्तात् रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

बलवता मेहिनः पुंसोऽपरेभ्यउपक्रमेभ्यस्तत्तद्योगेभ्यः मयंम वमनविरे-
 चने कुर्यान्मेहक्रेदमशमनाय । किंभूतस्य सर्पपादिजैस्तैलैः स्निग्धस्य त्रिक-
 टकायेन वा स्नेहेन स्निग्धस्य । त्रिकटकनिशारोधेत्यादि स्नेहो वक्ष्यमाणः ।
 यथा स्व दोषसाल्यादिवशाद्द्रव्यैः साधितेन वा स्नेहेन स्निग्धस्य । ततो
 वमनविरेचनकरणादनंतर ज्ञातबलाय मेहिने मुग्गस्युगेत्यादेः सवधिना
 कपायेणास्थापनं दद्यात् । किं भूतं । मुस्तादिप्रतिवापवत् । स प्रतिवापो
 विद्यते यस्य तदेव । पित्तले पुनर्न्यप्रोधापिप्पलीत्याद्रेः कपायेणास्थापनं द-
 द्यात् । मनिवापांतरानिर्देशादत्र पूर्वोक्त एव प्रतिवापो योग्यः । अनंतरं
 शुद्धं प्रमेहिण रसैर्तर्पयेत् । यद्यपि रसैरिति सामान्यनिर्देशात्त्रिविधदेश-

सजातभाणिमांसरसैस्तरपणं प्राप्तं । तथापि योग्यनावशाज्जागलभाणि-
मांसरसैस्तरपयेदिति बोध्यं । नत्वानूपादिमांसरसैरपि । तेषां मेदो मूत्रकफा-
वहनेन व्याधिवर्धनहेतुत्वात् ।

मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।

तथोनुवधरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

यतोऽपतर्पणांमूत्रग्रहादीनि जायते ततो हेतोरनुवधरक्षार्थं शमनानि
प्रयोजयेत् । अन्यथा ममेह उपशतोऽपि निदानलेगमासाद्य पुनः प्रादुर्भ-
वेत् । ननु मूत्रग्रहादीन्येतावदस्तु । शेषा आदिशब्देनैव गृहीष्यते । किं
मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षयाद्या इति । सत्यम् । मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षया यथा
अवश्यमपतर्पणात्ममेहिणो जायते तथा नापरे तज्जातीया इति ।

असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

असंशोध्यो वमने गांभिण्यादिः । विरेके नवज्वरादिः । एतस्यासंशो-
ध्यस्य तान्येव शमनानि सर्वेषु ममेहेषु पाययेत् । एवेत्यवधारणे । ननु
शोधनादिरूपमित्यर्थः । तान्येवाह ।

धात्रीरसशुतां प्राणहे हरिद्रां माक्षिकां न्विताम् ॥ ५ ॥

दार्वांसुराह्निफलामुस्ता वा कथिता जले ।

चित्रकत्रिफलादार्वाकलिङ्गान्वा समाक्षिकान् ।

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

आमलकीरसालोडिता हरिद्रां समाक्षिकां मभाते पाययेत् । दार्वादेव-
दारुवरामुस्ता जले कथिता वा पाययेत् । चित्रकादीन्वा कथितान् समाक्षि-
कान् पाययेत् । समाक्षिकं गुडूचीरसं धात्रीरसं वा ।

रोधाभयातोयदकटूफलानां पाठाविडंगार्जुनधान्यकानाम् ।

गायत्रिदार्वाकृमिद्वचानां कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोध्रार्जुनचंदनानां पटोलनिवामलकामृतानाम् ।

रोध्रांबुजकालीयकघातकीनां पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥८

रोध्रादीनां श्लोकपादोक्तानां कषायाः क्षौद्रयुतास्त्रयः कफे हिताः ।
एवमुशीरादीनां माक्षिकान्विताः कषायास्त्रयः पित्ते हिताः । उपजातीवृत्ते ।

यथा स्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाम् ।

एभिरोध्रादिभिर्धयायोगं पानमन्नं च कल्पयेत् । यवगोधूमभावनाश्च
कल्पयेत् ।

वातोल्वणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

वाताधिकेषु प्रमेहेषु स्नेहांश्च तैरेव कल्पयेत् । नकुनलमन्नभावनाम् ।

अपूपसक्तुवाल्यादिर्यवानां विट्तिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजन्मनाम् ॥ १० ॥

तृणधान्यानि मुद्राद्याः शालिजीर्णः सपष्टिकः ।

श्रीकुकुटोम्लः खलकस्तिलसर्पपकिष्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिदुकं जंबुस्तत्कृता रागरांडवाः ।

तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥

धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।

मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सोधुः पकरसोद्भवः ॥ १३ ॥

तथामनादिसारांबुदभांभो माक्षिकोदकम् ।

यवानां विट्तिरपूपादिः प्रमेहे हिताः । अथवा यवानां गवाश्वगुद
मुक्तानामपूपादिविट्तिरहिता । वेणुजानां वा यवानां विट्तिरहिता । तृणधा-
न्यानि नीतारश्यामाकादीनि तथा मुद्राद्यास्तथा पुराणशालिः पष्टिकथेति
हितानि । श्रीकुकुटसजोऽम्लः खलको हितः । किंभूतः । तिलसर्पपकिष्ट-
जस्तिलमर्षपिण्याकजन्मा तदुपादानकारणेन मुद्राद्युपादानकारणः । स च
मालवेकेषु मभिदः । आर्द्रकशकलनिम्बुपगोधूमादिना च कियते । तथा

कपित्थादयो हिताः । तैः कपित्थादिभिः कृता रागाः खांडवाश्च हिताः ।
 तिक्तकादीनि शाकानि च हितानि । श्रेष्ठा त्रिफला । शूल्यानीति शूलायां
 पक्वानि । शूलात्पाक इति यत् । तानि च सुपक्त्वान् परिशुष्काणि । तथा
 अयस्कृतिर्वक्ष्यमाणा । तथा मध्वादयः पुराणाः । पकरसः मीधुः । तथा
 ऽसनादिसारवर्गस्याभो दर्भजल माक्षीकोदकं च हितम् ।

वासितेषु वराकाथे शर्वरीशोपितेष्वहः ॥ १४ ॥

यवेषु सुकृतान्सक्तून्सक्षौद्रान्सीधुना पिबेत् ।

तथा यवेषु सुकृतान् सक्तून् कृत्वा सक्षौद्रान् सीधुना पचेत् । आलोडय
 पिबेत् । पकरसोद्भवेन तस्य यो गतः स न स्यात् । यवेष्विति निमित्तसप्तमी ।
 किंभूतेषु यवेषु । वराकाथे त्रिफलाकषाये शर्वरी सकला रात्रि वासिते-
 ष्वभियुतेष्वनतरमहःशोपितेषु । तत्रात्यतसयोगे द्वितीया ।

शालसप्ताहकंपिच्छवृक्षकाशकपित्थजम् ॥ १५ ॥

रोहीतकं च कुसुमं मधुना ऽद्यात्सचूर्णितम् ।

कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्वात्रीरसेन वा ॥ १६ ॥

शालादिज पुथ्य सूदमरजीकृत मधुना ऽद्यात् । कफपित्तप्रमेहेषु धा-
 त्रीरसेन वा पिबेत् ।

त्रिकंटकनिशारोधसोमबल्कतचार्जुनैः ।

पद्मकाशमंतकारिष्टचंद्रनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥

पटोलमुस्तमंजिष्ठामाद्रीभञ्जातकैः पचेत् ।

तैलं वातक्फे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥

त्रिकटकादिभिः कल्कीकृतैस्तैले पचेद्वातक्फजे प्रमेहे । पित्तत्र एभि-
 रेव घृत पचेत् । मिश्रेषु दोषेषु मिश्रक घृतनैले पचेत् ।

दशमूलं राठी दंतो सुराहं द्विपुनर्नवम् ।

मूलं स्तुगर्कयोः पथ्यां भूकदंबमरुष्करम् ॥ १९ ॥

करंजवरुणान्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
 पृथग् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥
 त्रींश्राष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्तिना ।
 तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
 त्रिवृद्धिङ्गकंपिच्छभाङ्गीबिल्वैश्च साधयेत् ।
 प्रस्थं घृताज्जयेत्सर्वास्तन्मेहान् पिटिकाविषम् ॥ २२ ॥
 पांडुविद्रधिगुल्मार्शःशोफशोपगरोदरम् ।
 श्वासं कासं वर्मिं रुद्धिं छीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं धान्वंतरामिदं घृतम् ।

स्तुगर्कमूलं करंजमूलं । वरणमूलं पिप्पलीमूलम् । पौष्करं च
 यदिति पुष्करमूलं चेत्यर्थः । दशमूलादिकं पृथक् प्रत्येकं दशपलप्रमाणं
 यवकोलकुलत्थांस्त्रीन् प्रस्थांश्राष्टगुणिते जले च पिबेत् । तेन जलेन
 पादवर्तिना पादशेषेण द्विपिप्पल्यादिभिश्च सामान्यपरिभाषोक्तत्त्वात्प्रामाणाद्दृ-
 तात्मस्थ पचेत् । तद्वनं सर्वान् प्रमेहान् पिटिकादींश्च नयेत् ।

रोध्रमूर्वाशठीवेष्टभाङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २४ ॥
 कर्लिंगकुष्ठक्रमुकप्रियंग्वतिविषाप्रिकान् ।
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूर्निवकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
 यवानीं पौष्करं पाठां त्रिंश चव्यं फलत्रयम् ।
 कर्पाशमंबुकलरो पादशेषे सुते हिमे ॥ २६ ॥
 द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षेत्पक्षमुपेक्षया ।
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शःश्वित्रकुष्टारुचिकृमीन् ॥ २७ ॥
 पांडुत्वङ्गहणीदोषं स्पृलतां च नियच्छति ।

रोधादि प्रत्येकं कर्षप्रमाणं जलरुलशो पादशेषे सुते दीते च माक्षि-
 कात् दो मरथी क्षिप्त्वा पक्षमात्रमवल ह्त्वा रक्षेत् । अयं रोधासवो
 मेटादीन्नागयेत् ।

साधयेदसनादीनां पलानां विशतिं पृथक् ॥ २८ ॥

द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ।

क्षौद्राढकार्पं पालिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥

तत्क्षौद्रापिप्पलीचूर्णं प्रादिग्धे घृतभाजने ।

स्थितं दृढे जतुमृते यवराशौ निघ्रापयेत् ॥ ३० ॥

खदिरांगारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।

तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राप्यालोहसंसयात् ॥ ३१ ॥

अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।

असनादीनामतनूतिनिघ्रायेत्यादिगणोक्तानां द्रव्याणां पृथक् प्रत्येकं पलानां विशतिं विशतिपलान्यपा द्वि वहे जलद्रोणाष्टके साधयेत् । तत्र तस्मिन्यादशेषे दृते शीने च सनि गुडस्य द्वे शते क्षिपेत् । माक्षिकस्यार्घी-टकं । वत्सकमूर्वेत्यादिकं च पृथक् पालिकं कल्कितं कृत्वा क्षिपेत् । अनंतरमंतर्माक्षिकापिप्पलीचूर्णमलिने घृतभाजने दृढे जतुलिप्ते स्थितं यवराशौ स्थापयेत् । अनंतरं खदिरांगारतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि पुनः पुनरत्र निमज्जयेत् । यावत्सक्षयं विलीनवृत्तित्वमायाति । अयस्कृतिरियं स्थिता संपन्ना पीता पूर्वस्माद्रोभासवाद्गौरधिका । अत्र च संप्रहोक्ता दन्त-मूलारिष्टादयसः परिमाणं कल्प्य मायोऽत्र प्रस्थमात्रं । एवमन्यत्रापि द्रवद्रव्यमपेक्ष्य नारसिंहघृतादावनयैव दिशाऽयसः परिमाणं कल्पनीयं ।

रूक्षमुद्धर्त्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥

यच्चान्यच्छ्लेष्ममेदोघ्नं बहिरंतश्च तद्धितम् ।

तस्मिन्ममेह उद्धर्त्तनं रूक्षं तथा गाढं ननु शिथिलं हितं । तथा व्यायामरात्रिजागरी च । अपरमपि यदेव प्रायं श्लेष्ममेदोहरं बहिरंतश्च तच्च ममेहिणे हितं ।

मुग्धावितां सारजलैस्तुलां प्रीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥

सारांशुनैव भुंजानः शालिजांगलजै रसैः ।

सर्वानभिभवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानापि ॥ ३४ ॥

गंडमालार्बुदग्रंथिस्थौल्यकुष्टभगंदरान् ।

कृमिश्चीपदशोफाश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥

सारा भसनखादिरादयस्तेषां जलैः काथैः शिलाह्वया तुलां सुभावितां
पीत्वा सारावुनैव जागलभाणिमासजै रसैः शाल्योदनैः सर्वान्मेहान्सुबहू-
पद्रवानपि जयेत् । गंडमालार्दोश्च । इदं चोक्तं रसायनं ।

अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।

योजनानां शतं यायात्खनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥

गोशकृन्मूत्रवर्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।

धनरहितः प्रमेही छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिः सन् योजनानां शतं
यायात् । अथवा सलिलाशयान् खनेत् । अथवा गोशकृन्मूत्रवर्त्तनी गो-
भिरेव सह भ्रमेत् ।

बृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रलैः कुराम् ॥ ३७ ॥

कृश नरमौषधयुक्तेराहारैर्बृंहयेत् । किंभूतैः । अमेदोमूत्रकरैः ।

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत्समुपाचरेत् ।

अपक्वा व्रणवत् पक्वास्

शराविकाकच्छपिकेत्याद्याः पिटिका अपक्वाः सतीः शोफवदुपक्रमेत् ।
व्रणवत्पक्वाः पुनर्व्रणवत्तदुपाचरेत् ।

तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥

क्षीरिवृक्षांबु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते ।

तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥

तासां च पूर्वस्त्वावस्थापामेव क्षीरिवृक्षांबु पानाय शस्यते । छागमूत्र च
तथा शोधनं विरेचनं तीक्ष्णं शस्यते । कुन् इत्याह । यस्मात् प्रमेहिणो
दुःखेन विरेचयितुं शक्यंते ।

तैलमेलादिना कुर्याद्गणेन व्रणरोपणम् ।

उद्धर्तने कपायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥

परिपेकोऽसनाद्येन पानान्ने वत्सकादिना ।

एलायुग्मेत्यादिना गणेन तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् । उद्धर्तन आरग्वधेन्द्र-
यवेत्यादिना गणेन कपायं तूद्धर्तनार्थं कुर्यात् । असनतिनसेत्यादिना परि-
पेकः स्यात् । पानमद्यं च वत्सकगूवेत्यादिना संसृतं कुर्यात् ।

पाठा चित्रकशाङ्गिष्ठा सारिवा कंटकारिका ॥ ४१ ॥

सप्ताहं कौटजं मूलं सोमचर्कं नृपद्रुमम् ।

संचूर्ण्य मधुना लिह्यात्तद्वच्चूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥

पाठादीन् संचूर्ण्य मधुनाऽवलेहयेत् । न वायसं चूर्णं तद्वन्मात्रिकेण
लिह्यात् ।

मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।

शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

मधुमेहित्वमपि भासो भिषग्भिश्च परिवर्जितो मेही शिलाजतु पलशतं
कुर्यात् । कृतशिलाजतुतुलश्वासो पुनर्नवो भवति । खारणादे च विशेषो-
पक्रमा उक्ताः । यथा । अश्वत्थचंदनागरुपाठाकाथो जंलाभमेहे तु । इक्षु-
रसाभे पाठाकृमिहंतृसंबन्धिनः कायः । साद्राकारे मेहे हिताटकी कण्ठि-
कारो वा । काथस्तथार्जुनस्य पानव्यो वाष्णीमेहे । पिष्टे ससिना रजनी
पानव्या शिशिरतोयेन । निम्बश्च शुक्रमेहे तप्तजलेनाथवा सुरया । सिकता-
मेहे चित्रकवाल्मीककुष्ठनिःकाथः । शीतलमेहे काथः पिचुमंदहनश्च
पानव्यः । पाषाणभित्तु सुरया कथितः दास्तः घनैमेहे । गोकुरकस्य क-
पायो लालामेहे फलत्रिकेन सह । शल्ययुगीरसंधवश्च हिताः क्षारमे-
हिनः पिष्टाः । कथिताश्च मीलमेहे रोधसमंगाकदंबाः रघुः । काथो विभीन-
करयतु कल्को वा कालमेहिना दास्तः । धानकीपपकविकसाकाथः कल्कोऽपि
वा निशामेहे । माषिष्ठे स्युन्निफला जलदं जलपत्रकं रोधम् । लोहितमेहे

युज्यात्रिफलाकाथेन संयुतं गिरिजम् । बालकं त्रिवृता धात्री मुस्तं च सरसां-
जनम् । कटुकातिवियारोधं खंदिरेणाभसा विवेत् । प्रायः शोधनमेतद्धि
प्रधानं समुदाहृतमिति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्व-
सुंदराख्यायाचिकित्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतर विद्रधिबृद्धिचिकित्सितमारभ्यते प्रमेहोपद्रवभूतत्वाद्बि-
द्रधेः । इत्याह ।

अथातो विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ।

प्रतर्तं च हरेद्रक्तं पके तु व्रणवक्रिया ॥ १ ॥

आमं सर्वमेव विद्रधिं शोफवदुपक्रमेत् । अनवरतं च रक्तमाहरेत् ।
अनंतरं पके सति व्रणवक्रिया । विशेषेण चिकित्सितमाह ।

पंचमूलजलैर्घृतं वातिकं लवणोत्तरैः

भद्रादिवर्गयष्ट्याहृतिलैरालेपयेद्व्रणम् ॥ २ ॥

वानिकं व्रण वातविद्रधावर्थाज्जातं पंचमूलजलैः प्रक्षालितं भद्रदाह-
नतेत्यादिना मधुयाष्टिकया तिलैश्च लवणाद्यैर्लेपयेत् ।

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।

विदारीवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥

वैरेचनिकयुक्तेन निकुभकुभेत्यादिवर्गोक्तेन त्रैवृतेन त्रैवृताख्येन विशो-
धयित्वा ततो विदारिपंचागुलेत्यादिद्रव्यसिद्धेन त्रैवृतेनैव स्नेहेन व्रणं रोपयेत् ।

क्षालितं क्षीरितोयेन लिपेद्यष्टचमृतातिलैः ।

पैतं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठोशीरपद्मकैः ॥ ४ ॥

पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा

यैत्त वणं क्षीरीतेयेन धीतं । क्षीरिणो न्यग्रोधादयः । मधुयष्टिकागुडूची-
तिलैर्लिपेद्बहिः । घृतेनेत्यादि । मंजिष्ठादिभिर्घृतेन सिद्धेन रोपयेत् । सामा-
न्यपरिभाषोक्तप्रमाणेन द्रवं जलं घृतं समं क्षीरमित्यत्र पाकक्रमः । न्यग्रोधे-
त्यादि । प्रवालश्च त्वक्च फलं च प्रवालत्वक्फलानि । न्यग्रोधादीनां
प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत् ।

कफजं पुनः ॥ ५ ॥

आरग्वधानुना धीतं सक्तुकुंभनिरातिलैः ।
लिपेत्कुलत्थिकादंतीत्रिवृच्छ्यामाप्रितिल्वकैः ॥ ६ ॥
ससैधवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।

कफजं तु वणमारग्वधानुना धीतं सक्त्यादिभिर्लिपेत् । कुलत्थिकादि-
भिर्द्रव्यैस्तैलं रोपणं कुर्वीत ।

रक्तागंतूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवात्क्रिया ॥ ७ ॥

रक्तोद्भवे तथाऽऽगंतुजे क्षनोद्भवे च विद्रधी पित्तविद्रधितुल्या क्रिया
स्यात् ।

वरुणादिगणकाथमपकेऽभ्यंतरे स्थिते ।

ऊपकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥

अतरे विद्रधौ वरुणादिगणकाथमूपकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे पिबेत् ।

घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।

निरूहं स्नेहवास्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

विरेचनद्रव्यैर्विधादोषं घृतं च सिद्धं तथा ताभ्यां वरुणादिगणाभ्यां वर-
णादिगणोपकादिगणाभ्यां सिद्धं घृतमपकाभ्यंतरोत्थिते विद्रधौ पाययेत् ।
ताभ्यामेव गणाभ्यां निरूहान्वासने निरूपयितव्ये ।

पानभोजनलेपेषु मधुरिशुः प्रयोजितः ।
दत्तावापो यथादोषमपकं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥

पानादिषु मधुरिशुः प्रयोजितो दत्तावापो विनीर्णकल्कः सामर्थ्यात्त-
त्काथः पक्व विद्रधिं हति ।

त्रायंतीत्रिफलानिवकटुकामधुकं समम् ।
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
मसूरात्रिस्तुपादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।
विद्रघीगुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥
तृणमूर्च्छाछर्दिद्रोगपित्तामृक्कुष्ठकामलाः ।

त्रायत्यादिकं समं समांशं त्रिवृतायाश्चत्वारोंशाः पटोलमूलाच्च निस्तु-
षमसूरादष्टावित्येतेः काथो घृतसहितो विद्रघ्यादीन् पराकुर्वान् ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणं ऽभसि ॥ १३ ॥
कुडवं तद्रसाद्वात्रीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ।
कर्पाशं कल्कितं त्रिक्तात्रायंतीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥
मुस्तातामलकीवीराजीवंतीचंदनोत्पलम् ।
पचेदेकत्र संयोज्य तद्घृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

त्रायमाणायाः कुडवमष्टगुणे जले साध्यं । तद्रसात्त्रायमाणाकाथात् कुडवं
धात्रीस्वरसात्क्षीरादृताच्च मत्येकं कुडव कर्पाश मत्येकं कल्कीकृत ति-
क्तादि एकत्र मिश्रयित्वा पचेत् । तदेतद् घृतं पूर्वगुणं ।

द्राक्षा मधुकं खर्जूरं विदारी सरतावरी ।
पुरुषकाणि त्रिफला तत्काथे पाचयेद्घृतम् ॥ १६ ॥
क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।
तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

द्राक्षादिभिः काये क्षीर इक्षुरसे धात्रीरसे हरीतकीकल्कयुतं घृतं सामान्यपरिभाषया पचेत् । तद्घृतं शीतं सच्छर्कराक्षौद्रपादयुतं पूर्वगुणं । शर्कराक्षौद्रपादिकमित्यतश्च नि पगाविति ठक् ।

हरैच्छृंगादिभिरसृक् सिरया वा यथांतिकम् ।

शृंगादिभी रक्तं हरेत् । सिरया वा यथासमीपमक्षं हरेत् ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥

ज्ञात्वोपनाहयेत्

विद्रधिं कोष्ठस्थं कोष्ठगतं बहिरुन्नत पच्यमानं बुध्वोपनाहयेत् । उपनहं कुर्यात् ।

शूले स्थिते तत्रैव पिंडिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्मुसौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

पक्वस्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।

तत्रैव शूले पिंडिते स्थिते य दोषमाश्रित्योन्नदस्तिष्ठति तथा तत् पार्श्वपीडनेन मुसौ स्वप्ने तथा दाहादिष्वल्पकेषु । आदिशब्देनोपादयो गृह्यते । एतेषु समु पक्वो विद्रधिः स्यात् । तं भित्त्वा संछेद्य व्रणवदुपक्रमेत् ।

अंतर्भागस्य चाप्येतच्चिन्हं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥

अंतर्भागस्य च विद्रधेरेतदेव चिन्हं ।

पक्वः स्त्रोतांसि संपूर्य मयात्पूर्ध्वमधोपवा ।

स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षत हिताशिनः ॥ २१ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रक्तं निपगुपद्रवान् ।

असम्यग्बहति श्लेदे वरणादिसुखांभसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुशिशुं वा यवामूं तेन वा कृताम् ।

तदाऽसौ पक्वः सन् स्त्रोतांसि श्लेदयित्पूर्ध्वं मयात्पधो वा तं दोषं स्वयं प्रवृत्तं पततं हिताशिन उपेक्षत न किंचिदुपक्रमांतरं कुर्वीत ।

दशाहं द्वादशाहं वा वैद्य उपद्रवाचक्षेत् । छेदे च यथापदवहति सति
 वरणादिमुष्णात्तुना पाययेद्वैद्य इति शेषः । दशाहमिति दशानामह्ना समा-
 हार इति समासे राज्ञाहःसखिभ्यष्टजिति टच् । न संख्यादेः समाहार
 इत्यह्नादेशानिषेधः । नस्तद्धित इति टिलोपः । स नपुंसकमिति-नपुंसकत्वं ।
 कालाध्वनोरिति द्वितीया । अथवा मधुशिष्टु पाययेत् । तेन वा मधुशिष्टुणा
 कृतां पेयां पाययेत् ।

यवकोलकुलत्थोत्थयूपैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥

यवादिर्जैर्भूयैः सहान्नं च शस्यते ।

ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायंतीसर्पिषा तैल्वकेन वा ।

शोधयेद्वलतः शुद्धः सक्षौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥

दशाहादनंतरं त्रायंतीघृतेन कृतेन कुडवं त्रायमाणाया इत्यादिनाऽथवा
 तिल्वकेन शम्याकेन त्रिवृतधोरित्यादिना शोधयेद्यथावलम् । शुद्धः सन्
 क्षौद्रेण सह तिक्तकं पिबेत् ।

सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।

सर्वेण प्रकारेण गुल्मवदेनं विद्रधि यथादोषमुपक्रमेत् ।

सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥

कषायैर्योगिकैर्युज्यात्स्वैः स्वैस्तद्विच्छिन्नजतु ।

विद्रधीषु सर्वासु सर्वावस्थास्वेव गुग्गुलुं यौगिकैः स्वैः स्वैर्योग्यैः कषा-
 यैर्युज्यात् । तद्वत्तथैव कषायैः सह शिलाजतु युज्यात् ।

पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पक्वे हि दैहिकी ॥ २६ ॥

अपि चाशु विदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

पाकं च यत्नेन वारयेत् । हि यस्मात्पक्वे सति दैहिकी सिद्धिर्नतु भिषग्-
 शानुगेत्यर्थः । आशु च विदाहित्वात्सोयं रोगो विद्रधिरित्युच्यते । तस्मात्तस्य

पाकरक्षायां यतितव्यमित्यर्थः । मेहे च सति प्रमेहाणां चिकित्सितमालोचयेत् । च शब्दाद्विद्रधिविक्रित्तितोक्तमपि कुर्यात् ।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं नत्वेनमुपनाहयेत् ।

पाटयेत्पालयन्स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुकी ॥ २८ ॥

सर्वास्वामाद्यवस्थामु निर्दुहीत च ततस्तनम् ।

स्तनजे विद्रधवापुपनाहं वर्जयित्वा सर्वमेव व्रणक्रियाक्रम कुर्यात् । विद्रधिशब्दः पुच्छील्लिगः । स्तनविद्रधिं च पाटयेद्द्वयः । स्तन्यवाहिनीः शिराः कृष्णचूचुकी च पालयन् । सर्वासु चामाद्यवस्थामु तस्य विद्रधेः सबधिनस्तन निर्दुहीत । आदिशब्दः पच्यमानपाकावस्थयोर्ग्रहणार्थः । इति विद्रधिविक्रित्तितंमुरा वृद्धिविक्रित्तितमाह ।

शोधयेद्विष्टतास्त्रिगुणं वृद्धौ स्नेहैश्चलात्मके ॥ २९ ॥

कौशाम्प्रतिन्वकैरंडसुकुमारकमिश्रकैः ।

चलात्मके वृद्धौ सति वृध्यामयिन त्रिवृताद्येन स्नेहेनाभयन्नात् त्रिगुणं सत शोधयेत् । अत्र च सामान्योक्तावप्यपकस्य त्रैवृतस्य न तथा प्रयोगः प्रशस्यत इति पूर्वोक्त्या रीत्या विदारिवर्गसिद्धस्योपयोगः कार्य इति केचिन्मन्यते । कैः स्नेहैः कौशाम्नादिभिः सिद्धैः सुकुमारकमत्रैव वक्ष्यमाणमिश्रकं च गुल्मचिकित्से ।

ततोऽनिलघ्ननिर्घृहकल्कस्नेहैर्निरूहयेत् ॥ ३० ॥

रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदनु ।

स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः पके भित्त्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥

ततः शोधनादनतरं वानप्रकपायककल्कस्नेहैर्निरूहयेत् । अनु निरूहस्य पश्चान्मांसरसेन भोजितं सत मधुयष्टिकारिणेनानुवासयेत् । स्वेदाः प्रलेपाश्च वानघ्ना हिताः । पके वृद्धौ भित्त्वा पाटयित्वा व्रणक्रिया कुर्यात् ।

पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपके यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदमृक् ॥ ३२ ॥

पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावामे पके च यथास्वामामशोफक्रियां कुर्यात् । पके व्रणक्रियां कुर्यात् । सततं च रक्तमाकर्षेत् ।

गोमूत्रेण विवेककल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।

विम्लापनादृते चात्र श्लेष्मग्रंथिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥

पके च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।

सुमनोरुष्करांकोल्लसत्पर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥

पटोलनिंवरजनीविडंगकुटजेषु च ।

श्लैष्मिके वृद्धौ दावीकल्क गोमूत्रेण पिबेत् । अस्य च श्लैष्मिकवृद्धे-
विम्लापनमंतरेण श्लैष्मग्रंथिचिकित्सितं हितम् । विम्लापनं तैस्तेर्मर्दनोपायै-
र्विमर्दनम् । पके पाटिते सति सुमनोरुष्करादिभिः कुटजातिः साधितं तैलं
व्रणशोधनमिष्यते ।

मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥

शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन्फलसेवनीम् ।

दारयेद्वृद्धिपत्रेण सम्यग्मेदसि सूदृते ॥ ३६ ॥

व्रणं माक्षीककासीससैधवप्रतिसारितम् ।

सीव्येदम्यंजनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥

मनःशिलैलासुमनोग्रंथिभ्रष्टातकैः कृतम् ।

तैलमाव्रणसंधानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥

मेदोजं वृद्धिरोगं गोमूत्रपिष्टेन सुरसादिना गणेन सुस्विन्नं शिरोविरेकद्र-
व्यैर्वा सुस्विन्नं वृद्धिपत्रेण सम्यक् कृत्वा दारयेत् । किं कुर्वन् । फलसेवनीं वर्ज-
यन् परिहरन् । अनंतरं मेदसि सूदृते सति माक्षिकादिभिः प्रतिसारितं व्रणं

सीज्येत् । अनंतरमस्याभ्यञ्जनं तैलं मनःशिलादिभिः कृतं सिद्धं मेदोविग्नद्रव्ये
योज्यं । व्रणसंधानं यावत् स्नेहं स्वेदं च शीलयेत् ।

मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।

विध्येदधस्तात्सेवन्याः श्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥

व्रणं च स्थगिकाबद्धं रोपयेत्

मूत्रजं वृद्धिं सेवन्या अधस्तात् स्निग्धैः स्वेदितं तथा वस्त्रपट्टेन वेष्टितं
विध्येत् । जलोदरवच्च श्रावयेत् । द्विद्वारनलिकया पिच्छनलिकया वा
क्रमेण व्रणं च स्थगिकाख्येन बंधविशेषेण बद्धं रोपयेत् ।

अंत्रहेतुके ।

फलकोशमसंप्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥४०॥

अंत्रजे वृद्धौ फलकोशमसंप्राप्ते सति वातवृद्धिसङ्घातौ चिकित्सां कुर्यात् ।

पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।

दशमूलपयस्याश्च गंधैरंडशनावरीः ॥ ४१ ॥

द्विदर्भशरकारोक्षुमूलपोटगलान्विता ।

वहेपामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥

प्रस्थमेरंडतैलस्य द्वौ घृताल्पयसस्तथा ।

आवपेद् द्विपलांशं च कृष्णातन्मूलमेधवम् ॥ ४३ ॥

यष्टीमधुकमृद्धीकायवानि नागराणि च ।

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥

वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयंत्रणम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

नृणां स्त्रीवृद्धर्षुणामलक्ष्मीकलिनारानम् ।

सर्वकालोपयोगेन कांतिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्ध्मविद्रधिगुल्मारोयोनिमेद्धानिलार्तिषु ।

शोफोदरसुडप्लीहविद्विबंधेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

पुनर्नवस्य तुला जलस्य वद्वे पचेत् । तथा दशमूलादीनि पृथग्दश-
पलप्रमाणानि । पोटगलो नलः । अष्टभागशेषे च तस्मिन् गुडात्रिंशत्पला-
न्येरंडतैलात् प्रथं घृतस्य प्रस्थी द्वौ क्षीरप्रस्थी द्वौ क्षिपेत् । द्विपलप्रमाणं
पिप्पल्यादिकं तदेतन्पकं सुकुमारसंज्ञं घृतं रसायनं सुकुमारम् । अत एव
चानातपादिष्वयत्रणं सुकुमाराणामीश्वरादीनां प्रयोज्यं । अलक्ष्मीकलिप्र
सर्वकालोपयोगात्कात्यादिदं वर्ध्माद्यातिषु श्रेष्ठम् ।

यायाद्वर्ध्मं न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवासनैः ।

वस्तिकर्मपुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

यदि स्नेहादिभिर्वर्ध्मं शांतिं न गच्छेत् ततो वस्तिकर्म कृत्वा वक्ष-
णस्थितं वर्ध्ममरुतो मार्गरोधार्थमग्निना दहेत् ।

ऽधैदुवक्रया ।

अंगुष्ठस्योपरिस्त्रावपीतं तंतुसमं च यत् ॥ ४९ ॥

उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्वा यतो गदः ।

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्येत्वाहुर्दहेद्धानामिकांगुलेः ॥ ५० ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीन्धिं चायं विधिः स्मृतः ।

कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

यतो यस्मिन्पार्श्वे गदो वियते । तत्पार्श्वस्थस्यांगुष्ठस्योपरि पृष्ठे स्त्राव-
पीतं यत्तन्तुं तुन्यम् । ततः स्त्रावोत्क्षिप्यार्धैदुवक्रया सूच्या तिर्यक् क्षित्वा
ऽनंतरं तदहेदित्येके वदन्ति । अन्ये आचार्या एवमाहुः । ततः पार्श्वान्
यतोऽसौ गदास्तिष्ठति ततो यदन्यत्पार्श्वं तस्मिन् पार्श्वेऽंगुष्ठस्योपरि
यत्स्त्रावस्तथाविधं यत्तत्पूर्वं दहेदिति । अन्येऽत्रैव वदन्ति । अनामिकाया
अंगुलेऽपरि यत्स्त्रावस्तथा रूपं तत्पूर्वं दहेदिति । अन्येऽत्रार्थैर्वातकफजे

गुल्मे श्लिग्निश्च च एष एवानंनरोक्तो विधिः स्मृतः । तथा विश्वाच्या वात-
व्याधिविशेषे यतो यस्मिन् पार्श्वेऽसी गदस्तस्मिन् पार्श्वे कनिष्ठिकाऽना-
भिकयोरुपरि यन्नात्रपीत तनुसम तदुत्तिष्ठ्य निर्यक्छित्वा दहेदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगमुदराख्यायां चिकित्सितस्थाने
विद्रधिबृद्धिविकित्सित नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते । संबन्धश्चास्य मायेणैकयोगक्ष-
त्वं वातकारणत्वात् ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

गुल्मं बद्धशरुद्धातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
रूक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकै ॥ १ ॥
पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।
आनाहवेदनास्तंभविबंधेषु विशेषतः ॥ २ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
जित्वा विबंधं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

वातिकं गुल्मं तीव्ररुजं पुरीषवानग्रहं रूक्षशीतोद्भूतं वातचिकित्सिनोक्तै-
स्तैलैः साधयेत् । पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य गुल्मिनं स्वेदमाचरेत् ।
पानशब्देन स्नेहपानं वेद्यं स्निग्धस्येति वचनान् । आनाहादिषु विशेष-
वेण स्वेदमाचरेत् । यस्मात्स्वेदः स्निग्धस्य पुंसः स्रोतोमृदुत्वं विधाय
मारुतमुल्बणं च जित्वा तथा विषयं जित्वा गुल्ममपोहति ।

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्काशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

गुल्मे स्नेहपानं हितम् । ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण स्नेहपानं हितम् ।
पक्वाशयगते वस्तिर्हितः । जठराश्रित उभय स्नेहपानं वरुण्याख्यं हितम् ।

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विवर्धेऽनिलवर्चसोः ।

बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं

वातिके गुल्मे बन्धौ समिद्धे सति वातशरत्तोश्च विवधे सति बृंहणा-
न्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् । तथा पुनःपुनः स्नेहपानं
प्रदापयेत् ।

निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥

निरूहाश्च सहानुवासना वातिके गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणो नरस्य
भयोज्याः ।

वस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।

स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥

तस्मादभीक्षणशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

वस्तिकर्म परमतिशयेन गुल्मघ्नं विद्यात् । यस्मात्तद्वस्तिकर्म स्वस्थाने
पक्वाशयाख्ये प्रथमं पवनं जित्वा सद्यः शीघ्रं गुल्मं जयति । यत एव
तस्मात्कारणान्नित्यं गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति
वातपित्तकफात्मकाः ।

हिगुसौवर्चलव्योपविडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्कराजाजिधान्याग्लव्वेतसक्षारचित्रकैः ॥ ९ ॥

शठीवचाजगंधैलामुरसैर्दधिसंयुतैः ।

शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुटिमनाम् ॥ १० ॥

हिंवादिभिर्दधियुक्तैर्घृतं सांधयेत् । तच्च पीनं वातगुल्मवर्ता शूला-
दिभिः । द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतं । घृतसमं दधि । घृताच्चतुर्गुणं जलमित्यत्र
पाकक्रमः ।

हृत्पुषोपणष्टथीकापंचकोलकदीप्यकैः ।

साजाजिसैंधवैर्दधा दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥

दाडिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहंति तत् ।

वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥

योऽन्यशोऽग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।

हृत्पुषादिभिर्घृताच्चतुर्गुणैर्दधैर्दुग्धाभ्यां दाडिममूलकवदरसैःसमैः
सर्पिःपचेत् । तच्च वातगुल्मादीन् पराकुर्यात् ।

दशमूलं बलां कालां सुपवी द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥

यौष्करैरंडरास्त्राश्वगंधभाङ्गचर्मृताशठीः ।

पचेद्रंधपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥

यवैः कोलैः कुलत्थैश्च मापैश्च प्रास्थिकैः सह ।

काथेऽस्मिन्दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥

स्वरसैर्दाडिमात्रातमातुलुंगोद्भवैर्युतम् ।

तथा तुषांबुधान्याम्लयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥

भाङ्गोत्तुंबुरुपड्ग्रंथाग्रंधिरास्त्राग्निधान्यकैः ।

यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥

अजाजीहिगुहपुपाकारवीटपकोपकैः ।

निकुंभकुंभमूर्वेभपिप्पलीवेच्छदाडिमैः ॥ १८ ॥

श्वदंष्ट्रात्रपुसेर्वारुबीजहिस्त्राशमभेदकैः ।

मिसिद्धिसारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥

त्रिकटुत्रिपटूप्लेदीधिकं तद्वज्रपोहति ।

रोमानाशुतरान्पूर्वाङ्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलांमयान् ।

दशमूलादीन् पृथग्द्विपलप्रमाणान् यवादिभिः मस्थप्रमाणैः सह जलद्रोणे पचेत् । काला नीलिनी । सुपवी स्थूलजीरकः । गंधपलाशो गंधपत्र । अस्मिन् क्तये सामान्यपरिभाषया कृते दधिपात्रे च घृतमस्थं विपाचयेत् । किं भूतं दाडिमादिजैः स्वरसैस्तथा तूपाद्वादिभिश्च सर्पिः-समैर्युत । तथा भांहर्यादिभिः कल्कीकृतैरुपेत । यवानको यवानीभेदः । कारवी अजमोदः । वृषको वासकः । उपक ऊरुः । इभपिप्पली गजपि-प्पली । अशमभेदः पापाणभेदः । तदेतद्वाधिकं नाम घृतं पुरोक्तानामयान् द्राक्तर हति । अपस्मारादींश्च कृच्छ्रानप्यभ्यस्तं हंति । यदि चात्र स्वर-सालाभस्तदा तत्रांतरोक्ता कल्पना कार्या । तंत्रान्तरे चोक्तं । प्रस्थं गृही-त्वा चूर्णस्य तोयस्य अस्थमावपेत् । अहोरात्र स्थित पूतं तत्स्यात्स्वर-सवहुणैः । मुनिरप्यूचे । स्वरसानामलभे त्वय विधिः । चूर्णानामाढकमाढ-कमुदकस्याहोरात्रस्थित मृदितपूतमावपेत् तत्स्वरसवत् प्रयोज्यमिति ।

त्र्यूपणत्रिफलाधान्यचविकावेष्टचित्रकैः ॥ २१ ॥

कल्कीकृतैर्युतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

त्र्यूपणादिभिः कल्कीकृतैर्धृत् समानक्षीर चतुर्गुणजलपक्वं वातगुल्म नुदति ।

तुलां लशुनकंदानां पृथक्पंचपलांशकम् ॥ २२ ॥

पंचमूलं महच्चानुभारार्थं तद्विपाचयेत् ।

पादशेषं तदर्धेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥

धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्रार्धपलांशकान् ।

त्र्यूपणत्रिफलाहिगुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥

साम्लवेतससिधूत्थदेवदारून्पचेद्दृतात् ।

तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

लशुनमूलतुला पलद्यत महत् पंचमूलं च प्रत्येकं पंचपलदर्भं । तदे तत्तोयाद्दशघते पादशेषं विपाचयेत् । पादशेषादर्धेन दाडिमस्वरसं सुरां

धान्याम्लं दधि च गृहीत्वा व्यूपणादींश्च द्विकार्षिकानादाय तैर्घृतात् प्रस्थं पचेत् । तदृतं सर्ववातगुल्मविकारजित् ।

पट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दध्नः सरेण वा ।

राजयक्ष्मचिकित्स्मिते यदुक्तं पट्पलं घृतं तद्वा पिबेत् । राजयक्ष्मणीनि विशेषणं स्पष्टार्थं । घृते पट्पलाख्ये क्षीरार्थः प्रसन्नया वा कार्यः । अथवा सुरया दाडिमेन वा । दधिसरेण वा । एव क्षीरं हित्वा प्रसनाद्यन्यतमेन साधितं घृतं पट्पलं वातगुल्मजित्स्यात् ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचि यदि ॥ २७ ॥

हृष्टासं गौरवं तंद्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ।

वातजे गुल्मे श्लेष्मा वृद्धः सन्नधि हत्वा यद्यरुच्चादीन् जनयेत् । तदा तं कफमुल्लिखेदुद्धमेत् ।

शूलानाहविभ्रंषेषु ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।

शूलादिषु सन्तु सस्नेहमाशयं ज्ञात्वा घृतोक्तैरोपधै रत्नरोक्तानां घृतानामौपधैः काश्चूर्णगुटिका वा सहप्रयोज्याः ।

कोलदाडिमघर्मांबुतकमद्याम्लकांजिकैः ॥ २९ ॥

मंडेन वा पिबेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुर ।

कोलाद्यनुभिस्तृप्तादिभिर्वा मानश्चूर्णानि घृत्रौपधीनां सबधीनि तच्छ्रावक्षमान्यान्यान्यपि पिबेत् । अथवा अन्नरयादारस्य पुरं पूर्वं पिबेत् ।

चूर्णानि मातुलुंगस्य भावितान्यसकृद्रसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

चूर्णानि मातुलुंगरसेन मुहुर्मुहुर्भाषितानि वटकान् कर्मकरणसमर्थान्
कूर्वात । कफवातयोः कफवातिके गुल्म इत्यर्थः ।

हिंशुवचाविजयापशुगंधादाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निकारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचव्यं सहतित्तिडीकं सवेतसाम्लं विनिहंति चूर्णम् ।

हृत्पार्श्ववस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वास्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान् गुल्मान्वातविण्मूत्रसंगं कंठे बंधं हृद्ग्रहं पांडुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाडीहंदुर्नामिहिध्मावध्माध्मानश्वासकासाग्निसादान् ३३

हिंवादिकमेतच्चूर्णं हृच्छ्रूलादीन्निहतितथा कृच्छ्रगुल्मादींश्च । दोषको

पत्रातिशालिन्यः ।

लवणयवानोदीप्यरुकणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

लवणादिक क्रमेणोत्तरोत्तर भागवृद्ध सर्वसमभागा हरीतकीति चूर्णमेत-
त्साक्षाद्वैश्वानरो दीपनगुणसामान्यात् । आर्या वृत्तम् ।

त्रिकटुकमजमोदा सेधवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिंशुभागः ।

प्रथमकवलभोज्य सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमाग्निं वातगुल्मं निहंति ॥ ३५ ॥

त्रिकटुकादीनां सप्तानां समधरणधृतानां समप्रमाणस्थापितानां हिंशुभा-
गोष्टमो देय इत्यध्याहार्यं । केचित्त्रैव व्याख्यानयति । धरणशब्देन पलस्य
दशमो भाग उच्यते । धरणे धृता धरणधृताः । समाश्च ते धरणधृताश्च तेषां
समधरणधृतानां त्रिकटुकादीनामष्टमो हिंशुभागो देयः । स च मध्यमकव-
ले भोज्यो भक्षण्यः । सर्पिषा सम्यक् प्रयुक्तो मिश्रितो जठराग्निं जनयति ।
वातगुल्मं च हति । मालिनीवृत्तम् ।

हिंगूग्राविडशुंठचजाजिविजयावाद्याभिधानामयैः

चूर्णैः कुंभनिकुंभमूलसहितैर्भागीत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजोगुल्मोदरादीनयम्

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगौघानिव ॥ ३६ ॥

हिंगूग्रेत्यादिभिर्भागीत्तरमंशाधिकं वर्धितैश्चूर्णैः कोष्णजलेन पीतो जठररु-
जादीन् पराकरोति । अथ शार्दूलाख्यश्चूर्णो हठान् प्रमथ्य व्याधीन् मृगौ-
घानिव । शार्दूलः सिंहोष्णत एव श्लेपोपमोऽयमलंकारः । तथा शार्दूल-
शब्देन शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुपलक्ष्यते । यथा भीमशब्देन भीमसेन इति ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

सिंधूत्थपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ।

प्रयाति नारां कफवातजन्मानाराचनिर्भिन्न इवामयौवः ॥ ३७ ॥

सिंधूत्थादीनां चूर्णानि कोष्णैस्तोयैः पिबतां कफवातजो रोगसंघो नारां
याति । क इव । नाराचेन निर्भिन्न इवेत्युपमा । उपजातिवृत्तं ।

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवहिव्योपंचसंस्तरचितंलवणोपधानम् ।

दग्ध्वाविचूर्ण्यदधिमस्तुयुतंप्रयोज्यं गुल्मोदरश्वयथुपांडुगदोद्वेषु ॥ ३८

पूतीकादिद्रव्य संस्तरचितं यथाक्रमनिर्दिष्टमुपर्युपरिभावेन सस्तीर्णं
तथा लवणोपधानं लवणं सर्वेषुपधानं दग्ध्वाऽनंतरं दग्ध्वा संचूर्ण्य ततो
दधिमस्तुना युतं गुल्मादिषु प्रयोज्यं । वसंततिलकावृत्तम् ।

हिंगुत्रिगुणं सैधवमस्मान्निगुणं तु तैलमैरंडम् ।

तन्निगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

सैधव हिंगुतस्त्रिगुणम् । अस्माच्च सैधवादेरंडतैल त्रिगुणं । तस्माच्चैर-
ंडतैलात्त्रिगुणं रसोनरस्य रसम् । तदेतद्गुल्मादिघ्नम् । आर्या वृत्तम् ।

मातुलुंगरसो हिंगुदाडिमं विडसैधवम् ।

सुरामंडेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

मानुलुंगरसादिक सुरादिकं सुरामंडेन पात्रत्र्यं वातगुल्मपीडाहरम् ।

शुंठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात्कृष्णतिलात्पलम् ।

खादन्नेकत्र संचूर्ण्य कोष्णक्षीरानुयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्मार्षोयोनिशूलशकृद्ग्रहान् ।

शुंठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ कर्षं लुंचिनकृष्णविलान्पलमित्येकत्र मिश्र-
यित्वा खादन् कोष्णक्षीरानुपः सन् वातहृद्रोगादीन् जयेत् ।

पित्रेदेरंडतैलं तु वातगुल्मो प्रसन्नया ॥ ४२ ॥

श्लेष्मण्यनुब्रले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।

वानकफानुगे सत्येरंडतैलं प्रसन्नया मह गुल्मवान् पिबेत् । पित्ते त्वनु-
गने पयसा सहैरंडतैलं पिबेत् ।

विष्टब्धं यदि वा पित्तं संतापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥

कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।

तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥

वातगुल्मिनः पित्तं विष्टब्धं यदि संतापं कुर्यात् तदाऽसौ वातगुल्मी
विरेचनीयो विरेचनार्हकैरानुलोमिकैर्द्रव्यैः स्नेहयुतैः । एव विरिक्त-
स्यापि तापानुवर्त्तने सति तस्य रक्तस्त्रावं कुर्यात् ।

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लघुनस्य चतुःपलम् ।

क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥

वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रर्सां विषमज्वरम् ।

हृद्रोगं विद्रधि शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥

क्षीरं चोदकं च क्षीरोदकम् । तस्मिन् लघुनादष्टगुणे शुद्धशुष्कर-
लघुनस्य चतुष्पलं साधयेत् । ततः क्षीरशेषं विपाचयेत् । तच्च क्षीरशेषं
वातगुल्मादीन्यभिभवति ।

तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।

गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥

तैलादिकं मिलितं पीत गुल्मादीन्हन्ति ।

चित्रकग्रंथिकैरंडशुंठीकाथः परं हितः ।

शूलानाहविबंधेषु संहिगुचिडसंधवः ॥ ४८ ॥

चित्रकादिकाथो हिग्वादिगुतः परं शूलादिषु हितः ।

पुष्करैरंडयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।

जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥

पुष्करैरंडमूलादिकं जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहादिहृत् ।

क्वात्वाज्जैरंडशुंठीकां मूलं दारु सहोपधम् ।

पीतं निःकाश्य तोयेन कोष्ठष्टचंसशूलजित् ॥ ५० ॥

वाटगाव्हादीना मूलं देवदार्वदिवत्तोयेन कथितं पीतं कोष्ठादिशूलजित् ।

शिलाजं पयसाऽनल्पपंचमूलसृतेन वा ।

वातगुल्मी पिबेद्वाटघमुदावर्ते तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥

स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूपैर्मूलकानां रसेन वा ।

बद्धविष्मारुतोऽश्वियात्क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥

कुल्मापान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्त्वणोत्तरान् ।

शिलाजतु वा महापंचमूलकथितेन क्षीरेण सह वातगुल्मी पिबेत् ।

उदावर्ते सति वाटघ स्निग्ध सस्नेह पिप्पलीसशृणैर्युपैः सह भोजयेत् ।

अथवा मूलकरसेनाश्रीयान् । बद्धविष्मारुत उष्णेन क्षीरेण यावकमश्री-

यात् । अथवा कुल्मापान्बहुस्नेहान् लवणप्रधानान् भक्षयेत् ।

नीलिनीत्रिवृतादंतीपथ्याकंपिच्छकैः सह ॥ ५३ ॥

समलाय घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ।

नीलिन्यादिभिः सह सदोपाय नराय त्रिडादिमुतं घृतं देयम् ।

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ९४ ॥

पचेद्विडंगं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।

रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९५ ॥

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमंडमिश्रितम् ॥ ९६ ॥

जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ।

गुल्मकुष्ठोदरव्यंगशोकपांड्वामयज्वरान् ॥ ९७ ॥

श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं हंत्येतं नीलिनीघृतम् ।

नीलिन्यादीन् पालिकान् जलाढके पचेत् । अष्टभागशेषे च रसे दधि-
प्रस्थेन सुधाक्षीरपलेन च मिश्रयित्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ततो घृतपलं
यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् । जीर्णे च घृते सम्यग्विरिक्तं नरं रसमुतं भोजनं
भोजयेत् । एतच्च नीलिनीघृतं गुल्मादीन्हन्ति ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रौंचवर्तकाः ॥ ९८ ॥

शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।

कुक्कुटादयो वातगुल्मचिकित्सितमुपक्रमः ।

मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ९९ ॥

समंडावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।

वातगुल्मिनां च भोजनमितमुष्णं द्रवं स्निग्धं च स्यात् । वारुणीं समं-
डधान्यकं शृतं जलं वा पानं स्यात् ।

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पौत्तिके स्वसनं हितम् ॥ ६० ॥

द्राक्षाभयागुडरसं कपिष्ठं वा मधुद्रुतम् ॥

कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

पैत्तिके गुल्मे स्निग्धोष्णेनोत्थिते सति खंसनं हितं । तदेव विरेचनमाह ।
 द्राक्षाभयामुडरसं खंसनं हितं । अथवा मधुद्रुतं कंषिलं खसनं हितं । क-
 ल्पोक्तं विरेचनं कल्पविरेचनं कल्पविहितं रक्तपित्तोक्तं त्रिवृत्तान्निफलेत्या-
 दिकं हितं ।

गुल्मे रूक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥

परं संशमनं सर्पिस्तित्तं वासाशृतं शृतम् ।

तृणाख्यपंचककाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥

शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।

रूक्षोष्णजे पैत्तिके गुल्मे सर्पिस्तित्तं कुटचिकित्सितोक्तं तथा वासाशृतं
 संशमनं श्रेष्ठं । तृणाख्यं पंचकं काथोदिवत्यादि । तच्च काथे शृतं घृतं हितं ।
 अथवा जीवनीयगणेन शृतं घृतं हितं । तेनैव जीवनीयगणेन शृतं क्षीरं हितं ।
 न्यग्रोधादिगणेन वा शृतं क्षीरं हितं ।

तत्रापि खंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥

विरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।

तत्रापि न केवलं स्निग्धोष्णजे रूक्षोष्णजेऽपि पैत्तिके सामान्यतो वा
 समुपन्ने गुल्मेऽऽन्ययिके शीघ्रं खसनं युञ्ज्यात् । केनेत्याह । विरेचनवि-
 हितद्रव्यसिद्धेन सर्पिषा क्षीरेण वा ।

रसेनामलकेक्षुणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥

पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ।

पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रव्यौ ॥ ६५ ॥

आमलकरसेक्षु रसेन घृताच्चतुर्गुणितेनाढकमानेन पथ्यापादं घृतप्रस्थं
 विपाचयेत् । तच्च सिद्धं पित्तगुल्मे दत्तं । तैल्वकं पथ्यापादं सर्पिः पित्तैः । यच्च
 पित्तविद्रव्यानुक्तं पूनं तच्च पिबेत् ।

द्राक्षां पयस्यां मधुकं चंद्रनं पद्मकं मधु ।
पिवेत्तंडुलतोयेन पित्तगुल्मोपशांतये ॥ ६६ ॥

द्राक्षादि तंडुलत्रलेन पित्तगुल्ममांतये पिवेत् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागास्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिवेत् ॥ ६७ ॥
पिबेदुपरितस्योष्णं क्षीरमेव यथात्रलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥

त्रायत्या द्विपलं जलद्विप्रस्थमाधिनमष्टभागाशेषं पूटेन पून क्षीरसमं पिवेत् । तस्योपरि कोष्णं क्षीरमेव यथाशक्ति विवृत्तान्तरात्कचित् । तेन क्षीरेणापहतदोषस्य गुल्मः पैत्तिकः शाम्यति ।

दाहेऽभ्यंगो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमोपधैः ।
स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ॥ ६९ ॥

पैत्तिके गुल्मदाहे सनि घृतैः शीतैः शीतवीर्यमाधितैः स्वर्गनश्च शीतैरभ्यंगस्तथा लेपः शीतवीर्योपधैः सघृतैः स्यात् । पद्मपत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः स्पर्शः ।

विदाहपूर्वरूपेषु शूले बन्धेश्च मार्दवे ।
बहुशोपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥

विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मेषु तथा शूले बन्धिमाये च क्षति बहून् नारात् रक्तं हरेत् । पित्तगुल्मे विशेषेणास हरेत् ।

छिन्नमूला विदह्यंते न गुल्मा यांति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति नचाऽस्ति रक्तम् ॥ ७१ ॥

छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यन्ते न पाकं याति च पुनः क्षयं याति हि

यस्माद्रक्तमनः स्थित व्यङ्गलीभावा याति । तच्च रक्त नास्ति ततस्तदुत्था
रुक् चापि नास्ति ।

हृतदोषं परिम्लानं जांगलैस्तर्पितं रसैः ।

समाश्वस्तं सशेषातिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥

हृतदोष परिम्लानं नर जांगलमाक्षरसैस्तर्पितं समाश्वस्तं सत सशेषा-
तिं सर्पिरभ्यासयेत् ।

रक्तपित्तातिवृद्धत्वाक्रियायामनुपलभ्य वा ।

गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिबन्धिका ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तातिवृद्धत्वाद्धेतोः क्रियां वाऽनुपलभ्यानासाद्य गुल्मे पाको-
न्मुखे सति सर्वा पित्तविद्रधितुभ्या क्रिया रयान् ।

शालिर्गव्याजपयसा पटौली जांगलं घृतम् ।

धार्त्रापूरूपकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥

भोज्यं पानेऽब्रुवत्या बृहत्याद्यैश्च साधितम् ।

शाल्यादि भोज्य । पाने ब्रुवत्या साधितं जलं बृहत्यादिना वा ।

श्लेष्मजे घामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥

तिक्तोष्णकटुसंस्पर्शा बन्धि संधुक्षयेत्ततः ।

हिग्वादिभिश्च द्विगुणक्षारांह्रस्वम्लपेतमैः ॥ ७६ ॥

श्लेष्मजे गुल्मे पूर्वं घामयेदवमनाहंनु लघवेत् । टोपवाशय तिक्तोष्ण-
कटुद्रव्ययुतया संस्पर्शा बन्धि दीपयेत् । तथा हिग्वादिभिरधि सधुक्षयेत् ।
क्रभूते । द्विगुणानि क्षारांह्रस्वाग्लपेतसानि येषु ते ।

निगूढं यदि बोद्धं स्तिमिनं कठिनं स्थिरम् ।

आनाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥

घृतं सक्षारकटुकं पानव्यं कफगुल्मिना ।

निगूढादिधर्मयुक्तं गुल्मं संगोध्य त्रिनयेदुपशमयेत् । पश्चात्कफगुल्मिनां
घृतं क्षारकदुकयुतं पानव्यं ।

सव्योपक्षारलवणं संहिगुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥

कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलमृतं घृतम् ।

व्योषादिघृतं दशमूलपकं सर्पिः कफगुल्मं शीघ्रमेव हन्ति ।

भक्ष्यातकानां द्विपलं पंचमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥

अल्पं तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ।

तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसंमितैः ॥ ८० ॥

विडंर्गाहिगुसिधूत्थयावशूकशठीविडैः ।

सद्वीपिरास्त्रायष्टंचाह्वपङ्गथाकणनागरैः ॥ ८१ ॥

एतद्भक्ष्यातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

प्लीहपाण्ड्यामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥

भक्ष्यातकानां द्विपलं ऋस्व पंचमूलं पृथक् पलप्रमाणं तोयाढके साधनी-
य । पादशेषेण च तेन कायेन सम सर्पिस्तुल्यं क्षीर विडंगादिभिः कल्की-
भूतैः कार्ष्णिकैर्विपाचयेत् । एतच्च भक्ष्यातकघृतं परमत्यर्थं सुष्ठु कफगुल्महरं
प्लीहादिजिच्च ।

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

ततो घृतपानादनंतरं । गुल्मे देहे चास्य समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुक्षिते ।

सर्वस्मिन्नष्टविधे च गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति या
क्रिया क्रियते सा सिद्धिं याति । या तु विरुक्षिते सति क्रिया सा सिद्धिं
न याति ।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥

यथोक्ता घटिकां न्यम्येदृहीतेऽपनयच्च ताम् ।

वस्त्रातरं तत कृत्वा छिद्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥

विमार्गाजपदादर्शयथालाभं प्रपीडयेत् ।

प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वंत्रहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥

स्निग्धस्निग्धशरीरस्य गुल्मे वैथिल्यं यानि सन्ति यत्रविधुदितां घटिकां योजयेत् । गृहीते च गुल्मे तामप्यसारयेत् । अनन्तरं वस्त्रव्यवहितं गुल्मं कृत्वा प्रमाणविद्विर्मार्गादिभिर्धथालाभं विद्याद्विदारयेत्सूचिकादिना विमार्गो दाहमयं दाह्वाकृतिर्वस्तुविशेषश्चर्मकारसवधी । तथा गुल्ममेव केवलं प्रपीडयेत् प्रमृज्याच्च । न पुनरत्र हृदयं स्पृशेत् ।

तिलैरंडातसीचीजसर्पपै परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रै मुञ्चोष्णै स्वेदयेत्तत ॥ ८७ ॥

अथवा कफगुल्मं निलादिभिः परिलिप्यानन्तरं लोहभाजनैः सुखोष्णैः स्वेदयेत् । अथस्पात्रैरिति । अतः वृकमीयादिना सादेद्य ।

एवं च विसृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचने ।

सस्त्रेहैर्वस्तिभिश्चैन शोधयेद्दशगुलकैः ॥ ८८ ॥

एवमस्मिन् प्रकारे क्रते सन्ति स्थानाच्चल्पिनः कफगुल्मं स्नेहयुक्तैर्विरेचनेर्वस्तिभिश्च दशगुलकैः शोधयेत् ।

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिने पचेत् ।

एरंडनैलहृषिषोः प्रस्थौ पयसि पट्टगणे ॥ ८९ ॥

मिद्धोयं मिश्रकं स्नेहो गुल्मिना स्वसनं हितम् ।

वृद्धिविघ्नधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥

पिप्पल्यादिभिः पलोमैरेरंडनैलसर्पिषोः प्रस्थौ द्वौ पट्टगणे क्षीरे पचेत् । अथ मिश्रकारयः स्नेहो गुल्मिना वा स्वसनं, गृह्याद्विघ्नं च, मृतमुच्यते ।

पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।

तथैव मुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥

अथवा नीलिनीघृत मागुक्तं स्वसन द्विपलमात्रया पिबेत् । तथैव द्विपल
मात्रया मुकुमाराख्यं घृतं विद्रध्युक्तं स्वसनार्थं पिबेत् । उदरचिकित्सितो-
क्तानि वा घृतानि पिबेत् ।

द्रोणेऽसः पचेदंत्याः पलानां पंचविंशतिम् ।

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्त्रुते ॥ ९२ ॥

द्विमस्ये साधयेत्पूते क्षिपेदंतीसमं गुडम् ।

तैलात्पलानि चत्वारि त्रिभृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥

कणारूपो तथा गुंठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।

मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥

अतो हरीतकीमेका सावलेहपलामदन् ।

मुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्यमनामयः ॥ ९५ ॥

गुल्मद्द्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।

कुष्ठोत्क्लेशारुचिष्ठौहग्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥

घ्नति दंती हरीतक्य पांडुतां च सक्तामलाम् ।

अत्रोक्ते दतीपलानां पंचविंशतिं चित्रकस्य पलानां पंचविंशतिं हरी-
तकीस्तावती पंचविंशतिं पचेत् । तद्रसे स्त्रुते द्विमस्यदधे पूते पथ्यासहिते
दतीनुन्य गुडं क्षिपेत् । तैलपलानि त्रिवृत्पलानि चत्वारि कणायाः कर्षो द्वौ ।
गुंठ्याश्च सिद्धे चारिमन् लेहे तु मूर्च्छाने तैलनुन्य मासिकं दद्यात् । चतु-
र्जातात्समदिनाच्चतुर्थिका पलापरमज्ञा दद्यात् । अतो लेहान् पथ्यामेकां
सावलेहपलयुनां भक्षयेत् । स्निग्धो नरः मुखं दोषप्रस्यं विरिच्यते
निरामयः । एता दतीहरितक्यं प्लीहादीन् घ्नति ।

मुवाक्षारद्रव्यं चूर्णं त्रिभृतायाः सुभावितम् ॥ ९७ ॥

कार्पिकं मधुमार्षिभ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।

। सुधाक्षीरेण द्रवं त्रिवृतायाश्चूर्णं मरुतत्वात्सुधाक्षीरेणैव सुभाषितं कर्षम-
माणम् मधुसर्पिण्यां लीढ्वा सम्यग्विरच्यते ।

कुष्ठश्यामात्रिवृहंताविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥

गोमूत्रेण पिवेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।

कुष्टादीन् गोमूत्रेण पिवेत् । अथवा तेन गोमूत्रेण गुग्गुलुमेकमेव पिवेत् ।

निरूहान्कल्पसिध्युक्तान् योजयेद्गुल्मनारानान् ॥ ९९ ॥

• कल्पसिध्युक्तान्निरूहान् गुल्मनाशनान् योजयेत् ।

रुतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।

गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ १०० ॥

एकांतरं द्वयंतरं वा विश्रमस्याथवा त्र्यहम् ।

शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ १०१ ॥

रुतमूलादि धर्मयुक्त गुल्मं क्षारादिभिर्जयेत् । एकांतरं द्वयंतरं वा त्र्यहं
वा विश्रमस्य शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः सन् ।

अर्शोश्मरीग्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे ।

कफाधिके गुन्नेऽर्शोश्मरीग्रहणीयुक्ता ये क्षारास्ते योज्याः ।

देवदारुत्रिवृहंतीकटुकापंचकोलकम् ॥ १०२ ॥

स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुञ्चिकाः ।

कुष्ठं सर्पमुग्धां च द्वयशांशं पटुपंचकम् ॥ १०३ ॥

पालिकं चूर्णितं तैलवमादधिनृताश्रुतम् ।

घटास्तातः पचेत्पकमग्निवर्णे घटे च तम् ॥ १०४ ॥

क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतकमद्यादिभिः पिवेत् ।

गुल्मोद्धान्तैवध्माशोणटरग्रहणीरुमीन् ॥ १०५ ॥

अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरोः ।

क्षारोऽगदोयं शमयेद्विषं चाखुभुजंगजम् ॥ १०६ ॥

देवदार्यादिसुगंधापर्यंतं द्विकार्थिकं लवणपंचकं पालिकमेतत्समस्तं चूर्णकृतं तैलवसादधिघृतैराभुतमालीढितं घटस्य मध्येऽतर्धूमं पचेत् । सर्पसुगंधा नाकुली । अधिगणे च घटे सति पकं तं क्षारं गृहीत्वा यथादोषं क्षीरादिभिः पिबेत् । गुल्मादीन् जयेदयं क्षारोऽगद आखुञ्जं भुजंगमजं च विषं द्राक् शमयेत् ।

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।

छित्त्वा भिन्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसरसाद्याशिनः क्षारः क्षारत्वादाशयं छित्त्वा भिन्वाऽधस्तात्पातयति ।

मदेऽप्रावरुचौ सात्म्यैर्मथैः सस्त्रेहमभताम् ।

योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥

मदेऽप्रावरुची च सत्यां मथैः सात्म्यैः सह सस्त्रेहमाहारमभनामास-वादीन् मार्गशुद्धये योजयेत् । अधुनाऽत्र पानमाह ।

शालयः पष्टिका जीर्णाः कुलत्था जांगले पलम् ।

चिरिबिल्वाम्रितकारीयवानोवरणांकुराः ॥ १०९ ॥

शिग्रुस्तरुणाविल्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।

बीजपूरकर्हिग्वम्लवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥

व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।

धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानोविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥

पंचमूलमृतं वारि जीर्णं मार्द्धाकमेव वा ।

शालय इत्यादिभक्तानं भक्तं । पानं तु वा वाहण्यादिमार्द्धाकानि ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसेधवैः ॥ ११२ ॥

सुरां गुल्मं जयत्याशु जांगलश्च विमिश्रितः ।

पिप्पल्यादिभिः सह सुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति । जांगलश्च पिप्पल्यादि-
भिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति ।

वमनैलंघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥

वस्तिशारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ।

श्लैष्मिको बद्धमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥

तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ।

वमनादिभिः प्रयुक्तैः श्लैष्मिको गुल्मो बद्धमूलत्वाद्यदि न शाम्यति ।
तस्य गुल्मस्य हृते रक्ते दाहं शरादिभिः कुर्यात् ।

अथ दाहविधानं मस्तूयते ।

अथ गुल्मं सपर्यंतं वाससांतरितं भिषक् ॥ ११५ ॥

नाभिवस्त्यंत्रहृदयं रोमरार्जां च वर्जयेत् ।

नातिगाढं परिमृरोच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥

लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैदुकेन वा ।

ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रणइव क्रिया ॥ ११७ ॥

गुल्मं पर्यन्तेः सह वस्त्रेगातरितमाच्छादितं नाभ्यादिवर्जयन्नातिशयेन
परामृशेद्द्वैद्यः शरेण लोहेन वा ज्वलता । किंभूतेन । आरणिकोत्थेन । अथवा
तैदुकेन काष्ठेन । अनंतरमग्निवगे शमिते सति शीतैः मदेहादिभिर्ब्रण इव
क्रिया स्यात् ।

आमान्वये तु पेयाद्यैः संधुक्ष्याग्निं विलंपिते ।

स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

आमान्वये च सति वाहं पेयाद्यैः संधुक्ष्य विलंपिते सति स्वं स्वं क्रम-
यथादोषं कुर्यात् । मिश्रदोषे मिश्रं क्रमं कुर्यात्कालविद्वैद्यः ।

गतप्रसवकालायै नार्ये गुल्मेऽस्त्रसंभवे ।

स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

नार्ये अस्त्रसंभवे गुल्मे सति स्नेहविरेचनं दद्यात् । किंभूतायै । गतः प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति । एव हि पुराणत्वे सुखसाध्यता रक्तगुल्मस्य स्यात् सुनिश्चितत्वं च । तथा स्निग्धं स्विन्नं शरीरं यस्यास्तस्यै ।

तिलकाधो घृतगुडव्योपभाङ्गैरिजोन्वितः ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योपितः ॥ १२० ॥

रक्तोत्थे गुल्मे तिलकाधो घृतादियुक्तः पाने योपितः पुष्पे च नष्टे पानं भवेत् ।

भाङ्गी कृष्णा करंजत्वग्रंथिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

भाङ्गीदिजं चूर्णं तिलकाथेन पीतं गुल्मरुजाहत् ।

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्ता मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे तैलसर्पिषोर्द्वे पात्रे पक्ता गुल्मशैथिल्यजननीं मात्रां प्रयोजयेत् । स्नेहाच्चतुर्गुणं तोयमत्राक्षेप्तव्यम् ।

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

एवं कृते सति यदि न प्रभिद्येत रक्तगुल्मस्तदा योनिरेचनं दद्यात् । तदाह ।

क्षारेण युक्तं पल्लं मुधाक्षारेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनी कटुकमत्स्यकान् ।

घराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा मुभावितान् ॥ १२४ ॥

किष्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनी विशुद्ध्ये ।

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।

वर्षित सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥

क्षारयुक्त भृष्टनिलचूर्णं ततस्तस्यां योनौ दद्यात् । सुधाक्षीरेण वाऽ
न्वितं पल्लं दद्यात् । तथा क्षारमुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुमत्स्य-
कान् योनौ दद्यात् । ब्राह्मणस्ययोः पित्ताभ्यां कटुकमत्स्यकान्मुभावितान्
योनौ दद्यात् । अथवा किण्वं गुडक्षारान्वितं योनिविशुद्ध्यर्थं योनौ दद्यात् ।
रक्तपित्तहर क्षार लेहयेन्मधुसर्पिषा । लशुनं मदिरा तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै
प्रयोजयेत् । दाशमूलिकं वर्षितं कल्पोक्तं क्षीरगोमूत्रसहितं क्षारान्वितम्-
स्यै दद्यात् ।

अवर्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रभेदनम् ॥

रक्तेऽप्रवर्तमाने सति गुल्मप्रभेदनं हितम् ।

यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥

रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।

प्रवृत्ते रक्ते मति यमकाभ्यक्तगात्रायाः समुपेक्षणं हितं । तथाऽऽहारे
रसौदनो हितः । तरुणी सुरा च पानम् ।

रुधिरेऽनिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥

कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।

आनाहादावुदावर्तबलासद्यौ यथाययम् ॥ १२९ ॥

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते पुन रक्तपित्तहराः क्रियाः कार्याः । वातरुगार्तायाः
पुनः सर्वा वातहराः क्रियाः कार्याः । आनाहादौ सत्युदानवर्तबलासजिताः
क्रियाः कार्या इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तप्रियतायां सर्वांगमुदराख्यायां चिकित्सास्थाने
गुल्मचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पंचदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमुदरचिकित्सितं मक्रम्यते । संबंधश्चास्य गुल्मोत्पत्तौ क्लि ।
यथा वायुः प्रधानं कारणं प्रायस्तथोदराणामपीत्याह ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

दोषातिमात्रोपचयात्स्त्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

दोषाणामतिमात्रमुपचयो वृद्धिस्तस्मात्त्रोतसां मार्गा मुखरूपाणि छि-
द्राणि तेषां निरोधाद्भवत्युदरं । ततस्तस्मादेनमुदरिणमभीक्ष्णं विरेचयेत् ।
प्रायेण चातप्रधानत्वादस्य व्याधिः क्लिग्धं विरेचनमाह ।

पाययेत्तैलमैरंडं समूत्रं सपयोऽपि वा ।

मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिपमेव वा ॥ २ ॥

पिवेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्तनः ।

दाहानाहातितृणमूर्च्छांपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

तैलमैरंडगोमूत्रान्वितं क्षीरयुतं वा मासमेकमथवा द्वौ मासौ पाययेत् ।
दोषादिवशाद्गव्यं मूत्रं माहिपं वा मूत्रं पिवेत् । अथवा गोक्षीरभुग्भ-
वेत् । करभीक्षीरवर्तनो वा स्यात् । दाहादियुतस्तु विशेषेणैवंवृत्तिः स्यात् ।

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकांक्षिणाम् ।

स्नेहनीयानि सर्पापि जत्ररघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

रूक्षादीनां स्नेहनीयानि सर्पाभ्युदरदंतूणि योजयेत् ।

पट्पलं दशमूलांबु मस्तुद्दद्यादकसाधितम् ।

पचकोलयवक्षारमिति पट्पलं दशमूलांबुना मस्तुनो दद्यात्केन च सा-
धितं पृतमस्थं पट्पलोपलक्षणलक्षितं योजयेत् ।

नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाऽकम् ॥ ९ ॥

मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसंभूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

तथा गुठ्याः पलत्रय मस्थ घृततैलान्मस्तुन आढकमेतत्साधयित्वा स-
र्वोदरापह पिबेत् । कफमास्तुत्ये च गुल्मे सुदृ हितमेतत् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥

सर्पिषः मस्थ तदपेक्षया चतुर्गुणे गोमूत्रे जले द्विगुणे चित्रकपले कल्के
सिद्ध सयवक्षारमुदरी पिबेत् ।

यवकोलकुलत्थानां पंचमूलस्य चांभसा ।

सुरासौवीरकाभ्या च सिद्धं वा पाययेद्दृतम् ॥ ८ ॥

यनादिकथेन सुराकाजिकाभ्यां सिद्ध वा घृत पाययेत् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ति च मारुते ।

स्त्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

एभिः स्नेहैः स्निग्धाय नराय बले च सजानि सति पवने च शान्ति स्त्रस्ते
दोषाशये सति कल्पोक्त विरेचन दद्यात् ।

पटोलमूलं त्रिफला निशां वेष्टं च कार्षिकम् ।

कंपिच्छनीलिनीकुंभभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥

पिबेत्संचूर्ण्य मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।

विरक्तो जांगलैरद्यात्ततः पद्भिवसं पयः ॥ ११ ॥

सृतं पिबेद्द्वयोपयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

पटोलमूलादिकार्षिक कंपिच्छादीनां भागान् क्रमेण द्वित्रिचतुर्गुणान्

संचूर्णं गोमूत्रेण पिबेत् । अनंतर निरक्तः सन् पेयां भुजा जंगलमांसरसैः
शाल्यादिकमद्यात् । ततोऽनंतर पद्भिवसानि कथितं क्षीरं त्रिकटुयुतं
पिबेत् । एव पुनरेतत्पीतं सर्वोदराणि जातसलिलान्यपि हनि ।

गवाक्षीं शंखिनीं दंतीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
पिबेत्ककंधुमृद्धीकाकोलांजोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥

गवाक्ष्यादिकं चूर्णं ककंध्वादिजलमूत्रसीध्वन्यतमेन पिबेत् ।

यवानो हमुपाधान्यं शतपुष्पोपकुंचिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा राठी वचा ॥ १४ ॥
चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपंचकम् ॥ १५ ॥
विडंगं च समांशानि दंत्या जागत्रयं तथा ।
त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
नैनं प्राप्याभिवर्धते रोगा विष्णुमिवापुराः ॥ १७ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदरांबुना ।
आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
दधिमंडेन विट्संगे दाडिमांभोभिररसैः ।
परिकर्ते सवृक्षाम्लैरूष्णांबुजिरजीर्णके ॥ १९ ॥
भगंदरे पांडुरोगे कासे श्वासे गलत्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मंदेऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥

यवान्यादीनि विडंगपर्यंतानि समांशानि । दंत्या भागात्त्रय । त्रिवृद्धिश्चा
लयोर्द्वौ द्वौ भागौ । सातलायाश्च चत्वारः । एषश्चूर्णो नारायणो नाम

रोगगणापहः । एन चूर्णं प्राप्य रोगा नाभिवर्धते । क कं । यथा विष्णुमिवा-
सुराः । उदरीभिरेपस्तक्रेण पेयः । गुल्मादिभिर्वदरवारिभिः पेयः । भगं-
दरादिभ्येतद्यथान्नेहपीतेन विरेचनमेतत्पेय ।

हपुषां कांचनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
त्रायंतीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
सैधवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
दाडिमात्रिफलामांसरसमूत्रमुखोदकैः ॥ २३ ॥
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु छान्हिसर्वोदरेषु च ।
श्वित्रे कुप्टेष्वजरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
शोफार्षाःपांडुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
घातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

हपुषादिकमेतच्चूर्णं दाडिमादिरसैः पेयं गुल्मादिषु विरेकेण वैतदाशु
घातपित्तकफान् समसाधयेत् । काललवणं कृष्णलवणं ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारीं लवणपंचकम् ।
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥

नीलिन्यादिक चूर्णं सर्पिषा पिबेत् । उदरगुल्मम् ।

पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुद्धोतरातरः ।
कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्यायिके गदे ॥ २७ ॥
स्नेहमेव विरेकार्थे दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।

पूर्ववच्च यथा पटोलमूलादिके चूर्णे कथिन तथैव शुद्धः क्षामः सन् जां-
गलरसादनंतरमतरांतरा मध्ये मध्ये दुग्धं पिबेत् । कारभं गव्यं छागं वा
क्षीरं । आत्यायिके रोगे विरेकार्थे स्नेहमेव दद्यात् । दुर्बलेभ्यो वा विशेषेण ।

हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥

अग्नौ विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।

निधापयेत्ततो मासाद्बद्धं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥

हरीतकीनां काथेन दध्ना चाम्लेन संयुतम् ।

उदरं गरमष्टीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥

हंत्येतत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।

हरीतकीसूक्ष्मरजशूर्णं प्रस्थयुक्त घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेनालोडितं यवपल्लके यवराशिमध्ये निधापयेत् । ततो मासादनंतरमुद्धृतं गालित हरीतकीनां काथेन सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणेनाम्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् । एतच्च पानेनोदरादीन् हति ।

सुकृक्षीरयुक्ताद्रोक्षीराच्छृतशीतात्खजाहतात् ॥ ३१ ॥

यज्जातमाज्यं सुकृक्षीरसिद्धं तच्च तथा गुणम् ।

सुकृक्षीरमिश्रिताद्रोक्षीराच्छृतशीतान् खजेनाहतायज्जातं सर्पिस्तत्सुकृक्षीरपकं पूर्वगुणम् ।

क्षीरद्रोणं सुवाक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥

जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।

क्षीरद्रोणं सुकृक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधिजातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं पूर्वगुणम् ।

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥

सुकृक्षीरपलकल्केन त्रिवृतापटूपलेन च ।

तथा सिद्धं पूर्ववत्पकं घृतप्रस्थं क्षीरेऽष्टगुणे सुकृक्षीरपलकल्केन त्रिवृतापटूपलेन च पिबेत् ।

एषां चानु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥

एषां च घृतादीनां पश्चान् पेयादीन्-पिबेत् ।

घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।

पिबेदंनु ततः पेयां नतो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥

घृते जीर्णे विरिक्तश्च सन् कोष्णं शुंठीसाधितं जल पिबेत् । अनंतरं
पेयां पिबेत् कुलत्थयूषं च पिबेत् ।

पिबेद्रूक्षरूपहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।

पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥

एवं व्यहं रूक्षः सन् पुनरपि प्रतिभोजितः पुनः पुनरनेनैव क्रमेण
सर्पिः पिबेत् ।

घृतान्येतानि सिद्धानि विद्व्यात्कुशलो भिषक् ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शांतये ॥ ३७ ॥

एतानि प्रागुक्तानि सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्यः कुर्वीत गुल्मादीनां
शान्तये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ।

तैस्त्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

पीलुकल्कोपकं घृतमानाहभेदनं पिबेत् । तैस्त्वकं वा नीलिनीघृतं मिश्रकं
वा स्नेहं पिबेत् ।

द्वतदोषः क्रमादश्वन् लघुशान्त्योदनं प्रति ।

द्वतदोषः क्रमेण शान्त्योदनमतिलघुगुणशुक्लमन्प खादेत् । एव ससर्वत्र-
क्रम आदरितव्यः ।

उपयुंजीत नठरी दोषरोपनिवृत्तये ॥ ३९ ॥

हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोनुपः ।

सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण मुष्णावितम् ॥ ४० ॥

पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाभतु ।

तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥

जठरी दोषशेषस्य निवृत्तये हरीतकीसहस्र गोमूत्रेणासकृद्रावित पयो-
नुपः सन् खादेत् । अथवा स्नुहीदुग्धेनासकृद्रावित पिप्पलीसहस्रमुपयुजीत ।
पिप्पली वर्धमाना वा रसायनविधानेनोपयुजीत । अथवा दुग्धाशनः सन्नदि-
अमुपयुजीत । तथैव गुग्गुलुं प्रयुजीत । तथा तुल्यार्द्रकरसं क्षीरमुपयुजीत ।

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।

मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥

अथवा चित्रकदेवदारुणोः कल्क क्षीरेण पिबेत् । तथा मासं हस्तिपि-
प्पलीविश्वभेषजकल्क युक्तो नियतः सन् क्षीरेण पिबेत् ।

विडंगं चित्रको दंती चव्यं व्योषं च तैः पयः ।

कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥

विडगादिभिः कल्कैः कोलप्रमाणैरालोडितं पयः पीत्वा प्रवृद्धमु-
दरं जयेत् ।

भोज्यं भुञ्जेत वा मासं स्नुहीक्षीरघृतान्वितम् ।

उच्चारिकां वा स्नुक्क्षीरपीतपथ्याकणारुताम् ॥ ४४ ॥

स्नुक्क्षीरादियुत भोज्यमाहार मास वा भुञ्जेत । स्नुक्क्षीरसिद्ध घृत
स्नुक्क्षीरघृतम् । स्नुक्क्षीरयुत वा घृतं स्नुक्क्षीरघृतम् । उच्चारिका स्नुक्क्षी-
रघृतयुता भुञ्जेत । पीत, कोरटकः ।

पार्श्वशूलमुपस्तंभहृद्ग्रहं च समीरणः ।

यदि कुर्यात् ततस्तैलं विल्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥

पक्वं वा टिडुकबलापलाशं तिलजालजैः ।

क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

समीरणः पार्श्वशूलादिकं यदि कुर्यात् ततस्तैलं विल्वादियुतं पिबेत् ।
अथवा मयूरजंघादिजैः क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः पक्वं
तैलं पिबेत् ।

कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
चलिनः स्वौषधं युक्तं तैलमैरंडजं हितम् ॥ ४७ ॥

कफे वातेनावृते पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां कफपित्ताभ्यां वाऽऽवृतेऽनिले
सति चलिनो नरस्य स्वौषधमुतमैरंडतैल हित ।

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिरिशुक्रैः ।
साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥

देवदारुवादिभिर्गोमूत्रसहितैर्विरिक्त म्लानमुदरं बाह्यात् प्रलिपेत् ।

रुश्रिकालीवचाशुंठीपंचमूलपुनर्नवात् ।
वर्षामूधान्यकुष्ठाच्च कार्थीमूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥

वृश्चिकान्यादीनां कार्थीमूत्रैश्च जठरं सेचयेत् ।

विरिक्तं म्लानमुदरं स्वेदितं साल्वलादिभिः ।
वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥

उदरं विरिक्तं म्लानं साल्वलादिभिः स्वेदितं ततो वस्त्रेण वेष्टयेत् । एव
रुने सति वायुर्न पुनराध्मापयेत् ।

सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सुविरक्तस्य नरस्य यस्य पुनराध्मानं स्यात्तमुदरिणं नरं पुनरेव
निरूहैः सुस्निग्धैरम्ललवणैश्चोपाचरेत् ।

मोपस्तंभोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥

सहोपस्तंभेन कफावाधात्केन वर्तने सोपस्तंभो वायुर्न नरमाध्मापयति
तस्य तीक्ष्णा वस्तयः क्षारगोमूत्राभ्यां सह शस्यन्ते ।

इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठारिणां क्रियाः ।

इत्येवं सामान्येनोदरिणां क्रियाः सिद्धाः प्रोक्ताः ।

वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ९३ ॥

पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदितांगं विरेचयेत् ।

बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ९४ ॥

वातोदरे सति बलवंतं पुरुषं विदार्यादिगणेन पक्वं घृतं पाययेत् । अनंतरं स्निग्धं स्वेदितशरीरमेव बहुशस्तैल्वकेन घृतेन विरेचयेत् । मिश्रकेण वा घृतेन विरेचयेत् ।

कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।

प्रागुत्क्लेशान्निवर्तेत बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ९५ ॥

कृते संसर्जने सति क्षीरं बलदानाय दद्यात् । उत्क्लेशान् प्रायेण कफोपचितेरुत्क्लेशं दृष्ट्वानंतरं बले लब्धे सति क्रमेण क्षीरं निवर्तयेन्नसहसैव ।

यूपै रसैर्वा मंदाग्ललवणैरेधितानलम् ।

सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ९६ ॥

तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।

ततोऽनतरमुदरिणं यूपैर्वादिभिः समिद्धाग्निमुदावर्तवंतं पुनरपि स्निग्धं स्विन्नं दाशमूलिकवस्तिना निरूहयेत् । दाशमूलिको वस्तिर्द्विपंचमूलत्रिवृत्पलमूलानि साधयेदित्यादिः कल्पोक्तः । तेन । किंभूतेन । तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन । अधोभागेऽधस्ताच्छरीरे युक्तो यो भागः । तीक्ष्णश्वासाधोभागश्च तत्रयुक्तश्च तेन ।

तिलोरुवृकतैलेन वातघ्नाम्लघृतेन च ॥ ९७ ॥

स्फुरणाक्षेपसंध्यस्थिपार्श्वेष्टत्रिकार्तिषु ।

रूक्षं बद्धराकृद्घातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ९८ ॥

अविरेच्यस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।

रूक्ष बद्धगर्भदातं दीप्तानलं तिलैरैरडपैलेन वातघैर्द्रव्यैरग्लैश्च द्यूते
नानुवासयेत् । स्फुरणादिसद्भावे सत्यविरेच्यस्य उदरिणो नरस्य शमनाय
बस्त्यादय मयोज्या । न तु विरेच्यो नवज्वरीत्यादयो विरेचन
विधावुक्ता ।

बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥

श्यामात्रिभंडीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् ।

सितामधुवृताढचेन निरूहोऽस्य ततो हित ॥ ६० ॥

न्यग्रोधादिकपायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृत ।

बलवत पुरुष पैत्ते जठरे सति मधुरवर्गसिद्धेन घृतेन संस्नेह्य श्यामा
दिभिर्विपक्वेन सर्पिषा विरेचयेत् । श्यामा मालविका । त्रिभंडी त्रिवृत् ।
अननर शर्करामामिकघृतबहुलेन तथा तेनैव न्यग्रोधादिकपायेण द्यूत
पकोऽस्यातुरस्य निरूहो हित । तेनैव न्यग्रोधादिना विपक्व स्नेहवस्ति
रनुवासने हित । ननु बलिनमित्युक्तम् । यत प्राग्भ्यधावि । नष्टचेष्टा
बलाहारा इति । अत्रोच्यते । भेषजवेगमहिष्गुमात्रमत्र बलवत्त्व परिकल्प्य
बलिनमित्युक्तम् ननु मृष्टबलवनमित्यदोष ।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरवस्तिभि ॥ ६१ ॥

जाते त्वग्नित्रले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।

क्षीरेण सत्रिवृत्वल्केनोरुबूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥

सातलात्रायमाणाम्ब्या शृतेनारग्वधेन वा ।

सकफे वा समूत्रेण सतिक्लाज्येन सानिले ॥ ६३ ॥

पयसान्यतमेनैषा विदार्यादिशृतेन वा ।

मुंजीत जठर चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

दुर्बल तु नर प्राग्नुवास्य क्षीरवस्तिभि शोधयेत् । अग्नित्रले च जाते
स्निग्ध संत पुन पुनविरेचयेत् । केन । क्षीरेण । त्रिवृच्चूर्णयुतेनैरडतै
लशृतेन वा क्षीरेण सातलात्रायणीयां वा शृतेन पयसा कर्णिकारेण वा

शृतेन क्षीरेणारग्वधेन पित्तोदरिणः सुतरां बलोपेक्षित्वाद्दुर्बलमित्युक्तं ।
 कफयुते पैत्ते समूत्रेण क्षीरेणैषामन्यतमेन सानिले पैत्ते तिक्तान्येन सह
 पयसा पूर्वोक्तद्रव्याणामन्यतमेन शृतेन विरेचयेत् । तिक्तद्रव्ययुतमाज्यं
 तिक्ताज्यं कुष्टोक्तम् । तिक्त घृत वा विदार्यादिशृतेन वा पयसा भुञ्जीत
 भोजनं कुर्वीत । जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ।

पुनः क्षीरं पुनर्वास्ति पुनरेव विरेचनम् ।

क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्वास्ति पुनरेव विरेचनं क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नाचरन् यतो यत्न-
 चान् सन् पित्तोदरं जयेत् । पुनः क्षीरमित्यादिषु पुनः शब्दो वीप्सार्थः ।
 एतच्च क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नित्यतो लब्धम् ।

वत्सकादिविपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।

स्विन्नं स्नुक्क्षीरसिद्धेन बलवंतं विरोचितम् ॥ ६६ ॥

संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तरत्नैः कफापहैः ।

कफे कफोदरे बलवतमुदरिणं वत्सकादिविपक्वेन सर्पिषा संस्नेह्य स्विन्नं-
 सत स्नुक्क्षीरसिद्धेन घृतेन बलिन विरोचित संत संसर्जयेत् । पेयाद्यत्रैरु-
 पक्रमेत् । किभूतैः । कटुक्षारद्रव्ययुक्तरत्नैः कफपैः । कटुक्षारयुतानां कफप्र-
 त्नेषु कफपैरित्युक्तमविशयार्थम् ।

मूत्रत्र्यूषणतैलाढ्यो निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥

मुष्ककादिकपायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।

भोजनं व्योपदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥

ततः संसर्जनादनंतरं निरूहो गोमूत्रत्रिकटुकनैलऽहुलो मुष्ककादिवर्ग-
 काथेनास्य कफोदरिणो हितः । स्नेहवस्तिरनुवासनम् । तेभैव शृतो हितः ।
 भोजनं व्योपदुग्धेन दुग्धेन सह हितं कुलत्थरसेन वा ।

स्तैमित्यारुचिदृष्ट्यासैमंदेग्री मद्यपाय च ।

दद्यादरिष्टान् क्षारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥

मद्यपाय नराय मदेऽपी स्तैमिन्यादौ च सत्यरिष्टान् क्षारांश्च दद्यात् ।
फेन स्थानं स्थिर जठरं यस्य तस्मिन्निद कार्यम् ।

हिंगूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्यम् ।

भङ्गातकं शिशुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥

शुंठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपंचकम् ।

दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्त्रेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥

अंतर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ।

मदिरादधिमंडोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥

उदरं गुन्ममष्टीलां तून्यौ शोफं विपूचिकाम् ।

छीहृद्द्रोगगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥

हिग्वादिक जर्जरीकृत्य दधिलेहचतुष्कयुतमंतर्धूमं दाहयेत् । तस्मात्
क्षाराद्विडालपदकं मदिरादिभिः पिबेत् । एष च क्षार उदरगुन्मादीन्
नाशयेत् ।

जयेदारिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।

सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥

दुर्बलस्य नरस्य कफोदरमरिष्टादिपानेन जयेत् । क्षारयुततैलपानैश्च
जयेत् । भयस्कृतिः ममेहचिकित्तिने मोक्षा ।

उपनाहं ससिद्धार्थकिण्वैर्वाजैश्च मूलकात् ।

कल्कितैरुदरस्वेदमभीक्षणं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥

तथोपनाह्य जठरमस्य दुर्बलस्य मूलकबीजैः कल्कितैः ससर्पपकिण्वै-
र्जयेत् । तथा निन्यमुदरस्वेदमत्र योजयेत् ।

संनिपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।

दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥

दंतीद्रवंतीफलमं तैलं पाने च रास्यते ।

संनिपातोदरेऽर्थात्सन्निपातोदरवनि नरे नातिक्षीणप्रलानलेऽधिकदोषा-
नुरोधेन तद्दशेनैव क्रियामिमामननरोक्ता कुर्यात् । किं कृत्वा । मत्याख्याय ।
अक्रियायां ध्रुवोमृत्युः क्रियायां सशयो भवेदिति । एतदुदरमशम्यप्रतिकार-
मित्येवमुक्ता । अथोपक्रममाह । दत्यादितैल पाने च शस्यते ।

क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादाष्टच्छत्र तज्जातीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।

मूलं काकादनीगुंजाकरवीरकसंभवम् ॥ ७८ ॥

क्रियामतिक्रान्ति जठरे विशेषेण त्रिदोषजे तस्मोदरिणो बभून् पृष्ट्वा
यथैतद्विष विषम किं जीवयत्युत मारयतीति सदेह इत्याद्युक्ता प्रयोज्य न
क्षयमाण चैतन् । पानुभिव्यादि । काकादन्यादिजं मूल कल्कित मद्येन
पानु दद्यात् । काकादनी काकणतिका ।

पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ।

यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुंचति फले विषम् ॥ ७९ ॥

तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गिः ।

बहिः प्रवर्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥

तथा व्रजत्यगदतां शरीरांतरमेव वा ।

अथवा पानभोजनसंयुक्तं स्थावर विष दद्यात् । यस्मिन् फले सर्प
कुपितो विष मुचति तद्वा दद्यात् । तेन विषेण प्रमाथिनास्य दोषसंघातो
भिन्नो बहिः प्रवर्तते । किंभूतः । स्थिरस्तथा लीनो धात्वादिषु । तयोन्मा-
र्गामी । तथा तेन प्रकारेणानुष्ठितेनोदर्यगदता निर्वाधितां व्रजति ।
शरीरांतर वा याति त्रियत इत्यर्थः ।

इतदोषं तु शीतांशु स्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥

पेया वा त्रिवृतः शाकं मंडूक्या वास्तुकस्य वा ।

काण्डशाकं यवाख्यं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥

इहोच्यते । माकूचाभ्यधायि । नष्टचेष्टाबलाद्वारा इति । तदिमे वाक्ये परस्परंब्याघाते । म्रूमः । धलशब्देन भेषजबलं सोढुं शक्तं यद्बलमात्रं तदिह परिकल्पितं । पूर्वं च प्रकृष्टं यद्बलं तद्विवक्षितमिति नाशपूर्वापरव्याहतत्वम् ।

पिप्पली नागरं दंती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥

विडार्धाशयुतं चूर्णमिदमुष्णांबुना पिबेत् ।

पिप्पलीनागरयोर्द्वांबुशौ । दंत्या द्वौ भागौ हरीतक्याश्च द्वौ भागौ विडलवणस्यार्धभाग इत्येवं चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

विडंगं चित्रकं सक्तून् समृतान् सैधवं वचाम् ॥ ८९ ॥

दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मघ्नीहापहं पिबेत् ।

विडंगादिकं कपाले कर्परे दग्ध्वा क्षीरेण गुल्मघ्नीहमं पिबेत् ।

तैलोन्मिश्रैर्वदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्धः ॥ ९० ॥

मुशलेन पीडितोऽनु याति छीहा पयोभुजो नाराम् ।

वदरकस्य पत्रैस्तैलमिश्रितैः सुष्टुमर्दितैः समुपनद्धोऽनुपश्वाच्च मुशलेन पीडितः छीहा क्षीराशिनो नाशं व्रजति । उपगीतिवृत्तं ।

रोहीतकलताः कृप्ताः खंडशः साभ्रयाजले ॥ ९१ ॥

मूत्रे वाऽसुनुयात्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

कामलाछीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ९२ ॥

रोहीतकस्य लताः खंडं खंडं कृप्ताः सहरितकीजले मूत्रे वाऽसुनुयान् । तच्च सप्तरात्र स्थितं जलं मूत्रं वा पिबेत् । हरीतक्याश्च लेहवहुंजीत तर्पितं कामलादिघ्नम् ।

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पंचविंशतिम् ।

कोलद्विमस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ९३ ॥

पालिकैः पंचकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।
हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतमस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
श्रीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।

रोहीतकत्वचः पलानां पंचविंशतिं कृत्वा बदरमस्थद्वयसयुक्त कषाय-
मवतारयेत् । पंचकोलैः पालिकैस्तैः समस्तैः पंचकोलैर्हरीतकीत्वचा तुल्यया
पिष्टैर्घृतमस्थं विपाचयेत् । एतद्धृतं प्रयोजितं श्रीहाभिवृद्धिं द्रागेव शमयति ।

कदल्यास्तिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ॥ ९५ ॥

तैलपकं जयेत्पानात्श्रीहानं कफवातजम् ।

कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पकं पानेन कफवातोन्मं श्रीहानं पराकरोति ।

अशांतौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ९६ ॥

अप्राप्तपिच्छासलिले श्रीन्हि वातकफोल्बणे ।

एवमप्यनुपशान्तीं वानकफोन्मे श्रीन्ह्यसजातपिच्छोदके गुल्मविधानेना-
ग्निकर्म योजयेत् ।

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पिषि क्षीरवस्तयः ॥ ९७ ॥

रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।

पैत्तिके पित्तोल्बणे श्रीन्हि जीवनीयगणसाधितानि सर्पिषि तथा क्षीरव-
स्ति रक्तावसेकादि च शस्यते । सिरां भुक्तवतो दधा वामबाहौ विमोक्षये-
दित्यनेनैव रक्तावसेकस्योक्तत्वात् पुनर्वचनं प्रकर्षार्थम् । पित्ताधिबधे हि
रक्तानिवृद्धिः । तस्मादनिरक्तत्वावो योज्य इति प्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् ।

यकृति श्रीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ॥ ९८ ॥

यकृति श्रीहवत् कर्म कार्यं । सिरां पुनर्दक्षिणे बाहौ मोक्षयेत् ।

स्विन्नस्य अद्भेदरिणे सूत्रतोक्षणौषधान्वितम् ।

सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ९९ ॥

परिस्वंसीनि चाक्षानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।

उदावर्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ १०० ॥

बद्धोदरिणे पुरुषाय स्विन्नाय गोमूत्रतीक्ष्णौषधयुनं तैलं सैधवाभ्यां सह निरूहं दद्यात्सानुवासनं । पूर्वमनुजासनं पश्चाच्चेत्यर्थः । उदरिणः स्वेदनिषेधाद्बद्धोदरिणः स्वेदानुज्ञानमपवाद इति नैतत्पूर्वापरव्याहृतं । परिस्वन्सीन्यनुलोमकराण्यन्नान्यस्मै च जठरिणे तीक्ष्णं च विरेचनं दद्यात् । उदावर्तहरं कर्म यच्च वातघ्नं तच्च कार्यं ।

छिद्रोदरमृते स्वेदात्श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।

जातं जातं जलं स्वाव्यमेवं तद्यापयेद्भिषक् ॥ १०१ ॥

छिद्रोदरं स्वेदमन्तरेण श्लेष्मोदरवदुपक्रमेत् । यदा तु कथंचिद्रसश्छिद्रेभ्यः परिस्ववन् जठरमापूरयित्वा जलं भवेत्तदा तज्जातं सलिलं स्वाव्यं न च सकृदेव स्वाव्यमिति प्रतिपादनार्थं वीप्सा । जातं जानं जलं स्वाव्यमिति । कियंतं कालस्वाव्यमित्याह । एवमित्यादि । एवमनेन प्रकारेण तद्बद्धोदरं यापयेत् । स्वास्थ्यमितियोग्यतयात्र संबन्ध्यते तेनैव स्वास्थ्यं प्रापयेदिति बोध्यं ननु याप्यं विदध्यादिति व्याख्येयं । नहि याप्यमुदरमस्ति ।

अपां दोषहराण्यादौ योजयेद्दुदकोदरे ।

मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवंति च ॥ १०२ ॥

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।

उदकोदरे पूर्वमपा दोषहराणि योजयेत् । तानि सर्वाणि गोमूत्रयुक्तानि तथा तीक्ष्णानि तथा विविधाः क्षारा विद्यते येषु तानि विविधक्षारवंति । अनेकक्षारयुक्तानीत्यर्थः । नत्पामित्यनर्थकं योजयेद्दुदकोदर इत्यनेनैवोदकोदरत्वस्य सिद्धत्वात् । अत्रोच्यते । अपां च हरणानि यश्च तत्र संसृष्टोदोषोऽद्विस्तस्य च हरणानि जलसंसृष्टदोषहरणानि तु प्रतिपादयितुमुक्तम् । आदाविति निर्देशात् । पश्चाद्दोषोदोषानुसारेण चायं क्रमः कार्य इति द्योतयति । तथा भोजनैर्दीपनीयैः कफघ्नैश्चोपाचरेत् ।

क्षारं छागकरीपाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ १०३ ॥
घनीभवति तस्मिंश्च कर्पांशं चूर्णितं क्षिपेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुंठीलवणपंचकम् ॥ १०४ ॥
निकुंभकुंभत्रिफलास्वर्णक्षीरोविपाणिकाः ।
स्वर्जिकाक्षारपङ्कथासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥
कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकालुताः ।
पित्रेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥

क्षारं छागकरीपाणां मूत्रे शृतं चाग्निना पचेत् । अहिंश्व क्षारबले घनी-
भवति सति कर्पांशं रज्जुकृतं पिप्पल्यादिकं क्षिपेत् । ततस्तस्मात्क्षाराद्रु-
लिकाः कोलाभाः कृत्वा सौवीरकालोडिता अजरकादौ विरेत् ।

इत्थौपधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।
प्रयुञ्जीत त्रिषु राष्ट्रमार्तबंधुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥

इत्येवमौपधैरघातो सत्यां त्रिषु बद्धच्छिद्रोदकोदरेषु वैद्य आर्तज्ञानि-
मिर्नृपेण चाभ्यर्थितः सन् शस्त्रं प्रयुञ्जीत ।

स्निग्धस्विन्नतनोनीभिरधोवद्धक्षतांत्रयोः ।
पाट्येदुदरं मुक्ता वामतश्चतुरंगुलात् ॥ १०८ ॥
चतुरंगुलमानं तु निष्कास्यांत्राणि तेन च ।
निरीक्ष्यापनयेद्दालमललेपोपन्नादिकम् ॥ १०९ ॥
छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यंत्रं पीरस्त्रवम् ।
मकोटिदंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
कार्यं मूर्धोनुनांत्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।
अक्तानि मधुसर्पिर्म्यामथ सीव्येद्वह्निर्घणम् ॥ १११ ॥
ततः कृष्णमृदा लिप्य बध्नीयाद्याष्टिभिश्चया ।
निवातस्यः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥

बद्धक्षतांत्रयोर्विद्धोदरे छिद्रोदरे च निग्धस्त्रिन्नशरीरस्य नामेस्थ उदरं
चतुरंगुलाद्दामेन मुक्ता चतुरंगुलप्रमाणं पाठयेत् । तेन च छिद्रेणात्राणि व-
हिर्निष्कास्य बालमललेपोपलादिकमपनयेदिति बद्धोदरोपक्रमः । छिद्रोदरो-
पक्रममाह । छिद्रे तु परिम्बात्रिणि शल्यमुद्गन्य परिस्त्रमात्रं विशेषध्यानं नरं
मर्कोटिच्छिद्रं दंशयेत् । तेषु च मर्कोटेषु भक्षयितुं लम्पे मूर्धः शिरसोपरं कार्यं
मर्कोटानामाकर्षेदनुपश्वाद्यात्राणि मधुसर्पिर्भ्यामक्तानि यथास्थानं स्थापयेत् ।
अनंतरं वहिर्व्रणं सीञ्चेत् । बहिःशब्दनिर्देशादाभ्यंतरगतं न सीञ्चेदिति
गम्यते । तनोऽनंतरं कृष्णमृदा मधुयष्टिकाभिश्चयाऽऽलिप्य वघ्नीयात् । अन-
तरं निवानस्थः क्षीरवृत्तिः सन् स्नेहद्रोण्यां वसेत् । अधुना जलोदरस्यान्ये-
षामपि जातजलानां अठराणां चिकित्सार्थमाह ।

सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।

स्विन्नस्योष्णांबुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥

बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदंगुलमात्रकम् ।

निधाय तस्मिन्नाडीं च स्त्रावयेदर्धमंभसः ॥ ११४ ॥

अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।

व्रणमभ्यज्य बद्ध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥

तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा यावदापोडशं दिनम् ।

तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥

विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथाश्लथम् ।

निःस्रुते लंबितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥

सजले जठरिणी जठरे तैलैस्त्रिलाना तैलैः सर्पैरंडतैलादिभिरनिलघै-
रभ्यक्तस्य तयोष्णांबुना स्विन्नस्याकक्षं कक्षांतं यावदुदरं पटेन बद्धेणावेष्टिते
तेदुदरं बद्धेणैव वेष्टयित्वा बद्धच्छिद्रयोर्दक्षयितं स्थानं तस्मिन् स्थानेऽंगुल-
प्रमाणं विध्येत् । तस्मिन्श्च छिद्रे नाडीं निधाय जलस्योदरस्थस्यार्धं स्त्रावयेत् ।
जलस्त्रावादनंतरमस्योदरिणी नाडीमाकृष्य सलवणेन तैलेन व्रणमभ्यज्य
बद्ध्वा च वाससा जठरं वेष्टयेत् । तृतीये दिवसेऽथवा चतुर्थे यावदापोडशं

दिन तस्योदरिणो विश्रम्य विश्रम्याल्पशोल्पमल्पकृत्वा जल दोष स्थावयेत् ।
सहसा हि प्रचुरजलस्त्रवणादपाय स्यात् । तस्मात् क्षुतिदिवसादनतर
तृतीये चतुर्थे पचमादौ वा दिने शरीरजलाबलमपेक्ष्य पौड्रादिन मर्यादी
कृत्य जलस्त्रावण कार्यं जठर च क्षिथिल वाससा गाढतर विवेक्षयेत् । नि
स्रुते च जलेऽसौ जठरी लघिन सन् पेयामस्त्रेहलवणां पिबेत् । नत्र न ईषदर्थ
ईषत्स्त्रेहलवण छेदरत्नार्थं वातकोपरत्नार्थं च । अथथा हि रूक्षा निर्ल
वणां पिबेदित्येव निर्देशमाचार्य कुर्यात् ।

स्यात्क्षीरवृत्ति षण्मासास्त्रीन्पेया पयसा पिबेत् ।

त्रींश्रान्यान्पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ॥ ११८ ॥

अल्परा स्त्रेहलवणं जीर्णं श्यामाक्कोद्रवम् ।

प्रयतो वत्सरेणैव विजयेत्तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

षण्मासान् क्षीरवृत्ति स्यात् । त्रींमासान् क्षीरपेयां पिबेत् । त्राश्वा या
मासान् पयसैव जीर्णं श्यामाक्कोद्रवमद्यात् । फलाम्लेन वा मासरसेन ।
कथं । अल्पमल्प । तथैव स्त्रेहलवण । अनेन प्रकारेण मयत सलिलोदर
वत्सरेण विजयेत् ।

वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रिय ।

वर्ज्येषाहारविहारादिष्वत्यर्थेऽल्लवणादिषु यंत्रित उदरी स्यात् । दिष्टे
कथितेऽन्नपानादौ नात्यंत्रित स्यात् । अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ
जितेन्द्रिय स्यादल्लोपेन तत्र भवितव्यमित्यर्थ ।

जलोदरचिकित्सासंगेन सर्वोदरचिकित्सासाह ।

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं यत ॥ १२० ॥

अतो वातादिरामनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

सर्वोदर बाहुल्येन दोषसंघातोत्थ यस्मान्स्मान्मर्षत्रेऽदरे वातादिशमनी
क्रिया प्रशस्यते । प्रायोऽग्रहण किंचित् प्राक्तनकर्म्मनिमित्तमुदर नावश्य
दोषसंघातजमिति ।

वन्निर्मदत्वमायाति दीपैः कुसौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥
 तस्मान्नोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
 सपंचमूलान्यल्पाम्लपटुस्त्रेहकटूनि च ॥ १२२ ॥

वन्निर्मदत्वं यत् आगच्छति दीपैरुदरे प्रपूरिते सति तस्मात्कारणाद्भो-
 ज्यान्याहारभोज्यानि भक्षयितव्यानि जठरिभिर्दीपनानि लघूनि च । तथा
 सह पंचमूलेन तथाऽल्पाग्लादयो येषु तानि ।

भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तंडुलैः ।
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥
 पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
 स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

गोमूत्रे भावितानां पष्टिकानां तंडुलैर्यवागूं क्षीरेण सिद्धा प्रकाममिच्छया
 नरं भोजयेत् । अनु पश्चादिक्षुरसं च पिबेद्दुदराणां शाल्यर्थम् । तथा वात-
 पित्तकफाश्वेषामुदरिणा स्वं स्वं स्थानं व्रजति ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।
 गुडं तैलकृतं शाकं वारिपानावगाहयोः ॥ १२५ ॥
 अयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणादिकं जठरी त्यजेत् । वारिपानावगाहयोर्द्यदि त्य-
 जेत् तर्हि किं पेयमित्याह ।

नात्यर्थसांद्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥
 सकणालवणं वाते पित्ते सौषणशर्करम् ।
 यवानीसैधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥
 त्र्यूपणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।
 मधुतैलवचागुंठीशताह्वाकुष्ठसैधवैः ॥ १२८ ॥

प्लीन्हि बद्धे तु हृपुपायवानोपट्टजादिभिः ।

सकृष्णा माक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

तक्रमीपत्सांद्रं मधुरं पाने प्रशस्यते । तच्च पवने सपिप्पलिसैधवं श्रेष्ठम् ।
पित्ते समरिचशर्करम् । यवान्यादिभिः सह कफोदरे हितं । त्रिकटुकादिभिः
संयुक्तं सन्निपानोदरे । मधुतैलादिभिः प्लीहोदरे । हृपुपादिभिर्युतं बद्धो-
दरे । पिप्पलीमधुयुतं छिद्रोदरे । जलोदरे व्योषयुतं श्रेष्ठम् ।

गौरवारोचकानाहमंदवद्दयतिसारिणाम् ।

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्प्यते ॥ १३० ॥

वातकफादीनां गौरवारोचकादियुनानां तक्रममृतत्वाय कल्प्यते संपद्यते ।
एतच्च भुवन् वातकफयोर्वृद्धावपि देयमिति योनयति ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ।

सर्वेषां च प्रयोगाणामनुक्षीरं तक्रं च प्रयोजयेत् । तच्च तक्रं सर्वधातूनां
स्थिरत्वं करोति । तथा बल्यं स्यादोषानुबन्धत्वं हरति ।

भेषजोपचितांगानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

भेषजेनोपचितं शरीरं येषां तेषां क्षीरमेवामृतत्वाय संपद्यते ।

इति श्रीमदरुणदत्तत्रिरचितायामष्टागहृदयटीकायां चिकित्सितस्थान-
उदरचिकित्सितं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । संबन्धश्चास्य
निदान एवोक्तः ।

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पांड्वामयी पित्रेत्सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।

• पंचगव्यं महातिक्तं सूतं वाऽऽरग्वयादिना ॥ १ ॥

पांडुरातुरः कल्याणकाख्यं सर्पिरादी पित्रेत् । आदापित्यनेनैतद्रमयति ।
अरिमन्व्याधौ माधान्येन पित्तचिकित्सा कार्या । तदनु वातकफयोः । तथा
च पित्तस्यैवैतद्द्रवाधिकर्तृत्वे माधान्यम् । अत एव च निदानेऽध्यगीष्ट । पि-
त्तप्रधानाः कुपिता इत्यादि । तस्मान् पित्तस्योपशान्त्यै सर्पिःपानं युक्तम् ।
पंचगव्यं घृतमपस्मारमनिपेधोक्तं । महातिक्तं कुष्टं चिकित्सितोक्तम् । आर-
ग्वधादिगणेन वा पक्वं घृतं पित्रेत् ।

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।

चित्रकाच्छृंगवेराच्च पिप्पल्यर्धपलं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।

सिद्धं हृत्पांडुगुल्मार्शः छीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।

दुःखप्रसविनीनां च वंध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

दाडिमस्य कुडवं धान्यकात्कुडवार्धं चित्रकशुंठयोः प्रत्येकं पलम् । पि-
प्पल्या द्वौ कर्पौ तैः पिष्टैर्घृतस्य पलानि विंशतिं तोयाढके पचेत् । तच्च
सिद्धं हृदयावर्तिगित् । दीपनादिगुणयुक्तं च । दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां
बंध्यानाममसविनीनां च शस्यते ।

स्नेहितं वामयेत्सीक्ष्णैः पुनः त्निग्धं च शोधयेत् ।

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥

स्नेहिन पांडुरोगिणं तीक्ष्णैर्वापयेत् । पुनरपि स्निग्धं च बहुशः क्षीरेण
मूत्रयुतेन शोधयेत् केवलेन वा पयसा शोधयेत् ।

दंतीपलरसे कोष्णे काश्मर्यांजलिमासुतम् ।

द्राक्षांजलि वा मृदितं तत् पिबेत् पांडुरोगजित् ॥ ६ ॥

मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।

दंतीपलरसे कोष्णे काश्मर्यांजलिमासुतमथवा द्राक्षांजलिं मृदितं पिबेत् ।
तदेतदुभयमपि पांडुरोगघ्नम् । गोमूत्रेण पिष्टा हरीतकी वा पिबेत् । तेन
गोमूत्रेण सिद्धं कथितं फलत्रयं वा पिबेत् ।

स्वर्णक्षीरीत्रिचुच्छ्याभाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥

गोमूत्रांजलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।

साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥

स्वर्णक्षीरीदिकं गोमूत्रांजलिना पिष्टमथवा तेनैव गोमूत्रेण शृतं पिबेत् ।
एभिर्वा स्वर्णक्षीरीदिभिर्द्रव्यैः क्षीरं साधितं दोषानुलोमकरं पिबेत् ।

मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।

जीर्णे क्षीरेण भुंजीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितं लोहचूर्णं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् दुग्धेन
सहाजं भुंजीत । मासं रसेन वा मधुरेण नत्वग्लेन ।

शुद्धश्रोत्रयतो लिह्यात्पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।

शुद्धश्रोत्रयतः पायुनो मूर्धतश्च हरीतकीमधुघृतद्रुता लिह्यात् ।

विशाला कटुका मुस्तां कुष्ठं दारुकलिगकं ॥ १० ॥

कर्पाशाद्विपिचुर्मुर्वा कर्पार्याशा युणप्रिया ।

पीत्वा तच्चूर्णमंभोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥ ११ ॥

पांडुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥

विशालादयः पट्टकर्ममात्राः । मूर्धापि द्विकर्ममात्रा । अर्द्धकर्मदधी
अतिविषा । तदेनच्चूर्णं कोशांगुना पीत्वा नातिक्रियेत् । एतच्च पांडु-
रोगादीन्हति ।

वासागुदूचात्रिकलाकट्ठीभूर्निब्रनिवजः ।

काथः सौद्रयतो हंति पांडुपित्तास्त्रकामलाः ॥ १३ ॥

वामादिकाथो मधुवृतः पांडुदीन् हति ।

व्योपात्रिवेष्टात्रिकलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।

चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णांभोजिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥

कामलापांडुद्विगुणकुष्टाशोमेहनारानम् ।

व्योषादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णितं तक्लादिभिरुपयोजितं कामलादिनाशनम् ।

गुडनागरमंडूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥

पिप्पलीद्विगुणान्दद्याद्गुटिकां पांडुरोगिणे ।

गुडादिकान् समभागान् पिप्पलीद्विगुणानिमां गुलिका पांडुरोगिणे
दद्यात् ।

ताप्यं दाव्यास्त्वचं चव्यं अंशिकं देवदारु च ॥ १६ ॥

व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।

मंडूरं चांजननिभं सर्वतोष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥

पृथग्विपके गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।

प्रक्षिप्य वटकान्कुर्यात्तान्खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मंडूरवटका प्राणदाः पांडुरोगिणाम् ।

कुष्टान्यजरकं शोफमुरुस्तंभमरोचकम् ॥ १९ ॥

अशांसि कामला मेहान् स्त्रीहानं शमयंति च ।

ताप्यादिकं व्योषादिनवकं च पूर्वोक्तं चूर्णयेत् । ततस्तेभ्यो द्विगुणं मंडूरं
अंजनसदृशं सर्वेभ्योऽष्टगुणे मूत्रे पृथक् विपके च वटकीकरणक्षमे घने सति ।

प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् । तांश्च तक्रमधानभोजनं सन् प्राश्नीयान् । एते
 मंडूरवटकाः पांड्यामयिना प्राणदास्तथा कुष्टादीन् घति ।

ताप्याद्रिजतुरीप्यायोमलाः पंचपला. पृथक् ॥ २० ॥

चित्रकत्रिफलाव्योषविडंगैः पालिकैः सह ।

शर्कराप्लोन्मिश्राश्रुर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥

पादुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं पिपमं ज्वरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाद्द्व्यंत्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।

ताप्यादयं पृथक्पंचपलाश्चित्रकादिभिः पालिकैः सह शर्कराप्लं प्लयुता
 श्रुर्णीकृता मधुना द्रवीकृता पादुरोगादीन् घति । विशेषेणापस्मारादींश्च ।

कौटजात्रिफलानिचपटोलवननागरैः ॥ २३ ॥

भाषितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥

त्वक्क्षीरीपिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ।

निर्दग्धा फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥

मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।

दाडिमात्रुपयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥

तान् भक्षयित्वानुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।

पादुकुष्ठज्वरघ्नीहतमकार्शो भगंदरम् ॥ २७ ॥

हन्मूत्रपूर्तीशुक्रामिदोषशोषगरोदरम् ।

कासासूग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥

मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवा ।

कौटजादिभिर्द्रव्यै रसतां गतैः कार्थीकैरित्यर्थः । शिलाजतु पलान्य
 ष्टौ दशाहानि द्विगुणानि त्रिगुणानि वा मासमेकं भाषितानि । अहः, रात्रौ

वारोपलक्षणार्थं । तदयमात्रायैवतिष्ठते । शिलाग्रनुपलाष्टकं केवलं जलघातं
 क्रीटजादिकं तत्तुल्यमष्टगुणिते जले कथितं ततोऽष्टभागान्नदोषपरसं गृहीत्वा तेन
 रसेन दश वारान् द्वित्रिगुणान्ना भाजयेदिति । तावत्पष्टपलप्रमाणा सितश-
 र्करात्तर्क्षीर्षादिकं पलोन्मितं कटककार्या फलमूलयोः पलम् । त्रिजातक
 युक्तया यावता त्रिजातकेनागिसौगध्यं हीनसौगध्यं वा न स्यात् । एव
 न हीनमात्रमेतदेयमव्यापकत्वान्नवातिमात्रमप्यतिव्यापकत्वेनायोगार्हत्वान् ।
 मधुनस्त्रिभिः पलैः सयुक्तान् कार्पिकान् गुडान् निदध्यात् । तान् गुडान्
 भक्षयित्वाऽनु पश्चाद्वाडिमज्जलादीनि यथायोगं पित्रेन्निरत्नं वृताहारो वा ।
 ते च षट्का पांडुादीन् हन्युः । सर्वदोषहराः शिवाश्च स्युः ।

द्राक्षामस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलं तथा ॥ २९ ॥

द्विपलं मधुकं शुंठीत्वक्षीरी च विचूर्णितम् ।

धात्रीफलरसे द्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥

शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिह्यात्पाणितलं ततः ।

हलीमकं पांडुरोगं कामला च नियच्छति ॥ ३१ ॥

द्राक्षायां षोडशपलानि विष्पल्याश्च शर्करायां पलानि पचाशत् । य-
 ट्यादिकं रजीकृतं द्विपलप्रमाणम् । धात्रीफलरसस्य द्रोणे सर्वमेतद्विष्प-
 लेहमिव पचेत् । तस्माल्लेहाच्छीतान्मधुन प्रस्थयुतात् पाणितलं कर्षमानं
 लिह्यात् । स च लेहो हलीमकादीन् नियच्छति पराकरोति ।

कनीयः पंचमूलाजु शस्यते पानभोजने ।

पाडूना कामलार्ताना मृद्धीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

पानभोजने च शस्यते दृष्टवपचमूलजलम् । मृद्धीकारस आमलकरसश्च
 पांडुरोगिणा कामलार्ताना च शस्यते ।

इति सामान्यत प्रोक्तं पांडुरोगभिषग्ज्ञितम् ।

विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषवलं प्रति ॥ ३३ ॥

इत्येवं पांडुरोगे सामान्येन भिषग्जितमौषधं प्रोक्तम् । भिषग्धातुः
कंडूदौ भिषग्यते स्मक्तः भिषग्जितं । तदभिज्ञेन वैयेन विकल्प्य नि-
रूप्य पृथग्दोषबलं लक्षणीकृत्य योज्यम् ।

स्नेहमायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुर्लक्ष्णं विमिश्रं सांनिपातिके ॥ ३४ ॥

पवनजे पांडौ स्नेहमायं स्नेहभूयिष्ठं भेषजं । तिक्तशीतमायं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके तु कटुर्लक्ष्णभूयिष्ठं । सांनिपातिके विमिश्र चिकित्सितम् ।

मृदं निर्यातयेत्कायात्तोक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।

बलाधानानि सर्पापि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

कायाच्छरीरान्मृदं शल्यभूतं स्थितम् तीक्ष्णैः संशोधनैः स्नुहीक्षीरादिभि-
र्निहेरेत्पुरः पूर्वं । शुद्धे तु कोष्ठे बलाधानानि घृणानि योजयेत् । तान्येनाह ।

व्योषविल्वद्विहरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ ३६ ॥

द्विश्रिकाली च आर्द्रा च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।

सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

व्योषादिभिर्घृताच्चतुर्थांगैः शृतानि समेन क्षीरेण तच्चतुर्गुणजलेन घृतं
शृतं सर्वान् विकारान् मृत्तिकाकृतान् शमयति ।

तद्वत्केसरयष्ट्याद्विपिप्पलीक्षीरशाडूलैः ।

केसरादिभिः पक्व सर्पिस्तद्वत् पूर्वगुणम् ।

मृद्धेपणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥

वेष्टांभिर्निब्रसवैः पाठया मूर्धयाऽथवा ।

मृद्धेपणार्थं तस्यां मृदि लौल्ये लोलुपत्वे सति वेष्टादिभिर्भाविता मृदे
दद्यात् ।

मृद्देदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

मृदो भेदो विशेषः कृष्णपांडुरादिः । तेन भिन्नो विशेषितो यो दोषस्तस्य वातादेर्ज्ञानात् । मृत्कपायानिलं पित्तमूपरामधुरान्क्तक दूषयित्वा । एवं लक्षणादोषानुगमाद्देयज योज्यम् । नैवमेवं मृद्भक्षणमात्रविज्ञानेन । मृन्निर्हरणौपध चैतद्धेतुविपरीतमेवेत्यवेहि । यतो मृदा हेतुभूतया यः पांडुरोग उदभूतस्य मृन्निर्हरणं विपरीतमेव ।

कामलायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ।

कामलायां पित्तहरमौपध यन् पांडुरोगाविरोधि तद्देयम् ।

पथ्याशतरसे पथ्यावृताघशतकल्कितः ॥ ४० ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत् ।

पथ्याशतकाथे पथ्यावृतपंचाशत्कल्कीकृतो घृतप्रस्थः पक्कः कामलादिघ्नः ।

आरग्वधं रसेनेशोर्विदार्यामलकरस्य वा ॥ ४१ ॥

सत्र्यूपणं त्रिल्वमात्रं पाययेत्कामलापहम् ।

इक्षो रसेन विदार्या रसेनामलकरसेन वा कर्णिकारायन्यतमरसेन सह त्रिकटुक पलममाणमारग्वध कामलापह पाययेत् ।

पिवेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।

निकुभकल्क वा पलद्वयप्रमाणं शिशिरजलेन पिवेत् । कुभचूर्णं क्षौद्रसहितं वा त्रैफलेन काथेन पिवेत् ।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निवस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥

प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलातर्पय योजयेत् ।

त्रिफलाद्यन्यतमरस मधुयुतं प्रातः प्रातः कामलिने योजयेत् ।

निशागैरिकघात्रीभिः कामलापहमंजनम् ॥ ४४ ॥

निशादिभिरंजनं कामलाहन् ।

तिलपिट्टनिर्भं यस्तु कामलावान्मृजेन्मलम् ।

कफरुद्धपर्यं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४९ ॥

यः पुनः कामलावान्मलं निलपिट्टसदृशं मुचेत्तस्य कफरुद्धमार्गं । नस्थानुरस्य कफघ्नैर्द्रव्यैः पित्तं जयेत् ।

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामचलनिग्रहैः ।

कफसंमूर्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।

भवेत्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥

दौर्बल्यालपाग्निपार्श्वार्तिहिष्माश्वासारुचिज्वरैः ।

क्रमेणाल्पेऽनुपज्येत् पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रूक्षकट्फलैः शिखित्तिरिदक्षजैः ।

शुष्कमूलकजैर्यूपैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥

भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।

सबीजपूरकरसं लिह्याद्ब्योषं तथाशंयम् ॥ ५० ॥

स्वं पित्तमेति तेनास्य राऊदप्यनुरज्यते ।

वायुश्च याति प्रशमं सहाटोप्राद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।

रूक्षादिभिः पाननः कुपितः कफेन मिश्रितो यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् तदा हारिद्रनेत्रादिः पुरुषो भवेदाटोपादिमाश्च । हृदयेन च गुरुणा युक्तः । दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो वायुरल्पे पित्ते शाखासमाश्रितेऽनुपज्येत् । अनुपज्येति कर्मकर्तरि । तं तादृशं नरं रसै रूक्षकट्फलैर्मयूरादिमांसजैस्तथा शुष्कमूलकोद्भवैर्यूपैस्तथा कुलत्थोत्थैर्भोजयेत् । भृशाम्लादिकं च भोजनं शस्यते । तथा बीजपूरकरससहितं व्योषं लिह्यात् । एवं कृते सत्यस्य पित्तं

स्वमाशयमेति । शरुच्चानुपन्यते वायुश्च प्रथमं यत्पाटोपात्रकूजनादि-
भिरुपद्रवैः सह । अस्यानुरस्यापगतोपद्रवस्य सतः कामलाविहितो वि-
धिः कार्यः ।

गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
मासं माक्षिकधातुं वा किष्टं चाप्यहिरण्यजम् ।

कुम्भकामलायां गोमूत्रेणालोडितं शिलाजतु पिबेत् । धातुमाक्षिकं वा
पिबेत् । गोमूत्रेण मासं यावत् पिबेत् । हिरण्यजं रूप्योत्थं मलं वा गोमू-
त्रेण पिबेत् ।

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥
महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्घात्रीरसेन तु ।
त्रिवृतां तद्विरिक्तोद्यात्स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्षापि मधुराणि च ।
यापनान्क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥
मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
कासिकं वाभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥
पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।

हलीमकवान् गुडूचीस्वरसक्षीररूपकेन महिषीघृतेन स्निग्धः सन् त्रिवृतां
घात्रीरसेन पिबेत् । गुडूचीस्वरसोऽत्र घृताच्चतुर्गुणः क्षीरं घृतसममिति पाक-
क्रमः । तथा त्रिवृतया विरिक्ते सति मधुरं वातपित्तघ्नं चाद्यात् । प्रागुक्तं
च द्राक्षालेहं भक्षयेत् । मधुरद्रव्यसाधितानि घृतानि चाद्यात् । यापना-
न्प्राणकारिणः क्षीरवस्तींश्च शीलयेदनुवासनसहितान् मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च
युक्त्या बन्धिवृद्धये पिबेत् । अभयालेहं चागस्त्यं कासचिकित्सितोक्तं
प्रस्योन्मिते यवकाथे विद्यातिविजया इत्यादि शीलयेत् । क्षीरेण च पिप्पलीं
मधुगण्डिकां बलं च युञ्जीत यथादोषाद्बलाच्च ।

पांडुरोगेषु कुरालः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ १७ ॥

पांडुरोगेषु शोफचिकित्सितं च क्रियाक्रमं सुधीः मयुञ्जीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सितस्थाने पां
डुरोगचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पांडुरोगचिकित्सितादनंतरं शोफचिकित्सितं व्याख्यातुं मन्त्रम्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबन्धश्चास्य निदान एवोक्त इत्याह ।

सर्वत्र सर्वांगसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।

सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णाभसा पिबेत् ॥ १ ॥

नागरातिविपादारुविडंगेद्रव्यवोषणम् ।

अथवा विजयाशुंठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥

नवायसं वा दोषादथ शुभ्यै मूत्रहरीतकीः ।

वराकथेन कटुकाकुंभायूरुयूपणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जनु वा शैलसंभवम् ।

सर्वत्र दोषजे श्वयथौ सर्वांगजे तथा सामे विशोषितः सन् लघु भुक्त्वा
क्रोधेन जलेन नागरादि पिबेत् । विगोषणमत्रोपनाम । अथवा विजया-
दीन् कोष्णाभसा पिबेत् । दोषग्रहूलो नवायस पांडुरोगोक्तं पिबेत् । शु-
भ्यर्थं गोमूत्रेण हरीतकीः शीलयेत् । त्रिकलाकथेन सह कटुकात्रिवृतालो-
हचूर्णकटुत्रिकाणि शीलयेत् । वराकथेन कुमादीन् गुग्गुलुं वा शिलाजतु
वा त्रिकलाकथेन शीलयेत् ।

मंदाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविचद्विट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चलव्योपक्षौद्रयुक्तं गुडाभयम् ।

तक्रानुपानामथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

मदाभिरामगुरुभिन्नविबद्धविट् सन् तक्रं सौवर्चलादियुत शीलयेत् ।
गुडयुतामभया तक्रानुपाना वा । तथैव गुडनागरं तक्रानुपानं शीलयेत् ।

आर्द्रिकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्धविवाधितम् ।

परं पंचपलं मासं यूपक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥

गुल्मोदरशरीःश्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

आर्द्रिकं वा तुल्यगुड पलायैः प्रतिदिनं वाधित परं पचपल यावदेकस्मि-
न्नेव दिने पलपचक्रममाणं स्यात्पुनरपि द्वासयेदर्धपलं यावत् । एव मासं
यावदेपमयोगो यथोचित कफपित्तवानाधिको यूप्यादिभोजी स्यात् । एषच
प्रायोगो गुल्मादींश्चतुर्दशकफातान् जयेत् ।

घृतमार्द्रिकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुस्रवधूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिवन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

घृतमार्द्रिकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा पक्त्वा पिवन्
शोकादिभिरभिभूतोऽपि निरामयः स्यात् । आर्द्रिकनागरमार्द्रिकमुच्यते । उप-
जात्यौपच्छदसिके वृत्ते ।

निरामो बद्धशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादंतीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्याद्दृष्टीक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

निरामो बद्धपुरीयः शोफार्तः सन् त्रिवृत्तादिभिः साधितं पयः पिवेत् । गोर्वा-
दिभ्यां वा सप्रथि मूत्रं सक्षीरभोजनः सन् पिवेत् । तथोद्रीक्षीरभोजनः
पानाटाराभ्यां विना सप्ताहमथवा मासं स्यात् । उद्रीक्षीरवर्तन इत्यत्र कुङ्कु-

टयादीनां मडादिषु पुत्रद्रावो वक्तव्यः । इत्युद्धीशब्दस्य पुंशब्दावः । केचि-
दुद्धीक्षीरमिति जगुः ।

यवानकं यवक्षारं यवानों पंचकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामम्लवेतसम् ॥ ११ ॥

वालविल्वं च कर्पाशं साधयेत्सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

यवानकादि कर्पाश जलाढके पचेत् । तेन काथेन घृतप्रस्थः पक्वः
शोफादिहा स्यात् । ब्रह्मादिशब्दस्य मायिकत्वाच्छोपशब्दोत्तरादावपि-
हते.किप् ।

दध्नश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्बहुणैः

चित्रकगर्भाद्दध्नश्चित्रकशूर्णमिश्रितात्क्षीराद्यज्जात दधि तस्मान्मथ्य
मानात्तक्रेण चित्रकनक्रेण संयुक्तं पक्वं तद्वद्यवानकादिघृतसदृशं गुणैः ।

युंज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वंतरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

कालविदवस्थादोषादिनिद्धान्वतरं महातिक्तकल्याणकमभयाघृतं युज्यात् ।

दशमूलकपायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुला तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थाप्यं च हिमे क्षौद्रात्तं निहंत्युपयोजितम् ।

प्रवृद्धरोगज्वरमेहगुल्मकार्श्यामवाताम्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचिष्ठीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

दशमूलकपायस्याढके पथ्याशतं पचेत् । अत्र च सामान्यपरिभाषया
काथ्यद्रव्यस्य च दशमूलस्य च द्वात्रिंशत् पलानि भवति । एवं च

तंत्रांतविरोधः । तथा तत्रैवं कथ्यते । द्विपंचमूलस्य तुलाकपाये कंसेभयानां च शतं गुडाच्चेति । तदेवं विरोधं पश्यतो व्याख्यामेवंविधां विद्वांसो विदधति । दशमूलस्य तुला तस्याः कपायो दशमूलकपाय इति । मयूरव्यंसकादित्वाद्दुत्तरपदलोपी समासः । एवं दशमूलस्य पलशतं तत्काथ्यस्याढके पथ्याशतं पचेन् । गुडतुलां दत्त्वा तस्मिन् लेहे निचूर्णितं त्रिजानकादि दद्यात् । एतेषां च प्रमाणं वासिष्ठलेहवत् कल्प्यम् । यवक्षारस्य कर्षमात्रं देयं । तंत्रान्तरेषुक्तम् । व्योपाञ्चतुष्पलं दद्यात्त्रिपलं त्रिस्तुगंधतः । कर्षमात्रं यवक्षारादिति । शाले च सति माक्षिकात्मस्थार्धं देयं । तदेतदुपयोजितं प्रवृद्धशोफादीन् हंति । खारणादस्तु जगाद । दशमूलाढकमभयाशतसहित पाचयेदपि द्रोणे । अवशेषितचतुरंशे तस्मिन्पुनः क्षिपेत् पथ्या इति । उपजातिवृत्तम् ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलांबुसाधितम् ।

अल्पमल्पं पटुस्त्रेहं भोजनं श्वपथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योपान्वितैर्मोद्रीः कौलत्थैः सकणै रसैः ।

तथा जांगलजैः कूर्मगोधाशाल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवंति च ।

श्वपथोः पुराणयवादिदशमूलकाथसाधितमल्पम् तथाल्पलवणस्त्रेहं भोजनं हितं । कैः सह । मौद्गरसैः । किंभूतैः । क्षारव्युपणयुक्तैः । तथा कौलत्थरसैः । किंभूतैः । सपिप्पलीकैः । तथा च मुनिः । कुलत्थयूपस्तु सपिप्पलीको मौद्गरस्तु सव्युपणयावशूकः । रसैरतथा जांगलविष्किराणां सकूर्मगोधाशिखिशङ्खकानामिति । अत्र शिखिनो जांगलविष्किरत्वेन गृहीता अपि पथ्यनरत्नमतिपादनार्थं पुनरुपात्ताः । तथायमेव तंत्ररुदष्टांगावतारेऽध्यगीष्ट । दशमूलाभसा सिद्धैर्व्योषक्षाररजोन्वितैः । रसैर्जांगलजैर्मोद्रीः कौलत्थैर्मौलकैरपीति । नयेत्यादि । तथा जांगलमांसजैस्तथा गोधादिजैस्तथा कच्छपादिजैश्च । पाने मथितमनम्लं मद्यानि च सौषधानि हितानि ।

अजाजोशठीजीवन्तीकारवीपौष्करात्रिकैः ॥ १९ ॥

बिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बदरोन्मितैः ।

रुता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्भोगगुल्मार्शौल्पाग्निमोहिनाम् ।

अजाजीमभृतिभिः पेया घृततैलाभ्यां युक्त्या भृष्टाऽतिशयेन शोफादि-
मतां हिता ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पंचकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

पचकोलेन बदरोन्मितेन साधिता पेया गुणैस्तद्वच्च पूर्वोक्तगुणा । तथैव
पाठायाः साधिता पेया स्यात् ।

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीविष्टकनखसृष्टकादेवदारुभ्रियंगुभिः ॥ २२ ॥

मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकवालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागंधपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यजनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

तथा शैलेयादिभिरभ्यजनतैल तथा लेपं स्नानार्थमुदकं च कुर्यात् ।

स्नानं वा निब्वर्षाभून्क्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

निंबादिवारिणा च स्नानं कुर्यात् ।

एकांगशोफे वर्षाभूकरवीरकार्कशुकैः ।

विशालात्रिफलारोध्रनलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंस्त्राकोशातकोमाद्रीतालपर्णीजयंतिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्द्विहस्तिकर्णेश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

एकांगजे शोफे पुनर्नवादिभिर्जेनपिष्टैः सुखोष्णैर्लेपो हितः । इति सा-
मान्येन श्वयथोरुपक्रमः ।

अथानिलोत्थे श्वयथी मासाधं त्रिदृतं पिवेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरंडजं वातविद्विबंधे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ॥ २८ ॥

स्वेदाभ्यंगात्समीरमान् लेपमेकांगगे पुनः ।

मातुलुंगाभिर्मथेन गुंठीहस्त्रामराद्वयैः ॥ २९ ॥

अनिलजे शोफे पक्षं यावन्निरवृत तथैरंडतैलं पिवेत् । वातविद्विबंधे सति तदेव पूर्वोक्तमीपधं प्राग्भक्त क्षीरेण सिद्धं मासरसेन वा पिवेत् । तथा स्वेदाभ्यगान् वातघ्नान् कारयेद्द्वय इति शेषः । तथानिलोत्थ एकांगगे शोफे मातुलुगादिभिलेप कारयेत् । हिन्वा सिंही ।

पैत्ते तिक्तं पिवेत्सर्पिन्यग्रोधोघाद्येन वा सूतम् ।

क्षीरं तृड्द्राहमोहेषु लेपाभ्यंगाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥

पित्तश्वयथी तिक्तकाख्यं घृतं पिवेत् । न्यग्रोधादिगणेन वा सूतं पिवेत् । तथा तृडादिषु क्षीरं पिवेत् । तथा लेपाभ्यगाः शीता हिताः ।

पटोलमूलत्रायंतीयष्टचाह्वकटुकाभयाः ।

दारुदार्विहिमं दंती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥

तैः काथः सघृतः पीतो हंत्यंतस्तापतृड्भ्रमान् ।

ससंनिपातवीसर्पशोफदाहविपज्वरान् ॥ ३२ ॥

पटोलादीनां काथो घृतसहितः पीतोऽतस्तापतृष्णादीन् हति ।

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिवेत् ।

कफोद्भवे शोफ आरग्वधादिना सिद्धं तैलं पिवेत् ।

स्रोतोविबंधे मंद्देन्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥

क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

स्रोतोविबंधे सति वन्ही च मदेऽरोचके च सति स्तिमिताशयः सन् क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

कृष्णापुराणपिण्याकशिमुत्वकृसिकतातसी ॥ ३४ ॥

प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।

कृष्णादीन् कोष्णान् मलेप उन्मर्दने च मूत्रकल्कितान् युञ्जीत ।

स्तानं मूत्राभसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥

कुलत्थनागराभ्यां वा चंडागुरुविलेपने ।

मूत्रजले कुष्ठादिभि सिद्धे स्नानाय हिते । कुलत्थशुठीभ्यां वा कथिते
गोमूत्रजले हिते । विलेपने चंडागुरुणि हिते ।

कालाजशृंगीसरलवस्तगंधाहयाह्वया ॥ ३६ ॥

एकैपिका च लेपःस्याच्छुष्यधावेकगात्रजे ।

कालाजशृंग्यादय एकागके शोफे लेप स्यात् । काला नीलिनी ।
वरतगंधा कारवी । एकैपिका त्रिवृता ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ॥ ३७ ॥

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकचलात्क्रियाम् ।

यथादोष दोषानुसारेण शुद्धिं तथा रक्तावसेचन यथासन्न कुर्वीत ।
ससर्गजे तु यथाभ्यधिकदोषानुसारेण क्रियां कुर्यात् ।

अजाजिपाठाघनपंचकोलव्याधीरजन्य सुखतोयपीताः ३८

शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनित्रमहीपधैश्च ।

अजाज्यादय कोष्णजलपीता शोफ त्रिदोषोत्थं चिरकालोन्मत्र वृद्धि-
गतं निघ्नन्ति । भूनित्रनागरे च दत्तदन्ति वचनपरिणामेन सबधः । उप-
नातिवृत्तं ।

अमृताद्वितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ॥ ३९ ॥

श्वयभूदरकुष्ठपांडुताळमिमहोर्ध्वकफानिलापहम् ।

अमृतायुगलादिकं गुग्गुलुसहित गोमूत्रेण पीत शोफादीन् हन्ति । वैता-
लीयं । कषादोष्टौसमश्चलनममोत्रपरेण युज्यतेनेताः । पट्टनिरतरायुतः ।

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।
श्रुतिहिमघृतलेपसेकरेकैर्विपजनिते विपजिच्च शोफ इष्टम् ॥ ४०

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजं शोफ दोषजमधिकृत्य चिकित्सितमुक्तं ।
क्षतोस्थे शोफे क्षतजमसृग् विशोध्य । कैः । रक्तस्त्रावादिभिः । विपजनिते
शोफे विपहरमिष्टं । पुष्पिताग्रा ।

ग्राम्यानूपं पिशितमवलं शुष्कशाकं तिलान्नम्
गोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वमं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

ग्राम्यादिमासादि शोफी वर्जयेत् । म्लौ न्यौ यौ ज्ञेया कुसुमितलतावेहि-
ताक्षुत्रलोकैः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायाः अष्टांगहृदयटीकायां सर्वा-
ंगमुदराख्यायां चिकित्सितस्थाने श्वयथुचिकित्सित नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनतर विसर्पचिकित्सितमुत्सेधसामान्याच्चिकित्सासादृश्याच्च व्या-
ख्यायते ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हितं लघनरूक्षणम् ।

रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

विसर्पेषु पूर्वमेव लघनादि हितम् । स्नेहन तु न हितम् ।

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीद्वयवं फलम् ।

पटोलपिप्पलीनिबपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

वमन विसर्पघ्न मदनफल मधुयष्टिकेंद्रयवावितम् हित । पटोलादिभि-
र्युत वा मदनफल हितम् ।

रसेन युक्तं त्रायंत्या द्राक्षायास्त्रैफलान वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिपाऽथवा ॥ ३ ॥

योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।

त्रिवृच्चूर्णं त्रायत्या रसेन युक्तं द्राक्षारसेन वा त्रिफलारसेन वा विरे-
चन योज्यम् । क्षीरेण घृतेन वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तम् । कोष्ठगते दोषे विशेषे-
ण शोधन योज्यम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽऽपे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥

मस्तुनिबपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥

अशोधनार्हस्य पुस्तोन्वे दोषे वमन चन्दनोत्पल योज्यं । मस्तुनिबपटोल
वा । पटोलकटुरोहिणीत्यादिक वा सारिवादिक वा जले कथितं ।

दुरालभा पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।

पाक्यं शीतकपायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिवेत् ॥ ६ ॥

दुरालभादिक कथितं शीतकपाय वा तृष्णादिमान् पिवेत् ।

दार्वापटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।

सनिबयष्टीत्रायंती कथिता घृतमूर्छिता ॥ ७ ॥

तथा दार्वादीनिबवादिभि सह कथितान् सर्पिभिर्मिश्रितान् पिवेत् ।

शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ।

त्वग्मासस्नायुसंश्लेदौ रक्तश्लेदाद्धि जायते ॥ ८ ॥

रक्ते च शालादुष्टे सति प्रथमं रुधिरमेव हरेत् । कुन इत्याह
त्वग्मासेत्यादि । यस्माच्चगादिषु हेदो रक्तछेदाज्जायते तस्माद्रक्तं निर्हरेत् ।

निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तेत्तरे हितम् ।

घृतं तिक्तं महातिक्तं मृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥

निरामे पुंसि तथा वातपित्ताधिके कफे च क्षीणे घृतं तिक्तकादिकं
हितं । पूर्वं सामान्येन विसर्पिणः स्नेहनं निषिद्धं । अवस्थाभिद्येषेण च
स्नेहनमिदमुक्तमिति पूर्वापरव्याहृतत्वमत्र नाशकनीयम् ।

निर्हतेऽस्त्रे विशुद्धैर्दोषे त्वग्मांससंधिगे ।

बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशांतये ॥ १० ॥

रक्ते निर्हतेऽनविशुद्धे दोषे त्वग्मांसाश्रिते सति प्रलेपसेकाद्या बहिः-
क्रियाः परिमार्जने विधेयाः । शीघ्रमेव विसर्पशांतये स्युः ।

शताब्हामुस्तवाराहीवंशार्तगलघान्यकम् ।

सुराद्वा रुष्णगंधा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥

शतपुष्पादिकं चले वाते विसर्पे प्रलेपन हितम् । आर्तगलो नीलःसहचरः ।

न्यग्रोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।

न्यग्रोधादिगणः पित्तविसर्पे प्रलेपो हितः । तथा पित्तविसर्पे पद्मोत्पला
दिकं दद्यात्प्रथमाख्यं तत्रादवधार्यं । यथा पद्मरुणाख्यो योगः । सप्रहे चैत्र
पठघने । पद्मोत्पलशैवालपकदूर्वाभृणालशृंगाटककसेहकशर्करा-हर्षिरेरचंदनमु-
क्तामणिगैरिकपयस्यामर्षीडरीकमधुकपसकघृतक्षीराणीति ।

न्यग्रोपपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥

विसर्पंभिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताद्भुतः ।

पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥

शंखः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।

न्यग्रोधस्य पादास्तकणा अभिनवकदलीगर्भान्विता विसप्रंथिश्च लेपोऽयं
 दातधौतघृनालोडितः । तथा पदिनीपंकः शिशिरो मौक्तिकं वा जलपिष्टं ।
 शंखो वा पिष्टो विद्रुमो वा युक्तिर्वाऽथवा गैरिकं घृतयुक्तं लेपो हितः ।

त्रिफलापक्षकोशीरसमंगाकरवीरकम् ॥ १४ ॥

नलमूलान्यनंता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।

त्रिफलादिभिलेपः श्लेष्मविसर्पहत् ।

धवसप्ताह्वखदिरदेवदारुकुरंदकम् ॥ १५ ॥

समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवाः ॥ १६ ॥

ईद्राणीशाकं काकाद्वाशिरीषकुमुमानि च ।

धवादिक वरुणसैर्षकेत्यादिर्वा कर्णिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मांतक-
 न्वचो वा इंद्राण्यादयो वा लेपः ।

सेकव्रणाभ्यंगहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥

एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।

एभिरेव श्लेष्मविसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् । व्रणाभ्यंगाय हविरि-
 त्यश्वघासत्रसमासः । वायौ ये लेपा उक्तास्ते घृताधिका कार्याः । अ-
 धिकगद्दनिर्देशाच्चेद गमयति । अन्यत्रापि पित्तविसर्पे कफविसर्पे च ये
 लेपा उक्तास्तेऽपि सघृताः कार्या नत्वघृता इत्यर्थः ।

कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥

आशोतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।

अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रांतरास्थिताः ॥ १९ ॥

योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मंदवीर्यास्त एव च ।

कफस्थानगते सामे वायौ किंचिच्छीतोष्णरूक्षाश्च मलेपा हिताः । पित्त-
 स्थानगते च रक्तपित्ते घृतान्विताः । अत्यर्थशीतास्तनवस्तथा तनुवस्त्रांतरा-

स्थिताः-क्षणे क्षणेऽपरे योज्याः । च शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्त एव पुनः
पुनः प्रयुज्यमाना मंदवीर्याः स्युः ।

संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥

संसृष्टदोषे विसर्प उभयरूपे च संसर्गाख्ये सन्निपाताख्ये चैतत्कर्मैदं
चिकित्सितम् । यस्मत्तदोषमुक्तं तदेव यथायथं संसृष्टं कृत्वा तत्र प्रशस्यते ।
इति सामान्येन संसृष्टदोषचिकित्सितमुष्णा वातपित्तजादिष्वभिविसर्पादि-
पूपक्रममाह ।

शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।

सेचयेद्दृतमंडेन शीतेन मधुकांबुना ॥ २१ ॥

शीतांभसांभोजजलैः क्षीरेणेशुरसेन वा ।

पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥

अभिषब्देनाग्निविसर्प उपलक्ष्यते । तस्य च लक्षणं । वातपित्ततिरेकफड-
त्यादियावहुःमबोधे श्रुते निद्रा सोमिविसर्प उच्यते इति । तमग्निविसर्पं शत-
धौतघृतेन प्रलेपयेत् । सेचयेदित्यादि । अथवा केवलेन घृतमंडेन सेचयेत् ।
शिशिरेण मधुयष्टीजलेन वा सेचयेत् । एवं दार्कराजलेन मुस्तजलेन क्षीरेण-
ेशुरसेन चेति योज्यं । पानादिषु महातिक्तं सुदु हितम् ।

ग्रंथ्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।

कफानिलघ्नं कर्मघ्नं पिंडस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तघ्नं कर्म कृत्वा ततः कफानिलघ्नं कर्म पिंडस्वेदादि-
कभिष्टम् ।

ग्रंथिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।

दशमूलविपकेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥

ग्रंथिवीसर्पशूले सति दशमूलविपकेनोष्णेन तैलेन सेचयेत् । तथैव मू-

त्रैदशमूलविपैरिति वचनपरिणामेन संबन्धः । जलेन वा दशमूलक-
थितेन सेचयेत् ।

सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगंधया ।

नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

अथवा कृष्णगंधया पिष्टया सुखोष्णया प्रदिह्यात् । अथवा नक्तमाल-
त्वचा पिष्टया सुखोष्णया प्रदिह्यात् । शुष्कमूलकैः पिष्टैः सुखोष्णैरथवा
कलिना विभीतकेन सुखोष्णेन लेपयेत् ।

दंतीचित्रकमूलत्वकसौधार्कपयसीगुडः ।

भङ्गातकास्थिकासीसलेपो भिद्याच्छिलामपि ॥ २६ ॥

बहिर्माग्राश्रितं ग्रंथि किं पुनः कफसंभवम् ।

दीर्घकालंस्थितं ग्रंथिमेभिर्भिद्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥

दंत्यादिभिर्द्रव्यैलेपः शिलामपि भिद्यात् । किमुन कफज बाह्यमार्गा-
श्रित ग्रंथि लेपो न भिद्यात् । विरकालावस्थितं ग्रंथिमेभिरेव पूर्वोक्तैरीव-
धैर्भिद्यात् ।

मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।

गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥

सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैः ।

त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥

देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।

मुस्तभङ्गातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥

धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।

तप्तायोहेमलवणपापाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥

मूलकादियूपादिभिः सक्षारदाडिमैर्गोधूमादिभोजनैस्तथा पानैः ससीधु-
मधुशर्करैस्तथा सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैस्तथा, त्रिफलायाः म-

यैभिरित्यारभ्य यावत्तत्तापोहेमन्वणपापागादिमपीद्वनैर्दीर्घकालंस्थितं ग्रंथि
भियादित्यनुवर्त्य योज्यम् ।

आग्निः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वले स्थितः ।

ग्रंथिः पापाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥

अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः ।

पाक्त्रिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥

आग्निः पूर्वोक्ताभिः क्रियाभिःसिद्धाभिः सिद्धयिष्णीयत्वादविसर्वादिनी-
भिस्तथा विविधाभिरनेकमकारादिभिः मयुक्ताभिर्वले स्थितो यदि ग्रथिर्दी-
र्घकालानुबधत्वाद्दतिमवृद्ध अत एव पापाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति । अ-
थाननरमस्य दाहः क्षारेण हितः । अग्निना शरैर्हेम्नापि वा हितः । अथवा
पाक्त्रिभिरौषधैर्भावानःशोधितैःपाचयित्वा पाटयित्वा तं ग्रथिमुद्धरेत् ।

मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्षेपामागतम् ।

पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदीपधम् ॥ ३४ ॥

अस्यग्रथेग्रथिनीमर्षणो रक्तमुत्क्षेपामागतम् विकारकरणं प्रत्युन्मु-
खनां मातृ बहुरगो मोक्षयेत् । पुनश्च रक्तेऽपहृते वातश्लेष्मजिदीपधं
तत्र हितम् ।

प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां बाह्यांतर्ग्रणवत्क्रिया ।

दार्वाविडंगकूपिष्ठैःसिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥

दूर्वास्वरममिद्धं तु कफपित्तोत्तरे नृतम् ।

प्रक्षिप्ते सर्वस्मिन् विमर्षे दाहपाकाभ्यां बाह्यांतर्ग्रणवत्क्रिया
स्यात् । तथा दार्वादिभिः सिद्धं तैलं व्रणे हितं वातप्रधाने वासर्षे इत्य-
र्थाद्ग्रन्थो । तथा कफपित्तोत्तरे विमर्षे दूर्वास्वरमेव एकं घृतं हितम् ।

एतन्नः सर्वैरुर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

एका एकविधाभिरुर्मापणे सर्वैरुर्माणि यथानिदिष्टानि रक्तमोक्षण-

मेकत एकस्मिन् पक्षे । एव विसर्पैर्दिष्टया सर्वचिकित्सया रक्तमोक्षणस्य च
वीसर्पशमने तुल्यत्वात् । ननु कथमेतस्यादित्याह ।

विसर्पो नह्यसंसृष्टः सोऽस्रपित्तेन जायते ।

रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृष्टोऽस्रबद्धो न जायते । न कदाचिद्रक्त
पित्ताभ्यामनरेणोत्पद्यत इत्यर्थः । अस्य च विसर्पस्य रक्तमेवाश्रयो नान्यः ।
अतोस्माद्बहुशो बहून् वारान् रक्तमेव हरेत् ।

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दोषोऽप्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

बहुदोषाय विसर्पिणे तद्घृतं न देयं यद्विरेचनं न भवति । पित्तं हि
वीसर्पे प्राधान्येन चिकित्स्यम् । पित्तस्य च विरेचनमुपक्रममथानभिति । तेन
घृतेन विरेचनेन यस्मादुपस्तब्धस्तमितोदोषस्त्वग्रक्तमांसानि पचेन् ।
तस्माद्विरेचनकरमेव घृतं योग्यमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिनायां वीसर्पचिकित्सितना-
माष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनतरं कुष्ठचिकित्सितमारभ्यते । सबधश्चास्य निदानएवोक्त
इत्याह ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्याम ॥

त्वग्रक्तमांसादिदूषणात्तस्त्रवणादामयस्वभावान्च कायकाश्यं कुष्ठिनं प्रा-
येणवश्यं भावि । अनेनैवानुसारेण वदयति । खेहैराप्याययेच्चन कुष्ठैरत-
रंतर इत्याह ।

कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

कुष्ठवंतं नरं सर्वमेव स्नेहपानैरुपक्रमेच्छरीराप्यायनार्थम् । पूर्वमस्य स्नेहोपयोगो युक्त इत्यर्थः ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलामृत्तैरंडशाङ्गर्चिष्ठाभेपशृंगिभिः ।

तस्मिन्वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिभिः पक्वं तैलं घृतं वा हितम् ।

पटोलनिंबकटुकादावीपाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्पटं त्रायमाणां च पलांशं पाचयेदपाम् ।

द्व्यादकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्पोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायंतीमुस्तभूनिंबकलिङ्गकणचंदनैः ।

सर्पिपो द्वादशपलं पचेत्तत्तित्ककं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पिपिटिकादाहृद्भ्रमान् ।

कंडुपांडूमयान् गंडान् दुष्टनाडीघ्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यंगग्रहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥

भ्रगंदरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।

अशीस्रपित्तमन्यांश्च-सुकृच्छ्रान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

पटोलादिपलाशं जले द्व्यादके पाचयेत् । तेनाष्टभागशेषेण काथेन तथा कर्षमात्रेस्त्रायंत्यादिभिर्घृतस्य पलानि द्वादश पचेत् । तदेवं तित्ककाख्यं सर्पिः पित्तकुष्ठादीन् जयेत् । अपरानपि पित्तज्ञानामयान् हन्ति । एतैश्च द्वादशपलमात्रं पक्वं मट्टगुणं स्यादिति दृष्टं तत्त्वदीनिभिर्महर्षिभिः ।

सप्तच्छदः पर्पटकः शम्बांकः कटुका-वत्ता ।

त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥

निबचंदनयष्ट्याद्विशालेन्द्रयवामृताः ।

किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्धा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायंतीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥

सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

सप्तच्छदादिभिः कल्कैर्घृतादष्टगुणे जले द्विगुणामलकरसे सर्पिः पक्व
महातिक्तसत्र गुणैश्चाभ्यधिकं तिक्तान्मत गुनीनामिति शेषः ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निबसताद्भित्रिकैः ॥ ११ ॥

कुष्ठोपणवचाशालप्रियालचनुरंगुलैः ।

कफोत्तरे नित्रादिभिः कल्कीटैः पक्व घृतं पिबेत् ।

सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सर्पपं पिबेत् ॥ १२ ॥

स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभ्रछातकैः सृतम् ।

सर्वेषु च कुष्ठेषु भ्रह्मानकोत्थ तुवरज सर्पपत्र वा स्नेहमथवा घृतं
विडगादिभिः साधितं पिबेत् ।

आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्व सृतं घृतम् ॥ १३ ॥

पिबेत्कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखादिरं जलम् ।

कणिकारस्य मूलेन शतवारान् घृतं पक्वं पिबन् कुष्ठं जयति खदिरयुतं
पानीयं सेवमानं ।

एभिरेव यथास्व च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥

एभिरेव पूर्वोक्तैः स्नेहैर्यथायोगमभ्यञ्जनं हितम् ।

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

स्निग्धस्य कुष्ठिन शोधनं योज्यं स्रष्टिसर्पे कृषितं तत्र जोत्तम् स्नेहं
युक्तं प्रायत्या द्राक्षया इत्यादि ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृंगाद्याश्च यथायथम् ।

ललाटादिषु चास्यातुरस्य बलापेक्षी वैद्यो शिरा विमोक्षयेत् । अत्यन्ये
कुष्ठे प्रच्छान स्यात् । यथा यथास्व शृंगाद्याश्च स्यु ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठमैरंतरांतरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभ्रंजनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभ्रंजनः ॥ १७ ॥

अतरांतरा स्नुरक्त वृत्तविरिक्त च कुष्ठमैः स्नेहैरेन कुष्ठिनमाप्याययेत् ।
एव कृते सत्यस्य कुष्ठिनो मुक्तरक्तस्य तथा विरिक्तस्यान एव रिक्तकोष्ठस्य
प्रभ्रंजनो देहस्य प्रभ्रंजनो विघातको न स्यात् ।

वासामृतानिंबवरापटोलव्याघ्रीकरंजोदककल्कपक्कम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्त्रकुष्ठापहं वज्रममामनंति ॥ १८ ॥

वासादिभिः सिद्ध सर्पिर्विसर्पादिभिः । एतच्च वज्रकसज घृत वदति । इद्र-
वजावृत्त ।

त्रिफलात्रिकटुद्विकंटकारिकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ।

सवचातिविपात्रिकैः सपाठैः पित्तुभागेर्नववज्रदुग्धमुष्टचा ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिपः प्रस्थमेभिः क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चित्रश्रीहवर्ध्माश्वगुत्मान्हन्यात्कृच्छ्रास्तन्महावज्रकाख्यम् २०

त्रिफलादिभिः कार्षिकैः मत्स्यमल्लुङ्गीक्षीरपलेन सहपिष्टैरेभिरोपधैर्वृत्त
मरय चतुर्गुणत्रलसिद्ध क्रूरकोष्ठे स्नेहन स्यात् । रेचन च । तथा कुष्ठादीन्
दाहणाह्न्यात् । तच्च महावज्रक नाम । उपच्छदसिकशालिन्धी वृत्ते ।

दंत्याटकमपां द्रोणे पक्का तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिरुत् ॥ २१ ॥

दत्याः षोडश पलानि जलद्रोणे पचेत् । तेन कायेन रात्रिकोशातकीपले
घृत पचेत् । तत्पीनमूर्ध्वाधो विशुद्धिकर ।

आवर्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशोपितम् ।
तन्मूत्रैस्तत्र निर्युहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥
पीत्वा तदेकदिवसांतरितं सुजीर्णं
भुंजीत कोद्रवमंस्कृतकाजिकेन ।
कुष्टं किलासमपर्चो च विजेतुमिच्छन्
इच्छन्प्रजा च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च ॥ २३ ॥

आवर्तक्याः शत द्रोणेऽपामष्टांशोपित पचेत् । तत्र काये तस्या मूलैः
कल्कीकनैर्घृतमस्थ विपाचयेत् । तदृतमेकदिवसांतरित पीत्वा सृष्टुर्जीर्णं
च घृते कोद्रवसंस्कृतेन काजिकेन सह भुंजीत । कुष्टादीन् विजिगीषुः ।
मर्वा च विस्तीर्णाभिच्छन् । ग्रहणं स्मृतिं चाभिलषन् । वसनतिलकावृत्त ।

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।
कुष्टघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

यतेर्ब्रह्मचर्धस्थितस्य लेलीतकवसा माक्षीकजातीरसयुता कुष्टघ्नी स्यात् ।
लेलीतकवसा सौवर्चललवणतैल गधकमेके । जातीरसो बोल । अथवा
समघृता खदिरससोदकसहिता कुष्टघ्नी स्यात् ।

शालयो यवगोधूमाः कोरदूपाः म्रियंगवा ।
मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जागलम् ॥ २५ ॥
वरापटोलखदिरनित्रारुष्करयोजितम् ।
मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेदुराजिमत् ॥ २६ ॥
अन्नपानं हितं कुष्टे न त्वम्ललवणोपणम् ।
दाधिदुग्धगुडानूपतिलमापांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

शाल्यादिकमन्नपानं च वरादिभिर्योजित कुष्टे हितम् । इक्षुराजिर्वाकूची ।

अम्लादिकमन्नपानं न हितं कुष्ठे स्यात् । तथा दध्यादीनतिशयेन वर्जयेत् ।
मनिरोगं च यन्निदानवर्जनं तच्चिकित्सितमेवेत्यवगंतव्यम् ।

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाणाः ।
स्युस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥
एतत्पलं जर्जरितं विपकं जले पिबेद्द्वयोपविशोधनाय ।
जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥
कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोपमशांसि रुच्छ्राणि हलीमकं च ।
षड्रात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृद्रस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ३० ॥

पृथक् प्रत्येकं त्रिभागेनापचितो न्यूनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः
पंचपृथक्त्रिभागापचिनत्रिशाणाः । लोकेपि चैव मयुक्ता एव । यथा त्रिभा-
गोनास्त्रयो द्रग्मा देया इति । अत्र हि द्वौ द्रग्मौ तृतीयश्चद्रग्मस्त्रिभागेन हीन
इति गम्यते । तदेवं पटोलस्य शाणौ द्वौ धानकाश्चनखो भवति । षड्धा-
नको हि शाणः । एवं पटोलमूलादिद्रव्याणां पचाना प्रत्येक षोडशधानकाः
स्युः । स्यात्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिका । किंभूते । नागरपादयुक्ते
सत्यौ नतु केवले । तदयमर्थः । त्रायत्या धानकाः षट् । कटुकाया धा-
नकाः षट् नागरस्य धानकाश्चतस्रः । षोडशधानकास्तत्र मूलद्रव्यभागः ।
तदेव पटोलादीनां पचानामशीनिर्धानिका । त्रायतीकटुकयोः शंठीपाद-
युतयोः षोडशधानकाः । इति पण्यवतिधानकाभिः पल भवति । तदिदं
पलं जर्जरितं किञ्चिच्चूर्णितं जले विपकं दोषविशुद्ध्यर्थं पिबेत् । जीर्णे सत्यौ-
पधे जागल्लृणपक्षिणां मांसरसैः सह पुराणशाल्योदनमश्रीयान् । उपजाली
वृत्ते । एतच्च पीतं षड्रात्रियोगेन षड्दिनान्युपयुक्तं कुष्ठादीन् हन्ति । इन्द्र-
वचा वृत्त ।

विडंगसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुंभात् ।
गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हंस्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥
कुष्ठं श्वित्रं श्वासकासोदरार्शोमेहहृद्ग्रन्थ्यरुग्जंतुगुल्मान् ।
सिद्धं योगं प्राह यसौ मुमुक्षोर्भिक्षोः प्राणान्माणिभद्रः किलेमम् ३२

विडगसारादीनां समुदितानां पलत्रय त्रीणि पलानि । कुभात्रिवृताया-
 स्त्रीणि पलानि गुडस्य च द्वादशपलानि । एषः मयोगो जितेंद्रियाणां मासगु-
 पयुज्यमानो वक्ष्यमाणान् गदान्दनि । उषेंद्रवज्जातु जगौजगौगः । मासशब्दो-
 पादानाञ्च प्रत्यहमस्माद्योगार्धपलं धानकानवरक्तिकात्रयसहितमभ्यव-
 हरणायत्वेनात्रावतिष्ठते । अन्यत्रापि भेदेद्ये य एवविधो निर्देशस्तत्र परि-
 माणरूपनायामयमेव न्यायोऽनुभवव्य । माग्निभद्राख्यो यक्षो भिक्षोः मा-
 णान्मुमुक्षोर्जापित जिहासोरिमं सिद्ध योग माणकर माह जगादेत्यर्थः ।
 अत्रभूते काले माहेति न तथा साधुकिलेत्यागभिकत्वं च सूचयति ।
 शालिर्भावृत्त ।

भूर्निर्वाचत्रिफलापक्षकातिविपाकणा ।

मूर्वा पटोली द्विनिशा पाठातिक्केंद्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकालिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिह्याद्वंती त्रिवृद्धाह्मीश्रृणिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसृतीना परमं स्यात्तदौषधम् ।

भूर्निर्वाचयस्तुल्या दत्यादयश्च यथोत्तरम् । द्विगुणाश्रृणिता मधुसर्पिषा
 लिह्यान् । कुष्ठादीनामेतत्पर भेषजम् ।

वराविहंगरुष्णा वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

त्रिफलादीन्वा तैलघृतमाक्षिकैर्लिह्यान् ।

काकोदुंबरिकावेच्छनिर्वाब्दव्योषकल्कवान् ।

हंति वृक्षकनिर्यूह पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥

काकोदुंबरिकादिकल्कवान् वृक्षककाथ पानात्सर्वास्त्वगामयान् ।
 काकोदुंबरिका फल्गु । वृक्षको वत्सक ।

कुटजाग्निनिवृत्तपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ता कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः ।

कुष्ठजादिकाये सिद्धाः पक्वा हरीतकीर्मभुघृतसयुक्ताः कुष्ठनुदो भक्ष-
येत् । आर्यावृत्तम् ।

दार्वीखदिरनिवानां त्वक् काथः कुष्ठसूदनः ॥ ३७ ॥

दार्व्यादीना त्वक्काथ कुष्ठनाशनः स्यात् ।

निशोत्तमानिषपटोलमूलतिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कपाय. कफपित्तकुष्ठं सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३८

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत्खदिरनिनगुडूचीदेवदारुरजनीः पथगेवम् ॥ ३९ ॥

निशादिभि. कपाय. कृत. कफपित्तज कुष्ठमुदलयति । सुटुसेवितो
यथा धर्म । एभिरेव पूर्वोक्तैरौषधैः पक्व वर घृत वातकुष्ठ जयति ।
एवमनयैव कल्पनया पृथक् खदिरादीन् कल्पयेत् । उपजातिस्वागते वृत्ते ।

पाठादार्वीवन्हिगुणेष्टाकटुकाभि

मूत्रंयुक्तं शक्रयवैश्रोष्णजलं च ।

कुष्ठी पीत्वा मासमरुक् स्याद्गुदकीली

मेहीशोफीपाडुरजीर्णाच्छिमिमाश्च ॥ ४० ॥

पाठादिभिर्द्रव्यैश्च गोमूत्र युक्तमथवोष्णजल मास पीत्वा कुष्ठी नी-
रक स्यात् । अशसादिश्च । वैदरधैर्ग्लोयसर्गोमत्तमयूरम् ।

लाक्षादंतीमधुरसवराद्धीपिपाठाविडंगं

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूपम् ।

रक्तानिद्रं सुरतरुष्टतं पंचमूल्यां च चूर्णम्

पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मास पीत्वा हितभोजी सन् कुष्ठ जयति । रक्ता
मज्जिटा । सुरतदशब्दस्य नपुंसकत्वमौषधनाचित्वालोकाश्रयत्वादिग-

स्येति वा । पंचमूल्यौ दशमूलमित्यर्थः । मंदाक्रांतामभयनतरुगागः समुद्र-
तुलोकैः ।

निशाकणानागरवेद्यतौवरं सवद्विताप्यं क्रमशो विवर्धितम् ।

गवांबु पीतं वटकीकृतं तथा निहंति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२

निशादिक क्रमेण विवर्धितं गोमूत्रेण पीतमथवा वटकीकृतं कुष्ठानि सु-
कच्छ्राण्यपि निहंति । उशनिवशास्थमिदंजतौजरी ।

त्रिकटूत्तमातिलारुक्कराज्यमाक्षिकसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

त्रिकटुकादिभिर्गुलिका विहिता रसायनं कुष्ठद्वद् वृष्या च स्यात् । एवं
च सप्तसमाख्यात्रिकटुत्रिकफलेष्वत्र समुदायरूपत्वाद् इ एव कल्पिते ।
आर्या विपुलातुयान्यया पादभाक् ।

चंद्रशकलाग्निरजनोविडंगतुवरास्थयरुक्करत्रिकफलाभिः ।

वटका गुडांशकृष्ठाः समस्तकुष्ठानि नाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ ४४ ॥

चंद्रशकलादिभिर्वटका गुडाशेन कृष्ठाः शीलिता निःशेषकुष्ठानि घति ।
चंद्रशकला वाकूची । आर्या गीतिः ।

विडंगभ्रष्टातकत्राकुचीनां सद्योपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सल्यंगलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन पिंडो विनिहंति कुष्ठम् ॥ ४५

विडंगादीनां चूर्णेन गुडेन पिंडीलागलिकायन्त्रिता कुष्ठं विजयते ।

शशांकलेखा सविडंगमूला सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

सयोमला सामलका सतैला कुष्ठानि कच्छ्राणि निहंति लीढा ४६

शशांकलेखाविडंगादिभिः सह तैलेन लीढा कच्छ्राणि कुष्ठानि विनाश-
यति । उपजातिवृत्तम् ।

शशांकलेखासुतेः पिंडो कुष्ठं संस्पर्शस्वैर्घोद ।

गुडारुक्करजंतुसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

पथ्यादिभिः सभलातकैः पिंडी कुष्ठं जयेत् । गुडादिभिर्वा कृता पिंडी
कुष्ठं हंति ।

विडंगाद्रिजतु क्षौद्रं सर्पिन्मत्खादिरं रजः ।

किटिभश्चित्रदद्रुघ्नं खादेन्मितहिताशनः ॥ ४८ ॥

खदिरचूर्णं विडंगादियुतं मितहितभोजनः किटिभादिघ्नं खादेत् ।

सितातैलकामिन्नानि धान्यायामलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरूष्यपि ॥ ४९ ॥

सितादीनि लिहानो शेषकुष्ठानि कृच्छ्राण्यपि जयति ।

मुस्तं व्योषं त्रिफला मंजिष्ठादारुपंचमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिवृत्त्वक्सविशालाचित्रकोमूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिवर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वपथुं सपांडुरोगं श्वित्रं ब्रह्मणीप्रदोपमशांसि ।

वर्ध्मभगंदरपिडकाकंडूकोठापचीहंति ॥ ५२ ॥

मुस्तादिकं समभागं सक्तुभागैर्नवभिः संयोजितं मध्वंशेन युतमेतच्चूर्णं
प्रायोगिकं प्रयोगयोग्यं कुष्ठघ्नं सततं खादेत् । आर्यास्तिस्रः ।

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

भल्लातकं वाकुचिकां बन्धिमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

रसायनोक्तेन विधिना तुवरास्थीनि शीलयेत् । भल्लातकं वा सोमराजं
वा चित्रकमूलं वा शिलाजतु वा ।

इति दोषे विजिते तस्त्वक्स्थेशमनं बहिः प्रलेपादिहितम् ।

तोक्ष्णालेपोत्क्रिष्टं कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

इत्येवं प्रकारेणातर्विजिते दोषेऽत एव त्वस्ये बहिः मलेपादि हितम् ।
आदिशब्देन खानादिपरिग्रहः । ननु बहिर्भागस्थं कुष्ठं किमिति पूर्वमेव
मलेपादिना न जीयत इत्याह । तीक्ष्णेत्यादि । यस्मात्तीक्ष्णेन लेपेनोच्छिष्ट-
मुच्छेदं भाषितं कुष्ठं मलिने सदोषे काये विवृद्धिं याति । तस्मादंतःशुद्धे
काये मलेपादिकं हितम् । आर्या गीतिः ।

स्थिरकठिनमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ।

स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं मलेपैर्लिपेत् ॥ ९९ ॥

स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटलैः स्वेदो
हितः । स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं मलेपैर्लिपेत् । गीतिरार्या ।

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।

तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विल्लाव्यम् ॥ १०० ॥

येषु कुष्ठेषु स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु शस्त्रं न क्रमते तेषु रक्तं दोषं च वि-
ल्लाव्य क्षारो निपातनीयः । क्रमत इति कृत्युत्साहेत्यादिना तद्ध ।

लेपोतिकठिनः परुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

पीतागदस्य कार्यो विषैः समंत्रो गदैश्चानु ॥ १०१ ॥

पापाणवक्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरीभूते तथा पुराणे च
कुष्ठे सत्यातुरस्योपयुक्तो गदस्य विषैर्मंत्रसहितैर्लेपः कार्यः । अनु पश्चा-
दगदैश्च लेपः ।

स्तब्धातिमुत्तमुत्तान्यस्वेदनकुंडलानि कुष्ठानि ।

घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ १०२ ॥

कुष्ठानि स्तब्धानि तथाऽतिसुष्ठानि तथा स्वेदनाभि कंडूवति च शुष्क-
गोमयादिभिर्घृष्टान्यनंतरं मलेप्यानि ।

मुस्तात्रिफलामदनं करंज आरग्वधकर्कालगयवाः ।

सप्ताहकुष्ठफलैर्नादाव्यसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ १०३ ॥

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोग्धर्षः ।

त्वग्दोषकुष्ठशोफमवोधनः पांडुरोगघ्नः ॥ ६० ॥

मुस्तादयः स्नानं स्यात् । एष एव कषायो वमन वर्णकरस्तथोग्धर्ष-
स्त्वग्दोषादिमवोधनः पांडुरोगघ्नश्च स्यात् ।

करवीरनिंबकुटजाच्छम्याकाच्चित्रकाच्च मूलानाम् ।

मूत्रे दर्विलेपीक्वाथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥

करवीरमूलादिना चतुर्गुणे गोमूत्रे कथिते दर्विलेपी क्वाथो लेपेन कुष्ठापहः ।

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्फलं त्वचो दाव्याः ।

मुमनःप्रवाल्युक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥

सितकरवीरमूलादयः मुमनःपल्लवयुतो लेपो निश्चितं कुष्ठघ्नः ।

शैरिषीत्वग्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६३ ॥

व्योषसर्पपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ।

कोलमात्रगुटिकार्थविपांशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६४ ॥

शिरीषत्वगादिलेपश्चतुःप्रकारः कुष्ठजिन् । व्योषादिभिर्द्रव्यैः समानै-
स्तदर्धविषोपेनै. कोलप्रमाणा वटिका लेपतः श्वित्र कुष्ठं हन्ति । आर्याऽष्टौ ।

निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्ठाश्वगंधे सुरदारुशिशुः ।

समर्षपं तुंबुरुधान्यवन्यं चंडावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्तयितुं यतेत ।

तेनास्यकंदूपिटिकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजंति ६६

पूर्वं तैलाभ्यक्त शरीरं निंबादिभिः समभागेन चूर्णादृष्टैश्चर्तनार्थं यत्नं
कुर्यात् । तथा । एष छनेस्यातुरस्य कंदूदयः द्वाग्धनि । उद्धर्तनानंतरमुष्ण-
जलस्नानं कार्यं ।

मुस्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिष्ठककुष्ठरोध्राः ।

गंधोपलः सर्जरसो विडंगं मनःशिलालेकरवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्याद्वचूर्णनार्थम् ।

दुद्दुः सर्कडूः किटिभानि पामा विचर्चिका चेति तथा न संति ६८

मुस्तादीनि समान्येतानि चूर्णानि कृत्वा तानि तैलाभ्यक्तदेहस्याव-
चूर्णनार्थं दद्यात् । तथा । एवमवचूर्णिते सति दंष्टुरित्यादयो नश्यति । च-
त्वार्थेताः उपजातिसंज्ञानि वृत्तानि ।

सुगुण्डे सर्पपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हंति रागवेग इव त्रयाम् ॥ ६९ ॥

मन शिलालेमरिचानि तैलमाकं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तथा करंजप्रपुनाटबीजं फुष्टान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ७०

सर्पपाणा कल्कः सुगुण्डे कुकूलामौ पाचिने लेपेन विचर्चिका हति ।
रागवेगो लब्धा यथा । मन शिलादय मलेपात् कुष्ठद्वत्तद्देव करजादिगो-
मूत्रपिष्ट । उपजातिवृत्त ।

गुग्गुलुमरिचविडंगैः सर्पकासीससर्जरसमुस्तैः ।

श्रीवेष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकंपिष्ठैः ॥ ७१ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं वृष्टं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

गुग्गुवादिभिरेतैश्चक्रजनैलेन मिश्रितैः सूर्यरश्मिनभेषुष्ट कुष्ठं द्राक् न-
श्यति । चाक्रिक तैल मद्यः पीडित चक्रस्येमेवोष्ण तैल । केचित्तु बहुकाल
व्रते तैलपीडनात् कोट्टककाठादेवदारुकाठवत्खडग पायितायुक्त्या यत्तैल
गृह्यते तच्चक्रतैलमित्याहुः ।

मरिचं तमाळपत्रं कुष्ठं समन शिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुपितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ ७३ ॥

तेनालिप्तं सिध्मसप्ताहाद्घर्मसेविनेपैति ।

मासान्नवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

मरिचादिकं तैलेन युक्तं सप्तदिनानि ताम्रभाजने स्थितं तेन च मरि-
चादिना सिध्ममालिप्तं घर्मसेविनो नरस्य सप्ताहेनापैति । मासाद्यस्त-
योत्थितं भिन्नं नश्यति । स्नानेन विना विशुद्धस्य नरस्य । चनल आर्याः ।
आर्याश्च जघनचपलाः ।

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिलुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यंगात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

अपामार्गक्षारोदके सप्तारान् परिलुते मुवर्णलतातैलं पक्रमभ्यंगेन सि-
ध्मं नाशयति ।

वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजम् ।

तक्त्रेण भीमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

काकजंघामूलं वमन्याः परं मूलकबीजं तक्त्रेणांगारकादिने लेपः सिध्म-
मः सिद्धः ।

जीवंतीमंजिष्ठादार्वा कं पिच्छकं पयस्सुत्थम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥

देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ।

चर्मककुट्टकिटिभं कुष्टं शाम्पत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

एष घृततैलपाकः घृततैलाभ्यां पाको यस्य योगस्य स घृततैलपा-
को गमकन्वात्समासः । सिद्धो नियन्त्रः । सिद्धेऽहिमन्याके सर्जरसो मद्दनेन
सह देयः । तेन सिद्धेन योगेन विपादिकाऽभ्यक्ता नश्यति । तथा चर्म-
ककुटादिकं च शाम्पति । क्षीरमन्त्राक्तं ग्राह्यं योगिकत्वाद्दृढवैद्यव्यवहाराच्च ।
आर्यारिक्तः ।

• मूलंसप्ताब्हात्त्वक्शिरिपाश्वमारादर्कान्मालत्याश्चित्रकास्फोतनिवाता
बीजं कार्जं सार्धपं प्रापुनाटं श्रैष्ठा जंतुघ्नं श्यूपणं द्वे हरिद्रे ॥७९॥
तिलतैलं साधितं तैः समूत्रैस्त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।
अभ्यंगेन श्लेष्मवातोद्भवानां नाशाय बज्रकं बज्रतुल्यम् ॥८०॥

सप्तपर्णमूल शिरीषादीनां त्वक् करजादीनां बीजं तथा त्रिफलादयः
एतैर्गोमूत्रसहितैस्तिलतैल पक्का वातकफोद्भवानां त्वग्दोषाणां तथा दुष्ट-
नाडीव्रणानामभ्यंगेन नाशाय बज्रकसत्रमेतदल समर्थम् । तथा बज्रतुल्यम-
प्याहतशक्तित्वात् ।

एरंडताक्ष्यघननोपकदंबभाङ्गांकपिल्लवेष्टफलिनोसुरवारुणीभिः ।
निगुण्ड्यरुष्करसुराहसुवर्णदुग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ८१
तुल्यस्तुर्गर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशौंघ्रंथिमालाघ्नम् ॥ ८२ ॥

एरडादिभिस्तुल्यस्तुर्गर्कदुग्धमिश्रं तैल पक्क महावज्रसत्र स्मृतम् । अ-
तिशयेन वज्रकगुण श्वित्रादिघ्नम् । वसततिलके आर्या च ।

कुष्ठाश्वमारभृङ्गाकमूत्रस्तुक्क्षीरसैधवैः ।
तैलं सिद्धं विषावापमभ्यंगात्कुष्टजित्परम् ॥ ८३ ॥

कुष्ठादिभिः सिद्ध तैल विषावापमभ्यगात्पर कुष्टइत् ।

सिद्धं सिक्थकासिद्धूरपुरतुत्यकताक्ष्यजैः ।
कच्छुं विचर्चिका वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

सिक्थकादिभिः पक्क सर्पपतैल कच्छुादीनिहति ।

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टं कुष्टसिद्धार्थकाश्च ।
तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रुपूक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ८५

लाक्षादयो निशा च तक्रोन्मिश्रो दद्रुपु लेप उक्तः । मूलकबीजं च
तक्रमिश्रं तद्वत् । शालिनीवृत्तम् ।

चित्रकसोभांजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणी ।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दंती द्रवंती च ॥ ८६ ॥

लाक्षारसांजनैलापुनर्नवा चेति कुष्टिनां लेपाः ।
दधिमंडयुताः पादैः पट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

चित्रकादयो दधिमंडान्विताः, पादैः पट्टातश्लेष्मकुष्टघ्ना गदिताः ।
तत्र चित्रकसोभांजनकाचित्येको लेपः । गुडूच्यपामार्गदेवदारुणीति द्वितीयः ।
एवमन्येपि वेद्याः । आयौ ।

जलवाप्यलोहकेसरपत्रछवचंदनमृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्टे ॥ ८८ ॥

बलादीनि भागोत्तराणि सिद्धः पित्तकफकुष्टे मलेपः । जल बालकं ।
वाप्यं कुष्टम् । जवनचपलार्या ।

तिक्तघृतैर्घृतघृतैरभ्यंगो दह्यमानकुष्टेषु ।
तैलैश्चंदनमधुकप्रपीडरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८९ ॥
श्लेदे प्रपतति चांगे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

तिक्तद्रव्यसाधितैर्घृतैस्तथा जलेन धीतैर्घृतैरभ्यंगो दाहयुक्तेषु कुष्टेषु
हितः । श्लेदे च मकरपेण पतति सति तैलैश्चंदनादिभिर्युक्तैरभ्यंगः । च-
शब्दादृतैश्च । मरुतत्वाद्वितः । अंगे दाहादिमति शीतप्रदेहसेकास्तिक्त
च घृत हितम् । व्यधन सिराव्यधः ।

सदिरवृषनिंबकुटजाः श्रेष्ठाः रुमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः ।
अंतर्बहिःप्रयुक्ताः रुमिकुष्टनुदः सगोमूत्राः ॥ ९१ ॥

* खदिरादयो गोमूत्रान्विता अभ्यतर बाह्यतश्च युक्ताः कृमियुतकु-
ष्टहतः ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्टेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाश्रयम् ॥ ९२ ॥

वाताधिकेषु कुष्टेषु घृतमग्रे पूर्वं हितम् । श्लेष्माधिकेषु च वमनम् । पि-
त्तोत्तरेषु रक्तमोक्षो विरेचन चाग्रे हितम् ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥

निर्हृतास्रदोषाणां तथा संशोधिताशयानां कुष्ठानां ये लेपा युज्यन्ते
तेषां सद्यः शीघ्रमेव सिद्धिरामयनिवृत्तिर्भवति । अत्र एवेदमाह ।

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यांतरे कृते शमने ।

स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्टमतिवर्तते साध्यम् ॥ ९४ ॥

दोषे वातादौ हृते रक्तेऽपनीते बाह्येऽभ्यतरे शमने कृते स्नेहे कृते च का-
ले युक्ते कुष्टं साध्यं नातिवर्तते । अपितूपशाम्यति । आर्या पट् । अन्यत्र
बधनचपलाः ।

बहुदोषः संशोध्यः कुष्टी बहुशोनुरक्षता प्राणान् ।

दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ ९५ ॥

बहुदोषः कुष्टी प्राणान् रक्षता भिषजा पुन पुन संशोध्यः । एकहे-
लयैव कस्मान्न शोध्यत इत्याह । यस्माद्दोषेऽतिमात्रहृते सत्यबलं नरं वातो
द्रागेव हन्यात् । आर्या ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यम्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।
शुद्धिर्भूमिस्त्रिरात्रात्रिरात्रात्त्रिरात्रात्पष्टे पष्टे मास्यमृगमोक्षणानि ॥९६॥

असौ कुष्टी पक्षेण वमनानि सेवेत । मासान्मासादधःशोधनानि भजेत् ।
धिरसि त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात् । षष्ठे मासि रक्तमोक्षश्च स्यात् ।

यो दुर्वातो दुर्विरिक्तोथवा स्यात्कुष्टी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।
निःसंदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ९७

यः कुष्टी कृतासम्यग्बमनविरेचनः स्यात् । असाबुद्धतैर्दोषैर्व्याप्यते । एवं
निश्चयेनासाध्यत्वं याति । तस्माद्धेतोरस्य कुष्टिनः कृत्स्नान्निखिलान् दोषा-
न्निर्हरेत् । शालिनीवृत्तम् ।

व्रतदम्यमसेवात्यागशीलाभियोगो
द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।
शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि
प्रकटितमलपापं कुष्टमुन्मूलयति ॥ ९८ ॥

व्रतादिसेवात्यागाद्यभासो द्विजादिपूजा सर्वसत्त्वमैत्री शिवायाराधनानि
कुष्टं प्रकटितमलपापं नाशयति । शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रारुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकि-
त्सास्थाने कुष्टचिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यायते ॥

अथातः श्वित्ररुमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चिकित्सासाम्यमाह ।

कुष्टादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।

श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

यद्यस्मात्कुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितं निर्यं तथा शीघ्रतरमसाभ्यत्वं श्वित्र
यानि । अतोऽस्माद्धेतोस्तस्य श्वित्रस्य शमाय यत्नं कुर्यात् । यथा ज्वलिते
गृहे । आर्या ।

• संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ।

श्वित्रे स्त्रंसनमर्ष्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥

तं पीत्वा भक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुरुग्रहं पिपासुः पिबेत्पेयाम् ॥ ३ ॥

प्रथममेव शरीरस्य संशोधनं विशेषेण प्रयोजयेत् । तदेवाह । श्वित्रे
मलयूरसो बकूचिकाकाथः सह गुडया क्षुद्ध्या सगुडो निरेचनमिष्यते ।
मुखचपला । तं काथ पीत्वाऽभ्यक्तशरीरः सन् यथाशक्ति सूर्यकिरणसं-
तापं भजेत् । विरिक्तश्च सन् पिपासितः पेयं त्रीणि दिनानि पिबेत् ।

श्वित्रेऽग्रे ये स्फोटा जायन्ते कंटकेन तान् भिद्यात् ।

स्फोटेषु निष्ठुतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं प्रियंगुं शतपुष्पां चांभसा समुत्काथ्य ।

पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

श्वित्रे साभ्यंगे ये स्फोटा उद्भवन्ति तस्फोटकान् कटकेन भिद्यात् ।
स्फोटेषु निष्ठुतेषु सत्सु प्रातः प्रातस्त्रीणि दिनानि मलयादीनि समु-
त्काथ्य पिबेत् । पालाशं वा क्षारं फाणितयुक्तं यथाशक्ति पिबेत् ।
तिष्ठ आर्याः ।

फलवक्षश्चक्षवल्कलनिर्यूहेर्णेंदुराजिकाकल्कम् ॥

पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तत्रेण भोजनं निर्लवणम् ॥ ६ ॥

फल्गो अक्षस्य च त्वचो निर्यूहः काथस्तेन बकूच्याः कल्कं पीत्वा
उष्ण आतपे स्थितस्य स्फोटेषु जातेषु सत्सु तत्रेण सह भोजनं निर्लवणं
हितम् । आर्यागीतिः ।

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योपयुक्तं सर्पिःकुंभे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्टदृष्टं विधानम् ॥७॥

गोमूत्रं चित्रकादियुक्तं मार्क्षाकान्वितं घृतकुंभे स्थापितं पक्षं यावत् प-
क्षादूर्ध्वं श्वित्रवता तलेयं । अस्मै च श्वित्रिणे कुष्टोक्त विधानं । अस्मै इति
क्रियाग्रहणात्संमदानत्वं ।

मार्कवमथवा खादेद्भ्रष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकसृतं च दुग्धं तदनुपिवेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥

भृंगराजं वा तैलेन भ्रष्टं लोहपात्रस्थं खादेत् । भुक्त्वा च पक्षाद्वीजकसृतं
क्षीरं श्वित्रशाल्यै पिवेत् । आर्या ।

पूतीकार्कव्याधिघातस्नुहीनां मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।
घ्नंत्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामद्रूपामाकोष्ठान्दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥

पूतिकादीनां पल्लवा गोमूत्रेण पिष्टास्तथा जातिपल्लवा गोमूत्रपिष्टाः
मलेपतः श्वित्रादीन् घ्नन्ति ।

द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं वा श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥

१ द्वीपिसंबंधि चर्म दग्धं हस्तिजं च चर्म दग्धं तैलान्वितो लेपः श्वित्रेऽ-
तिशयेन वरः ।

पूतिःकीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकीपि हन्ति ॥ १०

पूतिःकीटो रामवृक्षजेन क्षारेण लेपत एक एव श्वित्रं हन्ति । पूतिःकीटो
वर्षाकान्धोद्भवः । पिलिदिकेनि लोके मसिद्धः । शालिन्धौवृत्ते ।

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जरांगानन्हिच्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून् ।
एवं वारंस्त्रिंस्तैस्ततःश्लेष्णपिष्टैः स्नुह्या क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ११

स्फोटहेतून् भलातकान् जर्जरीकृतान्निश गोमूत्रे स्थितान् दिवसे छा-

यायां शोषयेत् । एवं त्रीन् धारा-मूत्रस्थितांश्छोषयेत् । शोषितांश्च ततो-
नंतरं तैः खुद्दीक्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टैः श्वित्रशात्स्यै लेप । वैश्वदेवी ।

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मयी ।

शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीत्रैरं वा तदाहृतम् ॥ १२ ॥

कृष्णसर्पजा मयी ह्यक्षतैलेन द्रुतो लेपो मयूरपित्तलेपश्च पूर्वगुणः ।
अथवा न्हीत्रैर दग्धं तेनाक्षतैलेनालोडितं लेपस्तद्वत् ।

कुडवो वल्गुजत्रीजाद्वरितालचतुर्थभागसंमिश्र ।

मूत्रेण गंवा पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

वाकूचीत्रीजं पलचतुष्टयम् । हरितालपल गोमूत्रेण पिष्ट श्वित्रे सवर्णकर
स्यात् । आर्या ।

क्षारे सुदग्धे गजलिङ्गे च गजस्य मूत्रेण परिस्तुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवलगुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्चिकणतागतेन तेन प्रलिपन्बहुशः प्रघृष्टम् ।

कुष्टं मर्षां वा तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमासजातम् ॥ १५ ॥

गजपुरीषजे क्षारे सुदग्धे द्रोणप्रमाणे यथाममाणे गजस्य मूत्रेण
क्षारत्रिभिना परिस्तुतेऽस्मिन्वाकूचीत्रीजं दत्त्वा पचेत् । किंभूतम् । दश
भागयुक्तम् । दशभिर्भागैः मकृतत्वात् क्षारस्य सत्रधिमिश्रितं तेन चि-
कणतां गतेन पुरुषो बहुशः प्रघृष्ट श्वित्रं प्रलिपन् जयेत् । कुष्टादींश्वा-
धिमासरूपता यच्च व्रणे स्यात्तच्च जयेत् । उपजानी ।

मच्छातकद्दीपिसुधाकर्मूलं गुंजाफलत्रूपणशंखचूर्णम् ।

तुत्थं सकुष्टं लवणानि पंच क्षारद्वयं लागलिकां च पक्ता ॥ १६ ॥

स्तुगर्कदुग्धे घनमायसस्यं शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।

कुष्टे किलासे तिलकालकेषु मासेषु दुर्नामेषु चर्मकोले ॥ १७ ॥

शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्मक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

भस्मातकादिकं स्फुगर्कयोर्दुग्धे पक्का घनमायसपात्रस्थितं तदेतच्छला-
कया लेपं कुटादिषु विदर्धत । इंद्रवज्रोपजाती । श्वित्रं कस्यचिदेव
नरस्य क्षीणकलुषस्य शुध्यादिभिः श्याम्यति । आर्या ।

इति श्वित्रचिकित्सा ।

अस्मादनंतरं कृमिचिकित्सितं व्याख्यायते चिकित्सासामान्यात् ।

स्निग्धस्विन्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
उत्क्षेपितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोपिते ॥ १९ ॥
सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वा र्धवारिणि ।
तं कपायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥
सतैलस्वर्जिकाक्षारं गुंज्याद्वस्ति ततोहनि ।
तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ॥ २१ ॥
त्रिवृत्कल्कं फलकणाकपायालोडितं ततः ।
ऊर्ध्वाधः रोधिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥
कटुतिक्तकपायाणां कपायैः परिपेचनम् ।
काले विडंगतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

कृमिणमुदरं यस्येति पामादित्वादनूपत्ययः । तस्मिन् कृमिणोदरे
स्निग्धस्विन्ने तथा गुडादिभिरुत्क्षेपिताः स्वस्थानाश्च्यारिताः कृमयः कफश्च
यस्य तस्मिन्स्वथाभूत उदरे तथा समुत्क्षेपितादनंतरं तां शर्वरीं सुखोपिते
सति सतैलस्वर्जिकाक्षारं वास्ति गुंज्यात् । कथमित्याह । सुरसादिगणं गो-
मूत्रेऽर्धवारिणि क्वाथयित्वा ततस्तं कपायं कणादीनां कन्केन योजितं
मिश्रं कृत्वा । ततो निरूढादनंतरं तस्मिन्नेवाहनि तं निरूढं विरेचनं
त्रिवृत्कल्कं फलादिकपायालोडितं पाययेत् । ततोऽनंतरमुर्ध्वाधः रोधिते

तस्मिन् पंचकोलयुतं क्रमं पेयाविलेप्यादिकं कुर्यात् । ततः कट्टादिभिः
कपायैः परिपेचितं समनंतरं यदा संधुक्षितोभिस्तदा तस्मिन्काले विडंग-
तेलेन तमनुवासयेत् ।

शिरोरोगनिपेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।

उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्त्रेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥

शिरोरोगप्रतिपेधे यदुक्तं तन्मूर्धगेषु कृमिश्वाचरेत् । अनु पश्चात्
मभूततिक्तकटुकमल्पस्त्रेहं च भोजनमाचरेत् ।

विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।

पिबेत्सस्वर्जिकाक्षारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥

तथा विडंगादिभिरनक्रसाधितां पेयां पिबेत् ।

रसं शिरीषाकिणिहिपारिजद्रककैयुकात् ।

पलाशबीजपचूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥

सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान् पृथक् ।

शिरीषादिरसं पिबेत् । किणिही गिरिकाण्ठिका । पलाशबीजादीनां वा
रसं माक्षिकान्वितं पृथक् पिबेत् । अथवा सुरसादीन् क्षौद्रयुतान् पृथक्
लिह्यात् ।

शतकृत्वोश्वविट्चूर्णं विडंगकाथभाषितम् ॥ २७ ॥

कृमिमान्मधुना लिह्याद्भाषितं वा वरारसैः ।

अश्वपुरीषचूर्णं बहून् वारान् विडंगकाथेन भाषितमथवाऽश्वशकृच्चूर्णं
त्रिकलाकाथेन साधितं मधुना कृमिमालिह्यात् ।

शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ॥ २८ ॥

शिरोगतेषु कृमिषु तच्छिरोरोगनिपेधोक्तं चूर्णं प्रथमनं नस्यं वा चरेत् ।

आखुकर्णो किसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्ता पूपलिकां खादेद्धान्याम्लं च पिवेदनु ॥ २९ ॥
 सपंचकोललवणमसांद्रं तक्रमेव वा ।

तथा मूषीककर्णापह्नवैः सूक्ष्मचूर्णितैः शालिचूर्णमिश्रितैः पूपलिका पक्ता
 खादेत्तदनुपश्वाच्च धान्याम्लं पिवेत् । अथवा तक्रं मथितं पचकोललवण
 युतं पिवेत् ।

नीपमार्कवनिगुंडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥ ३० ॥
 विडंगचूर्णमिश्रीर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

नीपादिष्वयमेव पूर्वोक्तो मूषिकपर्णापह्नवविधिः कल्प्यः । अथवा पिष्टै-
 विडंगचूर्णमिश्रितैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडंगतंडुलैर्युक्तमर्धांशैरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्ती च योजयेत् ।
 सुराहसरलस्त्रेहं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

अरुष्करज तैलं पाने वस्ती च योजयेत् । किंभूतम् । अर्धभागप्रमाणै-
 विडंगतंडुलैर्मिश्रितं तथा दिनमातपस्थितम् । दिनमित्यतसयोगे द्वितीया ।
 देवदारुदितैलं पृथगेव विडंगतंडुलान्वितमातपस्थितं कल्पयेत् ।

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्द्विस्तिविरेचने ।

पुरीषजेषु कृमिषु सुतरां वस्ति विरेचनं च स्यात् ।

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

कफजन्मसु कृमिषु शिरोविरेकं नस्य वमनं शमनं च कुर्यात् ।

रक्तजाना प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ।

इंद्रलसविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

रक्तोत्थानां कृमीणां कुष्ठचिकित्तिनात्मतीकारं विदध्यान् । ल्यब्लोपे
पचमी । कुष्ठचिकित्तिस्तोक्तमपेक्ष्येत्यर्थः । रोमभोजिषु कृमिध्वद्रुसविधि-
रुत्तरे वक्ष्यमाणशिरोरोगप्रतिषेधः कार्यः ।

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥ ३५ ॥

कृमीन् जिहासुः क्षीरादीन् वर्जयेत् । उपवातिवृत्तम् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुदराख्यटीकायां चिकित्सित-
स्थाने ध्वित्रकृमिचिकित्सित नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । सर्वचिकि-
त्सावाधितत्वात् ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलं निरुपस्तंभमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रातं समाश्वास्य पयोभि स्नेहयेत्पुनः ।

यूपैर्ग्राम्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कसरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः ।

वातघ्नैस्तर्पणैश्चात्रैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वभ्यक्तं स्नेहसयुक्तैः शंकराद्यैः पुनः पुनः ।

केवलं शुद्धं तथा निरुपस्तंभमग्न्येनाधानकेन समीपसभविनाऽनाधा-
रितमिदं वायुं स्नेहैरादावेवोपाचरेत् । कथमित्याह । सर्पिर्वित्यादि । ननु
तैलस्य पवनविग्रये माधान्यादेव निर्देशः कर्तुं युक्तः । तैलवसामज्जासर्पि-

पानैरिति । युक्तमाह भवान् । किंत्वाजन्मसाल्यात्सर्पिःप्रधानमनवरतामिति
 सर्पिः प्रागुपन्यस्तम् । सर्पिःपानादिभिस्तावत्स्नेहयेत् । यावत्स्नेहोद्वेगः क्रम
 इत्यादिस्नेहलक्षणं स्यात् । स्नेहाक्रांतं च नरं पयोभिः समाश्वास्य पुनः-
 पुनर्यूषादिभिः स्नेहान्वितैः स्नेहयेत् । तथा तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेह-
 येत् । ततोऽनंतरं सुष्टुभ्यक्तं संतं शंकराद्यैः स्वदैः स्वेदविधिगदितैः पुनः-
 पुनः स्वेदयेत् । एव स्वेदिते सति यो गुणः स्यात्तमाह ।

स्नेहाक्तं स्विन्नमंगं तु वक्रं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

स्नेहाम्यक्तं गात्रं स्विन्नं सद्वक्रं स्तब्धं च तथा सरुजं यथेष्टं सुखमेवा-
 नामयितुं शक्यते । बलहलसंचलनेऽनुपसर्गाणां वाभिनुमीति नामयितु-
 मित्यत्र न ह्रस्वत्वं । एतदेव दृष्टांतद्वारेण प्रतिपादयन्नाह ।

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हि यस्माच्छुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेदसंयोजनेन कर्मण्यतां नेतुं श-
 क्यन्ते । किं पुनर्जीवतां गात्राणि न शक्यन्ते । शक्यंत एवेत्यर्थः । शक्यमिति
 पूर्वोक्तक्रममात्रे नपुसकत्वमेकत्वं वा । यथा कालिदासस्य । शक्यमंगुलिभि-
 रुद्धृतैरथः शाखिनां पतितपुष्पकौमलैः । पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कच-
 यितु तवालकानिति ।

हर्षतोदरुगायामशोफस्तंभत्रहादयः ॥ ६ ॥

स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।

स्विन्नस्य पुसो हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यन्ति मृदुत्व च गात्रेषु जायते ।

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥

बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याभिवर्धयेत् ।

तथा स्विन्नस्य स्नेह उपयोजितो धातून् विशुष्कान् द्रागेव पुष्णाति
 तथाऽस्य नातरोगिणो बलादीनभिवर्धयेत् ।

असक्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

तमातुर पुनः स्नेहस्वेदाभ्यां योजयेत् । तथैव कृते स्नेहमृदौ कोष्ठे
सति सर्वे वातरोगा नश्यति ।

यद्येतेन सद्योपत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।

अनेन कर्मणा चेन्न शाम्यति वातामयस्तदा त वातामयिन मृदुभिर्द्रव्यैः
कर्णिकारादिभिः स्नेहान्वितैर्विशोधयेत् ।

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
पयसैरंडतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ।

तिल्वकेन पक्व सातलया वा पक्व क्षीरेण वा सहरंडतैलं पिबेत् । तच्च पीत
दोषहर शिव च स्यात् । ननु किमित्यनुलोमन क्रियत इत्याह ।

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चित् ॥ ११ ॥
स्रोतो रुध्वाऽनिलं रुध्वात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

यस्मात्स्निग्धादिभिराहारैर्मलश्चित् स्रोतांसि रुध्वा वायु रुध्वात् ।
तस्मान्मासतमनुलोमयेत् ।

दुर्बलोऽयो विरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
दोषनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाम्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥

यो नरो दुर्बलो विरेचनाहो भवेत्त नर निरूहैरुपाचरेत् । किमुतैः ।

आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।

सुखांबुना पट्टचरणं वचादि वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

संधुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।

मूत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्बिल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥

आमाशयगते वाते सति तथा वमितश्वासी मतिभोजितश्च तस्मिन्वमिते प्रतिभोजिते नर उष्णजलेन पट्टचरणं वचादिगणं प्रयोजयेत् । पट्टचरणयोगः सप्रहादेवावगतव्यः । तत्रैव पठ्यते । दावीकालिंगकटुकानिविषाभिपाठामूत्रेण सूक्ष्मरजसा धरणप्रमाणाः । पीता जयति गुदजोदरकुष्ठमेहकोष्ठानिलाढ्यपवनप्रहर्षामदोपानिति । धरणं पलस्य दशमो भागः । अग्नौ सदीपिते सति तन्नरं केवलं वातिको विधिः कार्य इति शेषः । नाभिप्रदेशस्थे वाते मत्स्यान् बिल्वशलाटुभिः सिद्धान् योजयेत् ।

वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते वावपीडकः ।

अधोनाभेः स्थिते वातेऽवपीडकः शस्यते । चशब्दान्मत्स्याश्च ।

कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥

कोष्ठगे वायौ क्षाराद्याः पाचना दीपनाश्च हिताः ।

हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धम्

हृदयस्थिते समीरणे क्षीरं शालिपर्ण्यां शृतं हितम् ।

शिरोवस्तिः शिरोगते ।

स्नेहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥

शिरोगते तु शिरोवस्तिः शस्यते । स्नेहिकं नस्य तथा धूमः कर्णादि-
तर्पणं च हितम् ।

स्वेदाभ्यंगानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।

त्वक्स्थे मरुति र्दोदादीनि हितानि । हृदयप्रियं चान्नं च हितम् ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥

रक्तस्थे महति शीताः प्रदेहा रक्तमोक्षणं च हितम् ।

विरेको मांसमेदस्थे निरूहाः शमनानि च ।

मांसमेद स्थिते वायौ विरेकस्तथा निरूहाः शमनानि च हितानि ।

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥

अस्थिमज्जास्थ मासुत बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैर्जयेत् ।

प्रहर्षोन्नं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

शुक्रस्थे समीरणे प्रहर्षण तथा बलशुक्रकारि चान्न हितम् ।

विवद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥

विरिक्तं प्रतिशुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।

शुक्र च रूद्धमार्गं दृष्ट्वा विरेक च दद्यात् । विरिक्तं प्रतिशुक्तं च नर
पूर्वोदिता क्रिया कारयेत् । इक्रोरन्यतरस्यामितिप्रतिशुक्तस्यापिकर्मत्वम् ।

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥

सिताकाशमर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ।

वातेन गर्भे शुष्के सति बालानां च विशुष्यतां शर्करादिभिः सिद्धं
क्षीरमुत्थापने हितम् ।

स्नावसंधिशिरोभाप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥

स्नावादिभाप्ते स्नेहदाहोपनाहनं हितम् ।

तैलं संकुचितेऽभ्यंगो मापसैधवसाधितम् ।

सकुचितेऽंगे सति मापसैधवसाधित तैलमभ्यंग' ।

आमारधूमलवणतैलैर्लेपः स्तुतेऽसृजि ॥ २३ ॥

सुतेऽंगे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।

रक्ते स्मृते सत्यागारधूमादिभिर्लेपः । सुप्ते गात्रे तथा वेष्टनयुक्ते चोप-
नाहः कार्यः । उल्लेपकादीनामसाध्यान्महात्ययत्नादपतानकस्य तावच्चिकि-
त्सामाह ।

अथापतानकेनार्तमस्त्रस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥

अस्तब्धमेद्रमस्वेदं बहिरायामवर्जितम् ।

अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

अथानतर वातव्याधयः संज्ञानिर्दिष्टाः प्रस्तूयन्ते । एनमपतानकार्तं नर-
मस्त्रस्ताक्षादियुक्तं यावदखट्वाघातिनं च त्वरितं कृत्वोपक्रमेत् ।

तत्र प्राग्मेव मुस्त्रिग्धं स्विन्नागे तीक्ष्णनावनम् ।

स्रोतोविशुद्ध्ये युञ्ज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥

विदार्यादिगणकायदधिक्षीररसैः शृतम् ।

नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥

तस्मिन्नपतानकार्ते नरे पूर्वमेव च सुष्टुस्त्रिग्धागे स्विन्नागे च तीक्ष्णं
नस्य त्रिकटुकादिना स्रोतोविशुद्ध्ये योज्यं । ततो नतरमच्छपानं घृतं युजी-
त । कतरदित्याह । विदार्यादिगणसृतम् । घृतादिदार्यादिगणकायश्चतुर्गुणो
दधिक्षीररसाः सर्पिःसमा ग्राह्याः । तथा एव कृते सति मासतोऽनिमात्रं न
व्याप्नोति । सहसा झटित्येव च नाश्रुते ।

कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्यादिकं गणम् ।

निःकाथ्यानूपमांसं च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥

स्वादु स्कंधप्रतीवापं महास्त्रेहं विपाचयेत् ।

सेकाभ्यंगावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥

संहन्ति यातं ते ते च स्त्रेहस्वेदाः सुयोजिताः ।

कुलत्थार्दीनानूपमांसं च निःकाथ्यैतेन काथेनाम्लैर्धान्याम्लादिभिः
स्वादुरस्कंधवृत्कन्क महास्त्रेहं विपाचयेत् । स महास्त्रेहो वात हनि ।
ते ते च पृषोक्ताः स्त्रेहाः स्वेदाः सम्यग्गोत्रिताः पानं प्रति ।

वेगांतरेषु मूर्धानमसकृद्वास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥

अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।

श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विंदति ॥ ३१ ॥

वेगांतरेषु वेगांतरालेषु मूर्धानमसकृद्बहून् वारान् रेचयेत् । कैरित्याह ।
अनपीडैः । कल्काधैरवपीडस्तु सतीक्ष्णैर्मूर्धरेचन इत्युक्तैः । तथा प्रथमनै-
र्धान विरेचनैश्चूर्णैर्युग्यादित्युक्तैः । एतैश्च तीक्ष्णैस्तीक्ष्णद्रव्यकृतैरतएव
श्लेष्मनाशनैः । एव कृते सति श्वसनासु श्लेष्मविमुक्तासु संज्ञां चेतनां
स रोगी लभते । माणनाड्यो हृदाश्रिताः श्वसना इत्युच्यते ।

सौवर्चलाभयाव्योपसिद्धं सर्पिश्रलेऽधिके ।

वायावधिके सौवर्चलादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं सर्पिर्हितम् ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपंचमूलम् ॥३२

सैरंडसिंहीत्रिदृतं घटेऽपां पक्त्वा पचेत्पादसृतेन तेन ।

दधःपात्रे यावशूकात्त्रिविल्वैः सर्पिः प्रस्थं हंति तत्सेव्यमानम् ।

दुष्टान्वातानेकसर्वांगसंस्थान्योनिव्यापदुल्मवर्धोदरं च ॥३३॥

तिल्वकतो लोभात् पलाष्टकं त्रिकलायाः प्रस्थं महत्पंचमूलं पृथक्
पलभाग । किंभूत पंचमूलम् । एरडव्याघ्रीत्रिवृताभिर्युक्तम् । एतेऽपि पलांशा
इत्यर्थः । जलद्रोणे पचेत् । तेन च पादावशेषेण तथा दध आटके यवक्षा-
रपलैस्त्रिभिर्घृतप्रस्थं पचेत् । एतच्च घृतं सेव्यमानं दुष्टवान्वातान्दहति ।
उपनातिशान्तिन्यौ वृत्ते ।

विधिस्तिल्वकवद्भेद्यो शम्पाकारोकयोरपि ।

तिल्वकस्येव तिल्वकवन्महानिवरयाशोकस्य विधिर्ज्ञेयः ।

चिकित्सितामिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥

संसृष्टदोषे संसृष्टं

एवमुक्त्वा शुद्धवातापतानके कुर्यात् । संसृष्टदोषे संसृष्टं दोषद्वयोक्तं
चिकित्सितं कुर्यात् ।

चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुंबुरूप्यभयाहिगुपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥

यवक्वाथांबुना पेयं हृत्पाश्वर्त्यपतंत्रके ।

हिंगु सौवर्चलं शुंठी दाडिमं साम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥

पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ।

कफयुक्ते तुवूर्वादिक चूर्णयित्वा यवक्वाथजलेन पेयम् । हृत्पीडादिषु ।
अथवा हिग्वादिक यवक्वाथांबुना पेयम् । श्लेष्मवति हृद्रोगे च यत्कथित
तच्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद्वाह्याभ्यांतरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥

तैलद्रोण्यां च शयनमांतरोऽत्र सुदुस्तरः ।

आयामयोर्वाह्याभ्यंतरयोरर्दितवत्क्रिया स्यात् । तैलद्रोण्यां शयन चा-
त्राज्ञयोर्मध्यादांतर आयामः सुदुस्तरौक्तिकृष्टसाध्यः ।

विवर्णदंतवदनः स्वस्तांगो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥

प्रस्विद्यंश्च धनुःकंभी दशरात्रं न जीवति ।

विवर्णदताध्यः स्वस्तांगादिः प्रस्वेदवाश्च धनुष्कंभी दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतोन्वधा जीवेन्मदेषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥

खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ।

हनुस्त्रंसे हनुस्त्रिग्धस्त्रिन्नौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥

उन्नामयेच्च कुशलश्चिबुकं विवृते मुखे ।

नामयेत्संवृते रोपमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥

अतोन्वधा विवर्णदतादिविपर्ययेण तथा मदेषु वेगेषु सत्सु जीवेत् । जी-
वश्च विननादिगुणः स्यात् । हनुस्त्रंसे तु हनुस्त्रिग्धस्त्रिन्नौ सतौ स्वस्थान
मापयेत् । कुगलो भिषग्भिवृते मुखे सति चिबुकमूर्ध्वं नामयेत् । शेष चि-
क्त्रिग्धमेकायामवदाचरेत् । अर्दितवदाचरेत् ।

जिह्वास्तंभे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

जिह्वायाः स्तंभे सति यथावस्थं वातस्योपक्रमः कार्यः । स्नेहनस्वे-
दान्वितः ।

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥

सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते सिराव्यधः ।

अर्दिते नावनादि चिकित्सित । शोफान्विते सति वमनं कार्यम् । दाहा-
दियुक्ते सति सिराव्यधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

पक्षाघाते स्नेहनं तथा विरेकः कार्यः स्नेहान्वितः ।

अवबाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।

अवबाहौ नस्यादि हितम् । आमे तूपवात एव हितं इत्युवाच संग्रहे ।

ऊरुस्तंभे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्माममेदोत्राहुल्याद्युत्त्या तत्क्षपणान्यतः ।

कुर्याद्रक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥

शाकैरलवणैः शास्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ।

जांगलैरघृतैर्मसैर्मध्वभोरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥

वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैधवैः ।

आमवाते सुखाभोभिः पेयः पट्टचरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

ऊरुस्तंभे तु स्नेहादि न हितं श्लेष्माममेदोत्राहुल्यात् । अस्माच्च हेतो-
स्तयो रामश्लेष्मणोः क्षपणानि क्षयकारणानि युज्यात् । रक्षोपचारार्थं मध्व-
भोरिष्टपायिनो यथाभ्यः शाकैरीरलवणैस्तथा जलैः शृतैस्तथा नासैः सह ।

• किंभूतैर्जांगलैस्तथा घृतरहितैर्हिताः ।

लिह्यात्क्षौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्राकणाघनान् ।

कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निमुरदारुजम् ॥ ४८ ॥

मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसंभवम् ।

अथवा क्षौद्रेण त्रिफलादिकं कल्कं लिह्यात् । चव्यादिकं वा कल्कं मा-
क्षिकान्विन लिह्यात् । अथवा गोमूत्रेण हरीतकीमभ्यसेत् । तथा गुग्गुलुं
शिलाजतु वा शीलयेत् ।

व्योपाग्निमुस्तत्रिफलाविडंगैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥

खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।

व्योपादिभिर्नवभिर्द्रव्यैर्गुग्गुलुं तुल्यं भक्षयन् सर्वाग्नेदःश्लेष्मामवात-
जान् व्याधीन् हति ।

शाम्यत्येवं कफाक्रांतः समेदस्कः प्रभंजनः ॥ ५० ॥

क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुद्धर्तनानि च ।

कुर्याच्छिह्याच्च मूत्राढ्यैः करंजफलसर्पपैः ॥ ५१ ॥

मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिबजैः समुराह्वयैः ।

सक्षौद्रसर्पपापकलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥

एव प्रागुक्ते क्रियाक्रमे कृते सति कफावृत्तो मरुत् समेदस्कश्च शाम्य-
ति । तथा क्षारमूत्रयुतान् स्वेदादीन् कुर्यात् । तथा करंजफलसर्पपैः प्रभूत-
मूत्रालोडितैर्लिपेन् । अथवा मूलैर्कादिजैः क्षौद्रादियुतैर्लिपेन् ।

कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ।

स्थलान्युल्लंघयेद्वारी शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥

स्थिरतोयं सरःक्षेमं प्रतिस्त्रोतो नदी तरेत् ।

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

एनमूर्च्छंभिण सोढुं शक्ये व्यायामे मेदः कफक्षयाय मवर्तयेत् । शक्य
इति शक्तिमहोत्थेतिशेत् । व्यायामं शक्ये. कारयेदित्यर्थः । तमेव व्यायाममा

ह । स्थलान्गुह्ययेत् । नारीर्यथाशक्ति शीलयेत् । स्थिरतोय सरस्तरेत् ।
 क्षेम प्राहादिरहितम् । तथा नदीस्तरेत् । कथ । मतिस्त्रोन स्रोतोभिमुख ।
 श्लेष्ममेदक्षये सत्यस्मिन् स्नेहादीनवचारयेत् ।

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ।

शेषेषु च वातरोगेषु स्थानदूष्यादीन्निरूप्य चिकित्सित कार्यम् ।

सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंभसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिचेद् द्रुतविलंबितगोभवतीच्छया ९९

सहचरादि कथित तैलयुत पिचन्मार्तुतार्दितशरीर इच्छया द्रुतगमनो
 विलंबितगमनो वा भवति । तत्रकृता सुमतिनैतद्वा तस्य वृत्तस्य नामापि
 श्लिष्ट कृत्वा निबद्ध । द्रुतविलंबितान्द्वयमेतदृत्तम् । तस्य च लक्षणम् । द्रुतविल-
 बितमाह नभौ भरौ इति ।

रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्पलीशाठिपौष्करम् ।

पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ९६ ॥

रास्त्रादीन् पिष्ट्वा सर्पिं सामान्यपरिभाषया विपाचयेत् । तच्च सुष्टु-
 वातरोगहत् ।

निबामृतावृषपटोलनिदिग्धिवाना

भागान् पृथग् दश पलान् विपचेद्वटेऽपाम् ।

अष्टाशरोपितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ ९७ ॥

पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्या

द्विसारनागरनिशामिशिनव्यकुट्टैः ।

तेजोवृत्तीभरिचक्रस्तकद्विप्यक्ताग्नि

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ९८ ॥

मंजिष्ठयातिविषया विषया यवान्या
 संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ।
 तत्सेवितं प्रथमति प्रचलं समीरं
 संध्यास्थिमज्जगतमप्यथ कुष्टमीढंक् ॥ ५९ ॥
 नाडीव्रणार्बुदभगंदरगंडमाला
 जत्रूर्ध्वमर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
 यक्षमारुचिश्चसनपीनसकासशोफ
 इत्पांडुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

निवादीना पृथक् पृथक् दशपलानंबुद्रोणे पचेत् । तेनाष्टाशशेषेण का-
 येन पाठादिभिर्यवान्यतैः कल्कीकृतैः कर्पाशैः श्रेष्ठगुग्गुलुपलैश्च पंचभिः स-
 पिपः पुनः प्रस्थं विपचेत् । तत्सपिः शीलितं वायुमतिप्रल संध्यादिगतमपि
 पराकरोति । कुष्टमपीदृश संध्यादिगत हन्ति । तथा नाडीव्रणादीन् शमयति ।
 वसंतनिलकाश्वतस्रः ।

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ।
 तस्य शुक्तिः प्रकुंचो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

बलाबिल्वाम्बा कथिते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् । तस्य घृतमंडस्य पक्षस्य
 कर्पद्वय पल वा नस्य शिरोगते वाते प्रयोक्तव्यम् ।

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजा ।
 विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६२ ॥

तद्वत्मंडवन्नकादिजा वसा केवले वाते विशेषेण प्रयोज्या ।

जीर्णपिण्याकंपंचमूलंपृथक्क्याथ्यंकाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
 क्षीरादष्टांशंपाचयेत्तेनपानाद्धानानश्वेषुःश्रेष्मयुक्ताविशेषात् ॥ ६३ ॥

जीर्णं पिण्याकं पंचमूलं च पृथक् पृथक् काथ्य काथाभ्यामेताभ्यां तैलमेकत

एकस्मिन् तैलं मिश्रितं क्षीरादष्टाश्र पाचयेत् । तेन तैलेन वाता नश्यति ।
विशेषेण कफयुक्ताः । वैश्वदेवी ।

प्रसारिणी तुलाकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।

द्विमेदाभिशिमंजिष्ठाकुष्ठरास्त्राकुचंदनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनाराशनम् ॥ ६५ ॥

प्रसारिणीतुलाकाथे तैलप्रस्थं क्षीरसमं द्विमेदादिभिः कृत्कितैः सामा-
न्यपरिभाषयोक्तकल्कप्रमाणैर्विपचेत् । तच्चाशेषवातरोगघ्नम् ।

समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च
पलानि पंचाशदभीरुतश्च पादावशेषं विपचेद्द्वहेऽपाम् ।

तत्रसेव्यनखकुष्ठहिमैलाष्टक्प्रियंगुनलिकांबुशिलानैः

लोहितानलदलोहमुराह्वैः कोपनाभिशितुरुष्कनतैश्च ॥ ६६ ॥

तुल्यंक्षीरंपालिकैस्तैलपात्रंसिद्धं कृच्छ्रानशीलितं हंतिवातान् ।

कंपाक्षेपस्तंभशोषादियुक्तान्गुल्मोन्मादौपीनसंयोनिरोगान् ॥ ६७ ॥

सहाचरस्य मूलशाखान्वितस्य तुलां समेता दशमूलाच्च तुला शतावर्षाः
पलानि पचाशज्जलस्य चतुर्द्रोणे पादावशेषं पचेत् । तस्मिन्पादावशेषे
सेव्यादिभिः पालिकैस्तैलाढकं तुल्यक्षीरं सिद्धं शीलितं कृच्छ्रान्मारुतान्
कपादियुतान् गुल्मादींश्च हंति । स्वागताशालिन्यौ वृत्ते ।

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलकल्काद्दशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६८ ॥

अथवा नतपङ्कथास्थिराकुष्ठमुराह्वयान् ।

सैलानलदशैलेयशताहारक्तचंदनान् ॥ ६९ ॥

सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादिष्ठादशपलं क्षिपेत् ।

भेडस्य संमतं तैलं तत्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७० ॥

स्तुल्यैस्तैलाढकमञ्जारीरस्यार्धाढकं पठ्यादिभिः पलोन्मिने' पचेत् । कटु-
लघु ककौलक । कुव' कुटनटः । अवतारिते चास्मिन्-यत्रकल्कं दद्यात् ।
अनतरमेतत्तैलं विधिना प्रयोजितं कासादीन्हति । एतद्भलतैलं श्रेष्ठं
गर्भव्यापदुक्ताद्भलतैलात् । तथा वातरोगघ्नः ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
दुष्टान्वातानाशु शाति नयेयुर्वंध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ८०

एते पूर्वोक्ताः स्नेहाः पानादिषु कालेऽवसरे प्रयुक्ता दुष्टान् वातान्
द्रागेव शमयेयुः । बंध्याश्च नारीः पुत्रभाजो विदध्युः । शालिनीवृत्तम् ।

स्नेहस्त्रेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्रूपं नास्तिभिस्तं विनिर्भयेत् ॥ ८१ ॥

स्नेहस्त्रेदैश्च यदा कफो द्रुतो द्रवत्य भातः पक्काशयस्यो रूपं दर्शयेदथवा
पित्तं रूपं दर्शयेत् कफं पित्तं वा नास्तिभिवनिर्भयेत् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदक्षयदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वसुदराख्याया चिकित्सितस्थाने वातव्याधिचिकित्सितमेकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातरक्तचिकित्सितमारभ्यते । यतो वानशोणित्वास्थो
व्याधिः प्रायो वानव्याधिरेव वा शोणितयुक्तेन वायुना कृत्वाद्बहुवक्तव्याच्च
पृथगस्योपदेश इत्यत आह ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथावच्छम् ॥ १ ॥

वानशोणितिनो नरस्य स्निग्धस्य सतो बहून् वारान् लोहितमत्पालय

हरेद्वातकोपभयात् । अत एवाह । पालयन्वायुं । तथा यथादोषं दोषानतिक्रमेण तथा बलानतिक्रमेण यथादोषमित्युपलक्षणार्थं । दूष्याद्यनतिक्रमेणापि रक्तं हरेत् ।

रुग्नागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

शृंगतुंवैश्रिमिचिमाकंडूरुगदूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशादेशांतरं व्रजेत् ।

रुग्नागादिषु सत्सु जलौकाभी रुधिरं हरेत् । विमिचिमान्वितं रक्तंशृंगतुं-
वैर्हरेत् । देशादेशांतरं गच्छेदसृक् प्रच्छानेन शिरया वा हरेत् ।

अंगम्लानी तु न स्वाव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गंभीरं श्वयथुं स्तंभं कंपत्तायुशिरामयान् ।

म्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

अंगम्लानी तु सत्यां न स्वाव्यं स्यात् । तथा रूक्षं वातोत्तरं च यद्रक्तं
तदपि न स्वाव्यं । रूक्षं सति वातचिकित्सितं सेवेत । ननु कस्माद्रक्तस्वा-
वो न विधीयत इत्याह । वायुरसृक्क्षयाद्गंभीरशोफादीन् कुर्यात् ।

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

विरेचनयोग्यः पुरुषः स्नेहयित्वा विरेचनद्रव्यैः स्नेहयुतैर्विरेचनीयः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद्दृतम् ॥ ५ ॥

वाताधिके वातरक्ते पुराणं घृतं पाययेत् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।

सिद्धं सर्पपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥

श्रावण्यादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं घृतं कटुयुक्तं वातशोणितद्धत् ।

द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।

घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे सृतम् ॥ ७ ॥

तैलं पयः शर्करां च प्राययेद्दामुमूर्छितम् ।

द्राक्षामधुकयोः काथे सिद्ध वा घृत सशर्करं पिबेत् । क्षीरं च गुडुची-
श्वरसे कथितं पिबेत् । तैलादि वा समिश्रितं प्राययेत् ।

बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥

श्यामैरंडस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।

बलादिभिः घृतं पयो वातरुघ्ना नाशनं स्यात् ।

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥

धारोष्णं क्षीरं गोमूत्रयुक्तं वा दोषानुलोमनं स्यात् ।

पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्तापटोलत्रिफलामृताः ।

पिबेद्दृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥

पैत्ते पित्ताधिके वातशोणिते शतावर्यादीन् पक्त्वा पिबेत् । स्वादुतिक्त-
द्रव्यैः साधितं घृतं क्षीरं वा पिबेत् ।

क्षीरेणैरंडतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।

बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥

बहुदोषो नरो विरेकार्थमेरंडतैलं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् क्षीरो-
दनाशी स्यात् ।

कपायमभयानां वा प्राययेद्दृतभर्जितम् ।

क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥

अथवा हरीतकीनां काथं घृतभर्जितं प्राययेत् । त्रिवृतामूलचूर्णं क्षीरा-
नुपानं द्राक्षारसेन वा प्राययेत् ।

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।

नहि वस्तिसमं क्रिन्दिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥

विशेषात्पायुषार्धोरूपर्वास्थिजठरार्तिषु ।

अथवा तस्य वातरक्तगतो मलं क्षीरवस्तिभिर्गृतान्वितैर्निहेत् । य-
स्माद्द्वस्तिनूल्यं नान्यद्वातरक्तविक्रितितमस्ति । विशेषेण पाप्मादिपीडामु-
वस्तिहितः ।

मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पित्रेत्काथं कफोल्बणे ॥ १४ ॥

सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूर्त्नी वा यथा तथा ।

मुस्तादीनां काथं माक्षिकान्वितं कफोत्तरे वातशोणिते पित्रेत् । त्रिफला-
याः काथं न समालेकं पित्रेत् । सर्वेण प्रकारेण वा गुडूर्त्नी वा पित्रेत् ।

खुडं सुखुडमप्यंगे ब्रह्मचारी पिवन् जयेत् ।

पद्ममूलस्य रसैरामलकरसैर्वा लेलीतकीं वसां ब्रह्मचारी पिवन् शरीरे
खुड सुस्थिरीभूतमपि जयेत् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

इत्येवमाभ्यन्तर कर्मचिकित्सितमुक्तम् । अतः पर बाह्य कर्मोच्यते ।

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं सृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥

काजिकस्याढके तैल चतुर्भाग सर्जरसं पक्व प्रभूते जले मयित पर
ज्वरदाहार्तिनुत् ।

समभ्रूच्छिष्टमंजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।

पिंडतैलं तदभ्यंगाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त तैल पक्व सहमभ्रूच्छिष्ट मंजिष्टासर्जरससारिवाभिरावापरूपाभि-
वर्तने यत्तदेवभूत सपिंडतैलमुच्यते । तच्चाभ्यंगाद्वातरक्तरुजाहरम् ।

दशमूले सृतं क्षीरं सद्य शूलनिवारणम् ।

परिपेकोनिलप्राये तद्दत्तकोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

दशमूलेन क्षीर सिद्ध शीघ्रमेव शूलहत् परिपेकेनेत्यर्थीदवगम्यते । अत
एवाह परिपेकोनिलप्राये तथैव कोष्णेन सर्पिषा ।

त्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भि परिपेचयेत् ।

स्तंभाक्षेपकशूलात्तं कोष्णीर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

अथवा स्तभादिभिरात्तं नर चतुर्भिर्मधुरद्रव्यसाधितैः क्षेहैः कोष्णैः
परिपेचयेत् । दाहे पुनस्तैरेव शीतैः परिपेचयेत् ।

तद्द्रव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

गव्यानिकृच्छगैः क्षरिस्त्रैलविमिश्रितैः स्तंभाक्षेपकाहिभ्यामु दूर्लभं
तद्वत्प्राग्बन्धपरिपेचयेत् । दाहे पुनरेतैरेव शीतैः परिपेचयेत् ।

निकाथैर्जीवनीयानां पंचमूलस्य वा लघौः ॥ २५ ॥

जीवनीयानां द्रव्याणां निकाथैर्लघौर्वा पंचमूलस्य काथैः कोष्ठीः स्तंभा-
थार्तं परिपेचयेत् । दाहे तु शीतलैः ।

द्राक्षेशुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकम् ।

सेकार्थं तंडुलशूद्रं शर्करांभश्च शस्यते ॥ २६ ॥

दाहे द्राक्षारस दक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकं सेकार्थं शस्यते ।
तथा तंडुलांभः क्षीद्रांभः शर्करांभश्च सेकार्थं शस्यते ।

मियाः मियंवदा नार्यश्चंदनाद्रिकरस्तनाः ।

स्पर्शशीताः सुखस्पर्शां प्रति दाहं रुजं ह्रमम् ॥ २७ ॥

नार्यैः मिया बलभाः मियवचसश्चदनेनाद्रौः करश्च स्तना यासा वा
एवविधाः स्पर्शेण शीताः सुखस्पर्शाश्च दाहं ह्रमं च प्रति ।

सरगे सरुजे दाहे रक्तं हत्वा प्रलेपयेत् ।

मर्पौडरीकमंजिष्ठादावीमधुकचंदनैः ॥ २८ ॥

ससितोपलकासेक्षुमसूरैकसक्तुभिः ।

लेपो रुग्दाहवोसर्परागशोफनिबर्हणः ॥ २९ ॥

दाहे सरगे सरुजे सति रक्तं हत्वा मर्पौडरीकादिभिलेपः कार्यः । स
च लेपो रुग्दाहादिनिबर्हणः । दावीं दारुहरिद्रा । मधुक यष्टीमधुं । सितो-
पला शर्करा । एरकासक्तुः, एरकात्रीवसक्तुः ।

चातमैः साधितः स्निग्धः कृशारो मुद्गपायसः ।

तिलसर्पपिष्टैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

कृशरस्त्रिलमुद्रादिकृतो वातघ्नैः साधितो मुद्रपापसो मुद्रक्षीरे यो
मिश्रितस्त्रिलसर्पपापिंडश्च एतदुपनाहन शूलघ्नम् ।

औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधत्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तंभतोदरुगायामशीफांगग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

औदकाया जीवनीयौषधैः साधिताः स्नेहयुक्ताः सुसंस्कृता उपनाहेन
स्तंभादिनाशनाः स्युः । अथवा औदकादीनां वसा जीवनीयौषधैः सिद्धाः
सपयस्काः स्तंभादिनाशनाः स्युः ।

घृतं सहचरान् मूलं जीवन्तिच्छागलं पयः ।

लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

सहचरीजीवन्तीमूलकल्को घृतच्छागलपयोमिश्रौ लेप उपयोगी भवति ।
भृष्टास्तिला भृष्टा भजिताः पयसि क्षीरे निर्वृताः मक्षिमास्तद्वत् माम्बत्
मलेपो योग्यः ।

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरंडस्य फलानि वा ।

कुर्यात्शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वा वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

क्षुमावतसीं क्षीरेण पिष्टामधिकेऽनिलशूले शूलनिवृत्त्यर्थं लेप कुर्यात् ।
यद्वा । एरंडस्य पलानि क्षीरपिष्टानि शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् । यद्वा ।
शताह्वा शतपुष्पा क्षीरे पिष्ट्वा शूलनिवृत्त्यर्थं लेप कुर्यात् ।

मूत्रक्षारमुरापकं घृतमभ्यंजने हितम् ।

मूत्रादिभिः सिद्धं घृतमधिकेऽनिलेऽभ्यजने हितम् ।

सिद्धं समधुमूकं वा सेकाभ्यंगाः

सूक्त चुक्त समाक्षीकं सेके परिपेकेऽभ्यगे च हितम् ।

कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताढा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपःशूलनुद्धातरक्ते

वातकफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमादिप्रलेपो हितो भवति । शताढा
घनपुष्पा । रजनीद्वयं हरिद्रे द्वे ।

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्वीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

वातकफोत्तरे वातरक्ते मधुशिग्रोर्वीजं काजिकसंयुक्तम् तद्वत् प्रलेपे
हितम् ।

मुहूर्तलिप्तमम्लैश्च सिंचेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

वातकफोत्तरे वातरक्ते मुहूर्तलिप्तमर्थादेव काजिकपिष्टमधुशिग्रुबीजेन
लिप्तमम्लैः सूक्तादिभिः सिंचेत् ।

उत्तानं लेपनाभ्यंगपरिपेकावगाहनैः ।

उत्तानं वातरक्तं लेपादिभिराचरेत् चिकित्सेत् ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गंभीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

गंभीर वातशोणित विरेकादिभिराचरेत् ।

वातश्रेष्मोत्तरे कोष्णा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्कंदूविट्टद्धिः स्तंभनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

वातश्रेष्मोत्तरे उत्ताने वातशोणिते लेपाद्याः कोष्णा हिताः । तत्र
वाग्निन्वानश्रेष्मोत्तरे शीतलैर्लेपनैः स्तंभनादिदाहादीनां विवृद्धिर्भवति ।

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः उपोषरुग्नामस्वेदापदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

वातरक्ते पित्तरक्तोत्तरे हिमाः शक्ता लेपादयो हिताः । तत्र पित्तरक्तो-
त्तरे वातरक्त उष्णैर्लैपैः श्लोपादयो भवति ।

मधुयष्ट्याः पलशतं कपाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥
स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचंदनैः ।
लोहंहंसपदीमांसीद्धिमेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाद्धिपद्मकैः ।
जीवंतीजीवकर्पभक्तत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥
प्रपोडरीकर्मजिष्ठासारिवेद्रीवितुन्नकैः ।
चतुःप्रयोगं वातामृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कायकल्पनया कथित तस्मिन्कपाये पादशेषिते चतु-
र्भागविशिष्टे तैलस्याढकम् समक्षीरमाढकप्रमाणेन क्षीरेण तुल्य स्थिरा-
दिभिः पलोन्मितैः कल्कीकृतैर्युक्तं पचेत् । तत्तैल चतुःप्रयोगं पाने नरयेऽनु-
वासने बरती योजितं वातामृगादीनामर्तिनुद्भवेत् । स्थिरा शालिपर्णी । ता-
मलकी भूधानी । पयस्याऽर्कपुष्पी । अभीरुः गतावरी । लोहमगरु ।
हंसपादी त्रिपादी । कीटमांसी मधुपर्णी । गुडूची । ऐंद्री विशाला । विनु-
न्नक परिपेलवम् ।

५ वलाकल्ककपायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रशतपाकं तद्वातामृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं वृंहणं स्वयं शृक्रामृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥

वलाकपायेण कल्केन च तैलं क्षीरेण समं तुल्यं पचेत् । तत्तैलं सहस्रपाकं
शतपाकं वातशोणितोद्भववातरक्तहरम् । तथा मुख्यतमं श्रेष्ठं तद्रसायनं
मिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादनम् । प्रसादनकं जीवनम् । माणधारणम् ।
वृंहणमुपचयकरं । स्वयं स्वरकरम् । शृक्रामृग्दोषाणां नाशनम् ।

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।

अतिवृत्त्यानिले शस्तमादौ स्नेहनवृंहणम् ॥ ४७ ॥

कृत्वा तंत्राढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।

भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

अनिले वाते मेदसो वृत्त्या कफस्य वाऽतिवृत्त्या मार्गसंरोधात् कार-
णान् कुपिते स्नेहनवृंहणमौषधमादौ शस्तम् । तत्र मेदसावृते कफावृते
वात आढ्यवातोक्तं यच्चिकित्सितम् तत्कार्यं । ततोऽनंतरं वातशोणितिकं स्नेहनं
भेषजं कुर्यात् । यच्चापि रक्तस्य प्रसादनं तदपि कुर्यात् । वातशोणितचि-
कित्सितमुक्त्वा प्राणादिचिकित्सांमाह ।

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।

यथासन्नं च भेषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथावलम् ॥ ४९ ॥

प्राणादीनां पचानां युगपत्तुल्यकालं कोपे यथोद्दिष्टं यथोक्तं वातव्या-
धिचिकित्सानतिक्रमेण यथामयम् प्राणादिकोपजनितरोगायपेक्ष्य यथासन्नं
प्राणादीनामन्यतममासन्नमतिक्रम्य यस्मिन्नेव रोगे य एव प्राणादीनामन्यत-
ममेव चिकित्सेत् । यथावलं बलानतिक्रमेण प्राणादीनामन्यतमस्य बलिनः
पूर्वं प्रतीकारं कुर्यात् । इत्येवमत्र भेषजमौषधविकल्प्यं कल्पनीयं
स्याद्भवेत् ।

नीते निरामतां सामे स्वेदलंबनपाचनैः ।

रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

सामे वाते स्वेदादिभिस्तथा रूक्षैः सेकलेपादिभिर्निरामतां नीते पश्चा-
त्केवलवातनुत् शुद्धवातचिकित्सितं कुर्यात् ।

शोषाक्षेपणसंकोचस्तंभस्वपनकंपनम् ।

हनुम्वंसोर्दितं खाज्यं पांगुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥

संधिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।

एते स्थानस्य गाभीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥

तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।

शोषांगशोषः । अक्षेपणमायामः । सकोचोंगावयवाना । स्तभो दडवत्
स्तब्धता । स्वपनमचैतन्यम् । कपन वेपथुः । हनुस्रसो हनुभ्रशः । अर्दित
वायुना वक्रीकृत वक्रार्ध । खांग्यम् खजता । पांगुल्य पगुता । खुडवात
वातशोणितम् । सधीनां च्युतिः स्थानभ्रशः । पक्षवधः पक्षाघातः । तथा ये
गदा रोगा मेदोस्थिस्थानस्था भवति त एते स्थानस्य गाभीर्यमावेन
जाता न वाऽचिरकालोत्पन्ना यत्नतः सिद्धेयुः । बलिनः पुंसः । तस्मादे-
तान्शोषादीन् शीघ्रजन्मनो अयेच्चिकित्सेत् ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णा च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ।

धन्वमासं यवाः शालिविरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥

वायौ पित्तावृते व्यत्यासात्पर्यायेण शीतामुष्णां च क्रियां बहुशः शतशो
योजयेत् । तथा जीवनीय सर्पिस्तमातुर पाययेत् । अत्र च पित्तावृते वा-
यौ धन्वमासं जामल पिशितं योज्यम् । यवाः शालयश्च तथा क्षीरवान्
क्षीरयुक्तो मृद्विरेको योज्यः ।

सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पंचमूलबलाभृतम् ।

कालेऽनुवासनं तैलं मधुरीपधसाधितम् ॥ ५५ ॥

अत्र पित्तावृते वायौ वस्तयः सक्षीरा योज्याः । पंचमूल महत् । तेन
बलासहितेन सृत क्षीरं प्रयोक्तव्यम् । काले यथावसरमनुवासनयोग्यैर्मधु-
रीपधसाधितैस्तैलेरनुवासनं देयम् ।

षष्टीमधुबलातैलवृत्क्षीरैश्च सेचनम् ।

पंचमूलकपायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥

मधुयष्टितैलेन वलातैलेन घृतेन क्षीरेण च सेचन हितम् । पचमूलस्य कषायेण काथेन वा शीतलेन वारिणा पित्तावृते वाते सेचन योग्यम् ।

कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ।

स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्पपत्रं हितम् ।

कफावृते यवान्नानि हितानि । जांगला मृगाः पक्षिणश्च तथा स्वेदाहिता । तीक्ष्णा निरूहा आस्यापनविशेषाश्च । तीक्ष्ण वमन सविरेचन हितम् । पुराण च सर्पिः सर्पपत्र च तैल हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कफपित्ताभ्यां द्वाभ्यां संसृष्टे वात आदावेव पित्त विनिर्हरेत् । पश्चात्कफ वातयुक्त जयेत् ।

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।

रक्तसंसृष्टे वाते वातशोणितिकीं क्रियां कारयेत् ।

स्वेदाभ्यंगरसा क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

मांसावृते स्वेदाभ्यंगमांसरस क्षीर स्नेहश्च यथायोगमेतद्धितम् ।

प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितम् ।

आढ्यवाते मेदसा वृते कषी प्रमेहघ्न मेदोघ्न वातघ्न च भिषग्जितमौषध हितम् ।

महास्नेहोस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

अस्थिमज्जस्थे वाते महास्नेहो घृतमज्जावसानैलैः सिद्धो यदा नारायणादिर्दित । रेतसावृते पूर्वोक्तवातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्त हितम् ।

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।

अन्नावृते पाचनीयमौषधं वमनं हितम् । दीपनीयमाप्रेयं यदौषधं लघु
च प्रकृत्या तत्सर्वं हितम् ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥

मूत्रेणावृते वृते मूत्रलानि त्रपुसादीनि स्वेदाश्चोत्तरवस्तयो हिताः ।

एरंडतैलं वर्चःस्ये वस्तिस्त्रेहाश्च भेदिनः ।

वर्चसावृते वान एरंडतैलं वस्तयश्च स्त्रेहाश्च भेदिनो हिताः ।

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥

सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिश्चनि ।

सर्वस्थानावृते मातरिश्चनि वायावाशु शीघ्रमेव यदौषधं कफपित्तयोरे-
विरुद्धं वातस्य चानुलोमनं तत्कार्यम् ।

अनभिष्यंदि च स्निग्धं स्रोतसा शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकार्यं विरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।

शिलाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादरासिता सितः ।

तस्मिन् सर्वधात्वावृते मातरिश्चनि यदनभिष्यदि स्निग्धं स्रोतसा यच्छु-
द्धिकरं तत्सर्वमत्र पानीयं योज्यम् । पाचनसजा वस्तयो बाहुल्येन मधुराः
सानुवासनाः स्त्रेहवस्तयश्च हिताः । बलस्याधिक्यं प्रसमीक्ष्य बुध्वा मृदु-
कायविरेचनं हितम् । सर्वेषां रसायनमयोगाणामुपयोगः शस्यते । विशेषेणा-
त्यर्थं शिलाजत्रुनः पयसा सह मयोगः प्रशस्यते । तथा शुद्धस्य गुग्गु-

लोः प्रयोगः । भाङ्गीवो लेहो ब्राह्मरसायनोक्तश्च्यवनप्राशो वा तद्देकादश
सितासितौ ब्राह्मरसायनोक्तः शस्यते ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

अपानेन वायौ येन केनचिदावृते सर्वं भेषजं दीपनमग्रेर्ग्राहिं सप्रहणं
वातस्यानुलोमनं मूत्राशयस्य वस्तेर्विशोधनं तत्सर्वं कार्यम् ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

इत्यनतरोक्तेन प्रकारेणावृतानां संक्षेपतश्चिकित्सितमौषधमुक्तम् । तत्प्रा-
णादीनां पचानामावृतानां चिकित्सितम् । तत्पूर्वोक्तं वितर्क्य भिषक् स्वय-
मेव विचार्य कुर्यात् ।

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

समानं शमयेद्विद्वास्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।

प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥

स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गिणान् ।

उदानाख्यं वायुमूर्ध्वमेव योजयेत् । यतोऽसौ सदैवोर्ध्वगामी तथा प्रय-
तेत यथोर्ध्वगामी भवति । अपानाख्यं चानिलमनुलोमयेदधोगतिर्ह्यगं सदैव
समीरस्तस्मादधोगमनं यथा यस्य सपद्यते तथा चिकित्सितं कार्यमित्यर्थः ।
समानाख्यं वायुं विद्वान्त्रैद्यो बाधैरीषधैः शमयेत् । अयमभिप्रायो प्रथ-
कृतः । किल नास्योर्ध्वगामिनैवाधोगामिता यथा सपद्यते तथा चिकित्सितं
हितम् । किं तर्हि स्वस्थानप्रतिपत्तिरेवेत्येव चिकित्सा कार्येति । व्यानाख्यं तु
वायुं त्रिधा योजयेदूर्ध्वाधोमध्यगमनं यथाऽस्य शरीरे सपद्यते तथा
चिकित्सा कार्येति । तथा प्राणो वायुश्चतुर्भ्योऽप्युदानापानसमानव्यानेभ्योऽपि
सर्वमयत्नेन रक्ष्यः । यथोदानादिभिर्नीस्य बाधा सपद्यते तथा चिकित्सा

कार्यैत्यर्थं । यतस्तस्य प्राणस्य स्थितौ सत्या देहस्य शरीरस्य स्थिति
जीवनं भवति प्राणं विना न जीवतीत्यर्थं । एवमनेन प्रकारेण वाताग्नि-
मार्गगानावृतान् स्व स्व स्थानं नयेत् ।

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लघुनो हति शीलितः ।

सर्वमेवावरणं वातानां पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं रसायनविधिना शीलितो
लघुनो हति । एतेन पित्तरक्तसंसृष्टमावरणं वर्जयित्वा सर्वावरणान्यग्यानि
लघुना केवल एव निहतं ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्रानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

पित्तावृतं उदानादौ पित्तहरं पवनस्य चानुलोमनं हितम् ।

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥

रक्तावृते तद्वत् पित्तहरं तथैव मरुतानुलोमनं हितम् । यच्च खुडोक्तं
वातशोणितोक्तं भेषजं तथा पित्तरक्तानिलहरं च हितम् । विविधं रसायनं
च । विविधं नानामकारं सर्वदोषदूष्यादिकं चालोक्य यथायोगं विधेयम् ।

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण यथानिदानं निदानानतिक्रमेण यथोद्देशस्तथा निर्देशं ।
अनया रीत्या सर्वमेव चिकित्सितं निर्दिष्टमेतच्चायुर्वेदफलभूतं स्थानमेतदु-
पदेशेन सद्योर्त्तिनाशनाद्देतो ।

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रा यश्चित्तं भिषजितम् ।

भेषजं शसनं शस्तं पर्याये स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

चिकित्स्तादय औषधस्य पर्यायाः स्मृता इति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वसुंदराख्यायां चिकित्स्तस्थाने वातशोणितचिकित्साख्यो द्वाविं-
शोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ श्री ॥

ॐ नमः सर्वज्ञाय । चिकित्सितस्थानानंतरं कल्पस्थानमारभ्यते । चिकित्सितस्थानस्य कल्पस्थानापेक्षत्वात् । तथाहि प्रागभ्यगीष्ट । तर्पणेन रसे-
नेक्षोर्मयेकल्पोदितानि वा । वमनानि प्रयुजीतेति । तदेवमायुपदेशात्सापे-
क्षत्वमस्य । तस्मात्कल्पस्थानमुच्यत इत्याह ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वमनमूर्ध्वं मुखेन दोषहरणम् । तस्य कल्पः कल्पनं योजनमित्यर्थः ।
शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्वाख्येयम् । पाधान्याञ्च वमनकल्पे मदनमेव श-
स्यत इत्याह ।

इति ह स्माद्गुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ॥

वमनविषये नित्यं मदनं श्रेष्ठम् । निरपायत्वाद-यद्रव्यविषयेषु वा
तस्योपयोगात्सर्वत्रानिषिद्धमस्त्वञ्च । लाघवमिच्छञ्च तत्रकृदिदमवोचत् ।
त्रिवृन्मूलविरेचन इति । यथा मदनं वमने नित्यं श्रेष्ठं तथा त्रिवृन्मूल
विरेचने निरपायत्वादिहेतुना ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

मदनं वर्जयित्वा व्याधिवशादन्यस्य जीमूतादेर्विशिष्टता । वक्ष्यति
हि जीमूतं तु विशेषतः प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासादिध्मातिसारिणामिति ।
एव त्रिवृन्मूलं वर्जयित्वा परस्य विरेचनद्रव्यस्य व्याधिविशेषेण विशि-
ष्टत्वम् । न तु त्रिवृन्मूलवत्सर्वत्रानिषिद्धमस्त्वन्मू निरपायत्वं च । तथा
चोक्तं चरके । त्रिवृन्मुखविरेचनानामिति । तदेव वमने मदनं श्रेष्ठं त्रि-
वृन्मूलं विरेचने सर्वदेति स्थितम् ।

फलानि तानि पांडूनि न चातिहरितान्यपि ।
 आदायान्हि प्रशस्तर्क्षे मध्ये त्रीष्मवसंतयोः ॥ २ ॥
 प्रमृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।
 गोमयेनानुमुत्तोर्लां धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
 मृदुभूतानि मद्येष्टगंधानि कुशवेष्टनात् ।
 निष्कृष्य निर्गतेष्टाहे शोपयेत्तान्यधातपे ॥ ४ ॥
 तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीम् ।
 दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोपयेत्पुनः ॥ ५ ॥
 ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथ शब्दोत्र मस्रुतौ मदनस्य प्रस्तावे तानि मदनस्य फलानि पांडूनि
 गृहीत्वा नत्वतिपाडून्यतिक्रातपाकत्वात् । न चातिहरितान्यामत्वात् कदा-
 दाय मशस्तनक्षत्रे दिवसे । कस्मिन्नृती । मध्ये, त्रीष्मवसंतयोः । एवमृतु-
 सधौ गृहीतानि प्रमृज्य व्यपगतमलादिदोषाणि कृत्वा कुशमण्यां मुत्तोल्या
 मूटिकाया क्षिप्त्वा पुनरुपरिष्टाद्बध्वा च ततो गोमयेन तामूत्तोर्लां लिपेत् ।
 अनंतर धान्यमध्ये निधापयेत् । स्थापयेत् । कुशानां समूहो रचना-
 विशेषो निष्पादितः कुशमूत्तोलीत्युच्यते । मृदुभूतानि तानि मध्विष्टगंधानि
 कदाचिन्मधुगंधानि कदाचिदिष्टगंधानि कुशवेष्टनादष्टाहेन ज्ञात्वानंतरम-
 ष्टाहेतिक्राते कुशमुत्तोल्यां निष्कृष्टानि बहिःकृतान्यनंतरमातपे शोप-
 येत् । ततो नंतर तेषां मदनफलानां शुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धृत्य दधिम-
 ध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा सलुथ पुनरातपे शोपयेत् । ततो नंतर सुष्टु गुप्त धा-
 रयित्वा कार्यकाले वमनात्रसरे तां प्रयोजयेत् ।

अधादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
 शर्वरीमधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
 कर्बुदारस्य चिन्त्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
 शणपुष्प्याः सदापुष्प्या प्रत्यरूपुष्प्युदकेऽथवा ।
 ततः पिबेत्कपायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधुक्तेन तथा वमेत् ।

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मातर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥

प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

अथानतर तत पिप्पलीभ्यो मात्रां परिमाण प्रायेण देशकालादिवशा
हा मात्रा विकल्पानतर तां मात्रां जर्जरीकृत्य सचूर्ण्य मधुयष्ट्यादीनाम
न्यतमस्य जले शर्बरीं सकलां रात्रिं वास्येदभिपवणाय । ततोऽनतर त
कषाय मृदितगालित पूर्वं मृदित पश्चाद्गालित वस्त्रपूत कृत्वा सूत्रोदितेन
विधिना श्वोवम्यमित्यादिप्रयोक्तेन पिबेत् । एव कृते सति तेन साधु वमेत् ।
विशेषेण श्लेष्मज्वरादिषु वमेत् । यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

फलपिप्पलिचूर्णं वा काथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥

त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिचारिणा ।

पिबेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रन्थ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥

पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

अथवा मदनफलपिप्पलीचूर्णं स्वेन फलपिप्पलीकाथेन भावित त्रिभाग
त्रिफलाचूर्णाञ्चित कोविदारादिजलेन ज्वरादिष्वरुच्य तेष्वेव पूर्वोक्तेन
मकारेण पिबेत् । पित्ते कफस्थानगते सति ग्रन्थादिमात्ररस्तमदनफल
जीमूतादिजलेन पिबेत् ।

इहाहेऽधोक्षपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीसृतम् ॥ १२ ॥

क्षैरेयां वा

हृदयदाहेऽधोगे रक्तपित्ते तस्य मदनफलपिप्पलीभि कथित क्षीर क्षैरे
यां वा पिबेत् । तत्रातरे च क्षीरश्रपणविधिरुक्त । द्रव्यादष्टगुण क्षीर
क्षीरात्तोय चतुर्गुणम् । क्षीरावशेष कर्तव्य क्षीरपाके त्वय त्रिधिरिति ।
अस्त्रपित्त इत्येतावत्युक्त ऊर्ध्वगोभयगयोर्धमनायोग्यत्वादेवाधोग्रहणे सिद्धे
पुनरधोग्रहण सुखतरमतिपच्यर्थम् । क्षैरेयीमिति । क्षीराद्दृगिति टिड्ढा-
नेति ऊर्ध्वम् ।

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तत्स्रुतक्षीरसंभवंम् ॥ १३ ॥

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु दध्युत्तर दधिसर वमने हितम् । अथवा दधि हितमुभयमपि वमने हितं तत्स्रुतक्षीरसभवात् ।

फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।

सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥

कल्कश्च काथश्च कल्ककाथौ फलादीनां मदनफलजीमूतकादीनां कल्क-
काथौ ताभ्यां सिद्धं पक्वं सर्पिः कफेनाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च वमन
हित । किंभूतं सर्पिः । तत्सिद्धदुग्धजं तैश्च फलादिभिः शृतं तत्सिद्धं च
तद्दुग्धं च तस्मादुद्धृतम् ।

स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भ्रष्टातकविधिशृतम् ।

आदर्वीलेपनात्सिद्धं लीढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥

तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कपायांश्च योजयेत् ।

फलमज्ज्ञो वा स्वरसं भ्रष्टातकविधानेन शृतं दर्वीलेप यावत्पक्त्वा लीढ्वा
सुखेन वमेत् । तं च लेहं भक्ष्यादिषु तथा तस्य मदनफलस्य कपायान्या-
जयेत् ।

वत्सकादिप्रतीवापः कपायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥

निर्वार्कान्यतरकाथसमायुक्तो नियच्छति ।

वद्धमूलानपि व्याधीन्सर्वान्संतर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥

मदनफलमज्जजो वा कपायो वत्सकादिगणप्रतीवापो निर्वार्कान्यतर-
काथसमुक्तो व्याधीन् समूलानपि नियच्छति । कीदृशान् सन्तर्पणजान् ।

राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं मुरुक्षितम् ।

वमेन्मंडरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् मुखं मुक्ती ॥ १८ ॥

मदनपुष्पफलसूक्ष्मचूर्णेः सुरक्षितं पुष्प जिघ्रन् मंडरसादीनां नृतादि-
ग्रहणात् कृशराक्षीरयवागूनां परिग्रहः । तथाविधो जिघ्रन् सुखी क्लेश-
सहिष्णुः सुखेन वमेत् ।

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

एवमेवानेनैव क्रमेण फलाभावे साति पुष्पं प्रकृतत्वान्मदनस्य कल्पनीयं ।
अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासेयेत् । शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोवि-
दारस्य वा जल इत्यादिविधिना शलाटु वाऽपक्वं फल वैव कल्पनीयं ।

जीमूताद्याश्च फलवत्

जीमूततुषीकोशातक्याद्याः कुटजफलपर्यताः फलवन्मदनफलतुल्यवि-
धिना कल्प्याः ।

जीमूतं तु विरोपतः ॥ १९ ॥-

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।

विशेषेण जीमूतो ज्वरादिषु योग्यः ।

पयः पुष्पेस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥

लोमशां क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे ।

श्रिते पयासि दध्यम्लं जाते हरितपांडुके ॥ २१ ॥

आमुत्य वारुणीमंडं पिबेन्मृदितगालितम् ।

कफाद्दरोचके कासे पांडुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥

अस्य जीमूतस्य पुष्पे सपत्रे पयः क्षीर जीमूतकृतं प्रयोग्य । फलेस्य
निष्पत्रे पयस्कृता जीमूतकृतक्षीरनिष्पादिता पेया योग्या । जीमूतफलस्य
लोमशा लोमशतया मृदुकाठिनभेदेन द्वैविध्यं । लोमशे तस्मिन् जीमूत-
फले कृतक्षीरस्य या सतानिका शीतीभूतस्थोपरिष्ठादभोवयवस्त वमने
पिबेत् । अलोमशे जीमूतकाठिन्यमागते तन्नूर्णयुते दध्युत्तर दधिसरं पिबेत् ।

शृते पयसि मरुतत्वाञ्जीमूतफले शृते हरितपांडुके लोमशा लोमशयोर्मध्य
मामवस्था प्राप्ते सति दध्यम्लं जातं पिबेत् । अम्लमेव दाधि दध्यम्लं केचि
त्तु मस्तुदध्यम्लमित्याहुः । जीमूतफलेन वाऽऽसुत्य वारुणीमंडं पिबेत् ।
किंभूतं मृदितं गालितं पूर्वं मृदितं खजादिना पश्चाद् गालितं मस्रुतं केषु
कफारोचकादिषु ।

इयं च कल्पना कार्या तुंचीकोशातकेष्वपि ।

इयं च कल्पना पयःपुष्येस्य निर्वृत इत्यादिकाऽऽसुत्य वारुणीमंडमिति-
पर्यंत तुंचीकोशातकेष्वपि कार्या ।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।

द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोऽथ काये तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥

आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।

विमृद्य पूतं तं काथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥

पर्यागतानां प्राप्तसम्यक्पाकानां फलानां वेणिजन्मनां देवदाल्युत्पन्नानां
चूर्णस्य शुक्तिमर्धफलं पयसा वातपित्ताभ्यामर्दित आतुरः पिबेत् । द्वे वा
त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यापोऽथ जर्जरीकृत्य तिक्तोत्तमस्य निवस्य काये
पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । अथवाऽऽरग्वधादिनवकादादारग्वधवर्गायाद्योषधनव-
कादन्यतमस्य काये द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यासुत्य सधाय तथा वि-
मृद्य पूतं काथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । पराधरी वा वेणी च देवदाली च
जीमूत चेति पर्यायाः ।

जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छोतेन वारिणा ।

ज्वरे पित्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥

जीमूतचूर्णं फलपिष्ट कल्कं कृत्याथवा तच्चूर्णं पित्तज्वरं शीतजलेनालोडय
पिबेत् । नस्येन कल्कं चूर्णं वा कफवातान् कफाच्चोदूते ज्वरे कवोष्णेन
वारिणा पिबेत् ।

कासश्वासविपच्छर्दिज्वरार्ते कफकशिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥

कासाद्यार्ते कफार्दिते पुरुषे वमनविषय इक्ष्वाकुःशस्तः । प्रताम्यति मानवे मत्तमकाक्रांतत्वाय । प्रताम्यति नरस्तस्मिन्श्च शस्त । फलपुष्पविहीनस्यासजातफलपुष्पस्येक्ष्वाकोः किसलयैः क्षीर साधित पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तोदिके प्रयोजयेत् ।

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोदिके प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

फलपुष्पविहीनस्येत्यनेन कोमलत्व मतिपादयति । इक्ष्वाकोस्तत्ररुत् । अन्यथा प्रवालैः साधित क्षीर पित्तोदिके प्रयोजयेदिति ब्रूयात् । इक्ष्वाकुफलस्य जरठावस्थस्य प्रयोगमाह ।

द्वतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥

द्वतमध्ये जीर्णे सुपके तस्मिन् जीमूते फले द्वतमध्यभागत्वाच्छूयमध्ये क्षीर स्थितं सद्यदा दधि जात स्यात्तदा कफकासादिषु वमनार्थं पाचयेत् ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाडुकुष्ठविपार्दितः ।

तेन तक्रं विपक्रं वा पित्रेत्समधुसैधवम् ॥ ३० ॥

इक्ष्वाकुफलमध्य वा मस्तुना पाडुर्दित विधेत् । तेनेक्ष्वाकुफलमध्येन तक्र वा विपक्र मधुसैधवयुत विधेत् । समधुसैधवमित्युक्त स्पष्टार्थं वमनविधौ हि समधुसैधवस्य वमनस्यानुज्ञानात् ।

भावयित्वाजदुग्धेन चीजं तेनैव वा विधेत् ।

विपगुल्मोदरग्रंथिमंडेषु श्ठापदेषु च ॥ ३१ ॥

अज्ञादुग्धेन तद्वीजं भावयित्वा तेनैव उगलीतीरेण विधेत् । विपगुल्मादिषु ।

सक्तुभिर्वा पित्रेन्मथं तुंबीस्वरसभावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥

सक्तुभिर्यवसक्तुभिस्तुंबीस्वरसभावितैर्मथ वा पित्रेत्कफोद्भवेषु ज्वरादिषु।

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पित्रेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥

तुंब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गंधसंपत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कल्क तुंब्या मांसरसैः पित्रेत् । गुल्मे तथा ज्वरे प्रसक्ते दीर्घकाल-
नुबधिनि । एव सति पुरुषः साधुरुत्वा वमति । दौर्बल्य न च प्राप्नोति ।

तुंब्याः फलरसैः पुष्परसैश्चावचूर्णित शुष्कैः शोधितैरतुंबीफलरसैस्तुंबी-
पुष्पचूर्णमिश्रैरवचूर्णितमाल्यमाघ्राय सुख वमेत् । गंधसपद्रवसपत्तिमत् ।

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कंठवक्त्रस्थे कफसंचयनेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

कासादिषु तथा कफस्थानस्थे वाते श्लेष्मणि गलस्थे मुखस्थे च तथा
कफसंचयनेष्वरोचकादिषु तथा स्थिरेषु दीर्घकालप्रसूतेषु महत्सु चात्यंत
मवृद्धेषु रोगेषु धामार्गवः कोशफलाख्य इष्टः ।

जीवकर्पभक्तौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥

काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।

तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोन्विताः ॥ ३७ ॥

कामे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहताः ।

जीवकर्पभादीनां पृथक् प्रत्येक तेषां रजोभिर्धूर्णमधुसिताभ्यामत्यंत
द्रुता द्रवीकृताः धामार्गवरजोन्वितास्तधूर्णमिश्रा लेहा कासे हृदयदाहे
च शस्ताः । मधुसिता मधुसृष्टिः ।

ते सुखांभोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

त एव पूर्वोक्ता लेहा उष्णोदकानुपाना वमनाय भवेयुः । कफे पित्तोष्म-
सहिते सति पित्तेन तथा पित्तकायेणोष्मणा युक्ते ।

धान्यतुंबुरयूपेण कल्कस्तस्य विपापहः ।

तरय धामार्गवस्य कल्को धान्यतुंबुर्या यूपेण कायेनोपयुक्तो विपद्यः
स्यात् ।

विब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत् ।

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभि ॥ ४० ॥

विवादीनामन्यतमस्य रसे काये धामार्गवफलमेक मृदितं कृत्वाऽथवा
द्वे फले मानसे मनोविकारे वमनं पिबेत् । अथवा तच्छृतक्षीरजं सर्पिर्धो
मार्गवफलसाधितं । क्षीरोद्भव फलादिभि साधितं मदनफलजीमूतकेश्वा
कुधामार्गवकोशातर्काकुटजैः पद्भिः पक्वमानसे वमनार्थं पिबेत् ।

क्ष्वेडातिकटुतीक्ष्णोष्णं प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपांडुमयछीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

क्ष्वेडस्तिक्तकोशातक्यनितीक्ष्णोष्णकटुकत्वात्कुष्ठादिषु प्रगाढेष्वत्यतश्चि
रकालज्वाद् दृष्टेषु प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

पृथक् फलादिपटुकस्य काये मांसमनूपजम् ।

कोशातत्रया समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

पृथक् फलादिपटुकस्य मदनफलेश्वादिकस्य काये मांसमनूपजं कोशा
तत्रया समतया तुल्यं सिद्धं पक्व तद्रसं तस्य मांसस्य रसं लवणाश्रित
पिबेत् ।

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।

क्ष्वेडकाये पिबेत्सिद्धं मिश्रमिशुरसेन वा ॥ ४३ ॥

फलादिपिप्पल्यो मदनफलजीमूतेक्ष्वाकुफलमध्यबीजानि ताभिस्तुल्यमनूपं
मांसं समक्षेडरसेन सिद्धं वा पिवेत् । यद्वेक्षुरसेन मिश्रं क्षेडकाथे
सिद्धमनूपजं मास्रसं सलवणं पिवेत् ।

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये । -

ज्वरे विसर्पे हृद्भोगे खुडे कुष्टे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

कुटजं सुकुमारेष्वत्यंतवमनासहिष्णुपित्तरक्तकफोदयेऽतिशयेनाधिके त-
स्मिस्तथा ज्वरादिषु वमन श्रेष्ठम् ।

सर्पपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं रुशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥

सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥

सर्पपादीनां पृथक् तोयेन काथेन संधवस्य च जलेन कुटजबीजं पाययेत् ।
अथवा रुशरया सह कौटजं पाययेत् । अथवा सप्ताहमर्कदुग्धाक्तं कुटज-
बीजचूर्णं पृथङ्मदनफलाद्युदकैः पाययेत् ।

वमनीपधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।

बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

वमनीपधमुख्यानां छर्दिषु प्रधानानामौषधानामित्येव प्रकारेण कल्पस्य
दिग्गतिरीरिता । कल्पमार्ग उदितः । अनेन बीजेनानया दिशा सुमतिर-
न्यान्यपि वमनीपधानि कल्पयेदिति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तनिरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने वमनकल्पः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वमनादनंतरं विरेचनस्योपयोगः । इतिवमनकल्पादनंतरं विरेचनकल्पः प्रक्रम्यत इत्याह ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कल्पनं कल्पो योजना विरेचनमधोभागेन दोषनिर्हरणं तस्य कल्पो विरेचनकल्पस्त व्याख्यास्यामः । शेषं, पूर्ववत् । दतीद्रवत्यादिभ्यः सर्वेभ्योऽपि विरेचनद्रव्येभ्यो निरपायत्वादिरेचनसाधे व्याधावनिषिद्धमसरत्वात्पूर्वं त्रिवृताया उपन्यासः ।

कपाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

अनेन चास्याः स्वरूपकथनम् ।

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

सैवगुणा त्रिवृदधुना वातपित्तकफादीरीपधैर्युक्ता कल्पविशेषत्व माप्य विरेचनसाध्यव्याधिविषयसर्वरोगविज्जायते ।

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं मुखं तयोः ॥ ३ ॥

मुकुमारे शिशी वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितम् ।

तस्यास्त्रिवृतो मूल द्विप्रकारम् । एक श्याममपर श्यामारुणम् । श्यामं मूलं श्यामा त्रिवृत्श्यामारुणं मूलमिति व्याख्या दिसत्रम् । तयोः श्यामश्यामारुणयोर्धृद्धघारुणं मूलं तद्वरतरं । सामर्थ्याद्यं वर श्यामारुणं यन्मूलं तन्निरपायत्वात्मुकुमारादिषु हितम् । श्यामं सापायत्वात् । सापायत्वे विशेषेण हेतुमाह ।

मूर्छां संमोहहृत्कंठकर्पणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥
 श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।
 क्रूरे कोष्ठे वही दोषे कृशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

श्याम मूल मूर्च्छादिहृत् कठकर्पणक्षणनप्रदम् । तत्तीक्ष्णत्वादाशुकारि-
 त्वाच्च सापायत्वमस्य तदेवरूपमपि श्याम शस्यते क्रूरकोष्ठादिविषये ।

गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।
 गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्का निधापयेत् ॥ ६ ॥

गंभीरानुगत गूढ कृत्वा भूमावतःप्रविष्ट तथा श्लक्ष्णमपरूप तथाऽ-
 तिर्यग्घात स्पष्ट कृत्वा भूमौ गतमेव विध त्रिवृताया मूल गृहीत्वा तत्काष्ठं
 विसृजेत् । त्वचं शुष्का कृत्वा स्थापयेत् ।

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैधवम् ।
 वातामये पिवेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥
 क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कंधवरारसैः ।
 कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाजिकैः ॥ ८ ॥
 पंचकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

अथ काले विरेचनप्रस्तावे ततो मूलत्वचचूर्णमीपन्नागरसैधवमम्लै-
 काजिकादिभिर्वातविकारे पिवेत् । पित्तिकविकारे सह घृतशर्करामधु तच्चूर्णं
 क्षीरेण द्राक्षादिरसैर्वा पिवेत् । कफविकारे तच्चूर्णं पीलुरसादिभिः पिवेत् ।
 पंचकोलादिभिश्चूर्णैश्च कफत्रैर्युक्तम् । कथं युक्त्या । युक्तं पंचकोलादिचूर्णा-
 नां योगे । नातिव्याभिर्न वाऽव्याप्ति पंचकोलादिचूर्णेन त्रिवृताचूर्णस्य स-
 म्यग्योग स्यादित्यर्थः । आदिशब्देनाभ्येषां पाचनदीपनानां पंचकोलस
 रशानां चित्रकादीनां ग्रहणम् ।

त्रिष्टत्कल्ककपायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥
 मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो ह्ययं विरेचनम् ।

त्रिवृतः कषायेण कल्केन कषायेण वा साधितः सशर्करो लेहः शीतो
मधुत्रिजातसयुक्तो हृद्यं विरेचनं स्यात् । अत्र च कासचिकित्सितोक्तकं-
टकारिकालेहवत् प्रमाणं निरूपयितव्यम् ।

अजगंधातवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥

चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।

सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

अजगंधादिचूर्णं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते । सन्निपातज्वरादि-
पीडितः सन् ।

लिपेदंतस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेषुगंडिकाः ।

एकीकृत्य पचेत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

दक्षुगंडिका द्विधा कृत्य पाटयित्वा त्रिवृतयातलिपेत् । अनतरमेकीकृत्य
पुटपाकेन स्विन्नं भक्षयेत् ।

त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

त्वगेलाभ्यां तुल्या नीली तैश्च तुल्या त्रिवृत् । सर्वैश्च तुल्या सिताचूर्णं
फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् । वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पामिषु च
नरेषु तथा सुकुमारेषु विरेचनमेतन्निरपायम् ।

विडंगतंडुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।

सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीडं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥

गुल्मं छीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।

कफवातकृतांश्रान्यान्परिमार्ष्टि गदान्वहृत् ॥ १६ ॥

विडंगतंडुलादयः समांशाः सर्वेऽभ्योर्वेन त्रिवृत् तदेतच्चूर्णं मधुपृताभ्यां
लीढं गुडेन वाऽऽस्वादितं गुल्मादीन् कफवातोत्थांश्वान्यानपि गदान् बहून्
परिमार्ष्टि पराकरोति ।

विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।

मरीचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥

दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।

पक्का मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ १९ ॥

कुष्टार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगंदरान् ।

अहणीपांडुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥

गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।

विडगादीनि कार्पिकाणि त्रिवृताचूर्णं तिलतैले पृथगष्टपलप्रमाण आ-
मलकफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडपलानि पंचाशत् । मृद्वग्निना पक्का तस्मान्मा-
त्रामयत्रणो यत्रणारहितः सन्भक्षयेत् । स च भक्षितः कुष्टादीन्हंति
पुंसवनश्च स्यात् । गुडोय कल्याणसंज्ञः सर्वेष्वृतुषु यौगिको गुज्यते ।

व्योपत्रिजातकांभोदकमिध्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥

सर्वेः समाः समासिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।

मूत्रकृच्छ्रज्वरछर्दिकासुशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥

तापे पांड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वाविषेषु च ।

अविपत्तिरयं योगः प्रयोक्तव्यो व्योपादिभिः समभागेः सर्वैर्द्रव्यैस्त्रि-
वृत्समा सा च त्रिवृत्तुन्वयशर्करा एवमेताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृता मूत्रकृच्छ्रा-
दिषु यस्मिन् ।

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ २३ ॥

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।

त्रिवृदादिक क्षौद्रद्राक्षारससयुक्तं प्रावृषि सुखं विरेचनम् ।

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनम् ॥ २४ ॥

द्राक्षावुना सयष्ट्याब्धं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृदुरालभादिक द्राक्षाजलेन गरदि विरेचनम् ।

त्रिवृता चित्रकं पाठामजार्जी सरलं वचाम् ॥ २५ ॥

स्वर्णक्षीरीं च हेमते चूर्णमुष्णावुना पिवेत् ।

त्रिवृतादिक चूर्णमुष्णावुना सह हेमते पिवेत् ।

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥

त्रिवृच्छर्करा समा ग्रीष्मर्ते विरेचनम् । १

त्रिवृत्रायंतिहपुपासातलाकटुरोहिणी ।

स्वर्णक्षीरी च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥ २७ ॥

एष सर्वर्तुको योगः क्षिग्धाना मलदोषहृत् ।

त्रिवृतादीनि संचूर्ण्य त्र्यहं गोमूत्रे भावयेत् । एष योगः सर्वर्तुष्वपि
क्षिग्धानां नराणां मलदोषस्य हारकः स्यात् ।

श्यामात्रिवृदुरालभाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥

नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।

रसाज्योष्णाम्बुधिं शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥

श्यामाद्यं संचूर्णितं मांसरसगृह्णावुभी रूक्षाणामपि सर्वकालं शस्तं ।
अपि शब्दान्क्षिग्धानां शस्तमेव ।

ज्वरं हृद्रोगवातामृगुदावर्तीदिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतल ॥ ३० ॥

तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ।

दतीक पायेस्तन्मत्तः कर्णिकारस्य मध्यानि गुड जीर्णं च विनिक्षिपेत् । त
स्थितमरिष्ट मास पाययेत् । पक्ष वा स्थितम् ।

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥

विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।

रोधस्यैव कपायेण तृतीय तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥

कपाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥

मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्रीफलात्रुभिः ।

तिल्वकमूलस्य त्वच त्यक्त्वा मध्यवल्कल विशोष्य तथा चूर्णयित्वा तत-
श्चूर्णद् द्वौ भागौ रोधस्यैव कपायेण गालयेत् । ततोऽनतरमवशिष्टो यस्तृ-
तीयो भागस्ततश्चूर्णात् त तेन कपायेण वस्त्रगालितेन भावयेत् । अनंतरं
वस्त्रगालितकपायेण भावित पुन कपाये दशमूलस्य भावितमनतर शु-
ष्कचूर्णं ततश्चूर्णात्पाणितल कर्षं मस्तुगोमूत्रादिकेन पिबेत् । कोल बदरं ।
धात्रीफलमामलकम् । तयोःरनुनी खरसी । तद्धानौषधप्रमाणं च शिलाज-
तुन, कल्पवत् कल्पयेत् । शिलाजतुकल्प च वक्ष्यति । समगिरिखमष्टगुणित
नि काथ्य भावनौषधमित्यादि । तस्मादत्र तिल्वकत्वचो भाव्यौषधस्य रोध-
श्च भावनौषधं समं देयम् । ततोऽष्टगुणं जलं देयम् । तच्च कथनेनाष्टांशशेष
कार्यमिति । एवमन्यत्राप्यनिर्दिष्टप्रमाणानां भाव्यद्रव्यभावनानां द्रव्याणां तो-
यावद्विष्टानां परिमाणं बोध्यम् ।

तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥

सप्तृत. साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

रोधस्य कपायेण कल्केन च सशर्करो घृतान्वितो लेहः स्यात् । स च
लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।

सुधा भिनत्ति दोषाणां महातमपि संचयम् ॥ ४१ ॥

आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।

मृदौ कोष्ठेऽचले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

सुधा गुडा दोषाणां महातमपि सचय निहन्ति । एवगुणामपि ता मुधा
भिषग्मृदुकोष्ठादिषु न कल्पयेत् । शीघ्रमेव कष्टविभ्रशादिति । कल्पयेदि-
त्यतिसर्जने लिट् । तर्हि केयं प्रयोज्येत्याह ।

कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।

पांडौ दूपिविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥

सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।

गुल्मादिषु कल्प्या सा स्तुक्तीक्ष्णैर्बहुभिः कटकैश्चिता श्रेष्ठा स्यात् ।

द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥

तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।

विल्वादीनां बृहत्पौर्वा काथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥

मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽंगारेषु शोषयेत् ।

पिवेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥

तां सुधां द्विवर्षामथ त्रिवर्षां विशेषेण शिशिरान्ते कार्यवशादन्यस्मिन्न-
पि ऋतौ शस्त्रेण पाटयित्वा ततः सुधातः क्षीरमुद्धारयेत् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्या इति ठक् । तस्य रसाद्गुणिति लुक् । ततश्च ठक्च । ततोऽन्तर विल्वा-
दीनां कटककारिमहोदिकयोर्वा काथेन एकश एकैकेन सम मेलयित्वा सुधा-
क्षीरमनतरमंगारेषु तदुभयमपि शोषयेत् । ततो गुलिका कृत्वा यथायोगम-
स्त्वादिभिः पिवेत् ।

त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।

सप्ताहं स्तुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिवेत् ॥ ४७ ॥

• त्रिवृतादीन्नेति त्रिवृच्छयामा राजवृक्षस्तिवृक्षश्च तथा सुधा शखिनी
समला दती द्रवंतीति । तदेतान् त्रिवृतादींस्तथा त्रिफला स्वर्णक्षीरी

सप्तलां च सप्त वासरान् क्षुब्धयःपीतान् क्षुक्षीरभावितान् मांसरसेन
घृतेन वा पिवेत् ।

तद्वद्वचोपोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडांबुना ।

तथैव व्योषादीन् गुडांबुना पिवेत् ।

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुपीकृतम् ॥ ४८ ॥

सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकापिणी ।

श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥

शखिन्याः फल निस्तुपीकृत नातिशुष्क कार्यं । सप्तलायाश्च मूल ग्राह्य
ते च शखिनीफलसप्तलामूले तीक्ष्णविकापिणी श्लेष्मामयादिषु कल्पयेत् ।

अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरालवणान्वितम् ।

हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

तयोः शखिनीसप्तलयोः पूर्वोक्तयोः कर्षमात्रं पिंडं सुरालवणयुक्तं वात-
कफजहृद्रोगादिषु कल्पयेत् ।

दंतिदंतस्थिरं स्थूलं मूलं दंतीद्रवंतिजम् ।

आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

दतिनो दतस्तद्वत्स्थिरं स्थूलं च दंतीद्रवत्युद्भवं मूलं किंचित्ताम्रश्याव-
तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि चेत्यादिना तत्स्वरूपोक्तिः ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वैद्यं मृद्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

शोष्यं मंदातपेऽभ्यर्को हतो ह्यस्य विकाशिताम् ।

तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अभिप्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।

गोमृगाजरसैः पांडुः छामिकोष्ठो भगेंदरी ॥ ५४ ॥

तच्च क्षौद्रपिप्पलीभ्यां लिप्त मृदुर्भवेष्टितं- स्वेदितं पश्चान्मदातपे शो-
ष्यम् । किमेव क्रियत इत्याह । यस्मादभ्यर्कावस्य विकापिता हतः । तच्च
मस्त्रादिभिः पिबेत् । अभिष्यणदेहादिपाङ्गामयी कृमिकोटी भगदरी च
गोमृगाजमासरसैः पिबेत् ।

सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्वृतम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबंधकफमारुतान् ।

महात्लेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥

तस्य मूलकस्य काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च सिद्ध घृत विसर्पा-
दीन् जयेत् । तैल सुसिद्ध गुल्मादीन् जयेत् । महात्लेहः शकृदादिसर्गादीन्
जयेत् ।

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

एते त्रिवृतादयो विरेचने नव श्रेष्ठतमाः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्धिधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

यथा त्रिवृदादेर्विधानमुक्त । अथ काले च ततश्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैधुवृ-
मित्यादि तथैव हरीतक्या अपि विधातव्यमित्यर्थः ।

गुडस्याष्टपले पथ्या विशातिः स्यात्पलं पलम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्पो पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।

उष्णाभो नु पिबेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते नि.परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।

विशेषाद्ग्रहणीपाङ्गुकंडूकोठार्शसा हिताः ॥ ६० ॥

गुडस्याष्टपले हि पथ्याविंशतिर्दन्तीचित्रकयोः पलं प्रत्येकं स्यात् ।
पिप्पलीत्रिवृतयोः कर्पावुभौ । दशमोदकानेव प्रकल्प्यैकमेक मोदकं दशमे

दशमदिने योजयेत् । पश्चादुष्णां तु विवेत् । अमुना विधिना सर्वान्मोदकान्
भक्षयेत् । एते मोदका नि.परिहारास्तथाऽशेषव्याधिनिवर्हणाः स्युः ।
वियेपेण ग्रहण्यादीनां हिताः । सवधमात्रस्य विवक्षितत्वादत्र पष्ठी । अ-
न्यथा तु हितयोगे चतुर्थी स्यात् ।

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रजृप्तस्याल्पकर्मताम् ।

कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

अल्पस्य वीर्येण मात्रया वा कदाचिदल्पोपधयोगस्य केनचित्तत्तयोग्यौप-
धसंश्लेषेण तस्य महार्थत्व कार्यम् । तथा कालेन मध्यान्हादिना तथा सस्का-
रेण तद्योग्येन गुणातरोत्पादनेन तथा युक्त्या योजनाप्रकारविशेषेण तथा
वीर्येण प्रभूतस्य मात्रयाऽथवा महार्थस्य कदाचित् केनचिद्द्रव्येण विश्लेषं
कृत्वा तस्याल्पकर्मत्व कार्यम् । तथा कालेन मत्पूयादिना मदवीर्येण तथा संस्का-
रेण गुणातरार्धानेन तथा युक्त्या तादृश्याऽल्पशक्तित्वलक्षण कर्म कार्यम् ।

त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलिंगैः ।

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२

इति त्वक्केसरादिभिस्तैस्तैरन्यैश्च तथाविधैरनुकूलैर्मानसप्रियैरोपवैर्युक्ता-
नि विरेचनानि देयानि । एव कृते सम्यग्योगो विरेचनस्य स्यादिति ।
उपज्ञातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाकृदत्तपुत्रश्रीमदहणदत्तविरचितायामष्टांगद्वयटीकाया
सर्वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनकल्पाभ्यामनतर तद्व्यापत्सिद्धिं व्रूते ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

वमनविरेचनयोर्व्यापदथाशास्त्रमनुष्ठीयमानायाऽगदोत्पत्तिस्तस्या वमन-
विरेचनव्यापदः सिद्धिः साधन चिकित्सित तां वर्णयिष्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुद्रताल्पकफेन वा ।

अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्टहानिर्मलोदयः ।

वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

एवविधेन पुंरुपेणैवविध वमन पीतमधः प्रयाति । तस्मिन्वमनेऽध-
स्तात्प्रयाति सतीष्टहानिरभिप्रेतस्य वमनकार्यस्यानिष्पत्तिः । तथा
मलस्य वमनसाध्यस्य श्लेष्मण्य, केवलस्यान्यदोषयुक्तस्य बोदयः स्व-
स्थानस्थस्यैवामयकरण प्रति चलभवलके च पीतवमन पुरुषमथ वात
पुनः स्निग्ध वामयेत् । पूर्वं स्निग्धमपीति पुनः शब्दस्यार्थः । कथं वामयेत्
स्मरन् पूर्वमतिक्रम यतोऽनिक्रमात् पीतवमनोथासौ पुरुषो वमनकर्मणः
फल नाप्तवान् । तमतिक्रममपराध स्मरश्चेतसि कुर्वाणो नत्वेवमेव वामयेत् ।

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।

अतितीक्ष्णोष्णलवणमद्दद्यमतिभूरि वा ।

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापिचेत् ॥ ३ ॥

आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।

अन्यत्र सात्म्यात्हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मिणो विरेचनमतितीक्ष्णोष्णलवणमद्दद्यमतिप्र-
भूतं च पीतमूर्ध्वं याति । तत्र तस्मिन्मूर्ध्वं व्रजति पूर्वोक्ता व्यापत् । इष्ट-
हानिर्मलोदय इति । तत्र तथैव सिद्धिश्चिकित्सितम् । तथानतरं विरेचन
स्योर्ध्वगमनादविरिक्तं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् । तथैव पूर्वं विरेचनातिक्रम
स्मरन्नितोपराधात्पूर्वं विरेचनेन विरिक्तस्तमतिक्रमं परिहरन् विरेचयेदि-
त्यर्थः । तथा तदप्येवमनुष्ठीयमाने तद्विरेचनोपध पीतं यदाशये कोष्ठलक्षणे न
तिष्ठति तत्र स्थितिं न बध्नाति । ऊर्ध्वमेव पुनरेति । ततस्तृतीयं विरेचनो-
पधं मदनारग्वधादिनावचारयेत् । यदि तु सात्म्यं हृद्यं निरपायं च
भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

अस्त्रिग्धस्विन्नदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।
 दोषानुत्क्लेश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥ ९ ॥
 विभ्रंशं श्वयथुं हिध्मं तमसो दर्शनं तृषम् ।
 पिंडिकोद्वेष्टनं कंदूमुर्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
 स्त्रिग्धस्विन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
 शीतैर्वास्तब्धमामे वा समुत्क्लेश्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥
 तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।

अस्त्रिग्धस्विन्नशरीरस्य पुराणं रूक्षं विरेचनौषधमुपयुक्तं दोषानुत्क्लेश्य
 मध्याव्य निर्हर्तुमशक्तं विभ्रशादिकान् गदान् जनयेत् । अथवा स्त्रिग्ध-
 स्विन्नस्य चौषधमत्यल्पं मात्राहीनं शीताग्नेर्जीर्णं स्यात् परिणतं शीतैर्वा
 स्तब्धभेषजमामे वा स्तब्धः स तदा दोषानुत्क्लेश्य निर्हरेत् पूर्वोक्तानेव रोगान्
 जनयेत् । स एवभूतः सर्व एवायोगः ।

तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरशंकरैः ॥ ८ ॥
 निरूढं जागलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
 स्त्रिग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तक्षिणेन शोधयेत् ।

तमुत्क्लिष्टदोषं तैललवणाभ्यक्तं प्रस्तरशंकराख्यैः स्नेहैः स्विन्नं तथा
 निरूढं जागलरसैर्भोजयित्वा फलादिसिद्धतैलेन मात्रयानुवासयेत् । वात-
 हरैः स्नेहैः स्त्रिग्धं पुनस्तक्षिणेन विरेचनेन विशोधयेत् ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य मंदाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
 सोदावर्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
 भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
 श्वासं विष्मूत्रवातानां संगं कुर्याच्च दारुणम् ।
 अभ्यंगस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥
 उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ।

बहुदोषस्य क्लृप्तस्य तथा मंदापेक्ष्यमौषधं योजितं तदोदावर्तवतो दो-
षानुत्क्षेप्य मार्गान् निरुध्य तैश्च दोषैर्भृशं नाभिमाध्मापयेत् । तथा पृष्ठा-
दिरुजादीन् कुर्यात् । आध्मातस्य नरस्याभ्यंगादिकं कर्म ह्युदावर्तहरं
सर्वं शस्यते ।

पंचमूलयवक्षारवचाभूतिकर्सेधवैः ॥ १३ ॥

यवागूः सुकृताशूलविबंधानाहनाशनी ।

पंचमूलादिभिः सुकृता यवागूः शूलादिनाशनी ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिंशुशुंध्यम्लवेतसान् ॥ १४ ॥

सर्सेधवान्पिवेन्मद्यैः सर्पिपोष्णोदकेन वा ।

प्रवाहिकापारिस्त्रावे वेदनापरिकर्तने ॥ १५ ॥

पिप्पल्यादीन्मद्येन सर्पिपोष्णानुना पिवेत् प्रवाहिकादिषु ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वति हृद्ग्रहम् ॥ १६ ॥

हिध्मापार्श्वरुजाकासदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।

जिह्वां खादति निःसंज्ञो दंतान्कटकटाययन् ॥ १७ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयं गत्वा घोरं हृद्-
ग्रहं कुर्वति हिध्मावियुक्तं स च हृद्ग्रहादिमान् जिह्वा.खादति निःसंज्ञः
सन् तथा दतान् कटकटायते ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।

मधुरैः पित्तमूर्छार्तं कटुभिः कफमूर्छितम् ॥ १८ ॥

पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।

कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाग्निप्रवर्तयेत् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे भिषगाश्वेव तं रोगिण संशयं हित्वा वाम-
येत् । मधुरैः पित्तमूर्छार्तं वामयेत् । कफमूर्छितं कटुभिर्वामयेत् । वामयि-

त्वा चास्य दोषशेष पाचनीयैर्द्रव्यैर्विपाचयेत् । कायाभिं वल च क्रमेणा-
स्याभिप्रवर्धयेत् ।

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।

तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥

यस्यातिवमतः पवनेन हृदय पीडयते तस्मै रोगिणे स्निग्धाम्ललवणं
दद्यात् पित्तकफे कुपितेऽन्यथा मधुरशीतादिक दद्यादित्यर्थः ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।

रुद्धोति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यंगानि मारुतः ॥ २१ ॥

स्तंभवेपथुनिस्तोदसाद्दोद्वेष्टार्तिभेदनैः ।

तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥

पीतभेषजस्य वेगानां निग्रहे कफेन वा रुद्ध अतिविशुद्धस्य वा वायुर-
गानि गृह्णाति स्तम्भादिभिः । तत्र सर्वं वातहर स्नेहस्वेदादि शस्यते ।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।

इत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद् द्रवान् ॥ २३ ॥

क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य नरस्य बहुतीक्ष्णं च भेषजं विट्पित्तकफाश्छीघ्र-
मेव इत्वा द्रवान्धातूनास्त्रावयेत् । तस्मिन् विरेचनातियोगे मधुरैर्द्रव्यैः
शेष विरेचनद्रव्यमुद्धरेत् ।

तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुद्धिसेत् ।

यो ज्योतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २४ ॥

परिपेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तंभयेच्च तम् ।

अतिवमने सति विरेको योज्यः । अतिविरेके च मृदु वमनं योज्यम् ।
परिपेकादिभिश्च शीतैस्त विरेकं स्तम्भयेत् । आदिशब्दो बलावर्तीशीतमास-
तादिग्रहणाय ।

अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥

लाजचूर्णैः पिवेन्मंथमतियोगहरं परम् ।

अंजनादिकं लाजचूर्णैः सहमंथं परं विरेकातियोगहरं पिवेत् ।

वमनस्यातियोगे तु शीतान्नुपरिपेचितः ॥ २६ ॥

पिवेत्फलरसैर्मथं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

सोद्वारायां भृशं छद्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥

समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।

वमनस्य त्वतियोगे शीतान्नुपरिपेचितः सन् फलरसैर्मथं घृतादियुक्तं पिवेत् । अतिशयेन सोद्वारे वमने सति मूर्वादिचूर्णं लेहयेत् ।

वमनेऽतःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥

स्निग्धाम्ललवणा इद्या यूपमांसरसा हिताः ।

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येग्रतो नराः ॥ २९ ॥

निमृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।

छर्दयतोभंगतरे जिह्वायां प्रविष्टायां सत्यां कवलग्रहच्छागमांसरसाः स्निग्धादियुक्ता मनःभिया हिताः । तथा तस्यातःप्रविष्टजिह्वस्याग्रेऽपरे नरा अम्लानि फलानि खादेयुः । निमृता च रसना तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तामंतः प्रवेशयेत् ।

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥

यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालपित् ।

वाग्ग्रहादिषु वातरोगेषु घृतमांसोपसाधितां स्वच्छां यवागूं दद्यात् । स्नेहस्वेदौ च योजयेत् ।

अतियोगाच्च भ्रैपज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥

तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।

शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजासह ॥ ३२ ॥

भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्तेपित्तमादिशेत् ।

शुद्धं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ।

अतियोगेन च यद्वेपज जीवाख्य शोणित हरति तद्रूपज्य जीवादान-
मिति गदित यतस्तज्जीवितमादत्ते । पित्तरक्तयोर्गंधवर्णानुवृत्तित्वसामा-
न्यात्किमिदं रक्तमुत पित्तमिति सशयः । तत्परीक्षार्थमाह । तेन विरेचना-
तियोगोद्भवेन रक्तेन मिश्रितमन्नं शुने वायसाय वा दद्यात् । तस्मिन्
रक्तमिश्रितेऽन्ने भुक्ते सति जीव वदेत् । अभुक्ते च तस्मिन् विरेचनाति-
योगेरित पित्तं क्लृयात् । शुद्धं वस्त्रं तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन
सशयरूपेण भावितमाद्रीकृतमनतरमावानं शुष्कं कोष्णवारिणा प्रक्षालितं
मकपैण धीतं पित्ते सति विवर्णं वस्त्रं स्यान्न शुद्धं शोणिते तु सति प्रक्षालितं
वस्त्रं शुद्धं स्यात् ।

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥

रक्तपित्तातिसारघ्नी तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥

पिवेज्जीवाभिसंधानं जीवं तद्ध्याशु यच्छति ।

तदेव दर्भमृदितं रक्तं वस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥

तृष्णाद्यार्तस्य शोणिते स्वल्पेव रक्तपित्तातिसारघ्नीं प्राणरक्षणीं शीघ्रं
क्रियां कुर्यात् । अनेन च परणतुल्याधिष्ठित्वं योतयति । सशयेपि चि-
कित्सा कार्येति प्रागभ्यधायि । तत्र मृगादीनां जीवतां सद्यस्कं तत्क्षणोत्पन्नं
रक्तं पिवेत् । किंभूतम् । जीवाभिसंधानं जीवमभिसंधीयतेत्रेति जीवाभि-
संधानम् । हि यस्मात्तद्रक्तं कर्तृभूतं जीवं कर्म आशु गच्छति प्राप्नोति ।
तदेतद्रक्तं दर्भमृदितमभिनवमसूतदर्भमृदितम् वस्तौ निषेचयेत् प्रक्षिपेत् ।

श्यामाकाशमर्यमधुकदूर्वोशीरैः सूतं पयः ।

घृतमंडाजनयुतं वास्ति वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥

पिच्छावांस्त सुशीतं वा घृतमंडानुवासनम् ।

श्यामादिभिर्वा गृत पयो घृत मंडाननाभ्या युक्त वांस्त हिम शीतलं योजयेत् । अथवा पिच्छावांस्तिखल्पमनुवासन सुशीतं घृत मडेन स्वस्थे-
नार्धभवेन घृतस्योपरिभागस्थितेन देय । अस्यामेवातियोगोद्भवायामवस्था-
यां गुदभ्रशः सभाव्यत इत्याह ।

गुदं भ्रष्टं कपायैश्च स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

गुदं भ्रष्टं कपायैश्च कपायरसनिष्पादितैः कपायैः स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

विसन्न सपन्न सामवेदवेणुगीतादीनां निस्वनं श्रावयेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
वांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं ब्रूते ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

बलां गुडूचीं त्रिफला सरास्त्रां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥

पूतोयवानोफलविल्वकुष्ठवचाशताह्लाघनपिप्पलीनाम् ।

कल्कैर्गुडसौद्रघृतैः सतैर्लैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥

वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनवृंहणश्च ।

वस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥

बलादीनि प्रत्येकं पलोन्मितानि तथाष्टौ मदनफलानि प्रायेण पल स्युः ।
छागमांसात्पचाशत्पलान्यप्सु चतुर्भागावशेषः पचेत् । पूतश्च कायो

यवान्यादिभिः कल्केस्तथा गुडादिभिर्युक्तः सुखोष्णो लवणयुतश्च वस्त्यर्थं
 परिकल्पितत्वाद्भक्तिः सर्वगदानामुपहता स्वस्थे च हितः स्वास्थ्यानुवृत्तत्वा-
 ज्जीवनो बृहणश्च । अत्र चतुर्थशेषग्रहणमनर्थकं यतो वक्ष्यति काथ द्रव्य-
 पले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषतः । अत्रोच्यते वक्ष्यमाणपरिभाषाप्रमाणमत्र ना-
 श्रीयत इति प्रतिपादनाय चतुर्थशेषोपादानं तेन निरूहयोग्यकार्यार्थं द्र-
 व्याच्चतुर्गुणं जलं क्षिप्त्वा चतुर्भागावशेषं ग्राह्यमितीहावतिष्ठते एवमन्यत्र
 निरूहं उपयुज्यते । ये तु तत्रकाराभिप्रायमविदतः सरलाशमुखीकाः सामा-
 न्यपरिभाषोक्तप्रमाणं जलं क्षिप्त्वा चतुरशशेषं ग्राह्यमिति । शेषं स्थितं तथा
 यवान्यादिकल्कस्य पलद्वयमात्रं ग्राह्यं स्वस्थे कल्कपलद्वयमितिवचनात्
 स्नेहश्चात्र काथे चतुर्थांशः पष्ठादोष्टमाशः क्रमेण वातपित्तकफेन योग्यः ।
 उक्तं च । ततः काथं चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । पित्ते स्वस्थे च पष्ठांश-
 मष्टमांशं कफेऽधिकेति । मधुलवणे च यथा नात्यच्छनां नातिलवणता च वस्ती
 स्यात्तथा योजयितव्ये । उक्तं च मधुमद्वायुक्षैव । वस्ती च यत्र कल्को न
 पठितस्तत्रामुमेव कल्कं दद्यात् । उपग्रातिवृत्तमिन्द्रवज्रा च ।

द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तं सञ्ज्ञागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।

त्रित्त्रेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः । ४ ।

दशमूलसहितस्य छागमांससहितस्य रसः काथोऽम्लेन काजिकादिना
 युक्तः पूर्वैर्वान्यादिभिर्भक्ष्यैः सहितस्तथा त्रिभिः स्नेहैः सर्पिर्मज्जावसाख्यै-
 रन्वितः श्रेष्ठो निरूहः सर्वव्याधिहरो गदितः ।

बलापटोली लघुपंचमूलं त्रायन्तिकैरंडयवात्मुसिद्धात् ।

प्रस्थोरसाञ्जागरसार्धयुक्तं साध्यः पुनःप्रस्थसमः सयावत् ॥ ५ ॥

प्रियंगुऋष्णाघनकल्कयुक्तं सतैलसर्पिर्मधुसंधवश्च ।

स्याद्दीपनो मासबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

बलापटोल्यादेरसाः मुसिद्धाह्लादिनिरूहमाह । बलादेः मुसिद्धायो
 रसः पृथग्जानस्तस्मात्प्रस्थच्छागमांसरसार्धं प्रस्थेन युक्तः यक्तेन प्रस्था-
 वशेषः कार्यः । यावदसी प्रस्थप्रमाणः स्यात् । प्रियंग्गादिभिः कल्केर्गुक्त-

स्तैलादिसहितो वस्तिदीपनो मांसबलप्रदश्च स्यात् । चक्षुर्वलं च शीघ्रमे- ५
वोपदधाति ।

एरंडमूलात्रिफलं पलांशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलम् ।

रास्त्रावलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥

फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।

वचाशताद्वाहपुपाभ्रियंगुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥

दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यरीलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्जयेच्छेखनदीपनोसौ ॥ ९ ॥

जंघोरुपादत्रिकषष्ठकौष्ठहृहृशूलं गुरुतां विबंधम् ।

गुल्माश्मवधर्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् १०

एरंडमूलस्य त्रीणि पलानि पलाशार्त्किशुकाच्च पलानि त्रीणि ऋहस्यं पंच-
मूलं पालिकं रास्त्रादि प्रत्येकं पलिकान्यष्टौ मदनफलानि च जलाढकद्वये
विपाचयेत् । अष्टाशेषिते चास्मिन्वचादिकमक्षप्रमाणं सुपिष्ट दद्यात् ।
लवणकर्षचतुर्थांशयुक्तं माक्षिकतैलमूत्रान्वितो यः स लेखनो दीपनो
जघोरुमूलादींस्तांस्तान्वहुविधानपि वातश्लेष्मोत्थान् रोगान्जयेते । पट्टपवा-
तय ईद्रवज्जादयश्च ।

यष्ट्याव्हरोध्राभयचंदनैश्च शृतं पयोऽयं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान्हंति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥

यष्ट्याद्वादिभिः शृतं पयोऽयं श्रेष्ठं स्यात् । शर्कराक्षौद्रघृतयुक्तं सुशीतलं
जीवनीयसहितं पित्तामयान् हति । अभयं सुशीरम् ।

रास्त्रां वृषं लोहितिकामनंतां बलां कनीयस्तृणपंचमूल्यौ ।

गोपांगनाचंदनपद्मकर्षियष्ट्याव्हरोध्राणि पलार्धकानि ॥ १२ ॥

निःकाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोर्धाढकमंबुहीनम् ।

जीवंतिमेदर्धिवरीविदारीवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौडरीकोत्पलपुंडरीकैः ॥
 लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाह्मुंजातकचंदनैश्च ॥ १४ ॥
 पिष्टैर्धृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससंधवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिपिक्तगात्रः ।
 दाहातिसारप्रदरास्रपित्तदृत्पांडुरोगान्विपमज्वरं च ।
 सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृतान्निहंति ॥ १६ ॥

राक्तादीन्यर्धपलप्रमाणानि तोयेन निःकाथ्य तेन रसेन पयः शृतम-
 धाढकमात्रजलहीन जीवन्त्यादिभिः सुपिष्टैर्धृतक्षौद्रयुतैर्निरूह संध-
 वान्वित शीतलमेव दद्यात् । तस्मिन्निरूहे मत्यागते निर्गते परिपिक्त
 गोधन्वमांसरसेन शालीनयात् । सात्म्यादिवशाद्वा क्षीरेणाद्यात् तस्मिन्नि-
 रूहे मत्यागते परिपिक्तागः स च दाहादीन् हति । पयोपजातय इद्र-
 वञ्चा च ।

कोशातकारम्बधेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥
 पक्ता कुलत्थान्वृहती च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ।
 तान् सर्पपैलामदनैः सकुष्टैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥-
 क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च ॥ १८-
 दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विषे च ।

कोशातकादीन् जले पक्ता तस्य रसकाथस्य दशप्रसृताः स्युस्तान्स-
 र्पपादिभिरक्षप्रमाणैर्गुक्तान् क्षौद्रादीनां मत्येक प्रसृतेन युक्तान् फला-
 ह्वय तैल यन्मदनफलकल्केनाग्लैश्च पक्ता तैल तदेतत्सयोग्य कफरोगार्तादि-
 भ्यो निरूह दद्यात् । अत्र कोशातकादीनां द्रव्याणां परिमाणमनुक्तमपि
 सामान्यपरिभाषया नत्परिमाण कल्पनीय । यत्परिमाणेभ्यो द्रव्येभ्यो षोडश-
 गुण जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेष यथा दश प्रसृता सपयते तत्परिमाणानि
 कोशातक्यादीन्यत्र परिरूप्यनीयानीति बोध्यम् ।

वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुलोचितानां प्रसृतैः षडह स्युः ॥

अथैमान्मुकुमाराणां निरूहान् जेहनान्मृद्नु ।

कर्मणा विभ्रुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

तुष्यदो भिन्नक्रमः तुष्योविनाना पुनः सुकुमाराणां तु निरूहान्पृथक् प्रसृतीर्वीक्ष्य भणिष्यामि । किमुतान्मृद्नुनर्नास्नास्तथा स्नेहकृतः छते स्नेहान् । केचित्तसमग्र वृत्त चोक्तमनुष्ठभास गृणहने । तन्वातम्यक् । एवहि वृत्तस्य । पठता न स्यान् वस्मादयमेव पाठः श्रेयान् । प्रसृतीश्च निष्पादित्वादेते वस्तयः प्रसृतेरुपलतिताः कार्याः । अयानतरविमात्रिरूहान् स्नेहनसमर्थान् मृद्नुनर्नास्नान् सुकुमाराणां नरानां कर्मणा वमनादिना विभ्रुतानां अष्टानां प्रसृतैः पृथगुपलक्षितान् वक्ष्यामि ।

क्षीराद् द्वौ प्रसृती कार्या मधुतैलघृतात्रयः ।

स्वजन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृती चत्वारि पलानि मधुतैलघृतात् त्रयः प्रसृताः । पट्ट पलानि रायेन दर्व्याकारेण मथितो वस्तिर्वात निहानि बल वर्णं च करोति ।

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षीद्रसर्पिणाम् ।

विल्वादिमूलकाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥

तेलादीनां प्रत्येकं प्रसृतएको विल्वादिपत्रमूलकाथाद् द्वौ प्रसृती कौलत्थाःकाथाद् द्वौ प्रसृती स वस्तिर्वातजित् ।

पटोलनिवभूतीकरास्त्रासप्तच्छदांभसः ।

प्रसृतः पृथगाज्याश्च वस्तिः सर्पिकल्कवान् ॥ २३ ॥

सपंचतिक्तोभिष्यंदक्तमिकुष्टप्रमेहहा ।

पटोलादीनां पचानां काथान् पृथक्प्रसृतो घृताश्च प्रसृती वस्तिः ससर्पिकल्कं सपंचतिक्तं अभिष्यदादिहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकाजिकात् ॥ २४ ॥

प्रसृताः सर्पिणैः पिष्टैर्विदुसंगानाहभेदनः ।

१ तैलादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारः प्रसृता अष्टौ पलानि पिष्टैः सर्वपैः सह वस्ति-
विट्संगादिजित् ।

पयस्येक्षुस्थिरारात्त्राविदारीक्षीद्रसर्पिणाम् ॥ २५ ॥

एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्तुत् ।

पयस्यादिकाथानां पंचानां प्रसृताः पचमाक्षीकघृतयोर्द्वौ प्रसृतौ द्वा-
विनि सप्तप्रसृताः पिप्पलीकृष्णकवान् वस्तिवृषत्वक्तुच्छुक्रकरः ।

सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान्वलपुष्टिकरान् सुखान् ।

अनः प्रसृतेभ्यो निरूहभ्योननरं निर्व्यापत्वादिगुणनः संज्ञया सिद्धवस्ती-
नतिप्रसिद्धान् वक्ष्ये भणिष्यामि यान्सर्वदा प्रयोजयेत् तथा निर्व्यापदो
बहुफलान्वलादिपर्दाश्च । सुखाश्च सुश्रुते चोक्त । यस्मिन्युक्ते यथा वस्ती
ध्रुवा सिद्धिः प्रकीर्तिता । सिद्धवस्तिरितिख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदाशिभिः ।

मधुतैलसमे कर्पः सैधवाद्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥

एरंडमूलकाथेन निरूहो मधुतैलिकः ।

रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मांत्रवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

मधुतैले समे तुल्ये सैधवस्य कर्पमिसिः द्विपिचुर्द्विकर्पप्रमाण एरंड-
मूलकाथेन सह मधुतैलिकोयं निरूहो रसायनं स्यात् प्रमेहादिजित् ।
यस्मान्मधुतैलं माघान्येनातिवर्तते मधुतैलिक इत्येष विज्ञेयो वस्तिचिंतकै-
रिति सुश्रुतः ।

सयष्टिमधुकश्चैपश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

मधुयष्टिगुक्तश्चैप वस्तिश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥

पाभुजंचोरुष्टपणवस्तिमेहनशूलजित् ।

यापनाख्यो वस्तिर्मुस्तकल्केन सह मधुतैलमांसरलाग्ययुनः पाण्डादि-
शूलजित् । यापनः प्राणधारणात् ।

प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

यापन निरूहं घृतादिभिः प्रसृतप्रमाणैः सैधवार्षिकर्षेण हृष्यपार्श्वपल-
युतं कल्पयेत् ।

एरंडमूलनिःकाथो मधुतैलः ससैधवः ।

एपयुक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥

एरंडमूलनिःकाथो मधुतैलसैधवान्वित इत्येष वचापिप्पलीमदनफला-
न्वितो युक्तरथोन्वयनामा वस्तिः । सुश्रुते चोक्त । रथेष्वपि हि युक्तेषु
हस्त्यश्वेष्वपि योजयेत् । तस्मान्न प्रतिपिद्भेयनतो युक्तरथः स्मृत इति ।

सकाथो मधुपद्मंथाशताहार्हिगुसैधवः ।

सुरदारुवचारास्तावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

स पूर्वोक्त एरंडमूलकाथो मध्वादिभिः सह एव वस्तिर्दोषद्वच्छिवश्च ।

पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैधवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

पचमूलकाथस्तिलतैलादिकः सैधवमधूकसहितः सिद्धवस्तिसजो मुनिभिः
स्मृतः ।

द्विपंचमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।

गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥

सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।

युक्तो वस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविषूचिषु ॥ ३५ ॥

शुक्रानिलाविबंधेषु वस्त्याटोपे च पूजितः ।

१ द्विपचमूलादीनि गोमूत्रेण पाचयेत् तेन कथिनगोमूत्रेण पिष्टैश्च पाठा-
दिभिर्युक्तः कफामयादिबन्धत् ।

मुस्तापाठामृतैरंडवलारास्त्रापुनर्नवा ॥ ३६ ॥

मंजिष्ठास्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।

कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥

जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिच्युतम् ।

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥

सपादजांगलरसः ससर्पिर्मधुसंधवः ।

पिष्टैर्यष्टिमिसिथ्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ ३९ ॥

वस्तिः मुखोष्णो मांसान्निबलशुक्रविवर्धनः ।

वातासृद्धसोहमेहशोर्गुल्मविषमूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥

विषमज्वरवीसर्पवध्माध्मानप्रवाहिकाः ।

वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥

हन्यादमृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुंडलान् ।

चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥

मुस्तादीनि कनीयः पचमूलपर्यंतानि पृथक् पालिकानि मदनफलान्यष्टौ
जलाढके पचेत् । तच्च पादशेष परिच्युत क्षीरशेष पुनः पचेदिति । तान-
कपायेण सह पच्यन् यावत्क्षीरप्रस्थद्वय स्यादित्यर्थः । वस्तिः सर्पिर्मधुसं-
धयुतः पिष्टैर्यष्ट्यादिभिः सहितः मुखोष्णो मांसदिवर्धनी वातरक्तादीन्
हन्यात् । चक्षुष्यादिगुणश्च । किंभूतः सपादजांगलरसस्तत्र चतुर्विंशति-
पालिको निरुहस्तस्य पादेन पट्टपलानि जांगलरसस्य स्युरित्यर्थः ।

मृगाणां लघुमभ्रूणा दशमूलस्य चांभसा ।

हपुषामिसिगागेयो कल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥

निरूहोत्यर्धवृष्यश्च महास्त्रेहममन्वितः ।

न्हस्वानां बृहतामुभयरूपाणां मृगाणां मांसानां तथा दशमूलस्य च का-
थेन सह हपुपादिकल्को वरितः सुट्टु वानहरो महात्लेहयुतो वृष्यश्च स्यात् ।

मयूरं पक्षपित्तांत्रपादविट्त्तुंडवर्जितम् ॥ ४४ ॥

लघुना पंचमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।

पक्का क्षीरजले क्षीरोपं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥

तद्विदारीकणायष्टीशताद्वाफलकल्कवत् ।

वस्तिरीपत्पट्टुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥

मयूर पक्षादिवर्जित दशपलमात्र न्हस्वेन पचमूलेन पलमितेन युत क्षीर
जले पक्का क्षीरस्य दद्यादिको जलस्यादद्यादिकदशत्येव कृत्वा तावत्काथयेत् ।
यावत्क्षीरावशेष स्यात् । क्षीर च तच्छेष च क्षीरशेष । घृतमानिकसहित
विदार्यादिकल्कान्वितमीपल्लवणयुक्त वस्तिः परमशुक्रकृत् ।

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।

विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ -४७ ॥

जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।

इयं च कल्पना तित्तिर्यादिष्वपि विष्किरेष्वशेषेषु प्रतुदेषु प्रसहेषु च
पृथक्कार्या तथैव जलचरेष्वपीय कल्पना कार्या । मत्स्येषु तु क्षीरवर्जिता
कल्पनेय कार्या मत्स्याना क्षीरेण सह विरुद्धत्वात् ।

गोधानकुलमार्जारशल्यकौंदुरजं पलम् ॥ ४८ ॥

पृथक् दशपलं क्षीरे पंचमूलं च साधयेत् ।

तत्पथ. फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥

ससितातैलमध्वाज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ।

व्यायाममथितोरस्कक्षीर्णेन्द्रियबलौजसाम् ॥ ५० ॥

विवद्धशुक्रविष्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ।

गजवानिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥

पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।

गोधादीनां मांसं पृथक् प्रत्येकं दशपलं क्षीरे पचमूलं साधयेत् । एत-
त्क्षीरं मदनफलकणाकलकसैधवतौवर्चलान्वितं बस्तिः शर्करातैलमधुघृत-
सहितं योज्यं रसायनं स्यात् । व्यायाममथितोरस्कादीनां पुनर्नैव कुरुते
वाजीकरणेषु मुख्यश्च ।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ५२ ॥

आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा सह भोज्यं । उच्चटा गुप्ता ।

स्नेहांश्चायंत्रणान्सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।

स्नेहांश्च स्नेहवस्तीनयत्रणान्नि.परिहारान्सिद्धान् बहुशो दृष्टमत्ययान्
सिद्धद्रव्यैर्निरपयैः प्रकल्पयेत् ।

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ॥ ५३ ॥

दशमूलं बलां रास्त्रामश्वगंधां पुनर्नैवाम् ।

गुडूच्येरंडभूतीकभार्ङ्गी वृषकरोहिषाम् ॥ ५४ ॥

शतावरी सहचरं काकनासा पलाशकम् ।

यवमापातसीकोलकूलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥

वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।

पचेत्तैलाढकं पेप्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥

अनुवासनमित्येतत्सर्वं वातविकारनुत् ।

अधुना दोषघ्नाः सपरीहारा स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते तानेवाह । दशमूला-
दिकं पलप्रमाणं काकनासा काकजया यनादीनि प्रसृतप्रमाणानि जलस्य
वहे द्रोणचतुष्टये विपाच्य तेन द्रोणशेषेण च तैलाढकं पलाशकं जीवनीयैः
पुप्यैः सह पचेत् । तदनुवासनमपि पवनविकारविना ।

अनूपानां वसा तद्द्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥

अनूपमणिनां वसा जीवनीयद्रव्यसाधिता तद्वत्पूर्वगुणा ।

शताब्हाचिरिविल्वाम्लैस्नैलं सिद्धं समोरणे ।

शताह्वादिभिस्तैल पक्व पवने योज्यम् ।

सिंधवेनाश्रिवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ॥ ५८ ॥

अश्रिवर्णेन सिंधवेन तप्तं च घृतं समीरणजित् ।

जीवन्ती मदनं मेदां श्रावणां मधुकं वलाम् ।

शतावहर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरोम् ॥ ५९ ॥

स्वगुप्ता क्षीरकाकोर्ली कर्कटाख्यां शर्ठी वचाम् ।

पिप्प्ला तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥

वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राश्रिवर्धनम् ।

रज शुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥

जीवत्यादीन् कल्काकृत्य तैलघृतं यवक क्षीरे चतुर्गुणे साधयेत् । एतदनु-
वासनं वृंहणं वातपित्तघ्नं बलाश्रिवर्धनं रज शुक्ररोगहरं पुत्रीयं च । पुत्री-
यमिति हितार्थं पुत्राच्छेति ।

सैधवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचुलो वचा ।

ऋषिरेरं मधुकं भाङ्गी देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥

नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।

विडंगातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥

बिल्वजमोदचपला दंती रात्रा च तैः समैः ।

साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥

वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शं धीहमेहाद्वयमारुतान् ।

आनाहमशर्मां चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥

सिंधवादिभिः समाश्रितैः सामान्यपरिभाषया एरंडतैलं तिलतैलं वा साध्यं ।
द्विर्ग्रहणादेरंडतैलस्यार्धं तिलतैलस्यार्धमित्यापि कल्पनीयमित्याहुः । एतद-
नुवासनं कफरोगनिच्छेद्यं वर्ध्मादी-ह-यात् ।

साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।

कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥

फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ।

पचमूलेन बिल्वादिना वा साधितं तैलं कफघ्नं तैलं कल्पयेत् । अथवा
कफघ्नैर्द्रव्यैः फलैश्चाष्टगुणैरम्लैः सिद्धमनुवासनं कफे शस्तम् ।

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णान्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥

तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।

मृदुश्चासौ वस्तिश्च मृदुवस्तिर्मधुरस्निग्धशीतलात्मकत्वान्मृदुर्मृदुवस्ति-
श्चासौ जडीभूतश्चमृदुवस्तिजडीभूत कोष्ठाद्बहिर्निःसरणात्कोष्ठ एवावस्थितिं
कृत्वा स्थितस्तिर्मस्तथाभूतेऽन्यो वस्तिस्तीक्ष्ण शस्यते । तीक्ष्णैर्मूत्रादि-
निष्पादितैर्वस्तिभिर्विकर्षिते कोष्ठे सनि स्निग्धादिगुणो वस्तिरिष्यते ।

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वभ्रिलवणक्षारसर्पपैः ॥ ६८ ॥

प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ।

तीक्ष्णत्व वस्तेर्मूत्रपील्वभ्रिलवणक्षारसर्पपैः प्राप्तकालं योग्यावसरे
विधानव्यं क्षीरघृताद्यैश्च वस्तेर्मार्दवं प्राप्तकालं कर्तव्यम् ।

बलकालरोगदोषमरुतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ॥ ६९ ॥

स्वैः स्वैरीपधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ।

उलादीन्प्रविभज्य स्वैः स्वैरीपधवर्गैर्यथायथ योग्यैः सिद्धो वस्तिर्योजितः
स्वान्स्वानामयानुपशमयति ।

उष्णार्तानां शीतांश्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ ७० ॥

तद्योग्यौपधयुक्तान्वस्तीन्संतर्क्य युंजीत ।

स्पष्टम् ।

वस्तीन्नं तृहणीयान् दद्याद्दद्याधिषु विशोधनीयेषु ॥ ७१ ॥

मेदस्विनो विशोभ्या ये च नराः कुष्टमेहार्ताः ।
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥ ७२ ॥
 दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिवद्वायुषो ये च ॥

यस्मादेतेदोषैर्निवद्वाजीवितास्तस्मादेतया दोषनिर्हरणान् माणसशयः
 स्यादित्याह जीवितरक्षार्थमेते न विशोभ्या इति । आर्याश्वतन्त्रः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
 चांगसुदराख्यायां कल्पस्थाने वस्तिकल्पश्वतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

:

पंचमोऽध्यायः ।

अस्मादनतर वस्तिव्यापत्सिद्धिव्याख्यायते ।

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धि व्याख्यास्यामः ॥

अथात इति पूर्ववत् । असम्भक् प्रयुक्तेषु वस्तिषु या व्यापदस्तासां
 साधनायास्याध्यायस्यारम्भः ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीताल्पस्त्रेहलवणद्रव्यमात्रो घनोपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिः संशोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादर्निर्हरन् ।
 करोत्ययोगं तेन स्याद्घातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ २ ॥
 नाभिवस्तिरुजादाहृष्टेष्वयथुर्गुदे ।
 कंठूर्गडानि वैवर्ण्यमरतिर्वन्दिमार्दवम् ॥ ३ ॥

अस्निग्धादिगुणस्य पुंसः शिशिरस्तथाल्पस्त्रेहलवणोल्पद्रव्यमात्रोन्पद्रव्य-
 कल्पस्तथा घनो बहुद्रव्यकलो वस्तिर्योजितः सन् वस्तिसाध्य दोष संशोभ्य
 दुर्बलत्वादर्निर्हरन् योग करोति तेन योगेन वातादिग्रहः स्यात् ।

काथद्वयं प्राग्बिहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्माद्धयेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 बिल्वमूलत्रिवृद्धास्यवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमांसत्र वस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।

प्रागतीसारचिकित्स्विते काथद्वय पाचने युगुल द्वय दोषेऽतिसारिणि
 विहित भूतीकपिप्पल्यादिरेको बिल्वधनिको द्वितीयस्तस्मात्काथद्वयादेक
 स्यान्न्यतमस्य काथस्योष्णस्य तत्रावस्थायां पानं प्रशस्यते । तथा फलवर्त्यः
 स्वेदाश्च नानाविधा भवस्थाश्च ज्ञात्वा विरेचनं शस्यते । बिल्वादिमान्बस्ति-
 स्तथा सुरादिमान् वस्तिः स प्राक् पेष्यः । वलां गुडूचीमित्यादौ वस्तौ यः
 पेष्यो यवान्यादिकृत्तेन प्राक्पेष्येण सह वर्तते स प्राक्पेष्यस्तमत्र दत्तव-
 स्तिनोत्कृष्ट दोषमानयेदाकूपयेत् ।

युक्तोल्पवीर्यो दोषाढ्यो रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषाढ्यो रूद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणम् ।
 सविमार्गानिलं कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवक्षणावेदनाम् ।
 रुणाद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥

दोषाढ्ये तथा रूक्षे क्रूरकोष्ठे वा वस्तिरल्पवीर्यो दत्तो दोषैर्वाध्याधै-
 रावरकैरावृतो नवर स वस्ती रुद्धमार्गं प्रतिहतगतिमसरगो वायु रुंध्यात् ।
 सोनिलो विमार्गं आध्मानं कुर्यात् । तथा हृदयादीनां मर्माणां व्यधनं
 पीडनं तथा गुदकोष्ठस्य विदाहं तथा मुष्कवक्षणावेदनां च कुर्यात् । तथा
 शूलैर्नानाविधाभिर्मर्मरुद्धमृदितपीडनावनद्धादिभिः पीडाभिर्हृदयं रुणाद्धि ।
 आवृणोति हृदयमावृत्या नवरमितश्चेतश्चानियत्रे देशे धावति पवनः ।

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वार्तं प्रयोजयेत् ।
 बिल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्पपमूत्रवान् ॥ ९ ॥

सरलामरदारुभ्या साधितं वाऽनुवासनम् ।

तत्रापस्थविद्येणे सुष्टुभक्तागस्य श्विन्नागस्य फलवर्ति मयोनेयेत् ।
त्रिल्वादिक्थ निरूहः स्यान् पीलुमर्षपमूत्रवान् । सरलदेवदारुभ्या साधित
तेल वाऽनुवासन स्यात् ।

कुर्वतो वेगसरीषं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥

अस्तिग्धलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोल्पभेजः ।

मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षितो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥

निरेति मूर्छाद्दृष्टासत्तृडाहादीन्प्रवर्तयन् ।

वेगनरोध वेगनिधारण कुर्वत पुंसो यः पीडितो वस्तिरतिमात्रया वा
पीडित स्निग्धलवणोष्णो वा तथाप्यो मात्रयान्पभेजश्च मृदुर्वा स तथा
भूतो मारुतेनोर्ध्वं विक्षितो मुखनासिकानि निरेति निर्गच्छति मूर्छादीन् प्रवर्तयेत् ।

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिचेच्छीतानुना सुखम् ॥ १२ ॥

व्यजेदाह्वमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।

एष्टपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥

केशोपूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्दद्यालदंष्ट्रिभिः ।

शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥

पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।

प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानं पवनो वस्तिस्तमाश्वेषापकर्षति ।

कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥

औष्ण्यात्सैदण्यात्सरत्वाच्च वस्तिं सौम्यानुलोमयेत् ।

गोमूत्रेण त्रिहृत्पथ्याकल्कं चाधोनुलोमनम् ॥ १७ ॥

पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दशमूलिकः ।

यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥

- ३ वस्तिर्गोमूत्रसित्थैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।
 पूतीकरंनत्वक्पत्रशठोदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिधूत्थविरेकोपधकल्कवान् ।
 विल्वादिपंचमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ॥ २० ॥
 शिरःस्थे नावनं धूमप्रच्छाद्यं सर्पपैः शिरः ।

अस्य तु तथाविधो वस्तिः पुरुपरय मूर्छादिविकार दृष्ट्वा शीतांबुना मुख
 सिंचेत्तथा क्लमनाश यापत्त तालवृतादिना वीजयेत् । तथा त पुरुष प्राणा-
 याम च कारयेत् । प्राणायामेन ह्यूर्ध्वं विक्षिप्तो वस्तिरधो याति । उष्णैः करैः
 पृष्ठ पार्श्वमुदर च मृश्यात्तथा त पुरुषमधोमुख कृत्वा केशैरुत्तेष्योर्ध्वं
 नीत्वा वपुर्धुन्वीत तथा व्यालादिभिर्भाषयेत् । तयोर्ध्वं प्रवृत्तो वस्तिर्यस्मादधो
 गच्छति तथा पाणिभिर्वल्लैर्गलापीड कुर्याद्यथा न म्रियेत । एव सति प्राणो-
 दानविरोधः सपद्यते प्राणोदानविरोधेष्वस्मादधोगः सुमसिद्धतरायनो
 भूत्वाऽपानो वायुस्त वस्तिं द्रागेवापकर्षन्धूर्वादधो क्षिपेदिति सुष्टु प्रकर्षेण
 शुद्धतरमयन यस्य स शुद्धतरायन कुट्टादिकल्क वाऽग्लसयुत पाययेत् ।
 कल्कोस्यात्तुरस्योष्णादिगुणयोगात्त वस्तिमनुलोमयेत् । त्रिवृतादिकल्क पीतं
 गोमूत्रेणाधोनुलोमन पकाशयस्थिते दोषे क्षिग्धैर्निरूहैर्दशमूलिको विधा-
 तव्यः यवादिभिश्च गोमूत्रसाधितैर्वस्तिविषेय । अथवा गोमूत्रसिद्धैर्गुडूच्या-
 दिभिस्तैलगुडसिधुवयुक्तो वस्तिर्विरेकद्रव्यकल्कनाशविधेयः ।

वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥

अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।

अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥

विरेचनातियोगेन सतुन्याकृतिसाधनः ।

अत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो वस्तिः प्रयुक्त अतिस्वेदितस्य वा पुसोन्पे दोषे
 तथा मृदौ कोष्ठे गुडुर्गुडुःप्रयुक्तत्वानियोगत्व माप्तोय कुक्षिरुग्जनकः
 स्यात् । स तथाविधे वस्तिविरेचनानियोगेन तुन्ये सद्यो लक्षणविक्रित्तिने
 यस्य स एव स्यात् ।

वस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्त्रवम् ।
 सविदग्धं स्त्रवत्यस्त्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्धीकावारिणा पिवेत् ।
 तद्धि पित्तशकृद्वातान्दृत्वा दाहादिकान्नयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धस्य पिवेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युंज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 मापयूपेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो वस्तिः प्रयुक्तः पैत्तिकस्य वा प्रयुक्तो गुद
 दहन्निव त्रिलिखन्निव तिपन्निवास्य नरस्य परिस्त्रव करोति स पुरुषस्तदा
 विदग्धमस्त्र स्त्रवति तथा बहुशो बहून्वारानतिवेगेन भूरिभिर्बहुभिर्वर्णैः
 पित्तं स्त्रवति तथा मोहमसकृद् गच्छति तत्रावस्थायां रक्तपित्तघ्नी तथा
 रक्तातिसारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते दाहमोहादिषु त्रिवृत्कल्क द्राक्षाजलेन
 पिवेत् । अतिविरिक्तस्य क्षीणपुरुषस्य पुंसः कुल्माषान् मापयूपेण सह भो-
 जनमथवा युंज्यात् पानं दध्यथवा सुरां दद्यात् ।

सिद्धिर्वस्त्यापदामेवं स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

वस्त्यापदां निरूहव्यापत्तीनामेव सिद्धिश्चिकित्सित स्यात् । स्नेहव-
 स्तेरनुवासनस्य सिद्धिर्वक्ष्यते ।

शीतोल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्तेर्गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलेष्वथ ॥ २९ ॥
 दत्तस्तैराद्यतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
 स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ ३० ॥

→ पार्श्वरुग्घेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।
 स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ।
 निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पंचमूलकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

शीतो वस्तिरल्पोवाऽधिके वाते दत्तस्तथा पित्तेऽयुग्गस्तथा कफे मृदु-
 रयोगः सपद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्वस्तिर्दत्तस्तथा वर्चसः पुरीपस्य सच-
 येऽन्यत्रल उभयथा मात्रया वीर्यतो दत्तो वस्ति शीतादिकारणाद्वातादिभिः
 स्नेहवस्तिरावृतोनायाति गुदमार्गात् प्रत्यागच्छति । अभिभवादप्यतोरवस्त-
 भोरसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृत विद्यान् । तमेवविध स्नेह स्नेहवस्ति
 निरूहैः सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णैर्निर्हरेत् । तानेव निरूहानाह । सौवीर-
 कसुरादिसाधितैस्तथा गोमूत्रान्वितैस्तथा पंचमूलनिर्वृतैः पंचमूलकाथवद्विरि-
 त्यर्थः । रास्त्रा च पीतद्रुश्च रास्त्रापीतद्रु ताभ्यां साधितैले रास्त्रापीतद्रुतैले ते
 विद्येते येषां निरूहानां तैः क्वचिन्पुटके रास्त्रातैले क्वचिद्धरिद्रातैले योग्य
 मित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशान्पृथक्त्रैलद्वयमुपयोगीति गम्यते । च
 समुच्चये । न केवल त निरूहयेत् । रास्त्रातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषाद्यनु-
 रोपादनुवासयेच्च सायंभुक्ते । न तु मातर्भुक्ते ।

तृड्दाहरागसंमोहवैषर्ष्यतमरुज्वरै ॥ ३३ ॥

विद्यात्पित्ताटतं स्वादुतिकैस्तं वस्तिर्निर्हरेत् ।

तृडादिभिस्तृड्दादादिभिः पित्तान् स्नेहवस्ति विद्यान् । तं स्वादुतिकै
 अभिर्निर्हरेत् ।

तंद्रारातज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवै ॥ ३४ ॥

संमूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्रे-
 षणा स्नेहमावृतम् ।

कपायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥

फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं पिनिर्हरेत् ।

तद्रादिभिः कफावृत स्नेहवस्ति विद्यान् । त कपायकटुनिककै सुरामूत्रो-

पत्राधितैः फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्त निनिर्हरेत् । फलानामुष्णवीर्याणः
मत्तोटादीनां तैल केचित्तु फल मदनकृत् तिलतैल च ताभ्यां युतास्त्रैरिति
व्याचक्षते ।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥

आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशानावृतम् ।

कटूनां लवणानां च कायैश्रूर्णेश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥

मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

छर्द्यादिभिरामलिंगैर्दाहयुतैः स्नेहमव्यग्रानावृत विद्यात् । कटूनां लवणा-
नां च कायैश्रूर्णेश्च पाचन हित तथा मृदुभिरस्त्रीष्णैर्विरेकस्तथा तस्मि-
न्नामविहित सर्वमीषध हितम् ।

विष्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥

स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।

श्यामात्रिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥

निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

विष्मूत्रादिभिर्विडावृत स्नेह विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः
सिद्धैर्निरूहैरनुनासनैश्च तथोदावर्तहरेण विधिना सम्यग् विनिर्हरेत् ।

अभुक्ते शूनपायी वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वं कायं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यापि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।

तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥

कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविरेचनैः ।

छर्दाघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्नित्वर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहवस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते वस्तिरथवा
पेयामात्रमेवाशित येन पेयामात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहवस्तिर-

शृतं सन् वेगाद्ध्वं काय धावति तत्र, कठाद्ध्वेभ्यश्च खेभ्यः पतति तत्र
गोमूत्रादिसिद्धो यत्रादिमान् काथस्तेन काथेन सिद्धतैलैर्निलहमनुवासन
दद्यात् । कठादागच्छत, स्नेहस्य स्तम्भक च ग्रहादिभिश्च उदीर्घाभिः
क्रियादिभिश्च तत्रिर्हरणं कुर्यात् ।

नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं सह्युपलिपति ।

ततः कुर्यात्स तृणमोहकं दूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥

तौक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपक्व स्नेहं न दद्याद् यस्मात्सोऽपक्व स्नेहो गुदमपलिपति तत्र उल्लिखे
गुदे रुनाभि मह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सित तीक्ष्णो वस्तिस्तथाऽ
र्कपत्ररसे शृतं तैल ।

अनुच्छ्वास्यनुबद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥

प्रविश्य क्षुभितो वायु शूलतोदकरो भवेत् । *

तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छ्वास्य वस्तेर्वदने बद्धे सत्यथवा नि शेष दत्ते सति मपिश्यातरे
वायुः कुपित शूलतोदकरः स्यात् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा
वातहनृणि भोजनानि च ।

द्वुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।

स्यात्फटीगुदजंघोरुवस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सवस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्ते च कट्यादिषु स्तम्भपीडाभेदनानि
स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यगश्च ।

पीडयमानंतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतो निल ॥ ४८ ॥

उरःशिरोरुनं सादमूर्वाश्च जनयेद्दृशे ।

वस्ति स्यात्तत्र चिन्वादिफलै श्यामाद्रिमूत्रशान् ॥ ४९ ॥

पत्राधितेः फलतैलयुतेः साम्लैर्वस्तिभिस्तु विनिर्हरेत् । कलानामुष्णवीर्याणः
मक्षोटादीनां तैल केचित्तु फल मदनकृत् निलतैल च ताम्भ्यां मुतास्तेरिति
व्याचक्षते ।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥
आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशानावृतम् ।
कटूनां लवणानां च कायैश्रूर्णेश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
मृदुर्वरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

छर्द्यादिभिरामलिंगैर्दाहयुतेः स्नेहमत्यशानावृतं विद्यात् । कटूनां लवणा-
नां च कायैश्रूर्णेश्च पाचनं हितं तथा मृदुभिरतीक्ष्णैर्वरेकस्तथा तस्मि-
न्नामविहितं सर्वमौषधं हितम् ।

विष्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाभ्मानद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।
श्यामात्रिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

विष्मूत्रादिभिर्विडावृतं स्नेहं विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः
सिद्धैर्निरूहैरनुवासनैश्च तयोदावर्तहरेण विधिना सम्यगु विनिर्हरेत् ।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्रारितस्य च ॥ ४० ॥
गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्भावत्यनावृतः ।
ऊर्ध्वं कार्यं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः स्वैभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविरेचनैः ।

छर्दांघ्नोभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहवस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते वस्तिरथवा
पेयामात्रमेवाशितं येन पेयामात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहवस्तिरथवा

शृतः सन् वेगाद्भ्रूयं कायं धावति ततः कठादूर्ध्वेभ्यश्च खेभ्यः पतति तत्र गोमूत्रादिसिद्धो यवादिमान् कायस्तेन कायेन सिद्धतैलैर्निरूहमनुवासनं दद्यात् । कठादागच्छतः स्नेहस्य स्तम्भकं च ग्रहादिभिश्छर्दीर्घाभिः क्रियादिभिश्च तन्निर्हरणं कुर्यात् ।

नापकं प्रणयेत्स्नेहं गुदं सद्युपलिपति ।

ततः कुर्यात्स लृप्मोहकं दूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥

तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपकं स्नेहं न दद्याद् यस्मात्तोऽपकं स्नेहो गुदमुपलिपति तत उल्लिखे गुदे रुन्नाभिः सह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सितं तीक्ष्णो वस्तिस्तथाऽर्कपत्ररसे शृतं तैलम् ।

अनुच्छ्वास्यनुवृद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥

प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।

तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छ्वास्य उल्लेखेदने वृद्धे सत्यथवा निःशेष दत्ते सति प्रविश्यान्तरे वायुः कुपितः शूलतोदकरः स्यात् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा वातघ्नानि भोजनानि च ।

द्वृतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।

स्यात्कटीगुदजंघोरुवस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगं सत्रस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्ते च कठ्यादिषु स्तम्भपीडाभेदनानि स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यंगम् ।

पण्डितानंतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतो निलः ॥ ४८ ॥

उरःशिरोरुजं सादूर्ध्वोश्च जनयेद्वली ।

वस्तिः स्यात्तत्र विन्वादिफलैः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

पीडयमाने वस्तिपुटकंतरा मध्य एव कदाचित्तरस्मिन् मुक्ते गुदेऽ-
निलः मतिहतो बलवान्दुष्टः शिरोरुजमूरुसादं च जनयेत् । तत्र वित्वा-
दिभिर्वस्तिर्मदनफलश्यामादिमान् स्यात् ।

अतिमपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।

तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ९० ॥

अतिमपीडितो वस्तिपुटकः कोष्ठे तिष्ठति गलं वाऽऽयाति तत्र वस्तिर्वि-
रेकश्च गलपीडादि कर्म च शस्यते ।

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।

यथोडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ९१ ॥

भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।

वमनविरेकाद्यैश्च विशुद्ध क्षामदेह क्षामबल क्षामानल च पुरुष वैद्यः
प्रयत्नेन सर्वस्मादेवापवादाद्रतेत् । किमिव यथा तरुणमभिनवं कृतमड यथा
तैलपूर्णं पात्रं रक्ष्यते तथा यत्नेन रक्षेत् ।

दद्यान्मधुरद्वयानि ततोम्ललवणौ रसौ ॥ ९२ ॥

स्वादुतिकौ ततो भूय कपायकटुकौ ततः ।

स्वादुतिकौ ततो भूय कपायकटुकौ ततस्तस्मिन्मधुरद्वयानि दद्यात् । अ-
न्तरम्ललवणौ रसौ ततः स्वादुतिकरसौ ततः कपायकटुकौ रसौ दद्यात् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ९३ ॥

व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां रसानां तथा स्निग्धरूक्षयो-
र-योन्य प्रत्यनीकयोर्व्यत्यासादुपर्ययादुपयोगेन यथा स्वमुपयोगेन यथा
मधुररसमुपयुज्य पुनरम्लान्यतम तत्प्रतिपक्ष युज्यात् । अम्लमुपयुज्य पुन-
र्मधुरायन्यतम तत्प्रतिपक्ष युज्यात् । एव स्निग्धरूक्षयोगं कुर्यात् । तथा त
पुरुष वमनादिभिर्विशुद्धं प्रकृतिं यथोचितां स्वा नयेत् ।

→ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ १४ ॥

सर्वसहोऽद्येषक्षमस्तथा स्थिरबलः प्रकृतिं प्राप्तः पुमान् वेद्यः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां कल्पस्थाने वस्तिव्यापत्तिर्दिनाम षचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ भेषजकल्पो व्याख्यातुमारभ्यते । वस्तिव्यापदां श्रुत्यन्तानां सिद्धिः
साधनं सद्भेषजप्रयोगादपि च सर्वेषां रोगाणां या सिद्धिः प्रथमोपायः सोऽपि
सद्भेषजप्रयोगादेवेत्याह ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

भेषजस्य कल्पो योजना भेषजकल्पः शेषं पूर्ववत् ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ॥

श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥

मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिपसंस्तृते ॥

अफालकृष्टेऽनाक्रांति पादपैर्वलवत्तरैः ॥ २ ॥

रास्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।

जंतुदग्धं दवाद्दग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥

भूतेश्छायातपांब्याद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।

अवगादमहामूलमुदीचीं दिसामाश्रितम् ॥ ४ ॥

धन्वदेशे तथा साधारणे देशे तथा समे न निम्नोच्चने तथा सन्मृत्तिके तथा
श्मशानादिवर्जिते । चैत्यं दिनचर्याध्याय उक्तं । तथा मृदौ मुसुग्ने तथा
प्रदक्षिणमनुकूलं जलं गरिमस्तथा कुशरोहिपसंस्तृते तथाऽफालकृष्टे च
असिते तथा वृक्षैर्महत्तरैरनाक्रान्ते देशे सद्भेषजं प्राप्तं युक्तं यथा स्ववर्ण-

रसादिभिस्तद् भेषजं शंस्यते । तथा जंतुभिः कीटैरजग्धमभक्षितं दवेन दावा-
मिनाऽऽदग्धमप्लुष्टं तथाऽविदग्धं वैकृतैर्भूतैः स्वभाव परित्यज्य धर्मवाधाद्विकृ-
तैराकाशादिभिर्यदनासेवितं तदविदग्धं । विकृतमेव वैकृतं । प्रज्ञादित्वाद्गुण-
तथा छायादिभिर्यथाकालं कालमनतिक्रम्य सेवितं यदा तस्य भेषजस्य वृद्धौ
छायादीनामन्यतमं वस्तुजातमुपगुज्यते तदा तेन सेवितमित्यर्थः । तथाऽ
वगाढं दूरं गतं महत्पृथु मूलं यस्य तदवगाढमहामूलं तथोदीचीमुत्तरां
दिशमाश्रितं तामाश्रित्य स्थितं ।

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरूपोपितः ।

गृण्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥

सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रांतवत्सरम् ।

ऋते गुडवृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडंगतः ॥ ६ ॥

अथेत्यानतर्यमगलसूचकः । भेषजमेवंविधं विदित्वाऽनतरं कल्याणं स्व-
स्त्ययनादि चरितमनुष्ठित येनासौ कल्याणचरितस्तथा भेषजहरणंमति
श्रद्धावास्तथा शुचिः स्नानादिशुद्धस्तथोपोपितः कृतोपवासः । एवंविधमौ-
षधमेवंविधः पुमान् गृण्णीयात् । तच्च भेषजं स्वस्थं कृत्वा स्थितं काले
सक्षीरमाद्रं कल्पयेत् । तदसपत्नी तु तथाविधस्य सक्षीरस्यौषधस्यासंपत्ता-
वनतिक्रांतवत्सरं भेषज कल्पयेत् । किं सर्वं द्रव्यमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।
ऋतइत्यादि गुडादीन्वर्जयित्वा परमौषधमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।

पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।

वयोबलवतां धातुपिच्छशृंगखुरादिकम् ॥ ७ ॥

क्षीरं बष्कयिण्यासंवधि ग्राह्यं । विण्मूत्रं च तत्क्षीरं च नीरुजमपगतदोषं
ग्राह्यं । वयोबलवता धातुपिच्छादिकं ग्राह्यं । आदिग्रहणाच्चिकित्सितोपयो-
गिकेशनखचर्मादिकं गृह्यते । वयःशब्दोपादानाद्विशिष्टं तरुणं वयो गृह्यते ।
नह्यवयाः कश्चिदस्ति ।

कषाययोनयः पंच रसा लवणवर्जिताः ।

रसः कल्कः शृतः शीतः फांटश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥

पंचधैव कपायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।

कपायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पच रसास्तेभ्य एव कपायाः स्वरसादयः पंच सम्भवति । लवणस्य तु स्वरसकल्पनाया योगा न सम्भवति सदैव शुष्कल्पत्वान् । कल्ककल्पनापि न सम्भवति यतो यद् द्रव्य द्रव्येण सिक्तं पिडीभवति न तु विलीयते तत्कल्कसज्ञामासादयति । तथा यद् द्रव्य क्रययित्वा जलाद्रुद्रियते द्रव्यावयवास्तूदक मनिशति तत्रैव शृतकल्पना । लवणस्य तु विलीनरूपत्वादेव न सम्भवति । दति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः । एव शीतफाटयोरप्येतेनैव न्यायेनासम्भव इत्युक्तं । लवणवर्ज्या रसाः कपाययोनय इति । मुनिनाप्युक्तं । कल्पनाविद्यतः पचानां रसानां कपायसज्ञा व्य-
पहार इति । लवणस्य कल्पनायोगाभावात्समभुरकपायोऽम्लकपायस्त्रिकपायः कटुकपायः कपायश्चेति रसानां स्वरसादिकल्पनायोगो न सम्भवति । उक्तं चैतन् । तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसप्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहण मनव्य । रसः कल्कः शूनः शीतः फाटश्चेति मकल्पना । पचधैव कपायाणां स्वरसादीनां सा च कल्पना यथापूर्वं बलाधिकाऽभिकशक्तिः । एवं फाटाख्या कल्पना सरला । ततोऽप्यधिकशक्तिः शीताख्या । ततोऽप्यधिकवीर्या शृताख्या । ततोऽप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । चूर्णाख्यायाश्च कल्पनाया अतर्भावादपृथग्रहणं कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्यकल्पनाया अभिकता शक्तिः । ननु चूर्णादनंतर कल्कः क्रियते ननु कल्कादनंतर चूर्णं तस्मात्पचानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टु युक्ता ननु कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान् । किंतु लवणस्य कपायसज्ञायां समावेशो माभूदिति कल्पनानां मध्ये कल्कइति निर्देशः कृतो न चूर्णं दति तस्मात्त्वणे न सम्भवति कपायसज्ञासमावेशः ।

सद्यः समुत्पृतात्क्षुणाद्यः स्रवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥

स्वरसः स समुद्दिष्टः

सद्यस्तक्षण समभूमेः सम्यगुद्धृतमुक्ता समनंतर क्षुण्ण पिष्ट सद्यः समुद्धृतक्षुण्ण तस्माद्द्वेषपीडिताद्यः स्रवेत् स स्वरसः कल्पनाकपायः समुद्दिष्टः सज्ञायां सकेतितः ।

कल्कः पिष्टो द्रवाद्भुतः ।

चूर्णोद्भूतः

द्रवेणाद्भूतः पिष्टः सन् कल्क इति कल्पनाकषायः सकेतितः । यस्माद्
द्रव्यं द्रवेणाद्भूत्य शुष्कमेव पिष्ट सकल्पनाकषायश्चूर्ण इति गदितस्तेन
कल्कस्यैवाय भेद इति नासौ कल्पनेति शकनीयम् ।

शृतः क्षाथः

यद् द्रव्यं द्रवेणाद्भूत्य शृत स कल्पनाकषायः क्षाथ इति कल्प्यते ।

शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥

यद् द्रव्यं द्रवे सकलां रात्रिं स्थित स कल्पनाकषायः शीत इत्युच्यते ।

सद्योभिपुतपूतस्तु फांटस्तन्मानकल्पने ।

युंज्याद्द्व्याध्यादिवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥

मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

यद् द्रव्यं द्रवेऽभिपुत्य सद्यः पूत क्रियते स कल्पनाकषायः फांट इति
सकेतितः । मानं च कल्पना च मानकल्पने तेषां स्वरसादीनां मानकल्पने
तद्द्व्याध्यादिवलेन युज्यात् । आदिशब्देन कोष्ठबलादीनां ग्रहणं । तत्र
सम्यग्रसवीर्यादीन् दोषधात्वात् आलोच्य प्रथममनतरं व्याध्यादिवलं च नतः
स्वरसादीनां मानकल्पने युज्यात् । नियमं कृत्वेत्यत आह । तथा च वचनं
मुनेः । मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः । आलोच्य देश
कालौ च योज्या तद्वच्च कल्पनेति ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

मध्यमं मानं मात्रा स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्द्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

पेष्यस्योभयरूपस्य कल्कस्य चूर्णस्य वा कर्षं मध्यमानं तच्च पेष्यस्य
कर्षं द्रवस्य पलत्रये प्रक्षिप्यालोड्यम् ।

काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशोपितम् ।

काथ द्रव्यपले द्रव्यस्थ मरुतत्वात् तस्य प्रस्थार्धं दत्त्वा तच्च श्रयणेन पादशेष कुर्यात् ।

शीतं पले पलैः पद्भिः

शीतं कपाय पले द्रव्यस्य पद्भिः पलैर्द्रवस्य कुर्यात् ।

चतुर्भिश्च ततोपरम् ॥ १४ ॥

ततः शीतकपायादनतर फाटाख्य मरुतत्वाद् द्रव्यस्य पले चतुर्भिर्द्रवस्य पलैः कुर्यात् । पचविधायां कपायकल्पनाया मध्यम मानमस्माच्च मानादेश-कालादीन् समीक्ष्योनाधिकभावो मात्रायाः स्ववृत्त्या कल्प्यः ।

स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रवं योज्यम्

स्नेहपाके विधातव्ये कल्कस्नेहद्रवाणाममानोक्तौ मानवचनस्य विशिष्ट-स्याभिर्देशे चतुर्गुणविवर्धितं कल्कस्नेहद्रवं योज्यम् । कल्कश्च स्नेहश्च द्रवश्च तेषां समाहारः कल्कस्नेहद्रवः । तदेव कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः स्नेहाद् द्रवश्चतुर्गुण इति बोध्यम् । पचप्रभृति तु द्रव पृथक् स्नेहसमश्चायमित्यत्र योज्यमिति ।

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥

स्नेहे शुत्थयति शुद्धांबुनि काथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं पष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥

एथक् स्नेहसमं दद्यात्पंचप्रभृति तु द्रवम् ।

शौनकः प्रस्तुतत्ररुदधीत एव पठति । स्नेहेत्यादि स्नेहः कदाचिच्छु-द्धांबुना पच्यते कदाचिन्निःकाथेन कदाचित्स्वरसेनेति तैः शुद्धांबुनिः-काथस्वरसैः स्नेहे सित्थयति सति क्रमेण कल्कस्याद्य चतुर्थं पष्ठमष्टक

योत्रयेदिति यत्र चतुर्भ्योधिकानि द्रव्याणि तत्र पृथक् ग्नेहसमानि ननु पर
स्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । पाकलक्षणमधुना लक्षयन्नाह

नांगुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
वर्णादिसंपन्नं यदा तदैवं शीघ्रमाहरेत् ।

नांगुलिमिति कल्कविपर्येऽंगुलिग्राहित्वं यदा न भवत्यपी मन्त्रिणे वा
स्नेहे सशब्दता चटचटायित्वं न भवति तथा वर्णगन्धरसस्पर्शानां यदा
संपच्छुभत्वं स्यात्तदा तस्मिन्कालेऽश्यामलच्छायामन स्नेह शीघ्रमाहरेत् ।
अपिनः स्नेहस्य कटाहस्थितस्य सकाल अवतरणेत्यर्थः । अन्यदपि स्नेह-
पाकलक्षणमस्ति ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं नच ।

पाकस्तु त्रिविधो मंदश्चिकणः खरचिकणः ॥ १९ ॥

मंदः कल्कसमे किञ्चिच्चिकणो मदनोपमे ।

किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥

दग्धोत ऊर्ध्वं निःकार्यः स्यादापस्त्वग्निसादकृत् ।

मृदुर्नस्ये खरोभ्यंगे पाने वस्तौ च चिकणः ॥ २१ ॥

घृताख्यस्य स्नेहस्य पच्यमानस्य फेनोपशमो यदा जायते तैलाख्यस्य
च स्नेहस्य सम्यक्पाक माप्तस्य तदुद्भवः फेनोत्पत्तिः स्यात्तदा घृततैलयोः
पाको भवति । लेहस्य पाक माप्तस्य तंतुमत्ता तंतुमादुर्भावः पाकः । तथाप्सु
मज्जनं पाकलक्षणं शरणाशरणरूपतया द्विधा सभवः सभवत्यत इदमाह ।
शरणं नच सर्वलेहस्याप्सु मज्जनं भवति ननु शरणमवयवशो गमनं तथापि
तस्य पाकः सपन्न इति वेद्य । पाकश्चिकणो मंदश्चिकणः खरचिकणाख्यः ।
स्नेहपाकविधौ कियदाख्ये वस्तुजाते कल्कसमे यथा कल्कोंगुलिनोद्देष्टव्यानि
तथा कियतोपि स्नेहपाकस्यांगुलिग्राहिता न भवति स स्नेहपाको मंद
उच्यते । मदनोपमे कृते सत्येवमंगुलिग्राहिणि स्नेहपाकस्य सचिकणः पाकः ।
किञ्चिदीपत् कृते सति सीदति तथा वर्णतः कृष्णे च तस्मिन्तथा वर्तमाने

तिमागच्छति सति पश्चिमः खरचिकणाख्यः पाकः । अतोस्मात् खरचि-
 ऋणादूर्ध्वमनतरं दग्धो भवति स्नेहः सच नि कार्यः स्यात् । यथानिलपित-
 कार्यकरणो न भवेत्त्रिर्वर्षित्वात् । आम ईषत्पाकः स्नेह पुनरप्यमिसादकृत् ॥
 मृदुमंदपाकस्नेहो नस्ये तद्विषये योज्यः । सरः खरचिकणः स्नेहोऽभ्यगे
 तद्विषये प्रयोज्यः । पाने तथा वस्ती तद्विषये चिकणः प्रयोज्यः । अधुना
 मानसख्याया यथास्व सत्राविधानार्यमाह ।

शाणं पाणितलं मुष्टि कुडवं प्रस्थमादकम् ।

द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

शाणादयो बहपर्यताः क्रमेण चतुर्गुणाः पाणितलादिसत्रा ज्ञेयाः ।

द्विगुणं योजयेदाद्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।

शुष्कार्द्रयोरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादाद्रं द्रव्यं
 द्विगुणं दत्त्वा योजयेत् । शुष्कद्रव्ययोर्वा द्रवद्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः
 शुष्कद्रव्याभावे सत्याद्रं द्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । शुष्कद्रवद्रव्ययो-
 रेकस्मिन्योगतुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद् द्रवद्रव्यं कुडवादिपरि-
 माणसत्रया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् ।

पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥

निर्द्रवेऽनुक्तद्रवे पेषणे लोडनार्थं वारि योजयेत् । स्नेहपाके वाऽनुक्तद्रवे
 वार्यैव योजयेत् ।

कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥

यत्र यत्र प्रयोगे न द्रव्याणां परिमाणं विशिष्टं नोक्तं तत्र तत्र द्रव्याणां
 सदृशान्भागान् कल्पयेत् ।

द्वौ शाणौ वटकः कोलं बदरं द्रंक्षणश्च तौ ।

अक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥

कर्पो विडालपदकं त्रिदुकं पाणिमानिका ।

शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥

पलं प्रकुंचो विल्वं च मुष्टिरात्रं चतुर्थिका ।

द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावंजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥

आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुंभो घटोर्मणम् ।

तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥

द्वौ शाणौ वटकः । कोलं बदरं । द्रक्षणाश्चेत्यत्र शब्दान्यत्वं ननु तत्त्वतो भेदः । तौ द्वौ द्रक्षणावकं तथा पिचुस्तथा पाणितलं तथा स्ववर्णं तथा कनल-
ग्रहस्तथा कर्पस्तथा विडालपदं तथा त्रिदुकस्तथा पाणिमानिकेत्यत्राभिन्नेऽर्थे
शब्दानेकत्वं । तथा द्वौ पिचू शुक्तिस्तथाऽष्टमिका इत्यत्रापि शब्दान्यत्वमर्थ-
स्यैक्ये सति पलप्रकुंचो विल्वं च मुष्टिरात्रं चतुर्थिकेत्यत्रापि शब्दानां वैल-
क्षण्ये सति नार्थतो भेदः । द्वे पले प्रसृत इत्युच्यते । तौ द्वौ प्रसृतावजलिः
कथ्यते । तौ द्वावंजली मानिका । अष्टौ पलानीत्येव । आढकादीनां शब्दानां
स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदस्तथैव द्रोणादीनां शब्दानां पलशतं तुला
गद्यते । तानि पलशतानि विंशतिर्भार उच्यते । काथादीनामुत्तमदिमानाः
सप्रहादवधार्याः । संग्रहे ह्येव पठ्यते । काथो निर्बूहस्तत्र भेद्याथौपधान्यणुशो
भेदयित्वा छेद्यानि । छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधः प्रलिप्तायां
तान्नायांमृन्मयान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बाहुल्यपानीयप्राहितामौ-
पधानामाकलय्य यावता सूक्ष्मसस्तस्यतावदुदकमासेव्योच्छोपयेच्चाग्रात्रधि-
श्रयेत् । यावन्मात्रोदकदाने तथा तदवनिष्टत्वे च तत्र नियमसामर्थ्यान्
क्वाथ्यद्रव्यपरिमाणस्यात्र यत्परिमाणानि द्रव्याण्युदकमियत्प्रमाणं तदव-
शिष्टता च यत्प्रमाणेन न नियमोक्तिरेवंविधा विद्यते क्लृप्तंभ्यूहनीयमेवत्स-
र्वमित्यत्र विधिः । यथाभावधिश्चित्य महत्यासने मुखोपविष्टः सर्वतः सतत-
मवलोकयन् दूर्वा च विपर्ययन् मृदूना च परितः समुपगच्छताऽनलेन सा-
ध्येदवतार्य च सु परिष्कृतं यथार्हस्यै मगृणीत । क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न
सम्यग्मुक्षरस भवति । इति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशे तु यदप्य क्वा-
थयन् । शीतसलिलामुन तु निशापर्युषितं पूर्वं शीतः रूपाय उष्णाभिसि क्षुण्णो-

भिप्लुतः पूर्तः फाटइति। तत्र सम्यग् रसवीर्यादीन्वीषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरब-
लादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च समयोजयेत्। तथाच केचिदाहुः।
मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिकोष्ठं बल च यः। आलोच्य देशकालौ च भेषज्यम-
वचारयेत्। एवञ्च सर्वमभ्यूह्यात्र कर्तव्यं न निश्चितं कृत्वोक्तेन विधिनेति एतदे-
वमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानभबोधाय यथातु सर्वे भिषजो विज्ञास्यंति तथैवोप-
देक्ष्यत इति निर्यासे मध्यमा मात्रा चतुष्पलं कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं त-
दालोडने निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धप्रस्थे विशृत्य पादशेषमवतारयेत्। शीत-
फाटयोरौषधपलं पङ्क्तिश्वतुभिरबुपलैरासुतमिति। तथा शाणपरिमाणस्य पाणि-
तलवाचकस्य किमपि परिमाणं मोक्तं येनासौ परिच्छिद्यत इति न वाच्यं।
संग्रहे तत्परिमाणस्योक्तत्वात्। तत्र ह्येवमुक्तं पद्वंशो मरीची। ताः पट्ट-
मरीच्यः सर्पप उच्यते। अष्टौ सर्पपास्तंडुलः। तौ द्वौ तंडुलावेको धान्य-
मापः। तौ द्वौ धान्यमापी यवः। अतःपरं चतुर्गुणवृध्यांबूका मापकशाण-
कर्षपलकुडवमस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यते। एवं चतुर्भिर्मापकैः शाणस्य परि-
माणं परिभिद्यते। धरणं तु पलस्य दशमो भागः। मापकस्य तु पर्यायो
हैमः। कर्षस्य पौडशिका। आढकस्य तु पर्यायाः कस्तः पात्र भाजनं च।
द्रोणस्य पर्याधोनल्वणः। तथा अर्मणः। तथोन्मानस्तथा घटः कुभः
कलश्च। द्रोणद्वयं च शूर्पइति शैलभेदाद् द्रव्यविशेषमाह।

हिमवद्विध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा।

सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैध्यमौषधम्॥ २९ ॥

हिमवत्पर्वतेन विध्यशैलेन च ब्राह्मणेन वसुंधरा व्याप्ता। तत्र तयोर्मध्या-
दायं हिमवतमौषधं सौम्यं पथ्यं च स्वभावाद्भवति। वैध्यमौषधमाग्नेयं न तथा
देहस्य पथ्यं स्यादिति।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागद्वयटीकायां स-
र्वांगमुदराख्यायां कल्पस्थाने द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ उत्तरस्थानम् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अनंतरमुत्तरस्थानारभः । यतः कात्याख्यमाद्यमग तच्च पूर्वेः स्थानैः सर्व-
मुक्त । अभुना बालादीनामुत्तरेषामगानामवसर इत्युत्तराख्यं स्थानमुच्यते ।
तत्रापि यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमग विवक्षुराह ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्य शिशोरुपचरणं बालोपचरणं तस्मै हितः । शेषं पूर्ववत् ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य तत्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्बालं सैंधवसर्पिषा ॥

प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्विनोर्वादिनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अंगादंगात्संभवासि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम् ” ॥ ३ ॥

“शतायुः शतवर्षासि दीर्घमायुरवामुहि ।”

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ” ॥ ४ ॥

जातमात्रं सद्य एवोद्भूतं बालमुल्वादपरापरपर्यायात्सैंधवगुक्तेन घृतेन
विविधैः प्रकारैः शोध्यित्वा पश्चात्प्रसूत्य प्रसवेन क्लेशितं बालं बलातैलेन
सेचयेत् । पश्चात्पाणयोर्वादिनमस्य कर्णमूले कारयेद्द्वयः । अनंतरमस्य द-
क्षिणकर्णे इमं वक्ष्यमाणं मंत्रमुच्चारयेत् । तत्रैव मंत्रमाह अंगादित्यादि ।

+ स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् ।
 बद्धोद्ध्वं वर्द्धयित्वा च त्रीवायामवसंजयेत् ॥ ५ ॥
 नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत्तपयेदनु ।
 क्षीरिवृक्षकपायेण सर्वगंधोदकेन वा ॥ ६ ॥
 कोष्णेन तस्मिन्ततपनीयनिमग्जनैः ।

समाश्वस्तस्य बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्ध्वं सूत्रेण बद्धवानंतरं छेद-
 यित्वा त्रीवाया योजयेत् । नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत् । अनु पश्चात्
 क्षीरिवृक्षकपायेण सेचयेत् । अश्वत्थोदुवरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः । पथैते
 क्षीरिणो वृक्षाः समाख्याता विचक्षणैः । अथवा सर्वेषां गंधानां चदना-
 दीनां जलेन क्षीययेत् । किंभूतेन । कोष्णेन । कथं । तत्राभ्यां रूप्यसुवर्गा-
 भ्यां निमग्जनैरसकृत्सेचनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुंठयेत् ॥ ७ ॥
 शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।
 हरेणुमात्रं मेघायुर्वलार्थमभिमंत्रितम् ॥ ८ ॥
 ऐंद्रीवाह्मीवचारांस्त्रपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

अनंतरं दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालुमुन्नम्य शिरसि पिचुना तैलात्केन
 वा गुंठयेत् । अस्य च बालस्य माश्यं लेहं मेघाद्यर्थं प्रयोजयेत् । किय-
 न्मात्रं हरेणुप्रमाणं । तथाभिमंत्रितं प्राड्मन्त्रेण । किन्त्वाशयमित्यादि । ऐंद्री
 इंद्रवाह्णी । वाह्मी मडूकपर्णी ।

चामोकरवचाद्वाह्नीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥
 लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोधवा ।

अथवा सुवर्णोदिकं सूक्ष्मं चूर्णीकृत्य लिह्यात् । रजीकृता इति । अरु-
 र्ममदत्यादिना सुलोप इत्त्वं च । हेमधात्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् ।

गर्भाभः सैधववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

ततोऽनंतरं गर्भाभः सर्पिषा सैधवयुक्तेन वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

ततो जातकर्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन गृह्योक्तेन विधिना भिषक्
कारयेत् । स्तन्यप्रवर्तने हेतुमाह ।

शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥
तृतीयेऽपि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

हृदयाश्रितानां शिराणां प्रसवाद्धेतोर्यद्विवृतत्वं तस्मात्कारणात्तृतीयदि-
वसे कदाचिच्चतुर्थे योपिता स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मान्निकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥
अनन्तामिश्रिते मंत्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

यत एवं दिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावस्तस्माद्धेतोः प्रथमेऽपि त्रीन् कालान्
मधुघृते यवासकयुक्ते मन्त्रेण पाविते शिशुं भोजयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥
प्राङ्निपिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीन्कालान्
भोजयेत् । अनन्तरं तस्य शिशोः पाणस्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं
नवनीतप्रयोगान् पूर्वं निवारितस्तन्यस्यास्य बालस्य द्वौ कालौ नवनीतं
स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।
स्तन्यधान्यावुभे कार्ये तदसंपदि वत्सले ॥ १५ ॥
अव्यंगे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।
नोरुभे मध्यवयसौ जीवद्भस्ते न लोलुपे ॥ १६ ॥
हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

बालो मातुर्जनन्या एव स्तन्य पिबेत् कुत । यस्माच्च तस्यास्तन्यमतिशयेन
 देहस्य वृद्धये स्यात् । तदसपदि मातृस्तन्यासपत्तौ द्वे स्तन्यधान्यौ च वत्स-
 ले स्नेहले बालस्य वात्स्तन्यकामे कार्ये । तथा व्यग्ररहिते । ब्रह्मचारिण्यौ
 वीजितमैथुने । वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये । तथा निरामये । मध्यवयस्के ।
 जीवद्दत्से लौल्यवर्जिते काममुख्यादिरहिते । आदरयुक्ते । ते हितेनाहारेण
 यत्नाद्युपचरेत् ।

शुकुक्रोधलंघनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानुपजा रसाः ।

क्षीरं क्षीरण्यौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि । शुकु शोकः । स्तन्यस्य मद्यानि
 हेतवः । किंभूतानि सीधुवर्ज्यानि । आनूपजाश्च रसाः । तथा क्षीरवत्य
 औषधो जीवत्याधाः । शोकादिवैपरीत्य च ।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्यास्तथा बुभुक्षिताया निदितायाश्च
 तथा प्रदुष्टदोषाया गर्भिण्याश्च संवधि स्तन्यमुपयुक्त बालस्य रोगहेतुः ।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्वृणं पिबेत् ।

ऋस्वेन पंचमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स्तन्यस्याभावे सति छाग पयो गव्य वा छागतुल्यगुण पिबेत् । छाग
 समानगुण गव्य कथं स्यात्तथाह । ऋस्वेनेत्यादि । ऋस्वेन पंचमूलेन
 सिद्ध शालिपर्णीपृष्णिपर्णीसिद्ध वा शर्करायुत पिबेत् ।

पथ्नीं निशां विशेषेण कृतरक्षावलि क्रियाः ।

जागृयुर्वाधवास्तस्य दधतः परमा मुदम् ॥ २१ ॥

अन्यथापि तस्य शिशोर्वाधवा विहितरक्षादयो निशां जागृयुः । पथ्नीं
 पुनस्तमस्विनीं विशेषेण यत्नेन जागृयुः । किं कुर्वतः । पर हर्षं धारयतः ।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।

कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥

विभ्रतोर्गैर्मनोव्हालरोचनागुरुचंदनम् ।

नक्षत्रदेवतायुक्तं बांधवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् । कथं कारयेत् । स्वकुलयोग्यैर्विधानैः । बालस्य नामार्चितं प्रशस्तमनुगतं कुलजात्यादिभिः । किंभूतस्य । अंगैः पाण्यादिभिर्मनोव्हादीनि धारयतः । किंभूतं नाम । नक्षत्रस्य यासी देवता तथा युक्त । अथवा बांधवं ज्ञातिपूर्वज समवर्णं न तु विपमाक्षरं ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।

प्राग्दक्षारसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥

शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ।

शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

ततो नामकरणादनंतरं प्रकृतिभेदेन विकृतिविज्ञानीय उक्तानि यानि रूपाणि तेनायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्सुमतिर्वेद्यः कुर्यात् । किंभूतस्य । प्राग्दक्षारस उत्तरदक्षारसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तान्युपधानानि शय्याशय्यामास्तरणार्थं वासांसि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्धूपितानि ।

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

काकश्च वस्त्रादिधूपने शस्तः । किंभूतः । विशस्त व्यापादितो ननु स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतयुक्तः ।

जीवत्स्वङ्गादिशृंगोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥ २६ ॥

धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्म्येद्रीजीवकादिकाः ।

हस्ताभ्यां त्रीषया मूर्धा विरोपात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरौ रक्षोभिराक्षिणाम् ।

५ बाल सर्वदा शुभहेतून्मणीन् विभृयात् । किंभूतान् । जीवतश्च ते खड्गाद-
यश्च तेषां शृगाणि तेभ्य उत्थान येषां तान् जीवतामेव ये गृहीता इत्यर्थः ।
शृगप्रहणमुपलक्षणार्थं । अतएव सर्पादिजानपि मणीन् धारयेत् । तथौपधी
श्रीश्यादीः शुभा धारयेत् । कैः । पाण्यादिभिः । विशेषेण सर्वदा वचां धार-
येत् । किंभूता वचां । आयुरादिकरणहेतु तथा रक्षोनिवारिणी ।

पंचमे मासि पुण्येन्दिह धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।

सष्टम् ।

पद्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
कर्णौ हिमागमे विध्येत् धान्यकस्थस्य सात्वयन् ।

अनतर पष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य हिमागमे शुभे
दिवसे कर्णौ विध्येत् । धान्युत्सगस्थितस्य । धात्री माता स्तनपायिनी च ।
कथं विध्येत् । सात्वयन् मीतिवचनादिना ।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्नामं तु योषित ॥ ३० ॥
दक्षिणेन दधत्सूर्चीं पालिमन्येन पाणिना ।

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्रंडाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यावभासिते ।

धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाकिते ॥ ३२ ॥
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सरुदेवर्जुलाववात् ।

नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाध शिरास्तत्र हि सांश्रिता ॥ ३३ ॥
कालिका मर्मरी रक्ता

कुमारस्य प्राक् पूर्व-दक्षिण कर्णं योषितस्तु वाम वैद्यो विध्येत् । किं
कुर्वन् । दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधन् । वामेन पाणिना पालि दधन् । क
विध्येत् । कर्णपीठस्य मध्यभागे किञ्चिन् मनाग्गडस्याने । कीदृशस्य बालस्य ।

सम्यङ्निश्चल धृतस्य । कविध्येत् । दैवकृते छिद्रे । किंभूते । जरायुमात्रे-
ण प्रच्छन्ने स्थगिते । तथारविरश्मिभिरवभासित उद्योतिते । तथालक्त-
करसेनाकिते चिन्हिते । कथं विध्येत् । लाघवात् सकृदेकवारमेव ।
तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा नोपरिष्टान्नाधस्ताच्च पादर्शती विध्येत् । कुन
इत्याह । हि यस्मात्तत्र शिरा आश्रिताः । ता एवाह । कालिकेत्यादि ।

तद्व्यधाद्रागरुज्वराः ।

सशोकदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ ३४ ॥

तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः ।

तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।

तेषां च रागादीनां यथास्व निरूप्य चिकित्सित कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ ३५ ॥

स्थाने व्यधान्न रुधिरं स्रवति न रुगादीनां संभवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।

आमे तैलेन सिचेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥

• विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीयसी ।

वर्तिरुयहात्ततो रूढं वर्धयेत् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥

अनु कर्णव्यधस्य पश्चात् सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यनुस्यूतं कर्णे निधापयेत् ।
आमे तैलेन सेचयेत् । बहलां घनां पालीं तद्वत्पूर्ववदारया विध्येद्वि-
ताग्निः सतः । अनंतरं व्यहादूर्ध्वं स्थूलतरा वर्तिः सचार्यं ततो रूढं
कर्णं शनैः शनैर्वर्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।

पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु वृंहणम् ॥ ३८ ॥

अननरमेन शिशुं जानदत सत स्तनात् क्रमेणापसारयेत् । न सहसा ।
पूर्वोक्तं छागादिकं क्षीरमन्नं च लघु वृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोपलैः ।
 अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालानसक्तुभिः ।
 संग्राहीधातुकीपुष्परार्करालानतर्पणैः ॥ ४० ॥

प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योग्यः । बालबि-
 ल्वादिभिर्दीपनो मोदको योग्यः । धातुक्यादिभिः संग्राही योग्यः ।

रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविपादकैः ।
 अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥

यथावस्थमस्य शिशोः सौम्यैरौषधैरविपादकैरक्षोभकैरामयान् बयेत् ।
 विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं व्याधिमन्तरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं अस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।

न च त बालमविधेयमनायत्त कृत्वा त्रासयेन भाययेत् । यत्स्वस्त
 बाल ग्रहा गृह्णन्ति ।

वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेच्छंधिताच्च तम् ॥ ४२ ॥

वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

व्याह्रीसिद्धार्धकवचासारिवाकुष्टसैधवैः ।
 सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिरुद्घृतम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।

माद्र्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधाकृत् । आयुष्यं पाप्मा-
 दिरुद्घृतोन्मादनिवर्हणं च ।

वचेंदुलेखा मंडूकी शखपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमामृताव्याह्रीः कल्कीकृत्य पर्लाशिकाः ।
 भष्टांगं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं षतगुणम् ॥ ४५ ॥

तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीराद् घृतमस्थमष्टांगं पचेत् । अष्टावंगानि वचादीनि यस्मिस्तदष्टांगं । एतत्पीतं धन्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योपपाठोग्रांशिमुर्सेधवैः ॥ ४६ ॥

सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकर ।

वचामृताशठीपथ्याशंखिनोवेष्टनागरैः ॥ ४७ ॥

अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववहुणैः ।

वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानं ।

हेमश्वेतवचाकुष्टमर्कपुष्पी सकांचना ॥ ४८ ॥

हेममत्स्याक्षकः शंखः केंडर्यः कनकं वचा ।

चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतश्रुताः ॥ ४९ ॥

वर्षं लीढा वपुर्मेधावलवर्णकराः शुभाः ।

हेमादिश्लोकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्यां सद्रवा वर्षं लीढा वपुरादिकृतः शुभाः ।

वचायष्ट्याव्हसिधूत्थपथ्यानागरदोष्यकैः ५० ॥

शुद्धं च ते वाग्हविलीढैः सकुष्टकणजीरकैः ।

वचादिभिः सर्पिलीढैर्वीक्ष्य शस्यते शुष्यते इति चिन्त्यम् । कर्मवत्कर्म-
कर्तव्यस्यत्वविषयः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरोधतायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायामुत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनतरं बालस्योपचर्यमाणस्य, ये रोगास्तच्चिकित्साथो बालामयप्रतिषेध उच्यते ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥

बालस्त्रिमकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोन्नवर्तन उभयवर्तनः ।
क्षीरान्नाभ्यां यो वर्तते ताभ्यामन्नक्षीराभ्यामदुष्टाभ्यां स्वास्थ्यं भवति ।
दुष्टाभ्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भूतिः । शुद्ध क्षीरं लक्षयति ।

यदद्विरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पयः

यत् क्षीरं जलेनैकतां याति वातादिदोषैश्चानधिष्ठितं । तद्विशुद्धं ।

दुष्टस्य लक्षणमाह ।

वातादुष्टं तु छवतेभसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चो मूत्रविबन्धकम् ।

वातदुष्टं क्षीरं जले छवते तरति नैकतां गच्छति । कषायादिगुणयुक्तं च स्यात् ।

पित्तादुष्टाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकम् ॥ ३ ॥

पित्तादुष्टं क्षीरमुष्णाम्लकटुकं । तथा तेये प्रक्षिप्तं पीतराजिं स्यादाहकरं च ।

कफात्सलवणं सांद्रं जले मज्जति पिच्छलम् ।

कफान् क्षीरं दुष्टं सलवणं घनं च स्यात् । अप्सु च मज्जति ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गाञ्चालिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

ससर्गाद्दुष्ट क्षीर संसृष्टलिङ्गं स्यात् । सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिङ्गं च स्यात् ।

यथा स्वलिङ्गांस्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

तच्च क्षीरमुपयोजितं बालस्य च यथा स्वलिङ्गान् व्याधीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णा च रोदनालक्षयेद्भुजम् ॥ ५ ॥

बालस्य तीक्ष्णां खरामतीक्ष्णां च रुजं पीडां रोदनालक्षयेत् । अतिरोदनेन किञ्चिद्रोदनेन च यथायोगं रुजं विद्यादित्यर्थः ।

सोयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्भुजं

य देहदेशे स भृशं स्पृशेद्यत्र च देहदेशे स्पर्शनाक्षम एव स्यात् । तत्र देशे रुजं विद्यात् ।

*मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीलनात् ॥ ६ ॥

हृदि जिह्वौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडितैः ।

कोष्ठे विबन्धवमधुस्तनदंशात्रकूजनैः ॥ ७ ॥

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।

वस्तौ गुह्ये च विष्णूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

गिरसि पीडामक्षिणिमीलनाद्विद्यादिनाशहेतुमत एव जिह्वौष्ठदशनादिभिर्द्विदि पीडां विद्यात् । विबन्धादिभिराध्मानादिभिः, कोष्ठरुजं विद्यात् । वस्तौ गुह्ये च पीडां विट्सगादिभिर्विद्यात् ।

अथ धान्याः क्रिया कुर्याद्यथा दोष यथा मयम् ।

अथानतरमेव ज्ञात्वा धान्या वैद्यो यथादोष यथारोगं क्रिया कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं श्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवात्रिवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
सभांगीदारुसरलवृश्चिकालीकणैषणम् ॥ १० ॥

तत्र तेषु वातेन दुष्टे स्तग्ने त्रीणि दिनानि दशमूल पिवेत् । अथवा
चित्रकादीनि कथितानि व्यह पिवेत् ।

ततः पिबेद्दन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।
अनुचाच्छसुरामेवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥
वस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्रानिलापहान् ।

अनन्तर वातव्याधिचिकित्सितोक्त घृत पिवेत् । पश्चादच्छसुरा पिवेत् ।
एव स्निग्धा सर्ती मृदु विरेचयेदारग्नधेन । अनन्तर वस्तिकर्म कुर्यात् । स्वे
दनादींश्च मारुतापहान् । आदिशब्देनाभ्यगादेर्ग्रह ।

राक्ष्णाजमोदासरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ १२ ॥
बालो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपकं सप्तितोप्रलम् ।

राक्षादिचूर्णांश्चित शिगु. सर्पिलिह्यात् । अथवा तैः मिद्ध सशर्कर
घृत लिह्यात् ।

पित्तदुष्टे मृताभीरुपटोलीनिबचंदनम् ॥ १३ ॥
धात्री कुमारश्च पिवेत् काथयित्वा ससारिवम् ।
अथवा त्रिफलामुस्तभूनिबकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥
सारिवादि पटोलादि पद्मकादि तथा गणम् ।

पित्तदुष्टे गुडूच्यादीनि काथयित्वा बालः पिवेत् । धात्रीच । अथवा
त्रिफलादीन् पिवेत् । अथवा सारिवादिगण पिवेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥
शीतांश्राभ्यंगलेपादीन् युंज्यात्

अथ सारिवादिगणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि लिह्यात् । विरेचन
द्रव्यं च पित्तं कुर्यात् । अभ्यगर्दीश्व शीतान् युज्यात् ।

श्लेष्मात्मके पुनः ।

यष्ट्यावहसैधवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिधूथपिप्पलीमद्वा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।

राठपुष्पैः स्तनौ लिपेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्वालम्

श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैधवयुतं घृतं पाययेत् । सैधवपिप्पलीयुक्तं
घृतं वा पाययेत् । मदनकुसुमैर्माक्षिकयुतैः स्तनौ लिपेत् । बालस्य
चोष्ठी लिपेत् । एव रुने सति बालः सुखं वमेत् ।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं कथितं पिबेत् ॥ १८ ॥

तद्वत्तगरपृथ्वीकामुरदारुकलिङ्गकान् ।

अथवातिविषामुस्तपङ्गुंथांपंचकोलकम् ॥ १९ ॥

धात्रीं तीक्ष्णैर्धमनैर्नामयेत् । अनंतरं रुने ससर्गे सति मुस्तादिं कथितं
पिबेत् । तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत् ।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंध्यामं जलोपमम् ।

विवद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥

शरुन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।

ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अंगभ्रंशो गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्धमः ।

घाणाक्षिमुखपाकाद्या जायंतेऽन्येपि तं गदम् ॥ २२ ॥

क्षीरालम्बकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।

५ त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गन्धादिगुण शकृद्दुषवेश्यते । तदा नानाव्यथावर्णं
मूत्रं च पीतं सितं घनं स्त्यानं च स्यात् । तथा ज्वरादयोऽन्येऽप्येवमकारा
रोगा प्रायते । तर्मादृशं गदं क्षीरालसकृमिति कथयति । अत्यथ विनाशहेतुः ।
अतएवातिदारुणः ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

तत्र क्षीरालसके शीघ्रमेव धात्रीं बालं च वमनेनोपक्रमेत् ।

विहितायां च संसर्ग्या वचादि योजयेत्क्षणम् ।

निशादि वाथवा माद्रीपाठातिक्तावनामयान् ॥ २४ ॥

ससर्ग्यां पेयादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं वा गणं योजयेत् । माद्रीपा-
दीन् वा योजयेत् ।

पाठारुंध्यमृतातिक्ततिक्तादेवाहसारिवाः ।

समुस्तमूर्वेद्रघवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

पाठादय उपयुक्ताः परं स्तन्यदोषहराः । तिक्तं किरावतिक्तः ।

अनुबन्धे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

अनुबन्धे सति यथारोगं चिकित्सितं कुर्याद्द्वैधः ।

दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥

विरोपाञ्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दिशिरोरुनाम् ।

अतिस्पन्दस्य पौधक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥ .

रोगाणां च सर्वेषामपि दन्तोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीन्
हेतुः सपद्यते ।

दृष्टभंगे विडालानां बहिर्णा च शिखोद्भवे ।

दन्तोद्भवे च बालानां नाहि किञ्चिन्न दृष्यते ॥ २८ ॥

मार्जारानां पृष्ठभगे सति मयूराणां शिखोद्भगे सन्ति दत्तोत्थाने शिशूना-
न किञ्चिन्न दूयते । अपि तु सर्वोप्यमानि पीडयत इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्वेकं यथाशयम् ।

विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण
रोगानुसारेण तद्देशकालसत्त्वसाम्यमरुतीर्निर्लुप्य चोपध प्रयोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।

अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥

सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वानुपसेवनात् ।

यद्यस्मात्त एव वातादयो दोषास्त एव रसादयो दूष्या ज्वरादयश्च
रोगाः पूर्वोक्तास्त एव तस्मादेव पूर्वोक्त भैषज्यं । अरण्य तु बालस्य मात्रा
कनीयसी । कुतोस्य ऋक्तरा मात्रेत्याह । सौकुमार्येत्यादि ।

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥

सद्य स्तान्दमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।

शिशवः सर्वदैव स्निग्धाः कुतो घृतक्षीरनिषेवणात् । यतश्चैव तस्मान्
तान् बालान् सद्यो वमन मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥

क्षीरसेविन तथा क्षीरान्नसेविन बाल स्तन्यस्य तृप्तं सत वामयेत् ।
स्तन्यस्य तृप्तमित्यधिकरणवाचिनश्चेति पठ्यते । वमयेदिति ग्लास्तावनु-
वमयेति भित्त्विकल्पः ।

पीतवंतं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।

अन्नात् बाल तनुमघनां पेयां ससदिक्तां पीयवत नामयेत् ।

त्रास्ति साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥

युंज्याद्विरेचनादीस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

विरेकेण साध्ये रोगे वस्ति युंज्यात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्शं युंज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्थोदितान् धात्र्या एव युंज्यात् ।

मूर्वाव्योषवराकोलजंबुत्वग्दारुसर्पपाः ॥ ३४ ॥

सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

मूर्वादयो मधुना लीढाः सुष्ठु स्तन्यदोषहराः ।

दंतपाली समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

शिशोदंतपालीं पिप्पल्यादिचूर्णेन समाप्तिकेण प्रतिसारयेत् । अथवा धातुकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतिक्षिरवद्भूररज.पुष्परसङ्गतम् ॥ ३६ ॥

द्रुतं करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखम् ।

लावादिचूर्णं माक्षिकं द्रवीकृतमुपयुक्तं शिशूनां शीघ्रं दंतकेसरवन्मुखं करोति । दत्ता एव केसरं तद्विधत्ते यस्मिन्निति मनुषु ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविपाद्यनैः ॥ ३७ ॥

मधुरैश्च द्रुतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

वचादिभिः एकं द्रुतं दत्तोन्धाने सिद्धमव्याहृतशक्तित्वात् ।

रजनीं दारुसरलश्रेयसीं बृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥

पृश्निपर्णी शताव्हा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।

ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥

अतीसारज्वरश्वासकामलापाङ्गुकासनुत् ।

बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥

रज्यादियूणं माक्षिकयुक्तेन सर्पिणा लीड ग्रहण्या दीपन सुष्ठु वातस्य
चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजिद् । बालस्य सर्वाभयेषु हिन बलवर्णद ।

समंगाधातुकीरोध्रकुटंनटवलाव्हयैः ।

महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रविल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥

सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।

क्षीरमस्तुयुतं हंति शीघ्रं दंतोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्बृद्धकश्यपनिर्मितम् ।

समगादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधित घृत क्षीरमस्तुयुन पक्व
दतोत्थान् रोगाननेकप्रकारान् हति । एतच्च बृद्धकश्यपेन निर्मितम् ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु न बालमति यत्रयेत् ॥ ४३ ॥

स्वयमप्युपशाभ्यांति जातदंतस्य यद्गदा ।

दतोद्भवेषु रोगेषु बाल नातीव यत्रयेत् । पथ्यभोजनादिना नातीव निय-
मयेत् । यथाऽन्यरोगिणा किमित्याह । यद्यस्मात्स्वयमेव चिकित्साभतरेणापि
बानदतस्य सतो बालस्य रोगाः प्रशाभ्यति ।

अत्यहः स्वप्नशीतान्नुश्लैम्भिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥

शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।

अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥

कुमार शुष्यति तत स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

भृश दिवास्वप्नादिसेविनेर्भक्तस्य कफेन रसवाहिषु स्रोतःसु रुद्धेषु स-
त्स्वरोचकादयः प्रादुर्भवति । ततस्तेषु जातेषु कुमारः शुष्यति । स्निग्ध
शुक्ल वदन नयन यस्य स एवभूतः सन् ।

संधवन्व्योपशाङ्गैः पाठागिरिकदंबकान् ॥ ४६ ॥

शुष्यतो मधुसर्पिभ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

तस्यारोचकादिषु संधमादीन् समधुघृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
चदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा ऋतम् ।

तथा पंचकोलं रजीरुनमशोककटुकाम्बा युक्तं योजयेत् । अथवा च-
दर्यादिचूर्णं वा सर्पिषा द्रवीकृतं ज्ञेयम् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
निचुलोत्पलवर्षाभूर्भागीमुस्तैश्च कार्पिकैः ।
सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

स्थिरादिभिः कार्पिकैश्च घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशोधनम् ।

सिंहश्वगंधा मुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।

सिद्धादिभिर्घृतं पूर्वगुण ।

यष्ट्याव्हपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ ५० ॥
तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिदृतम् ।

मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिः शोषजित् ।

शृंगीमधूलिकाभागीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्त्रर्षभकजीवकैः ।
सूपपर्णाविडंगैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥
शशोत्तमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

शृंग्यादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःकायेन साधितं शुष्यतो बाल-
स्यातिपुष्टिकरं ।

वचावयस्थातगरकायस्याचोरकैः मृतम् ॥ ५३ ॥
वस्तमूत्रमुराम्बा च तैलमभ्यजने हितम् ।

वचादिभिश्छागमूत्रमुराम्बा च सिद्धं तैलमभ्यजने हितम् ।

लाक्षारससर्म तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगंधानिशादारुकोतिकुष्टाव्दचंदनै ।
 समूर्वारोहिणीरास्त्राशताव्हामधुकै समै ॥ ५५ ॥
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यंजनादिदम् ।
 बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
 यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीना च शस्यते ।

लाक्षारसतुल्य तैलप्रस्थ मस्तुचतुर्गुणमश्वगधादिभि सामान्यपरि-
 भायोक्तममाणै सिद्ध लाक्षादिसप्तमेतत्तैलमभ्यगाद् बल्य ज्वरादिभित्
 यक्षमादिघ्न गर्भिणीभ्यश्च हित ।

मधुनाऽतिविपाशृंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
 एका वातिविपा कामज्वरछर्दिरुपद्रुतम् ।

अतिविपादी मधुना कासादिपीडित शिशु बाल लेहयेत् । अथवाऽतिवि-
 पामेका लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति य स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विवातार्कीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपंचलवणकृमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वह्निह्यात्तथा व्योष मपी वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभत शल्यकश्वाविद्रोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

पिप्पल्यादिक तद्वत्पूर्ववन् मधुसर्पिषाऽऽलोढय लिह्यात् । व्योष तथा
 मधुसर्पिषा लिह्यात् । शल्यकादिजमना रोम्णा चर्मणा च यथा लाभ मर्षा
 मधुघृताभ्यां लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचंदनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥

खदिरादिरसे सक्षीर सर्पि पकमुपयुक्त वमि शमयति ।

सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
 कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥
 दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेपं च पूजयेत् * ।

यस्तु बालो दंतैः सह जायते यस्य वा दताः प्रथममुपरिष्ठाद् भ-
 वति । तस्मिन् तथाविध उत्पाते उत्पन्ने सति शान्तिं च कुर्यात् । तं च
 बालं त्रासणाय सदक्षिणं समुवर्णादिकं दद्यात् । नैगमेपं च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकम् ॥ ६३ ॥
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
 तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥
 तृडास्यकंदुक्षिरुजा प्रीवादुर्द्धरता वमिः ।

कफो मधुरायैस्तालुमांसे मकुपितस्तालुकंटकं कुर्यात् । तेन तालुकंट-
 केन शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा तालुनः पतनं स्तनद्वेषः कृ-
 च्छ्रेण स्तनपानं शकृद्द्रवं स्यात् । तथा तृडायाः स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
 तालु तद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससैधवैः ।

तत्र तालूत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तथैव कणादिभिः
 प्रतिसारयेत् ।

शृंगवेरभिराभृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
 बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।

* क्षेपकावत्र ।

हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशस्थिगोचरः ।

यदा शिशोः मकुपितो मोतिष्ठति तदा द्विजाः ॥ १ ॥

स्वक्षानिने वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः गन्धं करोत्यतः ॥ २ ॥

रसेन लिपेत्ताब्वास्यं नेत्रे च परिपेचयेत् ॥ ६७ ॥

तथा गुंठ्यादिक्लिकितं वटपल्लवैर्वध्वा गोशकृता लिप्त ततः कुकूले स्वे-
दयेत् । अनन्तर रसेन च ततः स्रुतेन ताब्वास्यं च लिपेत् । तथा नेत्रे
परिपेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारःस्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ ६८ ॥

हरीतक्यादिक माक्षिकयुक्त स्तन्यं शिशुः पीत्वा तालुकंटकादिमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।

ताम्रो व्रणोतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥

केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येपि पूतनम् ।

प्रष्टारुर्गुदकुंदं च केचिच्च तमनामिकम् ॥७० ॥

गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात्स्वेदाद्वा ताम्रो व्रणः कंडूमानानरो बहु-
पद्रवो जायते । तथाविध केचिन्मातृदोष कथयति । अपरे च पूतनस-
न्नमित्याहुः । केचित्प्रष्टारुरिति । केचित् गुदकुंदमिति । केचिच्च तमना-
मिकं ब्रुवते ।

तत्र धान्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।

तत्र तस्मिन्ननेकनाम्नि रोगे धान्याः क्षीर शोधनीयं । कैः । पित्तश्ले-
ष्मद्विरीषधैः ।

शृतशीतं च शीतांबुयुक्तमंतरपानकम् ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलाचदरीच्छक्तवक्त्राथपरिपेचितम् ॥ ७२ ॥

कासीसरोचनातूथमनोव्हालरसांजनैः ।

लेपयेदम्लापिष्टैर्ना चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥

मुश्कक्षैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ।

सारिवाशखनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥

रागकंदूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ।

सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके* ॥ ७५ ॥

सह क्षौद्रेण वर्त्तने यत्तत्सक्षौद्रं च तन् ताक्ष्यशैलं च तेन युक्तं शीतान्बु ।
अत्र च पानकं च हितम् । किंभूतं । शृतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य
शीतत्वेनेव लब्धत्वाच्छीताब्जित्पर्यतिशयार्थम् । एव हि पित्तोपशात्ति-
र्भवति । अतएव च तत्सहितस्य कफस्य शमनाय माक्षिकरसाजनयोगोऽत्र
कृतः । तेन च बलेन व्रणं लेपयेत् । कथंभूतं व्रणं । त्रिफलादिकाद्येन परि-
पेचितं सतः काशीसादिपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा एतैरेव चूर्णितैर्व्रणमव-
चूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवाशखनाभिभ्या-
मवचूर्णयेत् । अथवाशनत्वचां लिपेत् । रागकंदूत्कटे जलौकोभिरसृक्-
स्त्रावं कुर्यात् । जलौकसा जातावित्येकवचनान्तस्य प्रयोगो न दोषाय । तथा
सहस्यस्य षष्टत्वात् । सर्वं चिकित्सितं पित्तव्रणानुत्थं गुदकुट्टके शस्यते ।

पाठावेच्छद्विरजनीमुस्तभार्गीपुनर्नवै ।

सत्रिल्वम्यूपणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥

लिहानो मात्रया रोगैर्भुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिः पक्वं घृणं मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैरामयैर्भुच्यते ।

व्याधेर्यद्यस्य भ्रैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितं ।

स्थितो मुहूर्त्तं धीतोऽनुपीतस्तं तं जयेद्द्रवम् ॥ ७७ ॥

यस्य रोगस्य यदौषधमुक्तं तेनैवैषधेन स्तनं प्रलेपितो मुहूर्त्तमात्रं
नाडिकाद्वयं यावद् विभूतं स्तनेन पश्चात् पीतस्तं तमनियतं रोगं जयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागहृदयटीकायाः सर्वांगमुदराल्प्या-
यामुत्तरस्थाने बालामवप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनतर बालग्रहप्रतिषेध उच्यते । ग्रहाणामपि रोगहेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

वालानां ग्रहास्तेषां प्रतिषेधो यस्मिन्स बालग्रहप्रतिषेधस्त । शेष
पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।

मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीराः पञ्च ग्रहा
निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च समोत्पादिताः ।

स्कंदो विशाखो मेधाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमंडलिका तद्द्वेवती शुष्करेवती ।

रुद्रादयः पच नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्रीरूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहाणां गृहीष्यतामाभिलष्यमाणानां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुत्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।

फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।

नखैरकस्मात्परितः स्वबाज्यंगविलेखनम् ॥ ५ ॥

तेषां सामान्यं रूपमुत्रास इत्यादि स्वबाज्यंगविलेखनात् ।

तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हृत्कपक्षः स्तब्धांगः स्वस्वेदो नतकंधरः ॥ ६ ॥

दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
 पक्रवक्रो वमेच्छालां भृशमूर्द्धं निरीक्षते ॥ ७ ॥
 वसासृग्गंधिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिषुः ।
 चालितैकाक्षिगंडध्रुः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कंदार्तस्तेन वैकल्पं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्य एकलोचनः श्रवणशीलस्तथा शिरो विलिपत इत्यादिसरक्तलोचनइत्यात स्कृदगृहीतस्य लक्षण । तेन वैकल्प्य पगुत्वकारणत्वादि मृत्युरेव वा भ्रुव निश्चित भवेत् । समति विशाखस्य स्कृदापस्मारापरसन्नस्य लक्षणमाह ।

संज्ञानाशो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ ९ ॥
 विनम्य जुंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
 फेनोद्धमनमूर्द्धेक्षाहस्तभ्रुपादनर्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्वजिह्वासंदंशसंरंभज्वरजागराः ।
 पूयरोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

संज्ञानाशादिक पूयशोणितगंधात् स्कदापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादास्यस्पंदनं फेननिर्वमः ।
 तृणमुष्टिबंधातीसारस्वरदैन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।
 ओष्ठदंशांगसंकोचस्तंभवस्तामगंधताः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
 मूर्च्छकनेत्रशोफश्च नैगमेपग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

मेघस्य नैगमेपापरसन्नस्याध्मानायेकनेत्रशोफात् लक्षणम् ।

कफो हृपितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामनं जिह्वादंशात् कंठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।

शुनि श्वग्रहे कंप इत्यादिकं क्रोशनं श्वानवदित्यंतम् लक्षणम् ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥

कासातिसारवमधुजंभातृद्रावगंधताः ।

अंगेष्वक्षेपविक्षेपः शोपस्तंभविवर्णताः ॥ १७ ॥

मुष्टिवंधः स्तुतिश्चाक्ष्णो बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिकं बालस्य स्युरित्यंत लक्षणं ।

स्वस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥

स्फोटाः सदाहरुकूपाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ।

निश्यन्हि प्रविलीयंते पाको वक्त्रे गुदेषु वा ॥ १९ ॥

अयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

शकुनिग्रहे स्वस्तांगत्वमित्यादिकं ज्वरश्चेत्यंतं लिङ्गं ।

पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥

हिष्माध्मानं शरुद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।

स्वस्तत्ष्टष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधता ॥ २१ ॥

वमिकंप इत्यादिकं काकवत्पूतिगंधतेत्यत पूतनाग्रहे लिङ्गम् ।

शीतपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।

तृष्णांत्रकूजोतीसारो वसावद्विस्त्रगंधता ॥ २२ ॥

पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

शीतपूतनया कंपरोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमेत शीतपूतना-
ग्रहे लिङ्गं ।

अंधपूतनया छर्दिज्वरः कासोलपवन्हिता ॥ २३ ॥

वर्चसो भेदवैवर्ण्यदीर्घान्यंगशोषणम् ।

दृष्टिसादोतिरुकं दूषोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥

हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।

वेपथुर्मत्स्यगंधित्वमथवा साम्लगंधिता ॥ २५ ॥

छर्थादिक साम्लगंधितेत्यधपूतनयादृष्टिपूतनापरस्रजया लक्षणम् ।

मुखमंडितया पाणिपादस्य रमणीयता ।

सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥

अरोचकौऽगम्लपनं गोमूत्रसमगंधता ।

मुखमंडितायां ग्रहे पाणिपादस्य रमणीयतेत्यादिक लक्षणम् ।

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥

कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ।

वस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

रेवत्यां रेवतीग्रहे श्यावनीलत्वादि लिंगम् ।

जायते शुष्करेवत्या क्रमात्सर्वांगसंक्षयः ।

शुष्करेवत्या क्रमात्सर्वांगसंक्षय इति लिंगम् । अधुनात्र साध्यलक्षणं वक्ति ।

केशशातोन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥

रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।

उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्यत् ॥ ३० ॥

निव्हाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।

केशशात इत्यादिक श्यावतालुता चेत्यत्र बालस्य श्यात् । तन्न चिकित्सेत् ।

भुंजानोन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥

तृष्णागृहीतक्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ।

भुजानोज बहुविधमित्यादिलक्षण वाल शुष्करेवती हति । त्रिभिः
कारणैर्ग्रहा गृह्णतीत्याह ।

हिंसारत्यर्चनाकाक्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

हिंसा रतिश्चार्चना च तासामाकाक्षाऽभिलाषः सा ग्रहाणां ग्रहणे हेतुः।

तत्र हिंसात्मके वालो महान् वा स्तुतनासिकः ।

क्षतजिह्वः कणेद् वाढमसुखी साश्रुलोचनः॥ ३३ ॥

दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगंधिश्च जायते ।

क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्राति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥

हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हंत्यात्मानं तथा परम् ।

तद्वच्च रास्त्रकाष्ठाद्यैरग्नि वा द्वीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥

अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।

तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तं च सर्वमार्गैर्भ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्याद्विंसात्मके ग्रहे सति वालो महान्वा पुरुषः स्तु-
तनासिकादिर्जायते । तथा क्षामः सन्नदिमिद कुर्यात् । तद्विधमात्महनना-
दिकमन्यदपि कुर्यात् । तृड्दाहमोहस्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् ।
तथा सर्वस्रोतेभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत् । रिष्टोत्पत्तिं च । तं वालो नोपक्रमेत् ।

रहः स्त्रीरतिसंलापगंधस्वग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥

दृष्टः सांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।

रहः स्त्रीरत्यादिप्रियो तृष्णादिगुणो वालो रतिकामेन ग्रहेण पीडितः ।
रुच्यसाध्यः स्यात् । संमत्यर्चाकाम भूते ।

दीनः परिमृशेद्द्रुं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥

शंकितं वीक्षते रीति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
 अन्नमन्नाभिलाषेपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

दीनादिगुणः सन्निदमिदं करोति । तमेवविधं बलिकामेन गृहीतं बाल
 सुखसाध्य विद्यात् । अधुनैषां चिकित्सितमाह ।

हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥
 इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।

जिघासु ग्रह होमादिभिर्जयेत् । ननु हिंसाकामो साध्यस्त व्यजेदित्युक्तं
 तत्कथं तस्य साधनमुक्तम् । व्रूमः । असाध्यस्यापि चिकित्सा कार्येव । तथा
 च सप्रहेऽभ्यधायात् तस्मादाचरमाच्छ्रुते चिकित्सेदित्यादि । अपि च मन्त्रम-
 भावस्याधिगम्याच्च । इतरौ तु रत्यर्थाकामौ यथाभिलाषं रतिबल्यादिदानेन
 जयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥
 त्रिरन्हः सिक्तसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।
 विकीर्णभूतिकुसुमपत्रवीजान्नसर्पिषे ॥ ४२ ॥
 रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
 व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
 पुराणसर्पिषाम्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुजा ।
 साधितेन बलानिब्रवैजयंतीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥
 पारिभद्रककट्वाङ्गजंबूवरुणकटूतृणैः ।
 कपोतवंकापामार्गपाटलामधुशिम्बुभिः ॥ ४५ ॥
 काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरपादपैः ।
 सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
 द्वापिव्याघ्राहिसिहर्षचर्मभिर्भृतमिश्रितैः ।

अथेति । कृन्मंगलं साध्यग्रह बाल विविक्ते गृहे स्थितम् । किंभूते ।
 व्रीन् वारान् शोधिते सिक्ते च । त्रिरह इति कृत्वःसः मायेण इत्यधिकरणे
 पष्ठी । तथा सर्वदा निकटाग्नी । तथा विक्षिप्तभूम्यादिके । रक्षोमतेलमदीपे
 मदीपहतपापे । व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके । किंभूत बालापुराणघृताभ्यक्तम्
 तथा स्नातमुष्णावुना । किंभूतेन जलेन । बलादिभिः साधितेन । वैजयती
 भरगिका । महाश्वेता कटभी । परिपिक्तस्य चाप्यस्य द्वीप्यादिचर्मादिभि-
 र्घृतमिश्रितैर्भूपन कुर्यात् ।

पृतीदशांगीसिद्धार्थवचाभच्छातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुष्टैः सघृतैर्भूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

पूत्यादिभिर्भूपः सर्वग्रहविमोक्षणः स्यात् । पृती पूतीकरजः ।

वचाहिंसुविडंगान्नि सैधवं मज्जपिप्पली ॥ ४८ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं दशागः कश्यपोदितः ।

वचादिदशागः कश्यपेन विनिर्मितः भूपः सर्वग्रहजित् ।

सर्पपानिंबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४९ ॥

भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

सर्पपादिभिर्भूपोऽशेषग्रहनिवारणः । अश्वखुरा गिरिकणिका ।

अनंताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गण ॥ ५० ॥

शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।

दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥

यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुत घृतं पिबेत् । तच्च विशोः
 पथ । पर ग्रहजित् ।

रास्त्राध्वंशुमतीवृद्धपंचमूलवचाघनात् ।

काथे सर्पिः पचेत्पिष्टै सारिवाव्योपचित्रकैः ॥ ५२ ॥

पाठाविडंगमधुकपयस्याहिगुदारुभिः ।

सग्रंथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्त्रादिकाथसारिवादिभिः कल्कैः सर्पं पचेत् । तच्च शिशो सदा
पथ्य सर्वरोगग्रहम् । दीपन बलवर्णद च ।

सारिवासुरभीवाह्रीशांखिनीकृष्णसर्पपै ॥ ५४ ॥
वचाश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान्पानेनाभ्यंजनेन च ॥ ५५ ॥

सारिवादिभिः सुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पानाभ्यजनाभ्यां सर्वं
ग्रहनाशनम् ।

गोशृंगलोमबालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ।
निचपत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
कार्पासास्थिवच्छागरोमदेवाव्हसर्पपम् ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुपकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥
मृद्गाडे वस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥

गोशृंगादिसर्पनिर्मोकादि च मृन्मये भाडे छागमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णरनी
कृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् ।

घृतानि भूतविद्याया वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
युञ्ज्यात्तथा बलि होमं स्नपनं मंत्रतंत्रवित् ॥ ५९ ॥

यानि च सर्पाणि भूतविद्याया वक्ष्यते तानि च युञ्ज्यात् । तथा मन्त्राः
सप्रहोक्ताः । मन्त्राणि च तन्त्राणि च तानि वेत्तीति मन्त्रतंत्रविद् वैद्यो बलिं
होम स्नपनं च युञ्ज्यात् ।

पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो वर्चरादपि ।

तुंवीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥

उत्क्वाथ्य तोयं तद्रात्री बालानां स्नपनं शिवम् ।

पूतीकरंजत्वक् तथा पत्रं क्षीरिवृक्षाद्वर्षरादिभ्यश्च तोयमुत्क्वाथ्य तद्रात्री
बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुब्रंधान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ।

बालामयनिपेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

अनुब्रंधाद् यथा कृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपायो मोक्षः ये चोपद्रवास्तांश्च
बालामयमतिपेधाभ्यायोक्तैरौषधैः समुपक्रमेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्याया-
मुत्तरस्थाने बालग्रहमतिपेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इत्यष्टांगहृदये कौमारतंत्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अभुना भूतविद्याज्ञानाध्यायारंभो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टावलपीरुपम् ।

पुरुषेऽपीरुपं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपीरुपं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् । इति सामान्यं
भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

सोष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भवेत् तेन तं पुरुषमधिष्ठितं गृहीतं
वदेत् । समूतोष्ठादशमकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुपक्त्वा तु सद्यः पूर्वकृतोथवा ॥ ३ ॥

मज्ञापराधः, सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोप्यनुघ्नंति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

तस्य भूतस्यानुपंगे मज्ञापराधः सद्योऽधुना ततः पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः ।
तेन मज्ञापराधेन कामक्रोधादिभेदेन सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यान-
प्यतिक्रामति । तं पुरुष तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वाद्भिन्नमर्यादं देवादयो
ग्रहा अप्यत्यंतमर्यादातिक्रमादनु पश्चाद् घ्नंति । न केवलं हिंसात्मकानां
क्षमा इति द्योतनार्थोपि शब्दः । कीदृशास्ते । छिद्रप्रहारिणः । हेताविघ्नं
मथमा छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

छिद्रं पापक्रियारंभः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।

एकस्य शून्येवस्थानं स्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥

दिग्वासस्त्वं गुरोर्निंदा स्तेरविधिसेवनम् ।

अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसंकरः ॥ ७ ॥

होममंत्रवलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।

समासादिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

छिद्रं पापक्रियारंभ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मणः पाकः फल । ए-
कस्याद्वितीयस्य शून्ये स्थाने वा स्थितिः । अथवा स्मशानादिषु निश्यव-
स्थितिः । तथा नभेत्यादि । किंवा बहुनोदितेन सतेपेण दिनचर्यादिकथि-
तस्याचारस्य च व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतुः ।

गृह्णंति शुक्लप्रतिपच्चयोदश्योः सुरा नरम् ।

शुक्लत्रयोदशीरुष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥

गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्या चोरगाः पुनः ।
 पंचम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्यास्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपंचमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षाःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं संध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

देवाः शुक्लमतिपदि शुक्लत्रयोदश्यां च नर गृण्हति । शुक्लत्रयोदश्यां
 कृष्णद्वादश्यां च दानवाः । गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां च । सर्पास्तु
 पंचम्यां शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां । एकादश्यां च यक्षा गृण्हति । शुक्लाष्टम्यादिषु
 ब्रह्मराक्षसा गृण्हति । रक्षाःपिशाचदियः कृष्णपक्षे नवमीद्वादशयोः पर्वसु
 गृण्हते । दशम्यादिषु पितरो गृण्हति । अपरेऽनुक्ता गुरुवृद्धादयोऽष्टमी
 नवम्योर्गृण्हति । पूर्वोक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण बाहुल्येन ग्रहणकाल संध्यासु
 पूर्वादिषु जानीयात् ।

फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक् स्वदविष्मूत्रं भोजनानभिलापिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मीलयंतं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाल्यावरसरिच्छैलोच्चप्रवनाप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्याद्देववशीकृतम् ॥ १५ ॥

फुल्लपद्मोपममुखमित्यादिं देवग्रहगृहीत विद्यात् ।

जिह्वादृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विपम् ।
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कंदो विशाखोर्हामिन्द्रोहमिति वादिनम् ।
 सुरामासरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

त्रिजगदृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षित दैत्यवशीकृत विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृंगारलीलाभिरतं गंधर्वाध्युषितं वदेत् ।

स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षितं गंधर्वेण गृहीतं विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसंतमनिशं जिह्वालालिनं मृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्याभ्रस्यंतं चातपत्रत ।

रक्ताक्षमित्यादिलक्षणं उवाच त्रस्यत सर्पाधिष्ठितं विद्यात् ।

विभ्रुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभ्रगंधं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

विभ्रुतत्रस्तमित्यादिलक्षणं यक्षगृहीतं विद्यात् ।

हास्यनृत्यमियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
 आत्मानं काष्ठशास्त्राद्यैर्घृतं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

हास्यनृत्यमियमित्यादिलक्षणं ब्रह्मराक्षसगृहीतं विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्धतं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरंतं प्रधावंतं शब्दंतं भैरवाननम् ।
 अन्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
 रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिपप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
 हसंतमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

सक्रोधरष्टमित्यादिलक्षणं राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठंतं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टनृत्यगांधर्वहासमद्यामिपप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदंतमनिमित्ततः ।
 नखैर्लिखंतमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुः स्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयंतं दुःखानि संबद्धाबद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
 आरोहंतं च काष्ठाश्वं तथा संकरकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बह्वाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

अस्वस्थचित्तमित्यादिलक्षणं पिशाचगृहीतं विद्यात् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणाच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधमित्यादिलक्षणं भेतग्रहगृहीतं नरं विद्यात् ।

बहुमलापं कृष्णास्यं प्रबिलंबितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शूनमलंबवृषणं कृष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

बहुमलापादिलक्षणं कृष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोष्ठादि भ्रमंतं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥

नम्रं धावंतमुत्रस्तद्वष्टि तृणाविभूषणम् ।

स्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्वमसेविनम् ॥ ३७ ॥

तिलान्नमद्यमासेषु सततं सक्तलोचनम् ।

निपादाधिष्ठितं विद्याद् वदंतं परुपाणि च ॥ ३८ ॥

गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षण तथा परुपाणि भाषमाण निपादगृहीत विद्यात् ।

याचंतमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।

उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणादितम् ॥ ३९ ॥

याचतमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणादित वदेत् ।

गंधमास्थरति सत्यवादिनं परिवेषिनम् ।

बहुच्छिद्रं च जानीयाद् वेतालिन वशीकृतम् ॥ ४० ॥

गंधमास्थरतिमित्यादिलक्षणं वेतालगृहीत विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।

चलन्नयनपक्षमाणं निद्रालुं मंदपावकम् ॥ ४१ ॥

अप्रसव्यपरीधानं तिलमासगुडप्रियम् ।

स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षणं पितृग्रहगृहीत विद्यात् ।

गुरुवृद्धपिसिद्धाभिशापचितानुरूपत ।

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वै तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

गुरवादीनां शापचितानुरूपवचनदिभिर्यथायोग तद्ग्रह विद्यात् ।

कुमारवृंदानुगतं नम्रमुद्धतमूर्द्धजम् ।

अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

सर्वग्रहगृहीतं राजेत् । कीदृश । कुमारसमूहेनानुयात । तथा नग्नमु-
द्धतकेये तथाऽस्वस्थचित्त । तथा दीर्घकालानुवर्तिन च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्या
यामुत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

भूतग्रहविज्ञानानंतर भूतस्य प्रतिषेध चिकित्सितमुच्यते । ननु निदान-
चिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्किमितीदं तत्ररुता नोपनिबद्धमिति
केचिञ्चोद्यमचूचुदस्तान् सचन्महे । शास्त्रकारस्यास्येदगी प्रतिज्ञा सूत्रशारी-
रनिदानचिकित्सितकल्पोत्तराख्यैः पङ्क्तिभिः स्थानैस्तत्रमिदमभिधेयमिति ।
तदेव । यद्युत्तरे स्थानेषु किञ्चिन्निदानचिकित्सितपदाभ्यामभिधीयते
ततः पट्टस्थानकमिदं तत्रप्रतिज्ञां व्याहृत्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकार-
विशेषः कृतः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदाहिंसेच्छं जपहोमवलिप्रतैः

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

आहिंसाकाम भूत अपादिभिर्जयेत् ।

हिंगुव्योपालनेपालीलशुनार्कजटाजठा ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविपाणिके ।

वज्रप्रोक्तावयस्था च शृंगी मोहनवलयपि ॥ ३ ॥

स्त्रोतोजाजनरसोमं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

खरश्वशनापिदुप्राक्ष्णोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिभार्जारगोसिहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेस्मिन् साधयेदृतम् ॥ ९ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेपां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिका युञ्ज्यादंजने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेतेषां काथं च परिपेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोयं ग्रहोन्मादान्सापस्माराश्छमं नयेत् ।

हिम्वादय औषध । अल हरिताल । नेपाली कस्तूरी । अटा
जटामासी । लता त्रियगुः । कुकुटी शिनिवारकः । सर्पगधाख्या
नाकुली । कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । गृगी अतिविषा । मो-
हनवल्ली मदाकः । अन्यदापि रक्षोघ्न गुग्गुल्वादिकमौषध । तथा गर्दभतुरंगा-
दिभ्यश्चर्मादयः । सामुद्रसत्वतो जलधिजतोस्तदेतस्मिन् हिम्वादिवर्गे
घृत पुराणमथवा नव तैल पचेत् साधयेत् । तच्च घृत तैल वा सिद्ध पाने
नस्येऽभ्यजने च प्रयोज्य । एषां द्रव्याणां च चूर्णं धूपने प्रयोज्य । ए-
भिश्चूर्णैर्गुटिकापत्रने चावपीडने च युज्यात् । एषां च द्रव्याणां कल्कम-
लेपकाथं परिपेचने युज्यात् । अयं प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजावहा विष्पलीमूलव्योषामलकसर्पपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जाररक्षपपित्तप्रपेपितान् ।

नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

हरितपिपल्यादीनि गोधादिपित्तपिष्टानि नस्याभ्यजनसेकेषु ग्रहापहान्
कुर्यात् । मूल पुष्करमूल । झपो जलधरभेदः ।

सिद्धार्थकवचा हिंगु त्रियंगु रजनीद्वयम् ।

मंजिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्रं वीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुरावहं न्यूपणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
 ग्रहान्सर्वान्निहंत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥
 कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

सर्पपादिगोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिः सिद्ध सिद्धार्थकसत्त पाने नस्ये च यो-
 जित सर्वान् ग्रहान्द्राड् नाशयति । विशेषेणासुरग्रहान् कृत्यादींश्च । श्वेत-
 कटभी श्वेतगुजा । श्वेताद्रिकर्णिका शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥
 पाननस्याजनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।
 गुणैः पूर्ववद्विष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

एभिरेव द्रव्यैश्छागमूत्रेण कल्पितो गदः पानादिषु योजितः पूर्वेण तुल्य-
 उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकरः स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योपवचाश्वगंधानिशाद्वयं हिगुपलांडुकंदम् ।
 धीजं करंजात्कुसुमं शिरीपात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥
 समाणिमंथं सनतं सकुष्टं स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।
 चस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥
 दुष्टव्रणोन्मादतमो निशाधानुद्धकान् वारिनिमग्नदेहान् ।
 दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टांस्ते साधयंत्यंजननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

सिद्धार्थकादि वस्तमूत्रेण सुभावित गव्येन पित्तेन गुडकान् कुर्यात् ।
 ते च गुडका भजननस्यलेपैर्दुष्टव्रणादीन्साधयति । उपजातिवृत्तमिद्र-
 वचा च ।

कार्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनिर्माल्यापिंडीतक
 त्वद्दमांसीवृद्धदंशविट्पुपवचाकेशाहिनिर्माचनैः ॥
 नागेंद्राद्विजशृंगार्हिगुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
 स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

कार्पाशाऽस्थ्यादिभिः कृतं धूपनं स्कन्दादिषु परं स्यात् । निर्माल्यं
महादेवसवधि । वृषदशविष्णु मार्जारविष्टा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारांसिही निशादारुसिद्धार्थयुग्मां
बुशकाव्हयैः ॥ सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्वावचा तुत्थयष्टी
बलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाव्हा
निशाख्याविपातार्क्ष्यशैलैः सचव्यामयैः ॥ कल्कितैर्वृतम
भिनवमशेषमूत्रांशसिद्धमतं भूतरावाव्हयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं
परम् ॥ १९ ॥

त्रिकटुकादिभिः कल्कितैर्वृतमशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनामशीर्भागैः सिद्धं
भूतरावाव्हसन्नं मतम् । तत् पानतः परं ग्रहघ्नं स्यात् । दलं तमालपत्रम् ।
मिथुनं पीतकृष्णभेदेन । तुत्थं कर्पूरिकातुत्थम् । शक्राव्हा इद्रयवाः ।
लशुनं शुक्लरसोत्तमम् । प्रियाव्हा कगुणिका । विपाख्या अतिविपा ।
विपा काकोली । मथमक इह दडकश्चडवृष्टिमयातो नद्वयानाप्यनाप्यरैः
सप्तभिः । प्रतिपदमिहवृद्धिरेकवृद्ध्यास्फुरणार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोशाम-
शखादयः ।

नतमधुकरंजलाक्षापटोलीसमगावचापाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहो
निशायुग्लतारोहिणी ॥ बदरकटुकलत्रिकाकाडदारुकुमिन्ना
जगंधामराहोडकोशातकीरिशुनिवांबुद्धेद्राव्हयैः ॥ गदशुकत
रुपुष्पबीजोम्रयष्टचद्रिकर्णानिकुभाभित्रिल्वैः समैः कल्कितैः
मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं ॥ विधिविनिहितमाशुसर्वे क्रमैर्योजितं
हंतिसर्वप्रहोन्मादकुष्टज्वरास्तन्महाभूतराव स्मृतम् ॥२०॥

नतादिभिर्मूत्रवर्गेण गोमूत्रादिमूत्रकदवकेन सर्पिः पक्व विधिविनि-
हितं सर्वैः क्रमैरभ्यगपाननस्यादिभियोजितं । घीघ्नं सर्वान् ग्रहादीन्
हनि । एतच्च महाभूतरावसन्नं घृतं । दडको व्याख्याय ।

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।

दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

येषु दिनेषु ग्रहा गृह्णन्ति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशेषेण बलिहो-
मादीन् भिषक् प्रयुञ्जीत ।

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स्नानवस्त्रादिं मयेभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन् दिने दद्यात् ।

रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

तथा रत्नादीनि तथा बीजानि यवादीनि मधुसर्पिणी सर्वे भक्ष्याः
सर्वेषां ग्रहाणामित्ययं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्वलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।

गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्या नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

सुरादिभ्यः पचभ्यः सुरालये बलिं दद्यात् । तत्रापि देवायोत्तरस्यां व-
लिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशि चत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां
पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गंधर्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्या व-

लिं दद्यात् । नागेभ्यः पूर्वदक्षिणदेशे बलिं दद्यात् । यक्षाय यक्षमासादे ।
 अथवा सरितोर्नद्योः समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसदग्धेनेह ब्रह्मराक्षसो
 गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलिं दद्यात् । दक्षिण-
 स्यां तु दिशि राक्षसानां बलिं दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मराक्षसां शून्या-
 लये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलिं दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
 दधिछत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिंसुसर्पपद्भ्रंथाव्योषैरद्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 तत्पाननावनाभ्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

हिंम्वादिभिरद्धपलिकैः सर्पिः मस्थ चतुर्गुणे गोमूत्रे विपाचयेत् । त-
 त्पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं वस्तवारिणा ।

वचाहिंगुलशुनं छागमूत्रेण नस्यमंजनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्वहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

दैत्यग्रहे बलिर्वहूनि फलानि यस्मिन्स्योशीरकमलोत्पलैर्युक्तो देवः ।

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडौदनैः ।

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥

वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलद्रुलैर्बलिः ।

श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्पिणाः ॥ ३३ ॥

शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितम् ।

नागानां सुमनोलाजादिभिर्वलिर्देयः । वचादयः शीतलजलपिष्टा नस्येऽ
भ्यंगे च हिताः । श्वेतपत्रं शुक्लपुडरीकं ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥

देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वत्सकांचनम् ।

हिरण्यं च बलिर्योज्यो

यक्षाणां क्षीरादिभिर्वलिर्योज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥

सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितम् ।

गोमूत्रक्षीरघृतं तुन्यममाणमेकस्मिन् पकं नस्याभ्यंगेयोर्हिन ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥ -

निवपत्रं च वस्तांबुकल्कितं नावनांजनम् ।

हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्ट नावनाब्जने हितं ।

ब्रह्मरक्षोवलिःसिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥

तोयस्य कुंभः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

पक्क यवानामाढक पात्रं पूर्णं बलकुभः पललं छत्रं वस्त्रं मलेपनमिति
ब्रह्मराक्षसाय वलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं सिद्धमाढकं पक्क पात्रं यवैः
पूर्णपक्कपात्रमित्यर्थः । पूरणार्थेऽत्र पष्ठी । आढकशब्दोऽत्र पात्रवाचको न तु
मानवाचकः । पक्कपात्रं पक्कशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलकाथेर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥

ज्यूपणात्रिफलाहिगुपड्ग्रंथामिशिसर्पपैः ।

सर्निवपत्रलशुनैः कुडवान्सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥

गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यंगेषु तद्धितम् ।

खदिरविंशतिपलकाथे श्यूपणादिभिरर्धपलिकैः सप्त कुडवान् घृतस्य
गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत् । तप्तानादिषु हितम् ।

रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥

बलिः पक्काममासानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।

रक्षसानां पललादयो यावन्निष्पावलोहितसिक्तो बलिर्देयः ।

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलगुप्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या विल्वमूलं कटुत्रिकम् ।

हिंम्विद्रवसिद्धान्धुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥

नावनांजनयोर्गोमूत्रे बस्तमूत्रहृतो गदः ।

नक्तमालादिक बस्तमूत्रेण हृतमगदो नस्याभ्यजनयोर्गोमूत्रेण ।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥

रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यंजननावनैः ।

एभिरेव द्रव्यैर्घृत गोमूत्रेण चतुर्गुणेन सिद्धं पानादिभि रक्षोग्रहनि-
वारणं स्यात् ।

पिशाचानां बलि सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥

मूलकं लवणं सर्पिः समूतोदनयावकम् ।

पिशाचानां सीध्वादिभिर्वलिर्देयः ।

हरिद्राद्वयमंजिष्टामिशिसिंघवनागरम् ॥ ४५ ॥

हिगुभ्रियंगुत्रिकदुरसोनात्रिफला वचा ।

पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥

गोमूत्रपादिक सिद्धं पानाभ्यंजनयोर्हितम् ।

हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिक घृतं पकं परं पानाभ्यंजनयोर्हितम् ।

वस्तांबुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनम् ॥ ४७ ॥

वस्तांबुपिष्टैस्तैरेव द्रव्यैर्नस्यमंजने च हितमुक्तं ।

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥

सर्पिःपानादिमृदास्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् । मृदु सर्पिःपानादिकमौषधमत्र योज्यं ।

ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।

सर्वैद्यमातुरं घ्नति क्रुद्धास्तेहि महौजसः ॥ ४९ ॥

सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमंतरेण प्रतिकूलं नाचरेत् । ते हि देवादयो महौजसा प्रतिकूलाचरणाक्रुद्धाः सन्तः सर्वैद्यमातुरं घ्नति ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।

सर्वव्याधिचिकित्सतं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥

तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविष्ठवम् ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् । तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादींश्च पराकरोति ।

महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥

मायूरीं महाविद्यां तं ग्रहगृहीतं शुचिं सततं श्रावयेत् ।

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्रणान् ।

जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥

तथा स्थाणुं भूताधिपं पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसत्तान् पूजयेत् । सिद्धांश्च सिद्धमंत्रान् जपन् सर्वग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानंतरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

यदध्नंतरयोरध्याययोस्त्मादापस्मारमनिपेधाख्ययोर्वक्ष्यति भणियति
तच्चात्रहितम् । यच्चास्मिन्नध्याये देवग्रहादीना पृथक् चिकित्सित कथित
तदपि ग्रहाणां परस्परं प्रयुञ्जीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुदराख्या-
यामुत्तरस्थाने भूतप्रतिषेधो नाम पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

भूतप्रतिषेधानंतरमुन्मादापस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।
तत्राप्यपस्मारादुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो बहुवक्तव्यत्वादित्याह ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादस्य प्रतिषेधं चिकित्सितं भणियामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविपोद्भवाः ।

प्रत्येकं दोषैश्चयः सान्निपातिक आधिजो विपन्नश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥ १ ॥

उन्मादो दोषैर्वातपित्तकफैरुन्मार्गैरपरत्रप्रस्थितैर्मनसो धो मदः स
उन्मादो नाम रोग उच्यते । अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह ।

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।

विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमान् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विपेणोपविपेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
 देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्भ्रथः ।
 भ्रमत्यांचितितारंभस्

घारीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्यावदुपविपेण चेति । एभिरमीभिर्हेतुभिर्दोषा इदये
 प्रदूषिताः संतो हीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धेः कालुष्य कृत्वा तथा चित्तवहानि
 स्रोतांसि हत्वोन्मादं कुर्वते । तेनोन्मादेन देहो बुद्धिभ्रमात्रष्टमुखदुःखो
 भ्रष्टसारथिरिव रथो भ्रमति । अंचितितारंभः । अंचितितोऽनिरूपितक्रिया-
 रभ उद्यमो यस्य स एवं । इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्त्वा पवनादिजस्य
 विशिष्टं लक्षणमाह ।

तत्र वातात्कृशांगता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
 गीतवादित्रवागंगविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
 असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
 आस्यात्फेनागमोजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
 अलंकारो नलंकारैरयानैर्गभिनोद्यमः ।
 गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लाजे वावमानता ॥ ९ ॥
 उर्त्तिपडितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।

वानादुन्मादे सति कृशांगदिलक्षणं च जीर्णे चान्ने गदोद्भव इत्यंतं ।
 अस्थाने अमसगे रोदनादीनि । असाम्ना औद्धत्येन पुनः पुनः वेणुवीणा-
 दिवाद्यस्यानुकरणम् ।

पित्तात्संतर्जनं क्रोधो मुष्टिलौष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकांक्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

पित्तादुन्मादे सति सतर्जनक्रोधादयः । असत्यानां ज्वलनादीनां दर्शनं ।

कफादुरोचकश्छोदिरल्पेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रोतिर्लालासिंघाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥

वैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयधुरानने ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बलवान्सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

आयतनानि निमित्तानि । संस्थानानि लिंगानि । सर्वाणि त्रिदोषविषया-
प्यायतनानि संस्थानानि यस्मिन्सन्निपाते तदात्मकं त्रिदोषोत्थमुन्मादं
दारुणं मारणात्मकं विद्यात् । तमुन्मादं नोपक्रमेत् ।

अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति ।

धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिपंगवान् ।

पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्मान्घ्नियते तद्गुणान् बहुमन्यते ।

शोकच्छिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

धनादिनाशेन दुःसहेनाभिपंगवानुन्मादः स्यात् । तेन पांडुदिकः स-
न्निदमिदं करोति । तथा खिन्नः शोकचेता ध्यायन् जागरणशीलो विचे-
ष्टते ।

विपेण श्याववदनो नष्टच्छायावलेंद्रियः ।

वेगांतरेऽपि संघांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

विपेणोन्मादे श्याववदनः स्यात् । त वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गं तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

अथेदंशुन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्मादस्तिस्नेहपानं पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले सस्नेह मृदुशोधनं पूर्वं स्नेहपानात्कारयेत् ।

कफपित्तभवेप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धास्विन्नस्य वास्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥

तथास्यं शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धास्विन्नस्य नरस्य यथासख्यं वमनं विरेचनं च कारयेत् । अपिशब्दान्नं केवलं पवनजे स्नेहपानमादौ यावत् कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति । तथा च मुनिः । उन्मादं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाधरेदिति । वास्ति शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कारयेत् । तथा च एव शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमंजनम् ॥ २० ॥

हर्षणाश्वासनोन्नासभयताडनतर्जनम् ।

अभ्यंगोद्धर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥

युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयंति प्रकृतिं मनः ।

एवमप्युपक्रान्तं उन्मादेऽस्थानुवधे सति तीक्ष्णं नावनमंजनं युज्यात् । हर्षणादि च । कुत । यस्मादेतानि कृत्वाणि शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयति ।

हिंगुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्वृताढकम् ॥ २२ ॥

सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

७ द्विग्वदिभिर्द्विपलिकैर्घृतस्याढक गोमूत्रेण सह पचेत् । तच्चोपयुक्त
परममुग्धादादिजित् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥

व्योपश्यामात्रिवृद्धंतीरांखपुष्पीनृपद्भूमैः ।

सप्तसलाहमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥

पलवृद्ध्या प्रयुंजीत परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्टापस्मारहरं वंध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥

वाक्स्वरस्मृतिभेदाहृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

ब्राह्मी स्वरसात्प्रस्थद्वय घृतस्य प्रस्थ व्योषादिभिः कार्षिकै रजीकृतेः
एक पलवृद्ध्या । पल प्रथमेऽन्दि । द्विपल द्वितीयेऽन्दि । त्रिपलम् तृती
येऽन्दि । चतुष्पलम् चतुर्थेऽन्दि । ततः पर चतुष्पलमित्येव प्रयुंजीत । त-
च्चोन्मादादिजिह्वध्यासुतप्रद वागादिकृच्छ्रं ब्राह्मीघृत स्मृतम् ।

वराविशालाभद्रैलादेवदावैलवालुकैः ॥ २६ ॥

द्विसारिवाहिरजनीद्विस्विराफलिनीनतैः ।

वृहतीकुष्ठमंजिष्टानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥

वेष्टतालीसपत्रैलामालतीमुकुलौत्पलैः ।

सदंतीपद्मरुहिमैः कपर्शैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।

पांडुकंदुषिये शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥

अरेतस्य प्रजमि वा दैवोपहतचेतसि ।

अमेधसि स्खलह्याचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

बह्यं मंगल्यमानुष्यं कातिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणरुमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

वरादिभिः कर्षममाणैर्घृतमस्य पचेत् । तत्रोपयुक्त भूतग्रहादिषु श्रे-
ष्ठ वन्यादिगुण च । कल्याणकाख्यमेतत्सर्पिः पुसवनेषु च वर । अत्र च
भद्रैला स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्कैकविंशतिः ।
रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविपाणिभिः ।
सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिक गुणैः ।

एभ्यो वरादिभ्यो मध्यादायानि सप्त द्वित्वा द्विसारिवादीन्येकविंशति-
र्जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचेद्यावत्स्नेहाञ्चतुर्गुणः काथस्तस्मिन् स्नेह-
चतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् वीरादिभिः स्नेहकथितैः पादिकैः
कल्कीकृतैः पचेत् । एतन्महाकल्याणकं नाम घृत पूर्वस्मात्कल्याणकाद् गुणैर-
धिकमित्युक्तम् । अत्र द्विसारिवादीनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् तद्गुण
सविज्ञानो बहुवीहिरिति कस्यचिद् भ्रातिः स्यात् । एव च सारिवादि-
द्वयस्य ग्रहणं न मामुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरक कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरो छत्रा अतिच्छत्रा पलंकपा ॥ ३५ ॥
महापुरुषदंता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटंभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥

जया अराणिका । वीरा काकोलिका । चोरकश्रंदा । वयस्था धात्री । शु-
करी-वृद्धदारकः । छत्रा धान्यकम् । अतिच्छत्रा शतपुष्पा । पलकषा लाक्षा ।
महापुरुषदत्ता गतावरी । कायस्था क्षीरकाकोली । नाकुलीद्वय सर्पाक्षी
सर्पसुगधा च । महापैशाचकसज्ज चातुर्थिकादिनाशनम् । तथाऽमृततुल्य
महागुणत्वात् । बुध्यादिक शिशूनां च सर्वर्द्धयति ।

ब्राह्मीमैद्रीविडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥

राक्षां विशल्यां लशुनं विषभां सुरसां वचाम् ।

ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनंता सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काच्छीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोपिता ।

वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

ब्राह्म्यादिभिर्गजमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायाया विशोपिता नस्यादिभिरुन्मा-
दहत् । विषभाऽतिविषा । विशल्या लांगली । नागविन्ना नागदती ।
काच्छी सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्पपाः स्नेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रज ॥ ४१ ॥

सहिगुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

कल्काथैरवपीडास्त्विति कथितोऽवपीडः । तेऽवपीडाः सर्पपयुता हिताः ।
अभ्यगश्च सर्पपतैलेन । तथाऽस्य तद्रज सर्पपचूर्णं घ्राणेऽऽध्मापयेत् । तथा
सूत्रस्थानोक्ततीक्ष्णो धूमो हिंगुना सह हितः ।

शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूत्रपित्तराकृच्छोमनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिपेचनम् ॥ ४३ ॥

शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलूका चर्मचटिका ।

धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एन चोन्मादिन पुनः पुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूतिगधिभिर्धूपयेत् ।
वातश्लेष्मात्मके वाहुल्येनैवोपक्रमः ।

पैक्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराप्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

पैक्तिके तून्मादे तिक्तक सर्पिर्जीवनीय च शस्यते । तथा मिश्रको यमकः
स्नेहः प्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधुराप्यन्नपानानि लघूनि शस्यते ।

विध्येच्छिरां यथोक्ता वा तृप्त मेद्यामिपस्य वा ।

निद्रास्ये शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

तथा शिराविध्युक्ता शिरां विध्येत् । नेदुरमांसस्य तृप्त निवाते स्वाप-
यच्च । एव हते सति मतिविभ्रमान् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूमे शोपयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत्सुदृप्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

द्रव्यादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्दुतानि वा ।

वद्ध सर्पपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छ्रायवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कराभिस्ताडयित्वा वा वद्धं श्वश्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतरास्त्राश्मजने संतमसे गृहे ।

सर्पेणो हृतदंष्ट्रेण दातैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा मुसंयुतम् ।

भाययेयुर्वधेनेनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥

देहदु लभयेभ्यो हि परं प्राणजयं मनम् ।

तेन याति रामं तस्य सर्वतो विहृतं मनः ॥ ५२ ॥

अथवा जलवर्जिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुधा शोषयेत् । अथवा तमुन्मादवंतं
सुहृद्दर्मार्थयुतैर्वाक्वैराश्वासयेत् सात्वयेत् । अथवाऽस्य पुत्रादीर्विनाशं
ब्रूयात् । अद्भुतानि वा तं दर्शयेत् । अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बध्वा तमु-
त्तानं कृत्वाऽऽतपे न्यसेत् । कपिकृच्छ्रा स्पृशेत् । अथवा तसैर्लोहादिभि-
रथवा चर्मकशाभिराहत्य बद्धं संतमवटे विनिःक्षिपेत् । शस्त्रादिवर्जिते त्व-
गारे भवने वा बध्वा विनिःक्षिपेत् । ननु चैकस्य दून्यगृहे स्थितिरुन्मा-
दस्य निदानमुक्तम् । यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ।
नैप्र दोषः तदर्थकारिभेषजत्वात् । तदर्थकारिणि हि भेषजे यदेव निदानं तदेवो-
पधम् । यथा तुल्यदग्धेऽभिमतपनम् । मदात्यये मद्यपानमिति । तद्वदि-
हाप्यवगंतव्यम् । अथवा समुत्पाटितदष्ट्रेण सर्पेण भापयेत् । दातैर्मजादि-
भिर्वा । राजपुरुषा वहिर्नीत्वा सुष्ठु तं यंत्रितं कृत्वा राज्ञाज्ञया तर्जयंतो वधेन
भापयेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् परमतिशयेन प्राणभयं मतम् ।
तेन भयेन इवश्वेतश्चित्तं विष्णुमुन्मादिनः शममेति ।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा मयोजनीया ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ९३ ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सात्वाश्वासैः शमं नयेत् ।

इष्टद्रव्यविनाशाद् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तादृशी तुल्या प्राप्तिः
कार्या । तथा सात्वनैश्वाश्वासनैश्च शममुन्मादिन नयेत् ।

कामशो कृभयक्रोधहर्षेर्न्यालोभसंभवान् ॥ ९४ ॥

परस्परप्रतिद्वंद्वैरिरेव शमं नयेत् ।

कामादिजानुन्मादानन्योन्यप्रतिपक्षैरिरेव कामादिभिः शम नयेत् ।

भूतानुबंधमीक्षेत प्रोक्तलिंगाधिकान्ठतिम् ॥ ९५ ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

भूतैर्देवादिभिः पूर्वोक्तैरनुबंधोनुषंग एव तमनंतरोक्त आगताबुन्मादे
यदीक्षेत ततो भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं कुर्यात् । ननु कथमीक्षणं कर्तुं
शक्येत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह । प्रोक्तलिङ्गाधिकारकृतिमिति । प्रो-
क्तानि पूर्वं षड्विधस्थोन्मादस्य यानि लिङ्गानि तेभ्योधिकाऽऽकृतिर्लक्षण
यस्य भूतानुबंधस्य तं तथाविधम् ।

बलिं च दद्यात्पललं यावकं सक्तुर्पिंडिकाम् ॥ ९६ ॥

स्तिग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ।

पकामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ९७ ॥

अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।

चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ ९८ ॥

तथाऽत्र भूतानुबंधे पललयावकादि च यावत् पुष्पाणि सहचरस्य
चेति बलिं दद्यात् । क चतुष्पथे । तथा गोतीर्थे नद्योर्वा संगमे ।

निवृत्ताभिपमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागंतुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ९९ ॥

यः पुरुषो निवृत्तमयमासो हितभोजी प्रयतः शुचिः स्यात् स सात्विको
निजागंतुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादीदृशेन भवितव्यमिति भावः ।

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

इन्द्रियार्थानां प्रसन्नत्व तथा बुध्यात्ममनसां च धातूनां प्रकृतिस्थत्व चेति
विगतोन्मादस्य लक्षणम् ।

इति श्रीमृगाकृदत्तपुत्रश्रीमदरण्यदत्तविरचितायामष्टागहृदयटीकायां स-
र्वांगमुदराख्यायामुत्तरस्थान उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमपस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।

अथातोपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः संधिसत्त्वाभिसंभवात् ।

जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकत्रयादिभिः ॥ १ ॥

उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे तद्वादि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥

तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दंतान् खादन् वमन् फेनं हस्ती पादौ च विशिपन् ॥ ३ ॥

पश्यन्नसंति रूपाणि प्रस्खलन्पतति क्षितौ ।

विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीति विबुध्यते ॥ ४ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

स्मृतेरपायो विनाशोऽपस्मार उच्यते । इत्यपस्मारस्य निर्वचनार्थमेतद्द-
चन । स च स्मृतिविनाशो बुद्ध्यादिविनाशाच्चित्ते चिंतायभिदते त-
थोन्मादवच्चित्तदेहगतैर्दोषैः प्रकुपितैः सत्त्वे हते इदये व्याप्ते तथा संज्ञा-
वाहिषु स्रोतःसु व्याप्तेषु सत्सु जायते । तस्मिंश्च जाते सति मूढमतिः सन्
तमो मोहं विशन् बीभत्सा निदिताः क्रियाः कुरुते । ननु तमोद्रव्यविशेष
इह उच्यते तस्य दिवाऽसंभवात् । यदि वा तमसोऽसंभवस्यापि दर्शनं
संभाव्यमेव रोगस्वभावात् । अत एव वक्ष्यति । पश्यन्नसंति रूपाणीति ।
ता एव क्रिया वक्ति । दंतानित्यादि यावद्द्विजिह्वाक्षिभ्रुव इति । विजिह्म-
ति । चित्तक्रान्ति-
ति ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

अपस्मारश्चतुःप्रकारः । कथमित्यादि । वातादिभिः सन्निपातेन च ।

रूपमुत्पित्त्यमानेऽस्मिन् इत्कंपः शून्यता भ्रमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिंघाणकश्रुतिः ।
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

अस्मिन्नपस्मार उद्बुभूपति सति इत्कंपादयः स्युः । अक्षिवैकृतमिति वि-
 कृतिशब्दात्स्वार्थे मन्नादित्वादण् । स्वप्ने च गानादि स्यात् । तैलमद्ययोः
 पानं तयोरेव मेहनं मूत्रणं स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मारेति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ।
 आविध्यति शिरोदंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यंगं विपमं विनतांगुलिः ।
 रूक्षस्यावारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः रुष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 चपलं परुपं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

तत्र तेषु मध्याह्नादपस्मारे सति स्फुरत्सक्थ्यादिकः स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भ्रैरवादीभ्ररूपितरूपदर्शी तृपान्वितः ॥ १३ ॥

पित्तेनापस्मारे सति पुनः पुनः सत्रां चेतनां लभते । पीतफेनाक्षिमुत्सव-
 स्यात् । भ्रन च चक्रग्रहणेनैवातिग्रहणे सिद्धेऽतिग्रहणमनिशवार्थम्
 तथाऽऽस्फालयति मेदिनीमित्यादि च स्यात् ।

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।

चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥

शुक्लाभरूपदर्शित्वं

कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विबोधन मोक्षण स्यात् । चेष्टा-
ल्येत्यादि च ।

सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

सर्वलिङ्गमपस्मार वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथावृताना धीचित्तहृत्त्वानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

अथैवमपस्मारस्वरूपमवगत्य धीचित्तहृदयस्रोतसां पूर्वं प्रबोधनं कु-
र्यात् । कैर्वमनादिभिस्तीक्ष्णैः कर्मभिः ।

वातिकं वस्तिभूयिष्ठै पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

वातिकमपस्मार वस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पैत्तिक प्रायो विरेचनैः । श्लैष्मिक
तु वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ।

सर्वतोष उपरिष्ठाच्च विशुद्धस्य तथा सम्यगाश्वासितस्य च कृतपेयाद्य-
न्नसप्तमिकस्य च सम्यगाश्वासनं सपद्यते । तस्यापस्मारिणोऽपस्मारविशो-
धनाय वक्ष्यमाणाभिमान् योगानाकर्णय । तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलातिकरं पिबेत् ।

गोमयस्वरसादिभिर्घृतं पक्रमपस्मारादिषु पिबेत् ।

द्विपंचमूलीत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्का पादावरोपिते ।
 भांगीपाठाढकीकुंभनिकुंभव्योपरोहिषैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभूतिकभूर्निबश्रेयसीसारिवाह्वयैः ।
 मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थं तद्वद्द्रवैः पूर्वं पंचगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्शःकामलापांडुगुल्मकासग्रहापहम् ।

द्विपचमूलादीनि पृथग् द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणेपक्का पादावरोपिते क्वाथे
 भांग्यादिभिः कर्पूशैः कल्कीकृतैर्घृतस्य प्रस्थं तद्वत्पूर्वैर्गीमयस्वरसादिभि-
 र्द्रवैः पाचयेत् । महदिदं पचगव्यं परं ज्वरादिहरम् । शोफादिघ्नं च ।
 बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वं यथा महाकल्याणकादेः ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

ब्राह्म्यादिभिः पुराणं सर्पिः परु मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥

क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयै रजीकृतैः पलप्रमाणैः क्षीरद्रोणे पचेत् ।
 तस्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

कार्पिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

क्षीरेक्षुरसयोः कस आढके तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणेऽष्टप्रस्थपरिमाणे
 मृतादस्याष्टगुणत्व जीवनीयैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत् । तद्वातपित्तजमप
 स्मार शीघ्रमेव निहत्य । ननु इद्वजस्यापस्मारस्यासभवात् कथमुक्त वात-
 पित्तोद्भव हतीति । उच्यते । वातपित्तोत्थयोर्दयोस्वपस्मारयोर्हतीत्येतदिहो-
 क्तमित्यदोषः ।

तद्वत्कासविदारीक्षुकुशकाथशृतं पय ।

तद्वत्पूर्ववत्काशादिकाथे शृत क्षीर स्यात् ।

कूष्माडस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥

यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

कूष्माडस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्क घृतप्रस्थ पक्वमपस्मार-
 जिद् बुध्यादिप्रद च ।

कपिलाना गवा पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥

श्वशृगालविडालाना सिंहादीना च पूजितम् ।

कपिलानां गवां पित्तं नस्य सुष्ठु हितम् । न ऋणानां गवामर्चित्यत्वा-
 त्प्रभावस्य । श्वादीनामपि पित्तं हितम् ।

गोधानकुलनागाना वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥

पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

त्रिफलाव्योपपीतद्रव्यवक्षारफणिज्जकै ॥ ३१ ॥

श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं विपाचितम् ।

वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाध्मापयेद्विपक्व ॥ ३२ ॥

त्रिफलादिभिः कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यमु-मा-
 दापस्मारिणोर्हितम् । चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया मध्येऽऽध्मापयेत् ।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकनैः ।

तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

नकुलादीनां यथासंभव तुंडादिभिरपस्मारिणो धूम योजयेत् ।

शीलयेत्तैललगुनं पयसा वा शतावरीम् ।

ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

तथा तैललगुनं शीलयेत् । क्षीरेण शतावरीमयात् । ब्राह्मीरसं वा
कुष्ठरसं मधुना समभ्यसेद्वचा वा ।

समं कृत्वैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।

यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।

तदात्तं चाग्नितीयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

यद्यस्मादपस्मारो युगपत्प्रकोपितैः शारीरमानसैर्दोषैर्जायते यतश्चैष
महामर्माश्रयस्तत एनमपस्मार दुश्चिकित्स्य रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारानं
चाभिजलादेर्विषमान्सदा पालयेत् ।

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥

मनोविकारेण च मुक्तं सतं त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च
मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपबृंहयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया सर्वांगसुदराख्याया-
मुत्तरस्थानेऽपस्मारमतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यष्टांगहृदये भूततंत्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनन्तरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृदयाख्यमहामर्माश्रितै-
रपस्मारो जन्यते तथैव मूर्धाख्यमहामर्माश्रितैर्लृङ्गजत्रूत्था रोगा जन्यते ।
तेषामपि च मध्येऽक्षिरोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगाः । कृच्छ्रोन्मीलनादयः । तेषां विज्ञानमवबोधः ।
स विद्यते यस्मिन्निति छस्तस्य पूर्ववल्लुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशोषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्त्मसंधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युः

सर्वरोगनिदानेषु क्तान्यभिहितानि यथायोग तिकोषणादीनि तैराहा-
रविहारैः प्रकुपिता मला रोगान्कुर्युः । विशेषादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता
मलाः प्रायो बाहुल्येन पित्तानुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं
जत्रुणः प्रसृतास्तथा नेत्रस्य सवधिनमवयव वक्ष्यमाण वर्त्मादिक्रमाश्रिताः ।
वर्त्मेत्यादि । वा शब्दः प्रत्येक युज्यते । वर्त्म वा संधि वा सित वाऽसित
वा दृष्टिं वा सकललोचनमाश्रिता इति सामान्येन नग्नरोगाणां समाप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयां शिरां ।

सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषु वर्त्माद्याश्रितेषु मध्ये वर्त्माश्रयाः शिरा वायुः प्राप्य सुप्तो-
त्थितस्य नरस्य वर्त्मस्तंभं कुरुते रुजया सह । तथा पांशुपूर्णाभिनयनत्वं

च्छ्रेणोन्मीलनमश्रु च कुहते । विमर्दनान्मलनाच्च शमः स्यात् । तमीदृक्
वरूपं कुच्छ्रेणोन्मीलाख्यं नेत्ररोगं वदन्ति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेपोन्मेपणं मुहुः ।

करोत्यरुद्धं निमेपोऽसौ

वायुर्वर्त्मनी चालयन् निमेपोन्मेपणं पीडारहितं पुनः पुनः करोति ।
असौ निमेपाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्मं यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

• विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्पुनर्वर्त्मविमुक्तसंधि तथा निश्चेष्टं हीनं च निमील्यते तं वातहताख्यं
रोगं वदन्ति मुनय इति शेषः ।

• कृष्णाः पित्तेन बह्व्योतवर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुंभिसंज्ञिताः ।

पित्तेन कृष्णवर्णाभाः पिटिका बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुंभीकबीजतुल्यास्तथा
भिन्नाः सत्यः पुनराध्मायते ताः कुंभिसंज्ञाः ।

सदाहृक्छेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्मं पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तत् ।

पित्तेन सदाहृक्छेदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्मं जायते तत्
पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति कथयन्ति ।

करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मांतमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

पित्तं पक्ष्मांतमास्थितं कंडूं दाहं च करोति । अनु पश्चात् पक्ष्मशातं
करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयन्ति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहं हृत्कंदूपिच्छलाश्रुसमन्विताः ।

कफात् पिटिकाः श्वेताः सर्वपोषमा घना निविदाः शोफादियुता
पोथकीसन्नाः ।

कफोत्क्लिष्टं भवेद्धर्मं स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स्तंभादियुतं वर्त्म यद् भवेत् तत्कफोत्क्लिष्टं नाम ।

ग्रंथिः पांडुररुक्पाकः कंडूमान् कठिनः कफात् ।

कोलमात्रः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपिवा । ११ ॥

कफायो ग्रथिः कोलमात्रोऽथवा तत्कोलात्किञ्चिदल्पः पांडुः पीडा-
पाकरहितः कंडूमान्कठिनश्च स्यात् स लगणाख्यः ।

रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिता ।

उत्संगाख्यात्

रक्तेन रक्तवर्णाः पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकैराचिता उत्संगाख्याः ।

तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

तथोत्सगवदुत्क्लिष्टाख्य वर्त्म । तच्च पिटिकारूपं किं तर्हि राजियुत
स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अशोधिमासं वर्त्मातं स्तव्यं स्निग्धं सदाहरुक् ।

रक्तं रक्तेन तत्स्वावी छिन्नं छिन्नं च वर्द्धते ॥ १३ ॥

अधिकमासं च वर्त्माभ्यन्तरस्थितमशो नाम रक्तेन स्यात् । रक्त वर्ण-
तस्तथा स्तव्यतादिगुणं स्यात् । तथा तच्छ्रावि तद्रक्तं सन्त्यभीक्षणं पुनः
पुनश्छिन्नमपि वर्द्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोते वा कंडूपारुग्वती स्थिरा ।

मुद्गमात्रामृजा ताम्रा पिटिकाजननामिका ॥ १४ ॥

असृजा ताम्बा पिटिका मुद्रममाणा वर्त्मनो मध्येते वा कट्टादिमती स्थि-
राजननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचितम् ।

सश्रावमंतरुदकं विसाभं विसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

दोषैर्वानादिभिर्वहिः शून यद्वर्त्म सूक्ष्मैः खैश्छिद्रैरवराचितं सश्राव
च तद् विसवर्त्म उदकातस्थित सच्छिद्रं विसतुल्यत्वात् ।

यद्वर्त्मोत्क्षिष्टमुत्क्षिष्टमकस्मान्म्लानतामियात् ।

रक्तदोषत्रयोत्क्षेशाद् वदंयुत्क्षिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

यद्वर्त्मरक्तोत्क्षेशारोपत्रयोत्क्षेशाच्च व्युत्क्षिष्टमुत्क्षेयितं सदकस्माद् हेतु
विनैव म्लानिमियाच्छुक्त्व यायात् तदुत्क्षिष्ट वर्त्म स्यात् ।

श्याववर्त्म मलैः साक्षैः श्यावं रुक्तेदसोफवत् ।

रक्तसहितैस्त्रिमलैर्यद्वर्त्म श्याव रुजोत्क्षेदेन शोफेन च युक्त भवति
तच्छ्याववर्त्म ।

क्षिष्टाख्यवर्त्मनी क्षिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

क्षिष्ट एकत्र सलभे वर्त्मनी कट्टादिमुते क्षिष्टवर्त्मनी नाम ।

वर्त्मनोतः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।

सिकतावर्त्म

वर्त्मनो मध्ये बालुकानुन्याः पिटिकाः खरस्पर्शास्थि रूक्षास्तन्
सिकतावर्त्म ।

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

कर्दमसदृशं कृष्णं वर्त्म कर्दमाख्यं ।

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णंश्रीयते समैः ।

बहलैर्धनैर्मांसैः सवर्णैः समैर्न विप्रमैश्चीयते तद्बहलं नाम ।

कुक्कूणकः शिशोरेव दंतोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥

स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।

स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

कुक्कूणकः शिशोरेव न महतो जायते । यतोऽसौ दंतोत्पत्तिहेतुको भवति । तेन कुक्कूणकेन बाल उच्छूनताम्रनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्म-शूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात् ।

पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां जायते तथा ।

खरतांतर्मुखत्वं च लोम्रामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥

कंटकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि सूयते ।

उप्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शांतिरुत्थृतैः ॥ २२ ॥

पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनां संकोचो भवति । तथा खरत्वमतर्मुखत्वं च रोम्या-मन्यानि वा रोमाणि जायते । तैः खरतांतर्मुखैरपूर्वैर्वा रोगस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कंटकैरिव वृष्टमक्षि सूयते । उप्यते च सातदाहस्तीबोध्मा स्यादित्यर्थः । तथा पवनादिद्विड् । आदिघब्देनानलातपो गृह्यते । स्तोक्तान्यहान्गुत्थृते-रुत्पाटितैस्तैस्तैः शांतिर्भवति ।

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ।

ताम्रः पक्वोस्त्रपूयाश्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

कनीनके वर्त्मनोर्बाह्यतः कठिन उन्नतो ग्रंथिरलज्जित्युच्यते । किंभू-तो ग्रंथिः । ताम्रः पक्वश्चास्त्रस्त्रावी पूयस्त्रावी च । तथा च मुहुस्त्रुतः सत्रा-ध्मायते ।

वर्त्मातर्मासपिंडाभः श्वयधुर्मथितो रुजः ।

साक्षैः स्यादर्बुदो दोषैर्विपमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

वर्त्मनोतरे मासर्पिडाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैरर्बुदः स्यात् ।
किंभूतः । श्वयथुर्ग्रथितो नीरुजः स च बाह्यतश्चलो विपमश्च स्यात् ।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

इत्येतेन प्रकारेण चतुर्विंशतिसंख्याक्ता वर्त्माश्रया रोगाः ।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोर्शाश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्छस्त्रेण साधयेत् ।

एषु मध्यादाद्यः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः । ततोन्तरं द्वौ निमेष-
पवातहतावर्शश्च वर्जयेत् । पक्ष्मरोधो यापनीयः । शेषानेकोनविंशति शस्त्रे-
णोपचरेत् ।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिद्यत्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिद्याल्लगणकुंभीकाविसोत्संगांजनालजीः ।

पोथकीश्यावसिकताच्छिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।

सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सुकुकूणकम् ॥ २७ ॥

तेष्वपि शस्त्रसाध्येषु मध्ये पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चैर्नाअर्बुदं छिद्या-
द्वृद्धिपत्रादिना । लगणादीनि व्रीहिमुखेन भिद्यात् । पोथक्यादयः कुकूण-
कांता एकादश विलेख्याः । उत्क्लिष्टचतुष्टय पित्तोत्क्लिष्टं कफोत्क्लिष्टं
रक्तोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टवर्त्म च ।

इति श्रीमदरुणदत्तत्रिरचितायामष्टांगहृदयटीकाया सर्वांगमुंदराख्याया-
मुत्तरस्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगविज्ञानादनंतरं वर्त्मरोगप्रतिपेधमारभ्यते । इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्कांबुसाधितम् ।

ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमांजनादि च ॥ १ ॥

कुच्छ्रोन्मीले वर्त्मरोगे पुराण धृत द्राक्षाकल्कानुसाधित पक्क समशर्कर
'योजयेत् । स्निग्ध नस्यादिक । कुंभीकावर्त्मरोगोपक्रममाह ।

कुंभीकावर्त्मलिखितं सेंधवप्रतिसारितम् ।

यष्टोधात्रीपटोलीनां कायेन परिपेचयेत् ॥ २ ॥

कुंभीकावर्त्म विलिखेत् । वृद्धपत्रादिना सेंधववल्बणेन प्रतिसारित सन्
मधुयष्टिकादिकायेन परिपेचयेत् । कथं वर्त्म विलेखनीयमित्याह ।

निवातेधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।

वाहिःकोष्णांशुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीधृतम् ।

न स्रंसते चलति वा वर्त्मवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मंडलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाकितम् ।

लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकरोफालिजादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नमृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षालयोष्णेन वारिणा ।

धृतेनासिक्तमभ्यक्तं वर्ध्यान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वधः कर्णयोर्दत्त्वा पिंडीं च यवसक्तुभिः ।

द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिपेकं यथायथम् ॥ ८ ॥

कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीनुंचेदेवान्धि पंचमे ।

निवाते स्थान आतैरधिष्ठितस्य कृताश्रयस्य तथा शुद्धस्य वमनविरचना-
दिना उत्तान नित्य शेते तस्य वर्त्म वाससा कोष्णांशुना तप्तेन स्वेदित
सन्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य वस्त्रांतरित वामांगुष्ठांगुलीभ्यां धृतमेतं न स्रंसते न
वां चलति सर्वतः । अनंतर तद्वर्त्म तिर्यङ् मडलाग्रेण शस्त्रपदाकितं कृत्वा
तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत् । किं कुर्यात् । पिचुना

कर्पटादियोजितेन रक्त ममृजन् । रक्ते स्थितेऽवहति सुलिखितं तद्वर्त्म
 ज्ञात्वा सक्षौद्रैर्यथास्वकथितैः सैधवादिभिः मतिसारयेत् । पश्चाच्चोष्णेन
 वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिषा सिक्तमनतरमभ्यक्त मधुसर्पिषा न्यूर्ध्वाधः कर्ण-
 योर्यवसक्तुभिः पिंडीं कृत्वा बर्ध्नीयात् । द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो
 यथास्व परिषेक कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । पचमे दिवसे
 मुचेदेव नान्यत्किंचित्कुर्यात् ।

समं नखनिभं शोफकंडूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

सम नखसदृश शोफाद्यपीडित सुलिखित वर्त्म जानीयात् । विपर्यये
 ऽस्मालक्षणाद्विपरीत्ये सति तद्वर्त्म पुनर्लिखेत् ।

रुकूपक्ष्मवर्त्मसदनं स्रंसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।

अतिलेखनाद्ब्रजादीनि स्युः । तस्मिन्नतिलेखने स्नेहस्वेदादिको वातघो
 विधिः कार्यः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

एरंडमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥

स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।

श्वेतरोधं नवनीतेनाभ्यज्य एरंडमूलकल्केन प्रलेपयेत् । अनतर पुट-
 पाके पचेत् । स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सद्युवती-
 क्षीरेण छगल्या वा क्षीरमृदितं नेत्रसेचनं हितम् ।

शालितंदुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥

कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।

केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ १४ ॥

भृतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोधं शालितंदुलकल्केन लिप्तं
 बद्धं परिष्कृतं । पूर्ववत्परिकल्पितं पुटपाकीकृतं स्वन्न मक्षालितं शुष्क
 चूर्णं पोटलीकृतं चेत्यर्थः । दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधिग्रहणं
 तक्रमस्त्वादिनिवृत्त्यै द्वयथा केवलेन कन्करोधरहितेन मस्तुना जांगलमासा-
 शिनो नरस्य सेकं कुर्यात् । अपि स्वेदनपाचनसमुदायो विकल्पार्थः ।

पिटिकां ब्रीहिवक्रेण भित्त्वा तु कठिणोन्नताम् ।

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥

काठिनोन्नता पिटिका ब्रीहिवक्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषोऽपि
 विधिः मलेपनवधनक्षालनसेचनादिः पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्रोत्क्रिष्टयोः स्वादुस्कंधसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥

शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिदृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।

लिखिते स्मृतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥

यष्टीकपायः सेकस्तु क्षीरं चंदनसाधितम् ।

पित्तोत्क्रिष्टे रक्तोत्क्रिष्टे च मधुरस्कंधशृतेन घृतेन स्निग्धस्य पुसः शिरा-
 विमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृतात्रिफलाविरेचना लिखिते स्मृतरक्ते च क्षालनं
 हितम् । वर्त्मनि स्मृतरक्ते सति मधुयष्टिकाकाथः क्षालने हितः । क्षीर चद-
 नसाधित तु सेके हितं ।

पक्ष्मणां सद्ने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥

ग्राहयेद्वा जलीकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।

वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥

पक्ष्मणां सद्ने सति रोमकूपान् रोममूलानि सूच्या विकुट्टयेत् । जली-

कोभिर्वा ग्राहयेत् । क्षीरेणक्षुरसेन वा वमनं हितं । मधुरशीतलैर्द्राक्षादिभिः
पक्व घृत नावनं हितं ।

संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।

ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनम् ॥ २० ॥

पुष्पकासीसं सचूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाह सुरसारसैः समूर्वारसैर्भा-
वयेत् । तदेतत्पक्ष्मशाते श्रेष्ठमंजन ।

पोथकीलिखिताः शुंठीसैधवप्रतिसारिताः ।

उष्णांबुक्षालिताः सिंचेत् खदिराढकिशिशुभिः ॥ २१ ॥

अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।

पोथकीलिखिता वृद्धिपत्रादिभिः शुंठीसैधवाभ्यां प्रतिसारितास्तयो-
ष्णानुना क्षालिता जलकथितैः खदिरादिभिः सिंचेत् । द्विनिशादिभिर्वा
जलकथितैः समाक्षिकैः सिंचेत् ।

कफोत्क्रष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥

सूक्ष्मैः सैधवकासीसमनोव्हाकणताक्ष्यजैः ।

वमनांजननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥

कफोत्क्रष्टे वर्त्मनि शस्त्रेण विलिखिते सैधवादिभिः सूक्ष्मरशीकृतै-
र्माक्षिकसहितैः प्रतिसारणं हितं तथा वमनादि हितं । सर्वं च यत्कफजित्त-
द्य हितम् ।

कर्तव्यं लग्नेप्येतद्दशांतावग्निना दहेत् ।

लग्नेपीदं कार्यमेवमप्यशमे सति ज्वलनेन दहेत् ।

कुङ्कुणे खदिरश्रेष्ठानिवपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्पसैधवैः ।

कुङ्कुणे खदिरादिभिः पक्व घृतधात्री स्तनदायिनी पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत् ।

अभयापिप्पलीद्रक्षाकायेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥

अभयादिकाथेनैनां स्तनदायिनीं विरेचयेत् ।

मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ।

धूपयेत्सर्पपैः साज्यैः

मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्पपैः स्तनौ धूपयेत् ।

शुद्धां काथं च पाययेत् ॥ २६ ॥

पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

शुद्धां च वमनविरेचनादिना पटोलादिकं काथं तां च पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्नुतासृग्वावुज्जन्मभिः ॥ २७ ॥

धात्र्यश्वमेतकजंजूत्थपत्रकाथेन सेचयेत् ।

शिशोः पुनर्वर्त्म लिखितं जलीकाभिर्वा स्नुतरक्तं धात्र्यादिपत्रकाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥

तस्माद्दमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

प्रायो बाहुल्येन क्षीरघृतभोजनत्वाच्छिगूना कफजा रोगाः स्युः । तस्माद्दमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् । तदेव वमनमाह ।

सिधूत्थकृष्णापामार्गबोजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।

क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥

वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

सिधूत्थेत्यादिवमनं दद्यात् । वचाचूर्णः सक्षौद्रो वा मदनफलमधुयष्टी-युक्तः वा । क्षीरं क्षीरान्नं तथाऽन्नं भजतः शिशोर्यथा क्रमेण वमनत्रयमेव योज्यं । वमनं सर्ववैश्वामयेषु शिशोः श्रेष्ठं । विशेषेण कुकूणके हितं ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

सप्तलारसेन वा सिद्धं घृतमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

द्विनिशारोघ्नयष्ट्याब्हरोहिणीनिवपल्लवैः ।

कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररज्जोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।

कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्तान्मूर्चयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिहिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थितं चूर्णं हितं । केचित्तु समुद्रेफनचूर्णं दग्धं दुग्धमात्मिकमित्याहुः ।

एलारसोनकतकशंखोपणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।

एलादिभिः कट्फलमुक्तैः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैर्वर्तिहिता ।

पक्षमरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवौधस्ताद्भागौ भागं च पक्षमतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।

सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्रमात्रांतरैः पदेः ॥ ३६ ॥

बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिः कवलिकां न चास्मिन्बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकपायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्गुणि ॥ ३८ ॥

पंचमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्यांजनादि च ॥ ३९ ॥

पक्षमरोधे रोमसु प्रकवेण वृद्धेषु शुद्धशरीरस्य नरस्य भ्रुवोरधस्ताद्द्वौ भागानुत्सृज्य विहाय पक्षमतो भागं हित्वा यवसमात्रं यवस्थानं तिर्यक् छित्त्वा

क्लिन्नवस्त्रेण रक्तमपनयेत् । रक्ते चाल्पीभवति सति वक्रया सूच्या मुद्रमात्रा-
 त्रैः पदैः सीव्येत् । ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टं सीवनसूत्रकं नाति-
 गाढश्च सूच्या विनिक्षिपेत् । अनंतरं माक्षिकघृतकवलिकां योजयेत् । न-
 चात्र बध् कुर्यात् । पीडायां सत्यां न्यग्रोधादिकपायैः क्षीरयुतैः सेचयेत् ।
 पचमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत् । तीक्ष्णं च नम्यादि यु-
 ज्यात् ।

दहेदशांतौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रया बलीम् ।

संदंशेनाधिकं पक्ष्मं हत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥

सूच्यग्नेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्यर्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

एवमप्यशांतौ वर्त्मदोषाश्रयां बलीं निर्भुज्य दहेत् । अधिकं पक्ष्मस-
 दशेन हत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत् । केन । सूच्यग्नेणाग्निवर्णेन
 बाह्यालजेस्तु भिन्नस्य दाहः कार्यः । अलञ्जीशब्दः पुंस्यपि दृष्टः । अर्बुद-
 स्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्य दाहः कार्यः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
 वांगसुदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनंतरं स्थानानुपूर्व्यां संधिसितासितरोगविज्ञानमार-
 भ्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।

संधिश्च सितासितौ च संधिसितासितास्तेषु रोगास्तेषां विज्ञानं । शेषं
 पूर्ववत् । यथोद्देशस्तथा निर्देश इति तावेष तावत्सधिरोगावाह ॥

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
 अश्रु स्त्रावयते वर्त्म शुक्लसंधेः कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुप्रागशोकं स्यात्स जलास्रवः ।

पवनः कुपितो जलवाहिनीः शिराः प्राप्य जलाकृत्यश्रु स्त्रावयते ।
 कुतः वर्त्मशुक्लसंधेः कनीनकात् । तेन जलाभस्त्रावेण नयनं सरुक सरागं
 सशोकं च स्यात् । स च जलस्त्रावाख्यो रोगः ।

कफात्कफस्त्रवे श्वेतं पिच्छलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥

कफात्कफस्त्रवे सति श्वेतं पिच्छलं च बहलं च स्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ।

श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णादिगुणः स उपनाहाख्यो नीरुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तस्त्रवे ताम्रं बहूर्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥ ४ ॥

रक्तेन रक्तस्त्रावो भवति तस्मिंश्च ताम्रवर्णमुष्णं ताम्रं संस्रवते ।

वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
 ताम्रा मुद्रोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

वर्त्मसंधिराश्रयो यस्याः सा वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका शूलदाहव-
 ती । ताम्रवर्णी मुद्रसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्रव-
 ति । एषा च रक्तसमुत्थैव वेद्या । रक्तस्त्रावादनतरमस्याः पाठाद्रक्तस्त्रावि-
 स्वाच्च ।

पूयास्त्रावे मलाः सास्त्रवर्त्मसंधेः कनीनकात् ।
 स्त्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वद्भ्रमांसपाकतः ॥ ६ ॥

पूयस्त्रावाख्ये दोषा रक्तसहिता वर्त्मसधेः कननिकात् पुनः पुनः पूयं
सास्त्रवद्भासपाकाद्धेतोः ध्यायन्ति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ।

कनीनसंधावाध्मायी पूयास्त्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

पूयालसो व्रण उच्यते । कीटक् सूक्ष्मः । तथा शोफसंरंभपूर्वकः । कासी
स्यात् । कनीनसंधी । तथाऽऽध्माप्यानाहवान् । पूयास्त्रावी सरक् स्यात् ।

कनीनस्यांतरलजी शोफो रूकृतोददाहवान् ।

कनीनस्यातः शोफो रूकृतोददाहवानलजीत्युच्यते ।

अपागे वा कनीने वा कंडूपापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्त्रावी कृमिग्रंथिग्रंथिकृमियुतोर्तिमान् ।

अपागे कनीने वा कंडूपादिवास्तथा पूयास्त्रावी ग्रथिरेव कृमियुक्तोऽर्ति-
मान् कृमिग्रथिरुच्यते ।

उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥

शस्त्रेण साधयेत्पंचसालजी नास्त्रवास्त्यजेत् ।

उपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् । आस्त्रवान् जलास्त्रावादींश्चतुर-
अलजीचेति पंच त्यजेत् । एव सधिगतात्रवोगानाख्याय सितभागस्थान्
रोगानाह ।

पित्तं कुर्यात्सिते बिदूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥

मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरकृ ।

रोगोऽयं शुक्लिकासंज्ञः सशक्रेदेतृज्वरः ॥ ११ ॥

सिते नेत्रदेशे । पित्तं कर्तुं बिदूनं कृष्णश्यावपीतान् कुर्यात् । मललेप-
दिग्धदर्पणसमानं वा सर्वं शुक्लमेवमुभयप्रकारोप्यथ सदाहरकृ शुक्लिक-
संज्ञो रोगः शक्रेदेन तृपा ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृध्यधिमांसकम् ।

शुक्लार्म

कफाच्छुक्लभागे सम न तु विषमं तथा श्वेतवर्णमाधिमांसकं चिरवृद्धि
तच्छुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो वहलो मृदुः ॥ १२ ॥

गुरुः स्निग्धोऽबुविद्वाभो बलासप्रथितं स्मृतम् ।

शोफस्तु निरुजः समानवर्णो वहलादिस्तथा जलविदुसमो बलासप्रथितं
स्मृतम् ।

विंदुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

विंदुभिः पिष्टवत्सितैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीततं शुक्लमुप्यते यत्सवेदनम् ।

अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥

रक्तराजीततं शुक्लं शुक्लभाग उप्यते । यत्सवेदनं शोफाश्रूलेपरहितं
शोणिताच्छिरोत्पातः ।

उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ।

कुर्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तेनाक्ष्युद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

शिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव रक्ता एव राजीर्वर्द्धयन् शिराहर्षं साम्
कुर्यात् । तेन शिराहर्षेण लोचनं धीक्षणाक्षमं स्यात् ।

शिराजाले शिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

शिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमृन्नतं च यद् भवति तच्छिराजालं नाम ।

शोणितामिसमं श्लक्ष्णं पद्माभमाधिमांसकम् ॥ १६ ॥

समं न तु विषमं तथा श्लक्ष्णं यदधिमांसकं तच्छोणितामि ।

नीरुकु श्लक्ष्णोऽर्जुनं विंदुः शशलोहितलोहितः ।

नीरुजः श्लक्ष्णो विंदुः शशलोहितलोहितताम्रोऽर्जुन नाम ।

मृद्वाशुवृत्त्यरुद्धमांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ॥ १७ ॥

प्रस्तार्यममलैः सास्रैः

मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा मागाशुवृद्धिं तथा नीरुकुश्यावलोहितं
प्रस्तार्यमेत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्यात् ।

स्त्रावार्मं स्त्रावसन्निभम् ।

स्त्रावसदृशं तु स्त्रावार्मेत्युच्यते ।

शुक्लासृक्पिंडवच्छावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्मं तद्

शुक्लरक्तपिंडवच्छावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च स्यात् तदधिमांसार्मं
भण्यते ।

दाहघर्षवंत्यः शिरावृताः ।

कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

पिटिकादाहादिभ्यस्तथा शिराचिताः कृष्णभागासन्नाः सर्षपसस्थानाः
शिरासज्ञाः । सितभागानां येषां त्रयोदशानां साधनं सूत्रयति ।

शुक्लिहर्षशिरोत्पातपिष्टकप्रथितार्जुनम् ।

साधयेदोषधैः पटुकं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

शुक्लादीन् पडौषधैः साधयेत् । शेषान् सप्त शस्त्रेण साधयेत् ।
नवोत्थाने तानपि भेषजैरुपक्रमेत् । न केवलं पूर्वोक्तं पटुकमित्यर्थः ।

अर्मोक्तं यच्च पंचधा ।

तच्छेद्यमसितप्रार्तं मासस्त्रावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोदालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

यच्च पचमकारकमर्षोक्तं शुक्लार्म शोणितार्म प्रस्तार्म स्त्रावार्माधिमासा
र्म एतच्छेदनार्हम् । यत् कृष्णभागप्राप्तं मासस्त्रावधिरावृतम् चर्मोदालवदु-
च्छ्रायि तद्वर्जयेन्न चिकित्सेत् । यच्च दृष्टिप्राप्तं तदपि वर्जयेत् ।
अथ कृष्णरोगानाह ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २३ ॥

छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलम् ।

पक्वजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।

पित्तं कर्तृ कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयते । किंभूतं । तोदाश्रुरागयुक्तं
किं कृत्वा । त्वचं प्रथमं पटलं छित्त्वा तेन कृष्णमंडलं पक्वजंबूसदृशं निम्नं च
क्षतशुक्रकं स्यात् । तच्च कृच्छ्रसाध्यं । द्वितीयपटलव्यधात्तु याप्यं स्यात् । तत्र
द्वितीयपटलव्यधे तोदादीनां बाहुल्यं । तथा सूचिविद्धोपमकृष्णमंडलत्व-
चं । तोदादिभूयस्त्वेन । सेवनीविद्धोपमकृष्णमंडलतया च द्वितीयपटलव्य-
धोनुमीयत इत्यर्थः । तृतीयपटलच्छेदाद् व्रणैर्निश्चितमसाध्यं क्षतशुक्रकं ।
एव क्षतशुक्रकं त्रिधाऽभिधाय शुद्धशुक्रमाचष्टे ।

शंखशुक्रं कफाच्छचावं नातिरूक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

शंखवच्छुल्लं शुद्धशुक्रकं तच्च कफाज्जायते ।

आताम्रपिच्छलास्रमृदाताम्रपिटिकातिरूक् ।

अजाविट् सदृशोच्छ्रायकाण्यविज्यामृजानका ॥ २६ ॥

आताम्रमीपत्ताम्रवर्णं पिच्छलं चाम्रं स्रवति या सा आताम्रपिच्छला-
स्रमृत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽनिपीडावती तथाऽजाविट्सदृश उच्छ्रा-

यः काष्ण्यो यस्याः सैवमजकाख्या रक्तेन स्यात् । सा च वर्ज्याऽसा-
ध्यत्वात् ।

शिराशुक्रं मलैः सास्त्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलम् ।
सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रत्सुकृ च तस्यजेत् ।

सरक्तैर्मलैः शिराशुक्रं स्यात् । तेन शिराशुक्त्रेण जुष्टं कृष्णमंडलं शिरा-
भिरवतन्यते । किंभूताभिः । सतोददाहताम्राभिः । अनिमित्तमकस्माद-
स्मिन् कदाचिच्छीतं कदाचिदुष्णमच्छ घनं वाऽस्र खवति तच्च त्यजेदसा-
ध्यत्वात् ।

दोषैः सास्त्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ।
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयधुपीडितम् ॥ २९ ॥
पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।

दोषैः सरक्तैः सकृदेकहेलयैव कृष्णमंडलं शुक्लरूपतां नीयते । किंभूतं ।
धवलाभ्रोपलिप्ताभं । तथा निष्पावार्द्धदलस्येवाकृति यस्य तदेवं । तथा तीव्र-
वेदनारागदाहश्वयधुना पीडितम् । तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररुज वर्ज-
येन्नोपक्रमेत् ।

यस्य वाऽऽलिंगनाशोत्श्यावं यद्वासलोहितम् ॥ ३० ॥
अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीव्रणावृतम् ।
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।

यस्य शुक्रस्य लिंगनाशोत्तर्दष्टिविनाश इत्यर्थः । यच्च श्यावमंतर्थाच्च कि-
चिल्लोहितं । तथाऽत्युत्सेधतमवगाढं वा । साश्रुनाडीव्रणावृतं वा । तथा पु-
राणं वत्सरानीतम् । तथा विषमसस्थानम् । तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं
तत्सर्वं वर्जयेत् ।

पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

कृष्णमडल इति पूर्वोक्तेन मकारेण पच रोगाः साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः
सुखग्रहधारणार्थं सख्योपादानम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽ-
ध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनतर संधिसितासितरोगप्रतिपेध उच्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिपिध्यते निराक्रियत चिकित्स्यत इति प्रतिपेधश्चिकित्सा । शेष पूर्व-
वत् । जलास्त्रावकफास्त्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह ।

उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।

लेखयेन्मंडलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिंधूत्थैर्वधीयात्पूर्ववत्ततः ।

पटोलपत्रामलककायेनाश्रोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

वैद्यो मडलाग्रेणोपनाह सधिरोग लेखयेत् । किंभूत । स्विन्न वर्त्म-
रोगप्रतिपेधोक्तेन मकारेण पोटलिकयोष्णोदकप्लुतयेति । तथा व्रीहिमुखेन
भिन्न ततः पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारयेत् । अनतर पूर्ववत् । प्रक्षाल्योष्णेन
वारिणा । घृतेन सिक्तमभ्यक्त मधुसर्पिणा ऊर्ध्वधिः कर्णयोश्च यवसक्तुभि-
पिडी दत्त्वा वधीयादिति । तथा पटोलपत्रामलककायेन चाश्रोतयेत् ।

पर्वणी वडिशेनात्ता वाह्यसंधित्रिभागतः ।

वृद्धिपत्रेण वद्धर्चाऽर्द्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मकक्षौद्रसैधवप्रतिसारिता ।

पर्वणी बाह्यसधिभिर्भागे बडिशेन गृहीता सती वृद्धिपत्रेण वर्ध्या छेदनीया ।
कुत्र भागेऽद्धेत्याह । अद्धेऽतोऽन्यथा अधिकच्छेदनादस्त्रुगतिः स्यात् ।
चिकित्सा चैयमर्मवत् । तत्र चैवमुक्त । सम्यक् छिन्न मधुव्योषसैधवप्र-
तिसारित । उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्त मधुसर्पिषा । बभीथात्सेचयेन्मुक्ता
तृतीयादिदिनेषु च । करणवीजसिद्धेन क्षीरेणेति ।

पूयालसे शिरा विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

पूयालसे शिरा विध्येदनतरमुपनाहयेत् । अक्षिपाकोक्त चाशेष कर्म
यथाविधि कुर्वीत ।

सैधवाद्रिककासीसलोहताम्रैः सर्चूर्णितैः ॥ ५ ॥

चूर्णाजनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

* सैधवादिभिश्चूर्णाजनं प्रयुञ्जीत । सैधवादिभिरेव मानिकयुते रस-
क्रिया वा ।

कृमिग्रंथि करीपेण स्वित्रं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैधवै प्रतिसारयेत् ।

कृमिग्रंथि भित्त्वा त्रिफलाभिः प्रतिसारयेत् । किंभूत । करीपेण गोमया-
दिना स्वित्रं तथा वीहिमुखादिभिर्भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यंदवच्छुक्ति

दुक्तयाख्य रोग पित्ताभिष्यदेन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासाब्दहयपिष्टकौ ॥ ७ ॥

कफाभिष्यंदवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।

बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलमंजनम् ॥ ८ ॥

बलासप्रथितं पिष्टकं च शिराव्यधं वर्जयित्वा कफाभिष्यंदवदुपाचरेत् ।
तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकद्रुफलमंजनं हितम् ।

जातीमुकुलसिंधूत्थदेवदारुमहौषधैः ।

पिष्टैः प्रसन्नया वार्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ॥ ९ ॥

जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ।

रक्तस्यंदवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

शिरोत्पातशिराहर्षशिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यंद इव कार्या ।

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनम् ॥ १० ॥

शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसांजनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्रोतनं हितम् ॥ ११ ॥

स्फटिकः कुंकुमं शंखो मधुको मधुनांजनम् ।

मधुना चांजनं शंखः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनं हितं । शिराहर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णं
घृष्टं रसांजनं । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रेणाश्रोतनं हितं । स्फटिकादिमा-
क्षिकेणांजनमथवा सौवीरांजनं मधुना सहितं । शंखो वा समुद्रफेनो
वा शर्करया सह हितः ।

अमोक्तं पंचधा तत्तु नतु धूमाविलं च यत् ।

रक्तं दधिनिर्भं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥

अमं पचप्रकारमुक्तं । तेषु मध्ये यत्तनुधूमवदाविलं च तथा रक्तं
रक्तवर्णं दधिसदृशं च यत्तस्यार्भणः शुक्रसदृशमौषधं । अथार्भणः दृश्व-
चिकित्तामाह ।

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिंधूत्थेन चांजितम् ।

रसेन बीजपूरस्य निमील्यासि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं सरोपिताक्षस्य प्रचलेर्माधिमासके ।
 धृतस्य निश्चल मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपागमोक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
 बली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलंबितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायतं मुचुंड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समंतान्मंडलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिंद्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
 वृद्धेऽर्मणि तथाऽपागात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥

उत्तानस्य पुसो वामदक्षिणयोरितररेकमक्षि स्वन्न कृतस्वेद च । तथा
 बीजपूररसेन सैधवान्वितेनाजित निमील्य स्थगयित्वा विमर्दयेन्मलयेत् । अनेन
 प्रकारेण सरोपिताक्षस्य सतोऽर्माधिमासे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चलं
 धृतस्य वर्त्मनोश्च विशेषेण धृतस्य कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपागं पश्यतो
 यत्र बली स्यात् तत्रार्मवडिशेनावलंबितं नात्यायतं नातिदीर्घं यथा
 भवति तथाऽवलंबितं । ततोन्तरं मुचुंड्या सूच्या सूत्रेण वा मोचयेत् । यथा
 मोक्षितं च विच्छेदितं च सत्कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितं मंडलाग्रेण
 छिंद्यात् । व्यवहितानामत्र पदार्थानां योग्यतावशादेव सबधोऽत्र योज्यः ।
 कनीनकं रक्षेत् । कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिणं प्रवर्तते । अपागमदेशा
 च्छार्मणि वृद्धे तथा कनीनकं वीक्षमाणस्य छिंद्यात् ।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योपसैधवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बधीयात्सेचयेन्मुक्ता तृतीयादिदिनेषु च ।
 करंजबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥

ससौद्रैर्द्विनिसारोध्रपटोलीयष्टिकिशुकैः ।

कुरंदमुकुलोपेतैमुंचेदेवान्हि सप्तमे ॥ २२ ॥

सम्यक् छिन्नं मध्वादिभिः मत्तिसारितं घृतेनोष्णेन सिक्तं मार्क्षकसपि-
पाऽभ्यक्तं वधीयात् । तृतीयादिदिनेषु च मुक्ता क्षीरेण करजवीजसिद्धेन
सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च कथितैः शतैश्च मधुयुतैः सेकं कुर्यात् । सप्त-
मे दिने मुंचेदेव ।

सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्गदान् ।

सेकांजनप्रभृतिभिर्जवेच्छेखनवृंहणैः ॥ २३ ॥

सम्यक् छिन्नेऽर्मणि स्वास्थ्यं भवेत् । हीनातिच्छेदजान् गदान् सेकांज-
नाद्यैर्यथायोगं लेखनवृंहणैश्च जयेत् ।

सितामनःशिलालैयलवणोत्तमनागरम् ।

अर्द्धकपर्पोन्मितं ताक्ष्यं पलाढं च मधुद्रुतम् ॥ २४ ॥

अंजनं श्लेष्मतिमिरपिच्छशुक्लार्मशोपजित् ।

सितादिभिरर्द्धकपर्पोन्वितै रसांजनं द्विकर्पोन्मितं मधुद्रुतमंजन श्लेष्मतिमि-
रादिजित् ।

त्रिफलैकंतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥

शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।

एथक्शोषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥

सा मयी शोपिता पेभ्या भूयो द्विखवणान्विता ।

त्रीण्येतान्यंजनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

त्रिफलायामेकतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य तत्र पानीयकल्कितां शरावपि-
हितां कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत्र एव त्रिफलायाः पृथक् शोषौषधरसैः
पृथगेव श्लेष्मभाविता सा मयी शोपिता पुनः पेभ्या । लवणद्वययुता
त्रीण्येतान्यंजनानि परं लेखनानि तिमिरमानि निमिर्बक्ति ।

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।

न सिद्ध्यन्त्यर्मवत्तासां पिठिकाना च साधनम् ॥ २८ ॥

शिरा जाले याः शिराः कठिना लेखनौषधेर्न सिद्ध्यन्ति तासामर्मव-
च्चिकित्सा । पिठिकानां च ।

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षं वराघृतम् ।

तिक्तमूर्द्धमसृक्खावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥

शुक्रेषु दोषवशात्कदाचिद्रूक्षा कदाचित् स्निग्धा त्रिफला हिता । तथा
घृत तिक्त मूर्द्धमसृक्खावो रेकसेकादि चेष्यते ।

त्रिस्त्रिर्वृद्धारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।

शिरया नु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥

सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभि ।

सासितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥

रागाश्रुवेदनाशाती परं लेखनमंजनम् ।

त्रिवृत्कायेन त्रीन् वारान् घृत पक्वं क्षतशुक्रे पिबेत् । पश्चाच्छिरया रक्त
नयनाद्वा जलौकोभिर्वा तथाऽऽजदुग्धेनोत्पलादिभि सिद्धेन सशर्करेण से-
चन हितम् । अथवोत्पलादिकथितेन जलेन सेचयेन् । रागाश्रुवेदनाशाती
सत्यां लेखनमंजन हितम् ।

वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षगौरकचंदनैः ॥ ३२ ॥

प्रसादयन्ति पित्तान् घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।

जातिमुकुलादिभिर्वर्त्तय पित्तान् प्रसादयति । क्षतशुक्रं च घ्नति ।

दंतैर्दन्तिवराहोप्लगवाश्वानखरोद्भवै ॥ ३३ ॥

संशखमौक्तिकाभोधिफेनेर्मरिचपादिकै ।

क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥

गजायुद्भवैर्दंतैः शखमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थांशकमरिचैः क्षतशुक्रमपि व्यापि
दतवर्तिनिवर्तयेत् । अपिशब्दाच्छुद्धशुक्रकमिति ।

तमालपत्रं गोदंतशंखफेनोस्थि गार्दभम् ।

ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

तमालपत्रादिभिर्वर्तिगोमूत्रेण सर्वशुक्रहन् ।

रत्नानि दंताः शृंगाणि धातवरूप्यपणं त्रुटिः ।

करंजबीज लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥

सव्रणाव्रणगंभीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमंजनम् ।

रत्नानि मीक्तिकादीनि दत्ता गजादीनां शृंगाणि छागादीनां । धातवो रत्नै
रिकायाः । रूप्यपादीनि । तथा व्रणसादि भेषज स्वर्णक्षीर्यादि । एतदजनं
सव्रणाव्रणगभीरत्वक्स्थशुक्रहरम् ।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसाजनैः ॥ ३७ ॥

सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।

निम्न शुक्रक स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । सरुज नीरुज च तर्पणपुटपाके
नोन्नमयेत् ।

शुद्धशुके निशायष्टोत्सारिवाशावराजसा ॥ ३८ ॥

सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाभ्रोमग्रयाऽथवा ।

शुद्धशुके हरिद्रादिकाथेन सेचनं हितम् । अथवा रोध्रपोटल्या कोष्णाभु-
मग्रया ।

बृहतीमूलयष्ट्याहृताम्रसेधवनागरै ॥ ३९ ॥

धात्रीफलावुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।

ययाज्यामलकीपत्रैर्वहुरो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेपिताः ।

महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहरा परम् ॥ ४१ ॥

बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टेस्तात्रभाजनं लेपित यवादिभिर्भूषयेत् ।
अनतर तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टाः कुर्यात् । एताश्च महानीला इति
प्रथिताः पर शुक्रमाः ।

स्थिरे शुक्ले घने चाऽस्य बहुशोषहरेदमृक् ।

शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिसः ॥ ४२ ॥

स्थिरे शुक्ले घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्त मोक्षयेत् । शिराविरेकादीन्
पुटपाकाश्च पुनः पुनः कुर्यात् ।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैधवैः ।

घर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥

मरिचादिभिर्घर्षणं कुर्यात् । त्रिफलाकाथपीतेन सैधवेन वा ।

कुर्यादंजनयोगी वा श्लोकार्द्धगदिताविमौ ।

शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥

सुरादंतार्णवमलैः शिरीषकुमुमान्वितैः ।

श्लोकार्द्धोक्तौ योगी घर्षणाय कुर्यात् । शखादिभिर्मालिकाक्षैरेको
योगः सुरादिः कुसुमाक्षैरन्यः ।

घात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लगलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥

उपितः शोपितश्चूर्णं शुक्रहर्षणमंजनम् ।

घान्यादिरसे क्षारो लांगलिकज उपित शोपितश्चूर्णं शुक्रहर्षणमंजनम् ।

मुद्रा वा निस्तुपाः पिष्टा शंखसौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥

क्षारो मधुकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्समाक्षिका ।

शंखमधुयुता मुद्रा निस्तुपाः पिष्टा अंजनम् । मधुकात्क्षारो मधुयुताऽअं-
जनम् । अथवा विभीतकान्मज्जा वा माक्षिकान्विता ।

गोखराश्वोष्टदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥

वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनारीनी ।

गवादिदंताः शस्त्रं समुद्रकेनः पार्थत्रलेन पिष्टा वर्तिर्हृष्टशुक्रहरा ।

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥

उत्सन्नं वा सशल्यं शुक्रं वा वालगाकपत्रादिभिर्लिखेत् ।

सिराशुके त्वदृष्टिमे चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

सिराशुके पुनरदृष्टिमे चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुंड्रयष्टचाव्हकाकोलोसिहीलोहनिशांजनम् ॥ ४९ ॥

कल्कितं छागदुग्धेन सवृतैर्भूषितं यवैः ।

धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ॥ ५० ॥

पुंड्रादिकं छागदुग्धेन पिष्ट ससर्पिकैर्यवैरामलपत्रैश्च पर्यायेण भूषिता
वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ।

अशांतावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

अशांतौ सत्यामर्मवदजकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥

वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ।

कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

असाध्यायामजकायां शुक्ले चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशम
स्नेहपानादिभिर्विदधीत । वीभत्सतां निघनां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधन
कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभ्रष्टाततालवंशकरीरजम् ।

भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनम् ।

साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलिनम् ॥ ५४ ॥

नारिकेलास्थ्यादिजं भस्माद्रिः ज्ञावयेत् । तामिराद्रिः करभास्थिजं चूर्णं
भावयेत् । तच्चूर्णमजनमसाध्येषु शुक्रेषु वैवर्ष्यहरं । शीलितं चेत्तदेव शुक्राणां
साधनायालं श्रेष्ठं ।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ।

समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत् ॥ ९९ ॥

व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।

सप्तरात्राद् व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ १०० ॥

स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।

तथापि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ १०१ ॥

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ।

अजका पार्श्वतः सूच्या विध्वा जलं च निस्त्राव्यान्तरमंगुष्ठेन समं
वसया द्रवीकृत्य व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् । बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
सप्तरात्राद् व्रणे रूढे सति तथा कृष्णभागे समे स्थिरे सति स्नेहांजनं च
कर्तव्यं । क्षीरघृते च नस्यं । एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिका
क्रियां युक्त्या कुर्यात् । यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेर्निमज्जन स्यात् ।

नित्यं च शुक्रेषु सृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।

न हीयते लब्धबला तथातस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ १०२ ॥

शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोगं परं पानादौ विदध्यात् । किमित्याह ।
तथा घृतपानेन सेचनेन लब्धबला दृगंतप्रांततः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णांजनैर्न हीयते
हानि न यायादिति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगमुदराख्यायामुत्तरस्थाने सधिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽ-
ध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तर दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं तिमिर लिलक्षयिपुराह ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।

अव्यक्तमाक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

दोषे वातायन्यतमे सिरानुसारिणि तथा प्रथम बाह्य पटल श्रिते सत्य-
व्यक्त रूप पश्यति 'व्यक्तमपि कदाचिन्निमित्तमतरेण पश्यति । एष तिमिरा-
ख्यरोग इति वक्ष्यमाणेन संबधः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ ३ ॥

द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यंतरगते न्हस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥

नांतिकस्थमधःसंस्थे दूरगं ज्ञोपरि स्थितम् ।

पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥

द्वितीय पटल प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति । न केवल भूतम् । भूत तु यत्नेन
पश्यति । तच्चासन्नमेव दूरे न च सूक्ष्मं पश्यति । दूरांतिकस्थं च रूपं वैप-
रीत्येन मन्यते । दूरस्थ निकटस्थ निकटस्थ दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मंडलस-
स्थाने द्वितीयपटलाश्रिते । एव मंडलानीवालोकते । दृष्टिमध्यस्थे दोष-
एकमेव वस्तु द्विमकार पश्यति । बहुधा स्थिते दोष एकमेव वस्तु बहुमकार
पश्यति । दृष्टेरभ्यंतराश्रिते दोषे न्हस्व वृद्ध च तयोर्विपर्ययः । न्हस्व च
मृदाल मृदाल च न्हस्वमिति वैरीत्येन पश्यति । अधः स्थिते दोषे समीपस्थ
पदार्थं नेक्षते । उपरिष्ठान्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे
पार्श्वे रूपं न पश्येत् । अयं सर्वस्तिमिरसज्ञो रोगः ।

प्राप्नोति काचता दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वमीक्षते नाघस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तृतीय पटल स्थिते दोषे काचत्व प्राप्नोति । तेन काचिनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः । तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृश दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते । यथा वातेन शवेत्यादिक्रमेण च दृष्टिर्हीयते ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥

लिंगनाशं मल कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमंडलम् ।

एवमप्युपेक्षमाणस्याधिकित्तिवस्य तृतीय पटल मुक्त्वा चतुर्थपटल गतो मलो दोषो लिंगनाश दृष्टिनाश कुर्वन् दृष्टिमंडल छादयेत् । इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह ।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥

चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।

जालानि केशान्मशकान् रश्मीश्रोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥

काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥

वृद्ध काचो दृशं कुर्याद रज्जोधूमावृतामिव ।

स्पष्टारुणाभा विस्तीर्णा सूक्ष्मा वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥

सर्लिंगनाशो

तत्र तिमिरेषु मध्ये पवनतिमिरे सति व्याविद्धमिव पश्यति । तथा चलं च धूमाविलमरुणाभाम पुन मसन्न चात्रलोकते । मृत्निस्थनयनेन पश्यति पवनस्य चलरूपत्वात् । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । आस्य मुखमनासिक नासिकारहित पश्यति । तथा चंद्रदीपादीनामनेकत्व वक्रमवक्रमिव मन्यते । वृद्ध काचो रज्जोधूमावृतामिव दृष्टिं च कुर्यात् । तथास्पष्टारुणाऽऽभा

यस्यास्तां तथापि विस्तीर्णां सूक्ष्मां च तथा हतदर्शनां च । एवभूतो
लिंगनाशः । इति वातजास्तिगिरलिंगनाशा उक्ताः । अभुना वायुसामा-
न्याद् गभीरां दृष्टिं व्याचष्टे ।

वाते तु संकोचयति दृक्शिराः ।

दृग्मंडलं विशत्यंतर्गभीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

वाते तु दृक् शिराः संकोचयति । दृष्टिमंडलमतः प्रविशति । सा गभीरा
दृष्टिः स्मृता मुनिभिरिति शेषः ।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।

शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।

अर्केदुपरिवेपाग्निमरीर्चाद्द्रघनूंषि च ॥ १४ ॥

भृंगनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ।

दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

पित्तोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपित । तथा मयूरतित्तिरिपत्राभ प्रायेण
नीलं च पश्यति । काचे काचनीलसदृशी दृष्टिः स्यात् । तादृगेव काचनी-
लाभा सपश्यति । तथाऽर्केदुपरिवेपादीन् पश्यति । लिंगनाशाद् दृष्टिश्च
भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च स्यात् । तेन ह्रस्वसज्ञा दृष्टिः स्यात् । सा
च ह्रस्वसस्थाना तथाऽल्पदर्शिनी ह्रस्वदर्शिनी पित्तविदग्धसज्ञा दृष्टिः
पीतवर्णा स्यात् । तथा पीताभ दर्शनं यस्यां सा पीताभदर्शना ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥

शंखेदुकुंदकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।

काचे तु नि प्रभेद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्याच्छिगनारो तु लक्ष्यते ।

मूर्तं कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥

विदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

शंखकुन्देदुकुमुदस्फटिकोपमशुद्धिमा ।

क्लेन तिमिरे सति प्रायः लिग्ध शुक्ल चालोकते । तथा शंखादिभि-
रिवाचित पश्यति । काचे तु निःप्रभेर्कादिभिरिवाचित पश्यति । दृक् शुक्लाभा
स्याल्लिगनाद्ये तु दृश्यते । मूर्तेः कफो दृष्टिगतः लिग्धस्तथा दृष्टिविनाश-
नश्च । जलस्येव विदुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ विदुः
सकुचति । छायायां प्रसरति । तथा शंखादिशुद्धिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।

लिगनाशेऽपि तादृग् दृङ् नि प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभ तथा तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता
वा कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । दृगेव रक्त कृष्ण वा पश्यति । लिगनाशेच
तादृशी काचरदृष्टस्तथा नि प्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणान् ।

तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्द्वचक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो राग प्रजायते ।

संसर्गसन्निपातेषु संकीर्णलक्षणान्तिमिरकाचलिगनाद्यान् विद्यात् ।
तथाऽकरमान्निमित्तमत्तरेण तैः संसर्गसन्निपातेभ्योक्तं स्पष्ट कदाचिदाकुल-
मीक्षणं दर्शन यस्य स एवभूतो नररितिमिरे स्यात् । शेषयोः काचलिग-
नाशयोर्दृष्टौ चित्ररागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥

नकुलाधः स तत्रान्धिश्चित्रः पश्यति नो निशि ।

यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिर्दोषैर्निचिता योव्यते । देदीप्यते । स नकु-
लांधस्ततो नकुलाधे दिवा चित्रं पश्यति न तु निधि रञ्ज्या ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ २४ ॥

स्थगयंति दृशं दोषा दोषांधः सगदोपरः ।

दिवाकरकरस्पष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥

विलीनलीना यच्छंति व्यक्तमत्रान्हि दर्शनम् ।

अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन् सति स्तभ मत्ता
दोषा द्यं छादयति । स एवभूतो दोषाधो नाम रोगो दिवा रूप पश्य-
ति । इत्यत्र युक्तिमाह । मला अन्हि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टिप-
थाद्भ्रष्टा विलीनाः सतोऽत्र रात्र्यधे स्पष्टदर्शनम् ददति । दिवाकरस्पृष्टा
इति हेतौ प्रथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥

त्रिदोपरक्तसंपृक्तो यात्युष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।

दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रावांध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

उष्णेन तप्तस्य सहसा दृष्टित्येव शिथिरजलनिमज्जनात् त्रिदोपरक्तस-
पृक्त उष्मोर्ध्वमक्षिणी याति । तत उष्मण ऊर्ध्वगमनादक्षिण दाहोपे भवतः
शुक्लभागश्च मलिनो भवति । अहनि दिन आविल दर्शन जायते । रात्रौ
चांध्य । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या ।

भृशमम्लाशनाद्दोषैः सार्वैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥

सत्त्रेदकं दूकलुपा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।

अत्यनम्लाशनादग्लभक्षणादोषैः सरक्तैर्या दृष्टिराचिता त्रेदकदूक-
लुपाध्विता स्यात् । सा विदग्धाम्लेन दृष्टिः स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।

शोकादिसंतप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविलां धूमदर्शना दृष्टिं कुर्युः ।
स धूमरो नाम रोगः ।

सहस्रैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥

भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।

कुर्वति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।

औपसर्गिक इत्येष लिंगनाशो

सहस्रैवातकितस्य पृसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भा-
स्करमकार पश्यतो वा वातादयो लोचनाश्रिता दृष्टिं मुषितदर्शना वैदू-
र्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहिनां कुर्वति । किं कृत्वा । तेजः संशो-
ष्य । इत्येष औपसर्गिको लिंगनाशः ।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफाद्विगनाशान् गभीरां न्हस्वजामपि ।

पट् काचा नकुलाधश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

वातपित्तसर्गसन्निपातरक्तऔपसर्गिकान् षड्वर्जयेत् । गभीरा न्हस्व-
जामपि वर्जयेत् । पट्टातपित्तकफरक्तसर्गसन्निपातजाः पट् काचा
नकुलाधः सप्तम एते याप्याः । अत्रैषु मध्ये कफादिना लिंगनाशाद्
वातपित्तकफरक्तसर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति पट् । सप्तमः कफेन
च लिंगनाशः । अष्टमः पित्तविदग्धा दृष्टिः । नवमो दोषाधः । दशम उष्ण-
विदग्धा । एकादशो विदग्धाभ्ला । द्वादशो धूमरः । इत्येवं दृष्टिमंडले
रोगाः सप्तविंशतिसंख्याः कथिताः ।

इति श्रीभृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागद्वयटीकायां स-
वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने दृष्टिरोगविज्ञान नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनतरं तिमिरप्रतिषेध उच्यते ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ननु दृष्टिरोगविज्ञानानतरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टिरोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो वक्तुं युक्तः । तत्रापि क्रमप्राप्तस्तिमिरप्रतिषेधः । इतितिमिरप्रतिषेधारम् एव युक्तः । काचादीनां त्वल्पवक्तव्यत्वादत्रैवाभिधानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो लिंगनागस्येति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोप्यांध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिर साधयेद्द्रुतम् ॥ १ ॥

तिमिरमुपेक्षया काचत्व याति काचोप्युपेक्षित आध्य गच्छति । अतः कारणान्नेत्ररोगेषु मध्ये तिमिर दाहण शीघ्र साधयेत् ।

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्काथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

प्रपौडरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैधवैः ।

शताव्हामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कार्पिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सिताशतावरीभेदापुंड्राव्हमधुकोत्पलैः ।

पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

हंति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

जीवत्याः पलशतमपां द्रोणे पादानशेषित पचेत् । तत्काथे घृतप्रस्थ द्विगुणक्षीर प्रपौडरीकादिभिः कर्षपरिमाणैः कन्कितैर्विपाचयेत् । निधि पीन

तत्परं तिमिरापहम् । तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः कर्पाशैर्बाणिस्य पुराण-
घृतस्य प्रस्थं समक्षीरं पचेत् । तच्च काचादीन् हन्ति ।

पटोलनिबकटुकादावीसैव्यवराष्ट्रपम् ॥ ६ ॥
सधन्वयासत्रायंती पर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानां च द्वाथयेन्नल्वणेभसि ॥ ७ ॥
तदाढकेर्द्धपालिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
मुस्तभूनिवयष्ट्याव्हकुटजोदीच्यर्चदनैः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगञ्जित् ।
विद्रधिर्ज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्टनुत् ॥ ९ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तांध्योष्णाम्लदाहनुत् ।

पटोलादिकं पर्पटात् पृथक् पलोन्मितमामलकानां प्रस्थं नल्वणे द्रोण-
भसि काथयेत् । तदाढके मुस्ताभिः सपिप्पलीकैः पिष्टैः कल्कितैरर्द्धपालि-
घृतमस्थं त्रिप्राचयेत् । तच्च घृतं घ्राणादिरोगञ्जित् । विद्रध्यादिरोगञ्जित् ।
विशेषेण शुक्रादिभ्यः । एतत्पटोलाद्यं घृतं ।

त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

त्रिफलायाः पलाष्टकं जलाढके पादशेषं काथ्यं । तेन काथेन तुल्यक्षीरेण
त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थः पक्वः शर्करया माक्षिकेण वा युतः त-
त्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तद् युक्तं त्रिफलाकाथं दोषदूष्यादिवशात्
पिबेत् । एतच्च त्रिफलाघृतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
पालिकैः ससिताद्वासैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
अजाशोरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥

स्रोतोजांशांश्रुतुःपाष्ट तान्नायोरूप्यकांचनैः ।

युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरंधमूपोदरस्थितान् ॥ २० ॥

ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥

रसस्कंधकपायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

वैडूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।

चूर्णाजनं प्रयुंजीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स्रोतोजाश्च चतुःपष्टिमंशास्ताम्बादिभिः प्रत्येकमेकांशैर्युतानधमूपोदरस्थितान् ध्मापयित्वा मग्न्यागवर्णितं शिलायां ततोऽनंतरं मधुरादिगणकाथेषु त निषेचयेत् । पृथक् सप्त वारान् ततो वैडूर्यमुक्तानां शंखानां त्रिभिर्भागैर्युतमेतच्चूर्णाजनं सर्वतिमिरघ्नं प्रयुंजीत ।

मांसीत्रिजातकायःकुंकुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।

सितकाचशंखफेनकमरिचांजनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चंद्रेश्विनीसनाथेषुचूर्णितैरंजयेद्युगुलमक्ष्णोः ।

तिमिरामररक्तराजीकंडूकाच्चादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मांस्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चंद्रेश्विनीयुक्ते सत्यक्षियुग्ममजयेत् तिमिरादिशातिमिच्छन् । आर्यं मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

मरिचसैधवयोर्द्वौ भागौ पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौभागी सौवीराजनस्य भागां नव एतच्चित्राया चूर्णितं कफामयजित् । गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शंखै ढक्प्रसादनमंजनम् ।

शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

द्राक्षादिस्वरसेषु पृथक् पृथक् दिव्ये जले स्रोतोजन सप्तकृत्वो नि
पेचयेत् । तच्चूर्णीकृत शले स्थित इष्टिभसादकृत् । अजन सर्वाक्षिरोणेषु
श्रेष्ठ विदेहपतिनिर्मित ।

निर्दग्धं बादरांगरैस्तुथं चेत्यं निपेचितम् ।

क्रमादजापय' सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्पिकैस्ताप्यमरिचश्रोतो जकटुकानतैः ।

पटुरोध्रशिलापथ्यांकणैलांजनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूपांतर्ध्मातिचूर्णितम् ।

हंति काचार्मनक्तांध्यरक्तराजी' सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बादरांगरैस्तुथ निर्दग्ध पूर्ववत्क्रमेण छागक्षीरघृतमाक्षिके निपेचिन
तस्मान्निर्दग्धाच्च तुत्यात्पलद्वय ताप्यादिभिः कार्पिकैर्यष्टीपलेन च युक्त
मूपातर्ध्मापित चूर्णित काचादीन् हति । सुसेवितोय भास्करचूर्णो वि-
दोषेण तिमिर हति । यथा रविरधकारमित्युपमाश्लेषोलकार' ।

त्रिशाङ्गा भुजंगस्य गंधपापाणपंचकम् ॥ ३१ ॥

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वंगस्यैको जनात्रयम् ।

अंधमूपीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमंजनम्

तिमिरांतकरं लोके द्वितीय इव भास्कर ॥ ३२ ॥

भुजगस्य सीसकरस्य त्रिशाङ्गा गंधपापाणस्य पंचक शुल्बतालकयोर्द्वौ
द्वौ भागी वंगस्य त्रयुग एको भाग । अजनाङ्गात्रयमधमूपाध्मा
निपकमजन । द्वितीयो भास्करो लोके तिमिरांतकर । भुजगादीनां शोनि
तानां मयोग । ननु मारितानां ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाजिके चस्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुथं ज्वलितमनेकशो निपिक्तं तत्कुर्याद्भ्रूदसमं नरस्य चतु ॥३३

सत्तुल्य नरस्य गरुडतुल्य नयन कुर्यात् । कतम यदात् सत् । गोमूत्रा
दिष्वनेकश सप्तकृत्वो नियुक्त । महर्षिणी ।

श्रेष्ठाजलं भृंगरसं सविषाज्यमजापय ।

यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्व पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साजनानंजना वा ।

तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छिल्यपैच्छं कंडूं जाड्यं रक्तराजा च हंति ॥३५॥

यत्सीस तप्त तप्त त्रिफलाया क्वाथादिक पृथक् पृथक् सप्तकृत्व पा
यिन तस्य सीसस्य शलाका इयमिति प्रथिता नयने युक्ता सहांजनाजनने
रहिता वा तैमिर्यादीन् हंति । शालिनी ।

रसेद्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाजनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमंजन नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योगृध्नस्तरुणरविप्रकाशगच्छस्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्धि ।

निर्दग्धं समवृतमंजनं च पेप्यं योगोऽयं नयनबल करोति गार्ध्रम् ३७

पारदसीसकौ समांशौ तथो सममजन पोडगागर्कपूरयुतमिदमजन नि
मिरापह भवति । यो गृध्नस्तरुणरविप्रकाशगच्छस्तस्य समयमृत्स्यास्य मुख
गोशकृद्धिर्गोमयकरिपैर्निर्दग्ध भस्मसा रूत तस्य समजन श्रोतोत्र स
मवृत समभाग पेप्य चूर्णयित्वा । अथ योगो नयनयोर्बल गार्ध्रं गृध्नतुल्य
करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमजनमनिमृतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षु ॥ ३८ ॥

कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमजनमनिमृतधूम दग्ध मांसीपत्रविमि
श्रित चूर्णितमुपयुक्त सच्चक्षुर्भिन्नतारमपि रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन श
क्त्यनिशयमस्याह । ननु भिन्नतारस्य कथाचिद्रक्षण स्यात् । अन्यत्राप्येवं
विधो न्यायोयमनुसरणीय । स्वागतावृत्म् ।

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।
 क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥
 तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
 अंधस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकाश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् ।
 तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीनेन कुक्कुटपुष्णीयात् । तस्य कुक्कु-
 टस्य पुरीषेणां वोप्यंजनात्त्रिश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।
 रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीराजनेगिर्यं रसक्रिया द्रागेवांधानां
 दृष्टिमदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।
 क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विड्माक्षिकादूर्द्धं कर्पं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्पः ।
 एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसन्नमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्या ।
 अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिट्टैः ।
 छायायैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ४३

अक्षबीजादिभिर्जलपिट्टैर्गुटिका छायायैव परिशुष्का न चात्पेन तिमि-
 राणि लघु नाशयन्ति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
 पण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकं हूर्हता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः पण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिभिः । पण्माक्षि-
 क इति कोर्यः । कीदृशः समासः । क्रमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया

तत्रयुक्तया वट्टमाक्षिक इत्युच्यते । पट्टपूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति स-
मासः । तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते । गीतिरार्या ।

रत्नानि रूष्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोजनं ताम्रमयः सरांखम् ।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णाजनं सर्वदृग्गामयन्नम् ॥ ४५ ॥

रत्नादिभिश्च चूर्णाजनं । रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि
लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं । केचित्तु लोहितं कुंकुममाहुः । एतच्चूर्णाजन-
मशेषदृष्टिरोगहर । उपजातिः ।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविषकं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

निलतैलमक्षतैलं च समाश मार्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः काथ इत्या-
यसः पात्रे विषकं दृष्टेर्बलमेतन्नस्य करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्त्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदंजनमूर्द्धवास्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसैकैः ॥ ४७ ॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेन नेत्ररोगिणमुपक्रमेत् । मूर्द्धवस्ति-
गंदृवादिबिध्युक्तः । वस्तिवस्तिविध्युक्तः । उपजातिवृत्तः ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

इदमनतराभिहितं सामान्यं चिकित्सामनोनरं प्रतिदोषं साधनं शृणु ।
किं तदित्याह ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाभसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्परूपकं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

तेषु तिमिरादिषु वापोत्थे तिमिरे दशमूलकाधेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे

त्रिफलाकल्कपकं पिबेत् । अनंतरं त्रिफलापंचमूलानां काथं क्षीरेण संयुत-
मेरंडतैलान्वितं विरेचनं योजयेत् ।

समूलजालजीवंतीतुलां द्रोणंभसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवंतीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टोपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हंति तद्विशेषाद् दृगामयान् ।

केशास्यकंधरास्कंधपुष्टिलावण्यकांतिदम् ॥ ५३ ॥

मूलजालयुताया जीवंत्याः पलशतं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् जलेऽ-
ष्टभागशेषे क्षीरतुल्यं तैलप्रस्थं बलात्रयादिभिः पलोन्मितैर्मधुयष्टिकाप-
लैश्चतुर्भिलोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभाड एव मासं स्थितं तत्रस्येनोर्ध्वज-
त्रुजान् रोगान् हंति । विशेषेण दृष्टगाश्रयान् वातपित्तरोगान्निराकरोति ।
केशादिषु पुष्टिलावण्यकांतिकरम् ।

सितैरंडजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया त्रिल्वमूलैश्च तैलं पकं पयोन्वितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

शुंकेरडमूलादिभिस्तैलं सक्षीरं पकं नस्येन सर्वत्रूर्ध्वरोगादिजित् ।

वसाजने च वैश्याघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुकुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

वैश्याघ्री वाराही वा वसाजने शस्यते । गृध्रसर्पकुकुटोत्था वा वसा
पृथक् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यंजने च स्रैतोजं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

प्रत्यजने च स्रोतोजन मांसरसादिषु क्रमेण निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं । एत-
च्च परं तिमिरहर ।

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

यद्येन तिमिरं न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत् कुर्यात् ।

शताब्दाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।

प्रपौडरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताब्दादिभिर्घृतमष्टगुणक्षीरं पक्वं श्रेष्ठं तर्पणम् ।

मेदसस्तद्वद्वैषेयाद्दुग्धसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उत्थृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।

तथैव कृष्णहरिणान् मेदसो दुग्धे सिद्धान् खजेनालोडितात् तेज उत्थृत्य
मधुकोशीरचन्दनै सह पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

श्वाविच्छलयकगोधाना दक्षतित्तिरवर्हिणाम् ॥ ६० ॥

एथर्षु पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।

श्वाविदादीनां पृथगनेनैव विधिना वसां कल्पयेत् ।

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

पुटपाकं प्रसादनं स्नेहनं च तर्पणपुटपाकविध्युक्तं प्रयोजयेत् ।

वातपीनसवच्चान् निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वातजे तिमिरे पीनस इव निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेण च पक्व सर्पिः पाययित्वा ततः
स्निग्धस्य सतः शिरा व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिष्टचूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समाप्तिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यात् ।

सारिवापक्षकोशीरमुक्ताशावरचन्दनैः ॥ ६४ ॥

वर्तिः शस्त्रांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनैः ।

सनागपुष्पकर्पूरस्यष्टचाब्हस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्नतिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं
शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।

पंचाशं पंचाशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्कियत्प्रमाणमित्याह । पंचाशमित्या-
दि । तदेव पच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैत्र तुत्थकस्य । शृंगीधामलकानां भागा-
त्त्रयः । स्फटिककर्पूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिर-
घ्नम् । गान्धिरार्थेयम् ।

नस्यं-चाज्यं सृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्वं नरये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्वाथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥

विष्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।

काथं पूगाभयाशुंठीरुष्णाकुंभानिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्पदिभिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः शिरा विष्येत् । विरे-
चनं च पूगादिभिः काथं दद्यात् ।

हृविरेदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।

द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥

हृविरेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलकाथे तैल पक्वं नावनं हितम् ।

शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलात्रिकैः ।

दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥

कृष्णलोहरजोव्योपसैधवत्रिफलांजनैः ।

शखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येय वर्तिर्हिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशागोखरसिहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥

श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनरुम् ।

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दत्ता एषामेव लालाट ललाटे भवमस्थि तथा श्वेत गोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुके हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धि शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे निमिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानीपथसेकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयाष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं निमिरं नश्यति ।

संसर्गसंनिपातोत्थे यथा दोषोदया क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे संनिपाते निमिरे यथादोषोदये चिकित्सितं कुर्यात् ।

सित्थं मधुककमिजिन् मरिचामरदारुभिः ।

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

मधूकादिभिः सक्षीरं तैल सिद्धं नात्र न हितं । मधूकादिभिरेव जलेन
पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

नतनीलोत्पलानंतायष्टचाब्धमुनिपण्णकैः ।

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥

ननादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्याद्दुशीरानिर्यहचूर्णितं कणसैधवम् ।

तच्छुतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरैऽजनम् ।

उशीरकाये विष्वलीसैधवं रजीकृतं दद्यात् । तच्च घृतं सद् घृतान्वितं पुनः
पचेत् । घने चास्मिन् शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । एतच्च सर्वात्यतिमिरे हितमं-
जनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥

स्रोतोजांजनयुक्तानि बहृत्यंभसि वासयेत् ।

मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥

समेपशृंगीपुष्पाणि सयष्टचाब्धानि तानि तु ।

चूर्णितान्यंजनं श्रेष्ठं तिमिरे सन्निपातिके ॥ ८० ॥

रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोजांजनयुक्तानि जले बह-
ति मासं विंशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः पश्चाद्दुधृत्य शोषयेत् । तानि
च मेपशृंगीपुष्पैर्भुतानि मधूकेन च चूर्णितानि सन्निपातिके तिमिरैऽजनश्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरा यंत्रनिपीडिताः ।

आध्याय स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलीकसः ॥ ८१ ॥

काचेऽप्येषा पूर्वोदिता क्रिया निरां हित्वा । यंत्रेत्यादि । शिरोपयो-
गियत्रनिपीडिता मला आध्याय यतः स्युः । श्राव्ये तु रक्ते जलीकसो
दद्यात् ।

गुडः फेनोजनं कृष्णा मरिचं कुंकुमाद्रजः ।

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमंजनम् ॥ ८२ ॥

गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेय काचयापनमजनम् ।

नकुलाधे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।

नकुलाधे त्रिदोषजे तिमिरे विहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्भूतैः ॥ ८३ ॥

ताक्ष्यगैरिकतालीसैर्निशाध्ये हितमंजनम् ।

घृतादिद्रुतै रसाञ्जनादिभिर्निशाध्ये रसक्रिया हितमजनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यांध्यांजनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

दध्ना विघृष्ट मरिच रात्र्याध्नेऽजन श्रेष्ठम् ।

करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजकेसरैः ।

पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषाध्यनाशिनी ॥ ८५ ॥

करजिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्ताध्यङ्कत् ।

अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्रोतो जसैधवै ।

अजामूत्रेण पिष्टैः कौंत्यादिभिर्वा वर्तिर्निशाध्यघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिला ॥ ८६ ॥

सफेनाश्लागदुग्धेन रात्र्यंध्ये वर्तयो हिता ।

कालानुसार्थादयोऽजाक्षरेण पिष्टा वर्तयो निशाध्ये हिताः ।

सन्निवेश्य यरुन्मध्ये पिप्पलीरदहन्यचेत् ॥ ८७ ॥

ता शुष्का मधुना घृष्टा निशाध्ये श्रेष्ठमंजनम् ।

पिप्पलीर्यरुन्मध्ये सन्निवेश्यादहन् पचेत् । तत पिप्पन्यः शुष्का मधु-

घृष्टा रात्र्यधे परमजनम् ।

खादेच्च छीहयरुती माहिपे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

माहिषे च ग्रीहयकृती तैलसर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवंत्या पल्लवानि च भक्षयेत् ।

तथातिमुक्तकैरंडशेफालयभिरुजानि च ॥ ८९ ॥

भृष्टं घृतं कुंभयोनिः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

जीवत्या पल्लवानि सर्पिषा पकानि भुञ्जीत । तथाऽतिमुक्तकादीनि
पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तपत्रैः सर्पिः सिद्धं पाने च पूजितम् ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥

स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।

अम्लपित्तोष्णैर्विदाहो विदग्धश्चाम्लपित्तोष्णविदाहो धूमराख्यश्चाम्लपि
त्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र धूमराख्य शोकज्वरादीत्यादिलक्षणम् । भृ-
क्षामग्लानतादित्यादिनाम्लविदग्धा भवेत्पित्तविदग्धाख्येति पित्तविदग्धा ।
उष्णतप्तस्येत्यादिना उष्णविदग्धेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णैर्विदा
हेऽति पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं स्निग्धं ग्रीतैर्विशोषयेत् । शान्तैश्च सर्वतो लेपयेत् ।

गोशकृद्द्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वंशस्यतेजनम् ॥ ९१ ॥

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।

गोशकृदादिभिर्विपक्वमजनं शस्यते । स्वर्णगैरिकादीनां चूर्णैरावापो य-
स्यात्ता एवंविधा रसक्रिया वा शस्यते ।

मेदाशानरकानंतामंजिष्ठादार्वियष्टिभिः ॥ ९२ ॥

क्षीराष्टाशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।

मेदादिभिः क्षीराष्टाशं घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं हितम् ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति गिराव्यधः ॥ ९३ ॥

क्षीराद्रव तत्सर्पिस्तर्पणं हितम् । एवमगाम्यनि गिराव्यधः कार्यम् ।

चित्ताभिघातग्रीशोकरीक्ष्यात् सोत्पटकामनान् ।

विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

चिंतादिभिरतिभिरवानपि निमिररोगवत्पश्येत् ।

यथास्वं तत्र गुंजीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

तस्मिंश्च तिभिररोगीसदृशदर्शने यथायोग दोषदृष्यदेशादीन् वीक्ष्यौषध
प्रयुजीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।

संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाजनं हेमघृतेन घृष्टम् ९६

सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि संतर्पणं कार्यं ।
आदिशब्देनातिसूक्ष्मातिभासुरादिपरिग्रह । मुनर्णं च घृतेन घृष्टमजनं हित ।

चक्षुरक्षाया सर्वकालं मनुष्यै

र्येत्न कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिदिवाना

पुंसामंधाना विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषित । यस्मादधानां
तुल्यरात्रिदिवाना पुसा विद्यमानेऽपि धने लोकेऽव निरर्थकं स्यात् । रात्रिं
दिवसं ब्रह्मोत्रं चतुरादिसूत्रे निपातित । वैश्वदेवी वृत्त ।

त्रिफला रुधिरश्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरंजनं च नस्यम् ।

शकुनासनतासपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९८ ॥

त्रिफलादिकं सदैव सर्वकालं नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशनात्सदानिवृत्तिर्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।

मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ९९ ॥

अहिताहारात्मतत्त निवृत्तिः । अतिभासुराथान्नेकनाञ्चोपरतिरित्येत
त्रिमिनाम्ना मुनिना परम नृणां नयनस्य रक्षणमुदित । औपच्छदसिक वृत्ता

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकाया स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिंगनाशस्तिमिरमतिपेधाःपृथगुच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् ।

अधातो लिंगनाशप्रतिपेधं व्याख्यास्याम ।

विध्येत्सुजातं नि प्रेक्षं लिंगनाशं कफोद्भवम् ।

आवर्तक्यादिभिः पद्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

सुजात सुष्ठु घनीभूत लिंगनाश नि.पेक्ष कफोद्भव विध्येत् । शेषास्तु
लिंगनाशा असाध्या इति न तान् विध्येत् । तथाऽऽवर्तक्यादिभिर्बिषयमा-
णैः पद्भिर्मुपद्रवैर्विवर्जित सुजात । कस्माद्विध्येदित्याह ।

सोऽसंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।

शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥

करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।

श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥

स लिंगनाशो यस्मादसंजातो विषमो न समसस्थानः । तथा दधिमस्तुस-
त्तदास्तथां तनुर्नयनः शलाकयाऽवकृष्टोऽपि सन् पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते । तीव्रां
रुजं करोति । पुनरपि दृष्टव्यधोऽपि सन् भ्रूयोऽपि दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्म-
लैराहारैराशु पूर्यते । सोपद्रवैश्च श्लेष्मलैराहारैः सोपद्रवैश्चिरात्पूर्यते ।

श्लेष्मिको लिंगनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।

तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

यस्माच्छ्रैष्मिको लिंगनाशः श्लेष्मणश्च युद्धत्वाच्छुद्धः । तस्य लिंगना-
शस्यान्यदोषेण वातादिनाऽभिभवादानीलता भवति गदः ।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तव्यरुणा सिता ।

तत्र तेषावर्तत्रयादिषु मध्य आवर्तकी दृष्टिरावर्तवच्चला तथाऽरुणाऽ-
सिता च स्यात् ।

शर्करार्कपयोलेशानिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥

शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेन तथातिघना स्यात् ।

राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।

राजीमती दृष्टिः शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता स्यात् ।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥

विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नांशुका दृष्टिः स्मृता ।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चंद्रकी चंद्रकारुतिः ।

चंद्रकी दृष्टिः कांस्यतुल्यच्छाया चंद्रकाकारा स्यात् ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

छत्राभाऽनेकवर्णा छत्रकी नाम नीलिका स्यात् ।

न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।

नाजीर्णाभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अशिरार्हादीनां नराणां लिंगनाश न विध्येत् ।

अथ साधारणे काले शुद्धसंभोजितात्मनः ।

देशे प्रकाशे पूर्वाण्हे जिपग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यंत्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अंगुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्सृतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कंपं मूर्ध्नि धारिते ।
 कृष्णादर्धांगुलं मुक्ता तदर्द्धार्द्धमपांगतः ॥ ११ ॥
 तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धमामंथयन्निव ॥ १२ ॥
 सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ।
 विध्येत्

अथेति मगलार्थः । कृतमगलस्य शुद्धस्य तथा सभोजितात्मन आतुरस्य साधारणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाण्डे जानुतुल्यासनस्थितो वैद्य आतुरस्य यत्रितोपविष्टस्य तथा सिन्धेऽक्षिणी यस्य तस्य श्वित्राक्षस्य कैर्मुखत्रायुभिस्तथागुष्ठेन मलिते नयने सति दृष्टौ मलमुत्प्लुतमुद्रत दृष्ट्वा स्वा नासिकां वीक्ष्यमाणस्य मूर्द्धनि निष्कपधारिते सति कृष्णमडलादर्धांगुल हित्वाऽपागाच्चांगुलचतुर्भाग मुक्ता तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाका निश्चला यथा भवति तथा धृता दैवच्छिद्रस्य पार्श्वे नयेत् । ऊर्ध्वमालोडयन्निव सव्य नेत्र दक्षिणकरेण वामेन च हस्तेन दक्षिणमक्षि विध्येत् ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुकूचाबुलवच्छ्रुतिः ॥ १३ ॥

सांत्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
 शलाकायास्ततोभ्रेण निर्लिखेन्नेत्रमंडलम् ॥ १४ ॥
 अत्राधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
 उच्छिचनाच्चापहरेद्दृष्टिमंडलगं कफम् ॥ १५ ॥
 स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षिवाह्यतः ॥
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
 वृताद्भुतं पिचुं दस्वा बध्वाक्षं शाययेत्ततः ।
 विद्वादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेभ्यक्तशिर पादं हिते रतम् ।

सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽप्यङ्गु जललवस्य च स्तुतिः स्यात् ।

सात्वयन् रोगिणमनुपश्चान्नेत्र स्तन्येनासेचयेत् । ततोन्तर शलाकाया अग्रेण
दृष्टिमडल निर्लिखेत् । कथमपीडयन् । तथा शनैर्नासा मतिकफ मुदन् ।
तत उच्छिचनाञ्च दृष्टिमडलग कफ हरेत् । दोषे चले स्थिरे वा सत्यक्षि-
बाह्यतोतिस्वेदयेत् । अनतर रूपेषु वस्तुषु दृष्टेषु सत्सु शनैः शलाकामा-
कषेत् । सतो घृताप्लुत पिचु दत्त्वा पाष्टिकया बध्वाक्ष विद्धादन्येन पार्श्वेन
शाययेत् । द्वयोरन्धोर्ग्रथे सति तमुत्तान निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पाद
हिते रत शाययेत् ।

श्वथुं कासमुद्गारं छिवनं पानमंभसः ॥ १८ ॥

अधोमुखास्थिति स्नानं दंतधावनभक्षणम् ।

सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यत्रणा ॥ १९ ॥

क्षवध्वादीन् सप्ताह नाचरेत् । अत्र च स्नेहपीत इव यत्रणा ।

शक्तितो लंघयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योपामलकं वाटचमश्रियात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

विलेपी वा त्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।

वातघ्नैः सप्तमे त्वन्हि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

शक्तयनुसारेण च त लघयेत् । पीडाया सत्यां कोष्णेन घृतेन सेको
हितः । यथा व्योपामलकयुक्त वाटय द्रव सघृत त्र्यह भुञ्जीत । विलेपिकां
च । त्र्यहादनतर नयन मुक्ता क्वाथैर्वातघ्नैः सेचयेत् । सप्तमे तु दिने सर्व-
थैवाक्षि मोचयेत् ।

यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

दृष्टेश्च यत्रणा कुर्यात् । अनिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षेतेत्यर्थं स्थैर्यला-
भो यावदक्षिण स्यात् । स्थिरीभूतायामपि दक्षि सूक्ष्माणि रूपाणि भासु-
राणि च सहसा नावलोकयेत् ।

शोफरागरुजादीनामधिमंथस्य चोद्भवः ।

अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिमथस्य चोद्भूतिः । ता-
श्च यथायोगमुपाचरेदुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशांतये ॥ २४ ॥

दूर्वादयः सघृता कल्किता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजरागशमाय ।

ससर्पपास्तिलास्तद्वन्मातुलुंगरसाशुताः ।

पयस्यासारिवानंतामंजिष्टामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥

अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

तिलाः सर्पपयुक्ता बीजपूररसाशुता पूर्वगुणाः । पयस्यादिभिश्चागक्षी-
रान्वितैः सुखोष्णो लेपः पर सुखकृत् ।

रोधसैधवमृद्धीकामधुकैशुलागलं पयः ॥ २६ ॥

सृतमाश्रोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

रोधादिभिरजाक्षीर सृतमाश्रोतने योज्यं रुजादिहृत् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

मधुकादिभिर्वा श्रुतमजाक्षीरमाश्रोतनं हिन । वानघ्नशुद्धे क्षीरे चतुर्गुणे
सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ।

शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।

मंथोक्ता च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेजनं मृदु ॥ २९ ॥

एवमप्यनुसंगीनिन्धिस्त्रिजस्य शिरा मोक्षयेत् । मयोक्तं चोत्तमं
शुभात् । अथे स्त्रे मति मृदंजनं दिवा ।

आदकीमूलमरिचहरितालरमान्नैः ।

विद्धेऽदिण मगुडा वर्तियोग्या दिव्यांनुपदिता ॥ ३० ॥

आदकादिभिः सगुडा वर्तिदिव्यानुपदिता विद्वनयने योग्या ।

जातीशिरिषधयमेपनिषाणपुष्पवैद्यूमीक्षितफलं पयसा मुपिष्टम् ।
आनेन ताग्रममुना प्रननु प्रदिग्मं मत्तारतः पृनरिदं पयसीर पिष्टं ३ १
पिडांजनं दितमनानपशुक्रमदिण विद्धे प्रमादनननं बलवृत्र दृष्टेः ।

गान्धादिक्रमशाक्षीरेण श्रद्धं पिष्टमेवेन च ताग्र मानु प्रदिग्म ममा-
दानुनरशाक्षीरेण पिष्टं पिडांजने छायागुःक विद्धे नयने प्रमादननन
दिनं । दृष्टेश बलवृत् ।

श्रोत्रोत्तमिद्रुमशिलांबुभिकेनवीक्ष्णैरस्नीरनुक्यमुदिनं गुणरुच्यनाभिः २

श्रोत्रोत्तमिद्रुमशिलांबुभिकेनः पिडांजने पूर्वदिदि । यमपिष्टं कृत् ।

इति श्रीमृगाकृदनपुत्र श्रीमदमृगटनारिणिप्रायानश्रीगद्वयटीसगा म-
सौगुं दयाः प्रायामुत्तरस्थानं विद्वानमविरेषी नाम चतुर्थोऽध्यायः १४

पंचदशोऽध्यायः ।

अभूत् स्वर्गात् सप्तभिर्गोविशानं त्रि ।

अथातः सप्तभिर्गोविशानं व्याख्यास्यामः ॥

गोविं नेत्रेऽभिर्दं नामानालीऽन्तःशोभवा ।

संग शिभूऽपटस्य सोदपटस्योदम ॥ १ ॥

शुष्काल्पाद्दुपिकाशीतमच्छमश्रुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं

नेत्रे वातेनाभिपण्णे नासानाह इत्यादिना लिंगनिर्देशः । स्निग्धैश्चोप-
शमनं सुखोभत्युपशयनिर्देशः ।

सोभिष्यंद उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमंथो भवेत्तत्र कर्णयोर्निदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

वाताभिष्यदो मोहादुपेक्षितोऽधिमथो भवेत् । तत्राधिमथे कर्णना-
दादिक स्यात् । अरण्यशब्दः पुत्त्रीलिंगः ।

हताधिमंथ सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायंते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

अधिमथोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमथो भवेत् । तेन हताधिमथेना-
नेकरूपा वेदना जायते । व्रणश्च दृष्टौ दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिरांसतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

संकोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रां व्यथां प्रवर्तयेत् । नयन संकोचयति
किभूत । पैच्छिन्यरागशोफरहित । तथा पर्यश्रु । स अन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्वमूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥

तद्वदन्यतो वात इव जिह्व नेत्रमून हीन वातविपर्यये स्थान् ।

दारो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो वहिः ।

अतःश्लेदोश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्व पित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

दाह इत्यादिपित्ताभिष्यदलक्षणम् ।

ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमंथे भवेत्त्रेत्रं

अधिमथे ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिण्डतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यंदे तु कफसंभवे ।

जाड्यं शोफो महान् कंठूर्निद्रान्नानभिनंदनम् ॥ १० ॥

साद्रस्त्रिग्धनहृश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता ।

अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पाशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

कफजे त्वभिष्यदे जाड्यादिकं स्यात् । अधिमथे कृष्णमंडलं ननु शुक्लमंडलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमंडलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यदलक्षणम् ।

रक्तस्यंदेन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यदलक्षणं च ।

मंथेऽक्षि ताम्रपर्यंतमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रोगेण बंधून्निभं ताम्ब्यति स्पर्शनाक्षमम् ।

असृष्टं निमग्नारिष्टाभं कृष्णमभ्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

मथे सति ताम्रपर्यंतं तथोत्पाटनेन समानरुग् यस्य तदेव भूतं नयनं स्यात् । बंधूकपुष्पनुव्यरागं । तथा ताम्ब्यति स्पर्शनाक्षमं । लोहितनिमग्ननिभं । कृष्णं पावकसदृशं दर्शनं स्यात् ।

अधिमंथा यथा स्वं च सर्वे स्यंदाधिकव्यथा ।

शंसदंतकपोत्रेषु रूपाले च्छातिरुक्करा ॥ १५ ॥

अधिमंथाश्च यथास्वं सर्वे स्यंदाधिकत्रयथाः शंखदंतकपोलेषु कपाले
चातिरुकराः ।

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।

रूक्षदाहणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥

विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

वातपित्तोत्तरं नेत्रं घर्षादिमत् स्यात् । तथा रूक्षे दाहणे च वर्त्मनी
यास्मिस्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यास्मिस्तथाक्षिसंकोचनं शुष्कत्वं तथा
शीतेच्छा शूलपाकेन युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यान्निभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ।

पक्वोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलम् ॥ १८ ॥

अश्रृण्णशीतविशदपिच्छलाच्छवनं मुहुः ।

त्रिभिर्मलैर्दोषैर्वातादिभिः सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र
सशोफे शोफोऽतिरुग् दाहः ष्ठीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लं मंडलं
पक्वोदुंबरसंकाशं जायते । अश्रु च मुहुः कृष्णं मुहुः शीतमित्यादि
घनं च ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरंजः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रच्छेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्रानवस्थिताः ।

पाक इति पाकदाहवेनाक्षिपाकान्ययउपलक्षते । आद्यंतलोपाद्यया
तत्रयुक्तयाऽक्षिपाकात्ययाद्यो रोगो भवति । तथा किंभूतः । तथा
तेन मकारेण परैः शुष्कपाकाक्षिपाकोऽक्षैर्लक्षणैरुपलक्षितः स्यात् । नदिमन्-

क्षिपाकात्यये शोक सरभ कलुषाश्रुता भवति । तथा कृष्णमडलं
कफोपदिग्ध स्यात् । शुक्लमडलं मूत्रेदरागयुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्श
नस्य सरोधो वेदनाश्वला स्युः । अम्लोपितो लक्षयति ।

अन्नसारोम्लता नीत पित्तरक्तोन्वणैर्मलैः ॥ २१ ॥

शिराभिर्नेत्रमास्ठं करोति श्रावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अम्लोपितोऽयम् ।

पित्तरक्तोन्वणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्व नीन शिराभिर्नेत्रमास्ठं सन् श्रा
वलोहितं नयनं करोति तथा शोकादियुतं । भृशं चास्पृष्टदर्शनं । इत्य
यमम्लोपितः ।

इत्युक्ता गदा षोडश सर्वगा ।

इत्येव षोडश सर्वगा रोगा उक्ता । मन्तत्वात्सर्वनेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमथभेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

एतेषु रोगेषु मध्ये साक्षिपाकात्ययं हताधिमथं त्यजेत् ।

वातोद्भूतं पंचरात्रेण दृष्टिं सप्तोहेन श्लेष्मजातोऽधिमथः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव २४

वातोद्भूतं पंचरात्रेण दृष्टिं हन्ति मिथ्याचारात् । मिथ्याचारादिति
सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमथः सप्तरात्रेण दृष्टिं हन्ति । रक्तजश्चाधिम
थस्त्रिरात्रेण दृष्टिं हन्ति । पैत्तिकश्चाधिमथो मिथ्याचारात्सद्य एव दृष्ट
हन्ति । शालिनीवृत्तः ।

इति श्रीमदरुग्दत्तविरचितायामष्टांगद्वयटीकाया सर्वांगसुदराख्या
यामुत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगवितानाय पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पोडशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्यंदेषु तीक्ष्णगंडूपनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स्यंदेषु पूर्वरूपावस्थार्या तीक्ष्णमेव गडूपादिकमुपवासं च स्यदवतं कारयेत् । वातोत्थं कोप मुक्ता ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशांत्यै विडालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसांजनयष्ट्यावहनतचंदनसैंधवैः ।

सैंधवं नागरं ताक्षर्यं भृष्टं मंडेन सर्पिपः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।

मांसीपद्मककाकोलीयष्ट्यावहैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोव्हाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वेस्तु सर्वजे ।

दाहादिशांत्यै विडालकं कुर्यात् । सर्वत्र स्यंदे पत्रैलादिभिः सैंधवातिविडालकं कुर्यात् । सैंधवादिघृतमंडेन भृष्टं वा परनजे घृतभृष्टं वा रोधं योज्यं । मास्यादिभिः पित्तरक्तयोर्विडालकं कुर्यात् । मनःशिलादिभिः कफजे । सर्वजे तु स्यंदे सर्वैः पूर्वोक्तैर्मिलितैर्विडालकं कार्यं ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोव्हं द्विरष्टशाबरकम् ।

संचूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुंठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

चतुर्भागप्रमाणा मनोव्हा यस्मिन् द्विरष्टशाबरकं तेन सितमरिचस्यैकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोधस्य पोडश भागान्संचूर्ण्य एतत्सूक्ष्म-
वरयद्मं प्रकुपितमाने मद्यः प्रकुपिते नयनेऽवगुंठनं हितम् । गोविर्मु-
सवपयः ।

आरण्याश्छगणरसे पटाववद्धाः सुस्विन्नानखवितुपीकृताः कुलत्थाः।
तच्चूर्णं सरुदवचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम्॥६॥

आरण्याः कुलत्थाश्छगणरसे गोशरुद्रसे पटाववद्धाः सुस्विन्नाप्तथा
नखैर्वितुपीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनान् सद्य एव नेत्राणां कोपं वि-
धमति जयति । महर्षिणीवृत्तम् ।

घोपाभयातुत्थकयष्टिरोध्रैर्मूर्तीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवद्दैः ।

ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥७॥

घोपादिभिः सूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवद्दैर्मूर्तिपोटालिकाताम्रस्थकाजिकनिमग्न-
मूर्तिःपीडां नानाविधा नेत्रे धारिता जयति । इद्रवजा ।

पोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटकटेर्याः सिद्धम् ।

सेकोष्टभागशिष्टः क्षोद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

दार्याः पलं जलपलैः पोडशभिः सृतमष्टभागशेषः सेको मधुयुतः
सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः । आर्या गीतिः ।

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्वहुविधामपि व्यथाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितं शिश्रुपच्छवरसः समाप्तिकः ॥ ९ ॥

एकदोषजां सन्निपातजां वा नयनयोर्नानाविधा पीडां शीघ्रमेक एव
शोभाजनकरसः सक्षौद्रो जयति । रथोद्धता वृत्त ।

तरुणमुरुवकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यंदरुजं सद्यो विनिहंति सक्तुर्पिडिका चोष्णा ॥१०॥

एरडस्य तरुण पत्र मूलं च विभिद्य सक्षुद्य छागदुग्धसिद्ध वाताभिष्य-
दपीडा सद्य एव निहति । दोषादिवशात्सक्तुर्पिडिका उष्णा वा रुजं हति ।
आर्या गीतिः ।

आश्रोतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिर्हितः ।
 कोष्णः सहैरंडजटावृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥
 ऋषिवैरवक्रशाङ्गेष्टोदुंबरत्वक्षु साधितम् ।
 सांभसा पयसाजेन शूलाश्रोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 मंजिष्टारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।
 काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

वातजेऽभिष्यंदे बिल्वादिभिरेरंडमूलादिभिः सह काथः कृतः कोष्णो हि-
 तमाश्रोतनं । ऋषिवैरादिषु साधित । सजलेनाजेन पयसा उत्तम शूलाश्रोत-
 नं मसादनं भवेत् । ऋषिवैर बालक । वक्र तगरं । मंजिष्ठादिभिः काथः
 ससितः शिशिरः सेको रक्तपित्तमः ।

कसेरुयष्ट्याऽहरजस्तांतवे शिथिलं स्थितम् ।
 अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यंदेऽक्षपित्तजे ॥ १४ ॥

कसेरुकादिरजं वस्त्रे शिथिलं स्थित दिव्यजले क्षिप्तं स्यंदे रक्तपित्तजे
 हित ।

पुंड्रयष्टीनिशामूतीश्रुताःस्तन्ये सशर्करे ।
 छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥
 पुद्गादिभिर्मूतीक्षीरे सशर्करे पुद्गा छागदुग्धे वा दाहादिद्वत् ।
 श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।
 वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिवातजित् ॥ १६ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरजीकृतं वसनस्थं स्तन्येन मृदितं पि-
 त्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिववासारोध्रसं कफे ।
 कोष्णमाश्रोतनं

नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्रोतनं कोष्णं हितं ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

सान्निपातिकेऽभिष्यन्दे मिश्रैरौषधैस्त्रैरेवानंतरोक्तैराश्वोदनं कोष्णं हितं ।

सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।

व्योपसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

स्त्रावयेद्रुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

पवने पुराणं घृतं हितं । पित्ते शर्करया युतं घृतं हितं । कफे व्योप-
सिद्धं घृतं । यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा रुधिरं स्त्रावयेत् । भूयः स्निग्धं ततो
विरेचयेत् ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥

उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं । शूले सति दाहे तु सति
क्षीरघृतान्वितैः शीतैः मलेपः कार्यः ।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सितं युञ्ज्यात् ।

अयमेव विधिः सर्वो मंधादिष्वपि शस्यते ।

एष एव विधिरमेपेषु मंधादिष्वपि शस्यते ।

अशांती सर्वथा मंधे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

सर्वथैवाशांती मंधे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ।

रूप्यं रूक्षेण गोदभा लिपेन्नीलत्वमागते ।

शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताग्न्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

रूप्यं गोदभा रूक्षेण लिपेत् । तस्मिन् दधि नीलत्वमागते शुष्के च
मस्तुना वर्तिर्वाताग्निरोगनाशिनी ।

सुमनः कौरका शंखस्त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सुमनःकलिकादयोर्विदिग्धेन जलेन पिष्टा पित्तरक्तहृत् ।

सैधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकसर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

सैधवादिभिर्विदिग्धेन श्लेष्माक्षिरोगजित् ।

प्रपौडरीकं यष्ट्यावहं दावीं चाष्टपलं पचेत् ।

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्पांजनाद्दशपलं कर्पं च मरिचात्ततः ।

कृतश्चूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदसंभवान् ॥ २६ ॥

हंति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।

अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

प्रपौडरीकादिकमष्टपलं पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः घृते घने च पुष्पांजनाद्दश पलानि मरीचात्कर्पं च क्षिपेत् । कृतचूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदोत्थान् रोगादीन् हंति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजां परं रहस्यं ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिपेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैधवम् ।

शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितं । अणुना तैलेन नस्यं हितं । अत्र च क्षीरं कोष्णं सैधवयुतं परिपेको हितः ।

सर्पयुक्तं स्तन्यापिष्टमंजनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥

वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैधवनागरा ।

नागर स्तन्यपिष्ट घृतानिवतमन्न हितम् । आनृपभाणिजाना वा वसा
कचिसैधवशुठीयुता शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसंपुटे ॥ ३० ॥
दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मपी श्रेष्ठमंजनम् ।

केशान्घृताक्तान् दर्पणघृष्टान् मल्लकसंपुटे दग्ध्वा घृनधष्टा लोहपानस्था
सा मपी श्रेष्ठमंजनम् ।

सशोके चाल्पशोके च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥
रेकः स्निग्धै पुनर्द्राक्षापथ्याक्काथत्रिवृद्धतै ।

सशोकेऽल्पशोके वा स्निग्धस्य शिरां विध्येत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादि
भिर्द्विरेक ।

श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तातवास्थितम् । ३२ ॥
उष्णाबुना विमृदितं सेक शूलहर परम् ।

श्वेतरोध्र घृते भृष्ट चूर्णित वस्त्रस्थितमुष्णाबुना मृदित सेक शूलह-
र ।

दार्वाप्रपीडरीकस्य काथो वाश्रोतने हितः ॥ ३३ ॥

दार्वाप्रपीडरीकयोश्च काथ आश्रोतने हित ।

संधावाश्च प्रयुंजीत घर्षरागाश्रुरुग्बरान् ।

संधावांश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुंजीत ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सर्पिर्भूषितं वेदनाघ्नम् ।

ताम्रैर्घृष्टो गव्यदग्धः सरो वा युक्त कृष्णासैधवाभ्या वरिष्ठ ॥३४॥

लोहभाडे ताम्र गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्भूषितं नेत्रे प्रयुक्त पीडाघ्नम् ।
गव्यदधिसरस्ताम्रघृष्ट कृष्णासैधवयुक्तो नेत्रप्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ्न
सधाव ।

तत्सेकेनोपदेहास्तु कंडूरोफाश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥

तुत्यकस्य पलविंशतिर्मरिचानि श्वेतानि सौभाजनरीजानि काजिकपलै-
स्त्रिंशता पिष्ट्वा तात्रे निधापयेत् । तत्सेकेन पिष्ट्वान् बहुवर्षोत्थितानपि अ-
पिष्ट्वान् कुरुते । उपदेहादींश्च नाशयेत् ।

करंजबीजं सुरसं सुमन कोरकाणि च ।

संक्षुद्य साधयेत्क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥

अंजनं पिष्ट्वभैषज्यं पक्ष्मणा च प्ररोहणम् ।

करजबीजादीनि संक्षुद्य जले साधयेत् । क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया
अंजन पिष्ट्वे औषध पक्ष्मणा च प्ररोहणम् ।

रसाजनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मन शिला ॥ ५१ ॥

समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।

अंजनं मधुना पिष्टं क्लेदकंडूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

रसांजनादिक मधुना पिष्टमंजन पर क्लेदकडूहृत् ।

अभयारसपिष्टं वा तगर पिष्ट्वनाशनम् ।

भावितं वस्तमूत्रेण सस्त्रेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥

हरिणकीकाथपिष्ट तगर पर पिष्टम् । देवदारु सस्त्रेह वस्तमूत्रेण
भावित तद्वत् ।

सैधवत्रिफलारुष्णाकटुकाशंखनाभय ।

सताम्ररजसो वर्ति पिष्टशुक्रवनाशिनी ॥ ५४ ॥

सैधवादिभ्यो वर्ति पिष्टशुक्रहृत् ।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ।

ताम्रे दशाहं तत् पिष्टचपक्ष्मगातगिदंजनम् ॥ ५५ ॥

पुथक्कासीसचूर्णः सुरसारसेन दशाहं भावितस्तदंजनं पैल्यपक्ष्मशातघ्नं ।
सुरसा मूर्वा ।

अलं च सौवीरकमंजनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ १६ ॥

हरिताल सौरीराजनम् ताभ्यां द्वाभ्या तुल्यं ताम्रचूर्णं सूक्ष्ममेप-
चूर्णो निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति । उपजातिः ।

लाक्षानिर्मुडीभृंगदार्वारिसेन श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।
दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिपा तत्समुत्था श्रेष्ठा पिछानां रोपणार्थे मपी सा ।

लाक्षादिरसेन श्रेष्ठं कार्पासं सप्त वारान् भावितं तेन कार्पासेन सर्पिपा
दीपः प्रज्वाल्यस्तत्समुत्था मयी पिछाना रोपणार्थे श्रेष्ठा । वैश्वदेवी-
वृत्तम् ।

वर्त्माविलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।
पुनः पुनर्विरेकं च नित्यमाश्रोतनांजनम् ॥ १८ ॥
नावनं धूमपानं च पिछरोगानुरो भजेत् ।
पूयालसे त्वशातितर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ १९ ॥

पिछरोगी वर्त्माविलेखादिकं पुनः पुनर्भजेत् । पूयालसे पुनरशाते सत्यं-
तः सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः ।

चतुर्नयतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
परस्परमसंकीर्णाः कात्सर्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥
सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोपि नयनप्रियः ।
पुराणयवगोधूमरालिपष्टिककोट्टवान् ॥ ६१ ॥
मुद्गादीन् कफापित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिशुतान् ।
शाकं चैवं विवं मांसं जांगलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

शंखं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
नेत्रे युक्तं हन्ति संधावसंज्ञं क्षिप्तं घर्षं वेदनां नातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

शख स्तन्येन ताम्रघृष्ट शमीपत्रैर्धूपैश्च घृताक्तैर्धूपित तत्संधावसज्ञ
नेत्रे प्रयुक्त शीघ्र घर्षं वेदनामतिदारुणां हन्ति । श्यालिन्यौ वृत्ते ।

उदुंबरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदीदाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ ३६ ॥

उदुंबरफल लोहे स्तन्येन घृष्ट घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपित दाहादिजिन् ।

शिशुपल्लवनिर्घास सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३७ ॥

शिशुपल्लवरसः सुघृष्टस्तान्त्रसंपुटे घृतेन धूपित. शोफादीन् हन्ति ।

तिलाभसा मृत्कपालं कास्ये घृष्टं सुधूपितम् ।

निवपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३८ ॥

मृत्कपाल तिलाभसा कास्ये घृष्ट तथा निवपत्रैर्घृताक्तैर्धूपित नररय
घर्षादिजित् ।

संधावेनाजिते नेत्रे विगतौपधवेदने ।

स्तन्येनाश्रोतनं कार्यं त्रिःपरं नाजयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

संधावेन नेत्रेऽजिते विगतौपधवेदने सति स्तन्येनाश्रोतन हित
कार्यं । त्रीन् वारास्तैश्च संधावै पर त्रिभ्यो वारिभ्यो नाजयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजांजनैः ।

जातीमुकुलकासीसर्षेधवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥

ताम्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।

मूत्रेणैवानु गुटिका. कुर्याच्छायाविशोपिता ॥ ४१ ॥

ता स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकंदृविनारानाः ।

तार्लासपत्रादिभिर्मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिष्य समाहं धारयेत् । ततः सप्ताहा-
दूर्ध्वं गोमूत्रेणैव गुटिकाः कुर्यात् । ताम्र छायाविशोप्रिताः स्नान्यघृष्टा
पर्णादिघ्नाः ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥
शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुकूमणुत् ।

व्याघ्यादिकमजाक्षीरकल्कित शम्याफलपत्रैर्घृताञ्चितैर्धूपितं शोफरुकूमणुत् ।
अम्लोपिते प्रयुंजीत पित्ताभिष्यंदसाधनम् ॥ ४३ ॥

अम्लोप्रिते नेत्ररोगे पित्ताभिष्यंदचिकित्सितं कार्यं ।

उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्त्रनिचयोत्थाः कुकूणकाः ।
पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ॥ ४४ ॥
पोषक्यम्लोपितोल्पाख्यस्यंदमंथाविनानिलात् ।
एतेष्टादश पिच्छाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥
चिकित्सा एतद्भेदेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।

उत्क्लिष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिच्छाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः । एतेषां
पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता । अथ चिकित्सा पिच्छीभूतेषु सामान्येन
भणिष्यते ।

पिच्छीभूतेषु सामान्यादथ पिच्छाक्षीरोगिणः ॥ ४६ ॥
स्निग्धस्य छर्दितवतः शिराविद्धहतामृजः ।
विरिक्तस्य च वर्तमानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥

अथ पिच्छाक्षीरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धशिरस्य विरि-
क्तस्य वर्त्म निर्लिखेदाविशुद्धेः ।

तुत्थकस्य परं श्वेतमरिचानि च विशतिः ।
त्रिंशताकांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
पिच्छानपिच्छान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

सैधवं त्रिफलां द्वाक्षां वारिषाने च नाभसम् ।

आतपत्रं पदत्राणं विधियद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

इत्येवमक्षयश्चतुर्नवनि गदा लक्षणहेतुसाधनैरग्न्योऽन्यमसंकीर्णाः कास्त्र्येनो-
क्ताः । स्वस्थोऽपि नयनबल्लभः सन् सदैव पुराणयत्रादिक निपेवेन । एवमिव
च कफपित्तम शाकं च विधिवद् विधिविद्यते यस्मिन्सच्छोधन विरेचन
दोषशोधन च भजेत् ।

वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।

शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

विदाहि विष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

वेगसरोधादिक वर्जयेन् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ताम्रक्षणोद्धर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥

मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

द्वे पादमध्ये पृथुरूपे शिरे ते च बहुधा नेत्रगते । ताः शिरा बहुधा
अभ्यंगादीन्पादप्रयुक्तान्नेत्र मापयति । ताश्च नलोष्णादिभिर्दुष्टा नयनानि
दूषयते ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधायनानि ॥ ६६ ॥

यत एव यस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यञ्जनादीनि भजेत् ।
उपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठउत्तरस्थानेऽक्षिरोगमनिषेधो नाम षोडशोऽध्या-
यः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

नयनामयादनंतर दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह । यथा हि चक्षुर्दूर-
देशस्थमपि पश्यति । तथा श्रोत्र दूरस्थमपि शृणोतीत्याह ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दम्य कुपितोन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥

प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।

अर्द्धावभेदकं स्तंभं शिशिरानभिनंदनम् ॥ २ ॥

चिराच्च पाकं पकं तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।

श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य मिथ्याभियोगेन पवनः कुपितोऽपरैरपि
सर्वनिदानैः कुपिनः श्रोत्रशिराः प्राप्य स्रोतसि कर्णविबरे शूल
वेगवत् कुर्यात् । तथा अर्द्धावभेदकं शिरोरोग स्तंभ कर्णस्थैव तथा शीतस्थान
भिनंदन चिरेण च पाकं कुर्यात् । पकं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत् ।
अकस्माच्छून्यं स्यात्संचारविचारवच्च स्थगितास्थगितं च यथा स्यात् ।

शूलं पित्तात्सदाहोपा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम् ।

आशु पाकं प्रपक्वं च सर्पीतलसिकास्रुतिः ॥ ४ ॥

सालसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तेन शूलं दाहान्वितं स्यात् । तत्रोपाप्रादेशिकः सतापो दाहः सर्वा-
गिणस्त्रीत्रोष्मा । सदाऽरतिमास्रयाऽऽशुपाको यस्मिस्तदेव । तथा प्रपकं
च सर्पीतलसिकास्रुतिः स्यात् । सा च लसीका यद्यदगं स्पृशेत् तत् तत्
पाकं गच्छति ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मंदनारुजः ॥ ५ ॥

कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघना स्रुतिः ।

कफाच्छिर आदिगौरमं जायते । रुजो मंदत्वं कंडूादि च स्यात् ।
पाकाच्छ्वेता घना च स्रुतिः स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥

रक्तं पित्तसमानार्ति किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।

रक्तमभिघातादिदूषितं कर्णे शूलं करोति । किंभूतं रक्तं । पित्तेन समा
पीडा यांस्रस्तदेवं । किञ्चिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥

पर्यायाद्दुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।

पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

समुदितैः सन्निपातितैर्दोषैः शूलं शोफादियुतं जायते । तथा पर्यायेणो-
ष्णशीतेच्छुनिजाड्ययुक्तं च पक्वं सितासितारक्तघनं पूयं प्रवहति ।

शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।

नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥

शब्दवाहिनीषु शिरामु गते वाते मुहुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणो-
ति । तं कर्णनादं वदन्ति ।

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

उच्चैः रुच्छ्राच्छ्रुति कुर्याद्विधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

वायुः श्लेष्मणानुगतः कर्णनादो वा समुपेक्षितोऽचिक्रिम्साः कर्णे श्रोत्र
उच्चैः रुच्छ्राच्छ्रुतिं त्रयग कुर्यात् । क्रमेण विधिरत्वं वाधीर्यं कुर्यात् ।

वातेन शोपिनः श्लेष्मा स्रोतोर्लिपेत्ततो भवेत् ।

रुग्गीरत्वं विधानं च सप्ततीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

वातेन श्लेष्मा शोषितः स्रोतो लिपेत् । ततस्तद्वीरव तस्य स्रोतसो गुरुत्वं
स्यात् । स्थगनं च । समतीनाहसंज्ञको गदः ।

कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

कफात् कंडूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञकौ कंडूशोफाख्यौ भवतः ।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥

घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।

कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घनपूतिबहुक्लेदं पूतिकर्णकमनु-
गतार्थं कुरुते ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसामृक्क्रेदजां रुजम् ॥ १३ ॥

खादंतो जंतवः कुर्युस्तीव्रां स कृमिकर्णकः ।

वातादिभिः श्रोत्रं दूषितं जंतवो भक्षयंतो मांसादिक्लेदजां तीव्रा रुजं
कुर्युः स कृमिकर्णकाख्यः ।

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥

विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात् । निदाने ह्येव-
मुक्तं । यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः । वृत्तः स्यादायतो यो वा
स्मृतः षोडा स विद्रधिरिति । तद्वदिह विद्रधिसामान्यान्कर्णविद्रधिरेक
एवोक्तः ।

शोफोशोर्बुदमीरितम् ।

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

अशोर्बुदं च तदीरितमिति कर्णाशः कर्णाशुदमिति । तत्र ह्युक्तं । अशो-
धिमास वर्तमानः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् । रक्तं रक्तेन तच्छ्रावि छिन्न
छिन्नं विवर्द्धत इत्यर्बुदस्य लक्षणं । वर्तमानमपिडाभः श्वयथुर्ग्रथितो

रुजः । सार्वैः स्यादनुदो दोषैर्विषमो बाह्यनश्वल इति । तेष्वशोर्बुदेषु रुग्
बाधते पृतिकर्णत्वं बधिरत्वं च ।

गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

वाताद्गर्भेभ्यंतरे संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णसंज्ञः ।

एको नीरुग्नेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमानः

मांसांकुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीत्युच्यते कर्णपिप्प-
लीत्यर्थः । स च मांसांकुरः पिप्पलीमानः ।

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वययुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिर्भं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

सन्निपातेन विदारिकाख्यः श्वययुः स्तब्धस्तथा सवर्णः सरुजः स
उपेक्षितः सन् कटुतैलनिर्भं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सा च विदारिका
रूढा सती निश्चलं कर्णशष्कुलीं संकोचयति ।

शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

शिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाह्वयं पालीशोषसंज्ञं कुरुते ।

कृशा दृढा च तंत्रीवत् पाली वातेन तंत्रिका ॥ १९ ॥

वातेन पाली कृशा दृढा च तंत्रीव स्यात् । सा तंत्रिकेत्युच्यते ।

मुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरुकूपाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥

परिपोटः स पवनाद्

सुकुमारे कर्णे चिरोत्सर्गात्सहसैव न शनैः प्रवर्धितेश्वयथुः पाल्यां संरुक्
तथा लोहितः परिपोटवाश्च । परिपोटः स्फुटनं । स वातात्परिपोटसंज्ञः स्यात् ।

उत्पातः पित्तशोणितात् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयथुः स्फोटपिटकारागोपाच्छेदसंयुतः ।

पित्तशोणितात्स एवोत्पातसंज्ञो गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपि-
तान् पित्तशोणिताच्छोफो रुग्दादिमान् स्फोटदिसयुतः श्यावोऽनुगतार्थः ।

पाल्यां शोफोनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥

स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मथो गच्छिरश्च सः ।

वातकफात्पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः समानवर्णः
कडूयुत उन्मथ उच्यते । स एव गच्छिराख्यः ।

दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥

श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।

कर्णे दुर्विद्धे सति कंडूदियुतः शोफः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसज्ञः ।

कफामृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकंडूच्छेदवेदनाः ॥ २४ ॥

लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।

कफरक्तजकृमिजाः सूक्ष्माः कंडूदियुता लेह्याख्याः पिटिका यस्मात्ता
उपेक्षिताः पालि लिह्युः ।

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारि कूचिकर्णकः ॥ २५ ॥

एषामसाध्या याप्यैका तंत्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।

पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगाः । एषा मध्येऽसाध्या तत्रिका याप्या । अ-
न्यास्तु विंशति रोगान्साधयेत् । इत्येव मागृक्तेन मकारेण पंचविंशतिरामया

विभागेनोक्ताः । अनेनान्यतत्र दृतां संकीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति । सख्यान-
च सुखस्मरणार्थमत्र कृतम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्यायां । पष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तद-
शोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ।

वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥

पत्राणां पृथगश्वत्यविल्वार्कैरंडजन्मनाम् ।

तैर्लासिधृत्यदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥

रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।

वातोद्भवे कर्णशूले मांसरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्यसाधितं घृतं निशि
पिबेत् । कर्णं च स्विन्नं सत् पृथगश्वत्यादीनां पत्राणां तैर्लासिधवदि-
ग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कोष्णैः पूरयेत् । तथैव मूलकस्य रसेन
रयोनाकस्य च रसेन पूरयेत् ।

गणे वातहरेऽग्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महाश्लेहो द्रुतं हंति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

वातहरे गणेऽग्लेषु मूत्रेषु च गोमूनादिषु विपाचितो महाश्लेहो द्रागेन
सुदारुणामपि पीडां नयति ।

महतः पंचमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥

तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेह सद्यो रुजापह ।

महत् पचमूलस्य एकैकतमात् काष्ठात्क्षीमेण वेष्टितात् तैलसिक्तात्
प्रज्वलितात् ग्राह्य स्नेह स कर्णे निषिक्त सद्यो रुज हति ।

योज्यश्रैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ९ ॥

एवमनेनैव विधिना देवदास्काष्ठान् कुष्ठात्सरलकाष्ठाच्च च्युत
स्नेहो रसो योन्य ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

वातव्याधी प्रतिश्याये च यदिहित भेषज तच्चात्र हितम् ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताभ पानमन्ह्यपि ॥ ६ ॥

शिरसा सह स्नान वर्जयेत् । शीनजल्पान दिवापि न कार्यं । रात्रौ तु
सर्वथा वर्जयेत्त्यर्थ ।

पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।

द्राक्षायष्टिसृतं स्तन्यं रास्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

पित्तशूले सितावितघृतेन स्निग्ध विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्ध क्षीक्षीर
कर्णपूरण हितम् ।

यष्टचनताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकै ।

मृणालविसमजिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥

यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसयुतम् ।

तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यंजनैरिदम् ॥ ९ ॥

निहन्ति शूलदाहोपा केवल क्षीद्रमेव वा ।

यष्ट्यादिभि कल्कैर्मृुकक्काथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन च सयुत तैलकु
डवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाभ्यंजनैरिदं शूलादीन् हति । केवल क्षीद्र का ।

यष्ट्यादिभिश्च सचृतै कर्णा दिह्यात्समंतत ॥ १० ॥

यष्ट्यादिभिः पूत्रोक्तैः सप्तविंशकैः कर्णो च परितो लिपेत् ।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पि स्त्रिगधं कफोद्भवे ।

धूमनावनगंडूपस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

कफोत्थे पिप्पलीपक्ववृत्त्रिगध वामयेत् । धूमार्दींश्च कफघ्नान् विदध्यात् ।

लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरुग्या मूलकस्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरसः कर्णपूरणे कोष्णःश्रेष्ठः ।

अर्काकुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांछवणान्वितान् ।

संनिधाय स्नुहीकाडे कोरिते तच्छदाष्टतान् ॥ १३ ॥

स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

अर्काकुरानम्लेन काजिकेन पिष्टांस्तैलेन रुक्षितान् लणान्वितान्
स्नुहीकाडे कोरिते सन्निधाय तस्याः स्नुह्याः पत्रैरावृतान् पुटपाकेन स्वेद-
येत् । स रसः परः शूलजित् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥

सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।

तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन पूरयेत् । अथवा सूक्तेन पूरयित्वा
समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥

सिद्धं वा सार्पपं तैलं हिंयुतुंबुरुनागरैः ।

अथाजामूत्राभ्यां वदत्तचा च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् । सार्पपं
तैलं हिंयुतुंबुरुशुठीभिः सिद्धं पूरणं हितम् ।

रक्तजे पित्तवत्कार्थं शिरां चारुं विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्थं । शीघ्रं च शिरां विमोक्षयेत् ।

पक्के पूयवहे कर्णे धूमगंडूषनावनम् ।

युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

पक्के पूयवहे कर्णे धूमादिक योज्यं नाडीविधानं च योज्य । दुष्टव्रणम
यत्तच्च योज्य ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।

पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥

सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।

पिचुवर्तिं समुक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्धं प्रपूरयेत् । द्वौ कालौ प्रमृज्य गुग्गुलुना
धूपयित्वा तनो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादिगणकाथकृता फाणिताक्तां पिचु-
वर्तिं च योजयेत् । समुक्ष्मैस्तच्चूर्णैः सुरसादिगणैरवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलश्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ।

शूलादीनां निवर्तको विधिरेष ।

प्रियंगुमधुकांबष्ठाघातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥

मंजिष्टालोभ्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।

पचेत्तैलं तदास्त्रावं निगृण्हात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

प्रियम्बादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणाद्द्रागेवस्त्राव निर्हरति ।

नादबाधीर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबंधे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्धमनादिभिः ॥ २२ ॥

नादे बधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् । श्लेष्मानुबंधे प्राक् श्ले-
ष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरंडशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिने ॥ २३ ॥

यष्ट्यान्हाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादवाधीर्यशूलानि नावनाभ्यंगपूरणैः ॥ २४ ॥

एरंडादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिकादिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हति ।

पक्वं प्रतिविषाहिगुमिशित्वकृस्वर्जिकोपणैः ।
ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्त्रावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

प्रतिविषादिभिः संयुक्तं तैलं पक्वं पूरणादुज्जादिञ्चित् ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्पपोत्यं च पूरणे ।

सर्पपोत्यं तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखंडानां क्षारो हिं गु महौषधम् ॥ २६ ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसांजनम् ।
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्रिदसैंधवम् ॥ २७ ॥
भूर्जग्रंथिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलंगरसस्तद्धत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥
पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।
कंडूं क्लेदं च बाधिर्यं पूतीकर्णं च रुक्कमीन् ॥ २९ ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदंतामयेषु च ।

शुष्कमूलकखडक्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणानि तथा तैलान्मधुयुक्तं सूक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररसः कदलीस्वरसश्चतुर्गुणस्त्रैरेतैस्तैलं पक्वं पूरणात्सुकृच्छ्रानपि कड्वादीनांशु जयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदंतारोगेषु च श्रेष्ठं ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णो रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

यदि कर्णो सुप्ताविव स्यात् तदाऽस्य हरेत् ।

सशोफलेदयोर्मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

कर्णयोः सशोफलेदयोर्मंदश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयुज्यात् ।

बाधीयं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

बाधीयं बालवृद्धयोश्चिरज्ञानं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

समुक्तसैधवमधोर्मातुलुंगरसस्य वा ।

शोधनाद् रूक्षतोत्पत्तौ घृतमंडस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन विशोधयेत् । पश्चात्तैलस्य मुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ पूरयेत् । तैलस्येति संव्रधमात्रे पठी । मातुलुंगरसस्य वा मुक्तादियुक्तस्य पूरयेत् । शोधनेन रूक्षतोत्पत्तौ सत्या घृतमंडस्य पूरणं हितं ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कंडूां कफापहम् ।

नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णे मलेन पूर्णेप्ययं प्रतिनाहोक्तः क्रमः कार्यः । कंडूां तथा कफमं नस्यादिशोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटूष्णैश्च लेपनं हितं ।

कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

पूतिकर्णे कृमिकर्णे च कर्णस्त्रावोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् । कृमिकर्णके विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितं ।

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ।

कर्णविद्रधौ वमनपूर्वा विद्रधिक्रिया श्लाघा ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥

क्षतविद्रधी पित्तोत्थं कर्णगृलोक्तं कर्तव्यम् ।

अशोत्रुिदेपु नासावद्

अशोत्रुिदेपु नासाचिकित्सितं ।

आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

कर्णविदारिकाऽपक्वा कर्णविद्रधिवत् चिकित्स्या यथादोषोदयेन च ।

पालीशोपेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।

स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्धर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥

मियालबीजयष्ट्याब्हहयगंवायवान्वितैः ।

तत पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यंगं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

पालीशोपे वानश्रोत्रशूल इव नस्यादिस्वेदं च कुर्यात् । पालीं च स्वि-
न्ना तिलैः मियालबीजादियुक्तैरुद्धर्तयेत् । ततः स्नेहैः पुष्टिवृद्धिर्नित्य-
साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगंधापयस्यैरंडजीवकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

शतावर्यादिभिर्नैच सक्षीरं पक्वं पालीनां परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकाथे च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

जीवत्यादिगणजेन कल्केन क्षीरं आनूपमानकाथे तैलं पाचिनं पालीपो-
षणं पालीवृद्धिकृत् ।

पालीं छिच्चातिसंक्षीणां शेषां संधाय पोषयेत् ।

पालीमनिसंक्षीणां छिच्चां शेषां संधाय सवर्द्धयेत् ।

याप्येवं तंत्रिकाख्यापि परिपोटेप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

याप्येव तत्रिकामज्ञा परिपोटेप्येष एव विधिर्याप्याख्यः ।

उत्पाते शीतलैलेपो जलौकोत्हतशोणिते ।

उत्पाने जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतलैलेपः ।

जञ्वाघ्रपल्लववलीयष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥

सधान्याम्लैः समंजिष्टै सकदंबैः ससारिवैः ।

सिद्धमभ्यंजनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

जञ्वादिभिः सिद्धतैलमभ्यंजने हित । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि च ।

उन्मथेऽभ्यंजनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।

तालपत्राश्वगंधार्कवाकूचीतिलसैधवै ॥ ४५ ॥

सुरसालागलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।

उन्मथे तैलं गोधाकर्कवसायुक्तं तालपर्णादिभिः सिद्धमभ्यंजने हित ।
तथा सुरसालागलीभ्यां च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्रुतजञ्वाघ्रपत्रकायेन सेचितम् ॥ ४६ ॥

तैलेन पाली स्वभ्यक्ता मुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

चूर्णेर्मधुकमंजिष्टाप्रपुंद्वावहनिशोद्धवै ॥ ४७ ॥

लाक्षाविडंगमिद्धं च तैलमभ्यंजने हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्रुतकादिकायेन सेचिता पाली तैलेन स्वभ्यक्ता मधुकादि-
भिः सूक्ष्मरज्जितैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडंगसिद्धतैलमभ्यंजने हित ।

स्विन्ना गोमयजै पिडैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥

विडंगसारैरालिपेदुरभीमूत्रकल्कितैः ।

कौटजैर्गुदकारंजबीजशम्याकवलकलैः ॥ ४९ ॥

अथवाभ्यंजने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।

सनिवपत्रमारिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ९० ॥

परिलेहिका गोमयजै पिंडैर्वहुशः स्वित्नां विडगसरिररभ्रीमूत्रकल्कितै
रालिपेत् । कौटजादित्रीजादिभिर्वाऽविमूत्रेण कल्कितैरालिपेत् । अथवा
तैरेव कौटजादिभिः कटुनैल निवादिभिः सह विपाचयेत्लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बंधमालोच्य यौगिकम् ।

शुद्धात्नं लागयेच्छमे सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ९१ ॥

कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बंधमालोच्य लागयेत् । लमे
कर्णं सद्यश्छिन्ने विशोधनं विरेकादि ।

अथ ग्रथित्वा केशातं कृत्वा छेदनलेखनम् ।

निवेश्य संधि सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ९२ ॥

अभ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुछोतावगुठितम् ।

सूत्रेणागाढशिथिलं बध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ९३ ॥

शोणितस्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।

सप्ताहादामतैलात्कं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ९४ ॥

अथ कर्णरोगविधानमाह । केशात् ग्रथित्वा छेदनं लेखनं कृत्वा संधि-
सुषमं निवेश्य न निम्नं न उन्नतं सुषममिति । सुषमादिषु चोतं पत्वं । अ-
भ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुछोतावगुठितं । सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बध्वा ।
शोणितस्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः । सप्ता-
हादूर्ध्वमापनैलेनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुतेषुक्तम् । न कर्णे शोक
रागादियुक्ते सदानमिष्यते । न घस्मरस्य नात्युष्णेनाविशुद्धननोरपीति ।

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसंधिसमास्थिरम् ।

सुवर्ष्माणं सुरार्गं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ९५ ॥

सुरूढादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्द्धयेत् । वर्ष्मरूपमव्यये ।

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
 अश्वर्गघाबलाहास्तिपिप्पलीगौरसर्पपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।
 छुच्छुंदरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जंतूका जलजन्मा च तथा सावरकंदकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिपं घृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यंगात्कर्णवर्द्धनम् ।

जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैलं माहिपं घृतं खरपाकमभ्य-
 गात् कर्णवर्द्धनम् । जलशूकः शैवालः । रूपिकः अर्कः । छुच्छुंदरी मूषि-
 काभेदः । साच कालेन मृता ननु व्यापादिता स्वयम् । जंतूका चर्मचटिका ।
 जलजन्मा बलीका । शवरकंदको लशुनः ।

अथ कुर्याद्व्यथस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
 त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सीव्येद् गंडं ततः मूच्या सेविन्या पित्तुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परीवत्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलबंधं संदध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्सिपेदंत मुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 आमतैलेन सिक्त्वा तु पतंगमधुकांजनैः ।
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुशुक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वा चारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थांतरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिद्याद्द्वेऽधिकं नासं नामोपांते च चर्मवत् ।
 सीव्येत्ततश्च सुशुक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

अथेति मंगले कृतमंगलस्य वयस्थस्य शुद्धस्य नासिकां छिन्नां कुर्यात् । कथमित्याह । नासातुल्यं पत्रं छिद्यात् । तेन पत्रेण तुल्यं कपोलाच्छिद्यात् । नासिकातुल्ये देशे त्वचं मांसं रक्षंस्तत्पत्रं तनुतां नयेत् । अनंतरं सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया गंडं सीव्येत् । अथ नासाछेदे लिखिते नत्त्वचमुपरिवर्त्यकपोलबंधं संदध्यात् । नासां च यत्नेन सीव्येत् । अंतर्मध्येनासिकां नाडीभ्यामुत्क्षिपेत्सुखोऽङ्गुलासप्रवर्तनाय । तत आमतैलेन सिक्वा पतंगमभुकांजनैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि शिराव्यधविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः सुश्लक्ष्णैश्चूर्णैरवचूर्णयेत् । अनंतरं मातृकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकं स्नेहं विध्युक्तमादिशेत् । अवस्थांतरं च ज्ञात्वा सद्यो व्रणप्रतिषेधविधिं कुर्यात् । ततो रुटे सत्यधिकं मांसं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिद्यात् । अनंतरं सीव्येत् । ततः सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत् । हीनं च वर्धयेत् ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।

सद्यश्छिन्नेऽपि घ्राणे यथान्यासं निविधिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासंधानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

नाडीयोगमतरेणोष्ठस्यापि छिन्नस्य नासासंधानतुल्यो विधिः ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममाप्तं नासारोगविज्ञानं विभण्णपुराह ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यंबुपानरमणछादिवाप्यग्रहादिभिः ।

क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्वातोल्बणा दोषाः क्रुद्धा नासायां स्त्यानता घनत्व प्राप्ताः
प्रतिश्याय जनयति । क्रिभूत त्रिवर्द्धमान क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ।

कीटका इव संपति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्तुतिः ।

तेषु वातपित्तकफोत्थेषु मध्ये वातात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयः स्युः ।
भ्रुवौ परितः कीटकाः संपतीव मन्यते । भ्रुवौ परित इत्यभितः परित
इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्ताम्रपीतकफस्तुतिः ।

पित्तात्प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवति । घ्राणमध्ये पिटिका घ्राणपि
टिकास्तासां सभवः । नासाया अग्रे पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

माधुर्यं वदने कंठू. स्निग्धशुद्धघना स्तुतिः ।

कफात्प्रतिश्याये सति कासादयो भवति ।

सर्वजो लक्षणै सर्वैरकस्माद्बुद्धिशातिमान् ॥ ७ ॥

त्रिदोषज. प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतोऽकस्माभिभिन्न विना बुद्धि-
माश्लानिमांश्च ।

दुष्टं नासाशिरा. प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।

उरसं सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कंदूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

रक्तं दुष्टं नासाशिराः मात्रं प्रतिश्यायं करोति । तस्मिन्नुरसः सुप्तत्वं
ताम्रनयनादिकं पित्ताभिहतं लक्षणं स्यात् । अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह ।

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥

यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सर्वेन्द्रियतापनः ।

साग्निसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥

कुपत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गंध्यशोफकृत् ।

नासिकाक्लेदसंशोपशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥

पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्त्रुतिः ।

मूर्च्छति चात्र रुमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं याति स तु दुष्टपीनसो यथो-
क्तोपद्रवाणा मुखशोषादीनामधिक्याद्धेतोः सर्वेन्द्रियतापनो नासाचक्षुरादी-
नां खेदकः । अग्निसादादियुतश्च स्यात् । तथा सहसैव पुनः पुनः कुप्यति ।
मुखदौर्गंध्यादिकरस्तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकृष्णरक्तपिंडित-
श्लेष्मस्त्रुतिः । अत्र च रुमयो मूर्च्छति दीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सुसूक्ष्माश्च ।

पक्कलिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ।

श्लेष्मा सचिक्रणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ १३ ॥

तेषु प्रतिश्यायेषु पक्कलक्षणानि तद्यथा । अंगस्य शरीरस्य लाघवं स्यात् ।
क्षुत्तेश्च शमः । कफः सचिक्रणः पीतो रसगंधयोश्च ज्ञानमिति । भृशक्षवाख्यं
लक्षयितुमाह ।

तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥

विषद्वितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं ब्रजेत् ।

निवृत्तः कुरुतेत्यर्थं क्षवथुं स भृशंक्षवः ॥ १५ ॥

तीक्ष्णस्य मरीचादेर्घाणात्सिंहनात्तथा रत्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासा-
तरुणास्थिनि विघटिते सति वायुः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजेत् । स त्रिवृत्तः
सन्नत्यंतं छिक्कां कुहते स भृशं क्षव उच्यते ।

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च कुरुनेऽनिलः ।

शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥

स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णाभनासात्वं कुहते । ततः
कृच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात् । असौ नासिकाशोषः स्मृतः ।

नासानाहे तु जायते ।

नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निःश्वासो श्वाससंरोधात् स्त्रोतसी संदृते इव ।

नासानाहाख्ये रोमे जाते सति घ्राणस्य नद्धत्वमापूरमिव जायते । श्लेष्म-
रूपिणा रुद्धेन वातेन निःश्वासो श्वाससंरोधाच्छ्रोतसी सवृत्ते इव स्याताम् ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वद्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

पित्तं कर्तुं नासापुटे त्वद्मांसं सदाहशूलं पचेत् । स घ्राणपाकाख्यः ।

स्त्रावस्तु तत्संज्ञं श्लेष्मसंभवः ।

अच्छोनलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

स्त्रावस्तु तत्संज्ञो घ्राणस्त्रावाख्यः स च कफादेन केवलाद्भवति । अच्छो-
नलोपमोजस्रं विशेषान्निशि जायते । विशेषेण रात्रौ ।

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्त्रोतांस्यपीनसम् ।

कुर्यात्स घुर्वुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥

अवेरिव स्त्रवत्यस्य प्रच्छिन्ना तेन नासिका ।

अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिंघाणकं धनम् ॥ २१ ॥

कफो नासायां प्रवृद्धो ह्रस्वा स्रोतास्थपीनसं घुर्गुरश्वासयुतं पीनसाधिक-
रुजं कुर्यात् । तेनापि नासाधिकरुजं कुर्यात् । तेन पीनसेनास्य रोगिणो भेष-
स्येवानवरतं प्रक्लिन्ननासिकापिच्छलादियुक्तं नासाकफं सिषाणकं स्ववति ।

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यांतः स्पर्शनासहा ।

भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीथ च ॥ २२ ॥

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यतोतश्च स्पर्शनं न सहते । तथा धूमोपमो-
च्छ्वासादहतीथ च । सा दीप्तिसंज्ञा रोगजातिः ।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मरुतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥

तालुदेशे मूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत्
तं पूतिनासं वदन्ति ।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्ववेत् ।

तत्पूरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

ससनिघातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् स्ववेत् । तत्पूरक्तसंज्ञं शिरोदा-
हरुजाकरमाख्यात ।

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।

कफं सशुष्कपुटतां प्रामोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

पित्तश्लेष्मानरुद्धो वायुरतर्नासायां शोषयेत्कफं । सच कफः शुष्कपुटतां
प्रामोति । पुटकं तदुच्यते ।

अशोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

अशोर्बुदानि च दोषलिङ्गैर्यथाम्बु ज्ञानीयात् ।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥ २६ ॥

सगुनासिकवादित्वं पूतिनामः शिरोव्यथा ।

सर्वेष्वर्शाःस्वर्बुदेषु च कृच्छ्रादुच्छ्रसनं । तथा पीनसोऽनवरतं क्षवस्तथा
सानुनासिकभाषित्वं तथा पूतिनासः शिरोव्यथेति स्युः ।

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

एषामष्टादशानां पीनसानां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेद् ।

इति श्रीमृगांकुदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकाया
सर्वांगसुन्दराख्याया, पष्ठ उत्तरस्थाने नामारोगवेज्ञानीयो नमैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अभुना नासाचिकित्सित भणनावसर इत्याह ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।

स्नेहनस्वेदवमनधूमगद्रूपधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरूष्णं शिरसः भुवनं परिवेष्टनम् ।

लघ्वम्ललवणं स्निग्धमृष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥

धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूकटम् ।

यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥

बालमूलकजो यूपः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ।

कवोष्णं दशमूलांचु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥

निघ्नेच्चोरकतर्कारीवचाजाज्युपर्कुचिकाः ।

पीनसेऽखिलेष्वपि निवानवेश्मस्थित सन् स्नेहनस्वेदनवमनधूमगद्रूप-
धारणं च मेवेत् । तथा वस्त्रमुष्णस्वभावं कीशयाविकादिभिर्मूर्धैः परिवेष्टनं
भुवनं भजेत् । तथा भोजनं लघ्वादिगुणं भजेत् । दाडिमं श्रेष्ठं दाडिमसरं

दधिदाडिमसाधितमिनि केचित्पत्रंनि । ब्रालमूलकोत्थो यूपः कुलत्थोत्थश्च
यूपः पूजितः । दद्यामूलांबु कोष्णं भसन्ना वा पुराणां पिबेत् । चौरकादी-
नि जिघेत् ।

व्योपतालीसचविकातिसिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥

साग्न्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।

जीर्णाद्द्विडात्तुलार्द्धेन पक्केन वटकीकृतेम् ॥ ६ ॥

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।

व्योपादिकं पृथक्द्विपलदमं त्रगादिकं द्विकापिकं पुराणगुडेन पंचाश-
त्प्रमाणेन पक्केन वटकीकृतमेतत्पीनसादिद्वत्परं रुच्यादिकृत् ।

शताब्हात्वग्बलामूलं श्योनाकैरंडत्रिल्वजम् ॥ ७ ॥

सारग्वर्धं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।

अथवा सघृतान्सक्तून् कृत्वा मलकसंपुटे ॥ ८ ॥

शताब्हादिकं वसादियुक्तं भूमं पिबेत् । मलकसंपुटे वा सक्तून् ससर्पि-
ष्काशं भूम कृत्वा पिबेत् ।

त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

स्नानादीनि त्यजेत् । इति सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषेणाह ।

पिबेद्वातप्रतिशयाये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥

पटुपंचकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।

स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

वातप्रतिशयाये वातघ्नैराम्नादिभिः साधितं घृतं पिबेत् । सेंधवादिभिः
पचलवणैर्वा सिद्धं । विदारिपंचागुलेत्यादिनां सिद्धं घृतं पिबेत् । तथाऽऽ
दितोक्तां चिकित्सां स्वेदादिकां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः सूतम् ।

परिपेकां प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥

पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः शृतं सर्पिः पातञ्ज्यम् । परिवे-
दीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयाष्टिविल्वकैः ।

क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिरौः पचेत् ॥ १२ ॥

धवत्वगादिभिस्तैल क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वित नावनं पचेत् ।

कफजे लंघनं लेपः शिरसो गौरसर्पपैः ।

सक्षारं वा शृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥

वस्ताञ्जुना पटुव्योपवेष्टवत्सकजीरकैः ।

कफजे लंघन हितं । तथा शिरसो गौरसर्पपैलेपः । शृतं सयवक्षारं
पीत्वा वमेत् । छागमूत्रेण पिष्टैः सैधवादिभिर्नस्यं हितं ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥

घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च सान्निपातिक प्रतिश्यायं जयेत् ।

यक्ष्मरुमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दुष्टपीनसे ।

दुष्टपीनसे पाययेद् यक्ष्महर रुमिहर च चिकित्सितं कुर्वन् ।

व्योपोरुनुक्कमिजिद् दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥

वार्ताकचोजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।

अत्रिमंधस्य पुष्पाणि पल्लिशिशुफलानि च ॥ १६ ॥

अश्वविड्द्रसमूत्राभ्यां वास्तिमूत्रेण चैरुतः ।

क्षौमगर्भां कृतां वार्तां धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

व्योपादितुरगत्रिड्द्रसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैरुत शिशुफलानानि पिष्टानि
क्षौमगर्भां कृतां वार्तां नासया मुखेन पिबेत् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये रोगे तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।

शुंठीकुष्ठकणावेच्छद्राक्षाकल्ककपायवत् ॥ १८ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुंठादिकल्ककायैस्त्रैलं घृतं च साधितं नस्यं क्षवपुटं च हंति ।

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥

स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेष्ययं विधिः ।

नासाशोषे बलातैलं पाने नस्यादौ हितं । भोजनं मांसरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेष्ये एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंमृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितं । संमृतौ स्वाने तीक्ष्णं नस्यादि-
हितं ।

करुपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः करुपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमरिचवेच्छहिंशुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिर्भ्रमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्य कारयेत् ।

शियुसिंहीनिर्कुंभानां बीजैः सव्योपसैधवैः ॥ २२ ॥

सवेच्छसुरमैस्त्रैलं नावनं परमं हितम् ।

शिघ्रादीनां बीजैर्योषादियुतैस्त्रैलं पक्वं पूतिनासापीनसयोर्नस्य हितं ।

पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पूयरक्ते नवोत्थे रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चा-
रिन्नाडीवणनदुपक्रमः ।

दग्धेष्वशोविंदेयु च ।

निकुंभकुंभसिधूत्थमनोव्हालकणाम्रिकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् ।

शिष्ट्वादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

अशौर्बुदेपु दग्धेषु निकुभादिभि कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् । शिष्ट्वादिक च नस्य पूतिनासोक्त भजेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागहृदयटीकाया सर्वांगसुदराख्यायापद्युत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रममाप्तं मुखरोगविज्ञानविभणिपुराह ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिपवाराहपिशितामकमूलकम् ।

मापसूपदधिक्षीरसुकेशुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजतो द्विपतो दंतधावनम् ।

धूमच्छर्दनगंडूपानुचितं च शिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धा श्लेष्मोल्बणा दोषा कुर्वत्यंतर्मुखे गदान् ।

मन्मयाहिपवाराहपिशितादिभजनो दंतधावन द्विपतः सेवमानस्य भ्रमादिक चोघा द्विपतः शिराव्यध च द्विपतः श्लेष्मोल्बणा दोषा क्रुद्धा मुखस्थानि गदान् कुर्वते ।

तत्र रांडीष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

तेषु मुखरोगेषु मध्ये पवनादोष्ठो द्विधा कृतः खड्गीष्ठ इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाल्येते परिपाद्येने परुपासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

शुंठीकुष्ठकणावेष्टद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुठगादिकल्ककायैस्त्रैल घृत च साधितं नस्यं क्षवपुट च हति ।

नासाशोषे बलात्तैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥

स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेष्ययं विधिः ।

नासाशोषे बलात्तैलं पाने नस्यादौ हितं । भोजनं मांसरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेष्येप एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंस्मृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सित । संस्मृतौ स्वादे तीक्ष्णं नस्यादि हितं ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमारिचवेष्टहिंमुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविमूत्रदृतेर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिस्त्रभूमूत्रदृतेः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिमुमिंहीनिरुंभानां बीजैः सव्योपसैधवैः ॥ २२ ॥

सवेष्टमुरमैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

शिम्वादीनां बीजैर्घोषादियुनैस्त्रैल पक्व पूतिनासापीनसयोर्नस्यं हितम् ।

पृथरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पृथरक्ते नवेत्ये रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चाग्निनाडीवणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वशोत्रिंद्रेषु च ।

शतनाववदीर्येते पान्थेते चास्रुत्पुन ॥ ९ ॥

अथिनी च पुन. स्यातां वंडूली दशनच्छदी ।

शतजारसकृदीयेने भेषेते परिपान्थेने इव अथिनी च पुनरोठी स्यातां
सकडूली ।

जलकुदुदवद्वातकफादीष्टे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

वानकफाद् बुद्बुदाकार गलार्बुदमोष्ठे स्यात् । दत्येकादश ओष्ठे ।

गंडालजी स्थिर शोफो गंडे दाहज्वरान्वितः ।

स्थिर शोफो गडप्रदेशे दाहज्वरयुतो गडालजीत्युच्यते । दत्येको गडे ।

वातादुष्णसहा दंता शीतम्पर्शाधिकव्यथा ॥ ११ ॥ •

दाल्यन इव शूत्रेण शीताख्यो दानश्र स. ।

वातेन दता उगसहा शीतस्पर्शेऽधिकव्यथा शूत्रेण दाल्यन इव
चासौ शीतदतसज्ञो दालनश्चोक्त ।

दंतहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजा ॥ १२ ॥

भयंत्यम्लाशनेनैव सरुजाश्रलिता इव ।

दतहर्षे मचइवानस्याम्लशीतभक्ष्यासहाद द्विजास्तथाम्लाशनेनैव
सरुजाश्रलिता इव च स्यु ।

दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्कुटनान्विता ॥ १३ ॥

दतभेदे दतास्तोदादिमुता स्यु ।

चालश्चलत्रिर्दशनेर्भक्षणादधिकव्यथै ।

चालाटयो रोगो दतैश्च चलद्विर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

कराल सुकरालाना दशनाना समुद्रव ॥ १४ ॥

सुकरालानां दतानां समुद्रव करालाटयो रोग ।

दताधिकोऽधिदंताख्य स चोक्त खलु वर्द्धन ।

जायते जायमानेऽतिरुग् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधिकोदंतोऽधिदंतस्तत्रो रोगो वर्धनः स एवोक्तः । जायमाने तस्मिन्
दन्तेऽतिपीडा जायते । जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति ।

अधावनान्मलो दंते कफो वा वातरोगपित्तः ।

पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करा सोप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

अधावनादन्ते मलः कफो वा पक्वेन शोणितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स
एवोपेक्षितः शर्करा स्यात् ।

शातयत्यणुरो दंतात्कपालानि कपालिका ।

कपालिकाख्यो दंतान् कपालान्यणुगः स्तोकं स्तोकं शातयति ।

श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

द्विजाः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैः श्यावख्यः ।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः ।

शोणिते मक्षि सुपिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतित्वात् रुमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरंभोसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रभूतपूररक्तस्तु स चोक्तः कृमिदंतकः ।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः शोणिते मक्षि सुपिरे दन्ते-
ऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् रुमयः सूक्ष्मा जायंते । ततो निमित्तमंतरेण नीवा-
निरहेतुतीव्रार्तिर्जायते । तथा संरंभान्वितः कृष्णश्चलः प्रभूनाख्यः पूयरक्त-
खावी स च कृमिदंतकः । इति दन्ते दशैते ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीयंते दंतमांसानि मृदुक्लिन्नसितानि च ।

शीतादोऽसौ

श्लेष्मरक्तेन दंतानां मांसानि पूतीनि रक्तं निमित्तं वहन्ति शीयंते ।
किंभूतानि । मृदुक्लिन्नानि । असितानि च । अमौ शीतादः कथ्यते ।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दंतमांसानि दह्यते रक्तान्युत्सेदवन्त्यत ।

कंडूमंति स्रवन्त्यस्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्रं च जायते ।

पित्तरक्तोत्थो यो दंतमांसपाक उपकुशस्रस्तेन दंतमांसानि दह्यते रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च । ततः कंडूयुतानि रक्त स्रवति । रक्ते स्थिते सत्याध्मायते । चला दन्ता मंदरुजाः स्युः । पूतिवक्रं च जायते ।

दंतयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥

कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पुटः ।

द्वयोर्दंतयोस्त्रिषु वां दंतेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घनः कफरक्तात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते । स दंतपुष्पुटस्रज्ज ।

दंतमांसे मलैः सास्त्रैर्बाह्यातः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥

सरुग्दाहः स्रवेद्विन्न पूयास्त्रं दंतविद्रधिः ।

दंतमांसे बाह्येऽभ्यतरे च दोषैः सरुक्तेर्गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः स च भिन्नं सन् पूयास्त्रं स्रवेत् । स दंतविद्रधिः ।

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥

लालास्त्रावी स मुपिरो दंतमांसप्रशातनः ।

दंतमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्त्रावी स मुपिरस्रजो दंतमांसप्रशातनः ।

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्तुतिः ॥ २६ ॥

महासुपिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजवर्धनः ।

ससन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्त्रावेनान्वितो स महासुधिराख्य उक्तः । स च विशीर्णद्विजवर्धन इत्यतः ।

दंतानि कीलवच्छोफो हनूकर्णरुमाकरः ॥ २७ ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

दंतानि कीलवच्छोफः शोफो हनी कर्णे च रुमा करोति । अभ्यवहति
प्रतिहंति । सोधिमांसकः श्लेष्मणा स्यात् ।

पृष्ठेषु दंतमांसिषु संरंभो जायते महान् ॥ २८ ॥
यस्मिंश्चलति दंताश्च सविदर्भोऽभिघातनः ।

दंतमांसिषु दंतकाशादिना पृष्ठेषु महान् संरंभो जायते । यस्मिंस्सनि
दंताश्चलति सोभिघातनो विदर्भादयः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यान्प्युपेक्षते ॥ २९ ॥
अंतस्तस्यास्त्रवन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्व्रतिम् ।
पूयं मुहुः सा स्ववति स्वड्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥
ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् साध्यान्पि य उपेक्षते । तस्यांतरेषु दोषोऽत्र-
वन्सूक्ष्मां गतिं संजनयेत् । सा च गतिः पुनः पुनः पूयं स्ववति । स्वड्मां-
सास्थिनि मभिनत्ति । ताश्च गतयः पंच विज्ञेयाः स्वैः स्वैर्घातादिभिर्ल-
क्षणैः । इति दंतमूले त्रयोदश ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
जिह्वा

वातदूषिता जिह्वा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता ।

पित्तात्सदाहोषा तथा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता जिह्वा स्यात् ।

शाल्मलीकंदकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥

कफेन शाल्मलीकंदकाभैः कटकैश्चिता बहुला गुरुश्च जिह्वा स्यात् ।

कफपित्तादधः शोफी जिह्वास्तंभरुदुन्नतः ।

मत्स्पर्गधिर्भवेत्पक्कः सोलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥

कफपित्तात् जिह्वाया अधः शोफो जिह्वास्तम्भकर उन्नतः पक्षो मत्स्य
गधिर्भवेत् । सोऽलसाख्यो मांसघातनः ।

प्रबंधनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाप्रसन्निभः ।

सांकुरः कफपित्तात्त्रैर्लोपास्तंभवान् खरः ॥ ३४ ॥

अधिजिह्वः सरुक्कंद्वाक्याहारविघातकृत् ।

जिह्वायाः प्रबंधनेऽधस्ताग्जिह्वाप्रतुल्यः शोफः सहांकुर कफपित्तर-
क्तैर्लोपास्तभयुतः खरस्पर्शयुतोऽधिजिह्वो रुक्कदृग्भ्यां युतो वाक्याहा-
रविघातं करोति ।

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तादृगेवाधिजिह्वसदृश उपजिह्वो जिह्वाया उपरि स्थित इति जिह्वाया
पठेते ।

तालुमांसेनिलाद्दुष्टे पिटिका सरुज खरा ।

बहुचो घनाः स्वावयुक्तास्तास्तालुपिटिका स्मृता ॥ ३६ ॥

वातात्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुज खरा बहुचो घना स्वावाविताश्च
तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ।

तालुमूले कफात्सास्त्रात् मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः ।

प्रलंबः पिच्छलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥

कंठोपरोधस्तृट्कासवमिळ्ङ्गलशुंडिका ।

तालुमूले कफाद्द्रक्तसहितात् मत्स्यवस्तिसदृशो मृदुः मलब पिच्छलः
शोफो नासयाऽऽहार मीरयन् कंठोपरोधादिकृत् । गलशुंडिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुग्मासं संहतं तालुसंहति ॥ ३८ ॥

तालुमध्ये निरुग्मासं संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ।

पक्षाकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

तालुमध्ये पक्षाकारो रक्ताद्दुष्टाद्भ्रूयथुरर्बुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरदृढिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

*कफाद्दुष्टात् तालुमदेशे यः श्वयथुः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिररुक् स च कच्छप इत्युच्यते । श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाभः कोलसदृशो नीरुजः स्थिरश्च यः शोफः स्यात्स पुष्पुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

पित्तेन दुष्टेन यस्तालुपाकः पूयास्त्रावी महारुजः स पाकाख्यः पाकसंज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाव्हयः ।

वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोफस्तालुशोषः स तदाव्हयस्तालु-
शोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगाः ।

जिह्वाप्रबंधजाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥

* मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कंठे कंठमदेशे ये मांसांकुरा जिह्वामबंधजा जिह्वामूलोत्था दारुणा
दुःसहाः कंठमार्गानुरोधिनः शीघ्रचयाः सत्त्वरोद्धृता भवति । सा शीघ्रका-
रिण्याशुव्यापादनशीला रोहिणीत्युच्यते ।

कंठास्यशोषरुद् वातात् सा हनुश्रोत्ररुष्करो ॥ ४२ ॥

सा रोहिणी वातात्समुत्पन्ना कंठास्यशोषं करोति हन्वोः श्रोत्रयोश्च
रुजं करोति ।

पित्ताज्ज्वरोपावृष्णमोहकंठधूमायनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

*कफादित्यारभ्याध्यायात् चंद्रिका व्याख्या । अरुणदत्तव्याख्यापत्राणि
च वारिन्वृष्टितानि ।

पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरध्विता स्यात् । क्षिप्रजा शीघ्रोत्थाना ।
शीघ्रपाका । अतिरागिणी भृशश्लोहिता । स्पर्शनासहा स्पर्शं न सहते ।

कफेन पिच्छला पांडुः

कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छला पांडुरा च भवति ।

अमृजा स्फोटकाचिता ।

तत्सांगारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

अमृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकैराचिता समंताद् व्याप्ता स्यात् ।
तत्सांगारनिभा वर्णतः स्पर्शतो वा कर्णयो रुजां करोति । पित्तजाकृतिः
पित्तोत्थरोहिणीलक्षणसमन्विता भवेत् ।

गंभीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।

निचयात्सन्निपाताद् रोहिणी गंभीरपाका गूढपाका स्यात् । सर्वलिङ्गे-
र्वाणादिभिः समन्विता युक्ता स्यात् ।

दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥

शूककंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ।

दोषैर्वातादिभिः कफोल्बणैः कफमधानैः कंठे कोलवद् ग्रथितोन्नतः
शूककंटकवन् मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते ।

वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

कंठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाह ज्वरं च करोति स
नात्रा वृद इत्युच्यते ।

हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ ४७ ॥

कठमदेशे शोफः कार्पास्याः कल्सन्निभस्तदाकारः पिच्छिलो मंदरुक्
शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुंडिकेरिकेभ्युच्यते ।

वाह्यांतः श्वयथुर्चोरो गलमार्गर्गलोपमः ।

गलीवो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

कठे श्वयथुर्वाचातर्पोरो दुग्न्वरो गलमार्गर्गलोपमः । स इव जायते ।
मूर्द्धगुरुतादीन् प्रददाति । स गलीव इत्युच्यते ।

बलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

गले यः शोफो नातिरुगायतोन्नतः स्यात् स व्याधिर्वलयमित्युच्यते ।
तद्वदेव गलीवच्छोफो नातिरुगयवा तद्वदेव बलयारुतिस्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥

कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गलायुकः ।

दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो
मूले पृथुर्विस्तीर्णः । कृच्छ्राद्दुःखेन उच्छ्वासाभ्यवहतिर्थर्य स तथाविधो
व्याधिर्गलायुक इत्युच्यते ।

• भूरिमांसांकुरवृत्ता तीव्रतृज्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥

शतघ्नी निचिता वर्ति. शतघ्नी वातिरुक्करी ।

भूरिभिः मभूतैर्मांसांकुरैरानृता परिवृता तीव्रतृज्ज्वरमूर्द्धरुग्युता वृता
या वर्ति. सा शतघ्नीत्युच्यते । निचयात्सचय मासा शतघ्नीवत् सातिरु-
करी । शतघ्नी शस्त्रविशेषः ।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥

पूतिपूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।

• व्याप्तः सर्वगल. कठो येनेत्येव विधो यः श्वयथु. शीघ्रजन्मपाको
महारुज. पूतिदुर्गंधिपूयसदृश स्वति मल स गलविद्रधिरित्युच्यते ।

जिह्वावसाने कंठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥

जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलाभुदम् ।

भिन्नावसाने पर्यन्ते कटादौ श्वयथुमपाक स्थिर रक्त नीरुज मला दोषा
जनपति । तद्गलावुद स्मृत कथयत्याचार्याः ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगडोभवेद्वहिः ।

वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लवते निरुक् ॥ १३ ॥

दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगड्य बहिर्गलगडो नाम व्याधिर्भवेत् । ए च
कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्लवते ।

कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराग्निमान् ।

वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ १४ ॥

स गलगडो वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः कृष्णराग्निमान् स्यात् ।
स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात् ।

स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।

वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ १५ ॥

कफात्मकपिपाद् गले गलगडो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीत-
स्पर्शो गुरुश्च भवेत् । वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात् । तथा मधुरास्यतां
मधुरवक्रत्वं च कुर्यात् ।

मेदसः श्लेष्मवद्भानिवृद्धयोः सोऽनु विधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ १६ ॥

मेदसः प्रवृद्धादुत्पन्नो गलगडः कफवल्लक्षणैर्भवेत् । स च देहं शरीर
हानिवृद्धोरनुविधीयते । अनुकरोति तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत् ।
देहस्य क्षयान् क्षीणः स्यात् । वृद्धः स गले शब्दं स्वरे चास्पतां कुरुते ।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककंडो हतस्वरः ।

ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥१७॥

श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य वायोगती रुद्धा भवेत् । येन व्याधिना
पुरुषः शुष्ककंडो हतस्वरः स्यात् । ताम्यन् तमोगच्छन् तमः प्रविशन्

प्रकपेण सक्तश्वासमुच्यते । स व्याधिरनिलादानान् स्मरहा स्मरभ-
नाम्ना भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यान्तर्घणान्सर्वसरोऽनिलः ।

संचारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठी ताम्री चलत्वचौ ॥ ५८ ॥

जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकाचिता ।

विवृणोति च रुच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥

अनिलो वायुः सर्वसः सर्वतः प्रसरन् सन् । सर्वतो वदनस्यान्तर्घणान्
संचारिणोऽरुणान् रूक्षाश्च करोति । तथोष्ठी ताम्री ताम्बुवर्णो चलत्वचौ ।
जिह्वा शीतासहा शीतस्पर्शाऽक्षमा गुर्वी स्फुटिता कटुकैराचिता स्यात् ।
स च मुख रुच्छ्रेण विवृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरशोऽगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

शूशोऽगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति
स ऊर्ध्वगद इति सञ्ज्ञितः ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपि तिक्तवक्रता ।

क्षारोऽक्षितक्षतसमा व्रणास्

पित्तजे पित्तोद्भवे मुखपाके दाहोपि भवतः । तथा तिक्तवक्रता तिक्ता-
स्यत्व भवेत् । क्षारेणोक्षित यत् क्षत व्रणस्तेन समाना तत्समरुजा व्रणा
भवति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

रक्तजे पाके मुखस्यातः पित्तजपाकवह्नताणानि भवन्ति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कंडूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

कफजे पाके मधुरास्यत्वं मधुरमुखत्वं स्यात् । तथा कंडूमत्पिच्छलाश्च
व्रणा भवन्ति ।

अंतःकपोलमाश्रित्य श्यावपांडुकफोर्तुदम् ॥ ६२ ॥
 कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

कफो वृद्धोतःकपोलमाश्रित्यार्तुदं श्यावं पांडु च कुर्यात् । तच्चार्युदं
 पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

मुखपाको भवेत्सास्त्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

मलैर्वानाचितैः सर्वैस्त्रिभिः सास्त्रैः सरक्तैर्मुखपाको भवेत् । स च सर्वा-
 कृतिः सर्वलक्षणः स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दंतकाष्ठादिविद्विषः ।

दंतकाष्ठविद्विषिणी नरस्य तैरेव दण्डैः पूत्यास्यता पूनिवकृत्वं स्यात् ।

ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥

वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ।

एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥

अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

ओष्ठ एकादश । एको गंडे । दंते दश । दंतमूले त्रयोदश । जिह्वायां
 षट् । तालुन्याष्टौ । गलेष्टादश । वक्त्रेष्टावामयाः । एवं सर्वत्र पंचसप्ततिरा-
 मया आख्याता उक्ताः ।

तेष्वनुपक्रमाः ।

कराली मांसरक्तोष्ठावर्जुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥

कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुपिरो महान् ।

स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नोबलयालसाः ॥ ६७ ॥

नाड्योष्ठकोपोनिचयात् रक्तात्सर्वेश्च रोहिणी ।

दशने स्फुटिते दंतभेदः पकोपजिह्विका ॥ ६८ ॥

गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।

याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

ओष्ठामयेषु मध्येऽनुपक्रमा असाध्याः । करालो नाम दंतरोगः । महासु-
पिरो दंतरोगः । स्वरघ्नो गलरोगः । ऊर्ध्वगदो वक्ररोगः । दातमीबलयो
कंठरोगौ । अलसोधिजिह्वारोगः । निचयात्सन्निपातात् नाडीदंतमूलजा ।
ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात्सन्निपाताज्जाता रोहिणी । दंतभेदो
दशने स्फुटिते । पकोपजिह्विकाऽसाध्या । गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रा-
च्छ्वासोऽतिवत्सरोऽसाध्यः । याप्यस्तु हर्षो भेदश्च दंतहर्षो दंतभेदश्च
दावेती याप्यौ । शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् । यथायोगैर्वक्ष्यमाणैः ।

इत्यष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थान एकविंशो-
ऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

खंडोष्ठस्य विलिख्यांतौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

खडोष्ठस्य छिन्नोष्ठस्य लिग्धस्विन्नस्य ओष्ठमातौ विलिख्य सुश्लिष्टौ
क्षौमसूत्रेण स्यूत्वा सद्यो व्रणवदुपचारं कुर्यात् । शतधीतघृताभ्यक्तां व्रण-
स्योपरि कवलिकां दद्यात् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितम् ॥ २ ॥

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

शोणितजे रक्तोत्थेऽप्योष्ठ इदमेव कर्म कार्यं भवेत् ।

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्दृतास्त्रे प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगंडूपाः प्रयोज्याश्च कफच्छिउदः ॥ ८ ॥

कफोत्तर ओष्ठे रक्तान्ने तदनरक्ते पाठादिभिः प्रतिसारणं हितं । तथा धूमादयः कफमा हिताः ।

स्विन्नं भिन्नं विभेदस्कं दहेन्मेदोजमाग्निना ।

प्रियंगुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

मेदोजमोष्ठकोपं स्विन्नं भिन्नं विदारितं गतमेदसं संतमग्निना दहेत् । प्रियंग्वादिभिः प्रतिसारयेत् ।

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

तीक्ष्णाः पिप्पलीमरिचादयः समातिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणं । अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽभिरथवा चिकित्सित । क्षारेणाग्निना वा दहेदित्यर्थः ।

आमाद्यवस्थास्वलर्जी गंडे शोफवदाचरेत् ।

आमाद्यवस्थास्वलर्जी गंडे कपोलेऽलर्जी रोगं शोफवदुपक्रमेत् ।

स्विन्नस्य शीतदंतस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसंघवैः ।

दाडिमत्वग्बराताक्ष्यर्कातार्जन्वास्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां काथैरणुतैलं च नावनम् ।

शीतदंतस्य श्वन्नस्य पालीं मीहिमुखेन शस्त्रेण विलिखितां तैलेन दहेत् ।
 दाडिमत्वगादिभिः क्षौद्रादियुतैः भनिसार्या च । क्षीरिणा कायेः कवलो
 हितः । नस्यमणुतैलं हितम् ।

दंतहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूपधारणम् ।

दंतभेदे हर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शस्ता । तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं
 गंडूपधारणम् ।

सस्त्रेहं दशमूलांबु गंडूपः प्रचलद्द्विजे ॥ १४ ॥

तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तंगपटुवर्षणम् ।

स्निग्धाः शीलया यथावस्थं नस्त्रान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

मचलद् द्विजे दशमूलांबु सस्त्रेह गंडूपस्तुत्यादिभिर्वर्षणम् स्निग्धा न-
 स्यादयोऽवस्थापदादभ्यसनीयाः ।

अधिदंतकमालितं यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कृमिदंतमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।

अधिदंतकमालितं यदा क्षारेण जर्जरं तदा कृमिदंतं यथोत्पाट्य तथै-
 वोपक्रमेत् । अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव चिकित्सा कार्या । तस्मिन्
 अधिदंतक उत्पाटिते रक्तेऽनवस्थिते सति तस्मिन् स्थाने दग्धे पश्चाद्व्रण-
 वच्चिकित्सा कार्या ।

अहिंसन् दंतमूलानि दंतेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्तश्च प्रतिसारयेत् ।

दंतेभ्यः शर्करा हरेदंतमूलान्माहिसन्नपीडयन् रक्षन् । तनोन्तरं शर्करां
 विलिख्य दंतलेखनकेन शस्त्रेण क्षारचूर्णैर्मधुयुतैः प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

कपालिकायामप्येवमेव एवोपक्रमः कार्यः । दंतहर्षोक्तं च समाचरेत् ।
दंतशर्करोक्तं सर्वं तदाचरेत् ।

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगंडूपनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्णं सुपिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

कृमिदंतके स्विन्नमचलं विस्त्रावणैर्विस्त्रावयेत् । तथा स्निग्धैर्वातघ्नैरालेपा-
दिभिर्गुडेन पूर्णं सुपिरं मदनेन दहेद्वा गुडेन पूर्णं मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन
वा पूर्णं कुब्जशलाकया तप्तया दहेत् । सप्तपर्णाार्कक्षीराभ्यां पूरणं हितं ।
तत् कृमिशूलजित् । सप्तच्छदक्षीरेणाार्कक्षीरेण यत्सुपिरपूरणं तत्कृमिशूल-
नुत्स्यात् ।

हिगुकट्फलकासीसर्वाजिकाकुष्ठवेष्टजम् ।

रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दराने धृतम् ॥ २१ ॥

हिग्वादिकं चूर्णं वसनस्थितं तातवबद्धं दंतस्योपरि स्थापितं दंते धृतं
रुजात्तत् ।

गंडूपं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।

क्वाथैर्वा युक्तमेरंडद्विव्याघ्रीभूकदंबजैः ॥ २२ ॥

एभिरेव हिग्वादिभिः सिद्धं तैलं गंडूपं रोगिणं ग्राहयेत् । एरंडादिजैः
क्वाथैर्युक्तं तैलं गंडूपं धारयेद्वा ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यरांतरुजं भृशम् ।

दृढमप्युद्धरेदंतं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

संदंशकेन लघुना दंतनिर्घातनेन वा ।

तैलं सयष्टचाव्हरजो गंडूपो मधुना ततः ॥ २४ ॥

इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुमकारैः कृतैरप्युपक्रमैरशातपीडं दंतं सुद-
 दमपि पूर्वं मूलादिमोक्षितं लघुना संदंशकेन दंतनिर्घातनेन यज्ञेण बोद्धरेत् ।
 अनंतरं तैलं मधुयष्टीचूर्णयुतं गह्वरं धारयेत् । माक्षिकं वा मधुय-
 ष्टीचूर्णयुतं ।

ततो विदारियष्ट्याब्हशृंगाटककसेरुभिः ।

तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युंजीत नावनम् ॥ २५ ॥

ततो विदार्यादिदशगुणक्षीरं तैलं पक्वं नस्यं युंजीत ।

कृशादुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेच्चोत्तरं दंतं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥

एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

कृशादीनां दंतं नोद्धरेत् । उत्तर च दंतं नोद्धरेत् । यस्मात्स उद्धृतो
 बहूपद्रवकरः । एषामपि दंतैरुद्धृतैः स्निग्धस्वादुशतक्रमो हितः ।

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्ष्यनागरैः ।

तत्काथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

विश्राविते रक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं हितम् । तेषां
 मुस्तादीनां काथः कवलो मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दंतमांसान्युपकुशो स्विन्नान्युष्णांबुधारणैः ।

मंडलाग्नेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमंडमधुद्धृतैः ।

लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठशुंठीमरिचयष्टीमधुरसांजनैः ।

सुखोष्णो घृतमंडोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

उपकुंशे दंतमांसानि स्विन्नान्युष्णाब्जगंडूषधारणेन ततो मंडलाप्रेण
शाकादिपत्रैर्वा बहुबो लिखेत् । ततो लाशादिभिर्घृतमंडमधुद्रुतैः प्रतीसा-
रणीयानि । अनंतरं सुखीष्णो घृतमंडस्तैल वा कवलग्रहः । मधुरैर्मधु-
रौषधैः कल्ककाथीकृतैश्च पक्वं घृतं कवलनस्ययोहितम् ।

दंतपुष्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥

यष्ट्याह्रस्वर्जिकाशुंठीसैषधैः प्रतिसारणम् ।

दंतपुष्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलिखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम् ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥

घर्षणं कटुकाकुष्टश्चिकालीयबोद्धवैः ।

रसेत्पाकं हिमैः पक्वः पाटयो दाह्योवगाढकः ॥ ३४ ॥

विद्रधौ दंतविद्रधौ कटुकादिभिः कवललेपनं हितम् । कटुादिभिर्घर्षणं
हितम् । हिमैः शीतवीर्यौषधैः शीतलैः पाकं रक्षेत् । पक्वः पाटनीयः ।
धाधिना दाह्योवगाढः ।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।

रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताक्ष्यपत्तंगकिंशुकैः ॥ ३५ ॥

सकटफलैः कपायैश्च तेषां गंडूष इष्यते ।

यष्टीरोध्रोत्पलानंतासारिवागरुचंदनैः ॥ ३६ ॥

सगैरिकसितापुंढैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।

सौषिरे छिन्नलिखिते च रोधादिभिर्माहींकयुतैः प्रतिसारणम् । तैरेव
कपायैर्गंडूषश्च स्यात् । यष्ट्यादिभिः पक्वं तैलं नावनम् ।

छिच्चाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकनैः ।

पटोलनिवात्रिफलाकपायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

अधिमासकं छित्त्वा वचादिजैश्वर्णेः सक्षौद्रैः प्रतिमारयेत् । पटोलादि-
कायः कवलो हितः ।

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गंडूपादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् । क्षारं युञ्जीत ततो नस्यं गंडू-
पादि च शीतलम् । शीतवीर्यसाधितम् ।

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।

नाडीं दन्तानुगां दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥

कुब्जां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।

धावनं जातिमदनस्तदिरस्वादुकंटकैः ॥ ४१ ॥

क्षीरिवृक्षांबुगंडूपो नस्यं तैलं च तच्छृतम् ।

उभयत ऊर्ध्वमधश्च कायं मूर्धानं च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य
ततो नाडीं दन्तानुगामुपचरेत् । दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जां नैकगतिं
पूर्णां गुडेन मदनेन वा दहेत् । जात्यादिभिर्धावनं हितम् । क्षीरिवृक्षांबु-
गंडूपस्तत्पकं च तैलं नस्यम् । क्षीरिवृक्षाणां मधुराणां कायेन गंडूष-
स्तत्कृतं क्षीरिवृक्षसिद्धं तैलं नस्ये योग्यम् ।

कुर्वाद्वातोष्ठकोपोक्तं कंटकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

त्रिन्हायां

वातोत्थेषु कटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं त्रिन्हायां कुर्वान् ।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं स्रुते ।

प्रतिसारणगंडूपनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

पित्तजातेषु त्रिन्हाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरं स्रुते प्रतिसारणादिमधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्पपञ्चूषणादिभिः ।

कफोत्थेष्वप्येवं कफजेषु जिह्वाकटकेषु घृष्टेषु रुधिरे सृते तीक्ष्णैः सर्ष-
पादिभिः भित्तिारणादि हितम् । आदिशब्दाद् गंडूषोऽनावन च ।

नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

नवे च जिह्वालसे एष एवोपक्रमः । एवो वेति । तीक्ष्णैरौषधैः भित्ति-
सारणादयो योग्याः । किं तु शस्त्रेणैव न स्पृशेत् । एतद् युक्त्या च
पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शनं कार्यमित्यनुजतौ ।

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां वडिशोनाधिजिह्विकाम् ।-

छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

अधिजिह्विका वडिशोनाकृष्टां मडलाग्रेण छेदयेत् । किं कृत्वा । उन्नम्य
जिह्वां । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यं ।

उपजिह्वां परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

उपजिह्वां शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वाऽगुलिशस्त्रेण परिस्त्राव्य यवक्षारेण
घर्षयेत् ।

कफघ्नैः शुंडिका साध्या नस्यगंडूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

शुंडिकाकफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ।

एवोरुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रे निविष्टं जिह्वाया वडिशाद्यवलंबितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हानि व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

वृद्धायां गलशुंडिकायां सत्यां जिह्वाया अग्रे निविष्टं कृष्णदीर्घं कर्क-
टिकाबीजसदृशं वडिशादिनाऽवलंबितं मडलाग्रेण छेदयेत् । कथं नातिश-
येन मति न चातिशयेन मूले यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हानिच्छे-
दोऽति व्याधिर्विवर्द्धते ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुट्टनटैः ।

छिन्नायां सपट्टुशौद्रैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिवरास्त्रावचांबुभिः ।

सम्यक्छिन्नायां शुडिकायां मरिचादिभिः सर्वैर्भवक्षौद्रैर्घर्षणं । कवलः
कटुकादिकाथेन ।

संघाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

सहती पुष्पुटके कच्छपे विलिख्यैवमनेन क्रमेण शस्त्रेण विलेखनं
कृत्वा समाचरेत् ।

अपके तालुपाके तु कासीसशौद्रताक्षर्यजैः ।

घर्षणं कवलः शीतकपायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

अपके तु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणम् । शीतकपायमधुरौषधैः कवल ।

पकेऽष्टापदवद्विन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।

घृपान्नवपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

पके तालुपाकेऽष्टापदवद्विन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यम् । अष्टा-
पदं चतुरमपिटम् । तद्रहोखाभिर्भेदो भडलाग्रेण कार्यं । शस्त्रेणाष्टापदवद्
भिन्ने सति घृपादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् । आद्यशब्दात् प्राती-
करवीरगुडूचीकटुकाहरिद्रादयवेत्राप्रकटकारिकाकायो मधुतैलं च ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।

कणाशुंठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥

धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यम् । विष्पलीशुठीभ्यां
शृतं जलयानम् । अम्लैः काञ्जिकादिभिर्गण्डूषधारणम् । धन्वमांसरसाः
स्निग्धास्तथा क्षीरस्य सर्पिश्च नावनं हितम् ।

कंठरोगेष्वमृद्भूमोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

काथः पानं च दावींत्वान्निंबताक्ष्यकालगजः ।

हरीतकीकपायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

कंठरोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्षः शिरादिभिस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगंडूपादि च दावींत्वगादीनां काथः पातव्यः । हरीतक्या काथः समाक्षिकः पेयः ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदावींद्वापिरसांजनैः ।

सपाठातेजिनीनिवैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

श्रेष्ठादिभिः सूक्तगोमूत्रसाधितैः कवलो गुटिका चात्रास्मिन् काथे परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥

वचा दंती च मूर्वा च लेपः कोष्णोर्तिशोफहा ।

निचुलादिभिल्लेपः कोष्णो रुजाशोफघः ।

अथांतर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥

अंगुलीरास्त्रकेणाशु पट्टयुक्तनखेन वा ।

पंचमुलांबुकवलस्तैलं गंडूपनावनम् ॥ ५९ ॥

अथेति मंगले । मंगलपूर्वकां वातजां रोहिणीकामंतर्बाह्यतश्च स्विन्नामंगुलिशस्त्रकेणाथवा पट्टयुक्तेन नखेन शीघ्रमेव लिखेत् । पंचमूलकाथः कवलस्तैलं गंडूपो नस्यं च ।

विस्त्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रमियंगुभिः ।

घर्षेत्सरोध्रपत्तंगैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥

द्राक्षापरूपककाथो हितश्च कवलग्रहे ।

पित्तजां रोहिणीं विस्त्राव्य रक्तं निर्दस्य सितादिभिर्घर्षयेत् । तैश्च सितादिभिः कथितैः सरोधादिभिः कवलो द्राक्षापरूपकयोः काथः कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्त्रसंभवाम् ॥ ६१ ॥

रक्तजां रोहिणिंकां प्रत्याख्याय विसृजामिबोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

नस्यगंडूपयोस्तैलं साधितं च प्ररास्यते ॥ ६२ ॥

• अपामार्गफलश्वेतादंतीजंतुघ्नसैधवैः ।

• कटुकैः कटुवर्गोक्तैः सागारधूमैः कफोत्थां प्रतिसारयेत् । अपामार्ग-
दिभिः कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूपयोः श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृंदरालूकतुंडकेरोगिलायुषु ॥ ६३ ॥

तद्वच्च कफरोहिणीवदेव चिकित्सा वृंदादिषु ।

विद्रधौ स्वाविते श्रेष्ठारोचनाताक्ष्यगैरिकैः ।

सरोधपटुपचंगकणैर्गंडूपवर्षणे ॥ ६४ ॥

विद्रधौ शस्त्रेण स्वाविते श्रेष्ठादिभिर्गंडूपादि हितम् ।

गलगंडः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ।

तिलैर्बीजैश्चलट्टोमाप्रियालराणसंभवैः ॥ ६५ ॥

उपानाह्यो व्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

शिग्रुतिल्वकतर्करिगजरुष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृताकर्मूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया कांजिकेन वा ॥ ६७ ॥

गलगंडो वातोद्भवः स्विन्नो निःस्रुतास्रस्तिलैर्लट्टादिबीजैश्च उपनाह्यः ।
रूढे व्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुशः शिग्र्वादिभिः सुरया कांजिकेन वा पिष्टैः ।
एकैषिका त्रिवृत् ।

गुडूचीनिंबकुटजहंसपादीबलाह्वयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सरुष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

गुडूच्यादिभिः सकृष्णादेवदारुभिः कल्कितैर्भलगडिनमातुर पक्वं तैलं पाययेत् ।

कर्त्तव्यं कफजेप्येतत्स्वेदाविम्लापने त्वाति ।

कफोत्थेप्येतद् वातगलगडोक्त चिकित्सितं कार्यं । किंतु स्वेदाविम्लापने चात्यर्थं कार्ये ।

लेपोजगंधातिविपाविशल्यासविपाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुंजालानुशुकाब्हांश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

कफजे गलगंडेऽजगधादयः पलाशक्षारनिश्चोतकल्किताः लेपः ।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपंचकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननावनादीश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

हठो मिमिणिस्तस्य क्षार गोमूत्रे शृतं पक्त्वा क्षारन्यायेन पिबेज्जलेन । पेणालोडने वारीति वचनात् । किंभूतः सन् । कोद्रवभुक् । वत्सकादिभिर्वा तैलं साधितं हितम् । कफघ्नान् धूमकादीन् शीलयेत् ।

भेदोभवे शिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

भेदोभवे गलगंडे शिरां विध्येत् । कफघ्नं च विधिं सेवेत् । असनादिचूर्णं चैनं प्रातर्गोमूत्रेण पाययेत् ।

अशाती पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

अजाती सत्यां पाटयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत् ।

मुखपाकेषु सक्षीद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥

क्रयितास्त्रिफलापाठामृद्धीका जातिपल्लवाः ।

निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽध्या ॥ ७४ ॥

मुखपाकेषु समाश्रिता मुखधावनाः कथितास्त्रिफलादयः प्रयोज्याः ।
अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेभ्या मुक्त्वा निष्ठीवेत् । कुठेरादिर्गणो वा
हरीतकवंगोक्तो भक्षयित्वा निष्ठेभ्यः ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टेलाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

मुखपाकेऽनिलान् कृष्णादयः प्रतिसारणम् । वातघ्नैः सिद्धं तैलं कवले
नस्ये च हितम् ।

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नो विधिः कफे च कफघ्नत् ।

लिखेच्छास्त्रादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिणाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

पिटिकाः कठिणाः स्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत् ।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

सन्निपाते सन्निपातोद्भवे मुखपाके यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात् ।

नवेर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः काथो गंडूष इष्यते ।

गुडूचीनिंबकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यंगास्तथाचरेत् ।

अर्बुदे नवोत्थेऽसंवृद्धे छेदिते च प्रतिसारणम् स्वर्जिकादिभिः काथो
गंडूष इष्टो गुडूचीनिंबकल्कोद्भवो मधुतैलयुक्तस्तथा यवान्नभोजी तीक्ष्ण-
तैलनस्याभ्यगानाचरेत् ।

वमिते पुतिवदने धूमतीक्ष्णं सनावन ॥ ७९ ॥

समंगाघातकीरोमफलिनीपद्मकैर्जलम् ।

दालर्षं वदन्स्यात्शूर्णिर्नैस्वर्ण्यैः ॥

शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

पूनिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्यं च तीक्ष्णं प्रयोज्यं । समंगादि-
जलेन वदनस्यातः क्षालयेत् । एतैरेव मुखातरं चूर्णनैरवचूर्णयेत् । शीनादौ-
पकुशोक्तं च नस्यादिकमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्टचाव्हसिद्धार्धकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावसूकवृक्षाम्लकाम्लाम्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बवाम्रघनंजयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।

कायेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता भ्रंति मुखेन नित्यं कंठीष्ठताल्वादिगदान् सुलुच्छ्राव् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोपगंधान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

त्रिकलादीनां द्रव्याणां कायेन घनत्वं गतेन तच्चूर्णेन त्रिकलादिरजसा-
न्विता गुटिकाः कार्याः । ता मुखेन नित्यं धारिताः कठादिरोगान् दाह-
णानपि घंति । विशेषेण रोहिणिकादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एताः ।
अम्लाम्रिमवेतसोम्लवेतसः । अत्राद्ये वृत्ते उपजाती । अंत्यमिद्रव्या ।

खदिरतुलामंजुघटे पक्ता तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चंदनजोगककुंजुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुरोध्रद्राक्षामंजिष्ठाचोचपद्मकविडंगैः ।

सृक्कानतनस्रकटुफलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतंगैः ॥ ८५ ॥

तैलमस्यं विपचेत् कर्पाशैः पाननस्पगंडूपैस्तत् ।

हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गांध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ८६

खदिरपलशतं जलद्रोगे पक्ता पादावशेषितेन जलेन पिष्टैश्चंदनादिभिः
कर्पाशैस्तलमस्यं पचेत् । तच्च पाननस्पगंडूपैरास्ये धारितं सर्वान् रोगान्
गित्वा गृध्रदशीं दृष्टिं वराहतुल्यां श्रुतिं विधत्ते । आर्या गीतिः ।

उद्धर्तितं च अपुत्राटरोध्रदार्योध्रिरम्यक्तमनेन वक्रम् ।

निर्व्यंगनीलीमुलदूपिकादि संजायते चंद्रसमानकांति ॥ ८७ ॥

प्रपुत्राटादिभिरुद्धितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यंगादिरहितं चंद्रतुल्य-
काति संजायते । उपजातिः ।

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्कारसेऽस्मिंश्च पलार्धिकैः ।

खदिरजंबूयष्ट्यानांताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः । ८८ ॥

नीलसहचरात्पलशतं जलघटे पक्ता तस्मिन् रसे द्विकार्पिकैः खदिरा-
दिभिः कल्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलमस्थं विपाचयेत् । तन्मुखेन धारितं
सर्वमुखरोगट्टत् । विशेषेण दंतपक्तेश्चलायाः स्थैर्यकृच्च । शालिनी ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशोषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वाथनाद् घने ॥९०॥

आक्षिकं क्षिपेत्सूक्ष्मं रजः सेव्यांबुपत्तंगैरिकम् ।

चंदनद्वधरोध्रपुंड्राव्हे यष्ट्याव्हलाक्षांजनद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजौगकम् ।

मुस्तमंजिष्टान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमंगाश्च शीते तस्मिस्तथा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलां सहलवंगकंकोष्ठकाम् ॥ ९३ ॥

स्फटिकशुभ्रमुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेत्ततः ।

कारयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्रदापहाः ॥ ९४ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले तुलां चारिमेदसो वल्काञ्जलघटचतुष्टये पचेत् ।
पादावशेषिते पूते तस्मिन् पुनःक्वाथनाद् घनीभूते कार्पिकाणि सुश्लक्ष्णचूर्णा-
नि सेव्यादीनि क्षिपेत् । अस्मिन् शीते ज्ञातीपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपे-
त् । श्रेष्ठतमो ज्वलकर्पूरकुडवं घात्र क्षिपेत् । अनन्तर गुटिकाः कारयेत् ।
एताः सदा मुखे धार्या सर्वमुखरोगहराः ।

काथीपधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनया ऽनयैव ।

सर्वास्वरीगोद्धृतये तदाहुर्दंतस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥९६॥

काथीपधयोः खदिरसारारिभेदसोर्व्यत्ययोर्वेपरीत्यभरिभेदसो वल्कला-
द् द्वे तुले प्रयोज्ये । खदिरसारान्तुला । अन्यत्सर्वं पूर्ववदेयं तैलं पचेदन-
यैव कल्पनया तत् तैलं सर्वमुखरोगघ्नं । दंतस्थिररुचेदमेव प्रधानमाहुः ।
इंद्रवजा ।

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिभेदसा प्रथितम् ।

अनु शीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥९६॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैतदारिभेदसा प्रथितं । द्यमप्येतत्प्रतिदिनम-
भ्यस्तं स्वस्थस्यापि द्विजदाढर्मकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदावीयवासात्रिफलाकपायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वाभयान् वक्रगतान्निहंति ॥९७॥

क्षुद्रादिभिः कपायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्वमुखरोगान् हंति ।
इंद्रवजा ।

पाठादावीत्वक्कुष्टमुस्तासमंगातिक्तापीतांगारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दंतमांसार्तिकंडूपाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥९८॥

पाठादीनां चूर्णः क्षौद्रयुतो दंतमांसार्त्वादीनां घर्षणेन नाशनः ।
वैश्वदेवी ।

गृहधूमताक्षर्यपाठाव्योपक्षाराग्न्ययोवरातेजोवहैः ।

मुखदंतगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥९९॥

गृहधूमादिभिश्चूर्णः समाक्षिकः कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः । आ-
र्या गीतिः ।

दावीत्वक्सिंधूद्रवमनःशिलाप्यावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दंतास्यगलामये समध्वाज्यः ॥ १०० ॥

दाव्यादिभिः पीतकाख्यश्वूर्णो दत्तायामये समधुघृतो धार्यः ।
गीतिरार्यो ।

द्विक्षारधूमतरापंचपट्टव्योपवेच्छगिरिताक्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयत्री रसक्रियेषा ॥ १०१ ॥

द्विक्षारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्वा एषा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी
भवति ।

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां पथ्यानां जलमिशिकुष्टभावितानाम् ।
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः २

गोमूत्रकायेन विलीनशरीराणां पथ्यानां बालकशतपुष्याकुष्ठैर्भावितानां
भक्षयितार नर स्वल्पा अपि रोगा न स्पृशति । अनर्थाः श्रोतार नृपमिवे-
त्युपमालकारः । महर्षिणी ।

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याव्हराजद्रुमचंदनैश्च काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ३ ॥

सप्तच्छदादिभिः काथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

पटोलशुंठीत्रिफलाविशालान्नायंतितित्क्वाद्विनिशामृतानाम् ।

पीत. कपायो मधुना निहंति मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ ४ ॥

पटोलादीनां कपायो मधुमान् पीतो मुखेऽवस्थितो गडूषो धारितो मु-
खगदानशेषान्निहति ।

स्वरसं कथितो दाव्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीव्रणापह ॥ १०५ ॥

दाव्या रस. कथितो घनीभूतः सगैरिकसौद्रो मुखस्यो वक्रपाकादिभः ।

पटोलनिबयष्ट्याव्हराजाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

पटोलादीनां पृथगेवं प्रकल्पनाकार्या ।

खदिरायोवरापार्थमदयंत्यहिमारकैः ।

गंडूषोऽनुसृतैर्धीर्यो दुर्बलद्विजशांतये ॥ १०७ ॥

खदिरादिभिर्जलशृतैर्गंडूषो द्विजदाढर्षकृद्धार्यः । अहिमारकोऽरिमेदकः ।

मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्तभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यतस्तस्माद्देनोस्तेषां दुष्ट
रुधिरं पुनः पुनर्विस्त्रावयेत् ।

• कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतिक्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

कायशिरसोर्विरेकादिक बाहुल्येन तेषां शस्तं । कफरक्तहर च यत्कर्म
सत् शस्तं ।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोपितैरपस्त्रेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

तेषां मुखदतरोगाणां भक्तं भोजनं यवतृणधान्यं क्षारोपितैः क्षारोदके
उपितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः कृता यूषा भक्ष्याश्च हिताः श्लेहरोहिताः । अन्य-
दपि श्लेष्मनाशाय भवति तदत्र शस्तं ।

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वासितमपि निरुंधंते प्रमादवतः ।

कंठामयाश्चिकित्सितमतोऽदृतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

प्राणपवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमादवतः श्वासमापि निरुंधंति यतः ।
अतोऽस्माद्देतोस्तेषु रोगेषूपक्रमं प्राग् निदधीत । आर्याश्वतसः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मुखरोगमतिषेधो नाम द्वाविं-
शोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममाप्त शिरोरोगविज्ञानमाह ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुपारांचुकीडातिस्वमजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यंबुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाम्भ्यंगद्वेषाघः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगंधदुष्टामभाप्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयंत्यामयान् दोषाम्

धूमादिभिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा ।

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निःकृप्येत इवाक्षिणी ।

घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इवमुच्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यतिशिराजालं कंदराहनुसंग्रहः ।

प्रकारासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्ब्रधारासमौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयम्

तत्र तेषु मध्ये वातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादयः स्युः । तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीचेति घूर्णस्तुदादिः । अगमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

अर्द्धं तु मूर्ध्नः सोर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।
 अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।
 स्वेदोक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अद्वै तु शिरसोर्द्धावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव चिकित्सित विनोपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचन कर्णं वा हन्यात् । शिरोभितापेत्यादि । शिरसोभितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायन ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्ने गुरुस्तिमितशीतता ।
 शिरानिस्पंदतालस्यं रुग्मदान्हचधिका निशि ॥ १० ॥
 तंद्राशूनासिकूटत्वं कर्णकंडूयने वमिः ।

कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः स्युः । दिवा पीडा मदा भवति । विभावर्यामधिका तथा तद्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

रक्तोद्भवे मूर्द्धतापे पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

संकीर्णर्भोजनैर्मूर्ध्नि छेदिते रुधिरामिषे ।
 कोपिते सन्निपाते च जायंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ १२ ॥
 शिरसस्ते पिबंतोन्नं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।
 चित्तविभ्रंशजननीज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥
 रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।
 कपाले तालुशिरसो कंडूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥
 ताम्राच्छसिचाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ।

संकीर्णैराहारैः शिरसि क्लृदिते रुधिरे मासे च सन्निपाते च कोपिते
कृमयो मूर्ध्नि जायन्ते । तेच मूर्ध्नो रक्तं पिबतो दारुणाः पीडा मनोविभ्रंशका-
रिणीर्जनयन्ति ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कंडूयायाः स्युः ।
तथा ताम्राच्छसिघाणकत्व कर्णनादश्च कृमिजे स्यात् ।

वातोल्बणाः शिरः कंपं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १६ ॥

वाताधिका दोषाः शिरःकंपं शिर कंपाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सशोणितैः ।

तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शंखकः ।

त्रिरात्राञ् जीवितं हंति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शंखे शोफोऽतिदाहादयश्च स्युः । स च शं-
खकस्तिक्तास्यः पीतवर्णमुखः क्षिप्रकारी च स्यात् । तिक्त तिक्तस्वादमा-
ख्यं यस्मिन् शंखके सः । एवमन्यदपि योज्यम् । स चानुपक्रातस्त्रिरात्रेण
जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितः सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न
सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शंखाक्षिभ्रूललाटेपु मारुतः ।

रुजं सस्यंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमध्यान्हं विर्वाधिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।

अव्यवस्थितशीतोष्णमुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स

पित्तानुबद्धो मारुतः शंखादिषु रुजं सस्यंदनां कुर्यात् । किंभूतां रुजं ।
अनुसूर्योदय उदयो यस्याः सा ता । आमध्यान्हं मध्यान्हं मर्यादीकृत्य व-
र्द्धनशलासा पीडां कुमुदाक्षित्वापि, पित्तोष्ण, । तस्याऽऽतिशयशीतोष्णमुखा, ।
अतो मध्यान्हात् परं शमं गच्छति । स इत्येवं सूर्यावर्त उक्तः ।

- इत्युक्त्वा दशरोगाः शिरोगताः ।

दर्शते मूर्द्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येवं च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

शिरस्येव कपाले नव रोगा भणिष्यन्ते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।

सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षिकम् ॥ २१ ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तसवर्णः कायसमान-
वर्णो जायते । तमुपशीर्षिकाख्यं रोगं जानीयान् ।

यथादोषोदयं ध्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रधीन् ।

पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं ध्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः ॥ २२ ॥

कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंपिकाः ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकफलरूपाः पि-
टिका अरुंपिकाः स्युः ।

कंडूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥

मुसूद्मं कफवाताभ्यां विद्याद्वारुणकं तु तत् ।

कंडूादिवृत् त्वचः स्फुटनं मुसूद्मं यत् तद्वारुणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम् ॥ २४ ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।

रोमकूपान् रुणत्थस्य तेनान्येषामसंभवः ॥ २५ ॥

तदिद्रलुप्तं रूढर्चा च प्राहुश्चानेति चापरे ।

पित्तं वातेन सह मूर्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति । ताः

श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणद्धि । तेन कारणेनास्येंद्रलुप्तवतोऽन्येषां
श्लेष्मामनुत्पत्तिः । तदेतदिन्द्रलुप्तं रुढ्यां चाचेत्यन्य आहुः ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेरुत्पत्तिः । किंतु खलती क्रमेण केशानां यातो
न त्विन्द्रलुप्त इव सहसा ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता ।

कफादनत्वग्वर्णांश्च यथास्वं निर्दिरोत् त्वचि ॥ २७ ॥

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।

दग्धाग्निनेव निर्लोभा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

सा खलतिर्वानादग्निदग्धाभा स्यात् । पित्तान् त्विन्नशिरावृता स्यात् ।
कफेन घनत्वक् । त्वचि वर्णांश्च यथादोष निर्दिशेत् । सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः
सर्वलक्षणा खलनिः । नखप्रभाऽसावसाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्यरोमरहि-
वा सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमकोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

केशान् सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ २९ ॥

शोकादिभिरुद्भूतः शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहितः केशान् पचति । भतः
पलित जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं शावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।

पित्तात्सदाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥

स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।

तच्च पलितं वातात् स्फुटिताद्दिगुणं स्यात् । पित्तेन सदाह पीतवर्णं ।
कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूल सुशुक्ल च । सर्वैस्तु दोषैः संकीर्णलक्ष-
णं विद्यात् ।

शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

शिरोरुजोत्थं चापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात् ।

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

खलतिः सन्निपातेनासाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि ।
दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति प्रागुक्तमेवेदं तु वचन स्पष्टार्थमेवेति मन्ये ।
तथा सन्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षंते रसायनम् ॥ ३२ ॥

शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षंत इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ।

घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥

भापान् मुद्गान् कुलत्थान्वा तद्वत्सादेत् घृतान्वितान् ।

तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥

पिंडोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यरुता हिताः ।

वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

अभ्यक्तशिरा रात्रौ घृत विवेत् । पश्चादुष्णं क्षीरं विवेत् । मापादीन्
घृतान्वितान् खादेत्तद्वदुष्णपयोनुपः सन् तिलानां तैलं कर्कं वा क्षीरेण
सह पाययेत् । पिंडस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृता हिताः ।
वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितम् । श्लिग्धं च नस्यादि-
कं हितम् ।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥

क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥

वरणसैर्षकेत्यादिगणे जर्जरिते क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् । तन्क्षीरावशिष्टं
शितीभूतं मथित्वा सारमाहरेत् । अनतरं तद्भूतं मधुरद्रव्यैः पक्वं नस्यं
श्रेष्ठम् ।

वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।

अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्वं सशर्करं पेयम् ।

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥

नस्यमुष्णांबुपिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहम् ।

कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजाघ्नं नस्यम् ।

शर्कराकुंकुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥

प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचंदनैः ।

वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नयसेचयेत् ॥ ८ ॥

इत्यशांतौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

शर्कराकुंकुमशृतं सर्पिः पित्तासृगुत्थे हितम् । कुष्ठादिभिः सघृतैः प्र-
लेपः । कुटिलं तगरम् । अस्मिन्श्च वातोद्रेकभयात्सोदितं नासेचयेत् । एव-
मप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः । कफे च यथोक्तमुष्णमिष्टम् ।

अर्द्धीवभेदकेप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥

अर्धावभेदकेप्येषा एव क्रिया दोषान्वयादोषानुरोधाच्च यथास्वं कार्या।

शिरिषवीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।

स्थिरारसो वा लेपे तु मपुत्राटोऽम्लकालिकतः ॥ १० ॥

शिरिषवीजादिभिर्नस्य स्यात् । शालिपर्णाकायो वा नस्यम् । मपुत्राट-
वीजमग्लेन पिष्ट लेपः ।

सूर्यावर्ते तु तस्मिस्तु शिरयापहरेदसृक् ।

सूर्यावर्तेष्वेव एवोपक्रमः । तस्मिंश्च शिरया रक्तं स्नावयेत् ।

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥

शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ।

जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

मूर्धाभितापे पित्तसभवे स्निग्धस्य सतः शिरा मोक्षयेत् । तथा शिरोमु-
खालेपादयः शीता हिताः । जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेप्येतत् प्रत्याख्याय च शंखके ।

रक्तजेप्येतच्चिकित्सित कार्यम् । शंखके च प्रत्याख्यायैव एवोपक्रमः
कार्यः ।

श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥

स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।

शस्यंते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा शिरोऽभितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् । स्वेदादयो
रूक्षादिद्रव्यैः शस्यते । उपवासश्चात्र हितः । निचये मिश्रमाचरेत् । स-
न्निपाने मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छति जंतवः ।

मत्ता शोणितगंधेन निर्याति घ्राणवक्रयोः ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

कृमिजे शोणितं नस्यं देयं । तेन शोणितेनास्य ज्वनवो गृह्णति ।
रक्तगधेन च मत्ता घ्राणेन वक्रेण च निर्गच्छति । अनन्तरं तीक्ष्णनस्यधू-
माभ्यां तेषां कृमीणां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडंगस्वर्जिकादंतीहिङ्गुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥

कटुनिर्वेगुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

विडंगादिभिः साधितं सर्पपतैल निश्रतैलमिङ्गुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक्
पृथक् नस्य दितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

कृमिजिद् विडमजामूत्रेण द्रुतं नस्ये ममुक्त कृमिजित्स्यात् ।

पूतिमत्स्ययुतेः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।

पूतिमत्स्यान्वितैर्नस्यद्रव्यैर्धूमं कुर्यात् ।

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्द्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥

अत्र च रक्तं न विस्त्रावयेत् । कुतो हेतोरित्याह । कृमिभिः पीतरक्त-
त्वात् ।

वाताभितापविहितः कंषे दाहाद्धिना क्रमः ।

कषे वाताभितापोक्तौ विधिर्दाहादिना ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥

वातव्याधिक्रियां पके कर्मविद्रधिचोदितम् ।

उपशीर्षके नवे जन्मोत्तरं वाते वातव्याधिधिक्रितितं कुर्यात् । पके
विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ।

आमपके यथायोग्यं विद्रधीपिटिकावुदे ॥ २० ॥

आमे पके च विद्रधी पिटिकायामवुदे च यथारसं कर्म कुर्यात् ।

अरूपिकाजलौकोभिर्द्दृतास्ता निववारिणा ।

सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिपेदश्वशरुद्रसैः ॥ २१ ॥

पटोलनिवपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।

गोमूत्रजोर्णपिण्याककुकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥

अरूपिका जलौकोभिर्निःस्रुतरक्ता निवजलेन सिक्ता वाविदाशरुद्रसैः
प्रभूतलवणैर्लिपेत् । पटोलनिवपत्रैर्निशाञ्चितैः सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा ।
कुकवाकुः कुकुटः ।

कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

रूपिकालेपनं कंठूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥

कुष्ठं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रूपिकालेपनं कंठूदिहितम् ।

मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।

वचारूपिकयोस्तैलमभ्यंगः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

मालत्यादिप्रसाधितं तैलं वचारूपिकयोः क्षुरघृष्टयोरभ्यंगः ।

अशातौ शिरसः शुल्घ्यै यतेत वमनादिभिः ।

अशातौ सत्या मूर्धः शोधनाय वमनादिभिर्घतेत ।

विध्येच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥

नावनं मूर्ध्नि वस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।

प्रियालबीजमधुककुष्टमापैः ससर्पपैः ॥ २६ ॥

लाक्षाराम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ।

कोरद्वृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

दारुणके लालाद्यां शिरां विध्येत् । मृगां शुद्धिं नस्य मूर्ध्नि वस्ति च
शीलयेत् । प्रियालादिभिः समाक्षिकैर्लेपयेच्च लाक्षादिभिः क्षौद्रमुत्तैलेपः
कोरद्वृणक्षारगलेन प्रक्षालनं हितम् ।

नीलीशिरीषकोरंटभृंगस्वरसभावितम् ।

शेखरक्षतिलरामाणां बीजं काकांडकीसमम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वाजपयसा लोहाच्छिप्तादर्कीशुतापितात् ।

तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पलितांतकृत् ॥ ३६ ॥

नील्यादिस्वरसेन भावितं शोखादीनां बीजं काकांडकीतुल्यं छागदुग्धेन
पिष्ट्वा लोहाल् लिप्ताद् रविरश्मिभिस्तापितात्तैलं शृतं क्षीराक्षिनो नस्यं प-
लितांतकरम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृंगरजसः सौरसाद्रसात् ।

प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥

नस्यं शैलोद्भवे भांडे शृंगे मेपस्य वा स्थितः ।

क्षीरात्प्रस्थेन सहचररसात्प्रस्थेन भृंगराजस्ताम्बुस्थेन सुरसारसात्प्रस्थे-
न तैलस्य कुडवः पक्वो मधुयष्टीपलयुतः शैले भांडे मेपशृंगे वा स्थितो
नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णापिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥

उत्पाठ्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

दुग्धिकाकरवीरकी क्षीरेण सूक्ष्मापिष्टौ पलितमुखाट्य वत्स्थाने देयी
पलितपौ ।

क्षीरं प्रियालं यष्ट्याब्धं जीवनीयो गणास्तिलाः ॥ ३९ ॥

रुग्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरी लोमवलीहितः ।

क्षीरादयो वक्त्रस्य लेप इद्रलुप्तवलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्माकिंजल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥

बृंहयेद्य रजेचैतत् केरान्मूर्द्धप्रलेपनात् ।

तिलादिकं शिरःप्रलेपनान् केरान् रजेन् पुष्पीयाश्च ।

मांसी कुष्टं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥१॥
 क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।

मांस्यादीनि क्षीरपिष्टानि पर केशसवर्धनानि ।

अयोरजो भृंगरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ १२ ॥

स्थितमिक्षुरसे मांसं समूलं पलितं रजेत् ।

लोहचूर्णादिकमिक्षुरसे मांसं स्थितं समूलं पुलितं रजेत् ।

मापकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोपिता ॥ १३ ॥

लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् ।

मापादिभिर्व्यागूस्त्रिदिवसोपिता लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रं-
 बयेत् । किंपुनः पलितं न हन्ति ।

प्रपौडरीकमधुकपिप्पलीचंदनोत्पलै ॥ १४ ॥

सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यजनेन च ।

सर्वान् मूर्द्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १५ ॥

प्रपौडरीकादिभिर्धात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यजनेन च सर्वान् शिरो-
 रोगान् हन्ति । शीलितं पलितानि च हन्ति ।

वरीजीवंतिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ १६ ॥

शतावरीजीवतिकाद्येन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमकं पचेत् । तन्नस्येन स-
 र्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

मयूरं पक्षपित्तात्रपादविट्पुंडर्वाजितम् ।

दशमूलबलारात्नामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ १७ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ १८ ॥

तदभ्यासीकृतं पानं वस्त्यभ्यंजननावनैः ।

मयूर पक्षादिवर्जितं त्रिपलप्रमाणे दशमूलादिभिर्गुतं जले पक्वा तस्मिन्
जले क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत् । एतन्मायुराख्य घृतम् । कन्कितैर्मधुर-
द्रव्यैरभ्यस्तम् सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् पानादिभिरभ्यस्त तद्दृतं सर्वजत्रूर्ध्वरो-
गजित् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ।

जीवंतीत्रिफलामेदामृद्धीकादिपरूपकैः ॥ ५० ॥

समंगाचविकाभार्गीकाशमरीककटाव्हयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥

मृणालात्रिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।

शतावरीविदारीक्षुवृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥

दूर्वाश्वदंष्ट्रूर्पञ्जकशृंगाटककसेरुकैः ।

रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ॥ ५३ ॥

पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।

मधूकाक्षोटवाताममुंजाताभिपुकैरपि ॥ ५४ ॥

महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।

धात्विद्वियस्वरभ्रंशश्वासकासारिदितापहम् ॥ ५५ ॥

योऽन्यसृक्षुक्रदोषेषु शस्तं बंध्यासुतप्रदम् ।

एतेनैव क्वायेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षीरेणैभिर्जिवंत्या-
दिभिः कल्कैः कार्पिकैरेतन्महामयूरमायुराहुणैरधिकं धात्वादिभ्रंशम च ।
योऽन्यादिदोषेषु शस्तम् । बंध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति मकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

मुषिकादिभिरेव कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकात्रिंशत्तद्वयम् ।

परस्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

अत्रूर्ध्वानां रोगाणां दातद्वयमेकात्रिंशदधिकमन्योऽन्वयमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधः शासमृषयः पुरुषं विदुः ।

मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शास मुनयश्च यस्मात् पुरुषं जानन्ति तस्मान्मूलापहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।

तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

यस्मादास्मिन्नुत्तमांगे सर्वेन्द्रियाणि यतश्चान्न प्राणाः संश्रितास्तरमादुत्तमांगस्य रक्षायां यत्नयता भाव्यम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरण्यदत्तविरचितायागष्टांगहृदयटीकायां सनांगमुदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पंचविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममात् व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याधिख्यासुराह ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निनागंतुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निनी दोषैः शरीरोत्पैरागंतुर्नाहरेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तीरनाधिष्ठितः ।

व्रणो द्विःप्रकारो निजांगतुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीर-
दोषैर्भवति । आंगतुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैर-
नधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नविसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पांडुता काण्ड्यं पूतिपूयपरिस्तुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्त्रायुच्छन्नतोत्संगितातिरुक् ।

संरंभदाहश्वयधुकंडूदादिभिरुपट्टतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबंधश्च विद्याहुष्टव्रणाकृतिम् ।

संवृतत्वादि यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विधात् ।

स पंचदशधा दोषैः सरक्तैः

स पंचदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः । संसर्ग-
जास्त्रयः । सन्निपातेनैक इति । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश ।
रक्तेन केवलेनैक इति पंचदश । ननु प्रागभ्यधायि । शूलं नर्तेनिलादाहः
पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रक्तोरक्ताच्च पाकः स्यादित्यादि । तदिहैकदोष-
वत्त्वं द्विदोषवत्त्वं रक्तरहित्वं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहृतं स्यात् । अत्रोच्यते
काससंभ्रामिषदन न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषान्तरस्यानु-
बंधत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुमारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति । नात्र पूर्वापर-
व्याहृतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकांशुतुल्यतन्वल्पसंस्तुतिः ॥ ६ ॥

निर्मासस्तोदभेदादचो रूसश्चटचटायते ।

तेषु मध्ये मागताच्छानादिगुणो मस्त्रादितुल्यतन्वल्पत्रिधावस्तथा नि-
मांसादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिंगलः ॥ ७ ॥

मूत्राकिशुकभस्मांबुतैर्लोभोष्णबहुस्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

पित्तेन व्रणः क्षिमोद्भवः पीतादिगुणो मूत्रादिसदृशक्हुस्त्रावः क्षारोक्षित-
तुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पांडुः कंडूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोल्परुक् ॥ ९ ॥

कफेन पांडुः कंडूयुतो बहुशुक्लघनस्त्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्ना-
युशिराजालस्ततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्भिरेत् ।

वाजिस्थानसमो गंधे युक्तो लिंगैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूय स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गधेन तथा
पैत्तिकैर्लिंगैर्युतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसंकरात् ।

द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां संकरात् ससर्गजादीन् विद्यात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपेटिकः समः ॥ ११ ॥

किंचिदुन्नतमध्ये वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

जिह्वाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगामिपरिरास्नायुसंध्यस्थोनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाभिवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।

तथास्फिकृपायुमेद्दोषष्टष्टांतर्वरुगंडगः ॥ १४ ॥

सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यो वृत्तादिगुगस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः ।

कृच्छ्रसाध्योक्षिदशननासिकापांगनाभिषु ।

सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।

भगंदरोतर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्टिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सित्थ्यंति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥

फेनादिवहः शल्ययुक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगंदरोऽतर्मुखस्तथा कट्य-
स्थिसंश्रितस्तथा कुष्टिमतादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सित्थ्यंति । तथा येषां
व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सित्थ्यंति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ।

विसर्पज्वरादिमतां व्रणा नैव सित्थ्यंति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तु-
लुगदर्शने व्रणो न सित्थ्यति ।

स्नायुक्तेदाच्छिराच्छेदाद् गांजीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविपत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याबंधादतिस्नेहाद् रीक्ष्याद्दोमातिवद्वनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।

अद्यपानादिवास्वापाद् व्यवायाद्वात्रिजागरात् ॥ २१ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

स्नायुक्तेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिद्ध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥

स्थिराश्चिपिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ।

यस्य कपोतवर्णाभाः प्रक्लेदवर्जिता अंतास्तथा चिपिटिकावंतोऽग्लानिमां-
गास्तं व्रणं रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥

योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्राशु प्रशाम्यति ।

अत्र च व्रणे शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नमूर्धमधो वा शोधनं वमनं
विरेचनं वा योज्यं । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं तु शोफावस्थस्य संततम् ॥ २४ ॥

दोषाग्निराग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

शोफावस्थस्य सततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन शीतोपचारेण कृतेन
सता दोषाग्निराग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विपयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदमृक् ।

दुष्टात्तेपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकप्रभृतिभिरसं हरेत् । यतो
दुष्टरक्तेऽपनीने सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

द्वते द्वते च रुधिरे मुशीतेः स्पर्शवीर्ययोः ।

सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥

शतधीतवृतोपेतैर्मुहुर्न्यैरशोपिभिः ।

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाम्यंगाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

पुनः पुनः स्नाविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुश्ल-
क्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैर्नतु पर्णुपितैस्तथा क्षीरादिद्रवैः शतधीतवृतवृत्तैर्मुहु-

रपरैरशोषिभिलेपो हितः प्रतिलोमं नवनलोमं सेकाभ्यंगाश्च पूर्वोक्तैः कृता
हिताः ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थछक्षवेतसवल्कलैः ।

प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।

स्तृतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥

आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।

भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टाद्दाहरुग्वराः ॥ ३१ ॥

वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्तृतरक्तानां शोफानां
व्रणानामपि चेदृक्स्वरूपाणां कुट्टितघृतादिसंस्तृतानूपमासाद्यैः स्वेदो
हितः । अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दा-
हरुजायाः ।

स्थिरान् मंदरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

विम्लापनार्थं मृद्रीयात् तैलेनांगुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

शोफान् स्थिरानल्पपीडान्वातकफघ्नैः स्नेहैर्नक्षयित्वा स्वेदयित्वा च
पशुनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् । तैलेनांगुष्ठकेन वा मलयेत् ।
यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते सचेन्नैयं ततस्तमुपनाहयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमशुते ॥ ३४ ॥

एव कृते यदि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् । तथा कृते
तान्यविदग्धः शोफं सन् शान्तिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु पचयेत् ।

सकोलतिलवह्नीमा दध्यम्ला सक्तुपिंडिका ।

सकिण्वक्रुष्टलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

वदरादियुता सक्तुपिंडिकाऽग्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उप-
नाहे श्रेष्ठा ।

सुपक्वे पिंडिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।

दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

शोफो सुपक्वे प्राथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य
नरस्य दारणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।

क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

गुग्गुल्वादीनि तथा क्षारौषधानि क्षारविध्युक्तानि क्षाराश्च पक्वशोफवि-
दारणं स्यात् । गोदंतो हरितालं ।

पूयगर्भान्णुद्धारान् सोत्संगान्मर्मगानपि ।

निःस्त्रेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्संगान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः
परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यंतं समुपेक्षत प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालिपेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यत समुपेक्षत । मुखे चैनं ब्रगं नालिपेत् ।
तथा च एउ दोषः प्रसिच्यते निर्याति ।

कलाययवगोभूममापमुद्गहरेणवः ।

द्रव्याणां पिच्छलानां च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

कलायादयः पिच्छलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च मपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।

भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

सप्तसु क्षालनादिषु क्षालनमालेषो घृतं तैलं रसक्रियाचूर्णौ वर्ति
श्वेति सप्त । तेषु सुरसादिरारग्वधादिश्वेति दुष्टव्रणे भृशं योज्यौ तथा
मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं काथः पटोलीनिवपत्रजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिवपत्रजः काथः क्षालने हितः । विशुद्धे
तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः काथः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याहत्रिवृद्धंतीनिशाद्धयम् ।

निवपत्राणि चालेपः सपटुव्रणशोधनः ॥ ४३ ॥

पटोलादिभिलेपः संधवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् संधिमर्मगान् ।

कृतया त्रिवृतादंतीलांगलीमधुसंधवैः ॥ ४४ ॥

व्रणान् सूक्ष्ममुखान्संधिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशो-
धयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं रीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

पित्तादिकान् शीतैर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गंभीरे व्रणे उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगंधाबलातिलैः ।

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥

मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ।

व्रणे शुष्काल्पमाप्ते गभीर उत्सादनं हितं । न्यग्रोधादिभिस्तथा मांसाद्दानां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् । यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्द्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोव्हालपुरात्रिकैः ।

व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितं ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥

व्रणान्सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा ।

उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठुदुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्त्रवंतोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥

छिन्नाश्च संघयो येषां ययोक्तैर्ये च शोधनैः ।

शोध्यमाना न शुत्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्त्रवंतो ये चान्ये रक्तवाहिनो येषां च संघय-छिन्ना ये च ययोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति । तेऽग्निकर्मणा शोध्याः स्युः । यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणे योज्यं ।

अश्वगंधारुहारोर्धं कटूफलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥

समंगाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

अश्वगंधादिकं व्रणरोपणं परं ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९३ ॥

कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।

अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समभुक्तं संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकपायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९४ ॥

सक्षौद्रनिवपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ९५ ॥

एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् । स माक्षिकनिवपत्राभ्यां युतस्तिलकल्कः परं शोधनं । पूर्वाभ्यां क्षौद्रनिवाभ्यां सर्पिषा चासौ तिलकल्को युतः शीघ्रसरोहणः स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छंति तद्विदः ।

केचिद्ब्रणस्वरूपाभिजा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छति ।

सास्त्रपित्तविपागंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ९६ ॥

क्षीररोपणमैपज्यसृतेनाज्येन रोपयेत् ।

रौपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ९७ ॥

सास्त्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरोपणद्रव्यपकेन घृतेन रोपयेत् । रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोघ्राभयासर्जिसिद्धूरांजनतुत्थकम् ।

चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ९८ ॥

काच्छगादिकं सौराष्ट्रीमृतसूक्ष्मरजीकृतं तैलं मदनैर्युक्तं श्रेष्ठं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।

समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुंधराश्वत्थजंबूकट्टफलरोधनैः ॥ ९९ ॥

त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

ककुभादिजैश्वर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृह्णति ।

लाक्षामनोव्हामंजिष्टाहारेतालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥

प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्बिगुद्धिकरः परम् ।

लाक्षादिभिर्वृतक्षौद्रसहितो लेपः परं त्वग्बिगुद्धिकरः ।

कालीयकलताभ्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

कालीयकादिभिलेपः सगोमयद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदन्तौतर्भूमं तैलं रसांजनम् ॥ ६२ ॥

रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिष्णुता ।

चतुष्पान्नखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मपी ॥ ६३ ॥

वारणदन्तौतर्भूमं दग्धस्तैलं रसांजनं च लेपो रोमोद्भवकरस्तथैव
लेपपरिष्णुता चतुष्पान्नखादिजा मपी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः रास्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

व्रणिनः रास्त्रकर्मविधिकथितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पंचमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाचौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।

आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥

द्वे पंचमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः । तथा पित्तिके न्यग्रो-
धादिपद्मकादी हितौ । श्लेष्मिक आरग्वधादिः कफघ्नो हितः । मिश्रे तु
मिश्र उपक्रमो हितः ।

एजिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रिया ।

चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथास्वं योग्याः ।

जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादावीनिशासारिवा-
मंजिष्ठाभयसिद्धतुत्यमधुकैर्नक्ताव्हबीजान्वितैः ।

सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः छेदिनो

गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्धयन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

ब्राह्म्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अमयमुशीरमत्र । अनेन सर्पिणा सूक्ष्म-
मुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुद्धयन्ति रोहन्ति चेति । शार्दूलविक्रीडितम् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्पांगसुन्दराख्यायां षष्ठ उक्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पचविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २५ ॥

पचविंशोऽध्यायः ।

व्रणप्रक्रमात्सद्यो व्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्यो व्रणा ये सहसा संभवन्त्यभिघाततः ।

अनन्तरैरपि तैरंगमुच्यते जुष्टमष्टया ॥ १ ॥

घृष्टावरुत्तविच्छिन्नप्रविलंबितपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितं ।

अभिघातात्सहसैव ये सद्यो व्रणा जायते । असंख्यैरपि तैर्बणैः शरीरं
घृष्टमष्टया कथ्यते । तानेनाष्टौ मकारानाह । घृष्टेत्यादि । अथैषामेव लक्ष-
णान्याह ।

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सद्योपं छेदनात् स्रवेत् ।
 अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
 प्रविलंबि सशोषेऽस्थि पतितं पतितं तनोः ।
 सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
 भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिक्लृते ।
 प्रहारपीडनोत्पेषात्सहास्थ्ना पृथुता गतम् ॥ ५ ॥

तेषु मध्ये पृष्ठ लसीकया रक्तलेशेन वा युक्तं स्रवेत् । छेदनात्सद्योपं ।
 तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् । ततोऽप्यवगाढतरं विच्छिन्नं स्यात् । प्रविलंबि
 सशोषस्थि यत् पतितं यच्छरीरात् तत्पतितं स्यात् । सूक्ष्ममुखशल्यविद्धं
 यत्सद्विद्धं कथ्यते । कोष्ठवर्जितं । अन्यकोष्ठे यद्विद्धं तद्विन्नमुच्यते । विद-
 लितं तद् गम्यते यन्मज्जरक्तपरिक्लृते प्रहारादिभिः सहास्थ्ना पृथुता गतम् ।

सद्यः सद्यो व्रणं सिंचेद्यथ यष्ट्यावहसर्पिणा ।
 तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

अथैव व्रणस्वरूपतां ज्ञात्वा सद्य एवेति सद्यो व्रणं तीव्रव्यथं मधुयष्टी-
 पृष्ठेन कोष्णेन सिंचेत् । बलातैलेन वा कोष्णेन पुनः पुनः सिंचेत् ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विमृतस्य च ।
 कपायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

क्षतोष्मणश्च शीतये तत्कालनिर्गतस्य च कपायादयो लेपायाः शस्यते ।

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विरोपतः ।
 मधुसर्पिश्च युंजीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण माक्षीकं सगृह्य युंजीत । तथा
 पित्तघ्नीश्च शीताः क्रियाः हिताः ।

तत्संरंभेषु कर्तव्यमूर्ध्वं ज्ञात्वा शोषणम् ।
 उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

ससंरभेषु व्रणेपूर्ध्वमधश्च शोधनं कार्यं । तथोपवासो विधातव्यः ।
अवस्थावशात् पूर्वोक्त भोजनं हितं तथा प्रततं रक्तस्त्रावणं हितं ।

घृष्टे विदलिते चैप सुतरामिष्यते विधिः ।

तयोर्हृत्पं स्रवत्यस्त्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

घृष्टे विदलिते च एषा पूर्वोक्ता चिकित्सेष्यते । यस्मात्तयोर्घृष्टवि-
दलितयोरस्त्रमल्पं स्रवति । तेन च कारणेन तयोराशु शीघ्रं पाको जायते ।

अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्रायशोन्यत्र विक्षते ।

ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥

स्नेहपानपरीपेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौपधसाधितम् ॥ १२ ॥

अन्यत्र विक्षते बाहुल्येन बहुरक्तं स्रवति । नच पाकं याति । अनन्तर-
मत्यतरक्तस्त्रावात् पवने कुपितेऽतिरुजाकरे सति स्नेहपानादिकं स्नेहवस्ति
च वातहरौपधसाधितं कुर्वीत ।

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।

सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

इत्येव सप्ताहिकः सद्यो व्रणहितो विधिरुक्तः । सप्ताहेन निवृत्त इति
प्राग्बहतेष्विति ठक् । सप्ताहाद्पूर्ध्वं गते शोभे सति पूर्वोक्तं विधिं व्रणम-
तिषेधोक्तं कुर्यात् ।

प्रायः सामान्यकर्मदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

प्रायो बाहुल्येन सद्यो व्रण एतत्सामान्यं कर्म पृथक् पृथक् विशेषेण
कर्म भणियते । घृष्टे व्रणे पीडां प्रागुपशमय्य चूर्णानि योजयेत् ।

कल्कादीन्यवरुत्ते तु

अवरुत्ते पुनर्व्रणे कल्कादीनि योजयेत् ।

विच्छिन्नमविलंबिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥

विच्छिन्ने मविलविनि च ब्रणे सीवन पूर्वोक्तेन विधानेन तथा बधन
पीडन च पश्चाद् योजयेत् ।

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लंबते तु यत् ।

सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं जिपक् ॥ १६ ॥

पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशांतरितेन तत् ।

स्फुटितं लोचनमसाध्य । अस्फुटितं तु यन्नेत्रमविदीर्णं लंबते । तत् स्वे
स्थाने सन्निवेश्याव्याविद्धशिरं पद्मपत्रांतरितेन हस्तेन पीडयेत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥

विपक्वमाजं यष्ट्याब्धजीवकर्पभकोत्पलैः ।

सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

अनंतरमस्यानुरस्य घृतं छाग सक्षीरैर्यष्ट्यादिभिः कल्कैः पक्वं सेचना-
दी हितं यतस्तद् घृतं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ।

गलपीडावसन्नेऽक्षिणं वमनोत्क्लेशानक्षवाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

गलपीडावसन्ने नेत्रे वमनादयः कार्याः प्राणायामो वा । तथा क्षतने-
त्रक्रिया चान् हिता ।

कर्णे स्थानाच्छयुते स्यूते श्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।

कर्णे स्थानाद् भ्रष्टे स्यूते सति तैलेन श्रोतः पूरयेत् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यापि मारुते ॥ २० ॥

समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरम् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां यान्तेऽपि निर्गति सति समं स्थापयित्वा स्यूत्वा
च निरंतरं शीघ्रं बध्नीयात् ।

भाजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥

उत्तानोन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयंत्रितः ।

अत्राजेन घृतेन च परिषेकः श्रेष्ठः । उत्तानः सन् भोजन भुञ्जीत ।
सुयंत्रितश्च स्वप्यात् ।

घातं शाखामु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥

स्यूत्वा वेल्लितबंधेन बध्नीयाद् घनवाससा ।

चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चासंगते व्रणे ॥ २३ ॥

शाखामु हतमातुर तिर्यक्स्थित शरीरे सम्यक्स्थापिते स्यूत्वा वेल्लितबंधेन
घनवाससा बध्नीयात् । असंगते व्रणे चर्मणा गोष्फणाबध्धो विधेयः ।

पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।

प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥

कार्यश्च गोष्फणाबंधः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।

स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥

विलंबिमुष्कस्य पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ प्रवेश्य सीव्येत् ।
कथं तुन्नसंज्ञया सेवन्या । तथा कट्यां पट्टकमासज्य गोष्फणाबंधं कुर्यात् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत । यतः स्नेहसेके सत्यास्मिन् व्रणः क्लिद्यति ।

कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपर्पटैः ।

शिलादावर्धमृतातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

कालानुसार्यादिभिः कल्कैः पक्व तैलं वृषणयो रोपणं ।

छिन्नां निःरोपतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।

बध्नीयात् क्रोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

निःशेषेण छिन्नां शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्त्या क्रोशबंधेन बध्नीयात् ।
अनंतरं व्रणमिवाचरेत् ।

कार्या शल्याहते विद्धे भंगाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोपहते शल्ये वालवर्ति प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुंगस्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुंगस्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।

शिरसः शल्ये निपतिते सति वालवर्ति प्रवेशयेत् । अन्यथा वालवर्ति प्रवेशान्मस्तुलुंगध्वावाद्यायुः क्रुद्ध एनं वणिनं हन्यात् । व्रणे रोहति सत्ये-
 कैकं कच शनैर्नयेत् । आचरमोच्छ्रासादातुरं समुपाचरोदिति वचनान्मस्तु-
 लुंगस्रुतावप्युपक्रममाह । मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य स्तुनावन्थजीवजान्मस्ति-
 ष्कान् खादेत् ।

शल्ये त्दत्तेगादन्यस्मात्स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ ३० ॥

अगादन्यस्माच्छल्ये हते सति तत्र व्रणे स्नेहवर्ति निधापयेत् ।

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्त्रुतशोणिताः ।

सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

ये व्रणा दूरावगाढादिगुणास्ताश्चक्रतैलेन कोल्हकाशुद्रवेन तैलेन सेच-
 येत् । किंभूतेन । सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन क्षितेन ।

भिन्ने कोष्ठे सृजाऽपूर्णे मूर्छात्तट्पार्श्ववेदनाः ।

ज्वरोदाहृत्डाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥

संगोविष्णुत्रमरुतां श्वासः स्वेदोक्षिरक्तताम् ।

लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद् मात्रे च विगंधता ॥ ३३ ॥

भिन्ने कोष्ठे रक्तेन पूर्णे सति मूर्छायाः स्युः ।

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।

आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे रक्तमुद्गमत्यप्याध्मातेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्य-
ते व्यापयते ।

पक्काशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।

नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

पक्काशयस्थे लोहितशूलसहितं गौरवं भवेत् । नाभेरधो भागे शैत्यम् ।
छिद्रेभ्यो रुधिरस्थैवागमनम् ।

अभिन्नोप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।

असृजास्पंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

आशयो भिन्नोऽपि सूक्ष्मैः स्रोतोभिर्लोहितेन स्पंदमानेनाभिपूर्यते । पा-
श्वे मूत्रेण बस्तिरिव ।

तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।

रक्ताक्षं पांडुवदनमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

तेषु मध्येऽतर्लोहितं ब्रणिनं शीतपादं शीतोच्छ्वास शिशिरकरं शीतवक्त्रं
लोहिताक्षं पांडुवदनमानद्धं च वर्जयेत् ।

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रये ।

विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं । पक्काशयगते विरेचनं हितं । निरूहं
च । विगतस्नेहैरुष्णैश्च विशोधनं हितं ।

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।

शुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्संधवंसंयुताम् ॥ ३९ ॥

यवादीनां रसैः स्नेहरहितैरन्नं भक्षयेत् । पेयां संधवान्विता वा पिबेत् ।

अतिनिःस्मृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेद्मृक् ।

अतिनिःस्मृतलोहितो भिन्नकोष्ठो रुधिरं पिबेत् ।

क्लिन्नभिन्नांत्रभेदेन कोष्टभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥

मूर्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।

क्लिन्नांत्रः संशयी देही भिन्नांत्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

क्लिन्नांत्रभेदेन भिन्नांत्रभेदेन च कोष्टभेदो द्विःप्रकार उक्तः । प्रथमे क्लिन्नांत्राख्ये मूर्छादयोल्पाः किञ्चिदेव स्युः । द्वितीये भिन्नांत्राख्येऽतिशयेन बाधकाः स्युः । क्लिन्नांत्रो देही संशयी स्यात् जीवने । भिन्नांत्रो न जातु जीवति ।

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विष्मूत्रमारुताः ।

व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्टे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

यस्य विष्मूत्रमारुता यथायथ मार्गं मासा विगतोपद्रवश्च स नरो भिन्नकोष्टोऽपि सन् जीवति ।

अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।

उत्पंगिलशिरोऽस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥

अत्रमभिन्न निष्क्रांतं प्रवेशनीयमंतरे । नत्वतोऽन्यथा भिन्नमित्यर्थः । अन्येत्वेवमाचक्षते । उत्पंगिलशिरसामकौटडीपेण प्रसन्न भिन्नमध्यंत्र-मवेश्य ।

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपामुभिः ।

प्रवेशयेत्कृत्नखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

अत्र निष्क्रांतं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पिषाऽभ्यक्तं कृत्नखः शनैः शनैः प्रवेशयेत् ।

क्षीरेणाद्रांरुतं गुप्कं भूरिसर्पिः परिहृतम् ।

अंगुल्या प्रमृशोत्कंठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥

तथांत्राणि विशत्यंतस्तत्कालं पीडयन्ति च ।

शुष्कमंत्रं क्षीरेणवीरुनं बहुघृणपरिघृणमंगुल्या गलं प्रमृशेज्जलेनोद्देज-
येत् । तथा एवमंत्राप्यंतः प्रविशति तत्कालं च पीडयंति ।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्टमंत्रमनाविशात् ॥ ४६ ॥

तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।

वेष्टयित्वानुपष्टेन घृतेन परिपेचयेत् ॥ ४८ ॥

पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।

मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोऽश्राधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥

अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयंत्रणाम् ।

व्रणसूक्ष्मत्वादंत्रस्य बहुत्वात्कोष्टमनाविशादंत्रं जठरं तत्प्रमाणेन पाटयि-
त्वा प्रवेशयेत् । यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सति पश्चाद्घृणं सीव्येत् । स्था-
नाद्घृतमंत्रं जीवितं हरति । कुपितं च तदंत्रं पष्टेन वेष्टयित्वा पश्चाद्घृतेन
परिपेचयेत् । अनंतरं चित्रातैलाश्रितं कोष्णं क्षीरं पिबेत् । शकृतो
मृदुकरणाय पवमानस्य च प्रवर्तनाय यथोक्तां च व्रणयंत्रणां संवत्सरं
यावदनुवर्तेत ।

उदरान्भेदसो वर्ति निर्गतां जस्मना मृदा ॥ ५० ॥

अवकीर्य कपायैर्वा श्लक्ष्णैर्मलैस्ततः समम् ।

दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत्कुरालो भिषक् ॥ ५१ ॥

तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन रास्त्रेण सकृदेव तु ।

स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥

सर्क्षाद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।

क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोशुरकैः सूतम् ॥ ५३ ॥

रुग्दाहजित्सयष्ट्याब्धैः परं पूर्वोदितो विधिः ।

मेदोमंथयुदितं तत्र तैलमभ्यंजने हितम् ॥ ५४ ॥

जठरान्मेदसो वार्ति निर्गता भस्मना वा मृदाऽवकीर्याथवा श्लक्ष्णचूर्णेः
 कषायैर्मूलैरवकीर्य ततो मूलेन समं दृढं च कृत्वा सूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन व-
 ष्णितमेन शस्त्रेण कुशलो वैद्यः स्रुदेव वर्द्धयेत् । अन्यथा छिन्नया
 रुजाऽऽत्रोपो मृत्युर्वा स्यात् । ततो ब्रणे समाक्षिके बद्धेऽत्रे च सुजीर्णे सति
 घृतं पिबेत् । अथवा शर्करादिभिः शृतं दुग्धं पिबेत् । तच्च घृतं क्षीरं वा
 रुजात्तन् । अनंतरं पूर्वोक्तो विधिः । तत्र मेदोग्राथिषु कथितं तैलमभ्यं-
 जने हितम् ।

तालीसं पद्मकं मांसीहरेण्वगुरुचंदनम् ।

हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मयुकं च तैः ॥ ११ ॥

पकं सद्योब्रणेपूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

तालीसादिभिः कल्कितैः पकं तैलं सद्योब्रणेपु रोपणं परमुत्तमम् ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विपमोच्चकैः ॥ १६ ॥

कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यंजनादिकम् ।

गूढप्रहारेणाभिहते गूढेनादृश्यमानेन प्रहारेणाभिहते पुरुषे । तथा वि-
 पम पतिने तथोच्चकैः पतिने च वातरक्तहरादिकं कार्यम् ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।

वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ १७ ॥

विश्लिष्टदेहादिकं नर तैलद्रोण्यां मांसरसाशिनं वासयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
 यां षष्ठ उत्तरस्थाने सद्योब्रणप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः शस्यते ।

अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पातघातादिभिर्द्वेषा भंगोऽस्थनां संध्यसंधितः ।

प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।

अशक्तिश्रेष्ठितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिति भंगस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भंगभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

पातादिभिरस्थनां भंगो द्विधा द्विःप्रकारः । सर्धानां भंगो सधेर्वा
संधिभगे प्रसारण आकुंचने चाशक्तिः संधिमुक्तता च । इतरस्मिन् संधिभं-
गेऽतिशोफः सर्वावस्थास्वतिशयेन रुजा । अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः ।
पीड्यमाने च सशब्दता स्यात् । इति सक्षेपेण भंगस्य लक्षणमुक्तं । तच्च
भंगभेदेनानेकधा भिद्यते । तस्य भंगस्य साधनं चिकित्सितं यथोपयोगाय
स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्राज्याणुदारि यच्चस्थिस्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थनो विदारितः ।

अग्रं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।

तद्दुःसाध्यं रुशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याणवः प्रभूतसूक्ष्मास्तैर्दारुणानि विद्यते यत्रास्थनि
तद् प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यं । यच्चास्थिस्पर्शने स्पर्शं सानि शब्द
करोति तच्च दुःसाध्यं । यत्रास्थि लेशो दारितः पाटिनोऽस्थनां मध्यं प्रविशेत्

तच्च दुःसाध्यं । यच्चाभिघातेन भयं । किंभूतं । किञ्चिदेवाशेषितं भवेत् ।
तच्च दुःसाध्यं । यच्चोन्नम्यमानं क्षतसमं स्यात् तच्च दुःसाध्यं । तथा
यन्मज्जति मज्जति तथा कृशादीनामपि यत्तदुःसाध्यं ।

भिन्नं कपालं यत् कट्यां संधिमुक्तं च्युतं च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्टं च भयं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

कट्यां कटिप्रदेशे यत्कपालं भिन्नं विदारितं यच्च संधिमुक्तं यच्च सधे-
श्र्युतं यच्च जघनमति पिष्टं भयं च यत् तद्विवर्जयेत्परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।
यच्च भयं भवेच्छंखशिरः पृष्ठस्तनांतरे ॥ ८ ॥

ललाटमसंश्लिष्टकपालं भिन्नं चूर्णितं च नोपक्रामेत् । शंखशिरःपृष्ठ-
स्तनानां मध्ये यच्छिन्नं भवेत्तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमित्रमप्यस्थिदुर्घासादुर्निबंधनात् ।
संशोभादपि यद्रच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥
आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसंधिरथापि वा ।

तथाऽस्थि सम्यगुद्धृतमपि दुर्घासादिना यद् विक्रियां गच्छेत्तच्च वर्ज-
येत् । आदितः मथममेव यच्चास्थि दुर्जातमसम्यगुत्पन्नं स्यात् तच्च दुःसाध्यं ।
अथवाऽस्थिसंधियो दुर्जातः स्यात्तच्च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च-
दुर्जातं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यंते भुज्यंते नलकानि तु ॥ १० ॥
कपालानि विभिद्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ।

तथा तरुणास्थीनि नासाकर्णाक्षिकोपाणि भुज्यंते कुटिलीक्रियंते ।
तथा नलकानि भंगं याति । कपालानि च विदार्यंते । कपालरूपाण्यस्थीनि
तामि खड्गो भिद्यते । अस्थानि चास्थीनि बाहुन्येन स्फुटंति । एतत्सर्वं
दुःसाध्यं ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥

आच्छेदति क्षिप्तमघोगतं चोपरि वर्तयेत् ।

अथैषां भंगस्थितिं ज्ञात्वाऽवनतमस्थुन्नमनीयमुन्नतं चास्थवपीडयेत् ।
अतिक्षिप्तमस्थाच्छेत् । अधस्ताद्रत चोपरि वर्तयेत् ।

आञ्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ १२ ॥

संधीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।

इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥

वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।

सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥

कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

इत्येवमकारिरेतैराञ्छनादिभिः स्थापनोपायैः सर्वाञ्छरीरगान् संधीनचला-
श्वलाश्च निश्चल संस्थाप्य वस्त्रखंडजैः पट्टैर्वहुसर्पिण्डैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽ
नतर कदवादिजैर्वल्कलैर्वंशोत्थैर्वा शकलैः खडैर्विस्तीर्णस्तथा तनुभिर्नतु
स्थूलैः सुनिवेशितैस्त्वया कोमलैस्तथा प्रतिस्तभयुक्तैः कुशासक्तैः सम बंधं
पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बंधेन संधेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥

गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयधुसंभवः ।

श्वयेन बंधेन संधेः स्थैर्यं न संपद्यते । अतिगाढेन तु बंधेन रुजा-
युद्भवः ।

श्र्यहाश्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्दिग्मे ॥ १७ ॥

साधारणे तु पंचाहाद् शंगदोपघरोन वा ।

उष्णे ऋतौ ज्यहात्र्यहान्मोक्षयेत् । शीते च ऋतौ सप्ताहान्मोक्षयेत् ।
साधारणे शरद्वसन्ताख्ये पचाहान्मोक्षयेत् । अथवा भंगवशेन मोक्षयेत् ।

न्यग्रोधादिकपायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥

तं पंचमूलपक्केन पयसा तु सवेदनम् ।

ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकपायेण शीतेन सेचयेत्तं भंगसंधितम् । सद्य-
जं पंचमूलसृतेन क्षीरेण सेचयेत् ।

सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विज्ञानता ॥ १९ ॥

विभज्य देशं कालं च वातघ्नौपधसंयुतम् ।

भवस्थादिविशेषं विज्ञाय चक्रतैलं वातघ्नौपधसयुतं सुखोष्णं विज्ञा-
नता वैधेन चावचारणीयम् ।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

प्रततं सेकादींश्च सुशीतलान् कुर्यात् ।

गृष्टिक्षीरं सर्सापिष्कं मधुरौपधसाधितम् ।

प्रातः प्रातः पिबेद्भ्रमः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

भ्रमो नरो गृष्टिक्षीर घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं लाक्षया युक्तं
प्रातः पिबेत् ।

सव्रणस्य तु भ्रमस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।

कपायैः प्रतिसार्योऽथ शोषो अंगोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

सव्रणस्य भ्रमस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कपायैः प्रतिसारणीयः । अथ
शोषः क्रमो भंगकथितो विधेयः ।

लंबानि व्रणमांसानि प्रलप्य मधुसर्पिषा ।

संदधीत व्रणान् वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥

व्रणमांसानि लब्धानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः संदध्यात् । कृतसं-
धानांश्च तान् यथास्व बधैर्योजयेत् ।

तान्समान्मुस्थिताञ्जात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ।

समंगाघातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

घातकीरोधचूर्णैर्वा रोहंत्याशु तथा व्रणाः ।

तान् व्रणान्मुस्थिरान्समांश्च विदित्वा फलिन्यादिर्भा रज्जीकृतैरवचूर्णयेत् ।
घातकीरोधयोश्चूर्णेन वा । तथैवं कृते सति व्रणा द्रुगेव रोहति ।

इति अंग उपक्रांतः

इत्यनेन प्रकारेण भगश्चिकित्सितः ।

स्थिरघातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥

मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।

शीतर्तो स्थिरघातोस्तथा मांसलस्य स्तोक्रदोषस्य व्रणः सुखसाध्यः ।
अन्यथाऽतो विपर्ययेण दारुणः कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा ।

पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥

मासैः रथैर्यं भवेत्संधैर्यथोक्तं भ्रजतो विधिम् ।

यथोक्तं विधिं कुर्वतां पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैर्भासैर्यथामधेः रथैर्यं
धायते ।

कटीजंघोरुभ्रानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यंत्रणार्थं तथा कीलाः पंच कार्या निबंभनाः ।

जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ।

कटपादिभ्रमानां कपाटे स्थितिर्हिता । यंत्रणार्थं च कीलाः कीलकाः
पच स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः । तेषां च स्थानान्याह । जंघोर्वोर्द्वौ द्वौ कील-

कौ। तल एकः कीलकः। श्रोण्यां भ्रमस्य पृष्ठवंशे तु भ्रमस्य पार्श्वयोर्द्वौ हा-
वेक इति । अत एवाह श्रोण्यां वेत्यादि। वक्रस्याक्षकयोश्च भ्रमस्य पंचैव
कीलका योग्याः । विशेषस्त्वतो नोपरिष्ठात् कीलको योग्यो युक्तिवशात् ।

विमोक्षे भ्रमसंधीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

भ्रमसंधीनां विमोक्ष एवं प्रकारं विधिं समाचरेत् ।

संधींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।

उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

चिरविमुक्तसंधीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान्मृदूकृतान् यथोक्तैर्वि-
धानैर्बुध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं मापयेत् ।

असंधिभग्ने रूढे तु विपमोल्बणसाधिते ।

आपोथ्य भंगं यमयेत्ततो भ्रमवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

असंधी भग्ने रूढे च विपमोल्बणसाधिते सति भंगमापोथ्य भुङ्क्वा
पश्चाद्भंगं यमयेत् । अन्तरं भ्रमवदाचरेत् ।

भ्रमं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा जिपृक् ।

पक्वमांसशिरास्त्रायुसंधिः श्लेपं न गच्छति ॥ ३२ ॥

भ्रमं यथा पाकं नं प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात् । यतः संधिः पक्वमां-
सशिरास्त्रायुः सन् श्लेपं न याति ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भ्रमस्य योजयेत् ।

चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

वातव्याधिकथितान्स्नेहांश्चतुःप्रयोगान् पानवरयाभ्यगानुवासानैर्वत्यान् ब-
लाय हितान् भ्रमस्य योजयेत् । तथा वस्तिकर्मं माक् स्नेह एकः पचान
हत्यादिनोक्तमभ्यसेत् ।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
मात्रयोपचरेद्भ्रमं संधिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ।

भ्रमं नर मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिहृद्भिः संधिसंश्लेषकारिभिरवि-
दाहिरुपक्रमेत् । तस्य भ्रमस्य ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा ग्लानिः
संधिविश्लेष कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
व्यायामं च न सेवेत भ्रमो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

भयो लवणादिक रूक्षं चाहारं न सेवेत् ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्
सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत् ।
संशोपयेदनुदिनं प्रविस्मर्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुकक्कथिते च तोष्ये ॥ ३६ ॥
पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोपितान् वाढम् ।
विगततुपानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥
नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिष्ठवकुष्टबलत्रयैः ।
अगरुचंदनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥
पद्मकादिगणोपेतैस्तिरुपिष्टं ततश्च तत् ।
समस्तगंधभ्रौपज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयरास्तांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्ररोध्रैः ।
सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्बैस्तैलं पचेत्तन्नलदादिभिश्च ॥ ४० ॥
गंधतैलमिदमुत्तममास्थेस्थैर्यैरुज्जयति चाशु विकारान् ।
वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

कृष्णान् विलान् बह्व्यस्थिरे जले सप्तरात्रीर्विगतरेणुस्तथा दृढवसन-
संगुतान् वासयेत् । एतांश्च प्रविरलान् विकार्य प्रतिदिन सशोषयेत् । तथै-
व पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षीरस्थिताननुदिन मनिसार्य शोषितान् सम रात्रीरेव
मधुयष्टीकथिने च जले वासयेद्विशोषयेच्च । वसततिलकावृत्त । पुनरपि च
पीतक्षीरास्तांस्त्रिलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोषितानपगतनुवास्तथा विरजसः
सचूर्ण्य नलदाद्यै सुचूर्णितैर्योजयेत् । आर्या । तानेवाह । नलदेत्यादि ।
औषच्छुद्धासिक । पद्मकादित्यादि । किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगणसहितैः
सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतन् तिलापिष्ट सकलचोरकादिगधद्रव्यसिद्धेन
क्षीरेण सह पीडयेत् । ततस्तत्तैल सैर्यकादिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतै-
र्दुग्धसहितैः पचेत् । द्रववद्वा । एतद् गघतैलमनिर्वीर्यमस्थिस्थिरत्वकृदाम-
यांश्च पक्वपित्तोत्थाननिर्वीर्यान् व्यापिनोप्याशु जयति त्रिविधैः पाननस्या
दिभिरुपयोगैः । स्वागता ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिनायामष्टांगद्वयटीकाया
सर्वांगसुदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भगवतिपेधो नाम मत्तविंशोऽ
ध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्रणसामान्याद् भगदरप्रतिपेधमाचष्टे ।

अथातो भगदरप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनै ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निपेवितै ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो यौगुले द्व्यंगुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्व्रिणोतर्वाह्यो वा दृष्टासृद्मासगो भवेत् ।

नरितमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्पन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगंदरः स

हस्त्यश्वादिगमनादिभिरशौभिदानोक्तैरपरैरपि निपेवितैरद्भुतपुराकृतक-
र्मविपाकेन सद्यो वा साधुभिदाभिः पायोरंगुले द्वयगुले वा यो वृणोतर्ना-
ह्यो वा बाहुल्येन पिटिकापूर्वो दुष्टरक्तमांसगो वस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वा-
त्तपदनस्वभावः स भगदरः स्यात् ।

सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशकृच्छुक्रं सैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

भगादीन्सर्वान् दारयति । क्रियारहितस्य पुनस्तेषु भगादिषु दीर्यमाणेषु
सैश्छिद्रैः सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेण वातादीन् वमति ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागंतुः सोष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

भगदराख्यो गणो दोषैः पृथक् त्रिधा । युक्तैश्च दोषैस्त्रिधा । सर्वैरेक ।
आगतुरष्टमो गदितः ।

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरम् ।

अपक्व शोफ पिटिका कथयति । पक्व शोफ भगदरमाहुः ।

गूढमूलां ससंरंभां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगंदरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

पिटिका गूढमूलादिगुणा भगदरकरीं विद्यात् । अतोऽन्यथा विपर्ययेण
पिटिकामात्रां विजानीयात् ।

तत्र शावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्

तेषु मध्याच्छावादिगुणपिटिका पवनान् स्यात् ।

पित्तादुद्ग्रीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणी तनुरुज्ज्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

पित्तात् पिष्टिका उट्ट्रीवेवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ।

कफात् पिष्टिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सदाहोपा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

वातपित्तोत्था पिष्टिका श्यावादिगुणा स्यात् ।

पांडुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

श्लेष्मपवनान् पिष्टिका पांडुरादिगुणा स्यात् । कफापित्तवस्तु भगंदरोर्दीः
समाश्रयेदित्यारभ्याग्रे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तत्पिष्टिका तत्रकृता
नाभिहिता ।

पादांगुष्ठसमा सर्वेदोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥

शूलारोचकतृडाहज्वरछर्दिरुपद्रुता ।

सर्वेदोषैः पादांगुष्ठनुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिष्टिका
स्यात् ।

व्रणतां याति ताः पक्काः प्रमादात्

ताश्च पिष्टिकाः प्रमादादयत्नात्पक्काः सद्यो व्रणतां याति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अच्छं स्वद्विरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयम्

तेषु मध्याह्नान्ता पिष्टिका शतपोनकवत् नितउवत्सूक्ष्मशरैश्छिद्रैः क्र-
मेण दीर्यते । किं कुर्वाणैः । अच्छं तनुमास्त्राव सह फेनमनवरतं स्वद्विः ।
अथ शतपोनकसंज्ञो भगंदरः ।

उट्ट्रीवस्तु पित्तज. ।

पित्तजस्तु भगंदर उष्ट्रग्रीवाख्यः ।

बहुपिच्छापरिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

कफोत्थो भगंदरो बहुपिच्छापरिस्त्रावी स्यात् । स च परिस्त्रावी कथ्यते ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।

जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥

वातपित्तात् परिक्षेपीत्युच्यते । तत्रे गुदं परिक्षिप्य गतिः । पुरमाकारं परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफादृज्व्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

वातकफाद् ऋजुसंज्ञो भगदरस्तत्र ऋज्व्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नीमाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अशोभूले ततः शोकः कंडूदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोस्य हृदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

स्त्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगंदरः ।

पूर्वोत्थं दुर्नीम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यतः ततस्तत्कोपादशो मूले शोकः कंडूदादिमान् स्यात् । स शोकः पक्वभिन्नोस्याशो मूलमाशेव हृदयन् गतिभिरजस्रं स्त्रवति । स शोकोशो भगंदर उच्यते ।

सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयोदारयंत्यस्मिन् रुग्णैर्दरुणैर्गुदम् ।

सन्निपातोत्थः शंबुकावर्तसजः शंबुकावर्तसमः स्यात् । अरिमन्सर्वज्ञे भगदरे रुग्णैर्दरुणैर्गतयो गुद दारयति ।

अस्थिलेशोभ्यवहतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षणाति तिर्यङ्निर्गच्छन्मार्गं क्षतनो गतिः ।

स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोधेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायंते कृमयस्तस्य खादंतः परितो गुदम् ।
विदारयंति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

अस्थिलवो मांसगाधेन भुक्तो यदा तिर्यगुन्मार्गं निर्गच्छन् गुदं क्षणोति ।
तदा क्षताद्गतः स्यात् । ततः पूयदीर्णया गतौ मांसकोथेन च तस्मिन् कृम-
यो भवति । ते च कृमयः तस्य भगदरिणो गुदं भक्षयन्तः परितो विदारयति
शीघ्रमेव । असाधुन्मार्गी क्षतजश्चोच्यते ।

तेषु रुग्न्दाहकंद्वादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

तेषु भगदरेषु व्रणनिषेधतो व्रणमतिषेधाद् रुगादीन् विद्यात् ।

पट्टकृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥

प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधनाः पट्ट । एकदोषजान्द्विदोषजाश्च सन्निपातज
क्षतजच त्यजेत् । प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं यद्भगदरं तच्यजेत् । तथा
सेवनीमाश्रित्य यज्जातं तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥

शुद्ध्यामृक्क्षुतिसैकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

अथास्य भगदरस्य पिटिकामेव पिटिकावस्थामेव यत्नं कृत्वा शुद्ध्या-
दिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतं ॥ २३ ॥

यंत्रयित्वा रीसमिव पश्येत्सम्यग्भगंदरम् ।

अर्वाचीनं पराचीनमंतर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

पाके तु सत्युपस्निग्धमपगोहेन च स्वेदितं ततो रीसमिव यत्रयित्वा
मुद्गु भगदरं पश्येदवाङ्मुखं पराङ्मुखं वा तर्मुखं बहिर्मुखं चेत्येव मुद्गु
निष्कष्य अर्वाचीनमिति । विभाषा चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे ख. ।

- अथांतर्मुखमेपित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निना वा जिपक् साधुक्षारेणैवोष्ट्रकंधरम् ।

अनंतरमंतर्मुखमेपित्वा एपित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगंदरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्ट्रकंधर-मुष्ट्रग्रीव क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्यः साधयेन्नत्वग्निना ।

- नाडीरेकांतराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
 तासु रूढासु शोपाश्च मृत्युदीर्णे गुदेऽन्यथा ।

शतपोनकाख्यमेकांतरा नाडीः कृत्वा पाटयेत् । तासु रूढासु शोपा अपि नाडीः पाटयेत् । अन्यथा एकहेलयैव गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

- परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूक्तैः ॥ २७ ॥

परिक्षेपिणि च भगंदरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रैरेवं क्रमात्साधयेत् ।

- अशौभगंदरे पूर्वमशौंसि प्रतिसाधयेत् ।

- त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥

- आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।

- पिंडनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥

अशौभगंदरे पूर्वमशौंसि प्रतिसाधयेदुपचरेत् क्षतजेभगंदरस्त्यक्ता प्रत्यारव्याय चिकित्स्यः । अनंतरं शल्यवतः शल्यमाहरेत् । तथा कृमिघ्नं लेपं भोजनं च दद्यात् । पीडायां च सत्यां पिंडस्वेदादयः सुस्निग्धा हिताः ।

- सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।

- गोतीर्थसर्वतोऽद्रदललांगललांगलान् ॥ ३० ॥

बहुच्छिद्रे च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरद्वेदान् गोतीर्थकादिकान् कुर्यात् । तानेव छेदानाह । गोतीर्थेत्यादि ।

पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोर्द्धलांगलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लांगलकः

शस्त्रेण पार्श्वगतेन यश्छेदः स गोतीर्थकाख्यः । स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः सर्वतो यश्छेदः स सर्वतो भद्राख्यः । स च सर्वतो भद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स च दललांगलकाख्यः । कुटासहित हलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लांगलकाख्यः सपूर्णहलाकारः ।

समस्ताश्रामिना दहेत् ।

आस्त्रावमार्गान्निःशेषान्निर्विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

व्रणाः सर्वाश्चास्त्रावमार्गान् निःशेष कृत्वाऽभिना दहेत् । एव कृते सति पुनर्विकार व्रणो न याति ।

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांतरा ।

तस्य भगदरिणः कोष्ठशुद्धौचांतरांतरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे विडालास्थिनिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

मार्जारास्थि निफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ।

ज्योतिष्मतीमलयुलांगलिशैलुपाठाकुंभाग्निसर्जकरवीरवचामुधार्कः ।

अभ्यंजनाय विपचेत भगंदराणां तैलं वदंति परमं हितमेतदेपाम् ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्मत्यादिभिरभ्यगार्थं तैलं पचेत् । भगंदराणामेतेपामेतत् परमतिशयेन हितं वदति । वसन्ततिलकं वृत्तं । वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलंबितं ।

मधुकरोध्रकणाञ्जुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपटुसारिवा ।

कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सर्वाजपूरच्छदनैरोभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगंदरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुकादिभिरेतैः सवीज्रपूरपत्रैस्त्रैलं विपाचिनं भगंदरादिम् ।

मधुतैलयुताविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवंति ॥ ३७ ॥

विडंगसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढाः कृम्यादिव्रणरोपणाः स्युः ।

मागधिकाकणाः पिप्पली तंडुलाः । औपच्छंदसिकं वृत्त ।

अमृताद्भुटिवेष्टवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुदृतं पिटिकास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकात्रिकर्लिंगविडंगैर्विल्ववृत्तैः सवरापलपट्टकैः ।

गुग्गुलुना सदरोन समेतैः क्षौद्रसुतैः सरुलामयनाशः ॥ ३९ ॥

अमृतादिकामिदं क्रमेण भागवृद्धया वृद्धं मधुना इतः पिटिकादीन् जयेत् ।
वैतालीय । मागधिकादिकैर्विल्ववृत्तैः पृथक् पलमितैस्त्रिफलपलपट्ट-
हितैः सर्वस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मात्रया भक्षितैः समस्त-
व्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपंचपलं पलिकोशा मागधिकात्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक्ं भुटिकर्पसुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

गुग्गुलुपलानि पच पिप्पल्यादयः पलाशिकाः । त्वेगलयोः प्रत्येकं कर्पं
तदेतन्मधुलीढं कुष्ठादिभिः स्वायभुवाख्यो गुग्गुलुरेपः प्रसिद्धः । दोषक
वृत्त ।

शृंगत्रेररजोयुक्तं तदेव च सुभाषितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

तदेव गुग्गुन्वादि द्रव्यं शुठीचूर्णयुतं दशमूलकाथेन सुभाषितं विशेषेण
वातरोगजित् ।

उत्तमास्रदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभाषितम् ।

हंति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठमेवपिटिकाभगंदरान् ॥ ४२ ॥

त्रिफलादिरज असनकाथेन भावित तुल्यमहिषाख्यमाक्षिक शील्यन्
कुष्ठादीन् हति । रथोद्धता ।

भगदरेष्वेव विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्बिदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३

भगदरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः शेषाणि तु व्रणानि मकटसा-
धनानि । तेषु व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्बिदित्वौषधम् यथायोग्य
कुर्यात् । उपजातिः ।

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सर परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

भगदरे व्रणे रूढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिक वर्षं यावदधिक वा
परिहरोदिति । स्वागतावृत्त ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगद्वयटीकायां
सर्वांगसुदराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने भगदरप्रतिषेधे नामाष्टाविं
शोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थादिविज्ञानमुच्यते ।

अथातो ग्रन्थवृद्धश्लोपदापचोनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमासास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

मेदोर्मासरक्तस्थिताः कफप्रधाना दोषा वृत्तोन्नत य श्वयथु कुर्वन्ति स
ग्रथनाद् ग्रथिः स्मृतः ।

दोषास्त्रमांसमेदोस्थिरिराव्रणभवा नव ।

ते च ग्रंथयो दोषाद्यात्मकत्वान्नव संख्याः स्युः ।

ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो सितः ॥ २ ॥

स्थानात्स्थानान्तरगतिरंकस्माद्भानिवृद्धिमान् ।

मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोच्छं स्वत्यसृक् ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये वातादयामादिगुणः श्वयथुः स्यात् । स च विभिन्नो लोहितमच्छं स्वति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तौ वा पच्यते द्रुतम् ।

भिन्नोस्त्रमुष्णं स्वति

पित्तेन दाहयुतः पीतच्छविरथवा रक्तशोकः शीघ्रं पच्यते । भिन्नः स षष्णमसृक् स्वति ।

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्कः पूर्यं स्ववेदनम् ।

कफेन नीरुजो घनः शोकः शीतस्पर्शः शरीरसमानवर्णः कंडूयुतश्च स्यात् । स पक्कः पूर्यं घनं स्ववेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ ५ ॥

शिरामांसं च संश्रित्य सः स्वापः पित्तलक्षणः ।

दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रंथिर्भवेत् । जंतुषु कृमिषु वृद्धिं गच्छत्सु शिरामांसं च संश्रित्य स्वापान्वितः शोकः पित्तसमानलक्षणः स्यात् ।

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारिर्ग्रंथिमावहेत् ॥ ६ ॥

स्निग्धं महातं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं तद् ग्रंथिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं करोति ।

मरुद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वधिं ॥ ७ ॥

वायुना कुरुते ग्रंथि मृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।

श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥

स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्ववेत् ।

मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्ध वायुना मासे नीतमथवा स्वधि* नीत मेदोऽग्रंथि
भृश स्निग्धादिगुण श्लेष्मसमानाकारं तथा शरीरक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयो
यस्य त तादृशं करोति । स च ग्रंथिभिन्नः सन् घनं ताम्रमासितं सितं च
मेदः स्रवति ।

अस्थिमंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥

सोऽस्थिग्रंथिः

अस्थिभगेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यत्स्यात् सोऽस्थिग्रंथिः ।

पदातेस्तु सहसाभोवगाहनात् ।

व्यायामाद्वा प्रतातस्य शिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥

वायु* संपीड्य संकोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च ।

नि स्फुरं नीरुजं ग्रंथि कुरुते सशिराव्हयः ॥ ११ ॥

पदातेः सहसैव जलावगाहाद्वा व्यायामाद्वा प्रतातस्य ग्लानस्य पवनः
क्रुद्धः सरक्तं शिराजालं सपीड्य तथा संकोच्य वक्त्रीकृत्य विशोष्य च नि-
स्फुरं नीरुजं ग्रंथि कुरुते स शिरास्रवः । नि, स्फुरमिति । स्फुरतिस्फुलत्स्यो-
रित्यादिना पत्वं ।

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।

सार्द्धे वा बंधरहिते गात्रेश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥

वातात्ममस्तुतं दुष्टं सशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाह* कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृत ॥ १३ ॥

अरूढे व्रणे तथा रूढमात्रे सद्यो रूढे व्रणे सर्वरसाशिनो नरस्यायवः ।

साद्रेण वने वधरहिते शरीरेऽश्माभिद्धते वा वातो रक्तमस्युत दुष्ट सगोप्य
यथित वण कुर्यात् । दाहादियुत एष वणग्रथिः स्मृतो मुनिभिः ।

साध्यादोपास्रमेदोज्ञा न तु स्थूलखराश्रलाः ।

मर्मकंठोदरस्थाश्च

दोपास्रमेदोज्ञा ग्रथयः साध्याः । न पुनः स्थूला खराश्रलास्तथा मर्म-
स्थाः कठस्था उदरस्थाश्च ग्रथयः साध्याः ।

महत्तु ग्रंथितोर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणं च मेदोतैः षोढादोपादिभिस्तु तत् ।

प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

मध्येर्यन्महत्तद्वुदं तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं । कथं । दोषै-
स्त्रीणि । रक्तमासमेदोभिस्त्रीणीति । तच्चार्बुदं मेदः कफब्राहुल्यात् स्थिर-
त्वाच्च प्रायः पचनं न याति ।

शिरास्थं शोणितं दोष संकोच्यांतः प्रपीडय च ।

पाचयेत तदानद्धं सास्त्राव मांसपिंडितम् ॥ १६ ॥

मासांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

शिरास्थित रक्त दोषो वाताद्यन्यतम संकोच्यांतरमभ्यतरे च प्रपीडय
पाचयेत् । तत्पक्वं च सदानद्धं सास्त्राव मांसपिंडितं मासांकुरैश्चितं वृद्धिं ग-
च्छति । वृद्धं च सदाशु सततं दुष्टं रुधिरं प्रभूतं स्रवति । तदेवविधं शो-
णितार्बुदं गद्यते । मासांकुरमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद् ग्रथिलक्षणैर्नैवोक्तमा-
यत्वाभेहोक्तं ।

तेष्वसृग्मांसजे वज्र्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

तेषु षट्स्वर्बुदेषु मध्ये शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत् । अपराणि
चत्वारि साधयेत् ।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधः कार्यं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

शनैः शनैर्वनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

अधः कार्यं वंक्षणोरुभृतिदोषा गताः कफोल्बणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निविडं श्वयथुं शनैः शनैर्विदधति । तदेतच्छ्लीपदं प्रचक्षते ।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।

रूक्षं च वातात्

श्लीपदं वातात् परिपोटेन त्वग्भेदेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं रूक्षं च स्यात् ।

पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

कफादुरुस्त्रिग्धमरूक्षितं मांसांकुरैर्वृहत् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात् । कफेन गुरु स्त्रिग्धं रुजाराहितं मांसांकुरैश्चितं महच्च स्यात् ।

तच्यनेह्रत्सरातीतं सुमहत्सु परिसृति ॥ २१ ॥

तच्छ्लीपदं वर्षानिक्रातं सुमहत्सु परिखात्रं च स्यजेत् ।

पाणिना सौष्टकर्णेषु वदत्येके तु पादवत् ।

श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदति । तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावान्जायते ।

भेदस्याः कंठमन्यासकक्षावंक्षणा मलाः ।

सवर्णान् फठिनान् स्त्रिग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥

अवगादान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

पच्यंतेऽल्परुजस्त्वन्ये स्ववंत्यन्येति कंदुराः ॥ २४ ॥

नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ।

गंडमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

मेदस्थाः कंठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् खिग्धान् वार्ताकामल-
हाकारानवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते । ते च गडाः स्नोकपीडाः
रच्यन्ते । अन्ये च क्षवंति । अपरे चातिकंडुराः कंडुं राति दधत इति
कंडुराः । नश्यंत्यन्ये । अन्ये जायन्ते दीर्घकालानुबंधिनः । इयमीदृशी
गंडमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुकृकासपीनसाम् ।

तां गंडमालां ज्वरादियुतां त्यजेत् । अथ नाडीविज्ञानमाह ।

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।

गतिः सा दूरगमनाच्चाडी नाडीव संख्युतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

पक्वशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुंसो व्रणे पूयो मांसादीननुप्रविश्य
दूरं व्रजति । सा दूरगमनाद् गतिरित्युच्यते । नाडीव संख्युतेर्नाडीत्युच्यते ।
अन्येषां तु तंत्रकृतां मत एका नाड्यनृजुर्वक्त्रा नाडीत्युच्यते । सैव नाडी
अनेकगतिर्गतिरित्युच्यत इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ २८ ॥

सा नाडी पृथग्दोषैस्त्रिसंख्यासन्निपातेन चतुर्थी । पंचमी शल्यहेतुः ।

घातात्सरुकृसूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिखोद्भवा ।

स्त्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ

घातात्सर्वादिगुणा ।

पित्ताचृद्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्तुर्दिवा चाति निर्पिचति ।

पित्तातृडादिकृत् । पीतोष्णपूतिपूयस्तावी दिवसे चातिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंस्त्रावा कंडूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥
निशि चाभ्यधिकक्रेदा

कफाद् घनपिच्छिलस्तावा कंडूमती कठिना निशि चाभ्यधिकक्रेदा
स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

सर्वेदोषैः सर्वाकारा ता च त्यजेत् ।

अंतःस्थितं शल्यमनाहतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥३१॥

अंतरे स्थितं शल्यमनाकृष्टं सनाडीं करोति । अस्य च शल्यवतः पुं-
सः सा नाडी फेनिलं तन्वादिगुणं च पूयं नित्यमेव सरुजं वहत इति । उ-
पजातिवृत्तं ।

इति श्रीमृगांकुदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थर्बुद्धश्लोपदापचीनाडीविज्ञानं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना ग्रन्थादीनां चिकित्सितं विभणिपुराह ।

अथातो ग्रन्थर्बुद्धश्लोपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

आमेष्वपकेषु ग्रन्थिषु यथास्वं शोफेभिव्व क्रिया चिकित्सित ।

बृहतीचित्रकेव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिपा ॥ १ ॥
स्नेहयेच्चुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिपा शुद्धिकामं नरं स्नेहयेत् । ततः शुद्धस्य
कृतवमनविरेकस्य सतस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्लेपनं कार्यम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रंथिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

ग्रंथिं सम्यक्स्वेदयित्वागुष्ठादिभिः पुनः पुनर्विमृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्त्रजे पुनः ।

जलौकमो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

एषः क्रमो विशेषेण वाते कार्यः । पित्तास्त्रजे ग्रंथौ जलौकसः सर्वदा
शीतं मलेपादिकं हितं । कफजे ग्रंथौ वातोद्भवग्रंथिविहितः क्रमः ।

तथाप्यपकं छित्त्वेन स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

एवमप्यपकमेनं ग्रंथिं साधु यथाभवत्यशेषं च तथा छित्त्वा स्थिते रक्ते
सत्यग्निना दहेत् । शेषः कस्मान्न क्रियत इत्याह । यस्मान्तशेषो ग्रंथि-
निश्चयेनैव पुनराप्यायते वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी पाटयेदेवमेव च ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी एवमेव पाटयेत् ।

कार्यं मेदोभवेप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि मूढृते ॥ ६ ॥

मेदोभवेप्येतत् कार्यं तं च मेदोद्भवं ग्रंथिं तिलकल्कदिग्धेन द्विगुणवा-
ससा छन्नं सत मेदोग्रंथिं पाटयित्वा तप्तैः फालादिभिरुपस्पृशेत् । अथ-
वा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदसि निःशेषमुद्धृते सत्यग्निना दहेत् ।

शिराम्रंथौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोनिलहरैर्वस्तिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

शिराम्रंथौ च नवे साहचरं तैलं पेयं तथा वातप्रैरुपनाहो हितो
वस्तिकर्मशिराव्यधश्च ।

अर्बुदे ग्रंथिवत् कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ।

अर्बुदे प्रथाविव सर्वं यथायोगं सुतरां हितं कुर्यात् ।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥

शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले पाययेच्च तम् ।

मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥

जीर्णे जीर्णान्नमश्रीयाच्छुंठीशृतपयोन्वितम् ।

त्रैवृतं वा पिबेदेवमशांतावग्निना दहेत् ॥ १० ॥

गुल्फस्याधः शिरामोक्षः

श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्विन्न उपनाहिते च गुल्फस्य द्व्यङ्गुल
उपरि शिरा व्यधेत् । त च श्लीपदिन मासमेरंडोद्वयं तैलं गोमूत्रयुतं
पाययेत् । जीर्णे चैरडतैले पुराणमन्न शाल्योदनं शुंठीशृतेन क्षीरेण सहा-
श्रीयात् । त्रैवृतं वा पिबेत् । एवमप्यशांतौ बन्धिना दहेत् । तथा गुल्फस्या-
धस्ताच्छिरां मोक्षयेत् ।

पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम् ।

शिरामंगुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥

ससौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ।

लिपेत्सर्पपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥

कफजे तु शिरामंगुष्ठके विध्वा यवान् शीलयेत् । कषायगुणयुक्तानि
द्रव्याणि मात्सिकान्वितानि हितानि । तथा वर्द्धमाना दिव्यादिक्रमेण हरी-

तस्यो हिताः । सर्षपमूलेन वार्ताकीमूलेन च लिपेत् । धान्यया यवासक्य
वा शुंठया लिपेत् ।

ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपचयां साधितं घृतम् ।

दंतीद्ववंतीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगं हूपनावनम् ।

शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण ताक्ष्यजम् ॥ १४ ॥

अपच्यामूर्ध्वाधः शोधनं दंत्यादिभिः साधितं घृतं पातव्यं तथा कफ-
मेदोहर धूमादिकमभ्यसेत् । शिरया रक्तं हरेत् । रसाञ्जनं गोमूत्रेणालो-
डितं पिबेत् ।

अंथीनपक्वानालिपेन्नाकुलीपटुनागरैः ।

स्विन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥

भामान् प्रथीन्नाकुल्यादिभिरालिपेत् । कठिनान् प्रथीन्लवणपोटल्या
स्विन्नान् पश्चाद्गुष्ठादिना मर्दयेत् ।

शमीमूलकरिशृणां बीजैः सयवसर्षपैः ।

लेप पिष्टोम्लतक्रेण अंथिगंडविलापनः ॥ १६ ॥

शम्यादिभिरम्लतक्रेण पिष्टोम्लतक्रेण अंथ्यादित्रिभ्यां पनः ।

पाकोन्मुखान् लुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।

अक्कानेव चोद्धृत्य क्षाराभिभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥

पाकोन्मुखान् प्रथीन् मुखरक्तस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् । अथवाऽप-
क्कानेव प्रथीन् उद्धृत्य क्षाराभिभ्यामुपक्रमेत् ।

सार्धश्लोक क्षेपकः ।

क्षुग्गानि निवपत्राणि क्लिभैर्भृङ्गानकैः सह ।

शरावसपुष्टे दृग्ध्वा सार्धं मिद्वार्धकैः समैः ॥ १८ ॥

एनच्छगावुना पिष्टं गंडमालापलेपनम् ।

काकादनीलांगलिकानहिकोत्तुडिकीफलैः ॥ १९ ॥

जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ।

पाठान्वितैः पलाघांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥

प्रस्थं करंजतैलस्य निर्गुडीस्वरसाढकैः ।

अनेन मालागंडानां चिरजा पूषवाहिनी ॥ २१ ॥

सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाम्भ्यंजननावनैः ।

काकादभ्यादिभिः कल्कैर्द्विकपोन्मिनैर्विषकर्षयुतैः करंजतैलस्य प्रस्थं निर्गुडीस्वरसस्याढके पचेन् । तेन तैलेन गंडमाला विरोत्वा पूषवाहिनी वाऽसाध्यमायापि पानादिभिः सिध्यति ।

तैलं लांगलिकीकंदकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥

निर्गुडीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीभणुत् ।

लांगलिकीकंदकल्कपादं निर्गुडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपचीभणुत् । पादमिति पाठे लांगलिकीकंदकल्कः पादो यस्मिंस्तैले तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रान्निवृद्धनैः ॥ २३ ॥

मज्जःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।

गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषसार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥

ब्राह्मरिसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ।

प्रस्थं सर्पपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥

पानाद्यैः शीलितं कुष्टं दुष्टनाडीव्रणापचीः ।

भद्रश्रीदारुदिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्द्धपलेन युक्तैर्ब्राह्मरिसादिभिः संयुतं सर्पपतैलमस्थं पक्वं पानाद्यैरभ्यस्तं कुटादीन् शीघ्रमेव हंति ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचंदनैः ॥ २६ ॥

तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपची जयेत् ।

वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ।

शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तंदुलवारिणा ॥ २७ ॥

नस्याच्छेषाच्च दुष्टारुरपचीविपजंतुजित् ।

शरपुंखामूलं तंदुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन च दुष्टाहःप्रभृतीन् हंति ।

मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥

सरोघ्राभययष्ट्याव्हशताव्हाद्वीपिदारुभिः ।

तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यगे च पूजितम् ॥ २९ ॥

उत्तमकारुण्यादीना मूलैरुत्तमं क्षीरतुल्यं सिद्धं नस्येऽभ्यगे च हितम् ।

उत्तमैवोत्तमकेति अन्यतरस्यामिति ह्रस्वः । उत्तमका चासावरणिश्चोत्तम-
कारणी । उत्तमकाक्षणी करंभः ।

गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।

एंगुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥

गवादीनां खुरा दग्धाः कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो हितः । कृष्णसर्पो
दग्ध इंगुदीतैलेन काको वा स्वयं मृत इंगुदीतैलेन लेपनं हितम् ।

इत्यशांती गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।

वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥

एवमप्यशांती सत्यां रोगस्यापरपार्श्वजघासमाश्रित वस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्-
मेदो हत्वा ज्वलनेन दहेत् ।

स्थितस्योद्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्ष्णितः ।

तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रंथीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥

स्थितस्य पुंस ऊर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन पार्ष्णिप्रदेशात्तावन्मात्रं-
भित्त्वा तत ऊर्ध्वं ग्रंथीन् हरेदिति निमिमुनिः प्रान्याशयो वदतीति ।

पार्ष्णि प्रतिद्वादशचांगुलानि मुक्तेन्द्रवर्ति च गदान्यपार्श्वे ।

विदार्यमत्स्यांडनिभानि मध्याज्जालानि कर्पेदिति मुश्रुतीक्तिः ३३

पार्श्वेण लक्ष्मीकृत्य द्वादशांगुलानि भित्त्वा इद्रवस्ति मुक्ता गदास्यापर-
पार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्याडसदृशानि जालानि कर्पेदेव सुश्रुतस्य वचन ।
उपजातिवृत्त ।

आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जंतोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।

घ्राणार्जवेधः सुरराजवस्तेर्भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदति ॥ ३४ ॥

गुल्फात् यावत् कर्णादारभ्य प्राग्निनः सुष्टुमितस्य कर्णानां न्हस्वलव-
त्वेनानियनस्थानत्वात् स्थाननियम करोति । घ्राणार्जव इति । एतदुक्त
भवति नासाप्रात् कर्णं मनिसृष्टत्वे सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्नव-
मेघ तथा तस्य नरस्य खुडकाद् गुल्फादष्टभाग विभज्य त्यक्त्वा इद्रवस्तेर
धस्नाद्विचत्वाऽक्षमात्रं कर्पेदित्यपरे वदति । इद्रवजानृत्त ।

उपनाह्यानिलान्नाडी पाटिता साधु लेपयेत् ।

प्रत्यङ्गुष्पीफलयुतैस्तैले पिष्टे ससंधवैः ॥ ३५ ॥

वातान्नाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गादिभिलेपयेत् ।

पैत्तौ तु तिलमंजिष्ठानागदंतीशिलाव्हयै ।

पैत्तौ तु पाटिता सर्वा तिलादिभि मदेहयेत् ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैधवै ॥ ३६ ॥

श्लैष्मिकीं च पाटिता तिलसौराष्ट्यादिभि मदेहयेत् ।

शल्यजा तिलमध्वाज्यैर्लेपयोच्छिन्नशोधिताम् ।

शल्यजां गतिं छिन्ना शोधिता च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत् ।

अशस्त्रकृत्याभोधिण्या भित्त्वाते सम्यगेपिताम् ॥ ३७ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

शस्त्रेण छेदनानर्हां गतिं सम्यगेपिताभोधिण्या भित्त्वाऽते क्षारयुक्तेन
सूत्रेण पुनः पुनर्दारयेत् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गंभीरादिषु व्रणेषु यन्साधनं कथितं या वर्त्यप
उत्ता यानि तैलानि तदेतच्चिकित्सितं नाडीष्वपि गृह्यते ।

पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

चंचोः फलं पिष्ट लेपेन परं नाडीव्रणहृत् ।

घोंटाफलत्वग्लवणं सलाक्षं बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्तुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्तीरुतो हंत्यचिरेण नाडीम् ॥ ४० ॥

घोंटाफलादिकः प्लीक्षीरस्तुगर्कदुग्धयुत एष कन्को वर्तीरुतो द्रुगिव
नाडीं हति । इद्रवजावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलासिंधुजन्ममुपकृत्वाघोंटाफलवेश्मभूमाः ।

आभ्रातगायत्रिजपछवाश्च कटंकटैर्यावथ चैतर्का च ॥ ४१ ॥

कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।

अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥

समुद्रलवणादिकं कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां च अमीधुभ्यस्यमानेष्व-
विद्यमानगतिरिव गतिः शीघ्रं नश्यति । चपला चपलेषु नरेषु भूतिर्विस्तं
मथेति । उपजातिरार्या च ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उच्चरस्थाने ग्रन्थर्तुदक्षीपदापचीनाडीप्रतिषेधो
नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञान क्रममाप्तमाचिख्यासुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा अथिता नीरुजा मुद्रसाम्मिता ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽजगल्लिकाख्या स्यात् ।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

ताभ्यां वातकफाभ्या यवप्रख्या यवसंज्ञा सा यवप्रख्या । यवाकारा मांसाश्रिता घना कठिना च ।

अवकाश्चालनीट्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥

अथयः पंच वा पट्टा कच्छपीकच्छपोन्नता ।

अथयः पच वा पट्टा । किंभूता अमुखास्तथाऽल्जीव वृत्ता वर्तुला, स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीः युच्यते । सा च कच्छपोन्नता स्यात् ।

कर्णस्योद्धं समंताद्वा पिटिका कठिनोन्नरुक् ॥ ३ ॥

शालूकाभा पनसिका

कर्णस्योपरिष्ठान् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा शालूकनिभा पनसिकासजा ।

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसंधिसमुद्भूतस्ताभ्यां पापाणगर्दभः ॥ ४ ॥

शोफोल्परुजः स्थिरो हनुसंधिसमाश्रितो वातकफाभ्यां पापाणगर्दभः ।

शाल्मलीकंटकीकारा पिटिकाः सरुजो घनाः ।

मेदोगर्भा मुखे यूना ताभ्यां च मुस्तृपिका ॥ ५ ॥

वातकफाभ्यां शाल्मलीकंटकसङ्गाः पिटिका वृजान्विता घना मेदोगर्भा-
स्तरुणानां मुखे स्युस्ते च मुखदूपिकाः ।

ते पद्मकंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ।

चीयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥

पद्मकंटकसंतास्ते वेद्याः । यैः कंटकैर्नीरुजैः श्वेनवर्मवर्जितकफजैः प-
द्ममिव शरीरं चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ।

महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

पित्तेन या पिटिका वर्जुला पक्वोदुंबरनिभा महादाहाज्वररुञ्च सा
विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।

मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

गात्रेष्वत्रयवेषु वक्रस्य चांतरे दाहादियुता मसूरममाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा
मसूरिका घनाः पिटिकाः ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमाः स्फोटा महारुजा विस्फोटसंज्ञाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥

सा विद्धा वातपित्ताभ्यां

पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटकैराचिता सा वातपित्ताभ्यां विद्धा
स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मंडला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥

ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभीसंज्ञा मंडलाकारा विस्तीर्णा तथोत्सन्ना
सरागपिटिकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।

कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्ष्येत्युच्यते । सा च वातात्स्यात् ।

पित्ताद्भवति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥

तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्माः पिटिका लाजाकारा घनाः कक्षासंज्ञा एव स्युः ।

तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ।

धर्मस्वेदपरीतेषु पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकावहयाः ।

तादृशी लाजासदृशी महती पिटिकैका गंधनामेति स्मृता । धर्मस्वेदयुक्ते
शरीरे पिटिकारुजायुता घना राजिकावर्णा राजिकाकारा राजिकाप्रमाणा
राजिकासंज्ञाः ।

दोषैः पित्तोल्बणैर्मंदैर्विसर्पति विसर्पतत् ॥ १३ ॥

शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

पित्ताधिकैर्दोषैर्मंदैर्यः शोफो विसर्प दव विसर्पति । तथाऽपाकस्तनु-
स्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च । स जालगर्दभः स्यात् ।

मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणी मांसदारणाः ॥ १४ ॥

कक्षाभागेषु जायंते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।

पंचाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हंति जीवितम् ॥ १५ ॥

पित्तोल्बणैर्मलैर्ज्वरवतो मांसदारणाः स्फोटाः कक्षाप्रदेशेषु येऽभिसदृशा
जायते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । पचाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवित
हंति ।

त्रिंशत्पिटिकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेष्टिका ।

त्रिदोषलक्षणा विटिका वर्तुला अनुग ऊर्ध्वमिरिवेत्तिकाख्या ।

विदारीकंदकठिना विदारीकक्षवंक्षणे ॥ १६ ॥

विदारीकदवत् कठिना कक्षायां वंक्षणे च विदारी स्यात् । कक्षा च वंक्षणे च कक्षावंक्षणे तस्मिन् पाण्योरित्यादिना ऋस्वः ।

मेदोनिलकफैर्ग्रथिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।

भित्तो वसाज्यमध्वाभं स्ववेत्तत्रोलवणोऽनिलः ॥ १७ ॥

मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करामुपपादयेत् ।

दुर्गंधं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥

तां स्नावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करार्जुदम् ।

मेदः पवनकफैः स्नायुमांसशिराश्रयैर्ग्रथिः स्यात् । स च भित्तो वसापृ-
तमभुनिभ स्ववेत् । तस्मिन् पवनोऽधिको मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करा
कुर्यात् । ततो दोषास्तां शर्करां निचितां दुर्गंधं लोहितं क्लिन्नं विविधवर्णं
स्नावयति । तदेव विधं शर्करार्जुदं विद्यात् ।

पाणिपादतले संधौ जत्रूध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥

वल्मीकवच्छनेर्ध्रिस्तद्वद्वहणुभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकंदूहेदवहुलो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

पाणिपदतले पादतले संधौ जत्रूध्वं वा ग्रथिर्वल्मीक इव शनैरुपचीयते ।
तद्वद् वल्मीकनद्वहूनि च तान्यणूनि च तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलक्षितो
रुग्दाहकंदूहेदवहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषजः ।

शर्करोन्माधिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ।

ग्रंथि क्लिलवदुच्छने ज्ञायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥

शर्करादिभिरन्माधिते पादे कंटकादिभिर्वा क्षते क्लिलवद्वयो ग्रथिरुत्सन्नो
ज्ञायते तत्कदरं नाम ।

वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।

अणूकरोति बाह्यांतमार्गिमस्य ततः शकृत् ॥ १२ ॥

कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगसंधारणादपानाश्रय मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति । ततोऽ
स्यातुरस्य कृच्छ्रेण शकृन्निर्यति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥

चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

पित्तानिले कर्तृनखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तच्चिप्यं तथाऽक्षतरो-
गमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

अभिघातात्कृष्णवर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखाख्यः ।

दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कंडूक्लेदान्वितांतरा ।

आंगुल्योऽलसमित्याहुस्

दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कंडूक्लेदयुतांतरा आंगुल्योऽलसमिति वदति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥

कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

तिलसदृशान्कृष्णवर्णानरुजां त्वक्स्थारितलकानाहुः ।

मापांस्तानिव चोन्नतान् ।

तानिव तिलकान्नुन्नतान् मापानाहुः ।

मापेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

मापेभ्यः सकाशादून्नततरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलास्तानाहुः ।

तथाविधो जनुमणिः सहजो लोहितस्तु स ।

तत्प्रमाणो जनुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ ।

कृष्णं सितं वा सहजं मंडलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥

शुक्लं कृष्णं सहजं मंडलाकारं शरीरसमं लाञ्छनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।

श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

वातपित्ताच्छोकादिक्रुद्धात्तनु श्यामवर्णं मंडलाकारं मुखे व्यंगं वदन्ति ।
मुषादन्यत्र नीलिका ।

परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कंडुमत्कफात् ॥ २९ ॥

रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।

परुषच्छविस्तथा परुषस्पर्शं श्यामवर्णं च व्यंगं वातात्स्यात् । पित्तेना-
ताम्रानं किंचिनीलं कफेन श्वेतान्तं सक्नु च स्यात् । रक्ताद्रक्तानं किंचित्ता-
म्रं शोषयुतं चिमचिमायते च ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकंडुरविक्षेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥

पत्रेण कफः प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यत्यनंतरं त्वक् पांडुः क्रमेण
च विचेतना अल्पकंडुर्विक्षेदरहिता च जायते । सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः
स्यात् ।

असम्यग्बमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।

मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः सौनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्बमनेन प्रेरितः पित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मंडलान्यतिशयकंडूनि रागवं-
ति लोहितानि बहूनि च उत्कोठः स्यात् । स एवानुबद्धः कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा, विभागशः ॥ ३३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागेनोक्ता इति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
वांगसुदराख्यायां षष्ठं उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगविज्ञाननामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथैषा चिकित्सितं विवक्षुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्त्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।

अपक्वामजगल्लिकां जलजन्मभिर्विस्त्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलायाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्टमनोव्हालैर्

यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलायनार्थं प्रलेपयेद्दर्वादिभिः ।

इत्यापापाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्राचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

पापाणगर्दभ यावदेप विधिः । तेन ग्रथिकच्छपशालूकपापाणगर्दभाना
पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तांश्च पक्वान् साजगल्लिकांश्च व्रणवदुपक्रमेन् ।

रोध्रकुस्तुंबरुवचाप्रलेपो मुखदृषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशांती वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यध' ।

मुखदृषिके रोधादयः प्रलेपाः । वटपल्लवयुक्ता नारीकेलशुक्तयो वा ।
एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च हितम् । ललाटे च शिरामोक्षः ।

नित्रांबुवांतो नित्रांबुसाधितं पद्मकंटके ॥ ४ ॥

पित्रेक्षीद्रान्वितं सर्पिर्निवारग्वधलेपनम् ।

पद्मकंटके नित्रांबुना वृत्तवमनो नित्रकाथपकं घृतं सक्षीद्रं पित्रेत् । नि-
बकणिकाराभ्यां लेपः ।

विटतादींस्तु जालांतांश्रिकित्सेन्निरिवेष्टिकान् ।

पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायामिरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विटतादीन् जालांतांश्रिवेष्टिकाश्च पित्तवीसर्पमिव चिकित्सेत् ।

अमिरोहिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशोधनं च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

जालकगर्दभस्य लंघनादि यथावस्थ सदा कुर्यात् ।

विदारिकां तृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

विदारिकां रक्ते स्रुते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्कराबुदे ॥ ७ ॥

शर्कराबुदे सुष्ठुमेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।

वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

वल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादे ज्ञातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुद्धस्यास्त्रे तृते लिपेत् सपट्टारिवतामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलद्रुतीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥

इतरत्पुनर्वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते तृते श्यामादिभिः सलयणकणिकारगुड-
चीभिर्लिपेत् ।

पक्वे तु दुष्टमासानि गती सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन च ॥ १० ॥

पक्वे तु दुष्टमासानि सर्वाश्च गती शोधयेत् । केन । शस्त्रेण । कथ । सम्यक् । पश्चात्क्षारेणाग्निना च ।

शस्त्रेणोत्कृत्य नि शेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोऽश्रिविस्तितम् ॥ ११ ॥

कदर शस्त्रेण नि शेषमुत्कृत्य रोहेन दहेत् । रुद्धगुदे च चिकित्सितं निरुद्धमणिसदृशं कार्यम् ।

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रवर्मणा ।

चिप्यं शुद्ध्या विरेकादिकयोजितोष्माणं सतः शस्त्रकर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनस्रमप्येवं

कुनस्रं दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलौ ।

सन्निवपत्रैरालिपेद्

अल्पे तु चरणी काशिकसिक्तौ कासीसादिभिः सन्निवपत्रैरालिपेत् ।

दहेत्तु तिलवाडरान् ॥ १३ ॥

मषाश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

निलकालकामषाश्च सूर्यकान्तादिभिर्दहेत् ।

तद्दुष्टकृत्य शस्त्रेण चर्मशीरुजन्मणी ॥ १४ ॥

चर्मशीरुजन्मणी शस्त्रेणोत्कृत्य तथैव सूर्यकान्तादिभिर्दहेत् ।

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।

लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगंकुरैः ॥ १५ ॥

लाञ्छनादिषु त्रिषु लाञ्छनव्यंगनीलिकामु यथासन्नं शिरा विध्येत् । क्षी-
रिवृक्षाणां त्वग्भिरकुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मयी ॥ १६ ॥

व्यंगादिषु चाप्यं लेपोऽर्जुनवल्कं माक्षिकपिष्टं वा । मंजिष्ठा माक्षिकसहि-
ता वा । श्वेताश्वखुरजा मयी सनवनीता वा ।

रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्ठरोधप्रियंगवः ।

वटांकुरा मसूराश्च व्यंगघ्ना मुखकांतिदाः ॥ १७ ॥

रक्तचंदनादयो व्यंगहरा मुखकांतिकरा लेप इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके रुष्णातिलाः सर्पषाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेदुमपास्तव्यंगलाञ्छनम् ॥ १८ ॥

जीरकद्वयादयो लेपे मयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रचंद्रं निरस्तव्यंगलाञ्छन-
विदधति । वक्त्रमेवेदुव्यंगमेव लाञ्छनमिति रूपकालकारः ।

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टानिस्तुपाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकंटकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कौलमज्जा वा शशासृक्क्षौद्रकल्कितः ।

सप्ताहं मातुलुंगस्थं कुष्टं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।

गौरस्थिमुशलीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

मसूरा भृष्टा निस्तुपाश्च क्षीरपिष्टाः सपिर्माक्षिकान्विता लेपः । शाल्म-
लीकटकास्तीक्ष्णाः क्षीरपिष्टा वा लेपः । कौलस्याम्लचदरस्य मज्जा

काशागृक्षीद्रपिष्टो गुडान्वितो लेपः । सप्ताहं वीजपूरस्यांतरस्थितं कृष्टं
माक्षिकमुतं वा लेपः । मीशलीमटाशास्मलीमूलं छागलीक्षीरपिष्टं सक्षीरं
वा लेपः । गव्यमस्थितालपत्रीमूलान्वितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः ।

जंबवाञ्जपष्टवा मस्तुररिष्टे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च त्रिदुकम् ॥ २२ ॥

शंखाग्नपशवादिहो लेपः सवर्णकरितदुकं च स्वरसेन पिष्टं लेपः
सवर्णकरः ।

उत्पलपत्रं तगरं त्रियंगुकालीयकदंबदरमज्जा ।

इदमुद्धर्त्तनमास्थं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥ २३ ॥

उत्पलादिकभेतदुद्धर्त्तनं पत्रसदृशं मुतं पिष्टे । आर्यो ।

एभिरेवौषधीः पिष्टैर्मुस्ताभ्यंगाय साधयेत् ।

यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुक्काभसंयुतैः ॥ २४ ॥

एभिरेव पूर्वोदितैः पिष्टैर्गंधुकं काथान्वितैर्मुस्ताभ्यंगार्थं यथादोषं यधुर्त्तु-
भेहान् पाचयेत् ।

यथान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चंदनं मधु ।

घृतं गुडं च गोमूत्रे पथेदाद्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यंगान्निहंत्यासु नीलिकाच्यंगदूषिकान् ।

मुरां करोति पत्रार्थं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

गरादीन् द्रविलेपे यावद् गोमूत्रे पाचयेत् । एतदभ्यंगाद् द्रगिर नीलि-
कादीन् क्षिपि । पत्रं शतपत्रमद्यं करोति । चत्वी पद्मपत्रवुन्गी विद-
धाति ।

कुंतुमोशीरकालीयलाश्यागष्टवाहर्त्तनम् ।

न्यग्रोधपादांशतरुणान् पदाकं पदाकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमंजिष्टं पालिकं सतिलाढके ।

पक्ता पादावरोपेण तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तंगमंजिष्टायष्टीमधुकुंकुमैः ।

अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकद्रूपिकान् ।

हंति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णरुत् ॥ ३० ॥

कुंकुमादिक सनीलोत्पलमंजिष्ट पलममाग जलाढके पक्ता तेन पादाव-
रोपेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्ष्णिकैस्तैलस्य कुडव छागीक्षीरद्विकुडव पचेत् ।
तत् तैल नस्य शीलित नीलिकादीन् हति । मुखोपचयकर वर्णकरं च ।

मंजिष्टाशत्रोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्

नेपालीहरितालकुंकुमगदागोरोचनागैरिकम् ।

पत्रं पाडुवटस्य चंदनयुगं कालीयकं पारदम्

पत्तंगं कनकत्वचं कमलजं वीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षांशु चाग्नौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यंगनील्यादिनाशे वक्त्रे छायामेद्वीं चाशु घृते ॥३२॥

कनकस्य त्वक् कनकत्वक् तां कनकत्वच । मंजिष्टादीनि वसा घृतमज्जा
गोक्षीर क्षीरिवृक्षकायएतदग्नौ सिद्ध पक्क व्यंगादिनाशे सिद्धमयाहतशक्ति ।
मुखस्य क्रांति चांद्रमसी शीघ्र करोति । शार्दूलविक्लीडितशालिन्यौ वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।

नावने नस्ये मार्कवस्वरसादीनि ।

प्रमुसौ वातकुष्टोक्तं कुर्याद्दाहं च वन्दिना ।

प्रमुसौ वातकुष्टविहित कुर्यात् । वन्दिना च दहेत् ।

उत्कोठे ककपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्टिकम् ॥ ३३ ॥

उत्कोठे कफपित्तविहित कार्यं । कोठे च सर्वं कुष्ठोक्तमिति ।

इति श्रीमृगांकुदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायापष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधोनाम द्वाविंशोऽध्यायः ३२

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं गुह्यरोगं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीव्यवायानिवृत्तस्य सहसा भ्रजनोऽथवा ।

दोषाव्युपितसंकीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोर्यं रतांतेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् मलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविषटनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

जनयंत्युपदेशादीन्

वनिनासंभोगाभिवृत्तस्य । सहसाऽऽरमादेव स्त्रीव्यवायं भ्रजनः । केचिन्क-
रादिनैव व्यवायाभास कुर्वन्ति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहण । अथनेति वक्ष्यमाणगुणा
स्त्रिय सेवमानस्य । किंभूता । वानाद्यधिष्ठितस्तथा सकीर्णः संकटो मलि-
नोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यास्तो तथाग्निर्धा स्त्रिय । तथाऽन्ययोनि म-
हिष्यादींस्तथाऽनभिलषती । तथाऽगम्यां भगिन्यादि । तथा नवसूता ।
तथा दूषितं सविषजंत्वादिभिर्जलं स्पृशतो रतांतेष्वपि नैव वा जलं स्पृ-
शतः । विवर्द्धयिषया तद्विषयम् मलेषुसंकोचद्विषयां हस्तां पुष्ट्येभ-
यच्छतः । तथा मुष्टिदादिपातनैस्तथा वेगरोधनेन । तथा दीर्घातिखरस्पर्शनेन

च यौनिविपरनानि ईरेव दोषा दुष्टा गुणं प्रामाण्यमोषिणानि वदयमाणानु-
पदशार्दान्कुर्वन्ति ।

उपर्दशोऽत्र पंचथा ।

एथगदोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

अत्र एषु मध्यं उपदशः पचमकारः । कथमित्याह दोषैः पृथक् त्रयः ।
रक्तेन चतुर्थः । सन्निपातेन पचमः ।

अत्र मारुतात् ॥ ९ ॥

मेद्रशोफे रुग्णश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनम् ।

एषा मध्ये वानेनोपदशे मेद्रशोफो भवति । दाहणाः पीडाः स्तंभस्तथा
त्वचः परिपोटनं ।

पक्षोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥

पित्तेन श्वयथुः पक्षोदुंबरफलनिभो ज्वरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंडूमान् शीतलो गुरुः ।

श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ।

शोणितेनासिनस्फोटसंभवोऽस्त्रन्नुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

लोहितेन कृष्णस्फोटसंभवादयः स्युः ।

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।

तीव्रारुगाशुपचनं दरणं कृमिसंभवः ॥ ८ ॥

सर्वदोषजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुश्च मुष्कयोः स्यात् । तीव्रा रुक् शीघ्रपा-
कादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः । सन्निपातोत्यो मृत्युहेतुः ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥

अंतर्बहिर्वा मेदूस्य कंडूला मासकीलकाः ।

पिच्छिलास्त्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभा ॥ १० ॥

तेशांस्युपेक्षया घ्नंति मेदूपुंस्त्वभ्रगार्तवम् ।

दोषैर्गुह्यरक्तमासाश्रयैः कुट्टैर्मेदूरयातर्बहिर्वा कडूला मासकीलकाः शकवो जायते । तथा पिच्छिलरक्तस्त्राविणस्तथैव योनौ छत्रसदृशाः स्युः । ते मासकीला अर्शांसि गद्यते । उपेक्षिताश्च मेद्रे जाता. पुस्त्व घ्नति । भगे जाता आर्तव घ्नंति ।

गुह्यस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥

सर्पपा मानसस्थाना घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ।

गुह्यस्य बाह्यतोंतरे कफरक्तजाः पिटिकाः सर्पपमाणा सर्पपाकारा घनाः सर्पपिकाः स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥

सोवमंथः कफामृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यते सोऽवमयो वेदनारोमाचवान् कफरक्ताभ्यां स्यात् ।

कुंभीकारक्तपित्तोत्था जाववास्थिनिभाऽशुना ॥ १३ ॥

जाववास्थिरूपा कुम्भिका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रोत्पत्तिश्च ।

अलर्जा मेहवद्विद्याद्

अलर्जां प्रमेहे यथा तथाऽस्मिन्नपि विद्यान् ।

उत्तमां रक्तपित्तनाम् ।

पिटिकां मापमुद्राभां

उत्तमाख्यां पित्तरक्तजां मेदूपिटिकां मापसमां मुद्राभां विद्यान् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पिटिकाचिता या पिटिका स्यात् । तथा पद्मकर्णिकाकारा पुष्करकर्क
टाभा ता पुष्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्या मृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे पिटिकाख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपत ।

मृदित मलित वस्त्रसरब्ध वाससा क्षोभित वातकोपान्मृदित स्यात् ।

विपमा कठिना भुग्रा वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

या पिटिका विपमा समुन्नता तथा कठिना कुटिला च पवनेनाष्टीलि
का गदिता ।

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेद्वजम् ।

निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥

पिंडितं ग्रंथितं चर्म तत्प्रलंबमधोमणे ।

निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडुकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेद्वज चर्म सरुग्दाह निवर्तते । क्वचित्क-
दाचित् पाकमपि याति । तच्चर्ममणेरध पिंडित ग्रथित प्रलंबं च स्यात् ।
तत्सकफ कफेन तु सह कंडुकाठिन्ययुत निवृत्तसज्ञं स्यात् ।

दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

कृच्छ्रेण रोहति यच्च दु स्फुटित चर्म तत् कथितमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणाद्धि चेत् ॥ १९ ॥

श्रोतोमूत्रं ततोभ्येति मंदधारमवेदनम् ।

मणोर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गद ॥ २० ॥

वातेन चर्म दूषित मणौ सक्तं चेच्छ्रोतो रुणाद्धि । ततो मंदधारमरुज
मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोध । स एव विधो रोगो निरुद्धमणिसज्ञः ।

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

लिङ्गं शूकैराकीर्णमिव स्यात् । तद्ग्रथितसंज्ञं कफजं ।

शूकदूपितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

शूकदूपितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः सा स्पर्शहानिसज्ञा ।

छिद्रैरण्मुसैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

यत्पुनर्मोदं छिद्रैः सूक्ष्ममुखैः सर्वतः परितश्चितं वातशोणितकोपात् त-
च्छतपोनकं विद्यात् ।

पित्तामृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्नितस्त्वक्पाकाख्यः ।

मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।

मेहनं वेदनाश्रोत्रास्तं विद्यादमृगर्बुदम् ॥ २४ ॥

ईपलोहितैः रुष्णैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं लिङ्गं वेदनाश्च द-
रुणास्तमेवापिधं रक्तार्बुदं जानीयात् ।

मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

मांसार्बुदं पूर्वमुक्तं ग्रन्थादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं । विद्रधिश्च
त्रिदोषजः स उक्तो विद्रहयादिविज्ञानीये ।

रुष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यते समंततः ॥ २५ ॥

पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

रुष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यते पक्वानि सन्निपातेन । तानेव
प्रकारात्तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधि तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषांश्लेषांश्लीघ्रमुपाचरेत् ।

एषां मध्ये मांसार्बुदादींश्चतुरस्यजेन्नोपक्रमेत् । शेषान् षोडश रोगां-
श्लीघ्रमुपक्रमेत् ।

विंशतिर्व्यापदी योनेर्जायते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

योनेर्व्यापदो निशतिर्दुष्टाहाराद्भवति ।

विषमस्थागशयनभृशमैथुनसेवनैः

दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥

योनी कुब्दीनिल. कुर्याद् रुक्तोदायाममुत्तता ।

पिपीलिकासृत्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥

फेनिलारुणरुष्णाल्पतनुरूक्षात्तैवस्रुतिम् ।

स्रंसं वक्षणापार्श्वाद्दौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥

तांस्ताश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।

विषमस्थागशयनादिभियोनौ पवनः कुपितो रुजादीन् कुर्यात् । तथा
पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं च । तथा फेनिलादिगुणार्त्तवस्रुतिं
तथा वक्षणादौ भ्रशं रुजां क्रमेण च गुल्मं कुर्यात् । तांस्तांश्चानेकविधान्
रोगान् कुर्यात् । सेव विधा व्यापद् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

सैवाऽतिचरणा श्वयथुयुनाऽतिव्यवायात्स्यात् ।

मैथुनादतित्रालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणम् ।

रुजन्संदूपयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥

मैथुनादतित्रालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं पीडयन् योनिं सदूपयेत् ।
माक्करणेति सा स्यात् ।

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता

वेगोदावर्तनेन मारुतो योनिं मक्कषेण पीडयति । ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विसृजति । एषा व्यापत्तिरुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नो तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्याद्दुष्टार्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्पन्न रौक्ष्याद्दुष्टार्तवज्रं हन्ति तदा वातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः मुरते मरुत् ।

अग्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ।

अतिसुहिताया विषम स्थिताया निधुवने पवनोऽग्नेनोत्पीडितो योनेः संबन्धिनि स्रोतसि स्थितो मुखं योनिरेव वक्त्रीकुर्यादस्थिमासेन सह दारुणपीडं सातर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥

स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

वातलाहारसेविन्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भरथायाः सूक्ष्मद्वारां योनिं कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

वेगरोधाद्धतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनेः शोषं च शुष्कारुया सातिवेदना ।

ऋतौ वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च करोति सा शुष्कसजाऽतिरुजा स्यात् ।

पडाहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भारिष्यान्मरुत् ॥ ३८ ॥

वमेत्सरुद्ध नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

पडहेनाथवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वायुः सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं
वमेत् सा वामिनी गदिता ।

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्पण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

वातोपतप्तायां योनौ स्त्रीगर्भे बीजदोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री
स्यात् । सा पण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्थं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥

कुरुते विष्टतां स्वस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।

उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

पवनो दुष्टो योन्यास्थं विष्टभ्य गर्भकोष्ठं च विवृतमुखीं भृष्टं वाति-
कीमिव सुदुःखामुत्सृष्टमांसां महत्त्वाद्योनिं कुरुते । तां महारुजां महा-
योनिं वदति ।

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।

करोति दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥

भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तिवाम् ।

सा व्यापत्पैत्तिकी

यथायोग दूषणैः सर्वरोगनिदानायुक्तैर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं
दाहाद्यन्वितां करोति । तथा भृशोष्णादिगुणयुनार्त्तना । सा पैत्तिकी व्यापत् ।

रक्तयोन्याख्यासृगतिस्तृतेः ॥ ४३ ॥

रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्तृतेः स्यात् ।

कफोभिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।

शीतलां कंडुलां पांडुपिच्छिलां तद्विधस्तृतिम् ॥ ४४ ॥

सा व्यापच्छैम्भिकी

श्लेष्माऽभिष्यन्दकरणहेतुभिः कुपितो योनिं पीडारहितां शीतलादि-
गुणा तथा तद्विधा पांडुपिच्छिला क्षुतिर्यस्यास्तां तथाविधां कुर्यात् । सैवं
विधा व्यापत् श्लैष्मिकी स्यात् ।

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

सदाहकार्ष्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

यस्यां वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकार्ष्यवैवर्ण्ययुतं सा लोहितक्ष-
याख्या ।

पित्तलाया नृसंवासे क्ष्वथुद्धारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्ज्वाति दूषिता ॥ ४६ ॥

शूनास्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्त्रवाहिनी ।

वस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिष्णुता ।

पित्तलायाः स्त्रिया नरसयोगात् क्ष्वथुद्धारधारणात् पित्तान्वितेन वायु-
ना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा वस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रो-
ण्यादितोदकरी स्यात् सा परिष्णुताख्या ।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥

उपष्णुता स्मृता योनिर्

वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्लपिच्छिलस्त्राविणी योनिरुपष्णुता स्यात् ।

विष्णुताख्या त्वधावनात् ।

संजातजंतुः कंडूला कंडूवा चातिरतिमिया ॥ ४९ ॥

अक्षालनात्तु योनिः सभूतरुभिः कडूगुणा कंडूवा चाहेतुना सुतरां सुरता-
भिलाधिणी विष्णुताख्या ।

अक्षालनाहनाद्वायुः श्लेष्मरुक्त्विमूर्च्छितः ।

कार्णिकानजनयेद्योनी रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

मरुदकालवाहनात्कफरक्तमिश्रितो योनौ कर्णिका रजोमार्गनिरोधिनी
कुर्यात् । सा कर्णिनी गद्यते ।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्घा व्यापत् सा
सान्निपातिकी स्यात् ।

उपदेशेऽधिरोद्धूते लिङ्गस्य मध्ये शिरां मोक्षयेत् । शिशिरां च चिकित्सां लेपसेकादिभिः कुर्यात् । विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत् । पक्के पाटिते च तिलकल्काज्यमधुभिल्लेपः ।

जंब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकांजोजिकांकुरान् ॥ २ ॥

शाल्मलीवदरोबिल्वपलाशातिनिशोद्धवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥

स काथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।

जंब्वायंकुरान् । शलक्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्वचस्त्रिफलां च जले पचेत् । स काथः क्षालनं हित । तेन काथेन तैलं पक्वं रोपणं स्यात् ।

तुत्यगैरिकलोभ्रैलामनोव्हालरसांजनैः ॥ ४ ॥

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशत्रणापहः ॥ ५ ॥

तुत्यादिभिर्माक्षिकद्रुतैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदशत्रणहरः ।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

कर्परे त्रिफला दग्धा घृताञ्चिता पर रोपणम् ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

सामान्यमेतत्साधनं प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम् ।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।

पक्कैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

यथा च पाकं न याति तथाऽनियतः कार्यः । यतः पक्कैः स्नाय्वादिभिः प्रायेण ध्वजो मेहो नश्यति ।

अर्शासां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्यापदंशवत् ।

अर्शासां छिन्नानां दग्धानां चोपदशतुल्या क्रिया कार्या ।

सर्पपा लिखिताः सूक्ष्मैः कपायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥

तैरेवाभ्यंजनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

सर्पिकाः शस्त्रेण लिखिताः कपायद्रव्यैर्जम्बादिभिः पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णै-
रवचूर्णयेत् । तैरेव कपायैस्तैलं पचेत् । तदभ्यंजनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमंथेऽपि रक्तं स्त्राव्यं तथोजयोः ॥ ९ ॥

एतच्चिकित्सितमवमंथेपि कार्यं । तथैनयोः सर्पपावमंथघोरस्त्रं स्त्राव्यम् ।

कुंभीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।

तिंदुकात्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

कुंभीकायां लोहितं मोक्षयेत् । पक्कायां तु व्रणे शोधिते सति तिंदुका-
दिभिलेपः । तिंदुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां स्त्रुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलज्यां स्त्रुतशोणितायामेव एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिठिकां संचिद्य वडिशोत्थृताम् ॥ ११ ॥

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

उत्तमाख्यां पिठिकां वडिशोत्थृतां सम्यक् छेदयित्वा कषायाणां कल्कैश्चूर्-
णैः क्षौद्रयुक्तैरुपक्रमेत् ।

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

पुष्करिकायां संव्यूढे च पित्तविसर्पविहितं चिकित्सितं हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

त्वक्पाकरस्पर्शहान्योः सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

मृदितं नाम लिंगरोग वक्ष्यमाणेन बलातैलेन सेचयेत् । तथा मधुरैर्द्रव्यैः
कन्कितैः सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहश्च कार्यः ।

अष्टीलिकां तृप्ते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

अष्टीलिकां रक्ते द्वते कफग्रंथिमिवोपक्रमेत् ।

निवृत्तं सर्पिपाऽभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शास्वलादिभिः ।

स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥

मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

निवृत्तसत्रं लिंगरोग पृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् । त्रिरात्रं पंच-
रात्रं वा सुस्निग्धैः शास्वलादिभिः । ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्म-
मणिं समानयेत् । किं कृत्वा । मणिं शनैः प्रपीड्य । प्रविष्टे मणौ चोपनाहं
पुनः पुनः कुर्यात् । भोजनं चात्र स्निग्धं हितं ।

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

अयमेव क्रमोऽवपाटिकायां योग्यः स्यात् ।

नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जनुना सूताम् ॥ १७ ॥

स्नेहाकां स्रोतासि नस्य सिचेत्स्नेहैश्चलापहैः ।

त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां नस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥

स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।

सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात्सद्यः क्षताविधिं ततः ॥ १९ ॥

निरुद्धे निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ नाडीं द्विद्वारां जनुना सूतां लिप्तां
स्नेहाकां लिंगेभ्यस्य लिंगं बलातैलादिभिः स्नेहैः सिचेत् त्र्यहात्र्यहा-
त्स्थूलतरां नाडीं क्षित्वा स्रोतोदारं वृद्धिं नयेत् । एवमप्यसिद्धौ धीमान्
वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत् । ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षतविधा-
नं युञ्ज्यात् ।

ग्रंथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रंथितसंब्रं नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिपेत्कपायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

शतपोनकं लिङ्गरोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णः समाक्षिकैर्लिपेत् ।

रक्तविद्राधिवत्कार्या चिकित्सां शोणितान्नुदे ।

शोणितान्नुदे रक्तविद्राधिवच्चिकित्सा कर्त्तव्या ।

ब्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

सर्वेषु लिङ्गरोगेषु यथावस्थमवस्थावशाद् ब्रणोपचारानतःशुद्धिकषाय-
लेपघृततैलरसक्रियाचूर्णांश्छोधनरोपणान् प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

स्नेहनस्वेदवस्त्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सां युक्तं स्नेहनादि
वानोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण शस्यते ।

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य जेपजम् ॥ २३ ॥

यतो वातमंतरेण योपितो योनिर्न दुष्यति तस्मात्तं जित्वा परस्य दोष-
स्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥

पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृत्तां व्यधयेत्पुनः ।

प्रवेशयेद्भिःमृतां च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥

स्थानापवृत्ता योनिर्हि राज्यभूता स्त्रियो भवेत् ।

तां स्त्रियं बलात्तैलं मिश्रकाख्यं वा सुकुमारकाण्ड्यं पाययेत् । तथा
योनिं खिग्धां रिवन्नां च दुःस्थितां समां स्थापयेत् । जिम्नां कुटिलां योनिं
हस्तेन नमयेत् । संवृत्तां तु व्यधयेत् । प्रसारयेदित्यर्थः निःसृतां च
प्रवेशयेत् । विवृत्तां तु सर्तीं परिवर्तयेत् । यतः स्थानाद् भ्रष्टा योनिः स्त्रियः
शन्यरूपा भवेत् ।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्घोजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शोषं कर्म विधीयते ।

वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

वमनादीनि च कर्माणि मृदून्यखराणि स्त्रीं कारयितव्या । सर्वतोऽधः
रिष्टाच्च विशुद्धाया नार्याः परिशिष्टं कर्म वस्त्यादिकं क्रियते ।

काश्मर्यत्रिफलाद्राशाकाशमर्दनिशाद्वयैः ।

शुद्धूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥

परूपकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।

योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्षिकैर्घृतात्प्रस्थं पचेत् तदृतं पीतं योनिवात-
विकारहरं सुष्ठु गर्भदम् ।

वचोपकुंचिकाजाजीरुष्णावृषकसैधवम् ।

अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥

पिष्टा मसन्नयाऽऽलोड्य खोदित्तदृतभर्जितम् ।

योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मारोविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

वचादिकं पिष्ट्वा मसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जितं खोदित्तयोनिपार्श्वार्त्या-
दिशातये ।

वृषकं मातुलुंगस्य मूलानि मदयंतिकाम् ।

पिवेन्मद्यैः सलवणैस्तथा रुष्णोपकुंचिकैः ॥ ३२ ॥

शुंठीमधुकमाचीकरक्तचंदनकट्फलम् ।

कट्वंगवत्सकानंताघातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं तंदुलांभसा ।

पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥

दोषा जंतुकृता ये च बालानां तांश्च नारायेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्वेदारुणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

पाठादिकं पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य क्षौद्रान्वितं ज्येष्ठांभसां पिबेत् । अशौवि-
पयादिषु येषु दोषा जंतुकृता बालानां तांश्च योनिदोषादीन् हंति पुष्पानु-
गसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितं ।

घातक्यामलकोपत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः ।

जंब्वाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलार्तेदुकैः ॥ ५१ ॥

सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुर्दुंबरशलादुभिः ।

अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥

तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुवास्तिषु योजयेत् ।

शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला खाधिणी तथा ॥ ५३ ॥

विभ्रुतोपभ्रुता योनिः सिद्धचेत्सस्फोटशूलिनी ।

घातक्यादिभिः कार्षिकैश्छागमूत्रे द्विगुणे क्षीरे च द्विगुणे तैलप्रस्थं पचे-
त् । तत्तैलमभ्यंगादिषु योग्यं । अनेन तैलेन शूनादिगुणा योनिः सिध्यति ।

यवाग्नमभयारिष्टं सीधुतैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥

विष्पह्ययोरजःपट्टयोप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

तथा यवाग्नदिकं शीलयेत् । विष्पह्यादिमयोगांश्च शौद्रान्वितानभ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रजंवास्थिधातुकी ॥ ५५ ॥

पैच्छिल्ये सौद्रसंयुक्तशूर्णो वैशद्यकारकः ।

कासीसादिकशूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विशदत्वञ्ज् ।

पलाशधातुकीजंबूसमंगामोच्चसर्जजः ॥ ५६ ॥

दुर्गंधे पिच्छिले क्लेदस्तंभनशूर्ण इव्यते ।

आरग्वधादिवर्गस्य कपायः परिपेचनम् ॥ ५७ ॥

पलाशादिजशूर्णो दुर्गंधादिषु स्तंभनमिष्यते । आरग्वधादिवर्गकाथो
दुर्गंधादौ परिपेकः ।

स्तब्धानां कर्कराणां च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसवारस्य रुसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥

स्तब्धानां सरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकर वेसवारादिधारणं निधेयम् ।
वेसवारः कुट्टितस्विन्नसंस्कृतमापविशेषः । रुसरा च पायसं च रुसरापाय-
सम् ।

दुर्गंधानां कपायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।

चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ ५९ ॥

दुर्गंधानां योनीनां सर्वगंधद्रव्याणां कपायः काथो हितः । तत्पक्वं तैलं
तत्कल्क एव वा । भयवा सर्वगंधानां चूर्णः पूतिगंधापहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।

पित्ते समधुक्क्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥

श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्राया गोमूत्रयुता वस्तयो हिताः । पित्ते मधु-
यष्टीशीरयुक्ता वस्तयः । वाते तैलाम्लयुता वस्तयो हिताः ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितम् ।

वृषकादीनि मधैः सलवणैः पिवेत् । तथा पिप्पलीस्थूलजीरकैर्वा मधैः
सलवणैः पिवेत् ।

रास्नाश्वदंष्ट्राष्टपकैः शृतं शूलहरं पयः ।

रास्नादिभिः शृत पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादंतीकाथैश्च परिपेचनम् ॥ ३३ ॥

गुडूच्यादिभिः काथैः परिपेचन मुखोष्ण हित मरुतत्वायोनी ।

नतवार्ताकिनीकुष्ठसैधवामरदारुभिः ।

तैल्यात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनी रुजापहः ॥ ३४ ॥

नतादिभिस्तेलात् पक्वात् पिचुर्योनी धृतो रुजाघ्नः ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाम्यंगपिचुक्रियाः ।

शीताः पित्तानितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकाद्याः कार्याः स्नेहनार्थं
घृतानि च देयानि ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।

रसेन क्षौरतुल्येन पाचयेत् घृतादकम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयैः शतावर्या मृद्धीकाभिः परूपकैः ।

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षारैर्मधुकाद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥

सिद्धशीति तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।

शर्कराया दशपलं क्षिपेच्छिष्यात्पिचुं ततः ॥ ३८ ॥

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥

कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।

अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन दुग्धसमेन सर्पिष
 आढकं पचेज्जीवनीयादिभिः कर्पाशैः कल्कीकृतैः पक्के शीते च माक्षिक-
 पलाष्टकं कणाष्टपलं सितापलानि च दश क्षिपेत् । तस्माच्च कर्पमात्रं लि-
 ह्यात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं च ।

एवमेव पयः, सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्कं गर्भदं पित्तजानां च रोगा-
 णां परमं हितम् ।

बलाद्रोणद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरद्धिजीरकैः ।

पयस्याश्रावणोमुद्गपीलुमापाख्यपर्णाभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

बलाया द्रोणद्वयस्य काथे घृततैलयोराढकं पचेत् क्षीरचतुराढके कृष्णा-
 दिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तममाणैस्तदृतं पानेन वातरोगान्
 हत्वा गर्भं धत्ते । मुद्गीनां पर्ण्यां प्रयेकं संबन्धो मुद्गपर्णी पीलुपर्णी मापय-
 णीति ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबंधमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥

यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबंधं च यथादोषोदयं रक्तस्थाप-
 नं भेषजं प्रयुञ्जीत ।

पाठाजंब्वात्रयोरास्थिशिलोद्भेदं रसांजनम् ॥ ४५ ॥

अंबुष्ठां शालमलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचम् ।

बाल्हीकथित्वातिविपारोघ्नतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदति योषितः ॥ ६१ ॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवमनेन प्रकारेण योनिषु-विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो गर्भं लभन्ते । प्रा-
कृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे क्षेपे सति ।

पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेंद्रियम् ॥ ६२ ॥
परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्घैरुपाचरेत् ।

नरस्य पंचभिः कर्मभिः शुद्धस्येंद्रियं शुक्रं दोषाणां वर्णदुष्टं परीक्ष्य तद्-
घैर्दोषघैरुपाचरेत् ।

मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥

द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।

पयस्याहिं गुकाकोलीवाजिगंधाशतावरीः ॥ ६४ ॥

पिप्प्लाक्षांशैर्धृतप्रस्थं पचेत्क्षीराच्चतुर्गुणम् ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥

आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।

फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्ये पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥

त्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।

एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

मंजिष्ठादिभिः कार्षिकैः पिष्टैर्धृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं पचेत् । तद्भूत सर्वेषु
योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते । आयुष्यादिगुण परं पुंसवनं त्रियमाणगर्भाणां गर्-
भिणीनां च हितम् । फलसर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धं । कुतः । यस्मात्पुष्येऽर्त-
वसमये पीतं फलाय आयते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरनृद्विकर चेति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तत्रिरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुंघरोगमतिपेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्याय ।

अधुना विपत्रमुच्यते सद्यः प्राणहारित्वेन तुल्यमाधर्मात् ।

अथातो विपत्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

तत्र विपर्यय प्रागुत्पत्तिदर्शनार्थमाह ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जात प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विपसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुंकृतौ ब्रह्मणा मूर्तीं ततः स्थावरजंगमे ।

सौध्यतिष्ठान्निजं रूपमुज्जित्वा वंचनात्मकम् ॥ ३ ॥

समुद्रे सुरासुरैरमृतार्थं विलोडयमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणदृष्टिः
समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिद्वर्णकचो रहनतुल्यनेत्रो ज्ञानः । तः पुरुषः दृष्ट्वा
भुवनविषादगतः । अतः एवासौ जगद्विषयनाद्विषसक्तः । ब्रह्मणा हुंकृतस्तु
सन्नसौ वचनस्वभावात् स्व रूपं हित्वा स्थावरजंगमादये मूर्तीं अधितस्थौ ।
पुरुषरूपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युल्बणं वीर्यं यत्कंदेषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटद्रवत्साख्यशृंगीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

यद्विषः स्थिरस्थानरकंदेषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युल्बणं तत् कालकूटादि
भेदभिन्नफलादिष्वपि तद्भवति । किं तु कंदे वीर्यानिष्ठं । आदिशब्देन
सप्रहोक्ता भेदा गृह्यते । यथा कालकूटवत्सनाभशाकुलमालकदामवैरा
ट्टिमुस्तकशृंगीपुडरीकमहाविषहालाहलमर्कटककाशपुष्पकामिश्रायुध
तथा तैलमिति भेदाः प्रकीर्तिताः । एषां तु लक्षणं तत्रोक्तं तदिह विस्त-
रतरप्रथशक्या नोक्तं ।

सर्पलूतादिदृष्टासु दारुणं जंगमविषम् ।

सर्पादिदंष्ट्रासु यदद्यवस्थितं तज्जंगमं । तच्च दाहणं दष्ट्रेत्युपलक्षणार्थं ।
नखविषाणमूत्रादीनामपि पुरा विपत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

हंति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥

शोफपांडूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

स्थावरं जंगमं चेति द्विःप्रकारं विषमकृत्रिमं । गरसंज्ञं तु कृत्रिमं । य-
मात्तत् क्रियते अतएव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिंस्तदेवं
तच्च योगवशाच्छीघ्रं हंति । तथा विप्रिधयोगवशाच्चिराच्चिरं हंति । शोफा-
दींश्च विधत्ते । अथ विषगुणान्निर्दिशति ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात् । गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमु-
ष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते । ननु रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वायोः कोपो न यु-
ज्यते रौक्ष्यादीनां गुणत्वादायोश्च द्रव्यत्वात् । द्रूमः । वायोर्यै रौक्ष्यादयो
गुणास्तेषामेव विषस्थैरौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते ते च वायोरालम्भूताः ।
तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात् । यथा तंतुनाशे पटनाशः । तस्माद्युक्तः पवनस्थ-
रौक्ष्यादिभिर्गुणैः प्रकोपः । एवं पित्तेऽपि योज्यं । कटुम्लोष्णादिकथनमपि वि-
षस्याव्यक्तरसत्वमनेकरससंभवादेकस्यापि च व्यक्तस्यानुपलब्धेः । व्यवायि-
त्व चास्य द्रागेवाखिलकायस्य व्याप्तेः । तथा अपाकि । विषस्य हि मंत्र-
तत्राभ्यामतरेण पाकाभावात् । पकेष्यन्ने विषस्यापकस्यैवोपलब्धेः । अत एव
शमितमपि किञ्चित्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥

वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

तथा विषमोजसो विपरीतं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तं । तीक्ष्णाद्यैरन्वि-

तमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोजसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोत्तरं नराणां द्रामेव जीवितं हरति । कुव इत्याह ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥

कफपित्तानिलांश्रानु समं दोषान्सहाशयान् ।

ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प्यते ॥ १० ॥

यस्माद्विषं शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति । पश्चान् कफपित्तवानानाशयसहितान् दूषयति । अनंतरं कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरीरनाशाय संपद्यते । ननु विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्गुणपत्रिदोषकोपिवाद्रक्तकोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चात्त्रीन् दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तमदिव दृश्यते । अत्र भणामः । विषप्रभावेण रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते ततो युगपदेव दोषत्रयकोपस्ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि बद्ध्वा देहोच्छेदाय मवर्तत इति न किंचिदत्रानुपपन्नं ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं मजायते ।

जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥

स्थावरस्य विपरस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ।

विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

द्वितीये वेगे वैपश्वादयो विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदनां विधत्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।

दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥

पक्वारायगते तोदहिध्माकासांत्रकूननम् ।

तृतीये च वेगे तालुशोषः । आमाशयेऽतिरज्जा स्यात् । नेत्रे चास्य दुर्बलादिगुणे भवतः । पक्वारायगते तोदादयः स्युः ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे वेगे गूर्भोऽनिगुरुत्वं जायते । च शब्दात्पूर्वोक्ता रसनादयावता-
दयः १५ः । एवमत्रोपि च शब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पंचमे ।

सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥ १५ ॥

पंचमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः पूर्वोक्ताश्च पक्काग-
यव्यथाश्च ।

पष्ठे संज्ञाप्रणाराश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

पष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽनिशयेनानिसारश्च ।

स्कंधेष्टकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

सप्तमे स्कंधादिभंगः सप्तानां धानूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वातं शीतांबुसेचितम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

प्रथमे विषवेगे तु कृत्वत्रमनं शिशिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सप्लुता-
क्षिक पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानुपाययेत् ।

द्वितीये विषवेगे पूर्ववच्छीतानुसेचिनं वातं विरिक्तं चानु पश्चादगदं
पाययेत् ।

तृतीये गदपानं तु हितं नस्यं तथांजनम् ॥ १८ ॥

तृतीये वेगेऽगदपानं नस्यमंजनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतिभोजयेत् ।

चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतिभोजयेत् ।

पंचमे मधुकक्काथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

पंचमे वेगे मधुयष्टिकाक्काथमाक्षिकाभ्यां युक्तमगद हितम् ।

पष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिर्

पष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।

मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिरितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

सप्तमे वेगेऽवपीडो रोगानुत्पादनीयोक्तो देयः । अथवा मस्तके काक-
पदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्निक.पाठामूर्यवलयमृताभयाः ।

शोलुः शिरीषः किण्णिही हरिद्रे क्षौद्रसाव्हया ॥ २१ ॥

पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला ।

एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥

युंजाद्वेगांतरे सर्वविपर्णा कृतकर्मणः ।

कोशातक्यादीनां काथे यवागूं सिद्धां शीतां ससर्पिष्कमाक्षिकां युज्यान् ।
सूर्यवह्नी करवीरकाकारपुष्पी । क्षौद्रसाव्हय वटमाक्षिक । वेगांतरे वेगमध्ये
सर्वविपर्णां । कृतं कर्म यस्य तस्यैव कार्यम् ।

तद्वन्मधुकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ २३ ॥

मधुकादिकथैः पेयां शीतां सघृतमाक्षिकां युज्यान् ।

अंजनं तगरं कुष्टं हरितालं मन शिला ।

फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।

श्रीवेष्टकं सजेरस. शताव्हा कुंकुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।
 कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥
 द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्पैः कल्पयेदगदोत्तमम् ।
 वैद्यश्चात्र तदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥
 नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।
 यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥
 एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धचतु ।
 नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥
 गौरि गांधारि चंडालि मातंगि स्वाहा ।
 पिष्टे च द्वितीयो मंत्रः

ॐ हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।
 मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशानिभयेषु च ॥ ३१ ॥
 पाननस्स्यांजनालेपमणिबंधादियोजितः ।
 एष चंद्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

अजनादीनि द्रव्याणि कन्या वृत्तोपवासा स्नाता शुक्लवासा तैः पूर्वोक्तै-
 र्द्रव्यैर्माक्षिकसिक्तैः पुष्पनक्षत्रे विमान् पूजयित्वाऽनंतरमगदवरमिमं कल्प-
 येत् । वैद्यश्च समीपस्थो मत्र नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो
 मत्रो हरिमायादिकोत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिषु पानादिम-
 णिबंधादियोजितोयं चंद्रोदयो नामागदः परं शान्तिः स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
 स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥
 वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबंधि ।
 तेनादितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी वृद्धरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्काशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

यद्विषं पुराणं विषमौषधिभिर्वा हनवीर्यं यद्वा दावामीत्यादिभिः शोषितं । स्वभावेनैव सुगुणैर्न सुष्ठु युक्तं तद् दूषीविषसत्तामुपैति । तथा वीर्यस्याल्पत्वादेतदविभाव्यमालक्ष्यं । तथा कफेनावृतं वर्षवृन्दं च तत्स्थायितेन दूषीविषेण पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात् । तथा मूर्च्छां गच्छन् वमन्नस्फुटवाक् तथा विमुह्यन् । तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिंगानि तैः सेवितश्च भवेत् । आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात् । पक्काशयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातयः ।

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः स यथा विहंगः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

ध्वस्ताः कृचाः शरीरं च यस्य स ध्वस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षः पक्षीव भवेत् । रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति । उपेन्द्रवज्रावृत्तं ।

प्राग्वाताजीर्णरीताभ्रदिवास्वमाहितारानैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

तच्च पुरोव्रानादिभिर्दुष्ट-सद्धान् दूषयति यतस्ततोपि हेतोर्दूषीविष स्मृतम् ।

दूषीविषातं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना लुप्तम् ॥ ३८ ॥

दूषीविषपीडितं नरं सुस्विन्नमूर्ध्वमधस्ताच्च शोधितं सतं दूषीविषारिं वक्ष्यमाणं माक्षिकेणाश्रुतमगदं लेहयेत् । तमेवाह ।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटंनटं नतं कुष्टं यष्टी चंदनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविपारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

पिप्पल्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविपारिः । न चान्यस्मिन्नपि वार्यते ।
कितु विशेषेण प्रयुज्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विपादं चारु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिष्टष्टशिरःस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्त्रविस्त्रावी तृष्णूर्ध्वज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुप्युवमधुश्वासकासकरः क्षणात् ।

आरक्तपीतपर्यंतः श्यावमध्योतिरुग्म्रणः ॥ ४३ ॥

सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्त्रवम् ॥ ४४ ॥

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषदिग्धेन विपलिप्तेन दाक्षेण विद्धो नरः पुनः पुनः प्रताम्यति ।
तथा वैवर्ण्यं प्रयाति । द्रागेव विपादमेति । अस्थ च विषदिग्धेन विद्धस्य
शरीर कीटैरिव व्याप्त चिमिचिमायते । श्रोण्यादयश्चास्य सरुजः स्युः ।
कृष्ण दुष्ट च रक्तं क्षरति । तृडादियुतः क्षणेनैव च दृष्टिकालुप्यादिकरः
स्यात् । तथा व्रण ईषद्रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महारुजः स्यात् । तथा सूयते
पाक यानि । तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं सदीर्यते । नित्य-
मेव पिच्छिलयुत परिस्त्रव कुर्यात् । अमर्मेविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत ।

शाल्यमारुण्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वग्ज्वात्प्रवच्छितः ।

शिरिपाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥

शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

दास्यमारुह्य तप्तेन लोहेन व्रणं पश्चाद्देहत् । भयवा मुष्ककादिद्वारेण
प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिश्च लेपयेद् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

तस्य च दिग्धौफलविद्वस्य कीटदष्टचिकित्सिनं यथायोग कुर्यात् ।

व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

व्रणे च पूतिमसि पित्तविसर्प इव चिकित्साकार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥

गरमाहारमंपक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ।

नानाकांता योषितः पत्न्यैः सौभाग्यार्थं राज्ञश्च निकटवर्तिनो नराश्चारा-
तिमेरिता गरमुक्तं भोजनं ददति ।

नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धीपधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥

विषाणां चारुषवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

नानापकारप्राण्यंगशकृता तथा विरुद्धीपधिभस्मनां विषाणां च स्तोत्र-
वीर्याणां यो योगः स गर इति स्मृतः ।

तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥

वायुना प्रतिलोमेन स्वमर्चितापरायणः ।

महोद्गरयकृत्छीहीदीनवाग् दुर्बलोलसः ॥ ५१ ॥

शोफवान्सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥

प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।

मन्यते कृष्णमात्मानं गौरे गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥

विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।

तेन गरेण पाडादिगुणः कृशादिपीडितश्च स्यात् । वातेन मतिलोमेन युक्तस्तथा स्वप्रचितापरः स्यात् । तथा बृहज्जठरयक्रुन्नीहवान् दीनवागादिगुणश्च स्यात् । स्वमे शृगालादीन् पश्यति । मायेण शुष्कवृक्षोदपानानि लोकते । आत्मानं च गौरः सन् कृष्णं मन्यते । कृष्णश्च गौरं मन्यते । तेन गरविषेण विहतेन्द्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुषं पश्येत् ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥

गरातो नाशमामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

एतेरुक्तेरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तेर्दारुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चिदचिकित्सितः सद्य एव नाशमश्नुते ।

गरातो वांतवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥

शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।

गरातुरः कृतवमनः पूर्वोक्तं पथ्यं पानभोजनं भुक्त्वा शुद्धहृदयः सुवर्णं शीलयेत् । किं कुर्वन् । सूत्रस्थानोक्तविधेः । शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेदिति स्मरन् । विधेः स्मरन्नित्यत्राधिगर्थेत्यादिना विधिशब्दात् कर्मणि पठ्यते ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥

लेहः प्रशामयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।

माक्षिकधातुकाचनयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकाञ्चितं लेहो दारुणं गरयोगजं विषं हन्ति ।

मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥

वचामुस्तविडंगानि तक्रं कोष्णांबुमस्तुभिः ।

पिबेद्रसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥

मूर्वादीनि तक्रादिभिरम्लेन वा बीजपूररसादिरसेन गरोपहताभिः पुमान् पिबेत् ।

पारावतामिपशठीपुष्काराब्धं शृतं हिमम् ।

गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

पारावतामिपादिभिः शृतं शीतं जलं गरतृष्णादिभ्यं ।

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे ।

विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

विषप्रकृत्यादियोगे साति विषसंकटं कथितं । अस्मिंश्च, विषसंकटे वि-
पार्तः शतमध्य एको जीवेत् । तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः । कालो वर्षा ।
विषान्नं सर्षपादि । विषदोषः पित्तं । दूष्यं रक्तं । आदिशब्देन साल्या-
दीनां ग्रहणं ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।

अजीर्णफोर्षो द्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥

तिलपुष्पफलाघ्राणभूवापघनगार्जितैः ।

हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ ६२ ॥

पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।

क्षुदादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षाम्बु चांबुयोनित्वात्संश्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥

विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।

प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ॥ ६४ ॥

मावृषि च जलप्रभवत्वादिषं संश्लेदं गुडवद् गति । विसर्पति प्रसरति ।
घनापाये विगतवर्षासमये तद्विषमगस्त्यो हिनस्यत्यशक्तिं करोति । तस्माद्घ-
नात्यये शरत्समये मंदवीर्यत्वं प्रयाति ।

इति प्रकृतिसाम्यर्तुस्थानवेगबलाबलम् ।

आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानंतरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

रूपेण सूक्ष्मेण च क्रूरैः संकृत्वादिभ्यं बुद्ध्या ज्ञानेन निष्कृत्य ततः कर्म
कुर्यात् ।

श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।

कपायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

श्लैष्मिकं विषं वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेदशौभोजनैश्च कपायादिगुणैः शान्तिं नयेत् ।

पैत्तिकं स्वंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।

कपायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

पैत्तिकं विषं विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः कपायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्ललवणान्तितैः ।

सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशितारानैः ॥ ६८ ॥

नाघृतं स्वंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।

वातिकं मधुरादियुक्तैः ससपिष्कैर्भोजनैर्लेपैश्च जयेन्मांसभोजनैः कपायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् । विषे स्वंसनं विरेचनं प्रलेपो वा भोज्यमौषधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि सर्वमेव तत्सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥

विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।

सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृतमुत्स्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति विशेषेण च वतिऽनिरिक्तं ।

अयत्नाच्छ्लैष्मिकं साध्यं घटनात् पित्ताशयाश्रयम् ।

सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् । पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् । वाताशयाश्रितं सुदुःखेन साध्येनेऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीभृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने विषमतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पट्टप्रिशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात्सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मंडलिनो राजीर्मतश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगिनः ।

दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रिभकारा भौमाः । ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनैकधा भिद्यते । विशेषाश्वेहानुपयोगिनो यतस्ततो न निगद्यते ।

विशेषाद्द्रुक्षकटुकमम्लोष्णं खादु शीतलम् ॥ २ ॥

विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्घातादिकोपनम् ।

दर्वीकरमंडलिराजीर्मतस्तेषां विष रूक्षादिगुण क्रमेण च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विष रूक्षादिगुणं तथाप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनं विशेषादुष्णमेव कथितं न शीतलम् ।

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशितातपेषु च ॥ ३ ॥

विषोल्बणा भवंत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ।

एते च दर्वीकरादयस्ताण्ड्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु च विषोल्बणा भवंति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा गृहीताः शितातपायाश्चत्वारो मासा गृहीताः । व्यंतरा विजातय ऋतुसंधिषु विषाधिकाः स्युः । ऋतुसंधिः प्रागुक्तः ।

रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुराधारिणः ॥ ४ ॥

फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।

रथांगादिधारिणः फणावंतो द्रुतगतयो भुजंगा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ।

ज्ञेया मंडलिनोऽभोगा मंडलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥

प्रांशवो मंदगमना

अभोगा अल्पभोगास्तथा नानामकारैर्मंडलैश्चिताः । प्रांशवो शीघ्रगतयो मंडलिनो वेद्याः ।

राजीमंतस्तु राजिभिः ।

स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं विचित्रिताः ॥ ६ ॥

स्निग्धाभिर्नानामकाराभिस्तिर्यगूर्ध्वगराजिभिर्विचित्रिता राजीमंतो वेद्याः । विजातयोऽभुनोच्यते ।

गोधासुतस्तु गौधेरो विपे दर्वीकरैः समः ।

चतुष्पाद्

गोधापुत्रो गौधेरः । ननु गौधेर इति नामैव गोधासुतः मत्स्यपादि । तथा च गोधायाः फगित्यपत्यर्थे व्युत्पादितोयम् । सत्यमाह भवान् । यादृच्छिः कनामशंकानिरासाय त्वेतत् । सच दर्वीकरैर्विपेण तुल्यस्तेरेव जातत्वात् । चतुष्पाच्चतुष्पादोसौ ।

व्यंतरान्विद्यादेतेषामेव संकरात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

व्यंतरांश्वेतेषामेव संकरेण जानीयात् । यत्तश्च ते संकीर्णलक्षणास्तस्मात्सन्निपातप्रकोपनाः स्युः ।

आहारार्थं भ्रयात्पादस्पर्शादतिविपात् क्रुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैरादेवर्षियमचोदनात् ।

दरांति सर्पास्तेषूक्तं विपाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आहारादिभिः कारणैर्भुजंगा दरांति । तेषु यथोत्तरं विपस्याधिक्यं कथिनम् ।

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

आदिष्टात्सर्पाद् हेतुं विदित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ।

व्यंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

व्यंतरो भुजंगमः पापस्वभावत्वाद्दुर्म आश्रित्यास्तु ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

नतु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसच्छेदादाविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दृष्टानिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

यस्मिन्काये लालापरिक्लेदमात्रं उपलभ्यते । न पुनर्दंष्ट्राकृतं दंशम् । नदे-
वं भूतं तुंडाहतं कथयन्ति । एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते तद्
व्यालीढसंज्ञं । द्वे दंष्ट्रापदे सशोणिते व्यालुप्तं विद्यात् । त्रीणि तु दंष्ट्रापदा-
नि मांसच्छेदादासंततास्त्रवाहीनि दष्टकमादिशेत् । दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दृ-
ष्टकमिव दष्टनिपीडितं स्यात् । एषु मध्ये द्वयमादिकथितं निर्विषं वदेत् ।
पश्चिमं दष्टनिपीडिताख्यमसाध्यं वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु कृच्छ्रसाध्यमित्य-
र्थाद्द्रम्यते ।

विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमंबुवत् ।

सर्पसं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते । अपि तु प्राप्य । किंतु
रक्तं स्नोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते । यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति तथैव ।
आहेयमिति इतिकुक्षीत्यादिना भवार्थे ढक् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पांगाभिहतं तु तत् । -

भीरोः सभयस्य पुंसः सर्पसंस्पर्शाद्धेतोर्यद्भयं तेन वायुः क्रुद्धः कदा-
चिच्छोफं विधत्ते । तत्सर्पांगाभिहतं स्यात् ।

दुर्गंधकारे विद्धस्य केनचिद्दृष्टशंकया ॥ १६ ॥

विषोद्वेगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ।

ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ १७ ॥

दुर्गंधकारे केनचित्माणिना विद्धस्य दृष्टशंकया विषोद्वेगादयः स्युः । त-
च्छंकाविषं निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कंडूशोफरुजान्वितः ।

दह्यते ग्रथितः किंचिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

सविषो दशो व्यथ्यते कंडूादियुतो दह्यते जालकवत् किंचित् ग्रथितोऽ-
स्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वं दर्वीकृतां वेगे दुष्टं स्वावीभवत्यसृक् ।

श्यावता तेन वक्रादौ सर्पतीव च कीटकाः ॥ १९ ॥ -

दर्वीकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं स्यात् । तेन च
तादृशा रक्तेन मुखनयनादौ श्यावता स्यात् । कीटकाश्च गात्रे सर्पतीव ।

द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।

दुर्गंधो दंशविच्छेदश्चतुर्थे ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥

संधिविच्छेपणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनम् ।

दाहो हिध्मा च पष्ठे च त्दृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥

मूर्च्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।

स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥

द्वितीये विषवेगे प्रथमः स्युः । तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः । चतुर्थे ष्ठीव-

नादयः । पचमे सधिविश्लेषण तद्रा पर्वभेदन दाहो हिका च । पष्ठे च वेगे
हृदयपीडाद्याः । सप्तमे शुक्र प्राप्य स्कधादिभगः सर्वचेष्टानिवर्तनं स्यात् ।

अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।

तेन पीतांगता दाहो द्वितीये श्वयथूद्रवः ॥ २३ ॥

तृतीये दंशविच्छेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।

चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां याति शोणितम् ।

पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥

तृतीये दंशविच्छेदो नासिकाक्षिमुखस्त्रवाः ।

चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नो मंन्यास्तंभश्च पंचमे ॥ २६ ॥

गात्रभंगौ ज्वरः शीत शेषयो पूर्ववद्भवेत् ।

मंडलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्त दुष्ट पीतीभवति । तेन च रक्तेन
पीतांगता दाहश्च । द्वितीये श्वयथूद्रवि । तृतीये दशपरिच्छेदादयः । चतुर्थे
वेगे ज्वरो दाहः । पचमे सर्वशरीरगतो दाहः । राजिमना दष्टस्य रक्तं
दुष्ट पांडुतां गच्छति । तेन हेतुना गात्राणां पांडुता । द्वितीये वेगेऽतिगात्र-
गुत्वं । तृतीये दशविच्छेदादयः । चतुर्थे मूर्ध्नो गरिमादयः । पचमे गान
भगादयः । शेषयोः पष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववदानींकरवद्भवेत् ।

कुर्यात्पंचमु वेगेषु चिकित्सा न तत परम् ॥ २७ ॥

पचमु वेगेषु चिकित्सित कुर्यात् । ननु तस्मात्परमसाध्यत्वान् ।

जलाशुता रतिशीणा जीता नकुलनिर्जिता ।

शीतवातातपव्याधिसुचृष्णाश्रमपीडिता ॥ २८ ॥

तूर्णं देशातरायाता विमुक्तविपक्रंचुका ।

कुशोपश्रीकंठरुद्रो चरंतीव कान्त्यम् ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याधुपितं सर्पास्तेऽल्पविषा मना ।

जलाप्रुतादयः सर्पा अन्यविषा ज्ञेयाः । दिव्याभ्युषितो देशो यत्र देवताः
 कृतसन्निधानास्त देशं चरन्ति । संग्रहेऽधिकमुक्तं । स्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञा-
 श्रयसुरालये । चाुष्पये जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे । क्षीरद्रुमे निम्बतरौ
 निर्झरे गिरिगव्हरे । चक्रनचगदाकुंतत्रिशूलाकमटाधराः । रक्तास्यनयना
 ये च ते स्युराशीविषोपमाः । न तेषु कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ।
 मंत्रतंत्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ।

स्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमोपक्षसंबिषु ॥ ३० ॥

अष्टमीनवमीसंध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।

याम्याग्नेयमवाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

दष्टमात्रः सितास्याक्षः शौर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहूर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।

स्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत् । याम्यं भरणी । आमेष कृत्ति-
 का । नैर्ऋत मूलं । नैर्ऋताख्यो मुहूर्तो सध्योदय एव । यः शुक्लमुखनयनः
 पतत्कचः स्तब्धरसनः पुनः पुनर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासः स न जीवति । संग्रहे
 तु । श्वयथुर्वेदनास्तीत्रा ग्रीवाभंगोऽक्षिरक्ता । मूर्च्छागलग्रहच्छर्दिमेतराजस्य
 किकराः । आम्बवप्रतिमो दशः कूर्मपृष्ठनदुन्नतः । रक्त खेभ्यः समस्तेभ्यो
 वर्तते न तु दशतः । रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितोऽसितः । दष्टगे-
 हनता वक्रवक्रत्त्र यस्य त त्यजेत् ।

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायते युगपद्यस्य सत्त्वच्छ्रूली न जीवति ।

यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो दृच्छ्रूलं च स्यात् स न जीवति ।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासावसादो अंगंगे विद्देदः श्लथसंधिता ।

विपपीतस्य दष्टस्य दिग्घेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

अपंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये ।

यश्च फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्तथा नासावसादादयश्च यस्य पुंसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलिप्तकेनाभिहतस्य च । सामान्येनैतानि रूपाणि । तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्यादिनाऽभिपूक्तत्वात्परनिपातः ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ३६ ॥

दंडाहतस्य नीराजीप्रयातस्य यमांतिकम् ।

तीक्ष्णैर्नस्यैर्न चेतना न चेतन्यं । तथा क्षताच्छिन्नाद्रक्तागमो न भवति । तथा दंडेन लगुडेनाहतस्य राजिलेखा न भवति । यमसमीपं प्रयातस्य यमिष्यतो नरस्य । प्रयानस्येति वर्तमानसाम्ये वर्तमानवच्चेति भविष्यति क्तः ।

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तांगारवद्विषकू ॥ ३७ ॥

रक्षन् कंठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।

अतोऽन्यथा साध्यत्वे सति सद्यो द्रागेव त्वरया कंठगतान् प्राणान् ज्वलितगृहमिव रक्षन् विषं शीघ्रं शान्तिं नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥

देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शरीरिणो दष्टस्य दंशे मात्राशतं तुन्यकालं विषं स्थित्वा देहं प्रक्रमते रुधिरादीन् धातून् दूषयन् प्रक्रमत इति मोषाभ्यामिति तद् ।

एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥

कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

अस्मिन्नंतरेऽवसरे दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कर्म चपलं विदधीत यथा विषवल्ली काये न रोहति । विषं बलवित्ते उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ।

दष्टमात्रो दशोदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥
 लोष्टं मर्ही वा दशनैश्छित्वा चानु ससंभ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिपेदंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सपे दष्टार शीघ्रमेव खादेत् । अथवा लोष्ट
 धरणीं दशनैश्छित्वा पश्चाच्च झटिति निष्ठीवेन दशमालिपेत् । कर्णमलेन
 नालिपेत् ।

दंशस्योपरि बंधीयादरिष्टां चतुरंगुले ।
 क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मंत्रैश्च मंत्रवित् ॥ ४२ ॥
 अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषम् ।
 न वहन्ति शिराश्रास्य विषं बंधाभिपीडिता ॥ ४३ ॥

दशस्योपरिष्टाच्चतुरंगुलेऽरिष्टां क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैश्च मंत्रैरुपल-
 क्षितो मंत्रजो बंधीयान् । बंधेन विष स्तभ्यते । जल यथा सेतुबंधेन ।
 अस्य च दष्टस्य गिरा विष बधनपीडिता न वहति ।

निष्पीड्यानुद्धरेदंशं मर्ममंध्यगनं तथा ।
 न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाकुरः ॥ ४४ ॥

अनु पश्चान्निष्पीडय दशमुद्धरेन्मर्ममधि वर्जयित्वा । तथैव हृते सति
 विषावेगो न जायते । यथाकुरो बीजनाशात् ।

दंशं मंडलिना मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।
 प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥
 करोति भस्मसात्सद्यो बन्धिः किं नाम न क्षणात् ।

मंडलिना च दश पित्तलत्वाद्देतोर्मुक्त्वाऽथापरं दश हेमादिभिः प्रतप्तैः
 शीघ्र दहेदुन्मकेन वा । यतोभिः सद्य एव भस्मता सर्वमेव वस्तु नयति ।
 क्षत नु क्रियन्मात्र ।

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्छायमदहृद्रयाः ।

भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजैश्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥

अस्कन्नेऽऽभुतेऽऽस्त्याने हि रक्ते विषवेगेन मूर्छाया भवति । तांश्च जये-
च्छीतैर्लोपादिभिः । तथा रोमांचो यावच्छीनेन स्यात् तावद्वाजिच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

अस्त्रे तु स्कन्ने सति विषवेगः शघ्नमेव मद्राम्यति ।

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥

पिवेद्दृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताभुतम् ।

हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥

विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्षति । तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं
घृतक्षौद्रमगदं वा पिवेत् । घृताभुतमस्य पुरुषस्य हृदयावरणे सति श्लेष्मा
हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्क्लेशात्तृष्णासं वामयेत्ततः ।

द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥

वमनैर्विषत्वाद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्रूपः ।

प्रवृत्ताः संजाता गौरवोत्क्लेशात्तृष्णासा यस्य स एव भूतस्तं द्रवैः कांजि-
कादिरहितैर्वमनैर्वामयेत् । विषहरैश्च वामयेत् । एव कृते सति तस्य विषा
तस्य शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविरोधतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत्क्रियाम् ।

भुजंगदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यगालोच्य विशिष्टां क्रियां स-
माचरेत् ।

सिद्धुंवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नश्यं मधु सपाकलम् ।

सिद्धुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नश्यं मासिकं कुष्ठ-
सहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेदंशं त्वत्तेऽसृजि ॥ ५८ ॥

चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।

पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

कृष्णभुजंगदष्टस्य रक्ते हृते दंशं गुंजानाकुलीभ्यां लिपेत् । तीक्ष्णेन मूल-
विषेण वा लिपेत् । क्षौद्रादियुतं च सर्पिःपानं ।

तंदुलीयककाशमर्थकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।

मातुलुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हितः ॥ ६० ॥

अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।

तंदुलीयकादिकः पानादिभिरगदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषे
हितः ।

समाः सुगंधा मृद्धीका श्वेताख्या गजदंतिका ॥ ६१ ॥

अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं चिल्वदाडिमम् ।

सक्षौद्रो मंडलिविषे विशेषाद्गदो हितः ॥ ६२ ॥

सुगंधादयः समाः समभागा आर्धभागेन सुरसपत्रादिक्रमिति समाति-
को मंडलिनो विषे विशेषेणागदो हितः ।

पंचवल्लवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।

जीवरूपभकौशीरं सितापद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥

सक्षौद्रो हिमवान्नाम हंति मंडलिनां विषम् ।

लेपाच्छ्रुययुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

पंचवल्लादिको माक्षीकयुतो हिमवन्नामागदो मंडलीविषं लेपेन

हन्ति । शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसानां पंचानां त्वक् पंचव-
ल्कमुच्यते ।

काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्षभकौ सिता ।

मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

काश्मर्यादिकं मंडलिदष्टो नरः पिबेत् ।

वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।

शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेषुकं वचा ॥ ६६ ॥

पिष्टो गोधारिणाष्टांगो हन्ति गोनसजं विषम् ।

वंशत्वगादिकोष्टांगोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविषं हति । वंशस्य त्वग्-
बीजे ।

कटुकातिविपाकुष्टगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सक्षौद्रव्योपतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।

कटुकादयो राजीमतां विष प्रति ।

निखनेत्कांडचिन्नाया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥

उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्ग्यां प्रलेपयेत् ।

पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥

जीर्णे विरिक्ते भुंजीत यवाच्चं सूपसंस्कृतम् ।

कांडचिन्नायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् । तत्र उद्धृत्य
प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्ग्यां प्रलेपयेत् । धान्यस्य मृद् धान्यमृत् । तथा पुराण
घृत त्रिफलाचूर्णयुतं पिबेत् । जीर्णे विरिक्तो यवाच्चं शाल्यादिकं सूपेन सं-
स्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेद्धारनालेन पाठामरिचसंगुताः ।

एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

करवीरार्कयोः कुमुममूल लागलिकादींश्च काजिकेन कल्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकार्मिको व्यंतरदष्टानां हितः । सार्वकार्मिक इत्यनुराविकादित्वाद्भुजपदवृद्धिः ।

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।

भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याजने हितम् ॥ ७२ ॥

शिरीषकुसुमरसे समवाप्सराणि सितमरिच भावित भुजगदष्टानां पानादी हितम् ।

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।

अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

तगरकुष्ठयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि । तक्षकेणापि दष्टानां तत्पीन शर्मदम् ।

अथ दर्वाकृतां वेगे पूर्वं विस्त्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

दर्वाकृतां च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विम्बाङ्गाऽनवर मधुघृतयुग्मगदं शीघ्रमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

द्वितीये वेगे वमन विधाय तथा वाऽगदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽजननावने ॥ ७५ ॥

तृतीये वेगे विषममज्जनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वाक्तां यवागूं वमने कृते ।

चतुर्थे वेगे कृन्वमनः पूर्वोक्तां यवागूं पिबेत् ।

षष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्षणशः ॥ ७६ ॥

पाययेद्धमनं तीक्ष्णं यवागूं च विपापहैः ।

षष्ठपंचमयोर्वेगयोः पुरुषं शिशिरेर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाष-
येत् । यवागूं च विपमैः वृतां पाययेत् ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादंजननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमञ्जने नस्ये च युञ्ज्यात् । ततः शस्त्रेण काकपदम-
नगाढ मूर्ध्नि विधाय ततस्तस्य दष्टस्य तस्मिन् काकपदे मांसं सद्योणित
न्यसेद्यथा चर्म निक्षिपेत् ।

तृतीये वमितः पेयां वेगे मंडलिनां पिबेत् ।

तृतीये मडलिनां वेगे वमितः पेयां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं योजयेत् ।

अधिवगाढं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः

अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

राजीमतां वेगे प्रथमेऽनिगयेन प्रच्छायालांबुना रक्तं हरेत् । पूर्ववच्चागदं
पिबेत् ।

षष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

षष्ठेऽजनमतीक्ष्णं योजयेदवपीडं च । नन्वत्र केचिद्वेगा नोदिताएव
तेषु किञ्चिधेयमित्याह ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्शिकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

अरुथितेषु दर्शिकरोक्तां क्रियां योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येच्छिरां न च ।

गर्भिण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । शिरां च न व्यथयेत् ।

त्वङ्मनोवहानिशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तंदुलवारिणा ।

हंति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवाभुरान् ॥ ८३ ॥

त्वगादिकमिदं ज्येष्ठाभस्ता र्पाव सर्पाणि विषाणि हंति । वज्रिवज्रमिवा-
भुरानित्युपमालंकारः ।

त्रिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुरावहम् ।

फलत्रिकं व्योषानिशार्द्रयं च वसतस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

शुजंगलूतौदुरवृश्चिराद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्ताभिरान् भूतविषाण्येतांश्च स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

त्रिन्वमूलादिक छागमूत्रेण सुशुद्धपिष्टमजनादिभिर्भुजगादिभिरार्तान्
पुरुषान् भूतोपद्रुतांश्च स्वस्थयति । उपजाती वृत्ते ।

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरोद्धिपम् ।

भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

प्रलेपाद्यैर्दंशाद्रपि किंपुनः कायाभि शेरं सर्वं विषमुद्धरेत् । शेषं हि
विष पुनर्वेगाय संपद्यते दूषीविषाय वा ।

विषाप्रायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।

तैलमद्यकुलत्थाम्लवर्ज्यैः पयननारानैः ॥ ८७ ॥

पित्तं पित्तज्वरहरैः कफायस्त्रेह्यस्तीभिः ।

समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वघादिना ॥ ८८ ॥

विषाप्राये सति वायुं कुपित स्नेहादिभिरुपाचरेत् । तैलादिबर्जितैर्वातनाशनैः ।

पित्तं पित्तज्वरहरैः क्वाथैः स्नेहवस्तिभिश्चोपक्रमेत् । आरग्वधादिगणेषु स-
माधिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पाने समंत्रपूतांबुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
सपांगाभिहते युंज्यात्तथा शंकाविपादिते ।

सितादिकं मंत्रपूतत्रलेन सहितं पानं प्रोक्षणम् । प्रकृतत्वान्मंत्रपूतत्रले-
न वेगशोऽगशश्च । तथा सांत्वन हर्षण सपांगाभिहते युंज्यात् । शंकावि-
पादिने च युंज्यात् ।

ककेंतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
वैदूर्यगर्दभमाणं पित्रुकं विषमृषिकाम् ।
हिमवद्विरिसंभृतां सोमराजी पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवंति च धारयेत् ॥ ९२ ॥

ककेंतनादीनि च विषाणि वीर्यवंति विषशांत्यर्थं धारयेत् ।

छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्री विशेषतः ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्ति भुजंगमाः ॥ ९३ ॥

छत्रवान् जर्जरिहस्तश्च चरेद्द्विदोषेण रात्री । तयोऽऽत्रजर्जरयोर्घथामंख्य
छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यन्ति तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

दनि श्रीमृगाकृदक्षपुत्रश्रीमदरण्यदक्षविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्पांगमुदराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सर्पमनिषेधो नाम षट्त्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषमक्रमात् कीटलूतादिचिकित्सित वक्ति ।

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्याम्यामः ।

सर्पणामेव विष्णुत्रशुक्रांडशवकोथजाः ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

* सर्पणां पूर्वोक्तानां विष्णुत्रादिजाः कीटा दोषैः पृथग्भुक्तास्त्रिमकाराः
समुदितैश्च युक्ता इति चतुःप्रकारा स्युः ।

दष्टस्य कीटैर्वीर्यव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणः ।

तेषु मध्ये वायव्यैर्वानिलैः कीटैर्दष्टस्य दशस्तोदरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥

पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दशोऽल्पस्त्रावादिमान् स्यात् । पक्वपीलुफलनिभः
खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकैर्मंदरुजः पक्वोदुंबरसंनिभः ॥ ३ ॥

कफाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दशो मंदरुजः पक्वोदुंबरसदृशः ।

स्त्रावाढ्यः सर्वालिंगस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

सान्निपातिकैस्त्रिदोषाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दश स्रुत्यधिकः सर्वालिंगः स
च वर्ज्यो नोपक्रमणीयः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्षिष्णुर्वित्तरक्तता ॥ ४ ॥

शिरोक्षिगौरवं मूर्छा भ्रम श्वासोऽतिवेदना ।

वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्युः । तथा श्वयथुर्वर्द्धनस्वभावो त्रिभंगोणित्व च ।
मूर्ध्नेत्रगुरुत्व मूर्छायाश्च स्युः ।

सर्वेषां कणिकाशीफो ज्वरः कंडूरोचकः ॥ ५ ॥

- कणिकायाश्च सर्वेषां देशानां स्युः ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति बन्धिवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥

दंशः सद्योतिरुकृश्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

वृश्चिकस्य तीक्ष्णं विषं भवति । तच्च मथममभिरिव दहति । उपरिष्ठा-
दाग्नेवारोहति । पश्चाच्च दंशे तिष्ठति । दंशो वृश्चिकसंबंधी सद्योऽतिरुगा-
दिः स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरितद् ।

ते गवादिशकृत्कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥

सर्पकोथाच्च संभृता मंदमध्यमहाविषाः ।

ते वृश्चिका गवादिशकृत्कोथादिपदिग्धदष्टादिकोथान् सर्पकोथाच्च
संभृता यथासंख्यं मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्चुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पांडुरोदराः ।

मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः । रोमशा इति लोमादीत्यादिना शः ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥

पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा

मध्यविषास्तु कपिलादिगुणाः ।

महाविषाः ।

अभ्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्ताः सीतसितोदराः ॥ १० ॥

महाविषा दर्भदूर्वामहशा द्विपर्वाणो एकपर्वाणो वा । रक्तोदराः केचि-
त्कृष्णोदराः केचिन्सीतोदराश्च ।

तैर्दष्ट. शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।

सर्वमन् शोणितं कृष्णामिद्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन्मूर्च्छन् विशृङ्कास्यो विव्हलो वेदनातुरः ।

विशीर्यमाणमांसश्च प्रायसो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

तेर्महाविषैर्दष्टः सन् शूननिव्हादिः स्यान् । तथेदमिदं कुर्वन्नीदृशः
सन् प्रायसो जीवितं त्यजति ।

उच्चिष्टंगस्तु वक्त्रेण दशत्यम्यधिकव्यथः ।

साध्यतो वृश्चिकात् स्तंभं शेफसो दृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥

करोति सेकमंगानां दंशः शीतांबुनेव च ।

उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

उच्चिष्टिगाख्यो वृश्चिको वक्त्रेण दशति । साध्यादृश्चिकादतिरिक्तव्यथ-
स्तया स्तंभ करोति भेद्रस्य । तथा दृष्टरोमतां रोमहर्षं करोति । तथा दंश-
श्च दिशिरजलेनैव सेकमंगानां विधत्ते । स एवोष्ट्रधूमकः कथितः । रात्रि-
चरणाच्च रात्रिकः स एवोक्तः ।

वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लेष्मिकाः कणभोंदुराः ।

प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

कीटा वातपित्ताधिकाः कणभोंदुराः श्लेष्मोन्वणाः प्रायेण वृश्चिका वानो-
ल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं ज्ञायते तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विप-
रीतगुणैः क्रियां विदधीत ।

इत्पीडोर्ध्वानिलस्तंभः शिरायामोस्थिपर्वरुक् ।

पूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥

वातिके विषे तृत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृदाहः कटुकास्यता ।
मांसायदरणं शोफो रक्तवीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

पित्तोत्पन्ने मंशानागादयः स्युः ।

उर्ध्वरोचकदृष्टामप्रसेकोत्प्लेशपीनसैः ।
सशैत्यमुरामाभुर्गैर्विद्याच्छ्रेष्ठाधिकं विषम् ॥ १९ ॥

कफाधिकं विषं तर्थादिभिर्जानीयान् ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाम्यगश्च वातिके ।
नाडीस्येदो पुलकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

वातिके विषे पिण्याकेन व्रणालेपो योऽप्यः । तैलाभ्यंगश्च नाड्यादिभिश्च
रोदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ।

पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

पित्ताधिकं विषं सेकादिभिरनिशिधिरैः स्तम्भयेत् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेन् ॥ २१ ॥

श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेन् ।

कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।

स्वेदालेपनमेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥

अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोऽधवा ।

कीटानां त्रिविधानां यथास्वं त्रिविधैव चिकित्सा हिता । स्वेदादींश्च
प्रयोगेण कोष्णान् कुर्यात् । मूर्छितं नर दंशपाकं च वर्जयित्वा तथा दंशकोथं
च हिरसा ।

नृकेशाः सर्पपाः पीता गुडो जीर्णश्च भूपनम् ॥ २३ ॥

विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमद्यवीत् ।

नरकचादयो भूपन सर्वस्य विषदंशस्य परं हितमिति भगवान् काश्यपो-
वादीन् ।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

तथा विषघ्नं विधिं सकलं विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्दष्टान् विषोघ्नैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोघ्नैः कीटवृश्चिकैर्दष्टान् सर्पवत्साधयेत् ।

तंदुलीयकतुल्याशा त्रिवृता सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥

याति कीटविषैः कंभं न कैलास इवानिलैः ।

त्रिवृता तंदुलीयकसमा धृतेन नरः पिबेत् । एव कीटविषैश्च कंभं क्षोभ
न याति । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेषु शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेषु कीटविषघ्नः ।

मुक्तालेषो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

मौक्तिकलेपश्चेष्ट शोफादिघ्नः ।

वचा हिगुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥

पाठा प्रनिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।

दशागमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वादशागमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वं
कीटविषं हतिः ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगंधासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

वृश्चिकोत्थं दंशं सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णीसिद्धेन वा इत-
रेण चक्रतैलेन कवोष्णेन वा सेचयेत् ।

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

सैधवान्वितेन वाग्नेन मुहुर्मुहुः सिचेत् । ऋवोष्णेन कानिकेन दुग्धसै-
धवान्वितेन वा सिचेत् ।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैधवः ।

जीरककल्कः सैधवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाहः स्यात् ।

आदंरां स्वेदितं चूर्णेः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

रजनीसैधवव्योपशिरीषफलपुष्पजैः ।

भासमंततो दंशं स्वेदितं प्रच्छाय चूर्णं रजग्यादिजैर्धयेत् ।

मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्टं सुरसापुष्पं लेपः स्यात् । तथा सुखोष्णः पिण्या-
को गोमयो वा लेपो हितः । पाने हैद्यंगवीनं क्षौद्रयुक्तं दुग्धं वा मभूत-
सितं हितम् ।

पारापतराकृत्पथ्यातगरं विश्वमेपजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

सशैवलोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

पारापनशकृतादिभिः फलपूररससंयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः । करभदंष्ट्रा-
सेवालयुना वृश्चिकविषघ्नी । तथा च संग्रहे । ससैधवोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृ-
श्चिकजं विषम् । मनोव्हा सैधवं हिगु मालती पलवानि च । गोशकृद्रस-
पिष्टेषु मुल्लिका वृश्चिकार्दिते । लघुनो मरिचं हिगु सुरसं विश्वमेपजं ।
अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चिकार्दितशकरी ।

हिगुना हरितालेन मानुलुंगरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपांजनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

हिगुहरिताले सबीजपूररसे लेपांजनाभ्यां गुटिका परं वृश्चिकविषत् ।

करंजार्जुनशैलूनां कटम्ब्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

• करवादीना पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपः ।

यो मुह्यति प्रश्वासिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्ठातिवियोषणम् ।

सालांबुवृंतं वार्तीकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

यो नरो मुह्यत्यादीन्विधत्ते तथा दाहणपीडस्तस्य पथ्यादिक वार्ती-
करसपिष्टं प्रलेपनं कार्यम् ।

सर्वत्र चोभ्रालिविषे पाययेद्दविसर्पिणी ।

विष्येच्छिरां विदध्याच्च वमनांजननावनम् ॥ ३९ ॥

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वस्मिन्सुदारुणे वृश्चिकविषे दविसर्पिणी पाययेत् । शिरां च विष्येत् ।
वमनादिकं च कुर्यात् । उष्णगुणादिकं च भोजनं वातघ्नं हितम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥

सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोलिकुलजं विषमाशु ।

नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति । स्वाग्ना
वृत्तम् ।

अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ ४१ ॥

विषेणालेपयेद्दशमुच्चिष्टिगेऽप्ययं विधिः ।

वृश्चिकदष्टानामते भृशं समुदीर्णे विषे विषेण दशमालेपयेत् । उच्चिष्टि-
गसन्नेष्येपैव चिकित्सा ।

- नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शेलुतोयेन ॥ ४२ ॥

कुर्याद्दुटिका लेपादियमलिविषनारानी श्रेष्ठा ।

गजपुरीषच्छत्रं कटूतृणमूलं च श्लेष्मांतकजलेन गुटिका विदधीत ।
एषा च लेपेन परं वृश्चिकविपत्नी ।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिभाषितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ॥ १३ ॥
एषो गदो हंति विषाणि कीटभुजंगलूतोदुरवृश्चिकानाम् ।

अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् चारान् भाषितं पिप्पलीरजोयुनमयमगदः
कीटादीनां विषाणि हंति ।

शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काशीरजं कुष्टमनःशिला च ॥ १४ ॥
एषो गदो रात्रिकटुश्चिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ।

शिरीषकुसुमादिक्रमेणो गदो रात्रिकटुश्चिकानां विषसंक्रान्तिहृद् भग-
वता जिनेनोक्तः । उपजाती वृत्ते ।

कीटैभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशता जगुः ॥ १५ ॥

अष्टाविंशतिरित्येके ततोप्यन्ये तु भूयसीः ।

सहस्ररश्म्यनुचरा वदंत्यन्ये सहस्रराः ॥ १६ ॥

बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विपात्मिका ।

कीटैभ्योपि घोरा लूताः । ताश्च मुनयः षोडशसंख्या अध्यर्गापन् ।
अन्ये अष्टाविंशतिर्लूता इत्यत्रोचन् । ततोप्यपरे बहुतरा आचख्युः । अ-
न्ये तु रवेरनुचराः सहस्रशो वदतीति नानामनमुक्त्वा ध्वमतं युक्त्या सर्व-
मतानुग्राहि वक्ति । अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विपात्मिका ।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् ॥ १७ ॥

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ।

नान्ना यानि रूपाणि तानि तस्या अनिसंकराद्देतोर्दुर्ज्ञातानि स्थानव्यव-
स्थापि नास्ति । तस्मादोषवशेन भणिष्यते ।

रुच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥ १८ ॥

पृथग्दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या सन्निपातेन चासाध्या ।

तदंशः पैत्तिको दाहवृट्स्फोटज्वरमोहवान् ।

भृशोष्मा रक्तपीतामः छेदी द्राक्षाफलोपमः ॥ ४९ ॥

तस्या दंशः पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्तामः छेदवान् द्रा-
क्षाफलाकारः स्यात् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पांडुः परूपकफलाकृतिः ।

निद्रां शीतज्वरं कासं कंठूं च कुरुते भृशम् ॥ ५० ॥

श्लैष्मिको लूतादंशः कठिनः पांडुवर्णः परूपकफलनिभो निद्रादीनतिश-
येन करोति ।

वातिकः परुपः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ।

वातिको दशः परुपस्पर्शः श्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ॥ ५१ ॥

तासां विभागं दोषाणां लक्षणैर्यथायोगं लक्षयेत् ।

असाध्यायां तु तृण्मोहश्वासाहिध्माशिरोरुजाः ।

श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वययूद्धवाः ॥ ५२ ॥

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडांध्यं वक्रनासता ।

श्यावोऽष्टवक्रदंतत्वं षष्ठग्रीवावभंजनम् ॥ ५३ ॥

पक्कजंबुसवर्णं च दंशात्स्त्रवति शोणितम् ।

असाध्यायां लूतायां तृण्मोहायाः स्युः । श्वेतादियुगाः पिटिकास्तथा
श्वयथाद्याश्च । दशाद् रक्तं पक्कजंबुनिभं स्रवति ।

सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥

सर्गा च लूता त्रिदोषजैश्च । बाहुल्येन तु व्यपदेशः ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हंत्युपेक्षिता ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ५५ ॥

सा च लूता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिःप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथास-
ख्यं सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च हति ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमंडलसंनिभः ।
सितोसितोरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ ५६ ॥
मध्ये रुष्णोऽथवा श्यावः पर्यंते जालकवृत्तः ।
विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदन. ॥ ५७ ॥
ज्वरागुपाकविस्त्रेदकोपावदरणान्वितः ।
क्लेदेन यत्सप्तशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ५८ ॥

सर्वश्च लूतादंशो दद्रूमंडलाकारः सितोदिवर्णो मृदुरुन्नतो मध्ये रुष्ण-
वर्णो श्याववर्णो वा परितो जालकवृत्तो विसर्पादिमान्स्यात् । तथा तप्यतेऽ-
नेकरुजः । तथा ज्वरादियुतस्त्वथा स च दशः क्लेदेन यद्यदग स्पृशेत् तत्र
तत्र चाग्रे व्रणं विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राकारुन्मूत्रगुक्कलालानस्तान्वैः ।
अष्टाभिरुद्धमत्येषा विषं वक्त्रैर्विशेषतः ॥ ५९ ॥

श्वासादिभिरष्टाभिरेषा लूता विषमुद्दमति । वक्त्रेण विशेषेण ।

लूता नाभेर्दंशोत्पूर्ध्वं वाऽथश्च कीटशः ।
तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ ६० ॥

नाभेर्पूर्ध्वं लूता दंशति । ऊर्ध्वमधस्ताच्च कीटा दंशति । तथा लूतया
दूषितं वस्त्रासनादि शरीरे लक्ष्मं विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूताविपोडवः ।
मूत्रोव्यथयदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥

अव्यक्तवर्णं प्रचलः किञ्चित्कंडूरुजान्वितः ।

लूताविषजो दशो दिनार्धं न लक्ष्यत एव । ततो ननरमसौ दशः प्रथमे
दिने सूचीव्यधतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णः प्रकपेण चलो मनाकडू-
ग्युतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतौतेषु पिटकैरिव वाचितः ॥ ६२ ॥

व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ।

द्वितीयेहन्यभ्युन्नतौतेषु पिटकैरिव वाचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नतः स
कडूर्ग्रंथिनिभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ ६३ ॥

शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सस्त्रवः ।

तृतीयेऽहनि ज्वरान्वितो रोमाचकृद्रक्तमंडलः शरावाकारोऽधिकव्यथो
रोमकूपेषु स्राववान् ।

महाश्रतुर्थे श्वयधुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ ६४ ॥

चतुर्थे वासरे महाश्लोकस्तापादिकृत् ।

विकाराम् कुरुते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ।

पंचमे दिने तास्तान्पूर्वोक्तान् विषकोपजान् विकारान् विधत्ते ।

प्रष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हंति जीवितम् ॥ ६५ ॥

षष्ठे दिने मर्माण्यश्रुते । सप्तमे दिवसे जीवितं हति ।

इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदत ।

इत्येन रूपं तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च वाऽनो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥

सर्वथा एकाविंशतिरात्रेण विषं शमं याति ।

अथाशु लूतादष्टस्य सस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।

दहेच्च जांबवौष्टाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ ६७ ॥

अथेति मंगले । कृन्मंगलस्य लूतादष्टस्यासमंतादंशं क्षिप्तं शस्त्रेणोद्धरेत् । जांबवौष्टादिभिश्च दहेत् । पित्ताधिकं वर्जयित्वा ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसंघ्यादिसंश्रितम् ।

प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिदीत दहेन्न च ॥ ६८ ॥

कर्कशादिगुणं दंशं न छिद्यान्न च दहेत् ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसंधवसंयुतैः ।

सुशीतैः सेचयेच्चानु कपायैः क्षीरिचक्षुजैः ॥ ६९ ॥

दग्धं दंशमगदैर्मातिक्रसैधवान्वितैर्लेपयेत् । पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कपायैरनिशिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरयापि वा ।

सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्छेप्मांतकाक्षकैः ॥ ७० ॥

सर्वतो रक्तं विस्त्रात्रयेच्छृंगादिभिरनंतरं सेकां लेपाश्च शिशिरा हिताः । पिप्पल्यादिभिः ।

फालिनीद्विनिरासौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाव्हयः ।

अशोपलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

फालिन्यादिकोऽयं पद्मकसंतोऽगदः सार्वकार्मिकः । अशोपक्रियासु लूताकीटानां हितः ।

हरिद्राद्वयपत्तंगमंजिष्ठानतकेसरैः ।

ससौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्रंपकाव्हयः ॥ ७२ ॥

हरिद्राद्वयादिभिः सौद्रपृतान्निश्रंपकनामागदः पूर्वस्मादधिकः ।

तद्वद्वीमयनिष्पीडाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।

गोशुक्रिष्पीडादिभिरगदस्तद्वत्पूर्वगुणः ।

अपामार्गमनोव्हालदार्वीध्यामकगैरिकैः ॥ ७३ ॥

नतैलाकुष्टमरिचयष्ट्यावहघृतमाक्षिकैः ।

अगदो मंदरो नाम तथाऽन्यो गंधमादनः ॥ ७४ ॥

नतरोधवचाकट्टीपाठैलापत्रकुंकुमैः ।

अपामार्गादिभिरगदो मंदरो नामाऽन्यश्च वक्ष्यमाणो नतादिगंधमाद-
नो नामा ।

विपन्नं बहुदोषेषु प्रयुंजीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥

बहुदोषेषु नरेषु विपन्नं विशोधनं प्रयुंजीत ।

यष्ट्यावहमदनांकोष्ठजालिनीसिंदुवारिकाः ।

कफे श्रेष्ठांशुना पीत्वा विपमाशु समुद्धमेत् ॥ ७६ ॥

कफे यष्ट्यावहादीनि तद्दुलोदकेन पीत्वा विप क्षिप्रमुद्धमेत् ।

शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वांकोष्ठमूलवत् ।

विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ॥ ७७ ॥

अथवा शिरीषपत्रादिकमकोलमूलयुत ज्येष्ठाभसा पीत्वोद्धमेत् । त्रिफला-
दिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ।

दाहादाशुपशाते सति व्रणात् कर्णिकां पातयेत् ।

कुसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ॥ ७८ ॥

त्रिवृतासैधवं दंतीकर्णिकापातनं तथा ।

मूलमुत्तरवारुण्या वंशानिलेखसंयुतम् ॥ ७९ ॥

कुसुंभकुसुमादिकं दंतीपर्यंतं कर्णिकायाः पातनं वरम् । उत्तमारणीमूलं
वंशनिर्लेखनयुक्तं वा ।

तद्वच्च सैंधवं कुष्टं दंतीकटुकदौग्धिकम् ।

राजकोशातकीमूलं किणो वा मथितोद्भवः ॥ ८० ॥

सैंधवादिकं पूर्वगुणम् । तक्रजो वा किणु उपरिष्ठात् फेनाभः पूर्वगुणः ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विपापहैः ।

कर्णिकापातनकाले च विपधैर्बृंहयेत् ।

स्नेहकार्यमरोपं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥ ८१ ॥

विपस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ।

लूतायामशेषस्नेहेन यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तद् घृतेनैव कुर्यात् । यत-
स्तैलं विपस्य वृद्धये तृणोलुपमिव बन्हेः ।

न्हिविरवैकंकतगोपकन्यामुस्ताशमीचंदनटिट्टुकानि ॥ ८२ ॥

शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ।

रजनीघनसर्पलोचनाकणशुंठीकणमूलचित्रकाः ॥ ८३ ॥

वरुणागुरुविल्वपाटलीपिचुमंदाभयशेलुकेसरम् ।

विल्वचंदननतोत्पलशुंठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्टम् ॥ ८४ ॥

शुक्तिराक्त्वरपाटलिभाङ्गीसिंदुवारकरघाटवरांगम् ।

पित्तकफानिललूताः पानानंजनस्यलेपसैकेन ॥ ८५ ॥

अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव वारयन्त्येते ।

न्हिविरादिकमिद्रवजावृत्तम् । रजग्यादिकं वैनालीयं वृत्तम् । विल्वादिकं
स्वागनावृत्तम् । एते त्रयोऽगदवरा वृत्तस्थाः पित्तश्लेष्मानिललूताः क्रमान्
पानादिभिः कुमतीरिव वारयन्ति ।

रोध्रं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चंदनं यच्च रक्तम् ।

कांतापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः ॥८६

रोध्रादीनि सर्वाभिः पानादिभिः क्रियाभिः सर्वा लूता घ्नन्ति । भार्या-
शालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागद्वयटीकाया
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कीटलूतादिविषप्रतिपेधो नाम सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

विषाधिक्रिन्नामक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिपेधं व्याख्यास्यामः ।

लालनश्चपलः पुत्रोहसिरश्चिकिरोजिरः ।

कपायर्दतः कुलकः कौकिलः कपिलोसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोदुरः ।

हृच्छृंदरो रमालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका भवति ।

शुकं पतति यत्रेपां शुक्रादिर्धैः स्पृशन्ति वा ।

यदंगमंगैस्तत्रास्त्रे दूषिते पांडुतां गते ॥ ३ ॥

अंधयः श्वयधुः कौयो मंडलानि भ्रमोऽरुणिः ।

शीतज्वरोऽनिरुहू सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः स्त्रुतिर्पूर्छादीर्षिकालानुबंधनम् ।

श्लेष्मानुबद्धबद्धाखुशोतकच्छर्दनं सवृट् ॥ ५ ॥

एषा मूषिकाणां यत्र शुकं पतति । शुक्रादिर्धैर्गैर्वा यदग स्पृशति ।

तस्मिन्नगे रक्ते दूषिते पाण्डुत्व याति सति ग्रन्थादय स्यु । तथा तत्प्रभा-
वात् कफानुगतबहुमूषिकपोतकवमन सवृत् स्यात् ।

व्यवाय्याम्बुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

आखुत्रिष व्यवायि सकलशरीरान्नापनशील तथा कृच्छ्र कृच्छ्रसाध्य
पुन पुन प्रकुप्यति ।

मूर्छागशोफवैवर्ण्यच्छेदशब्दाश्रुतिज्वरा ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ।

मूर्छादयोऽसाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्ति विवर्णोऽष्टमाख्याभैर्ग्रंथिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

उच्छृंजरमगंधं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।

शूनवस्ति विवर्णाधर मूषिकनिभैर्ग्रंथिभिर्व्याप्त उच्छृंजरगधतुल्यगध च
मूषिकविषदूषित नोपक्रामेत् ।

शुन श्लेष्मोल्बणा दोषाः सज्ञा मंज्ञावहाश्रिता ॥ ८ ॥

मुष्णंत कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालावानंधविर सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

त्वस्तपुच्छहनुस्कंधशिरोदु ग्धी नतानन ।

शुन सारमेषस्य श्लेष्माधिका दोषा सज्ञानहानि स्रोतास्याश्रिता स
ज्ञामपहरतो धातूनामतिशोर क्षोभ कुर्वति । स च लालायुनोऽधनधिरो ध
स्तपुच्छो हनुस्कंधशिरोदु खी नतमुख सर्वतो धावति ।

दंगस्तेन विदष्टस्य मुस्र कृष्णं क्षरत्यसृम् ॥ १० ॥

तद्दच्छिरोरुग्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्छोद्भवो नु च ।

तेन गुना विदष्टस्य दय सुप्तोऽन्वेतन ठग्ग रक्तं स्ववति । पश्चाद्द-
पीडाशुभूनि स्यात् ।

अनेनान्येऽपि बौद्धव्या व्यालादं प्रहारिणः ॥ ११ ॥

शृगालादय एव वेद्याः ।

कंठूनिस्तोदवैवर्ण्यमुत्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरुक्पाकशोथग्रंथिविकुंचनम् ॥ १२ ॥

दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मंडलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

सर्वत्रैव सविषे दशकृद्वादयो लिङ्गम् । निर्विषे च दशेऽनो विपरीतं लक्षणं विद्यात् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टा रुतं कुर्वन्विनश्यति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

येन प्राणिना दष्टस्त्वेष्टा रुतं कुर्वन् भ्रियते । तमेव दष्टास्मादर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति ।

योद्धचस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।

जलमंत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो जलेभ्योऽदष्टोपि सत्रस्येच्छन्दसंस्पर्शदर्शनैर्हेतुभिस्तत्रासनासना दष्टं वर्जयेत् ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काडेन दाहयेत् ।

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥

आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दश काडेन दाहयेत् । दर्पणेन वा दाहयेत् । अन्यथा एवमदग्धे सति कर्णिका दारुणपीडा स्यात् ।

दग्धं विस्त्रावयेदंशं प्रच्छिन्नं च प्रलेपयेत् ।

शिरीपरजनीवक्रकुंकुमामृतवह्निभिः ॥ १७ ॥

दंश दग्धं प्रच्छिन्नं विस्त्रावयेत् । शिरीषवीजादिभिः प्रलेपयेत् ।

अगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्यासुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

अगारधूमादिको लेपो ह्यय मूषिकाविष हति । कर्णिका च पातयति ।

ततोम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।

पालिदीश्वेतकटभीत्रिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥

अन्यैश्च विषगोफनैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

अननरमलैः क्षालयित्वाऽनुजलैः क्षालयेन् । पश्चात् पालिधादिभि-
रपरैश्च विषनैः श्वयथुनैश्च लेपयेत् । अथवा शिरां शीघ्र व्यधयेन् । पालि-
दी मालत्रिका त्रिवृत् ।

छर्दनं नीलिनीकाधै शुक्राख्याकोष्ठयोरपि ॥ २० ॥

नीलिनीकाधेन छर्दन कार्यम् । शुक्राख्याकोष्ठयोश्च काधेन वमन । शु-
क्राख्यः शिरीषः ।

कोशातक्याः शुक्राख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।

मदनस्य च संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

कोशातक्यादीनां फलानि संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेपितम् ।

पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोदुरविषापहम् ॥ २२ ॥

वचादि वा गोमूत्रेण संचूर्ण्य पूर्वकल्पेन दध्ना पीत्वा सर्वोदुरविषं हति ।

विरेचनं त्रिचूलीत्रिफलाकर्क इष्यते ।

विरेचनं त्रिचूलादिक्लृक इष्यते । शिरोविरेचने शिरीषस्य सारं फलं
च योग्यं ।

अंजनं गोमयरसो व्योपसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥

गोमयरमशुकीटत्रिचूलाकर्कानिऽनम् ।

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

कपित्थगोमयरसः समाक्षिकोऽवलेहनम् ।

तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥

द्विनिशाकटभोरकायष्ट्याहैर्वाऽमृतान्वितैः ।

आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

तंदुलीयकमूलेन पकं सर्पिः पाने हितं । द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितं । अथवाकर्मूलेन सिद्धं घृतं पाने हितं । अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं । कपित्थस्येमानि कापित्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पंच । पंच च तानि कापित्थानि च तैः सिद्धं पंचकापित्थम् ।

सिंदुवारनतं शिशुनिल्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेपां काथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

पिबेच्छालयोदनं दध्ना भुञ्जानो मूपिकार्दितः ।

सिंदुवारादीनां काथं समाक्षिकं पिबेत् । मूधिकविषपीडितो दध्ना शाल्यो-
दनं भुञ्जानः ।

तत्रेण शरपुंसाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अथवा शरपुंसाया बीजं संचूर्ण्य मथितेन पिबेत् ।

अंकोलमूलकल्को वा बस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वास्त्रुविषनाशनः ॥ २८ ॥

अंकोलमूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानालेपनयोर्युक्तः सर्वास्त्रुविषहा ।

कपित्थमध्यतिलकतिलांकोलनटाः पिबेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मंजरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

कपित्थश्रीशादिकं गोमूत्रेण पिबेत् । क्षीरेण वा तिलकमंत्राणि पिबेत् ।

अथवा सैर्यकान्मूलं सर्षपां तंदुलांचुना ।

सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठाभसा विवेत् ।

कटुकालांबुविन्यस्तं पीतं वांबुनि शोपितम् ॥ ३० ॥

अथवा कटुकालांबुनि जल निक्षिप्त रात्रिस्थित पीतं मूषिकविपनाशनं
स्यात् ।

सिंदुवारस्य मूलानि विडालास्थिविषं नतम् ।

जलपिष्टो गदो हंति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सिंदुवारमूलदिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविष हति ।

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथाययं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

मूषिकविष किञ्चिच्छेषं जलदोन्नतौ कुप्यति । अथवा वातादीनां यथास्वं
कालेषु वृद्धिकारणेषु मकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

तत्रावस्थानयादुपक्रमाः सर्वे यथायोगं प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीवि-
षया निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः ।

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।

प्रदिह्यादग्दैस्तैस्तैः पुराणं च नृतं विवेत् ॥ ३४ ॥

अलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन घृतेन दग्धमग्दैस्तैस्तैः पूजोक्तैरेष्येत् । पु-
राणं च सर्पिः विवेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

अर्कक्षीरान्नितं चाग्न्य विरेचनं तिप्तं योज्यम् ।

अंकोलौत्तरमूलांबु त्रिपलं महाविः फलम् ॥ ३५ ॥

पिबेत्सप्तचतुरफलां श्वेतां वापि पुनर्नगाम् ।

अंकोलोत्तरमूलबलं पलत्रयमात्रं सघृतपलं पिबेत् । घृतूरफलयुतां
श्वेतां वा पुनर्नवा जलेन पिबेत् ।

ऐक्यं पललं तैलं रूपिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥

भिनत्ति विषमालर्कं घनद्वंद्वमिवानिलः ।

भृष्टतिलचूर्णं तैलं रूपिकाया अर्कस्य क्षीरं गुड एकत्र मिश्रितं मरुत-
त्वाज्जलेन पीनं विषमालर्कं भिनत्ति । पयोदीघमिव वायुः ।

समंत्रं सौषधीरत्नं क्षपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

मंत्रान्वितसौषधीरत्नयुतं क्षपनं च कारयेत् । तथा च सप्रहे । अष्टो-
त्तरशतंबारान् सिद्धमंत्राभिमंत्रितैः । अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः ।
गोचर्ममात्रके लिप्ते जालितेऽग्नौ कुशाखृते । स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं
चास्य चतुष्पथे । अलर्काधिपने यक्ष सारमेय गणाधिप । अलर्कजुष्टमेत-
न्मे निर्विघ्नं कुरु माचिरान् । स्वाहेति मंत्रोऽलर्कानि सर्वकर्मसु शस्यते ।

चतुष्पाद्रिद्विपाद्रिर्वा नखदंतपरिक्षतम् ।

शूयते पच्यते रागज्वरस्त्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥

चतुष्पाद्रिदंत्यश्वप्रभृतिभिः प्राणिभिर्द्विपाद्रिर्मनुष्पमयूरकुक्कुटादिभिर्वा
नखपरिक्षतं दंतपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाश्वितम् ।

सोमवल्कोश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।

रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ ३९ ॥

खदिरादिभिर्लेपो नखदंतग्निस्र दनि ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदम्णदत्तविरचितायामष्टागहदपटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मृषिकालर्कादिविषमपिपेधो नामाष्ट-
विंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति विषमंत्रं षष्ठं सप्तमम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसंबंधं रसायनाध्यायं त्रिगदिपुराह ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहद्रियबलोदयम् ॥ १ ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

दीर्घायुःप्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यंत
इत्याह । यस्माच्छ्लेष्ठानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः स रसायनमुच्यते ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिनात्मनः ।

स्निग्धस्य स्तुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

तद् रसायनं जिनात्मनः पुरुषस्याद्ये वयस्यतिबाल्यातिक्रान्तमात्रेऽर्थना
मध्यमे वयसि प्रयोज्यं । कीदृशस्य पुंसः । स्निग्धेन्यादि स्निग्धादि-
गुणयुक्तस्य । तथा सर्वथाऽध उपरिष्ठाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः ॥ ४ ॥

यस्मादविशुद्धे शरीरे रसायनो विधिरुपयुक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो
निष्फलः स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रंगः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रवेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विःप्रकारं जानन्ति । तत्र मुख्यं कुटीप्रवेश-
निर्भूतं वातानपिकमन्ययाऽमुख्यामिन्यर्थः ।

निर्वाने निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।

दिश्युद्दीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यपिलंघिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणा सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

क तन्कुर्वीत । पुरे प्राप्योपकरणीये । हर्म्यं धवलगृहं निपातं निर्भयं च यस्मिन् तस्मिन्स्तथोदीच्या दिशि शुभे दुर्भिक्षमरकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां कारयेत् । प्रथममेकं गृहं । तस्याभ्यतरे द्वितीयं । तस्याभ्यतरे तृतीयं । एवं त्रिगर्भास्त्रयो गर्भा अनराणि यस्या इति कृत्वा । तथा सूक्ष्मगवाक्षां । तथा धूमादिभिरपिलघितामनाक्रातां । तथा मृगुणानि वैद्योपकरणानि भेषजादीनि यस्यां ता तथाविधा । सुमृष्टामुपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽन्दिह संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनैः शुद्धं सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारी धृतिशुतः श्रद्धधानो जित्द्वियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

अथ कृतमगलं, शुभे दिवसे शुचिः, पूज्यान् गुरुमिनादीन्संपूज्य तां पूर्वोपवाणितां कुटीं प्रविशेत् । तस्या कुटीयां कृतसन्निवेशः संशोधनैः शुद्धः सुख्यरोगः । एतच्च बाहुल्येनोक्तम् । शिलाजन्तुच्यवनमाशादीनां व्याधिष्वप्यनुज्ञानत्वान् । तथा च वक्ष्यति । न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो ज्वरमत्र यं न जयेत्सत्येति । तथा । इत्येप्यच्यवनमाशोऽयं पाश्य च्यवनो मुनिः । जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः । कासश्चास क्षयशोकवैस्त्र्यं च व्यपोहति । पुनर्जातबल इति प्रकृतिबलेन यो बलान्नासीत्स्य सशोधनेन बलदीप्तत्वेन पुनर्जातबले नृहणाहारादिना यदा स तदा रसायनमारभेत इत्यर्थः । असजातबलो व्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यसोढुं न क्षमते इति पुनर्जातबल इत्युक्तम् । ब्रह्मचारी निवृत्तस्त्रीसम्पन्नः । तथा जातबलोप । अहङ्कारलोपश्च । तथा दानरतः दयादित्यरः । तथा देवताभक्तः । युक्तौ स्वप्नप्रजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेष-

जानुरागताम्भुरवचनः । एवं विधेन त्रिगेषणकलापेन युक्तस्य कायनाड्म-
नोविशुद्धस्य ।

रसायने च यत्पूर्वं करणीयं तदाह ।

हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचांम् ।

हरिद्रां पिप्पलीं वेष्टं गुडं चोष्णांशुना पिबेत् ॥ ११ ॥

स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।

हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धः स्निग्धो नरः पिबेत् । तेन
योगेन सम्पद् विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥

अनंतरं शुद्धदेहाय कृत्वेत्यादिक्रमाय च त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं
वा सर्पिर्धृतं यावकं दद्यात् । अथवा पुराणशकृतः शुद्धिं यावत्तानयावकं
सप्तपिष्कं दद्यात् । त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञानं हीनपुरीषस्य त्रि-
रात्रं । मध्यपुरीषस्य पंचरात्रम् । उच्छृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति । तथा हि ।
बहुवर्चस्कस्य पंचरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः शुद्धयति । अल्पमलस्य
त्रिरात्रेणैवेति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम् । बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः
शुद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् । आशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवेति ।

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥

एव सस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते सात्म्य-
ज्ञो भिषक् सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत् ।

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।

पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्ता दशभागस्थिते रसे ।
 आपोथ्य कृत्वा व्यस्थोनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
 विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकम् ।
 त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्लचगुरुचंदनम् ॥ १७ ॥
 मंडूकपर्णाकनकशंखपुष्पीवचाष्ठवम् ।
 यटचावहयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥
 मितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिपः ।
 द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तद्ग्रीं लेहतां गतम् ॥ १९ ॥
 अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
 ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
 यानोपरुंध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।
 पष्टिकः पेयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
 वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोवनाः ।
 ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥
 तंद्राश्रमच्छमवलीपलितामयवर्जिताः ।
 मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयाना सहस्रयामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा पंचानां पचमूलानां
 पलशतद्वयं सार्द्धं सलिले दशगुणे पक्ता दशागस्थिते रसे आपोथ्य मृदित्वा
 हरीतक्यामलकानि व्यस्थोनि कृत्वा तस्मिन् काये प्रतिष्य कुडवप्रमाणं
 त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् । कनकं नागकेसरं व्यस्थोनीति नर्पुंसकमनपुं-
 सकेनेत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्द्धभारं घृतस्य त्रीण्याटकानि
 द्वे चाटके तैलात् । तत्सर्वं बन्धौ पचेत् । तच्च लेहतां गतमवतीर्णं शीतं क्षौद्र-
 शतैस्त्रिभिर्विशत्यधिकैर्युञ्जीत । अनंतरं खजेनालोडितं घृतभाण्डे निद-
 ध्यात् । यः प्राश्य एतन्महाहं संसर्धं नमोऽप्युच्यते । साऽस्य रसायनस्य
 मात्रा स्मृता । आहारमेकमिति वचनाच्च प्रथमाहारकालस्य रसायनमात्र-

याऽऽशयमुपरोधः कार्यं शक्तिं वेदयति । अरिमश्च लेहे जीर्णे पट्टिकः क्षीरेण
 सह भोजनमिष्टं । वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्भामेनद्रुपयुज्य रसायन तंद्रादि-
 वर्जिता मेधादियुता अभितजीविताश्चाभूवन् । धन्यमिति धनाय हितम् ।
 ननु रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धन्यत्वम् । अत्र त्रूमः । कार्ये
 कारणीपचारादेवमुक्तम् । तथा हि । रसायनमिदमामयवत्त्वादारोग्ये च
 सति मेधास्मृत्यादियुक्तधनायोद्यमं कुर्वतोऽवश्यं धनसंपत्तिरिति युक्तमेव ।
 नन्वामयवर्जिता दत्त्वेनैवोक्तार्थत्वात्तंद्रादिग्रहणमवाच्यमेव । अत्राचक्ष्महे ।
 आमयवर्जिते स्थास्थानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमरथ रसायनस्यात्रादी तंत्रकृत् ।
 तंद्रादिग्रहणं च रोगनाशेष्यस्य ज्यायस्त्वमिति मनिपादनार्थम् ।

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशक्षारद्रवोक्तं स्थापयेद्गण्डे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्वृत्कुंभे भूमौ निधाय पण्माससंस्थमुद्धृत्य ।

प्राण्हे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

अभयामलकानां सहस्रं दृढम् कणासहस्रान्वितमजीर्णपलाशक्षारद्र-
 वीकृतं भाजने स्थापयेत् । क्षारे चोपयुक्ते सति छायायां शुष्कं चूर्णितं च
 शर्करायाश्चतुर्थांशेन चतुर्गुणाभ्यां घृतमात्रिकाभ्यां योज्यम् । एतद्वृत्कुंभे
 निधाय भूमौ पण्मासास्थितं समुद्धृत्य पूर्वाण्हे यथाभिभुक्त्वा सात्म्याहारः
 सदा स्यात् । तिस्र आर्याः । एवमेतत्सर्वमुपयुज्य संवत्सरगतं नीरोगी ज-
 रारहितो जीवति । विशेषेण बलादियुतः । गीनिरार्या ।

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ।

अंतर्द्विहस्तं गंधीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दूर्ध्वं पद्मिनीपंकलोपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं मृतं चानुपिवेत्प्रकामं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्स्पृश्यं च शीतान्बु न पाणिनापि ।

एकादशाहेऽस्य ततो व्यस्यते पतन्ति केशा दशाना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुंजरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधावलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षमहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

नीरुजो जत्वादिभिरनुपद्रुतो यः पलाशस्तस्य शिरसि छिन्नेतद्दिहस्त-
मात्र तत्क्षत सुषिरीकृत गर्भार नवैरामलकै पूरणीय । पूर्ण यादूर्ध्ववेष्टित
पद्मिनीकर्मणेन लेपित तत आरण्येगोमयैरादीप्य निराते स्वेदयेत् । तानि
चामलकानि स्विन्नानि क्षौद्रघृतयुतानि तृप्त्या पुर्यः खादेत् । पश्चाद्गुग्ध
कथित बहु विनेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेक वर्तेत । दद्रवञ्चा । रसायन-
विधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्तव्यानि यत्नेन । हस्तेनापि
शिशिरजल न स्पर्शयित्वा ततोऽस्य रसायनविधातुरेकादशेऽह्नि व्यतिक्राते
केशादयः पतन्ति । ततोऽल्पकरेव दिनैरूपयास्तस्त्रीविषय अक्षयशक्तिर्ग-
जसमानसामर्थ्य उत्कृष्टमेधादिरसौ भवति । वर्षमहस्रजीवी च । उपजा
ती वृत्ते ।

दशमूलबलामुस्तजीवरूपभकोत्पलम् । •

पर्णिण्यौ पिप्पलीगृमीमेदातामलकीबुटिः ॥ ३३ ॥

जोवंतीजोगकं द्राक्षा पौष्करं चंद्रनं शठी ।

• पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताव्हयाः ॥ ३४ ॥

विदारिवृषमूलं च तदैकध्वं पलोन्मितम् ।

जलग्रोणे पनेत्पंचवात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

मादत्तेषं रसं तस्माद्द्वयस्वीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्द्वादशाभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यंडिकातुलार्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ।
 स्नेहार्द्धं मधुसिद्धे तु तवक्षीर्याश्रुतुष्पलम् ॥ ३७ ॥
 पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ।
 अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥
 इत्येपच्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।
 जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥
 कांसं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वयं च व्यपोहति ।
 बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कातिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।
 स्त्रीषु ग्रहणं बलमिन्द्रियाणामग्रेश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

दशमूलादिक पलोन्मितमैकथ्य तोयद्रोण आम्लकशतानि पच पचेत् ।
 तस्माच्चतुर्थांश रस विगतास्थीनि चामलकान्यादाय तैलघृतयो मत्स्येक द्वाद-
 शभिः पलैर्भर्जयेत् । शर्करातुलार्धेनान्वित तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्ने-
 हस्यार्द्धं पके शीते मधु तथा तवक्षीरिचतुष्पल कणाद्विपल कणार्द्धेन
 चतुर्जातं च दद्यात् । अतो लेहान्मात्रां कुटीस्थिनः पथ्यान्यश्रवलेहयेत् ।
 इत्येव प्रकारोऽयं च्यवनप्राशाख्यो लेहः । य लेहं प्राश्य च्यवनसन्नो मुनि-
 र्जराक्रातोऽपि तरुणीलोचनरजन आसीत् । अयं लेहः कासादीन् व्यपोहति ।
 उपसर्गादस्यत्यूहोर्भाचनमितिह । बालादीनामगवृद्धिदृत् । मेधादाय
 विदध्यात् । विधिना रसायनाक्तेनोपयुक्तोय । इद्रवज्जातुत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिंधुजन्मना ।
 पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥
 सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
 त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायु स्मृतिनुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मधुकेन समा नुन्या युक्ता त्रिफला तथा समै सर्वधुक्तोपयुक्ता रसा-

यन सर्वरोगघ्नी मेधादिदा स्यात् । तवक्षीर्यादीनां प्रत्येक त्रिफलाग-
त्वेन रसायनानि निरूप्याणि । सिधुजन्मना सैधवेन लोहै रूप्यतान्त्रसीस-
त्रपु अय इति पच । तैः सुवर्णेन च पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति योज्य ।
मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्योग एक रसायन वेध ।

मंडूकपर्ण्यां स्वरसं यथाग्निक्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुञ्जीत च शंखपुष्प्याः ॥ ४४ ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ ४५ ॥

मंडूकपर्ण्यांस्वरस प्रयुञ्जीत । अग्निबलापेक्षया । दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युं-
ञ्जीत । तयो गुडूच्या रस प्रयुञ्जीत । तथा सहमूलपुष्पाभ्यां वर्त्तते सह
मूलपुष्पा तस्याः शंखपुष्पाश्च कल्क प्रयुञ्जीत । इत्येतानि रसायनान्यायुः-
प्रदानि रोगघ्नानि । बलादिवर्द्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन
शंखपुष्पी मेध्या । उपजांती वृत्ते ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चंदनसारिवोम्रगंधा ।
त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥
त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृतनल्वणं विपकम् ।
उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोग ॥ ४७ ॥

नलदादिभिः सुपिष्टैः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणात्रिगुणेन शंखपुष्पीर-
सेन घृतस्याढक क्षीरसहित विपक माश्य जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतधरः
सप्रतिभो निरामयश्च स्यात् । औपच्छदक्षिके वृत्ते ।

पेप्यैर्मृणालविसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पि ।

पंचारविंदमिति तत्प्रथितं प्रथिव्या

प्रभ्रष्टपौरुषत्रलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

मृणालादिभिः कल्कैः सुवर्गशकलान्वितं हेयंगवीनं सक्षीरं पकं पंचा-
रापिंदमिति यम्मिन्निनि समाप्तः । एवमथेपि कार्यः । एतद्धृतं नष्टगुणा-
दिभिर्निषेधितव्यनेननिषेधनेनैतानि स्युरित्यर्थः ।

यन्नालकंददलकेसरवद्विपकं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
सर्पिश्रतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं
मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

यद्धृत नीलोत्पलस्य नालादिमू काचनशकलान्वितं सक्षीरं विपक त-
दपि चतुष्कुवलयं ममिद्धम् । गवामपि जडानामप्येतन्मेध्यम् । किंपुनर्मा-
नुषाणाम् । तेषां समेधानामतिशयेनेत्यर्थः । वसतनिलके वृत्ते ।

ब्राह्मीनचासैधवशंग्रपुष्पीमत्स्याक्षकत्रह्यमुवर्चलेन्द्यः ।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्युर्यवौ सुवर्णस्यं तिलो विपस्य ॥५०॥
सर्पिपश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥५१॥
अतिक्रातजराव्याधितं द्रालस्यश्रमच्छमः ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदितिमान् ॥ ५२ ॥
विशेषतः कुष्टकिलासगुल्मविपज्वरोन्मादगरोदराणि ।
अथर्वमंत्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥५३॥

ब्राह्मीचासैधवशंग्रपुष्पीमत्स्याक्षकः पत्तूरः । सुवर्णस्य
यवौ द्वौ । तिल एको विपस्य घृतस्यं च पलम् । एतदेकतो योजयेत् ।
जीर्णे चास्मिन् भेषजे बहुघृत भोजन समाक्षिक योजयेत् । एवं वर्षं शील-
यन् विपुलबुध्यादिकः स्यात् । उपजातिस्वागते वृत्ते । जरादिरहितः पूर्ण-
लक्ष्म्यतिदिको चर्दिवत् जीवति । विशेषेण कुष्टादयोऽनेन शाम्यन्ति । अतिब-
ला वाताश्च । उपजातिः ।

शरन्मुखे नागबलां पुष्ययोगे समुद्धरेत् ।
 अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥
 लिह्यान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।
 एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्द्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

शरदादौ पुष्यनक्षत्रे नागबलामूलं समुद्धरेत् । तस्मान्मूलाच्चूर्णिताद-
 क्षमात्रं कर्षमात्रं दुग्धेन पिबेन्माक्षिकघृताभ्यां वा लिह्यात् । क्षीरवर्त्तनोऽ-
 नन्नाशी । एव वर्षप्रयोगेण बलवान्सन् वर्षशतं जीवेत् ।

फलोन्मुखो गोकुरकः सगूलश्छायाविशुष्कः सुविचूर्णितांगः ।
 सुभाषितः स्वेन रसेन तस्मान्मात्रां परां मासृत्तिकां पिबेद्यः ॥ ५६ ॥
 क्षीरेण तेनैव च शालिमक्षन् जीर्णे भवेत्सद्वितुलोपयोगात् ।
 शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्भानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

गोकुरकः फलाभिमुखो मूलयुतश्छायाविशुष्कः श्लक्ष्णचूर्णितः स्वरसे-
 न सुभाषितस्तस्माद्रोकुरकान्मात्रां मासृत्तिकां परां यः क्षीरेण पिबेत् । परि-
 णते तस्मिन् दुग्धेनैव च शालीन् भक्षयेत् । स पुरुषः पलशतद्वयोपयो-
 गाच्छतयादिगुणः स्यात् । उपजातीन्द्रवजावृत्ते ।

वाराहीकंदमार्द्रार्द्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।
 मासं निरन्नो मासं च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

वाराह्या वृद्धदारकस्य मूलमत्यार्द्रं दुग्धेन मासं पिबेत् । जीर्णेऽपि क्षीरपो
 निरन्नः स्यात् । अपरं च मासं क्षीरान्नाशी सन् जरां जयति ।

तत्कंदश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभाषितम् ।
 घृतक्षौद्रहृतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तस्या वाराह्या मूलं श्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुष्ठु भाषितं घृतमाक्षिका-
 घृतं लिह्यात् । तेन वा मूलकल्केन पक्वं घृतं पिबेत्पूर्वगुणम् ।

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।
 श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥

मंडूकीशंखकुसुमावाजिगंधाशतावरीः ।

उपयुंजीत मेधावी वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

विदार्यादींश्च पृथक् पृथक् तद्बृद्धदारकवत् सर्पिर्दुग्धयुतान्मेधाधाव-
दानुपयुंजीत । ततश्चोपयुक्ता वयःस्थैर्यादिप्रदाः स्युः ।

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

चित्रको यथायोग पुष्यैः पीतैः शुक्लैः कृष्णैश्च यथोत्तरं गुणवान् वेदित-
व्यः । विधिना च प्रयुक्तो रसायनं स्यात् ।

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।

सर्पिषा मधुसर्पिर्मर्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अंभ्रसा वा हिताग्नाशी शतं जीवति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कांतो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तस्माच्चित्रकान्मूल छायाशुष्कं मासं चूर्णीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा
लिह्यात् । पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत् । पानीयेन वा हिताग्नाभोजनः सन्
पिबेत् । सुखी मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान् दीप्ताऽभिः समाः शत
जीवति ।

तैलेन लीडो मासेन वातान् हंति सुदुस्तरान् ।

मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

तैलेन लीडोश्चित्रको मासेन दारुणान् वातान् जवति । गोमूत्रेण पीतः
श्वित्रकुष्ठानि हंति । तक्रेण पीतोऽशांसि जयेत् ।

भ्रष्टातकानि पुष्टानि धान्यराशीं निषापयेत् ।

ग्रीष्मे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिर्मैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विषाचयेत् ।

अष्टांशशिष्टं तत्कार्यं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्द्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशत्स्तानि न्हासयेद्बृद्धिवत्ततः ।
 सहस्रमुपयुंजीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यंत्रितात्मा घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनः ।
 तद्विगुणितं कालं प्रयोगातेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा बन्हेर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शो मेदोदोषविवाञ्जितः ॥ ७१ ॥

भङ्गातकानि मुनिष्पन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेम-
 ते मधुरभिग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे बले क्वाथयेत् । तत्का-
 थमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैकं भङ्गा-
 तकं वर्द्धयेदधिकीकृत्य क्वाथयेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् सप्तरात्रत्रया-
 त्यरतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशत्तं यावद्वर्द्धयेत् । अनारं तान्यरुष्क-
 राणि वृद्धिवत्प्रासयेत् । इत्येवं सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुंजीत ।
 यंत्रितात्मा पुष्टो घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनः । तथैव च भङ्गातकप्रयोगात्
 एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिपष्टिकभोजनं कुर्यात् । एवं कृतभङ्गातक-
 प्रयोगोऽपूर्वो अभिलषिता दयिता आशिषो लभते । तथा बन्धिपाटवं विशेष-
 पेण प्रमेहादिवञ्जितः स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भङ्गातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिखाते कुंभे प्रतिष्ठितं कृष्णमृच्छिप्तम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समंतात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
 तत्स्वरसो यश्चयवते गृण्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियंत्रितात्मा प्रामोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पिष्टं शालिचूर्णं स्वेद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडं तदरुजैर्दृढैर्भङ्गा-

तकेस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सन् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाते कुम्भे मनिष्ठितं कृष्ण-
गृत्तिकया लिप्तमनंतरं गोमयाभिना मृदुना परिवारितं पचेन् । तत्स्वरसो
यस्तत्र धरानिखाते कुम्भे पतेन् । तमन्यस्मिन्नहानं गृण्णीयात् । अमुं पू-
र्वोक्तं स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यत्रितात्मा सन्नपयुं-
ज्य तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् मामोति । आर्यास्त्रिम्बः । मध्यगा च मुख-
चपला ।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भङ्गातकान्याढकसम्मितानि ।

घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषधृतगालितशीते ।

तद्रसं पुनरपि श्रपयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥

सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।

एकीभूतं तत्त्वजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशामश्नन्

अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।

स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वरूपेतः

कनकानिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

मुनिष्पन्नानि भङ्गातकानि पाकेन परिच्युतान्याढकसंख्यानि इष्टिकाचू-
र्णकणैर्घृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संशोष्य नत्वातेपे सनो जर्जराणि
जलद्रोणे विपचेत् । पादशेषधृतगालितं पीतं च तं रसं पुनरपि क्षीर-
द्रोणे सहितं पचेत् । तस्मिन् पादशेषस्थे तुल्यप्रमाणं सर्पिः पक्वं शर्करा-
चूर्णेन युतं यथेच्छं मरुत्यादिवशाद्युञ्जीत । तच्च खजलोडनेनैकीभूतं
धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम् । इन्द्रवज्रवारवागताशालिन्यो वृत्तानि ।
तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाण्डे माशं लेहं भक्षयन् पश्चाद्यथेष्टं जलं क्षीर-
माप्तरसं वा पिबति स स्मृत्यादियुतः सुवर्णैर्धिगौरो दीर्घमायुः मामोति ।
मालिनी ।

द्रोणैभसो व्रणरुतां त्रिधताद्विपक्वात्
 काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
 तिक्तगुर्विपाद्वयवरागिरिजन्मताद्वयैः
 सिद्धं परं निखिलकुष्टनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥

बलद्रोणे व्रणरुतां भस्मातकानां शतत्रयाद्विपक्वात् काथाढकाढकेऽवशि
 ष्टे तिलतैलाढक तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कितैः पक्व निःशेषं कुष्टनिपूदना-
 य पर श्रेष्ठ । वसंततिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
 गुडेन पयसा धूर्तेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
 तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
 वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

आमलकत्वगादिभिः सह मत्पेक भस्मातकमुपयुक्त मशस्तशरीरकरण-
 कारण । तथा परमतिशयेन मेध्यमायुःप्रदं च स्यात् । पृथ्वीवृत्त ।

अस्त्रातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्याग्निसमानि च ।
 भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

भस्मातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि
 प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि भवन्ति ।

कफजो न स रोगोस्ति न विबधोस्ति कश्चन ।
 यं न अस्त्रातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

श्लेष्मोत्थो रोगः स नास्ति । विबधश्च स कश्चिदपि न विद्यते । य
 रोग विबधं वा भस्मातकं पटुतरदहनकरं न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्णयेत् ।
 कुलत्पदधिमूक्तानि तैलाभ्यंगाम्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वानातपविधात्रपि भङ्गातकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धृतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ।

तत्तैलं संसृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीपे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।

स्निग्धस्विन्नो तद्धतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तांतरितः भ्रातः पाणितलं पिबेत् ।

मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

मज्जासार महावीर्यं सर्वान् धातून् विशोधय ।

शंखचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांत्यसकृत्ततः ।

सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥

पंचाहानि पिबेत्तैलमित्यं वज्यानि वर्जयेत् ।

पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्टैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

तुवरसंज्ञावृक्षास्तुवरकाः पश्चिमसमुद्रतटोद्धृता वीचीत्यादिना विशेषेण
तोयनिधिनिकटतरत्वं प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदागमे सुपक्वानि
फलानि गृह्णीयात् । फलेभ्योऽपि मज्जा गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा
च तिलवद् द्रोण्यां पीडयेत् । कुसुंभवद्वा काथयेत् । तच्च तैलं सिद्धं
पुनः पचेत्तोयक्षयं यावत् पक्षं चावतार्य करीपे मासाद्धं निधापयेत् । यंत्र-
पीडितं तु मरुत्यैव निस्तोयं तैल तदकथितमेव निधापयेत् । ततः पक्षाद-
नंतरं तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नो तद्धतदोषो मंत्रेणानेन मज्जासारेत्यादिना पवि-
त्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितोऽहर्मुखे कथं पिबेत् । तेन

तैलेनास्य पुंस ऊर्ध्वमवश्व पुनः पुनर्दोषा याति । अनंतरमपराण्हेऽलेह-
लपणां यवागूं शिशिरां पिबेत् । इत्यमनेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन्
पंच दिवसानि तैलं पिबेत् । पक्षं मुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।

निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयंत्रितः ॥ ९२ ॥

तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।

अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥

तदेव तैलं खदिरकाथेन त्रिगुणेन सम्यक्पक्वं पूर्ववत् करीषे पक्षं निहितं
मासं सुयंत्रितः पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मुद्गर-
सान्नं विदध्यात् । एतेन प्रयोगेण शीघ्रं कुष्ठवंतं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ।

पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

तदेव तुवरास्थितैलं खदिरमंतरेण घृतमधुयुतं पक्षं पीतं सन्मांसरसाहारं
नर द्विशतायुषं विधत्ते ।

तदेव नस्ये पंचाशद्विषसानुपयोजितम् ।

वपुष्मंतं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥

तदेव तैलं नस्ये पंचाशद्दासरान् सेवितं वरशरीरं श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं
करोति ।

पंचाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

पंचपिप्पलीरथवा सप्ताष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिर्भ्यां रसायनगुणम-
भिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिस्त्रस्तु पूर्वाण्हे भुक्ताग्रे भोजनस्य च ।

पिप्पलयः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैपिणा ।

पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिणा भर्जिता माक्षिकाश्वितास्त्रिस्तः पूर्वा-
ण्डे तिलो भुक्ता तिलो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥

वर्द्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।

जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिणा ॥ ९९ ॥

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।

पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यवर्लैर्नरैः ॥ १०० ॥

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

दश दिनानि दश पैप्पलिकं दिनक्रमवृद्ध्या क्षीरेण सह भोजयेत् ।
वर्द्धमाना दश पिप्पलीः प्रयोजयेदित्यर्थः । तथैव दशपैप्पलिकं दिनं पयसा
सहापनयेत् । परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयमेव म-
कारः सहस्रपिप्पलीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् । ताः पिप्पल्यः पिष्टाः
सत्यो बलवर्द्धिनरैः पातव्याः । मध्यवर्लैर्नरैः कथिताः पेयाः । तद्वच्चेनि ।
अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे भयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥

यक्ष्मामेहग्रहण्यर्याः पांडुत्वविपमज्वरान् ।

प्रति शोकं वामं हिध्मां शोहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

एभिः पूर्वोक्तेः प्रयोगैः पिप्पल्य उपयुक्ताः कासादींशुओफादींश्च
शयानि ।

विलग्नार्द्धमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रालिपेदयसो निशायाम् ।

प्रातः पिबेत्तत्सलिलांजलिभ्यां वर्षं ययेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

पिप्पलीकर्षणमात्रेण निशया लोहपात्रं शिपेत् । तच्च बलाञ्जलियुगेन

मातः पिबेत्सवत्सर स्वेच्छामोक्षणपानक्रियः । एतच्च रसायनं पूर्वगुण ।
इद्रवजा वृत्तम् ।

शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलावलाश्र ।

मुस्तासुरावाहागुरुचित्रकाश्र सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनचालपत्रसारास्तथा पिप्पलिवत्प्रयोज्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

शुठघादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलितानुपयुज्य वर्षशत रोगजरा-
रहितो जीवति ।

क्षीरांजलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

अमूनि पूर्वोक्तानि रसायनानि लेपनानि क्षीरांजलिभ्यां दुग्धपलाष्ट-
केनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुःप्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधाति ।
आयते इद्रवजाख्ये । मध्यम तूपजातिः ।

असनखदिरयूपैर्भावितां सोमराजा

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-

स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

असनादिकाथे भावितां बाकुर्चीं माक्षिकादिभियुक्तां वर्षमवलिहन् पारि-
णामान्बन्धुःपरिणतजान् विकारान् जयति । तथा हितमितभोजन आहारजा-
न् विकारास्त्यजति । मालिनी ।

तीव्रेण कुष्टेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजां नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजां वपुषाऽतिरोते ॥ १०८ ॥

दाहणेन कुष्टेन व्यासदेहो यः शशाकलेखां कृष्णतिलयुतां नियमेन
वत्सरं भक्षयेत् स चद्रकानिः शरीरेण जायते । उपजातिः ।

ये सोमराज्या वितुपीरुतायाश्रूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।
 उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति तक्रं तदेवानुपिबन्ति चांते ॥ १०९ ॥
 कुष्टिनः कुथ्यमानांगास्ते जातांगुलिनासिकाः ।
 भांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

ये पुरुषा वितुपीरुताया इदुराज्याश्रूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातान्सारं नव-
 नीताख्यमुद्धृत्य मातिकेण सह लिहति । पश्चान् तदेव तक्रं च ये पिबन्ति
 ते कुष्टवंतः शीर्यमाणशरीराः समुद्रूतांगुलिघ्राणाः शोभते । तरव इव
 भूयः संजातप्रत्यग्रपल्लवाः । इन्द्रवजा ।

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धमुग्रकुटिलव्यथितास्थनाम् ।
 ज्ञेपजस्य पवनीपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥
 अथ लशुनादिकल्पमाचष्टे ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।
 अमृतस्य कणा मूमी ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥
 द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
 साक्षादमृतसंभूतैर्ग्रामिणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

स्वर्भानोरमृतापहारणापराधेन कंठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य त्रिदशो धरिष्यां
 पतितास्ते लशुनत्व प्राणाः । यतोऽस्माद्धेतोर्दैत्यदेहोत्थं लशुनमतो द्विजा न
 भक्षयन्ति साक्षाद्मृतसंभूतत्वाद्धेतोरसौ रसोनो रसायन ग्रामिणीः श्रेष्ठः ।

शीलयेच्छुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।
 घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥
 स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्फुतारायः ।
 तदुत्तंसावतंसाभ्यां अर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

शीते हेमतीशदिरयोर्लशुनं शीलयेत् । कफाधिको वसन्तेऽपि शीलयेत् ।
 नानोत्तरो वर्षास्वपि शीलयेत् । सर्वदेव वा वातानो ग्रीष्मर्तुचर्वावरणेन

शीलयेत् । कीदृशः सन् । स्निग्धा शुद्धा च तनुर्यस्य स एवं तथा शीनलैर्म-
धुरैश्चोपस्कृतः संस्कृत आशयो यस्य स एवं । तथा तस्य लशुनस्य दोषर-
कर्णपूराभ्यां मंडिता अनुचराः सेवका अंगणे यस्य स तथा ।

तस्य कंदान् वसंतांते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितम् ।

मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसार्पिर्विसामञ्जशीरमांसरसैः पथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिवेद्रंद्रूपमात्रं प्राक् कंठनाडीविशुद्धये ।

तस्य लशुनस्य कंदान् वसंतक्रतुजास्तथा हिमवदेशजाश्चकदेश-
जान् वा उद्धृतत्वचो रात्रौ मदिराजीजपूरसादिभिस्तीमयेत् क्लेदयेत् ।
तत्कल्कस्य स्वरसं धीतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन युतम्
मद्यदेर्वा त्रिभागेन युतमथवा तस्मिन्नेव काले सुरादिभिर्युत मात्रया देश-
कालातुराद्यपेक्षिण्या आलोच्य निरूप्य तैलादि वा पृथग्युक्तं यदि वा
क्वाथेन यथाव्याधिवशाद्युक्तं केवलमेव वा रसं प्राक् पूर्वं गंदूपमात्रं पिवे-
द्रलनाडीविशोधनाय ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीतानुसेकः सहसा वमिर्मूर्छाययोर्मुत्ते ।

वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् । तथा वमौ मूर्च्छये च सहसा
घटित्येव शीतलगलसेको मुखे शस्यते ।

रोपं पिबेत् प्लुमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

रोपं रसं क्षतिरपगम ओजसि स्वैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत्सांबुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

विदाहोपशांतयेऽतिशीतानुलेपनः स्यात् । तथा मुक्तामालिकाः कर्पूर-
मालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मद्गः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥

अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडवः । केवलस्य तु रसस्य कुडवाद्द्वं
परं मात्रा । तन्मद्गः पिष्टस्य पलं परा मात्रा । सभक्तं प्राक् चाद्वारात्त-
च्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शंखकुंदेदुपांडुरम् ।

भुंजीत यूपैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

पुराणशालिभक्त परिणते शखादिवत् सितं यूपादिभिः साम्यादिवशाद्
भुंजीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिस्थिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्र च तृपि जातायां केवल मद्यं जलयुत पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धा-
न्याम्लादीनि पिबेत् । परिसिस्थिकासदृक् विशेषः । किट्टिरिति कचित्प्रसिद्धा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।

स्थितं दशाहादश्रीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥

अथवा तस्य लघुनस्य कन्क तुल्यघृत खजेनालोडित घृतभाडे स्थित
दशाहादूर्ध्वं भुंजीत । तथैव वसया सह स्थित दशाहादूर्ध्वं भुंजीत ।

विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।

विषर्दकान्वा पृतशुक्तपुक्तान् प्रकाशपद्याद्यु तुल्यमश्रन् ॥ १२७ ॥

विकचुको विगततण्डुः प्राज्यः प्रभूतो लघुनः स गर्भो येषां तास्त

धाविधास्तथा सहगून्यमासेन सगूल्यमांसास्तथा नानाविधरुचकानीदशा-
न्वा विमर्दकान् घृतसुक्तकान्वितान् यथेच्छं खादेह्यु तथा तुत्यमल्प
भुजानः। उपेद्रवजावृत्त ।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ १२८ ॥

वाते लशुनात्परमन्यद् द्रव्यं न विद्यते । किंभूते पित्तरक्तविहीनसक-
लावरणावृते । शुद्धे केवले पत्रनेऽपर द्रव्यं न विद्यते ।

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।

अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

लशुनं प्रियं जलादेर्नरस्य मांसादिद्वेषिगस्तथाऽजीर्णमतिनिक्षोर्निश्वसेन
व्यापत्तये स्यात् ।

पित्तकोपभयादंते युंज्यान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ १३० ॥

लशुनप्रयोगात्ते च पित्तकोपभयान्मृदुत्सीर्णं च विरेचनं कारयेत् ।
एवमनेन प्रकारेण युक्ते रसोने रसायनगुणान् परिपूर्णान् प्राप्नोति ।
अधुना शिलाजतुकल्पं वृते ।

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जनुतुल्यं वमंति यत् ।

हेमादिपद्धानुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितपा जनुतुल्यं यद्दमति क्षरंति । सुवर्णादयश्च ते
पद्धानुरश्च तेषां रसं तच्छिलाजतु गद्यते ।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।

छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

सर्वं पद्धानुरजप्रति गिरिज तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं
छेदनं च विशेषेण । तत्र मध्ये लौहं शिलाजं मदास्यते ।

गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्तम् ।

स्निग्धमनम्लकपायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

गोमूत्रगंध्यादिगुण शिलाजतु वरं स्यात् ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।

प्राक् केवलजलधीतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

व्याधिश्च व्याधितश्च तयोः सात्म्यमुपशय समनुस्मरंल्लोहपात्रे गिरिज
भावयेत् । कथमित्याह । पूर्वं केवलजलेन धीते ततः शुष्कं सत् काथै-
र्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःकाथ्यं भावनौपधं तोये ।

तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्वैः स्वैरेवं काथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥

समं गिरिज यस्मिन् भावनौपधे तदेवमष्टगुणे जले निःकाथ्यम् । तत्का-
थोष्टांशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं
पुनः रसे क्षिपेत् । एव स्वैः स्वैः काथैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्व-
त्सः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयस्य सूषेण षटोल्या मधुकस्य च ।

योगयोग्यं ततस्तस्य कालोपेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥

शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।

गुणान्तमग्नान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

अथ गिरिजमेव भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च नरस्य तिक्तकसाधि
पूा दिवसत्रयमुपयुञ्जीत । ननु यदि स्निग्धशुद्ध एवासी तत्किमिति

पुनः सर्पिर्गुण्यते । गूमः । कृापृतस्य शिलाजनुविधानं सुतरां वसं । तथा
 योक्तं । यथा हि क्वचनीश्वरं परेभ्यः सहनेऽधिकं । तथाऽस्त्रेहाधिकं मात्रे
 सेज्यमानं शिलाप्रतिर्यादि । तथा एकैकेन पक्ष्यमात्रेण सह शैल्यं श्रह-
 मुरगुंन्यात् । त्रिसलायाः काथेन श्रहं पत्रोन्याथ काथेन श्रहं मभूयष्टपा-
 थ काथेन त्रिदिवसमनारं योग्यं योगं कालादीनोदय मयोमयेत् । एवम-
 नेन विधिना गिरिभं युक्तं वसिररगोपकारकारं स्यात् । सकलान् गुणान्
 विधत्ते । अकरमादेय च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति काले योगः । कर्षमर्धं पलं
 पलमिति मात्रायोगः । इति ह्येव्यप्र यथाक्रमं हीनमध्योत्तमत्वम् । एकश्च
 त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति सप्तासः । मूनिनाप्युक्तम् । मयोगः सप्त-
 सप्ताहरस्य एकश्च कालतः । निर्दिष्टस्त्रिविधरास्य वसे मध्योत्तरतया ।
 पलमर्धपलं कर्षं मात्रा तरय त्रिधा मनेति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाव्हयम् ।

युक्तं व्यस्तीः समस्तीर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्यां काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

संस्कृतं पवनादिहरैर्द्वैर्भाविन संस्कृते देहे स्नेहनशोषनैः कृतसं-
 स्कारे शरीरे शिलाजनु प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समृदितैर्धस्तीर्वा युक्तं दुग्धेना-
 लोडितं निममेत रसायनकलं विदध्यात् । कुलत्यादीनि कृत्नतमयोगः सदे-
 व जह्यात् । तारणादे काकमार्चीकपोती न वर्जनी । तद्वचनं हि । शुष्का-
 मिय विरुद्धं पिष्टं शुक्तं विदाहि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्यान् विशेष-
 तो वर्जयेच्चात्रेत्यादि । मुनिनापि नैती वर्जनी । तथा च तदप्रयः । शिला-
 जनुप्रयोगेषु विदाहीनि गुच्छि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्याश्च सदा
 त्यजेदिनि । विदाहादिवर्जनं रसायनकालाद् द्विगुणं कालं विधेयं । कुलत्या-

श्च यावज्जीवमित्येके । अन्ये तु वदन्ति सदाशब्देन संवत्सरं उच्यते ।
 यतो य एते पद्मं ऋतव एव । एनावानेव कालो न पद्मकृतव्यतिरिक्तोऽ-
 न्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति
 कुलत्यानामधिकः परिहार इष्यते । ब्रूमः । पापाणभेदे कुलत्यानामधिक-
 तरस्वभावात् । तथा हि । संनसकुलत्यजलेनापुत्रानां पापाणानां पापाणह-
 तृभिः मुखेनैव विदारणं दृष्टं शिलाजतु च गिरिजमित्युक्तं । अतः शिला-
 जतुमयोगात् तन्मयमेव शरीरं संपद्यते तेन तस्य कुलत्यावाधविधाधिनः ।
 इति परिहारस्तेषामधिकः वृतः ।

न सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।
 तत्कालयोगीर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोजां विपुलां दधाति ॥४३॥

अत्र भूलोकप्रहणं सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा काश्चिदेव देशो
 गृह्यते नत्वशेषो भूलोकः । रूपप्रहणेन साध्यः सधिकल्पोऽपि गृह्यते । तेन
 कृच्छ्रसाध्योऽपि मद्यादिभेदेन भिन्न इह गृह्यते । रूपपदमनरेण तु सुखसाध्य
 एव केवलो गृह्येत । शमयति ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोतीति
 गमयति । तदयं भावः । कुष्ठघ्नानि मूत्रकृच्छ्राणि वा यथौषधानि तेषां
 शमयति । ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोति गिरिजमिति । न स
 रोगो साध्यरूपो विद्यते यः शिलाजतुं प्रसह्यं न जयेत् । गिरिजं कालयोगे-
 न च विधिना प्रयुक्तं नीहजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जां च करोति । उप-
 ज्ञानिः । अतएव संप्रहृते जगाद । ज्वरी ज्वरघ्नानुदपर्पटादिकायेन रक्ती म-
 धुमष्टिकायाः । शोषी रसैः कृष्यभुगाभिपोत्वैर्मातृरमातैः पयसा च काश्चै ।
 मध्वनुनामेदासि संप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः । पाडी सशोफे जठरे
 सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाजं महिपीजलेन । अश्मरीरतरायेन कुष्ठं खादिरवारिणा ।
 विष विपद्मैरगदैर्हृत्वेव तद्यथामयम् । शैलजत्रिकटुतीक्ष्णीद्रधानून् निये-
 वने । क्षीरोदनाशी यो जीर्णं यश्मणा न स बाध्यते । सुभावितां सारजले-
 स्तुलां पीत्वा शिलोद्रवात् । सारांशुनैव भुजानः शालीन् जायलज्जै रसैः ।

वञ्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसततिम् । दशगुणमुपयुक्ते यः शत शैलजा-
 तालघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् । सततसमनुपक्तान् वञ्जितान् वैद्य-
 वृन्दैर्विधिमतिस गदीपान्नेक्षते चायुषोऽतमिति । शिवगुटिका चात्रैवोक्ता ।
 यथा । शिलाब्धान् पोडशफलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् । वराया दशमूलस्य
 गुडूच्याः कर्कटस्य च । बलाया मधुयष्टयाश्च रमे गव्ये च वारिणि । क्षीरे
 सकृन् क्रमेणैव समकृत्वस्तथा पुनः । काकोलियुग्मघनपृष्करवन्धिरालामे-
 दायुर्गाधचक्रिकागजपिप्लीनाम् । पाठाद्विजीरकनिकुभविदारियुग्मवीराव-
 रीमधुफलाशुमनीद्वयानां । पलिकानामद्भ्रुणे सिद्धानां पादशेषिते क्राये ।
 भावितमित्थ गिरिज द्विपलैश्चूर्णितैर्युज्यात् । कर्कटशृंगीधानीव्योपैस्ताली-
 सपत्रकुडवेन । चूर्णपलेन विदायास्तवक्षीर्याः कर्पयुग्मेन । कुडवेन चतुर्जाते
 स्तैलघृतक्षीरशर्कराभिश्च । द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्याद्गुलिकास्ततोक्षसमा ।
 ताः शुष्का नरकुभे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः । तासामेकां खादेत्
 मतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् । क्षीररसदाडिमाभो मार्दकमुरासवाद्यन्यतमम् ।
 जीर्णेऽन्न लघु भोज्य यूषपयःपिशितनिर्मूहे । सप्ताहमात्रमेव सर्वाङ्गीनः क्रमा-
 द्भवेत्परतः । भक्तस्यानि प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा । निरपाया भूरिक-
 ला परिहारसुखोपयोजिता जयति । प्रबलमपि वातशोणितमूरस्तभ ज्वर
 दीर्घम् । भगमूत्रशुक्रदोषहीहयकृद्रक्तपांडुत्तद्रोगान् । वर्ध्मभ्रिगुल्मपीनसहि-
 ध्माकासाहचिश्वासान् । विद्रधिमुदर कुष्ठ श्वित्र शोणित क्षय मद मूर्छाम् ।
 उन्मादमपस्मार मुखनेत्रशिरोगदास्तास्तान् । आनाहमतीसारं हलीमककाम-
 लाग्रहणीरोगान् । ग्रथ्यर्बुदान् सपिडकान् भगदर गडमालां च । अतिकाश्य-
 मतिस्थौल्य स्वेदमपि श्लीपद गुदे क्रीलान् । दष्ट्रात्रिप समूल गरमयोगान्मुषो-
 रांश्च । अभिचारमरातिक्रान् दुःस्वप्न भौतिकीं तथा बाधाम् । पाप्मालक्ष्मीं
 चैव गुटिका शमयोच्छिवा नाम । वृष्याऽऽयुष्या धन्या कातियशःश्रीविबोधनी
 मेध्या । कुर्वते नृपबलभता जयति विवादे च वक्तव्या । जितखलतिवलीप-
 लित जीवयति सुख शतद्वय शरदाम् । वर्षद्वयमयोगाद्द्वैशतचतुष्टय
 बीवेत् । खारणादे तूक्तम् । कनकाद्रवतात्तान्वादयःसीसात्तथा त्रपुणः । गिरि-
 विवरानिःसृततन्वायाक्निग्धातिमृदुमृत्लम् । जलाम च शिलाजतु विद्यादेतन्न-

डात्मकं गिरिजम् । सरक्तपीतवर्णं सानिक्तमधुरं रसे कटुपिपाकि । शीतं कनक-
 शिलाजु विद्येयः श्लेष्मपित्तघ्नम् । श्वेतं च निक्तमधुरं पाचनरहोत्खनं शीतमी-
 किंचिल्लक्षणं विद्याद्विशेषतो धानपित्तघ्नम् । श्वितिकंठतुल्यवर्णं तीक्ष्णोष्णं ले-
 खनं पिपाककटु । किंचिल्लक्षणं ताम्रान्मकं स्मृतं कफवृद्धिदोषेण । गुग्गुलु-
 काभं श्लिग्धं निक्तं लक्षणं सरं विशदतीक्ष्णम् । कटुपाकिनानि शीतं निमलघ्नं
 त्वायसं श्रेष्ठम् । स्वाकरममानरणे सीसत्रपुसंभये शिलाजनुनी । अस्यांतर-
 कर्मगुणे कृष्णायसत्राच्छिलाजतुनः । गोमूत्रगंधमसितं गुग्गुलुकाभं विदार्करं
 मृत्तम् । श्लिग्धमनम्लकपायं शिलोद्भवं सर्वकर्मघ्नम् । इत्यत्र गुरुमृदुगुणौ
 नोक्तौ । तथोक्तम् । सस्नेहलक्षणभावाद्वातघ्नं पित्तनुत्तरत्वात्तत् । रसपाकयोः क-
 टुत्वात्तैक्ष्ण्याच्च श्लेष्ममेदोघ्नम् । कटुतीक्ष्णत्वादीपनभक्षे रूरीपनान्मलानुपचयि-
 त्कत्वात्तत्तत्र कटुतैक्ष्ण्यौः श्लेष्मात्तमिध्रवा । शोभनभावाद्बृह्य लिग्धत्वात्पीठिक
 च वन्य च । आयुष्मं च विप्रघ्नं मंगल्यभमृत्त्वान्वयत्वाच्च । शोषनभावत्त्रो-
 तो धात्वद्रियवृद्धिशोधनं वर्ण्यम् । पुष्यं च वृष्यभावात्तन्मेष्य योनिस्वभावाच्चे-
 त्यादि । तथा । भावितमन्वैर्द्रव्यैर्वीर्योत्कर्षाद्विशेषकर्मघ्नम् । तत्स्यात्तस्माद्वायं
 वाचादिहरौपधकपायैः । राक्तादशमूलजलापुनर्नवरडगुण्डिमधुकानाम् । कायेन
 भाविततद्विशेषतो वातरोगघ्नम् । द्राक्षाभीष्पटोलीत्रापेनिगुडचिञ्चिवनीयानाम् ।
 कायेन भावितं तद्विशेषतः पित्तरोगघ्नम् । त्रिफलाज्वाविडंगकरंजपनमुखपंच-
 मूलानाम् । सहपचकोलकाकाये न कफामये भाव्यम् । लघुपंचमूलशुठीद्राक्षा-
 कादमर्षवाजिगवानां । सगुडचीरसजलानां रसेन पित्तानिलगदेपु । घन-
 कुट्टवचात्रिफलासुरदारुविडंगपचकोलानाम् । रजनीमरिचातिविषायुक्तानां
 वागकफत्रेषु । पाठापटोलनित्रिफलावनकुट्टसप्तपर्णानाम् । त्रयंत्यमृतावि-
 विषासहितानां पित्तकफत्रेषु । त्रिमलेषु यथा दीपं योगानेतान् विकल्प्य
 भाव्यं स्यात् । केवलजलधीतं शुष्कं कायेस्ततो भाव्यं । गिरिजं चतुर्गुणजलं
 काथ्यं स्याद्वातमौषधं तत्र । चतुर्थशेषे काथे पादाशे पूनोष्णे प्रक्षिपेद्विरि-
 जमिति । अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य काथेन मुक्तरसता न तथा स्यादिति
 वाग्भटोक्तमेवाष्टगुणजलकाथेन कार्यमिति मन्व्यामहे । तथोक्तम् । सलिल-
 विशुद्धाद्विरिजान् विवेदरोगः फलत्रिकरसेन । मात्रां क्रमाभिवृद्धां स्पष्ट

कपायेग मधुक्स्थेति । रोगान्वितेषु गिरिज जलगुह्र भावितं कपायैश्च ।
 दोषव्याधिमलातुरकालापेक्षी मयुजीन । जीर्णोपधः सुखोदकपरिषिक्तौ
 मांसरसपयोधूयैः रक्तादिषष्टिकोदनमनवमरोगोगदी चाद्यात् । व्याध्या-
 तुरदोषबल दृष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्र मासो
 मध्यस्त्रिमसरात्रमवरः । पानावगाहयोः स्यादिव्य शैलोद्भव कीपम् ।
 मुनिस्त्वस्य चतुर्धातुजःत्वमेव सगिरते । तथा च तद्ग्रयः । अनम्ल च
 कपाय च कटु पाके शिलाजतु । अत्युष्णशीत धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य
 संभवः । हेन्त्रः सरजवात्ताम्राहर कृष्णायसादपीति । सग्रहे च गुग्गु-
 लुकस्योऽभिहितः । यथा । दानैर्द्रविजितान् पुरासुरान् भृष्टकातिभृनिशीर्य-
 तेजसः । वीक्ष्य विष्णुरमृत किलासृजद्रुगुलु बलवपुर्जयप्रद । अद्याप्यतःसुरा-
 णाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमेंदुदर्षान् । निर्दह्य मानवपुपो-
 ऽपि शिखा पिवतो गधेन यस्य मुदिता दधति प्रसादा । सयोगवाही स दिवः
 स शर्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः । हता जरापाप्ममयामलानां कर्त्ताधि-
 मेधास्मृतिपाटवानां । गयोःकट सदाहे स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशब्धः ।
 महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकासितनीरुजच्छायः । य पप्ररागरागेभ्यः
 कनकच्छदपाटलो यो वा । जयतीन्द्रनीलममल भनोष्पनिकातिमत्सेन ।
 ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तुलापलान्नैनाधिक विवेत् । आत्रेयगुनिगीतश्च मत्रोऽय
 सर्वकर्मठन् । भगवान् पुडरीकाक्षो देवाश्च सपुरदराः । आत्तापयति
 सम्यक्त्वा मभाव चादिशति ते । जरामरणदु खेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः
 सुराः । उपयोक्तुस्तथैनास्य भन त्व हि महाबल हनि । पचमूलस्य महतः
 काथेन हितभोजिना । गुग्गुलुः शीलिनो हनि सर्षान् वाक्कृष्णमयान् ।
 लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णम जलेन वा । मरुत् शान्याम्लमधैर्वा वचादेः
 सलिलेन वा । वरणादेस्तु बाधीर्यं दतकर्णशिरोरुजः । स्वरभेदोदरश्चासन-
 ध्मोर्तुल्मविद्रधीन् । वातपित्ताम्नरोगेणुं बृहगायिनि चेष्यते । काथेन वा-
 जिगधायाम् जीवनीयगणस्य वा । काथेनोत्पलमृद्धीकारक्तचदनजम्भना ।
 वातपित्त निहत्येप्र पप्रकादिगुगस्य वा । चन्वकुन्विडगानां यवान्ना नाग-
 रस्य वा । प्रसारण्याश्च तोषेन गुग्गुलुः कफरात्रिन् । शृणुषणाधिघननेत् ।

वराभिर्भक्षयन्समघृतं महिपाक्ष । आशु हनि कफमारुतमेदोदोषजान् ब-
 लवतोऽपि विकारान् । पटोलनित्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयीजकानां ।
 क्वाथैः पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् । विशेषाच्छो-
 फवीसर्पटुष्टमणभगदरान् । शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेहधित्रपांडुताः । पटोलारि-
 ष्टनिर्घूहपिष्टशुल्यरसांजनः । गलरोगापचीव्यगप्रथिरथौल्यरुमिमणुत् ।
 शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितम् । निवर्तयत्यतित्रलं क्षारमांसघृता-
 शिनः । रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः । द्राघ्रीमडूकशखानां पृथङ्
 मेधादिदृढसैः । मागधिकाप्रिषिडगकलिंगैर्विल्वघृनैः स वचापलपट्टकैः ।
 गुग्गुलुना सद्दगेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः । पित्रेत्पलशत योऽस्य
 विधिना नियतो यतिः । नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भय । कल्पयेदो-
 पधैः स्वैः स्वैर्व्याधिषु व्याधिनाशनैः । शिलाजतुविधानं च गुग्गुलोः सर्व-
 मिष्यते । गुणनिधिरपि कुर्यात् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्रीव-
 ताकाश्रयमेहान् । दमलांशयिलभाव देहरौक्ष्य च तस्माद्रजनिचरनिषेवी
 स्यान्न रोगीश्वमीषु ।

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

क्षणिनां व्यापारकरणं प्रणि स्वतन्त्राणां तथा परिच्छदवतां सपरिवाराणां
 कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हितः । अनोऽस्माधेऽन्यथा परतन्त्राः परिवाररहि-
 तास्तेषां सूर्यमारुतिको विधिर्हितः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

मुलोपचारा भ्रंशोऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

अस्माच्च हेतोर्गै वातातपसहा योगास्ते विशेषेण वक्ष्यन्ते । यथा ये
 न दुःखावहा भ्रंशोऽपि व्यापत्तावपि शरीरस्य न पीडाकृतः ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिराः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

शिशिरजलादिकमैकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात्पान वयः स्थाप-
येत् । तेन शीताभो वा क्षीर वा मधुमाक्षिक वा सर्पिर्वा पीतमथवा शीता-
भ.पयसी शीतजलक्षौद्रे शीतजलघृत इत्येव यथासभवं द्वे समुक्ते मा-
कूपीतेऽथवा त्रीणि समुक्तानि पीतानि समस्त वा चनुष्टयमित्येवमव-
तिष्ठते ।

गुडेन मधुना शुंघ्या कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्द्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

गुडादिना प्रत्येकं द्वे द्वे हरीतम्यौ सर्वदा भक्षयन् समाः शत सुखी जी-
वेत् ।

हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्रतस्तत् पिबतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ १४८

घृते हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं पिबतो देहेऽपि दृढं
बलं स्थिरतर भवेत् । यथा कृतज्ञे नरे सकृदेकवारं शोभनं कृतं चिरस्थायि
भवेत् । उपेन्द्रवज्रा ।

धात्रीरससौद्रसितावृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायांति जराविकारा ग्रंथा विशाला इव दुर्गृहीताः १४९

आमलकस्वरसमादिकगर्करावृतानि नराणां हिताशनानां लिहतां जरा-
विकाराः प्रणाशमायांति । यथा विशाला ग्रथा दुःपठिताः प्रणाशं याति ।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् ॥ १५० ॥

धात्र्यादिकमसेवमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमप्यविप्रणष्टं भवति ।

लोहं रज्जो वेद्यभक्तं च सर्पिः क्षीद्रद्रुतं स्थापितमब्दसावम् ।

सामुद्रके बीजरुसारकृते लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः १५१

लोहचूर्णादिकं सामुद्रके संपुटे बीजसारमेये वर्णमात्रं स्थापितं निहन्
वली बलसहितः कालकचो जीवति ।

विडंगभक्षातरुनागराणि येऽश्रंति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरंगिणीं ते लाज्जययुक्ताः पुरुषास्तरति ॥१९२॥

विडंगादीनि ये पुरुषा मध्वाग्नयुतानि खादन्ति ते जरानदीं गदकलो-
लवतीं लाज्जयवतस्तरति । निरामया जीवतीत्यर्थः । उपजानयः ।

खदिरासनयूपभावितायास्त्रिफलाया घृतमासिकहृतायाः ।

नियमेन नरा निपेवितारो यदि जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रम् ॥१९३

खदिरबीजसारयूपभाविता त्रिफला घृतमधुयुता नियमेन ये खादन्ति ते
निरामया निश्चयेन भवतीत्यन नास्ति सदेहः । औपच्छदमिकम् ।

बीजरस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्तते एवा ॥१९४

बीजसारस्य रसमंगुलिहार्यमनिखर शर्करादिकं च शीलयन्नरो जराभावं
सुहृत्प्रगतमप्यपाकुरुते । स्वागतात्प्र चेद वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं
च स्वागतारनुभगैर्गुरुकानेति ।

पुनर्नवस्यार्द्धफलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाद्धिमामम् ।

मासद्वयं तत्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥१९५

पुनर्नवस्य प्रत्यग्रसस्य कर्पद्वयं पिष्टं मासाद्धं मासद्वयं तन् त्रिगुणं प-
ण्मासान् वर्षं वा देशपुरुषाद्यपेक्षया यः पयसा पिबेत् स पुरुषो जीर्णश-
रीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वावृहत्स्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचंद्रानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥१९६

मूर्वादीनां कल्पनां पुनर्नवासदृशो कथयति ।

शतावरीकल्ककपायसिद्धं ये सर्पिरश्रंति सिताद्वितीयम् ।

तान् जिविताध्वानमभिप्रपन्नान्न विप्रलुंपति विकारचौराः ॥ १५७

शतावरीकन्ककाथाभ्यां पकं घृतं शर्करासहितं ये खादंति तान् जीवि-
तमार्गमपि प्रपन्नान् विकारचौरा न छिदति । जीविताध्वानमिति विकारचौरा
इति समासरूपक । तस्य हि लक्षणं । उपसर्जनोपमेयं कृत्वा समासमेतयोरु-
भयोः । यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तमिति ।

पीताश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांबुना वा ।

कृशास्य पुष्टिं वपुषो वियत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ १५८

अश्वगंधाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्वतमेन वा पीता कृशास्य वपुषः पुष्टिं
करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्रतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥ १५९ ॥

अनुदिनं कृष्णतिलपल शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टि-
र्भवती स्यात् । मरणावधयश्च द्विजा इटाः स्युः १

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः सांतविकारदुःखः समाः सातं जीवति कृष्णकेशाः ॥ १६०

गोक्षुरकादीनां घृतमादिकमिश्र लिहन् वृषादिगुणाश्वितो वर्षशतं
कृष्णकचो जीवति । पटुपञ्चतयः ।

साद्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि संशुच्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणामवामुर्वन्ति ॥ १६१ ॥

कृष्णतिलैः सह धानीफलानि सक्षुय विधीनकानिं हरीतकीर्वा ये नरा
भक्षयेयुस्ते शिखिन इव रमणीषं वयःपरिणाम मामुर्वन्ति । दर्शनीया
भवन्तीत्यर्थः । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

शिलाजतुसौद्रविडंगसर्पिलोहाजयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंच रात्रेण यथा रासांकः ॥ १६२ ॥

शिलाजत्वादिभक्षोऽर्द्धमासेन दुर्बलशरीरधानुरापूर्यते । इंदुरिवेत्युपमा ।

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमामुवंति ॥ १६३ ॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिन मास यावत् पिवति दुग्धभोजनाः संतले
बलवीर्ययुता वर्षशत जीवितमश्नुवते ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

प्रवंति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६४ ॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यनभेनोपयुञ्जाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावतो
ज्वलदुज्वलाश्च स्युः मेधाविन इत्यस्मयेति इतिः । उपज्ञानयः ।

मंडूकपर्णीमपि भक्षयंतो भृष्टा घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।

जीवंति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥ १६५ ॥

मंडूकपर्णी घृतेन पक्वा खादतो मासमनन्नाशिनो महातं कालं जीवति
मागल्भ्यादिगुणयुक्ताः । इद्रवन्नावृत्तम् ।

लांगलीत्रिफलालोहपलपंचारातीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ट्या गुटिकाना शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिका र्द्धमद्यात्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मंडं पेयां विलेपी रसकौदनं च ॥ १६७ ॥

सर्पिः स्निग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं वर्षैर्षैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥ १६८ ॥

भवति विगतरीगो योऽप्यसाध्यामयार्त्तः

प्रबलपुरुषकार रोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तम्
तरुण इव समानां पंच जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

लागल्यादीनां पलपंचाशतभृगस्वरसेन कृतं पृथ्याऽधिक गुटिकानां
शनत्रयं छायाविशुष्कं ततो गुटिकाया अर्द्धं पूर्वमद्यात् । क्रमेण ताः समाः
समस्ता अपि भुञ्जीत । ततो विरिक्तः क्रमेण मंडादीनयान् । उपजातिवृत्तं ।
मासमेकं सर्पिः त्रिगधमन्नं जितात्मा भुञ्जीत मासादनंतरं यथेष्टभोजनः
स्थात् । सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्यं । एवमनेन प्रकारेण वर्षेण सर्वा गुटि-
का उपयुञ्ज्यान् । कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगातो वृद्धोऽपि प्रकृष्ट-
पुरुषकारवान् ज्ञायते । पुष्टविस्तीर्णशरीरः प्रशस्तनयनकर्णादिमांस्तरुण
इव पचवर्षशतानि जीवति ।

गायत्रीशिखिशिपासनशिवावेष्टाक्षकारुष्करान्
पिप्लाष्टादशसंगुणैर्भासि घृतान् खंडैः सहायोमयैः ।
पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेद्
अमौ चानुमृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ १७० ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोशस्तथांशौ भांगान्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोशाः ।
अंशाश्चत्वारश्चेह हैयंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहैः ॥ १७१ ॥
विमलखंडसितामधुभिः पृथग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।
स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥
श्रीमान्निर्द्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः
केशैर्भृंगांगनीलैर्मधुसुराभिमुखो नैकयोषिन्निपेवी ।
वाङ्मेधाधीसमृद्धः सपट्टहुतवहो मासमात्रोपयोगाद्
घत्तेऽसौ नारासिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥
अत्तारं नारासिंहस्य व्याधयो नं स्पृशंत्यपि ।
चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारासिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥

गायत्र्यादीन् पिप्लाऽष्टादशगुणे जलं लोहेः शकलैः सहभृतानागसे
 भाजने त्रीणि दिनानि दिनकरकरैरागोपयन् पाचयेन् । पश्चादतीक्ष्णे वन्ही
 लोहशकलैः सहपादस्थितं तत् पचेत् । गार्दूलभिक्रीडितं । पृथग्यास्य भागः
 क्षीरतौऽगः । भृंगरजःकाथादंशौ द्वौ । तथा वरायाश्वाशाख्यः । घृतादं-
 याश्वत्वारः । एतस्मै मेलयित्वा कृष्णलोहे पचेन् । वैश्वदेर्षानृत्तम् । उज्ज्वल-
 संडशर्करामानिकैः पृथग्गुणमगुक्तं वा घृनमेतदात्मेच्छया टाहाहपान-
 विहारो नरः पलं पलमश्रन् श्रीमदादियुतो भवेत् । द्रुतविलंभिनृत्तम् ।
 श्रीमान्निर्द्वैतपाप्मा भवेत् । तथा च वनमहिपनुम्वलः । वाग्निश्वस्य
 वेगेन समः । स्थिरागो रदशरीरः । तथा केशीर्भ्रमरट्टीरूपवदितो भवेत् ।
 तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात् । तथा बहुस्त्रीणमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात् ।
 तथा वाङ्मैधादिभिः समृद्धः । तथा मुद्गुपदस्त्रीक्ष्णो हुतवहोऽभिर्यस्य स
 तथाविधो मासमानोपयोगात्स्यात् । असावस्य घृनस्योपयोक्ता नरमिहसदृशं
 शरीरमनिदाटर्षयोगात्तथा पन्दिगिखलासननमृगर्णकानि धारयेदिति । मग्ध-
 रावृत्तं । नरसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तार रोगा न स्पृशत्येव । आमनां
 तावद्ब्रुवाधयः । यथा नारासहं रूपं चक्रोऽन्नलभुन मवेष्टु दैत्या भीत्या
 स्पृशुमशक्ता इत्युपमा ।

भृंगप्रवालानमुनेव भृष्टान् घृतेन यः खादति यंत्रितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥

मासोपयोगात् समुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।

गृण्हाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥

मार्कवपह्नानेतेनैव सर्पिणा भृष्टान् योश्चानि यतः शुद्धकोष्ठः सन् वी-
 जकसारसिद्धक्षीरानुपस्तेनैवामनुसारसिद्धेन दुग्धेन कृतभोजनार्थस्तद्वृत्तिरि-
 त्यर्थः स पुरुषो मासोपयोगान्मुखी नीरोगो वर्षशते द्वे जीवति । तथैकवारमपि
 कथितं गृण्हाति । कीदृक् सन् । अविलुप्तानि स्मृतीन्द्रियाणि यस्य स एवं ।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।

तानेवामोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत् स तानेव पूर्वोक्तान् गुणान्
प्राप्नोति । कृष्णकचश्च सपथते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशांसान्यपि चापराणि प्राप्स्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८

रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि च तान्युक्तानि ।
अपराणि चाशक्यानि यानि महाफलान्यपि तानि न कथितानि ।
उपज्ञानिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥

रसायनस्य विधिभ्रंशादपायाद्यदि रोगा भवेयुस्ततो रसायनं विहाय
तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यं ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ।
शांतं सद्भृत्तिनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

सत्यभाषिण तथा क्रोधरहित तथाऽध्यात्मप्रवर्णानि योगप्रगुणान्द्रि-
याणि यस्य त तथा शमयुक्त तथा सद्भृत्तिनिरत स्थितमेव भूत नर नित्यरसा-
यन जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।
स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

एभिः सत्याचनादिभिर्गुणैः समुक्तः पुरुषो रसायन सेवते यः स पु-
रुषो निवृत्तचित्तो दीर्घायुश्च सन्निरह मोदतेऽन्यजन्मनि च ।

शास्त्रानुमारिणी चर्या चित्तज्ञा. पार्श्ववर्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

येष्टा शास्त्रानुसारिणी । पाश्चात्तीनाश्च चित्तनिर्दयेषु विषयेषु बुद्धिर-
स्खलितेत्येतत् परिपूर्णं रसायनमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीभद्ररुणदत्तविरचिनायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने रसायन एकोनचत्वारिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं रसायनतंत्रम्

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममाप्तं वाजीकरणाध्यायं श्रूते ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं । तस्याध्यायः शेषमायुः कामी-
यवयोज्यं ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥

अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संमहर्षणम् ।

विषयी यः पुरुषः स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुंग्रहणं स्त्री-
पंडादिनिवृत्त्यर्थं । अन्यथा यथा पचकर्मणि स्तुविधानादि च सामान्यो-
क्तत्वात्ख्यादीनामपि प्रसज्जति तथेदमपि विज्ञायते । तस्मात्तद्दृश्यवच्छेदार्थं
पुंग्रहणं । सततग्रहणेनैतद् द्योतयति । यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनु-
वर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवान्हि प्रयुज्यते तस्मिन्ने-
व कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सततमनवरत वाजीकरणमन्विच्छेदि-
त्युक्तं । वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यादित्याह । तुष्टिरित्यादि । तत्र वाजीकर-
णे तुष्ट्यादिसंश्रितं । अपत्यं किं भूतं । गुणवत्तत्तु हुरपत्यं कुलामारुर्ष्यं ।
यत्तेऽपत्यसंतानकरमन्विच्छेदस्त्वित्येतकारं च । यच्च शीघ्रमेव संमहर्षणं
वाजीकरणं ।

वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतौगनाः ॥ २ ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

येन वाजीकरणेन तुरग इवाप्रतिहतसामर्थ्यस्तरुणीः संगच्छति । तथा येन योषितामतिबलमः स्यात् । तथा येनोपचयं प्राप्नोति तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्वि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन । ननु वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बधनदर्शनात् । उक्तं च तत्रानरे । कोशकारो ययैवामूनुर्पादित्ते बंधवद्दानित्यादि । तस्मान्नाथो वाजीकरणेनेत्याह ।

धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।

अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मलम् ॥ ४ ॥

यतो धर्म्यादनपेत धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशःस्यादिहेतुः । तथा लोकद्वय इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायन सदोपकारकत्वात् । तथा एकांतेन सर्वथा निर्मलं । यतो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् । स्वदारादिषु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलं । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किं त्वाभ्युदयिक मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विविधो हि मार्गो नैश्वेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नैश्वेयसिक मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च कोशकारदृष्टातश्च क्लेशनाशदृष्टश्च । आभ्युदयिक च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बन्ध्यमानस्य रागिणः ।

शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स्तोकसत्त्वस्य पुंसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीडयमानस्य रागिणः कामिनः शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्ररता अपरैश्च तंत्रकारैः ।

कल्पस्योद्प्रयत्नस्य वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

येन् । मांस्तरसक्षीरभोजी सन् । तेनीपयुक्तेन तुरग द्वारोहनि । चटक इव
 स्तब्धनि ।

विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेशुरकाद्रजः ॥ २१ ॥

पृथक् स्वगुप्ता मूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।

तुलाद्दं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥

सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामागतं गृहे ।

विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुडनमात्र मानिकस्य
 च कुडवः शर्करापलानि पचाशन् । मत्स्यघृतस्य पलानि षोडश । अतः
 सयोजितान् कर्षमात्रं स खादेद्यस्य भवने काताशतमस्ति ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान्साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥

माषान्वा सघृतशौद्रान् खादन् गृष्टिपयोनुषः ।

जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥

गोधूमान्सकापिकच्छूमूलान् दुग्धे साधितान् हिमान् माषान् वा घृतम
 धुयुनान् खादन् गृष्टिक्षीरमनुपिवेद्यः स सर्वा रात्रिमखिन्नो रामां रमयन्
 नयति ।

वस्तांडसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।

यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीरातमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

छागलांडपके क्षीरे निलानसकृद्भावितान्सशर्करान् यः खादेत् स
 कानाशतमपूर्वं इव याति ।

चूर्णं विदार्या बहुराः स्वरसेनैव भावितम् ।

क्षीद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

शृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावितं मधुघृतयुक्तं
 लीढ्वा रामाशनं याति ।

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभाकितम् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिलिङ्गा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥

स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परित्दृष्यति ।

कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभाकितं शर्कराक्षौद्रघृतेर्लिङ्गा योऽ
नु क्षीरं पिबेत् स पुरुषोऽशीतिवर्षोऽपि तरुण इव तृष्यति ।

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्विनम् ॥ २८ ॥

पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्पं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि । सोऽमण्ड-
वेगः पुरुषः स्यात् ।

कुलीरशृंग्या यः कल्कमालोडय पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥

सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

कर्कटशृंग्याः कल्कं क्षीरेणालोडय यः पिबेच्छर्करासर्पिःक्षीरान्मधु स
रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥

पिबेद्वाक्फयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

क्षीरकाकोलीं क्षीरसिद्धां माक्षिकघृतयुतां यः खादेत् । बन्धयणीक्षीरमनु
यः पिबेत् स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकबीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥

धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

कपिकच्छिदुक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन क्षीरेण पीत्वा नरो वा-
लेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावरींश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

उच्चटायाः घनानर्याश्च चूर्णमप्येवमेव योजयेत् ।

कल्पस्य समर्थस्य तथा मौनस्यस्य वाजीकरणं सततं कुर्वतस्तरस्य
सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवयो मंथुन न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविरुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् ।

घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।

ततो वाजीकरणान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥

अथ कृन्मगलस्य स्निग्धस्य तथा मिश्रद्वयस्य तथा क्षीराद्याग्निनो योग-
विद्वैद्यं प्राह्निह्लासानुवासनान् घृतादिसयुक्तान् कारयेत् । ततोन्नतरं
वाजीकरणान् योगान् योजयेत् । किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिद्रुमुभः फलेन रहितो द्रुमः ।

यथैकश्चैकशास्त्रश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्गुक्तोर्धिना यथा तद्वरनाश्रवणीयस्तथा तादृशो
मानवो निरपत्यः नरि । एकवचनेनेव एकार्यस्य लक्षणत्वादेकग्रहणं केनलार्थ-
गनिपत्यर्थं । एकः केनलो माधवीलनादिरहितः ।

स्तलद्रमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।

अपि लालापिलमुग्धं त्वदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।

किं पुनर्यद्यशोवर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥

स्तलद्रमनादिकमपत्यं केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानं । यदपत्यमेव
अपि तस्य केन तुल्यता रयाणु केनोपमीयते । किं पुनर्यद्यश आदिवर्द्ध-
नान् तस्य केन तुल्यता भवेत् । अपत्यशब्दस्य पुरुषमनसि चिह्नं । तत्किल
नितरां सृष्टमदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति तृप्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शुद्धशरीरे गुणैः य शोषशूल वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् । तानेतादृ ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवरूपैर्भक्तौ बलाम् ।
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यो शतावरीम् ॥ १३ ॥
 अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
 वीरा पयस्या जीवन्तीगृद्धि राल्ता त्रिकंटकम् ॥ १४ ॥
 मज्जुं शालिपर्णी च भागास्त्रिपलिकान् पृथक् ।
 मापाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
 रसेनाढकरोपेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
 घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं पेप्याणीमानि चावपेत् ।
 वीरा स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
 द्राक्षा विदारी स्तर्जूरं मज्जुनानि शतावरीम् ।
 तत्सिद्धपूर्तं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या जुडवेन च ।
 मरिचस्य प्रमुंभेन पृथग्द्विपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
 त्वमेत्राकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुडवेन च ।
 पलमात्रं ततः स्तादेत् प्रत्यहं रसदुग्धशुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिग इव तद्वप्यति ।

शरादीनां कंटकारीपर्यायानां मूलानि तथा जीविकादीनि त्रिपलिकान्
 भागान् पृथक् मापाणामाढकं चैतत्सर्वं जलद्रोणद्वये पाचयेत् । तेन
 रसेनाढकरोपेण घृताढकं विदार्यादिरसादीनां च पृथक्पृथग्गाढकं दत्त्वा
 क्षीराढकचतुष्टयं दत्त्वा पचेत् । वीरादीन् कलकान्सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणा
 न्निक्षिपेत् । तद्दूतं पक्वं पुनः पृथक्शर्करानुगुणशुर्गमस्येन कणायाः पलच-
 तुष्टयेन मरिचस्येन च योजयेत् । त्वगादिभिः श्लक्ष्णैः पृथग्द्विपलोन्मितैः
 क्षौद्रस्य कुडवनुगुणेन योजयेत् । ततो मन्त्रितान् पलमात्रं प्रतिदिनं भुञ्ज

चंद्रशुभ्रं दधिसरं ससितं पष्टिकौदनम् ।

पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

दधः सरं दधिसरं शर्करापष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण सुभाषितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरमापात्मगुप्तावीजशतावरीः ।

पिवन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

श्वदंष्ट्रादीन् क्षीरेण पीत्वा वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।

मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

यत्किञ्चिद्वस्तु मधुरादिगुण चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवं विधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।

आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

तस्मादेव मकारेद्रव्यैः कृतदर्पः शतं ललनानां यायात् । न केवलं वृष्यद्रव्यैर्दर्पिनो यानदात्मवेगेन चोदीर्णः प्रेरितः । ननु वार्त्ताकरण मे युक्तमिति योषित गच्छेत् । स्त्रीगुणैर्लाभ्यकौमल्यादिभिः कृतप्रहर्षः सन् ।

सेव्याः सर्वैद्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ।

विषयातिशयाः पंच शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

तथा विषयानिशया मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सेवनीयाः । किंभूताः । सर्वैद्रियाणां सुखहेतवः । तथा धर्म एव कल्पवृक्षेऽकुरा इनांकुराः । तथा पुण्यचापस्य पंचशिलीमुखी इति वाप्यल्पकं ।

इष्टा ह्येकैकशोप्यर्या हर्षप्रीतिकराः परम् ।

किंपुनः स्त्रीशरीरे ये संचातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

तस्मादेकैकशोऽपि व्यरता अप्यर्याः शब्दादयः सेव्यमानाः परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः । किंपुन स्त्रियाः शरीरे । ये समुदायेन व्यरथिताः ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनात्पूर्वा ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूतां कांतानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
 कलाविलासांगवयोविभूपाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
 प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्याऽऽं ।

यस्याः स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । यां स्त्रियमालोक्यतामनात्पूर्वा
 तृप्तिः स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणानामाकर्षणपाशः । तथा कांतरय
 भर्तुरनुवर्तनं तदेव व्रतं तत्र या दीक्षिता । इंद्रवज्रावृत्तं । तथा कलादय
 एव विभूषा यस्याः सैवं । तथा शुचिरंतर्वहिश्वं । लज्जान्विता । रहसि सुरते
 प्रौढा । तथा सौम्यवचना । तथा तुल्यः समो मनःशयो मनसिजो यस्याः
 सैव या सा स्त्री वामलोचना । परमतिशयेन पुंसो वृषत्वाय कल्पने ।
 उपजातिः ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।

देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्वैद्यतंत्रसमयोन्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

तथा कामशास्त्रविहिता या सकला रतिचर्या तामगर्ह्यां देशादिबशादा-
 चरेत् । तथा वैयक्याशास्त्राचारेऽविरुद्धा । स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यंजनोद्धर्तनसेकगंधसूक्तपत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।

गंधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥

दीर्घिका स्वभवनांतनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहंगा ।

नीलसानुगिरिकूटनितंबे काननानि पुरकंठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिमुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रमुखः कलकोकिलनादः ।

अंगसुसंस्तुवशेन विभूषान्तिस्तसुतः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

तांबूलमच्छमदिरा कांता कांता निशा शशांकाका ।

यद्यच्च किंचिदिष्टं मनसो याजोकरं तत्तद् ॥ ४५ ॥

तथाऽभ्यजनादि वाजीकरणमिति वक्ष्यमाणेन सवधः । गीतादिकुशला-
 स्तुत्यस्वभावा वशगाः सहायाः । तथा दीर्घिका क्रीडापुंकारिणी स्वगृहसमी-

पे कृता । पद्मरेणुमधुभ्यां मत्ता विहंगा यस्यां सैवं हरितसमभूभागं यत्पर्व-
तशृंगं तस्य निर्ववस्तत्र च यानि काननानि तानि पुरसमीपभूतानि । उपजा-
तिस्वागते वृत्ते । दृष्टिमुखकारिणी तथा नानामकारा महीरुहजातिः । कल-
कलकंठकूजितं श्रवणमुखकार्यगे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन च भूषणम् ।
तथा सकलः परिवारो मनःसुखहेतुः । तथा ताबूलादिकं वाजीकरणं । न
च केवलं ताबूलादिकमपि तु यद्यच्च किञ्चित्तसः प्रियं तच्च वाजीकरणम् ।
दोधकमुद्गीतिरार्या ।

मधुमुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥
देशे शरीरे च न काचिदतिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविवातः ।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

तथा मार्दीकं सजलजं दयितावदनमिव परिवादिनी वीणा मधुरकणना
वहभेव । पुष्पनिकररमणीया शय्या पल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव । पु-
ष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेषः । देशइत्यादि । एते पदार्थाः कामस्य काममि-
च्छां पूरयति । काममुत्पादयतीत्यर्थः । पुष्पिताग्रेन्द्रवजे वृत्ते ।

अधुनाऽप्यसंग्रहमाह ।

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृपि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं
लाजाच्छर्दिषु वस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिरो ।
पाण्डौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे छीहामये पिप्पली
संधाने कृमिजा विषे शुक्रतरुर्मेदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

घृपोस्त्रपित्ते कुटजोऽतिसारे भ्रष्टातकोर्शःसु गरेषु हेम ।
स्थलेषु ताक्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम् ॥ ४९ ॥
अक्ष्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातास्त्ररोगे मथितं ग्रहिष्याम् ।
कुष्टेषु सेव्यः रात्रिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलावहयं च ॥ ५० ॥

उन्मादं घृतमनर्षं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी ।

निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभंजनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
 गुडमंजन्याः खपुरो नस्यां स्कंधांसबाहुरुजम् ॥ ९२ ॥
 नवनीतखंडमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ।
 नस्यं मूर्द्धविकारान् विद्रधिमचिरोत्थमस्त्रवित्तावः ॥ ९३ ॥
 नस्यं कवलमुखजां नस्यांजनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
 वृद्धत्वं क्षीरघृते मूछां शीतांबुमारुतच्छायाः ॥ ९४ ॥
 समशुक्ताद्र्रकमात्रा मंदे वन्हौ श्रमे सुरा स्नानम् ।
 दुःखसहत्वे स्थैर्ये व्यायामो गोक्षुरार्हितः कृच्छ्रे ॥ ९५ ॥
 कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
 वयसः स्थापने धात्रो त्रिफला गुग्गुलुर्घणे ॥ ९६ ॥
 वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
 क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ९७ ॥
 इत्यञ्चयं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
 तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ९८ ॥

मुस्तापर्वटकं ज्वरे श्रेष्ठ रोगोपशमनहेतुः। एव शेषेष्वपि योज्य । संधान
 उरःसंधाने कृमिजा लाक्षा श्रेष्ठा । शुक्रतरुः शिरीषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्त ।
 वृषादयो रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठाः । उपजातिः । अक्षयामयादिषु त्रिफलादी-
 नि सेव्यानि । इद्रवजा । अनव पुराणं सर्पिः । कर्तृभूतमुन्माद जयति ।
 व्यपस्मृतिमपरमारं ब्राह्मी जयति । एव क्षीरादयो निद्रानाशादीन् जयंती-
 ति योज्य । गुडमजरी काला शाल्मली तस्याः खपुरो निर्यासो नस्येन स्कं-
 धादिब रुज हति । नवनीतयुक्त खडमर्दित । औष्ट्र पयो मूत्र च गठर
 पराकरोति । औष्ट्रमिति चिंत्य । उष्ट्राद्भुवि प्राप्ते केचित्तु तस्येदमिति विवक्ष-
 या अणुप्रत्ययः कार्य इत्याहुः । नस्यादयो मूर्द्धविकारान् गहतीति सं-
 ज्ञधः । ननु वृद्धत्वं क्षीरघृते हत इत्यनुपपन्न । तथा लोकरसाभ्यासो, दौर्ब-
 ल्यकरणमित्युक्त । दौर्बलस्य करण च कथं वृद्धत्वइत्स्यात् । ब्रूमः ।

उत्सर्गत्वात्तस्य वचस अपवादरूपं त्विद वचनं । तस्मात्कीरघृतादन्यत्रैक-
रसाभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वं वेद्य । गीतयस्तिष्ठः । कासेत्यादि । आर्या ।
इत्युक्तेन प्रकारेण यच्छ्लेष्ठमौषधमुक्तद्रोगाणा शमाय शाल्यै अल समर्थी
तच्चाप्ये देशादीनां बलेन यथास्वं कल्पनीयं । जघनचपलार्था । एतच्च यथा-
रसं चिकित्सितेषु कथितं । सक्षेपतया पुनः कथितं । शास्त्रं हि व्यासेन स-
मासेन च विमतयो विरुधते । तस्मात्पूर्वं व्यासेनोपदेशः । इदं तु समासे-
नेत्यनवुध्यस्व ।

इत्यात्रेयादागमय्यार्थसूत्रं तत्सूक्तानां पेशलानामवृत्तः ।

भेडादीनां संमतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽभिवेशः ॥ ५९ ॥

आत्रेयाद्भगवतः पुनर्वसोरित्युक्तेन प्रकारेणार्थसूत्रमभिधेय तत्त्वं चागम-
प्यावनुध्यामिवेशः संशयानो न तुशास्त्रावबोधाहकृत इद वक्ष्यमाणं पप्र-
च्छ । किंभूतः । तस्यात्रेयस्य मुनेः सूक्तानि तानिसुभाषिणानि युक्तियुक्तार्थ-
मनिपादनात्तेषां सूक्तानां मधुराणामवृत्त. साकाक्षः । तथा च किंभूतः । भेड-
जातूकर्ण्यादीनां पुनर्वसुशिष्याणां समतः । तथा भक्तिनम्रो न तु ज्ञानोद्धतः
सन्स पप्रच्छ । शालिनीवृत्त । किं पृष्टवानित्याह ।

दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थानृसंपन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽभिवेशमुद्यस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौ कात्स्नर्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

भगवन् पुनर्वसो केचिन्नरा आत्मवतो हिताहारविहारा अपि रोगिणः
प्रत्यक्षानुमानार्थरूपलभ्यते । आत्मवतोऽप्यपिशब्दादनात्मवतोऽपि । क-
दाचिच्छेषपादत्रयविकलत्वेन रोगित्वं रथाच्चेत्याह । द्रव्योपरधानृसंपन्ना वृ-
द्धवैद्यमतानुगा इति । तथाऽऽमयाश्च प्राणाश्चामयप्राणाः । क्षीणा आमय-
प्राणा येषां त एवम् । केचिद्रोगादिमुच्यमानाः केचिच्च क्षियमाणा इत्यर्थः ।

विपरीतास्तथापर इति । अनात्मवचो द्रव्योपस्थावृत्तिकला वृद्धवैयमताननुमा-
रिणश्चैव भावा दृश्ये तस्मादनतरोक्ताकारणाद्विहाहितनिभागस्य तत्रोक्त
फलमनिश्चिनमनैकानिकम् । अनिश्चितफलत्वाच्च कारणाच्छास्त्रमायुर्वेदारय
किं दासि न किञ्चिच्छक्षयतीति । अनश्चेतदारभो निष्कल, काकदतपरीक्षा
शास्त्रनत् । इति . . . . . नर्वमु-
स्तच्च परमार्थं . . . . . अमि-
वेशो मुख्यः प्रधानो यस्य तस्येति । किं तदुक्तवानित्याह ।

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।

विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशाराया ॥ ६३ ॥

चिकित्सा चतुष्पात् षोडशगुणयुक्ताऽचिकित्सा हिताहितनिभागा
ऽपरामर्शेण यत्किञ्चन कारिता सा तुल्या भवितु नार्हति । केपा क्रिया वि-
ना स्वास्थ्यमपि गच्छनाम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । स्वास्थ्यमपीत्यतोऽनवर
द्रष्टव्यं । किञ्भूतया क्रियया षोडशांगया । तदयं भावः । षोडशभागया
चिकित्सयाविना यत्र रोगोपगानिः स्यात् तत्रापि चिकित्सया क्षिप्रतर
तत्साधनम् । चिकित्साविशिष्टा । तथा चिकित्सासाध्यानां रोहिणिकादीनां
चिकित्सापतरेण दातिर्नास्ति । तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा
न भवितुमर्हतीति ।

आतंकपंकमग्रानां हस्तालवो भिषग्जितम् ।

जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौपधात् ॥ ६४ ॥

तस्मादातंक एव पको दुरुत्तरत्वात्तस्मिन्मगानां तमाना भिषग्जितम् ।
तदुपदेशकशास्त्रमुपचारादेवमुक्तं तद्विषग्जितं हस्तालवो हस्तालयुग्य
त्रियमाणानां सर्वेषामेव साध्यानामपि भेषजाञ्जीवितं न च भवति ।

नह्युपायमपेक्षते सर्वे रोगा न चान्यथा ।

उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥

यस्मात्सर्वे रोगा असाध्या अप्युपाय चतुष्पादलक्षणं चिकित्सितं नापि

क्षने । असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरपेक्षत्वात् । ये चोपायमाध्या रोगां रो-
हिण्यादयस्तेऽप्यथा चिकित्सामन्तरेण नैव सिध्यन्ति यतो यो हेतुः स हे-
तुमान्न भवति । अपि तु निर्युक्तिक एनायं हेतुवादो यच्चिकित्साएषेन हेतुना
विनैव रोगोपशान्तिर्दिश्यन् इति यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्त्यापि चिकित्सया मृत्यु-
र्भवति । तन्नैवं । नोपायेत्यनुपायता । यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्त्यापि चिकि-
त्सया मृत्युर्भवति । दृश्यते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणो यावत्कीयमा-
णामयमाणा इत्यादि तदेव न भवति । यथा त्वं वदसि । यस्मान्न
उपायेऽनुपायतास्ति । यो हि यस्य यया युक्तयोपायः कथितः स न कदा-
चित्तस्यानुपायः । यया घटस्य मृदंडचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनु-
पायो भवितुमर्हति । तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यस्थ रोगस्थोपाय एव
चिकित्सा न त्वनुपायः ।

अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचिक्रिया ।

न सिध्येद्दैववैगुण्यान्न त्विर्यं षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥

धीमनः प्राज्ञस्य नरस्थोपाययुक्तस्याऽपि दैवापराधादियं षोडशात्मिका
क्रिया कदाचिन्न सिध्यति । तस्मादायुः परीक्ष्य साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञा-
नपूर्वं चिकित्सायां वैद्यः प्रवर्तते । तस्माद्दैववैगुण्ये विमलत्रिपुलमत्या सम्य-
क् परिच्छेदाच्चिकित्साया रोगविषये प्रवृत्तायाः सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः ।
यस्माद्यो यत्रोपायः स तत्रानुपायो न भवति । मुनिनाप्युक्तम् । साध्यासाध्य-
विभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः । कालेनारभते कर्म यत्तत्साध्यते ध्रुवमिति ।
एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

कस्यासिद्धोग्रितोयादिस्वेदस्तंभादिकर्मणि ।

न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेषुकम् ॥ ६७ ॥

कस्य मापात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।

विष्मूत्रकरणाक्षिपौ कस्य संरायितौ यवे ॥ ६८ ॥

विषं कस्य जरां याति मंत्रतंत्रविवांजितम् ।

कः प्राप्तः कल्पतां पथ्यादृते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥

कस्य पुरुषस्य बन्धिः स्वेदकर्मणि रतनकर्मणि च तोय न सिद्धम् ।
आदिशब्दान्मूर्च्छापगमादौ शीतानिलादिः । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽन-
यव्यतिरेकान् । एव यावद्द्रोहिणिकादिष्विति व्याख्येय । एव निश्चितफला
चिकित्सेति स्थितम् ।

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धातनिश्चितम् ।

महतापि प्रयत्नेन पार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥

न केवल पूर्वोक्ताद्वेतोश्चिकित्सातत्र सफलम् । यतश्चाकालमरण सर्व-
सिद्धातनिश्चितम् तदन्यथा चिकित्साशास्त्रमतरेण परमेणापि यत्नेन कथं
केन प्रकारेण निवार्यताम् न केनचिदित्यर्थः । न चाकालमृत्युरस्यैव प्रयोज-
नमस्य तत्रस्येत्याह ।

चंदनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।

शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लघनवृंहणम् ॥ ७१ ॥

दाहादौ विषये चदनादि चागमपूर्वकमेव लोकरूढ न त्वेवमेव
तथा शास्त्रादेव चिकित्साख्यात्सकललोकमसिद्धज्वरे लघनवृंहण भक्तच्छे-
दक्षीरादिसिद्धिमुपगत ना-पस्मात् ।

चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।

मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सा चिकित्सिते ॥ ७२ ॥

तस्माच्चतुष्पादा ये गुणा आयु क्लामीयोक्तास्तैः सपन्ने युक्ते तथा सुष्ठु
निरूप्य देशकालादीन् योजिते विचिकित्सिते व्याधिनिर्घात प्रति विचि-
कित्सां सशय मा कृथा ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकाडि छेदनं दृढम् ।

रोगोन्नासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥

यतश्चाकडिऽकाले मृत्युपाशा ज्वरादयस्तेषामेतच्चिकित्साशास्त्र च्छ सार
छेदन । तथा समुत्पन्नेभ्योऽपि ज्वरादिभ्यश्चस्तानां शक्या भीतानां सूत्ररहितं
रक्षासूत्रक तत् कार्यकारणादित्यर्थ । तस्मादभ्येत्यर्थं चिकित्साशास्त्रम् ।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।

याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भजिनास्थितम् ॥ ७४ ॥

तथैतच्चिकित्साशास्त्रं तत्सकललोकप्रसिद्धं साक्षात्स्वरूपेणामृतं मृत्युञ्जये ।
तदपि लोकप्रसिद्धं जगतः सुरासुररूपस्यायासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले तेन
वर्जितमिदममृतमपि दुर्भजनस्थितं सद्यः शीघ्रमेव विपत्वं याति । तदेव
दुर्भजनं दर्शयति ।

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

त्यजेद्दूराद् भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

अज्ञातः शास्त्रसद्भावः परमार्थो यैस्तास्तथाविधान् भिषग्पाशान् दूरत-
स्त्यजेत् । तथा शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रपाठमात्रशरणान् । अत्र एव विप-
त्ताभ्यान्वितः शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धः । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधोपाच्च
विपत्त्वः । कानिव । वैवस्वतान् यमसंबन्धिनः पाशान् यथेति तावदसपूर्णा-
न्सम्यग् भिषज्ज् । श्लाघमानो ब्रूते ।

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्ताकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

सुवैद्यानां सच्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रं । किं विधाना-
मागमेन ग्रन्थतोर्थेनः श्लाघितुं शीलं येषां तेषां । इदृशा अप्यनभ्यस्तकर्माणो
न श्लाघार्हाः स्युरित्याह । अभ्यस्तमसकृत्तैललेहादिपाकाद्यनुवासननिष्-
टादियोजनं च यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रं सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण
भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषति दृच्छति ये तेषामपि भद्रं ज्ञस्तः ।

अधुनाऽष्टांगहृदयाख्यस्य सप्रहात् पृथक् करणे प्रयोजनमाह ।

इति तंत्रगुणैर्युक्तं तंत्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्साशास्त्रमखिलं व्यापञ्च परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विपुलापलविज्ञानमहामुनिपनानुगम् ।

महासागरगंघ्रिरसंग्रहार्णोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टांगवैद्यकमहोदधिमंथनेन योष्टांगसंग्रहमहामृताराशिराप्तः ।
 तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तंत्रम् ७९
 इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन ॥ ८० ॥

तत्र्यते धार्यते शरीरमनेनेति तत्र । तस्य गुणास्तत्रगुणा यैस्तंत्रमल
 क्रियते तत्रयुक्तयादयस्त्रैरेव प्रकारैर्युक्त । तथा चोक्त सग्रहे । अलकृत
 युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काचन । पत्रत्रिंशतार्थदुर्गेषु भिपजां सक्रमैरिव । तत्रा-
 धिकरण योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । पदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयो-
 जन । उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । प्रसंगैकान्तनैकांताः सापवर्गो वि-
 पर्ययः । पूर्वपक्षविधानानुमन्याख्यानसशयाः । अतीतानागतापेक्षा स्वसन्नो
 ह्यसमुच्चयाः । निदर्शन निर्वचन नियोगोऽथ विकल्पन । मृत्युत्सारस्तथोद्धार-
 रसभवस्तत्रयुक्तय इति । तत्राधिकरण नाम । यदधिकृत्य वर्तते शास्त्र स्था-
 नमध्यायप्रकरण वाच्य वा । तत्र शास्त्राधिकरण । यदधिकृत्य शास्त्र प्रव-
 र्त्तते । यथा । अष्टांगान्यधिकृत्य हृदयाख्य सर्वशास्त्र प्रवृत्त । यथोक्त
 कायबालेत्यादि । स्थानाधिकरण यथा । अत्रार्था, सूत्रिता, सूक्ष्माः प्रत-
 यते हि सर्वत इति । अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तदध्यायाधि-
 करणम् । यथा । अथाऽतो दिनचर्याध्याय व्याख्यास्याम इति । प्रकरण
 यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रकरणाधिकरणम् । यथा । दशमूलशिराहत्स्थास्ता-
 सर्वं सर्वतो वपुरित्यादियावदित्यवेध्यविभागार्थं मत्स्यग वर्णिताः शिरा
 इत्यादि । एव वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्त्तते तद्वाक्याधिकरण वेद्य । योगो
 नाम योजना । उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा । अथातोऽंगवि-
 भाग शरीर व्याख्यास्याम इत्युद्दिश्यागानि विभजते । शिरौनराचिर्द्वा
 बाहू सक्थिनी च समासतः । पङ्गमित्यादि । युक्तिर्वा योग । मनित्राहे-
 तुर्दृष्टात उपनयो निगमनमिति पचविधः । यथा । अभि शरीरस्थितेर्भू-
 लमिति मनित्रा । अभिप्रकाशोरे सति तत् स्थितेरिति हेतु । तत्राभिर्हेतुराह-
 रात्रक्षपकाद्रसादय इति वचनात् । यथा शास्त्रकुरस्य बीजमिति दृष्टानः ।

उपनयो यथा । चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टान्तो-
 पनयं कृत्वास्त्रं कृत् । कस्यासिद्धोपिनोयादिरित्यादयः । तस्मात्सप्रयो-
 जनमेव चिकित्साशास्त्रं मत्पक्षफलत्वादित्युपनयः । तस्मादारंभणीयमिति प्रमा-
 णपदोपदर्शनमुखेन निगमनम् । यथेत्कम् । चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालो-
 च्य योजिते । माकृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते । साध्यव्या-
 धिचिकित्सायां संशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहारकरणम् ।
 हेत्वर्थो नाम । यदन्यप्रस्तावोक्तमग्यत्रापि बोधयते । यथा । तत्रैकैकं च
 शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत् । शिरा जालंधरा नाम तिष्ठश्चाभ्यंतराश्रिता
 इत्यादि । तथा अवेध्याः संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा इत्यादि । तदेतेभ्यो विशेष-
 वचनेभ्योऽनुमीयते शोषा वेध्या इत्यन्यथैतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति ।
 पदार्थो नाम पदेनार्थो गम्यते । यथा द्रव्यमिति पदं तस्यार्थो भूजलादिः ।
 गुण इति पदं तस्यार्थो गुर्वादिः । प्रदेशो नाम येषामर्थानामतिवहुत्वा-
 त्साकल्येनाभिधानस्याशक्यत्वात् स्तोत्रमुच्यते । यथोक्तं । इति द्रव्यैक-
 देशोपं यथास्थूलमुदाहृत इति । उद्देशो नाम । सक्षेपाभिधानम् । यथा
 वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासत इत्यादि । निर्देशो नाम तस्यै-
 व विस्तारोक्तिः । यथोक्तं । तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोनिल
 इति । वानयशेषो नाम । यस्मिन्सूत्रे लाघविकेनार्थाद्रम्यमानमनुक्तपूरणार्थ-
 मध्यान्हियते । यथा । तत्र खान् खानि देहेऽस्मिन् भवतीति वानयशेषः ।
 आप्या जिह्वा रसक्रेदा इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्वितश्रवणात् । प्रयोजनं नाम ।
 यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते । यथा । आतकपंकममानां हस्तालबो भिपग्जित-
 मिति । अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्येयमित्यादि । उपदेशो नाम ।
 आप्तवचनं । यथा । स्नेहकृन्नाः कोष्ठगा धानुगा वा स्त्रोतोलीना ये च शा-
 खास्थिसंस्थाः । दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीनाः सम्यक्शुद्धभिर्निह-
 मंत इत्यादि । अपदेशो नाम । यदाचार्यः किंचिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुप-
 दिशति । यथा । जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधादिति प्रतिज्ञाय
 हेतुमाह । नद्युपायमपेक्षते सर्वे रोगाणामुपायापेक्षाभावात् । अतिदेशो
 नाम । यत् किंचिदेवार्थज्ञातमुंक्तवाऽनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि मत्पक्षे-
 व्यमिति परिभाषायाम् स्थापयति । यथोक्तं । कर्णरोगप्रतिषेधे । महतः पंच-

मूलस्य काष्ठात् क्षीमेण वेष्टितात् । तैलसिक्तात्मदीनाग्राद् प्राह्यः स्नेहो रु-
जापहः । योज्यश्चैव भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलादित्यादि । अर्थापत्तिर्ना-
म । योऽन्येनाथेनोक्तेन ततोऽपरोप्यर्थो गदित इव ज्ञायते । यथा । नैवाद्यान्नि-
शि नैवोष्णमित्युक्तं । ननूक्तं दिवा भुञ्जीतेति । एतच्चार्थापस्या गम्यते । कः
पुनरर्थः । का चास्यापत्तिः । झूमः । दध्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तत्रकृता नैवा-
द्यान्निशीति कालो निषिद्धो नतु दधिभक्षणं । ततो योयमनिषिद्धोऽर्थः स
आपद्यते दिवा दधिभोजनार्थे रात्रिप्रतिपेधे दिनव्यतिरेकेण कालातराभा-
वान् । सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारमस्तापे प्रतिपेधानुपपत्तेः । एव-
मन्यत्रापि व्याख्येय । निर्णयो नाम । यन्निवारितस्यार्थस्य मतिष्ठापनम् ।
यथा । दृश्यते भगवन् केचिदात्मवतोऽपि रोगिण इत्यादिनां चिकित्साशास्त्र-
फल मति सशयकरणे पश्चान्निर्णयार्थमुक्तं । यथा न चिकित्साऽचिकित्सा च
तुन्या भवितुमर्हतीत्यादि । प्रसगो नाम । पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित्सब-
धांतरेण पुनरभिधान । यथोक्त शिराव्यधविधौ । लोहित मज्जदेच्छुद्ध तनोस्ते-
नैव च स्थितिरित्युक्त्वा पुनः शरीरे शुद्धार्त्तवप्रसगेनोक्तं । शुद्धे शुक्लार्त्ते
सत्त्वः स्वकर्मश्लेशचोदितः । गर्भः सपद्यते गुक्तिवशादग्निरिवारणाविति ।
न च पुनरुक्तता तस्य । यस्माच्छिरान्यधे शरीरमभवत्त्वमेव रक्तस्योक्तं ।
नतु क्रमो वर्णितः । शरीरे तु यथाऽनुपूर्व्या शरीरहेतुः स्यात्तद्विस्तारेणो-
क्तं । यथा । वीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः । मातुश्चाहारर-
सजैः क्रमान् कुक्षौ विवर्द्धत इति । एकातो नाम । य एकमेव पक्षमव्यभिचा-
रेण श्रयति नान्य । ये भूतविषवाप्वमिश्रतभगादिसभवाः । रागद्वेषभयाद्याश्च
ते स्युरागतवो गदा इति । मैकातो नाग । अन्यतरपक्षानवधारणात् । यथा ।
जीवित म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौपधात् । एकातेन । नह्युपायमपेक्षते सर्वे
रोगा इत्यादि । अपवर्गो नाम । साकल्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदिकदेशापकर्षणं
यथा । शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्राताश्च ये गदाः । सम्यक्साध्या न सिद्धयति
ते च रक्तमकोपजा । तेषु जावयितु रक्तमुद्रिक्त व्यधयेच्छिरामित्युत्सर्गम-
भिधाय एकदेशेऽपवाद वक्ति नतु न पोडशानी तसमत्यब्दन्तु तामृजामित्या-
दि । विपर्ययो नाम । उपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरण । यथोक्तं ।
वातानुलोम्य दीप्तोभिर्वर्चः स्निग्धमसहत । स्नेहोद्देगः क्रमः सम्यक्

क्षिप्ते लक्षे विपर्यय इति । पूर्वपक्षो नाम । प्रतिज्ञातार्थसदुपपन्नं वाच्यम् ।
 यथा हिताहितविभागं मतिचिख्यासज्जाह । यथा । दृश्यते भगवन् केचि-
 दित्यारभ्य यावद् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितमित्यादि ।
 विधानं नाम । यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमावेक्ष्यते । वृथैव परिमोचितं
 स्थलमिदं च मूढात्मना । अनुमतं नाम । उष्णं शीतं द्विधैवान्ये
 वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमी महाबलावित्यादि
 नाह्यनुमतं न विघातः कृतः । व्याख्यानं नाम । यन्मादृशेभ्यो
 विधिष्टतरजुद्विगम्य । यथा । सप्ताहात्कलली भवेत् । द्वितीये मासि कलला-
 त् घनः पेदयथत्वाद्बुद्ध । पृष्ठीच्छिषाः क्रमादिति । नह्यत्र गर्भस्यावर्तमाना-
 भावाः शक्या विज्ञानुं योगिदृष्टिं मुक्ता । सशयो नाम । साकाक्षान्व-
 निश्चितरस्तुविज्ञानं । यथा । सद्यमभापमाने यो जीवितं तस्य मन्थत
 इत्यादि । अतीतापेक्षणं नाम । यदतिक्रान्तमपेक्ष्य मस्तुतस्य साधनमु-
 च्यते । यथोक्तं इन्द्रो गचिक्लिस्ति । गणाजीवकेत्यादि यावन्महाल्ले-
 हैर्विपाचयेदिति । अत्र च न ज्ञायते कतमो महाल्लेह इति । तदेत-
 दनिक्रान्तमपेक्ष्य प्रसाध्यते स्नेहविध्युक्तं । यथा । दाम्यां त्रिभिश्चतुर्भस्ते-
 र्धमकस्त्रिवृतो महानित्यपेक्ष्य व्याख्यायते । तथैतदपि चिंतयेन्मनसि गूढ-
 बुद्ध्यः । स्वसंज्ञा नाम । या तत्रकारि स्वतंत्रसव्यवहारार्थं प्रणीता सती
 परतंत्रेषु न व्यवहरति । यथा । आखारक्कादयस्त्वन्नचेति । ऊर्ध्वं नाम । यद-
 मतिरद्वं प्रथे रवय मजया तर्कयित्वा योग्यं । यथोक्तं । त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता
 वर्गस्तेषुत्वलाभतः । युन्यात्तद्विधमन्यच्चद्रव्यं अह्यारथौगिकं । समुच्चयो नाम ।
 यथा पेषां विलेपीमट्टनं कृतं च मूष रस च समुच्चिनोति । तथा
 प्राग्गुभयं तथैकमिति । क्रमेण सेवेन नरोन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध
 इति । निदर्शनं नाम । यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममप्यर्थं स्वधर्मसादृश्यात्
 स्पष्टीकरणादर्थं इव मृगविभुं । यथोक्तम् । यथा कुमुभादियुतात्तोया-
 द्भागं हरेत्पट्टं । तथा द्रवीष्टारोहाद्भस्तिर्निर्हरेत्ने मलानित्यादि । निर्वचनं
 नाम । निर्गमार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं त्रिपरिधाने । मथ्यमाने जलनिष्ठा-
 यमृगार्थं मुरामुरेः । त्रगद्विपणं त रट्टा तेनागौ त्रिपरिधाने इति त्रिपरि-
 निर्वचनं प्रगद्विपणनाद्विपणितं । नियोगो नाम । यो यस्यानुष्ठेयः । यथा ।

उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि । विकल्पो नाम । विविधं कल्पनमिदं कार्य-
मिदं वाऽकार्यम् । यथोक्तं पूर्वरूपदर्शने । ज्वरादौ हितं लघ्वशनमपत्तर्पणं
वा । मृत्युत्सारो नाम । यत्रोपपात्तं दर्शयत' परस्परमतानि निवारयति ।
तद्यथा । अस्थनां शतानि पठानि त्रीणि दत्तनखैः सह । धन्वतरिस्तु त्री-
ण्याह संधीनां च शतद्वयम् । दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनदन इति ।
पूर्वमतान् पाठि' मृत्युत्सारयति । धन्वनेरेरपि मत्र दशोत्तरं सधिशतद्वय-
मिति पुनर्वसुः मृत्युत्सारयति सधिसहस्रद्वयं साधयन् । उद्धारो नाम ।
शास्त्रारभमत्याख्यानादिचोद्यस्य समाधानं । तद्यथा । दृश्यते भगवन् के-
चिदात्मवतोऽपि रोगिणः । यावत् हिनाहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चि-
तमिति कृते चोद्ये । न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीति परि-
हारः । सभवो नाम । उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे । यथा । दुष्ट-
रक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शम इत्युक्तं । मच्छन्नालावृजलौकाजशृगधि-
राव्यधैर्यथासभवं रक्तमपनीयते । यथोक्तम् । मच्छन्नेनैकदेशस्थं प्रायित
जलजन्मभिः । हरेच्छृगादिभिः सूक्ष्मसृग्ब्यापि शिराव्यधैरिति । एवमन्यत्रा-
पि सभवार्थो योग्यः । व्याख्या अपि तत्रस्य गुणः । ताभिरपि तत्रमल-
क्रियते । ताश्च पंचदशप्रकाराः । तद्यथा । पिंडपदपदार्थोधिकरणप्रकरणार्थ-
कृच्छ्रकृत्लोक्षितकन्वाममयोजनानुलोमप्रतिलोमाऽतिसूत्रसमस्तव्याख्या । तत्र
पिंडव्याख्या नाम । संक्षेपतया सूत्ररूपेणाध्यायादीनां व्याख्या । यथा । स्वप्ने-
द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु । अन्येष्वपि च भाष्येषु प्राकृतेष्वनिमि-
त्ततः । विकृतिर्था समासेन रिष्टं तदिह लक्षयेदित्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टा-
ध्यायसमाप्त उक्तः । पदव्याख्या नाम । यत्पदानां छेदं कृतोच्चारणम् ।
यथा । अथान आयुष्कामीयमध्याय व्याख्यास्याम । इति सप्तपदं सूत्रं
पूर्वं व्याख्यातम् । पदार्थव्याख्या नाम । तेषामेव पदानां विवरणं । यथा ।
अथद्वयं आनवधै अधिकारे वा । आः शब्दो हेतारित्यादि । अधिकरण-
व्याख्या नाम । यदस्तु मन्त्रमारभ्य तदनुपयोगे व्याख्यानमारभते । यथा ।
अथानो दिनचर्याध्याय व्याख्यास्याम इति मन्तुत्यं प्राये मुहूर्तं उनिष्टेऽस्वस्थो
रक्षार्थनायुषं दत्तादिना मेव दिनचर्यां विवृत्य व्याख्यायते सतिस्तरा ।
प्रकरणव्याख्या नाम । यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा महत्तेनाप्रकृतं साध्यते

यथा । त्रिलवणाद्ये घूर्णे गुणानुत्तवाऽभ्याख्ये एवमाह । समान
पूर्वेणेति । तत्र समानगुणता व्याख्याता । अर्थव्याख्या नाम । यत्र प्रकरणे
सूत्रे वा स्वभावस्थोपवर्णनं क्रियते । तद्यथा । प्रवृत्तिरुच्यते स्वभावः । स
पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा । मापमुद्रयोः
शूकरैरणयोश्च । कृच्छ्रव्याख्या नाम । यत्र लेगत उक्तानामविस्पष्टानां प्रकरणे
सूत्रे वा अर्थानां यत्नत उद्भावनं क्रियते । तद्यथा । अनुयायात्प्रतिपद
सर्वधर्मेषु मध्यमामिति लेशतो द्रुवाणः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिङ्गौषधादिषु
मध्यमा मतिपदाश्रयणीयेति सूचयति । फलव्याख्या नाम । यत्र वस्तुनि
बहुष्वनिश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु मस्तुतेषु वस्तु सारभूत स्वमत स्वमर्थमुपनि-
क्षिप्यैकीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतेतर्भावं नयति । यथा । निरूहमात्रापुट-
कादिष्वियत्तायां साध्यायां च निश्चितानि महर्षिभिर्वहूनि मतानि प्रशस्ता-
नि । यथा । द्वादशमसूतो निरूहः कार्यं इत्येके । मात्रो त्रिपलिका
कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथगित्याद्यन्ये । तदेतानि मतानि दोषौषधबला-
पेक्षया स्वमतेनर्भावितानि प्रमाणानि च । यथोक्तं । दोषौषधादिवलतः
सर्वमेतत्प्रमाणयेत् । अन्योन्यविरुद्धमपि सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासभाव्यनिव-
र्त्तयेदिति । उच्चिनकव्याख्या नाम । यस्मिन्सूत्रे निदर्शनभूतान्युदाहरणानि
तत्रातः समाकृष्यार्थः शस्यते । यथा । पृथिव्यादिषु च महाभृतसज्जा स्था-
पिता । रमादिषु च धातुसज्जा निवेशिता । रसामृद्भूमासर्मेदोस्थिमज्ज-
शुक्राणि धातव इति पुनरुच्यते । परस्परौपमस्तभाद्धानु स्नेहपरंपरेति । अत्र
किंधानोर्ग्रहणेन भूताभ्यापि धानुशब्दवाच्यानि भवतीति । व्यास-व्या-
ख्या नाम । यमिजधिकारे वर्तमाने तेनाधिकरणार्थेन सहित सत्रधमभिर्वी-
क्ष्यास्याथो विनिश्चित्यते । यथा । दृश्यते भगवन् केचिदात्मवतोपि रोगिण
इति । हिताहिताविभागस्य फलं मनिसत्रयमभिर्वीक्ष्य न चिकित्साऽचिकि-
त्सा च तुन्या भवितुमर्हतीत्यादिना उत्तरं दत्त्वा तेनैव प्रसंगेनान्योऽर्थो
निश्चित्यते । यथा । एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितं । याति ह्यल्ल
हल्लत्तं तु सद्यो दुर्भाजनस्थितमिति । एवमन्येषामप्यर्थानां सवधमवधार्थं
व्याख्याऽर्थाहं कल्पनीया । प्रयोजनव्याख्या नाम । यत्सूत्रमभिधीयमान
स्वार्थस्य निश्चिती निमित्तभावमुपैति । यथा । उक्तौंगविभागेऽनेकधा

शिराविस्तरः न च तेन शिराविस्तरेणोक्तेन किञ्चिदिहोपकारो दृश्यते । यदि मकरणावसरे मयोजनमिदं ब्रूयादित्यवेध्यविभागार्थं मर्त्यं वणिताः शिराः । एतदर्थं शिराविवरणं प्रवृत्तं । कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावेध्यविभागं शिराणां जानीयादिति । आनुलोम्यं नाम । येन * * * * * तत्र प्रधानस्य कल्पना । प्रधानेन वा कल्पना प्रधानकल्पना । प्रधानस्य कल्पना यथा । सर्पिः स्नेहनक्षीरजीवनमधुसधानकृदित्यत्र मध्ये प्रकृष्टगुणत्वात्सर्पिः क्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते । न तु तैलतोयादिभ्यपि स्नेहनजीवनत्वनास्तीति । माक्षीकं च सधाने प्रधानत्वात्सधानकृदित्युक्तं न तु सित्यकमधुषष्टिकादिभ्यपि सधानकृत्त्वं नास्तीति । प्रधानेन तु कल्पना यथा । क्षीरदधितक्रमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकूचिकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्तं । क्षीरमाधान्यात् । प्रधानेन कल्पना व्यपदेश इत्येकोऽर्थः । गुणकल्पना नाम । येन धर्मेणोपेतोऽर्थः प्रयुज्यमानः समर्थो भवति । तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादिष्वपाठाद्गुण इति कल्प्यते । यथोक्तं । भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टय । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं मत्येकं तच्चतुर्गुणमित्यादि दक्षत्वादिगुणनिर्देशः सर्वथा प्रशसागुण इति गम्यते । लेशकल्पना नाम । अनुपदिष्टस्य विधेः कठपाठेन यत्किञ्चि सूत्रावयवांतरमाश्रित्यार्थं कल्प्यते । यथा । नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किञ्चिल्लक्षणं मणीतं । तत्तु लेशतोऽनुमीयते । कथमिति । यदाहि कालनियतमायुः क्षयमाप्तं भवति तदारिष्टमुत्पद्यते । न विषमापरिहारेण त्रियमाणे नरे । उक्तं हि । भिषक् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विपश्च ये । वशगा सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिन इति । अत्र विकृतिविज्ञानीये गुरुमित्रद्विपश्चेति योऽप्यत्र शब्दोऽस्माच्छ्लोकान् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति । समवर्ती हि कालो मृत्युरिष्ट इतरस्त्वसमवर्ती । अत एवाचष्टे तत्रांतरे । कालमृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योरिति स्वाभिमायप्रकाशनार्थं तत्रकारः सकटेनोदाहरणं दत्तवान् । यथा । सम एव बाह्यमानः स्वममाणक्षये भगः पूर्वरूपाण्याप्नोति । यथा नियतायुषः स्वममाणक्षयोरिष्टसंभवः । यथा च स एवातिभाराक्रांतत्वादिषमपथाश्रितत्वादकालेऽपि क्षयमाप्नोति तथा

अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमन्त्रेण मृत्युः । यदि पुनरनियतायुषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्पेत तदा वार्षिके पाण्मासिके चाऽरिष्टे समुत्पन्ने शुभ-
हेतुयोगान्न मृत्युः स्यात् । अनियतायुषो हि सम्यगुपचाराञ्जीवितानुवृत्तिः ।
विषमहेत्वपरिहारान्मृत्युः । अतएवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदि-
ष्टानि । तद्योगादयं बहून्वपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कालमृत्यु-
वर्षशतात् परेण जीविनं न निर्दिष्टं । यथोक्तं शारीरे । मरणं प्राणिनां
दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् । तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणामिति ।
तस्मादविशेषोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितं ।
तथा च ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्वाम इति प्रतिज्ञायां पङ्क्तुविशेषे प्रति-
पत्तिर्भवति । न तु ऋतुस्तु द्वादशनिशा अस्य ऋतोतिरिति । विकल्पना नाम ।
यथा सर्वविद्यानुगतार्थे निर्देशे शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुमवेश इह
शास्त्रे हित इति वचनाद् विनापीय्यते । तत्र आर्द्रसतानतात्याग इत्यादिना
वाक्येन बुद्धिवचनविषयेऽध्यात्मविद्यासंग्रह इङ्ग्यते । अर्चयेद्देवगोविभे-
त्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः । तथा जगद्विषणं तं दृष्ट्वा तेनासी विपसंक्रि-
तइत्यादिना पदव्युत्पादनात्रिरुक्तकरणाच्च शब्दविद्याया निरुक्तेश्वोपसंग्रहः ।
साधकेऽहनि सूतिका गृह मन्त्रेशयेत् । तथा । भरणीरुत्तिकाश्लेषापूर्वाद्राप्तिवृ-
त्तेर्नैर्ऋत इति ज्योतिः शास्त्रोपरोधः । विचित्रभूपिनशास्त्रस्योत्प्रेक्षणीयं ।
भवकल्पना नाम । एतत्तदमृतं साक्षादित्यादि । आत्राकल्पना
नाम । यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवगतुं न शक्यः । केवलमाप्तव-
चनं प्रमाणीकृत्यानुठीयते । यथा । न छिद्यानृणम् । न भुवं लिखेदि-
ति । नह्यत्र हेतुर्वक्तुं शक्यो एतदनुष्ठेयमिति । इयं सप्त-
विधा कल्पना विंशत्याश्रया भवति । यथा । आदिलोपः । मध्य-
लोपः । उभयपदलोपः । आदिमध्यान्लोपः । षणोपजननं । ऋ-
षिद्विष्टं । तंत्रशीलं । तंत्रसंज्ञा । मारुतम् । समानतंत्रप्रत्ययः । पर-
तंत्रप्रत्ययः । हेतुहेतुकधर्मः । कार्यकारणधर्मः । आद्यनविपर्ययः ।
शब्दान्तरं । प्रत्ययः । उपनयः । संभवः । तत्रादिलोपो यथा ।
वृष्टणः प्रीगनोपृष्यधक्षुभ्यो वणटा रस इत्यत्र मासिशब्दलोपेन ।
तथा च । धारणोदीरणविभेत्वादी धारणवेगधारणमुदीरणं वेगोदीरणमिति ।

मध्यलोपो यथा । द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यत्र द्रव-
द्रव्यस्वरूपविज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्तः । अनतरमन्नस्वरूपवि-
ज्ञानीय इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् । अंतलोपो नाम । यथा कफं
पुनर्गोधैः स्निग्धाः स्थिराः शीता बहते इत्यत्रास्त्रशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः ।
पूर्वत्रास्त्रशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् । तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः
पूर्णरिक्ताः क्षणान् शिराः । मस्येदिन्यश्च वातास्त्रमिति । एवमि-
हापि कफास्त्रं बहंत इत्यनुमेयं । तुल्यजातीयत्वात् । उभयपदलोपो
यथा । आदौ पडूरसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदिति वचनं मध्ये विदा-
हादग्लता ततः । पित्तमाशाशयात्कुर्याच्चयवमानं च्युतं पुनरेतेनामि-
नाशोपितं पक्व पिंडितं कटुमाकृतमिति । आदिशब्दश्रवणान्मध्यात्तश-
ब्दावत्र लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । आदिमध्यातलोपो यथा । अन्न कालेभ्य-
वद्वतमादौ कोष्ठं माणानिलाइतं । मध्येऽते च द्रवैरित्यादि । व-
र्णोपवननं नाम । यत्रानुक्तो ग्रंथे वर्ण आचार्येण पश्चाद् व्याख्याका-
ल उपज्ञानार्थोऽभिधीयते । तत्र खान्खानि देहेस्मिन् श्रोत्रंशब्दो विवि-
क्तता । तथा । वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासावन्हेर्दृष्ट्युपपक्तयो मवंतीति वर्ण-
त्रयमुपज्ञान्यव्याख्या करणीया । आप्या जिह्वा रसक्रेदा घ्राणगंधादिधर्माधि-
मिति । द्वयोर्भूतयोर्भवार्थे तद्धितप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोप्ययमेवं
प्राय एव । ऋपिद्धिष्ठं नाम । यरपी ऋषिपुत्रोवाऽसमाहितचि-
त्तयाऽशक्त्या वा किंचित्प्रदजातमभष्टमुच्चारितम् तथैव तल्लोके प्रयुज्यते ।
यथा रोम लोमेत्यादि । तंत्रशीलं नाम । या तंत्रकाराणां प्रकृतिः स्वभावइत्य-
र्थः । यथा । किंचिच्छिष्यानुग्रहार्थं विस्तीर्णं सक्षिपति । तथा अस्थ्ना शतानि
पठानि त्रीणि दंतनखैः सहेति । नतान्यंगुलिहस्तपाणिबंधादिविभागेन विस्त-
रितानि किंचिद्विस्तारयति । यथा । तत्रैवांगविभागे शिरा विस्तारिताः । इत्य-
वेध्यविभागार्थं प्रत्ययं वर्णिताः शिरा इति वचनादिति । तंत्रसज्ञा नाम ।
यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतंत्रसिद्धोदाहरण तत्प्रमाणार्थमुच्य-
ते । यथा । नववजरे कपाया अपकेषु दोषेषु वर्जनीया उक्ताः । ततः पकेषु
दोषेषु लघनाद्यैः प्रशस्यते । कपायो दोषेषुपस्य पाचनः श्मनोऽथवेति ।
विशेषवचनात्तत्र स्वरसादेः पंचविधस्य कपायस्य मतिषेधः प्रसक्तः ।

ततः स्वतंत्रसंज्ञया विशेषः प्रतिपिध्यते । तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोन्यः कटुकः कफ इत्यादि । तस्मात्स्वतंत्रसंज्ञया तिक्तकटुकपाथी निषिद्धौ पचविधया स्वरसादिकल्पनया । माकृतं नाम । उपकस्तुत्यक हिगुकासीस-
 हयसंधवभित्थौषधाधिकारार्त्संधव लवणम् । नत्वश्वादिकम् । समानतत्र-
 प्रत्ययो नाम । यत्साध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतंत्र-
 त्नाप्रत्यये समानेभ्यस्तत्रेभ्यः प्रत्यय इति । उदाहरण यथा । नीचलोमनख-
 श्मश्रुरित्याचारेपूक्तम् । श्यद्विरियद्विदिनैः केशनखश्मश्रूण्यवतार्य नीचलो-
 मादीना भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकाराः क्षारपाणिप्रसिद्धा
 दशरात्रेण केशादीनां सहरणमिति निश्चिन्वति । मुनिस्त्ववादीत् । त्रि.पक्ष-
 स्य केशश्मश्रूलोमनखान् सहरेदिति । परतत्रप्रत्ययो नाम । यस्यार्थस्य
 प्रसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरण शक्यमभिधानु नान्येभ्यो भिषकृतत्रेभ्यः ।
 ततस्तस्मिन् द्वये परतत्रादुदाहरण कल्प्यते । यथा । कालार्थकर्मणां योगो
 हीनमिथ्यातिमानकः । सम्यक्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्तम् ।
 योगस्य च लक्षणं नोक्त तत्रे । अन्यत्र वा विष्वक्तत्रे । तत्र बौद्धतत्रप्रत्य-
 येन निश्चीयते । स्वहेतुभ्यः शीतोष्णादिलक्षणेन कालस्योत्पत्तिरेव योग
 इति । हेतुहेतुकधर्मो नाम । यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा ।
 पित्तातिसारिणः पित्तलातिसेवनात्पित्तमुद्रिक्त रक्तातिसाराय न चिरादस्य
 भविष्यतीत्यनुमीयते । समर्थस्य हेतोः स्वकार्यस्याव्यभिचारात् । कार्य-
 कारणधर्मो नाम । यत्र कार्यसंज्ञया कारण निर्दिश्यते । कारणसंज्ञया वा
 कार्यं तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारण निर्दिश्यते । यथा । दोषा अपि
 रोगशब्द लभते । तत्र दोषाः कारणम् । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता
 मला इति वचनात् । स चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमान । कारणे
 दोषेकार्यं रोग उपचरितो भवति । एव कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते । आर्घ-
 तविपर्ययो नाम । यथा । अन्नस्वरूपविज्ञानप्राप्तमुज्जित्वा पानमेव प्रथममुक्तं
 द्रवद्रव्यविज्ञानं कुर्वता तोषादीनां पचानां वर्णाणामल्पवक्तव्यत्वात्समुद्रो-
 पमत्यां शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थं पूर्वं ह्यव्य सुखेनावगाह्यते पश्चात्प्र-
 भूतमिति न्यायात् । शब्दान्यत्वं नाम । यदर्थं पर्यायशब्दं वर्णयति शास्त्रकृतः ।
 यथा । रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः । यक्ष्मातंकगदावाधाः

शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि । मन्थयधर्मो नाम । यो न च हेतुहे-
 तुधर्मोपपत्तिमात्रेण च केनचिद्धेतुत्वेन व्यपदिश्यते । यथा । देवदानवगंध-
 र्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ताः । यथोक्तम् । फुल्लपद्मोपममु-
 खं सौम्यदृष्टिमकोपनम् । यावदनिद्रमप्रभृष्यं च । विद्यादेववशीकृतमि-
 त्यादि । नचेते परमार्थतो हेतवः । किं तर्हि प्रज्ञापराधः । तथा चोक्तम् ।
 हेतुस्तदनुपक्ती तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा । प्रज्ञापराधः सुतरामिति । उप-
 नयो नाम । सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते । यथा । मात्राशी-
 तीये । आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे । अतिमात्रभोजननिमित्ताया विपूचिकाया-
 श्विकित्सा उपनीता । मात्रायां हि विभज्यमानायामवश्यमूनातिमात्रेऽपि
 विभजनीये तदपेक्षया मात्रायाः सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात् । तत्प्रस्तावेन
 च विपूचिकायाश्चिकित्सा । संभवो नाम । यत्सूत्रं भकरणं वा विधीयमान-
 मर्थस्य व्यापकत्वात्सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते । यथा । कायबालग्रहोर्ध्वांग-
 शल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति ।
 एतामष्टावंगानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यत इत्याचार्यः प्रतिजानीते ।
 भंग्यविभवकल्पनायाश्चास्यायं विशेषः । अयं व्याख्याया विभवो भ-
 वति । स तु विनैव व्याख्यायाः पठ्यमान एवेति । समदशताच्छी-
 ल्यादीत्युक्तम् । तद्यथा । ताच्छील्यमवयवो विकारः सामीप्यं भूय-
 स्त्वं प्रकारो गुणिगुणविभवः संसक्तता तद्धर्मता स्थानम् तादर्थ्यम् साफ-
 ल्यमकर्मचेष्टानिमित्ततासाहचर्यं मूलसंज्ञा तात्स्थमिति । तत्र ताच्छील्य नाम ।
 यत्केनचिदेव धर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते । यथा । सर्वांगस-
 श्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम् । स्तंभनाक्षेपणं स्वाप संध्याकुचनकंपनम् । कुपि-
 तोनिलः करोतीत्यंतं । न चांगानि स्वपति । किं तर्हि देवदत्तः स्वपिति
 तद्धर्मसादृश्यादंगानि स्वापशब्देनोच्यते । तद्यथा । पुरुषः सुप्तो न किंचिद्दे-
 दयते । न चेतयते । तथांगमपि यत्किंचिन्न वेदयते । नखतोदादि । तत्सुप्तमिव
 सुप्तमित्युच्यते । अवयवो नाम । यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि
 तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते । यथा । लघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽप्यौ लाघवे सति ।
 स्यात्स्थं श्लुचृद्भूचिः पक्तिर्बलमोजश्च ज्ञायते । इत्यनेनैकदेशोदाहरणेऽपि
 लघनेन दोषक्षणेन लाघवे सति स्वास्थ्याद्युत्पत्तिः । तत्प्रतिपक्षेण त्वलघनेन

दोषक्षणेन गरी सत्यस्वार्थादयोऽनुक्ता अपि लभ्यते । विकारो
नाम । विपरीतक्रिया । यथा विकारसप्तया मष्टीरपि लभ्यते ।
मरुतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञाया च नह्यर्थ्या । पुत्रे पत्रे
कले नात्रे वदे च गुणता क्रमान् । शाकमधितृप्त्योक्तं । अत्र मष्टिः
पाठाशूकादीनां पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विक्रियमागानि चारस्थावर्त
मनिपद्यमानानि शाकसंज्ञा लभ्यते । तदग्न्यान्वयकारस्तेषां विकारस्तेषां
विकारसज्ञा यथादिमंडादिसंज्ञया यदादिकं चोक्तवान् ।* * भूयस्त्वं नाम ।
यदेकरिम्बुर्वर्तमानमाधिरूपेन क्वचिरुभ्यने । यथा संज्ञे । अग्लो भक्तं रोचय-
तीत्युक्तं । न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्यचिश्चाम्लविषेपिणोऽ-
ग्लो रसो भक्तविषेणैव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वगाभिरत्येदमुक्तं । अग्लो रो-
चयति । कदाचित्कस्यचिश्च नासौ रोचयेन्न तावताजनरोचनं । मकारो
नाम । यो यस्य समानधर्मा स तस्य प्रकारः । यथा । कठमेतदनालेन
स्पृशन्नेदिमुक्तं । न च तत्प्रकाराणां सुवर्धलाशतपृष्पादिनालानां न
ग्रहणं । गुणिगुणविभवो नामगन्देनोक्तानि । यस्मादाह । पाथिवाः
पाथिवानेवेति । नहि पाथिवा गुणाः संति केचिपे पठयेरन् । गुणश्च गुणि
वदथा । मेधास्मृतिबलेपेता बभ्रुवृमितागुण इति । अत्रागुर्गुणोपेनमभित-
त्वम् । नायुवः परिमाणगुण आयुर्गुणेनैव शक्यः । ससक्तता नाम । यदे-
कस्य बहुभिः सवधः । यथा । विद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु संबधेषु तस्यैव
व्यपदेशः क्रियते । यथा । मधुरस्कधभिरैतेन मासिकादयो गुणिताः । क-
पायादिरसोपेना अपि मधुरमायत्वान्मधुरससक्ततया । तद्वर्धता नाम । येन
तथा भूत सत्तद्वर्धतामासाद्य दर्शनात्तमेवाख्या लभ्यते । यथा । विवर्धये-
द्विपक्वाद्यान् पाशान्वैवस्वतानिवेति । मारणधर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो
दृष्ट इत्यतस्तेऽपि सैवोक्ताः । स्थान नाम । यत्र स्थानिना स्थान स्थानेन वा
स्थानीव्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थानं यथा । कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो
न च श्रोत्रेन्द्रियस्यास्ति नादः । किं तर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य । तस्मादय
श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी यथा । विबद्धा रस
गृण्हाति षत्र न बिब्हा रस गृण्हाति । किं तर्हि रसना । तादर्थ्यं नाम । य-
न्मयोजनार्थं भवते । यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा । गदनमधुकाल

द्वित्यादीनि छर्दनभयोजनानीत्यर्थः । साहचर्यं नाम । यो येन नित्य संबध
 उपलभ्यते । स तस्मात्संबधात्तमेव संप्रथिशब्दं लभते । यथा । मथ्यमानाद्
 धूम इष्ट्वा ज्वलद्गामुर बन्दिद्रव्यमवश्यमभ्युत्थितो बन्दिहरित्येव । कर्म नाम ।
 यत्र कर्मकर्मोति चोपचर्यते । यथोच्यते । मुनयः प्रथमं जग्मुः । नचाग्राम
 स्थानीयः कश्चित्प्रथमोस्ति । किं तर्हीन्द्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिनियमः
 प्रथमः । अथ च गति कर्मविषयेभ्यस्त्विन्द्रियाणां क्रियानिवृत्तिः । तदेव च कर्म
 त्युक्तं । गुणनिमित्तं कर्म । यत्कस्य विभूतिः प्रथमादिका ख्याप्यते । धर्म्यं
 यशस्यमायुष्यं लोकद्वयपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकातनिर्भल-
 मिति ब्रह्मचर्यस्य प्रथमाविभूतिः ख्याप्यते । ब्रह्मचर्यस्य हीमे गुणा न
 ब्रह्मचर्यमेति । चेष्टानिमित्तं नाम । यस्मिन्नाम मात्रं कस्यचित् क्रियया
 भवति भावस्य । नात्र प्रस्यदक्रियेष्टा । यथा । दीपवदस्य ज्ञानं ज्वलनी-
 त्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवाचीयि सति । ऊर्ध्वगामीनि दीपवद्वा
 सन्निकृष्टानि द्रव्यातराणि दहति । रूपं वा स्पर्शो वा तैलादिकोपादानं ।
 किंतु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रथमाकर्मणि क्रोधभयशो-
 कलोभहर्षैर्ध्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्तिर्भवे-
 त् । मूलसज्ञा नाम । या लोकेऽन्यस्मिन्नर्थे मसिद्धा तत्रे चारिमन्निवेशिता ।
 यथा । निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । समाप्तिश्चेति रूपं च
 लोके नीलपीतलोहितादिमसिद्धं स्वशास्त्रे सज्ञयानुरूपं लिंगलक्षणमिति ।
 तात्स्थ्यं नाम । यदन्यस्यैवार्थस्य तात्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा
 बस्तिमेहनयोः शूलमिति तत्र पुस्तस्थेन कारणेन बस्तिमेहनयोरिति
 कल्प्यते । चैतन्याभावे बस्तिमेहनयोः सतोरपि शूलाभावात्तत्प्रदेशस्थितत्वा-
 त्तयोरित्युपचर्यते । तथा तत्रदोषैः पचदशभिरमसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम् ।
 अमसिद्धशब्दः । दुःप्रणीतम् । असगतार्थम् । असुखारोहिः । विरुद्धम् । अति-
 विस्तृतम् । अनिसक्तिम् । अप्रयोजनम् । भिन्नक्रमम् । सदिग्धम् । पुनरुक्तम् । किंप्रमा-
 णकम् । अतमाप्तार्थम् । अपार्थकम् । व्याहृतम् । तत्रामसिद्धं नाम । यलोके नातीव
 मसिद्धं । यथा । उदकयागमनलक्षणमसुखानामिति । यथा वाऽऽधारस्यासि-
 पाणिधारेष्वकुशलयोगता इति । अस्यार्थः । अकुनाम वृक्षः । तस्य शल-
 मिति । दुःप्रणीतम् । सूत्रभाष्यमयोजनरहितम् । असगतार्थम् । यत्सूत्रेणा-

संबद्धम् । असुखारोहि पदम् । यत्पदसन्निवेशस्य विषमतया दुःखेनो-
 च्यते । चर्करीतादिमाषम् । यथा । धातुधरिप्रदमिति । विरुद्धं नाम ।
 यद् दृष्टान्तसिद्धातसमयैर्विरुद्धम् । यथा । कश्चिद्ददेन्नित्यः पुरुषोऽकृत-
 कत्वादिनि हेतुः । घट इति दृष्टान्तविरुद्धम् तथा मधुराम्ललवणाः कफं शम-
 यति । कटुनिक्तकपाया वातं जयंतीति वैद्यकसिद्धान्तविरुद्धमेतन् । समय-
 विरुद्धं नाम यथा यः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं व्युत्क्रम्याग-
 च्छति । यथा । न लोष्टं विमृद्दीयात् न तृणं छिन्धादिति । एतात् तत्त्वदर्शि-
 भिरुक्तत्वाल्लोष्टमर्दनादि न क्रियते । न तु हेतुरत्रास्ति । अतिविस्तृतं
 नाम । यथा मधुरादिस्कंधं ब्रुवन् यावति मधुराणि जगति संति मधुरमायाणि
 मधुरमभवांनि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति तदाऽविविस्तृतत्वं स्यात् ।
 अतिसंक्षिप्तं नाम । यथायोगशातकमायं । यथा या हेतुर्लिगौषधोद्देश
 एव क्रियते । न तु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः । अपयोजनं
 नाम । यथा । इत्याचारः समासेनेत्येतावद्यदि वदेन्नतु ब्रूयात् । यं
 प्राप्नोति समाचरन् । आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि । तदा न कश्चिदनुतिष्ठे-
 दिति । भिन्नक्रमं नाम । पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तम् न तेनैव निर्दिश्यते
 प्रयोजनान्तरा संभवेपि । यथा । वातपित्तकफानुद्दिश्य तत्र रूक्षोलघुरित्या-
 दौ वातगुणनिर्देशमकृत्वैव पित्तस्य विदधीत । एवं क्रमो भिन्नो भवेत् ।
 संदिग्धं नाम । यथा । किमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयत्र हेत्वाभास-
 परिग्रहात्संशयः । पुनरुक्तं नाम । योर्थ उक्तोपि पुनरुच्यते । किंप्रमाणं
 नाम । पात्रयं शीनकवाय वा मुस्तापर्पटकमिति । अत्र तावदुच्यते । पर-
 तोपि चेदित्येतत्ततः समाप्तार्थत्वान्न ज्ञापते किमनेन कार्यमिति । अनर्थकं
 नाम । यदन्यार्थेनापि पदेनापगताभिधेयम् । व्याहृतं नाम । यथा पूर्व्या
 वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहृत्यते । अपरया पूर्वा वा । यथा । अनास्थाप्या
 मेदिन इत्युक्त्या पुनरास्थापनमनुजज्ञे । मुस्तादेर्निर्घृहेपपाठ । वातासृक्-
 शोक्रमेहाग्नौगुल्मविष्मूत्रसंग्रहमित्यादि । तदत्र विधिप्रतिषेधयोः परस्पर-
 निरोधाद्वाहनत्वम् । अत्र समाधानार्थं विपुलमतपएवमभिदधुः । प्रमेहि-
 णमास्थाप्य निषेधाद्वास्तिकृत्ये पुनरनुज्ञानात्तत्र नोभिप्रायविशेष ईदृगनुमी-
 यते मेदिनौ वातस्य मत्रलक्षेण वास्तिमतेरेण नान्यस्तथाविध उपक्रमोऽस्ति

तस्मात्तस्यावस्थानुरवशाद्योग्यो बस्तिर्षदात्तमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे
 तदांपक्रमातरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति । तदा बस्तिर्न योग्य इति प्राणि
 पादाधितुमेव विधो विन्यासः कृतः । इति पूर्वोक्तैस्तत्रगुणैस्तत्रयुक्त्याख्यैर्गुक्त
 तत्रदोषैरपसिद्धशब्दादिभिर्विहितमल्पसमुद्यमानां स्तोत्रव्यागामानां प्रीत्यर्थं
 पृथगेवेद तत्रमुक्तम् । किंभूतम् । चिकित्साशास्त्रे शतसहस्रं ब्रह्मप्रोक्तमभि
 वेद्यादिप्रणीतं वा व्यापठय परितः समतात् स्थितम् । न चैतत्स्वमनीयानि
 रूपिणमित्याह । विपुलेत्यादि । विपुलं विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयममलं निर्म
 लमविपर्यस्तं विज्ञानं येषां महामुनीनामात्रेयादीनां त एव ते च ते विपुला
 मलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मतमभिप्रायस्तदनुगच्छत्यनुवर्तते यत्तद्विपु
 लामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् । ननु सप्रहृष्टैव महामुनिमतं सगृहीतम् ।
 तत्किमनेनेत्याह । महासागर इव गर्भीरो यः सप्रहृष्टस्तस्योपलक्षणमुपा
 यभूतमेतत् । तस्मात्पृथगेतत्तत्रमुदितम् । अष्टावगानि यस्य तदेवाष्टागम् ।
 तद्वैयक्यं च तदेव महोदधिरष्टागवैयक्यमहोदधिस्तस्य मथनमिव मथन
 पाठश्रवणचित्तनादिभिर्विक्षोभणात् । तेन करणभूतेन योष्टांगसग्रह एव
 महानमृतराशिरासस्तस्मादष्टांगसग्रहमहामृतराशेः सकाशात् पृथगेतत्तत्र
 मुदितम् । कीदृशम् । अनल्पकलमायुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेव महा
 फलमित्यर्थः । तदयभावात् । तत्रस्याल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायासो भवति
 महच्च फलं यत् स्यात् ततो गमादरणीय इत्यर्थः । वसततिलकम् । इदमा
 गमीसद्भवात्पत्यक्षफलदर्शनात् । मत्रवत्समयोक्तव्यं न मीमांस्य कथंचन ।
 इदमनतराभिहितं तत्र मत्रवदाचरितं समयोक्तव्यं न कथंचिदपि मीमां
 स्यात् । किमिदं स्याद्वा नवेति सद्यो न कार्यं इत्यर्थः । कस्मात्सुविशुद्धज्ञानेभ्यो
 महामुनिभ्यः भागमेन शुद्धत्वात् । तथा । प्रत्यक्षफलस्य ज्वरवच्चिकित्सादि
 कस्य दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं घर्ममर्थं सुखं यथा ।

- पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

अतोष्टांगद्वयाख्यात्तत्रात् पाठावबोधानुष्ठानै रोगिचिकित्साञ्क्षणेन ध्रुवम
 वश्यं दीर्घजीवितादीन् प्राप्नोति । नच तानेव प्राप्नोति किंतर्हि परमपीत्याह ।

॥ ॥ ॥ ५७.	चतुर्मेगाब्दम् उ०.१६,५.	॥ ॥ ६,१४.
॥ उ०.१,१२.	चतुर्वर्षे क०.२,३४.	॥ ॥ १०,१.
॥ ॥ ९,९.	चतुर्विंशतिः उ०.८,२५.	॥ उ०.१,४९.
॥ ॥ ३५,१४.	चतुर्विधः सू०.१७,१.	॥ ॥ ३९,१७१.
॥ ॥ १९.	॥ शा०.३,७४.	॥ क०.४,२४.
॥ ॥ ३६,२०.	॥ चि०.१९,६३.	॥ चि०.१३,११.
॥ ॥ १४.	चतुर्विधम् सू०.२२,२३.	चत्वारि सू०.२१,८.
॥ ॥ १२६.	चतुर्विधा नि०.१४,४३.	॥ शा०.४,३४.
॥ ॥ ७५.	॥ उ०.३७,१.	॥ ॥ ११,५८.
॥ ॥ ३७,६४.	चतुर्विं चि०.६,४१.	॥ उ०.२९,१८.
॥ चि०.१५,११६.	चतुर्वर्णस्य सू०.२५,१३.	॥ ॥ ३६,१३.
चतुर्दश उ०.३५,२.	चतुर्विंशत् सू०.१०,४१.	॥ चि०.१०,६.
चतुर्दश शा०.२,४८.	चतुर्विंशत् सू०.२६,१९.	॥ ॥ १४,९३.
॥ ॥ ३,२५.	॥ ॥ २८,१७.	चत्वारिंशः सू०.१,४८.
॥ ॥ ४,२.	चतुष्पथे उ०.५,२७.	चत्वारिंशत् शा०.३,२५.
चतुर्दशास्थिसंघाता शा०. ३,३६.	॥ ॥ ६,५८.	॥ ॥ ४,५८.
चतुर्दशो सू०.१०,४३.	चतुष्पलम् उ०.३९,३७.	॥ चि०.३,६४.
चतुर्दश्याम् उ०.४,१०.	॥ चि०.५,५६.	चंदनगेरिकम् उ०.३५,३९.
चतुर्धा सू०.३०,४७.	चतुष्पाच्चर्मसोमास्थिसुरसं- गोद्भवान् चि०.४,३७.	चंदनजौगककुमुमपरिषेत्स- वालकोशीरे. उ०.२२, ८४.
॥ शा०.४,६३.	चतुष्पात् उ०.३६,७.	चंदनद्वयरोध्रपुद्गाब्दे उ०. २२,९१.
॥ नि०.२,३८.	चतुष्पात्त्वक्षिपित्तालमनो- व्हालयणानि सू०.३०, १८.	चंदनम् सू०.१५,१५.
॥ ॥ १८,१९.	चतुष्पात्सु सू०.६,६८.	॥ शा०.१,१७.
चतुर्नवति उ०.१६,६०.	चतुष्पाद्भिः उ०.३८,३८.	॥ उ०.३२,२५.
चतुर्भागत्रिभागाधोगुणोन्न- ति. सू०.२२,१५.	चतुष्पात्सरोमास्थित्यक्- शुगलसुरजा उ०.२५,६३	॥ ॥ ३७,८६.
चतुर्भागपरोषितम् उ०. ११,१८.	चतुष्प्रकारं सू०.२२,१.	॥ ॥ ३९,३४.
चतुर्भिः सू०.१६,४.	चतुस्त्यगुलवृत्तास्य सू०. २५,२७.	॥ चि०.१,५०.
॥ ॥ १७.	चत्वरचैत्यांतश्चतुष्पथसुरा- लयान् सू०.२,३७.	॥ ॥ ४,१३.
॥ उ०.१३,५२.	चत्वरे उ०.५,२५.	॥ ॥ ९,९३.
॥ क०.६,१४.	चत्वारि सू०.१८,३१.	॥ ॥ १०,४१.
॥ चि०.२२,२४.	॥ शा०.३,८२.	॥ ॥ १४,६६.
चतुर्भित्तम् सू०.२५,२२	॥ नि०.५,४.	चंदनमधुकप्रपोडरीकोत्पल- युतेः चि०.१९,८९
चतुर्भेद. उ०.७,५.		चंदनयुगम् उ०.३२,३१.
चतुर्भ्यः शा०.२,४६		चंदनसाधितम् उ०.९,१८.
॥ चि०.३२,६९.		

एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकल्पः ।

आकंपयत्यन्यविशालतंत्रकृताभियोगान्यदि तत्र चित्रम् ॥ ८२ ॥

एतदनंतरोक्तपटांगहृदयाख्यं तंत्रनधीयानः कंठे दधत्संप्रहबोधशक्त
एतद् ग्रंथार्थविशेषः । शेषवस्त्वनबोधार्थं तस्मात्स्वभ्यस्तकर्मा अत्र एव पाठाव-
बोधः स्वभ्यस्तकर्मा तस्य गुणशतयोगारटांगहृदयस्य व्याख्याना । अन्येषां
भेषजकर्मज्ञेन स्वस्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सक असौभ्यः सन्नन्येषु चरका-
दिषु विशालतंत्रेषु विहिताभियोगान् वैशान्'पदि कल्पयति । क्षोभयति ।
तत्राश्वयं । उपजातिः । यथा आकंपयतेऽपरे भिषवरनया दर्शयन्नाह ।

यदि चरकमर्षीति तद् ध्रुवं सुश्रुतादि ।

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामस्त्रिजः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८३ ॥

यदि केवल चरक पठति । ततस्तस्मात्सुश्रुतादिप्रणिगदितानां वर्त्म-
मधिस्तित्तादिज्ञानां रोगाणां ध्रुव संज्ञामात्रवयवेऽपि बाह्यः किंतु हेतु-
लक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपि शब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवल सुश्रु-
तपाठसाध्यप्रक्रियायां दोषदृष्यकालशरीरसङ्घसाम्यादिलक्षणायामस्त्रिजः
सन् व्याधितानां कासश्वासाद्यभिभूतानां किमिव वराकोऽन्यधीविदधानु
न किंचिदिधितुं शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्रक्रियायाः प्रणिगदितानां
सुश्रुतोक्तामयाभिधानाच्च तदभ्येता रोगचिकित्सायां भवतमानो रोगशक्तिं
ध्रुव विदधात्येव । मालिनीवृत्तम् तथैवं मन्यसे यद्यपि तत्र तंत्रयेतद्गुणम् ।
तथाप्यार्पतत्राप्ययने समाधानातिशय इति तत्र इदमाह ।

अभिनिवेशाच्चशादभियुज्यते सुप्रणितेऽपि न यो हृदमूढकः ।

पठतु घनपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशो वस्तुपक्षपानस्तस्य वशः सामर्थ्यं तस्मादन्यत्र गुणदोषावभि-
नाशोभनोक्तेऽपि तंत्रे यो नाभियुज्यते । काविमर्णाने प्रीतिं करोति । स नर

आदौ भवमाथ प्रथममणीतं ब्रह्मोक्तं जनसाहस्रं वैद्यकः यत्नपरस्नया
 अनिवेदः सन् पुरुषायुषं वर्षशतं पठतु । किलास्मिन् काले हीयमान-
 बुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणाचितनावबोधानुष्ठानानि मुदूरोस्ता-
 रितान्येवेत्यर्थः । पुरुषायुषमित्यचनुरादिसूत्रे निपातितः । अथैव मन्यमे-
 चकृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति । तस्मादाद्येषु सृष्टेभ्येवाभियोगो
 युक्तो न त्रिदानां तनकविकृतो भवति तदेतन्न वाच्यम् । कुत इत्याह ।

वाते पित्ते श्लेष्मशांतौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।
 एतद् ब्रह्मा भांपते ब्रह्मजो वा का निर्मत्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥८५॥

वाते तैलं पथ्यं पित्ते घृतं पथ्यं श्लेष्मशांतौ माक्षिकं पथ्यं । यथाक्रमः ।
 ह्येव भगवान् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा सनः कुमारादिर्भणतु । निर्मत्रं
 अशब्दस्वभावे तैलादिके स्वाकरत उत्पन्ने वातादिशमनंशक्तेर्वक्तृविशेषो-
 चया शक्तिर्न काचिदित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

तदेवोपसहरन् स्पष्टयति ।

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थमवलंब्यताम् ॥ ८६ ॥

अभिधातृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते । अपि तु न कश्चिदेव
 विशेष उच्यते यतः स्वभावहेतुभ्य एव एतच्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्नाः । अनो-
 भिधातृवशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्षणो मत्सरमुत्सृज्य विद्वेषं विहाय मा-
 ध्यस्थमाश्रीयतां मध्यस्थो हि पुरुषः कालबुद्ध्याद्यनुष्णमिदमेव शास्त्रमुप-
 कारकं मम न त्वतोपरं शास्त्रमुपकारकं बुद्ध्या परामर्शान्येष्वथे न त्वज्ञाना-
 भिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः । ननु किमस्माकमुपकारकत्वादिद्वारेण ऋषिप्रणीत-
 मेव तत्रमनूरागवशादप्येभ्यमित्याशक्याह ।

ऋषिप्रणीते मीतिश्चेन्मुक्ता चरकसुश्रुती ।

भेडाद्याः किं न पठ्यते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥८७॥

यदि ऋषिप्रणीते मीतिस्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हित्वा भेडजातूकर्णादि-
 मुनिमणीनां किमिति न पठ्यते सर्वेणैव वैश्वदेन । अपि तु सुभाषित-

चंदनसारिषोपगंधाः उ०. ३९, ४६.	चंदशुभम् उ०. ४०, ३३. चंद्रसमानकालि उ०. २२, ८७.	॥ चि०. ३०, १०, चर्मकीलजतूमणी उ०. ३२, १४.
चंदनात् चि०. ४, ४६. चंदनाभोजसेव्यम् चि०. २, ३१.	चंद्रिकाम् सू०. ३, ५४. चंद्रे उ०. १३, २४.	चर्मकीलम् नि०. ७, ५७. चर्मकीलान् उ०. ३१, २६. चर्मकीले चि०. २०, १७. चर्मणा उ०. २६, २३. ॥ चि०. ९, ५२. चर्मदत्तम् नि०. १४, ९. ॥ ॥ ॥ २९.
चंदनार्द्रकरस्तनाः चि०. २२, २७.	चंद्रोदयः उ०. ३५, १३२. चपलः उ०. ३८, १. चपलम् उ०. ७, १२. चपला उ०. ३०, ४२. चपलाः सू०. २६, ३६. चपलेषु उ०. ३०, ४२. चमरः सू०. ६, ४९.	चर्मदले चि०. १९, ९०. चर्मपट्टम् सू०. २२, २७. चर्मपट्टेः सू०. १७, ४. चर्मपित्तद्विजनसाः उ०. ५, ५. चर्मभेदजम् उ०. ३३, १७. चर्मयन्त्र उ०. १८, ६५. चर्मवल्ककुशादि सू०. २९, ५९.
चंदनार्द्ररूप सू०. ३, ३८. चंदनेन चि०. १०, ४९. चंदनोत्पलम् चि०. ८, ११२. ॥ ॥ १२७, ॥ ॥ १८, ४.	चंपकाष्टकः उ०. ३७, ७२. चमः सू०. १२, २२. ॥ ॥ १३, १५. चमरुन् सू०. ५, ४०. चममकोपमशमाः सू०. १२, २४.	चर्मसान्हा सू०. १५, ४५. चर्मककुट्टिकम् चि०. १९, ७८. चर्मककुट्टम् नि०. १४, ८. चर्वा उ०. ३९, १८२. चर्वणमापणम् नि०. १५, ३०. चर्वणात् नि०. १५, ३३. चलः सू०. ११, १. ॥ शा०. ४, ६५. ॥ नि०. ५, २४. ॥ ॥ ६, २६. ॥ ॥ १३, ३०. ॥ ॥ १४, ४२. ॥ ॥ १६, ३५ ॥ उ०. ८, ३, ॥ ॥ १२, १९. ॥ ॥ २१, १९. ॥ ॥ २६, २९.
चंदनोशीरकर्पूरमुकासावस- मोज्वल सू०. ३, ५३. चंदनोशीरकल्केन शा०. १, ६०.	चंपकाष्टकः उ०. ३७, ७२. चमः सू०. १२, २२. ॥ ॥ १३, १५. चमरुन् सू०. ५, ४०. चममकोपमशमाः सू०. १२, २४.	
चंदनोशीरजलदालाजामुद्ग- कणापवेः चि०. २, ३०. चंदनोशीरमज्जासुकुशार्करो- दकम् क०. ३, २५. चंदनोशीरमदिराकुणपश्वा- सगंधवः शा०. ५, सित० चंदनोशीरपुकेम उ०. ३६, ४८.	चयम् सू०. १२, २०. ॥ ॥ १२, २१, ॥ ॥ २२, ९. चयादीन् सू०. १२, २८. चरकः सू०. ९, १३. चरणस्थे उ०. ३९, ७६. चरणवशेषे चि०. ८, १४५. चरणे सू०. २७, ३१. चरणो शा०. ५, ६९. ॥ नि०. १५, ५५. ॥ उ०. ३२, १२. चरितानुचराजिरः उ०. ३९, ११५.	
चंद्रकाचितः सू०. ७, ४. चंद्रकारुतिः उ०. १४, ७. चंद्रकी उ०. १४, ७. चंद्रकेः शा०. ५, ८३. चंदनसधश्रीतलम् सू०. ३, ३३. चंद्रदीपायनेफलम् उ०. १२, १०.	चर्म नि०. १४, २०. ॥ उ०. १०, २२. ॥ ॥ ३३, १८. ॥ ॥ १३. ॥ ॥ ३४, १५. ॥ ॥ ३६, ७८.	
चंद्रम् शा०. ५, ३१. चंद्रमाः सू०. १३, ६. चंद्रशकलाभिरजनीविष्णुतु- वराख्यरुणकत्रिकला- भिः चि०. १९, ४४.		

॥ चि०.१३,४०.	॥ ॥ ॥ १९.	॥ ॥ १०,५७
चिकित्ताम् सू०.१३,२०.	॥ ॥ ॥ २२.	॥ ॥ ११,२५.
॥ उ०.२०,१०.	॥ ॥ ॥ २७.	॥ ॥ १५,४३.
॥ ॥ ३६,२७.	॥ उ०.२९,१७.	चित्रककंटकार्योः चि० <, १४५.
चिकित्सायाम् सू०१२,६८.	॥ ॥ ॥ २१.	चित्रसगर्मान् चि०१७,१३.
चिकित्सायामनिर्वेदः शा०. ६,७२.	॥ ॥ ३३,२२.	चित्रनयंयिकैरंडगुंटीसाधः चि०.१४,४८.
चिकित्साधः सू०.१९,८७.	चिता नि०.९,१२.	चित्रकत्रिकलादावर्कलि- गान् चि०.१२,६.
चिकित्सितम् सू०.१,४१.	॥ उ०.२१,३२.	चित्रकत्रिकलाध्वोपविहरीः चि०.१६,२१.
॥ ॥ ॥ ४३.	चिता उ०.३६,५.	चित्रकम् क०.२,२५.
॥ शा०.५,१२५.	चिताधकारसंघाधे शा०.६, ५६.	॥ चि०.८,९०.
॥ उ०.१,३५.	चिते सू० ३,३५.	॥ ॥ १०,१३.
॥ ॥ २२,७७.	चितो उ०.२१,५.	॥ ॥ १५,२६.
॥ ॥ ॥ १११.	चित्तजन्मतः चि०.७,८२.	॥ ॥ ॥ ८९.
॥ ॥ ३२,११.	चित्तज्ञाः उ०.३९,१८२.	चित्रकमूलतुलार्द्रम् चि०. ८,१५३.
॥ चि०.१३,२७.	चित्तदेहगतैः उ०.७,२.	चित्रकमूलस्य चि०.८,४८.
॥ ॥ २१,१४.	चित्तम् शा०.३,५.	चित्रकव्योपयुक्तम् चि०. २०,७.
॥ ॥ २२,६७.	चित्तविप्रचम् उ०.५,५१.	चित्रकशार्ङ्गशा चि०.१२, ४१
॥ ॥ ॥ ७३.	चित्तविधनाः नि०.५,४९.	चित्रकसोर्भाजनको चि०. १९,८६.
॥ ॥ ७४.	चित्तविधनजननी उ०. २३,१३.	चित्रकस्य सू०.९,२६.
चिकित्सितस्य सू०.१,२७.	चित्तविधंतात् उ०.६,४.	॥ चि०.८,१५८.
चिकित्सितुम् शा०.५,१२९.	चित्तविषयमः नि०.६,१७.	॥ ॥ १०,४७.
॥ चि०.६,८३.	चित्तवैरुते चि०.१,१६३.	॥ ॥ १४,९२.
चिकित्सेत् सू०.८,२३.	चित्तसुतः उ०.४०,४४.	चित्रकाकृजत्वभागान् चि०.१०,३८.
॥ ॥ १२,६२.	चित्ते नि० ५,३७.	चित्रकाजाजिकम् चि०. १५,१५.
॥ ॥ २१,८०.	॥ ॥ ८,१२.	चित्रकाजानीगुंतीसोवर्षः चि०.४,२२.
॥ नि०.५,४५.	॥ उ०.७,१.	
॥ उ०.३२,५.	चित्तोपप्लाविनः नि०.६,२.	
चिक्रणः क०.६,१९.	चिप्र उ०.१२,२३.	
॥ ॥ ॥ २०.	॥ ॥ ॥ २४.	
॥ ॥ ॥ २१.	चित्रकः सू०.६,१६४.	
चिक्रणताम् चि०.२०,१५.	॥ उ०.३९,६२.	
चिक्रिः उ०.३८,१.	॥ ४०,४,६३.	
चिक्र सू०.३,१८.	॥ चि०.४,४९.	
॥ चि०.२१,११.	॥ ८,१११	
चिक्रम् नि०.१३,६६.		
॥ ॥ १४,१४.		

चित्रकात् वि०.३,१३२.	विमिचिमान्विताः नि०.७, २८.	चिरिचिन्वापुराः सू०.६,९७.
" " १०,५९.		चिरेण सू०.७,३.
" " १५,७.	विमिचिमाम् सू०.१०,५.	" नि०.४,२३.
" " १६,२.	विमिचिमायते नि०.१३, ३२.	" " ११,५६.
" " १९,६१.	" " १६,१४.	" उ०.७,१३.
चित्रकामरंदारुभ्याम् वि०. १५,४२.	" " उ०.३१,३०.	चिरोन्धानपाकः नि०.११,६
चित्रफास्फोतनिघात् वि०. १९,७९.	" " ३५,४१.	चिरोन्धानविदाहः नि०. ११,९.
चित्रकेण वि०.९,५०.	विमिचिमायनम् सू०.७, २०.	चिरोन्धाने ११,१६.
चित्रम् उ०.३९,१५३.	चिरफारिता सू०.१२,५३.	चिरोन्धितम् वि०.९,७७.
चित्राः उ०.३३,६.	चिरफालानपका वि०.९,१४	चिरोन्धितान् उ०.२५,४९.
" " ३७,१०.	चिररुन् नि०.८,१८.	चिरोत्तितानि नि०.७,५५.
" वि०.७,१५.	चिरजम् उ०.१८,३१.	चिरोत्सर्गात् उ०.१७,२०.
चित्रतेल्युतम् उ०.२६, ४९.	" वि०.१७,३८.	चिल्लीचिमः सू०.७,३०.
चिघ्राभिः सू०.३,२५.	चिरजा उ०.३०,२१.	चिल्लीचीमः सू०.६,६५.
चित्राम् शा०.२,३६.	चिरज्यरात् वि०.१,११०.	चिल्ली सू०.६,९५.
चित्रायाम् उ०.१३,२५.	चिरजरात् उ०.३५,६.	चिल्लीट्टाक्लोणीशकुट- फगबंधुकम् सू०.६,९२.
चित्राम् वि०.७,६६.	चिरंतनम् सू०.३,४५.	चिन्हम् नि०.१,६.
चित्रैः सू०.१३,४०.	चिरंतनान् वि०.३,६८.	" " ११,६२.
चिन्तयेत् सू०.१९,७७.	चिरंतनेः वि०.६,६२.	" वि०.१३,२०.
चिन्तयेताम् शा०.१,३१.	चिरपाफान् उ०.२९,२४.	चिन्हयति शा०.५,५२.
चिन्ता सू०.१३,११.	चिरचित्यमहापिचुमंदयुता- न् वि०.८,१६१.	चीयन्ते नि०.१३,४९.
चिन्ताभिध्यातभीशोक्रो- स्यात् उ०.१३,९४.	चिरचिमुक्ताम् उ०.२७,३०.	चीरवाससम् उ०.४,३६.
चिन्ताम् सू०.७,६२.	चिरवृद्धि उ०.१०,१२.	चुकम् सू०.१०,२६.
चिताशोकमपादिमि. उ०. ७,१.	चिरवृद्धिः नि०.१२,१९.	" वि०.८,१४८.
चिपिटिकायनः उ०.२५,२३.	" उ०.२१,३९.	चुंबः वि०.९,२२.
चिपे सू०.२७,१७.	चिरसंशोक्त्रोपादितु नि०. ५,२९.	चुत्तकीनक्रमकरिताशुमार- तिमिगिताः सू०.६,५२.
चिप्यम् उ०.३१,२४.	चिरस्थायि उ०.३९,१४८.	चुचुकारुति सू०.२५,२६.
" " ३२,१२.	चिरस्थितम् सू०.२८,४२.	चुत्तबान्कलत्तुविभिः सू०. ३,३५.
चिमुक्त् शा०.३,१११.	चिरस्थितिः नि०.१४,१२.	चुत्तरसेतुमृगेः वि०.७,८३.
" वि०.२१,४१.	चिरापुः सू०.७,७६.	चुर्णकः वि०.१४,३५.
चिमिचिमाकंद्गुदुपना- नितम् वि०.२२,२	चिरिचिन्वामितसंशोक्त्राणी वरणापुराः वि०.१४, १०९.	चुर्णस्त्रिणांभः शा०.५,११५.
		चुर्णमितन् वि०.५,५७.
		चुर्णवित्वा क०.२,३८.

॥ वि०.२१,३५.	॥ ॥ ३९,१०९.	वेत्यश्मशानायतनघट्टा- मुचलुगवम् सू०.७,५०.
चूर्णयुक्ताः उ०.२२,८२.	॥ क०.५,३७.	वेत्रे सू०.१३,३३.
चूर्णानतम् उ०.११,६५.	॥ वि०.१०,३३.	वेतवेणिकभा सू०.२२, १८.
॥ ॥ १३,२२.	चूर्णोद्भूतः क०.६,१०.	वेलेन सू०.२३,४.
॥ ॥ ॥ ४५.	चूर्णणे सू०.२५,२६.	घोरकः उ०.६,३५.
चूर्णरहितम् उ०.३९,६३.	चूर्णणेः सू०.२८,३४.	घोरफतकारीषषामाग्नुष- कुंभिकाः उ०.२०,५.
॥ वि०.३,१३८.	चूर्णयेत् सू०.२८,४१.	घोषः सू०.२८,३.
॥ १०,१३.	घेतकी उ०.३०,४१.	घोदनः सू०.६,१९.
चूर्णीकृताः वि०.८,१५८.	घेतना उ०.३६,३६.	च्छागमासरसेन वि०.७, २७.
चूर्णीकृत्य वि०.१०,५५.	घेतानायाः शा०.१,५७.	च्छिद्रम् सू०.२५,३८.
चूर्णे उ०.२५,५९.	घेष्टानिवृत्तिः सू०.२८,८.	च्छिद्रात् सू०.२५,१९.
॥ ॥ ३०,४२.	घेष्टाम्याः वि०.७,१३.	च्छेद्यत्पुः सू०.६,१४९.
चूर्णेन उ०.२,३५.	घेष्टाम् वि०.६,३७.	च्यवनः उ०.३१,३९.
चूर्णेः उ०.१८,१९.	घेष्टावेष्म्याम् उ०.६,३.	च्यवनप्रासाः उ०.३९, ३९.
॥ ॥ ॥ ४७.	घेष्टाहारिः शा०.४,२०.	
॥ ॥ ॥ ५३.	घेतनम् शा०.३,५.	
॥ ॥ २२,३७.	घैत्यध्वजानाम् शा०.६,१८.	
॥ ॥ ३४,१२.	घैत्यध्वजानासस्तच्छायाः २,३३.	
॥ ॥ ३७,३१.		

उ.

उपगणस उ०.१३,३३.	उग्राम् सू०.२९,३१.	॥ क०.१,३४.
॥ ॥ १६,६.	उग्रि उ०.३६,९३.	॥ वि०.१,१५८.
उगलनुग्धर्जितेः उ०.१३, ७४.	उग्रोपसंहितम् वि०.५,७.	॥ ॥ ५,५१.
उगल्याः उ०.९,१३.	उदोषुपर्दिनः सू०.१३,७.	उर्दिः सू०.२,१३.
उग्रायुना उ०.३०,१०.१९.	उग्रम् उ०.३०,६.	॥ ॥ १७,१७.
उग्रकी उ०.१४,७.	उग्रे वि०.१,१०.	॥ शा०.५,७७.
उग्रध्वजपताकानाम् शा०. ६,३७.	उग्रेः सू०.१७,१५.	॥ नि०.३,५.
उग्रम् उ०.५,३८.	उर्ध्वनम् नि०.२,२२.	॥ ॥ ५,९.
उग्रसनिभाः उ०.३३,१०.	॥ ॥ ५,४२.	॥ ॥ १४.
उग्रा उ०.६,३५.	॥ उ०.३,३६.	॥ ॥ १८.
उग्रादर्शयिषामिषम् शा०. ६,६७.	॥ ॥ ३८,२०.	॥ ॥ ३७.
उग्रामा उ०.१४,७.	उर्ध्वानि सू०.१५,१.	॥ ॥ ८,२०.
	॥ वि०.१९,९६.	॥ ॥ १२६.
	उर्ध्वति उ०.२६,३४.	॥ ॥ १०,२२.
	उर्ध्वेत् सू०.१८,१८.	॥ ॥ १२,३१.

११ ११ १३,१२.	छयंगगुरुतावाकसंगष्टीयना-	छागे चि०.९,८५.
११ ३०,३,१३.	दयः सू०.८,९.	छागे चि०.७,३८.
११ ११ १२३.	छयतीसारकासश्वासोदर-	छादयेत् सू०.२६,२२.
११ ११ १६,१२.	ज्वराः सू०.१२,२६.	११ ३०.१२,८.
११ ११ १८,७.	छयतीसारनेत्रविप्रतर्जु-	छायया उ०.१३,२३.
११ चि०.१,५८.	मिणः नि०.२,२२.	११ चि०.८,२०.
छर्दिकासौ नि०.२,१७.	छयतीसारधर्जितान् सू०.८,	छाया सू०.७,५.
छर्दिकुष्ठविपज्वरान् सू०.	११.	११ शा०.५,२२.
१५,१८.	छयंरुचिज्वरा नि०.७,२६.	११ ११ १२३.
छर्दिमहणीपार्श्वत्दुजान्	छयंरोषकत्दुष्टासमसेको-	११ ११ १५१.
चि०.१०,१८.	क्लेशपीनसैः उ०.३७,	११ ११ १५२.
छर्दिज्वरश्वासातिसारिणाम्	१९.	११ ११ १६०.
शा०.५,९३.	छयंदिपु चि०.१०,२०.	११ नि०.६,३१.
छर्दिबिमत्स्यम् नि०.३,५.	छयंम् क०.३,२७.	छाया, शा०.५,२६.
छर्दितयतः उ०.१६,२७.	छयिम् सू०.२२,१५.	छायातपाभ्यायै. क०.६,२.
छर्दितस्य शा०.६,२१.	छागः चि०.६,८०.	छायाम् सू०.१२,३२.
छर्दिनृत्कासामातिसारानुन्	छागकरीपाणाम् चि०.१५,	११ उ०.३२,३२.
चि०.३,१५२.	१०३.	छायायाम् उ०.१२,१९.
छर्दिदोषैः नि०. ५,३०.	छागशीरयुतम् चि०.३,	११ चि०.२०,२१.
छर्दिपायुपाकज्वरानुषन्	१६२.	छायाविद्युत्तः उ०.३९,५६.
शा०.५,८०.	छागदुग्धमुक् चि०.८,१०७.	छायाविद्युत्तम् उ०.३९,
छर्दिमसगेन चि० ६,२३.	छाग दुग्धे उ०.१६,१५.	१६७.
छर्दिम् नि०.११,३२.	छागदुग्धेन उ०.११,५०.	छायाविशोपिता उ०.६,२०
११ चि०.६,७.	११ १३,८७.	छायाविशोपिताः उ०.१६,
११ ११ १५.	११ ३९,१०१.	२१.
११ ११ २२.	छागपयसा उ०.३२,३१.	छायायुक्तम् सू०.३९,६३.
छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूल-	छागम् उ०.१,२०.	छायायुक्ताम् सू०.२१,२०.
निद्रागमर्दनेः क०.५,३६.	११ चि०.२,३५.	छायासंघृष्टकचूर्णितम् उ०.
छर्दिमूर्च्छात्तृणानिमूत्राम-	११ १,८२.	३९,२५.
बापहम् चि०.३,१००.	छागमूत्रेण चि०.१०,५८.	छायासमाधया शा०.५,
छर्दिवे चि०.५,७.	छागमेपातराधिजम् चि०.	५३.
छर्दिद्वेदोगशूलेषु चि०.१०.	९,३३.	छित्वाधिमांसकम् उ०.२२,
११.	छागस्ताश्च्युक क०.२,५.	३७.
छर्दिप्रीमिः क०.५,२३.	छागन्तम् उ०.१२,२६.	छिद्यमानया उ०.२६,५०.
छयं चि०.६,१.	छागान् क०.२,१.	छिद्यमानेषु नि०.२,१७.
छयंमोषधभाविनेः चि०.६,	छागातिगवनीताज्यशीरमा-	छिद्यनहारिणः उ०.२,५
१९.	सानि चि० ८,११९.	छिद्यनहारिणम् उ०.२,२२

छिद्रम् सू० १९,१३	छिन्नस्त्रायुस्त्रि सू० २९, ६८	॥ उ० २६,३
॥ ॥ २१,१०		छिदने सू० २६,५
॥ उ० २,६	छिन्ना शा० ५,२४	॥ ॥ ॥ ७
॥ वि० १५,११०	छिन्नायुक्ता उ० १४,६	छिद्रभेदकत् सू० १०,१३
छिद्रवेगुष्येन नि० ९,२९	छिन्ना उ० २५,५१	छिद्रभेदनपाठने सू० २६,६
छिद्राणि शा० ५,१२०	छिन्नात् नि० २,११	छिद्रभेदनलेख्यार्थम् सू० २६,३०
छिद्रे उ० १,३३	छिन्नाम् उ० १८,५९	
॥ वि० १५,११०	॥ ॥ २६,२७	छिद्रम् वि० ११,१७
॥ ॥ ॥ १२९	छिन्नापान् उ० २२,४९	छिद्रपत् उ० २२,४५
छिद्रे नि० १२,३३	॥ ॥ २६,२०	॥ ॥ ॥ ४८
॥ उ० २८,१२	छिन्नाद्रयाद्रय वि० १, ६०	छिद्रान् उ० २८,३०
॥ ॥ ३३,२२		छिदि सू० ५,५१
छिद्रोदरम् नि० १२,३६	छिद्रोदर उ० ३८,२	छिदिने उ० २२,७७
॥ वि० १५,१०१	छिद्रोदरसगधम् उ० ३८,८	छिदी सू० ५,७५
छिन्न नि० ४,२	छिद्रोदरीकालमृतागृहम् उ० १८,५७	छिदे सू० २६,१६
छिन्नद्रधानाम् उ० ३४, ८	छिद्र सू० १८,२२	॥ उ० १८,६६
छिन्नमृत्ता वि० १४,७१	॥ शा० ६,१९	॥ ॥ २२,४८
छिन्नहापादम् वि० २१, ७१	॥ उ० २८,३१	छिद्यमद्यादिकमाणि सू० ३०,१
छिन्नलिसिते उ० २२,३५	छिदनम् उ० ३९,१०२	छिद्यम् सू० २६,२९
छिन्नगोपिताम् उ० ३०, ३७	छिदननेताम् उ० १८,५२	॥ ॥ २८,२०
	छिदनात् सू० २९,२३	॥ उ० १०,२१
	॥ शा० २,६७	छिद्यथुम् सू० २८,४

ज

जम्भरा शा० ६,४७	जघाम्याम् नि० २,७३	जटाम् उ० ६,३८
जम्भराभ्या शा० ४,२२	जघापवास्थिशूलिनि वि० ११९	जटिग उ० ६,३४
जघनम् उ० २७,७	जघामिराम् सू० २७,३०	जटिताम् सू० २९,३१
जघनस्थ शा० ४,१९	जघोरपात्रिकपृष्ठाष्टम् रूपशूलम् क० ४,१०	जटप्र नि वि० १७,४
जघन्यमध्यप्रवे सू० १८ ३१	जघावा शा० ४,६	जटरम् शा० १,८०
जघा सू० १,१	॥ उ० २७,२८	॥ ॥ ॥ ९६
जघमम् उ० ३७,२५	जघा उ० ३२,२१	॥ ॥ ७,९०
जघमा सू० ३,४१	॥ ॥ ४०,५६	॥ वि० १२,३०
जघाधजघा शा० ४,५	जघासम् शा० ५,२	॥ ॥ ॥ ३३
जघानि शा० ४		॥ उ० २६,४७
		॥ वि० १४,४७

॥ ॥ १५,६४	॥ उ० ३१,१६	जन्मक्षपीडनात् नि० १,
॥ ॥ ॥ ११७	॥ ॥ ॥ १९	२२
जठराणाम् वि० १५,१२४	जधूर्ध्वसभयान् नि० १६,	जन्मादौ सू० १,९
जठरामयम् वि० ९,६०७	२२	जन्मतिथ्या नि० २,२
जठरामयान् वि० ९,१०	जश्री शा० ४,२	जन्माधरम् उ० २४,१९
जठराभये वि० १४,४	॥ नि० १५,३६	जपन् उ० ५,५०
जठरिणाम् वि० १५,५३	जनन्याम् शा० ६,५६	॥ ॥ ॥ ५२
जठरी क० २,५४	॥ उ० ३३,३६	जपहोमयतिप्रते उ० ५,१०
॥ वि० १५,७	जनपदान् शा० १,३१	जमु वि० १२,१२
॥ ॥ ॥ ३९	जनस्य सू० २,२८	जधुमय्यै वि० ९,६६
जठरे शा० ३,२४	जन्तव नि० १४,५१	जसूद्रयाजुनकपीतनसोम-
॥ ॥ ७,२८	॥ उ० १७,१४	सत्का सू० १५,४१
॥ ॥ ॥ १२१	॥ ॥ २३,१२	जटबाभ्यपल्लवपलायपीरा
॥ नि० १०,३०	॥ ॥ २४,१५	प्रतिलोत्यते उ० १८,
॥ ॥ १२,८	जन्तु नि० १५,४५	४३
॥ वि० १५,७७	जन्तुका उ० १८,५८	जध्याभ्रपल्लवा उ० ३२,
॥ ॥ ॥ ११३	जन्तुरुता उ० ३४,४९	२२.
जठरेषु नि० १२,८	जन्तुप्रम् नि० १९,७९	जध्याभ्रपल्लवाशीरषट्गुंगा
जठ नि० ६,५	जन्तुजुष्ट नि० ७,२३	शरीहज वि० ६,१४
॥ उ० ३९,४७	जन्तुजुष्टम् सू० ६,१३९	जध्याभ्रसारकासीसरोधक-
॥ वि० २१,३९	जन्तुजे उ० २३,१५.	द्रुफलतिदुके उ० ३४,
जट्टाकरम् सू० ५,२८	जन्तुधूम क० ६,३	५१
जट्टयन् सू० १०,६	जन्तुमि शा० ५,९८	जध्याभ्रसुमनोनीपश्वेतका
जट्टा शा० २,६२	जन्तुमन् सू० ५,७	योगिकापुरान् उ० ३४,
जत्तु उ० ३९,१४३	जन्तुषु उ० २९,५	२
॥ वि० १७,४	जन्तुनाम उ० १५,२	जरता उ० ३९,१५४
जत्तुमुत्पम् उ० ३९,१३१	जता उ० ३०,३४	जरयति वि० ८,१५९
जत्तुदिधाम् सू० २८,३६	जतूर्ध्वजानाम् उ० २४,	जरसा नि० ३,३७
जत्तुना उ० ३४,१७	७७	जराजजति उ० ३९,
जत्तुमणि उ० ३१,२७	जम सू० २०,२०	३९
जत्तुहने वि० १२,३०	॥ शा० ३,५	जरानदीम् उ० ३९,१५२
जत्तु नि० १५,२२	॥ ॥ ॥ ६	जताम् सू० ६,१३४
जत्तुमूलप्रविस्मृताम् नि०	॥ उ० २३,५६	॥ ॥ २९,३७
४,२२	जमकाल शा० २,५३	॥ नि० १६,४०
जधूर्ध्वम् सू० २०,१७	जमना नि० १२,४६	॥ उ० ३९,५८
॥ ॥ ११,१	जमनि सू० १९,८५	॥ ॥ ६९
॥ ॥ २०,११	जन्ममरणम् शा० ६,२३	॥ वि० ६,५४

जरायुमात्रपञ्चम शा० ३ वि०	जलद्विमरुधसाधितम् वि० १५,६७	जलवर्षिहिमानिला सू० ३,३९
जरायुमात्रपञ्चमे उ० १, ३२	जलनिधौ उ० ३७,१	जलवाप्यलोहकैसरपश्रुय चदनमृणालानि वि० १९,८८
जरायुके शा० २,२६	जलपकादौ शा० ६,५१	जलवाहिनी उ० १०,१
जरायुपतने शा० १,८५	जलपिष्टे उ० ३८,३१	जलशूक उ० १८,५६
जराहिन उ० ३९,२७	जलपिष्टे उ० १३,५३	जलसप्रासनामानम् उ० ३८,१५
जराविकारा उ० ३९,१५९	जलप्रममू उ० २३,३०	जलाटकम् वि० २१,७२
जराधमवातहा सू० २,७	जलसुदुदवत् उ० २१,१०	जलाटके उ० १३,१०
जर्जराणि उ० ३६,९३	जलम् सू० १५२	जलाटके उ० १३,१०
जर्जाम् उ० २२,१६	॥ ॥ २९,३६	॥ क० ५,३८
॥ वि० २,१५१	॥ ॥ १,१६	॥ वि० १५,५५
जर्जराणाम् वि० २०,११	॥ ॥ ३,८१	जलान् उ० २१,६६
जजराणि उ० ३९,७६	॥ ॥ २०,९	जजानुमि नि० ५,५८
जर्जराणाम् वि० १९,२९	॥ ॥ २२,७९	जजामताम् नि० १२,३५
जर्जरीरुप क० १,९	॥ ॥ ५०,५८	जजामितम् उ० ३९,१२५
॥ वि० ९,९६	॥ ॥ ३,१२२	जजामुता उ० ३६,२८
॥ ॥ १५,७१	॥ ॥ २,११	जजामम् उ० १०,१
जजकुम्भे उ० ३९,७६	॥ ॥ ११३	जजार्द्रा सू० ३,३९
जजसादेवेदिता उ० ११, ५१	॥ ॥ ११७	जजार्द्रम् उ० २१,१०
जजसादिषु क० ५,५८	॥ ॥ ५,९	जजार्द्रे उ० २२,१०
जजसामि सू० २६,५३	॥ ॥ ५१३	जजार्द्राणाम् शा० ६,६५
जजसामा उ० १८,७८	॥ ॥ ६३५	जजार्द्राणाम् उ० १०,२
जजसासखगुबीकुर्वे वि० ८,२९	॥ ॥ ११६०	जजार्द्राणाम् सू० ६,१३९
जजसासवे क० २,२६	॥ ॥ ११८२	॥ ॥ २१,१९
जजसासु सू० ३,२३	॥ ॥ ७,२८	॥ ॥ २६,७१
जजसासो मुद्गनाद घोष शा० ३,९९	॥ ॥ ९९	॥ शा० १,५०
जजसासु शा० ५,१	॥ ॥ ११५,६०	॥ ॥ ६,५५
जजसासवे वि० १०, ५८	॥ ॥ ११५,१०१	॥ उ० २,५
जजसासु उ० १६,३७	॥ ॥ १११६	॥ ॥ ६,३२
॥ ॥ ३९,३५	॥ ॥ ११९,१५	॥ ॥ २५,५८
॥ वि० ३,११८	जजसामि कुष्ठमाधितामाम् उ० २२,१०२	॥ ॥ ३५,१
॥ ॥ ८६८	जजसामि सू० १०,१३	॥ ॥ ३९,१६
	जजसामि नि० १२, ३७	॥ क० १,७
		॥ वि० २,१८
		॥ ॥ ३,३६

॥ ॥ ॥ ५४.	॥ ॥ २२,५.	॥ ॥ वि०.३,३२.
॥ ॥ ॥ १५८.	॥ ॥ ३२,१.	जागलाः सू०.६,५४.
॥ ॥ ६,२७.	जलौकोद्भूतशोणिते उ०१८	॥ वि० ४,२०.
॥ ॥ ॥ ७०.	३३.	॥ ॥ २२,५७.
॥ ॥ ९,१०१.	जलौयसत् सू०.१२,२९.	जागलानि वि०.२,१७.
॥ ॥ १२,६.	जहति सू०.७,१६.	जागलानूपशैलतः सू०.५,
॥ ॥ १५,७.	॥ ॥ ११,४४.	३३.
॥ ॥ १८,५.	जघ्नात् सू०.१५,४६.	जागलानूपाः सू०.६,५३.
॥ ॥ १९,१०.	जागरः वि०.१२,३२.	जागलामिषात् सू०.१०,
॥ ॥ ॥ २९.	जागरणम् सू०.७,५५.	३३.
जलेन सू०.२०,६.	॥ नि०.२,२७.	जागलानिनः उ०.९,१४.
॥ उ०.२६,४५.	जागरणेन वि०.७,४३.	जागलेन वि०.९,७५.
॥ उ०.३९,७५.	जागरश्वासकपमूर्धरुजः	जागलेः सू०.३,३०.
॥ वि० ८,१५१.	नि०.६,१८.	॥ ॥ २९,३७.
॥ ॥ १०,३६.	जागरात् सू०.७,६५.	॥ शा०.२,६
॥ ॥ १४,४९.	जागरिते सू०.२१,४.	॥ वि०.१,७५.
॥ ॥ १८,२४.	॥ ॥ २२,१७.	॥ ॥ ३,१५५.
जले वि०.३,२६.	जागरक उ०.६,१६.	॥ ॥ ६,६३.
॥ ॥ २१,४६.	जागति उ०.४०,२४.	॥ ॥ ७,९८.
जलोपम. उ०.१९,१९.	जागृषु उ०.१,२१.	॥ ॥ १४,७२.
जलोपमम् उ०.२,२०.	जापन् शा०.५,३२.	॥ ॥ १५,११.
जलोदरम् वि०.१५,११९.	जागलः शा०.३,७९.	॥ ॥ २१,४६.
जलौकभारदहनकापोपल-	॥ वि०.८,११९.	जाडपम् सू०.७,२०.
नसादपः सू०.२६,२७.	॥ ॥ १४,११३.	॥ ॥ ६४.
जलौकसः सू०.२६,सिम०.	जागलचारिणाम् वि०.११.	॥ नि०.२,२१.
॥ ॥ ॥ ३५.	५८.	॥ ॥ ५,५३.
॥ ॥ ॥ ५४.	जागलजेः वि०.१७,१८.	॥ उ०.१३,३५.
॥ उ०.१३,८१.	जागलम् सू०.१,२३.	॥ ॥ १५,१०.
॥ ॥ ३०,३.	॥ ॥ ३,४५.	जाडपादिदोषरुत् सू०.१९,
जलौकता उ० २,७५.	॥ उ० १६,६२.	३२.
जलौकसाम् सू०.२६,४५.	॥ वि०.२,३०	जाड्रेण सू०.९,२०.
जलौकाः सू०.२६,४२.	॥ ॥ ५,६२.	जातः सू०.३०,१४.
जलौकायैः उ०.२५,२६	॥ ॥ ७,७१.	॥ शा०.१,६३.
जलौकाभिर्विनिर्हरेत् वि०	॥ ॥ १४,७४.	॥ उ०.३५,१.
२२,२.	॥ ॥ १०९.	॥ वि० ८,३०.
जलौकोभि उ०.९,१९.	॥ ॥ १९,२५.	जातकर्माणि उ०.१,११.
॥ ॥ ११,३०.	जागलसैः क०.३,९.	जातप्री उ०.३३,३४.

जाबदंतस्य उ०.२,४४.	जातीकुसुमवासितः चि० १,	जानुमध्ये नि०.१५,५२.
जातदशानम् उ०.१,३८.	५७.	जानुवन् शा०.२,९.
जातफलः उ०.३९,८.	जातीनिचपयोलपत्रकटुका-	जानुसंधे सू०.२७,३०.
जातम् शा०.१,३०.	दार्शनशास्त्रिया उ०.	जानुसमे सू०.१९,७४.
॥ नि०.१४,४१-	२५,६७.	॥ ॥ २२,२६.
॥ उ०.३३,३३.	जातीमुकुलकासीतमनो-	जानुस्थापितरूपः सू०.२७,
॥ क०.६,३.	शालपुराणिकेः उ०.२५,	२०.
॥ चि०.८,४७.	४६.	जानुस्थे सू०.२७,२७.
॥ ॥ ॥ ४९.	जातीमुकुलकासीसंधैः	जानुषपीठगः उ०.१२,९.
॥ ॥ ॥ १४४.	उ०.१६,४०.	जानुषासनसंस्थितः सू०.
॥ ॥ १०,४९.	जातीमुकुलसिंधुधदेयदार-	२७,३९.
॥ १ १५,३२.	महोदधेः उ०.११,९.	जायवम् सू०.६,१२५.
॥ ॥ ॥ ३३.	जातीशिरीषधवमेघविषाण-	जायवास्थितिमा उ० ३३,
॥ ॥ ॥ १०३.	पुष्पचेदूर्ध्वमौकिकफलम्	३३.
जातमाधम् उ०.१,१.	उ०.१२,३१.	जायबोहादिकानि सू०.
जातरोगाणाम् उ०.१८,५५.	जातुजित् सू०.९,१८.	२५,३.
जातशीतचिदिकः शा०.५,	॥ ॥ १२,६८.	जायबोहाद्येः उ०.३७,६७.
२५.	॥ उ०.४०,६६.	जालकपर्दमस्य उ०.३२,६.
जातसलिलम् नि०.१२,४५.	जातुषम् सू०.२८,३६.	जालकम् चि०.८,१९.
जातस्वंदाम् चि०.७,८८.	॥ ॥ ॥ ४२.	जालकावृतः उ०.३७,५७.
जातल्लासपसेक सू०.	जातेषु नि०.३,२०.	जालकर्दमः उ०.३१,१४.
१८,१८.	जातोदकाति चि०.१५,१२.	जालधराम् शा०.३,२१.
जाताः सू०.१२,६०.	जात्याः उ०.६,५८.	जालपाशुरयोः शा०.६,२१.
॥ नि०.१४,४७.	जानु शा०.४,६.	जालानि शा०.३,१४.
जातांगुलनासिकाः उ०.३१,	॥ ॥ ५,११७.	॥ ॥ उ०.१२,९.
११०.	जानुकूपरे चि०.११,४७.	॥ ॥ ३०,३३.
जातान् सू०.११,३१.	जानुकूपरी शा०.४,६१.	जालातान् उ०.३२,५.
जातानाम् सू०.२१,१.	जानुजघोरकट्यसहस्रपादा-	जालिनी नि०.१०,२५.
जामानि नि०.७,५५.	गसंधिषु नि०.१६,६.	॥ ॥ ॥ २९.
जातिः नि०.१,९.	जानुतुन्यासने सू०.१८,	जिपुलति शा०.५,५८.
जातिजाः चि०.२०,९.	२०.	जिप्रति शा०.५,३६.
जानिपत्रिकाम् उ०.२२,१.	जानुतः सू०.२७,१५.	जिघ्रन् क०.१,१८.
१३.	॥ शा०.४,६.	जिघ्रेत् उ०.२०,५.
जातिमदनसदिरम्बादुकंटकेः	जानुना शा०.५,११७.	जिघिषीसरलकटुकल्युकाः
उ०.२२,४१.	जानुनि सू०.२७,३०.	सू०.१५,२६,१.
जातिमुकुलतास्त्रागिरिकचं-	जानुनी शा०.४,४९.	जितम् चि०.१,१७५.
दने उ०.११,१२.	जानुमंजम् सू०.२२,३२.	॥ ॥ ३,१७४.

जित्वावसितासितसरोज- नपनसंजातिवार्धितश्रीकम् चि०.७,८६.	॥ नि०.२,३०.	जिष्वात्से उ०.२२,३५.
जिताः सू०.५,२७.	॥ उ०.२१,३२.	जिष्वात्तितम् उ०.५,२०.
जितात्मनः सू०.१,२९.	॥ " " ५९.	जिष्वावसाने उ०.२१,५२.
॥ उ०.३९,३.	जिष्वातिनासिकाश्रोत्रस- वनुष्टसंगमे शा०.२, ३५.	जिष्वास्तंभः नि०.१५,३१.
जितात्मनाम् चि०.१९,३१.	जिष्वापम् सू०.१०,५.	जिष्वास्तंभरुत् उ०.२१, ३३.
जितात्मा नि०.६,२३.	जिष्वापसन्निभः उ०.२१, ३५.	जिष्वास्तंभे चि०.२१,५२.
जितायाम् चि०.६,८३.	जिष्वातादुगते उ०.३,१८.	जिष्वात्तुदपयसश्वयेः नि०. ५,२८.
जिते शा०.२,९.	जिष्वातिलेसनात् नि०.१५, २९.	जिष्वापयोः सू०.७,२०.
जितेन्द्रियः सू०.१,२५.	जिष्वादंशः उ०.३,१५.	जिष्वाष्टदानश्यासमुष्टि- निपीडितेः उ०.२,७.
॥ उ०.३९,९.	जिष्वानासागताः शा०.५, १८.	जिष्वाष्टानुतादुगाः सू०. २७,१
॥ चि०.१५,१२०.	जिष्वापमः उ०.२५,११.	जीमूतकरय उ०.१८,२१.
जितेन्द्रियाः शा०.३,८७.	जिष्वापम् सू०.१०,६.	जीमूतपूर्णम् क०.१,२६.
जितोष्माणम् उ०.३२,१२.	॥ नि०.१५,११.	जीमूतशीजकर्कोटीविशा- लारुत्रेषधनेः उ०. ३०,१०.
जित्वा सू०.३,१२.	॥ उ०.२२,५५.	जीमूतशोलेः चि०.८,१९.
॥ उ०.३५,२१.	॥ क०.३,१७.	जीमूतम् क०.१,१९.
॥ चि०.७,९३.	॥ चि०.७,३०.	जीमूतादिजनेन क०.१,१२.
॥ " " १५,३.	जिष्वापुत्रगतश्लोमतादुगोप बहाः नि०.५,५०.	जीमूतायाः क०.१,१९.
॥ " " ७.	जिष्वाया उ०.३,११.	जीयते सू०.९,२५.
जितेन उ०.५७,५५.	॥ " " २१,३५.	जीरकङ्गुविडंगम् सू०. १५,३५.
जिहासुः चि०.२०,१५.	॥ " " ३५.	जीरवान् चि०.३,११५.
जिह्वाम् शा०.५,१०५.	॥ " " २२,५७.	जीरके उ०.३१,१८.
जिह्वदृष्टिम् उ०.२,१६.	॥ " " ३५,११.	॥ चि०.१५,१५.
जिह्वम् उ०.१५,७.	जिष्वापाम् शा०.३,१८.	जीर्जः उ०.३७,२३.
जिह्वरूप्याविषेष्टामिः नि०. ११,१.	॥ उ०.२१,५५.	॥ " ३९,१५५.
जिह्व शा०.५,१०.	जिष्वापाम् शा०.३,१८.	॥ ५०,३५.
॥ " " ५५.	॥ " " २१,५५.	॥ चि०.१,८३.
जिह्वाम् उ०.३२,१५.	॥ " " २२,५५.	जीर्जकम्बलम् चि०.१, १३.
जिह्वे सू०.२५,१.	॥ " " ३५,११.	जीर्जगुडय चि०.८,१ ५३.
॥ शा०.५,७.	जिष्वापाम् शा०.३,१८.	
जिह्वीयान् सू०.१२,६३.	॥ उ०.२१,५५.	
जिह्वा सू०.१२,३.	॥ " " २२,५५.	
॥ शा०.३,११९.	॥ " " ३५,११.	
॥ " " ५,१०.	जिष्वापाम् शा०.३,१८.	
॥ " " १९	जिष्वापाम् शा०.३,१८.	

जीर्णगुहानुत्थाम् वि०.३, १३६.	जीर्णांश्वरनेहितः उ०.२५, १३.	जीवताम् क०.३,६६. " वि०.२१,६.
जीर्णश्वरप्रतिशयापद्युक्तानि लमलपदान् सू०.१९,३.	जीर्णान् सू०.१०,३३. " उ०.२०,६. " वि०.६,७६.	जीवतत्प्रादिगृगोभान् उ०.१,२६.
जीर्णश्वराम् सू०.५,२३.	जीर्णातिपम् सू०.५,८.	जीवदूसे उ०.१,१६.
जीर्णश्वरे वि०.१,१२५.	जीर्णांशः सू०.१७,१२.	जीवन सू०.६,१५. " " १०,८.
जीर्णश्वरोद्गररुचिर्द्विष्टीह- द्विष्टीमयाः सू०.१८,८.	जीर्णाक्षम् उ०.३०,१०.	जीवनपूङ्गुणः क०.५,३.
जीर्णतया सू०.६,१३९.	जीर्णाम् उ०.२०,५.	जीवनम् सू०.५,१. " " ९,१६. " " ११,५. " वि०.७,१०३. " " २२,५६.
जीर्णम् सू०.३,५५. " " ५,६५. " उ०.१३,५. " " ३५,३३. " क०.२,३६. " " ३,७. " वि०.१,१५५. " " ५,१२. " " ७,३६. " " १५,११२. " " १५,११९. " " २१,६३.	जीर्णांममद्यदापस्य वि०. ७,७. जीर्णांशोपहृणीदोषदोषार्ता- नाम् सू०.६,६१. जीर्णांशने सू०.८,१९. जीर्णोपधः उ०.३१,१९. " वि०.१,६९. जीव उ०.१,३. जीवकम् वि०.३,३८. जीवकर्मभकाकोलीयुगुताम- रदारुभिः वि०.२१,६५. जीवकर्मभको उ०.३६,६५. " " ५०,१३. " क०.१,३६. " वि०.३,८६. जीवकर्मभकोशिरम् उ०. ३६,६३. जीवकर्ममद्राभायतागोसुर- नागैः वि०.२,३६. जीवकर्मभरीयकान् शा० १, ३१. जीवजीवकदात्पूहभृंगाष्टस्य- रुसारिकाः सू०.६,५५. जीवजीवकरुसारंगसारसोत्रि- यवादिनाम् शा० ६,३५. जीवजीवस्य सू० ७,१५. जीवतः शा० ५,६९. " " ६,६५.	जीवनाल्पम् सू०.६,१६९. जीवनी सू०.६,८५. जीवनीयः उ०.२५,३९. " वि०.३,९३. जीवनीयगणेन वि०.१५, ६२. जीवनीयघृतानुपः वि०.३, १५७. जीवनीयफलप्रयैः उ०.१३, ६२. जीवनीयम् सू०.५,२१. " उ०.६,५५. " वि०.३,७५. " " २२,५५. जीवनीयपरसान्भितैः वि०, ६,६५. जीवनीयघृते उ०.२५,१२. जीवनीयस्य वि०.३,९१. जीवनीयाः शा०.१,५२. जीवनीयारूप. सू०.१५,८. जीवनीयानाम् वि०.२२, २५. जीवनीयानि वि०.१५,९७. जीवनीयेन उ०.१६,२८.
जीर्णविषणद्विकृषासप्तम् शा०.६,५.		
जीर्णशाल्योदनम् सू०.२९, ३६ " उ०.३९,१२५.		
जीर्णसर्विषा उ० १३,९०. जीर्णा नि०.२,५५. जीर्णा वि०.१,७२. " " १२,१३. " " १५,१०९.		
जीर्णाजीर्णम् नि०.१२,६६. जीर्णाजीर्णविशंषायाम् सू०.१६,२३. जीर्णाजीर्णं नि०.१५, ५७.		

" " १८,४१.	" उ०.३९,३४.	जीवितस्ये उ०.३६,३६.
जीवनीयैः सू०.२४,१५.	" चि०.१,१२१.	जीवितच्छदः सू०.४,२६.
" उ०.७,२५.	" ४,४९.	जीवितधामनि शा०.३,३३.
" " " २७.	" ५,२४.	जीविताध्वानम् उ०.३९,
" " २४,३४.	जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थि-	१५७.
" " " ४६.	रावीरक्षिजीरकैः उ०.	जीवितांताय नि०.६,२.
" " ३४,३७.	३४,४३.	जीवितायतनानि शा०.३,
" क०.४,५६.	जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्व-	४१.
" चि०.३,८.	कूसेव्यगोपीहिमम् सू०.	जीवोपक्रमणे उ०.३४,६२.
" " ४,४८.	२०,३७.	जुगुप्सते उ०.३,३४.
" " ५,२६.	जीवतीजीवकर्मत्वकपत्र-	जुगुप्सितम् चि०.५,७.
जीवनीयोपसाधितम् उ०.	नसवालकैः चि०.२२,	जुष्टम् शा०.३,३५.
३४,४१.	४३,	" " ५,९८.
जीवनीयोपसाधिता क०.	जीवन्तीजीवकर्मभो सू०.	" उ०.१०,२७.
४,५७.	१०,२३.	" " २६,१.
जीवनीयोपसाधितैः चि०.	जीवतीत्रिकलामेदामृद्धीका-	जुष्टतः शा०.६,४३.
५,८२.	दिपरूपकैः उ०.२४,५०.	जुष्टाने शा०.६,६.
जीवनीयोवधक्षीरसायाः	जीवन्तीम् उ०.४०,१४.	जृम्भचक्रमम् शा०.१,७९.
सू०.११,४१.	" क०.४,५९.	जृमणम् नि०.२,१४.
जीवनीयोवधस्रह्युक्ताः	" चि०.५,७८.	" " १६,३७.
चि०.२२,३१.	जीवतीमजिष्टादारि चि०.	जृमते सू०.७,१२.
जीवनीयोवधैः चि०.२२,	१९,७७.	जृममाणस्य उ०.३,१०.
३२.	जीवन्तीमधुकम् चि०.५,१६.	जृमा शा०.१,५१.
जीवन्तश्चक्षेडगजधमशाकसु-	जीवन्तीमुस्तसुरसत्यगेडाह-	" नि०.२,७.
बर्चलम् सू०.६,९२.	ययोष्करम् चि०.४,४१.	" " " २४.
जीवन्तम् शा०.२,३७.	जीवन्त्याः उ०.१३,२.	जृमागमर्दनिष्ठिवन्द्हिसा-
जीवन्ति उ०.३९,१५३.	" " " ८९.	दास्यपूतिताः नि०.५,
" " " १६५.	" चि०.९,२१.	१६.
" " ४०,६४.	जीवम् क०.३,३१.	जृमाम् नि०.४,२८.
जीवन्तिच्छागलम् चि०.२२,	" " " ३३.	" " १५,२३.
३३.	" " " ३६.	जृभायाः सू०.४,१६.
जीवन्तिमेदार्धक्षीरविदारीष-	जीवयेत् चि०.१,१०७.	जैतुम् उ०.११,५२.
राष्ट्रिकाकोकिलसेरुका-	जीवशोणितनिगमात् सू०.	जौगकः सू०.१५,१९.
मिः क०.४,१३.	१८,२६.	जौगकम् उ०.३९,३४.
जीवन्ती सू०.६,८५.	जीवादानम् क०.३,३२.	" चि०.३,४७.
" " ६,११३.	जीवाभिसंधानम् क०.३,	ज्ञानविज्ञानवाच्येष्टायत्तपो-
" " १५,८.	३६.	रूपम् उ०.४,१.

श्रीपद्म सू०.६,६३.	११	११	११७.	ज्वररुत् उ०.३१,१४.
॥ ॥ १४,१९.	११	११	११४.	॥ चि०.१,८४.
॥ नि०.२,२६.	११	११	६,१५.	ज्वरत्सयोन्मादभ्यातापदमा-
शंखा उ०.३३,१५.	११	११	११२३.	रवातनुत् उ०.२,५६.
शंखाः उ०.३१,६.	११	११	८,२१.	ज्वरत्सोपस्य चि०.१,१०४
॥ ॥ ३६,५.	११	११	९,८.	ज्वरगुल्ममहोन्मादमूत्रपा-
ज्वात्यामलकमुस्तानि चि०	११	११	१०,२३.	तां प्रवृद्धिजित् शा०.२,
१,६८.	११	११	१२,१६.	५२.
ज्योतिः शा०.६,१२६.	११	११	१३,१०.	ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणी-
ज्योतिर्गिरिणाम् नि०.५,	११	११	१११९.	शोकपांडुभिः नि०.७,
१३.	११	११	११६०.	१३.
ज्योतिषमने क०.३,२४.	११	११	१०,२,४५.	ज्वरप्रकाशसाधितः चि०.
ज्योतिषाम् चि०.३,१५.	११	११	३,३.	१,७३.
ज्योतिष्मती सू०.२१,१७.	११	११	११३४.	ज्वरच्छर्दिमूत्रघ्नातीसारशी-
ज्योतिष्मतीतिलम् चि०.	११	११	३,१६.	फिनम् शा०.५,७६.
१९,७५.	११	११	११२०.	ज्वरच्छर्दिमूत्रघ्नीतीसारतृ-
ज्योतिष्मतीम् उ०.६,३९.	११	११	११२१.	द्वेषमैः नि०.१३,५०.
ज्योतिष्मतीमलधुलोर्गल-	११	११	११२६.	ज्वरच्छर्दिमूत्रघ्नीदाहः उ०.
शेनुपाटाकुमाभिसर्जकर-	११	११	११२८.	३६,१७.
वारषबाहुधार्कैः उ०.	११	११	११२३,९.	ज्वरच्छर्दिहिष्माप्मानरुजा-
२८,३४.	११	११	१११३.	न्वितः शा०.५,८८.
ज्वरः सू०.२,१३.	११	११	११२६,३२.	ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैः नि०.
॥ ॥ ४,२०.	११	११	११३३,६.	११,३३.
॥ ॥ १४,३०.	११	११	११७.	ज्वरच्छिदः चि०.१,९४.
॥ शा०.५,७१.	११	११	११३६,२७.	ज्वरदाहजित् चि०.१,५९.
॥ नि०.१,१.	११	११	११३७,५.	ज्वरदाहवान् उ०.३३,२३.
॥ ॥ २,१.	११	११	चि०.१,१६.	ज्वरदाहार्तिनुन् चि०.२२.
॥ ॥ ११२३.	११	११	११२६.	२१.
॥ ॥ ११४५.	११	११	११८३.	ज्वरदाहे चि०.३,७६.
॥ ॥ ११४६.	११	११	११९७.	ज्वरदुष्टारुः उ०.१३,९.
॥ ॥ ११५३.	११	११	१११५५.	ज्वरधूमायनान्विता उ०.
॥ ॥ ११५६.	११	११	१११४९.	२८,८.
॥ ॥ ११६३.	११	११	१११७१.	ज्वरनाशनम् चि०.१,११९.
॥ ॥ ११६६.	११	११	१११७४.	ज्वरनाशनाः चि०.१,१२३.
॥ ॥ ११७५.	११	११	ज्वरकारणम् चि०.१,१७३.	ज्वरघ्नीहात्रकूजनम् नि०.
॥ ॥ ३,२४.	११	११	ज्वरकालम् चि०.१,१७५.	११,४१.
॥ ॥ ५,१४.	११	११	ज्वरकासाहा चि०.१,८९.	ज्वरम् नि०.२,५

॥ ॥ ॥ ३९	ज्वरलूद्दोगवातासृग्दावर्ता	ज्वरित चि० १,१००
॥ ॥ ॥ ५१	दिरोगिणु क० २,३०	॥ ॥ ॥ ११०
॥ ॥ ॥ ५९	ज्वरा नि० १,१०	ज्वरितान् चि० १,१०.
॥ ॥ ॥ ६५	॥ चि० १,१००	ज्वरी शा० ५,११९
॥ ॥ ॥ ६९	ज्वरागमनवासरे चि० १,	॥ नि० १३,७
॥ उ० १७,२	१५३	॥ चि० १,९
॥ ॥ ३९,२०	ज्वरान् चि० ११११	ज्वरे सू० १,२१
॥ चि० १,१	ज्वरानिसारातदाहृतूमल	॥ ॥ ३०,५
॥ ॥ ॥ २२	यादय सू० ८,९	॥ नि० २,२९
॥ ॥ ॥ ५८	ज्वरातिसारी चि० १,२९	॥ उ० ३,५८
॥ ॥ ॥ ९०	ज्वरातिसारी शा० ५,९२	॥ ॥ ६,२९
॥ ॥ ॥ १०७	ज्वरादो चि० १,२	॥ ॥ ४०,२८
॥ ॥ ॥ १६८	ज्वराया उ० २,३०	॥ क० १,२६
॥ ॥ ६१५	ज्वरान् चि० १,६८	॥ ॥ ॥ ३२
॥ ॥ १६,१२	॥ ॥ ॥ १६३	॥ ॥ ॥ ३३
॥ ॥ ॥ २२	ज्वरापस्मारजठरभगदरहरम्	॥ ॥ ॥ २२
ज्वरमुक्तम् चि० १,७९	उ० ७,२३	॥ चि० १,५
ज्वरमुषम् चि० १,१७५	ज्वरापह चि० १,१२१	॥ ॥ ॥ १८
ज्वरमूर्च्छायित नि० २,	ज्वरापहम् चि० १,११२	॥ ॥ १,५१
११	ज्वरापहा चि० १,७२	॥ ॥ ॥ ६६
ज्वरयति नि० २०,७२	ज्वरापहे चि० १,३६	॥ ॥ ॥ ७२
ज्वरयन् नि० २,६७	ज्वरारुचिपु क० १,११	॥ ॥ ॥ ८१
ज्वररूपेण शा० ६,२०	ज्वरारोचकतृहृद्विद्युष्णोद्वा	॥ ॥ ॥ ९१
ज्वरवर्धना चि० १ ९६	रयिजृम्भिका उ० २१,	॥ ॥ ॥ ९६
ज्वरविड्ढमदनासृग्दिशिरो	ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्या	॥ ॥ ॥ ९८
रुजाम् उ० २,२७	पकिनाशना चि० १,	॥ ॥ ॥ १२३
ज्वरयग नि० २,५५	२७	॥ ॥ ॥ १२८
ज्वरवर्गार्त नि० २,७८	ज्वरादित उ० ३७,११	॥ ॥ ॥ १३९
ज्वरशाफनुन् चि० १,११३	ज्वराद्युपात्रविक्रेदकोथावद	॥ ॥ ॥ १७१
ज्वरश्वधुपडुल्वगुगुल्मया	रणायित उ० ३७,५८	॥ ॥ २३२
नापयार्शसाम् चि०	ज्वरासृन्पित्तबीसर्पकुटपा	॥ ॥ १५,२०
१०,१९	दुधमप्रदम् सू० ५,३३	ज्वरपु चि० १,१६२
ज्वरश्वासहिष्माहिष्मादिरो	ज्वरासृन्श्वासयक्ष्मादिम	ज्वराक चि० २,१२
गिणाम् शा० ५,१०९	यादशातिसारिणाम्	ज्वरोक्तम् चि० ३,५३
ज्वरसनाप शा० ५ १०९	सू० १,२०	ज्वरोहितम् चि० १,
ज्वरस्य नि० २,१०	ज्वरिण उ० ३१,१२	१०१
॥ चि० १,१६९	ज्वरिणम् चि० १ १०८	ज्वरादितम् चि० ६,७०

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वम् नि०. २,५४.	ज्वरोष्मा नि०.२,६०.	ज्वलनम् नि०.२,४.
ज्वरोपद्रववृद्धिकन् चि०.१, ८२.	ज्वरोष्माणम् चि०.१, ८७.	ज्वलनस्य सू०.१८,६०.
ज्वरोपानृष्णमोहकंठधूमय- नान्विता उ०.२१, ४३.	ज्वर्यते उ०.३६,२४. ज्वलता चि०.१४,११६. ज्वलताम् नि०.५,१३. ज्वलदगारकीर्णाम् उ०.	ज्वलनेन उ०.३२,१०. " चि०.८,७. ज्वलवति चि०.१,४४. ज्वलितम् उ०.१३,३३.

ट.

ड.

टिटुकवलापलाराम् चि०.१५,४६. | डिंभात्रयस्तयः शा०.३,१२.

त.

तक्रतर्पणम् चि०.८,३५.	" " " १३०.	तक्रावलेहिकाम् चि०.८, ३९.
तक्रपिष्टेः चि०.१९,६६.	" " १७,५.	तक्रे सू०.७,७.
तक्रपेयाम् चि०.८,३९.	" " २०,३०.	" " २६,४१.
तक्रभोजनः चि०.१६,१८.	तक्रमभ्याज्यकोष्णाभोभिः चि०.१६,१४.	" " चि०.८,३९.
तक्रम् सू०.५,३३.	तक्रयस्तुसुरीमडसौवीरफ- सुपादकेः चि०.१०,२९.	" " ९,२३.
" " १०,२६.	तक्रसुद्वेषु चि०.८,४३.	तक्रेण सू०.७,३४.
" उ०.३५,५८.	तक्रसंयुतम् चि०.८,३६.	" उ०.३८,२७.
" " ३९,१०९.	" १७,१३.	" " ३९,६५.
" क०.१,३०.	तक्रसमाहताः चि०.८,४२.	" " चि०.८,३३.
" चि०.१,१४४.	तक्रसाधितः सू०.७,३७.	" " " ५८.
" " " १५४.	तक्रसाधिताम् चि०.२०, २५.	" " ९,१०.
" " ४,३०.	तक्रसौधुधान्याम्लवास्णीः चि०.८,५३.	" " ११,११.
" " ८,३३.	तक्रादधैः चि०.८,४०.	" " १५,१८.
" " " ३८.	तक्रानुपानम् चि०.८,४०.	" " १९,७६.
" " " ४१.	तक्रानुपानानि चि०.८,३६.	" " २०,६.
" " " ४६.	तक्रानुपानाम् चि०.१७, ५.	तक्रोन्मिश्रः चि०.१९,८५.
" " " ४९.	तक्रारिष्टम् सू०.१६,३३.	तक्रोदनम् चि०.८,४०.
" " " ६१.	" चि०.८,४०.	तक्रकदधानाम् उ०.३६, ७३.
" " " ८५.		तगरपृथ्वीकासुरदारुलिग- वान् उ०.२,१९.
" " ९,१०८.		तगरम् उ०.५,३३.
" " १०,४.		
" " १४,११३.		
" " १५,१२६.		

॥ ॥ १६,५३	॥ ॥ ॥ ३४	तदाचारपरिच्छदौ शा० १,
॥ ॥ ३२,२३	तदुत्तमता चि० ९,५६	३१
॥ ॥ ३५,२४	तदुलीय सू० ६,८१	तदात्मकम् उ० ६,१४
तगरागुरुकुम्बे चि० १,	तदुलीयककार्शमर्षकिणिही	तदाप्रुतम् चि० २०,१२
१३५	गिरिकार्णिका उ० ३६,	तदायतौ सू० ७,२
तद्यूर्णम् उ० १६,६	५९	तदानम् चि० ४,२
तद्येता सू० २१,९	तदुलीयकम् चि० ३,८४	तदाश्रया सू० ९,१
तद्येष्टा उ० ३८,१४	तदुलीयकमूलानि सू० ७,	॥ ॥ १२,४४
तच्छदावृतान् उ० १८,१३	२५	॥ नि० १२,२९
तच्छलाका उ० १३,३५	तदुल्ले चि० १५,१२३	तदाश्रयाम सू० २७,३६
तच्छाकभोजना चि० २२,	तथागुणम् चि० १५,३२	तदाश्रये सू० २९,६४
१८	तथागुणा चि० ८,२१	तदामृतम् सू० ५,७७
तच्छांयै सू० २३,१६	तथापि शा० ३,१००	तदाह्वय उ० २१,४१
तच्छायाशब्दवित्रस्ता उ०	तथामल्पलेहम् चि० ६,	तदाह्वयम् उ० १७,१९
३६,९३	५४	॥ नि० ९,३७
तच्छृत चि० १५,६१	तथाविध' उ० ३१,२७	तदाह्वया उ० ३३,२१
॥ ॥ ॥ ६८	तथाशयम् चि० १६,५०	तदीयाम् सू० १३,२०
तज्जयात् शा० १,९०	तद्दुष्टे नि० १५,३	तदुत्तसायतसाम्याम् उ०
तज्जयाय सू० ३,५०	तदधिष्ठानम् शा० ३,५०	३९,११५
तज्जये चि० ८,१२२	तदनु नि० २,१०	तदुदीरणान् नि० ७,१२
तज्जा सू० ११,२९	तदनुरूपम् नि० ६,४१	तदुद्रव' क० ६,१८
तज्जातीन् चि० १५,७८	तदनुपको उ० ४,३	तदुद्रवा सू० १३,२७
तद्द्विवत्रितयकोपत सू०	तदने सू० २२,१६	तदुद्रम सू० ४,१९
१,१२	तदवया नि० ६,१२	तदुर्ध्वत सू० २५,१८.
तद्दुत्तौद्रम् चि० २२,२६	तदवयात् सू० २६,४६	तदायधम् सू० ४,६
तद्दुलतोयन चि० ८,१०४	तदभावे सू० ५५	तद्रूपान् उ० ५,५२
॥ ॥ १४,६६	तदर्धम् उ० ३९,१२३	तद्रदापहा उ० २२,९४
तद्दुलपचमे सू० १६,४१	तदर्धशर्करायुक्तम् चि० ९,	तद्रर्भलिगम् नि० ११,५०
तद्दुलर्षारिणा उ० ३०,२७	१०१	तद्रुण चि० ६,३१
तद्दुलान् उ० ६,५७	तदर्धार्धप्रवर्धितम् सू० १९,	तद्रुणपूत सू० ६,११०
॥ चि० ५,७९	१३	तद्रुणम् सू० ६,१५६
तद्दुलार्षु चि० ९,९१	तदग्नि सू० ६,१३२	॥ उ० १,२०
तद्दुलार्षुना चि० ८,११५	तद्गह' शा० ६,६२	॥ ॥ २,५०
॥ ॥ ९,६३	॥ चि० १,१५७	॥ चि० ६,५९
॥ ॥ ॥ ९३	तद्गह' पिष्टे उ० २५,२७	॥ १५, ३३
॥ ॥ ११,८	तद्गह' सू० ३,२	तद्रुणा सू० ५,५०
॥ ॥ १३	तद्गह'ति नि० ११,६१	॥ ॥ ६८

तदुपान् उ०.६,१६.	तद्विरोधिभिः सू०.७,४५.	तदुलीयकमूलेन उ०.३८,
तदुपहे सू०. १,४५.	तद्विस्तारपरीणाहृद्वैष्यम्	२४.
तदुपे उ०.३४,६३.	सू०.२५,१२.	तद्वा सू०.७,२४.
तदुपशः उ०.३७,४९.	तद्विहतेन्द्रियः उ०.३५,५४.	" " २१,२२.
तदुप्यानाम् सू०.३०,४०.	तदुद्रिः सू०.४,१४.	" " १,३६.
तदुपिणम् उ०.३७,६०.	नद्वृद्धिसयवृद्धिसपात्मकाः	" " २,२२.
तदुप्यम् चि०.५,५९.	शा०.३,७१.	" " " २६.
तदुपवाः नि०.१०,६.	तद्वेधात् शा०.४,७.	" " " ३३.
तदुपकेः नि०.३,१.	तदुपया शा०.४,१४.	" " ६,२२.
तदुपतेः चि०.२१,११.	तदुप्यधात् शा०.४,२०.	" " " १२,८.
तद्योग्याहितकल्पनम् सू०.	" " १,३४.	" " " १३,१६.
१४,१६.	तदुप्यधे शा०.४,२७.	" " " १६,४६.
तद्योग्योपपयुक्तान् सू०.४,	तदुप्यपाधात् नि०.९,१०.	" " उ०.३,२०.
७०.	तदुप्याधो सू०.१,४५.	" " " ३६,२१.
तदुजोभिः क०.१,१७.	तदुप्यापत् सू०.१,३९.	तद्वादाहारुचिर्द्धिर्मूर्च्छा-
तदुसः चि०.१,५९.	तदुनय नि०.७,३५.	ध्मानातिस्तारवान् शा०.
तदुसम् सू०.२४,१९.	" " चि०.१८,१९.	५,९२.
" उ०.३९,७६.	तदुनुपक्षमणाम् सू०.७,१०.	तद्वादीनाम् नि०.१६,३०.
" क०.१,४२.	तदुनुमन् सू०.२७,४१.	तद्वानास. सू०.१४,१८.
तदुसे चि०.१४,९२.	" " नि०.८,९.	तद्वाम् चि०.१४,२८.
तदुपपरितान् शा०.१,३१.	तदुनुमत्ता क०.६,१९.	तद्वाल्लयणवक्षत्वम् नि०.
तदुपा नि०.४,२८.	तदुनुमान् शा०.५,८३.	१३,१२.
तदुपर्णदशितम् नि०.३,७.	तदुनुसमम् चि०.१३,४६.	तद्वाशीतञ्चराल्लयप्रसेका-
तदुपर्णा उ०.३१,८.	तदुप्रत्य सू०.१,३५.	रुचिगोरयेः क०.५,३४.
तद्वादीनि शा०.६,१४.	तद्वाद्यववातोक्तम् चि०.२२,	तद्वाधूनान्निवृत्तवम् उ०.
तद्विपाते चि०.८,१३८.	४८.	२३,११.
तद्विदः सू०.१९,४३.	तद्वाधि सू०.१,४.	तद्वाश्रमकुमन्दीपलिताम-
" उ०.२५,५६.	तद्विज्ञा उ०.१७,१९.	यवर्जिताः उ०.३९,२३.
तद्विद्येः सू०.१९,३८.	" " " २६	तद्वाष्टीपचमिक्लमाः नि०.२
तद्विद्यसुनिम् उ०.३३,४४.	तद्विद्याम्ब्या उ०.१८,४२.	३७.
तद्विधेः सू०.१२,२५.	तद्विधीयत् उ०.१७,१९.	तद्वास्त्रोमित्यहारिणि चि०.
तद्विधेः नि०.८,३.	तदुल्लयारिणा उ०.३६,	१,४३.
तद्विधीपणयेन नि०.१६,	८३.	तद्वास्त्रोमित्यगोरयेः नि०.
३०.	तदुल्लयसुना उ०.३८,३०.	१६,२९.
तद्विधयपान् सू०.११,२८.	तदुल्लयसा उ०.३४,४८.	तद्विद्यम् शा०.१,१९.
" " २८,१९.	तदुल्लयसो उ०.३४,४८.	तद्विद्यद्वाः सू०.१२,४७.
तद्विभागम् उ०.३७,५१.	तदुल्लयकतुल्याशाम् उ०.	तद्विद्ययथा. सू०.७,२.
	३७,२५.	

तन्निर्गृहे उ० ३९,१३५	तथासुप्रचिह्नपित्तम् सू० २४,५	तरुणम् उ० १६,१०
तन्निर्गृति सू० ९,२		" " २९,१
तन्मङ्गल उ० ३९,१२३	तथायोहेमलवणापापाणादि प्रपीडने चि० १८,३१	" क० ५,५१
" क० २,३६	तम प्रवश नि० ५,४४	तरुणरविप्रकाशगल उ० १३,०७
तन्मध्ये शा० ३,१२५ क० २	तमरु नि० ४,२	तरुणा चि० १८,१२
तन्मना सू० ८,३५	" " " १०	तरुणान् उ० ३२,२७
" " १८,१८	" " ८,२२	तरुणायते उ० २०,३३
" " १९,४६	" चि० ३,६९	" चि० ३,१२४
" शा० १,३४	तमत उ० ३९,११३	तरुणास्थिगो शा० ४,५१
तन्मन्त्रान् उ० ५,५२	तमति चि० १०,८३	तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवनी गलनाभिपु सू० ३०,७
तन्मानकल्पने क० ६,११	तमस उ० ७,६	तरुणास्थिनि उ० २७,१०
तन्मानेन उ० ३०,३२	" क० ३,६	तरुणी चि० ८,१२०
तन्मार्गशुन्यार्धम् चि० ४, ९	तमाल उ० ३६,८३	" " १४,१२८
तन्मूलम् क० २,३	तमालपत्रतालीसमूर्जोशीरे उ० ३५,२६	तरेत् सू० २,३४
तन्मूला शा० ३,७१	तमालपत्रभृतीकशङ्ककीधा न्यदीप्यके चि० १, १३८	" शा० ६,६८
तन्वगीभि चि० ७,८१	तमालपत्रम् उ० ११,०५	" चि० २१,५४
तन्वग्य सू० २६,३९	" चि० १९,७३	तरो सू० २८,३०
तन्वपपदमाणि शा० ३, ९४	तमोमूतम् उ० १२,२०	" चि० ७,५०
तन्वस्त्राविण नि० ७,३५	तमोमयम् सू० २४,२२	तर्कात्तम् चि० ५,७९
तन्वी शा० ३,१११	तरतमयोगत सू० १२, ७८	तर्कात्परणम् सू० ६,१५
तप शा० ५,०७	तरति उ० ३९,१५२	तर्जनीमध्यमगुप्ते सू० २६,३१
तप शीलसमाधानज्ञानदान दयादिभि उ० ५,१	तरामू चि० १९,२७	" उ० १४,१२
तपनीया सू० ६,२	तरुजाति उ० ४०,४४	तर्जनीमध्यमे चि० ११, ४९
तपत नि० २,५	तरुण उ० २९,१६९	तर्जयगुष्ठेन सू० २५, ३१
तपोपन उ० २९,२२	" चि० ८,१२०	तर्जयनसारुति सू० २६, ५
तत्परजततपनीयनिभजने उ० १,७	" " ११,१७	तर्जयत उ० ६,५२
तत्पलोष्टकपालसिकतादिभि चि० ६,६०	तरुणयित्तविलोभनकार्मण म् चि० ७,८०	तर्पक सू० १२,१८
तत्पशलाक्या सू० २७,५०	तरुणपलाशसाराद्बोरुतम् उ० ३९,५४	तर्पण चि० ७,३९
तत्पहिमम् सू० २९,३६	तरुणयिन्यानि चि० १४, ११०	तर्पणदीपन सू० ५,७३
तत्प्रागुक्तिरणे सू० ३,५१		तर्पणभागे चि० १९, १
तत्प्रागारनिभा उ० २१,४४		तर्पणम् सू० ५,१
तत्प्रागानाम् सू० ३,४९		

॥ ॥ २४,३.	तलक्षणम् उ०.२९,१५.	चि०.१६,२०.
॥ ॥ २४,२१.	तलामे उ०.६,९.	ताप्यायोहेमयष्ट्यावृत्तिता-
॥ उ०.१३,५७.	तल्लिगम् शा०.१,७९.	जीर्णाज्यमासिकेः उ०.
॥ ॥ ॥ ५९.	तल्लोल्ये चि०.१६,३८.	१३,१६.
॥ ॥ ॥ ९३.	तवत्सीरी चि०.१,११३.	तामरसोषमम् सू०.२२,२२.
॥ ॥ १६,२८.	तवत्सीयां उ०.३९,४२.	तामलकी चि०.३,९४.
॥ ॥ २२,५.	तवत्सीयाः उ०.३९,३७.	॥ ॥ ४,४४.
॥ क०.२,१३.	॥ चि०.३,६५,	॥ ॥ ४९.
॥ चि०.२,६.	॥ ॥ ५,३०.	तामलकीम् चि०.५,१७.
॥ ॥ १०.	तस्मान् सू०.२,२०.	तामलक्या चि०.५,१३.
॥ ॥ २१,१७.	ताननस्थितम् उ०.१६,	तामसः शा०.३,११९.
तर्पणरत् सू०.२४,१९.	३२.	तामसम् शा०.३.८.
तर्पणात् सू०.११,२७.	तातये उ०.१६,१४.	तांबूलम् सू०.२,६.
तर्पणादिक्रमः सू०.१८,४७.	तापः सू०.१७,१.	॥ उ०.४०,४५.
तर्पणादिपरम् चि०.७,२३.	॥ नि०.२,४७.	ताम्यति सू०.२४,१.
तर्पणानंतरम् सू०.२४,१२.	॥ ॥ ४९.	॥ उ०.१५,१४.
तर्पणाश्रातनेः सू०.५,२६.	॥ ॥ १६,४५.	॥ चि०.१०,८२.
तर्पणी सू०.६,३६.	तापम् नि०.१५,१०.	ताम्यन् उ०.२१,५७.
तर्पणे उ० २६,१७.	तापयंतः नि० २,५८.	ताम्र नि०.१६,१४.
॥ चि०.१,३७.	तापयन्ति सू० १२,३०.	॥ उ०.२,६९.
तर्पणेन चि०.१,८.	तापश्वासधममदः उ०.३७,	॥ ॥ ८,२३.
॥ ॥ ५, ३.	६४.	॥ ॥ ३१,१४.
॥ ॥ ९,१०.	तापसानाम् सू०.१५,२८.	ताम्रक्षणोद्धर्तनलेपनादीन्
तर्पणे चि०.२१,३.	तापहान्यर्गधिपयंशिरोरुक्-	उ०.१६,६५.
तर्पयन्ति शा०.४,६४.	पीनसस्यसननासविष्य-	ताम्रचूडरसे चि०.११,३८.
तर्पयित्वा सू०.८,३७.	धाः चि०.२,२५.	ताम्रचूडसुराशालिवरत्यभ्यं-
तर्पयेन् चि०.८,१२४.	तापानुवृत्तो चि०.१४,४४.	गायगाहनम् सू०.४,२१.
॥ ॥ १२,३.	तापे क०.२,२३.	ताम्रचूडाल्यवकरणोमर्दिगि-
तर्पितम् चि०.१४,७२.	तापोपनाहोष्मद्वयभेदान्	रियातीकाः सू०.६,४४.
तर्पिता सू०.२३,१८.	सू०.३७,१.	ताम्रतातोदकंद्वायेः सू०.
तत् उ०.२७,२८.	ताप्यम् चि०.१६,१६.	३०,३५.
तत्प्रवृत्तज्ञापम् सू०.	ताप्यमरीचश्रीमोजकटुवा-	ताम्रनेत्रत्वम् उ०.१९,८.
२६,३२.	नतेः उ०.१३,२९.	ताम्रपयतम् उ०.१५,१३.
तत्तम् नि०.१५,४३	ताप्यसुवर्णयोः उ०.३५,	ताम्रपीतकक्षुतिः उ०.१९,
तत्तुलनामरुजया शा०.४,	५६.	६.
३.	ताप्यात् उ०.१३,४२.	ताम्रभाजनम् उ०.११,४०.
त-ये सू०.३,३६.	ताप्यादिजगुरो वापोमलाः	ताम्रम् नि०.१४,३८.

॥ उ०.१०,४.	ताम्रासितसितम् उ०.२९,	तालश्लेन सू०.७,३४.
॥ ॥ ११,३५.	१.	तालकलोपमः नि०.११,
॥ ॥ १३,४५.	ताम्री सू०.२३,१२.	२६-
॥ ॥ १४,३१.	॥ ॥ २६,१३.	तालम् सू०.६,१२०.
॥ ॥ १६,३४.	॥ उ०.९,२०.	तालमस्तकजंबूत्वक् प्रिया-
॥ ॥ ॥ ४१.	॥ ॥ १६,३५.	लैः चि०.३,८९.
ताम्ररजः सू०.७,२७.	॥ ॥ ॥ ४८.	तालयंत्रे सू०.२५,१०.
॥ उ०.१६,४२.	॥ ॥ १६,५५.	तालवृंतनलिनीदलानिलैः
॥ ॥ ॥ ५६.	॥ ॥ १९,७३.	चि०.७,८२.
ताम्ररजोन्वितैः उ०.९,	ताम्रैः उ०.१६,३४.	तालवृंतानि सू०.३,३९.
३२.	ताम्री उ०.२१,५८.	तालसस्यैः चि०.३,१५३.
ताम्रबली शा०.२,५४.	तारतम्यपरिकल्पनया सू०.	तालाभ्याम् सू०.२८,२३.
ताम्रश्याबलोहिता नि०.	१०,४४.	तालीसर्गुंदापुंड्राव्यष्टीका-
१६,९.	तारतम्यविकल्पनात् सू०.	शनतागुरुः सू०.२२,
ताम्रसंपुटे उ०.१६,३७.	१२,७५.	२१.
ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमू-	तारतम्यविकल्पात् नि०.	तालीसचूर्णवटकाः चि०.५,
तिः उ०.१६,७.	१६,५५.	४९.
ताम्रहस्ताप्रिषफः शा०.३,	तारुण्यमध्यवृद्धये उ०.३६,	तालीसपत्रचपलानतलोह-
९०.	३.	रसांजनेः उ०.१६,४०.
ताम्रहारिद्रहरितम् शा०.५,	तारुण्यलाघण्यगुणोदयस्थाः	तालीसपत्रचविनामरिचा-
७४.	उ०.३९,१६५.	नाम् चि०.१०,१६.
ताम्रा सू०.७,७.	तारुण्यलाघण्यम् उ०.३९,	तालीसपत्रम् चि०.५,५८.
॥ ॥ ८,१४.	१५०.	तालीसम् उ०.२६,५५.
॥ ॥ १०,५.	ताक्ष्यगौरिकतालीसैः उ०.	॥ चि०.४,५०.
॥ ॥ २८,९.	१३,८४.	तालीससारिवाभ्याम् उ०-
ताम्राः शा०.५,१०.	ताक्ष्यजम् उ०.३०,१४.	२,५०.
ताम्राच्छसिधाणकता उ०.	ताक्ष्यम् उ०.११,२४.	तालीसायम् चि०.७,८४.
२३,१५.	॥ ॥ १६,३.	तालु उ०.२,६.
ताम्रांतम् उ०.३१,२९.	॥ ॥ ४०,४९.	॥ ॥ ३,३१.
ताम्रयत्नपुसीसानि सू०.	॥ ॥ चि०.८,१०३.	तालुकंठकम् उ०.२,६३.
२९,५८.	ताक्ष्यशैलम् सू०.१५,४.	तालुकंठकात् उ०.२,६८.
ताम्रायोहपकांचनैः उ०.	॥ चि०.८,१०९.	तालुकंठम् शा०.१,८५.
१३,२०.	तालः शा०.६,४२.	तालुके उ०.२१,६४.
ताम्रायोहपहेमभिः उ०.	तालपत्राश्रगंधार्कवाकूची-	तालुगते उ०.२१,६४.
३९,१४१.	तिलसंधैः उ०.१७,४५.	॥ ॥ ५५.
ताम्रायभासाः नि०.१४,	तालपत्रिका चि०.११,२८	तालुगले नि०.५,२५
४८.	तालपत्री सू०.३०,२२	तालुगाम् शा०.३,२९.

तालुनि शा०.४,३४.	तिकका: चि०.३,३३.	तिकादय. सू०.१,१५.
तालुपाके उ०.२२,६१.	तिककै: सू०.२३,११.	तिकाम् चि०.१०,५६.
तालुपातः उ०.२,६४.	" चि०.३,२७.	" " १५,२२.
तालुपिटिका उ०.२१,६७.	" " " ३३.	तिकाविषाद्वयभरागिरिज-
उत्तुपिटिका: उ०.२१,३६.	" " १०,३३.	न्मताक्षर्यै: उ०.३९,७९.
तालुप्रदेशस्य उ०.२,६४.	तिकघृतै: चि०.१९,८९.	तिकावृषोशीरत्रायतीत्रिफ-
तालुमध्ये उ०.२१,३८.	तिकम् सू०.३,४२.	लामृता: चि०.१,६४.
" " " ३९.	" " ५,६०.	तिकास्य: उ०.२३,१७.
तालुमासे उ०.२,६३.	" " ६,७७.	तिकास्यत्वम् नि०.३,
" " २१,३६.	" " १०,३५.	२४.
तालुमूले उ०.२१,३७.	" " १७,१९.	तिकै: उ०.२२,५२.
तालुमूले उ०.१९,२३.	" शा०.३,१००.	" चि०.८,९९.
तालुगिरिसः उ०.२३,१४.	" उ०.११,२९.	तिकोत्तमस्य क०.१,२४.
तालुशोथः नि०.८,२२.	" चि०.१०,६७.	तिकोपसंहितम् चि०.३,
" उ०.२१,४१.	" " १२,१२.	२८.
" " ३५,१३.	" " १४,६२.	तिकोपणकंपायाणाम् सू०.
तालुशोथे उ०.२२,५३.	" " १७,३०.	९,२१.
तालुसंहति: उ०.२१,३८.	" " १८,९.	तिकोपयाकपायाल्परूपम-
तालुन् उ०.१,७.	" " १९,९०.	मितमोजनै: नि०.१,१४.
तालुवास्यम् उ०.२,६७.	तिकमधुरा सू०.५,५०.	तिकोष्णकटुसंसर्ग्या चि०.
तिककः सू०.१०,३९.	" " ६,१०७.	१४,७६.
" चि०.१,२१.	तिरकरसोपेतान् चि०.१,	तिकोष्णम् सू०.६,७९.
तिककटुकम् उ०.३९,१३२	७१.	तिका चि०.१,६०.
तिककटुम्लपटुणै: सू०.	तिकलघुघ्राहिदीपनै: चि०.	" " १०,४०.
२२,३.	१०,३३.	तित्तिरि: सू०.६,४३.
तिककम् उ०.६,४५.	तिकवक्रता उ०.२१,६१.	" " " ५६.
" चि० १,९२.	तिकशाकानि चि०.१६,	" चि०.२,२१.
" " १०,४४.	२५.	तित्तिरिर्कोचशरीर्यर्तक-
" " १३,२४.	तिकशीतम् चि०.१६,३४.	सजा: चि०.६,३६.
" " १५,७०.	तिकसंयुतम् चि०.३,७१.	तित्तिरिपत्राद्वयगोधालाव-
" " १९,४.	तिकसंयुने: सू०.११,३१.	र्षादिजला: सू०.७,४२.
तिकरत्रायको चि०.२,५.	तिका: सू०.६,९७.	तित्तिरिपतिमोजनम् चि०.
तिकरपायमधुरोपधे: सू०.	" नि०.३,१०.	३,१४९.
२२,२.	तिकाख्यम् चि०.१,१५५.	" " " ७,२६.
तिकरघ्राधितम् उ०.३९,	तिफान् चि०.१९,११.	तित्तिरिप्रभृतिपु ४०४,४७.
१३७.	तिकात्रार्थतीधन्यवासकम्	तित्तिरीर्कोचयतना: चि०.
" चि०.२२,१०	चि०.१३,१४.	१४,५८.

तिदुकत्रिकलारांधैः उ०. ३५,१०.	" " ३०,५. " उ०.१२,८.	तिलकल्कोदकम् सू०.२२, ५.
तिदुकम् उ०.३२,२२. " क०.६,२६. " चि०.१२,१२.	" " " १३. " " " १६. " " " २०.	तिलकव्यंगविप्लवः शा०.५ १२०. तिलकस्य उ०.३८,२९. तिलकालपम् चि०.२०, १५.
तिमिरप्रम् उ०.१३,५७. " " " ६६. तिमिरप्री उ०.१३,१७. तिमिरदर्शनम् सू०.११,१९ तिमिरप्रतिषेधम् उ०.१६, २०.	" " " २३. " " १३,५२. " " " ४८. " " " ६२. " " " ७८. " " " ८०.	तिलकालकान् उ०.३१,२५. " " ३२,१३. " " ३३,२३. तिलकालकेषु चि०.२०,१७. तिलकाधः चि०.१५,१२०. तिलचूर्णः सू०.१६,५०. तिलजालजे. चि०.१५,५६. तिलतैत्रिचूर्णभागो क०. २,१८०
तिमिरभ्रमयीसर्पस्वरसादान् चि०.२,५२.	तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषा- दधरोगिणः सू०.१७,२२.	तिलतेलपात्रम् उ०.३९, ७९.
तिमिरम् सू०.१०,११. " " १८,९. " वि०.६,१६. " " ८,२२. " उ०.१३,३. " " " ३१. " " " ७५.	तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहि- णीदत्तबलियु सू०.२१, ३. तिरश्वः सू०.८,३७. तिरस्कृतम् शा०.१,३. तियंकनुम् सू०.८,१२. तियंकस्थम् उ०.२६,२२. तियंकस्थे नि०.५,१५. तियंगीक्षणम् उ०.३,२२. तियंगूर्ध्वगाः शा०.५,३५. तियंगूर्ध्वम् उ०.३६,६. तियंगगतम् सू०.२८,१९. तियंगगाः नि०.१५,२०. तियंगनिगिण्डन् उ०.२८, १९. तिलः सू०.६,२१. " उ०.३९,५०.	तिलतेलम् उ०.१३,५६. " चि०.१९,८०. तिलदिग्धेन उ०.३०,६ तिलद्वाक्षाकल्कलिताम् क० ३,३०. तिलनालाताम् चि०.१५, ९५. तिलपिष्याकविरुतिः सू०. ६,३२. तिलपर्णिका सू०.६,७५. तिलपिष्याकक्राजिकैः चि- ६,७६. तिलपिष्टनिभम् चि०.१६, ५५. तिलपिष्टम् उ०.२७,३९. तिलपुष्पत्रिकंटकैः उ०.२५ ३१. तिलपुष्पफलाप्राणभूवाप्य- धनगर्भिते उ०.१५,६२.
तिमिररोगवन् उ०.१३,९५. तिमिरयुक्तजित् उ०.१३, ७२. तिमिराल्यः उ०.१२,५. तिमिराणी उ०.१३,५३. तिमिरानुरः उ०.१३,१९. तिमिरादीन् उ०.१२,२२. तिमिरांतकरम् उ०.१३,३२. तिमिरावहम् उ०.१३,५. " " " २२. तिमिरामयी उ०.१३,७७. तिमिरामक्रेदकाचकंडः उ०. १३,५५. तिमिरामरकराजीकडूका- चादिशामम् उ०.१३,२५. तिमिरी उ०.१३,१२. तिमिरे सू०.२३,२६.	तिलकल्कः सू०.३०,३५. " चि०.९,२५. तिलकल्कघृतसोद्वे. उ०. ३५,२०. तिलकल्काज्यमधुभिः सू०. २९,२६ तिलकल्केन सू०.७,५१.	

तिलप्रमाणसख्यानपर्णा नि० १४,४४	॥ चि० ५,८०	॥ ॥ ॥ १७३
तिलमजिष्टानागदतीशिला वृषे उ० ३०,३६	॥ ॥ ८,६२	॥ ॥ १७,१३
तिलामध्वाजे उ० ३०,३७	॥ ॥ ११२	तीक्ष्ण सू० १,८
तिलमासगुडप्रियमू उ० ४, ४२	॥ ॥ ९,६२	॥ ॥ ५,७७
तिलयष्टीमधुश्रुतम् उ० २२ १४	तिलानाम् सू० ३०,१२	॥ ॥ ६,१११
तिलव्रत उ० २७,५६	॥ उ० २४,२	॥ ॥ १०,१३
॥ ॥ ३९,८६	॥ ॥ २५,५४	॥ ॥ २१,२
तिलमीहिसमानि शा० ४, ६३	॥ चि० ९,९२	॥ ॥ ३०,१४
तिलसर्पपकीटज चि० १२, ११	॥ ॥ १४,१२१	॥ ॥ १२२
तिलसर्पपजम् चि० २२, ५८	तिलानम् चि० १७,४१	॥ शा० ३,७३
तिलसर्पपनिबजे चि० ३, ४३	तिलान्नमथमासेषु उ० ४, ३८	॥ ॥ १७४
तिलसर्पपिडे चि० २२, ३०	तिलापामार्गदलीपलाशय ः वसमय चि० ११,३१	॥ ॥ १७५
तिलसौराष्टीनिकुमारिष्टे धरे उ० ३०,३६	तिलामान् उ० ३१,२५	॥ मि० २,४६
तिला सू० २१,१५	तिलामसा उ० १६,३८	॥ क० ४,६७
॥ ॥ २२,१९	तिलन उ० ३९,८०	॥ ॥ ५,४५
॥ ॥ ३०,३८	तिले उ० १८,३८	तीक्ष्णकवलनस्यलेहान् चि० ६,७३
॥ उ० ७३	॥ ॥ २२,६५	तीक्ष्णगडपनावनम् उ० १६,१
॥ ॥ १४,२७	॥ ॥ ३९,१११	तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करशमी सूजनृणादिभिः उ० १९,१४
॥ ॥ २४,३९	॥ चि० ८,११८	तीक्ष्णतमम् उ० ३६,८१
॥ ॥ १४	॥ ॥ ९,२०	तीक्ष्णता सू० २३,२०
॥ ॥ ११	तिलैरहातसीबीजसर्पे चि० १४,८७	तीक्ष्णगृष्णाचमुस्त शा० ३, ९०
॥ ॥ २५,३१	तिलोद्वात्कनदुले शा० २ ११	तीक्ष्णतैलनस्याभ्यगान् उ० २२,७९
॥ चि० २२,३३	तिन्नीरुवूकतेलेन चि० १५, ५७	तीक्ष्णचाम् क० ४,६८
तिजाम् शा० २,१९	तिल्यवन चि० २१,३२	तीक्ष्णजान् उ० ३६,४३
॥ ॥ २९,३९	तिल्यरत्नरूतावापम् १,१७६	तीक्ष्णधूर्माजनघ्राणत्रया नाकबिलोक्तने सू० ४, १०
॥ उ० २७,३६	तिल्यवपत्तु चि० २१,३४	तीक्ष्णनावनम् चि० २१, २६
॥ ॥ ४०,२७	तिल्यकसिद्धम् चि० २१, १०	तीक्ष्णम् सू० ६,७७
	तिल्यकरय क० २,४०	॥ ॥ ११ ॥ ५९
	॥ चि० ३,१७१	

११	११	६,१०६	तीक्ष्णस्य सू० २३,१४	तीक्ष्ण सू० २१,१७
११	११	११४६	११ ११ ११५	११ ११ ३०२०
११	११	७,६२	तीक्ष्णा उ० २२,१०	तीक्ष्णेन उ० २६,५२
११	११	१३,१०	तीक्ष्णाद्यु सू० ३,२६	११ क० ३,१०
११	११	२३,१७	तीक्ष्णा नि० ७,२६	तीक्ष्णे सू० ३,१९
११	११	११९	११ उ० ३२,१९	११ ११ १९,३१
११	११	१२६	११ वि० ५,५३	११ ११ २०,७
११	११	१२९	११ ११ १५,५२	११ उ० २,१८
११	११	२९,१५	११ ११ २२,५७	११ ११ ७,१६
११	११	११२१	तीक्ष्णामे नि० ५,५६	११ ११ २०,१८
११	शा०	२,९	तीक्ष्णाम् उ० १०,२	११ ११ २२,४४
११	उ०	५,४८	तीक्ष्णाम् शा० २,३१	११ ११ ११४४
११	११	६,२०	तीक्ष्णामे उ० ८,२२	११ ११ ३०,२
११	११	९,३९	तीक्ष्णाजनम् सू० २३,२१	११ ११ ३६,३६
११	११	१८,४६	तीक्ष्णाजनाभितमे सू०	११ क० २,४४
११	११	२०,२०	२३,२९	११ ११ ४,६८
११	११	३६,७३	तीक्ष्णाजने उ० ११,५८	११ वि० ३,४२
११	११	७,६	तीक्ष्णाद्य नि० ६,२	११ ११ ६,५६
११	११	११६६	तीक्ष्णादिभि नि० ६,३	११ ११ १०,४५
११	वि०	१,१७६	११ वि० ७,४	११ ११ १६,५
११	११	५,४५	तीक्ष्णाया सू० १२,२०	११ ११ ११३५
११	११	७,११०	तीक्ष्णायै उ० ३५८	११ ११ २१,३१
११	११	१२,३९	तीक्ष्णाधोभागयुक्तं वि०	तीक्ष्णापनाक्षानात्रपनश-
११	११	१५,१००	११,५७	खपदांकने सू० २८,४६
तीक्ष्णमयदिबान्धप्रपुरावा-	तीक्ष्णानू उ० ३३,३			तीक्ष्णोष्ण सू० ६,१४९
तानू सू० ३,५५	तीक्ष्णानि सू० २११८			तीक्ष्णोष्णकटुका सू० १९,
तीक्ष्णमध्यावरस्त्रेन उ०	११ उ० ३९,८१			५९
३७,५५	११ वि० १५,१०२			तीक्ष्णोष्णकटुके सू० १८,
तीक्ष्णमूलविशेषेण उ० ७६,	तीक्ष्णामि सू० १८,५५			२१
५९	११ नि० ३,३०			तीक्ष्णोष्णकटुमोजनम्
तीक्ष्णलाहृत्य वि० १२,	तीक्ष्णाम् उ० २,५			वि० ११,९
३१	११ वि० १४,१२६			तीक्ष्णोष्णम् सू० ७१८
तीक्ष्णविकापिणी क० २,	तीक्ष्णालेऽत्किष्टम् वि०			११ ११ ११६२
४९	१९,५४			११ ११ ११७८
तीक्ष्णवृक्षानू सू० १५,४५	तीक्ष्णायुक्तानि वात् क० २,			११ ११ ६,१४२
तीक्ष्णमहैनमध्यपु सू० २१,	५			११ ११ ११५८
८	तीक्ष्णासिहो उ० २१,५			११ ११ १७,१८

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदम् उ० ३५,७	तीक्ष्णरूजा उ० ३८,१६	तुल्यम् उ० १३,२८
तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मास्तम् नि० ६,१	तीक्ष्णरूजान्विता नि० १७, ५५	" " " ३३
तीक्ष्णोष्णरूक्षान्तरम् सू० २९,४१	तीक्ष्णरूजि चि० १,१८	" " ३२,३२
तीक्ष्णोष्णवर्जम् चि० ९, ५४	तीक्ष्णवर्गम् नि० २,७	" " ३९,१२७
तीक्ष्णाप्यायो चि० ७,९	तीक्ष्णवदनम् उ० १०,१०	" " २०,१६
तीक्ष्णाप्येन चि० ७,४	" चि० १४,१	तुल्यवष्टिमर्षेक उ० १३, ४३
तीक्ष्णोष्णे उ० २२,४५	तीक्ष्णव्यथ सू० २९,४४	तुल्यरोधकणाश्रैष्टापतगण्टु घषणम् उ० २२,१५
" " " ५२	" नि० ९,२५	तुल्यस्य सू० १०,४७
तीक्ष्णेन उ० ३९,११६	तीक्ष्णव्यथम् उ० २६,६	" " " ४९
तीक्ष्णतशास्त्रार्थ सू० १, २७	तीक्ष्णानि ५,५७	तुल्यार्धपलम् उ० १३ ४२
तीक्ष्णे उ० ६,७८	" " ७,४८	तुल्येन सू० ३०,४७
तीक्ष्ण शा० ५,१०२	" " १५,३६	तुल्येन सू० २९,४२
" " ६,१५	" उ० ३३,८	तुल्यते नि० ७,३९
तीक्ष्णरपरतीतस्य चि० १, ४३	तीक्ष्ण शा० ४,६५	" " ११,४३
तीक्ष्णरूपरसमूहक उ० २१,५०	" नि० १५,१०	" " १६,३७
तीक्ष्णदाहक नि० १४,२९	तीक्ष्णान् सू० ८,११	" उ० ३६,१८
तीक्ष्णदाहरणान्वर नि० ११,१०	तीक्ष्णाम् उ० १४,३	" " ३७,७
तीक्ष्णदाहकजातगमलापज्वर तृक्ष्णमा उ० २३,१६	" " १५,६	तुल्यमानेन नि० ३,३०
तीक्ष्णम् शा० ५,३७	" " १६,३५	तुल्यसहया उ० २६,२४
" नि० १५,१२	" " १७,१४	तुल्यम् सू० ६,८८
तीक्ष्णम् उ० २१,२४	तीक्ष्णार्ति सू० ८,१८	तुल्यरूधान्वयन्यम् चि० १९ ६५
तीक्ष्णगाम्मानम् नि० ९, २८	तीक्ष्णतस्य नि० १४,२३	तुल्यरूप्यमयाहिगुणोष्णरम् चि० २१,३५
तीक्ष्णगज्यराम् नि० १३, ५८	तीक्ष्णेष उ० ३९,१०८	तुल्यवजाजीधनिशान्वय मध्ये चि० ८,५०
तीक्ष्णद्राह नि० ११,४८	तुल्यगातीरिष्टसपदनमैरिक्ते सू० ३०,५१	तुल्यवीकोशातकेषु ष० १,२३
तीक्ष्णम् नि० ११,६१	तुल्यगातीरी सू० १०,२४	तुल्यवीविशात्तास्तुवाशमीवि स्वकपिःधका उ० ३, ६०
तीक्ष्णजम् उ० ११,३६	तुल्यगाया उ० ४०,१९	तुल्यवीन्यरसभाविते ष० १, ३२
	तुल्यगुहम् शा० ६,६२	तुल्यव्या ष० १,३४
	तुल्यगाहतम् उ० ३६,११	तुल्यव्या उ० ३९,१८
	तुल्यगैरिका उ० २१, ४७	
	तुल्यगै उ० ७,३३	
	तुल्यगवम् सू० १५,२३	
	तुल्यगस्य उ० १६,४८	
	तुल्यगैरिकाभिलाषनोष्ण तरमानो उ० ३४,४	

तुलाकाधे चि०.२१,६४.	॥ ॥ २१,६७.	तुषोदरम् चि०.८,८५,
तुलापलशतम् क०.६,२८.	तुल्यमन.शया उ०.४०,	तुष्टम् उ०.४,२२.
तुलाम् उ०.१३,२.	४०.	तुष्टिः उ०.४०,१.
॥ ॥ २२,९०.	तुन्यमहिषारूपमाक्षिकम्	॥ चि०.८,४३.
॥ चि०.८,१०४.	उ०.२८,४२.	तुष्टिपुष्टिदम् सू०.५
॥ ॥ १४५.	तुल्यया चि०.१५,९४.	६२.
॥ १२,३३.	तुल्यरात्रिदिवानाम् उ०.	तुष्टिपुष्टिमलोदयः सू०.११,
॥ १४,२२.	१३,९७.	४१.
॥ २१,६६.	तुल्यरूपत्वम् नि०,३२.	तूनी नि०.११,६१.
तुलारजः चि०.३,९६.	तुल्यखुगकंदुग्धम् चि०.	तून्व्यो चि०.१५,७३.
तुलार्धम् उ०.४०,२२.	१९,८२.	तूर्णकः सू०.६,१.
॥ चि०.३,७.	तुल्यहेत्वाया चि०.४,१.	तूर्णम् सू०.१२,६२.
तुलार्धेन उ०.२०,६.	तुन्या सू०.९,७६	॥ उ०.३६,२९.
तुले उ०.२२,९०.	॥ नि०.१०,३२,	तूलसंतानराषीसक्रापुष्क
॥ चि०.८,६६.	॥ उ०.४०,६६.	जम् सू०.२९,५८.
तुल्यः सू०.२५,३२.	तुल्यांशम् चि०.३,१२०.	तूष्णम् सू०.५,२६.
॥ शा०.५,८१.	तुल्याः शा०.३,१०३.	तूट् शा०.१,३६.
॥ नि०.१२,३४.	॥ चि०.१९,३४.	॥ नि०.२,१७.
तुल्यकक्षान् चि०.१,१४७.	तुल्याधिकैः सू०.१२,७५.	॥ ॥ ८,२०.
तुल्यता उ०.४०,११.	तुल्यानि सू०.२५,४.	॥ ॥ ११,१३.
तुल्यदिनानि शा०.२,१२.	तुल्याम् चि०.३,१४९.	॥ ॥ १२,१६.
तुल्यदृष्यादिवर्धिताः नि०.	तुल्यासु चि०.६,८.	॥ उ०.७,८.
२,५८.	तुल्याद्वैकरसम् चि०.१५,	॥ ॥ ३७,५३.
तुल्यदोषे चि०.७,१.	४१.	॥ चि०.१,३.
तुल्यपयः चि०.५,२२.	तुल्ये सू०.१२,२७.	तूत्काशंपौष्पध्रशम्बोतो-
॥ ॥ १४,८०.	तुल्यैः उ०.५,१८.	धमलपहात् सू०.१०,
तुल्यपयस्केन उ०.१३,११.	तुल्यो उ०.१३,३६.	२२.
तुल्यप्रमाणम् उ०.३९,७७.	तुल्यरकाः उ०.३९,८४.	तूत्कासदाहमुर्द्यायाः चि०.
तुल्यफल सू०.९,२२.	तुल्यरास्थीनि चि०.१९,५३.	१०,८३.
तुल्यम् उ०.१३,३६.	तुल्यरिका उ०.३२,३१.	तूत्कासवमिरुत् उ०.२१,
॥ ॥ १४,३२.	तुल्यरी चि०.१९,३५.	३८.
॥ चि०.१,८७.	तुल्यकेशम् उ०.३,५७.	तूत्कृशविषयीसपांन् सू०.
॥ ॥ ४,२.	तुल्यम् नि०.५,५५.	१०,१४.
॥ ॥ ४५.	तुल्यासुधान्याम्लपुते चि०.	तूत्कादर्शसजित् सू० ६,
॥ ॥ ७,५१.	१४,१६.	१२३.
॥ ॥ १४,८०.	तुल्यारक्षारसोहित्यदधिते-	तूत्कादर्शस्पीडिते चि० १,
॥ ॥ १६,३४.	यमानपान् सू० ३,५४	३५

तृच्छर्यतीसारमेहमद फफ च्छिद घृ० ६,३५	तृणच्छिन्म उ० २,३५	तृणमोहज्वरदाहवान् नि० ११,७
तृस्वरापहम् वि० १,१६	तृणधान्यम् सू० ६,१०	तृणमाहधमाम्लाद्दारदाहय त सू० ८,२६
तृप्रथम उ० ३९,१२५	तृणधान्यानि शा० २,८	तृतीय सू० १९,५०
तृशूलतम् सू० ५,२२	॥ वि० १२,११	तृतीयफन्तुधरो नि० २, ७७
तृश्लष्मविपहिष्मास्रपित्त- नू सू० ७,५१	तृणपचैन्त्या क० ५, १२	तृतीयके सू० २७,१३
तृश्लेदमुच्छासितिच्छा नि० १३,११	तृणमालाविमूषणम् उ० ५, ३३	॥ नि० २,७२
तृश्लोचकात् उ० २५,३५	तृणान् वि० ७,६२	तृतीयपटलच्छेदात् उ० १०, २५
तृश्लफकुटिरुजा उ० २, ६५	तृणविमषणान् उ० ५,३७	तृतीयपटलाश्रिते उ० १२, ६
तृश्लोका नि० ५,२९	तृणज्ञानितपातुमि उ० २६,५५	तृतीयम् क० २,३८
तृश्लानिदापसोपध सू० ६,२६	तृणारयपचकक्रथे वि० १५,६२	॥ ॥ ३,५
तृश्ल्वरदाहस्त उ० २९, २९	तृणारयम् सू० ६,१६९	तृतीयादिदिनेषु उ० ११, २१
तृश्ल्वरताशनम् वि० १,१०९	॥ वि० ३,२६	तृता सू० ७,७२
तृश्लदाहमाहान् उ० ३,६६	॥ ॥ ११,६	॥ क० १,१८
तृश्लदाहमाहपु वि० १७, २०	तृणानि शा० ५,११८	तृमम् उ० २,३२
तृश्लदाहरागतमोहवेपथत मकज्वरे क० ५ ३३	तृणोलपम् सू० २९,१३	॥ ॥ ६,५६
तृश्लमृगम् नि० २,९	तृणानुपम उ० ३७,८१	तृमि शा० १,३६
तृश्लमदाहान् वि० ३, १२३	॥ वि० ८,५२	॥ ॥ २,१७
तृश्लमन्वास्तमाहृष्माभि शा० ५,५०	तृणान् वि० ६,७६	॥ ॥ ५० ३९
तृश्लमधुश्यातनासविषयि- का नि० १५,८	तृणमुट्टिषयासितारस्वरदेय विषयता उ० ३,१२	तृमिपुत्रासन उ० ११,३८
तृश्लान् वि० ९,५५	तृणमूत्रामयवातजिन् सू० १५,१३	तृमिम् सू० ८,५१
तृश्लदाहवान् वि० ७,२२	तृणमूत्राज्ज्वलागविता सूक्ष्मफामता वि० १३,१३	तृमिमदनाम्यजनादिस्म उ० २६,५७
तृणतगादिनाम् सू० ८, ३९	तृणमूत्राचरणाहपात् उ० ३५,५२	तृमियन् सू० २५,२०
तृणोमपाद्ये सू० १८, ३०	तृणमूत्रातापदाहवत नि० ५,३५	तमे सू० २५,११
	तृणमूत्रावजगाभीयम् यर सू० ३०,५६	॥ वि० ७,३३
	तृणमूत्रान्दाहवान् नि० ८,८	तृया उ० २९ ३०
		तृयावामासवायण वि० २,८
		तृयावामानुपट्टमा वि० ५,३
		तृयन् वि० ६,१३२

नृवृत्तया चि० ३,९१	नृष्णा नि० ५,४८	॥ ॥ ९,३८
॥ ॥ ३,१७१	नृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेद क्षतक्षयान् सू० ६,	नृष्णावान् नि० १३,
नृवृत्ता चि० २,९	११५	१७
॥ ॥ ३,४६	नृष्णागुदस्तुतिरजायुतम्	नृष्णावीसपवान् चि० १८,
नृवृत्समसिता चि० २,१०	नि० १२,३८	६
नृपत् नि० ४,७,	नृष्णागृहीतक्षामास्त उ०	नृष्णाशोषमदध्रमान् शा०
॥ क० ३,६	३,३२	४,६५
नृपान्वित उ० ७,१३	नृष्णाग्री सू० ६,२८	नृष्णाश्रमक्लमच्छदि सू०
नृपि उ० ४०,४८	नृष्णाछादिपरोदाहज्वरग्रीम्	६,१३७
॥ चि० ६,७७	चि० १३४	नृष्णासू चि० ६,५८
॥ ॥ ७,२८	नृष्णाज्वरघ्राणपिटिकास	नृष्णास्यपाकत्तू सू० २,
नृपित चि० ६,७९	मयधमा उ० १९५	४
॥ ॥ १०,८७	नृष्णातियोगात् नि० १३,	नृष्णास्त्रपित्तगुल्मोदरादय
॥ ॥ १५,८३	३६	नि० ७,५१
नृष्णक् चि० १,११	नृष्णातिसारिणम् शा० ५,	नृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषा
नृष्णया शा० ५,१०४	९८	णि सू० ५,१६
नृष्णा सू० २,१२	नृष्णात्रिनेपहा सू० ६,३	तेज सू० ११,३७
॥ ॥ १८,४१	नृष्णाधिक्यम् सू० १४,	॥ शा० १,३
॥ शा० ३,२३	२९	॥ ॥ ४,६५
॥ ॥ ५,२८	नृष्णापित्तातिलहरम् सू०,	॥ उ० १२,३१
॥ ॥ ७८	५,१९	॥ ॥ १३,६०
॥ ॥ १०९	नृष्णाम् सू० १०,१९	॥ चि० १,८४
॥ नि० २,२६	॥ शा० ५,१०७	॥ ॥ ७,५५
॥ ॥ ३७	॥ चि० १,११	तेजसू सू० ३,४४
॥ ॥ २,५५	॥ ॥ ६,१५	तेजसू सू० २३,२०
॥ ॥ ३,२५	॥ ॥ ७,३१	तेजसा चि० १,८४
॥ ॥ ५,४१	नृष्णामलक नि०,१०,	तेजसि चि० ७,२९
॥ ॥ १४५	२३	तेजसि शा० ५,३१
॥ ॥ ६,१६१	नृष्णामर्छामदानस्य क० ३,	तेजामयम् सू० २,५१
॥ ॥ ११,२०	३४	तेजामयतीमरिचयसकदी
॥ ॥ १३,५९	नृष्णामूर्छोदय उ० ३८,	स्यसामिरोहिण्यस्त्रर
॥ ॥ १६,३१	११	पचाकणमूत्रयुक्ते चि०
॥ उ० ३,२२	नृष्णाया सू० ४,१२	२१,५८
॥ ॥ ३६,२४	नृष्णायाम चि० ६,६६	तेजोययमया चि० ४,
॥ चि० १,१०४	॥ ॥ ७,२५	४८
॥ ॥ ६८३	नृष्णात चि० १,३३	नृष्णान् सू० १,१७
		१ क० ७,१३

तेजसगणोदपात् सू० १२, १०	तेलप्लाताकम् सू० २७,४४	तेलाक चि० ११,४९
तेजसी शा० ५,४९	तेलघ्नम् चि० ३५४	तेलाज्यधात्रीरसत्त चि० ३,१३६
तेदुकेन चि० १४,११७	तेलमदने उ० २५,५८	तेलाज्यमाक्षिके चि० १९, ३५
तेमिषविहित उ० १३, ८३	तेलमयकुलुत्थाम्लवर्ज्य उ० ३६,८७	तेलाढकम् क० ४,५६
तेमिधामस्रावपैच्छिल्यपै ल्यम् उ० १३,३५	तेलमधुप्लुतम् चि० ५,४४	" चि० २१,६८
तेलकृतम् चि० १५,१२०	तेलमापातराहारा शा० १, ३३	" " " ७२
तेलगामुद्भूतदधिमडाम्लकां- निसम् क० ४,२४	तेलयुक्तं चि० २०,१०	" " " २२,४१.
तेलघतक्षीरदाधिमज्जवसा- सथे शा० ५,८१	तेलयुत क० ४,९	तेलादय चि० ३,२४
तेलघृतक्षीरे क० ४,६०	तेलज्यणाम्बकम् क० ३,८	तेलानि उ० ३०,०९
तेलघृतान् उ० ०९,३६	तेलज्युनम् उ० ७,३४	" चि० ५,६९
तेलघृणने सू० २७,३४	तेलवसादधिघृताप्लुतम् चि० १४,१०४	" " " ८,२७
तेलघ्राण्याम् चि० २१,३८	तेलवारिणी सू० २८,४०	तेलाभश्वयधुक्कदी उ० २१, ९
तेलपक्वम् चि० १७,९६	तेलविमिश्रितम् चि० २१, ५५	तेलाभ्यग उ० ३७,२०
तेलपक्वकितम् शा० ६,४	तेलविमिश्रिते चि० २२, २५	तेलाभ्यगामिसवनम् उ० ३९,८३
तेलपयोधृते चि० ८,१२५	तेलविर्जितान् चि० १०, ८८	तेलाभ्याम् क० ५,१३
तेलपर चि० ९,४७	तेलसयुतम् उ० २४,०३	तेलाभ्यस्तयुता उ० ३४, ६०
तेलपरिप्लुता उ० २७,६३	तेलसर्पिवराहक्षयसा चि० ११,३	तेले सू० ७,८
तेलपात्रम् क० ५,५१	तेलसर्पिषामज्जक्षीरमासि रसे उ० ३९,११९	तेलन सू० २७,०७
" चि० २१,६७	तेलसर्पिषाम् उ० १३,८८	" शा० १,२१
तेलपादम् चि० ९,७१	" चि० ८,१७	" " " ६१
तेलपूर्णावाम् उ० २६,७७	तेलसर्पिषा चि० १४,१२२	" " " ९१
तेलप्रभाननम् शा० ५,७९	तेलसिक्तान् उ० १८,५	" उ० १,३६
तेलप्रसन्नासोद्भूतसर्पिषाम् क० ४,२२	तेलसिन्धानाम् उ० १८,२	" " " १६,२८
तेलप्रस्थम् उ० २,१४	तेलसिन्धानम् चि० १९, ६८	" " " १८,४७
" " " ७,३७	तेलाकम् चि० १९,६६	" " " २२,१२
" " " १३,५१	तेलाका उ० २४,३१	" " " २७,३३
" " " २२,८६	तेलाजान उ० १८,१३	" " " ४७
" " " ८९		" " " २६,२०
" " " ३४,७३		" " " २७
" चि० ९,४४		" " " ३९,६७
" " २१,६४		" " " ८०
		" " " १७८

॥ ॥ ॥ १६४	तोदभद्रकरणभजनम् नि०	तोद्यवाहिषु नि० ५,५२
॥ वि० १,१५९	१५,१५	तोयराश उ० ९,६
॥ ॥ ३,१४	तोदभेदाख्य उ० २५,७	तोयस्य उ० ५,३८
॥ ॥ ८,१६	तोदवैषण्यरूक्षता नि०	॥ क० ४,५६
॥ ॥ ९,११९	१४,३३	तोयामिपूज्यमध्येन सू० २,
॥ ॥ १५,११५	तोदस्फुरणभेदनम् उ० १५ ^६	४३
॥ ॥ १८,२४	१	तोयोढके वि० १४,८०
॥ ॥ १९,७३	तोदहिष्माकासांश्रुकूजनम्	तोयान् सू० १९,८४
॥ ॥ २०,८	उ० ३५,१४	तोयाशयान् शा० ३,१०२
तेले उ० ३०,३७	तोदाढ्य उ० २१,५४	तोय सू० ५,२०
॥ वि० ३,९१	॥ ॥ ०७,६४	॥ उ० २,४२
॥ ॥ ८,१३५	तोदाढ्यम् नि० १४,१४	॥ ॥ २७,३६
॥ ॥ १२,२	तोदादिबाहुल्यम् उ० १०,	॥ ॥ ३९,१३५
॥ ॥ १४,१	२४	॥ क० ४,१७
॥ ॥ १५,११३	तोदायान् नि० १५,११	॥ वि० ३,१३५
॥ ॥ १९,८९	तोदाश्रुतागवन् उ० १०,२२	॥ ॥ ९,५
॥ ॥ २१,४६	तोद सू० २६,४३	॥ ॥ १२,२१
तेलान्मिश्रं वि० १५,	तोयनेवलम् वि० २,४७	॥ ॥ २२,२१
९०	तोयसीरिस्तैलानाम् सू०	तोयन उ० २२,८४
तैल्यक्रमं वि० १,९१	५,८२	॥ क० १,४५
॥ ॥ ६,११	तोयपटे उ० २२,८८	॥ ॥ ४,१३
॥ ॥ ११,४१	तोयजा शा० ५,४८	॥ वि० ११,८
॥ ॥ १४,६५	तोयतडुन्मू शा० ०,५६	॥ ॥ १४,५०
॥ ॥ १५,३८	तोयद शा० ३,६९	तायै उ० ३८,१९
तैल्यकेन वि० १०,२४	तोयदान् शा० ३,१०२	॥ वि० ५,८२
॥ ॥ १३,२४	तोयद्वेणद्वये वि० ५,२५	॥ ॥ १४,३७
॥ ॥ १५,५४	तोयदाणे वि० ८,१५३	तोयान्मिश्रम् वि० ७,८४
तोद सू० ११,२०	तोयपुण्ड्रतिस्पर्शाशब्दमस्तौ	तोयारम् वि० १९,१२
॥ नि० २,१३	भवपदु नि० १२,३९	तोयारम्भरे सू० १६,२३
॥ ॥ ७,५८	तोयम् सू० १,१८	त्यरुद्रवत्वम् सू० १२,११
॥ ॥ ८,५	॥ शा० ५,१५	त्यरुम् सू० ७,४८
॥ ॥ १०,२३	॥ उ० ०,६१	त्यक्ता उ० २८,२८
॥ ॥ १४,११	॥ ॥ ३०,२	त्यक्तामिदीपनम् वि० ९
॥ ॥ १६,१४	॥ वि० १,१६	१०३
॥ वि० ७,१११	॥ ॥ ११,३५	त्याग सू० २,७५
तोदभद्रकूरकुण्डान्विता	तायमदागरअहपीतानाम्	॥ ॥ ४,३३
उ० २१,१३	सू० २०,११	॥ शा० ७,६५

स्यागशोऽनात् सू०.३,५९.	कणचन्दनेः चि०.१९,४.	त्रिषट्कुमिसिपट्याकुष्टमु-
स्याज्यः सू०.३,५८.	प्रायतीसर्दिषा चि०.१३,	स्वापरांगरुमिपिपुद्दह-
अपाम् चि०.१९,६९.	२४.	मैलाचूर्णाकीर्णवितेहः
अपुसकुटजम् सू०.१५,१.	प्रायंत्याः चि०.१८,३.	चि०.८,१५४.
अपुसचीनायविर्भटम् सू०.	प्रायमाणम् चि०.१,१००.	त्रिकटुत्रिपटुम्रैष्टादंत्यरु-
६,८६.	प्रायमाणया चि०.२,४३.	कारिचिप्रकम् चि०.८,
अपुसम् सू०.६,८७.	" " १८,९.	१४०.
अपुसादीनाम् चि०.११,	प्रायमाणा उ०.६,३५.	त्रिकटुत्रिपटुपैतैः चि०.१४,
२४.	" चि०.१,६७.	२०.
अपुतैः चि०.११,७.	" " ९,६९.	त्रिकटुत्रिवृतादतीचिप्रकैः
अयस्त्रिशन् सू०.१५,४६.	" " १९,२८.	चि०.१७,९.
" शा०.४,५३.	प्रायमाणाम् चि०.५,१७.	त्रिकटुना चि०.३,५८.
अयाणाम् नि०.१,१४.	" " १९,३.	त्रिकटुत्तमातिनारुणराज्यं-
" चि०.९,१२२.	प्रायमाणाया चि०.१३,	मासिकसितोपला चि०.
अये शा०.४,३४.	१३.	१९,४३.
" नि०.२,४३.	" " १४,६७.	त्रिकंठकनिशारीधसोमय-
अयोदश' सू० १२,७५,	प्रातः नि०.१५,३५.	स्ववचानुनेः चि०.१२,
" शा०.३,४१.	" उ०.३,१६.	१७.
" उ०.२१,६५.	" " ३५,११.	त्रिकंठकम् उ०.४०,१४.
अयोविशतिः शा० ४,४१.	प्रासनम् सू०.१३,२.	त्रिकट्वा चि०.११,२२.
अयोविशतिम् उ०.३३,४	प्रासयेत् उ०.१,४२.	त्रिकंठकार्येण चि०.१२,
अस्तः सू०.७,१२.	प्रासविक्षेपभीशुचः चि०.४,	२.
अस्तम् शा०.६,२.	५२.	त्रिकष्टकटिपहे चि०.१,
" उ०.१,४२.	प्रासितस्य सू०.२८,२६.	११६.
अस्त्राकृष्टम् उ०.४,३१.	त्रि.व्रतम् उ०.१६,३९.	त्रिकम् नि०.१४,१०.
अस्त्रालोहितलोचनम् उ०.	त्रि प्रकाराणाम् उ०.३७,	त्रिकस्य सू०.१२,१५.
४,३९.	२२.	" नि०.२,७१.
अस्यन् उ०.३,७.	त्रिकषहः नि०.६,१६.	त्रिकाः सू०.१०,४३.
अस्यंतम् उ०.४,२१.	त्रिकटु उ०.३५,२४.	त्रिकालम् उ०.१,१२.
अस्येत् उ०.३८,१५.	त्रिकटुकदलकुंजकुमपंधिकला	त्रिकूर्चके सू०.२६,९.
अयतिर्भैरंडयवात् क० ४,	रसिही-निशादारुसिद्धा-	त्रिक सू०.१०,४१.
५.	अंशुगामिश्राकाह्वयैः	त्रिकोशम् सू०.२१,७.
अपंती सू०.१०,२८.	उ० ५,१९.	त्रिगर्भान् उ०.३९,६.
अपतीत्रिकलानिचकटुका-	त्रिकटुकम् सू० ६,१६२.	त्रिगुणधात्रीकलसमन्वि-
मधुकम् चि०.१३,११.	" उ०.३५,२२.	तम् उ०.३९,१५.
अप्यंतीम् चि० १५,२२.	" चि० १४,३५	त्रिगुणम् उ०.३९,१६५.
अप्यतीमुक्तभूनिचकटिग-	" " १७,१५	" चि० १४,३९.

त्रिगुणरसोनरसम् चि०. १२,३९.	त्रिदोषप्रम् सू०.६,७१. त्रिदोषजः उ०.३३,१५.	त्रिपादि सू०.१५,९. त्रिपुटकः उ०.२५,१४.
त्रिगुणित् उ०.३९,७०. " चि०.५,८०.	त्रिदोषजननम् सू०.५,९५. त्रिदोषजम् नि०.१६,१७.	त्रिपुटम् सू०.२८,१७. त्रिममाण. सू०.२२,१५
त्रिगुणोरुत्थ नि०.११,२९. त्रिगुणे उ०.५,४०. " " ३९,९२. " चि०.९,३९.	त्रिदोषजित् सू०.१२,९. " " १९,६७. " चि०.८,१३२.	त्रिमस्ये चि०.८,१२६. त्रिफलम् उ०.३८,३५. " क०.४,७, त्रिकला सू०. ६,१५७.
त्रिगुणेन उ०.३९,४७. " चि०.८,७४. " " १०,१७.	त्रिदोषनुत् सू०.६,१४२. त्रिदोषम् सू०.२७,४१. " शा०.१,१२. " चि०.२,३. " " ९,९०, " " १७,१८.	" उ०.१३,९८. " " १६,२३. " " १२४. " " २४,४२. " " २८,४०, " " ३४,६. " " ३९,४३. " " ४६. " " ४०,५०. " " ५६. " चि०.१,६७. " " २,९. " " ७,१०५. " " ८,२५. " " १३,१६. " " १९,८. " " " ५०.
त्रिगुणोः चि०.९,१११. त्रिचतुरः चि०.१,१५२. त्रिचतुरान् सू०.१९,८१. त्रिचतुरैः सू०.१९,३५. त्रिच्छिदा सू०.२५,१४. त्रिजातकम् सू०.६,१५८. " चि०.१६,२५. " " १७,१५.	त्रिदोषमर्यादा नि०.२,६३. त्रिदोषमलिने उ०.२,२०. त्रिदोषरक्तसृक्तः उ०.१२, २७. त्रिदोषाणि नि०.७,५३. त्रिदोषे चि०.१५,७७. त्रिदोषेषु नि०.१४,७. त्रिदोषोत्थे उ०.१३,८३. त्रिधातुद्रयसंश्रयम् नि०. १४,३७.	त्रिकलाकांक्षीसाश्रजंब्य- स्थिधातुकी उ०.३४, ५५. त्रिकलाकोलतकारीकाथद- धा चि०.१,१५५. त्रिकलाकाधर्पितेन उ० ११, ४३ त्रिकलासौद्रकासीससंधवेः उ०.११,७. त्रिकलाचूर्णसपुतान् उ०. १३,१८ त्रिकलात्रिकटुद्विकटकारि-
त्रिजातत्रिकटुपंधिकदाडि- मात्रभेदम् चि०.८, १४६. त्रिजातधान्यमरिचम् चि०. ३,११४. त्रिजातम् चि०.३,८०. त्रिजातान् चि०.३,१३८. " " ५,३१. त्रिदिनम् चि०.२०,४. त्रिदिनोपिता उ०.२४,४३. त्रिदोषः सू०.६,९. त्रिदोषरुत् सू०.५,१२. " " " १८. " " " ६,६५. " " " १०२. त्रिदोषकोपने नि०.१२, २०. त्रिदोषप्रः सू०.६,६.	त्रिपंचरात्रेण उ० ३९,१६२. त्रिपटुव्योपाहिग्याम्लपेतसम् चि०.८,३४ त्रिपर्ययम् सू०.२१,९ त्रिपर्वाण उ०.३७,९. त्रिपलम् चि०.३,१३८. " " ५,३१. " " १०,५८. " " १५,५. त्रिपलसंयुक्तम् चि०.१६, २६. त्रिपलिकान् उ० ४०,१५. त्रिपलिकाम् सू०.१९,४४ त्रिपलैः उ०,२४,४७.	

कटुकाकुभनिकुभाजपृष्ठे	" " १६,२३	त्रिवर्गशून्यम् सू० २ २९
चि० १९,१९	" " १८,२९	त्रिवर्गान् चि० ७,९०
त्रिकलानीतिनीत्रिवृत्तादि	" " २२,१५	त्रिवर्गाम् फ० २,२२
मि उ० ३७,७७	त्रिकलाव्योपपत्रैलात्वपूरी	त्रिविधे सू० ८,२१
त्रिकलापचमूलानाम् उ०	रीयित्रकम् चि० २२,	त्रिवृष्णम् चि० १८,३
१३,२९	१६	त्रिवृत्तु उ० ९,१७
त्रिकलापद्यकोशीरसमगाक्	त्रिकलाव्योपपित्तद्रव्यवक्ष्णा	" फ० २,१
रवीरम् चि० १८,१२	रफणिज्जये उ० ७,३१	" " " ३
त्रिकलापल्लव्ववान् उ०	त्रिकलाव्योपम चि० ३,	" " " १०
१३,११	१७०	" " " २१
त्रिकलापाठामृद्विकाजाति	त्रिकलाश्यामात्रिवृत्पिप्प	" चि० ६,१०
पहवा उ० २२,७४	लीकेतरे चि० १,९८	त्रिवृत् सू० १६,४
त्रिकलापिचुमदत्वङ्मधुकम्	त्रिकलाष्टपत्म् उ० १३,	" चि० १५,८२
चि० १,८८	१०	त्रिवृत्तम् चि० १७,२७
त्रिकल्पिष्पलीपथ्यागुगु	त्रिकलेः तमद्रव्यत्वचम्	त्रिवृत्तया फ० २,१२
ल्यादिविपाचितान् सू०	उ० ११,२५	त्रिवृत्ता सू० १५,३
१६,२२	त्रिविन्वे चि० २१,३३	" " १९,५६
त्रिकलायदरीप्रसवकृष्णथ	त्रिभागत्रिकलाचूर्णम् फ०	" उ० २०,१६
परिपचितम् उ० २,७२	१,११	" फ० २,२३
त्रिकलाम् सू० ८,२३	त्रिभागमुविरा सू० २६,	" " " २६
" " १२,२२	२६	त्रिवृत्ताचूर्णम् चि० २२,३२
" उ० १३,१४	त्रिभागा चि० १९,२८	त्रिवृत्ताद्वीलांगलीमधुतेष
" " १६,६३	त्रिभागेन उ० ३१,११७	के उ० २५,२४
" " ३२,३	त्रियवा उ० ३९,५०	त्रिवृत्तादय फ० २,७७
" " ३९,१५४	त्रिरात्रम् सू० १९,८२	त्रिवृत्तादीन् फ० २,२७
" फ० ४,१	" शा० २,२३	त्रिवृत्तावित उ० १,२६
" चि० १,१००	" उ० ३२,१५	त्रिवृत्ताम् उ० ३७,२७
" " " १५२	" " २९,१३	" फ० २,२५
" " ११,३७	त्रिरात्रान् शा० ५,१९	" चि० १,१५८
" " १२,५४	" उ० २०,१७	" " ३,२७
" " १५,१०	" चि० १९,९३	" " ८,७८
" " " २२	त्रिरात्रान उ० १५,२४	" " १५,२२
" " " ७०	त्रिलिङ्गम् नि० १२,२१	" " १६,७४
त्रिकलामुलमूनिधकटुरोहि	" उ० २,४	त्रिवृत्ताया चि० १२,६३
णि उ० २ १२	त्रिलिङ्गा उ० ३१,१६	" " " १७
त्रिकलाया उ० ३९,१५३	त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जाद नि०	त्रिवृत्ताष्टपलेन चि० १५
" चि० १,६३	६,११	३१

त्रिवृताक्षेपधम् उ० ३७,७९	त्रिहिमतलपलाशा सू०	त्र्युषणात् वि० १०,६
त्रिवृतास्त्रिधम् वि० १३,	१५,१९	त्र्युषणारुष्करवचाफलाम्ला
२९	त्रितिकर्ययुतम् उ० २८,४०	णायुमस्तुमि वि० ६,
त्रिवृत्कल्ककपायेण फ०	त्रुगी सू० १५,४०	७४
२,९	" " २०,३७	त्वक् सू० १२,४४
त्रिवृत्कल्कम् फ० ५,१६	त्रुद्यो सू० १५,४	" " ३०,४७
" " वि० २०,२२	त्रैफलेन उ० १३,१४	" नि० १३,०२
त्रिवृत्ने फ० २,१३	" वि० १६,४३	" " १६,९
त्रिवृत्प्रायतिहृषुमासातलाक	" " १८,३	" उ० २२,८२
टुरोहिणी फ० २,२७	त्रैविष्येन उ० ३७,२२	" " २८,४०
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्याम् वि०	त्रैवृतम् उ० ३०,१०	" " ३१,३१
१३,११	त्रैवृतन फ० २,३६	" वि० ९,६०
त्रिवृत्प्रथ्याकल्कम् फ०	" वि० १३,३	" " १९,३७
५,१७	त्र्यंशम् उ० १३,६६	त्र्यकुदरुकूपूरतुरुष्कशी-
त्रिवृत्सिद्धम् वि० १५,	त्र्यगुलम् सू० १९,३३	निवासके वि० २१,
३३	" " २५,१८	७६
त्रिवृदाख्यम् फ० २,३	" " २६,२०,	त्र्यक्रेसरान्नातकदाहिमेला
त्रिवृद्दुरालामानुस्तशर्करोदी	" " २६	सितापलानाक्षिकमातु-
व्यधदनम् फ० २,२४	त्र्यंगुलात् शा० ४,६	लिमे फ० २,६२
त्रिवृद्धिगर्कपिहमाईवि	त्र्यगुलाख्यम् सू० २५,२६	त्र्यक्ष्मीरीपिप्पलीघात्रीरु
ल्वे वि० १२,२२	त्र्यगुलो शा० ४,६१	टाखा वि० १६,२७
त्रिवृद्धिधानेन फ० २,५७	त्र्यधिष्ठानम् नि० १३,४३	त्र्यक्ष्मीरीपिप्पलीलाजचूर्णे
त्रिवृद्धिशले वि० १५,१६	त्र्यहे सू० २७,३९	वि० ३१११
त्रिवृन्नीलीत्रिकलाफलै	त्र्युषणहारलवणे वि० १५,	त्र्यक्ष्मीरीसमितम् वि० ३
उ० ३८,१३	१२८	७४
त्रिवृमूलम् फ० ११	त्र्युषणचूर्णम् वि० ३,१७०	त्र्यक्षूर्णे उ० २५,६०
त्रिश सू० ७,०८	त्र्युषणत्रिकलाधान्यच वि	व किककटुका सू० ६
" उ०,३९,१४६	पापेहचित्रके वि०	१२९
त्रिशताकाजिक्थले उ०,	१४,२१	त्र्यक्षूर्त्रैलम् सू० ६,१५८
१६,४८	त्र्युषणत्रिकलाहिगुयवानी	त्र्यक्षूर्परपोटनम् उ० ३३,६
त्रिशतात् उ० ३९,७९	चव्यदीप्यकान् वि०	याक्ष्पाक उ० ३३,२३
त्रिशतापयुम् उ० ३९,९५	१४,२४	त्र्यक्ष्पाक उ० ३४,१०
त्रिषष्ठ सू० १२,७७	त्र्युषणत्रिकलाहिगुयवानी	त्र्यक्ष्पिण्डदीर्घवृत्तस्य वि०
त्रिषष्टि सू० १०,४३	मिशिसपपे उ० ५,०९	९,७८
त्रिषष्टिधा सू० १०,३९	त्र्युषणम् उ० ५,११	त्र्यक्ष्मतादकरम् सू० २,१५
त्रिषष्टाहम् उ० १३,३९	" " ११,०६	त्र्यक्ष्मशिरास्त्रापिशितलम
त्रिषेमुक फ० ४,४	" वि० १२,७९	शन्वापकण्ठो सू० १७८

त्वक्समाश्रयम् शा०.५, ११४.	त्वग्गते सू०.२८,३.	त्वह्माससंधिगाः ति०.१२; २.
त्वक्सावर्णम् सू०.२९,९.	त्वग्दक्केदमेदोमेहफास- जित् सू०.६,१५७.	त्वह्मासांतरजा नि०.१६, ३३.
त्वक्सिराश्रावमासगम् नि०.१३,५७.	त्वग्दाहः सू०.३०,४२.	त्वह्मासाश्रयम् नि०.१६, ८.
त्वक्स्थम् सू०.१२,१४. " नि०.१४,३३.	त्वग्दोषरुक्पित्तरुन् सू०.५, ६१.	त्वह्मासास्थिमभेदिनी उ० २१,३०.
त्वक्स्थान् उ०.३१,२६.	त्वग्दोषकुशोफनपोधन. वि०.१९,६०.	त्वचः सू०.११,२२. " " १२,१४.
त्वक्स्थानाम् उ०.२५,५९.	त्वग्दोषरुन् सू०.५,५५.	" शा०.३,८.
त्वक्थे सू०.२६,५५.	त्वग्दोषाणाम् चि०.१९,८०.	" नि०.७,५७.
त्वगादिपु सू०.२८,१०. " नि०.२,२०.	त्वग्माससंधिगे वि०.१८, १०.	" " १४,३.
" " " २२.	त्वग्मासस्त्रायुसंक्केदः वि०. १८,८.	" उ०.२३,२३.
त्वगादिस्थम् सू०.२८,२३.	त्वग्मूलनि०.२५,४०.	" " ३१,२३.
त्वगादौ ति०.१२,१६.	त्वक्कपिशितेम् चि०.१८, ३८.	" " ३४,३.
त्वगाद्येषु नि०.११,४४.	त्वक्कादीनि शा०.३,११७.	" चि०.८,११०.
त्वगामयान् चि०.१९,३६.	त्वक्कतिक्कामुष्णामिषम् नि० १४,२.	" " १९,६२.
त्वगामिपशिरस्त्रायुसंध्य- स्थीनि उ०.२५,१२.	त्वक्विकारम् चि०.८,१५५.	त्वचम् नि०.१०,३१.
त्वगाश्रिते चि०.१,१२८. " " २१,१८.	त्वक्वि द्विकरः उ०.२५,५१.	" उ०.१०,२३.
त्वगोलाकेशरैः उ०.४०,२०.	त्वङ्गटे सू०.२८,११.	" " १८,६१.
त्वगोलापत्रकेशरम् चि०. ३,१७.	त्वह्नागपुष्पमगधामरीचा- जाजिधान्यवैः चि०. ७,४५.	" " २५,६०.
त्वगोलापिण्डीक्षीरीशर्करा- द्विगुणः चि०.५,३३.	त्वह्मनोव्दानितो उ०.३६, ८२.	" " ३१,३०.
त्वगोलाभ्याम् क०.२,१३.	त्वह्मासम् सू०.६,१२२.	" क०.२,६.
त्वगोलामरिचार्धोशम् चि०. ७,४२.	" उ०.१८,६०.	" " " ३७.
त्वगोलामुस्तरजनीपिण्णत्य- गुरुचंदनम् उ०.३९,१७.	" " १९,१८.	" चि०.७,३२.
त्वगोलाव्योषमृद्धीकापिण्ण- लीमूलपोकरैः चि०.३, ११.	त्वह्मासमेदांसि नि०.७,२.	" " ८,४८.
त्वग्गते चि०.५,५९.	त्वह्मासमेदोस्थिस्त्रावातु- कहराश्रयः नि०.११,२.	" " " १०३.
त्वग्दोषकृतेषुतम् चि०. ११,१४.	त्वह्मासयो. नि०.१३,३.	" " " १०९.
	त्वह्माससंश्रयम् नि०.१३, २१	" " १५,१३.
		" " १६,१६.
		" " २२,१६.
		त्वचा उ०.२,७४.
		त्वचि सू०.३०,४१.
		" नि०.२,३५.
		" " १३,३.

॥ ॥ ॥ ८.	॥ ॥ १५,९.	॥ चि०.८,१०५.
॥ ॥ १५,११.	॥ उ०.२३,२७.	त्वच्यः सू०.६,२१.
॥ ॥ ११,३३.	॥ १२९,७.	
द.		
दंशः उ०.३६,१८.	॥ ॥ ३७,५५.	॥ चि०.८,६.
॥ ॥ ३७,७.	दंशान् सू०.२६,५७.	दक्षिणस्याम् उ०.५,२७.
॥ ॥ १५.	दंशावदारणम् उ०.३८,१३.	दक्षिणहस्तेम उ०.१५,१३.
॥ ॥ ६१.	दंशे उ०.३६,३८.	दक्षिणाः शा०.६,२३.
॥ ॥ ३८,१०.	दंशेन उ० ३६,५७.	दक्षिणागुष्टकेन सू०.२३,
दंशनिष्क्रेदः उ०.३६,२५.	दंशोद्गहनवृश्चिकेः चि०.७,	२८.
दंशतम् चि०.५,५३.	११२.	दक्षिणात् नि०.१२,२८.
दशापाकतः उ०.३७,२३.	दंशूतम् उ०.३६,१३.	दक्षिणानिलशीतये सू०.३,
दंशम् उ०.३६,११.	दंशूतहारिणः उ०.३८,११.	२३.
॥ ॥ ३६,५१.	दंशूकतम् उ०.३६,१५.	दक्षिणापनम् सू०.३,५.
॥ ॥ १५.	दंशूदतनसापातात् नि.१३,	दक्षिणापतर्तगूढनाभिः शा०.
॥ ॥ १५.	५०.	३,११२.
॥ ॥ १५८.	दंशूपदम् उ०.३६,१२.	दक्षिणे शा०.१,५१.
॥ ॥ १६८.	दंशूपदानि उ०.३६,१३.	॥ ॥ १७०.
॥ ॥ ३७,६.	दंशूपदे उ०.३६,१२.	॥ उ०.१,२.
॥ ॥ २९.	दंशूपद्वे चि०.१५,२१.	॥ चि०.१५,९८.
॥ ॥ १२.	दक्षलावणिकेः चि०.१,३८.	दक्षिणेन शा०.१,३२.
॥ ॥ ६८.	दक्षोदरम् नि०.१२,५०.	॥ उ०.१,३१.
॥ ॥ ३८,१६.	दक्षमोदियनारोषु सू०.१,	दग्धः उ० २५,६२.
॥ ॥ १७.	५६.	॥ क० ६,२१.
॥ ॥ ३५.	दक्षः सू०.१,२७.	दग्धगुहाभासम् नि०.८,७.
दंशमशवशीतयातादिपीडि- ताः सू०. २९,६६.	॥ ॥ १२८.	दग्धम् शा०.६,१५.
दंशयेत् चि०.१५,११०.	दक्षतिचिरबहिष्णाम् उ०.	॥ उ०.९,३३.
दशलेपनम् उ०.३७,३७.	१३,६०.	॥ १३,३८.
दशविक्रेदः उ०.३६,२०.	दक्षायाम् चि०.८,८०.	॥ ३७,६१.
॥ ॥ १२६.	दक्षाम्प्राप्यती नि०.२,१.	५ ॥ ३८,१७.
दशस्य सू०,२६,५३.	दक्षिणतर्जन्या उ०.१,७.	॥ ११ ३५.
॥ उ०.३६,३९.	दक्षिणपार्श्वतः शा०.१,३३.	॥ चि०.२०,१०.
॥ १२.	दक्षिणम् सू०.१९,२५.	॥ ११ १२.
दंशान् उ० ३६,८६	॥ १२२,३२.	॥ ११ २३,२८.
	॥ उ० १,३०.	दग्धा उ०.३५,६.

१धा चि० ३,१६८	दृढमडलसन्निभ उ० ३७,	दधिमडयुता चि० १९,८७
१धाहतधृष्टयानिकर्णशिरो	५६	दधिमडमुरामडधानीफल
रुनि सू० १६,११	दधि सू० ५,२९	रसे क० २,३५
दग्धे उ० २२,२७	॥ ॥ ॥ ७,६५	दधिमडन चि० १५,१९
॥ चि० ८,१५१	॥ ॥ १०,२६	दधिमत् चि० ८,७६
दग्धयु उ० २०,२४	॥ उ० ५,४४	दधिमध्याज्यपलले क० १,
दाघा सू० ३०,३२	॥ क० १,१३	५
॥ नि० १३,१६	॥ ॥ ॥ २१	दधिमरुना उ० ९,१४
॥ उ० ११,२६	॥ ॥ ॥ २९	दधिमस्तुनिभ उ० १४,२
॥ ॥ १६,३१	॥ ॥ ५,२८	दधिमस्त्यम्लकाजिकम्
॥ ॥ २६,२७	॥ चि० १,१५४	चि० २२,२६
॥ चि० १०,५५	॥ ॥ ६,६६	दधिमस्वारनालाम्लकलांशु
॥ ॥ ॥ ५७	॥ ॥ ८,४९	मदित्ता चि० ३,२५
॥ ॥ ॥ ५९	॥ ॥ १४,२४	दधिमस्त्यक्षुमिवाप्तुल्ले-
॥ ॥ १४,३८	॥ ॥ १५,३२	चि० २१,७२.
॥ ॥ १५,९०	॥ ॥ १७,४१	दधिरससौद्रकपित्तस्वरसा
दग्ध चि० ८,१२०	दधिगुड चि० ६,४०	पुनम् चि० ९,३७
॥ ॥ ९,२५	दधिद्वप्रम् उ० ५,२९	दधिरसे चि० ८,८१
दडकम् नि० ० १५,४२	दधितगरमधुससारमिया	दधिसपुते चि० १४,१०
दडकालसकम् सू० ८,१३	व्हानिशास्याविपाता	दधिसरम् उ० ४० ३३
दडधारिणम् शा० ६,५७	स्यगेले उ० ५,१९	दधिसरेण उ० ३९,८०
दडयन् सू० ८,१२	दधितेत्पृतशीरे चि० ९,	दधिसर्पापी उ० ३७ ३९
॥ नि० १५,४२	१८	दधिसुरात महोष्णांयुकां
दडाहतस्य उ० ३६,३७	दधिरथविल्याम्नम् चि० ९,	निके चि० १०,१३
दडिनम् शा० ६,२	६६	दधिसुरामड चि० ९,४२
दडी सू० २,३२	दधिदाडिमसाधितम् उ०	दधिजेह्यनुष्कवन् चि०
दने क० ५,३०	२०,३	१५,७१
दननरये सू० २२ १७	दधिदाडिमसाधिते चि० ९,	दधीनि चि० २०,३५
दसनाया सू० १९,४	१९	दधि सू० ८,४७
दस्यम्नीनाम् सू० २०,१३	दधिनाडिमसारिकम् चि०	॥ चि० ९,४८
दसम् उ० ३,१९	९,३०	दधिमुद्रस चि० ९ २७
दसामात्र सू० १९,४६	दधिदुग्धगुडानुपतितमावान्	दस्यसतादि शा० ६,२८
दस वापी चि० १३,१०	चि० १९,२७	दस्यसतेभ्रनिष्पायविषयंम
दसुतारुपी नि० १४,९	दधिनिभम् उ० ११,१३	धुसर्पिणाम् शा० ६,१०
दटमकारणम् नि० १४,	दधिवाश्र चि० १४,१५	दस्यनिजे नि० १३,३८
१०	दधिवाग्म चि० ६,३९	दस्यम्ला उ० २५ ३५
ददु नि० १४,१४		दस्युगाम क० १,१३

» » » २१	» » » ४०	दतानु नि० ९,११
दयुत्तरेण चि० ४,४	दतमांसप्रशातन उ० २१,	» उ० ७,३
दतफाद्यस्य सू० २०,२९	२९	» क० ३,१७
» » २१,६	दतमांसानि सू० २,३	दतानुगाम् उ० २२,४०
दंतफाद्यादिविद्विष उ०	» उ० २१,२१	दतात उ० २१,२७
२१,६४	» » » २२	दतास्वगन्धामय उ० २२
दतत्रैशनसादिषु सू० ११,	» » २२,२९	१००
१९	दतमांसानिकडूपाकस्त्रावा	दंतिदतस्थितम् क० २,५१
दतत्रैसरवनु उ० २,३७	णाम् उ० २२,९८	दतिथराहाष्टगवाश्याजसरो
दतसादी उ० ३,७	दतमांसाश्रितानु उ० २१,	द्रव्ये उ० ११,०१
दतफाहि सू० ५,७	२९	दती सू० ९,२६
दतचाल नि० १५,३७	दतमांसे उ० २१,२४	» » १५,४५
दतचान्ते सू० २२,५	दतमांसेषु उ० २१,२८	» उ० २२,५८
दतदाढ्यम् सू० २०,३०	दतमूलानि उ० २२,१७	» क० ४,६४
दतदशास्त्रिधगाद्यर उ० २,	» » » ३९	» चि० १२,१९
११० १	दतमूलषु उ० २१,२५	» » १४,९७
दतधवनम् सू० २,३	दतया उ० २१,२३	» » १५,४३
» चि० ५,४८	दतलेसनकम् सू० २६,१९	» » १८
दतधावनमक्षणम् उ० १४,	दतवर्ति उ० ११,३४	» » १७,३१
१९	दतविद्विधि उ० २१,२५	» » १९,८६
दतधावनम् उ० २१,२०	दंतशत्रुम् सू० ६,१३६	दतीकटुकदोषिधकम् उ०
दंतनसे शा० ५,१२१	दतशर्कराम् सू० २६,१९	३७,८०
दंतनसे शा० ३,१६	दंतस्त्रिधरत्व उ० २२,९५	दतीकर्णिकापाननम् उ०
दतनिर्घातनेन उ० २२,२४	दतहर्षे सू० ७,२१	३७,७९
दतपके उ० २२,८९	दतहर्षे सू० २२,५	दतीचित्रकमूलत्वकसौधाक
दतपातनम् सू० २५,३३	» उ० २१,१२	पयसीगुड चि० १८,
दतपालीम् उ० २,३५	» » २२,१३	२६
दतपीडित सू० ५,४३	दता शा० ३,११०	दतीचित्रकयो क० २,५८
दतपुष्पुट उ० २१,२४	» » ५,१०	दतीत्रिवृद्धास्ती चि० १९,
दतपुष्पुटके उ० २२,३२	» उ० २,६२	३४
दतप्रपीडनात्कासगडाष्मा	» » ११,३६	दतीदशमूलाद्यरासिकानु
नानि सू० २७,२१	» » २१,११	चि० ८,६८
दतभेद उ० २१,६८	» » » २३	दतीद्वयलिजम् क० २,५१
दतभेदे उ० २१,१३	» » » २९	दतीद्वयतीत्रिवृताजालिनी
दतम् उ० २१,१८	» » ३९,१५९	देवदालिभि उ० ३०,१३
» » २२,२३	दतानु उ० २१,१७	दतीद्वयतीफलजम् चि०
» » २६	दताधिक उ० २१,१५	१७,७७

दनीपलरसे वि०.१६,६.	दभः वि०.११,२२.	दर्शनस्पर्शनादिषु उ०.४०, ११.
दतीपाटामिबिजयावासाम- लकनागरे.वि०.८,७०.	दर्भकासेक्षुशरशालिभिः सू०.६,१६९.	दर्शनायेः सू०.१२,५४.
दंतीम् वि०.१५,१३.	दर्भकुसुमाः नि०.१८,४९.	दलत्तु नि०.१४,२९.
दंतीमूलम् वि०.३,१३२.	दर्भपूर्वेण वि०.६,६१.	दलनम् नि०.१४,३५.
दतीसमम् वि०.१४,९३.	दर्भमूलम् वि०.३,१०१.	दवधुः नि०.१३,३०.
दने उ०.२१,१६.	दर्भमूलह्रिमोशीरशीरपीमि- शितंडुला सू०.२२,१९.	दवधुदाहमोहातिसारिणि चि०.१,१४.
॥ ॥ ॥ १८.	दर्भमृदितम् क०.३,१६.	दवाद्दग्धम् क०.६,३.
दंतभ्यः उ०.२२,१७.	दर्भसंस्तरशायिनी शा०.१, २५.	दशागुणः सू०.३०,२५.
दनेषु नि०.१५,२६.	दर्भे उ०.३९,२९.	दशागुणस्त्रीरम् उ०.२२,२५.
दनेः शा० ५,११८.	दर्भितेपीकायः वि०.१९, ६१.	दशागुणे उ०.२०,२२.
॥ उ० २,२०.२.	दर्भिकराः उ०.३६,१.	॥ ॥ ३९,१६.
॥ ॥ ११,३३.	॥ ॥ ॥ ५.	दशागुणेन चि०.५,१५.
दत्तोमत्तिनिमित्तजः उ०. ८,१९.	दर्भिकरारादीनाम् उ०.३६, ३.	दशद्वादशागुणे सू०.२५,३४.
दंतोद्भवे उ० २,२८.	दर्भिकरे उ०.३६,७.	दशद्वादशागुणौ सू०.२५, ३१.
दंतोद्भवेषु उ०.२,४३.	॥ ॥ ॥ ५८.	दशानच्छदौ शा०.५,५९.
दंतोद्भयोद्भवानु उ० २,४२.	दर्भिकरोदिताम् उ०.३६, ८१.	॥ उ०.२,१७.
दंतोद्भद उ०.२,२६.	दर्भिलताम् उ०.३६,१९.	॥ ॥ ४,२९.
दत्त्याः वि०.१४,९२.	॥ ॥ ॥ ७४.	॥ ॥ २१,१०.
॥ ॥ १५,१६.	दर्भिलेपनम् चि०.८,१०६.	दशानजन्मनि उ०.२,३८.
दंत्यादकम् वि०.१९,२१.	दर्भिम् चि०.८,१५२.	दशानम् नि०.१५,२३.
दंतीरुपाये क०.२,३६.	दर्भितेविनि चि०.३,६५.	दशानाः उ०.३९,३१.
दमः सू०.२,४५.	दर्भिलेपे वि०.३,१३७.	दशानानाम् नि०.१५,२३.
दंपत्योः शा०.१,३०.	दग्धां सू०.३०,१८.	॥ उ०.२१,१४.
दपात्रौ सू०.७,७६.	दर्शननाशनः उ०.१२,१८.	दशापलम् उ०.१६,२६.
दयितमान्यविलेपनमंडनः शा०.३,९१.	दर्शनप्रदा उ०.१३,४१.	॥ ॥ ३४,३८.
दयिताः सू०.३,४१.	दर्शनप्रिया शा०.५,४७.	॥ ५०,४४.
॥ वि०.१,१४५.	दर्शनसंतीषः उ०.१५,२१.	॥ वि०.८,६५.
दयिताम् वि०.७,८८.	दर्शनस्पर्शनादि चि०.६, ६६.	॥ ॥ ११०.
दाणम् सू०.२९,१२.	दर्शनस्पर्शनमशौ. सू०.१, २१.	॥ ॥ १२,२१.
॥ ॥ ॥ ४६.		॥ ॥ २१,६८.
॥ उ० ३३,८.		दशापलाः चि०.१३,४१.
दृषणे उ०.१६,३०.		दशापले चि०.८,१५१.
दृषणेन उ०.३८,१६.		दशभागयुक्तम् चि०.२०, १४.
दृषिणदृषिणानु उ०.५,१७.		

दशभागस्थिते उ० ३९, १६.	दशमूलसृतम् चि० १५, ७९.	दशागुलम् सू० १९, ७९.
दशभिः नि० ६, ३.		" " २६, १६.
दशमूलकवायस्य चि० १७, ३५.	दशमूलसृतात् चि० ५, १९.	दशागुला सू० २३, ११.
दशमूलकुंभाठाह्वयार्क-पु- ण्यवल्गुभक्तदूफला नाम् चि० ८, १५१	दशमूलस्य शा० २, ५७.	दशागुलाम् सू० २१, २१.
दशमूलिकः चि० १५, ८८.	" " उ० २८, ५१.	दशागुलाद्विनाहंतः षंठश ल्यावडोकने सू० २५, १३.
दशमूलः चि० २१, ६६.	" " क० २, ३९.	दशादिदशकेः चि० ८, ६२.
दशमूलपवरवाः चि० १३, ११.	" " ५, ५३.	दशाम् नि० ६, ७.
दशमूलधलामु सृज्जीवरुप- भकोम्यलम् उ० ३९, ३३.	" " चि० ३, ५५.	दशामावास्ययोः उ० ५, १२.
दशमूलधलाराक्षामधुकेः उ० २५, ५७.	दशमूलादिके चि० ३, ५५.	दशाद्वैपिचुः उ० १३, ५३.
दशमूलधलाडववाभीरुपुन- सैवे चि० ११, २.	दशमूलादि चि० ५, २६.	दशाद्वैप्यतलहृत्सन्नरोहिताः शा० ५, ५०.
दशमूलम् सू० १५, ५.	दशमूलामृतेऽडवपमूर, हियैः चि० १, १३७९.	दशात्तरम् शा० ३, १७.
" उ० २, ९.	दशमूलामृतेऽडवपमूर, शुभिभिः चि० १९, २.	दशः उ० ३६, ६५.
" क० ५, ५५.	दशमूलाद्यु० उ० २०, ५.	" " ३७, ११.
" चि० ३, १२५.	" " उ० २२, १५.	" " ३८, १५.
" " १३५.	" " चि० ३, ५५.	दशनिपीडितम् उ० ३६, ३३.
" " १२, १९.	" " १५, ५.	दशम् उ० ३६, ३२.
" " १५, १३.	दशमूलायुसाधितम् चि० १७, १७.	" " ३८, १५.
दशमूलमनोव्हाललाश्राथे. ताकलत्रपम् सू० २१, ३८.	दशमूलाभिसा उ० १३, ५८.	दशमात्रः उ० ३६, ३२.
दशमूलरसस्तीरम् उ० ३, ५१.	दशमूलिक क० ५, १८.	" " ३१, ५०.
दशमूलरसे चि० ३, २२.	दशमूले चि० २२, २३.	दशमात्रस्य उ० ३६, ३३.
" " ५, ५७.	दशमूलेन सू० १७, ९.	" " ३८, १६.
दशमूलरसेन क० २, ५५.	" " चि० ५, २३.	दशसंकया उ० ३६, १६.
दशमूलविपक्षेन चि० १८, २५.	" " ५, १५.	दशमानरुत्तेषु चि० १५, ८९.
दशमूलपत्रीराक्षामाहुर्वि- ल्यद्विपुष्पैः चि० ५, २३.	" " ९, ५०.	दाडिम. चि० ७, १६.
	" " क० २, ५३.	दाडिमत्वर्जुमव्यदास्तापर- वनेः चि० ७, २०.
	दशारात्रम् चि० २१, ३९.	दाडिमजाम् चि० ८, १०९.
	दशरोगाः उ० २३, २०.	दाडिमशिकलासासिसम्ब- सुरसोदनेः चि० १५, २३.
	दशविधे चि० ७, ५५.	दाडिमत्वग्बरातास्यंकाता- जंघास्थिनागरेः उ० २२, १२.
	दशसोदमजाल्यणः उ० ३७, २.	
	दशांगः उ० ३, ५९.	
	दशांगम् उ० ३७, २८.	

दाडिमपुष्पाणाम् चि० २, २०	दाडिमाश्रातमातुगोद्रये चि० १४,१६	दारणतरा उ० ३७,२७
दाडिमम् सू० ६,११५	दाडिनाम्ला चि० ९,१४	दारुणम् नि० ७,२७
॥ ॥ १०,२६	दाडिमाष्ट चि० ९,११४,	॥ ॥ १४,३७
॥ ॥ १५,१३	दाडिमीराणनापांसीशाल्मली मोचपह्वये चि० ९,२४,	॥ उ० ६,१४
॥ ॥ २९,३६	दाडिमेन चि० १४,२६,	॥ ॥ ३७,७
॥ उ० १६,६२	दाडिमोद्रवाम् चि० ८,१०३,	॥ षड् ३,१२
॥ चि० ३,१४०	दाता सू० ४,३६,	॥ चि० ९,८२
॥ ॥ ९,२६	दाधिकम् चि० ४,७२	॥ ॥ ॥ ९०
॥ ॥ १४,७४	॥ ॥ १४,२०	दारुणा शा० ७,१०३
॥ ॥ १७,११	दाधिकी चि० ९,२३	॥ चि० १४,३१७
॥ ॥ २१,३६	दानल उ० ३१,१२	दारुणा सू० २७,४२
दाडिमरसे चि० ३,१६३,	दानथा उ० ४,९	॥ शा० ६,७९
दाडिमवृक्षाष्टै चि० ३, १४३	दानशीलदयासत्यमह्वय्य रुतज्ञता शा० ३,१२०	॥ उ० २१,४१
दाडिमसाराम्लम् चि० ९, ३४	दानशीलदयासत्यमृत घम परायण उ० ३९,९	॥ चि० ७,६९
दाडिमस्य चि० ९,६३	दानहामजपादिभि शा० ५, ६३	दारुणान् सू० १९,३०
दाडिमस्तरसम् चि० १४, २३	दांतम् सू० २५,२१	॥ उ० ३३,५२
दाडिमत्वरसाजाजीषवानी गुडनागै चि० ८,६०	दाने उ० ९,७०	दारुण सू० २२,२६
दाडिमात् चि० ३,५१	दारणम् सू० २९,११	॥ ॥ २९,७३
॥ ॥ ११,१४	॥ उ० २७,७६	दारुणै उ० २८,१८
॥ ॥ १४,१२	दारणाहंस्य उ० २५,३६	दारुणोपद्रवाणि नि० ७,८
॥ ॥ १६,२	दारा सू० १३,७	दारुदार्दिहिमम् चि० १७,३१
दाडिमाम् चि० १,२७	दारु सू० १८,५९	दारुनाद्गीर्णे उ० २०,१५
दाडिमाभलकात् सू० १०, ३४	॥ चि० १४,५०	दारुतरलम् चि० ४,३०
दाडिमाभलकात् चि० २, १४	दारुकलिगक चि० १६,१०	दारुतरलश्रेयसी उ० २,३८
दाडिमाचपय चि० १६,२६,	दारुणम् सू० १२,३७	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
दाडिमावुना चि० ६,८	॥ नि० ११,४	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
॥ ॥ ८,८२	॥ उ० २७,२६	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
॥ ॥ १०,९	॥ चि० ११,१६	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
दाडिमाभोमि चि० १५, १९	दारुणकम् उ० २३,२४	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
	दारुणक उ० २४,२५	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
	दारुणार नि० ११,४	दारुधर्मम् सू० २६,४७,
		दारुधर्मम् सू० २२,१९
		दाय त्वरुसिधद्रयमन - शि लायावशुवहरिताले उ० २२,१०

दावीत्वभिषताहयत्रिगज	॥ ॥ ॥ २५	दाहज्वरोका चि० ६,६५.
उ० २२,१५	॥ ॥ ॥ ४१	दाहनृत्तादमूच्छमृत्पित्त
दावीत्वभिषसे०पानि चि०	॥ ॥ ॥ ५१	इय स० ५,५०
६,१० ३१	॥ ॥ १०,२३	दाहनृत्तापपीठित नि०
दावीत्वद्वैमधुत्रप्रवागुत्तरा	॥ ॥ ११,४४	६,०२,
पुडूहृत्विशान्तरम् सू०	॥ ॥ १२,९	दाहनृत्त्रफोटज्वरमोहवान्
२०,३७	॥ ॥ ॥ १६	उ० ३७,४६.
दावीपगोत्कनुवामसूरत्रिफ	॥ ॥ १३,११	दाहनृत्ताध्मानम् उ० २६,
ला चि० १८,७	॥ ॥ १४,११	३२
दावीप्रयोदरीकस्य इ० १६	॥ ॥ १६,५१	दाहनृत्तज्वरक्षवा नि० १२
३३	॥ ॥ ॥ ४२	३०
दावीमधुक्तोयन शा० १,१	॥ ॥ ॥ ४३	दाहनृत्तस्य त्रि० १,१०५.
६२	॥ ॥ ॥ ४५.	दाहनृत्तणाप्रमहम्ब चि०
दावीविटगकपितै चि०	॥ उ० ९,४१	९,९३
१८,३५	॥ ॥ १७,८	दाहनृत्तणाप्रशमनम् सू०,
दावीसुराहृत्रिफलामुस्ता	॥ ॥ ॥ २१	२२,८
चि० १२,६	॥ ॥ २४,९	दाहपाकज्वरस्वदन्तमूच्छा
दाव्या उ० २२,१०५	॥ ॥ ३१,१२	रविमाहदा नि० ७,०६.
दाव्या चि० १६,१६	॥ ॥ ३६,२१	दाहपाकवान उ० १७,२१.
॥ ॥ ३३	॥ ॥ ३३	दाहपाकाभ्याम् चि० १८,
॥ ॥ १९,६२	॥ ॥ ३४	३५.
दाव्येते उ० २१,४.	॥ ॥ ३७,५३	दाहपाक्रीपापतिगधज्वरा
दाव्यामिवातानपशापितम	॥ चि० ७,११२	चिताम् उ० ३३,४२
उ० ३८,५३	॥ ॥ १८,३३	दाहपिचास्रनृत्तज्वरान् सू०.
दाशमूलकघस्तिना चि० १७,	दाहकृत् उ० २,३	१७,११
७७	दाहस्तक्षयपरम् सू० ६,	दाहभावणप्रकाशपनात्म-
दाशमूलिकम् चि० १४,	११९	कम् सू० ९,८
१२६	दाहनपयय उ० १० १९	दाहम् नि० २,५५
दाह सू० ७ २२	दाहज्वरकृत् उ० २१,४६	॥ ॥ १७ ५६
॥ ॥ ८,१७	दाहज्वररुजाचिता उ०	॥ उ० ८,८
॥ ॥ १८,२६	३१,८	॥ ॥ ३२,३३
॥ ॥ २६ २९	दाहज्वरस्वल्माहातीसारतृ-	॥ चि० ७,५३
॥ ॥ २९ ६	द्वधमा नि० ६ १९	॥ ॥ १४ ११५
॥ नि० २ २७	दाहज्वराचित उ० २१,११	॥ ॥ १६,१२
॥ ॥ ॥ ४२	दाहज्वराचितम् उ० २९,	॥ ॥ २२,२७
॥ ॥ ॥ ४८	३०	दाह्येते उ० १६ २१
॥ ॥ ७ ५७	दाहज्वराहम् चि० १,१०१	॥ ॥ ३८,१६

॥ चि० १५,७१	॥ ॥ २२,२४	दिवि सू० ५,२०.
दाहरागयुक्ते चि० २१,४३	॥ ॥ २८	दिष्यम् सू० ५,७
दाहरागविसर्पवान् उ० ३७, २	दाहाटाचतवीडिते क० २, ०४	दिष्यवापानुपानत सू० ७, ०९
दाहरागोष्मपाकिता सू० १२,५१	दाहोपदेशरागाश्रुशोकशान्त्ये उ० १६,२	दिव्याधुपितम् उ० ३६, ३०.
दाहरुधरा उ० २१,३१	दाहापे उ० १२,२७	दिव्याम्सु उ० १०,२६
दाहरुमोहछर्दि चि० १ १३४	॥ ॥ २१,६१	दिव्यायु चि० १,१०७
दाहरुग्रागाश्रुतिपतनी उ० १६,१५	दाहाष्मपाकयत् नि० ११, २४	दिव्यायुमेविता उ० १४,३०.
दाहरुजाकर नि० १३,४२	दास उ० २२,३४	दिव्यायुशीतम् चि० ६,५९.
दाहरुजाधिकम् नि० १४, १५	दिग्दाहोल्काविद्युदकान्तान् , शा० ३,९३	दिव्याभति चि० ८,१०४.
दाहरुलरागाश्रुहपजित् उ० १६,०६	दिग्धदशदिकीधत उ० ३७,७	दिव्याम्सु उ० १६,१४
दाहरुलपत्न उ० १९,१८	दिग्धम् उ० १८,१८	दिष्ये सू० २०,३७
दाहरुलिनी उ० १०,५	॥ ॥ २६,४४,	दिष्येन उ० १६,२३
दाहशाफादौ उ० ०७,७८	॥ ॥ ३६,७६	दिश सू० ७,१२
दाहान् इ० २४,१९	दिग्धाम् सू० २९,२७	॥ उ० १,४
दाहातिसारप्रदरास्रपित्तद् त्पादुरोगान् क० ४,१६	दिग्धाहतान् उ० १,१७	दिशाम् शा० ६,४२
दाहादि नि० २,०६	दिग्ध सू० २९,५५	॥ उ० ५,२८
दाहादिभान् क० ५,२६	दिग्धेन उ० ३६,३५	॥ क० ६,४
दाहादिषु क० ५,२६	दिग्वासस्त्वम् उ० ४,७	दिशा नि० १६,५२
॥ चि० १३,१९	दिनकरकराभित्तौ चि० १९,७२	दिशि उ० ५,२४
दाहादौ नि० २,३७	दिनचर्यादिभोक्ताचारव्यति क्रम उ० ४८	॥ ॥ ३९,६
दाहानाहातितुष्मूच्छापरित चि० १५,३	दिवाकरकरस्पृष्टा उ० १२, २५	दिष्टे चि० १५,१२०
दाहाय शा० ५,११४	दिवाकृतम् सू० १७,५	दिहान् सू० २७,३७
दाहार्ते चि० १,१२५	दिवास्वम् सू० ७,७६	॥ उ० १०,९१
दाहाविपाक नि० १३,१७	॥ ॥ २९,०२	॥ ॥ १८,१०
दाह उ० १६,२०	दिवास्वप्रभाष्याभ्यातपथु कृत्वा सू० २२,१६	दान शा० ५,३८
॥ चि० १,१२९	दिवास्वमाचितान् सू० ७, ५८	॥ नि० ४,१३
॥ ॥ ९,९४	दिवास्वापम उ० २५,२१	॥ ॥ ७,२३
॥ ॥ १४,६९		॥ उ० ०,३८
॥ ॥ १६,२०		॥ उ० ६,१७
		दीनता नि० ५,४०
		दीनताम् उ० ३,३९
		दानम् शा० ६,२
		दीनमुत्तम् उ० ४,०१
		दीनवन्म उ० ४,४१.
		दीप उ० १६,५७

दीपगधम् शा० ५,३६	दीपयति चि० १०,५०	" " ९,१६
दीपन सू० ६,७५	" " " ७१	" " १४,५
" " " १८	दीपयति चि० १०,७७	" " २० १
" " " १११ १	दीपयेत् सू० ३०,१२	दीपौ उ० २०,२०
" " १०,१८	दीपस्य चि० १,८५	दीप्यन् उ० ३४,६४
" क० ४,६	दीप्त सू० २,९	दीप्यन्निवृद्धिशालाघन
" उ० १,४०	" " १६ ३०	पौष्करम् चि० ३ ५ ३
" " ९,२८	" " २५,२७	दीप्यन् क० २,१८
दीपनमाहीलाघवान् चि०	" चि० १० ७९	" चि० १० १५
१०,४	दीप्तनम् शा० ६ ६६	दीप्यकान्तिविपारास्त्राहि
दीपनपाचन चि० ३,१२४	दीप्ततजा उ० ३५ २	म्बलापचकोलकान् शा०
दीपनपाचनम् चि० १,५४	दीप्तपावक उ० ३९,६४	२ ४१
दीपनपाचनी सू० ६,२७	दीप्तम् उ० ३,०५	दीप्यकारम्बधादकम् चि०
दीपनपाचनीम् चि० १,२९	" चि० १०,८४	५,५२
" " " ६६	दीप्तानि चि० ९,१५	" नि० ११,४५
दीपनरोचनम् सू० ६,	दीप्तानिम् सू० १९,३०	दीप्यते चि० १ ५
१०५,	" चि० १५,५८	" " ७,२४
" " " १५८	दीप्तानीन् सू० १९,३४	" " १०,८०
दीपना सू० ६,३५	दीप्तानीनाम् सू० १८,७४	दीप्यन् सू० १९ ६०
" " " ९७	दीप्तानि क० ३,७	दीर्घ शा० ५,२३
दीपनाद्यै चि० ७ ९	" चि० १ १ १७	" उ० २५,१४
दीपनान् चि० १०,२	" " ९,७७	दीर्घकालप्रसगात् चि० १०,
दीपनानि चि० १५,१२२	" " १२३	७६
दीपनी सू० ६,२८	दीप्तानारावकीर्णवत् नि०	दीर्घकालस्थितम् सू० १३,
" " " १५२	१३,५१	११
दीपनीयम् सू० ६,१४४	दीप्तानल चि० ३,७४	" चि० १८ २७
" " " २७,७२	दीप्तानिरामि सू० १६ ४४	दीपकालातीसारदुषल चि०
दीपनीययुतम् चि० १०	दीप्तानाभा शा० ५,४७	१,१२०
२२	दीप्तानाम् शा० ६,१९	दीर्घकालानुबधिन उ० १६,
दीपनीयाम्लघातप्रसिद्धतै	दीप्ति उ० १९ २२	४५
लम् चि० १०,२५	दीप्तिम् सू० १८,६०	" " २९,२७
दीपनीये चि० १५,१०३	" उ० ३९,७१	दीर्घकालानुबतनम् उ० ३
दीपनी सू० १३,३	दीप्ति चि० १,३,	३०
" " " २९	" " २,३४	दीर्घकेशनससनी शा० ६,
" चि० ९,१६	" " ३,१२४	५८
" " १०,७२	" " ६ ४०	दीपजीवी चि० १० ९३
" " २१,१३	" " ८ १६४	दीर्घदर्शी शा० ३,१०१

दीर्घघ्नाना नि० १४,२४	॥ ॥ ६८	दुग्धनीका उ० ३७,८६
दीपम् शा० ५,७३	॥ ॥ ८,२४	दुग्धेण उ० २७,४३
॥ नि० २,६३	॥ ॥ ॥ २६	॥ चि १४,३१
॥ ॥ ४१६	॥ ॥ १६,४१	दुग्धा उ० ३०,२० १८
॥ उ० १,४	दु सवधन उ० १७,२४	दुहु चि० १९,६८
॥ ॥ २९,१	दु तदाहत्व उ० ४०,५५	दुहुपु चि० १९,८५
॥ ॥ ॥ ७८	दु तसुस ए उ० ६,६	दुरपत्यम् शा० १,३०
दीपरागम् चि० ६,८२	दु तानि उ० ४,३२	दुराकवम् सू० २८,२०
दापरागिणी व० २,४२	दु साचायराखपु सू० ३०,२	दुरात्मानम् उ० ४,१६
दापशुफ सू० ६,१	दु सिताम् उ० ३३,४१	दुरात्मा चि० १,७१
दीपसूत्र शा० ३,१०१	दु सन सू० २७,३०	॥ ॥ २,१५
दीपस्तिगधसिताणव उ०	दु से नि० ७,४०	दुरालभापर्यटकचंदनानिवि-
१९,१२	दु सापचारा नि० ७,१९	पावला शा० २,८
दीपन्हस शा० ६,६२	दु थवम् शा० १,१२९	दुरालभापर्यथम् चि० ८ ७०
दीपन्हस्यकम् सू० २६,७	दु सहा नि० १०,३५	दुरालभाम् चि० ३ १३
७	दु सहन उ० ६,१५	॥ ॥ ॥ ३८
दीपा उ० ३३,१२,१	दु साप्य शा० १,९९	॥ ॥ ५,१७
दीपाच्छिद्रांगुलि शा० ३,	॥ नि० २,५०	॥ ॥ ६,२१
११३	॥ उ० ३,३८	॥ ॥ ७,१०७
दीपाणि शा० ३,४३	दु साप्यम् उ० २७,६	॥ ॥ ९,६२
दीर्घाणुवृत्तधृत्तरामना	दु साप्या चि० १३,४४	॥ ॥ १८,६
म् नि० १३ ५७	॥ ॥ १६,५८	दुक्तम् उ० ३३,१९
दीपायु उ० २९,१८१	दु साप्यानि उ० २५,१३	दुगंत नि० ६,६
दीर्घिका उ० ४०,४३	दु स्वम् चि० ७,६७	दुग्ध उ० ३६,२०
दीयते सू० १६,५९	दु स्थितां सू० ७,७१	दुग्धकारे उ० ३६,१६,
॥ नि० ५,४४	दु स्थिताम् उ० ३४,२४	दुग्धम् नि० ८ १०
॥ उ० २८,१२	दु स्वप्रदानम् नि० ६,१७	॥ उ० ३१,१८
॥ ॥ ॥ १५	दुग्धम् सू० १५ २	॥ ॥ ३६,४९
दीयंत उ० ३३,१२	॥ उ० ३९,७८	दुग्धानाम् उ० ३४,५९
दीपमाणपु उ० २८ ४	॥ चि० १५,२७	दुग्धास्त्रावपिच्छन्ने उ० २३
दीप्यम् सू० ३,४६	॥ ॥ २०,८	६
दु सनसविनीनाम् चि० १६	दुग्धसिद्धान् उ० १३,६९	दुग्धि उ० २,२०
४	दुग्धसिद्धे उ० २२,४	दुग्ध उ० १४,५७
दु समाक सू० २,४७,	दग्धिकाकटकारिभ्याम् चि०	दुग्हिता उ० ३९,१४९
दु तम् सू० ७,५३	८,११६	दुग्धाम् चि० ६,१५
॥ शा० १,११९	दुग्धिकापरधीरको उ० २४,	दुग्धानम् उ० २७,१०
॥ नि० १,१	२८	दुग्धाणि उ०,३७ ४७

दुग्धम् सू० ३०,३७	" " १५,६१	दुःशिक्षिस्वम् उ० ७,७६
" " " ४८	दुग्धवारणम् सू० २८,३१	दुःश्याय शा० ५,६२
दुग्धपात्यर्धदग्धया सू० ३०	दुग्धलापाधिकसितान् चि० ३,१९	दुःकृतम् सू० १२,३४
४६	दुग्धतरय सू० ८,१०	दुःकृतमसंस्पर्शान् उ० ३१, २५
दुर्गंध सू० ३०,५०	" " १८,५१	दुःकृतम् उ० १९,९
दुर्गाम् उ० २८,१५	" शा० ५,९४	दुःकृताडीमणान् चि० २०, ९
दुर्गामकुष्ठश्वपधुगुल्ममदो	" नि० ६,२१	दुःकृताडीमणानाम् चि० १९, ८०
दरुमिन् चि० ८,५६	" चि० १५,७४	दुःकृताडीमणापची उ० ३०,२६
दुर्गामगुल्मसोकादय सू० १२,४१	दुर्गाननद्वापनम् चि० १०, ६८	" चि० १९,५
दुर्गामजयाय चि० ८,१५८	दुर्गंगय नि० १६,८४	दुःकृतीनसम् उ०,१९,२७
दुर्गामप्रोतगुणितया चि० ८,६	दुर्गनीभाषम् शा० ५,३९	दुःकृतीनसे सू० २०,२६
दुर्गामभि चि० १२,२९	दुर्गते उ० ३५,१३	" उ० २०,१५
दुर्गामविनिवृत्तये चि० ८, १५६	दुर्गन च० ३,१	दुःकृताजनान् उ० ३३,२७,
दुर्गामसु चि० २०,१७	दुर्गनेद्रिय नि० १३,१७	दुःकृताधुर नि० ८,२८
दुर्गामानि सू० ५,११	दुर्गनभ्य चि० १५,२८	दुःकृतासांनि उ० ३२,१०
दुर्गाम्नाम् चि० ७,५२	दुर्गना सू० १०,४०	दुःकृतामेदस नि० १०,७६
" चि० ८,१४८	" शा० ५,६२	दुःकृतायानवन् सू० २,३४
दुर्गियधनान् उ० २७,९	दुर्गस्यम् सू० ११,२३	दुःकृताकापगमनान् सू० २६, ४८
दुर्गिर्हेत्त्वान् सू० १३,२९	दुर्गभम् शा० ५,११०	दुःकृताकाश्रयवत नि० ११, ५६
दुर्ग्यस्ताम् सू० २९,४५	" " " १२४	दुःकृतरुधिरम् उ० २९,१७
दुर्ग्य सू० ११,४०	" " " १२७	" चि० ८,२८
" " १८,४८	दुर्ग्य सू० १८,५	दुर्ग्यातविपक्वापरफताया दि सू० २८,३४
" " " ४९	दुर्ग्यं उ० ३,३४	दुर्ग्ययिर्हे चि० ४,६
" शा० ५,५७	दुर्ग्यंत चि० ३९,९७	दुर्ग्यमणविशाधा सू० १५, १८
" उ० ३५,५१	दुर्ग्यते सू० २६,४५	दुर्ग्यमणहरम् उ० १८,१७
" चि० २१,१२	दुर्ग्येत्त्वहृत नि० ६,४	दुर्ग्यमणाकृतम् उ० २५,५,
दुर्ग्यवान् च० ५,२	दुर्ग्यिद्वा सू० २७,३४	दुर्ग्यमणा मादतम् उ० ५, १७
दुर्ग्यदेहधातु उ० ३९,१६२	दुर्ग्यिद्वे उ० १७,२३	दुर्ग्यशुद्धास्वात् सू० २६,४२
दुर्ग्यद्विजशांतय उ० २२, १०७	" " १८,४६	दुर्ग्यशाणितम् सू० २६,४२
दुर्ग्यम् शा० १,९०	दुर्ग्यिरिक चि० १९,९७	
" " " १२८	दुर्ग्यिरिक सू० २०,२५	
" चि० १,१७४	दुर्ग्यिरिच्या चि० १२,३९	
" " ६,१८	दुर्ग्यहरम् सू० २८,५	
	दुर्ग्यिर्विस्वतम् नि० १५, २१	

दुष्टतकीणहोमनाम् सू० ७, ६९	॥ ॥ ॥ ११	दूषिविष क० २,४३
दुष्टान्नात नि० १,२२	दूतादि शा० ६,२९	दूष्यै नि० १३,४३
दुष्टाम्बाम् उ० २,१	दूते शा० ६,१३	दूष्योदरालिङ्गजुष्ट उ० ३५ ३५
दुष्टामवहरवा सू० ८,१२	दुरगम् उ० १२,२५	दूष् सू० १३
दुष्टामुमत्त्वमेकाहिषावको धमलाद्रवा सू० २६, ३६	दुरगमनाम् उ० २९,२७	॥ उ० ११,७८
दुराम्बकटुकम् उ० २,३	दुरातिस्त्रयम् उ० १२,३	॥ उ० १२,१०
दुरारूपनीविपजनुजित् उ० ३०,२८	दुरायाड उ० २६,३१	॥ ॥ १३
दुरातवान् उ० ३३,२८	दुर्वा उ० २१,२५	॥ ॥ १४
दुरातवाद्रयम् उ० ३३,३४	दुर्वादिभि वि० १,१३०	॥ ॥ १५
दुराम्बुम्भारयगभीरादिषु उ० ३०,३८	दुर्वांतानिषवासात्मगुणा सू० १५,६	॥ ॥ १७
दुराम्बुगाथय नि० ११,५३	दुर्बाम् सू० २९,३१	॥ ॥ २१
दुर्गाशुद्धमासग उ० २८, ३	दुर्बामधुकम्भजिष्टाकेसरे वि० ७,७१	॥ ॥ २३
दुर्गासम् सू० २७,३८	दुर्बायवगेरिक्तारिषा उ० १४,२४	दुष्पीनसकासिनाम् उ० १४,८
॥ शा० १,९५	दुर्वाङ्गमत्त्वमांसानाम् शा० ६,३१	दुष्कृतसादनम् उ० १३, २७
दुर्गासरागी उ० ३५,३४	दुर्बावत् नि० १४,२४	दुष्कृतककशोषविषाणह सू० ६,१८
दुर्गासे सू० २७,४५	दुर्बाश्चदृष्टयमकृष्णाण्यकस- स्ये उ० २४,५३	दुष्कृतकमिदम् सू० ६ १०६
॥ उ० २७,२६	दुर्बास्वरतसिद्धम् वि० १८, ३६	दुष्कृतकदत्त सू० ६,२३
दुर्गीभवेत् सू० २९,६७	दूषणम् सू० ७,५१	दुष्कृतधम् सू० १२,१४
दुर्गिन्तणम् शा० ३,४५	॥ शा० ६,१८	दुष्कृतमयान् उ० १३,७३
दूषयाध नि० १३,५६	दूषणान् नि० ३,३	दुष्कृतम् सू० ६,३३
दूषयरीकेन वि० ८,६०	दूषणात्मनाम् सू० ७,७०	दुष्कृतोष्ये सू० २४,१४
दूषयाया वि० १,४५	दूषणे उ० ३३,४२	दुष्कृतम् सू० २०,३०
दूषयाम् वि० ३,१४	दूषिकादीन् सू० ११,१४	दुष्कृतनाधानशरिणम् सू० २४,१२
दुहितृवाडिया शा० १,४१	दूषिभिषम् उ० ३७,३७	दुष्कृतम् उ० १२,१२
दुतजम् सू० १,३१	दूषिविषम् उ० ३७,३७	दुष्कृतम् उ० १७,१४
दूतम् शा० ६,५	दूषिविषल्याम् उ० ३५, ३३	दूष्कृतम् शा० ३,३
॥ ॥ ॥ ८	दूषिविषाणह उ० ३८,३३	दूषिघानकृत सू० २१,११
॥ ॥ १६	दूषिविषाय उ० ३६,८६	दूषिनारनम् शा० ६,४८
दूतशकुनम् शा० ६,३९	दूषिविषारी उ० ३५,४०	दूष्यैमत्त्याय उ० १३,७०
दूता शा० ६,१	दूषिविषारिम् उ० ३५,३८	दुष्कृतज उ० २२,१६
॥ ॥ ७	दूषिविषारतम् उ० ३५,३८	दुष्कृतस्यद्वान् उ० २७,३६
		दुष्कृतम् नि० ६,१२

दृढांगताम् सू० ८,५१	दृष्टिमङ्गलम् उ० १४,१५	॥ ॥ ८,९०
दृढान् सू० १४,१४	दृष्टिमङ्गलम् उ० १२,८	॥ ॥ १३१
दृढद्विया सू० २०,३९	दृष्टिमध्यस्थ उ० १२,४	॥ ॥ १५,७०
दृष्टधेत सू० ७,५	दृष्टिबिभारजित् उ० १३,	॥ ॥ १६,१६
दृष्टकर्मा सू० १,२७	१४	॥ ॥ ३६
दृष्टम् शा० २,६२	दृष्टिसाद उ० ३,२४	देवदारुगुहूचयो वि० १८,
॥ ॥ ५,१३१	दृष्टिसुता उ० ४०,४४	३०
॥ वि० ५,७०	दृष्टिहा उ० १५,५	देवदारुण वि० ४,२८
दृष्टरिष्ट सू० १,३३	दृष्टिहितानि उ० १६,६६	देवदारुश्रिवृद्धतीकटुकापच
दृष्टरिष्टम् शा० ५,२०	दृष्टे शा० २,१	कालकम् वि० १४,
दृष्टापवारज सू० १२,५६	दृष्टे उ० १२,४	१०२
दृष्टि सू० १२,५५	॥ ॥ १३,४६	देवदारुनिशाधनम् वि० १,
॥ ॥ २४,१२	॥ ॥ १४,३२	६५
॥ ॥ १२२	॥ वि० ७,९५	देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्प,
॥ उ० १२,७	दृष्टेणु उ० १४,१६	ठीशियुके वि० १५
॥ ॥ १५	दृष्टे उ० १४,२२	४८
॥ ॥ १८	दृष्टी सू० २४,७	देवदारुम् वि० ६,२६
॥ ॥ २१	॥ उ० १०,२२	॥ ॥ ११३६
॥ ॥ २८	॥ ॥ १२,२३	देवदारुमहोपधम् उ० २२,
॥ ॥ १४,५	॥ ॥ १३३	५७
॥ ॥ १७	॥ ॥ १४,१०	देवदारुशठीरात्रावर्कटाख्या
दृष्टिकालुष्यधमधुकासश्वा	॥ ॥ १५,५	दुरालभा वि० ३,४९
सकरा उ० २५,४३	देवगाविप्रवृद्धैवद्यनृपातिथी	देवदारुसकटकल्मू क० ४,
दृष्टिगत उ० १२,१८	म् सू० २,२३	६२
दृष्टिदूषण सू० ६,३९	देवप्रहविमाक्षणम् उ० ५,	देवदारुसलम् उ० ५,६२
दृष्टिपधान् उ० १२,२५	३०	देवदाली सू० १५,१
दृष्टिपूतना उ० ३,२	देवता शा० ५,६२	देवद्विजभिवग्द्विषम् उ०
दृष्टिमसादनम् सू० २३,१०	दयनानाम् शा० ६,३२	४,२५
दृष्टिमसादपुष्टयाभु स्वमसुल्ल	देवतानुस्मृती उ० ३९,१०	देवद्विजातिपरमम् उ० ४,
कदाढ्यरुन् सू० २,८	देवतार्चादीपरसूतकसकर	१४
दृष्टिप्रामम् उ० १०,२३	उ० ४,७	देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमर
दृष्टिम् सू० २,३,२१	द्वदानवगधर्वयक्षराक्षस	दारुभि उ० २२,३
॥ उ० ८,२	मानुषे वि० ७,६७	देवार्थपितृगधर्षे उ० ५,४८
॥ ॥ १२,३१	देवदानवादिविभक्त उ०	देवार्थिवचदानान् उ० २६,
॥ ॥ १४,३	४,०	१
॥ ॥ १५,२४	देवदारु उ० १६,५३	देवबशीरुतम् उ० ४,१५
॥ ॥ १६,२७	॥ वि० ३,१७०	देवाह्व उ० ४,५

दया स० ८,३७	देहनाशा शा० ५,११२	" उ० ३३,२८
" शा० ६,९५	देहभजन चि० १९,१७	देयम् शा० १,३८
देवानाम् उ० ७,२९	देहभक्त्यु शा० ३,७७	देयवैगुण्यात् उ० ४०,६६
देवाय उ० ७,२४	देहभक्त्यु स० १४,०५	देयव्यपाश्रय चि० १,१६९
देवे शा० ६,६२,	देहरक्षाम् स० ७,७६	देयव्यपाश्रयम् चि० ५,८३
देश स० २८,४७	देह्यर्द्धनम् उ० ०४,६७	देवात् नि० ७,७
" शा० ३,७९	देहयान्त्रिकताम् स० २,	देवाश्रयम् चि० १,१६३
देशफलत स० १७,७	३६	देवोपहतचेतसि उ० ६,
देशकाल्यन्त उ० ४०,५८	देहवृद्धये उ० १,१५	३०
देशकाल्यन्तशक्त्यनुवीधत्	देहसश्रया स० ११,३९	देहिकी चि० १३,२६
उ० ४०,४१	देहसस्थिति चि० २२,६९	दोष स० ३,१६
देशपालतमविज्ञानम् स०	देहसक्षाभि० नि० ११,३४	" " १२,६४
४,३३	देहस्थितिनिबन्धनम् स०	" " १९,६०
देशकालादिवन्त स० १४,	११,३७	" " २३,२९
१६	देहकुताशयो चि० ८,६३	" " २९,२१
देशकालादीन् उ० २,२९	देहाभिवलविक्रियाम् स०	" शा० ३,८३
देशकालायपत्तया उ० ६,	१३,२२	" नि० २,६४
५३	देहामपकरथानानाम् शा०	" " " ६५
देशकालौ स० ५,२	४१२,	" " " ६९
" क० ६,१२	देहैन्द्रियमन्दोदयम् उ० ३९,	" " " ७६
देशसाल्यानुगधत चि०	१	" उ० २१,३०
१,८०	देहोच्छ्वास उ० ३५,१०	" " २५,३९
देशान् चि० २२,३	देहोपक्षयकृते नि० ५,	" " २९,१६
देशादीन् स० २९,५७	३	" चि० १,१
देशांतरम् चि० २२,३	देह्यपहृहीतकम् उ० ४,	० " " १०२
देशांतरापाता उ० ०६,२९	१७	" " १८,३८
देशिक नि० ६,६	देह्यपहृतसमुद्भवम् उ० ३९,	दोषमर्मसंघात् स० १२,
देहस्यवृद्धिसंघादयम् उ०	११३	७९
२९,८	देयमूलाय उ० ५,२५	दोषमज स० १२,५८
देहगान् शा० ३,६०	देय उ० ५,३१	दोषकोपने नि० ४,१
देहजन स० २८,४३	देयम् नि० ५,१०	दोषकोपाभिधातादिसौभा-
देहसुखमयम् उ० ६,७२	देधरात्रिम् शा० ५,७१	त् स० २८,१०
देहधात्वयन्त्रान् चि० १,	देह्यकालिकम् उ० ४,	दोषाद्या स० १४,७७
८३	४४	दोषगुणे शा० ३,४४
देहधात्व्योजीव्यगणान्पि	देवरुते उ० १,३३	दायधाति स० ६,१२४
पणम शा० ३	देवच्छिद्रम् उ० १४,१२	दोषप्र स० १९,६९
देहनाशन नि० ०,३६	दिवत शा० २,२२	दायमा स० ५,१२

॥ क० २,५३	दोषभयजयशान् सू० १०,	दोषसघात वि० १५,८०
दोषययम् सू० २,३५	२२	दोषसघातजम् वि० १५,
दोषज शा० ६,६१	दोषभेजजादीनि सू० १९,	१२०
दोषजन् शा० १,१०	३७	दोषसघातयर्द्धनम् वि० १,
दोषजानाम् नि० १३,	दोषलक्षणम् सू० १२,५२	१३
१४	दोषलम् सू० ६,१३,	दोषसाम्यम् सू० १,२०
दोषजे वि० १७,१	॥ ॥ ॥ १०,	दोषस्य उ० ३२,२०
दोषत उ० ३७,४८	॥ ॥ ॥ १२३	॥ ॥ ३७,१६
दोषप्रयकरे वि० १,२१	॥ ॥ ॥ १२४	दोषस्यदार्ढ्यम् शा० २,२२
दोषप्रयम् सू० ६,७२	॥ ॥ ॥ १३४	दोषहर क० २,३२
दोषप्रयापहा सू० ६,१७	दोषालिगानि नि० १०,१९	दोषहरणम् वि० ११०३
दोषदुर्बलम् सू० १८,२२	दोषलिगे उ० १९,२६	दोषहरन् सू० ६,१०१
दोषदुष्पत्वहोराश्रप्रभृतीना	॥ ॥ ३७,७१	॥ वि० १,१५
म् नि० २,७५	दोषविज्ञाने नि० १७,३	॥ ॥ २१,११
दोषदुष्यादि सू० १५,४७	दोषविधिम् वि० ५,६६	दोषहराणि वि० १५,१०२
दोषदुष्यादिवलत वि० १,	दोषविचक्षासुष क० ४,	दाषामि उ० २७,२५
७३	७२	दोषामिबलवन् वि० ८,२१
दोषदुष्याविशेष नि० १०,	दोषविधातचेतसि क० २,	दोषाढ्य क० ५,६
७	२३	॥ वि० १७,३
दोषद्वयानुगम् वि० २२	दोषविषेण नि० १,४	दोषानिमाघ्रापघयात् वि०
दोषधानुपरिक्लेदशोधार्ढ्यम्	दापविपहा सू० २२,१४	१५१
शा० २,१३	दोषविष्णुदनादत्तम् वि०	दापातिवृत्त्या नि० १०,७४
दोषधानुभला सू० ११,१	७,८	दोषानका शा० ३,८५
दोषधानुमलादीनाम् शा०	दोषयोगे उ० ७,४	दोषादिज्ञानतद्दत्तविकि
३,२९	दोषवेगोदये वि० १,२३	स्तासुपक्रम सू० १,३६
दोषपाव नि० २,३३	दोषवेपथ्यम् सू० १,२०	दोषादिचलानुसारी सू०
दोषपाकेन सू० १८,४८	द परेष्विब्यूतये वि० १५,	२९,८०
दोषपाचना वि० १,४७	३९	दोषादिभि उ० २९,१५
दोषपकोपहेतु नि० ७,१०	दोषशयम् क० ३,१९	दोषादीन् सू० १६,१८
दोषपरस्थम् वि० १४,९५	दोषशयस्य सू० ८,२०	॥ उ० १३,९६
दोषचद्र वि० ३,१६५	॥ वि० १,३९	दोषादीनाम् सू० ११,२४
दोषवत्तम् वि० ३१७८	दोषशयान्नपाचन वि० ७	दोषाद्योपेतया सू० २०,२२
॥ ॥ ७,४४	२४	दोषाधिवयान् वि० ९,६७
दोषवहल वि० ९,१५	दोषशाधनम् उ० १६,६३	दाषाध्युपितसकीर्णमलिना
दोषभेदीयविहिते नि०	द पसष्टुद्विकीर्णमभू वि०	नुरज पधाम उ० ३३,१०
१४,३१	१७,४	दोषान् सू० ६,११७
दोषभेदिये नि० १७,४	दोषसर्गे वि० ५,६७	॥ ॥ ८,४

दोषानुगमनम् नि० ३,१६	दोषोपधादिचल सू० १९,	दृबीकृत्य सू० १७,३०
दोषानुपधन्तु चि० १५,	६२	दृवेरुदेश सू० ५,८२
१३१	दोषोपधाशनम् सू० ८,१८	दृवोत्तरम् सू० २९,३६
दोषानुरोधान् उ० ११,२९	दो गील्यस्य नि० ६,६	दृवोष्णम् सू० १६,२५
दोषानुरोधेन उ० १३,५७	दोधिफकपुष्पत् नि० १४,	दृव्यकल्प सू० १,४४
दोषानुनोमनम् चि० ७,२७	२२	दृव्यक्रियायागमानाय० सू०
दोषानुसारेण चि० १,	दोर्गण्यम् नि० ३,११	६,३०
१७०	दोर्बल्यम् शा० ४,२१	दृव्यपले क० ६,१४
दोषांतरेषु चि० ९,४७	” नि० ७,१९	दृव्यादीनाम् सू० ९,२७
दोषांष उ० १२,२५	” ” ८,२९	दृव्यापस्थातृसपत्ना उ०
दोषांषनाशिनी उ० १३,	” क० १,३३	४०,६०
८५	दोर्वन्यत्पदे चि० ७,४९	दृष्टुम् सू० २५,१५
दोषाय शा० ५,३६	दोर्वन्याल्पाभिपार्थातिहि	दास्तया उ० १३,७३
दोषावृत्त क० ७५,७	म्माभ्यासारुचिम्बरे	” चि० १,९०
दोषावृत्तपथे नि० १०,१९	चि० १६,४८	दास्ता सू० ६,११३
दोषारूपे चि० १५,९	योन्यते उ० १२,२३	” ” १५,१३
दोषासमांसमेदोदिधितारा	दक्षण क० ६,२७	” शा० २,५७
मगधमा उ० २९,२	दक्ष नि० ५,४०	” उ० ३६,८९
दोषासमदोजा उ० २९,१४	दक्षत उ० ३७,६१	” ” ३९,३४
दोषासमदोभुत्रात्रे चि०	दक्षता नि० १३,५	” चि० १३,१६
११,२३	दक्षताम् नि० ८,४	” ” १४,७४
दाषाङ्केगच्छरम् सू० ६,	दक्षनीत्याष्णपोत्तरतामयर्चे	दाक्षाकल्कामुसाधितम् उ०
१०५	स नि० ७,१६	९,१
दोषोत्थ सू० १२,५७	दक्षती सू० १५,४५	दाक्षासोडादि चि० ३,
दोषोदपाम् उ० १३,७४	” चि० १९,८६	९५
दोषोद्वेक नि० १०,१६	दक्षतीतगुरुस्त्रिगधनदारादर-	दाक्षाधदनमजिष्ठावाको-
दोषोद्वेषणान् चि० १७,	साल्मणम् सू० ९,६	लीह्वजोष्के उ०
३७	दक्षतिधरत्तरात्रिगधस्तम्	१३,४
दोषाद्वेकानुरोधेन चि० १७,	राम् सू० १७,१८	दाक्षाजिष्णु चि० १६,९
७६	दक्षत्प व० ६,१३	दाक्षादि चि० १,५७
दोषाद्वेकमणे चि० १,११४	दक्षवेदेन चि० ८,१६	” ” २,१२
दोषाद्वेकमे नि० १,१०३	दक्षान् नि० १२,४१	दाक्षादिपचसारां चि० ६,
दोषोन्मणताम् नि० १४,	दक्षादि सू० १९,२२	७०
३३	दक्षान् क० २,१३	दाक्षापस्थाकाधभ्रिवृद्धते
दोषो सू० १,२१	दक्षायुत व० ६,१०	उ० १६,३२
दोषोपनिष्ठणम् सू० १२,	दक्षानुर्पुं नि० १२,४१	दाक्षापस्थाकाध उ०
६७	दक्षीरान्त सू० १९,८४	२२,६१

दाक्षापरूपकम् सू० ६,	दाक्षालहम् वि० १६,५७	" " ३९,८६
१३४	दाक्षायलायपीसारिकाकण	द्वयम् सू० १,४७
दाक्षापिप्लतीरुमिनुत्	चदने वि० १,१०९	" शा० ३,०५
वि० ५,०७	दाक्षाविदारीकारमयेमांसा	" उ० ३६,१४
दाक्षाम्रस्थम् वि० १६,२१	नाम् वि० ५,४	द्वयसर्वोत्था शा० ३,१०४
दाक्षाफलोपम उ० ३७,४९	दाक्षेक्षुरजपूरस्वरसानान्	द्वयादके वि० १९,०
दाक्षाभयागुडरसम् वि०	वि० १०,७२	द्वयात् नि० ३,३७
१४,६१	दाक्षेक्षुनिर्पांसितासोद्वप	द्वयेन सू० ६,१६७
दाक्षाम् उ० १६,६३	रूपे वि० ६,४२	द्वये नि० १३,२३
" " ४०,१८	दाक्षेक्षुरसमयानिवि० २२,	द्वयो नि० १५,४७
" वि० ३,१३	२६	" उ० १४,१७
" " ११,६	दाक्षेक्षुस्वरसा वि० ३,३४	" वि० ७,६१
" " ४,११	दाक्षेक्षुस्वरसे वि० ६,१०	द्वयोल्लवणे सू० १०,१
" " ५,१६	दाक्षयेत् नि० ८,१२	द्वद्वजा नि० १३,०७
" " ६,१७	द्वुत वि० २१,८१	" " ६७
" " १४,६६	द्वुतगति नि० १०,४८	द्वद्वजानि नि० ७,५४
दाक्षामधूरुम् वि० ३,८०	द्वुतत्वात् सू० १३,१७	द्वद्वम् नि० १,१९
दाक्षामधूरुमधुनम् वि०	द्वुतलाहयत् शा० १,४	द्वद्वसर्वगुणोदय शा० ०,
९,५५	द्वुतविलम्बितग वि० २१,	१०४
दाक्षामधूरुषारिभ्याम् वि०	५५	द्वद्वसर्वोत्थम् नि० १६,
२२,७	द्वुता वि० १६,२१	१६
दाक्षामृणालीस्वरसे उ० १३,	द्वुम नि० ७,२३	द्वद्वत्वा नि० ११,४७
२६	" उ० १४,०९	द्वद्वदशद्विगुणा शा० ० २३
दाक्षाबुना क० २,२५	द्वुमम् सू० २,३७	द्वद्वदशानिशा शा० १,२७
दाक्षाभाभि त्रि० ११,७	द्वुमकुले सू० १,०९	द्वद्वदशपलम् वि० १९,४
दाक्षावदिसुतम् उ० १८,७	द्वुण क० ६,२८	द्वद्वदशभि नि० १६,५४
दाक्षाया वि० ११,८	द्वुणश्रये वि० ८,१४५	" उ० ३९,३६
" " १८,०	द्वुणप्रमाणे वि० २०,१४	द्वद्वदशभुजम् उ० ५,५०
दाक्षारसपयाघृते वि० ०,	द्वुणम् सू० ३०,१०	द्वद्वदशमासम् वि० १९,
८३	" क० ६,२२	३१
दाक्षारसम् वि० ६,१४	" वि० ८,१४५	द्वद्वदशषाधिके क० २,३४
" " ७,२३	" " १०,३७	द्वद्वदशगुण्ड सू० २५,२७
" " १२,७	द्वुणशेषम् वि० १०,४८	" " २६,०३
दाक्षारसेन क० २,३४	द्वुणशापण क० ४,५६	द्वद्वदशगुण्डम् सू० १९,
" वि० २२,१२	द्वुणाम् उ० ०६,१२	७१
दाक्षालाक्षातिनाम्बिते उ०	द्वुणव्याम शा० १,७२	द्वद्वदशगुण्डमानानि शा०
१४,२७	" उ० २६,५७	४,६०

द्वादशांगुलविस्तीर्णम् सू० २२,२७	द्विगुण उ० ३४,६२ " चि० ३,१६३	द्वित्राधारपनगृह्य सू० १९,७०
द्वादशांगुल सू० २५,१५	" " १५,७	द्वित्रिगुणा सू० १८,३१
द्वादशांगुलाम् सू० २१,१९	" " " १६	द्वित्रिगुणानि चि० १६, २४
द्वादशांगुले सू० २५,१०	द्विचतुर्गुण सू० १८,३१	द्वित्रिचतुर्गुणान् चि०, १५, १०
द्वादशात् शा० १,७	द्विच्छिद्रम् सू० २५,१७	द्वित्रिरात्रम् शा० १,९५
द्वादशाह्नु चि० १३,२२	" " " २१	द्वित्वात् सू० १४,१
द्वादशाहे शा० १,९९	द्विजमुते चि० ७,५६	" " " ३७
द्वादशे सू० १९,११	द्विजसुरगुलपूजा चि० १९,९८	द्विद्विभारकारोक्षुमूलयोग तान्विता चि० १३, ४३
द्वादशे शा० ३,४६	द्विजा उ० २,४० १	द्विदोषजाम् नि० १६,१७
द्वादशेति सू० १,४३	" " २१ १२	द्विदोषजा सू० १,१०
द्वादशेतिविधम् नि० १६, ४९	" " " १३	द्विदोषे उ० ४०,१५
द्विकणस्य सू० २५,१४	" " " १७	द्विद्वारा सू० २५,२५
द्विकार्षिकम् चि० ९,११३	" " ३९,११३	द्विद्विसोषचत्वारलम् चि० ३,१४३
द्विकुडवम् चि० ३,७	द्विजातय उ० २,६२	द्विनिशा चि० १९,३३
" " " ६५	द्विजान् शा० ६,६५	द्विनिशाकटभीरागायद्या वै उ० ३८,२५
द्विकुडवन उ० ४०,२०	" उ० ७५,२७	द्विनिशाशोधपनेलीयटिकि शुद्धे उ० ११,२२
द्विके सू० १०,४०	द्विजानाम् नि० ५,२	द्विनिशाशोधयन्वाहरोहि णीनिष्पल्लवे उ० ९, ३२
द्विक्षारमधुवरापचपटुष्या पश्यागिरिताक्ष्ये उ० २२,१०१	द्विज उ० २१,६४	द्विनिशाशोधयन्धुरे उ० ९,२२
द्विगुणक्षारहिंयाम्लयत्तमे चि० १४७५	द्विजे सू० ६,०८	द्विनिशाशोधययीदुग्धे चि० १३,४
द्विगुणक्षीरसपुलम् चि० ८,९०	द्विजयम् सू० १४,४	द्विषधम् चि० २,३
द्विगुणयातसा उ० ३०,६	द्विजये नि० १३,४१	द्विषधमन्त्रशिकटाकलिय त्वानि व ४,१४
द्विगुणशकरम् चि० ४,४३	द्वितीय सू० १४,१	द्विषधमनिर्घृते उ० १३,६६
द्विगुणमर्षि उ० ३९,७४	" " १९,४९	द्विषधमन्त्र व ४,१
द्विगुणा नि० २,६२	" शा० ५,९	द्विषधमन्त्रस्य व ४,४
द्विगुणा शा० ३,१७	" नि० ९,२३	
" चि० १९,१४	" उ० १०,०२	
द्विगुणामयम् चि० १६,८८	" " ३५,३०	
द्विगुणामन्त्रीरमे चि० १९,१०	द्वितीयपटलष्यधान् उ० १०,२४	
द्विगुणाक्षरगाशुरे चि० ११,३०	द्वितीयम् उ० १२,२	
	" " ३९,४९	
	द्वितीयायाम् नि० ७ ५४	
	द्विप्राणि सू० २६,४	
	द्विप्राण् सू० १८,०२	

द्विपचमूलीत्रिकलाद्विनि शाकुटजत्वच उ० ७, १९	द्विमेदाद्विबलायरीकल्के चि० ३,१४७	राकलिनीनते उ० ६, २७
द्विपलांशकान् चि० १०,४३	द्विमेदामिशिमजिष्ठाकुष्ठरा आकुचंदने चि० २१, ६४	द्विस्था नि० १३,४५
द्विपलांशम् चि० ८,६६		द्विहस्तम् उ० ३९,२८
" " १३,४३	द्विलवणान्विता उ० ११, २७	द्विहस्तिरुर्ण चि० १७,२७
द्विपलांशम् चि० ३,१२६		द्वीपिभ्याम्रादिसिंहसर्पम- नि उ० ३,४७
द्विपलांशे उ० ६,२२	द्विलवणे चि० ८,१३७	व्यगुलव्यगुलांतरम् सू० २९,१८
द्विपला उ० ७,२१	द्विबर्षाम् फ० २,४४	व्यगुलम् सू० १९,७९
द्विपलीरूपा चि० १४,९१	द्विबह चि० १२,२९	" " २२,२९
द्विपले चि० ६,२९	द्विबार्ताकीकलरसम् उ० २,५९	" " २६,१००
द्विपले चि० ८,१४९	द्विविधोपक्रमज्ञानम् चि० १,२४	" " " १७
द्विपलो-मितम् चि० १४, १४		" " २९,१८
द्विपलोमिता चि० ८, १२६	द्विविध नि० ९,२२	व्यगुलात् सू० २३,३
द्विपाद्वि उ० ३८,३८	द्विविधम् उ० ३९,५	व्यगुलांतरम् सू० १९,१५
द्विपिचु फ० ४,२७	द्विशातायुपम् उ० ३९,९४	व्यगुलायता सू० २६,२१
द्विपिचुम् चि० ८,६२	द्विशाणे चि० ३,५	व्यगुले सू० २७,१४
द्विपिपलीपव्यवचानिचु लरोहिणे चि० १२,२१	द्विशिरा शा० ५,४४	" " " १५
द्विपिमाजार्गोसिंहव्याघ्र सामुद्रसन्त उ० ५,५	द्विमत उ० २१,२	" " " १७
द्विपुनर्नयम् चि० १२,१९	द्विपताम् शा० ३,९१	" शा० ४,४
द्विपुरुथम् चि० ३,१०८	" " ६,७०	" " " १४
द्विपुरुथे चि० १४,९३	द्विपम् सू० १,३३	" " " ६०
द्विपिदुक सू० २०,२९	द्विपि सू० १२,७७	" उ० २८,२
द्विपृहतीद्विजजयाद्वयम् सू० १५,२१	द्विपम् सू० १,३३	" " ३०,९
द्विमुलम् सू० २६,१८	द्विष्विष्टमिदधामगुरुदक्ष- हिमाशुचि सू० ८,३२	व्यगुलाषाम् सू० २४,५
द्विमुली सू० २६,१३	द्विष्वेजा चि० ६,२१	व्यतरम् सू० २४,१०
द्विमुदादरुमजिष्ठाकाकोली द्वयचंदने शा० २,४८	द्विष्वेयागजा नि० ५,३७	" चि० १४,१०१
	द्विष्वे नि० ५,३०,	व्यहम् नि० २,७४
	द्विष्वे सू० ३,१	" चि० १०,३३
	द्विसारिवादीनि उ० ६,३२	व्यकृतालके सू० २७,१०
	द्विसारियाद्विजनीद्विस्थि	व्यकृपवाण उ० ३७,१०
		व्यकृतिशयन सू० १२,७५

घ.

धनुःकश्य उ० २४,३०.

धनकांतादिनासेन उ० ६,५१ | धनम् चि० ७,९१

धनिकाजाजीतितीडीकशटी- विडम चि०.९,२६.	धन्वपायस्य चि०.११,३७.	धन्वतृश्रिकलाभयामाशीप- र्णीपट्टियन्वकेः उ०.
धनिकार्पचकोलाभ्याम् चि० ८,८२.	धन्वरसेन क०.४,१५.	२०,१२.
धनुः शा०.६,२७.	धन्वरसोदनम् सू०.१९,५१.	धन्वधन्वनगोमयेः सू०.२४, १८.
॥ नि०.१५,२३.	धन्वसाधारणं क०.६,१.	धन्वम् उ०.५,२९.
धनुकुंभी चि० २१,३९.	धमनिस्थे सू०.२८,६.	धन्वलाभोपलिप्तमम् उ०. १०,२९.
धनुर्ज्वया सू०.२८,२८.	धमनीः नि०.११,२२.	धन्वसताहकुटजम् चि०.११ १२.
धनुर्वक्रः शा०.४,१०.	॥ ॥ ११,२.	धन्वमाह्वरादिरदेचदगरकुर- टकम् चि०.१८,१५.
धनुर्वक्रा सू०.२६,२१.	॥ ॥ १५,१६.	धन्वाभ्यर्णोसनमालपत्रसा- राः उ०.३९,१०५
धनुर्वन्तु नि०.१५,१८.	॥ ॥ २२.	धातफिचिन्वपेशिकेकुंगः सू०.१५,३८.
धनुर्वन्तुम् नि०.१५,३६.	धमनीभ्याम् शा०.१,२३.	धातकी चि०.१०,४०.
धनुस्वीमद्यभाराभ्यारिप्ला- नाम् चि०.३,१०४.	धमनीसंधिमर्मसु सू०.३०, ६.	धातकीकट्टकट्टद्विनिशाश्रि- फलाचतुर्जातजोगकम् उ०.२२,९२.
धनेश्वरा उ०.४,१०.	धमनीरधम् शा०.४,४६.	धातकीपाठात्रिकलापंचको- लकम् चि०.९,२६.
धन्वम् उ०.१,२६.	धमनीरवानि०. शा०.४, ४२.	धातकीपुष्परदिरदाडिमा- लुनसाधितम् शा०.१, १३.
॥ ॥ ६,२६.	धमनीस्थे शा०.८,४९.	धातकीपुष्पम् चि०.२,१५.
॥ ॥ ३४,६६.	धमन्यः शा०.३,३९.	॥ ॥ ९,५३.
॥ ॥ ३९,२२.	धमन्यंगुलिसंधिनाम् नि०. १६,१३.	धातकीकटम् चि०.८,११०
॥ चि० ३,१३१.	धमन्यरिधफ्यादिकम् शा० ३,५.	धातकीरोधकुटजत्वकूफलो- त्पत्तेः चि० ८,११७.
धन्ववरिणाम् उ० ३९, १२४.	धरण्याम् उ०.१,२८.	धातकीरोधचूर्णैः उ०.२७, २५.
॥ चि०.७,३८.	धर्मं चि०.१९,३८.	धातक्या चि०.८,६६.
धन्वतरिः शा० ३,१६.	धर्मरत्नपट्टमासुरा. उ०.४०, ३७.	धातक्यामलकीपत्रथोता- जमधुकोत्पत्ते उ०. ३४,५१.
धन्वतरिमते शा०.३,५०.	धर्मद्वेषी शा०.३,९३.	धातय. सू०.१,१३.
धन्वतरेः शा० २,५२.	धर्मपर सू०.२,२०.	
धन्वमासगुडसोरचणकनि- कट्टकम् उ० २०,३.	धर्मसाधनम् चि०.७,७५.	
धन्वमीमम् चि०.२२,५४.	धर्मात् सू०.२,२०.	
धन्वतांसरसा उ०.२२,५४.	धर्मात्मा शा० ३,९८.	
धन्वसासानि चि०.१२,१३.	धर्माद्याः सू० ७,२.	
धन्वमासोत्थरसामृक्लपुरे सू०.२०,६.	धर्माधर्मभूतम् नि०,६,८.	
धन्वमृगद्विजानाम् चि०. १९,२९.	धर्माधर्मसहिते उ०.६,४७.	
धन्वयवासापम् चि०.१०, ६८.	धर्माधर्मसुरसाधनम् सू०.१, २	
	धर्म्ये उ०.४०,४.	
	धव. चि०.१९,८६	

धातुः सू०.११,३५.	धातुमस्वल्पकेषु नि०.५,१९.	" " १२,१६.
" चि०.१,८५.	धातोः नि०.१,२२.	" " १६,५४.
धातुकीपुष्पधात्रीफलरुतेन उ०.२,३६.	धात्री सू०.२९,३६.	धात्रीसैधवपिप्पलीः चि०.
धातुकीपुष्पशर्कपालाजतर्पणैः उ०.१,४०,	धात्रीरुमिघ्रासमसारसूणम् उ०.३९,१५०.	४,३९.
धातुक्याः चि०.९,३६.	धात्रीद्राक्षासितानाम् चि०.	१४.
धातुक्षयकरे नि०.१५,५.	१,१२७.	धात्र्यकस्थस्य उ०.१,३०.
धातुक्षयात् नि०.१०,१६.	धात्रीनिशे उ०.४०,४८.	धात्र्यमन्तकजकात्यपत्रा- थेन उ०.९,२८.
" चि०.६,२३.	धात्रीपथे. उ०.११,५०.	धात्र्या चि०.८,६५.
धातुसंभानिलव्याधीन् सू०.	धात्रीपरूपकम् चि०.१४,	" " २२,१९.
१०,३६.	७४.	धात्र्याः उ०.२,९.
धातुगाः सू०.१७,३०.	धात्रीप्रयोगान् उ०.३२,६.	" " " ३४.
धातुविच्छृंगुरादिकम् क०.६,७.	धात्रीकणिकरसे उ०.	" " " ७१.
धातुपुष्टये नि०.५,२०.	११,४५.	धात्र्यायामेलपिप्पलीः चि०
धातुप्रभवान् उ०.३५,३६.	धात्रीफलरसप्रस्थान् क०.	१९,४९.
धातुभिः शा०.३,४४.	२,१९.	धात्यंतरोपमदां चि०.९,
धातुमांशम् सू०.१३,२५.	धात्रीफलरसे चि०.७,१०८.	४६.
धातुमूत्रशरुवाहिस्रोतसाम् नि.२,५८.	" " १६,३०.	धात्याशर्पांतरक्लेदः शा०.
धातुमौक्तिकाशरमरुतना- दिषु सू०.७,११.	धात्रीफलरसेन चि०.११,	३,९.
धातुवधनम् सू०.५,२०.	१०.	धात्रिद्विधस्वार्धरात्र्यासका- सादितापहम् उ०.२४,
धातुवृधिस्योदयः सू०.११,	धात्रीफलशतानि उ०.३९,	५५.
३४.	३५.	धात्रिद्विधौजसाम् शा०.
धातुषु सू०.३१,३४.	धात्रीफलसुना उ०.११,४०	३,१०५.
" " १३,२८.	धात्रीफलाम्लीरामानुजंगा- म्लयेतसम् सू०.१०,२५.	धानकाम् चि०.१७,११.
" चि०.३,१५२.	धात्रीफलोदवा चि०.३,५०.	ना सू०.६,३६.
धातुसस्ये शा०.४,६४.	धात्रीम् उ०.२,१८.	धानायतुरसमशमनम् चि०
धातुसंस्ये चि०.१०,६१.	" " " २३.	१७,४१.
धातुसाम्यकरम् चि०.७,९.	धानीमुह्लामृतासौदम् चि०.१,५०.	धान्यकाम् चि०.३,१४१.
धातुसाम्यफलम् सू०.६,२६.	धात्रीरसस्रोदसितापृतानि उ०.३९,१४९.	धान्यकेः चि०.१४,६०.
धातुसाम्यम् सू०.७,५९.	धात्रीरसपुनाम् चि० १२,५	धान्यतुंबुरुपेण व०.१,
धातुस्थिरम् सू०.१८,	धात्रीरसे उ० २४,४५.	३९.
६०.	धात्रीरसेन चि० ६,१६	धान्यनागररेण चि०.५,
धातुश्लेषरसा शा०.३,६५.		१३.
		धान्यपेत्वारसेः चि०.३,
		४३.

धान्यम् सू०.३,२५.	॥ चि०.३,१३८.	धारिते उ०.१५,११.
॥ ॥ ६,२५.	॥ ॥ ८,१११.	धारोष्णम् सू०.५,२९.
॥ ॥ १०,१४०.	धान्येन सू०.१७,६.	॥ चि०.१,१०७.
॥ चि०.२,१९.	॥ चि०.८,८६.	॥ ॥ १११.
धान्यमध्ये क०.१,३.	धान्यैः सू०.१७,२.	॥ ॥ ९,३८.
धान्यमुस्तयोः क०.३,२७.	धान्योपकुंघकाजाजीइपु-	॥ ॥ २२,९.
धान्यमूभ्याम् उ०.३६,६९.	वापिप्लीह्रयेः चि०.	धारोष्णमे उ०.२०,३२.
धान्यया उ०.३०,१२.	८,२५.	धार्यम् उ०.२,३७.
धान्यपूपम् चि०.९,२९.	धान्योपजयिहाजाजीवाय-	धार्यस्यो सू०.२०,३७.
धान्यराशौ उ०.३९,६६.	कोलकदाडिमैः चि०.९,	धियः उ०.६,५.
धान्यशुद्धीभ्याम् चि०.८,	२९.	धिया सू०.२५,४०.
८६.	धान्यंतरम् चि०.२,५२.	धीधितत्त्वज्ञानम् उ०.७,
धान्यसौषर्णलाजाजीवरा-	॥ ॥ १०,६३.	१५.
गम् चि०.५,५९.	॥ ॥ १२,२५.	धीर्धैर्यमादिधिकानम् सू०.
धान्यात् चि०.३,१५३.	॥ ॥ १७,१२.	१,२६.
॥ ॥ ७,१७.	धाम सू०.७,७५.	धीमतः सू०.२,२२.
॥ ॥ १६,२.	॥ नि०.१५,२.	॥ उ०.२०,६६.
धान्यासु शा०.१,९३.	धामसु नि०.१०,२६.	धीरः शा०.६,११२.
॥ चि०.६,८१.	धामार्गेयः क०.१,२६.	धीवर्गेद्विवैमत्यम् सू०.
धान्यान्तकौलःधयुपम् प्रा-	धामार्गवपले चि०.१९,२१.	२,३१.
सवेः चि०.६,५०.	धामार्गम् क०.१,२०.	धीवास्त्रपदम् उ०.७,
धान्यान्तपिष्टैः चि०.८,	धामार्गवर्जोन्विताः क०.	२९.
१९.	१,३७.	धीविज्ञानस्मृतिभमान् उ०.
धान्यान्तधीजयस्यपाकृति-	धारगृहे सू०.३,३६.	६,५.
लैः सू०.३०,३३.	धारणपूरणे सू०.११,५.	धीस्मृतिनेषामिकातिणाम्
धान्यान्तम् सू०.५,७८.	धारणम् उ०.३२,५८.	सू०.१६,८.
॥ ॥ २२,२.	धारणात् सू०.२,८.	धीस्मृतिनेषामिषणायाःशु-
॥ ॥ ॥ ८.	धारणेरणभाराव्यविपमार्ग-	कचक्षुषाम् सू०.५,३७.
॥ चि०.६,३५.	मयतनेः नि०.११,२८.	धुकधुकस्वनम् शा०.५,३५.
॥ ॥ १५,२५.	धारणेः सू०.७,५२.	धुनीत क०.५,१५.
॥ ॥ १११.	धारणोदीरणनिशाजागरा-	धूपः उ०.३,५८.
॥ ॥ २०,२८.	स्पुचभाषणेः नि०.१,	॥ ॥ ॥ ५०.
धान्यान्तसंयुक्तम् चि०.२२,	३५.	॥ चि०.१,१६,१०.
३७.	धारया नि०.९,२२.	॥ ॥ ॥ १६२.
धान्यान्तसिक्तौ उ०.३२,	धारितः शा०.१,६६.	॥ ॥ ७,१८.
१३.	धारितम् उ०.२२,८९.	धूपकुंकुनबीबनेः सू०.३,
धान्ये उ०.३१,७७.	धारिता. उ०.२२,८३.	१५.

धूपधुमाजनाभ्यगप्रदेहपरि षेचनम् उ० ६, ४३	धूमक नि० ३, ४	धूमा वि० ३, १७६
धूपनम् उ० ५, १८	" " ३, २५	धूमातपनुपारांयुक्तीडातिरुच प्रजागरे उ० २३, १
" " ३७, २३	" " ५, ४२	धूमातपरजाव्यालखीमूर्त्ता यविलगिताम् उ० ३९,
" वि० ८, १८	" " ८, २१	७
धूपनस्य वि० १, १६३	धूमगदूपकचलान् वि० १	धूमान् वि० ३ १४६
धूपनार्थम् उ० ३, ५८	१०५	धूमति सू० १८, ७
धूपनालेपनाभ्यगे वि० ८,	धूमगदूपदृक्क्षेकृतियत्र कराखकम् सू० १, ३७	धूमायति सू० ११, २०
२७	धूमगदूपनावनम् उ० १८,	" नि० ७ २७
धूपन उ० १, २६	१७	" " १२, १७
" " ५, ६, १	" " ३०, १४	धूमायनम् उ० १७, ८
धूपम् उ० ३, ३६	धूमच्छर्दनगदूपानुचितम् उ० २१, २	" " २३, ९
धूपयित्वा उ० १८, १८	धूमतीक्ष्ण उ० २२, ७९	धूमाविलम् उ० ११, १३
धूपयेत् सू० २९, २६	धूमत्रयस्य सू० १८, २७	धूमाविलाम् उ० १२, ३०
धूपयेत् शा० १, ८३	धूमदशाम् उ० १२, ३०	धूमिका सू० ६, ४८
" उ० ६, ४४	धूमनावनगदूपस्वेदान् उ०	धूमोपशासगदूपा सू० १३,
" " ९, २६	१८ ११	१२
" " ११, ४०	धूमनावनगदूपा उ० २२, ८	धूमौषधे सू० २१, १९
" " २५, ४५	धूमनेत्रकम् सू० २१ ८	धूमम् नि० ५, ३३
धूपान् वि० १, १४२	धूमनेत्रार्पिताम् सू० २१,	धूमोदरा उ० ३७, ९
धूपित उ० १६, ३७	२१	धूमिधूसुरम् उ० ४० १०
धूपितम् उ० ११, ५०	धूमप सू० २४, २०	धूमम् उ० २२, २१
" " १६ ३४,	धूमपम् सू० २१, २२	धूमस्य उ० १, ३२
" " ११, ५०	धूमपानम् उ० १६, ५९	" " ११, १५
" " १३६	धूमपानानि वि० ५, ६९	धूमन् उ० ३९ १७०
धूपिता सू० २९, २९	धूममच्छायम् क० ५, २१	धूताम् उ० १४, १२
धूपितानि उ० १, २५	धूमप्रथमनम् वि० ७, १११	धूति सू० १३, ५
धूपिताषट् सू० ३, ४७	धूमधस्त्यादियत्राणि सू०	धूतिमान् वि० ७, ८५
धूम सू० २०, ३१	२५, २५	धूतिपुत्र उ० ३९, ९
" " २१, ५	धूमम् सू० २, ४३	धूबा शा० ६, ३४
" " १२	धूमर उ० १२, ३०	धूत सू० ५ ४०
" शा० ५, १	धूमराव्याम्बुगिलोष्णविदा हे उ० १३ ९०	" उ० २, ७७
" " १८	धूमधमननावनादीन् उ०	धूतधूते वि० १९, ८९
" उ० १०, २०	२२, ७१	धूतपादकरानन सू० ८,
" " २४, ४	धूमवर्ज्येन सू० १८, ४३	३६
" वि० १, ६८		मातम् शा० २, २३
" " ११, १७		

॥ उ० १३,३२	ध्याननिगमदसौमित्यतद्वाच्यं	॥ उ० ३,३९
ध्यानम् सू० २०,८	चारचिग्यैरे नि० १५,	ध्वस्तवपिस्तयो नि० ६,
ध्यानानावर्ततमके वि० २,	५०	२१.
७,	ध्यामकम् सू० २१,१४	ध्वस्तके नि० ६,२२
ध्यापयिवा उ० १३,	॥ उ० ३५,३९	ध्वज उ० ३४,७
२१	ध्यामक्यायाति सू० ७,७	ध्वनि शा० ७,२३
ध्यापयत् उ० ६,२१	ध्यामम् सू० २८,१	ध्वस्तम् वि० ९,५२
ध्यान्पर नि० ६,२८	ध्याममङ्गता सू० ७,१०	ध्वस्तशिरोरुहाणि उ० ३७,
ध्यानम् उ० ७,६	ध्यापति सू० ११,२०	३६

न.

नकुटनिर्जिता उ० १६,	नकाष्टवीजान्विते उ०	नक्षत्राष्टम् सू० २६,१८
२८	२५,६७	नस्ता उ० ३९,३१
नकुलस्य उ० १२,२३	नक्षत्रस्यकृमचुल्लूकजा	नस्तापाणि शा० ५,११८
नकुलाधि उ० १२,२४	वि० २१,६२	नस्तांतरे वि० ७,१११
॥ ॥ ॥ ३३	नक्षत्रदेवतायुक्तम् उ० १,	नस्तै उ० १,५
नकुलाधि उ० १३,८३	२३	॥ ॥ २,३१
नकुलोपमे शा० ५,७	नक्षत्राणाम् नि० ७ २	नगनागाश्वपृक्षसीरधान्
नकुलात्पमार्जारगृध्रकीर्णा	नक्षत्राणि उ० १,४	वि० ११,६२
हिकाङ्गे उ० ७,३३	नक्षत्र उ० ३१,२४	नक्षत्रम् उ० ६,११
नककान् वि० १२,१२४	॥ ॥ ३६,८२	नक्षत्रम् उ० २,३२
नकदिनतुमुक्तासे नि० १,	नक्षत्रेशातिवृद्धि नि० ५,	॥ ॥ ॥ ३७
१२	११	॥ ॥ ॥ ४४
नकदिनादिनि सू० २,४६	नक्षत्रतपरीक्षितम् उ० ३८,	नक्षत्रस्य शा० ६,२३
नकम् सू० २,३७	३८	नक्षत्रानाम् शा० ६,७७
नक्षत्रालजम् वि० १७,८७	नक्षत्रतपिपापह उ० ३८,	नक्षत्रे शा० ६,५
नक्षत्रालत्वया वि० १८,	३९	नक्षत्रधर उ० ३,६
२५	नक्षत्रनिम्नम् उ० ९,९	नक्षत्रकुटाभ्याम् उ० ३६,७३.
नक्षत्रालद्विरजनीमुक्तमूवा-	नक्षत्रभा उ० २३,२८	नक्षत्रनीला-पुल्लानतायष्ट्या
टल्लपकम् सू० १०,२९	नक्षत्रमासे उ० ३१,२३	वृक्षुनिपण्णके उ०
नक्षत्रालशिरीषचङ्गुलपु	नक्षत्राख्यामुरवराचडनाद्वय	१३,७६
ष्पकालानि उ० ५,४१	चारके वि० १,१०६	नक्षत्रमधुकरजनास्थापटाली
नक्षत्रालशिरीषया उ०	नक्षत्रराम शा० ३,६३	समगावचापाटलोर्हिगु-
५,११	नक्षत्रगोमच्युति सू० ७,१९	सिद्धार्थसिद्धिनिशायुग्-
नक्षत्राभ्यातनिमिरकृच्छ	नक्षत्रविनुषाकृता उ० १६,	लतारोहिणी उ० ५
बोध्यादिके सू० २४६	६	२०.

नतयष्ट्याहृ कल्काज्यसो- द्वैतलयतानु वि०.९, ७४.	नयनप्रियः उ०.१६,६१. नयनघटम् उ०.१३,३७. नयनम् सू०.२३,२७. " उ०.१५,१३. " " १६,६५. " " २३,८.	नवधान्यमुरानूपमाससुगुड- शोरसम् नि०.१०,३. नवधान्यादिः सू० २९,४३. नवनीतसंडमार्दितम् उ०. ४०,५३. नवनीतघृतक्षरिः शा०.१, ४३.
नतयष्ट्याहृ शताहृकुटुबं- दने. वि०.५,६७.	नयनयोः शा०.३,२९. नयनाजमम् वि०.१,१५९. नयनादिषु नि०.३,६. नयनानि उ०.१६,६६. नयनामृतम् उ०.१३,३६. नयनाश्रिताः उ०.१२,३१. नयने सू०.२३,७. " " २४,१.	नवनीतम् सू०.५,३५. " शा०.१,५८. " उ०.१,१४. " " १३,४०. " वि०.८,१३८ " " ९,८६. " " " ९९.
नतरोध्रवचाकट्टीपाटेन्यत्र- कुंभैः उ०.३७,७५.	नलरानि उ०.२७,१०. नदकेः सू०.३८,२४. नलद्वयत्रिविधम् उ०.१३, ३८.	नवनीतम् उ०. ९ ११. नवनीतसखेयातेसूतिकाश्वा- सकासिनाम् सू०.२०, १२. नवमृदभान्निस्थितम् सू०. ३,३३.
नतवाताकिनीकुटुसंधवाम- रदारुभिः उ०.३४,३४.	नलदम् उ०.३१,४६. नलदशोधयष्टिभिः उ०.१३, ७३.	नयमे शा०.१,६७. " " २,५९.
नतपद्मपर्थास्थिराकुटसिरा- हृष्यान् वि०.२१,६९.	नलद्वालकलोहितपट्टिकान- रामिशिष्टपुत्रुषलाश्रयैः उ०.२७,३८.	नववज्रदुग्धमुषपा वि०. १९,१९.
नतापम् सू०.२६,९०.	नलदादिभिः उ०.२७,४०. नलमूलादिभिः वि०.१८,१५. नलिका सू०.२५,२५. नल्यजे उ०.१३,७. नवव्यातिमाराध विसासु- मानपक्षिण. सू०.१८, २.	नववरासम् सू०.२,४७. नवसर्पिष उ०.४०,२२. नवसूता नि०.११,४९. नवसूतिसाम् उ०.३३,२. नवशय उ०.३९,१५५. नवशः शा०.५,१८. नवागुदम् सू०.२६,१८. नवागुदविमाराः सू०.२६, ३३.
नताननः उ०.३८,१०.	नवज्यरी सू०.१८,१०. नवज्यरे सू०.५,१७. " वि०.१,४१.	नवात्मम् नि०.१३,२२. नवान् वि०.२२,५३. नवायसम् वि०.१७,३. " वि०.२,३२.
नतेलाकुटुमरिचयष्ट्याहृ- घृतमासिकैः उ०.३७, ७४.	नवशयम् वि०.१६,३७ नवद्विदशयसंयु उ०.४,११. नवधान्यम् सू० २९,३९	
नदनम् उ०.१५,४.		
नदद्दोदधीन् शा०.६,६८.		
नदीजलादुर्मधाहःश्वप्राया- सातपान् सू०.३,४८.		
नदीदाम् उ०.६,५८.		
नदीम् सू०.२,३४.		
" वि०.२१,५४.		
नद्वयम् उ०.१९,१७.		
नयः सू०.५,९.		
नयाम् उ०.५,२६.		
नंदी सू०.६,७६.		
नंदीमापर्वण्टटोगाटक- नेरुम् सू०.६,९०.		
नंदीमुरी सू०.६,१५.		
नभः नि०.६,३२.		
नभसः सू०.५,२.		
नभनम् नि०.४,२७.		
नभरुरीनदीवृशापज्यशक- धुराः सू०.१७,३८.		
नभरापरायाः शा०.१, २९		

नवैः उ०.३९,२८.	नस्यवक्रासिरोम्यंगप्रदेशैः उ०.२४,३३.	नागपुरीवच्छत्रम् उ०.३७, ४२.
नवैरुडसूर्पपर्णी सू०.६,१६७.	नस्यशीलिनः सू०.२०, ३९.	नागपुष्पम् उ०.३५,२४.
नवोत्थम् उ०.१०,२१.	नस्यांजनतर्पणायैः सू०. २४,२२.	नागमलानुलाम् वि०.३, ११९.
नवोत्थितम् नि०.१२,४६.	नस्यांजनतर्पणानि उ०.४० ५४.	नागमलाम् उ०.३९,५४.
नवोत्थिते उ०.३४,१.	नस्याजननम् उ०.५,३१.	नागमलामूलस्य वि०.१, ११७.
नवीदृतम् वि०.९,९९.	नस्याजनादि उ०.९,३९.	नागमलासारिः वि०.३, १२२.
नस्यधुः वि०.२१,६३.	नस्याजनालेपधूमैः उ०.६, ४०.	नागरत्रिकलान्नैववासारोत्र- रसम् उ०.१६,१७.
नस्यचेतनः वि०.२१,३८.	नस्यांजने उ०.३६,७२.	नागादुरपर्शपिप्लीहीशठिषो- ष्करैः वि०.३,१५८.
नस्यशेखराहाराः नि०.१२, ४.	नस्यात् उ०.३०,२८.	नागरधान्यामः सू०.१९, ३३.
नस्यच्छायाः नि०.४,१३.	नस्यादि उ०.५,४८.	नागरपादयुक्ते वि०.१९,२८.
नस्यच्छायाचलेंद्रियः उ०.६, १७.	" " १८,३४.	नागरम् सू०.६,१६१.
नस्यनिद्रम् उ०.४,२७.	" " २१,५४.	५ " १४,२४.
नस्यनिद्रातिनिद्रंभ्यः सू०.५, ६४.	नस्यादिसंशुती उ०.२०, २०.	" उ०.१६,३.
नस्यम् सू०.२८,१३.	नस्यादीन् उ०.९,९.	" " ३७,४०.
" " " २१.	नस्याये उ०.३०,२३.	" " ३९,११.
" वि०.१९,७२.	" " ३८,३१.	" क०.४,६३.
नस्यशुक्रतर्पणः वि०.३, ९९.	नस्यानर्हं सू०.२४,२१.	" वि०.१,५१.
नस्यस्मृतिम् उ०.४,३२.	नस्याले सू०.२०,२२.	नागरसाधितम् वि०.१५, ३५.
नस्य सू०.२४,२२.	नस्याभ्रबलादयः उ०.२२, १५.	नागरस्थाने वि०.१०,२०.
नस्ये सू०.२८,१५.	नस्याभ्यंगिषु उ०.५,४०.	नागरस्य सू०.७,३५.
" नि०.२,३४.	नस्याभ्यंजनगदुपमूर्धकरणा- स्तितर्पणैः सू०.१६,१४.	नागराणि वि०.१३,४४.
" वि०.१०,९३.	नस्याम् उ०.४०,५२.	नागरातिक्लिषादास्विडगेंद्रय- योपणम् वि०.१७,२.
" " १४,१२०.	नस्यार्थे सू०.२०,३३.	नागरातिविषामुल्लम् वि०. १७८.
नस्यः वि०.५,३८.	नाकुटीद्वयम् उ०.६,३६.	नागरातिविषामुल्लम् वि०. १७८.
नस्यगदुपपणे. उ०.२२, ४६.	नाकुटीपदुनागरीः उ०.३०, १५.	नागरातिविषामुल्लम् वि०. १७८.
नस्यगदुपपयोः उ०.२२,६२.	नाकुटीनेसरधोरसम् वि०. ४,४२.	नागरे वि०.९,४८.
नस्यधुमांजनादि उ०.९,१.	नागदनी सू०.१५,२८	नागरेण वि०.८,६३.
नस्यधुमादि वि०.५,३५.		
नस्यनादीम् उ०.३४,१८.		
नस्यपूजाभ्यंजनेः उ०.१८, ९.		
नस्यनेत्रम् उ०.१८,३८.		

नागचिन्नाम उ० ६,०९	नाडीजणाभ्यगक्षालनाय सू० २५,२३	नानाधयागयो सू० ९, १०
नागसर्पिष उ० ५,०३	नाडीजणाबुद्धमगदरगडमा लाजत्रभ्वसर्वागदगुल्म दोःधमेहान् चि० २१, ६०	नानाधोनिषु शा० ३,५ " नि० २,२
नागानाम् उ० ५,०२		नानाधायासूती शा० १,५
नागाधूमजातकृष्णे क० ५,१५		नानारूपै सू० १२,३०
नागद्विजरागहिगुमरिचे उ० ५,१८	नाडीपु उ० ३०,०९	नानाविणम् उ० ३१,१८
नागेभ्य उ० ५,२६	नाडीसूद उ० ३७,२०	" चि० ९,७८
नागादाम् शा० २,१६	नाड्या सू० २०,८	नानावर्णासिराततम् नि० १२,०९
नाडी सू० २५,१३	" " २८,३२	नानाविधम् उ० ३,३०
" " " १६	५ " " ३६	नानाविध्यथा उ० २८, १०
" " " २०	" उ० २२,५	नानाविधानाम् सू० २५, १
" शा० १,५६	" " ३५,२०	नानाभ्यधावणम् उ० २, २१
" उ० २९,२३	" चि० ८,१३८	नाभसम् सू० ९,९
" " " २८	नाह्यास्वन सू० २८,०१	" उ० १६,६३
नाडी सू० १७,१३	नाड्युक्ते उ० २८,२७	नाभसी शा० ५,५६
" " २५,१५	तास्याष्टफाप उ० २१, ६८	नाभि सू० १२,२
" नि० २,७०	नाड्यो शा० ५,१७	" शा० ३,१३
" " १५,१८	नातिससपविसारम् सू० १, ५	" " " ३९
" उ० २८,२६	नाधम् उ० ५,५०	" " " ५३
नाडीकलापम् सू० ६,७७	नाद उ० १७,१०	नाभिज नि० ११,१७
नाडीनाम् नि० ११,२१	नादवाधियया उ० १८, २२	नाभिजानि नि० ७,५६
नाडीभ्याम् उ० १८,२२	नादवाधियज्ञानि उ० १८,२५	नाभित नि० १७,९
नाडीम् सू० २१,२१	नादान् उ० १७,९	नाभिनाम्नास्यकेशनसरा मद्विजान् शा० ६,८
" उ० २२,५०	नादन नि० ५,१३	नाभिनम् नि० ५,३१
" " २६,३१	नानाकमास्तीनि सू० २५,२८	नाभियदोःश्च चि० २१, १७
" " ३०,३७	नानामरुम् सू० ९,१७	नाभियमितयकृष्ठीहृक्षोम दृष्टिरासणो नि० ११,७
" " " ५०	नानादशमधाधिनाम् सू० २५,११	
" १४,०५,१७	नानाभाष्यगश्मन्विद्ययो पधिभम्नाम् उ०	
" चि० ३५,११५		
" " १५,११७		
नाडीयत्राणी सू० २७,११		
नाडीयागान् उ० १८,६६		
नाडीवन् उ० २०,२५		
नाडीविधानम् उ० १८,१७		
नारीमणहरम् उ० ३०, ३६		

नाभिवस्तिजादाहृदल	गारीस्तास्थसुयाय उ० ३२,	॥ ॥ १८,५६
पञ्चमधु ५० ५,३	३	॥ ॥ २०,१२
नाभिमू सू० ३८,२१	नारीशारेण वि० ५,५६	॥ ॥ ॥ १३
॥ शा० ३,१२	नारीणाम् सू० १९,५०	॥ ॥ ॥ २३
॥ नि० ९,११	॥ शा० ३,५१	॥ ॥ ॥ २७
॥ ॥ १२,१०	॥ ॥ ॥ ९२	॥ ॥ २३,१३
॥ उ १,५	॥ नि० ११,३२	॥ ॥ ॥ २७
॥ ॥ ॥ ६	नारीनयनान्न उ० ३९,	॥ ॥ ॥ ३७
॥ ५० ३,११	२६	॥ ॥ ॥ ७५
नाभिरामायम् सू० १२,	नारीम् सू० ५,६८	॥ ॥ २५,२६
२	॥ शा० १,२१	॥ ॥ ॥ ३५
नाभिवस्त्रयत्रस्तुदपम् वि०	॥ ॥ २,३५	॥ ५० ५,२१
१५ ११६	॥ ॥ ५,९३	॥ वि० २,५६
नाभिसाधिपाधानदुष्पा	नारीपु उ० ५०,३०	॥ ॥ ५,५६
टकवन्तय शा० ५,५२	नाय वि० २२,२७	॥ ॥ ५,५२
नाभिसवद्धा शा० ३,०९	नार्ये वि० १५,११९	॥ ॥ ॥ ६९
नामीपुद्गातरम शा० ५	गाल्दददल्पसरवत् उ०	॥ ॥ ७ १०६
१०७	३९,५९	॥ ॥ २३,१७
नाभ शा० १ ५६	नासिकरास्थिमल्लततात्प	॥ ॥ ॥ ५२
नाभानुगतक्षपणि सू० २६,	शकरारजम् उ० ११,	नायनाजनपानेषु सू० ५,
३	७३	२६
नामिते सू० २०,१८	नालिकरीक्षम् सू० ५,१६	नायनाजनम् उ० १ ३७
नाक्षा नि० १५,५७	नाल सू० ६,११२	नायनाजनयो उ० ५,३५
॥ उ० १७ २५	॥ नि० ९,२९	॥ ॥ ॥ ५३
॥ ॥ ३५ ५०	नालन सू० १८ १९,	नायनात् उ० १३,१२
नाम्यमानानि सू० ८,१६	नायनगड्पधूमतावल्भाक	॥ ॥ २५ ३६
नारासंहम् उ० ३९,१७३	सू० २,६	नायनादि उ० २२,८०,
॥ ॥ ॥ १७५	नायनभपजे उ० २५,१८	नायनाभ्यगुणेषु उ० १८,
नारासंहस्य उ० ३९,१७५	नायनम् सू० ५,६२	१
नारासनिर्भञ्ज वि० १५,	॥ ॥ २०,११	नायनाभ्यगसवत्तु उ० ५,१५
३७	॥ उ० ६ २०	नायने उ० १३,५६
नारायण वि० १७ १७	॥ ॥ ७ २९	॥ ॥ १२ ३३
नारायणाय उ० २५,२८	॥ ॥ ९,१९	॥ वि० ६,२७
नारी शा० १ ६०	॥ ॥ १० ६९	नायने वि० १,१५९
॥ उ० ३३,५२	॥ ॥ ११ ७५	नासा सू० २०,१
नारी वि० २१,५३	॥ ॥ १० १०	नासास्थिप्रास्थे वि० ३,
॥ ॥ ॥ ८०	॥ ॥ १६,१९	५

नासापपाव उ० १९,६	" " ५,८	नि प्रभद्रकंपदीपायै उ०
नासाप सू० २७,१०	" उ० १९,२१	१२,१७
नासाच्छदे उ० १८,६१	" " " २४	नि प्रेशम् उ० १४,१
नासानाभिगलान् सू० १२,५	नासिकाक्लेदसशोषशुद्धिरो धर उ० १९,११	नि शुठीपडगोदरुपायिन वि० २,५
नासादग्धेन उ० १९,२२	नासिकाश्लिमुसस्त्रया उ० ३६,२६	नि शेष क० ५,४५
नासानाह उ० १७,१	नासिकातरुणास्थिनि उ० १९,१४	नि शेषत उ० २६,२७
नासानाह उ० १९,१७	नासिकाध्मानम् उ० १५,१	नि शेषम् उ० २८,२५
" " २०,२०	१२	१५ " ३२,११
नासानेत्राश्रिता शा० ३,३०	नासिकाम् सू० २,३५	" " ३६,८६
नासापुटम् सू० २०,१९	" " २७,२५	नि सपान् उ० २८,३२
नासापुटे शा० १,४०	" उ० १८,५९	नि शोणितोष्ठी सू० २९, ५६
" उ० १९,१८	नासिकावशदणानुचनोद्ग य सू० ३०,३७	नि श्लेष्मपित्तम् सू० २८, ४०
नासाभग नि०,१४,३५	नासिकाशाय उ० १९,१७	नि श्वस्य शा० ५,४७
नासाम् शा० १०४	नासिकासन्ने उ० १८,६०	नि श्वास उ० १९,१८
" उ० १४,१५	नासिकास्नात उ० १९,१६	नि श्वासवेगव्यम् नि० २, २०
" " १८,६२	नासिके शा० ३,४०	निश्वासाच्छ्वाससराथ नि० १६,५१
नासाया उ० १९,१७	नासापते उ० १८,६५	नि सज्ञ नि० १५,१९
नासारगेषु सू० २७,१०	नासिका शा० ३,८६	" उ० ३६,३४
नासारौमुददाहकत् सू० २५,३७	नाहे सू० २५,१७	" क० ३,१७
नासान्नाययो सू० २७, १०	" " " २७	नि सदेहम् वि० १९,९७
नासावत् उ० १८,३७	नि शय्य क० ६,२१	नि सार नि० १३,५
नासावसाद् उ० ३६,३५	नि रुष्य वि० ७,३०	नि सारकरुजापहम् वि० ९, ४४
नासाशिराद् उ० १९,८	नि रुष्यते उ० २३,५	नि सारस्य शा० ६,२२
नासाशाय उ० २०,१९	नि काय क० ४,३३	नि सुसत्वम् सू० १३,१२
नासासधानवत् उ० १८, ६६	निक्वाधभाग शा० २,४८	नि सूताम् उ० ३४,२५
नासासमम् उ० १८,६०	नि व्याथ्य क० ४,१३	नि मृति शा० ६,६९
नासास्यपात्र नि० २ १९	" वि० १४,५०	नि सूतपु सू० १८,४०
नासास्यशये सू० २०,४	" " २१,२८	नि रुहताम् सू० २,२७
" " २२,२६	नि व्याथ्यम् उ० ३९,१३५	नि स्रेहम् शा० १,९६
नासास्ये सू० २०,२४	नि परिहारम् वि० ३,१ ३९	नि अर्हागीम् शा० १,६९
नासिक्या सू० २१,१०	नि पाहारा क० २,६०	नि अर्हे उ० २५,३८
नासिका शा० ३,१०९	नि प्रभा उ० १२,२१	

नि छद्वाग्ने उ० २६,३८	॥ उ० १८,२१	निजगनुभि उ० ६,५९
नि श्चुरम् उ० २९,११	निगृह्य सू० २८,३३	निजगनुविचारशरी सू०
नि स्रुतशाभित उ० २२, ६२	॥ उ० २६,१४	१९,८७
नि स्रुते चि० १५,११७	निघटान् सू० ४,१२	निजगनुविचारानाम् सू०
निरूपन् शा० ५,५३	॥ ॥ १३,१८	४,१४
निरुम्भकन्त्यम् चि० १६, ४२	निग्राहान् क० ३,१६	निजगनुविभाग सू० १
निरुम्भकनिकलागवाशी	निग्रहाथम् उ० २६,७	२४
रुक्शातिनीनीलिनीति	निग्रहेण क० ३,२१	निजे शा० १,१०६
त्ययानि सू० १७,२	निग्रति शा० ४,७२	॥ चि० ६,४०
निरुम्भकुर्मात्रकलाभ्यगशी	॥ चि० १७,३८	निजयो शा० ४,२१
रीविशानिना चि०	निययत्ताजौ उ० २८, २१	॥ ॥ ॥ ४०
१७,१०५	निचयम् नि० ११,३२	निघटुस्तित सू० १८,१
निरुम्भकुमर्षेभपिपण्यवे	निचयात्मक नि० १३, ३७	नियरसायनम् उ० १९, १८०
ह्यशहिमे चि० १४, १८	निचयीरुत्य सू० ३९,११	नित्यवेग उ० ४०,२९
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निचये उ० २४,१४	नियाम्यासेन सू० २०, ३३
त्करागिरे उ० २०, २४	॥ चि० १०,६७	नित्योपयोगिक सू० ६, १७०
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निचयन उ० ७,५	॥ ॥ ३७,४८
त्करागिरे उ० २०, २४	॥ ॥ ३७,४८	नित्योपसवनात् सू० २०, ३२
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निचयोदर चि० १५,१२८	निद्रग्निना उ० ४०,५६
त्करागिरे उ० २०, २४	निचितम् उ० १०,२५	निद्रम्यात् उ० ३९,२०
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निचिता उ० १२,२३	॥ चि० ८,५
त्करागिरे उ० २०, २४	॥ ॥ २१,५१	निद्रसित चि० २,१७६
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निचिताम् उ० ३१,१९	निद्राय सू० ३,५६
त्करागिरे उ० २०, २४	निचुलम् उ० २२,७७	निद्रानयामुपलक्षणोपहाया
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	॥ चि० १५,२६	सिभिः सू० १,२२
त्करागिरे उ० २०, २४	॥ ॥ १७,३१	निदानम् सू० १,३९
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	नितुल्योत्तरवर्षामृभागी	॥ ॥ १२,४३
त्करागिरे उ० २०, २४	मुले उ० २,४९	॥ निद्र १,२
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निज उ० २७,१	॥ ॥ ॥ ४
त्करागिरे उ० २०, २४	निजगाद् शा० ३,१७	॥ ॥ ॥ १३
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	निजम् नि० १३,२३	॥ चि० २,१३
त्करागिरे उ० २०, २४	॥ उ० २५,३	निद्रानतसणे नि० ९
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	॥ चि० १७,४०	४०
त्करागिरे उ० २०, २४	निजगनुदुष्टशब्दविभक्त	निद्रानाथ नि० १,१२
निरुम्भकुमर्षिधूमनोव्हा	उ० २५,१	
त्करागिरे उ० २०, २४		

निदानात्कानुपपाय नि० २,२३	निदानसुखमदा उ० ७, ६७	निमित्तहृत्वायतनप्रत्ययो त्वानकारणे नि० १, ३
निद्रया शा० ६,६३	निद्राक्लेश नि० १२,१८	निमित्ते नि० १२,१२
निद्रा सू० ७,७४	निद्रा उ० ४,७	निमिना उ० १३,१९
" " " ६८	निद्रितम् सू० १२,४२	निमीलनम् नि० १७,२६
" शा० ३,८	निद्रिता सू० ६,५	निमील्य उ० ११,१४
" " ५,६८	" शा० १,२७	निमील्यत उ० ८,५
" नि० २,२८	निद्रित सू० ७,४२	निमय उ० ८,५
" " ५,५३	निद्रिते शा० ३,१०६	निमेषा मपत्रमणी शा० ३,२९०
निद्राकास नि० १०,२२	निद्रिते चि० ७,९२	निमेषोन्मेषकालम् सू० २२,२२
निद्राकासश्मश्वसजृभा सुखीर्दितसाम् सू० ४ ३	निद्रिया सू० १,१०	निमेषोन्मेषणम् उ० ८,५
निद्रःउद्यमिसादकृत नि० १३,३५	निद्रपचेत् चि० ३,१०२	निमेषोन्मेषम् उ० १५,१
निद्राजाड्यारविहरम् चि० १,१३	निद्रपतिते शा० २,९	निम्नता उ० २,६४
निद्रातद्वाशिरोरुजा नि० १३,६०	निद्रपाननात् सू० २६,२९	" " ३,२१
निद्रानस्याजनस्नानार्द्धि ताते सू० २१,७	निद्रपारय चि० १९,५६	निम्नम् उ० १०,२३
निद्रानाश उ० ७,८	निद्रपीडयेत् सू० २७,२०	" " ११,३७
निद्रानाशम् उ० १०,७	" शा० १,८५	" " १८,५२
निद्रानाशात् सू० ७,६३	निद्रपीडित सू० २७,३०	निम्नसुखा सू० २५,३८
निद्रान्नानभिनटाम् उ० १५,१०	निद्रपुणम् सू० १५,४०	निम्ने शा० ४,२९
निद्राम् सू० ७,६४	" उ० ३५,६५	निम्नो शा० ४,२१
" नि० १३,५४	निबद्धमृदुपर्मणी सू० २५, ५४	निबकुलवृहतीमातुल्लिगने चि० ४,२१
" " " ५६	निबध्यत शा० १,५६	निबहण्यापीडितसपरे चि० ६,१७
" उ० २७,५०	निबधना उ० २७,२८	निबधनयष्टावृविशाल द्रव्यामृता चि० १९, ९
निद्रापतम् सू० ७,५३	निबहणम् क० ५,४३	निबधम् सू० ७,६०
निद्राया सू० ४,१३	निमग्नारिष्टाभम् उ० १५, १४	" उ० २४,३४
" " ७,६३	निमज्जति शा० ५,१९	निबधले चि० ७,५२
निद्राशु शा० ३,१०१	" " " २९	निबध्निकलामृदीरासुस्तन- त्सक चि० १,४९
" नि० ८,१०	निमज्जनम् शा० ६,१८	निबध्नम् उ० ७,३७
निद्राष्टम् उ० ४,४३	" उ० ११,५८	" चि० १,१६१
निद्राश्वयु उ० ६,१३	निमज्जयेत् चि० १२, ३१	
	निमि उ० ११,२७	
	" " १२,१६	
	" " ३०,२२	
	निमिनम् शा० ६,१०	

निघण्टुज्योतिषा उ० ३,५६	निरनुधम् सू० ७,७६	निरीसत उ० ३७
निघण्टुज्योतिषा उ० ३,५९	निरतरम् उ० २६,२१	निरीस्य उ० ३,१४
॥ ॥ २५,४३	निरन्न उ० ३९,५८	॥ चि० १५,१०९.
॥ ॥ ३० क्षेत्र १८	॥ चि० ८,३७	निरीहत्वम् चि० ५,६०
निघण्टु सू० २९,२६	॥ ॥ १६,२७	निरकू उ० २१,५३
॥ उ० १६,३८	निरन्नघ्नीडयिद्भेदिगुस्को दृक्फोन्ना सू० १९,८	निरुमि चि० ९,७७
निघण्टुसू चि० १०,५६	निरन्नम् सू० १८,१३	निरुमासम् उ० २१,३८
निघण्टुप्रवृत्तारिणा चि० ६,७१	निरपत्त उ० ४०,९	निरजाहंपत्नास्य उ० ३९, २८
निघाचपीविशाना सू० १५, १	निरपायत फ० ३,४	निरुणद्धि चि० ११,५०
नियम् चि० १०,४३	निरपायम् फ० २,३	॥ चि० ३,११०
॥ ॥ १९,६५	॥ ॥ १४	निरुद्धमणिवत् उ० १२,११.
निघण्टुभुनकमालास्वा रिणा चि० १७,२४	निरभ्यगम् शा० ५,६	निरुद्धाकू चि० ४,१७
निघण्टुविरिणा उ० २४,२१	निरभ्यवणत्तहम् चि० १७,८३	निरुद्धाप्यशानाजीर्णशीर्णि सू० ८,१३
निघण्टुनाह्यचित्रके चि० १९,११	निरस्य शा० २,३४	निरुद्धे उ० २४,१७
नियत्त चि० १६,४३	॥ चि० २,४	निरुष्य फ० ३,११
॥ उ० ५,११	निरस्र चि० ८,१४	निरुधते उ० २२,१११
निघाभूतामपुरसास्तुवद्वृत्त पाला सू० १५,१७	निरस्र चि० ८,१७	निरुपद्रवम् सू० २८,२१
निघाभूतावृषपटालनिदि ग्धिज्ञानाम् चि० २१, ५७	॥ चि० १७,९	॥ चि० २,१
निघाभूतान उ० ३२,४	निरामक चि० २,४७	निरुपद्रवान् चि० २२,५३
निघाभूताधितम् उ० ३२, ४	॥ ॥ ८,१३	निरुपद्रवम् चि० २१,१
निघाभूतपलेपनम् उ० ३२, ५	निरामन्ताम् चि० २२,५०	निरुपद्रवम् सू० १९,६६
निघाभूतन्यतरकाथममायुक्त फ० १,१७	निरामम् चि० ८,१६	॥ ॥ ॥ ८३
निघुद्धम् सू० ३,१०	॥ ॥ १६,३०	निरुद्धम् शा० १,१५
निघोजयन् चि० ५,३९	॥ चि० ७,७७	॥ फ० ३,९
निघोजित चि० १०,७०	निरामयम् उ० २९,२४	॥ चि० १०,२६
निरुता चि० ६,५	निरामरूपम् चि० ९,४१	॥ ॥ २०,२१
	निरामाणाम् सू० १३,२४	निरुष्माण शा० ५,११०
	निरामे चि० ९,६६	निरुह सू० १४,५
	॥ ॥ १८,९	॥ ॥ १९,२
	निरालोका उ० १२,१५	॥ शा० १,९०
	निराशयम् सू० २९,२०	॥ फ० ४,४
	निरिधित चि० १०,८०	॥ ॥ ॥ २८
	निरिधितांतरम् चि० १०, ८७	॥ ॥ ॥ ४४
	निरिधितान् उ० ३२,५	॥ ॥ ५९
		॥ ॥ ५,१८

॥ ॥ ॥ ४२	निर्गोपम नि० १०,८	निर्मलाधिपत्यायन सू० २,
॥ वि० १,११४	निर्गुंडीपत्रनियामसाधितम्	३०
॥ ॥ ११,६०	चि० ३,७७	निर्मले चि० ८,८७
॥ ॥ ११,६७	निर्गुंडीश्वरसाहके उ० ३०,	निर्मांस उ० २५,७
निरुहणम् सू० ११,८३	२१	निर्मित चि० ७,९२
निरुहणानि सू० १५,३	निर्गुंडीश्वरसे उ० ३०,२३	निर्माता उ० ३,१
निरुहमात्रा सू० १९,१८	निर्गुण्यरुणरसुराहमवणदु	नियातयत् चि० १६,३७
निरुहवेत् चि० १०,२३	ग्धा-श्रीवेषगुम्फालिता	निर्यास चि० २,२४
॥ ॥ १२,२०	पटनालविश्वे चि० १९,	निर्वासानु उ० २९,१७१
निरुहस्रहमस्तय चि०,	८१	नियह उ० १,२६
३०,७३	निर्वातनो मधनपूरणमार्गं	निमुहचूणकका चि० १४,
निरुहस्य सू० १९,२०	शुद्धि-सव्यूहनाहरणम	२९
॥ ॥ ॥ ७१	धनपीडनानि सू० २५,	नियूहे च० २५,२२
निरुहा सू० १९,६५	४१	॥ ॥ २९,१७
॥ चि० १४,६	निषाय सू० २८ ३२	॥ चि० २,२२
॥ ॥ २१,१९	निषायम् सू० २८,२०,	॥ ॥ ३,५
॥ ॥ २२,५७	निजयन् चि० ५,६३	॥ ॥ १९,२४
निरुहाणाम् सू० १९,४५	निद्राधम् उ० १३,२८	निज्जम् उ० ४,२८
निरुहात् सू० १९,६६	॥ ॥ ॥ ३७	निर्ज्वणम् चि० २०,६
निरुहात् सू० ४०,७	निद्राधा चि० १६,२५	निर्दिक्षन् उ० १६,४७
॥ क० ४,१९	निर्दिशन् सू० २०,२६	निर्देशत् उ० १४,१४
॥ ॥ ॥ २०	निधनपाप्मा उ० ३९,	निर्णो उ० २३ २८
॥ चि० १४,९९	१७३	निर्णोहितम् सू० २८,२४
निरुह सू० १९,६६	निधमटीते चि० १,१४३	नियपति शा० ६,६
निरेति नि० ९,१९	निर्मितराम् शा० ५,६३	नियतयति नि० २,१
॥ ॥ ॥ २७	निषत्नीति उ० १,२९	नियर्थ सू० २,१
॥ क० ५,१२	निषयम् उ० ४,१६	नियतिम् चि० ११,५१,
निरापनम् नि० ११,१६	निषय उ० २९ ६	नियतिना सू० २९,२९
निरोच्छति नि० ७,१७	निभ सनानु उ० ४,२१	निर्वातामदिरस्थस्य चि० ८,
॥ उ० २६,२०	निमुञ्च्य सू० २६,२९	८
॥ ॥ ३१,२३	॥ उ० ९,४	निषति उ० ३९,९
निगच्छन् शा० ६,२८	॥ ॥ ॥ ४०	॥ ॥ १ २९
निगच्छेत् उ० १९,२३	निमुञ्चयत् सू० २८,४५	निर्वापम् चि० १०,३२
निगनान् चि० ८,१४	निमम् सू० ३७२	निषापणा चि० ६,६७
निर्गतम् उ० २६,७०	निमन्मृषावया उ० १९,	निषापयत् सू० ३० ३२
निगते क० १,४	१६४	॥ उ० २५,२६
निगनान् सू० ३,२२	निमन् शा० ७,१६	१ चि० ३,११०

॥ उ० ३१,२८	नूनपाइशातीतसमत्यद्वयु	नेघ्राणाम् उ० १६,६
नीलिकापतितव्यगवालीति	सासृजम् सू० ७,६	नेत्राणि शा० ३,८
त्कदूषिकान् उ० ३२	नृकेशा उ० ३७,२३	नेत्राययवम् उ० ८,२
३०	॥ चि० ८,१८	नेत्रास्यमूर्द्धसु उ० १३,६४
नीलिकाव्यगकेशशातनकुट-	नृत्यकुडुञ्चीजानाम् चि०	नेपाली उ० ३२,३१
ने सू० २६,२३	१०,३०	नेय चि० १,३८
नीलिकाव्यगकषदोपाक्षिरा	नृत्यन् शा० ६,४५	नैकतास्ये उ० २६,३२
जिषु सू० २०,४	नृत्यवादिग्रगधर्वगधमाल्य	नैगमेपयहासति उ० ३,
नीलिकाव्यगदूषिकान् उ०	प्रिया शा० १,७१	१४
३२,२६	नृत्यवादिग्रगीतानि शा० ६,	नैगमेपम् उ० २,६३
नीलिनी क० २,२९	५१	नेसाकिम् सू० ९,३५
॥ ॥ ४,६३	नृद्विणी उ० २३,४०	नो सू० १९,४३
नीलिनीकाधे उ० ३८,२०	नृपदुम चि० १२,४२	॥ उ० १२,२४
नीलिनीनृतम् चि० १४,	नृपम् उ० २२ १०२	॥ ॥ ३६,२७
५८	नृपस्य शा० ६ २२	न्यपोधपयकादिभ्याम् उ०
नीलिनीत्रिभूतादतीपथ्या	नृपाज्ञया उ० ६,५२	२५,४७
वपिष्ठके चि० १४,५३	नेत्रकोशात् सू० २४,४	न्यपोधपयकायो उ० २५,
नीलिनीकलम् चि० १७,	नत्रत्वयिकारा नि० १४,	६५
२२	४२	न्यपोधपादा चि० १८,१०
नीलिनीम् उ० ७,२०	नेत्रप्रवेशनम् सू० १८,४१	न्यपोधपादान् उ० ३२,२७
॥ चि० १,१५८	नेत्रमलाय सू० ८,४३	न्यपोधपिप्लसदाकलराध
॥ ॥ १४,५४	॥ ॥ २४,२२	युग्मम् सू० १५,४१
॥ ॥ ११,२६	नेत्रमदलम् उ० १४,१४	न्यपोधस्य चि० २,२७
नीलिनीसर्वि चि० १४,	नेत्रमाश्राथये सू० २३,८	न्यपोधान् चि० १७,३०
९१	नत्ररता उ० १३,९८	न्यपोधादि सू० १७,६
॥ ॥ १५,३८	नत्रराण नि० १४,३७	॥ ॥ ॥ ४२
नीली क० २६ १३	नत्ररुग्विषयीसपान् सू०	न्यपोधादिदृषायेण उ०
नीलीशिरीषकोरंमृगम्बरस	२६,११०	२७ १८
भाषितम् उ० २४,३७	नत्ररुग उ० ४०,५४	॥ चि० १७,६१
नील शा० ३,२६	नत्ररोगेषु उ० १३,१	न्यपोधादिक्पाये उ० ९,
॥ ॥ ४,२७	नेत्रशिर वणामपी सू० २,	३८
॥ ॥ ॥ ५७	४	न्यपोधादिगल चि० १८,
नीलोपलम् चि० ५,१७	नत्रसेचनम् उ० ९,१३	१२
नीलोत्करव उ० ३९,	नेत्ररुमे सू० २२,२५	न्यपोधादिगलकायो सू०
४९	नत्रस्य सू० २३,२०	१९,५७
नीलोर्ध्वगतय सू० २६,	नत्राणगोचरम् सू० ११,११	न्यपोधादिगलन चि० १४,
३८	नत्राजिनम् उ० ११,७०	६१

न्ययोधादित्वगुद्वय उ० २५,४२	उप्रियगुणि वि० ३, ८८	॥ वि० ८,१४८
न्ययोधादिप्रवालत्वकले वि० ११,५	न्ययोधादुनराश्वधशुगा वि० ८,१२६	न्यक्तातिर्वातजनीम् सू० २७,२२
न्ययोधादे वि० १२,३	न्ययोधे दुयसाश्वत्थशुगान् वि० ९,१००	न्यत्व सू० २१,२१
न्ययोधादुनराश्वत्थपुस्तो धत्वच सू० २१,१६	न्यसेत् सू० १९,१७	॥ उ० ३५,१८
न्ययोधादुनराश्वत्थपुस्तव तसकले उ० २५, २९	॥ वि० १३,५४	न्यस्तेत् सू० २९,१७
न्ययोधादुनराश्वत्थपुस्तसा	न्यस्त उ० १३,३९	॥ वि० १४,८५
	न्यस्तम् सू० २३,७	न्युदजानाम् शा० ६, २३
	॥ उ० ६,४८	न्यून सू० ६,१३
		न्युनाह्वयो शा० १,९

य.

पकारसे उ० २२,८८	पकमासशिराज्जायुसभि उ० २७,३२	पकामपयजान् वि० १६, २६
पकेष्विशति उ० ६,३२	पकरसं सू० ५,७४	पकामतशय सू० २६,२७
पक्ति नि० ३,३१	पकरसोद्वय नि० १२,१३,	पकाभाशयमप्ययम् सू० १२,१०
॥ वि० १,३	पकलियम् सू० २९,९	पकामाशयममंसु सू० २६ २१
पक्तिवक्तिम् वि० ८,१	पकलियानि उ० १९,१३	पकायाम् उ० ३४,१०
	पकलिये सू० २३,८	पकाशयकटीसक्थिश्चोत्रा रिधस्पर्शनेदिपम् सू० १२,१
पक्तिस्थानान् नि० २,४	पकशोफविदारणम् उ० २५, ३७	पकाशयगतम् सू० २८,३४
पकृणाम् शा० ३,७१	पकशोफरय उ० २१,२६	॥ वि० १,११५
पकृष्णदर्शने सू० ११,२	पकातिसारजित् वि० ९,२३	पकाशयगले स० ७,२३
पकृष्णा उ० १९,२१	पकातिसारजित् वि० ९,६४	॥ उ० ३५,१४
पकृजबूनिभम् उ० १० २३	पकातीसारनाशनो सू० २० ३९	॥ वि० १४,४
पकृजबूनिभो शा० ५,९	पकाधानम् सू० १२,१	पकाशयहारी शा० ३,५१
पकृजबूनिभणम् उ० ३७, ५४	पकाधानात् सू० १३,३१	पकाशयम् वि० १,१५
पकृजद्वयसितम् सू० ३०, १४	पकाधाने उ० ३५,१५	पकाशयप्यथा सू० १८,९
पकृतात्कृपाताभम् सू० ३०,४६	पकाशयेह्मद्यास शा० ६, ५२	पकाशयरिधने क० ५,१८
पकृपीतुकल्पस्य उ० ३७, ३,	पकामकानि उ० ६,७७	पकाशयरुध उ० २६,३५
पकृमिस्त उ० २८,१६	पकामम नि० ७,२७	॥ ॥ ३५,३८
पकृमिस्त्रा नि० १३,५०	पकाममानानि उ० ५,४१	पकाशयान् नि० ४,२८

॥ ॥ ॥ २	पटालनिषकटुपादार्थपाठा-	॥ ॥ १९,६५
॥ ॥ ॥ ७	दुरालभा चि० १९,२	पटालमात्रनीनिषचदनद्वय-
पटाषमदा उ० १६,६	पटोलनिषकटुपादार्थतिष्य-	पचरम् चि० २,२६
पटु चि० १०,२	धरावृषम् उ० १३,६	पटोलमुसामनिष्ठामाद्रीभ-
॥ ॥ ॥ ५३	पटोलनिषकफोर्टवेसपत्रोद-	ह्वाते चि० १२,१८
पटु सू० ९,२१	वन चि० १,७	पटोलमुसामृतटीकागुह्यी-
॥ ॥ १०,४३	पटालनिषचछदनकटुपाचनु	त्रिकलाद्रयम् उ० ९,
पटुकटुम्लव्यापामार्ककरात्	रगुत्रे चि० १,११७	२७
सू० ३,२७	पटालनिषत्रायतीतितिला	पटोलमूषत्रापतीपद्यार्ध-
पटुत्ता सू० २६,४५,	तिकपपटम् चि० १०,	पटुकाभया चि० १७,
पटुतेलाकचदनाम् सू० २६,	३४	३१
४४	पटोलनिषत्रिकलाकषाय	पटोलमूषत्रिकलाविशाला
पटुद्वयम् चि० ४,४९	उ० २२,३८	चि० १९,२८
पटुना चि० ४,५१	पटोलनिषपत्रे उ० २४,	पटोलमूटम् चि० १७,१०
पटुपचरम् चि० १४,१०३	२२	पटालगुटीत्रिकलाविशाला
॥ ॥ १५,७१,	पटोलनिषभूतीकराज्यासम	श्रापनितित्ताद्विनिशासु
पटुपचरसिद्धम् उ० २०,	च्छदाभय क० ४,२३	तानाम् उ०,२२,१०४
१०	पटोलनिषमजिष्ठासुरसे	पटोलस्य चि० १,४८
पटुभि चि० ७,११५	शा० १,६१	॥ ॥ ७,२५
पटुरोधसितापथ्याकणोला	पटोलनिषपटुपादार्थासा	पटोलातिविषामुस्ताश्रापती-
जननिके उ० १३	जात्यरिमटसाम् उ०	धयपासकम् चि० १९,
२९	२२,१०६	१०
पटुमुक्तनेन उ० २२,	पटोलनिषरजनीविडारुट	पटोलादिम् चि० १८,५
५९	जपु* चि० १३,३५	पटोलादिम् उ० २,१५
पटुयुत क० ४,४६	पटोलनिषामलकामृताना	पटोली सू० १०,२८
पटुव्यापवेहवत्सकजीरके	म् चि० १२,८	॥ क० ४,५
उ० २०,१४	पटालपत्रनिषत्वत्रिकला	॥ चि० १४,७४
पटुषडपथ सू० २९,२६	कटुकायुतम् चि० १,	॥ ॥ १९,०३
पटुस्रहम् चि० १७,१७	६५	पटोलीतिलपटुपादार्धत्रिवृद्ध
पटुन् चि० १,७१	पटालपत्रामलककाभेन उ०	तोनिशाद्वयम् उ० २५,
पटुभि चि० १०,१४	११,२	४३
पटे उ० ४०,३३	पटोलपिप्लोनिषपटुधे	पटोलीनिषपत्रज उ० २५,
पटो सू० १०,३८	चि० १८,२	४२,
पटालकटुकामुस्ताभाणदाम	पटालम् सू० ६,७४	पटालादुबराश्वथवृषस्र
धुके चि० ११५१	॥ ॥ ॥ ७७	पीतनम् चि० १०,४२
पटालकटुराहिणी सू० १५,	॥ चि० १,४३	पटाल्या उ० २२,२
१५	॥ ॥ १०,५६	पटोल्या उ० ३९,१३८

पटोलपुरलक्ष्मणे चि० ७, २९	पञ्चलामरिचम्पणैरिगे उ० १६२	पथ्याहाथे चि० ७,१०८
पट्टकम् उ० २६,२५	पञ्चोत्पलजने उ० १३, ६५	पथ्याक्षम् सू० १०,३१
पट्टम् उ० ९,३७		पथ्यात् उ० ४०,६९
पट्टस्य उ० २७,१६	पथ शा० ६,१९	पथ्यातिलगुडे चि० १९, ४७
पट्टा सू० २९,२९	पथ्य सू० ५,४८	पथ्यादि चि० ३,५३
पट्टिकाम् सू० २७,२९	" " ६,३१	पथ्याधात्रीस्त्रियामृता उ० ३७ ६०
पट्टेन सू० २६,५१	" " " ७७	पथ्यानागरलक्षणाधिकरजवे हामिमि चि० ८, १५९
" " २९,२८	" " " ११०	पथ्यानाम् उ० २२,१०२
" उ० २६,४८	" " " ११२	पथ्यानि चि० ८,३२
पट्टे उ० २७,१४	" क० २,३०	पथ्यानिशाकृष्णमजिहाति विषोपणम् उ० ३७, ३८
पट्टुलमधुरा सू० १०, ३८	पथ्यभोजन उ० ३९,३८	पथ्यापचारादन्विते चि० ६,२९
पट्टानु सू० ६ ११०	पथ्यम् सू० ४,२९	पथ्यापथ्याक्रम उ० २५, ६४
पट्टिता शा० ३,९५	" " ६,१४३	पथ्यापादम् चि० १४, ६५
पतंगरुक्मलासाहिकपिम्बाप- दूर्तिमि नि० ५,११,१	" " ७,४८	पथ्याभ्यासान् सू० १,३२
पतगम् उ० ३२,११	" " ८,२१	पथ्याम् उ० १३,१९
पतगमधुनाजने उ० १८, ६३	" " " ३३	" चि० १,१५२
पतनस्त्रानादिकम् सू० १२,२१	" " " ५०	" " ६,१७
पतितोत्थानम् शा० ६,७०	" " २९,३७	" " ८,५८
पत्तूर सू० ६,९८	" उ० ३५,५५	" " " ५९
" चि० ११ २३	" क० ६,२९	" " १२,१९
पत्रकल्कम् चि० ३,१७३	" चि० १ १०६	" " १६,७
" " २१,७८	" " १०,४	" " " १०
पत्रकादिसितायुतौ सू० १९,५७	" " १७ ४०	" " २१,४९
पत्रजे उ० १८,२३	" " २२,७४	पथ्यामधुनि चि० ५,४४
पत्रभगेन सू० १७,६	पथ्यया चि० ६,२८	पथ्यामलकम्द्वीकापटाली मुद्गरफेरा सू० ८,४२
पत्रभगे सू० १७,८	पथ्या सू० ५ ६९	पथ्याविडगोषणपिप्यली चि० ४,३९
पत्रमाजकम् चि० ३,१४०	" " ६,१५	
पत्रमूलकलाकुरान् चि० ३,१६२	" " " २७	
पत्ररसामतानवत् शा० ३, १९	" क० २ ५८	
	" चि० १,६२	
	" " ३,४९	
	पथ्या सू० ५,९	
	" " " १०	
	" " ६ ३	
	" चि० ५,८	
	" " १५,९२	

पथ्यावृत्ताभंगतकल्पित चि० १६,४०	" " १९,८	" शा० १,२२
पथ्यावेहाभिकुरजत्वच चि० ८,३३	पथ्यकार्णकया सू० २५,१५	" " ६,४४
पथ्याशतद्वयम् सि० ८, ५५	पथ्यकार्णिकाकारा उ० ३१, ९	" उ० ५,३५
पथ्याशतम् चि० १७,१४	पथ्यकानिचटामुस्तात्पार्थव- र्णोहरेणुमि चि० २१, ७४	" " ३१,६
पथ्याशतस्य चि० १६,४०	पथ्यकादि सू० १५,६	पथ्यरागमणिमासवरूपधरम् चि० ७,८९
पथ्याशुटीघनगुडे चि० ३१७२	पथ्यकादिक्म सू० ३६,७९	पथ्यराणु उ० ३७,८६
पथ्यासहस्रम् उ० ३९,१७	पथ्यकादिगणोपते उ० २७, ३९	पथ्यराणुमधुमत्तविहगा उ० ४०,४३
" चि० ३,१३५	पथ्यकादिमनीवापम् उ० १४,२८	पथ्याशा० २,५५
पथ्यासौवर्च्यजाजीघूर्णम् चि० १०,१२	पथ्यकादिम् उ० २,१७	पथ्याकृति उ० २१,३९
पथ्ये सू० १२,७०	पथ्यकादिहिमम् सू० २७, ४९	पथ्याभम् उ० १०,१६
" उ० ३९,१४७	पथ्यकाय उ० ३२,३२	" " ३२,२६
पथ्योपहितानि चि० ६, २४	पथ्यकाये सू० १७,४	पथिनीवर्द्धन चि० १८, १३
पदत्राणम् उ० १६,६३	पथ्यकाभतकारिष्टवदना- गुरुदीव्यकै चि० १२, १७	पथिनीपक्वलेपितम् उ० ३९,२९
पदम् सू० २६,५३	पथ्यकाब्ज्य उ० ३७,७१	पथिनीपत्रवत् शा० ५,१५
" उ० ३०,३२	पथ्यकज्जलक उ० २४,४०	पथिनीपुत्रसंस्थिता उ० १२,१९
पदानि नि० १०,२७	पथ्यकत्तरम् उ० ३२,२७	पथिनीपुग सू० ३,३९
" उ० २९,१०	पथ्यकैलेयसमगा उ० २२, ९३	पथिन्व्य सू० ३,४१
पदे सू० २६,५३	पथ्यकोरीरचञ्जे चि० ७, ७०	पथ्येद्रुगोपहेमाविशश्लोहि- तलोहितम् सू० २७,१-
पदे सू० २६,५२	पथ्यकाशीरम् चि० १०,४१	पथ्योत्तरत्ताजनम् सू० १५,१४
" उ० ९,३६	पथ्यकृतापनी उ० ३२,२६	पथ्योत्पलसमगाभि चि० ९,८३
पद्व्याम् सू० २८,२७	पथ्यकृत्तरनु सू० ३०,२९	पथ्योत्पन्नादिकम् चि० १८, १२
पथ्यवृत्था उ० ३१,६	पथ्यकृत्तम् नि० १४,२६	पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
पथ्यवृत्ते उ० ३२,४	पथ्यकृत्त सू० ७,२८	पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
पथ्यकृत्तु सू० १५,१२	पथ्यकृत्ताशातरितेन उ० २६, १७	पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
पथ्यकृत्तु सू० २१,१०	पथ्यकीजानि उ० २६,५५	पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
" उ० २६,५५	पथ्यकृत्तु सू० १५,६	पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
" " ३२,२७		पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
" " ३७,८६		पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
" चि० ३,१७०		पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
" " ४,१४		पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२
" " १४,६६		पथ्योत्पन्नादिक्म चि० १८, १२

पद्यजन्म नि०. १२,२५.	" उ०. ४०,२०.	पलाशः वि०. ४,४९.
पर्वणी उ०. १०,५.	पल्लवम् उ०. ५,३८. .	पलाशक्षारकल्कताः उ०.
" " ११,३.	" " " ४०.	२२,७०.
पर्वतस्य शा०. ६,५५.	" " " ४४.	पलाशाक्षारतोयेन वि०. ८,
पर्वताश्लेषात् नि०. १,२२.	" " ६,५६.	७४.
पर्वसादनरस्था शा०. ५,	" " ३८,३६.	पलाशक्षारपोत्र वि०. १४,
८६.	" वि०. १४,१२३.	१२२.
पर्वभेदः उ०. ३५,१५.	पल्लकेन उ०. ३९,८०.	पलाशधातुहीजेयुसमगा-
पर्वभेदज्वरप्रदः उ०. ३७,	पल्लवृत्त्या उ०. ६,२५.	मोक्षसर्जजः उ०. ३४,
५१.	पल्लवः उ०. ३९,१७२.	५६.
पर्वभेदज्वरश्वाततृष्णावे-	पल्लवतद्वयम् उ०. ३९,१५.	पलाशफलनियुहम् वि०.
स्वर्षकंपवान नि०. ३,	पल्लवतम् उ०. २२,८८.	९,६८.
३०.	" वि०. २२,४१.	पलाशधीनपञ्चूरपूतिकात
पर्वभेदनम् नि०. १२,१३.	पल्लवसैः उ०. ३९,७९.	वि० २०,२६.
" उ०. ३६,२१.	पलाशकम् क०. ४,५५.	पलाशमरमाषमभिदा शा०
" " ३८,४.	" वि०. ३,११४.	१,१४.
पर्वशोकः शा०. ४,५१.	" " " १३४.	पलाशरसकरुनीनीलिका-
पर्वसु सू०. ११,१२.	" " ९,११३.	जातिक्राशकैः वि०.
पर्वणि सू०. ७,७१.	पलाशकैः वि०. १,९३.	२१,७५.
पर्वस्थियापह नि०. १६,	पलाशम् क०. ४,७.	पलाशार्थभक्तो वि०. ३,१०१
४७.	" वि०. ३,८०.	पलाशवत् वि०. ९,६९.
पर्वस्थिशूलम् वि०. ३,	" " १०,५३.	पलाशपल्कवाथः वि०.
७९.	" " ३९,३.	२,२८.
पर्वस्थिशूलिनम् शा०. ५,	" " २१,३२.	पलाशाहपुवाजाजीवगानि-
८३.	पलाशात् क०. ४,७.	चिद्वैषयैः वि०. ९,१२.
पर्वुकायाणि शा०. ५,१०८.	पलाशिकाः उ०. १,४५.	पलाशान् शा०. ३,९३.
पर्वुका उ०. ६,३५.	पलाशैः वि०. ३,८.	पलाशकम् उ०. ३४,३८.
" वि०. १,१६१.	पलाशुः वि०. ८,१२१.	" वि०. १०,६.
पर्वप्रथम् वि०. ३,५१.	पलाशा वि०. ४, ४५.	पलाशनीजी सू०. २८, ४५.
" " १०, ६.	पलाशान् वि०. २१, ५७.	पलिकः उ०. २८, ४०.
" " १९, ३१.	पलाशकम् वि०. ३, ९७.	पलिकम् वि०. ८, १४६.
पर्वप्रथे क०. ६, १३.	पलाशकान् वि०. ३, ६३.	" " १२, २९.
पर्वद्रुपम् उ०. १३, २८.	पलाशकानि क०. ४, १२.	पलिकैः उ०. ३०, २४.
पर्वद्रुपाधासकराक्षाद्धपला-	पलाशकम् उ०. ११, २४.	पलिकतलानीलनानाम्
न्मितम् वि०. ३, ५२.	पलाशकैः उ०. ३०, २०.	शा०. ३, ९२.
पर्वपञ्चम् वि०. ८, १५१.	पलाशिकैः उ०. २२, ८८.	पलिकम् सू०. १०, १३.
पर्वमात्रम् सू०. १९, ४०.	" वि०. ३, १२०.	" उ०. २३, २९.

॥ ॥ २४,०९,	पवनानुत्तम्यम् उ० ३९,	पाकाभुक्ते वि० १४,७३
॥ ॥ ११ ४३	४३	पासिदाभ्रमवर्णानाम् शा०
पलितानि उ० २३,३२	पवनाशनम् उ० ३६,४०	६,१
॥ ॥ २४,४५	पवनोत्थायाम् वि० ६,६६	पंगुल्यम् वि० २२,५१
पलितानिरुन् उ० २४,२६	पवनापेहलानाम् उ० ३९	पाचकम् सू० १२,१२
पलितापहो उ० २४,३९	१११,	पाचकारुचम् शा० ३,४९
पलिते उ० २४,३३	पशुगधा सू० १५,३४	पाचन सू० ६,२६
पलतोदुर उ० ३८,२	पश्चात्तापेधनम् वि० ७,८१	॥ ॥ १० १८
पलोन्मिक्तम् उ० ३९,३५	पश्चिमावणतिरजा उ०	॥ वि० १ ३९
॥ वि० ८,११०	३९,८४	॥ ॥ ९,२८
॥ ॥ १४,७९,	पश्चिमोदधिगा सू० ५,८	पाचनदीपना वि० ११ १६
पलाग्निता वि० ३,७	पशुपूणम् उ० १५,१२,	पाचनदीपनी वि० १०,१५
॥ ॥ १६,२५	पशुपूणाभिनत्रवम् उ० ८,	पाचनदीपने सू० १४,१३
पलाग्नितानि इ० ४,१	४	पाचनम् सू० ५,१६
पलोन्मिक्ते उ० ७,२५	पशुजम् सू० १०,२७	॥ ॥ ६,१५१
॥ ॥ १३,५१	पशुना शा० ५,३७	॥ ॥ १४ ७
॥ क० ४,५६	पशुभाष्यनेषधकादय सू०	॥ क० ५,२७
॥ वि० ५,२६	६,४	॥ वि० १,१६
॥ ॥ २१,७३	पशुभस्मनो शा० ६,५०	॥ ॥ ३,५३
॥ ॥ २२,४१	पशुचम् सू० ६,१४७	पाचनराचन सू० १०,१०
पल्लवा वि० २०,९	पाकक्रमादिभि शा० ३,	पाचना वि० २२,६४
पल्लवान् वि० ९,९६	६६	पाचनानि वि० १,२२
पल्लवानि उ० १३,८९	पाकत उ० ३९ १३२	पाचनाय वि० १,९
पल्लवे वि० ४,२१	पाकप्रामम् उ० २८,६	पाचनार्थम् वि० ८,९९
पवनजमनि वि० ११,९१	पाकिवान नि० ८,९	पाचनी सू० ६,१५२
पवनज उ० १८,१	पाकदूरम् उ० २२,१०३	पाचनीयम् वि० २२,६१
॥ वि० १६ ३४	पाकाख्य उ० २१ ४०,	पाचनीये क० ३,१९
पवननाशने उ० ३६,८७	पाकात्ययेन उ० १०,३०	॥ वि० २१,१३
॥ वि० ४,१७	पाकादिकर्मणा सू० १२,	पाचने सू० १३ ३
पवनपीडितदहगति वि०	११	॥ ॥ ॥ २९
२१,५५	पाकार्थम् सू० ८,२०	॥ ॥ ॥ ३३
पवनश्लेष्ममेदोभि उ०	पाकि सू० ६ १४२	॥ ॥ २९,४८
२१ ५३	पाकिभि वि० १८,३३	पाचमूलिकम् वि० ८,९१
पवनादीनाम् सू० ८,३६	पाकी सू० ६,१४९	पाचिकौलिके शा० २,११
पवनाप्युचिता शा०	॥ नि० १६,१०	पाचनेषणभदने सू० २८,
८५	पाकीनि उ० ३९,८१,	४७
पवनानुगम् वि० १०,८१	पाकाभुक्तान् उ० १०,१७	पाच सू० ६,९

पाटलासारम् चि० ११, १३.	पाठादार्वित्कृष्टमुस्तासं- म्रागतिकापीतागारोष- तेजोबतीनाम् उ०.२२, ९८.	२१,५८. पाठाविडंगार्जुनधान्यपाना- म् चि०.१२,७.
पाटलापासितम् सू०.३, ३२,	पाठादार्विविह्वियुगेष्टाकटु- कामिः चि०.१९,४०.	पाठाबह्वद्विरजनीमुस्तभा- ङ्गुपुनर्नैः उ०.२,७६.
पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकु- सुमेः उ०.५,४६.	पाठान्वितैः उ०.३०,२०.	पाठाल्यापवृक्षजम् शा०. १,१६.
पाटली चि०.११,२३.	पाठापामार्गकंस्थापोगडू- चीधन्वयासमम् सू०. १०,२९.	पाठाघुंष्ट्यमृतातिकतिका- देवाहसारीवाः उ०. २,२५.
पाटलीपावशुकाभ्याम् चि०.११,१४.	पाटाम् क०.२,२५.	पाठाश्वगधापामार्गस्यगुहा- तिविपामृतम् चि०.३, १३२.
पाण्यः उ०.२२,३४.	” चि०.४,३०.	पाठासटीपूपासूनिपष्णस- तीनजम् सू०.६,७०.
पाट्येने उ०.२१,९.	” ” ८,५४.	पाटितम् उ०.२१,६३.
पाठर्षा चि०.८,६१.	” ” १०,१२,	पाठोतिरम् चि०.१,४६.
” ” ९,१३.	” ” १२,२६.	पाणितलम् उ०.३१,८८.
” ” १६,३९.	” ” १७,११.	” क०.२,३९.
पाठा उ०.३,४९.	पाठामत्पित्तपुताः उ०.३६. ७१.	” ” ६,२२.
” ३७,२८.	पाठामाद्भिदुरान्भाश्लविदु- लव्योपत्वगेष्टोहकेः चि० ८,१४९.	” ” २५. चि०.२,८.
” चि०.८,६४.	पाठामूतम् सू०.१४,२६.	” चि०.१०,५५.
” ” ११५.	पाठामीचरस्ताभोद्धानकी- चित्बनागरम् चि०.९, १०९.	” ” १६,३१.
” ” १३१.	पाठायाः चि०.९,२०.	पाणितापेन सू०.१८,३६.
” ” ९,५७.	” ” १७,२१.	पाणिपदतले उ०.३१,१९.
” ” ११,२३.	पाठारग्यधत्तना चि०. १,६०.	पाणिपन्नामिगुटमुष्कास्य- शोफिनभ शा०.५,७९.
” ” १२,४१,	पाठावस्तकनोयदैः क०.४, ३४.	पाणिपाददार्पः नि०.१४, २३.
” ” १६,३६.	पाठाविडंगमधुनपयस्याहि- गुदान्मिः उ०.३,५३.	पाणिपादस्य उ०.३,२६.
” ” १९,८.	पाठाविडंगमुरदास्तातोपकु- ल्याद्विसारनागरनिशा- निशिचव्यकैः चि०.	पाणिपादाश्रिताः नि०.१४ ३४.
पाठाः चि०.१,४९.		पाणिपादास्यस्पंदनम् उ०. ३,१२.
पाठाक्षारमधुव्योपिः उ०. २२,८.		पाणिपादे सू०.२०,१८.
पाठाप्रिवत्तकर्मधिकिकाधुं- टीकामया. चि०.९, १०५.		पाणिपादेन शा०.१,८३.
पाठाजमोदधनिवाश्वदष्टा- वंचकीटकैः चि०.८, ७७.		
पाठाजंब्याम्रयोः उ०.३४, ४५.		
पाठानिकेद्धारणीः चि०. १९,३३.		

पाणिपान्मुष्मकुक्षिपु नि०. १२,१२.	पांडुज्वरच्छर्दििकासरोका- तिसारिणम् शा०.५, ७६.	॥ नि०.१३,४०.
॥ उ०.३३,१५.	पांडुज्वरानिसारिणम् वि०. ५,८०.	॥ चि०.१४,३३.
पाणिमानिसा क०.६, २६.	पांडुना सू०.२१,२२.	॥ ॥ १६,१२.
पाणिवस्त्रैः क०.५,१५.	॥ ॥ २९,९.	॥ ॥ १२.
पाण्डुः सू०.१२,५२.	॥ उ०.२५,३.	॥ ॥ ३१.
॥ ॥ २७,४१.	॥ ॥ ३६,२५.	पांडुरोगात् नि०.१३,१७.
॥ शा०.१,४८.	पांडुताम् उ०.३६,२५.	पांडुरोगाविरोधि चि०.१६, ४०.
॥ ॥ ४,१८.	॥ ॥ ३८,३.	पांडुरोगिणाम् चि०.१६, १९.
॥ नि०.६,२८.	॥ चि०.१४,९७.	पांडुरोगिणे चि०.१६,१६.
॥ ॥ ११,८.	पांडुत्वच्छर्दिमुच्छर्दिदाह- मोहेः नि०.१२,२६.	पांडुरोगी नि०.१३,१५.
॥ ॥ १३,४.	पांडुत्वम् सू०.७,२४.	पांडुरोगे सू०.२१,४.
॥ ॥ १४,६.	॥ ॥ १६,३१.	॥ नि०.१३,१८.
॥ उ०.६,१५.	॥ शा०.४,४७.	॥ चि०.१५,२०.
॥ ॥ ८,११.	॥ नि०.१३,३.	पांडुरोगेषु चि०.१६,५७.
॥ ॥ २१,४४.	॥ चि०.१२,२८.	पांडुरोदरा उ०.३७,९.
॥ ॥ २५,९.	पांडुवे क०.१,२२.	पांडुरोमत्वक्कटिनः नि०. १३,३५.
॥ ॥ २८,९.	पांडुदक्कूमिनाशनम् सू०. ५,७६.	पांडुवटस्य उ०.३२,३१.
॥ ॥ ३१,३१.	पांडुपिच्छिलाम् उ०.३३, ४४.	पांडुवदनम् उ०.२६,३७.
॥ ॥ ३५,५०.	पांडुपित्तास्रकामलाः चि०. १६,१३.	पांडुविद्वधिगुन्मार्शशोको- पगदोदरम् चि०.१२, २३.
॥ ॥ ३७,५०.	पांडुपीतम् नि०.७,२८.	पांडुक्लिग्धत्वगादयः नि०. ७,४२.
॥ क०.२,५४.	पांडुमेहार्शःकूमिनाशनम् सू०.५,७२.	पांडुहारिद्रहरितान् नि०. १३,३.
पांडुकंडुविषे उ०.६,२९.	पांडुरा शा०.५,५०.	पांडुरानिसारार्शोपहृणीदो- पशोधिभिः सू०.५,१४.
पांडुकामलाभेहपीनसाः सू०.१९,७.	॥ उ०.२८,१०.	पांडुनाम् चि०.१६,३२.
पांडुकुष्ठज्वरप्रीहन्मकार्शो- भगंदरम् चि०.१६,२७.	पांडुरोगः शा०.५,९१.	पांडुनि नि०.७,८.
पांडुकुष्ठविषादितः क०.१, ३०.	पांडुराग्नम् चि०.१९,६०.	॥ क०.१,२.
पांडुकुष्ठानिलार्त्तानाम् सू०. १,४१.	पांडुरोगजित् चि०.१६,६.	पांडो उ०.४०,४८.
पांडुरोदरगुल्मप्रीहानाहा- मरुच्छर्द्रम् चि०.८, १४८.	पांडुरोगभिषगजितम् चि०. १६,३३.	॥ क०.२,४३.
पांडुमात्रस्य नि०.१५, २८.	पांडुरोगम् सू०.१५,२०.	पांडुमयी चि०.१६,१.
		पांडुमये सू०.५,६९.

॥ ॥ ३०,५,	पादवन उ०.२९,२२.	पादासर्पाणिषु ति०.५,१७.
॥ ॥ ५०.२,२३.	पादवर्तिना चि०.१२,२१.	पादापातम् सू०.३,१०.
पाण्योः नि०.५,९.	पादशेषधृतगालितशानि उ० ३९,७६.	पादांगुष्ठसमा उ०.२८,१०.
पातः शा०.६,५६.	पादशेषम् उ०.१३,१०.	पादाभ्याम् शा०.५,९२.
पातदर्शनम् शा०.६,४८.	॥ ॥ ३९.३६.	पादायशेषम् चि०.२१,६६.
पात्रम् शा०.३,१०६.	॥ ॥ ५०.४,३८.	पादायशेषिते उ०.७,२१.
॥ उ०.३९,१०३.	॥ चि०.३,	पादायशेषेण उ०.३२,२८.
पात्राणाम् शा०.६,१८.	॥ ११९.	पादास्यशोकः नि०.५,९.
पात्राणि शा०.६,२७.	॥ ॥ १४,२३.	पादोकः उ०.१,४९.
॥ उ०.३९,१९.	पादरे वितम् क०.६,१४.	पादोष्ठत्वक्करेः सू०.१७,२१.
पात्रादीनाम् शा०.६,२३.	पादशेषिते उ०.१३,२.	पानकम् सू०.३,३१.
पात्रीम् चि०.२२,१७.	॥ चि०.२२,४१.	॥ ॥ ६,३४.
पात्रेमासत्रात्रिणजातम् चि०.७,१४७.	पादशेषे उ०.२२,९०.	॥ चि०.७,२०.
पादपातादिभिः उ०.२७,१.	॥ चि०.८,६६.	॥ ॥ ४६.
पादचतुष्टयम् सू०.१,२६.	॥ ॥ ६९.	॥ उ०.६२,६६.
पादचर्मणाः शा०.६,५३.	॥ ॥ १४४.	पाननस्ययोः उ०.५,६.
पादजलस्थम् चि०.८, १५३.	॥ ॥ १२,२६.	॥ ॥ २४,१२.
पादतः सू०.१९,२७.	पादशेषेण चि०.१४,८०.	पाननस्यांजनालेपमजिब- धादियोजितः उ०.३५. ३२.
पादनलसंधहस्तकर्णादि सू०.२०,२०.	पादशोकः शा०.१,५२.	पाननावनयस्तिभिः चि०.३, १.
पादनस्य शा०.४,२.	पादसपुता चि०.२,१०.	पाननायनाभ्यंगीः उ०.५, ३०.
पादत्राणम् सू०.३-१४.	पादसदनरुच्छोत्थरणसुति- मिः नि०.१५,५१.	पाननावनयभ्यंजने उ०.५, ३६.
पाददाहम् नि०.१५,५७.	पादसंपदि सू०.१,३०.	पानपम् सू०.२९,१५.
पाददाहे सू०.२७,१६.	पादसंजंरसम् चि०.२२, २१.	पानप्रवृत्तौ चि०.७,६८.
पादपादेन सू०.७,४७.	पादसृतेन चि०.२१,३२.	पानभाषनम् उ०.३५. ५५.
पादपेः क०.६,२.	पादस्थः शा०.५,९५.	पानभोजनलेपेषु चि०.१३, १०.
पादभयुकान् उ०.१६,६५.	पादस्थितम् उ०.३९, १७०.	पानभोजनलेहेषु चि०.३, ३९.
पादभयणकपकत् शा०.४, ४.	पादस्थितं चि०.८,१५१.	पानभीजनसंयुक्तम् चि०. १५,७९.
पादमध्ये उ०.१६,६५.	पादस्थं चि०.८,७१.	पानभोजने चि०.१६,३२.
पादयोः नि०.२,११.	॥ ॥ १२,२९.	
॥ ॥ १२,७.	पादस्पर्शान् उ०.३६,८.	
॥ ॥ १५,५६.	पादहर्षः नि०.१५,५६.	
॥ ॥ १६,७.	पादहीनम् सू०.१९,२२.	
पादयोगिनाः चि०.२,१६.	पादहीन उ०.३९,२५.	

पानल्पनसकपु चि० १८, २२	पानाल्पनयो उ० ३८, २८	पायुजगारुवृषणवस्तिमेहन- शूलजित् क० ४,००
पानस्य चि० ७,९३	पानीयकल्किताम् उ० ११,२५	पायुजान् उ० ३९,६५
पानहिमालेपसेकमांसरसा शनम् चि० १,१६५	पानीयम् चि० २३०	पायुपाश्वोरुपवास्थिजठरा तिपु चि० २२,१४
पानांजननस्यल्पसक्तेन उ० ३७,८५	" " ८,८३	पायुवस्तिनातिविषतिन नि० ७,०९
पानातिपानात्वा नि० ५, ७६	पानीयसन्निभा सू० ७७	पायुरूक्त्वासवासवान् नि० ८,२७
पानात्वयौषधम् चि० ७, १०	पानोष्मा चि० ७,३२	पायुरूहान् चि० ८,१६१
पानादिपु सू० ३,५३	पातु सू० १८,१६	पायुदृढ्य शा० ५,१०६
पानादौ उ० २०,१९	पाप शा० ६,५३	पाया नि० ७,१५
पानायै उ० ३०,३६	पापकमनिवेशने शा० ६ ५५	" उ० २८,३
पानानुवासनाभ्यगमयुक्तम् चि० ९,४५	पापक्रियारभ उ० ४,६	पायो सू० १९,४२
पानान्नभेजम् सू० १४, ३३	पापतराम् नि० ६,७	" " २५,३४
पानान्नम् चि० १२,९	पापम् सू० २,२२	" शा० १,८९
पानान्नयो चि० ९८४	" उ० ४,५	" नि० ११,१६
पानान्नान्वासनाभ्यगे चि० १४,२	पापवृत्तितया उ० ३६,९	" चि० ३,१५४
पानान्ने चि० ११,४	पापशीलवात् उ० ३६, १०	" " ८,५
" " १२,४१	पापामा नि० ६,७	पाव्वास्यमेहनम् शा० ३, ४०
पानान्नाष्णगमस्तिभि सू० २३,१५	पापाननाचारा शा० ६ ५८	पारदम् उ० ३२,०१
पानाभ्यगन चि० ९,५४	पापानाम् नि० १,२३	पारापतशक्त्यभ्यातगरम् उ० ३७,३४
पानाभ्यजननावने उ० ५,४४	पाप्मभि नि० १४,२	पारावत नि० ३,०१
" " ३०,२२	पाप्मरक्षाराम् उ० १, ४४	पारावतम् चि० २,२९
पानाभ्यजनवस्तिपु चि० ८,१००	पाप्मा नि० १,१	पारावतमिषशठीपुष्करा द्धम् उ० ३५,९९
पानाभ्यजनयो उ० ५, ४७	" " २,१	पारिणामान् उ० ३९,१०७
पानाभ्यजनल्पन चि० ३,१४१	पामा नि० १४,९	पारिमद्दकट्टुगजवस्त्रण- वट्टुत्तु उ० ३,४७
पानाय चि० १२,३९	पायसमुरारुशरा सू० ७, ३८	पारिमद्वातिनात् चि० ११,१४
	पायसस्य उ० ३४,५८	पारियाधजा सू० ५,१२
	पायसे चि० २१,०	पास्त्यम नि० ७,५८
	पाययित्वा उ० १०,६३	पार्थिवम् सू० ९,६
	" चि० ८,११०	" शा० ३,४
	पायितम् उ० १०,३५	
	पायितात् सू० १८,१४	

पार्थिवा शा० ३,६०
 पार्थिवादीन् शा० ३,५९
 पार्थिवान् शा० ३,६०
 पार्थिवी शा० ५,४८
 पार्थिवस्तान्तरे सू०
 २५,१३
 पार्थ्व्यं चि० ११,५३
 पार्थ्व्यानि नि० २,१३
 पार्थ्व्ये शा० ३,२३
 पार्थ्व्यद्वेधतांगल उ०
 २८,०१
 पार्थ्वतं नि० १५,०६
 " उ० १,३०
 " " ११,५५
 पार्थ्वद्वये उ० ०८,३२
 पार्थ्वद्वेषोत्तमान् शा० १,
 ७२
 पार्थ्वीदनात् चि० १३,१९
 पार्थ्वस्तिररुत् चि० ३,
 ७०
 पार्थ्वम् उ० २८,३१
 पार्थ्वधरुत् नि० १३,१०
 पार्थ्व्यो सू० २०,२०
 " उ० २७,२८
 पार्थ्वगुञ्जरकासधम् चि०
 ४,४३
 पार्थ्वगदये नि० ५,१४
 पार्थ्वगदये क० ५,३१
 पार्थ्वगजानाहरकच्छयस
 तापिनम् शा० ५,७७
 पार्थ्वगतिन उ० ३९,१८२
 पार्थ्वगिरीरुजम् चि० १,
 ९१
 पार्थ्वगुत्तम् चि० १५,४४
 पार्थ्वगुत्तान् चि० ०,११०
 पार्थ्वगुत्ती नि० ०,११
 पार्थ्वगुत्ते सू० २७,१३

" उ० ४०,५५
 पार्थ्वसधी शा० ४,२२
 " " " ४३
 पार्थ्वस्तारुजासु चि० ७,
 २४
 पार्थ्वस्थे उ० १२,५
 पार्थ्वस्य उ० ३,२३
 पार्थ्वस्तुष्टुजागुञ्जित्
 चि० ६,२८
 पार्थ्वोतरनिचत्थो शा० ४,
 २०
 " " " २२
 पार्थ्वोतिश्यासकासजित्
 चि० ३,१४२
 पार्थ्वेन उ० १४,१७
 पार्थ्वेभ्य नि० ९,२
 पार्थ्वेवदराण्योवारजा
 नि० ८,२२
 पार्थ्विक सू० १९,२८
 पार्थ्विक उ० ३०,३२
 पार्थ्विकम् नि० १५,७४
 " उ० ३०,३२
 पार्थ्वी शा० १,८५
 पार्थ्व्यो सू० ८,१७
 पार्थ्व्या सू० ६,८३
 पार्थ्व्यावन् सू० ६,८३
 पार्थ्व्यकया चि० १,९२
 पार्थ्व्या शा० ०,२६
 पार्थ्व्यशम् चि० १०,५
 पार्थ्व्यशुतन्वरस चि० २,
 ४३
 पार्थ्विकम् उ० १०,७
 पार्थ्व्या चि० ३,१०२
 पार्थ्व्यान् चि० ८,६९
 पार्थ्व्यानि चि० १४,७५
 पार्थ्व्याम उ० २२,९०
 पार्थ्व्याम् उ० ४,४०

पार्थ्वीश्वतकभीषित्व
 मूत्तुडिचिम् उ० ३८
 १९
 पार्थ्वी उ० १७,१९
 पार्थ्वी सू० २९,४९
 पार्थ्वीनाम् उ० १८,४०
 पार्थ्वीपोषणधनम् उ०
 १८,४१
 पार्थ्वीम् सू० २४,४
 " " ३२,२१
 पार्थ्वीशोषम् उ० १७,१९
 पार्थ्वीशोष उ० १८,३८
 पार्थ्वियतम् सू० ५,१३३
 " " १०,२६
 पार्थ्व्याम् उ० १७,२०
 " " " २२
 पार्थ्व्य चि० १,२५
 " " ८,८८
 पार्थ्व्यम् शा० ६,६
 पार्थ्व्ये सू० ८,२४
 " " " ४९
 पार्थ्व्यपत उ० १६,२७
 पार्थ्व्य सू० २६,२०
 पार्थ्व्यपटिन चि० १८,
 ३२
 पार्थ्व्यपत्तम् उ० ३१,४
 पार्थ्व्यपत्तम्हस्तस्य सू० २७,
 २७
 पार्थ्व्यपत्त चि० ११,१६
 पार्थ्व्यन् सू० १६,२४
 पार्थ्व्य शा० १,४८
 पार्थ्व्यकशा शा० ०,९०
 पार्थ्व्यानि शा० ३,९४
 पार्थ्व्यु सू० २२,२५
 " उ० १३,४२
 " " २२,३
 " " ३४,३४

॥ क०.६,२५.	पिच्छापक्तिम् क०.३,१८.	पिटिकामधुमेहिनाम् सू०.
पिचुकम् उ०.३६,११.	॥ वि०.९,९५.	२९,७२.
पिचुकाकोलकतकशाकैदीव- रजै. वि०.११,२७.	पिच्छाम् नि०.७,२७.	पिटिकामर्मत्पृष्ठसनासगु-
पिचुनफकान् शा०.२,२.	॥ ॥ १२,४२.	दनुर्द्वीगा शा०.५,८६.
पिचुना सू०.२०,१९.	॥ ॥ १३,३६	पिटिकामारुतान् उ०.२८,८.
॥ ॥ ३०,२९.	पिच्छाश्रावम् वि०.८,९२.	पिटिकारुंद्भिद्भिन्नु उ०.
॥ उ०.९,६.	पिच्छाश्रावे वि० ८,१३.३	२३,२२.
पिचुप्रोतावगुदितम् उ०.	पिच्छासुतो वि०.९,९७.	पिटिकाविषम् वि०.१२,
१८,५३.	पिच्छिलं सू०.३०,२४.	२२.
पिचुभागकल्कैः वि०.२१,	॥ नि०.१२,३४.	पिटिकारुथोल्यमगंदरान्
५७.	॥ ॥ २१,४७.	उ०.२८,३८.
पिचुभागेः वि०.१९,१९.	पिच्छिलम् सू०.५,५८.	पिटिकैः नि०.१३,६२.
पिचुम् शा०.१,६८.	॥ ॥ २७,४१.	॥ ॥ १४,१९.
॥ उ०.१४,१७.	॥ नि०.७,२८.	॥ उ०.३७,६२.
॥ ॥ १८,५४.	॥ ॥ ८,९.	पिटिकोपचितम् सू०.२८,२.
॥ ॥ ३४,३८.	॥ ॥ १०,१३.	पिंडः सू०.२३,१३.
पिचुमदयचांधुना वि०.६,	पिच्छिलरक्तारुः सू०.३०	पिंडतैलम् वि०.२२,२२.
४८.	१४.	पिंडनाडपादयः उ०.२८,
पिचुपुन्या उ०.१८,६१.	पिच्छिला उ०.३४,५३.	२९,
पिचुवर्तिमिः उ०.१८,१८.	पिच्छिलाः नि०.७,३८.	पिंडम् शा०.५,१२.
पिचुवर्तिम् उ०.१८,१९.	पिच्छिलासम्बवा उ०.३३,	॥ क०.२,५०.
पिचुवर्त्यां सू०.२३,३.	१०.	पिंडसमप्रभम् उ०.१५,९.
पिचुन्मितैः उ०.१३,५.	पिच्छिले उ०.३४,५७.	पिंडसेकायगाहनेः वि०.११,
॥ वि०.१०,४३.	पिटिकाचिता शा०.५,८.	१.
पिच्छनटिका सू०.२५,२५.	॥ उ०.३३१४.	पिंडस्य सू०.२३,१४.
पिच्छलः उ०.३१,३७.	पिटिकाप्रयम् नि०.१०,३४.	पिंडसेदोपनाहनम् वि०.
पिच्छलम् उ०.२,४.	पिटिकानाम् उ०.११,२८.	१८,२३.
॥ ॥ १०,२.	पिटिकाचिता उ०.३१,९.	पिंडाजनम् उ०.१४,३२.
॥ ॥ १९,२१.	पिटिकापुषः उ० २८,२.	पिंडान् शा०.६,६.
पिच्छला उ०.२१,४४.	पिटिकाभि उ० २१,५	पिंडानुः सू०.६,१०४.
पिच्छलानाम् उ०.२५,४०.	॥ ॥ ३३,२४.	पिंडिकापाश्वरुंधीयर्वास्थिरु-
पिच्छलानि नि०.७,५६.	पिटिकाम् उ०.९,१५.	क् वि०.२,२९.
पिच्छावालि. वि० ८,१२८.	॥ ॥ २८,६.	पिंडिकाभिः वि० ८,१७.
॥ ॥ ९,७२.	॥ ॥ ७.	पिंडिके शा०.५,९५.
॥ ॥ १७.	॥ ॥ १२.	॥ ॥ १०४.
॥ ॥ ११६.	॥ ॥ ३३,१४.	पिंडिकोद्वेषनम् नि०.२,८
	॥ ॥ ३४,११.	॥ ॥ ११.

॥ ॥ ७११६	पित्तकफया चिं ५,८	॥ ॥ २०,२०
॥ कं ३,६	पित्तकफहा सू० १०,२०	॥ चिं १६,४०
पिडिकादृष्टमतिरयायशिरो	पित्तकफानिल्लूता उ०	पित्तप्रा सू० १६,३
रूज सू० ४,४	३७,८५	पित्तप्री उ० २६,८
पिहित्वात् नि० ११,४०	पित्तकफानुगे चिं ४,३३	पित्तप्रे चिं १,१३०
पिंडितम् शा० ३,५८	पित्तकफापहम् सू० ६,	॥ ॥ २,१२
॥ उ० ३३,१८	१५६	पित्तज' शा० ५,११४
पिडी चिं ८,१५८	पित्तकफासृग्मि सू० २३,	॥ उ० २८,१३,
॥ ॥ १९,४५	९	पित्तजननम् सू० १०,३४
॥ ॥ ॥ ४७	पित्तकफ फं० ३,२०	पित्तजमनाम् चिं १०
पिडीभूत नि० ११,५४	पित्तकर सू० ६,९,	२३
पिडीम् उ० ९८	पित्तकरम् सू० ६,९९	पित्तजा नि० ५,५५
पिंडे उ० १८,४८	पित्तकासत्रियाम् चिं ३,	पित्तजाकृति उ० २१,४४
॥ चिं ८,१७	६९	पित्तजातेषु उ० २० ४३
॥ ॥ ॥ १३५	पित्तकासजित् चिं ३,३९	पित्तजान् चिं १९,७
पिडोपनाहन चिं ११ ४	पित्तकसे चिं ३,२५	पित्तजानाम् उ० ३४,४१
पिडोपनाहस्वेदा उ० २४,	॥ ॥ ॥ २७	पित्तजायाम् चिं ६,१०
३	॥ ॥ ॥ ३५	॥ ॥ ॥ ६७
पिण्याक सू० ६,३९	पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाह	पित्तजित् सू० ६,१६९
॥ उ० ३७,३३	तृडूधमान् चिं १९ ५	॥ उ० ३०,११
पिण्याकम् चिं २१,६३	पित्तकृत् सू० ५,७८	पित्तजित उ० ३४,३५
पिण्याकमृक्षयसुरारूपतिष्ठ	॥ ॥ ६,१०७	पित्तजे नि० २,२०
ष्करुतामिषे नि० १,	पित्तकृता नि० १०,४१	॥ उ० १२,१३
२१	पित्तकृतान् क० ४,१६	॥ ॥ १३,६२
पिण्याकेन उ० ३७,२०	पित्तकफभयान् उ० ३९,	॥ ॥ २१,६१
पितर उ० ४,१२	१३०	पित्तज्वरस्त्रिण' नि० १३,
पितृमहवशीरुतम् उ० ४,	पित्तकोपनम् सू० ६,१५०	४८
४२	पित्तगुल्मज्वरव्यासनासद्	पित्तज्वरहरे उ० ३६,४८
पितृग्रहे उ० ३,१८	द्भागकामला चिं २,	पित्तत सू० १६,१३
पितृनागग्रहे उ० ५,२६	४२	॥ नि० १०,१
पितृभि शा० ६,५४	पित्तगुल्मनुत् चिं १४,६७	पित्तदुष्ट उ० २,१३
॥ ॥ ॥ ६९	पित्तगुल्म चिं १४,७०	पित्तद्वद्वास्तमांसगम् नि०
पितृभ्य शा० ६,६	पित्तगुल्मोपशतये चिं	३४,३२
पितृसंज्ञित उ० ३,२	१४,६६	पित्तधरा शा० ३,५०
पितृन् सू० ८ ३७	पित्तग्रहण्याम् चिं १०	पित्तनाशनम् चिं १,१२५
पित्तकफकुटे चिं १९,८८	४४,१	पित्तनाशनीम् चिं ३,
पित्तकफप्रदम् सू० ६,१३४	पित्तप्रम् उ० २,१५	७०

पित्तपक्वाश्यांतरे शा०.३, ११.	पित्तरक्तसंगर्वाजितम् चि०.२२,७०.	पित्तविद्वधिवत् सू०.३०, ५१.
पित्तपीडिताम् सू०.१७, २४.	पित्तरकापहा उ०.१६,२३. पित्तरकाभिषातजिन् उ०. १६,१६.	" उ०.२२,७. " चि०.१३,७. " " १४,७३
पित्तप्रकोपि सू०.६,१५८. पित्तप्रदूषणम् चि०.१०,४. पित्तप्रदूषिते उ०.२५,६५. पित्तप्रधानाः नि०.१३,१. पित्तप्रधानैः उ०.२३,१६. पित्तम् सू०.१,६. पित्तमास्तपयतः चि०.७, २.	पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः चि०. ७,३२. पित्तरक्तोत्तरे चि०.२२,४०. पित्तरक्तोत्थयोः सू०.२९, ६५. " उ० २०,११. पित्तरक्तोद्भवे चि०.१३,३२. पित्तरक्तोत्थयोः उ०.१५, २१.	पित्तविद्वधौ चि०.१४,६५. पित्तविरुद्धानि चि०.१,१७. पित्तविसृज्यत सू०.३०,५२ " उ०.३२,५ " १३५,४८। पित्तविसर्पकः उ०.३४,१२ पित्तवृद्धिलिङ्गः नि०.११, २५.
पित्तमारुतवृद्धिभिः उ०. ३५,६१. पित्तमारुतो नि०.९,३७. पित्तमूर्च्छार्तम् क०.३,१८. पित्तयुक्तं सू०.५,१८. पित्तयुक्ते उ०.३३,४६. पित्तयुगे नि०.२,४८. पित्तयोनितया नि०.११, ५१. पित्तरक्तकफान् नि०.१३, २१. पित्तरक्तकफोद्भवे क०.१, ४४.	पित्तलक्षणः नि०.१३,३९. " उ०.२९,६. पित्तलक्ष्यान् उ०.३६,४५. पित्तलम् सू०.४,८०. " " ६,७८. " " " ८९. " " " १२०. " " " १२८. " नि०.१३,१५. " चि०.१,१४४.	पित्तमणजिन् उ०.२,७५ पित्तारुद्धानाम् क०.५, २६. पित्तशमनम् चि०.१,१६७. पित्तशूले उ०.१८,७. पित्तशोणितम् शा०.३,३७. " चि०.२,४१. " " ३,८१. पित्तशोणितान् उ०.१७, २१. पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहन्- ष्णाम् सू०.१५,१६. पित्तश्लेष्मज्वरी क०.१, २५.
पित्तरक्तसतसयान् चि०. ३,१२२. पित्तरक्तजः उ०.२१,२५. पित्तरक्तान् चि०.१०,५०. पित्तरक्तयोः उ०.१६,४. पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्ता- बंराणवृते उ०.३९, १२८. पित्तरक्तविरोधि चि०.३, ९२. पित्तरक्तविपोषणान् उ०. २५,४६.	पित्तलानाम् उ०.३४,३५. पित्तलानि चि०.९,८१. पित्तलायाः उ०.३३,४६. पित्तलिङ्गः नि०.११,१०. पित्तलिङ्गम् नि०.६,२९. पित्तत्रैः शा०.१,२१. " " " ४८. " नि०.३,२. पित्तपति सू०.१५,१३. पित्तपमनम् नि०.२,१९. पित्तपद्वेनः सू० ६,१०४. पित्तविद्वधाल्या उ०.१२, १६.	पित्तश्लेष्मज्वरे क०.१,२८. पित्तश्लेष्मजैः सू०.२७,२. पित्तश्लेष्मविनायनम् क०. २,५२. पित्तश्लेष्महरत्वे चि०.१, ४०. पित्तश्लेष्महर्तुः उ०.३०, १७. पित्तश्लेष्महर्तृपथैः उ०. २,७३

पित्तश्लेष्मान्वितः नि०.२, ५१.	पित्तानिलापहः सू०.६, १२२.	पित्तसृग्न्वये उ०.२४,७.
पित्तश्लेष्मावहृद्दः उ०.१९, २५.	पित्तानिलापहम् सू०.५, ६०.	पित्तासृग्दूषणः सू०.६, १४६.
पित्तसमानार्ति उ०.१७,७.	" " ६,१६९.	पित्तासृग्भ्याम् उ०.३३,२३.
पित्तसंभूताम् उ०.२२,६०.	" वि०.१६,५४.	पित्तासृग्लक्षणम् नि०.११, १२.
पित्तस्थानगते वि०.१,३५.	पित्तानिलापहस्य वि०.१, १०६.	पित्तासृग्भवनम् नि०.३, २५.
" " १८,१८.	पित्तानुषद्दः उ०.२३,१८.	पित्तासृक्कोपतृणमूर्च्छास्वरा- गतदनधमाः सू०.१७, १६.
" " ९,१२१.	पित्तानुबंधजः वि०.३,६९.	पित्तासृग्दुजन्मसु सू०.३०, २३.
पित्तहरः वि०.१,१३४.	पित्तानुबंधयोः वि०.३,७०.	पित्तासृजे उ०.३०,३.
पित्तहरणम् वि०.१०,८९.	पित्तानुबंधे वि०.४,३४.	पित्तासृदाः सू०.६,१८.
पित्तहरम् सू०.६,८८.	पित्तानुसारिणः उ०.८,१.	पित्तासृदूषणम् सू०.५,६४.
" वि०.२२,७१.	पित्तानुसारिणो उ०.२२,५.	पित्तासृम् उ०.११,३३.
पित्तहा वि०.६,४३.	पित्ताभिघातजो उ०.२२,५.	पित्तासृजे उ०.२२,७६.
पित्तहृद्दोगनाशनम् वि०. ६,४५.	पित्ताभिघातजो शा०.३,७३.	पित्तासृक्क्रिययोः उ०.९, १६.
पित्ताः वि०.५,५१.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तिनाम् सू०.६,१११.
पित्ताकृतिसमन्विताः नि० ७,४३.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोक्तम् उ०.१९,९.
पित्ताक्षिकफता नि०.३, २४.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोक्तम् उ०.८,८.
पित्तातिसारज्वरशोफगुल्म समीरणस्रग्महणीविका- रान् वि०.९,७५.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोत्तरम् उ०.३७,६७.
पित्तातिसारी वि०.९,८१.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोत्तराः नि०.७,३४.
पित्तादिभिः नि०.१६, ५३.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोत्तरे सू०.६,५४.
पित्तादिषु वि०.५,१२.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोत्तरेषु वि०.१९,९२.
पित्ताधिकरुजः उ०.२३, २१.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोत्थकर्णशूलोक्तम् उ०. १८,३६.
पित्ताधिके वि०.१,१७.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोत्थे उ०.२३,९.
पित्तानाम् सू०.१२,१२.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	" " २४,११.
पित्तानिलापहम् उ०.३१,२३.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोदरम् वि०.१५,६५.
पित्तानिलापहः सू०. १०,८.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोदरे नि०.१२,१६.
पित्तानिलापहः सू०.१४,७.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोदरे वि०.५,३९.
पित्तानिलापहः नि०.२,७१.	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोदके शा०.३,९०.
	पित्ताभिघातजो उ०.११,७.	पित्तोदके क०.१,९८.

पित्तोल्बणं चि० ८, १०१	॥ चि० २, ९	पिप्पलीदाडिमसारहिंघृतं
पित्तोल्बणस्य नि० १३, १७	॥ ॥ १०	कृष्णम्लवेतसानू क० ३,
पित्तोल्बणां नि० १०, ३५	॥ ॥ ३, ४५	२४
पित्तोल्बणे चि० ७, १९,	॥ ॥ ११ ४९	पिप्पलीद्वयचित्रका चि०
पित्तोल्बणे उ० ३१, १३	॥ ॥ १००,	११०४
॥ ॥ १४	॥ ॥ ४, ४८,	पिप्पलीद्वयम् चि० ३,
पित्तोष्मसाहिते क० १३८,	॥ ॥ ५, ४२	१३१
पिधानम् उ० १७, ११	॥ ॥ १०८	पिप्पलीद्विगुणान् चि० १६,
पिधाय सू० २११०	॥ ॥ ८, १९	१६
॥ नि० २, ४	॥ ॥ १५, ८८	पिप्पलीनाम् उ० ३९,
॥ चि० १, १	पिप्पली सू० ७, ७६	१००
पिपाघरेतू क० ३, १९	॥ उ० १३, ८७	॥ ॥ १०३
पिपासा नि० १३, ६१	॥ ॥ ३९ ९६	॥ चि० ३, ६५
॥ उ० ३, २१	॥ चि० ३, ३०	॥ ॥ ५, ५७
पिपासाम् चि० १, ५८	॥ ॥ १०८	॥ ॥ १७, ४०
पिपासित सू० ७, ७१	॥ ॥ ८, ६२	पिप्पलीद्वयवधावनिति छा-
॥ चि० ४, २८	पिप्पलीकल्कम् चि० ३,	सारिधामलकतामलकी
॥ ॥ ६७८	१७	भि चि० १, ८९
पिपासित सू० २३, २३	पिप्पलीकुडवन् चि० ३	पिप्पलीचतुष्पणरुमिजित
पिपासु चि० २०, ३	१, ७	वारिभद्रकम् उ० २,
पिपासूनाम् उ० २५, १८	पिप्पलीसोदसयुक्तम् चि०	५९
पिपीलिका नि० १०, ३९	३, ८८	पिप्पलीपिप्पलीमान उ०
पिपीलिकादीनाम् सू० १०,	पिप्पलीसोदसिधुषे उ०	१७, १७
३	११, २	पिप्पलीपिप्पलीमूत्रविचक्रा
पिपीलिकानाम् नि० १६,	पिप्पलीगभम् चि० ७,	जाजिसंधये चि० १४
३७	२४	११२
पिपीलिकाव्याम नि० ११	पिप्पलीगुडसिद्धम् चि० ३,	पिप्पलीपिप्पलीमूत्रधानका
४३	१६४	दाडिमे चि० ८, ७३
पिपीलिकासृष्टिम् उ० ३३,	पिप्पलीचणपुत्र चि० १	पिप्पलीपिप्पलीमूत्रपथ्या
२९	६०	जनुप्रचित्रे चि० ४,
पिप्पला सू० ६ १५९	पिप्पलीचूणसपुत्र चि० १,	२९
पिप्पलीचूणमिश्रम् उ० ३७,	६१	पिप्पलीपिप्पलीमूत्रम् चि०
४३	पिप्पलीत्रिकलासोदपथ्या	१०, १०४
पिप्पलिवत् उ० ३९ १०५	नाम् अणुगुणुत्तु सू० १६	पिप्पलीभि चि० १, ६
पिप्पली उ० ४० ४८	३४	पिप्पलीम् उ० ३९, ११
॥ क० २, २३	पिप्पलीत्रिवृत्तो क० २,	॥ ॥ ४० १७,
	५८	॥ चि० १, १२१

॥ ॥ ॥ १५२.	विष्णुलीसैपवहोदयुक्तम्	विष्णुल्याः उ०.१६,५५.
॥ ॥ ३,१२.	वि०.२,५.	विष्णुन् उ०.१६,२९.
॥ ॥ ५,२५.	विष्णुल्यः उ०.३५,३९.	विष्णुनाम् उ०.१६,५७.
॥ ॥ ८,८९.	॥ ॥ ३९,९७.	विष्णुमूलेषु उ०.१६,२६.
॥ ॥ १०,२२.	॥ ॥ ११,१०१.	विष्णुषु उ०.१६,५६.
॥ ॥ १५,२३.	॥ वि०.७,१०२.	विष्णुणाः उ०.३७,१०.
॥ ॥ ॥ २१.	॥ ॥ ८,२२.	विष्णुनाम् उ०.५,२९.
विष्णुलीसधुकम् वि०.१६, ५६.	विष्णुल्ययोरजःपञ्चामयो- गान् उ०.३२,५५.	विष्णुनाम् उ०.५,२२.
विष्णुलीसूतगुडुची वि०.१, ५२.	विष्णुल्यधफलम् वि०.१६, २.	विष्णुनाम् उ०.५,२८.
विष्णुलीसूलम् सू०.६, १३३.	विष्णुल्यष्टले वि०.३, १०५.	विष्णुनाम् सू०.३, २५.
॥ वि०.३, २५.	विष्णुल्य उ०.३९, २२.	॥ शा०.१, ९९.
॥ ॥ ९, १०४.	॥ वि०.१, १०९.	॥ उ०.३५, २०.
॥ ॥ १५, १२.	॥ ॥ १, १६१.	॥ वि०.१७, २१.
॥ ॥ २२, १६.	॥ ॥ ९, ४०.	विष्णुनाम्नेः उ०.३५, ६८.
विष्णुलीसूलमधुकगुडुगोश- शरुन् वि०.२, ३५.	विष्णुल्याः उ०.२, ३६.	विष्णुनाम्नेः वि०.३, १५६.
विष्णुलीसूलव्योषामलकस- पान् उ०.५, ८.	॥ ॥ ३२, ३८.	॥ ॥ १०, ७६.
विष्णुलीसूलसिद्धम् वि०.८, ७३.	॥ ॥ ३९, ३८.	विष्णुने नि०.१२, ३२.
विष्णुलीसुक्तम् वि०.८, ५९.	॥ ॥ ४०, १९.	विष्णुधवलैः उ०.१०, १३.
विष्णुलीविश्वमेपजम् वि०. ९, ३५.	॥ वि०.३, १६७.	विष्णुधर्मिकैः वि०.२०, २९.
विष्णुलीसूदीधान्यजीरकते- धयैः वि०.१, ७६.	॥ ॥ १२, २०.	विष्णुषा वि०.१९, २५.
विष्णुलीसूमीमेदातामहीशु- दिः उ०.३९, ३३.	॥ ॥ १८, २९.	विष्णुन् नि०.१०, ११.
विष्णुलीसैर्षजम् उ०.१७, २५.	विष्णुल्ययैः वि०.८, २६.	विष्णुष्य उ०.३९, १२३.
विष्णुलीसैर्षपुतम् उ०. ३९, २४.	विष्णुल्यमलकदादादिमा- मादोः नि०.१२, ८९.	विष्णुसंदनम् उ०.३९, ७२.
विष्णुलीविद्वसार्थैः शिखम् उ०.१८, ११.	विष्णुल्यामलकैः वि०.१, ३०.	पीठे सू०.११, ७४.
विष्णुलीसू उ०.१, १२.	विष्णु वि०.८, १६१.	॥ ॥ २२, २६.
	विष्णुनाम्नम् उ०.१६, ५३.	पीठनद्वयैः उ०.३५, ३८.
	विष्णुमेपजम् उ०.१६, ५१.	पीठनात्मता सू०.२८, २.
	विष्णुगेगानुरः उ०.१६, ५९.	पीठकतरः सू०.१२, ६३.
	विष्णुमुकरुनाशिनी उ०. १६, ५२.	पीठायै सू०.७, २७.
	विष्णुतिरोगिणः उ०.१६, २६.	पीठ्यमानाः सू०.८, २.
		पीठ्यमाने उ०.२७, २
		॥ - सू०.५, २८
		पीठकषणैः उ०.२२, ३०.
		पीठना नि०.५, २२.

पोतताम्रसिरानद्धम् नि०. १२,१७.	पीताभदर्शनम् उ०.१५,८. पीताभदर्शना उ०.१२,१६.	पीनसादिंततृश्यासकासा- दीन् नि०.१६,२०.
पीततैलोदकीर्या सू०.१५, २८.	पीताभम् नि०.८,२५. " उ०.२३,३०.	पीनसालस्यन्दुल्लासकास- शुकुत्वगादिताः नि०. ११,२६.
पीतत्वम् वि०.१२,१६.	पीतासितम् सू०.२७,४०.	पीनसे सू०.५,३१.
पीनदारुजम् वि०.१३,३३.	पीतिका सू०.२७,३८.	" २२,१७.
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून् सू०. १७,२३.	पीतीभवनि उ०.३६,२३.	" २७,२१.
पीतपयस्कान् उ०.२७,३७.	पीतोष्णपूतिपूयास्तु उ०. २९,३०.	" वि०.५,६३.
पीतफेनास्तिबलत्वक् उ०. ७,१३.	पीतोष्णम् उ०.१५,८. पीतो उ०.२१,५.	पीनसेषु उ०.२०,१. पीनाः वि०.१,१४५.
पीतमेपजम् सू०.१८,४४.	पीतोपधस्य क०.३,१६.	पीतौ शा०.१,५१.
पीतमद्यः वि०.७,७३.	पीनजुः शा०.३,१०९.	पीतु सू०.६,१२८.
पीतमन्त्रत्वम् नि०.१३,८.	पीनस सू०.१८,३९.	" " " १२९.
पीनयोः सू०.२३,२३.	" " २१,२२.	पीतुकल्कोपसिद्धम् वि०. १५,३८.
पीतरक्तत्वात् उ०.२४,१८.	" नि०.५,१८.	पीतुपर्ण्याः उ०.३०,३८.
पीतरक्तासिताभासः नि०. १३,३३.	" उ०.१९,२६.	पीतुकलानि वि०.८,३६.
पीतराजि उ०.२,३.	पीनसच्छर्दरोषवाः नि०. ३,२६.	पीतुमुलेन वि०.८,२४.
पीतलोहित. नि०.१२,३४.	पीनसम् नि०.४,७.	पीतुरसमूत्रम्याम्लराजि- कैः क०.२,८.
पीतयतः उ०.१३,६८.	" वि०.२१,६७.	पीतुरसरय वि०.८,१४९.
पीतयत्याः शा०.९,९६.	पीनसश्वासकासग्रम् उ०. २०,७.	पीतुराशिगुफलानि उ०.२०, १६.
पीतबदनः उ०.२३,१७.	पीनसश्वासकासजित् वि०. ३,५१.	पीतुमर्षपमूत्रयान् क०.५,९
पीतयंतम् उ०.२,३३.	पीनसश्वासकासासमूर्धस्व- ररजोरुचिः नि०.५, १३.	पीतुरोरस्ननश्राण्यः सू०. ३,१५.
पीतवर्णता उ०.६,११.	पीनसश्वासकासोरस्तेमकै- टत्वगामयान् सू०.६, १३.	पुंसः सू०.१,२९.
पीतवान् सू०.१६,२४.	पीनसातिशिरोत्पुगमन्या- स्तंभारुचिध्रमाः सू०. ४,१७.	पुंसंज्ञाः शा०.६,२३.
पीतविष्णुमूत्रनेत्रत्वप्लुतुद्- दाहाल्पनिद्रताः सू०. ११,७.	पीनसाद्यः वि०.५,११.	पुंसवनः क०.२,२०.
पीतसर्पिणम् सू०.१८,१३.	पीनसाधिकवेदनम् उ०. १९,२०.	पुंसवनम् उ०.३४,३५.
पीतसितासितैः उ०.३९, ६२.		" ०,६६.
पीतहरितत्वम् ति०.२,२०.		पुंसवनानि शा०.१,३७.
पीताशिनसदर्शनम् शा०. ५,९१.		पुंसवनेषु उ०.६,३१.
पीतागदस्य वि०.१९,५७.		पुंसवनेः शा०.१,२०.
पीतागता उ०.३६,२३		पुसाम् सू०.२५,१७.
		" शा०.३,१४.

॥ उ०.१३,१७.	पुण्याहनिःस्वनाः शा० ६१	पुनर्नवा उ०.३८,२६.
॥ ०,१५.	३८.	॥ वि०.३,१३.
पुंस्वामान् शा०.१,२२.	पुण्ये उ०.१,२८.	॥ ॥ ११,२३.
पुस्तनन्त्रीस्तनहस्तास्यमवृ-	॥ ॥ ३१,५.	पुनर्नवाठणगंधायलावीरा-
त्तोरीस्वारिणि सू०.	पुत्रः सू० १३,७.	विदारिभिः वि०.५,
॥ ३,३७,	॥ शा०.१,२८.	६८.
पुंशियोः सू०.६,६७.	॥ उ०.३८.१.	पुनर्नवानवक्षीरीकाकोली-
पुंश्रीक्रीत्याः शा०.१,५०,	पुत्रजन्मशब्दजलानिलेः	धन्वघासकैः उ०.२४,
पुस्त्यन्साहयलध्रंशोफचि-	शा०. १,८२.	५४.
त्तोत्प्लयन्वरान् नि०.	पुत्रदः क०.४,४२.	पुनर्नवाम् उ०.३६,११.
१६,२४.	पुत्रदृम् वि०.३.१००.	॥ ॥ ३८,३६.
पुंस्त्वोपघातः सू०.३०,३६.	पुत्रनामा उ०.१,३,	॥ ॥ ४१,१४.
पुंस्त्वदशैनी शा०.१,७०.	पुत्रभाजः वि०.२१,८०.	॥ क०.४,५४.
पुच्छतिषो शा०.४,३१.	पुत्रम् शा०.१,२७.	॥ वि०.६,२६.
पुत्रम् उ०.१९,२५.	॥ ॥ ॥ ३१.	पुनर्नवायाः क०.१,३९.
पुत्रपाक्तः उ०.१८,२.	॥ ॥ ॥ ७१.	पुनर्नवे उ०.३५,२२.
पुत्रपाकम् सू०.२४,१३.	पुत्रार्थम् शा०. १,४१.	पुनर्नवैः वि०.११,३३.
॥ ०,२४.	पुत्रिणी नि०.१०,१५.	पुनर्नवो वि०.१४,१३.
॥ उ०.१३,६१.	॥ ॥ ॥ ३३.	पुनर्नवाम् सू०.७,५०.
पुनपासयन् वि०.८,१५६.	॥ ॥ ॥ ३५.	पुनर्वसुः उ०.४०,६२.
पुनपास्ये उ०.२०,१८.	पुत्रीयम् शा०.१,२८.	पुत्रागनागाह्यम् सू०.
पुनपासन् उ०.११,४२.	॥ क०.४,६१.	१५,४३.
पुनपाके उ०.११२.	पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम्	पुत्रागशीतम् सू०.१५,३७.
पुनपाकेन उ०.१८,१४.	शा०.१,४१.	पुत्रामदोत्पदप्रभरता शा०.
॥ क०.२,१२.	पुनराभ्याने उ०.११,५७.	१,७०.
पुनपाकैः वि०.१,७८.	पुनर्नवः वि०.१२,४३.	पुष्पुटः उ०.२१,४०.
पुंडीयम् नि०.१४,९.	पुनर्नवतुलाम् वि०.१३,	पुष्पुटे उ०.२२,५०.
॥ ०,२७.	४१.	पुरकंठगतानि उ०.४०,४३.
पुंडीकर्त्ताजिह्वे नि०.१४,	पुनर्नवत्वम् क०.४,५२.	पुरभ्यामवधारणार्थान्याकां-
१०.	पुनर्नवद्विक्रोडीवाक्पना-	गशुद्धारुभिः वि०.१.
पुंडूयदीनितामूनीप्रता उ०	सामूताहृयाः उ०.३१,	१६९.
१६,१५.	३४.	पुराणकुमरधम् वि०.३,
पुंडूयद्याहृवाकोलीसिंही-	पुनर्नवशिषाटिकासरलका-	१३८.
लोहनिर्जाजन्म उ०.	समद्रोमुतापथोऽहृही-	पुराणपुढोताभ्याम् वि०.
११,४९.	कांगज्जरसेः वि०.३,	१,१५.
पुनपापुंश्चिश्न् शा० ३,	५८.	पुराणपुंडसपिवा वि०.३,
१२०.	पुनर्नवरय उ०.३१,१५५	- १७०

पुराणवबगोधूमक्षौद्रजा- गलशूल्यभुक्त सू० ३, २०	" नि० ६,३८ " उ० ३५,१	पुष्कराजाजिधाचाम्भवेत संहाराधिके वि० १४ ९
पुराणवबगोधूमशालिपट्टि फकोदयान् उ०, १६, ६१	पुरुषकम् शा० १३८ पुरुषकार शा० १,३८ पुरुषम् सू० १९,३७ " " २७,५३ " उ० २४,८	पुष्कराङ्गम् वि० ५,१६ पुष्कराङ्गशठीखिल्वसुरसा व्यापहिगुभि वि० ३, ५६
पुराणवषशाल्यन्नम् वि० १७ १७	पुरुषासिहाय उ० ३५,२८ पुरुषस्य उ० ३४,६२ पुरुषा वि० ७,६२ पुरुषा नि० १२,५ " उ० ३६,१५२	पुष्कराङ्गपटीशुटीपीजपूज टाभया वि० ६,३० पुष्कराङ्गभयाशुटीपटीरा त्रावचाकणा वि० ६,५०
पुराणसार्धं वि० १,१६० " " २२,५८	पुरुषार्थं वि० ७,५६ पुरुष उ० ४,१ पुरुषपु उ० ३९,१५४ पुरुषकाणि वि० १३,१६ पुरे उ० ३८,६ पुरावाणात् नि० १,२२	पुष्करिका उ० ३३,१५ पुष्करेडयो वि० १४,४९ पुष्ट शा० २,२१ पुष्टम् सू० ३,१२ पुष्टय वि० ५,७६ पुष्टानि उ० ३९,६६ " " " ७५
पुराणसार्धिषा उ० ३,४४ पुराणाज्यम् उ०, ९, १ पुराणात् वि० ३,१६६ पुराणे वि० १९,५७ पुरीषमहशूलजित् वि० ९,४४	पुरोषानातपरजस्तुपारपठ- वानिलान् सू० २,४० पुरोषानोत्पन्नामादमदने उ० ३५,६३ पुनकितननुम् वि० ७,८८ पुलाकाये उ० ३७,२० पुलाकोदकसन्निभाम् नि० ७,२७	पुष्टि सू० ७,५३ " " १४, ६ " उ० ४०,१ " वि० ७,६७ " " ८,४३ पुष्टिकरे उ० १८,३९ पुष्टिरुत् उ० २,५३ " " १८,४०
पुरीषमेव वि०, २०, ३३ पुरीषम् शा० ५,२८ " " " २९ " नि० ७,४७ " " ८,४ " " १३,१५ " उ० ३,२८ " " ५,७३ " वि० १०,७१	पुष्करजा उ० ४०,५६ पुष्करधात्री वि० ४,३८ पुष्करम् फ० ४,६३ पुष्करमूलम् वि० ३,१२६ पुष्करमूलशठीहृण्णाभिक्षा रगुगत्रिपदुत्रिपदनि वि० १४,३१ पुष्करव्यूहयो उ० ३४, १२	पुष्टिग्नोपपन्नम् सू० २७, ५३ पुष्टिम् शा० १,७६ " उ० ३९,१५८ " वि० ३,११२ " " " १५७ " " २१,८ पुष्टिपणपदम् वि० ५, ८१
पुरीषस्य सू० ११,५ " शा० ६,२१ पुरीषे सू० ११,२१ पुरीषेण उ० १३ ४० पुरीषे उ०, ७, ३३ पुरीषो धा वि० १४,११ पुरुष सू० १६,४५ " शा० ५,१७	पुष्करस्य उ० ३१,१५ पुष्कराण्यम् वि० ८,९०	पुष्टयधम् सू० ८,४८

पुष्ट्यायुर्धन्यवर्णकरः वि०. ३,१९८.	॥ ॥ ॥ ५०. पूगभ ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥ कुंमजम् उ०.१३,६८.	पूतिमत्स्ययुतेः उ०.२५,१८. पूतिमांसशिरास्त्रायुत्तना उ०.२५,५.
पुष्पाति शा०.३,६०. पुष्पाति वि०.२१,७. पुष्पीयान् उ०.१३,५०. पुष्पकासीसचूर्णः उ०.१६, ५५.	पूर्यपूजाव्यतिक्रमात् उ०. ६,३. पूणिफणकम् उ०.१७,१३. पूतनाम् उ०.२,७०. पूतना उ०.३,२. ॥ ॥ ६,३५.	पूतिमास्तम् सू०.६,१२३. पूतियञ्चम् उ०.२१,२३. पूतियदने उ०.२२,७९. पूतिगल्कद्वितुलम् वि०.८, १५५.
पुष्पकासीसम् उ०.९,२०. पुष्पगर्भम् वि०.२,५१. पुष्पम् शा०.५,१. ॥ ॥ ॥ १२१. ॥ उ०.३६,८५. ॥ क०.१,१९. ॥ वि०.३,१३३. ॥ ॥ ८,१२५. ॥ ॥ ९,३६.	पूतनायाम् उ०.३,२०. पूतिकरजवल्कात् वि०.८, १५५. पूतिकर्णत्वम् उ०.१७,१५. पूतिकुसुमः उ०.५०,९. पूतिरमिणकर्णयोः उ०.१८, ३५.	पूतीरुपत्रगजचिर्मत्स्यव्यप- न्ह्व्यापम् वि०.१५, ३८. पूतीरुजत्वपत्रम् उ०.३, ६०.
पुष्पाजनाम् उ०.१६,२६. पुष्पाणाम् वि० ५,३२. पुष्पाणि उ०.६,५८. ॥ ॥ २०,१६. ॥ ॥ ३७,३७.	पूतिगंधः उ०.२१,१६. पूतिगंधना उ०.३,२१. पूतिगंधापकरणः उ०.३५, ५९, पूतिगंधिः शा०.३,९३. ॥ उ०.३,३५.	पूतीकरजत्वपत्रशटीदेवा- द्दुरोहिषैः क०.५,१९. पूतीकरजशम्पाकचंदलेता- सहाचरम् वि०.३, १३५.
पुष्पानुगम् उ०.३५,५०. पुष्पितपंकिता शा०.५,१०. पुष्पिताया उ०.५०,५६. पुष्पिताम् सू०.१७,२५. पुष्पे सू०.६,११२. ॥ शा०.२,१. ॥ उ०.३५,५८. ॥ ॥ ६६. ॥ क०.१,२०. ॥ वि०.१५,१२०. पुष्पेक्षणात् शा०.१,२५. पुष्पैः उ०.२२,६७. ॥ ॥ ३५,२७. ॥ ॥ ३९,६२. पुष्पयोगे उ०.३९,५५. पुष्पे शा०.१,३८	पूतिगंधः उ०.२१,१६. पूतिगंधना उ०.३,२१. पूतिगंधापकरणः उ०.३५, ५९, पूतिगंधिः शा०.३,९३. ॥ उ०.३,३५. पूतित्वान् उ०.२१,१९. पूतिदुर्दानस्य शा०.६,२१. पूतिनासः उ०.१९,२७. ॥ ॥ २०,२५. पूतिनासम् उ०.१९,२३. पूतिनासापीनसयोः उ०. २०,२१. पूतिपिशिते उ०.३५,५८. पूतिपूयनिम्बनाबी उ०.२१, ५२. पूतिपूयपरिस्रुतिः उ०.२५, ३. पूतिपूयोपमम् ति०.३,३३. पूतिमिः उ०.६,५५. पूतिमत्स्यकः उ०.२०,१६.	पूतीकरजत्वपत्रशटीदेवा- द्दुरोहिषैः क०.५,१९. पूतीकरजशम्पाकचंदलेता- सहाचरम् वि०.३, १३५. पूतीकरणम् उ०.१८,२९. पूतीशकंश्याधीपातस्त्रही- नाम् वि०.२०,९. पूतीदशांगीतिद्वार्धवचाम. ह्यातदीप्यकैः उ०.३, ५७. पूतीनि उ०.२१,२०. पूतेन वि०.९,७५. पूतीष्णे उ०.३९,१३५. पूयमेष्वाशूचिद्विष्टदान- श्रवणादिमि नि०. ५,३६. पूयम्लोद्गारत्तुर्कंठदाहा- रुचिनुदादितः नि०.८, २६. पूयास्मता उ०.२१,६५. पूयुद्गाराम् शा०.२,३८. पूयुलिकाम् वि०.२०,२९. पूय सू०.२९,१२.

॥ ॥ २९,२७.	पूर्वदक्षिणे उ०.५,२६.	॥ ॥ ॥ ६७.
पूयगमान् उ०.२५,३८.	पूर्वपश्चिदे सू०.६,६७.	॥ उ०.३३,५.
पूयगर्भिणम् सू०.२९,४७.	पूर्वमध्यांतवयसाम् उ०.	॥ ॥ ३७,४८.
पूयताम् शा०.४,१७.	२७,२६.	पृथग्युते उ०.२८,५.
पूयदीर्याणाम् उ०.२८,१९.	पूर्वरात्रे शा०.६,६२.	पृथग्विधाः सू०.१२,६७.
पूयम् उ०.१०,६.	॥ नि०.१,१९.	पृथग्विधान् नि०.१३,३.
॥ ॥ २१,३०.	पूर्वरूपाख्याः सू०.१२,६०.	पृथङ्मिश्रेः नि०.१४,६.
॥ ॥ २५,१०.	पूर्वरूपाणि नि०.१,२.	पृथिव्यादो सू०.९,४.
॥ ॥ २९,५.	पूर्वत्क्षणः उ०.१७,१४.	पृथिव्याम् उ०.३९,४८.
॥ ॥ ॥ ३१.	पूर्वत्क्षणम् नि०.९,७.	पृथु सू०.२८,१७.
पूयस्कम् उ०.१९,२४.	पूर्ववासरे शा०.६,११.	॥ उ०.१०,१८.
पूयस्के उ०.२०,२३.	पूर्वविधियंत्रितात्मा उ०.	पृथु सू० २६,१२.
पूयरेतसि शा०,१,१४.	३९,७४.	पृथुकाः सू० ६,३६.
पूयवहे उ० १८,१७.	पूर्वस्याम् उ०.५,२७.	पृथुताम् उ०.२६,५.
पूयवाहिनी उ०.३०,२१.	पूर्वापराधजः सू०.१२,५६.	पृथुपरीणाहः शा०.५,८८.
पूयशोणितगंधः उ०.३,११.	पूर्वाभिभापी सू०.२,२६.	पृथुपीनबक्षाः शा०.३,९७.
पूयस्य सू०.२९,६.	पूर्वाभ्याम् उ०.२५,५५.	पृथुमि उ०.२७,१५
॥ उ०.३,३६.	पूर्वामयक्षीण चि०.६,८२.	पृथुमुखम् सू०,२८,२०.
पूयाभम् शा०.१,११.	पूर्वाक्कृगुणप्रकर्षम् उ०.३९,	पृथुमूलः उ०.२१,५०.
पूयाय शा० ५,११५.	१०६.	पृथुमूलबलः उ०.१०,३.
पूयालसः उ०.१०,७.	पूर्वाक्कोषधसाधिताम् शा०.	पृथुवधनिभा नि०.१४,
॥ ॥ १६,४४.	१,९७.	४७.
पूयालसे उ०.११,४.	पृथक्पर्णा चि०.३,१०१.	पृथुवृत्तानुस्यूता नि०.
॥ ॥ १६,५९.	पृथक्पर्षिडम् सू० २४,१७.	१४,५४.
पूयासृक् उ०.२९,२४.	पृथक्समुदितै नि०.११,	पृथुसन्निवेशे उ० १६,६५.
पूयास्रम् उ०.२१,२५.	३.	पृथुभूतार्थाधितताविशेषैः
पूयास्त्रावी उ०.१०,७	पृथगुद्देश्यसीमंताधिपति-	नि०.१३,२४.
॥ ॥ ॥ ९	स्थितान् शा०.३,३३.	पृथ्वीका सू०.१५,४.
॥ ॥ २१ ४०.	पृथग्दोषनिचयाधिर्विषो-	॥ ॥ २१,१६.
पूयास्त्राये उ०.१०.६.	द्रवा उ० ६ १	पृथ्वीकाशिसुसूरसाहिस्त्रा-
पूयोपमासिता उ०.१९,	पृथग्दोषबलम् चि०.१६,	ध्यामकसपपैः चि०.
१२.	३३	१,१३७.
पूर्वम्प्लेन उ०.३८,२२.	पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रत	पृथिवृत् शा०.३,३९.
पूर्वरुतः उ० ४,३.	नि० ७,९.	पृथिवीर्णा शा०.२,५६.
पूर्वगुणाधिकम् चि०.३,	पृथग्दोषैः नि०.११,३२.	॥ उ०.२,३९.
१३९.	॥ ॥ १२,३.	पृथतकुट्टो सू०.७,३२.
पूर्वजाः सू०.१२,६३.	॥ ॥ १३,७.	पृथक्कटिपह नि०.३,३२.

पृष्ठीवाकभंजनम् उ०. ३७,५३.	पेशस्थिसंधिकोष्टेपु सू०. २८,२३.	पोकरैरडाखाश्वगंधमाङ्गुयं मृताशटी चि०.१४,१४
पृष्ठजघोस्वहंजनम् उ०.३३, ३२.	पेणालोडने क०.६, २३.	पौष्टकः सू०.५,४५.
पृष्ठपात्रंतिरीरुजम् क०. ३.११.	पेष्यः क०.५.६.	पोननयम् उ०.३९,१५६.
पृष्ठपार्श्वोदरम् क०.५,१३.	पेष्यम् उ०.१३,३७.	पौष्करम् उ०.३९,३४.
पृष्ठभंगे उ०.२,२८.	पेष्यस्य क०.६,१३.	" चि०.१,६६.
पृष्ठम् सू०.१८,२१.	पेष्या उ०.११,२७.	" " ४,३८.
पृष्ठवंशशय्ये शा०.४,२३.	पेष्याणि उ०.४०,१७.	" " " ४९.
पृष्ठवंशे उ०.२७,२९.	पेष्यैः उ०.३९,४८.	" " " १२,२०.
पृष्ठवशोरसो. शा०.४,१६.	" क०.४,५६.	" " " २६.
पृष्टिपर्णी चि०.२,१६.	पेच्छिज्ये उ०.३४,५६.	पोकरशम्याकपटोले चि०. ३,४४.
" " ९,८६.	पेम्कम् शा०.३,५.	पोषिकम् उ०.३४,६६.
पृष्टिपर्णीघटाधिन्वनागरो- त्पलधाम्यकैः चि०.१, २८.	पेण्डिकम् उ०.३९,९८.	पोषिकैः उ०.२७,३४.
पृष्टिण्यां चि०.९,१३.	पेण्डिरेः चि०.१४,५२.	प्रकाशालापवे चि०.७,७.
पेयानुपानम् चि०.३,५६.	पेण्डयपक्ष्मशातजित् उ०. १६,५५.	प्रकाशसमता सू०.२४,११.
पेयापयस्कृता. क०.१,२०.	पेशून्यम् सू०.२,२१.	प्रकाशासहता उ०.२३,६.
पेयापूर्वम् चि०.२,६.	पेष्टिकगोडिकम् सू०.१३, २.	प्रकुचैः सू०.१९,१८, " " ८०.
पेयामहापचारितम् चि०. ९,९०.	" चि०.७,९९.	" क०.६,२७.
पेयामाश्राशिनरय क०.५, ४०.	पेष्टिकम् चि०.१०,८५.	" चि०.२१,६१.
पेयापूरसादिकान् चि०. ८,५१.	पोटलीरुतम् उ०.९,१२.	प्रकुचवृद्धिः सू०.१९,१८.
पेयापूरसादिभिः चि०. ३,१.	पोटलेः चि०.१९,५५.	प्रकुचार्थविवधितम् चि०. १७,६.
पेयापूरसाधेयु चि०.८, १२१.	पोधकीः उ०.९,२१.	प्रकुपितमात्रे उ०.१२,५.
पेसलम् सू०.२,२५.	पोधकीघृष्टिकादिषु सू०. २६,५.	प्ररुतयः सू०.१,१०
पेसलबाह् उ०.३९,१०.	पोधकीश्यावसिक्तताभिल- ष्टोक्तिष्टचतुष्टयम् उ०. ८,२७.	प्ररुतिः शा०.३,८३.
पेसलानाम् उ०.४०,५९.	पोधक्यः उ०.८,९.	" " " १०४.
पेसी शा०.१,४९.	पोधक्यम्लोपितोत्पारुप- र्यदर्मयाविनामिलात् उ०.१६,४५.	" " " ५,९५.
पेसीसगानि शा०.३,१७.	पोधक्याः उ०.२,२७	" " " १२२.
पेशनागने क०.२८,४.	पोषः उ०.३९,१५९.	प्ररुतिभेदोक्तद्वयेः उ०.१, २४.
	पोषयेत् उ०.१८,४२	प्ररुतिभोजनम् सू०.१८, ४३.
		प्ररुतिम् सू०.१२,६६ १५, उ०.५,२२.

॥ क० ५,५३	प्रच्छर्दने सू० ५,५४	प्रतनोति शा० ४,६५
प्रकृतियोगी नि० २,७९	॥ वि० १०,४५	प्रतयते सू० ३०,५३
प्रकृतिसाम्यतुंरुधानवेगम	प्रच्छायम् सू० २९,७१	प्रतमे उ० ३६,४५
लावलम् उ० ३५,६५	प्रच्छानम् सू० २६,५२	प्रतमक सू० २,१२
प्रकृतिस्थत्वम् उ० ६,६०	॥ ॥ ॥ ५४	॥ नि० ४,११
प्रकृतिरुधाम् उ० १२,३२	॥ वि० १९,१६	प्रतकंयन् उ० ३७,१६
प्रकृत्या वि० १०,९२	प्रच्छानन सू० २६,५३	प्रतानसदृशानि शा० ३,
प्रकापने नि० १३,४४	॥ वि० २२,३	४३
प्रकोपयेत् सू० ८,४	प्रच्छाप उ० २४,२८	प्रतिहारयन् वि० ७,१
प्रक्रमते उ० ३६,३९	॥ ॥ ३७,३१	प्रतिक्रयान् उ० ३६,१०
प्रकाता शा० ४,७०	प्रच्छायवेगे उ० ३६,८०	प्रतिकुर्वीत् उ० २,२६
प्रक्लिन्देहमेहाक्षिगलराग	प्रच्छायातरिष्टायाम् उ०	प्रतिकूलम् उ० ५,४९
ग्रणानुरा सू० ८,५३	३६,४७	प्रतिहृत्य सू० १३,२१
प्रक्लिन्नम् उ० ३५,४४	प्रच्छिन्नम् उ० ३८,१७	प्रतिश्रिया उ० २२,१०
प्रक्लिन्ना नि० १३,६८	प्रच्यवत शा० ५,११०	॥ ॥ ३७,२२
प्रक्लिन्ना वि० १८,३५	प्रच्यावयति उ० २३,२५	प्रतिक्षणम् सू० १२,५७
प्रक्लेदोगवत् उ० १५,२०	प्रजागर नि० ६,१६	प्रतिच्छाया शा० ५,४३
प्रक्षालनालेपघृततेलरस	॥ उ० ३,२०	॥ ॥ ॥ ४४
क्रिया उ० २५,६६	प्रजापति नि० १५,२	प्रतिच्छायामयी शा० ५,
॥ क० ३,३४	प्रजापतिम् सू० १,३	४५
प्रक्षीणकफपित्तस्य वि०	प्रजाम् वि० १९,२३	प्रतिजागृषि सू० ७,१
१,११६	प्रज्ञापराध उ० ४,४	प्रतिज्वरम् सू० १२,६१
प्रक्षीणदोषस्य वि० ८	प्रज्ञापराधानाम् सू० ४,	प्रतिपन्नपरिग्रहान् सू० ८,
१००	३३	३७
प्रक्षीणश्लेष्मण वि० १,	प्रज्वलितस्य शा० ६,३३	प्रतिपादयन् वि० २१,८
१०५	प्रज्वाल्य उ० १६,५७	प्रतिपालयन् सू० १८,४८
प्रचल उ० ३७,६२	प्रणष्टज्ञानविज्ञान नि०	प्रतिपिष्टम् उ० २७,६०
प्रचलज्जले वि० १४,६९	४,१४	प्रतिपीडयेत् उ० २५,३८
प्रचलद्रुद्धिजे उ० २२,१४	प्रणाशम् उ० ३९,१४९	प्रतिघट्टा सू० १२,७
प्रच्छर्दनविरोधने शा० ६,	प्रणाशयेत् वि० २१,७९	प्रतिघट्टेत नि० ६,३१
५२	प्रणिदध्यात् सू० १९,८२	प्रतिमानवान् उ० ३९,४७
प्रच्छर्दनसाधनम् नि० ३,	प्रणिधाय वि० १०,५०	प्रतिमकु वि० २१,२१
११	प्रणिहित क० ५,४१	प्रतिभुक्तस्य वि० ३,१५५
प्रच्छर्दनाजनम् सू० ७,	प्रततातिप्रवाहणात् नि० ७,	प्रतिभाजनम् वि० १०,
६२	१२	८९
प्रच्छदनाययोगन नि० १,	प्रतनुःकरण वि० ८,	प्रतिभोजयन् वि० ९,९
१, १८	१४८	प्रतिम वि० ११,१६

प्रतिमर्श सू० २०,७	ठामपापहान् चि० १,	प्रत्यनीकदलायल नि० २,
॥ ॥ ॥ २५	१२६	६६
॥ ॥ ॥ ३२	प्रतिश्याये उ० १९,३	प्रत्यद्वम् सू० १९,१८
प्रतिमर्शनम् उ० २,३३	प्रतिश्रितम् शा० ३,११३	प्रत्यवेक्ष्य सू० ८,३७
प्रतिमर्शे उ० २०,३५	॥ ॥ ५,१३१	प्रत्यागते क० ४,१५
प्रतिमासम् नि० ११,५०	॥ ॥ उ० ३७,४	प्रत्यादिप्यगुदम् चि० ८,
प्रतियोजयन् उ० ०५,१९	॥ ॥ ६९,७२	३
प्रतिरोगम् सू० १४,३४	प्रतिरिता शा० ३,११६	प्रत्यादित्यम् सू० ३०,३०
॥ नि० १,२४	॥ ॥ उ० ४०,३८	प्रत्यायाति शा० १,८२
प्रतिलोमम् नि० ३,१४	प्रतिश्रि शा० ४,१७	प्रत्याजवागम् शा० २,
प्रतिलामत सू० १८,२१	प्रतिसाधयेत् उ० २८,	२८
प्रतिलोमम् सू० २८,२०	२८	प्रत्याहरति नि० ४,१६
॥ नि० ३,१४	प्रतिसारणगहूपनायनम् उ०	॥ चि० ८,१५२
॥ ॥ ४,६	२२,४३	प्रथमकवल्भाज्या चि०
॥ ॥ उ० २५,२८	प्रतीघातभेद नि० १,२१	१४,३५
प्रतिलोमानुलोमयो सू०	प्रतीनाहृतज्ञित उ० १७,	प्रदीपयहनक्षत्रदसदेवतच
२८,१८.	११	क्षुपाम् शा० ६,५४
प्रिगमे चि० ९,१९	प्रतीपताम् शा० ५,६८.	प्रदीपितात् चि० ३,४०
प्रतिलामन उ०,३५,५१	प्रतीपे शा० ६,६३	प्रदीप्ताया उ० १८,५
प्रतिषापनम् सू० ३०,२०	प्रतीषापम् सू० ३०,१७	प्रदीप्तागारयन् उ० ०६,३७
प्रतिषासरम् सू० १९,३४	प्रनुदप्रसुहपु क० ४,४७	प्रदीपे सू० २४,१९
प्रतिषिषा उ० ३,४५	प्रनुदा सू० ६,४६	प्रदुग्धानो उ० १,१९,
॥ ॥ ३७,२८	प्रतूनी नि० ११,६१	प्रदेशिनीपरीणाहा सू० २५
प्रतिषिषार्हिगुमित्यपूर्य	प्रत्यरुपुष्पा सू० १५,२८	३०
जिनोदने उ० १८,२७	प्रत्यरुपुष्पीत्रिकदुरजनीत	प्रदेशि यगुलीपवद्वात् सू०
प्रतिश्याय नि० ५,७	तपणात् रूपम् चि० १९,४१.	२०,९,
॥ ॥ १६,५१	प्रत्यरुपुष्पीकल्पयुते उ०	प्रधानप्रामे सू० १२,६२
॥ ॥ उ० २,४५	३०,३५	प्रधानम् सू० २५,४२
प्रतिश्यायनालकीकाकणक-	प्रत्यरुपुष्प्युदके क० १,८	प्रधानपुष्पावराद्यद्विष्टद
इपने उ० १७,१	प्रत्यप्रधानु सू० १६,४५	सू० १८,२९
प्रतिश्यापम् उ० ११,३	प्रत्यगम् शा० ३,१	प्रमापयन् नि० ११,३०
॥ ॥ ॥ ८	॥ ॥ ॥ ३३	प्रगतति चि० १९,९०
॥ ॥ ॥ ४०,७१	प्रत्यगुन्दीनाम् नि० १५,	प्रपुत्राट उ० २४,१०
प्रतिश्यापा उ०,११,१	४४	प्रपुत्राटाराधदावीमि उ०
प्रतिश्यापारुचिश्वासकास	प्रयगेपु नि० १३,२९	२२,८७
प्र सू० १५,०१	प्रयजनम् सू० २३,२९	प्रपोद्दीककाकोलीपिप्लती
प्रतिश्यापास्थेरेरस्थसिरे वं	प्रयजता उ० १३,५६	राभसंधवे उ० १३,३

प्रपौडरीककारभयमियाल- फपिकरुभि वि० ३, १२१	प्रमूलम् वि० ७,१८	प्रमेहेषु वि० १२,१
प्रपौडरी मू उ० १६,२५	प्रमूलमारुत सू० २८,३४	प्रमेहोपेक्षया नि० १०,२६
" वि० ५,४२	प्रमूलतल्पे उ० २४,२१	प्रमोह नि० ६,१५
प्रपौडरीकमजिशादार्धमिधु कचदने वि० २२,२८	प्रमूलशुटीमरोचहरितादिक पेशिकम् वि० ७,३९	प्रमोहमलक वि० ११,१४
प्रपौडरीकमजिशापटाह्न यनोपधे वि० ११, ५९	प्रप्रष्टपोरपचलप्रतिभे उ० ३१ ४८	प्रयच्छत उ० ३३,३
प्रपौडरीकमजिशात्तारिव द्वीवितुन्नके वि० २२, ४४	प्रमथालयान् उ० ५,५२	प्रहृदयवपण्डः उ० ३९, ११०
प्रपौडरीकमधुकविष्णुलीच दनोरपे उ० २४,४४	प्रमाणजिज्ञासा नि० ५, १२	प्ररोहणम् उ० १६,५१
प्रपौडरीकमधुःक्षितमवि कसेरुका वि० ६,४६	प्रमाणम् सू० १९,१२	प्रलभ उ० २१,३७
प्रपौडरीकसरलपिष्णुलीदेव दाकभि उ० १३,५८	" क० ६,२४	प्रलबधाह् शा० ३,९७
प्रपौडरीकसिद्धेन वि० ९, ९८	प्रमाणयेत् सू० १९,६२	प्रलवया सू० २३,३
प्रपद्माकृति सू० २६,१९	प्रमाणयित् वि० १४,८५	प्रलवि सू० २९,५३
प्रपधने उ० २१,३४	प्रमाणेन सू० ३१,९	प्रलवो नि० १६,५,
प्रचल सू० ३,७	" शा० ५,४१	प्रलयहेतुत वि० ७,११६
" शा० ३,८४	प्रमाश्चि वि० १५,८०	प्रलाप सू० १४,३०
" वि० ९,१२०	प्रमाधिभावात् वि० ३, १५६	" नि० २,१३
प्रचलयति वि० ८,१५४	प्रमाददग्धवत् सू० ३०, ४६	" " " ४२
प्रचलानिल नि० ९,२३	" क० १,३	" " " ५१
प्रमावणस्वरोदार्धम् उ० ३९,१	प्रमृज्यात वि० १४,८६	" " " ४२
प्रमाहानि सू० ११,१६	प्रमृयात् उ० ३०,६	प्रलापकूर्तर्दि नि० ६,१७
प्रमिद्यत वि० १४,१२३	प्रमृशान् उ० २६,४५	प्रलापः नि० २,३२
प्रमूलरुमिमज्जासृद्धेदो मासकक सू० ५,४८	प्रमेहरुमिकुशाशमिदोदोष विवर्जित उ० ३९,७१	प्रलापधमन्वातक्षीणम् शा० ५,७२
प्रमूलद्रव्यसम्बह शा० ६, ७१	प्रमहमदोवातप्रम् वि० २२,६०	प्रलापरुलविष्णुत्राध शा० ३,४७
प्रमूलपूयरक्त उ० २१,२०	" " १०,४	प्रन्विप्य उ० २७,२३
	प्रमेहार्तं वि० ३२,४३	प्रन्विप्यु वि० २०,१७
	प्रमहार्तं कमिगुल्मात्रपृद्धि मुत् क० ४,२८	प्रन्विप्यु वा ३९,१००
	प्रमहिणम् शा० ५,८६	प्रलेप उ० २४,८
	प्रमही क० २,५४	" " " ४०
	प्रमहेण शा० ६,४४	" " २५,६१
	" नि० १०,१६	" " ३५,६९,
		" वि० ५,६७
		प्रवर्तिता सू० ८,१
		प्रवर्तियो शा० ३,२८
		प्रवर्तत नि० ९,२२

॥ ॥ ८२०	प्रस्थो उ० ६,२०	प्रायुषम् नि० १,४
॥ उ० १५,१२,	॥ वि० १२,२७	॥ ॥ २,६
पत्तककठामयवकशाया	॥ ॥ १४,८९	॥ ॥ ४,४
सू० १२,१२	प्रस्थपते शा० २,१०	॥ ॥ ८,१९
पलेपपीनसन्धासनात्ता	प्रस्थदिन शा० २,२७	॥ ॥ १३,८
मू० वि० १० १९,	प्रस्थवन् शा० ५,८२	प्रायुषे उ० १६,१
प्रभैरवान् नि० ६,२४	प्रस्थवति नि० ११,१७	॥ वि० १२,१८
प्रसेकाद्विषानता सू० -	॥ वि० ८,२७	प्रायुषेण वि० १,२
२०,२४	प्रस्तन सू० ६,२९	प्राय्याताजीर्णशीताभ्रदिव्या-
प्रसदाहचिह्नताश्वनाश्व	प्रस्थपनम् सू० ७,५५	स्वप्राहिताशने उ०
सगलामवान् वि० ५,	प्रस्थियम् वि० २१,२९	२५,३७
७७	प्रस्थिद् शा० ३,६३	प्रस्थिहितम् क० ५,४
प्रसेकावचकाश्रद्धाविषाका	॥ नि० १५,२६.	प्रस्थिपिद्वलनस्य उ०
संजनाग्रा नि० २,	प्रहरतम् उ० ४,२७	१,१४
१६	प्रहर्ष वि० २१,२०	प्राह्मन्भोतरभक्त सू०
प्रसेके वि० ५,६१	प्रहपम् उ० २९,४१	१६,२१
॥ ॥ १०,६६	प्रहर्षित उ० २९,२६	प्राह्मन्सू० १८,१८
प्रसेक्योः कुशगौरवम् सू० ८,	प्रहारपीडनास्तेषाम् उ०	॥ ॥ २९,१६
२५.	२६,५	प्राह्मन्वत्पारातोश्वा
प्रसन्नति सू० ७,१७	प्रहृष्टे सू० २७,३०	सू० १,११
प्रसन्नलम् उ० ७,४	प्राशय उ० २६,६	प्राजानन नि० २,१३
प्रसन्नशरीरे क० ३,८	प्राशयपरिसरा उ० २८,१४	प्राजापत्येण उ० १,११
प्रसन्नार्थम् उ० १०,१८	प्राशयवैरुतम् नि० १-१	प्राज्ञ सू० २९,१०
प्रस्थपुत्रम् वि० १५,२८	प्राशयवैरुतो शा० ५,२१	प्राज्ञदन्तारना सू० १६,
प्रस्थसप्त क० ४,०	प्राशय उ० ३४,६२	४०
प्रस्थान् सू० १७,४२	प्राशयेषु शा० ५,०	प्राज्ञ्यापुत्री उ० २७,४
प्रस्थान् वि० १२,२०	प्राशयेण उ० ३३,३२	प्राज्ञ्यापुर्वित शा० ३,
प्रस्थायम् उ० २,४१	प्राशयवैरुतम् सू० २०,	१०१
॥ ४०,२२	१७	प्राज्ञ्यात्मा नि० १३,६३
॥ क० ६,१४	प्राशये नि० १४,२	प्राज्ञ सू० १२,४
॥ वि० ३,९६	प्राशयम् वि० १,९७	॥ नि० १६,१९
॥ ॥ ८,६४	प्राशयशिरसा उ० १,२४	॥ ॥ ५६
॥ ॥ १७,१६	प्राशयस्नानसाम्या शा०	॥ वि० २२,६९
प्रस्थितम् उ० ३६,६९	१,६९	प्राज्ञ्यातिनि शा० ४,
प्रस्थिता उ० २९,३८	प्राशयम् सू० ४,७	६४
प्रस्थान्मिलम् वि० ७ २२	॥ वि० ९,८६	प्राज्ञा वि० ९,२
प्रस्थान्मिल वि० ३०२	॥ १ १३,१८	प्राज्ञा नि० १,१९

प्राणदाकल्कसंपुनम् चि०. १३,१७.	प्राणायतनसंश्रयाः नि०.६, ३७.	प्रासूतेः चि०.८,७०.
प्राणधातुमलांभोन्नवाहीनि शा०.३,४२.	प्राणायामः उ०.२६,१९.	प्रास्तारिश्वावलोहितम् उ०. १०,१७.
प्राणनाशकराः शा०.५, क्षिप्त०.	प्राणायामम् क०.५,१३.	प्रास्थिकैः चि०.१४,३५.
प्राणभयम् उ०.६,५२.	प्राणितिः चि०.९,४७.	प्रियवदा उ०.४०,४०.
प्राणभृत् चि०.१५,८४.	प्राणिनः नि०.७,१.	" चि०.२२,२७.
प्राणम् चि०.२१,८.	प्राणिनाम् शा०.४,६७.	प्रियः स०.१०,३.
प्राणवतनसामान्यात् शा०. ४,३९.	" " ५,१३२.	प्रियगवाः चि०.१९,२५.
प्राणरसणीम् क०.३,३५.	प्राणे सू०.१३,३९.	प्रियगु उ० ५,१०.
प्राणविलासता नि०.४,४.	" नि०.१६,४२.	प्रियगुः सू०.६,११.
प्राणहर चि०.१,१७४.	" " " ४६.	" " १५,६.
प्राणहराः नि०.४,१८.	" " " ५२.	५,७२.
प्राणाः शा०.१,८२.	प्राणेन नि०.१६,५१.	प्रियंगुकालीयकदंबद्वरमजा उ०.३२,२३.
" उ०.२४,५९.	प्राणोदकान्धवाहीनि नि०. ४,३.	प्रियंगुकृष्णाद्यनकल्कमुक्तः क०.४,६.
प्राणाश्रयणम् नि०.१२, २.	प्राणोदाजनिरोधान् क०.५, १५.	प्रियंगुदूर्वाशरकांहरासगोरा- चनापवस्तुवर्णदणं शा०. ३,९७.
प्राणावायम् सू०.७,१.	प्राणोपतापिनम् नि०. ४,७.	प्रियगुपुष्पांजनयुगमपद्याप- द्वादजोयोजनवल्प्यन- ता सू०.१५,३७.
प्राणापिपातादि सू०.१२, ४२.	प्रात.सायम् सू०.२३,१६.	प्रियगुम् चि०.८,१२८.
प्राणाद्वय. नि०.१६,५०.	प्रातराशस्य सू०.१३,३९.	प्रियंगुमधुकांक्षलाघातक्व- त्सलपार्णिभिः उ०.१८, २०.
प्राणादिक्रोचे चि०.२२,४९.	प्रातुद्धान् चि०.३,१७५.	प्रियगुरोधत्रिफलामासिकैः उ०.२२,९.
प्राणादिभेदात् सू०.१२,४.	प्राधान्यम् नि०.१,११.	प्रियगुम् चि०.२०,५.
प्राणादीनाम् नि०.१६, ५३.	प्रापुनाटम् चि०.१९,७९.	प्रियंगुवद्यदी सू०.१५, ३९.
" चि०.२२,६८.	प्रायणोपहतामित्वात् चि०. ५,७२.	प्रियदूग्धगुडज्वानम् उ०.४, २०.
प्राणान् शा०.४,५९.	प्रायोगिरुम् चि०.५,४८.	प्रियम्वृत्यकथानीतज्वानमा- ल्यानुत्पेनम् उ०.४,५.
" उ०.३६,३८.	" " ११,५१.	प्रियश्रवणदंशनेः चि०.७, ११.
" चि०.१९,३२.	प्राचाराजिनहोशेषप्रवेणो- क्षोचवास्तुतम् सू०.३, १३.	
" " " ९५.	प्रावृतः सू०.३,१४.	
प्राणानाम् चि०.१,१३.	प्राशयाः उ०.१,४९.	
प्राणानिष्ठपथसंस्थाः उ०. २२,१११.	प्रासादगोलादेः शा०.६, ५६.	
प्राणानिष्ठादुतम् शा०.३, ५५.	प्रासूतिस्त्रीम् उ०.३९, ५६.	

प्रियाहिते शा० १,४३	प्रेतारुति शा० ५,६८	प्रीह्यरुती उ० १३
प्रियानेत्रात्सर्लाकितान् सू० ३,२१	प्रेतारुतिक्रियागधम् उ० ४,३४	प्रीह्वत् नि० १२,२८
प्रयागुगुडदुग्धस्य उ० ३९ १२९	प्रेताधिपगाचरा शा० ५, २७	” चि० १५,९८
प्रियाजलम् सू० ६,१२१	प्रेतान् शा० ५,३२	प्रीह्यातकफार्तिनुत् चि० १६,३
प्रियालम्बीजमधुकुष्टमापे उ० २४,२६	प्रेतालकार शा० ६,१४	प्रीह्यशोषम् चि० २१, ७९
प्रियालम्बीजयष्ट्याद्बृहहयग धाययान्विते उ० १८, ३९	प्रेतन उ० ४,३५	प्रीह्यद्वोगुदजान् चि० १५,७३
प्रियालम् सू० ६,११९	प्रेतालेगाधिकाकृतिम् उ० ६,५५	प्रीहा नि० १२,२३
” उ० २४,३९	प्रेतकुलकमलोज्ज्वलान् सू० ३,४१	” चि० १५,९१
प्रियालमज्जमधुकुष्ठधुला जासितोपले उ० १, ३९	प्रेतद्विपिडिका शा० ३, ८९	प्रीहानम् उ० ३९,१०२
प्रियालमज्जा सू० ६, १२२	प्रेतस्य चि० २,२२	” चि० १२,२३
प्रियाले उ० ३४,३७	प्रेताश्रयजुलपियालपला शनदी कोलीकदबवि- रलामधुकम् सू० १५, ४१	” ” १४,५८
प्रियास्यसगक्षुरमीन् सू० ३ २१	प्रेतनवाहनम् सू० ८, ५४	” ” १५,९६
प्रियोपध उ० ३९,१०	प्रेतनादिम् नि० ११, ३४	” ” १६,२०
प्रीणत सू० ६,३१	प्रेतम् सू० २१,१४	प्रीहाभिवृद्धिन् चि० १५, ९५
” उ० १,३९	” नि० ८,१२	प्रीहामये उ० ४०,४८
प्रीणान्निपयनवृंहणपृथ्या सू० १५,१२	प्रेतमानस्य शा० ५,१६	प्रीहारं कफपातजित् सू० ६,९८
प्रीणनम् सू० ६,३४	प्रेतवेत चि० ११,६२	प्रीहारं रुमिगुल्मनुत् सू० ६,१२८
” उ० ४०,६७	प्रेतरयत् चि० २,३२	प्रीहोदरम् क० २,१६
प्रीतिकता चि० १,१७५	प्रीह शा० ३,१२	प्रीहादरे चि० १५,८५
प्रीत्ये चि० ७,६५	प्रीहगुल्मघृत-वापद्भरपाङ्गा- मयान् सू० ५,३४	प्रीह् सू० ११,१८
प्रेतसने उ० १३,४०	प्रीहत नि० ३,४	प्रीहि नि० ११,१३
प्रेतसमाणस्य उ० १४,११	प्रीह्यद्वस्तनादके नि० १२,३	” चि० १३,५१
प्रेतपिशाचस्त्रीद्विर्वाधग- रासने शा० ६,४९	प्रीह्याद्भुमयम्बातपहणी रोगकासनुत् चि० १४, ८२	” ” १५,२४
प्रेतरूपा नि० १२,५		” ” ” १७
		” ” ” १२९
		प्रेतप्रावृत्तदहया सू० ३०, २७
		प्रेतन सू० २९,२५
		प्रेतापरस्पागत्वेदापदरणा- द्व चि० २२,४०

फ

फणिजानरुनपीरप्रभृति सू० ६,१०८	फलपुष्पविहानस्य फ० १, २८	फणान्वितानि उ० ३९, १७८
फणिन उ० ३६,२	फलभक्षयो शा० ६,३१	फणभाव फ० १,१९
फणिन मू उ० ३६,६१	फलमन्त्र क० १,१६	फलानु चि० २,२१
फणो शा० ४,३०	फलमापधिजादास्निद्धते लन क० ३,९	फलायुपरिसिद्धिसाम् उ० ३९,१२५
॥ ॥ ॥ ४०	फलमृगभ्याम चि० १६, २७	फलांशुभि चि० ६,२
॥ ॥ ॥ ७७	फलपट्ट्याह्वयन्के चि० ३, २६	फलास्त चि० ६,९
फलरणाकपायालाडितम् चि० २० २२	फलयुक्त रि० ५,२	फलास्तमू चि० ४,८
फलकम् सू० २९,७९	फलरससोदसक्तुभि क० २, १३	॥ ॥ ८७२
फलकाल क० २३२	फलरसे क० १,३४	॥ ॥ ९,९२
फलक शा० ४,२५	॥ ॥ ३,२७	फलास्तान् चि० ८,५१
॥ चि० ८,२	॥ चि० १,१६	फलास्तन चि० १७,११८
फलकाशम् चि० १३,४०	फलवन् क० १,१९,१	फलास्ते चि० ११ ८
फलकाशया नि० ११,२२	फलवार्तमि सू० १८,५५	फलाय उ० ३४,६६
॥ ॥ ॥ २७	॥ ॥ १९,३१	फलाब्दस्य क० ४,१८
फलकाशमियाहिनी नि० ११,२२	फलवर्तिसू सू० ८ १६	फलिनीरुष्णाद्यव्याज्यमा लिके रि० ८७१
फलजीमन्तश्चाफुजीव- न्तीजीवनादकै क० १ ४६	॥ ॥ १९,४९	फलिनीदिनिशासोदसार्धि भि उ० ३७७१
फलतेलयुते क० ७,३६	फलवत्य क० ५७	फलिनीमृद्गाधानमासि कम् चि० २२४
फलत्रयद्वीपिकिराततिकय श्याब्दसिद्धाधकटुत्रि फणि उ० २२,८१	फलवेदहीकल्कद्विलवणा वितम् क० ४,४९	फलिनीगधकफले उ० ८७२४
फलत्रयम चि० १२,२६	फलमयुक्तम् रि० २,१०	फलात्तमा सू० ६,११०
॥ ॥ १५,११	फलसर्पि उ० ३४,६६	फलादृश सू० २७,२४
॥ ॥ १६७	फलसयनीम् चि० १०,३६	फलांशुस उ० ३९,७६
फलत्रयस्य उ० ३९,१	फलान्निहायस्त्वाभ्याम् क० १,१४	फलगुनि उ० ४०,१७
३८	फलादपिपलीतुन्वम क० १,४३	फलायुसंलवनयन्तियु हण चि० २०,६
फलत्रिकम् उ० ३६ ८४	फलान्नि क० १,४०	फाणितम् सू० ७,१७
फलापपल्लिचूणम् क० १, १०	॥ चि० ८,९४	॥ ॥ ॥ ७१
फलदिप्लीम क० १,२	फलापिपटुस्य क० १,४२	॥ ॥ ८,४१
		॥ चि० ९,७६

काशितापेतम् वि० २०, ५	कनपुयानिलवह उ० २५, १६,	" " ३३,३३
का० क० ६,८	कनम् उ० ७,३	केनिला उ० २९,२९
" " " ११	" " " १०	केनिलारुणकण्ठाल्पतनुद्ध ज्ञातवस्तुतिम् उ० ३३, ३०
" वि० १५७	" " ३६,३४	कनीभूतम् शा० १,५७
कालादिभि उ० ३०,५	कनसुकम् सू० २८,६	केनन उ० ९,६
कुलपद्यापमसुरम् उ० ४, १३	केनसयुतम् उ० २८,१२	" " १८,१७
कूलारान् शा० ५,१९	कनस्त्राबोर्ध्वदृष्ट्याष्टदत्त प्रजागरा उ० ३,४	" वि० १,१३३
कन उ० ११,१२	कनागम् उ० ६,८	कनाजनम् उ० १३,८२
" " " ४७	केनानुविद्धम् उ० २९,३१	कनाहमनमूर्धेहाहम्भूपा दन्तनम् उ० ३,१०
" " १६,२४	कनिलम् सू० ५,७	कनापताम् क० ६,१८
कनभद्रकरकवत् सू० १८, २५	" वि० ५,३२	केनोधराजीसीमसतनुवद्ध दसंभव सू० ७,६
केननिर्वम उ० ३ १२	" उ० २,४	
	" " " २०	

व

वदिसाम् सू० १६,१६	वदराद्विनिम उ० २१, २३	" " १७७
वदिसाकती सू० २५,३१	वदरीदलम् वि० ९,१६	" वि० ८,१८
वदिसापवलयितम् उ० २२ ४७	वदरीधातकीधात्रीचूणम् उ० २,४८	" उ० ६,४८
वदिसोम उ० ११ ३	वदरीपत्रफलम् वि० ५, ३७	" " १०,३७
" " " १६	वदरीपल्लवोन्मेष वि० १, १३३	वदमुशिखरुम् उ० ३,८
" " २२,२५	वदरामिते वि० १७,२०	वदमुजम् शा० ७,८५
वदिसापुनाम् उ० ३४,११	वदरामिते वि० १७,२०	वदमुजवचा वि० ४,१५
वदरकटुकलत्रिकाकार्ण रुक्मिप्रानजगधामरंका हृक्भारातकीशिप्रनिषां सुदनाभ्ये उ० ५,२०	वदरामिते वि० १७,२०	वदमुन्वात् वि० १४, ११४
वदरकपत्रे वि० १५,९०	वदरामिते वि० १७,२०	वदमुलान् क० १,१७
वदरम् क० ६,१७	वदरामिते वि० १७,२०	वदवस वि० ८,८४
" वि० ३,७	वदरामिते वि० १७,२०	वदवर्षदम् वि० १०,१५
वदरमङ्ग वि० ३,१७	वदरामिते वि० १७,२०	वदविम् वि० १,६९
वदराणि वि० ६,१७	वदरामिते वि० १७,२०	वदविट्टम् सू० ५,५६
" " ९,१८	वदरामिते वि० १७,२०	वदविह्वारम् वि० ३,२
वदरायुना वि० १५ १८	वदरामिते वि० १७,२०	वदविगमारत वि० १४, १२

बद्धविष्णुभ्रमू सू०.६, १००	हायामयवयासि०.नि०. ६,४१.	बलमासदः चि०.३,१०४.
बद्धशरतः चि०.१,११७.	बलकालरोगदोषमरुतीः क० ४,६९.	बलमासविहीनस्य शा०. ५,७३.
बद्धशरद्व्रातम् चि०.१४,१. " " १५,५८.	बलकालविकारज्ञः चि०.८, ३८.	बलवर्णरुत् क०.४,२१.
बद्धशमलः चि०.१७,९.	बलकालविभागयित् चि०. १,८.	बलवर्णदम् उ०.२,४०. " " ३,५४.
बद्धस्य चि०.११,४८.	बलरुन् उ०.१४,३२.	बलवर्णप्रणाशः नि०.१६, ४७.
बद्धासः सू०.२४,२१.	बलक्षयः शा०.५,१०९.	बलवर्णयुक्तः सू०.१६,४५.
बद्धानि सू०.२५,६.	" नि०.३,३४.	बलवर्णयोः शा०.५,३९.
बद्धापने नि०.१२,२८.	" " ५,९.	बलवर्णाभिवर्धनम् चि०. १०,६२.
बद्धाल्पवर्षसः सू०.६,२.	" उ०.७,७.	बलवर्धनम् उ०.४०,३५. " चि०.८,४८.
बद्धस्थि सू०.६,१२६.	" " २३,१३.	" " १०,७७.
बद्धे सू०.१९,२५. " उ०.२६,५३. " चि०.१५,१२९.	बलक्षपम् नि०.१५,१२.	बलवीर्ययुक्ताः उ०.३९, १६३.
बद्धोदरादिषु चि०.१५, १०७.	बलक्षीणम् शा०.५,८४.	बलशुक्रकरम् चि०.२१, २०.
बद्धोदरिणे चि०.१५,९९.	बलवेदाक्षयः शा०.४,५१.	बलशुक्ररुत् क०.४,४६.
बद्धोष्णपट्टले सू०.२७,२७.	बलतः शा०.५,५४.	बलाशुक्राभिवर्धनम् क०. ४,६१.
बधिरत्वम् उ०.१७,१०. " " " १५, ४३.	" नि०.१२,६. " चि०.१३,२४.	बलश्लेष्ममलपित्तकरः सू०. ६,२०.
बंधाभिपीडिताः उ०.३६, ४३.	बलदानेन सू०.१२,१२.	बलसंक्षयः सू०.७,२४.
बंधुभिप्राणाम् शा०.५, १२९.	बलनिर्देष्ट्रियभंशमलापभ्र- मदीनताः सू०.११,६.	बलमान्ये सू०.९,२५.
बधुक्रनिभम् उ०.१५,१४.	बलपित्तकफमदो सू०.५, ६१.	बलस्य नि०.१६,५७. " चि०.७,५६.
बधुपलपस्तेमित्यशोकाप- त्पतिनिद्रताः सू०. १२,५३,	बलपुष्टिकरम् चि०.३,१२३	बलत्त सू०.२,१७.
बधुषुः उ०.३९,२३.	बलपुष्टिकरान् क०.४,२७.	बलाकल्करुपायाभ्याम् चि०.२२,४५.
बधुषान् उ०.३,६०.	बलपुष्टिबपुःस्मृतिमधाय- न्यतः उ०.३९,२७.	बलासा सू०.७,४१.
बर्हिणः चि०.२,२२.	बलपील्वकारिण्यः सू०.५, १२.	बलाकाम् उ०.२४,४१.
बर्हिणाम् उ०.२,२८.	बलप्रदम् चि०.१,९५.	बलाकोत्सोशषकाष्टमदु- र्कोचादयः सू०.६,५०.
बर्हिणादो चि०.१,१६८.	बलप्रदाः सू०.६,३७.	बलासतुरकाकोर्त्तमिद्रायु- मेः चि०.६,४०.
बर्हिणिसामूत्रम् चि०.११, ३४.	बलप्रमाणज्ञानार्थम् शा०. ३,११७.	
बलकान्देशधाम्बनरुनिस-	बलधंशः चि० २,३२.	
	बलमासक्षयः शा०.५,१०२	

बलागर्भम् वि० ५,१५	बलाराजातिले वि० ५,	बलमूत्रसुराम्याम् उ० २,
बलामिषणैस्वरबद्धानि	६८	५४
उ० २९,४५	बलाबहू सू० २,१६	बलमूत्रतूल उ० ५,४३
बलाजले वि० २३१	बलाबहा सू० १,१५	बलमूत्रे उ० ७,३२
बलातेलम् उ० २०,१९	बलाबिदारीगंधाम्याम्	बलवारिणा उ० ५,१३
॥ ॥ ३४,२४	वि० ५,४१	॥ ॥ ११,३१,
॥ वि० ६,३७	बलाव्योपविडगशटीदाडिमे	बलस्य उ० ५,१६
॥ ॥ २१,७६	वि० ३,५९	॥ ॥ ३६,८४
बलातेलादिकान् शा० २,	बलाशतम् वि० २१,७१	बलांडसिद्धे उ० ४०,२५
४६	बलाशताबरीराखादशमूले	बलाश्रीन्याधिघात सू०
बलातेलेन उ० १,१	वि० २२,८,	१५,४५
॥ ॥ २६,६	बलासपथितम् उ० १०,	बलापुत्रलिकतम् उ० ५,
॥ ॥ ३४,१३	१३	३७
बलाप्रितयजीवतीवरीमूले	बलासजित् सू० १५,७	बलापुना उ० २०,१४
उ० १०,५१	बलासदुष्टायाम् उ० २४,	बलापुपिष्टे उ० ५,४७
बलाद्वाणद्वयकाथे उ० ३४,	५०	बलित् सू० १,२५
४२	बलासम् उ० ४०,५७	बलित्कर्म सू० ४,९
बलाद्वयम् सू० १५,५	बलासाध्यपिष्टकी उ०	॥ ॥ १९,६७
बलाधानानि वि० १६,३५	११,७	॥ उ० २,१२
बलाधिका फ० ६,९	बलास सू० १९,५४	॥ ॥ २७,३१,
बलाधिक्यम् वि० २२,	॥ ॥ २३,१९	॥ वि० ५,६९
६४	॥ ॥ २४८	॥ ॥ ११,४१
बलाधिदानम् वि० १,२	बलिसगले सू० १९,३६	॥ ॥ १३,४८
बलानलप्रा नि० १३,	बलिसन्नादिसाधनम् वि०	॥ ॥ १४,७
१९	१,१६६	॥ ॥ २१,१६
बलानलप्रेजयतीनृपद्रुमे	बलिष्कामाटीन् उ० ५,२१	बलित्कर्मस्तिराव्यय उ०
उ० ३,४४	बलोपचयवचन सू० ६,	३०,७
बलाबलम् सू० ७,५०	३१	बलित्कल्पना सू० १,४४
बलाबलविशेषणम् नि०	बलापचयौजसे सू० ८,३	बलित्कुक्षिगुल्फातीसारो
१,११	बलौज वि० ५,७६	चक्रकारिणी उ० ३३,४७
बलाबलेन नि० २,७४	बलौजसे वि० ७,७	बलित्कुक्षिद्विपीहृषदना
बलाबलवर्गत् वि० २१,	बलयनीपनजीवन शा० ३,	नि० ११,५७
६१	१३	बलित्क्षारसवारिष्टबलिन
बलाम् उ० ४०,१३	बलगाय उ० ३,२८	वापय्यभाजने वि०
बलामूलकवापय्य शा० २,	बलगाय यम् नि० ९८	१४,११४
४७	बलमूत्रम् वि० ८,२६	बलित्क्षारघृणादय वि०
बलाराजा वि० ३,१३१	१	१५,५९

वस्तिजपु उ० ४० ४०	वस्तिवक्षगमद्वार्तिव्युक्त	॥ ४० ५,२८
वस्तिनाहनिरागवान् नि०	नि० ९,४	वस्त्यापस्थार्तिदाहवन् नि०
४,३२	वस्तिवत् सू० २० ३२	९,०६
वस्तिद्वारे शा० २,५३	॥ उ० २६,०६	महल उ० १०,१०
वस्तिनाभिल्लुत्पाश्वसश्रय	वस्तिविरेग्न चि० २०,	महलपट्टमभरुजाकरा
नि० ११,४०	०३	सू० १५ २१
वस्तिनियम सू० १,०,	वस्तिनृपणो चि० ११,६३	महलवक्रुरत्त सू० १५,
२	वस्तिशिरानाभिम् शा० ५,	४८
वस्तिनिस्तोदम् सू० ११	१०६	महलम् नि० १४,१५
१३	वस्तिशाप शा० ५,१५	॥ उ० ८,१९
वस्तिनप्रसमदृष्यम् सू०	वस्तिशुद्धिकरम् सू० ६,	॥ १०,२
२१,७	८७	॥ ११ १८
वस्तिनप्राप्तलाष्टावतिलचे	वस्तिशुद्धिकरे सू० ४,२२	वहिरथा नि० १०,४१
लादिपट्टनान् नि० ७,	वस्तिशुद्धितुम् सू० ५,७९	वहिरत्तमृजाचिन्ननिर्माणम्
११	वस्तिशुद्धे चि० ८,११	चि० ५,४०
वस्तिपाश्वशिर शूली चि०	वस्तिशापनम् सू० ५ १६	वहिरिन्हम् शा० ५,७८
१,२८	॥ ११	वहिरिभागा सू० १२,४१
वस्तिवस्तिशिरोमद्वकटीपृ	वस्तिशोधो नि० १२,७	वहिरिभागे शा० ४,३९
षणपापव नि० ९,१	वस्तिशमम् चि० २२,१०	वहिरिर्मलककासृगियद्वजन्म-
वस्तिभिः सू० ११,०१	वस्तिशोधो नि० ९,३७	भदात् नि० १४,४३
वस्तिभूषणे उ० ७,१६	वस्तिश्रहा चि० २३ ६२	वहिरिमागाश्रितम् चि० १८,
वस्तिभद्र चि० ११,५०	वस्तिशुद्धन्मधजपारत्रिक-	२७
वस्तिभूषे नि० ९,०१	पाश्रुजा सू० १४ ००	वहिरिर्मरम् उ० २८,२७
वस्तिभूषणशय्याभासगतत्वा	वस्तिशुद्धिपरिपह् नि० १०,००	वहिरिर्मरम् उ० ८,२३
नू उ० २८,३	वस्तिशुद्धितरिता सू० १९,६४	वहिरिर्वातम् शा० २,१४
वस्तिभूषण उ० २०,१७	वस्तिशुद्धिभागे सू० १९,१७	वहिरिर्धी नि० २,४९
वस्तिभूषणशय्याभासवान्	वस्तिशुद्धिभयगपरीपत्रप्रत्यपि	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि नि० १४
नि० ९,७	नुभाणम् उ० ३४,	१३
वस्तिभद्रनद्या नि० १०,	२७	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि सू० १,२८
२०	वस्तिशुद्धिभयानावने उ०	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि नि०,१४,१९
वस्तिभद्रप्रारुणी सू० २,०	२४,४९	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि सू० १,२८
२४	वस्त्यापस्थ फ० ४,३६	॥ ११ २२,२३
वस्तिवस्तिभयान् शा० २,	वस्त्यादिद्रुमणि सू० २५,	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि नि० ८,१७९
२	२	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि शा० २,३९
वस्तिभद्रपुष्पमृद्वन्मृद्वन्मृद्वन्	वस्तिशुद्धिमानम् नि० ९,८	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि उ० ४,४०
५पुष्पशरीणी नि० ९,	वस्तिशुद्धिनि० ८,१३३	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि उ० २८,३०
१०	वस्तिशुद्धिनि० १,४४	वहिरिर्दुष्पुत्रिणि चि० ७,१९

बहुतीक्ष्णम् क० २,२३	बहुरूपताम् सू० २८,२७	बहुशित्वम् नि० ३,२४
बहुत्वान् उ० २६,२६	बहुस्यम् शा० ७,३१	बहुशितम् उ० ४,३४
बहुद्वय सू० १८,२८	बहुरोगवान् शा० ३,८४	बहुहामी शा० ५,५४
॥ वि० १९,९२	बहुरोगपुरोगम नि० ५,११	बहुहोत्रारतिरस्यशूकपुत्रम्-
॥ ॥ २२,३१	बहुलक्लृप्तम् नि० १४,१५	त्य शा० ३,९८
बहुदोषस्य क० ३,१०	बहुलाया सू० २६,२६	बहुपधम् नि० ३,९
॥ वि० २,३	बहुल्य वि० ३,९६	बाहुविकाम् वि० १९,
॥ ॥ ५,१	बहुवर्षम् शा० ५,२९	७३
॥ ॥ ६,२	बहुवर्षोत्थताम् उ० १६,	बाहुया वि० ९,२१
बहुदोषाय वि० ३,१७०	२९	बाताभ्यण वि० ७,१२
॥ ॥ १८,३८	बहुवातस्य वि० १०,६८	बादरागौ उ० १३,२८
बहुगदपु उ० ३७,७५	बहुवातानाम् वि० १५,	बाधरा उ० ३९,१४५
बहुनिद्रता नि० २७	४	बाधनेतराम् शा० ४,७०
बहुपर्याण उ० ३७,९	बहुविपहाम् वि० ७,६२	बाधियतिमिरश्वात्भिरारु-
बहुपादा नि० १४,४४	बहुविद्मान्यपणशाकेल	कास्तपीनता नि० ७,
बहुपिच्छापरिस्त्रवां उ०	वादिभि नि० १४,	५०
२८,१३	४६	बाधियम् उ० १८,२९
बहुपित्त सू० १८,३४	बहुविष्णुत्र शा० ७,५४	बाधीयम् उ० १८,३१
॥ वि० १,२७	बहुशरुन् सू० ६,१७	बालान् सू० ८,३७
बहुपित्तस्य वि० १०,६७	बहुशूलप्रवाहिक वि० ९,	बालविलम्बम् शा० २,१९
बहुप्रजा शा० ३,८७	३७	॥ वि० ३,१३२
बहुप्रत्यापम् उ० ४,३५	बहुशूलप्रवाहिक वि० ९,	॥ ॥ ९,३५
बहुफल उ० ५,३१	३७	॥ ॥ १७,१२
बहुफाला क० ४,३७	बहुशूलप्रवाहिक वि० ९,	बालविलम्बशरीधान्याहनु
बहुभाषिता उ० ६,८	३७	वृक्षाम्लदाडिमे वि०
बहुभाषि ष शा० ३,७	बहुसर्पि वि० १०,८८	९,१२
बहुभुज शा० ३,८६	बहुश्लेह शा० १,६७	बालविलम्बानाम् वि० ९,
बहुभद्रम् नि० १६,३१	बहुश्लेहान् वि० १४,५०	२९
बहुमपत उ० ६,१६	बहुश्लेहे वि० ९,१९	बालविलम्बानि वि० ९,
बहुमाक्षिकम् वि० ७,३५	बहुद्वयम् वि० ७,२८	१०८
बहुमाशया नि० ६,६	बहुद्वयवहन उ० २२,२६	बालविलम्बन वि० १,१११
बहुमज्जता शा० १७५	बहुद्वयवहना उ० ३७,४७	॥ ॥ ९,३९
॥ नि० १,५४	बहुद्वयम् उ० १०,४	बालविलम्बेलाशकरालानस
बहुमन्त्रपुरीपाप्मा सू० ६,	बहुद्वयप्रहान् सू० ९,१७	नुभि उ० १,४०
९	बहुद्वयप्रहान् उ० ३१,२०,	बालमलेत्पापलादिकम्
बहुमद कृष्ण सू० ७,७९	बहुद्वयप्रहान् नि० ७,२८	वि० १५,१०९
बहुमन्त्र नि० १०,३४	बहुद्वयप्रहान् शा० १,६	बालमन्त्रक उ० २१,४
	बहुद्वयप्रहान् वि० ८,१०	

वाल्मीकवाताकतुलीय- कथास्तुकम् सू०.२९, ३५.	वाहुप्रसंदिहहरम् नि०. १५,४३.	वासाभ्यतरलक्षणम् नि०. ११,९.
वालवृद्धशस्त्रभूयत्वादि- क्षतदुर्बन्ताः सू०.१८,४.	वाहुभ्याम् सू०.२,३४.	वासायाम् नि०.७,५५.
वालवृद्धसतस्त्रीणरुशानाम् उ०.३९,४०.	" " २७,२९.	वासायामः नि०.१५,२४.
वालवृद्धसतस्त्रीणवर्णकेश- द्वियोजनम् सू०.१०, ७.	वाहुम् शा०.२,३३.	वासायामम् नि०.१५,२६.
वालवृद्धविपासासंज्ञेहृदिः पमयशीलिषु सू०.१६, २०.	वाहुमूलाभिसंबद्धे शा०.५, २४.	वासालजेः उ०.९,४१.
वालवृद्धमजाकतिसौकुमा- र्यंस्तरार्थिनाम् सू०.५, ३७.	वाहुल्यगुरुतादिभिः सू०. ११,१४.	वासे नि०.११,५८.
वालवृद्धयोः उ०.१८,३१.	वाहुल्यात् शा०.१,५.	वालहीकविल्यातिविपारो- धतोषदुर्गैरिक्म् उ०. ३४,४६.
वालवृद्धादिषु सू०.१६,३९.	" " ५,३.	विडकणाचूर्णाढ्यम् चि०. १५,८७.
वालवृद्धाश्वभारस्त्रीभ्याया- मासकचित्कः सू०.१९, ६८.	वाहुल्येन सू०.२६,१. शा०.४,३९.	विडपाठावचावध्यारुमिजि- न्नागराणि चि०.९,७.
वाटामयनिषेधांशुभयजेः उ०.३,६१.	वाहुस्वापशोषो शा०.४,२५.	विडम् सू०.६,१४४.
वाटेद्वारुनयः शा०.५,१४.	वाहु शा०.१,५५.	" " १०,२७.
वाटोपचारे सू०.१,४५.	" " ३,१.	" चि०.१०,६३.
वाटोपचारेण शा०.१,९३.	वाहो सू०.२७,२८.	विडसंधवम् चि०.१४,४०.
वाल्यं शा०.३,९९.	वास्योगायनम् सू०.१२, ४४.	विडसौवर्चलोत्कटम् चि०. ८,८३.
वाष्पणम् उ०.४०,३१.	वास्यविद्वधिलक्षणः नि०, ११,२०.	विडान्वितम् उ०.२४,१०.
" क०.६,७.	वास्यसंधिभिर्भागतः उ०. ११,३.	विडार्धाशयुक्तम् चि०.१५, ८९.
वाष्पतः सू०.४,१७.	वास्यस्रोतस्सु नि०.१२,४१.	विडालपदकम् क०.६,२६.
वाष्पशीतशोकरवाजिते सू०. ३,४८.	वास्यहेतुतः उ०.२५,१.	" चि०.५,७२.
वाष्पिकाम् चि०.४,३२.	वास्यहेतोः नि०.१३,६५.	विडालास्थिप्रिकलारक्त- लिकतम् उ०.२८,३३.
वाहुक्षिपाहो शा०.४,२६.	वास्योतःस्रग्धशीतलम् शा०.२,१.	विडेन चि०.१०,१०.
वाहुपथापह्नी नि०.१५, ४४.	वास्योतरे चि०.१९,९४.	विदुः सू०.२०,१०.
वाहुशृङ्गः नि०.१५,४४.	वास्योतवर्णवत् चि०.१८, ३५.	" उ०.१०,१७.
	वासाभ्यतरतः चि०.२१, १९.	विदुष्ट्यानाः सू०.२०,११.
	वासाभ्यंतरभेदतः नि०. १४,४२.	विदुभिः सू०.७,२३.
	वासाभ्यंतरयो चि०.२१, ३३.	" उ०.१०,१३.
		विदुजलस्य उ०.१२,१९.
		विदुर्गाः नि०.९,२२.
		विदुन् सू०.२३,३.
		" उ०.१०,१०.

विबध वि० २,२१	वित्वपेशिका वि० ४४९	वित्वादिपचकषाये शा०
विभीतकम् वि० ३,४५	वित्वमू सू० ६,१२३	२,११
" " " १७३	" क० ६,२७	वि-वादिपचमूलन क० ५,
व्यवसी वि० ९,४६	" वि० १,१२२	२०
विचिनिनाशन वि० ९,२८	" " ६,२६	वित्वादिफल क० ५,४९
विधो सू० १०,२४	" " ८८९	वित्वादिभि उ० १६,११
विधीककधसजुरकापासी	" " " ११५	वित्वादिमूलवाद्यात् क०
कलसन्निभा नि० ७	वित्वमध्यम् वि० २,१५	४,२२
००	" " ९,६२	वित्वादीनाम् क० २,४५
वि०या क० १७	वित्वमध्ययक्ष्मावृक्षाम्लै	वित्वाधर्माधेण उ० ३९,
" " १,३९	वि० १७,२०	१०३
विलेशया सू० ६,४६	वित्वमात्रम् सू० २४१७	वित्वेन वि० ८,२५
" वि० ३,१५५	" वि० १६,४२	" " " ६३
वित्वकपिद्याभ्याम् वि० ८,	वित्वमुस्तहिमपालतिसम्बे	" " ९,७१
३५	वि० १,९०	वित्तधधि वि० १८,१३
वित्वरुर्कटिका वि० ८,	वित्वमुस्ताक्षिभेषज्यधात	वित्तपद्मापलादि सू० १०,
११०	कीपुष्पनागरे वि० ९,	२२
वित्वरुर्कटिकामुस्तप्राणदा	२३	वित्तम् सू० २८,३५
विश्वभषजम् वि० ९	वित्वमूत्रत्रिपृह्वारुयवकाल	" शा० २,५७
१००	कुल-यवान् क० ५५	वित्तवम उ० ८,१५
वित्वकागमयत्कारिपाटला	वित्वमूलम् उ० ५,४३	वित्तानाम् शा० ३,४६
तनुके वि० ६,१६५	वित्वमूलाभिकक्षारकुष्ठे	वित्तभम् उ० ८,१५
वित्वक्षारावितम् वि०	वि० ८,१५	वित्तेशुचोचमाचामुन्नादशो
१५,४५	वित्वमूले उ० १३,५४	कारिकादिम् सू०
वित्वधृते उ० २८,३९	वित्ववर्जितम् सू० ६,	८,४४
वित्वचदननता पलधुडीवि-	१४१	वित्तम् सू० २८,१५
पलीनिचुल्लवेतसकुष्ट	वित्वशलातुमि वि० २१,	वित्तै सू० ७३०
म् उ० ३७८४	१५	" " " १,३३
वित्वचदनम् वि० ८,१००	वित्वशलातुनाम् वि० ९	बीजकसारकृमे उ० ३९,
वित्वविप्रकनागरम् वि०,	२५	१५१
१०१०	वित्वव्य उ० ३६,८४	बीजरुजम् वि० २०,८
वित्वजम शा० १८७	" वि० ११,२९	बीजरुज्य उ० ३९,१५४
वि बोलन वि० ९,११९	वित्ववाजमा-पला क० ४,	बीजरुजान् वि० १,१३३
वित्वदाडिमम् उ० ०,०६,	६४	बीजरुजम् उ० ४०,३१
६२	वित्वादी वि० ६,७१	बीजतमि नि० ७,६
वित्वधनिसामुस्तानागरवा	वि वादि क० ५९	बीजदापत उ० ०३,३९
त्तम् वि० ९६	वि-वादिना क० ४६६	बीजदापण उ० १३,२८

बीजनाशान् उ०.३६,४४.	मुद्रिमेषास्मृतिरम् सू०. १४,२८.	सूक्तयोः क०.२,४५.
बीजपूरककेसरम् चि०.७, ११३.	" उ०.६,३८.	सूक्तयोः सू०.१४,२६.
बीजपूरकमूद्गीकावट्येतस- पहवान् चि०.६,६९.	सुद्विस्तदयंदिपचितधूसू सू०.१२,४.	" शा०.४,२४.
बीजपूरकरस. उ०.३७,४०.	सुद्विद्वियकनमदा सू०.६, १५२.	" " " ४३.
बीजपूरकवृक्षाम्भोत्तडा- डिमशोष्मकेः चि०.७, १२.	सुष्पातमनसाम् उ०.६, ६०.	" उ०.१५,२२.
बीजपूरर्हिङ्गाम्भवेतस- त्तारदाडिमम् चि०. १४,११०.	सृंहणदीपनम् चि०.५,४. सृंहणवातप्रमथुरद्व्यसालु- तेः शा०.२,१७.	सूक्त्याय सू०.१५,२. संभारयदशानम् नि०.५,१०.
बीजपूरकात् चि०.६,२०.	सृंहणी सू०.६,११.	संभारयम् उ०.६,१३.
बीजपूरमचाले. चि०.१०, ४६.	सृहतीपुष्टमजिष्टानागकेस- रदाडिमैः उ०.६,२७.	संभारिणी सू०.५,६९.
बीजपूरसाकम् उ०.१, ८.	सूहतीचित्रकष्याघ्नीश्या- सिद्धेन उ०.३०,१.	संभारान् चि०.३,१०५.
बीजपूरसायम्लभृष्टनीर- सवर्तितम् चि०.७,३९.	सूहतीद्वयकामर्यः शा०. २,५६.	सोष्टयविहमहातपिर्कन्ति- शतावरी चि०.३,१३३.
बीजपूरसे चि०.१०,१५.	सूहतीद्वयम् सू०.६,७८.	सौद्रघ्या. उ०.३८,११.
बीजपूरसोन्मिश्रः उ०. ३७,३४.	" उ०.२,३८.	सोषकः सू०.१२,१७.
बीजपूरस्य उ०.११,१४.	" " ३,५६.	सोषिश्लेष्मतिशालकेः उ०. ३७,७०.
" " १८,१४.	" " १८,५६.	सम्हचर्यम् उ०.४०,४०.
बीजपोषणः सू०.१,४८.	" चि०.१,८८.	सम्हचर्यतेः सू०.७,६७.
बीजम् सू०.६,२३.	" " १०,१२.	सम्हचारि सू०.१६,२५.
बीजमबलुजानाम् चि०. २०,१४.	सूहतीम् क०.४,१७.	" उ०.३९,९.
बीजमत्सवेष्टितेः नि० ६, ३५.	सूहतीमूलयष्टदावृताम्भेध- चनागरेः उ०.११,१९.	" चि०.२२,२०.
बीजमत्सताम् उ०.११,५२.	सूहतीमृष्टम् शा०.३,११३.	सम्हचारिणी शा०.१,२६.
बीजमत्सम् चि०.२०,१.	सूहत्वंशुमतीद्वयगोक्षुरकेः सू०.६,१६६.	सम्हचारिणीम् सू०.२९, ३१.
बीजमत्साः उ०.७,३.	सूहत्यादिगणाभीरुद्वयला- सूषणार्णभिः चि०.९, ५६.	सम्हचारिण्यो उ०.१,१६.
सुद्विपर्यक्त नि०.६,२३.	सूहत्यादिगणे चि०.११,३५.	सम्हणार उ०.३५,३.
सुद्विमसोपनम् सू०.५,१.	सूहत्यायोः उ०.२४,३४.	" " ३९,२२.
सुद्विमसादनम् सू०.१८, ६०.	" चि०.१४,७५.	सहस्रदन्ताम्बिकद्वेदसूचदार्वा- निलानलाः सू०.१८, १६.
		सहस्रसोवलिः उ०.५, ३७.
		सहस्राक्षताः उ०.४,११.
		सहस्राक्षसाम् उ०.५,२५.
		सहस्राक्षतेः उ०.४,२६.
		सहस्रद्वेदवरुणनाक्ष्यहंसग- जाधिपे. शा०.३,१०३

मक्षसानामृतावाही उ० १,४५	वाहीरसम् उ० ७ ३४ वाहीरसव गकुष्ठशालपुष्पी शृतम् उ० ७,२४ वाहीरसाक्षनक्षीरगाशरु इससयुतम् उ० १०, २५ वाहीवचासैधयभरतपण्याम रसाक्षकमहसुवचरस	उ० ३९,५० वाहीसिद्धार्थस्वचासारि- वाकुष्ठसैधये उ० १, ४३ वाही सू० २,१ वाहीपदीजीवकादिना उ० १,०७
-----------------------------	---	--

भ

भक्तच्छेदक्षतस्य नि० ४, ३०	भगदरापचीकुष्ठमधुमहम णापहम् उ० २८,३६ भगदराबुद्धयिदुष्टवणादिषु सू० १०,४	भक्तसंधीनाम् उ० २७, २९
भक्तनु चि० २०,३	भगदरी क० २,५४	भक्तसाधन सू० ११,४२
भक्त्या उ० ५,२३	भगदरे सू० १,४६	भक्तस्य उ० २७,२२
॥ ॥ २२,११०	॥ ॥ २५,१९	भक्ते सू० १,४६
॥ चि० ३,२४	॥ चि० १५,२०	भग उ० २७,१
॥ ॥ ५,४९	भगदरेण उ० २८,४३	॥ ॥ ११,२५
॥ ॥ ६,५	भगवस्तिगुदान् उ० २८, ४	॥ ॥ ०६,३५
॥ ॥ १२,१२	भगवन् उ० ४०,६०	भगदीपवतान उ० २७, १८
भक्त्याद्यजेन सू० १६,१४	भगवान् उ० १३,१६	भगभदेन उ० २७,३
भक्त्यान् सू० ३,०२	॥ ॥ ३०,१२	भगम् उ० २७,३१
॥ चि० ५,६१	भग सू० २९,६८	भगरथ उ० २७,३
॥ ॥ १६,२	॥ उ० २७,२१	भगात् उ० २६,२८
॥ ॥ २०,३१	॥ ॥ ३५	भगे सू० २९,५९
भक्त्येषु नि० २,९	भगम् शा० ५,९९	भगोदित उ० ३७,२२
भगदर उ० २५,१६	॥ उ० २७,५	भटावाप्तिपरिदृष्टाप्याराग ष चि० ७,६१
॥ ॥ २८,४	॥ ॥ ७	भद्रकाष्ठान् उ० १८,७
॥ ॥ १७	॥ ॥ ८	भद्रकारु सू० १५,७
भगदरस्त्रीम् उ० २८,७	॥ ॥ १०	भद्रदार्वादिहम् चि० २१, २८
भगदरम् शा० ५,११६	॥ ॥ १०	भद्रश्रीशक्तमरिचद्विहरिद्रा त्रिष्टूने उ०,१० २३
॥ उ० २८,६	भगवन् उ० २७,३१	भद्राग्निवयव्याहृतिले- नि० १०,२
॥ ॥ २४	भगविसुतम् शा० ६,१०	
॥ चि० १९,७	भगमधानरुन सू० ६,११	
भगदरयत्रयत् सू० २५, २०		
भगगणाम उ० २८,१४		

भयशोकज नि० २,४२	महातहाद्विधसस्थाना नि० ९,१३	भाद्र तिचरुवद्वयथायधिरा आमिधान्यके चि० १४,१७
भयपोरद्वयो चि० १, १६९	महातरे उ० ३०,१९०	भाद्रपिपातादडीकुभनितुभ ध्वोपरोहिषे उ० ७,२१
भयादो नि० २,४३	९ ३९,७२	भाद्रर्षीम् क्र० ४९२
भयाशुटीमादीपीतद्वृक्कफ लान् चि० ६,५१	महुक चि० ११,२३	” चि० ३,१२
भरणीरुक्तिकाश्टपापूवादा- पैयनैकते शा० ६,१२	भवत सू० १४,३	” ” ” १४
भतृसदृशम् शा० १,२७	भवने चि० २०,१	” ” ” १२६
महातक उ० ४०,४९	भस्म सू० ३०,१३	भाद्रर्षीशुठयो चि० ४,३१
महातरुपृतम् चि० १४, ८२	” उ० ११,०३	भाद्रर्षीस्थिरावचाध्यादे चि० ६,३८
महातरुपृताभयम् चि० १०,६३	भस्मकुपाशुनीन् सू० २, ३३	भाद्रगाम्यगुमार्षशठी चि० ३,१४
महातरुद्वीपितुधाकृतम् चि० २०,१४	भस्मना उ० २६,७०	भाद्रग्यास्कोटामृतापंच- कान्तु चि० ८,४९
महातकपिकच्छुजे नि० १३,३८	” चि० ११०	भावनीपथम् उ० ३९, १३१
महातकम् उ० ३९,८२	भस्मपांशुभि शा० ६,१८	भाषमाणम् शा० ५,४०
” चि० १,१५३	भस्मराशा सू० २८,४०	भाषितेहितम् सू० ११,१५
” ” ५,२९	भस्मदस्ता शा० ५,४७	भाष्यवामाध्वमयस्वीभास कमभि सू० ७,७७
” ” ८,१६२	भस्मसात् उ० ३६,४६	भाष्याध्वशपनम् सू० ८, ५४
” ” १५,७०	भस्मादकप्रतीकाशम् नि० ९,१०	भास सू० ७,३७
” ” १९,५३	भागत्रयम् चि० १५,१६	भासा शा० ३,१४
महातकरसन उ० २४,३०	भागवृद्धम् चि० ५,५४	भास्कर उ० १३,३३
महातकविधिरुतम् क्र० १, १५	भासहरणान् नि० १५,०२	” ” ” १२
महातकरव सू० ६,१०२	भासप्यार सतस्तीणदस्तदु चलवातलान् सू० १४, ८	भास्करादिम् उ० १२,०१
महातकाढकम् चि० १०, ४७	भारिकम् नि० ५,४२	भास्वरम् सू० २४,९
महातकानाम् चि० १४, ७९	भाद्रव चि० २२,६६	” उ० १२,०१
महातकानि उ० ३९,६६	भगिन्तु उ० ३९,१७१	भिक्षा चि० १९,०२
” ” ” ७५	भार सू० १५,२८	भिन्नकास्यापमध्वनि० ३, २१
” ” ” ८१	” चि० ४,४४	भिन्नकाश उ० २६,४०
महातकानिकासीसलप चि० १८,२६	” ” १४,१२१	भिन्नकोशान सू० ३०,४४
	” ” १६,०७	भिन्ननारम् उ० १०,०८

भिन्नपुरीपताम् शां ७,	२	॥ २७,३२	भीमपु उ० ५,२७
१०७	॥	॥ २८,२६	भीरुगभिष्पुनुमतीसोद्वृत्त
भिन्नपुरादवर्ण उ० ०५,	॥	॥ ३३	कृत्यानिपु सू० ३०,६६
३४	॥	॥ ३६,३७	भीरुम् सू० १,३४
भिन्नमयादिम् उ० ४,७	॥	क० ५,५२	भीरो उ० ३६ १५
भिन्नरोमाणम् उ० ३७,६८	॥	धि० १,१७७	भीशोकाम्याम् धि० १,
भिन्नयणता ति० ७,१६	॥	॥ ८,३०	१६९
भिन्नचित्क वि० ३७३	॥	॥ १३८	॥ ॥ ९,१२२
भिन्नविण्णीलपीताम नि०	॥	॥ १० २२,	भुक्त धि० १६,२७
६,३३	॥	॥ ११ ४३	भुक्तभक्तशिर खानखानुका
भिन्नशरुताम् धि० ८,५२	॥	॥ १३,२२	मसुतासृजाम् सू०
भिन्नशुद्धे उ० २२,३०	॥	॥ १४,६३	२०,१२
भिन्नस्य उ० ९,४१	॥	॥ ११५	भुक्तमात्रवसतया नि० १,
भिन्नासे सू० ७,३९	॥	॥ १५,३७	१८
भिन्नात्र उ० २६,४१	॥	॥ १०१	भुक्तमात्रस्य धि० ६,६
भिन्नामगलमससृष्टगुरुवच-	॥	॥ १ ७	भुक्तमात्र नि० ४,२२
पवसनम् नि० ८,२८	॥	॥ २२,६८	भुमा उ० ३३,१६
भिषकू सू० १,२६	भिषकूम् क० ०,१८		भुमे नि० २,२९
॥ ॥ १२७	भिषग्जितम् नि० ३,१४		भुक्त शां ३,९२
॥ ॥ ११,२४	॥ उ० २,२९		॥ ॥ १००
॥ ॥ १० ६९	॥ ॥ ४० ६४		भुजगदीपमरुतिस्वयानधग
॥ शां २,३९	॥ धि० २२,६०		शिशपत उ० ३६,५६
॥ ॥ ७ ९७	॥ ॥ १७४		भुजगमा उ० ३६,९३
॥ ॥ १२९	भिषगुजिते धि० ६,२२		भुजगलतोदुरवृत्तिराये
॥ ॥ १३१	भिषगुभि धि० १२,४३		उ० ३६,८५
॥ ॥ ६,७	भिषगुभये सू० १,३३		भुजगस्य उ० १३,३१
॥ ॥ १७	भिषगुभयजपानाङ्गगुरुमित्र		भजग सू० १,४७
॥ ॥ १३	द्विप शां ७,६०		भुजातरपीडनात् धि० ७,
॥ नि० १६,५२	भिषग्वश सू० १,२९		८८
॥ उ० १२४	भिषजाम् उ० १६ २७		भुज सू० २७,२७
॥ ॥ ३०	भिषजि सू० ७,७७		॥ धि० १५ ९८
॥ ॥ ६,१४	भीत सू० ७,१२		भुज्यत उ० २७,१०
॥ ॥ ७,०२	भीतवमितविरिहाशितवे		भूस्त्वम् धि० १२,१९
॥ ॥ १११	गित सू० २०,२२		भूस्त्व सू० ६,११२
॥ ॥ १४९	भीमच्छायत्रशेधियकुठश		भूतकशी सू० १५,३०
॥ ॥ २६,१६	स्नातितृमय सू० २७,		॥ उ० ७,२
॥ ॥ ११	३०		भतगुणात् शां ३ ६०

भूतगो सू० १,२५	भूनिबन्धुनामुन्ताव्यपणं	भूरिमासाकुरवृत्ता उ० २१,
भूतग्रहम् उ० ४,१	द्वयवान् चि० १०,३७	७०
भूतग्रहोन्मादकासापस्मा	भूनिबन्धुनाहिणीम् चि०	भूरिघणानुगन् सू० २०,
रसा मसु उ० ६,२१	१२,२५	४४
भूतनिर्दिष्टम् उ० ६,५६	भूनिबन्धुनासोस्तनागरम्	भूरिशकरम् उ० २०,३३
भूतम् उ० ५,१	चि० १,४६	भूरिश्लेष्माण सू० १६,
" " १२,२	भूनिबन्धुनाकृतगणगुरु	३७
भूतमय शा० २०	वत्सकम् सू० १०,२८	भूरिस्तार्थं परिप्लुतम् उ० २६,
भूतरावाह्यम् उ० ५,	भूतवनिचित्रिकलापयकां	४५
१९	तिविषाकरुणा चि०	भूरिस्तार्थं परिप्लुतान् उ०
भूतविद्यायाम् उ० ३,५९	१९,३३	१६,६२
भूतविद्याकम् चि० १	भूनिचयम् चि० १०,५६	भूरिस्तार्थिभः उ० २५,२९
१६६	भूनिचयमहोपवे चि० १७,	भूरिस्तसूक्तमपिकावृत्ता
भूतविधिर्पितान् उ० २६,	३८	नि० १०,३३
८७	भूनिचयसेव्यजलदा चि०	भूरीश्वरससयुतम् चि० ७,
भूतविषयव्यमिस्तभगादि	२,१६	२३
सभया सू० ४,३२	भूनिचयैधवगुडे चि० ८,	भूजपार्थिविडम् उ० १८,
भूतसया सू० १८,१६	१६०	२८
भूतसयातसभवान् सू०	भूनिचयैधवगुणालकरजयु	भूजपत्रम् उ० ३,५०
९,३	ग्मम् सू० १०,१७	भूजलाग्निकीतुपीतपत्न्यकु
भूतस्य उ० ४,२	भूजपण्य सू० २,४३	स्रनपे शा० १,८६
भूतदृष्टम् शा० २,६२	भूजपण्यमिनीम् सू० २७	भूजुधारकोधपानाशनप्य
भूतानाम् सू० १४,४	१२	शा० २,९०
भूतानुग्रहम् उ० ६,५७	भूमि नि० ६६	भूजुपद्वय उ० २,६९
भूति उ० ३०,४२	भूमितामगुणाधिकम् सू०	भूजुपद्वयम् नि० ११,१२
भूतिम् चि० ४४९	९,११	भूजुपद्वयसहानूपमदोमज्जाव
भूतिकपिपण्ये ११वीवयाधा	भूमिन्हमभदन सू० १,२२	वनामिषे सू० २४,१४
न्यहरीतकी चि० ९,	भूमिनिस्तात उ० २९,७२	भूजुम् चि० ५,८२
६	भूमिपात् सू० ७,७६	भूजुत्ता सू० १५,३०
भूतशम् उ० ५,५२	भूमिभागे चि० ७,८४	भूजुक्तिम् उ० ४,२६
भूतपु उ० ३,७८	भूमिम् शा० ५,११८	भूजुनीला उ० १२,१५
भूते सू० १०,१	भूमिस्तथासनात्पु १०	भूजुपवालन् उ० २९,१७७
" शा० २,६२	१०,५५	भूजुपज उ० २४,४२
" ४०,६,४	भूमि शा० ६,३३	भूजुपज समुत्थम् उ० २९,
भूतान्मादानिवहणम् उ०	भूमि उ० ३९,२६	१२३
१,४४	" " ३९,११२	भूजुपजत उ० २४,३७
भूतशम् सू० १,२०	" " ४०,४२	भूजुपजम् उ० १३,२४

भृगुस्वरसोसनात् उ० १३ ४६	भृशाणभूरिकुण्णनीलपी तासितातवाम् उ० ३३,२३	भोगशानिति चि० ७,९२
भृगांगनीते उ० ३९, १७३.	भृशोष्मता नि० १६,१७	भाजनानभिलाषिणम् उ० ४,१३
भृतानि चि० १०,८६	भृशाष्मा नि० १३,३९	भोजनोचरा चि० १०, ५९.
भृत्यै शा० १,२०	" उ० ३७,४९	भोजयित्वा क० १,९
भृश रि० ४,५४	भृष्ट उ० ३७,३१	भोज्यधानूनाम् शा० ३, ६६.
भृशत्व उ० १९,१५	भृष्टकुल सू० ६,२९	भोमम् चि० ६,५९
भृशतरम् सू० २०,५२	भृष्टनिस्तुपा उ० ३२,१९	भोमयारे चि० १९,७६
" चि० ४,९	भृष्टम् उ० १०,९०	भोमा उ० ३६,१
भृशनापम् चि० १,९१	भृशागाहिश्वाविदाधा सू० ६,४६	भोमापम् सू० १४,३
भृशतासोष्ण सू० ६, १०८	भृशम् नि० ७,४५	भोमाप्याप्तपयायव्या शा० ३,१९
भृशदारुणा नि० ७,५१	" " १०,१७	भृश उ० ३९,१४५
भृशदाहापा नि० १६,१०	भृशस्य चि० २१,७१	भृशकृमारुदौबल्यपत्न्या त्विद्विषय सू० ७, ७३
भृशदूषितम् सू० २७,४५	भृशदीनाम् उ० १०,५९	भृशतृदूलातिन्वेददाहाशू पादिना सू० ९,१८
भृशभास्वचलसूक्ष्मरीरणा- त् उ० १३,९९	भृशद्वदिनाम् उ० ११, ५७	भृशतम् उ० ४,३६
" " १४,३५	भृशदृष्टम् उ० १०,११	भृशास्यशोषदृष्टासदेहता दानिसारवान् शा० ५, ९४
भृशधातल्म् सू० ६,१२५	भृशनीये सू० २६,९	भृशनी नि० १३,७
भृशव्यधम् शा० २,२३	भृशनीये सू० १८,४९	भृशाभाटतमोनारी शा० ४,३६
भृशरीरम् नि० १०, १२	भृशपीडनम् नि० २,१४	भृशतदुल्म् चि० १,३७
भृशशीतलाम् उ० २७,२०	भृशवेषणपदोगधानि उ० ३,२४	भृशदग्धुद्वानिज्ञोशशा कभयान्विनान् सू० १७,२३
भृशशीतले उ० ३५,६७	भृशमृदगशरानाम् शा० ६,३८	भृशपायु नि० ८,७
" " ३६,५१	भृशजसपित सू० ४,२९	भृशतारिवन्म् उ० ६,६
भृशतभ्युदे उ० ३४,१५	भृशजस्तारशरै सू० ३०, ४०	भृश उ० १२,२७
भृशान्तराक्षिणस्तुल्लवणो ष्णम् चि० १६,५०	भृशजगभवा सू० २०,८	भृशजम् सू० १२,१४
भृशायत नि० ९,११	भृशजयागलन् सू० १,२४	भृशजान् सू० १२,१४
भृशोक्तेशशृत्तु चि० ९, ३	भृशजस्य उ० ३९,१११	भृशजानम् नि० ४,१०
भृशोष्णतीक्ष्णस्तुल्ल ३व णादिबिदाहाहाम् नि० ३,१	भृशजोपिचितांगानाम् चि० १५,१११	
भृशाण्णतीक्ष्णस्तुल्लस्तु यम् सू० ७,७६	भृशवादीशरुपितरुपशार्श उ० ७,१३	
	भृशवानम् उ० ४,२३	

धाति उ०.३९,११०.	॥ ॥ ॥ ३३.	॥ ॥ २१,४.
ध्रुवः उ०.९,३५.	॥ ॥ ५,१८.	ध्रुवो उ०.१९,४.
ध्रुवोः शा०.४,३३.	॥ उ०.१६,२१,	ध्रुव्युदासः उ०.७,६.

म.

मकरकेतोः चि०.७,५६.	॥ ॥ ३९,८५.	मजिष्ठाशीरपयोः चि०.
मकृत्तरूपे शा०.१,९२.	मज्जानम् नि०.१०,१७.	१३,४.
मक्षिफा सू०.२९,७४.	॥ क०.२,३३.	मंजीष्ठाखधोशीर्त्रायमा-
मक्षिफाः सू०.७,१४.	मज्जान्वितः शा०.४,	णाक्षरोहिणीः क०.४,
मक्षिकाकांतः शा०.५,८३.	४८.	३७.
मक्षिकानृणकेशादिपातः	मज्जावृते नि०.१६,३७.	मणयः चि०.१,१७५.
नि०.५,८.	मज्जासार उ०.३९,८९.	॥ ॥ ७,१०२.
मक्षिकाविष्टम् चि०.४,४६.	मक्षि उ०.२१,१८.	मणिकनकसमुत्थेः चि०.७,
	मज्जरी उ०.३८,२९.	७९.
मद्रम् सू०.६,१३९.	मजिष्ठयातिविषया चि०.	मणि कनीनकात् उ०.११,
मद्रसमुद्भूतान् सू०.२०,९,	११,५९.	१६.
मंगलम् शा०.६,२८.	मंजिष्ठा उ०.५,१० .	मणिकुट्टिमकानिपु सू०.३,
मगताचारसंपन्नः शा०.६,	॥ ॥ ३२,१६.	२४-
७१.	॥ ॥ ३६,६५.	मणिसंधः शा०.४,८.
मंगल्यम् उ०.६,३१.	मंजिष्ठाकुष्ठतगरक्षिकलाश-	मणिसंधने शा०.४,६०.
मज्जपूर्णानि उ०.१३,७८.	करावचा. उ०.३४,६३.	मणिसंधो शा०.४,४४.
मज्जामिश्रम् नि०.१०,१७.	मजिष्ठादारुपंचमूले चि०.	मणिम् उ०.१४,१६.
मज्जमेदोपसामूत्रचित्तले-	१९,५०.	॥ ॥ ३६,९२.
प्सशरुति शा०.३,८०.	मजिष्ठाभयसिद्धतुल्यमधु-	मणीन् उ०.१,२६.
मज्जमेही नि०.१०,१७.	कैः उ०.२५,६७.	मणीणाम् सू०.१३,५.
मज्जरकपरिपुते उ०.२६,	मंजिष्ठाखनीलाक्षाद्वाक्षा-	मणेः उ०.३३,१८.
५.	द्विमधुकोत्पलेः उ०.१६,	॥ ॥ ॥. २०.
मज्जरथः नि०.२,७२.	१३.	मणो नि०.९,२९.
॥ ॥ १५,१२.	मंजिष्ठालोभलाक्षाभिः उ०.	॥ उ०.३३,१९.
मज्जा सू०.५,६१.	१८,२१.	॥ ॥ ३४,१६.
॥ ॥ ११,११.	मजिष्ठाशपरोद्भयः उ०.	मडः सू०.६,२५.
॥ ॥ १६,२.	३२,३१.	मंडपूर्वा चि०.१,१०१.
॥ ॥ ३.	मजिष्ठाष्टपलम् चि०.१०,	मंडपूर्वाभिः चि०.१,२५.
॥ शा०.३,६३.	४८.	मंडपेषाचितेपीनाम् सू०.६,
॥ उ०.११,४७.	मजिष्ठासतिलोपमम् नि०.	२५.
॥ ॥ ३२,३२.	१०,१५.	मडम् उ०.३९,३६७.

॥ चि०.६,७४.	॥ उ०. ॥ ६४	मत्स्यनिस्तलनक्षेत्रसाधि-
॥ चि०.६,७८.	॥ ॥ ७९.	ताः सू०.७,३६.
॥ चि०.८,१०७.	मंडलेः उ०.३६,१५.	मत्स्यपचने सू०.७,३५.
मडमिश्रिताम् चि०.९,	मंडानुपायिना चि०.३,५.	मत्स्यवस्तिनिभः उ०.२१,
११७.	मंडूकपर्णी सू०.६,७५.	३७.
मडरसादीनाम् क०.१,१८.	मंडूकपर्णीकनकशंसपुष्पीव-	मत्स्यमद्यदधिहीरक्षौद्रजे-
मडलम् शा०.३,१२२.	चापुत्रम् उ०.३९,१८.	द्विपाशिषु सू०.२१,३.
॥ नि०.१४,१७.	मंडूकपर्णीम् उ०.३९,	मत्स्यमांसरुचिम् उ०.४,
॥ उ०.३१,२७.	१६५.	२२.
॥ ॥ २८.	मंडूकपर्ण्याः उ०.३९,४४.	मत्स्यभापतिलादिभिः सू०.
मंडलविषे उ०.३६,६२.	॥ चि०.३,११९.	१८,१२.
मंडलसंस्थाने उ०.१२,३.	मंडूकी उ०.१,४४.	मत्स्यशकलसन्निभम् नि०.
मंडला उ०.३१,१०.	मंडूकीशंसकुसुमयाजिगं-	१४,२०.
मंडलारुच्यम् सू०.२९,६१.	धाशतावरीः उ०.३९,	मत्स्याः सू०.६,५१.
॥ नि०.१४,८.	६१.	॥ ॥ ६५.
मंगलायम् सू०.२६,५.	मडूक्याः चि०.१५,८२.	॥ ॥ ७,३०.
मंगलायेण सू०.२६,१४.	मडूकम् चि०.१६,१७.	॥ ॥ ९,२९.
॥ उ०.९,५.	मडूकवटकाः चि०.१६,३९.	मत्स्यार्ढानिभानि उ०.३०,
॥ ॥ ११,१.	मंडेन उ०.१६,३.	३३.
॥ ॥ १७,१७.	॥ चि०.१४,३.	मत्स्यान् चि०.१०,८६.
॥ ॥ २२,२९.	मनिविद्यमान् उ०.६,४६.	॥ ॥ १४,१२६.
॥ ॥ ३९.	मती नि०.२,४४.	॥ ॥ २१,१५.
॥ ॥ ४५.	मत्स्यभः नि०.४,१४.	मत्स्येन शा०.६,५६.
॥ ॥ ४८.	मत्स्यन् शा०.५,६६.	मत्स्येषु सू०.७,३०.
मंडलागुणिसाभ्याम् शा०	मत्साः उ०.२४,१५.	॥ क०.४,४८.
२,३०.	मत्स्यारम्भाताः शा०.३,	मधनम् नि०.२,१४.
मंडलानाम् नि०.२,३१.	८९.	मधितः क०.४,२१.
मंडलानि नि०.१६,३४.	मत्स्यगधिः उ०.२१,३३.	मधितानुडितान् चि०.८,
॥ उ०.१२,३.	मत्स्यगधितम् उ०.३,२५.	३६१.
॥ ॥ ३१,३२.	मत्स्यदिकालदक्षिताः सू०.	मधितेनू चि०.८,३१.
॥ ॥ ३८,४.	५,४९.	मधितोद्भवः उ०.३७,८०.
॥ ॥ १३.	मत्स्यदिकानुलाद्देन उ०.	मध्यमानान् चि०.७,५७.
मंडलदृष्टय उ०.३६,२३.	३९,३७.	मध्यमाने उ०.३५,१७.
मंडलिनः उ०.३६,१.	मत्स्यदिकायाः चि०.३,	मध्यमानेन सू०.२६,२४.
॥ ॥ ५.	६४.	मदः सू०.१२,५१.
मंडलिना उ०.३६,६५.	मत्स्यतान्त्र्यन् सू०.२५,	॥ ॥ २६,४५.
मंजिनाम् उ०.३६,४५.	१०.	॥ नि०.२,१९.

११ ११ १७	मदात्ययम् चि० १,५८	मयनित्या नि० ६,१२
११ ११ ३,२५	११ ११ ७,४८	मयनित्ये चि० १,३५
११ ११ ५,१७	मदात्यया नि० ६,१४	मयपम् सू० १८,४६
११ ११ ६,२६	मदात्यय सू० १,४२	मयपानात् उ० २५,२१
११ ११ १६,१५	११ चि० ७,१	मयपाय चि० १५,६९
११ उ० ६,१	११ ११ ४२	मयपीते सू० २०,२७
११ चि० ७,८९	मदात्ययेषु चि० ७,४७	मयपू सू० ३,२९
मदप्री सू० ६ ८३	मदापस्मारमूर्च्छावशिर क	११ ११ ४,१७
मददायिनी नि० ११,४३	णालियानिजानू सू०	११ ११ ५,६२
मददाय चि० ७,४८	७,४०	११ ११ ८,४९
मदतकारमयमधुककथिते	मदामधुकलराजरधानी	११ ११ १३,२
चि० ३,२६	फले नि० ८,१४९	११ ११ ११ ११
मदनकुन्जकुट्टेयदाली सू०	मदिरया चि० १०,९	११ ११ १८,१४
१५,३	मदिरा चि० १४,५९	११ ११ २२,४
मदनमधुकुलबा सू० १५,	मदिरादधिमडाणजतारि	११ ११ २९,१५
१,	धमुरासवे चि० १७,	११ ११ ११ ३९
मदनस्य उ० ३८,२१	७२	११ ११ ११ ४१
मदनाट्टरुम् फ० ४,३७	मदिरादधिमस्तुमि चि०	११ शा० १,४६
मदनीयहेतु सू० १५,३७	३,१७	११ ११ २,९
मदनेन उ० २२,४२	मदिरानिमि उ० ३९,	११ ११ ६,४०
मदनापमे उ० ६,२०	११६	११ नि० ६,१
मदपित्तविपात्रघ्न सू० ६,	मदिराम् चि० ८८५	११ ११ ११ ३
८२	११ ११ ११,५	११ ११ ११ ११
मदमानरापतापत्रभृतिभि	११ ११ १४	११ ११ ११ २०
नि० ६,४०	११ ११ १२६	११ उ० ३९ १२,४
मदमूर्च्छायक्षन्त्याता नि०	मदिराया उ० ३९ ११७	११ ११ ४०,५१
६,२५	मदिरात्षणाचितम् फ०	११ चि० १,७८
मदमूर्च्छाया नि० ६,३६	२,५०	११ ११ १४४
मुदयतिहा चि० २,२६	मद नि० ६ ७	११ ११ ११ ५७६
मदयन्तिकाम् उ० ३४,३२	११ ११ ११ २७	११ ११ ३,४४
मदयत्यमिदुले उ० ७ २२	११ उ० ४०,१३	११ ११ ५,१२
मदशक्तिम् नि० ७,५८	मदपु चि० ७,१०१	११ ११ ६,७७
मदात्ययानिमूर्च्छाच्छार्द	११ ११ ११ ११०	११ ११ ११ ७७
श्रमधमान् सू० ५ १५	मनागभा उ० ३१,५	११ ११ ७,७
मदात्यय शा० - ७,७९	मदादय सू० ७,३७	११ ११ ११ ८
११ चि० ७,२	मदशीणस्य चि० ७, ०	११ ११ ११ १२
११ ११ ४४	मदन नि० ३७१	११ ११ ११ २१

॥ ॥ ॥ २३	॥ ॥ ८,५१	मधुक्रकावसयुते उ० ३२,
॥ ॥ ॥ २८	मयातिपानान् वि० ७,२९	२४
॥ ॥ ॥ ४७	मयातिसकित् सू० २,४४	मधुक्रणस्य उ० ४०,
॥ ॥ ॥ ७२	मयानि उ० १,१८	२८
॥ ॥ ॥ ७१	॥ वि० ३७,१९	मधुक्रणापुक्त वि० ४,
॥ ॥ ॥ ८६	॥ ॥ १९,२६	३३
॥ ॥ ॥ ९०	मयानु वि० ६,७६	मधुक्रक वि० ७,९९
॥ ॥ ॥ ९४	मयाभसो सू० ७,८	मधुकमजिष्टामर्षोद्ग्रहणिसो-
॥ ॥ ॥ ९७	मय सू० ८,४७	द्रवे उ० १८,४७
॥ ॥ ॥ ९८	॥ नि० ६,४	मधुक्ररीरुतम् उ० १८,
॥ ॥ ॥ ९९	॥ ॥ ॥ ९	५७
॥ ॥ ॥ १००	मयन शा० ३,९४	मधुक्रराप्रकणापुटिरेणुका
॥ ॥ ११,३९,	॥ नि० ३,१२	द्विरजनाकलिनोपगुसा-
॥ ॥ १७,४१	॥ ॥ ६,२९	रिवा उ० २८ ३७
मयमासरसा वि० ७,१४	॥ ॥ ॥ ४०	मधुक्रवचादशमूलदारुआजा
मयमासविद्युक्तस्य वि० ७,	॥ वि० ७,३	सू० १५ ३
७२	॥ ॥ ॥ ५	मधुक्रसाधितम् वि० ६,
मयमासमुशीलता वि० ७,	॥ ॥ ११,१०	४७
८३	॥ ॥ १७,७८	मधुक्राद्विवर्तयिते उ०
मयमैयुनम् उ० २८,४४	मयभ्य नि० ६,२३	३४,३७
मययूपसरिष्टमस्तुपेया	मयएगधानि क० १,४	मधुक्रानि उ० ४०,१८
पयानुप वि० १०,	मये उ० २,४,२२	मधुक्रान्वितम् उ० ९,३०
१८	॥ क० २,६२	॥ ॥ २७,५४.
मयक्रस्तातिमाश्रान्ते नि०	॥ ॥ ३,१५	मधुक्राबुता वि० ५,७२
८,२	॥ वि० १,८	॥ ॥ १८ २१
मयविक्रयसधानदानादाना	॥ ॥ ६,२	मधुक्राष्टपलदाक्षामस्वका-
नि सू० २,३९	॥ ॥ १०,३६	४ वि० ३,१०५
मयविदग्धस्य वि० ७,	॥ ॥ १४,१०८	मधुक्रापलकुरे उ० १४,
४९	मयात्किञ्चन वि० ७,६	२७
मयस्य सू० ७,८२	मयात्थ वि० ७,५४	मधुक्र तलराध्राचुसमगाम्
॥ उ० ७,८	मयाद्भव वि० १,३७	वि० ८,१३०.
॥ ॥ १९,११८	मधु सू० १,२५	मधुक्रादकम् वि० २,१३
॥ वि० ७,३	॥ ॥ ॥ २६	मधुक्राशीरघदने उ० १३,
मयान् वि० ६,७७	मधुक्र उ० ११,१२	६०.
॥ ॥ ७,६९	मधुक्रकथित उ० २७ ३६	मधुसजुरमृद्धीभापकपर
॥ ॥ ॥ ७०	मधुक्रकावमात्किञ्चाम्याम	सितामसा वि० २,
॥ ॥ ॥ ९७	उ० ३,७ १९	१३

मधुगंडूपधारणम् सू०.२२, ८.	मधुनेलसमे क०.४,२७.	मधुवर्षिका शा०.२,५५.
मधुसूतदुतेः सू०.२९,५४.	मधुनेलिकः क०.४,२८.	" उ०.२५,५२.
मधुसूतदुमाम् वि०.१६, १०.	मधुत्रिजातसंयुक्तः क०.२, १०.	" वि०.२,२७.
मधुसूतद्रुताः उ०.१,४९.	मधुदत्तम् उ०.२८,३८.	मधुवष्टयाः वि०.२२,४१.
मधुसूतम् सू०.३०,३८.	मधुदवाः वि०.३,४६.	" " १२,९.
मधुसूतमुष्ठाः वि०.१९, ३७.	मधुद्वतम् वि०.१४,६१.	मधुरकवापनिकशीतम् शा०.३,९२.
मधुसूतशितपिप्यालोहचू- र्णैः उ०.३९,१०७.	मधुद्वतेः उ०.३५,२६.	मधुरकाणाम् वि०.५,४३.
मधुसूतान्वितान् वि०.४, ३५.	मधुगद्वादिशेषम् सू०.१९, ४१.	मधुरद्वये. उ०.२४,४८.
मधुसूतान्विताम् उ०.४०, ३०.	मधुगद्वात्तवेः सू०.२०,५.	मधुरपाकित्यात् वि०.१०, ४.
मधुसूतापुतम् वि०.५,४३.	मधुगणिका शा०.२,५६.	मधुरमायम् सू०.८,३६.
मधुसूताम्यकम् उ०.१८, ६४.	मधुगुल्फरीजम् सू०.७, ४०.	मधुरमारुहम् सू०.६,१३३.
मधुसूताभ्याम् उ०.३९, २५.	मधुग्रह्ययुतान् वि०.१६, ३१.	मधुचक्रता नि०.५,५३.
" " " ५५.	मधुसूतम् उ०.११,२४.	मधुरखौण वि०.७,१०३.
" वि०.३,१७१.	मधुसूता वि०.९,११.	मधुरशोतलः क०.२,३०.
मधुसूतोत्तरेः उ०.२७,२२.	मधुभागमिश्रम् उ०.३९, १६०.	मधुरशोतलेः उ०.९,१९.
मधुसूतोपेताः उ०.१,१०.	मधुमाधवमेरेयसीधुगोडा- सवादिभिः वि०.७, ५८.	मधुरसाधितम् उ०.२२, २८.
मधुसूतम् क०.४,३१.	मधुमुरम् उ०.४०,४६.	मधुरवाम् वि०.४,३०.
मधुसूतधृताः क०.४,२१.	मधुमूत्रवत् वि०.११,१०.	मधुरसिद्धेः वि०.२२,३४.
मधुसूतयुता वि०.३,५०.	मधुमृष्टीकजाभागरुतोत्त- सम् वि०.२,१३.	मधुरखिग्धपृंहणम् वि०. ३,९५.
मधुसूतयुताः उ०.२८,३७.	मधुमेहताम् नि०.१०,२०.	मधुरखिग्धशीतलेः वि०.७, ९७.
मधुसूतसरान्यवान् क०.४, २९.	मधुमेहाख्याः नि०.१०, २१.	मधुरखिग्धसीतापैः वि०. ४,२०.
मधुसूतयथाशुंटीसताङ्कफु- लसंघैः वि०.१५, १२८.	मधुमेहिन्यम् वि०.१२, ४३.	मधुरश्रिग्धसौहित्यैः सू०. १४,३२.
मधुसूतसमन्वितः उ०.२२, ७८.	मधुमेहिनाम् उ०.२५,१७.	मधुरसुद्यानि क०.५,५२.
मधुसूतसमम् वि०.१४, ९४.	मधुमेही सू०.१९,६.	मधुरादिरसोद्भवः सू०.१०, १.
	" नि०.१०,१८.	मधुरान् वि०.२०,३५.
	मधुमेरेयशार्करम् सू०.७, ४०.	मधुराश्रुगुडतीरदधिसकुन- बोदनेः नि०.१४,४६.
		मधुराश्रुतकषायकैः वि०.१, १२९.

मध्यधाढस्तयुतम् वि० १०,४८	मनोदापोपधम् सू० १,२६	मदकापाप्ते वि० ८,३७.
मध्यष्टमभागिकम् उ० ३९, ७४	मनोनुकूल सू० ७,६७	मदगमना उ० ०६,६६
मध्याज्यक्रमण वि० ११,५७	मनोनुकूल क० २,६२	मदपपाश्रुयोगे सू० २,१९
मध्याज्ये सू० ७,१९	मनारति वि० ६,६१	मदजर सू० १६,४५
मध्याज्येन क० २,१५	मनावहान् उ० ६,५१	मदजरस्त सू० ७,७४
मध्यासव सू० ७,७५	मनोवहानाम् शा० ६,७९	मदतारुज उ० १७,५०
मन प्रिया सू० २९,४२	मनाविहार नि० ७,७१	मदतृणमोहग्वानदाहविध-
मन शिला उ० १६,५१	मनाविहारेण उ० ७,३७	शान् वि० ७,५१
" " ३७,२४	मनाविघात उ० ४०,४७	मन्तेज सू० ७,१७
मन शिलाकुष्ठफण्डि वि० १९,७१	मनोहरकलापा सू० ३, ४०	मदत्वम् वि० १५,१२१
मन शिलावृष्णामरिचम् वि० ६,२०	मनाव्हा वि० १,१६९	मदधारम् उ० ०३,२०
मन शिलापलाशजगधास्य कूर्मारीनागैरे वि० ३, १४८	मनोव्हाफलनीसोद्रे उ० १६,५	मदतिद् सू० ७,६५
मन शिलाम् वि० ०,१४९	मनाव्हामू वि० ४,१४	" " वि० ०,८५
" " ४,११	मनाव्हाया वि० ३,१६७	मदपावकम् उ० ४,४१
मन शिलाठनलद्विवशाता फरवारै उ० ३०,२४	मनाव्हालोचनागुरुचदनम् उ० १,०३	मदमध्यमहाविषा उ० ३७,८
मन शिलात्मधुक्मांसगु स्तगुद्विच वि० ०, ६७	मन्त्र उ० ०५,३०	मंदरुजा नि० ७,३७
मन शिलालेकरवीरकत्वकू वि० १९,६७	मन्त्रतत्रबिन् उ० ३,५९	मदवहिता नि० ७,१५
मन शिलालमरिचानि वि० १९,७०	मन्त्रतत्रबिचर्जितम् उ० ४०,६९	" " १६,४८
मन शिलेलानुमनाधविभ हातके वि० १३,०८	मन्त्रपाविते उ० १,१३	मदवहिम् सू० १८,४४
मनुष्यविषहा उ० ३,१	मन्त्रम् शा० १,०३	मदपातपित्ता नि० ९,१२
मनोहस्य शा० ६,०४	" उ० १२	मदवीचत्वम् उ० ०५,६४
मनाज्ञे वि० १,१६७	" " ०५,२७	मदवार्या वि० १८,२०
मनोदहधमाद्रयाम् नि० १०, ७	मन्त्रवर्जितम् शा० १,२९	मदशङ्खाम् नि० ४,२०
	मन्त्रविन् उ० ०६,४२	मदश्रुते उ० १८,३१
	मन्त्राभिमन्त्रिताम् सू० १८,१५	मदा उ० ०७८
	मन्त्रण उ० ०९,८८	मदामय क० ४,१९
	मन्त्रै शा० २,२६	मदासि वि० ८,३२
	" नि० २,४४	" " १७,४
	" उ० ०६,४२	मदामित्वम् सू० ६,१३१
	मय सू० २६,२९	" " १५,२२
	मयपेयादि वि० २,१२	मदासिम् सू० १८,५२
	मदकडू नि० १४,२३	" शा० ५,९८
		मदास्यम्लार्भलापिणाम् वि० २,१४
		मदातप क० २,७०
		मदादीन् नि० ६,०

मदाया सू० १२,२१	मरिचाभिजलाजाजीधान्यसौवचने चि० ९, ११०	मर्मघटनम् नि० ४,२६
मदानलत्वन नि० ५,१९		मर्मघातात् नि० ४,२
मदानलस्य चि० ९,२६		मर्मच्छेदरुजादित नि० ४, ११
मदाम्ललवणे चि० १५, ५६	मरिचाजाभ्यो चि० ३, १२१	मर्मज शा० ५,११५
मन्याक्षिशसत उ० १५,६	मरिचातिषिपापाठावचाकुष्ठकुटने उ० २२,४९	ममणाम् शा० ४,३९
मन्वाशिर कणमुसाक्षिराशा सू० २२,१२	मरिचा विषतम् चि० ४,३१	मर्मणि शा० ४,६६
मन्वाशिर शूलम् नि० ११, ४१	मरिचामलम्जलोद्भवतुत्याजदताप्यधानुभिः उ० १३,२४	” ” ” ६८
मन्यास्तभ उ० ३६,२६	मरिचाल्पांतरम् सू० ६, १६३	” उ० ३२,८
मन्यास्तभ सू० २०,१६	मरिचिनि सू० ६,१६४	ममणी शा० ४,१९.
मयूरकक्षारजले चि० १९, ७५	मरिचद्रवयाजाजीपिप्पली हस्तिपिप्पली क० २, १७	” ” ” २७
मयूरकठतुल्योष्मा सू० ७, ४	मरिष्यत शा० ७,६३	ममनष्टम् सू० २८,१६
मयूरकम् चि० ८,१०४	मरिष्यताम् शा० ६,११	ममपीडनम् क० ५,७
मयूरपत्रश्रीवातम् उ० ३, ५७	” ” ” २८	मर्मपीडने चि० ७,२४
मरकतम् उ० ३६,९०	मरुच्छम सू० २०,३०	मर्मभद्र नि० ६,१६.
मरुकव्याधिदुर्भक्षयुद्धाशनिभपयु उ० ३५,३१	मरुत्मिते सू० १३,१४	मर्मरी उ० १,३४
मरणाय नि० ६,१०	मरुती उ० ६,३४	मर्मविद्वापलक्षणे सू० २८,
मरिचके चि० ७,९८	मरुते चि० १५,११०	ममशतम् शा० ४,१
मरिचकोलादिभज्जाशीरादिकसरम् चि० ७, १०७	मरुत्या शा० ६,४०	ममसशापी चि० ४,१८
मरिचचूणम् चि० ३,१७२	मदनश्लेहस्येदवधे उ० २३७	ममसव्यगतम् उ० ३६, ४४
मरिचपादके उ० ११,३४	मदनस्यदक्षुद्विकपणयुग्णे सू० २८,२६	ममसध्यादिसथितम् उ० ३७,६८
मरिचपिप्पलीनागरचित्रकान् चि० ८,१५७	मम शा० ४,३३	ममसध्यादिस्थित सू० २९,११
मरिचवरलवणभागो उ० १३,२५	” ” ” ३८	ममसमाश्रयान् नि० ९,३
मरिचवेदहाशरीशकलतेष्वधे उ० ११,४३	” उ० २५,१३	मर्मसु शा० ४,३४
मरिचसपुतम् चि० १०, १२	ममरुठादरस्था उ०,२९, १४	” ” ” ६९
	ममकपना शा० ४,३९	” नि० ४,१७
	ममगतम् सू० २८,९	” उ० ३६,३२
	मर्मगान् उ० २५,३८	ममहीन सू० २७,१८
		ममाणि शा० ४,२२
		” ” ” ६३
		” ” ” ६४
		” उ० ३७,६७
		ममादि सू० २९,१७

ममानुसारी चि०.१३,५३.	मलबखमणादो शा०.५,	" " " ३२०
ममाभिषातः शा०.४,७०.	२४.	" " २५,६३.
ममाश्रितम् नि०.१५,२७.	मलयातानूलोमनीम् सू०.	" " ३२,१६.
ममाश्रिताः शा०.४,७०.	६,१६.	" चि०.२०,१२.
" उ०.२५,६७.	मलसंसर्गः नि०.२,३२.	मपीक्षारः चि०.३,४६.
ममाहिताहतम् उ०.२६,	मलसंकरात् सू०.५,४४.	मपीनिभम् नि०.१०,१४.
५७.	मलसंगः नि०.१२,८.	मपौम् उ०.२,६०.
ममोपतापान् नि०.१३,	" " " ३१.	" चि०.४,३७.
४६.	मलसंघट्टः नि०.१२,१३.	" " २०,१५.
ममोर्षसर्वाययवाग्जाः	मलसंचयात् नि०.१२,१.	मसूरः चि०.२,१६.
सू०.१९,८५.	मलस्तेभान् चि०.१,४१.	मसूरद्वयके सू०.२५,३०.
मपादिम् नि०.२,६१.	मलाकादर्शानुत्यम् उ०.१०,	मसूरमात्राः उ०.३१,८.
मरां. सू० २०,७.	११.	मसूरमुद्गनुषरीजीवतीसु-
मरांम् सू०.२०,३५.	मलानुलोमनी सू०.६,२७.	निषण्णकाः सू०.२६,
मरांयत् सू०.२०,३२.	मलापहम् चि०.८,१६२.	३४.
" " " ३३.	मलायनानि सू०.११,३६.	मसूरविदलप्रस्थाः शा०.
मरांयत् सू०.२०,१०.	मलोचित्वात् सू०.११,२५.	५,११२.
मरां सू०.२०,३५.	मलोदयः क०.३,२.	मसूराः उ०.३२,१७.
" उ०.११,५८.	मलोपलेपात् उ०.६,६९.	" " " १९.
मरोन उ०.२,३३.	मलोष्णसघट्टनपीडनादोः	" चि०.१६,२५.
मलः सू०.१२,२९.	उ०.१६,६६.	मसूराकारथपतैः सू०.२५,
मलकालयलामलान् नि०.	मलकसंपुटे उ०.१६,३०.	६०
२,५६.	" " २०,८.	मसूरान् चि०.१३,१२.
मलयहः नि०.२,४६.	मलिकया चि०.७,८३.	मसूरिका नि०.१०,२५.
मलजित् सू०.३,५२.	मशकात् उ०.१२,९.	" " " ३२.
मलताम् नि०.५,२१.	मपगंडगंडालज्मर्बुदादयः	मसूरिकाः शा०.५,१११.
मलद्वीपत् सू०.२,२८.	सू०.१२,४४.	मसूरेण नि०.१०,३२.
मलदोपानुलोमनीम् चि०.	मपश्विभ्रवाहाराःकुधुमुनि-	मस्तकस्थ शा०.४,३६.
१,३०.	पु सू०३०,३.	मस्तिष्कान् उ०.२६,३०.
मलधाचनाः सू०.१५,	मपागम्लानिमूर्द्धार्तिमंथकी-	मस्तुकाश्रितैः सू०.२४,
४०.	लतिलादिषु सू०.३०,	१६.
मलपूर्णे उ०.१८,३४.	४१.	मस्तुचतुर्गणम् उ०.२,५४.
मलप्रवृत्तिः नि०.२,५५.	मपान् उ०.३२,१४.	मस्तुतकाम्लकाजिकम्
मलपूरसः चि०.२०,२.	मपी उ०.११,२७.	सू०.८,४८.
मलरोधाश्रमवर्माशिक्षिकृ-	" " १६,३१.	मस्तुदंशहतारिष्टचिताशो-
ष्टकटीषहम् नि०.१५,	" " " ५७.	धनजागरम् सू०.१४,
७.	" " २४,३१.	२२.

मस्तुद्वयाडकसाधितम् वि० १५,५.	" " " २२.	" " ३३,५१.
मस्तुनिपपटोलम् वि० १८,५.	महात्ययतया नि०.१०,६ महात्रेकलम् उ०.१३,१५.	महारुजो उ०.२१,५. महारोगाः नि०.८,३०. महार्थस्वम् क०.२,६१. महाललाटः शा०.३,१७. महावज्रकल्पम् वि०.१९, २०.
मस्तुमदिरातफवीलरसास- धैः क०.२,५३.	महाद्रोणात् उ०.३६,१२. " " १६,५.	महावज्रम् वि०.१९,८१. महावस्तुपरिग्रहा नि०. १०,२८
मस्तुमांसपुलाकावुतुत्यत- न्यल्पसन्नतिः उ०.२५, ६.	महानिद्रा नि०.२,२७. महानीलाः उ०.३१,५१. महानुशंसानि उ०.३९, १७८.	महावास्तुम् वि०.१५, १००.
मस्तुमूत्रसुरादिभिः क०. २,५६.	महापुरुषदेता उ०.६,३६. महापेशाचकम् उ०.६,३७. महाचला नि०.५,२७.	महाविद्याम् उ०.५,५१. महाविषाः उ०.३७,१०. महावीर्यं उ०.३९,८९. महाविगल्गनास्नम् नि०.३, २३.
मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्री- कलायुभिः क०.२,५०.	महाघ्नो उ०.१,१५. महाभूतरावम् उ०.५,२०.	महावेगा नि०.५,२७. महावीहिठण्णमीहिजतूम्- साः सू०.६,७.
मस्तुलुंगमपीपूयवेसवारा- युमासिकैः शा०.५,८१.	महाभूतैः शा०.१,२. महामर्मसमाश्रयः उ०.७, ३५.	महाशनाः नि०.६,११. महाशत्रा नि०.५,२७. महाशया नि०.१०,२९. महाशयम् नि०.१५,२०. महासतिद्रुहदादीनाम् वि०.६,६६.
मस्तुलुंगशुतो उ०.२६,३०.	महामूलः नि०.११,२. महामूला नि०.५,२७. " उ०.२८,९.	महासहासुमसहासुमवि- स्वरालादुभिः उ०.२, ५१.
मस्तुलुंगस्य उ०.२५,१९.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महासुषिरः उ०.२१,२७. महाश्वेतम् नि०.१५,२०.
मस्तुसूक्ताभोत्थास्त्रकाजि- कम् वि०.७,१७.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
मस्तुसीवीरतक्रवत् वि०. ६,२५.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
मस्तुहरिद्रे उ०.३२,२२.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महसाणीपादम् शा०.३, ११३.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महद्वयाधयो सू०.१०,३०.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महाकल्पाणकम् उ०.६, ३३.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महाकुष्ठानि नि०.१५,१०.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
माहकृदाः नि०.१५,५८.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महाकुंदाः उ०.२१,५.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महागुणम् सू०.२०,३८.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महाधोरम् सू०.८,१५.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महाजयः सू०.१२,६.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
महातिनम् वि०.७,१०५.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
" " १६,१.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
" " १७,१५.	महामेदा क०.१,३७. महायोनिम् उ०.३३,५१. महारभः सू०.१२,५८.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.
" " १८,९.	महामूलाः नि०.७,३७. महानृगाः सू० ६,५९. " " " ६०.	महाश्वेतम् नि०.१५,२०. " " १५,५२. " उ०.२१,५०. " " " ५१.

महाहिम्ना नि०.४,२७.	मांसदुग्धाज्यम् चि०.९,	मांसलेवनसेफीचदाहधूप-
महिषः सू०.६,६४.	४४.	नवेदनाः सू०.३०,४८.
महिषम्बराहोष्ट्रगर्भैः	मांसधान्यरुताः उ०.२४,	मांसलस्य उ०.२७,२६.
शा०.६,४१.	३.	मांसलाः सू०.१६,३७.
महिषीहविषा चि०.१६,	मांसधायनतुल्यम् सू०.	मांसलानाम् सू०.२६,२०.
५४.	१८,४१.	मांसले सू०.२७,३३.
महिष्याः चि०.१७,१०.	मांसधावनवन् शा०.४,४७.	मांसलेषु सू०.२९,५१.
महीतले सू०.३,६.	मांसपिडाभः उ०.८,२४.	॥ नि०.१०,२६.
महीपतेः सू०.७,२.	मांसविडितम् उ०.२९,१६.	मांसलेः उ०.२९,६.
महीम् उ०.३६,४१.	मांसपिडोपमौ उ०.२१,८.	मांसवर्द्धनाः सू०.६,६१.
महीरुहाम् नि०.५,१३.	मांसपेश्या सू०.२९,७७.	मांसपत्तामज्जमस्तुलुगानि
महोदजाः सू०.५,११.	मांसप्रनष्टम् सू०.२८,१२.	शा०.४,५६.
महोच्छ्रुता शा०.३,१०९.	मांसप्राप्तयन् सू०.२८,४.	मांसबहाः नि०.२,७०.
महोदधेः चि०.७,५७.	मांसबलप्रदः क०.४,६.	मांसवृद्धिमयान् सू०.११,
महोदरपरुहोहीदीनवाक्	मांसभेपञ्जकल्कयोः सू०.	३०.
उ०.३५,५१.	२४,१७.	मांसग्रणोद्भवौ उ०.३०,५.
महोजसः उ०.५,४९.	मांसमद्याम्लविद्विषः उ०.	मांसगातनः उ०.२१,३३.
महोपधविडेन चि०.८,३५.	३९,१२९.	॥ ॥ ३३,२३.
महोपधम् उ०.१६,२९.	मांसमर्म शा०.४,४५.	मांसशुकचलप्रदम् चि०.
॥ ॥ १८,२६.	मांसमेदस्ये चि०.२१,५९.	३,१०९.
॥ चि०.१४,५०.	मांसमेदोगतः नि०.१५,	मांसशोणितवर्धनम् चि०.
महोपधात् चि०.८,१५८.	११.	३,८८.
मांसकीलः उ०.२१,४९.	मांसकोशौ उ०.२१,६६.	मांससंकोचदाहतृष्णामद-
मांसकीलकाः नि०.७,१.	मांसरज्जवः शा०.३,१५.	ज्वरेः शा०.५,८७.
॥ उ०.३३,१०.	मांसरसः सू०.८,४९.	मांससमम् सू०.१४,३५.
मांसकोधेन उ०.२८,१९.	॥ ॥ २२,६.	मांससर्पिः चि०.५,२७.
मांसक्षीरतितासर्विर्मधुर-	मांसरसम् चि०.६,७५.	मांसस्थानाम् उ०.२५,
क्षिप्रवस्तिभिः सू०.	मांसरसान् चि०.२,१८.	५३.
१४,९.	मांसरसाग्निम् उ०.२६,	मांसस्थे सू०.२८,३.
मांसगृष्णा उ०.२८,१८.	५७.	मांसस्नानशिरावृतम् उ०.
मांसष्टेदः सू०.२९,४६.	मांसरसाहारम् उ०.३९,	१०,२१.
मांसच्छेदान् उ०.३६,१३.	९४.	मांसामिदलशुकविचर्धन-
मांसजानि शा०.४,४०.	मांसरतेन चि०.५,१४.	क०.४,४०.
मांसजे शा०.४,४०.	॥ ॥ २७.	मांसिकुराः उ०.१७,१६.
मांसदरीणाः उ०.३१,	मांसरसैः क०.१,३३.	मांसिकुराः उ०.२१,४२.
१४.	मांसरसोदितः शा०.१,६७.	मांसिकुशान् नि०.७,२.
मांसशहः सू०.१०,४३.	मांसरसम् उ०.३६,४७.	मांसिकुरैः उ०.२१,३२.

” ” २९, १७.	माक्षिकम् सू०. १९, ४५.	माणिमंधस्य सू०. १९, ४५.
” ” ” २९.	” उ०. १९, १७.	मातगजम् चि०. २०, १०.
मासादिसंश्रयात् सू०. २८,	” चि०. ८, १०३.	मातगि उ०. ३५, ३०.
१६.	” ” १५, १२९.	मातरिश्चना चि०. ३, ६१.
मासानुगन्वरूपो सू०. ५, ६२.	माक्षिकसंयुत. उ०. २२,	मातरिश्चनि सू०. १३, ३९.
मासापुष्पृतार्द्रकादिहस्ति-	५५.	” चि०. २१, ६२.
चि० ७, ८७.	माक्षिकसंयुतम् उ०. २, ६८.	” ” २२, ६३.
मासाय नि०. ५, २२.	” चि०. ११, ३०.	मातरिश्वा चि०. ६, २३.
मासायुद्धम् उ०. ३३, २५.	माक्षिकसर्पिभ्याम् चि०. २,	मातापित्रमपारतः नि०. ७,
मासावडाढे सू०. २८, ४५.	४४.	६.
मासावदरणम् उ०. ३७, १८.	माक्षिकसर्पिणा उ०. २, ३९.	मातापुत्रौ शा०. १, ६२.
मासावृत्ते चि०. २२, ५९.	माक्षिकस्य चि०. ३, ६५.	मातुलिगरसान्वितैः चि०.
मासाश्रिता उ०. ३१, २.	” ” १८, ३०.	१८, २९.
मासासृक्क्रेदजाम् उ०. १७	माक्षिकहृदि. उ०. २४, ३१.	मातुलिगस्य चि०. १०, २८.
१३.	माक्षिक्यात् चि०. ३, १२८.	मातुलिगाम्लवेतसैः चि०. ४,
मासास्थिस्त्रायुधमनीसिरा-	” ” १२, २७.	७.
संधिसमागमा. शा०. ४,	माक्षिकान्वितम् चि०. ११,	मातुलुगरसः उ०. १८, २८.
३८,	११.	” चि०. १४, ४०.
मासास्रगाः उ०. २९, १९.	माक्षिकन्विताम् चि०. १२,	मातुलुगरसस्य उ०. १८,
मासीत्रिजातकाय. कुकुम-	५.	३३.
नीलोत्पलाभयातुस्थेः	माक्षिके उ०. १३, १३.	मातुलुगरसापुताः उ०. १४,
उ०. १३, २३.	माक्षिकेण उ०. १३, ११.	२५,
मासीपद्यरुकाकोलीयष्ट्या-	” ” १८, १८.	मातुलुगरसेन उ०. ३७, ३५.
ब्देः उ०. १६, ४.	” ” ३९, ८०.	मातुलुगराटी चि०. १०, ६१.
मासीम् चि०. ४, ११.	माक्षिकोदकम् चि०. १२,	मातुलुगरस्थम् उ०. ३२, २०.
मासीमागधिकाबन्धधान्य-	१४.	मातुलुगरस्य सू०. ६, १२९.
ध्यामकचालकैः चि०.	माक्षिकवासीसंश्रयवति-	” उ०. १४, ३२.
१७, २३.	सारितम् चि०. १३, ३७.	मातुलुगाभिभवेन चि०.
मासीहरेषुगुरुचंदनम् उ०.	मागधिका उ०. २८, ४०.	१७, २९.
२६, ५५.	” क०. ४, ३३.	मातुलुगाम्लगोमूत्रपिष्टम्
मासीधम् उ०. ३३, ३६.	मागधिकामिकार्तगधिः	उ०. ३७, ३२.
मासीपचित्तमासयात् चि०.	उ०. २८, ३९.	मातुलुगी उ०. ३६, ६०.
१०, ७७.	मागधिकाराठभद्रुमेः चि०	मातुला. शा०. १, २०.
मास्वाकः उ०. ३३, २३.	८, १३७.	” ४, ५२.
मास्वाके सू०. २९, ७३.	माघाद्ये सू०. ३, १.	मानुकादीपम् उ०. २, ००.
माक्षिकधातुम् चि०. १६,	मानिष्टमहेन नि०. १०, १५.	मानुशाः ह्याः शा०. ४, २८.
५३	माणिभद्रः चि०. १९, ३२	मानुषानीड शा०. ४, ४३

मात्राचतुष्पलम् उ०.६, २५.	मारुतवर्चसोः चि०.८, १४०.	मालतीचित्रकाश्वघ्ननकमा- लप्रसाधितम् उ०.२४, २४.
मात्रानुवासाने सू०.१९, २०.	मारुतस्य सू०.१३,१७.	मालतीमण्डिकापुष्पैः सू०. २४,२१.
मात्राप्रमाणम् सू०.८,२.	मारुतात्मके नि०.६,३१.	मालत्याः चि०.१९,७९.
मात्रावस्तिः सू०.१९,६८.	मारुतादयः क०.३,१६.	मालाः सू०.३,४०.
मात्रासहस्राणि सू०.२२, ३०.	मारुतायोः चि०.१,१७१.	मालागंडानाम् उ०.३०,२१.
मात्स्यकौकुटवाराहेः चि०. ३,२३.	मारुतापहम् चि०.४,५३.	मापकल्केन सू०.२२,२८.
मात्स्यमार्हियवाशहृषि- तामकमूलकम् उ०.२१, १.	मारुतादिता नि०.१५,५४.	मापकोद्वधान्यान्तेः उ०. २४,४३.
माद्रीपाठतिकाधनामयान् उ०.२,२४.	मार्कवस्तरसि उ०.३९,१६६.	मापक्षीदक्षीरविरुद्धकेः सू ७,२९.
माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबक शालिपु सू०.३,३४.	मार्गगमनम् चि०.१३,२७.	मापनिष्पावशालूकविषपि- एविरुद्धकम् सू०.८,४१.
माधुर्यम् नि०.१०,३९.	मार्गनिरोधने नि०.९,९.	मापम् सू०.१९,१४.
मानसोन् उ०.३६,९२.	मार्गम् सू०.२८,३२.	मापमुद्राभाम् उ०.३३, १४.
मानबुद्धिभमस्तराः शा०.३, ७.	मार्गरोधनः उ०.२१,४६.	मापमूलकजाः शा०.२,१९.
मानसस्थानयोः नि०.१०. ३२.	मार्गरोधात् चि०.४,९.	मापयूपेन क०.५,२८.
मानसस्थानाः उ०.३३,१२.	मार्गरोधिनिः उ०.२१,४१.	मापयत् सू०.६,२१.
मानसे नि०.२,४७.	मार्गशुद्धये चि०.१४,१०८.	मापसूपगुडक्षीरदध्याजैः सू०.७,३४.
मारुतकफघ्नाः चि०.१४, ८७.	मार्गसंरोधात् चि०.२२, ४७.	मापसूपदक्षीरसूक्तक्षुरस- फाणितम् उ०.२१,१.
मारुतकुष्ठम् चि०.१९, ३९.	मार्गस्य नि०.११,३८.	मापसूपेन सू०.७,३३.
मारुतकोपतः उ०.२३,३.	मार्जनीशूपचैटान्तभस्मा- गारदशानुपान शा०.६, १०.	मापसंधवसाधितम् चि०. २१,२३.
मारुतगुमलघ्नः चि०.१४, २७.	मार्जारः सू०.७,१६.	मापाणाम् उ०.४०,१५.
मारुतजाम् चि०.६,७.	मार्जारचर्मसर्पिः चि०.८, १८.	मापात्मगुणादौ उ०.४०, ६८.
मारुतजे उ०.१६,११.	मार्जारम्पिक्रव्याप्रवृक्षधु- तरक्षवः सू०.६,४७.	मापात्मगुणानाम् चि०.३, १९.
मारुतदूषिते चि०.६,३५.	मार्दंशकारकम् उ०.३४,५८.	मापान् सू०.२९,३९.
मारुतपित्ततः शा०.१,११.	मार्द्विकारिमाधवम् चि०. ७,९९.	मापेभ्यः उ०.३१,२६.
मारुतमृदा सू०.८,३०.	मार्द्विकारिदयोगान् चि०. १६,५६.	मासद्वयम् उ०.३९,१५५. " " " १६४.

मासनाभ्रोपयोगात् उ०. ३९, १७३.	मिसिः क०. ४, २७.	मुसनासावरोधनम् चि०. ७, १०५.
मासमासाभ्रजीविताः शा० ४, ५५.	मिसिद्विहारसुरससारिवा- नालनीफलेः चि०. १४, ३६.	मुसनासिकात् उ० १९, २३ " क०. ५, ११.
मासलम् शा०. ३, १११.	मीलयतम् उ०. ४, १४.	मुसनेत्रशिरोगमदन्तुइल्य- णास्वताः सू०. २७, ३.
मासस्थितम् चि०. ४, ३०.	मुकुलानता सू०. २३, ११.	मुसपाकः उ०. २१, ५९.
माहिपमूत्रेण चि०. १०, ५७.	मुकुलानना सू०. २६, २४.	" " " ६३.
मितहिताशन चि०. १९, ४८.	मुक्कचै शा०. ६, ६.	मुसपाके उ०. २२, ७५.
मितहिताशी उ०. ३९, १०७.	मुक्कगर्भा शा०. १, ९१.	मुसपाकेषु उ०. २२, ७३.
मितभ्रत्यरमणीतमवेतः चि०. ७, ७७.	मुक्कनालम् शा०. ५, ८३.	मुसपियाः चि०. ७, १५.
मिथ्यायोगेन उ०. २१, १.	मुक्कमांसता शा०. ५, ११३.	मुसमंटलिका उ०. ३, ३.
मिथ्याहारविहारतः सू०. १६, ३१.	मुक्करकाविरिकस्य चि०. १९, १७.	मुसमञ्जितया उ०. ३, २६-
मिथ्याहारविहारेण नि०. १४, १.	मुक्कविण्मूत्रम् सू०. १९, २३.	मुसमाधुर्यम् नि०. २, २१.
मिथ्याहारादिसेविनाम् नि०. २, ६४.	" चि० ८, २.	मुसरोगान् चि०. १०, ३७.
मिथ्योपकांता. नि०. १३, २८.	मुक्कसंशय सू०. २९, १०.	मुसरोगे सू०. २२, ५.
मिथ्योपचारतः नि०. १, २३.	मुक्कसंधिमबधनम् नि०. १५, ४६.	मुसरोगेषु सू०. २७, ११.
मिथ्योपचारान् उ०. २५, २२.	मुक्कस्त्रेहस्य सू०. २२, ३१.	मुसरोपः सू०. १२, १४.
मिसिमापकुलत्वाग्निमकी- षान्नाशुलीद्वयेः चि०. १, १३८.	मुक्कामबालाजिनोरिकम् सू०. १०, ३२.	मुसरोषयुना सू०. २०, ८.
मिसिलोहामराक्ष्यैः चि०. ८, ११.	मुसकातिदाः उ०. ३२, १७.	मुसरोषान् सू०. २२, ७.
मिश्रफोदनम् उ० ५, ४०.	मुसगंधः नि०. ५, १७.	मुसरोषावः नि०. ५, ४८.
मिश्रणाभिः नि०. १६, ५४	मुसदंतगलविकारे उ०. २२, ९९.	" " १६, ५१.
मिश्रदोषे चि० १४, ११८.	मुसदंतमूलगतजा उ०. २२, १०८.	" उ०. १९, ३.
" " १७, ३७.	मुसदंतामयेषु उ०. १८, ३०.	मुसरोषहरम् सू०. २२, ९.
मिश्राट्टिगः नि०. १३, १२	मुसदूषिषाः उ० ३१, ५.	मुसरोषसुधामाधुर्यतद्वास्तु- हासरासवत् नि०. ५, ३५.
	मुसदूषिके उ० ३२, ३.	मुसरोषित. उ०. २२, १०४.
	मुसदोषोप्यकोकलम् उ०. १९, ११.	मुसानिद्रेः उ०. १४, १०.
	मुसधावनाः उ० २२, ७३.	मुसान्धगाय उ०. ३२, २४.
	मुसधावनेः चि०. ५, ४८.	मुसालेपः चि० ७, ३१.
	मुसनामाभ्याम् सू०. २८, ३८.	मुसानेवनरिलानाम् सू०. २२, २२.
		मुसानेपे उ०. १४, २४.
		" " ६, ४६.

मुत्तावधपषणकृत उ० ३२, ३०	मुद्गाये वि० १,५४	मुत्तयदरणम् नि० १०, २३
मुत्तोतीम् क० १,३	मुद्गान् उ० २४,२	मुत्तवृद्धिम् नि० ११, ३०.
मुत्तयुक्त्वहो वि० ११,६३	मुद्गे वि० १,२०	मुत्तो नि० ११,२२
मुद्गरारवहादिजा वि० १, ६५	मुद्गापमा उ० १०,०	मुत्ति क० ६,२२
मुद्गोद्वचूणाध्दरीरषण काभिं नि० ७,४६	मुद्गाशीरकणाधान्ये वि० ६,३३	" " " २७
मुद्गजागन्जे वि० ६,१२	मुद्गावदम् सू० २५,२२	मुत्तिदत्तनवासीडाविपद- चट्टकायतने उ० ३३, ३.
मुद्गद्वानु वि० ६,१६	मुद्गिहानिगतमुराम् सू० २६,१४	मुत्तिशायभिद्वय उ० ६,१०.
मुद्गपायस वि० २२,३०	मुनिजनचित्तसोमसवादि- नीभिं वि० ७,७९	मुत्तिसमितम् वि० ९,७३.
मुद्गवषणम् सू० १९,७९	मुमुयताम् शा० ६,७	मुत्तयशकान् वि० ८, १०५.
मुद्गम् सू० १९,३४	मुमुयो शा० ५,१०९	मुस्तदाडिमलानांजु वि० ७,२८.
मुद्गमाप्रातरे उ० ९,३६	मुगलीमूलपुक्तम् उ० ३२, २१	मुस्तबाहनागरप्रतिवाप- यन् वि० १२,२
मुद्गनाप्रासृजा उ० ८,१४	मुगलन वि० १५,९१	मुस्तमहातस हूनाम् वि० १८,३०
मुद्गमाननिलानाम् वि० ९, २९	मुपितदशनाम् उ० १२, ३१	मुस्तमूर्निषयशब्दकुजा दीच्ययन्ने उ० १०, ८
मुद्गमापपर्वो सू० १५,८	मुष्ककषय सू० ३०,१२	मुस्तमजिशान्यधोयमरो हमासीयबासकम् उ० २२,९२
" वि० ३,३८	मुष्ककरवासांमत्वहृता श्वलित उ० ३५,४६	मुस्तमन्तस्त्वामपुरुव त्तके वि० १,११९
मुद्गपूष वि० ३ १७४	मुष्ककम्बुषणद्वीपितारा धवासिषया सू० १५, ३२	मुस्तया वि० १,४५
मुद्गवषणम् वि० ६,७२	मुष्ककादिपचायण वि० ११,६८	मुस्तयोणयशेठयनत्दा शीरवालकम् सू० २१, १३
मुद्गरान्नागा उ० ३९,९१	मुष्करायासिनादिक सू० १५,७	मुस्तावपायम् वि० ९, ६०
मुद्गराहनया सू० २८,०२	मुष्ककात्तरम् सू० ३०, १३	
मुद्गरावजे वि० १,३८	मुष्कया सू० १७,२६	
मुद्गरन्मिता उ० ३१,१	" नि० ९,१६	
मुद्गा उ० ११,४६	" उ० ३३,८	
" वि० २,१७	मुष्कवक्षमया शा० ४,८	
" " १९,२५	मुष्कवक्षमयदनम् क० ७८	
मुद्गाइमीमस्रादि सू० ६, १५	मुष्कयन् उ० २१,७३	
मुद्गान सू० १०,३०		
मुद्गिजा सू० ६,४०		
मुद्गादयूषे शा० २,९		
" वि० ३,३३		
मुद्गातीन् उ० १६,६१		
मुद्गातीनाम् वि० ६,६४		
मुद्गाया वि० १२,११		

मुस्तातामलकीबीराजीबं- नीचंदनोत्पलम् चि० १३,१५.	मूढगर्भाश्मसुरारोगोदरानु- रान् सू०.२९,१६. मूढमतिः उ०.७,३.	मूत्रप्रथिः नि०.९,३१. मूत्रप्रहर्जगुल्मक्षयायाः चि०.१२,४.
मुस्तात्रिफलामदनम् चि० १९,५९.	मूढमारुतम् नि०.१२,३१. मूढवातः चि०.३,८५.	मूत्रपृष्टम् उ०.१६,५४. मूत्रजः नि०.११,२६.
मुस्तादिम् उ०.२,१८. मुस्ताद्विरजनीरुष्णाक- ल्पेन उ०.९,२६.	मूढवातानाम् चि०.८,९१. मूढवातानुत्थोमनम् सू०. १०,३१.	मूत्रजठरम् नि०.९,२९. मूत्रजम् चि०.१३,३९. मूत्रजेपु सू०.४,७.
मुस्तानाम् चि०.९,३९. मुस्तानि चि०.१६,३६. मुस्तापपंटकम् उ०.४०, ४८.	॥ चि०.५,६०. ॥ ॥ १६,४. मूनीसमूक्ष्मेः उ०.१६,७. मूत्रकल्कताः चि०.१५, ३५.	मूत्रतीक्ष्णोपधान्वितम् चि०.१५,९९. मूत्रभ्यूपणतेलाढ्यः चि०. १५,६७.
॥ चि०.१,५३. मुस्तापपंटकेन चि०.९,८. मुस्तापाटामृतेरंडयलारास्त्रा- पुनर्भैः क०.४,३६. मुस्तामधुसूकम् उ०.१८, २८.	मूत्राकिंशुकभस्मांशुतेलः उ०.२५,८. मूत्ररुच्छ्वराच्छादीनास- शोषधमक्षये क०.२, २२.	मूत्रदोषेन चि०.८,५५. मूत्रधारणशीलस्य नि०. ११,२६. मूत्रनिषहः उ०.३,२१. मूत्रपित्तशरुद्धोमनसचर्म- भिः उ०.६,४३.
मुस्तामलक-हीबेरपयकेसर- पद्यकम् चि०.१,५६. मुस्तामृतासगरदंस्टरीना- सीसकपिष्टककुष्ठोप्राः चि०.१९,६७. मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाक- लिनीताक्ष्यनागरेः उ०. २२,२८.	मूत्ररुच्छ्वमेहाशं कासशो- षभयापहः चि०.३,१०४. मूत्ररुच्छ्वम् सू०.५,२३. ॥ ॥ १५,४५. ॥ नि० ९,८. ॥ ॥ ११,२७. ॥ चि०.८,७७. ॥ ॥ ७८. ॥ ॥ १.	मूत्रपित्तवर्धिलवणत्वारसवं- षे क०.४,६८. मूत्रपिष्टेन चि०.१३,१५. मूत्रपरीक्षम् उ०.१,३४. मूत्रपवितम् उ०.३८,२२, मूत्रपपितेः उ०.१६,४०. मूत्रप्रस करक्षणात् चि०. ११,५४.
मुस्तावचामिद्विनिशाद्विति- काभक्षातपाठात्रिफला- विषाख्याः सू०.१५, ४०. मुस्तासुरांहागुरुचित्रकाः उ०.३९,१०४. मुस्ताहरिद्राद्वययावृक्ष- वृक्षाश्लकाम्नाधिनवे- तसा उ०.२२,८१. मूढगर्भम् सू०.२५,३२. मूढगर्भम् शा० २,३८	मूत्ररुच्छ्वविशारेषु सू०.१९ ८०. मूत्ररुच्छ्वानुशयधिधुनाया ताढ्यमास्ते सू० १७, २७. मूत्ररुच्छ्वे सू० ५,३१. ॥ चि० ८,१२३. मूत्रक्षयम् नि० ९,३७. मूत्रभारसुरापणम् चि०. २२,३७	मूत्रप्रसंघम् चि०.११,६३. मूत्रमरुत्तरम् सू० १०,३१. मूत्रमार्गम् चि० २,३०. मूत्रमार्गं चि०.११,४२. मूत्रमैत्र्यपित्तकफान् सू०.६, १२. मूत्ररुजापहम् चि० ११,५. मूत्रवर्णादिभदन नि०.१०. ८, मूत्ररत्नं नि० सू०.१९, ७९.

मद्रश्रुयता सू० २०,२४	मूषकादिगणन चि० ११,	मृणालविसमजिष्टातारिवा
मूर्द्धा नि० १५,३४	२६	भि उ० १८,८
मूर्द्धादिगोत्रा सू० १२,४८	मूषकेषु सू० १४७	मृणालविसशालूकुमुदा
मूर्द्धानम् सू० २८,३०	मूषरामधुराङ्कम् नि०	त्वलकदम् सू० ६,९०
मूर्धनुठनम् नि० ५,१०	१३,१३	" उ० १३,३९
मूर्धनेषु चि० २०,२४	मूषातभ्रमतिराणतम् उ०	मृनापटालीभ्याम् सू० १०,
मूर्धनेलम् सू० २२,२३	१३,३०	३७
मूर्धधरा नि० १५,३७	मषिकविषम् उ० ३८,३२	मृत्कपालाजनक्षोममषेक्षी
मूर्धविकारात् उ० ४०,५३	मूषिक उ० ३८,५	रीचगुरे सू० २७,
मूर्धविरेचन सू० २०,७	मूषिकार्ति उ० ३८,२७	४९
मूर्धागौरवम् नि० ५,१८	मृष्णाति शा० ५,१०५	मृत्कपायानिलम् नि० १३,
मूर्धोद्ये शा० १,५५	मृगगोमहिषाजानाम् क०	१३
मूर्धोमृदयुधुमतीयनानाम्	३,३५	मृत्तिकाकृतान् चि० १६,
उ० ३९,१५६	मृगपक्षिण सू० ६,४८	३७
मूर्धामृतिकभूनिचश्रयती	" चि० २२,५७	मृत्तिकादनात् नि० १३,७
सारिवाद्ये उ० ७	मृगपक्षिणाम् शा० ६,	मृत्तिकोद्वे उ० २,७७
२२	१९	मृत्युकाल नि० ४,३१
मूषामधुशिशुफलम् चि०	मृगपक्षिनराणाम् शा० ६,	मृत्युदीर्घे उ० २८,२७
१०,३४	३७	मृत्त्राद्युगर्भेण सू० २६,
मूषामृतानतरुणापगालीच	मृगपक्षिपलमज्जावसात्र-	४६
व्यचित्रकान् उ० २५,	दृढयानिषे सू० २४,	मृदालिमम् सू० २४,१८
५७	१६	मृदितगालितम् क० १८
मूर्ध्यान्वोपवराकालजबुच	मृगपक्षिपलन्मांसमुक्काय	मृदुकायम् चि० २२,६४
गदारुसर्षपा उ० २,	स्ताम्रसंधये सू० २४,	मृदुकाष्टस्य क० ३,२३
३४	१५	मृदुकाधाल्यदापु सू० १६,
मृत्सत्त्वाद्द्वान्व कृशिरिषा	मृगलिङ्गिकम् सू० ६,१३६	२१
श्वम् १९,७९	मृजालफाररहिता शा० १,	मृदुकाष्ठ क० २,४
मृत्ककम् चि० ११,२१	२५	मृदुकाष्ठेन क० ३,१
मूर्त्ता-उद्गममाणन सू०	मृणालचदनाशीरनीलोत्प	मृदुक्रियायम् उ० २६,४९
१९,१४	त्पक्षकम् चि० १,	मृदुक्रिनासितानि उ० २१
मृत्निविष्टता सू० २६,९	७६	२१
मृत्प्रहारिण उ० २४,५८	मृणालविसरुष्णा चि० ७,	मृदुपूनाभ्याम् चि० १,
मृत्प्रमथया सू० १९,७१	१०६	११९
मृत्विष चि० १७,२१	मृणालविसकस्रपत्रबीजे	मृदुज्वर चि० १,४४
मृत्तिरा शा० ३,१८	उ० ३९,४८	मृदुद्व्याभितस्तता चि०
मृत्पामजनुजग्धादिपीडनान्	मृणालविसराजृषधीमधु	७,१
सू० ७,४४	वजीवहे उ० २४,७२	मृदुद्वये सू० १८,७१

मृदुपट्टात्कशात् सू० २७, २०	मृद्धीकाम् उ० १३,१९	मृदुस्य उ० ३३,१०
मृदुपत्रम् शा० १,८१	मृद्धीकामलकान् वि० १६, ३२	मेढ्रादिषु नि० ७,५६
मृदुपत्रिजडीभूत क० ५, ६७	मृद्धीकाया वि० १,९५	मेढ्र सू० १९,७५
मृदुमांसम् सू० २८,२	मृद्धीकारसयुकया वि० ३, १५१	॥ ॥ २७,१५
मृदुमांसरसोदितम् वि० १, ९५	मृद्धीकाधशतम् वि० ३,२०,	॥ वि० ३,१७५
मृदुल्लु सू० १९,७३	मृद्धीकादारिणा क० ५,२६	मद कफहर सू० १७,२७
मृदुपातसा सू० २६,५२	मृद्धणुगुरुगुगास्थितवागो पत्नानि सू० २८,५३	मेढ्र रुफाद्यपवनस्तन्वदीप- नियहणो सू० १५,१६.
मृदुसले शा० १,५९	मृन्मयशुक्तिम् सू० ३,३१	मेढ्र रुफाधिक सू० २९, ७८
मृदुस्वशम् नि० १२,१७	मृन्मयानि सू० २८,५५	मेढ्रकफावृते सू० १७,२८
मृदुरुतान् उ० २७,३०	मृन्मय सू० ७,११	मद तडाभम् सू० १८,५१
मृदुसाम्यमांसवह्वरम् नि० १३,२६	मृत्तितम् वि० ८,१५६	मद सफाधिका नि० ६, १२
मृदुभब्रितम् क० २,५२	मृत्तितान् वि० ९,७९	मद पित्तासतृडदाहयोनि- रागनिवहण सू० १५, ५२
मृदुसामान्यामये उ० ३६, ५६	मृत्तित वि० १५१	मेढ्र शुक्रबलश्लेष्मपित्तरका मिश्राकलत् सू० ५,३०
मृदुदंडे उ० ३,७८	मृष्टम् सू० ५,१	मद शाकादराशोप्र सू० ५, ७५
मृदुदृष्टलाष्टज वि० २,३१	म सू० २,५५	मद श्लेष्मामवातजान् वि० २१,५०
मृदुदृष्टलोष्टप्रभवम् वि० ६, १३	॥ उ० ३७,२९	मद श्लेष्मास्रपित्तपु सू० ६, १६
मृदुदृष्टलाष्टाद्वयम् उ० ५० ५०,५८	मधनायोप्रनिषापवोणापण यवणुजान् शा० ५,३५	मेढ्रम् वि० ७,२८
मृदुद्रमिश्रटापानुगमात् नि० १६,३९	मधवृष्टयनिले सू० ३,६	मदस्या उ० २९,२३
मृदुधपाय वि० १६,३८	मप्रसफाशम् नि० ६,३३	मेढ्रस्विन क० ५,७१
मृदुधपम् सू० २,२	मघांसुशोतनावाते नि० ५, १०	मेढ्राद्य उ० ३०,५,
मृदुधग शा० ३,९८	मघकाम नि० १३,६३	मेढ्राम् वि० १,१२१
मृदुनपायिवात् क० २,३१,	मेढ्रजिह्वाशिरागता शा० ३,१५	मेढ्राशावरानतामजिह्वा दार्यवदिभि उ० १३, ९२
मृदुका सू० १,२७	मेढ्रत वि० ११,५६	मन्नागतम् नि० १५,३२
॥ उ० ३५,६१	मेढ्रपुंसवभगात्तयम् उ० ३१,११	मन्नापठ्युत्तितम् उ० १६, ५५
॥ वि० १,६०	मेढ्रम् सू० ११,२०	मन्नाप्रम् सू० १३,१२
मृद्धीकाचण्डयवामृदुगालभा स्वपतसे वि० ३,५१	मेढ्रमध्य उ० ३५,१	
मृद्धीकानाम् वि० १,१००	मेढ्रयोनिषु नि० ३,७	
मृद्धीकाभि उ० ३५,३०	मेढ्रगद्दयज तादिप सू० २७, ५८	
	मेढ्रशाक उ० ३,७	

मेदोजम् उ० २२९	मधानकरा सू० ६,५८	मेहगुल्मपहण्यतद्दोगारु
॥ चि० १३,३५	मधाम् शा० ५,६३	चिपीनसान् चि० ३,
मेदाजाम् सू० ११,३१	॥ उ० ३९,१	१३०
॥ ॥ २९,४९	॥ ॥ ॥ ४१	मेहनमुष्क सू० २९,६३
मदादोषनिबहण सू० १५,	मधाधु स्मृतिबुद्धिदा उ०	महनस्य शा० ३,२४
२०	३९,४३	महने सू० २७,३०
मदानाडी नि० २,५०	मेधासुबलायम् उ० १,८	महपीनसफासजित् सू०
मेदोनिलकण्ठे उ० ३१,१७	मधास्मृतिबलप्रदम् चि०	५,७७
मदानिलकफोद्भवा चि०	३,११६	महप्रायपवाजितम् नि०
५,६९	मेधास्मृतिबलापेता उ०	१०,३७
मदोनिलस्लेष्मनाशनम्	३९,२३	महृष्टीहरुजानाहश्वासफा
सू० ४,२१	मेधाबिन उ० ३९,१६४	सान् चि० ८,१४३
मदोनिल उ० ४०,४८	मध्यपिशितरसतेलानुवास	महबभधमान् चि० १६,
मेदानीतम् उ० २९,७	नम् सू० १३,३	२९
मेदोति उ० २९,१५	मयम् सू० १८,३२	मेहनशान् नि० १०,३६
मेनेभय उ० २२,७२	मपविनाणजा उ० २४,	महस्तुद्दाहपित्तिकामास
मगामज्जायसाधूनम् सू०	३२	काधानिसारिणम् शा०
२१,१५	मेपस्य उ० २४,३८	५,८५
मेदामज्ज हिवगा चि० २२	मेपारय उ० ३,२	महानाम् नि० १०,२२
५२	मेपाजमध्यकुल्लापययमा	मेहामदोपातिविग्धञ्जरा
मदोमज्जास्थान्यतमस्थित	पट्टयादिभि सू० ११,	रुस्तभकुष्टिन सू०
नि० २,७२	३२	१४,१०
मेदोमांसास्त्रगा उ० २९,	मेविष्या उ० ३०,३७	मेहार्शं विष्वकुणरुचिकमी
१,	महकुष्ठमिउर्दिश्वासफा	न् चि० १२,२७
मेदोमूत्रकफाबहम् नि०	सातिसारनुन् सू० ५,	महीशोकीपांडुरजीर्णरु
१०,१	५२	मिमाम् चि० १९,४०
मेदाऽबुदकियाम् उ० ३२,	महकुष्ठमणु उ० २५,	मात्सणीयो सू० २९,६४
७	४१	मारसज्वरपनसनारिकल
मदोविद्युद्भय चि० १३,३७	मेहकच्छ्रिचिह्नितया सू०	पक्षपक्म् सू० ६,११७
मदोमूत्रकफाबहम्	११,३३	मोत्रवापदले सू० ३,११
सू० ५,६७	मेहकच्छ्रिरोजाऽघ्निसि	माचरसम् चि० ८,१०९
मयम् सू० ६,६७	र वरकारिण नि० ७,	॥ ॥ ॥ ११२
मयानिपस्य उ० ६,४६	४०	॥ ॥ ॥ १२७
मपात्रिकफपित्तलत् सू०	महगणस्य नि० १०,३९	॥ ॥ ॥ १,६२
६,२२	महृग मसयध्याधिपांडुरा-	माचरसादिभि चि० ८,
मशात्रिकशुक्रलत् सू०	ममयमान् चि० ५,	१२९
६,५६	३२	मोत्रमेन चि० २,३८

॥ ॥ ९,८३.	७,४.	श्रियमाणप्रजानाम् उ०.
मोहकंपाम्मानवमिज्वराः	मोहमूर्द्धाक्षिणौखालस्थजृ-	३४,९७.
शा० ३,४७.	भिकाः सू०.४,१३.	श्रियमाणानाम् उ०.४०,
मोहसोभस्वस्तयम् नि०.	मोहवेरुर्वमुच्चार्गंगाभि-	६४.
३,२३.	सदनेः नि०.१३,५९.	म्लानः नि०.७,२९.
मोहज्वरस्तेमित्यपीनसाः	मौकिरम् बि०.१८,१३.	म्लानताम् उ०.८,१६.
सू०.७,६७.	मौद्रः सू०.६,३१.	म्लानम् बि०.१५,५०.
मोहनूदहनज्वरेः नि०.	मोटा सू०.२,३२.	म्लानमूर्द्धितां शा०.१,६३.
१२,२७.	मौशली उ०.३२,२९.	म्लानसधुवर्जो उ०.२१,
मोहनबहो उ०.५,३.	मोहूर्तिकशया शा०.१,	७.
मोहमूर्च्छाभिसेकठन् सू०.	३२.	म्लानिदिवर्षते सू०.७,९.

प.

यकृत नि०.३,४.	यकृता शा० ५,७७.	यत्त्रियस्य बि०.७,६३.
यकृति नि०.११,१३.	॥ नि०.५,२.	यत्प्रोक्तम् बि० ८,१४३.
॥ बि०.१५,९८	॥ ॥ ७५.	यथाकुरुम् उ०.३,६१.
यकृतिदमांसधावनभेचरेः	यक्ष्माणम् बि०.१६,२२.	यथाद्वयगुणम् सू०.६,०४.
शा० ५,८०.	यक्ष्मानिकगदाभाधशब्दाः	यथाद्वयगुणानुगा. सू० ६,
यकृन्मध्ये उ० १३,८७.	नि०.१,२.	४०.
यक्ष बि०.१९,३२.	यक्ष्मापश्मारपितासूकृका-	यथानलम् उ०.३९,२६.
यक्षगृहीतकम् उ०.४,२४.	सभेहसयाबहम् बि०.	यथानिदानम् सू०.१२,१७
यक्षराक्षसभुतप्रम् उ०.२,	३,१०८.	॥ बि०.२२,
५७.	यक्ष्माभेहमहण्यशःवाहुत्व-	७३.
यक्ष्माणम् उ०.५,३४.	विषमज्वरान् उ०.३९,	यथान्तिकम् बि०.१३,१८.
यक्षाय उ०.५,२६.	१०२.	यथान्यासम् उ०.१८,६६.
यक्षायतने उ० ५,२६.	यक्ष्मायतनेः नि०.३,३३.	यथाहृत्श्रेणीतम् बि०.२२,
यक्ष्मरुमिज्वरम् उ०.२०.	यक्ष्माद्विन्वसनपीनसका-	१५.
१५.	सशोफट्टताडुरोगमद्वि-	यथालाभम् बि०.१४,
यक्ष्मणा शा०.६,४२,	द्विवातरकम् बि०.	८६.
यक्ष्मणि सू०.१,४९.	२१,६०.	यथाभुराम् सू०.१७,१०.
॥ बि० ३,१७६.	यक्ष्मिणः बि०.५,१.	यथास्त्रिगसंशर्गं नि०.२,
यक्ष्मपक्षवधादिता सू०.	॥ ॥ २१.	२३.
१२,४८.	यक्ष्मांकः बि०.३,१२५.	यथास्त्रिद्वयरेः उ०.३३,
यक्ष्मविहितः बि०.३,१४५.	यक्ष्मानः शा०.५,१२४.	५१.
यक्ष्मम् सू० १,७	यक्ष्माणा उ०.३९,१६८.	यथास्त्रिद्वयरेः उ०.३३,
॥ ॥ २,१३.	यक्ष्माणा उ०.२९,२०.	१६,१०.

यवाचित चि० १,८०	यवक्षारम् शा० १,९२	यवशूकजम् चि० १७,१५
यवात्तरबलात्तरा नि० ६,	" चि० १७,११	यवश्यामाककाद्वया चि०
२५	यवक्षारावधूर्णितम् उ०	१,०२
यवात्तरम् सू० ५,७७	१६,१८	" " २१,४१
यमस्त्रय चि० ९,०८	यवक्षारेण उ० २२,४६	यवसक्तुभि उ० ९,८
यमकाकम् शा० १,९६	यवगोधूमभाषताम् चि०	" " ३९,८०
यमकाभ्यकटेहाया चि०	१२,९	यवसाधिताम् चि० १,००
१४,१२७	यवगोधूमभक् चि० ७,९८	यवसिन्न चि० ३,१२७
यमदूतपिशाचाद्ये शा० ५,	यवगोधूमभृविष्टम् उ० २०,	यवस्तदे चि० ३,१,३५
१००	३	यवागू शा० १,६७
यमयंत उ० २७ ३१	यवगाधूमम् सू० १४,१६	यवागूमठमिश्रितम् चि०
यमतिकम् उ० ३६,३७	" चि० ३,८६	१४,७६
यवकालमुल्लयत चि०	" " ७,३७	यवागूरुहाद्वया शा० १,
१२,२०	यवगाधूममुद्रे उ० २,	९८
यवकीलकुलायवातू क०	३०	यवावाति रि० १०,०
५,४२	यवगाधूमया सू० ८,४७	यवाभ्यामादनमचि० १,
यवकीलकुलस्थानाम् शा०	यवगाधूमपष्टिका सू० २९,	३७
२,४७	३४	यवाज्यभजटमनश्रीवष्टक
" उ० २६,०९	यवगाधुमा चि० १९,	सुराभूये उ० २५,४५
" चि० १५८	२५	यवाज्यामलकपिपये उ०
यवकीलकुलाये क० ५,१८	यवचणम् चि० ५,८०	११४०
यवकीलकुल योत्थधूये	यवतृणधापम् उ० २२,	यवादकम् चि० ३,१२६
चि० १३,२३	११०	यवाप्यधप्रनाणेन नि० ७,
यवकातासुकुमि चि०	यवधवयवातकम् चि०	७
६७७	१४,४९	यवानम् चि० १७,११
यवक्षीवीयुना चि० २१,	यवपलक रि० १५,२९	यवानकषया यस्तवतसा
३६	यवप्रण्या उ० ३१ ३	सितनोरसे चि० १४,
यवकाथ चि० ३,१६६	यवप्रयाम् उ० ३२,१	१७
यवक्षारक्षीद्वाभ्याम् उ०	यवाभपमयीम् सू० २४,	यवानी चि० १७ १४
२६५	४	यवानातिरिक्तीकाम्लयत
यवक्षारगुडयितम् चि०	यवनापातसीकालकुलाधा	सौवधदाडिमम् चि०
८७२	नू क० ४,५५	७,७५
यवक्षारपूतम् चि० ३	यवमिस्रितधधनम् सू०	यवानीधान्यराजाजीपवी
१६४	१७,१	ध्यावम् चि० ९,११३
यवक्षारत चि० ८,१७२	यवमद्रकुलायान्ने चि०	यवानीनागराडितम् रि०
यवक्षारदाडिमम्यरसेन	३४२	७,३६
चि० ८ ११७	यवशूकज सू० ६,१४८	यवानीद्वया चि० ८,११७

यवानीपिप्पलीविल्वमध्य नागरविन्नक, वि० ३, २०	॥ ॥ २१,१७ ॥ उ० ०५,०९	यष्टयनताहिमोशीरकाफो लीराप्रजीवके, उ० १८,८
यवानापिप्पलीमलचानुर्जा- तकनागरे वि० ९, ११०	यष्टीरुल्कम् उ० ७,२९ यष्टीरुपाय उ० ९,१८ यष्टीज्यातिष्मतीरोधश्राव णीसारिवात्सले उ० २२,१	यष्टयमृतातिले वि० १०, ४
यवानीफलत्रिल्यरुष्टवना शताह्वानपिप्पलीना म् क० ४,२	यष्टीधातरीपटालानाम् उ० ६,२	यष्टया उ० १३,३० ॥ ॥ ॥ ४२ ॥ वि० ०,११९
यवानीचिडचूर्णितम् वि० १४,१११	यष्टीपलावत उ० २४, ०७	यष्ट्यादिभिः उ० १८,०० यष्ट्याह्वयूणयुक्तम् उ० २२,४
यवानीरुचणक्षारवचाजा ज्योष्ये वि० ६, ०१	यष्टीपले उ० १३,५२ यष्टीकलाशीरुपद्रुमान् वि० १,१२०	यष्ट्याह्वजीवरूपभकात्सले उ० २६,१८ यष्ट्याह्वनागमलया वि० ३,६२
यवानीसेधवाजाजीमवुष्यो ये वि० १७,१२७	यष्टीम् उ० ४०,१७ ॥ वि० ११,०६	यष्ट्याह्वपयकानतापयस्या शीरमारम् वि० ८, ११३
यवानाहृपुषाजाजीव्योप त्रिचणादके वि० ७,१३	यष्टीमधुरधायसम् वि० ५, ४०	यष्ट्याह्वपिप्पली १२पदाफो त्यलचदने उ० २,५० यष्ट्याह्वपुडरीकेण वि० ८, १२९
यवानभक्त उ० २२,७९	यष्टीमधुररुस्य उ० ३९,४४	यष्ट्याह्वम् उ० १६,२७ ॥ ॥ २४,२९ ॥ वि० ६,७०
यवानमरूजम् वि०, १४, २४	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वमटनाफालुजालि नीसिंधुवारिया उ० ०७,७६
यवासरुशरागानाम् वि० ८,१२७	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वयम् उ० ०९,१८ यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यवाद्रव वि० ३,४६	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वरीप्राभवचदने क० ४,११
यशस्यम् उ० ४०,४	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यशस्विन शा० ६,६५	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यशाधभंभानश्रीकुचवृज उ० ४०,११	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यष्टितेलन वि० १३,०१	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यष्टिमधुकरागामरदाभिमि शा० २,६०	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यष्टिमिधया वि० १७, ११२	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३
यष्टिमिधयापामाकालगका नाजने क० ४,३६, यष्टीम् १०,११	यष्टीमधुद्विनाकालीध्यामी रुषणामृनात्सले उ० १३,१२	यष्ट्याह्वराजद्रुमचदने उ० २२,१०३

यष्ट्याह्मुरसव्याप्रनसप भकजीवके चि० २१, ७४	युगानुरूपाणि उ० २९, १७८	यागिन्पनधामम् शा० १, ८६
यष्ट्याह्मसंधवयुतम् उ० २, १६	युगुत्तम् उ० १३,२४	योनिवक्षणभदनान् चि० ३,९
यष्ट्याह्म्वजिकाशुटीसंध- वे उ० २२ ३३	युग्मासु शा० १,२८	योनिवातविहारप्रम् उ० ३४,२९
यष्ट्याह्मस्त्रीरकानालीक लक्युक्तम् उ०, १८, २४	युद्धये नि० ३,२७	योनिविधशश्लेषु सू० १९, ७८
यष्ट्याह्मशतपाकम् चि० ६, ३७	यूनामक्षिकादय शा० ५, २५	योनिविरेचनम् चि० १४, १२३
यानयानादि उचित नि० १२, २२	यूयिका सू० २६, २४	योनिव्यापत्तु उ० ३४, २२
यानयानाथे नि० १६, ५	यूपक्षीरसाशन चि० १७, ६	यानिव्यापदसृष्टम् सू० १९, ७८
यानयानासनस्थानचक्रमे नि० १६, २७	यूपक्षीरसे सू० १९, ७६	योनिव्यापदुत्तमधर्मादात्तम् चि० २३, ३३
यानवाहनै शा० २, १८	यागक्षमो सू० ७, २	यानिग्रणक्षणम् सू० २५, २२
यानमन्त्रोभविपमूर्त्तिनो- क्तकासनान् मि० ७, ११	यागवाहित्वान् सू० १३, १४	यानिशुक्रपदादपु उ० ३४, ६१
यानस्थानासनाशक्ति शा० ४४९	॥ नि० २, ४८	यानिशुक्राशया सू० १८, ९
यान्यामेयमघाश्लपाविशा यापूर्वैकैत उ० ३६, ३१	योनिगद्य उ० ३३, ५२	यानिषु सू० ६, ५३
यावहाजनभृगारपलादीप सरोरुहाम् शा० ६, ३०	यानिगभाशयाश्रित उ० ३३, ७१	॥ उ० ३४, ६१
यावति सू० २४, ३१	यानिगभाशयपु सू० १९, ७०	यानिसध्वगधशमकृष्टश्वा सपीठितान् शा० २, ३८
यावशूकरपटुचित्रककुट्टे चि० १९ ६४	योनिदोषम् उ० ३४, ४९	यानिस्तनसमाश्रिता शा० ३, १८
यावशूकम् चि० ९, २७	योनिटापहर सू० १५, २७	यानिस्तन्यामयग्रा सू० १५, ४०
यावशुक्रान् चि० २१, ३३	यानिपरिस्त्रवन् शा० २, १४	योनीनाम् उ० ३४, ३१
युक्तमद्यस्य चि० ७, ७४	योनिपार्श्वार्निस्तृट्टागगु म शाविनिवृत्तय उ० ३४, ३१	योनिस्त्रवान् शा० २, १५
युक्तस्थ क० ४ ३१	यानिभैद्रुजातादस्फुरणस वणानि शा० १, ७६	यो यशोगहणीशुपकासश्वा- साठचिन्वरान् चि० १४, १३
युक्तप्रपजागर उ० ३९, १०	योनिभ्रम उ० ३६, २	यान्यशुक्रशुक्रदोषप्रम् उ० ३४ ३९
यगमात्रदृष्ट सू० २ ३२	यानिमुसान् शा० १, २४	यान्यशुक्रशुक्रदोषपु उ० २४, ५६
	योनिमहनपायुपु नि० १६, ४५	
	यानिरागतपापहन् शा० २ ५२	
	यानिरागान् चि० २१ ६७	
	यानिरोगिणी नि० ११ ४९	

योषनासबमत्ता: चि०.१, १४५.	योषनासकमत्ताभिः चि०, ७,८१.	योषनोष्णागयष्टय; चि०७, १८.
------------------------------	-------------------------------	-------------------------------

र.

रक्तः सू०.६,१.	रक्तनिष्ठीबलुत्वाभ्रंरुक्पिपा- साज्वरान् चि०.३,८२.	रक्तपित्तहरा. चि०.२,२७.
" " " ३.	रक्तनेत्रकपोलता नि०.६, १९.	" " " १४,१२८.
" नि०.१३,५२.	रक्तनेत्रम् शा०.५,९८.	रक्तपित्तहा चि०.२,३१.
" उ०.२९,४.	रक्तपथः शा०.३,४१.	रक्तपित्तातिरोगजित सू०. ५,३६.
रक्तकफोद्भवः उ०.२,६९.	रक्तपाकम् सू०,२९,१०.	रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् चि०. १४,७३.
रक्तकुसुमे शा०.६,५५.	रक्तपित्तकफशृंगः नि०.२, ३१.	रक्तपित्तातिसारमो क०.५, २५.
रक्तकृष्णातिनृस्फोटदाहा- मोहज्वराज्जी नि० १०, ३१.	रक्तपित्तकफोक्लेदि सू०.५, ७५.	रक्तपित्तातिसारम्रीम् क०. ३,३५.
रक्तकोठोद्भ्रम. नि०.२, २०.	रक्तपित्तप्रः उ०.२२,७६.	रक्तपित्तानिहहरम् चि०. २२,७२.
रक्तक्लेदात् चि०.१८,८.	रक्तपित्तप्रम् चि०.१८,२३.	रक्तपित्तानिलापहाः सू०.५, ४९.
रक्तक्षयात् शा०.४,१८.	रक्तपित्तजाम् उ०.३३,१४.	रक्तपित्तानिले. उ०.२१, १७.
" उ०.२६,११.	रक्तपित्तजित् उ०.१६,१३.	रक्तपित्ताभ्यन्नाधिर्यंतृष्ण- च्छामदभीहरत् सू०. २१,४.
रक्तगुदजान् चि०.८,११८.	" क०.४,२९.	रक्तपित्ताभ्याम् शा०.१,११.
रक्तगुल्मः नि०.११,४८.	रक्तपित्तप्रसादनम् सू०.६, ११९.	रक्तपित्ताधीविरिकोदरमेहि- पु सू०.२१,२.
रक्तयथिता उ०.१९,१२.	रक्तपित्तम् सू०.२,१२.	रक्तपित्तं नि०.३,१४.
रक्तप्रम् चि०.२,४३.	" " ५,२३.	" चि०.२,६.
रक्तचदनम् सू०.१५,१६.	" शा०.५,७४.	" " १८,१९.
रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्ठरोध्रमि- यगवः उ०.३२,१७.	" नि०.१०,३७.	रक्तपित्तोक्तम् चि०.१४,६१.
रक्तजाः नि०.१४,५१.	" चि०.१,५८.	रक्तपित्तोग्धा उ०.३३,१३.
रक्तजानाम् चि०.२०,३४.	" " २,१.	रक्तपीतः उ०.३७,१८.
रक्तजे उ०. १३,७३.	" " " ३४.	रक्तपीता नि०.९,१३.
" " १८,१६.	" " ८,१०८.	रक्तपीताकुष्ठेक्षणः नि० ६४ ३३.
" " २१,६३.	" " १६,१२.	
" " २४,१३.	रक्तपित्तयोः सू०.९,१९.	
रक्ततः नि०.११,२५.	" " २३,२.	
रक्तताम्रसितः नि०.११,७.	रक्तपित्तस्य चि०.२,२३.	
रक्तत्वम् उ०.२५,३.	रक्तपित्तहरम् सू०.६,७८.	
रक्तशेषत्रयोक्लेदात् उ० ८, १६	" चि०.१४,१२५	

रक्तपीतामः नि०.६,२७.	रक्तराजीम् उ०.१३,३५.	रक्तहारिद्रहरितवर्णता नि०
॥ उ०.३७,४९.	रक्तलेशेन उ०.२६,३.	३,६.
रक्तपीतासितमभाः नि०.७,	रक्तवस्त्रनाल्यानुलेपनम् उ०	रक्ताक्षः उ०.६,१७.
३४.	४,१८.	रक्ताक्षम् शा०.५,७२.
रक्तपीनसवत् उ०.२०,२३.	रक्तवाहिनः उ०.२५,५०.	॥ उ०.४,१९.
रक्तनूरितकोष्ठस्य शा०.४,	रक्तवाहिशिरोऽध्वानाः नि०.	॥ ॥ २६,३७.
२३.	१४,५१.	रक्ताक्षानाम् शा०.६,५७.
रक्तप्रकोपजाः सू०.२७,५.	रक्तविद्रधिषत् उ०.३४,२१.	रक्तांगंतूद्रवे चि०.१३,७.
रक्तप्रसादनम् चि०.२२,४८.	रक्तविमोक्षणम् उ०.३२,६.	रक्तातिसारघ्नो चि०.९,५६.
रक्तमवे चि०.१४,१२०.	रक्तवृद्ध्युत्थान् सू०.११,	रक्तातिसारदुर्नामधिकित्सा-
रक्तमत्ताः सू०.२६,४०.	३०.	म् चि०.२,३९.
रक्तमदान् सू०.२६,४८.	रक्तालिः चि०.८,१२०.	रक्तातिसारम् चि०.९,८२.
रक्तमद्यविदेः नि०.६,२६.	रक्तशाल्यन्नम् सू०.१८,२८.	॥ ॥ ८९.
रक्तमांसमज्जगुदादिकम्	रक्तशाल्यन्नमयान् शा०.२,	रक्तातीसारयायुजान् चि०.
शा०.३,४.	५.	८,१०७.
रक्तमांसमदं तु नि०.१४,	रक्तशाल्यन्नव्यंजनात् चि०.	रक्ताद्याः चि०.१,७२.
३९.	८,८४.	रक्तानाम् नि०.१३,५८.
रक्तमार्गम् नि०.१६,१८.	रक्तशाल्योदनम् चि०.९,	रक्तानि उ०.२१,२२.
रक्तमाल्यबपुर्वंशः शा०.६,	३४.	रक्तानिधम् चि०.१९,४१.
४१.	रक्तखाद्यम् नि०.१४,२५.	रक्तातम् नि०.१४,१८.
रक्तमाल्यखीरकमद्यामिष-	रक्तश्रायात् चि०.९,९३.	॥ ॥ ॥ २६.
मियम् उ०.४,२८.	रक्तष्टीयनम् नि०.२,१९.	॥ उ०.३१,३०.
रक्तमाल्यानुलेपनम् शा०.	रक्तष्टीयी चि०.३,८३.	रक्तातमुष्णिग्धिशालदीपै-
६,३.	रक्तसृष्टे चि०.२२,५९.	सुष्यकश्चुक्कासितपक्ष्म-
रक्तमेहतः नि०.१०,१६.	रक्तसंक्षयात् शा०.४,२४.	लाक्षः शा०.३,१००.
रक्तमोक्षणम् सू०.३,५०.	रक्तस्थापनम् उ०.३४,४५.	रक्ताभम् नि०.१०,१६.
॥ उ०.२६,९.	रक्तस्थे चि०.२१,१८.	रक्ताभ्यम् उ०.८,७.
॥ चि०.११,१८.	रक्तस्थंदवत् उ०.११,१०.	रक्ताशंसाम् चि०.८,९४.
॥ ॥ १८,३६.	रक्तस्थदेन उ०.१५,१३.	रक्तावसेदः चि०.१५,९८.
रक्तमोक्षादिस्थापनम् चि०.	रक्तस्त्रबस्त्रधारणम् शा०.६,	॥ ॥ १८,१.
१,१६६.	५१.	रक्तावसेचनम् चि०.१७,
रक्तवटिका सू०.२१,१७.	रक्तस्रवे उ०.१०,४.	३७.
रक्तयुक्ताः नि०.११,३७.	रक्तसाधम् उ०.२,७५.	रक्तावसेचनेः चि०.१,
रक्तयोन्याख्या उ०.३३,	रक्तसाधाय सू०.२६,३५.	१४८.
४३.	रक्तसुतिम् शा०.१,४७.	रक्तानेन नि०.१६,३३.
रक्तयोन्याम् उ०.३४,४४.	रक्तसुतिविरेचनेः सू०.११,	॥ चि०.२२,७२.
रक्तराजीतम् उ०.१०,१४.	३०.	(काश्चयः नि०.२,६९.

रक्षा सुराजीद्वीकशुक्रमड लक्षणम् उ० १५,१२	रजामि उ० ३९,७७	रमणीयता उ० ४,३७
रक्षणत्वम् नि० ५,५१	रजामरिचजम चि० ९, ४०	रविकरे उ० ३९ १७०
रक्षणेचन नि० ४,१२	रजामने नि० १२,२०	रविरभ्याभसिते उ० १, ३२
रक्षेडोद्धवम् सू० ५,५८	रजाभागनिराधिनी उ० ३३,५०	रव शा० ३,९४
रक्षेत्त उ० १७ २४	रजामाहाहिताहारपरस्य नि० ६,२४	रसकल्लान्याम् चि० १, ९३
रक्षकृष्णपाश्रुताहुरोगनि बहणम् सू० २३,१	रजारुजम् उ० २२,२१	रसकल्के चि० ३,१६३
रकाद्रव उ० ३३,९	रजोस्त्रणा शा० ५,४७	रसकौदनम् उ० ३९,१६७
रकापसृष्टे उ० ३१,७	रजुपानतुम्पाशाम् शा० ६,१०	रसक्रियातुतसौद्गामयस्य रसद्रुते, उ० १३,८३
रकान्चणा नि० ७,४३	रजा सू० २६,११	रसक्रियाम् उ० ११,६
रको शा० ३,११०	रतिकामे उ० ३,३८	रसक्षपात् नि० ४,४७
रकोपधत्वन सू० १९ ८०	रतिक्रीणा उ० ३६,२८	रसक्षीरपृताशिन चि० १४,१०७
रक्ष पिशाश्रया उ० ८, ११	रतिचयाम् उ० ४०,४१	रसक्षीरपृते उ० १३,५६
रक्षाधहान् उ० ५,४४	रतिमीतिप्रजागरा सू० १०,११	रसक्षारवेपायूपान् चि० ३, ३७
रक्षाप्रतेज्ज्वलितप्रदीपहत पाप्मनि उ० ३,४३	रतिबल्यान्तिगत उ० ३, ४१	रसगवया उ० १९,१३
रक्षाप्रम् उ० ५,४	रतिश्रमण नि० ७,८९	रसजम् शा० १,७
रक्षोप्रे उ० १२५	रते उ० ४,७०	" " ३,६
रक्षानिबिद्वय सू० २९,३०	रतसिद्धमश्रमहोपधी सू० २,३१	रसदुग्धभृश उ० ४०,२०
रक्षाभिरतिणीम् उ० १, २८	रतादिसत्सञ्ज्ञानम् सू० १२ ५८	रसधानु शा० ३,६८
रज शुक्रामयहरम् क० ४, ६१	रतानि उ० ५,२३	रसनम् सू० १०,४
रजनीपनसर्पनाचाकणशु टीक्षणमूर्धाचित्रा उ० ३७,८३	" " ११,३६	रसनास्थायी सू० १२,१७
रजनीद्वयम् उ० ५,१०	" " १३,४७	रसबाधनान् सू० १२,१७
" चि० २२,३६	रजभपूर्णकुभाताम् शा० ६ ३१	रसबाधन शा० ३,२८
रजनीमस सू० ३,५४	रजागन्तिल्लउत्रमन्त्रिका कुणधारिण उ० ३६,४	रसभेदा सू० १०,४४
रजनीनधय यावशिरीष तुप्पन उ० ३७ ३२	रजपाचिन्परीधानम् उ० ४, ३३	रसभेदकत्वाभ्याम् सू० १६,१७
रजाशुभम् उ० ३४ ४९	रज्येकद्रुमसविनम् उ० ४, ३३	रसभोजनम् चि० १४,७७
रजधूमनिर्गते नि० ४,३		रसमयाये सू० १६,१९
रजा म प्रताम् उ १२, ११		रसमृपादिज्ञान चि० १, ३४
		रसजनान् सू० १२,१३
		रसभिरादिभि सू० १२, ७८

रसवाहिनाम् नि० २,६५	रसायनगुणावर्षा उ० ३९,	रसायनविधानत वि० ७,
रसवाहिन्यु उ० २,४५	६६	१०४
रसशेषत सू० ८,२९	रसायनगुणैपिणा उ० ३९,	रसायनविधानेन वि० ३,
रससंबन्धे उ० २,६६	६८	७८
रसस्कन्धकपायवु उ० १३,	रसायनप्रयाण वि १९,	" " २२,७१
२१	७,	रसायनविधिभ्रशात् उ०
रसा सू० १,१४	रसायनम् सू० १,२१	३९,१७९
रसाज्ञानम् सू० ७,२१	" " ६,७२	रसायनविधिम् सू० ६,
रसाज्ञानम् शा० ४,२७	" " " ८४	१६१
रसाज्याव्यावृत्ति क० २,	" " " १२१	रसायनान् उ० ३९,२
२९	" " " १८,१७	" वि० ३,१२९
रसाजनम् सू० २,५	" उ० २३,३२	रसायनानाम् उ० ३९,५
" उ० ११,११	" " ३९,२	" वि० २२,६५
" " १६,५१	" " " १०	रसालारय उ० ३८,२
" " २५,६२	" " " १४	रसालाम् सू० ३,३०
" " ३४,४७	" " " २२	रसाशित उ० १८,१
" वि०,१०,३९	" " " ४१	रसाशी वि० ९,६०
रसाजनस्य सू० १४,२३	" " " ६२	रसाश्रेये सू० ९,४
रसाजनात् वि० ३,१६७	" " " १००	रसाश्रिता नि० २,५९
रसाढक वि० ३,५९	" " " ११३	रसामृकपतनावाहिस्रोतो-
रसामकम् शा० ३,१९	" " " १७९	राधस्तमुद्रवा नि० ६,
रसादय शा० १,५४	" " " १८२	२५
" वि० ९,८४	" " " १८१	रसामृद्भासतमदोश्चिधम
रसाग्निं वि० ३,३४	" क० ४,२८	जाशुक्राणि सू० १,१३
रसादिभ्य नि० १२,२४	" " " ४२	रसिः वि० ९,९
रसादिशापणान् नि० ५,३	" " " ७०	रसिना वम् उ० ३९,१२२
रसादिताम्य सू० ९,२६	" वि० ३,१३१	रहस्वभाविणम् उ० ४,२३
रसादीन् नि० १३,१३	" " " १०९	राहस्ताधिष्ठितम् उ० ४,
रसादीनाम् सू० ९,१	" " " ५,३१	२९
रसायवु सू० ९,१६	" " " ६,७३	राहस्ताय उ० ५,२७
रसानुरसत सू० १०,४४	" " " १२,३५	रागसाह्यपानका, वि० ६,
रसाक्षरम् सू० ९,२०	" " " १३,४४	५
रसान्विता वि० ९,८६	" " " १९,४३	रागसाह्य वि० ७,१४
रसाचुमयास्ते वि० ४,	" " " २०,४६	" " " १२,१२
४१	" " " ७२	रागसाह्ये सू० ३,३०,
रसायनगुणान् उ० ३९,	रसायनवरा सू० ६,१	रागव्यख्यावर्जान्-वितम्
१३०	७३	उ० ३८,३८

रागद्वेषभयादि सू० १२, ४१.	राजसः शा० ३, ११९.	रामाशतम् उ० ४०, २३.
रागवर्ति उ० ३१, ३२.	राजसतामसः नि० ६, ५.	रान्धितः नि० २, ७०.
रागवेशगः चि० १९, ६९.	राजसम् शा० ३, ७.	रासभायते उ० ४०, ३२.
रागरुद्राहसरंभा. सू० २८, ११.	राजानम् चि० ११, ४४.	रासायनः उ० ३९, ४.
रागरुद्रराः उ० १, ३४.	राजाहम् सू० १५, १३.	रासायनम् उ० ३९, १४२.
रागरुद्रानपान्ति उ० १६, २७.	राजिवावर्णसंस्थानप्रमाणाः उ० ३१, १३.	रात्रा सू० १५, २८.
रागशोकम् उ० १०, २.	राजिवाह्याः उ० ३१, १३.	" शा० २, ५५.
रागादिभिः सू० २८, १३.	राजिभिः उ० ३६, ६.	" क० ४, ६४.
रागादिसोणान् सू० १, ३.	राजिमन् उ० ८, १२.	" चि० १०, ६१.
रागाश्रुवेदनाशान्ति उ० ११, ३२.	राजितैः उ० ३६, २५.	राक्षाक्षीहृयाजाजीपिंड- गशर्दिभिः चि० १०, २७.
रागिण उ० ४०, ५.	राजीचितः शा० ५, ९३.	राक्षाजमोदासरलदेवदारु- जरोन्वितम् उ० २, १२.
रागिणी उ० २८, ८.	राजीचिलिचिमायाः सू० ६, ५२.	राक्षाजाजीपृथकपर्णापिला- शशठीपीकरैः चि० ३, २०.
रागोष्मपाकयान् उ० २५, ८.	राजीजन्म नि० १२, ८.	राक्षाजीवकजीघतीचला- ध्याघ्रीपुनर्नवेः चि० ६, ३८.
राजकोशातकीमूलम् उ० ३७, ८०.	राजीमताम् उ० ३६, ६१.	राक्षादशमूलशतावरीः चि० ३, ६.
राजक्षयः सू० ६, ७१.	" " " ६८.	राक्षाध्वंशुमतीवृद्धपंचमूल- यचारनान् उ० ३, ५२.
राजगृहासन्ने सू० ७, १.	राजीमतीदृङ्निचिताशालि- शूफाभराजिभिः उ० १४, ६.	राक्षापिप्पलीहिगुसैधवम् चि० ३, १२.
राजतम् शा० १, ३८.	राजीमंतः उ० ३६, १.	राक्षापीताडुतेतिकैः क० ५, ३१.
राजतस्थितम् सू० ५, ३.	" " " ६.	राक्षापलागोक्षुरकस्थिराव- र्षाभुवारिणी चि० ५, २४.
राजद्वारे उ० ५, १४.	राजीमान् शा० ५, ८३.	राक्षापलाछिन्नरुहाश्वगंधा- पुनर्नवारम्बधदेवदारु क० ४, ७.
राजनान् नि० ५, ३.	राज्ञः नि० ५, २.	राक्षामहोषधद्वीपिपिप्पली- शठीपीकरम् चि० २१, ५६.
राजपुरुषा उ० ६, ५१.	राज्ञम् क० ४, ४२.	
राजमाषः सू० ६, १७.	राठपुष्पफलश्लक्ष्णधूर्णेः क० १, १८.	
राजयक्ष्मणि क० १, २२.	राठपुष्पैः उ० २, १७.	
" चि० १४, २६.	रात्रिकवृश्चिकानाम् उ० ३७, ४५.	
राजयक्ष्मा नि० ५, १.	रात्रिचारान् उ० ३७, १४.	
" " " २.	रात्रिचारिणाम् उ० १३, ७८.	
राजयक्ष्मिणः नि० ३, ३२.	रात्रिजागरान् उ० २५, २१.	
" " ५, १५.	राध्याध्याजनम् उ० १३, ८४.	
" चि० ५, ७३.		
राजवृक्षः क० २, ३०.		
राजवृक्षोद्भवेन चि० २०, १०.		

राक्षाया चि० ८,१७	रक्षुस्त्रावश्रुतिनादनुत् उ० १८,२५	रुजानिस्तादयहुला नि० १०,२९
राक्षाश्वदृष्टावृषके उ० ३२, ३३	रुगादोष उ० २६,५२	रुजापह उ० १८,५
राक्षाष्टभागिकम् चि० २१, ७१	रुगादयाम् उ० २८,६	" " १४,३४
राक्षास्थिरातामलकीसूक्ष्मे लाराष्टिपोष्करे उ० २४, ५१	रुगौरवम् उ० १५,११	रुजारागविनाशनम् उ० १४,२७
रिक्तकोष्ठस्य चि० १९, १७	रुग्दाहकडकुदादय उ० ३१,२०	रुजारागोपकतये उ० १४, ३४
रिक्तेषु सू० १५,६	रुग्दाहहृद्वादीन् उ० २८, २१	रुजादितम् सू० १७,१०
रिपुम् सू० २,२७	रुग्दाहजित् उ० २६,५४	रुजावतम् सू० २८,१
रिष्टज्ञानादन शा० १, १३१	रुग्दाहस्यदनेद्वेषनानि नि० ९,२१	रुजावान् उ० २१,२५
रिष्टविज्ञानम् शा० ५,२	रुपागतोददाहपु चि० २२ २	रुजाशङ्खेषम्यम् नि० २, २२
रिष्टभास शा० ५,३	रुपागदृङ्गनाशाय सू० २०, ५	रुजारोकासंस्रवान् सू० २९,७५
रिष्टे शा० ५,२	रुपागादिसभय उ० १,३५	रुद्धशाकयत् उ० ८,१७
रिष्टोक्तम् नि० १४,३२	रुपादधीसर्परागशोफनिर्घर् ण चि० २२,२९	रुद्धपापो उ० ३२,३१
रिष्टोक्तोपद्रवाचितम् नि० १२,४५	रुग्बिषयानिलभ्रष्टम्पुक्त चि० १,५४	रुद्धम् सू० ८,१०
रिष्टोत्पत्ति उ० ३,३७	रुग्बो उ० २८,१८	रुद्धमार्ग क० ५,७
रीतिपुष्पम् उ० १६,५१	रुग्नामितवनीर्षित्मूर्धसु नि० ९,९	रुद्धीधनयनाद्भव नि० २ १
रुक्म शा० ४,३७	रुक्मभूषणा सू० २७,९	रुधिरश्रुति उ० १०,९८
रुक्मिन् उ० १८,२९	रुक्मदादेशमिद्वार्यराचनाना म् शा० ६,३७	रुधिराग्नेन् उ० ३६,३९
रुक्ताददाहवान् उ० १०, ८	" नि० ३,३१	रुधिरामिषे उ० २३,१२
रुक्तादायामसुवर्चा उ० ३३,२९	रुचिथुरुचत्प्रद सू० ६, ६७	रुधिराक्षता उ० ५,४१
रुक्मस्त्वबर्मसन्तम् उ० ९, १०	रुचिन्मरकतम् उ० २०,७	रुधिरोक्षित शा० ६,६६
रुक्केनपिच्छानुगतम् नि० ७,३३	रुचिन्दृष्टानिहृष्टान्माना दिग्नु नि० १, ९१	रुधिराक्षितान् उ० ६,५७
रुक्कोषो सू० ७,७८	रुच्यानि चि० १,७७	रुक्षरुत्तम् उ० ३६,२
रुक्स्तभदाहतीसात्तृष्टव- रादीन् नि० ११,५२	रुजाकरा शा० ४,७९	रुक्षरुत्तम् चि० १६,४९
रुक्स्तभमाद्यरुक् शा० ४ ७	रुजाग्राहाराश्वयभुसंभव उ० २३,१३	रुक्षरुत्तम् चि० १०,३७, ८
		रुक्षरुत्तम् चि० १६,४९
		रुक्षरुत्तम् चि० १०,३७, ८
		रुक्षरुत्तम् चि० ११,२२
		रुक्षरुत्तम् चि० ११, ३१
		रुक्षरुत्तम् चि० ९,९२

हस्तकुटक्षमात्यमिवातावृत पथमु सू० १६,१०	हस्तभोजन चि० ७,४३	रूप्यम् उ० १३,४५
हस्तगुणवैगधातानिव हने नि० १६,२७	हस्तविशदम् सू० ९,८	" " १६,२२
हस्तगम् सू० १४,०	हस्तशीतगुरुन्वाद्युष्यायामव लनिग्रह चि० १६,४६	रूपिकाया उ० ०८,०६
" " १७,१०	हस्तशीतोद्भवम् चि० १४	रूपिकालपनम् उ० २८,
" नि० ८,१६	१	२३
हस्ततरम् सू० ६,८	हस्तअमापारुणनुत नि० ६,	रेकसेकादि उ० ११,२९
हस्तानर्पणसयुक्तम् चि० ७,	२७	रागरुत् चि० २,७
०६	हस्तसिद्धम् सू० ६,१४०	रागगणारह चि० १७,१७
हस्ता नि० १०,८	हस्तमूक्ष्मरसद्वयम् सू०	रागत शा० २,१
" उ० १८,३३	१७,१९	रोगतरागिणीम् उ० ३९,
हस्ततिक्कम् चि० १०,	हस्तत्रिगुणम् सू० १७,१३	१७२
६६	हस्तस्यावारुणातिवहन	रागदा सू० १०,०२
हस्ततीक्ष्णररासाभ्ये नि०	सास्य उ० ७,११	रागमरणकृशाय शा० ५,
४,२०	हस्तामगत्वामदनम् शा०	४९
हस्ततीक्ष्णाष्णभयजे उ०	६,२	रागमाग सू० १२,४८
२४,१४	हस्तारुणवगास्याक्षिनरसम्	रागराजहरम् चि० ५,१७
हस्ततीक्ष्णाष्णम् सू० ५,	त्रपुरीपता नि० २,१६	रागराट् नि० ५,१
८०	हस्तारुणम् नि० १४,३८	" " " ३
हस्ततीक्ष्णोष्णविशत्सूक्ष्म	हस्ताल्पतीक्ष्णाष्णम् सू०	रागरुजाम् सू० २६,४८
रूपगुणालनम् सू० ९,	१३,१०	रागरागिणा सू० १३,३८
७	हस्ताशिन उ० २,३० २	रोगवृद्धि शा० ५,१०२
हस्तात्वम् नि० १४,१२,	हस्तितस्य चि० १,८४	रोगवृद्धिम् शा० ५,४०
हस्तावान् चि० १०,५	हस्तापचार चि० २१,४५	रागसधे चि० १०,६३
हस्तदारुणवर्माक्षिरुच्छ्रा	हस्तापसहितम् शा० २,७	रागसभव सू० १२,२३
न्नाडनमीलनम् उ०	हस्ताष्णोद्दूर्तनोद्दूर्पञ्जानभो	रागाद्यपक्षया चि० ६,८१
१५,१६	जनलघने चि० ७,४३	रागाधिष्ठानगामिनी नि०
हस्तदुर्दानानि नि० ७,८	हृदयोपिनीम् उ० २८,६	१,२४
हस्तदुर्बल्यो नि० ९,०३	हृदधान्याकुराकारा नि०	रागान् सू० ३,१८
हस्तदुर्बलस्य चि० ६,३	१४,४८	" " २४,५८
हस्तध्वस्तवपु स्वरम् उ० ४,	हृदग्रण चि० ११,६२	रोगानुराधत सू० १८,
३१	हृदग्ररुतिभाषागत्यादिचट्टि	१४
हस्तपूर्वम् सू० १७,१४	है उ० ४,२	रागारोहसरणम् सू०
हस्तयथानिलसुरकोष्टव्या	हृदालोचनत सू० १२,१४	१,१९
यामशीलनाम् सू०	हृदद्वियस्वरट्टायाप्रति-	रागोच्छदसरतम् सू० ८,
१८,७३	ट्टायात्रियात्पु शा०	४४
	७ ४	रागापसगजानापाम् चि०
		६,८१

रोचनदीपनम् सू० ६, ११६	रात्रोधवमृद्धीरामधुते उ० १४,२६	रामांगदतपु नि० २,१७
रोचनम् सू० ५,६२	रोत्रस्य क० २,३८	रामानिघट्टनात् उ० २५, २०
राचनासारचूर्णवणम् नि० ९,३९	राधादिक सू० १५,२७	राहिणिकादिपु उ० ४०, ६९
राचिष्णु सू० ५,३०	रोत्राभयातायदकृत्फलानाम् वि० १२,७	राहिणिकास्यशोषमधान् उ० २२,८०
रादनाकाशहसिगस्मितनत नम् उ० ६,७	रात्राचष्टामियम्बादिगणान् वि० ९,६४	राहितपाठिनकूर्मकुभोरकक रा सू० ६,५१
रोधकट्टगकुजसमगाशा ल्मलीत्वयम् वि० ८, ११४	राधायकालीवकधातकीना म् वि० १२,८	राहिपमत्म् उ० ३७,४२
रोधकाश्मयसारिवा वि० १,७	राधासव वि० १२,२७	राहीतकत्वच वि० १५, ९३
राधकुस्तुबस्वचामलय उ० ३२,३	रामरूपा शा० ५,१६	रोहीतकम् वि० १२,१६
राधद्वयम् वि० ८,१०९	रामरूपान् उ० ९,१८	राहीतकलता चि० १५,९१
राधपाटल्या उ०, ११,३९	" " २३ २५	रोक्ष्यकडमलादिपु सू० २२ २४,
राधभियगुप्तगमापयटया ंह्यैरिके सू० २७,४८	रामरूपानुगम् उ० २३,२४	रोक्ष्यकृष्णत्वश्वावतावृद्धि हानय नि० १६,१२,
रोधमुस्तमिश्रश्रद्धाताक्ष्य पतगकिष्णके उ० २२, ३५	रामरूपपु उ० ३७,६४	रोक्ष्यम् सू० ३,१७
राधमूवाशटीबिह्लभाडिनित नसल्वचान् वि० १२, २४	रामरूपे नि० ३,८	" " ११ १७
रोधशावरकराप्रपलाशा सू० १५,२६	रामयमणाम् उ० २,६०	रोक्ष्यलापववेशयविचार ग्लानिकारकम् सू० ९, ९
रोधशूक सू० ६,१	रामश्रुति सू० ११,२२	रोक्ष्यव्यायामलघने नि० १६,१९
रात्रसर्जरसत्पौत्रमधरे उ० २२,६६	रामत्वहृत्त्रायुधमनीतरुणा स्थिति नि० १४,५	रोक्ष्यशोकव्यधच्छदसाहस्कू ग्नपृतिता उ० २३ १४
	रोमदतानाम् सू० १० ३	रोहितकाभ्रन्धसदिरोटुघरा र्जुन चि० ६,७१
	रामभाजिपु वि० २०,३४	
	रामसजनन उ० २५ ६३	
	रामसमद्रव उ० २४,३२	
	रामहर्षकृन् उ० ३७ ६३	
	रामहृषामिसदनगुदकडूवि निगमात् नि० १४,१६	

ल

लकुचम सू० ६,१३८	लक्षणादयात् नि० १६,५५	लक्ष्मणासिद्धम् उ० १,१३
लक्षणसंस्कारान् उ० २१, ११	लक्ष्यति सू० ११,४३	लक्ष्यनिमित्तजा शा० १, ४५
लक्षणास्पात नि० ६ ३०	लक्ष्मणामृतम् शा० १, ४१	लक्ष्यत शा० ५,१०३

लगनकुम्भीकावितोत्संगाज- नालजीः उ०.८,२७.	लघनात् नि०.२,५६.	ललाटधाम् सू०.२७,९.
लघिमानम् चि०.१०,२१.	लघनादिकमम् चि०.१, ८३.	लघंगनसकंकोलकुष्टमांसी- प्रियंगुभिः चि०.२१, ७६.
लघुकोट्टस्य चि०.१,१२३.	लघनाद्यैः चि०.१,३१.	लघणक्षारतीक्ष्णोष्णाम् नि०.१३,२६.
लघुकेष्णाभता चि०.१७, १.	" " १,४१.	लघणतेलास्कम् चि०.४,२.
लघुपंचमूलम् क०.४,५.	लघनायासदक्षोष्णकामता नि०.१६,३३.	लघणत्रयम् चि०.२१,३५.
" " " ७.	लघनीयात् सू०.१४,१५.	लघणत्रयात् चि०.१०,५८.
लघुपत्रा सू०.६,१५.	लघने चि०.१,२४.	लघणपंचकम् चि०.१०,१३.
लघुपथ्याल्पमोजना शा०. २,४५.	लघनेः चि०.१,३.	" " १५,१५.
लघुपित्ताम्ररुत् सू०.५,५१.	" " १४,११३.	" " " २६.
लघुपद्मणाम् क०.४,४३.	लघनोत्तमम् चि०.१,१०६.	लघणपोटल्या उ०.३०,१५.
लघुभोजिनाम् सू०.१३, ४१.	लघपेत् सू०.१४,११.	लघणयषानीदीप्यकफणना- गरम् चि०.१४,३४.
लघुद्वसामिः सू०.१२,२५.	" " " १५.	लघणवर्जिताः क०.६,८.
लघुद्वस्तः सू०.३,१९.	" " १८,२४.	लघणस्य क०.१,४५.
लघुद्वस्तोष्णतीक्ष्णम् सू०. १,१३.	" उ०.१४,२०.	लघणाशयुकम् क०.४,९.
लघुशास्त्रोदतम् चि०.१५, ३९.	लघितः चि०.१५,११७.	लघणानुरताः सू०.६,६१.
लघुस्पर्शगुणोल्बणम् सू०. १,८.	लघितलिगेः चि०.१,२४.	लघणान्वितः क०.४,२.
लघुष्णकटुरोधित्वात् चि०. १०,७७.	लघितात् उ०.१,४२.	लघणान्वितम् चि०.६,३३.
लघोः चि०.२२,२५.	लघिते सू०.१४,१८.	लघणान्वितान् उ०.१८, १३.
लघो सू०.२३,१३.	लघुकोकिलहारीतकपोतय- टकादयः सू०.६,४५.	लघणाधुना सू०.२८,४१.
लघ्वन्नभुक्तस्य चि०.१,४२.	लघुबीजानि चि०.११,७.	लघणाष्टकूष्णान् चि०.५, ६५.
लघ्वल्पभाजनेः नि०.१२, ७.	लघुमामियालराणसंभवेः उ०.२२,६५.	लघणोत्तमयुक्तेन उ०.३७, ३०.
लघ्वी सू०.५,६९.	लघ्वपलम् सू०.१९,२०.	लघणोत्तमयन्दिहकलियवा- न् चि०.८,१६१.
लघ्वनः सू०.१४,२.	लघ्वपला उ०.११,५८.	लघणोत्तरान् चि०.१४,५३.
लघ्वनपाचनम् सू०.८,२१.	लघ्वसंज्ञः चि०.७,११३.	लघणोत्तरेः चि०.१३,२८.
लघ्वनपाचनेः सू०.४,२७.	लघ्वस्पर्शः चि०.४,१८.	लघणोपधानम् चि०.१४, ३८.
लघ्वनघृहेः सू०.११,२९.	ललाटधुदंतवेदकजघ्नाणि सू०.२९,२२.	लघणोल्बणाः सू०.१६,४२.
लघ्वनहरणम् चि०.१८,१.	ललाटहस्तपादेषु चि०.१९, १५.	लघ्वनकंदानाम् चि०.१४, २२.
लघ्वनदन् सू०.१६,३५.	ललाटाक्षिपुयादयः उ०.१५, ४.	
	ललाटात् शा०.५,५७.	
	ललाटानि शा०.४,३२.	

नष्टलक्षरसम् चि० ७, ११३	लाक्षारसशाखामम् शा० १,१९	लाजसकुम्भि चि० २,१३, " " ६,६१.
लघुनात् उ० ३९,१२९	लाक्षारससमम् उ० २,५४.	लाजसकुनाम् चि० ८,३९
लघुनादंरुशिगुणाम् उ० १८,१३	लाक्षारसाजनैलापुनर्नवा चि० १९,८७	लाजा सू० ६,३५
लसिकान्धितम् सू० ३०, ४५	लाक्षाविडगसिद्धम् उ० १८, ४८	लाजच्छर्दिषु उ० ४०,४८.
लसिकाम् उ० १७,३	लाक्षेण्योपम् चि० १९,८५	लाजानाम् शा० ६,३१
लसीरुया उ० २६,२	लाक्षाशम्याम्पत्रैडगजधा- घ्रीफलै उ० २४,२७	लाजासितोत्पलासर्पि चि० ३,५०
लसीरुघ्ना नि० १४, १८	लापवदाढयादिंकरकोष्ठपु सू० १६,९	लाजोपम उ० ३१,११
लाकुचम् सू० ७,२४	लापवम् सू० २,९	लाञ्छनम् उ० ३१,२७
लाक्षया उ० २७,२१	" " ६,२५	लाञ्छनादिघ्नये उ० ३२, १५.
लाक्षा सू० २१,१६	" " १४,१०	लाभोपाय उ० २९,२
" उ० ३२,३१	लापवाय सू० १४,२	लातन उ० २८,१
लाक्षाकरजमरिचिवेहहिगुक् णागुडै उ० २०,२१	लापव चि० १,३	लाता सू० ७,२०
लाक्षादतीमधुरसवराद्वीपि षाटाविडगम् चि० १९, ४१	लांगलक उ० २८,३२	" उ० ७,१४
लाक्षादिकम् उ० २,५६	लांगलिकम् चि० २२,१७	" " २८,४
लाक्षादिपत्रपलम् चि० ९, ११६	लांगलिकादतिचित्रकानि- विषावचा सू० ३०,२१,	लातातनुयुतम् नि० १०, १३.
लाक्षानागरवेदेहीम्नुकादा र्विवल्कले चि० ९,८९.	लांगलिकाम् चि० २०,१६	लातादिकोचनाशार्धम् सू० २६,४६
लाक्षानिर्गुडीभृगुदाचौरिसन् उ० १६,५७	लांगलिकामूले उ० २४, २९	लातायाम् उ० २४,२५
लाक्षापवगमजिष्टावधीमधु कहुम्भे उ० ३२,२९	लांगलिफोफुदकम्पपादे उ० ३०,२२	लातापरिक्लृद गत्रम् उ० ३६,११.
लाक्षाप्रियगुभतगलवणात्त मैरैके उ० २२,३०	लांगलिकाद्रव उ० ११, ४१	लातायान् उ० ३८,९
लाक्षाम् चि० ३,७२	लांगलीत्रिकलालोहपत्रपचा शतीकृतम् उ० २९, ११६६	लाताविलमुत्तम् उ० ४० १०.
" " " ७४	लाजधूर्णे क० ३,२६	लातासिंघाणकथुमि उ० ६,३२.
लाक्षामनोव्हामजिष्टाहरि तालनिशाद्वये उ० २५, ६०	लाजतपणम् चि० १,३६	" " " ७,७
	लाजपेयाम् चि० १,२६	लातास्रापी उ० २१,२६
	लाजमुस्ताशरीरासाधात्री- फलविभातरे चि० ३, ३१.	लातोपास्तनयान् उ० २१, १४
		लावण्ययुक्ता उ० २९, १५२.
		लावणित्तिरवलूररज पुष्पर- सपुनम् उ० २,२६

लादधहोपेणा सू० ६, ६६	दूतादितनुविष्णुप्रविषस प्रलपद्वृपितम् सू० ५,८	लतीतस्वता वि० १९, २४
लावर्त्तीरवातीररक्तवम सकुडुभा सू० ६,४२	दूताविषाद्रय उ० ३७, ६१	लसीतकान् वि० २२,१९
लाक्षा नि० १४,१४	दूनाय उ० ३९ ११२	लासद्वयरायनम् उ० ४०, ४
लाग्नममि नि० १४,३१	दसन सू० २४,१३	लागिनाया नि० ९,२२
लागनाश उ० १०,३०	दसनच्छदनस्यदयमने उ० ३७,२१	लापाकजशुकस्यनचापवा दादवायसा सू० ६, ४७
" " १२,१२	दसनपीपन क० ४,९	लाभप्याद्वैटमान्तपरागादा नाम् सू० ४,२७
" " १४,४	दसनमृहणे उ० ११,२३	लाभद्वीपा नि० १४,७२
लागनाशत उ० १२,१५	दसनम् सू ५,७१	लाभनि नि० १४,१४
लागनाशम् सू० २६,१३	दसनअहनात्वपु सू० २४, २०	लोमवलीहित उ० २४,४०
" उ० १२,८	दसनानि उ० ११,२७	लामावध्वता नि० १४, ५२
" " १४,१	दसरनी सू० ६,३६	लामगम् क० १,२१
लागनागान् उ० १२ ३३	दसनाय सू० २३,१९	" वि० २२ १६
लागनाश उ० १२,१०	देषज्वरोपतसदन शा० ५, ११०	लोमहपणम् शा० १,३६
" " ११ २१	दसत उ० ३७,४१	" नि० ५,३१
लागसन्ने शा० ३,३८	दसनाभ्यगरिषकावगाहने वि० २२,३८	लामा उ० २७ ३५
लागाधिक्यम् उ० २७,१६	दसभाजनम् उ० २८, २९	लाम्नाम् उ० ८,२१
लागानाम् सू० १२,२३	दसम् उ० २१,७५	लोम् शा० ३,१९
लाङ्गा उ० ४०,२७	दससेषे उ० ३६,७१	लालगम् नि० २,३१
लातेनिकास्यता नि० २, २६	दसा उ० २२,२१	लालम् उ० ४,३२
लाहताम् उ० ३९,१४९	दसाजनाभ्याम् उ० ३५, ३६	लालुषे उ० १,१६
लाहानम् उ० ४,२९	दसादय उ० २६,७	लालम् शा० ५ ११०
लासु उ० १७,२५	" वि० २२,४०	" उ० ३६,४१
लाड उ० ३९ ६५	दसाया वि० ६,६७	लोष्टेन शा० ५,११८
लातत्वात् नि० २ ६७	" " २२,३९	लाहगधित्वम् उ० २६,३३
लातपीतमिलस्यदशरुन्मत्रा नुल मनम् वि० १,१२	दसाभ्यगा वि० १७,३०	लाहपृष्टम् ० १६ ३६
लाभमप्रताचार उ० ४, ४	दसाभ्यगे सू० १५,४७	लाहताम् ० ३९,१९
लातितपरुमणी शा० ५,८	दसपिने वि० ४,२९	लाहतेलजले उ० ६,४९
" नि० २,२९	दसे उ० २४,१०	लाहपात्रस्थम् वि० २० ८
लातिताम् वि० ४,३२	दसिहा नि० १४ ५७	लाहपात्रे उ० १३,५२
लातादश उ० ३७,५२		लाहम् उ० ३९,१५१
लाताप्रम्य ४० ३ ६७		" वि० ४,१४

लोहमये उ० ०९,१७०	लाहितन्या उ० ३०,४५	लाहितिकामू रु० ४,१२
लाह्लाहितमस्यामगधा स्वयम् नि० ३,५	लाहितगैरिकम् उ० १३, ४५	लाहे उ० १०,५२
लोहयुक्ताका उ० २४,४४	लाहितम् सू० २७,२	" " १६,०४
लोहस्था उ० १६,३१	" शा० २,६१	लाहेन उ० ०५,४०
लाहस्य सू० २३,२०	" उ० ९,३३	" वि० १४,११७
लाहस्यपदीमांसोद्विमेदाम धुपर्णिभि वि० २२, ४२	लोहिता उ० ०७,९	लाहै उ० ०९,४२
लोहान् उ० २४,०६	लाहितारुच्यम् शा० ४,७	लाहापलिता उ० ०९, १०५
लोहामगुप्तमभुयर्दिनाभि ० क० ४,१४	लाहितानलदलाहसुराहै वि० २१,६६	लोकिके सू० २,४०
लाहित उ० ३१,२७	लाहितानि शा० ४,४४	लोच्यम् नि० १२,१२
	लाहिताभास नि० १३, ३९	लोहम् उ० ०९ १०२
		लोहाम् सू० ००,११

व

वश शा० ६,४२	वश्वेरस्यम् नि० ८,२०	वक्षणपार्श्वी उ० ०३ ३०
वशस्त्रीर सू० ६,९८	वशेदुम् उ० ०२,१८	वक्षणया सू० १७,१४
वशाज सू० ६,१३	वशे उ० ३७,५९	" शा० ५,१०७
वश वक्वीजरुक्तापात्नी बीजनागरम् उ० ३६, ६६	वशगतिम् उ० ४,१९	" नि० ११,१५
वशनिलसस्युतम् उ० ३७, ७९	वशनासता उ० ०७,४३	वक्षणसधिस्थ नि० ११ २९
वशलादीनाम् शा० ६,४८	वशयत् उ० ०३,०५	वक्षणस्थम् वि० १३,४८
वशभ्रिते शा० ४,१८	वशजुतियगुर्ध्याध श-याना म् सू० २८,१	वक्षणानाहिन नि० ७,०९
वशोद्भवे उ० २७,१५	वशजुभारम् सू० २६,१८	वक्षणश्रयम् वि० ८,९२
व सू० १४,१६	वशय उ० ३,७	वक्षण शा० ३,२१
वशुम् सू० १२,३१	वशीरुति नि० १७,०४	वक्षणारट्क्रीरक्षिमयाश्रो- त्रसि गरुज क० ४,४१
वशरुके सू० २८ २९,	वशीरुवन् नि० १६,११	वक्षणार्वादिम् उ० २९,१८
वशगतान् उ० २३,९७	वशीरुत्य सू० २८,२८	वक्षणौ शा० ५,१०५
वशो सू० ७,२१	" " २९,११	वष विष्वशताहादेवदारु- भि सू० १७,२
वशदोष्यम् उ० २१,६०	वशा नि० ४,१५	वषाहुट्दहरीनी वि० १, १६१
वशपान्नाडीमपापह उ० २२,१०५	वशास नि० २,१३	वषाजलदेराहनागराति- वियाभया सू० १७, ३५
वशगवम् सू० २२,१०	वशासि नि० १३,२८	
वशितृणो सू० २७,२१	वशयमाणम् शा० ६,२८	
	वश्यामि क० ४,२०	
	वक्षणशशादी सू० २९,५१	
	वशजन नि० ११,२२	

यचातेजोवतीपाठास्वर्जिका यषशूरुजे उ० २२,३८	यचाशताव्हाहपुपामिधगुय श्रीयणावत्सकधीजमुस्त म् ५० ५,८	॥ चि० १९,४२
यचादि चि० २१,४७	यचाश्वगधामुरसायुके उ० ३,५५	यटपटवयुका उ० ३२,३
यचादिम् उ० २,२४	यचाश्वदशजीमूतम् उ० ३८,२६,	यटपटवै उ० २,६६
॥ चि० १०,९	यचाहरिद्रादिगणा स्त्र० १५,३६	यटपराहसट्टशा नि० ७, ४३.
॥ ॥ २१,१४	यचाहरीतकीलाक्षाकटुराहि र्णाचदने उ० ३०,२६	यटप्ररोहे चि० २,३८
यचाये स्त्र० १७८	यचाहिगुल्बणद्वयनागरान चि० ६,४९	यटशृगया चि० ३,१४९
॥ चि० ९११९	यचाहिगुलद्युनम् उ० ५, ३१	यटशृगाष्टकम् शा० १,४२.
यचाद्विचृहतीपाठास्त्रुमाति विपाद्यने उ० २,३७	यचाहिगुविडगानि उ० ३ ४८	यटाकुरा उ० ३२,१७.
यचापत्रम् चि० ४,५०	यचोदुलेता उ० १, ४४	यटादिजे चि० ९,८३
यचापयपुरीशीररकोत्पल्द ले उ० ५,३३	यचापकुचिकाजाजीटप्या यचकसंधवम् उ० ३४, ३०	यटादिसिद्धतेलन चि० ५, ७१
यचामतिविपाभ्याम् चि० ९,८	यजकम् चि० १९,१८	यटवामुस चि० ८,१५९
यचाबिल्वरुणाकुष्ठसताहा लवणान्वितम् चि० ९, ११८	॥ ॥ ॥ ८०	यटवाया शा० ६,३४
यचाम् स्त्र० २९,३१	यजतुल्यम् चि० १९,८०	यत्तकृत्वकू चि० ८,१६२
॥ ॥ २२,१६	यज्मनातापस्था उ० ५,३	यत्तकृत्वम् उ० ३४,४६
यचामदनजीमूतकुट्टम् उ० ३८,२२	यज्मम् उ० ३६,९०	यत्तकृवीजव्यावा चि० ९,५७
यचामुक्ताविडगानि उ० ३५ ५८	यज्जिबनम् उ० ३६,८३	यत्तकृवीजस्य चि० ९,५९
यचामुनाश्टीपव्याशस्त्रिनी बडनागरे उ० १,४७	यचनात्मकम् उ० ३१,३	यत्तकृम् चि० ९,६१
यचाभाभि चि० ५,५१	यटक क० ६,२५	यत्तकृम्वाभार्गिकटुकामरि- चम् स्त्र० १५,३३
यचायष्ट्याध्वसि मूत्रपथ्या नागरदीप्यकः उ० १, ५०	यटका चि० १०,२१	यत्तकृस्य चि० ९,५७
यचाया उ० ९,३२	॥ ॥ १९,४४	यत्तकादि चि० १२,२९.
यचाक्षपिडयो उ० २४, २४	यटकान् चि० १०,१७	यत्तकादि स्त्र० १५,७
यचाक्षयस्थानगरकायस्था धारके उ० २,५३	॥ ॥ १४,३०	॥ चि० २१,४७
यचाविडगभूतारुधानशाम रदार चि० ९,१०४	॥ ॥ १६,१८	यत्तकादिना चि० १२,४१
	यटकीकरणस्थमे चि० १६, १८	यत्तकादिमतीचाप क० १, १६.
	यटकीरुतम् उ० ३०,६	यत्तकादिप्रतीचापम् चि० ८,७७
		यत्तकादिविपकन चि० १५,६
		यत्तकादिममयुक्तम् चि० ७७
		यत्तकादि चि० १,५१
		यत्तकाये उ० २२,७१.

वस्तरम् नि० १६,७७	वमनद्रव्यसिद्ध्या चि० ५,	वमितप्रतिभाजित चि०
॥ उ० २४,२४	२,	२१,१४
॥ ॥ ३९,५१	वमननस्यायै सू० ३,	वमितम् सू० १८,२६
वस्तरान् सू० १९,१८	१९	॥ ॥ ॥ २७
॥ शा० १,७	वमनप्राये उ० ७,१७	वमितयान् सू० १८,४३
वस्तरातीतम् उ० २९,	वमनम् सू० १,२५	वमितृक्षापयो उ० ३९
२१	वमनरेचनान् सू० १३,१०	१२९
वस्त्रेण चि० १५,११९	वमनरेचने चि० १२,१	वय स्थैर्यबलप्रदा उ० ०९.
वस्त्रल उ० १,१७	वमनस्वदकालानुक्रपायात्	६१
वेदनायस्य शा० ५,११०	धुमाजने चि० १,८४	वयोऽगवृद्धि शा० ६,५२
वध्रात्रजिह्वा सू० २५,	वमनाजननस्यादि उ० ९,	वयावल्बताम क० ६,७
४०	२३	वयोवल्बशरीराणि सू० १९,
वनतिकरुम् सू० ६,७५	वमनाजननावनम् उ० ३७	१२,
वनमहिपत्वल उ० ३९,	०९,	वयाऽहोरात्रिभुक्तानाम्
१७३	वमनातियोगमोक्षम् चि०	सू० १,८
वनस्पतिजलाशयान् उ०	६,२३	वरकाद्दाल्नाज्वालचीनशा
३५,५३	वमनादिभि उ० ७,१६	रददुंरा मू० ६,८
वनिता चि० ७,८७	॥ उ० १८,२२	वरणस्थैर्यकगुल्मशनावरीद
वनितानाम् उ० ३४,२३	॥ ॥ २४,२१	हममारटयित्वविषाणि
वनितापथ उ० ३०,४०	वमनादीनाम् सू० १८,५७	का सू० १५,२१
वनपु सू० ३,३४	वमनायै नि० ११ ३३	वरणादि सू० १५,२२
वनाशीरगडूस्परलुधा यका	॥ उ० ०४,२६	वरणादिसुसामसा चि०
शा० २,७	॥ क० ५,५१	१३,२२
वध्या चि० २१,८०	वमनानि चि० १,८	वरणादो उ० २४,४
वध्यानाम् चि० १६,४	वमनाहस्य चि० १,५	वरणाल्बुपरडगोक्कटपुनर्न
वध्यासुतप्रदम् उ० ६ २५	वमनीपत्राणि चि० १९,	वे चि० ८,१२
॥ ॥ २४ ५६	७६	वरतनुपरासपतिपुगधितर-
वन्यामरतरुभ्याम् उ० २४,	वमने सू० १८,३१	मू चि० ७,८९
२९	वमनोकेन सू० १८,४२	वरतरम् क० २,३
वये उ० ३९,२९	वमनोक्लेशनक्षया उ० २६	वरदयिनम् उ० ४,१४
वपु क्लेदस्वदमदारसामिपम्	१९	वराहाथम् उ० १३,१७
नि० १०,४	वमनोपधमुख्यानाम् क०	वराहाथ चि० १२,१४
वपुर्मेधापत्त्वणकरा उ०	१,४७	वराहाथेन चि० १७ ३
१,५०	वमति उ० ३९,१३१	वरापृतम् उ० ११,२९
वपुस्तरम् उ० ३९,८०	वमयन् उ० २,३२	वरागर्भोत्तीमधुक्वित्यम्
वपुस्तरम् उ० ३९,९५	वमिकास्तम् सू० ६,७८	ज्वेतवानुक्रमम् सू० २१,
वपुस्मान् उ० ३९,६४	वमित उ० ०६,७९	१४.

बराचूर्णावचूर्णितम् उ०. ३६,६९.	वर्णप्रकृतितः उ०.१,१६.	वर्त्मसंभम् उ०.८,३.
बरापटोलरादिरानिचारुष्कर- योजितम् वि० १९,२६	वर्णप्रभाशया शा०.५,४३.	वर्त्मत उ०.८,२४.
बरायुक्तम् उ०.१३,१८.	वर्णप्रसादनं सू०.१५,४४.	वर्त्मवलेसम् उ०.१६,५८.
बरासम् उ०.१३,१२.	वर्णवलामिरुत् सू०.५,३५.	वर्त्मश्रयाः उ०.८,३.
बरासैः चि०.२०,२८.	वर्णवन्दोदयः चि० ८,१०.	वर्त्मोक्त्विष्टम् उ०.८,१६.
बरावरे सू०.५,२०.	वर्णरसादिभिः क०.६,३.	वर्त्य उ०.३०,३९.
" " " ५१.	वर्णस्वरहीनान् चि० ३,९९.	वर्त्यभ्यगावगाह सू०.४,६.
बराविडंगरूप्या चि०.१९. ३५.	वर्णादितपन् क०.४,१८.	वर्त्यपि सू०.१९,१५.
बराविरालाभद्वैलादेवदावैल- वान्मुकेः उ०.६,२६.	वर्णान् नि०.१३,३.	वर्त्याम् उ०.३०,४२.
बराहमस्यपित्ताभ्याम् वि६ १४,१२४.	वर्णानाम् नि०.३,६.	वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः सू०, २३.१६.
बराहमहिपन्यं कुरुरोहित- वारणा. सू० ६,४९.	वर्णाचूर्णवर्धनम् चि०.३, १२९.	वर्धनक्षपणोद्यतः चि०.१४, १०१.
बराहवसया सू० ७,४२.	वर्णोजोबलसंक्षयः नि०., १६,५२.	वर्धनक्षपणोपधम् सू०.११, २७.
बरीजीवतिनिर्वासपयोभिः उ०.२४,४६.	वर्तकातदयः सू०.६,५५.	वर्धयेताम् नि०.१२,३८.
बरीतिकापटोलत्रिफलाभृ- ता. चि०.२२,१०.	वर्तकायाः चि०.३,१५५.	वर्धितनरो चि० ११,४९.
बरुणागुरुचिह्नपाटलीपिचु- मदाभयशेनुकेसरम् उ० ३७,८३.	वर्तकानाम् चि०.८,८०.	वर्धितैः चि०.१४,३६.
बरुणादिः चि० ११,२५.	वर्तिका सू० ६,४३.	वर्धिष्णुः उ०.३७,४.
बरुणादिः चि०.१८,१६.	वर्तिगोदंतसूयकातशरादि- भिः सू०.३०,४२.	वर्ष्म चि०.१३,४८.
बरुणादिगणकाथम् चि०. १३,८.	वर्त्मकुम्भीकधीजवत् उ०.८, ६.	वर्ष्मगुल्मानिलकफात् सू०. ५,५७.
बरोपधनम् नि० ३,११.	वर्त्मदोषाश्रयाम् उ०.९, ४०.	वर्ष्मभंगदरपिडकाकडूकीठा- पची चि०.१९,५२.
बरोपधम् नि०,३,९.	वर्त्मप्राप्ताजनात् सू० २३. २९.	वर्ष्मविद्वधिगुल्मार्शोयोनि- मेडानिलान्पु चि०. १३,४७.
बर्ध क्षयकृतेः चि० २,३५.	वर्त्मभ्याम् सू०.२३,२६.	वर्ष्मशरीरजोनाशान् सू०. १९,३.
बर्ध लये चि०.९,३०.	वर्त्मरोगात् सू० ३०,८.	वर्ष्मोदावर्तगुल्मार्शं प्रीहमे- हाढ्यमास्तान् क०.४, ६५.
बर्ध.पित्ताकफान् नि०.१२ २९.	वर्त्मरोगेषु सू०.३०,२८.	वर्ष्मगणैः शा० २,२१.
वर्णगधाये सू० ७,४.	वर्त्मशूलपेच्छल्यकर्णना- सास्तिमर्दनः उ०.८,२०.	वर्ष्मगुणानुवधि उ०.३५, ३४.
वर्णप्रशाशनी शा०.७,५१.	वर्त्मसश्रया उ० ८,२५.	वर्ष्मयोगेण उ०.३९,५५.
	वर्त्मसंधिम् उ० ८,२.	वर्ष्मशीतम् उ०.३९,५५.
	वर्त्मसंधिसितासित सू०. २४,७.	
	वर्त्मसंख्याश्रया उ०.१०,५.	
	वर्त्मसु सू०,१,४५.	

वपसहस्रजावी उ० ३९, ३२	वतनाल उ० ३९,११६, वतताणशरत्सु सू० १,३१	वखादि उ० ३७,६०
वपानिनाययो सू० ७,७३	वतनया वि० १४,४२	वखानरितम् वि० १४,८७
वपानम् शा० ५,२४	वतया उ० ३९,१२६	वखानरितम् उ० ९,४
वपान्तरेषु सू० १९,११	वताज्यमदनाविनम् उ० २०,८	वहन् सू० २,३८
वपान्त सू० १६,११	वसाज्यमध्यामम् उ० ३१, १७	वन्हिचूणावर्णितात् वि०. ८,१०
वपभिन्त्रवीरफारुशुके वि० १७,२५	वसातेत्तृणपक्यनस्य शा० ६,२०	वन्हिदीपन वि० ३,४
वपामुकुटसुरभि वि०,८, ११	वसामिश्रम् नि० १०,१६	वन्हिदीपनम् वि० ८,१४८
वपामुगान्वकुप्रात् वि० १५,४९	वसामेही नि० १०,१६	वन्हिदेहया नि० ५,७
वपामृशकरारकशालितदु- जम् वि० ३८३	वसाक्षेण उ० ११,७५	वन्हिमादधम् क० ५,३
वपाम्बो सू० ६९६	वसाधन् उ० ३,२२	वन्हिमूलम् वि० १९,५३
वपारासद्वसनपु नि० २,५०	वसासुगधि उ० ३,८	वन्हिवन् उ० ३७६
वपारातोवितागानाम् सू० ३,४९	वसिष्ठाकम् वि० ३,१,२९	वन्हितधुक्षयाय वि० ८, ९९
वपारिभय सू० २९,५	वसुक् वि० ११,१८	वन्हितपर्कान् वि० १०, २१
वपलीनाश नि० १२,८	वसुधरा क० ६,२९	वातद्वेगगुल्माश्रीह- पादुत्वशक्ति नि० ८, २४
वपलीपलितनाशनम् वि० ३,१२३	वसुमताम् वि० ७,९४	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वपलीपलितम् वि० ३,१२९	वसन् सू० ३४८	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वपलीबाजोपतमता नि० ७, ६	॥ वि० १५,११२	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्क उ० ७,१५	वस्तु शा० ४,५१	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्कलम् वि० ९,३६	वखकाचनम् उ० ५,३५	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्गुजवाजान् वि० २०, ११	वखगर्भाभ्याम् सू० २७, २०	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्मीक उ० ३१,२०	वखगलितम् वि० ८,१४९	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्मीकम् उ० ३२,८	वखचुमल वि० ११,४७	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्मीकानाम् सू० ६८७	वखपट्टेन वि० १३,३९	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्गुजवाजान् वि० ७,८२	वखवद्वम् उ० १६,५	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्गुजवाजान् वि० ११,१८	वखधातात् उ० १,४२	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्गुजवाजान् उ० ४,४०	वखवर्षिते सू २२,२८	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्गुजवाजान् उ० १,१	वखसरधम् उ० ३३,१६	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
वल्गुजवाजान् सू० ७,७३	वखसकरान् नि० १०,४१	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
	वखस्थम् उ० १६,१६	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
	॥ २२,२१	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२
	वखातात्रपादत्र यसनम् शा० ६,१७	वातद्वेगगुल्माश्रीयानि- शूलशरद्वहान् वि० - १४,४२

मक्षीणधातुषु सू०.१६,	वाताभिभूतकोष्ठानाम् नि०	वातास्रस्य सू०.१,४१.
९.	७,५२.	वातास्रं चि०.२२,१८.
वातातपिकम् उ०.३९,५.	वाताभिभूतान् उ०.२५,	वातिकः उ०.३०,३.
वातातिसारोक्तैः चि०.९,	४५.	" " ३७,५१.
११५.	वाताभिभूते सू०.२०,१५.	" " चि०.७,१००.
वातात्मकम् उ०.३५,६८.	वातामये क०.२,७.	वातिकम् उ०.७,१६.
वातात्मके उ०.२,९.	वातामायुष्णवीर्यम् सू०.	" " चि०.१३,२.
वातादिकृणवग्रंथिपूषक्षी-	६,१२१.	" " १४,१.
णमठाह्वयम् शा०.१,	वातामाभिपूकाक्षोडमुकू-	वातिकस्य उ०.२,क्षे०.२.
१०.	लकनिकोचकम् सू०.	वातिकाः शा०.३,८९.
वातादिकोपनम् उ०.३६,	६,११८.	वातिकी उ०.३३,३१.
३.	वातार्तः उ०.३९,११४.	वातिकीम् उ०.३३,४१.
वादादिद्रूपितम् उ०.१७,	वातार्तस्यंदतिभिरदारुणप्र-	वातिकृरी उ०.२१,५१.
१३.	तियोधिनः सू०.१६,५.	वातनाष्ठः उ०.२१,३.
वातादिभ्राम सू०.२६,५५.	वातातानाम् उ०.२२,२६.	वातोक्ते चि०.९,१०२.
वातादिशमनी चि०.१५,	वातार्तिप्रम् चि०.२२,९.	वातोत्तरः चि०.७,९६.
१२१.	वातातितम् सू०.१९,५२.	वातोत्तरम् चि०.२२,३.
वातादिषु नि०.५,२९.	वाताविरोधि चि०.४,५.	वातोत्तरस्य चि०.८,८४.
वाताधिके चि०.३,१०९.	वाताशयगतम् उ०.३५,	वातोत्तरे चि०.१,९६.
वाताभ्यातोदरस्य शा०.२,	७०.	" " १९,१.
३३.	वाताष्टीला शा०.५,१०३.	" " २२,५.
वातानुगे चि०.३,५०.	वाताष्टीले नि०.९,२४.	वातोत्तरेषु चि०.१९,९२.
वातानुलोमन् सू०.४,३.	वातासृष्टिपित्ताहृष्यरार्ति-	वातोत्थान् चि०.२२,४.
वातानुलोमनः सू०.६,३५.	नुन् चि०.२२,४४.	वातोदरे नि०.१२,१२,
वातानुलोमनम् सू०.५,	वातासृष्ट्यातारोगनुन् चि०.	" " चि०.१५,५३,
७५.	२२,४५.	वातोदावर्तितम् नि०.९,
" " चि०.४,५३.	वातासृष्टमोहमेहाशोगुल्म-	२७.
" " २२,६२,	विष्णुधंसंघम् क०.	वातोद्भवे नि०.६,२७.
" " ६७.	४,४०.	वातोद्भूतः उ०.१५,२५.
वातानुलोमनी चि०.९,१४.	वातास्रजित् उ०.२६,२७.	वातोद्भेकभयान् उ०.२४,८.
वातानुलोमनी सू०.६,३२.	वातास्रम् सू०.१८,१०.	वातोपततायाम् उ०.३३,
वातानुलोम्यम् सू०.१६,	" शा०.३,३७.	३९.
३०.	" उ०.२९,१३.	वातोत्पणविद्याः उ०.३७,
वातापित्तजिताम् चि०.१,	वातास्रमोहमुच्छ्रांसमदस्य-	" " १५.
८६.	प्रज्वरान्वितम् शा०.५,	वातोत्पणस्य चि०.८,
वाताभितापविहितः उ०.	१९.	१००.
२४,१९.	वातासरोगे उ०.४०,५०.	वातोत्पणाः नि०.११,३६.

॥ उ० १९२	वायस उ० ३०,३०	॥ ॥ ॥ ३८
॥ ॥ २०१७	वायसजघामन्मू वि० १९,	॥ ॥ ॥ ४०
वातो-वणानाम् उ० २७	७७	॥ ॥ ॥ ४१
३०	वायसम् शा० १,३८	॥ ॥ १६,३
वाताल्यणानि वि० ८,	॥ वि० १२,४२	॥ ॥ ॥ १०
१२२	वायसीगाकम् वि० ३,२३	॥ उ० ६,१
वाताल्यणे वि० २,३४	वायु उ० २,२० १	॥ ॥ १०,१
वाताल्यणपु सू० १९,१	वायु सू० १,६	॥ ॥ १५,६
॥ वि० १२,९	॥ ॥ ३,२७	॥ ॥ १७,१०
वाताएकापोकम् उ० २२	॥ ॥ ११,२१	॥ ॥ ॥ १९
४२	॥ ॥ ॥ २६	॥ ॥ २१,६०
वातीष्ट उ० २२,३	॥ ॥ १०,४	॥ ॥ २९,११
वात्नम् उ० १,२	॥ ॥ १९,२६	॥ ॥ ३१,२२
वाटिनम् उ० ४,१७	॥ शा० १,२४	॥ ॥ ३०,३२
॥ ॥ ॥ २३	॥ ॥ ॥ ९५	॥ ॥ ॥ ३७
वायुठता वि० १,७२	॥ ॥ ४, ६	॥ ॥ ॥ ५०
वायग् सू० २,४२	॥ ॥ ७,९९	॥ क० ५,४६
वानर सू० ७,१६	॥ ॥ ॥ १०४	॥ वि० ४,१८
वानरस्तवित शा० ६,२६	॥ ॥ ॥ १०७	॥ ॥ ५६३
वान्तवान् उ० ३७,७	॥ ॥ ६,३८	॥ ॥ ९,९७,
वामनम् क० १,१४	॥ नि० ३२८	॥ ॥ १५,५०
वामपार्श्वत सू० १९,२३	॥ ॥ ५,३१	॥ ॥ ॥ ५२
वामपार्श्वश्रित नि० १२	॥ ॥ ७१४	॥ ॥ १६,४६
२३	॥ ॥ ॥ ४६	॥ ॥ ॥ ५१
वामपार्श्वश्रितम् शा० ३,	॥ ॥ ८,१२	॥ ॥ १९,१७
६०	॥ ॥ ९६	॥ ॥ २१,२७
वामबाहो वि० १५८७	॥ ॥ ॥ २३	॥ ॥ २२,४
वामहस्तगृहीतया सू० २७	॥ ॥ ११,२१	वायुकापित सू० २६,७६
१ २४	॥ ॥ ॥ ३०	वायुचयादानरौक्ष्यराश्व
वामा शा० ६,२३	॥ ॥ ॥ ३९	श्वभावात सू० ७,७६
वामांगुलांगुलीधृतम् उ० ९	॥ ॥ ॥ ६१	वायुनिवाहिण सू० २९,
४	॥ ॥ १२,११,	५२
वामातीसारनाशनी सू०	॥ ॥ ॥ १५	वायुमथाना नि० ३,३२
१७,३६	॥ ॥ १३,२१	वायुवशात् शा० २,३७
वामितम् सू० १८,३३	॥ ॥ १५,५	वायुविक्षिप्त नि० ११,११
॥ वि० २२,१५	॥ ॥ ॥ १७	वायुमत्तगात् नि० ११,
वामि उ० ३३,३९	॥ ॥ ॥ ३३	५१.

वाय्वादिभृशकोपतः सू०. ८,७.	" वि०.५,२८.	वातामृतानिघरत्पटोल- ध्याधीकरजोदककलक-
वाय्वादीन् सू०.१३,३५.	वारुणीमडेः वि०.१८,२९.	पद्यम् वि०.१९,१८.
वाय्वामरुकाद्रसानि वि०. १५,३२.	वाष्णीयुक्ता सू०.७,५१	वासारसेन वि०.२,२५.
वाय्वामपा सू०.१८,२६.	वाषांकिरतीरभावितानाम् वि०.५,२६.	वातिनेतु वि०.१२,१५.
वाय्वाशये वि०.९,५६	वाशंम् सू०.२५,२१.	वास्तुः वि०.३,२३.
वारंगरुणसंस्थानानाहृद्रे- ध्यानुरोधतः सू०.२५, १५.	वातांरुणवम वि०.१०, ५९	वास्तुः सू०.६,७२.
वारंगम् सू०.२८,२८.	वातांरुणिमरुमुमपटोलक- लपटयः वि०.१,७५.	वास्तुः सू०.६,९५.
वारंगस्य सू०.२५,१५.	वातांरुचीनम् उ०.२०, १६.	वास्तुः वि०.९,२१.
वारणदंतः उ०.२५,६२.	वानांकम् सू०.६,७५.	" " १५,८२.
वारणभौकिकम् उ०.३६, ९०.	" " " ७९.	वास्तुनामिद्विबृहतीपाठा- म्लाहादिपटयान् वि०. ८,८०.
वाराहम् सू० ७,३२.	वातांकरसपिटम् उ०.३७, ३८.	विशति, लम् सू०.१९,३८.
वाराही उ०.१३,५५.	वातांफान् वि०.१०,५९.	" वि०.१६,३.
" वि०.११,२२.	वातांरुमलकारुतीन् उ०. २९,२३.	विशतिविधम् नि०.१६, ५०.
वाराहीकंदम् उ०.३९,५८.	वातांम् सू०.२९,८०.	विशतिविधाः नि०.१५, ५३.
वाराहीम् उ०.२२,८६.	वाधिकयोः वि०.१,३५.	विशतिरात्रम् उ०.१३,७९.
वारिणी उ०.२७,३६.	वायंते उ०.३५,५०.	विशं चक्राज्यरतो नगभांन् उ०.३९,१२७.
वारिकम् वि०.१०,३.	वार्षिकम् सू०.५,३५.	विशं नातानचनम् उ०. ३५,५५.
वारिनिममदेहान् उ०.५, १७.	वालसोशीरचदनम् सू०. १०,२८.	विशतिनामूलहराः वि०. ६,३३.
वारिपानावगाहयोः वि०. १५,१२५.	वालसिल्याः उ०.३९,२२.	विशल्पनीयम् उ०.५०,५८
वारिमेदसा उ० २२,९६.	वास्तवितम् उ०.२६,२८.	विकल्पितनिमर्दकम् वि०. ७,५०.
वारु वि०.११,७.	वाल्लादिभिः उ०.११,५८.	विकसाम् वि०.५,७८.
वारुणी सू०.५,६८.	वाल्लोशीरैः सू०.२९,५१.	विशाररुन् उ०.३७,६०.
" वि०.१५,१११.	वातः सू०.१९,१७.	विशारचारा उ०.३९, १५७.
वारुणीकल्पितम् वि०.६, ३३.	" उ०.२०,२.	विशारजातम् सू०.१२,३३
वारुणीदधिमडम् वि०.६, ३५.	वास्तंतः सू०.१३,१५.	" " " ३५.
वारुणीम् उ०.२०,५.	वासागुडुषोत्रिकलाकटी- भूनिबानियजः वि०. १६,१३.	विशारनामाकुशलः सू०. १२,६३.
" वि०.८,५२.	वासापृतम् वि०.१५, ६२.	
वारुणीमडम् क०.१,२२.		

विहारमरुतीः सू०.१२, ६५.	विगततृपान् उ०.५७,३७.	विच्छिन्नतच्छपयुग्मेकम्: नि०.९,३०.
विहारम् शा०.३,६९.	विगतरागः उ०.३९,१६९.	विच्छिन्नप्रविन्दपिनाः उ०. ३६,१५.
॥ चि०.९,१००.	विगताम्नादलक्षणम् उ०. ६,६०.	विच्छिन्नविरताः सू०.७,६.
विहारवृद्धिम् सू०.२३,६०.	विगतोपधवेदने उ०.१६, ३९.	विच्छिन्नस्यः शा०.८,४८.
विहारसामान्यगुणे शा०. ६,७.	विगंयता उ०.२६,३३.	विनयते सू०.१५,२०.
विहाराः सू०.१९,५१.	विगंधम् शा०.१,२४.	विनया चि०.३,१६६.
विहीर्णभूतिकुमुमपत्रपी- जान्ननपे उ०.३,४२.	विगर्भानाम् सू०.२१,२०.	विनयामतस्त्रानि उ०.३९, १६.
विरुत्ताननम् उ०.७,१७.	विगुणोन्मिः चि० ९,४५.	विनयाशुंठीदेवशरुपुनर्नयम् चि०.३७,२.
विरुत्ताऽविरुत्ता. सू०.१,७.	विचर्षिजा नि०.१४,१८.	विनितकृष्णाम् सू०.१८, ५३.
विरुत्तासाम्पत्तमटात् उ०. ६,२.	॥ चि० १९६८.	विनिह्नातिध्रुवः उ०.७,४.
विरुतिः सू०.१,३९.	विचर्षिणाम् चि०.१९,६९	विन्यरः चि०.१,१७३.
॥ शा०.१,५४.	॥ ॥ ॥ ८४.	विन्द्यात्मम् चि०.१,११४.
॥ " " "	विचर्षी नि०.१४,८.	विद् नि०.२,५४.
॥ " " "	विचारः नि०.१०,४०.	॥ " ७,१८.
॥ " " "	विचारः " " " "	॥ चि०.१,१६१.
॥ " " "	॥ " " " "	विदपकृतायुग्मं. शा०.४, ६०.
॥ " " "	॥ " " " "	विदपम् शा०.४,८.
॥ " " "	॥ " " " "	विदपयत् शा०.४,९.
॥ " " "	॥ " " " "	विदये शा०.४,४३.
॥ " " "	॥ " " " "	विदयो शा०.४,४६.
॥ " " "	॥ " " " "	विदयूतम् क० ५,३९.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतपावतशब्दे. चि०. ७,५३.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतयोद्भवान् सू०.११, ३२.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतन्दगधम् नि०.९,३८.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतसकृत्वनयुग्म् सू०. १८,४०.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतिगच्छान् क०.३,३३.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतम् शा० १,१६.
॥ " " "	॥ " " " "	विदूतृतिः सू०.४,५.
विरुतिज्ञाने नि०.२,५३.	विचिन्मत्तयपारक्यद्वयभे- देन सू०.९,२८.	
विरुतिम् सू०.५,४८.	विचिन्मत्तम् चि०.५,४०.	
॥ नि०.१५,१३.	विचित्रा चि० ६,५.	
विरुतीः चि०.११,९.	विचित्रान् उ० ३५,३६.	
विरुतः नि० ३,३.	विचित्रैः चि० ७,०९	
विरुतेहाभ्यागिता नि० ६, २९.	विचित्रिता उ० १६,६.	
विरुतेः शा० १,६.	विचुण्णयुग्म् सू० २७,८९.	
विरुते शा०.५,५२.	विचूर्णितम् चि०.१६,३०	
विरुतेगिहाम् सू० २९,४५.	॥ " १७,१५.	
विरुतीयम् नि० ६,३.	विचूर्णितैः चि०.८,१३०.	
॥ उ०.२७,९.	विचूर्णयदधिमातृपुत्रम् चि० १४,३८.	
विरुतमंहासकः सू०.१९, ८६	विचननः नि०.४,३३.	
विरुतोपितकर्मणा शा०. ३,६८.	॥ " १५,१९.	
विरुतम्बररक्षणानि नि०. ३,०९	॥ उ०.१,१९.	
	विदूतयम् सू० ११,४०.	

विद्वन्मत्या वि० ८,९२	" " " ८९	विद्वन्मन्त्रुलविद्वन्मन्त्रयथा
विद्वन्मन्त्रपित्तान्मिन्त्राय	" " " १२,३६	स्वपादुता नि० १४,
यानाम् सू० १९,८६	" " " १९,६७	५६
विद्वन्मन्त्रत्वम् उ० ३,१६	" " " २२,१६	विद्वन्मेदि सू० ४,७
विद्वन्मन्त्रानाहभक्त क० ४,	विद्वन्मन्त्रारत्रिकलामाधि	" नि० १३,३४
२५	रात्रणा उ० २८,३७	विद्वन्मन्त्रिजान् सू० ११,
विद्वन्मन्त्रा वि० १७,१९	विद्वन्मन्त्रारामलकाभयानाम्	३२
विद्वन्मन्त्र नि० ११,४१	वि० १९,३१	विद्वन्मन्त्र नि० १२,३३
विद्वन्मन्त्रित्तम् वि० ९,१८	विद्वन्मन्त्रारे उ० १८,४९	विद्वन्मन्त्रात्यप सू० ४,७
विद्वन्मन्त्रस नि० २,१९	विद्वन्मन्त्रसौचचन्चवपाटा	विद्वन्मन्त्रम् सू० ४,२२
विद्वन्मन्त्राणामरिचपिप्पली	त्र्योपात्रित्तिधृद्वयाव	विद्वन्मन्त्रात्तफपित्तानाम् वि०
मूत्रशिष्टाम् वि० २०,	शूके वि० १,९२	८,८७
२७	विद्वन्मन्त्राभिकादनीर्हगुग्गुम्	विद्वन्मन्त्रात्त सू० ६,१२
विद्वन्मन्त्राभभावतम् वि०	प्रसाधितम् उ० २४,	विद्वन्मन्त्रात्तयमन शा० ४,
२०,२७	१६	१०
विद्वन्मन्त्राचृणाम् वि० २०,	विद्वन्मन्त्राह्निगुत्तिधृत्ययावशूफ	विद्वन्मन्त्रात्तसमेहे वि० ८,८०
३१	शठाधिदे वि० १४,	विद्वन्मन्त्रात्तम् नि० ९,३४
विद्वन्मन्त्रात्तद्वन्वरायायशूफ	८१	विद्वन्मन्त्रात्त वि० २,३८
णात्तवत्तु क० ४,१७	विद्वन्मन्त्रा क० ४,६३	विद्वन्मन्त्रात्तकरणाक्षौ उ० ४०,
विद्वन्मन्त्रात्तद्वन्ने वि० २०,३१	विद्वन्मन्त्रादिजितु वि० १९,	६८
विद्वन्मन्त्रात्तैलेन वि० २०,२३	४८	विद्वन्मन्त्रात्तम् क० ६,७
विद्वन्मन्त्रात्तपिप्पलीमूत्रात्तिका	विद्वन्मन्त्रात्तानाम् वि० ३,७७	विद्वन्मन्त्रात्तनरुत्तानाम् उ० २६,
या यावत्तम् क० २,	विद्वन्मन्त्रात्तम् सू० ३०,२२	३३
१७	विद्वन्मन्त्रात्तम् उ० १६,२	विद्वन्मन्त्रात्तमारुतवहम् शा०
विद्वन्मन्त्रात्तभह्नात्तक्रमागराणि	विद्वन्मन्त्रात्तजा वि० १,१६१	५,११६
उ० ३९,१५२	विद्वन्मन्त्रात्तानाम् उ० २,२८	विद्वन्मन्त्रात्तमारुता उ० २६,
विद्वन्मन्त्रात्तभह्नात्तक्रमाकुवनाम्	विद्वन्मन्त्रात्तारिचपिप्पली उ० ३८,	४२
वि० १९,४७	३१	विद्वन्मन्त्रात्तवातानाम् क० ३,
विद्वन्मन्त्रात्तम् सू० १४,२४	विद्वन्मन्त्रात्तवृते नि० १६,४०	१२
" उ० ३९,१८	विद्वन्मन्त्रात्तधानुविधाविन नि०	विद्वन्मन्त्रात्तयुत्तौडश्रयशायजा
" वि० ३,१२	१४,१४	उ० ३७,१
" " " १७,०	विद्वन्मन्त्रात्तमेहे वि० १०,२०	विद्वन्मन्त्रात्तयुत्तौडश्रयशायजा
" " " ५,२९	विद्वन्मन्त्रात्तयय नि० १२,११	नि० १३,४१
" " " १०,४७	विद्वन्मन्त्रात्तम् वि० ५,७४	विद्वन्मन्त्रात्तयुत्तौडश्रयशायजा
" " " ४,५५	विद्वन्मन्त्रात्तम् नि० ६,१५	विद्वन्मन्त्रात्तयुत्तौडश्रयशायजा
" " " १७,१६	" " " १०,२३	विद्वन्मन्त्रात्तयुत्तौडश्रयशायजा
" " " ४३	" उ० ३६,३५	विद्वन्मन्त्रात्तयुत्तौडश्रयशायजा

विष्णुत्रयप्रहम् उ० ३३, ३७.	विदारीकक्षवक्षणे उ० ३१,	विदार्थादिगंगादेन शा०.
विष्णुत्रयप्रहृत्वात्तशोकहि-	१६	१, १७.
ध्माज्यभ्रमेः शा० ५,	विदारीरुगायत्रीगताद्वाक-	विदार्थादिशृत्तम् चि० १५,
८९.	लकल्कवनू क० ४,	५३.
विष्णुत्रादिप्रहायाः सू०.	४६.	विदार्थादिशृत्तेन चि० १५,
१४, ३१.	विदारीकंदकटिना उ० ३१,	६४.
विष्णुत्रानिलसंगानिगुरुवा-	१६.	विदार्थांमलकस्य चि० १६,
ध्मानस्तद्व्यहे क० ५,	विदारीकंदवचू नि० १०,	४९.
३८.	३४.	विदाहपरिहाराय उ० ३९,
विष्णुत्रे सू० ८, ५५.	विदारीक्षुरतापुतैः चि० ३,	१२२.
विनक्षयैः चि० २२, ६८.	२६	विदाहसगुरुक्पाकसोऽयम-
विजुषीकृतायाः उ० ३९,	विदारीधात्रीक्षुरतानाम्	विधितुं नमू उ० ३८,
१०९.	उ० ४०, १६	१२.
विसम् शा० ६, ७०.	विदारीपिप्पलीशालीप्रिया-	विदाहसोकरुं कंडूचिवृद्धिः
वित्त उ० १३, १७.	तेक्षुरकादजः उ० ४०,	चि० २२, ३९.
विदग्धः उ० १७, १२.	२१.	विदाहित्वात् चि० १३,
॥ ॥ २५, ३४.	विदारीवर्गसिद्धेन चि०.	२७.
॥ चि० ७, ५.	१३, ३.	विदाहिभि नि० १३, ४४.
विदग्धम् सू० ८, २६.	विदारीवृषमूलम् उ० ३९,	विदुलदहनचिजाः सू०.
विदग्धा उ० १२, २८.	३५.	१५, १.
॥ ॥ ॥ २९.	विदारीस्वरसेन चि० ३,	विदुलस्य क० १, ७.
विदग्धाहारमूर्छिताः चि०.	१५, १.	विदुपा चि० १६, ३३.
९, २.	विदार्थेतिपलाबलामधुरु-	विदहृषतिनिर्मितम् उ०.
विदग्धाहारमनान् उ०.	बायसीः उ० ३९, ६०.	१३, २७.
१३, १५.	विदार्था चि० ५, ४१.	विदेहाधिपतिमणीताः उ०.
विदग्धे सू० ८, २७.	विदार्थाः उ० ४०, १२.	२२, ८३.
विदग्धे उ० २२, ३९.	॥ ॥ ॥ २६.	विद्युत्तरयांतोयोतदीपितम्
विदट्टितम् उ० २६, २.	विदार्थादि सू० १५, ५.	उ० १२, १३.
विदारिकाम् उ० ३२, ७.	॥ ॥ ॥ १०.	विदधि. सू० १८, ९.
विदारिगंधा चि० २, १७.	विदार्थादिगणसायकल्क-	॥ नि० १०, २६.
विदारिगंधासिद्धेन उ०.	सिद्धम् चि० १, १०.	॥ ॥ ॥ ३४.
३७, २९.	विदार्थादिगणसायकल्की-	॥ ॥ ११, ३.
विदारिपचांगुलवृश्चिका-	रसेः चि० २१, २७.	॥ ॥ ॥ ५६.
ली-वृश्चोपदेवाहृषरु-	विदार्थादिगणांषु चि० ६,	॥ ॥ ॥ ५७.
पंक्षयैः सू० १५, ९.	६७.	॥ उ० १३, ९.
विदारिपद्याहृषगणकरु-	विदार्थादिगणेन उ० २०,	॥ ॥ १७, १५.
सश्चि उ० २२, २५.	१०.	॥ ॥ ३३, २५.

” चि०.१३,२७.	विमतिपद्यते सू०.१२,७०.	विभ्रांतनयनः नि०.५,
विद्विधिक्रिया उ०.१८,३६.	विमन्नुपति उ०.३९,१५७.	१५.
विद्विधीहृद्दोगगुल्मा-	विप्रियम् सू०.१२,३६.	विमर्दकान् उ०.३९,१२७.
मिसदनादयः नि०.	विपुतम् उ०.५,२१.	विमलसंडतितामधुभिः
१६,५८.	” ” ६,५२.	उ०.३९,१७२.
विद्वधीगुल्मबीसर्पदाहमो-	विपुता उ०.३५,५५.	विमलेंद्रियता सू०.१५,१७.
हमदज्वरान् चि०.१३,	विपुताक्षः नि०.५,१२.	विमार्गगः नि०.१६,३.
१२.	विपुताख्या उ०.३३,५९.	” चि०.१५,८०.
विद्वधीपिठिनासुंद् उ०.	विपुतानाम् क०.५,२०.	विमार्गगान् चि०.२२,७०.
२५,२०.	विचद्रुमार्गम् चि०.२१,२०.	विमार्गगे शा०.३,७३.
विद्वधीपु चि०.१३,२५.	विचद्रुमुक्तम् नि०.७,२७.	विमार्गतः शा०.३,५५.
विद्वक्ष्मापुदरस्थ सू०.१,	विचद्रुवर्चाः चि०.१,३०.	विमार्गाजवदादशैः चि०.
५०.	विचद्रुवातवर्चाः चि०.९,	१५,८६.
विदुमसन्निभाः शा०.५,	३७.	विमिश्रवेत् चि०.३,
११२.	विचद्रुयुक्तविष्णुत्रसुडयात-	१५५.
विधिवर्जितम् नि०.१०,	विकारिणाम् क०.५,५१.	विमिश्रम् चि०.१६,३५.
३.	विचद्रानिलवर्धसः चि०.	विमुक्तविषकचुकाः उ०.
विधिचिनिहितम् उ०.५,	१,१११.	३६,१९.
२०.	विबंधकासत्दत्ताश्वप्रीहाशो-	विमुक्तसधि उ०.८,६.
विधिहीनम् नि०.१६,१.	यहणीगदान् चि०.५,	विमुक्तसु चि०.२१,३१.
विनतांगुलिः उ०.७,११.	५८.	विमुक्तान् सू०.२,२५.
विनारुत. चि०.१,१७१.	विबंधरुत् सू०.२,१५.	विमुक्तार्जिताः सू०.७,५१.
विनामः नि०.२,१८.	विबंधगोखोद्गास्त्रहासा-	विमृदितम् उ०.१६,३३.
विनिमज्जतम् नि०.६,३९.	दिभि. सू०.१५,१३.	विमृद्विपात् शा०.१,८९.
विनिष्ठान् नि०.८,७.	विबंधग्रम् सू०.६,१५५.	विमृगन् शा०.५,१२०.
विपरीतगुणैः उ०.३७,१६.	विबंधनुन् सू०.६,१६१.	विमृशन् नि०.५,३७.
विपरीतत्वान् सू०.९,१६.		१५,३९.
विपरीतस्वल्पः सू०.१२,		१५,३९.
३९.		१५,३९.
विपरीतोपशायिता नि०.२,	यनागतम् सू०.६,१५५.	विमर्ते उ०.२७,२९.
२३.	विभक्तपनगाप्रवम् सू०.२,	विमर्त्तपनात् चि०.१३,२३.
विनादिका चि०.१९,७८.	१०.	विमर्त्तपनाधम् उ०.२५,
विनादिकाः नि०.१५,२३.	विभवताहस्युधिषट्कान्वि-	३३.
विपाद्याम् सू०.२७,१६.	तः शा०.३,९१.	विष्णुकः चि०.७,६५.
विपद्यः १६,११.	विधमभूषणा. चि०.१,	विषानितम् चि०.१,९१.
विष्णुजन त्वास्वहीर्तिव-	१५५.	विषोनिविहताहागः शा०.१,
भायः सू०.७,७६.	विधमम् क०.३,१८.	

विरसास्यता नि० २,१५	विलचिते वि० १४,११८	” ” २९,३
विरसास्यताम् उ० २१,५४	विनयिका सू० ८,२८	विवर्णता उ० ३,२९
विरागभाल्यपसना शा० ६,	विन्दिमुष्णस्य उ० २६,	विवणताम् सू० २९,६७
५८	२४	” नि० १५,१०
विरिकभुषाकरो सू० ५,	विल्वोरु सू० १३,१९,	” क० ३,६
६६	विलयम् वि० १११	विवणदत्तपदनं वि० २१,
विरिक्तनु वि० २०,३	विलयाय उ० ३२,१	३८
विरुद्ध्युणसयागे सू० ९,	विल्वणा सू० ६,१६१	विवगभावम् उ० ३५,४१
२४	विलण्य वि० १५,२९	विवयोष्टम् उ० ३८,७
विरुद्धापक्रमत्वत् सू० ८,	विलासशोभि वि० ७,७८	विषद्द्विविधा उ० ३३,३
१४	विलासाधिष्ठितामभि	विवधते सू० २८,३
विरुधाहारभुजाया उ० १,	वि० ७,८१	विवधिष्णु उ० २३,१९
१९	विलासिनीनाम् वि० ७,	विवाह शा० ६,५२
विकेकदुग्धम् सू० २३,१७	७८	विरिकता शा० ३,३
विकेकनस्यवमनपुटपाकादि	विलासिप वि० ७,५९	विविक्तरथ सू० ८,३६
विघ्नमान् उ० १३,९४	विलिरसम् शा० ५,११८	विविके उ० ३,४१
विकेकसाध्या सू० १८,८	विलिखिताम् उ० २२,११	विविधक्षारवति वि० १५,
विकेपनसाधनम् नि० ३,८	विलिखिते उ० ९,२२	१०३
विकेपनस्य सू० २०,२२	विलीनं वि० ४,३	विविधत्तक्षणा शा० ५,
विकेपनातिवागेन क० ५,	विलीनलीना उ० १२,२६	४६
२३	विलीने सू० ३०,५०	विविधारुतिन्नु नि० ७,२
विकेपनादीन् उ० २,३४	विलीयते सू० २८,११	विविधामिका शा० १,
विकेपनानि सू० १५,२	विलूनपत्ता उ० ३५,३६	५२
” क० २,६२	विलपनम् उ० ५,३८	विविधाहितसेवनम् नि०
विकेपनास्थापनयो वि० ९,	विलेपी सू० ६,२८	१,१३
७६	” वि० ९,६५	विविधोपदशान् उ० ३९,
विकेपनाहतानाहम् शा०	विलपीम् सू० १८,२९	१२७
५,९१	” उ० १४,२१	विविधोपधसभृतान् वि०
विकेपनी सू० ९,२६	” ” ३९,१६७	७,७०
विकेपनीयं वि० १४,४४	विलापनम् उ० १५,६	विविधोपधे उ० ३५,६
विकेचितम् वि० ३५,६६	विलोचनानि शा० ३,९४	विगदकरणे सू० ८,५५
विकेधि सू० ७,४७,	विलाप नि० १६,४२	विगरम् उ० ३९,१३३
विकेधिना नि० १४,१	विलापवाता वि० ८,८९	विशल्पग्रन्थम् सू० २८,२१
विकेधिस्तभीहृषविचादये	विलसु शा० ७,३९	विशल्पग्रन्थानि शा० ४,५५
नि० १६,२३	विलस्यते सू० ९,१६	विशल्पम् वि० ११,५५
विलस्य सू० ७,१२	विलस्यम् वि० ८,१६३	विराया सू० १७,२८
विलपनम् उ० ३२,६	विलसा सू० २८,३	विरयाम् शा० १,८४
	३७	

॥ उ०.६,३९.	विशुद्धसंज्ञम् वि०.८,१.	विपक्रिमेः सू०.१,९.
विशस्तः उ०.१,२६.	विशुद्धरक्तम् सू०.२७,५३.	विपक्षारागिदग्धे सू०.२२,
विशस्य सू०.२८,२४.	विशुद्धरक्ता शा०.५,४०.	५.
विशस्यथे उ०.२६,३४.	विशुद्धश्लेष्मणः नि०.३,	विपक्षारान्यतीसारच्छर्दि-
विशासः उ०.३,२.	१०.	मोहानुरोषु सू०.१७,
॥ ॥ ४,१७.	विशुष्कत्वम् उ०.१५,१७.	१७.
विशाटम् सू०.२९,२१.	विशुष्कास्यः नि०.४,९.	विपक्षराजीर्णविरुद्धाभ्यपर-
विशाळा सू०.१०,३०.	विशोधनि वि०.९,९.	तः सू०.१८,६.
॥ वि०.१७,३१.	विशोधनीयम् वि०.१७,	विपक्षराणु वि०.१०,५६.
विशाळाः उ०.३९,१४९.	४०.	विपक्षरोपमम् सू०.७,२९.
विशाळात्रिफलाशोधनलि-	विशोधनीयान् क०.४,७२.	विपक्षरुमोदधंविगडेपु क०.
फादेवदासभिः वि०.	विशोधनीयेषु क०.४,७१.	१,३१.
१७,२५.	विशोधनेः उ०.२६,३८.	विपक्षम् उ०.३७,२४.
विशाटापिप्पलीमूलम् वि०	विशोधय उ०.३९,८९.	॥ ॥ ५५.
३,४६.	विशोधयन् सू०.४,३५.	॥ वि०.७,११०.
विशालाम् वि०.३६,१०.	विशोष्याः क०.४,७१.	विपक्षाम् उ०.६,३९.
विशालाशोधनरिचरुष्णा-	विशोषणम् वि०.१,९.	विपक्षोपधिभिः उ०.३५,
वेडेलवाकुलम् वि०.८,	विशोषयन् वि०.९,५.	३३.
६५.	विशोषितः वि०.१७,१.	विपच्छर्दिहिम्नातृत्वास्त-
विशाले वि०.१२,२५.	विश्रमस्वातंशये सू०.२,४४.	कासिषु सू०.१३,४०.
विशि सू०.१,४२.	विश्रिलष्टः सू०.२९,६८.	विपजः नि०.१३,४०.
विशिरानि शा०.६,२७.	विश्रिलष्टपृदेहम् उ०.२६,५७.	विपजनिते वि०.१७,४०.
विशिरा शा०.५,४४.	विश्र्लेषः नि०.२,३२.	विपजित् सू०.७,२१.
विशिष्टता क०.१,१.	विश्र्लेषणम् शा०.५,१०९.	॥ वि०.१,१६७.
विशिष्टम् सू०.९,२६.	विश्र्लफर्मा नि०.१५,२.	॥ ॥ १७,४०.
विशिष्टमेध्रावतधुद्विसत्वः	विश्र्वभेषजम् उ०.३७,३४.	विपक्षुष्टानाम् उ०.२५,
उ०.३९,३२.	विश्र्वरूपः वि०.१५,२.	१७.
विशिष्टाम् उ०.३६,५७.	विश्र्वस्य नि०.१५,१.	विपक्षेषु वि०.७,११०.
विशीर्णद्विजसंधनाः उ०.	विश्र्वाची नि०.१५,४४.	विपक्षणम् उ०.३५,२.
२१,२७.	॥ ॥ ५५.	वपदशास्य उ०.३७,२४.
विशीर्णधारम् नि०.९,९.	विश्र्वाच्याम् सू०.२७,१७.	विपक्षः सू०.७,१२.
विशीर्णवाक् नि०.४,१५.	॥ वि०.१३,५१.	विपक्षिधेन उ०.३५,४०.
विशीर्षमाणमांसः उ०.३७,	विश्र्वात्मा नि०.१५,२.	विपक्षोपात् शा०.५,१३.
१२.	विश्र्वाधरस्य वि०.३,	विपक्षाराणाः सू०.७,१९,११.
विशीर्षमाणगम् शा०.५,	११९.	विपक्षिचालमुत् सू०.१६,
९८.	विपक्षकपयुतेः उ०.३०,२०.	३८.
विशुद्धकोष्ठः उ०.३९,१७५.	विपक्षोपजान् उ०.३७,६५.	विपक्षितस्य उ०.३६,३५.

विषप्रकृतिफालाञ्जदोषदु व्यादिसगम उ० ३५, ६०	विषमारभक्रियाकाठ नि० २,६९	विषाणवर्णयक्तालदाकश ल्पम् सू० २८,२४
विषभुक्ताय सू० ७,२६	विषमाशनम् सू० ८,३४	विषाणाम उ० ३५,५०
विषमच्छिन्नदग्धभा उ० १४६	विषमूच्छामदातानाम् सू० ७,२	विषाणि उ० ३६,९२
विषमज्वरजित् चि० १, १५६	विषमूपिकाम् उ० ३६,९१	॥ ॥ ३७,४४
विषमज्वरनाशना चि० १,१५२	विषमाचक्रे उ० २६,५६	विषात्मिका उ० ३७,४७
विषमज्वरम् सू० ५,५७	विषमाल्बणसाधित उ० २७,३१	विषादम् उ० ३५,४१
विषमज्वरबीजपवध्माध्मा नप्रवाहिका क० ४,४१	विषपतिशया उ० ४०, ३७	विषादिता शा० ३,८
विषमज्वरे सू० ७,३०	विषयदुग्धानाम् चि० ७, ९३	॥ नि० २,१७
विषमद्यजे चि० १,९८	विषयाज्ञानम् सू० ३०, ३७	विषाधिक्यम् उ० ३६,९
विषमद्योत्थिते चि० १, १५	विषयाणाम् नि० २,५६	विषातरम् चि० ७,४
विषमद्यस्त नि० १५,५३	विषरूपाशुकारित्वान् सू० ८,१४	विषातदाहपित्तनुत् सू० १५,१४
विषमपाकिनो उ० २१,७	विषरक्षणम् सू० ८,१३	विषान्विता सू० १९,७३
विषमम् शा० २,२७	विषवर्णी उ० ३५,४०	विषापह् सू० ६,११
विषमरुधिककौ सू० १५, ४५	विषवान् सू० ७,३	॥ क० १,३९
विषममन्दिता नि० ११, ४२	विषविनाशन सू० १५,२७	विषापहम् सू० ६,१२५
विषमसम्भिति नि० ११, ६	विषवृक्षानिलरूपशान् नि० १३,४१	विषापहे उ० ३६,७५
विषमरुधापशयनभृशमे धुनतेबने उ० ३३, २८	विषवग उ० ३६,५३	॥ ॥ ७७
विषमरुद्य उ० ६,३	विषवगान् उ० ३६,५२	॥ ॥ ३७,८१
विषमाप्तया सू० १६,३७	विषवग उ० ३५,१७	विषापाये उ० ३६,८७
विषमागक्रियारभ सू० १२,४१	विषशतप सू० ७,२६	विषाभिधानवितिकाकुपुता कविसापण सू० १८, ५६
विषमाजीर्णशीतसोणभो जने नि० १६,२५	विषशत्यर्धम् उ० ३६,९२	विषात सू० ७,६०
विषमापरिहारिणाम् शा० ५,१३२	विषशाक्रे उ० ३८,२०	विषावापम् चि० १९,८३
	विषसकटम् उ० ३५,६०	विषावग उ० ३६,४४
	विषसकटे उ० ३५,६२	विषूचिवाजीणगरज्वरे उ० ३६,८५
	विषसङ्गकम् सू० ८,१४	विषूचिकाम्प्रतिश्यायल्ट्वाग शमना चि० १०,६०
	विषसङ्गित उ० ३५,२	विषूचिकाम् चि० १५,७३
	विषसादृश्यात् चि० ७,३	विषूच्यनसकच्छादिगभवी सपशुता नि० १३, २८
	विषहन चि० ७,७३	विषाये उ० ३७,२५
	विषदूहि उ० ३६,५६	विषाद्वग उ० ३६,१७

विषोपमम् वि०. १, ८२.
 विषोत्वणाः उ०. ३६, ४.
 विषोष्मणा उ०. ३६, ५१.
 विष्कंभो शा०. २, ३०.
 विष्कराः सू०. ६, ४४.
 विष्करेषु क०. ४, ४७.
 विषंभः सू०. ८, ३१.
 " नि०. ६, १७.
 " " ७, १६.
 " " ८, २१.
 विष्टंभकरम् उ०. १६, ६५.
 विष्टंभजित् सू०. ५, ३१.
 विष्टंभम् नि०. १५, १०.
 विष्टंभयंतः सू०. ८, ५.
 विष्टंभि सू०. ६, ३४.
 " " " ८६.
 " " " १२०.
 " " " १२५.
 " " २९, ४०.
 विष्टंभिगुरुदोषलाः सू०.
 ५, ४१.
 विष्टंभिनी सू० ६, ३६.
 विष्टंभी सू०. ६, ३९.
 विष्णुः नि०. १५, २.
 विष्णुरुत्तम् वि०. १, १७५.
 विष्णुम् वि०. १५, १७.
 विष्णुदयति सू०. २९, ४.
 विष्णुदि सू०. ६, १४१.
 " " ३०, २४.
 विष्णुगार्धितः नि०. ४, ३.
 विसंस्मृतिम् उ०. ४०, ५१.
 विसः उ०. १६, ४४.
 विसंज्ञः नि०. २, ७८.
 विसंज्ञम् क०. ३, ३८.
 विसंज्ञाः नि०. ७, २९.
 विसर्गः सू०. ३, ५.
 विसर्गात् नि०. २, ५२.

विसर्जनी नि०. ७, ४.
 विसर्पः सू०. २९, १२.
 " शा०. ५, ९७.
 " नि०. १३, ४३.
 " " " ५२.
 " वि०. १८, ३७.
 विसर्पकोटकुष्ठाक्षिकद्रुपाद्वा-
 मयज्वराः सू०. ४, १८.
 विसर्पघ्नम् वि०. १८, २.
 विसर्पज्वरकामलास्रकुटाप-
 हम् वि०. १९, १८.
 विसर्पघ्नीहविद्वधीन् सू०.
 ११, ८.
 विसर्पम् नि०. १३, ६६.
 " " १६, २५.
 " उ०. ३४, ४०.
 विसर्पमंसरोधहिष्माया-
 सधमकुमेः शा०. ५, ८७.
 विसर्पवत् उ०. ३१, १३.
 विसर्पवान् नि०. १३, ३५.
 " उ०. ३७, ५७.
 विसर्पविद्वधिघ्नीहगुल्मामि-
 सदनज्वरान् सू०. २७,
 ३.
 विसर्पविद्वधिघ्नीहशिरःकंठा-
 क्षिरोगिणः सू०. १४,
 ११.
 विसर्पविद्वध्यलनीकलादा-
 हान् क०. २, ५५.
 विसर्पेशान्ते वि०. १८, १०.
 विसर्पस्य उ०. २, २७.
 विसर्पापचिकुटनुत् उ०.
 १३, ९.
 विसर्पणी शा०. ५, १०.
 " नि०. १०, ३१.
 विसर्पे क०. १, ४४.
 " वि०. १९, १५.

विसर्पेषु चि०. १८, १.
 विसर्पौकघृतानि उ०. १८,
 ४४.
 विसूचिका सू०. ८, ८.
 " नि०. ८, २२.
 विसूचिकाम् सू०. ८, ५.
 विसूच्याम् सू०. ८, १७.
 विसूत्रम् वि०. १४, ८८.
 विस्ररतः नि०. ९, ४०.
 विस्रतृत्तसिद्धि शा०. ५, ७.
 विस्रुदिताननाः नि०. ७,
 २९.
 विस्रुदके वि०. १९, ९०.
 विस्रुदतृत्तधमेः नि०. २,
 ४५.
 विस्रुदम् नि०. १४, २८.
 विस्रुदविद्वधीगुल्मशोको-
 न्मादमदान् वि०. १९,
 ६.
 विस्रुदोटाः शा०. ५, ११२.
 विस्रुदोटास्याः उ०. ३१, ९.
 विस्रुदोटाभिहतज्वरे वि०.
 १, १६५.
 विस्रुदपनेः वि०. ७, ११४.
 विस्रुदगंधता उ०. ३, २२.
 विस्रुदकता उ०. ३७, ४.
 विस्रुदाः नि०. ७, ३५.
 विस्रुदावणानि सू०. २६, ३१,
 विस्रुदावणेः उ०. २२, १९.
 विस्रुदः उ०. ३, ७.
 विस्रुदत्वम् सू०. २१, २२.
 विस्रुदम् उ०. ७, ९.
 विहंगः उ०. ३५, ३६.
 विहंगेषु सू० ६, ६८.
 विहारः शा०. ३, ४४.
 विहाराहारजनितम् शा०. ३,
 ७८.

विहीनसवस्य उ० ६,४	वीर्यवतम् शा० १,९	वृत्तान्नता उ० २१,४६
विहीयते चि० ७,९०	वीर्यवति उ० ३६,९२	वृत्तान्नतम् उ० २९,१
विहृत उ० ३७,१२	वीर्याख्या सू० १,१४	वृद्धकश्यपनिर्मितम् उ० २,
वीक्षणाक्षम उ० ८,२०	वीर्यान्पभावात् उ० ३५,	४३
वीचीतरगविक्षोभमारुतोद्		वृद्धबालबलक्षीणक्षततृणशू
तपल्लवा उ० ३९,८४	वीर्य उ० ३५,४	लपीडिता सू० ७,
वीजासमर्धम् शा० १,१०	वीर्यण सू० ९,२३	५८
वीननुषा चि० १,७२	॥ ॥ १०,३६	वृद्धबालाचलरुशा सू०
वीनत्वगस्त्रिकूप्पांडित्याम्	वीर्याणो चि० १,१३५	१६,७
चि० ३,११३	वीसर्प नि० १३,५३	वृद्धबालाबलक्लीबभीक्षू
वीतयन्नत चि० ८,८	वीसर्पज्वरातीसारवासि	सू० १८,१४
वीतशस्त्राभजने उ० ६,	नाम् उ० २५,१८	वृद्धरक्तस्य नि० १३,५७
५०	वीसपम् नि० १३,६४	वृद्धवैद्यमतानुगा उ० ४०,
वीतशीतम् चि० ११,४६	वृहणीयान् क० ४,७१	६०
वीरणस्य उ० ४०,१२	वृकयो नि० ११६	वृद्धारिणा उ० ११,३०
वीरतरादि सू० १५,७	॥ ॥ ॥ १५	वृद्धिक्षयविभदन सू० १२,
वीरतरादिक चि० ११,४०	वृक्षो शा० ३,१२	७३,
वीरतरादे चि० ११,३८	वृक्ष सू० १५,२८	वृद्धिक्षयसमुद्भवान् सू०
वीरतराय सू० १७,२५	वृक्षकनिर्यह चि० १९,	११,२८,
वीरतरायन चि० ११,३९	३६	वृद्धिक्षयो सू० ११,२४
वीरा उ० ६,३५	वृक्षदनी शा० २,५५	॥ ॥ ॥ ४२
॥ क० १,३६	वृक्षम् सू० २,३४	॥ शा० ३,८२.
वीरादिमदाकाकोलीकपि-	वृक्षा उ० ३९,८४	वृद्धितुगर्भ्य सू० १५,१२
कच्छूविपाणिभि उ०	॥ ॥ ॥ ११०	वृद्धिपत्रम् सू० २६,६.
६,४३	वृक्षादनी चि० ११,१९	॥ शा० २३१
वीराम् उ० ४०,१४	वृक्षादनीनलकुशद्वयगुठगु	वृद्धिपत्रेण सू० २६,१४
॥ ॥ ॥ १७	दा-मल्लकमोर कुरटक	॥ उ० ११,३
वीर्यरुता सू० ९,१४	रभयायो सू० १५,२४	॥ चि० १३,३६
वीर्यम् सू० १,१७	वृक्षाम्लधातकीरुष्णाचित्तव	वृद्धिविदधिगूलेषु चि० १४
॥ ॥ ११२	दादिमदीप्यके चि०	९०
॥ ॥ १३	१,१११	वृद्धिशांतिमान् उ० १९,७
॥ ॥ १६	वृक्षाम्लम् सू० ६,१२७	वृद्धिहतुषु सू० १२,२२
॥ ॥ १७	वृक्षताम्रा नि० १४,५१	॥ उ० ३८,१२
॥ ॥ २५	वृक्षस्था उ० ३७,८५	वृद्धिहासवन् नि० १२,१४.
॥ नि० ३,३१	वृक्षस्यूतानि शा० ३,४१	वृत्तकलातिरे सू० २६,३०.
॥ चि० ३,११२	वृत्तेकपीठरथा सू० २६,	वृत्तापे सू० २६,३१
॥ ॥ ७,५७	२२	वृत्ता उ० २१,४६

धृदशालू रुतुंडकेरीगिलायुषु उ०.२२,६३.	" उ०.३९,२.	वेगोदावर्तनात् उ० ३३,३३.
वृश्चिकजम् उ०.३७,२९.	वृपत्वकृत् फ०.४,३६.	वेगोदीरणधारणम् सू० १२, ४०.
" " " ३५.	वृपत्वाय उ०.४०,४०.	वेगोदीरणधारणैः सू० ४, २३.
वृश्चिकदृष्टानाम् उ०.३७, ४१.	वृपनिचपटोलायैः उ०.२२, ५२.	वेणिकया उ०.३६,४२.
वृश्चिकस्य उ०.३७,६.	वृपमर्त्तगवाम् उ०.७,३०.	वेणिकजन्मनाम् फ०.१,२३.
वृश्चिकाः उ०.३७,१५.	वृपव्याघ्रीगुडूचीनाम् चि०. ३,१६२.	वेणुगीतादिनित्यनम् फ०. ३,३८.
वृश्चिकागदः उ०.३७,३४.	वृपसाधितम् चि०.१,१५५.	वेणुजन्मनाम् चि०.१२, १०.
वृश्चिकात् उ०.३७,१३.	वृष्टिधर्मै सू०.३,७.	वेणुनाड्या उ०.२५,३२.
वृश्चिकान् उ०.१३,३९.	वृष्टिवत् चि०.१,७०.	वेण्या शा०.१,८५.
वृश्चिकापहा उ०.३७,३६.	वृष्टिशोभातेषु उ०.३६,३.	वेतसम् सू०.२६,९.
वृश्चिकाली सू०.१५,२८.	वृष्टौ सू०.३,४९.	वेतालैः उ०.४,४०.
" उ०.६,३६.	वृष्ट्ययोगान् सू०.४,२८.	वेत्तलतावंशतृणकंदकसंकटे शा०.६,५०.
" चि०.१६,१७.	" उ०.४०,१२.	वेत्तायम् सू०.६,७४.
वृश्चिकालीयुतेः उ०.२,७६.	वृष्ट्याणाम् चि०.११,४२.	वेदनात्मः सू०.२९,१५.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वृष्ट्यादीनि शा०.३,६७.	वेदनाग्रम् उ०.१६,३४.
वृश्चिकविल्ववर्षाभूसाधित- म् चि०.१,११३.	वेगधारणैः उ०.२३,२.	वेदनातूरः उ०.३७,१२.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगनिघहृदीर्घातिसरस्पर्श- चिपट्टनैः उ०.३३,४.	वेदनान्विते उ०.२५,२५.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगविधारिणः सू०.८,१०.	वेदनापत्तिकर्तने फ०.३,१५.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगविचर्जितम् नि०.१०, १७.	वेदनायाम् उ०.३९,१२०.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगसंधात् नि०.८,३.	वेदनासंमहर्षयान् उ०. ३३,१३.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	" उ०.३३,३७.	वेदनासंमू सू०.१९,२९.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगसंधिनम् सू०.४,२२.	वेदनाद्वेदेः सू०.८,७.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगरोधी सू०.१६,२६.	वेदनीपशमम् उ०.११, ५२.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगसरोधः नि०.५,४.	वेदनीपशममाय शा०.२,४२.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगसरोधम् उ०.३६,२४.	वेदनीदररुटीपृष्टदृष्टि- संज्ञण शा०.१,७५.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	" फ०.५,१०.	वेदाध्ययनशब्दाः शा०.६, ३८.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगसंधारणान् उ० ३१,२२.	वेधदीवान् उ०.१४,२३.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगस्रावि सू०.२७,४०.	वेधप्रदेशान् सू०.२७,२९.
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगाः सू०.१८,३१.	
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	" उ ३७,४.	
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगांतरे उ०.६,१७.	
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	" " ३५,२३.	
वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमू- लपुनर्नयान् चि०.१५, ४९.	वेगांतरेषु चि०.२१,३०.	

पल्लतालीसपत्रेतामात्ती मुकुन्तोत्तले उ० ६, २८	वेद्यतत्रसमयोक्यविरुद्धाम् उ० ४०, ४१	व्यक्राम्पङ्क्तु चि० ८, ४७, व्यक्राम्पङ्क्तुषणजेहम् सू० २, ४७
बेहतरारणिकयूस्वृपाक्ष्म- भद्गोकर्कटसहाच रवाणकाशा सू० १५, २४.	वेद्यद्विजातिपरिभाषितम् उ० ४, २३	व्यकासितसिते शा० ३, १०९
बेहभयम् उ० ३९, १५१	वेद्यमानिनम् सू० १, ३४	व्यगप्रा उ० २२, १७
बेहम् उ० ३९, ११	वेद्यविरुध्यनाम् चि० ७, ७३	व्यगनीचादिनाश उ० ३२, ३२
॥ चि० १५, १०	वेपरत्ये सू० १८, २९	व्यगामिनाशसमाहरकत्व ङ्गेभ्रमभ्रता सू० ११ ९
बेहमात्रा सू० २३, १४	वेव्याघ्री उ० १०, ५१	व्यजनमारुता चि० ७, १०२
बेहव्योपनिशानते सू० २७, ३६	वेरेचनिकयुक्तन चि० १३, ३	व्यजने सू० २७, ३९
बेहामिनिवप्रसवे चि० १६, ३९	वेरेचनिकसिद्धन चि० १४ ६४	व्यजनम् नि० १, ६
बेहितषयेन उ० २६, २३	बेहामामार्गव्योपदावांसुरा- लापीजम् सू० १५, ४	व्यजनसाधनानि उ० २८, ४३.
बेशन शा० ६, २८	बेवण्यघ्नम् उ० ११ ५४	व्यवाश्वमौ उ० २३ ६
बेभमप्रवश शा० ६, ३९	बेवण्यर्मूत्रानिलशुक्रदाप श्वसारुचिप्रीहगरोदरम् चि० ७१, १६	व्यधच्छदभ्रमानाहस्यदस पणशब्दान् नि० ११, ७
बेटयुके चि० २१, २४	बेवण्ये चि० ३, १५४	व्यधनविरोधी चि० १९, ९०
बेतवार सू० ६, ०९	बेशयारक उ० २४, ५६	व्यतरदष्टानाम् उ० ३६, ७१
बेतवारस्य उ० ३४, ५८	बेशयम् सू० २२ ७	व्यपगतकुममोहत्वाप नि० २, ७९
बेतवारीकृता चि० ५, ८	बेश्वानर चि० १४, ३४	व्यपदिश्यते नि० ३, ३
बेकल्पद नि० २, ३४	बेष्वयम् नि० २, ११	व्यपतराजीकम् नि० १२, ४३
बेकल्पम् शा० ४, ४९	बेषिकर चि० ६ ९	व्यवसायिनम् उ० ४, १६
॥ ॥ ५८	बेषिकरान् चि० ३, १७५	व्यवस्थित शा० ३ १०
बेसानसा उ० ३९, २२.	बेषणयम् चि० ७, ५५	व्यवाय उ० ४०, ६
बेगधिक उ० ३६, ८९	बेस्वयकासश्वासज्वरापहम् चि० ५, १८	व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तप रिचारक उ० ३, ४१
बेहूर्यगर्दभमणिम् उ० ३६, ९१	बेस्वयम् नि० ३, २५	व्यवायिन नि० ४ ३०
बेहूर्यमते उ० ३५ २९	॥ उ० ३९, ४०	व्यसनीशरणम् शा० ६, १७
बेहूर्यमुकाशसनात् उ० १३, २२	व्यक्रयण उ० ३७ ६३	
बेहूर्यवर्णीम् उ० १२, ३२	व्यकसैधवमार्य चि० ६, ९	
बेदेहिका उ० ३९, ५०	व्यक्रामुत्क्षणम् उ० १२, २२	
बेदेहीकल्काक्षम् चि० ३, ५४		
बेद्युणेन शा० ४, ६८		

व्यस्वीनि उ०.३९,१६	॥ चि० ६,८३.	व्याधिव्याधितदेशर्तुवशात्
॥ ॥ ॥ ३६.	॥ ॥ ॥ ७,२.	सू०.१७,१२.
व्याहति शा०.५,३२.	॥ ॥ ॥ ५४.	व्याधिव्याधित्सात्म्यम्
व्याघ्नतसः सू०.१५,४३.	॥ ॥ ८,२९.	उ०.३९,१३४.
व्याघ्नसंकपिमार्जारयज्ञानू-	॥ ॥ ११,१६.	व्याध्यवस्था सू०.१,
काः शा०.३,९५.	व्याधिकर्मोपवासादिस्त्रीण-	२४.
व्याघ्रीगोक्षुरककाथे चि०.	स्य नि०.१३,२५.	व्याध्यवस्थाविभागज्ञः
११,३८.	व्याधिकालः नि०.१,१२.	सू०.१२,५५.
व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम्	व्याधिक्लिष्टशरीरस्य सू०.	व्याध्यसात्म्यभिसंज्ञितः
चि०.१,२८.	१२,६३.	नि०.१,८.
व्याघ्रीनुलाम् चि०.३,६२.	व्याधिस्लीणेषु सू०.१६,२८.	व्याध्यादिवलतः क०.६,
व्याघ्रीत्वडूमधुकम् उ०.	व्याधिजराविमुक्तः उ०.३९	११.
१६,४२.	१०५.	व्याध्योपधाव्यभाष्यस्त्रील-
व्याघ्रीदुरालभामृंगीबिल्व-	व्याधितस्य शा०.५,६४.	धनातपकमभिः सू०.
मध्यत्रिकंठकेः चि०.	व्याधितेन्द्रिय. सू०.११,४०	८,४९.
४,२२.	व्याधिदोषर्तुयोग्याभिः सू०.	व्याध्योपधिवलात्मम्
व्याघ्रीपरुषतर्कारीदाक्षाम-	२३,२७.	नि०.५,२३.
लकदाढिभैः चि०.१,	व्याधिभिः नि०.४,३०,	व्यापके सू०.२६,५५.
७६.	व्याधिभैषज्यमयस्त्रीशोक-	व्यापद्रव्यः सू०.२०.३३.
व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान्	काशितान् सू०.१४,८.	व्यापन्नमध्यपानीचष्टक-
चि०.३,४८.	व्याधिम् सू०.१२,६९.	शाकाममूलकेः नि०.१,
व्याघ्रीशृंठपमृताकाथः	व्याधिमाद्वैवम् सू०.१४,	२०.
चि०.१,६१.	१८.	व्याप्तसर्षंगल. उ०.२१,५१.
व्याधयः सू०.१२,५९.	व्याधिमुक्तस्य चि०.१०,	व्यामिश्रगोचरत्वात् सू०.
॥ उ०.२,३०.	७४.	६,५३.
॥ ॥ ८,२५.	व्याधिमुक्तानाम् नि०.२,	व्यामिश्रलक्षणम् उ०.२३,
॥ ॥ २३,२०.	६४.	३१.
॥ ॥ ३९,१७४.	व्याधिमोक्षाय सू०.२९,	व्यामिश्रलक्षणाः उ०.३६,
॥ ॥ १७९.	४३.	८.
॥ चि०.१०,८३.	व्याधिवशेन सू०.१३,३५.	व्यायच्छंति नि०.१५,
व्याधये नि० ६,१०.	व्याधिधारिविषे सू०.६,	२७.
व्याधात् उ०.१,३५.	६७.	व्यायाम. सू०.४,१९.
व्याधिः सू०.१२,५७.	व्याधिविपर्ययन् सू०.८,	॥ ॥ १३,११.
॥ नि०.१,१.	२३.	॥ उ०.४०,५५.
॥ ॥ १५,१७.	व्याधिविशेषेण क०.१,१.	॥ चि०.१२,३२.
॥ उ०.२२,४८.	व्याधिवेगसमुद्भूतान् उ०.	व्यायामर्शोशोकहिमात-
॥ ॥ ३१,२३.	६,३.	पान् सू०.१६,२६.

व्यायामाजागराध्वखाहा स्वभाष्यादिशाहसम् सू० २,१३	व्योपक्षाराणि रविनाभाणि चि० ५,४४	व्योपसप्तपनिशागृहधमे चि० १९,६४
व्यायामतीक्ष्णोष्णभाजना व्यातपादिभि नि० ६,०१	व्योपगभम् रि० ३,१७	व्योपसिद्धम् उ० १६,१८
व्यायामनिश्चान सू० १९, ३४	व्यापचव्यायवानाम् चि० ८,१२	व्योपसूक्ष्मरजाचित उ० ३८,२३
व्यायाममयितारस्वस्थाण- द्विचलोजसाम् क० ४,५०	व्योपत चि० ८ १४४	व्योपामिमुस्तत्रिकलाधिद मे चि० २१,४९
व्यायामशीतने चि० ७, १११	व्योपतालीसत्रिकातिति डिकान्त्वेतसम् उ० २०,५	व्यापाप्रिवेत्त्रिकलामुस्ते चि० १६,१४
व्यायामस्नानेभ्युनम् रि० १,१७२	व्योपतृवृष्टुणावते चि० ६,७२	व्यायान् रि० ३,११
व्यायामस्निग्धदीतामिवय स्वयत्शालिनाम् सू० ७,४६	व्यापतेलगुडान्वितम् रि० ३,१६९	व्यापादि चि० १६,१७
व्यायामाभ्यजनस्रहमये सू० ११,३३	व्यापत्रिजानकाभादकामि- प्राग्भे क० २ २१	व्यापायम् चि० १ ९९
व्यायामोदृतनायाते सू० ३ १९	व्यापरिलयणाद्यम् रि० ६,८	व्योपायार्थितान् चि० ९, ३२
व्याल नि० ६५	व्यापदुग्धन चि० १५, ६८	व्यापोत्तमाकुम्भनिकुभादी न् क० २,४८
व्यालदृष्टिभि क० ७,१४	व्योपनिशाद्वयम् उ० ३६, ८४	व्यापास्तुष्टकामिजित् उ० २०,१५
व्याल् उ० ३८,११	व्यापनिबद्धिरजनीत्रिक लाद्विपुनर्नवम् रि० १६,०६	व्यण सू० २९,१
व्यालीशायम् उ० ३६,१२	व्यापयवक्षारावर्णितम् रि० ३,४१	॥ ॥ ॥ ४४
व्यालुमम् उ० ३६,१२	व्योपयुतम् चि० १५,१२	॥ ॥ ॥ ५६
व्याविद्धम् शा० ७,७६	व्यापरास्त्रमृतामिनात् चि० ३,६३	॥ ॥ ॥ ६८
व्यात्साराहास्वष्टाभि उ० ४,४३	व्यापरत् चि० १५,१२९	॥ ॥ ॥ ७०
व्यपितम् सू० ५,१८	व्यापविशाधनाय चि० १९ २९	॥ शा० ४,१२
व्यूहने सू० २५,३१	व्यापयवामात्रिवृद्धतीरत् पुष्पानृपदुमे उ० ६, २४	॥ उ० २,६९
व्योमरूपम् सू० २४,९	व्योपत्पुतम् रि० ३, १६३	॥ ॥ १०,७
व्यापस्त्रकम् उ० ११,८		॥ ॥ १५,५
व्योपस्त्राग्राणि पुषिडगा तिरिपारिधरा सू० १४,२५		॥ ॥ २७,१
		॥ ॥ १२
		॥ ॥ १३
		॥ ॥ १४
		॥ ॥ २२
		॥ ॥ २४
		॥ ॥ २६,२५
		॥ ॥ २७,२२
		॥ ॥ २८,३
		॥ ॥ ३,०३
		॥ चि० ११,५४

वणकर्म सू०.२९,४३.	॥ ॥ ॥ ३१.	व्रणालेपः उ०.३७,२०.
वणरुताम् उ०.३९,७९.	॥ उ०.२५,४३.	व्रणावसादनस्येहमेदःकुंदो-
वणकियाः त्रि०.१३,३१.	व्रणशोधनम् चि०,१३,३४.	पशोपणः सू०.१०,१७.
वणघबिः उ०.२९,१३.	व्रणशोधनरोपणम् सू०.५,	व्रणाशयाः उ०.२५,१२.
वणघ्नः सू०.२२,२-	४०.	व्रणाशये सू०.२६,४८.
व्रणताम् उ०.२८,११,	व्रणशोधनसंधानरोपणम्	व्रण्यः सू०.२५,४२.
व्रणनिषेधनः उ०.२८,२१.	सू०.५,५२.	व्रण्यम् उ०.१८,५४.
व्रणमांस्तानि उ०.२७,२३.	व्रणसंस्थानान् सू०.२८.	व्रतदमयमसेवात्यागशीला-
व्रणमुक्षम् सू०.२७,४९.	२२.	भियोगः चि०.१९,९८.
व्रणयंत्रणाम् उ०.३६,५०.	व्रणस्तादि उ०.११,३६.	व्रीहिः सू०.६,९.
व्रणरोपणः सू०.३०,३४.	व्रणसौक्ष्म्यात् उ०.२६,	व्रीहिमात्रकम् सू०.२७,
व्रणरोपणम् उ०.२५,५३.	४६.	३३.
॥ ॥ ३४,९.	व्रणारुत्या सू०.२८,१८.	व्रीहिमुक्षम् सू०.२६,३२.
॥ चि०.१२,४०.	व्रणास्तिरोगसंशुद्धयुत्पलजे-	व्रीहिमुक्षेन सू०.३७,२५.
व्रणलक्षणम् नि०.१३,५०.	ह्वायिनाम् सू०.६,२८.	॥ उ०.११,१.
व्रणवर्माविषपणम् सू०.२९,	व्रणाधिकारान् उ०.२८,	व्रीहिवकम् सू०.२६,११.
४६.	४३.	व्रीहिवका सू०.२६,२१.
व्रणविधिम् उ०.१८,६४.	व्रणाम्ब्यगम् चि०.११,	व्रीहिवकेण उ०.९,१५.
व्रणशुक्रवत् उ०.११,४९.	६०.	व्रीहिषु सू०.६,६.
व्रणशोधनः सू०.१५,२९.	व्रणायामः नि०.१५,२८.	व्रीह्यास्यम् सू०.२७,३३.

श.

शरुटस्य शा०.६,३४.	शरुत् सू०.७,१६.	शरुन्मूत्रपर्यतनम् उ०.३,
शरुट्येः उ०.२७,१५.	शरुद्महः सू०.१८,१०.	१०.
॥ चि०.८,८२.	शरुद्भ्रमिगिरिगृध्रकंकरुपा-	शरुन्मूत्रविबंधप्रम् सू०.
शरुनासनतासपादपूजा	तजम् सू०.३०,१७.	६,१२१.
उ०.३३,९८.	शरुद्गोधम् नि०.८,१४.	शक्तिभ्रजादीनाम् शा०.५,
शरुनात्ततः सू०.६,१.	शरुद्ददः नि०.७,१६.	११६.
शरुनिः उ०.१,२.	॥ उ०.३,२१.	शरुमुक्तं विषयार्तिषु सू०.९,
शरुनिगंधत्वम् उ०.३,२०.	शरुद्देहि चि०.८,१४.	१५.
शरुनिघहे उ०.३,२०.	शरुद्दकम् चि०.९,६७.	शरुपया चि०.१,५२.
शरुनादनी सू०.६,७६.	शरुद्द्वयम् उ०.२,६४.	शरुपयान् चि०.८,१०६,
शरुच्छयम् चि०.८,९५.	शरुन्मांस्य नि०.९,	शरुपयेः चि०.१९,४०.
शरुच्छुश्र्वातसंगानिलभ्य-	२३.	शरुपयोः चि०.२१,४.
भाः क०.२,५६.	शरुन्मूत्रतीपाने चि०.८,	शरुपयः सू०.२५,३०.
शरुञ्जा नि०.१४,४६.	१२,	शरुपयिन् उ०.३६,१७.

शंखाविपादिने उ०.३६, १०.	शंससधिगे शा०.३,३२.	शठयामूलकपोतायाः वि०. १,२०.
शंकितः सू०.२,२६.	शंससोधुद्विजोष्णीयतोरण- स्वस्तिकस्य शा०.६, ३३.	शणपुष्प्याः क०.१,८.
शंकितम् उ०.३,३९.	शंसाक्षिभ्रूललाटस्य उ०. १५,१.	शतरुत्व. वि०.१९,१३.
शकुना सू०.२५,३२.	शसाक्षिभ्रूललाटेपु उ०.२३, १८.	" " २०,२५.
शंखकः उ०.२३,१७,	शंसिनी सू०.१५,४५.	शतगुणम् सू०.२०,३८.
शंखकुंदुकुमुदत्कटिकोपम- शुक्तिमा उ०.१२, २०.	शंसिनीम् वि०.१५,१३.	शतगुणे सू०.२०,३७.
शंखकुंदुपादुरम् उ०.३९, १२४.	शंसिन्या क०.२,४८.	शतग्री उ०.२१,५३.
शंसके उ०.२४,१३.	शंसिदुर्बुदकुमुमेः उ०.१२, १७.	शतग्रीवलपालसाः उ०.२१, ६७.
शंसकोलासिक्कनकदाक्षा- मधुक्मासिकैः उ०. ११,४४.	" " " ४०.	शतत्रयम् उ०.३९,१६६.
शंससौद्वर्त्तमायुता. उ०. ११,४६.	" नि०.१५,१८.	शतद्वयम् शा०.३,१६.
शंसचक्रगदापाणिः उ०. ३९,८९.	" उ०.२३,४.	शतधौतघृतापुतः वि०.१८, १३.
शंसनाम्ह्रिमपत्रपत्रके. उ०.१३,७३.	शटी उ०.३९,३४.	शतधौतघृताभ्यक्तम् शा०. २,३.
शंसनोद. नि०.५,९०.	" क०.४,६३.	शतधौतघृतेन वि०.१८, २१.
शंसदंतकपालेषु उ०.१५, १५.	" वि०.४,३८.	शतधौतघृतोपेतैः उ०.२५, २८.
शंसनाभिः उ०.१६,२४.	" " " ४२.	शतधौताज्यपिचवः सू०. २६,४७.
शंसपुष्पी उ०.१,४४.	" " " ४५.	शतधौतेन वि०.५,७१.
" " ३९,४५.	" " १५,१४.	शतपत्रसंक्रशम् उ०.३२, २३.
शंसपुष्पीम् वि०.३,१२५.	शटीम् क०.४,६०.	शतपुष्पाम् वि०.१,१२२.
शंसपुष्प्याः उ०.३९,४४.	" वि०.३,१३.	" " २०,५.
" " " ४७.	" " " १४.	शतपुष्पावचाकुष्टफणासंप- कल्पितः शा०.१,८९.
शंसपियंगुनेपालीकटुत्रिक- फलत्रिकैः उ०.१३, ७०.	" " १२,१८.	शतपुष्पावचाकुष्टदारुशिपु- रसाजनम् उ०.१८, २७.
शंसभेदाः नि०.४,५.	शटीवचाजगधेलासुरसैः वि०.१४,१०.	शतपुष्पावरीभ्याम् वि०.९, ७१.
शंसशिरःपुष्टस्तनान्तरे उ०. २७,८.	शटीशताह्वाकुटे. वि०.९, ५०.	शतपुष्पोकुंचिका वि०.१५, १४.
शंसशुकम् उ०.१०,२५.	शटीसरलदार्येणामजिष्ठा- गुरुचदनैः वि०.२१, ७३.	शतपोनकम् उ०.२८,२६.
	शटीहीमेरवृहतीशंकरावि- श्वभेषजम् वि०.३, ३७.	

" " ३३,२२
 " " ३४,३०
 शतपानरयत् उ २८,१२
 शतपानरुसज्ञ उ० २८,
 १३
 शतभागस्थित चि० २१,
 ७२
 शतवपाति उ० १,४
 शतवार्याम् चि० ५,७८
 शतावरी शा० २,१४
 " उ० १,४४
 " क० १,०६
 " वि० २,२७
 " " १९,९
 शतावरीरुक्कुरापासिद्धम्
 उ० ३९,१७७
 शतावरीरुक्कुरम् चि० ९,
 ८८
 शतावरीवृत्तम् वि० ९,९९
 शतावरीम् उ० ७,३४
 " " ४०,१३
 " " " १८
 " क० ४,७५
 " " " ५९
 " वि० १,१०२
 शतावरीरुक्कुरापासिद्धम्
 उ० ३४,०६
 शतावरीवाजगपवस्येद
 डजीचने उ० १८,४०
 शतावरीविदारीक्षुबृहतीना-
 रियायुो उ० २४,७२
 शतावयकुरा सू० ६,९७
 शतावरी उ० ३४,३७
 शतावया उ० ४०,३२
 शतावयाधमृद्वाराशरुश
 रावणीचिने चि० ३,
 १०३

शतावृषभमो क० ४,५९
 शताहा शा० १,६४
 " उ० २,३९
 " " ३१,२७
 " वि० २२,३६
 शतावृषभमृत्तुनाशरुश
 ययतिभि उ० १०,२८
 शतावृषाचारविवास्ते क०
 ४,७८
 शतावृषत्वगूरुतामरुम् उ०
 २०,७
 शतावृषानिग्ल क० ४,६२
 शतावृषाम् वि० ८,८९
 " " २२,३४
 शतावृषामधुकरुतासिताग-
 रुक्कुरय उ० १०,३
 शतावृषामुम्बाराहीवशाग
 लधान्यरुम् चि० १८,
 ११
 शतावृषाणपणालिक्कुरपथे
 शा० २,७०
 शतावृषातपपाजाजारि युता
 रुक्कुरचिने शा० १
 ८८
 शत्रुम सू० २,२७
 शत्रुसत्रगणात्तीणगणिकाष
 गिकाशनम् सू० २,४२
 शत्रुनम् सू० ७,१०
 " " ११,१९
 शत्रुदगजम् उ० १६,४
 शत्रुल उ० ३८,२
 शत्रुला उ० ३७,१०
 शत्रुनम् उ० ४,२७
 शब्दकनकम् वि० ८,२४
 शब्दभोधन शा० ३,३२
 शब्दवादिनम् उ० ४,२५
 शब्दवान् सू० ७८,७

शत्रुवाहिशिरासस्थ उ०
 १७,९
 शत्रुशृलाढ्यम् वि० ८,६
 शत्रुसस्पर्शानि उ० ३८,
 १५
 शत्रुगमिशीतगतानुच्छापा-
 ण्यु वि० २,९
 शत्रुगन्तव्यम् क० ६,२६
 शत्रुगन्तव्यम् वि० ६,२२
 शत्रुगन्तव्यम् सू० ११,
 १७
 " वि० ५,४०
 शत्रुद्वारयुनम् वि० ५,
 ३२
 " वि० ९,६६
 शमनशाधनम् चि० ६, ९
 शमनशोभनी सू० २२,२
 शमाच्छे उ० १३,३६
 शमापनम् वि० ८,१८
 शमामूलकशिशुणाम् उ०
 ३० १६
 शम्वा उ० १६,३५
 शम्वाक चि० १९,८
 शम्वाकपितृहेमशुवा
 सू० १७,२
 शम्वारुपुष्परजटाकलुगुम्
 श्दुरालभा उ० ७,२०
 शम्वाकान् वि० १९,६१
 शम्वाकाशावया वि० २१,
 ३४
 शम्वाकन चि० ३,१५१
 शम्वारयम् सू० २५,१९
 शम्वालक्ष्णप्राज्यवपित
 म् उ० १६,४०
 शम्वावत उ० २८,१७
 शम्वावतततिभ उ० २८,
 १७

शयनासनकुड्यादौ शा० १, ७८	शरावसपुर्ण उद्दे सू० २१, २१	” वि० २,९
शयनासनयानानाम् शा० ६,२२	शरावसपुर्ण उ० ३०,११० १८	शकराकु कुममृताम् उ० २४, ७
शय्यासनस्वप्नत्रयामिषग नि० १०,३८	शराविसा नि० १०,२५ ” ” ” २७	शकराक्षौद्रपादिकम् वि० १३,१७
शय्यास्तरवासासि उ० १, २५	शराविसा या वि० १२, ३८	शरराक्षौद्रमि शणि वि० ७,४५
शर वि० २१,२२	शराव शा० १,२६	शकराक्षौद्रसपुर्णम् उ० ३५,७६
शरणम् शा० ७,६२	शरीरक्षयप्रक्षायम् उ० ४०, ५	शकराक्षौद्रसर्पिभि वि० ३,१२
” क्र० ६,१९	शरीरग शा० ७,४३	शकराक्षौद्दे उ० १०,१९
शरणे उ० ३,४१	शरारगान् उ० २७,१३	शकराचिज्जालाक्षागाक्षुरके उ० २६,५३
शरफलपत्ततया सू० २०,१४	शरीरज्जानाम् सू० १,२५	शर्करारूपात् उ० ४०, २२
शरदम् उ० ३९,१०७	शरीरचिताम् सू० २,१	” वि० २१,७०
शरदाम् शा० ५,११६	शरीरदोषचन्वो वि० १४ १०१	शर्करागुल्या वं० २,२६
” उ० १,०	शरीरधातुतामान्यात् सू० ६६२	शर्करावित वि० २,२८
शरद्रुमनया सू० ३५६	शरीरपरिणामात्वानि उ० ००,०२	शर्करापलम् वि० ०,००
शरभिन्नाधाभ्याम् सू० ७, १४	शरीरसधीन् नि० ७५	शकरापात्रभागिक वि० ९९२.
शरमध्याहराश्रयधविनाह- समयपु नि० १,१७	शरीरानरम वि० १५,८१	शकरापानम् वि० ११, २८.
शरमुखे उ० ३९,५४	शरीरानरसभव शा० ४, २३	शर्कराम् उ० २२,१७
शरपुत्रमुराम् सू० २५, ३३	शरीराध नि० १७, ३६	” ” ३१,१८
शरपुत्राया उ० ०८,२७	शरीरिणाम् सू० १२, ७	” वि० ३,१८
शरपुरास्यो सू० २१, ३१	शरीरिस्थे उ० २७, १	” ” ” ८६
शरपुत्राद्रवम् उ० ००, २७	शरीराष्मा उ० २०, २९	” ” ११, २९
शरा उ० ४०, ३७	शरक्षुक्रुशशाशनाम् उ० ४०, १२	” ” २२, ८
शरादिभि वि० १४, ११५	शरफ्याविताम् उ० १६ १८	शकराम मुतृत्तम् उ० ३९, १५४
शरावास्वम् सू० २६, ९	शकरा नि० ९, १८	शकरामधुसयुत वि० २, २५
शरावपिहिनाम् उ० ११, २६	” उ० २१, १६	शकराममुसर्पिभि उ० ४०, २७
शरावमानसस्थाना नि० १०, २७	” क्र० २, १०	” वि० ५, ०.
शरावल्प उ० ३७, ६४	” ” ” १३	
शरावस्यो वि० ८, १९१		

शंकरारामस्तुक्षोदः उ०.११, ११.	शंकरेलात्रिवृत्तूर्णो उ०१३, ६३.	शल्यनिर्घातिनी सू०.२५, १६.
शंकरारामास्तिकान्वितः चि० ६,६१.	शंकरोन्मथिते उ०.३१, २१.	शल्यमदेशयंत्राणाम् सू०. २८,४७.
शंकरारामः चि०.३,३४. " " २२,२६.	शर्म सू०.४,३१. " शा०.५,१२२.	शल्यभूता उ०.३४,२६. शल्यम् सू०.२८,९.
शंकरारामोर्जाकिजल्कसहित- म् चि०.८,११८.	शर्मरुम् चि०.९,४६. शर्मरुत् उ०.१४,२६.	" " " १३. " " " १६.
शंकरारायाः उ०.३४,३८. " " ३९,७७.	शर्मरतिप्रस्तः नि०.१३, ५५.	" " " २०. " " " २६,
" " ४०,१९. " चि०.३,१४१.	शर्वरीम् चि०.५,६१. " " २०,१९.	" " " ३०. " " " ३१.
" " १०,६. शंकरायुताम् क०.५,२७.	शर्वरीमधुयष्ट्याः क०.१,७ शर्वरीशोषितेषु चि०.१२, १४.	" " " ३४. " " " ४३. " " " ४३.
शंकरारूपयोलेशनिचिता उ०.१४,५.	शलाकया सू०.२८,२५. " " ३०,२७.	" शा०.३,४८. " उ०.२८,२८.
शंकरारधंतुलाम् चि०.१६, २९.	" उ०.१४,२. " चि०.८,६. " " २०,१७.	" " २९,३१. " " ३५,४५. " चि०.११,५२.
शंकरारधम् चि०.३,९६. शंकरारधोशकम् चि०.९,९९.	शलाका सू०.२३,११. " " २६,१३.	" " १५,११०.
शंकरारधुंदम् उ०.३१,१९. शंकरारधुंदे उ०.३२,७.	शलाकाः सू०.२५,३४. शलाकारूपानि सू०.२५, २८.	शल्यमार्गः सू०.२८,४. शल्यवत् सू०.२८,१२. शल्यवतः उ०.२८,२८.
शंकरारलोष्टबलिन्नानभुवः सू०.२,३३.	शलाकाजांबवोष्ठानाम् सू० २५,३६.	शल्यवान् उ०.२५,१६. शल्यविधि. सू०.१,३८.
शंकरारष्टगुणम् चि०.४, ४४.	शलाकापिहितास्य. सू०. २६,३४.	शल्यहारिणी सू०.२५,२९. शल्यहेतुः उ०.२९,२८.
शंकरारष्टलोन्मिथाः चि०. १६,२१.	शलाकायाः उ०.१४,१४. शलाके सू०.२३,१५.	शल्यानाम् सू०.२५,१. " " " ११.
शंकरारामः सू०.५,४३. शंकरारसर्पिलंबणोत्तममा- स्तिकम् चि०.५,५२.	शलाटु क०.१,१९. शल्यकश्वाविद्रोधर्षशिरि- जन्मनाम् उ०.२,६०.	शल्यापाये शा०.४,५६. शल्यात्तुते उ०.२६,२८. शल्ये सू०.२८,३.
शंकरारामु चि०.११,३२. शंकरेशुगुडोदम् चि०.३, १४८.	शल्यगर्भान् सू०.२९,५२. शल्यजाम् उ०.३०,३७. शल्यत्वेन सू०.८,११.	" " " ३३. " " " ४५.
शंकरेशुचिपाणाम् सू०. ५,५१.		

॥ शा० ४,३३	शशोनमागनिर्युहे उ० २,	शस्त्र सू० २९,२४
॥ उ० २६,२८	५३	शस्त्रण सू० २८,२४
॥ ॥ ॥ ३०	शम्कुली उ० १७,१६	॥ शा० ३,१५
शस्यै उ० १५,३	शस्त्रकर्मणा सू० २९,१४	॥ ॥ ॥ २२
शस्यनी सू० २, १५	शस्त्रकर्मणा उ० ३२,१२	॥ ॥ ॥ २३
॥ ॥ ॥ १६	शस्त्रकर्मणि सू० २९,२२	॥ ॥ ॥ २४
शस्यनीषदरीविल्वपलाशा-	शस्त्रकर्मोक्तम् उ० २५,६४	॥ उ० ८,२६
तिनिशाद्रवा उ० ३४,	शस्त्रभाषाये उ० ३,३१	॥ ॥ १०,१०
३	शस्त्रकाश सू० २६,३४	॥ ॥ ॥ २०
शस्यकीम् चि० ४,१४	शस्त्रक्षाराभिकमका सू०	॥ ॥ २२,४४
शस्यगणय नि० १३,६८	१,०८	॥ ॥ २६,५२
शस्यगधि नि० १३,६४	शस्त्रक्षाराभिकर्मणि चि०	॥ ॥ २८,२५
शस्यवत् नि० ६,४	७,७३	॥ ॥ ॥ ३१
शस्यशयम् सू० २,४३	शस्त्रक्षाराभियाजने सू०	॥ ॥ ३०,६
शश सू० ६,५५	२५,२	॥ ॥ ३२,१०
॥ चि० २,२१	शस्त्रक्षारादिभिसि सू०	॥ ॥ ॥ ११
शशगोचरतिहासद्विजा	११,३०	॥ ॥ १७ १४
उ० १३,७१	शस्त्रतजसो सू० ३०,२५	॥ ॥ ३४,१९
शशग्रीभासतुरगृध्रीद्रुकु	शस्त्रदारणम् शा० २,३०	॥ ॥ ३६,७८
स्तिगका सू० ६,४८	शस्त्रपदाकितम् उ० ९,५	॥ ॥ ३७,६७
शशलाहितलोहित उ०	शस्त्रम् सू० २९,१५	॥ क० २,४५
१०,१७	॥ ॥ ॥ १७	॥ चि० ११,६३
शशशपरचारुक्शरभाया	॥ ॥ २९,२१	शस्त्रे चि० १९,५५
सू० ६,४२	॥ उ० ११,५१	शस्त्राल्काराजपुर्ये क०
शशांक उ० ३९,१६२	॥ चि० ११ ४४	५ १४
शशांकफिरणारुया चि०	॥ ॥ ॥ ५३	शस्त्रोपये उ० २१,६९
५,४९	॥ ॥ १५,१०७	शस्त्रपत्रतरा उ० २१,३१
शशांकफिरणान् सू० ३,	॥ ॥ १९,५६	शस्त्रफलम् चि० ११,१९
३२	शस्त्रस्थानम् सू० १,३८	शस्त्रबीजम् शा० २,७४
शशांकलेख चि० १९,४६	शस्त्राजिने उ १३,६५	शस्त्रकम् सू० ६,७०
शशांकांक उ० ४०,४५	शस्त्राणाम् सू० २६ ३०	॥ ॥ ॥ १४०
शशाजैणकर्पिजलै चि०	शस्त्राणि सू० २६,१	॥ ॥ ७,६
७,२१	शस्त्रादिच्छट्टभेदक्षतादिभि	॥ ॥ १५,१३
शशासुक्षुद्रोदकलिकत उ०	नि० १३,३८	॥ उ० १६,६२
३२,३०	शस्त्रादिसाधन सू० १,३१	॥ चि० २,१६
शशिनोपधितम् चि० ७,४६	शस्त्राये नि० ११,११	॥ ॥ ८,८१
शशै उ० २४,७६	शस्त्रिणम् शा० ६,२	॥ ॥ १२,१२

॥ ॥ १५,८२.	शाखासंघिपु नि०.१६,१८.	शातिकम् उ०.२५,३४.
॥ ॥ १२५.	शाखासमाश्रिते चि०.१६,	॥ चि०.१,१६८
शाखमुद्रादिविहृतौ सू०.	॥ ॥ ४८.	॥ ॥ १०,८४.
८,४८.	शाखासु उ०.२६,२२.	॥ ॥ १३,४८.
शाख्यत् चि० ८,८४.	शाखास्थिमर्माणि सू०.१३,	॥ ॥ २१,८०.
शाखशालो सू०.१५,१९.	१७.	शांतिविकारदुःखः उ०.३९,
शाखशेफालिजादिजैः उ०.	शाखास्थिसंस्थाः सू०.१७,	१६०.
९,५.	३७.	शांते नि० २,३७.
शाखस्वान्तरागादिपु चि०.	शाङ्गस्य चि०.२,४७.	॥ ॥ १०.२४,
१०,७.	शाणम् सू०.७,२७.	॥ ॥ १५,९.
शाकादिपत्रैः उ०.२२,२९.	॥ क०.६,२२.	शास्ये चि०.२०,१.
शाकानि चि०.६,५.	शाणो क०.६,२५.	शापाथर्वणमंत्रोत्पत्ते चि०.
॥ ॥ २०,३५.	शांडाकी सू०.५,७८.	१,१६९.
शाखांशु नि० १३,२६.	शांडाक्रीटकम् सू०.६,३३.	शापाविचारजो नि० २,४३.
शाखावरात्रभूयिष्ठम् सू०.	शातनम् उ०.८,९.	शाबरकंदकम् उ०.१८,५८.
८,३९.	शातनात् सू०.३०,३६.	शाबरम् चि०.२,१५.
शाकैः चि०.९,१९.	शातपर्वककातारनेपालायाः	॥ ॥ ९,३६.
॥ ॥ १५,८४.	सू०.५,४६.	शाबदः सू०.१३,१४.
॥ ॥ २१,४६.	शातयति उ०.२१,१७.	शाबरपदं दामवारटाः सू०.६.
शास्यम् उ०.२४,५८.	शाह्लप्रभम् नि०.८,८.	४४.
शाखासंघोष्ठास्थिसंघिपु सू०.	शात उ०.३,३८.	शाखीरः नि०.२,४६.
१२,४३.	॥ चि०.९,१२३.	शाखीरम् सू०.१.३८.
शाखागताः सू०.१९,८५.	शातपापे सू०.३,६.	॥ शा०.६,२३.
शाखादिपत्रे. उ०.२२,७६.	शातम् उ०.३९,१८०.	शाखीरमानसेः नि०.६ २४.
शाखादुष्टे चि०.१८,८.	॥ चि०.२,२.	॥ ॥ उ०.६,२.
शाखानसमुसद्विजाः सू०.	शातये सू०.४,३४.	॥ ॥ ७,३५.
२५,४०.	॥ नि०.३,१२.	शाखीरः सू०.५,७३.
शाखानिर्लीशः चि०.४,५१.	॥ चि०.१५,३७.	शाखीरम् चि०.७,१९.
शाखानुसारी चि०.१,१५०.	शातरागाश्रुशूलसंरभदूषिके	॥ ॥ ३६.
शाखाम् उ०.२६,२७.	सू०.२४,३.	॥ ॥ ८,८५.
शाखायाम् सू०.२८,३०.	शातांगारसितः नि०.१३.	शाखीरः चि०.१४,३६.
॥ शा०.३,२०.	५२.	शाखीरजः उ०.३६,८२.
शाखारक्षादय. सू०.१२,	शांतिः सू०.८,२०.	शाखम् उ०.१०,१८.
४४	॥ उ०.८,२२.	॥ ॥ २३,३०.
शाखावदनकर्णोरि.पृष्टपाश्व-	॥ ॥ ३५,३२.	शाबरम् सू०.२२,१८.
गन्धारे सू०.२९,६२.	॥ चि०.११,४३.	शाखारुणातांदमेदकुरणरु-
शाखावातहरम् सू०.५,२८.	शांतिम् उ०.२,६२.	करी उ०.२६,७.

शाल्मनस सू० ६,१०५	शाल्मिषट्टिकाधूमयवमुद्र	॥ चि० ३,९०
शाल्मिषासम् चि० ५,१५	कुडत्वमुद्र चि० ५,२५	॥ ॥ ९,२०
शाल्मय सू० ६,२	शाल्मिषट्टिकाधूमयवमुद्र	शाल्म्यादिभि उ० ३५,
॥ चि० १,७२	सू चि० ५५	१५
॥ ॥ ५,१५	शाल्मिषट्टिकाधूममुद्रमा	शाश्वतान् सू० २
॥ ॥ ७,१०३	सतृतादिभि सू० ५,	शाल्मि उ० ५०,६२
॥ ॥ १५,५९	२९	शास्त्रम् उ० ५०,६२
॥ ॥ १०९	शाल्मिषट्टिकम् चि० ६,१२,	शास्त्रवदपठम् उ० ५,२६
॥ ॥ १९,२१	॥ ॥ ७,२१	शास्त्रान् सू० १२,५६
शाल्मसमाह्वयविल्लवृक्षफ-	शाल्मी चि० ११,२२	शास्त्रानुसारिणी उ० ५९,
सकृत्तियजम् चि०	शाल्मीन् सू० ५,१५	१८२
१२,१५०	॥ चि० ३,७२	शिशिपाकोविदारया चि०
शाल्मि चि० १५,७५	॥ ॥ ८,५०	९,९६
शाल्मिफाल्मीद्विवलामधु-	॥ ॥ ११३	शिशिपासासतिद्रुम चि०
कक्षभि शा० २,५	शाल्मीपर्विनाविल्ले चि०	१,११५
शाल्मिगाधूमयवपट्टिकानां	९,१३	शिसरिरजनकच्छिन्नरोहा-
गलम् सू० ८,५२	शास्त्रम् उ० २१,५६	करना सू० १५,५५
शाल्मिजागलजे चि० १२,	शास्त्रभाभा उ० ३१,५	शिसरी सू० ३०,२५
३५	शाल्मेलिकटका उ० ३२,	शिसिषट्टामधुमाधि सू०
शाल्मिजीण चि० १२,	१९	७,१३.
११	शाल्मेलीकटका उ०	शिसिषुक्कृत्विच्छानाम्
शाल्मिदुल्लककेन उ० ९,	२१,०२	चि० ३,५६
१३	शाल्मेलीकटकीफारा उ०	शिसिचतुर्गुणसूरगयाजिता-
शाल्मिपणी उ० ६,१०६	३१,५	नू चि० ८,१७७
॥ ॥ ५०,१५	शाल्मेलीपिच्छाम् उ० ३५,	शिसितितितिरिषुक्कृत्तान्
शाल्मिभि चि० ६,६२	५६	चि० १,१५६
शाल्मि सू० ३,३०	शाल्मेलीवृक्षवायम् चि०	शिसितितितिरिक्षजे चि०
॥ उ० ३९,५७	९,६१	१६,५९
शाल्मिमुद्रसिताधात्रीपला-	शाल्मेले चि० ८,१२५	शिसितितितिरिषिच्छाभम्
लमधुजागलम् सू० ३,	॥ ॥ ९,७२	उ० १२,१३
५१	शा मलयततिषिच्छया	शिसितितितिरिलावानाम्
शाल्मिबगाधूमपट्टिकान्	शा० २,२५	चि० ८,७९
चि० ३,१९	शाल्मेल्यम् सू० ५,१	शिसिषित्तम् चि० २०
शाल्मिबस्य चि० ९,२९	॥ चि० ९,३०	१२
शाल्मिबवान् सू० १०,३३	शाल्मेल्यपरमधुवाय उ०	शिसी सू० ६,५३
शाल्मिबरेक चि० २२,	२०,३५	॥ ॥ ५७
७५	शाल्मेल्योदनम् उ० ०८,२५	शिसाद्रमे उ० २,२८

शिशुः शा०.२,५६.	शिरःपार्श्वगलादिषु चि०	शिरायाः उ०.११,२८.
” चि०.१४,११०.	५,६५.	शिरायामः उ०.३७,१७.
शिशुतिल्व कृतकर्षीगजक-	शिरःपार्श्वशूलम् नि०.५,	शिराविद्वद्धतासृजः उ०.
ष्णापुनर्नयेः उ०.२२,	१६.	१९,४७.
६६.	शिरःपार्श्वोत्त कटयूरुवक्षणा-	शिराविधिः सू०.१,३८.
शिशुपल्लवनिर्वासः उ०.१६,	भ्यधिः फ्यथाः नि०,	शिराविमोक्षः उ०.९,१७.
३७.	७,३१.	शिरावृताः उ०.१०,१९.
शिशुपल्लवरत्न उ०.१६,९.	शिरःपार्श्वोत्तशूलग्रम् चि०.	शिराव्यधः सू०.१९,८७.
शिशुकलम् चि०.१५,७०.	५,२०.	” उ०.१३,९३.
शिशुविल्वमूलम् उ० ३८.	शिरःपार्श्वोत्थिद्वत्तर्पः	” ” ३२,४.
३६.	नि०.६,१६.	शिराव्यधम् उ०.११,८.
शिशुमूलकजेः चि०.८,२३.	शिर पृत्तोरसाम् नि०.७,	” ” २१,२.
शिशुवाताककासप्रवृषमूल्-	१९.	” ” ३२,१५.
कैः चि०.४,२१.	शिरःशूलजाड्यस्यंदगला-	शिराभ्यधेः सू०.२६,५४.
शिशुवीरणकैरंडकारंजसुर-	मये सू०.२०,२.	शिराद्युक्तम् उ०.१०,२७.
सार्जकम् सू०.१७,७.	शिरःशूलम् सू०.१५,२२.	शिरासंज्ञाः उ०.१०,१९.
शिशुतिहीनिकुंभानाम् उ०.	शिरःभूलात् चि०.१,११०.	शिरासु उ०.३६,५०.
२०,२२.	शिरःश्रवणतर्पणम् उ०.	शिरास्थाः उ०.१७,१९.
शिशुमूलोत्थः चि०.११,	२४,४.	शिरास्थम् उ०.२९,१६.
३१.	शिरःश्रवणपादेषु सू०.२,८.	शिरास्त्रायुर्दरायाः सू०.
शिश्वादि उ०.२०,२५.	शिरःसंस्थ सू०.१२,१७.	१२,४७.
शित्तियारकधीजम् चि०.	शिरःसमम् सू०.१२,२७.	शिराहर्षम् उ०.१०,१५.
११,११.	शिरःस्पर्धोरुष्टस्य सू०.	शिराहर्षे उ०.११,११.
शिविलत्वम् नि०.१०	६,६८.	शिरापः सू०.१०,३१.
३८.	शिरःस्थे क०.५,२१.	” उ०.३५,२१.
शिविलम् नि०.८,१८.	शिरःज्वाते सू०.२३,२३.	” चि०.११,२३.
” उ०.१६,१४.	शिर स्त्रोनासि नि०.३,२०.	शिरापकुरुमुष्ठाथपिपून्
शिविलस्थाने सू०.२९,	शिरापथो उ०.३७,७.	शा०.२,४४.
६३.	शिराच्छेदान् उ०.२५,१९.	शिरापकुरुमुष्मान्वितेः उ०.
शिविलरथ सू०.२९,६५.	शिराजालम् उ०.१०,१६.	११,४५.
शिविले चि०.१,९८.	” ” २९,१०.	शिरापतः चि०.४,३२.
शिविलेन उ०.२७,१६.	शिराजाले उ०.१०,१६.	शिरापपुष्पान्वधूमूलकम्
शिवीधान्यम् सू०.६,१५.	शिरानद्रम् उ०.२९,७.	उ०.३७,७७.
शिरःकवाले उ०.२५,१९.	शिरानिस्पर्दता उ०.२१,	शिरापपुष्पम् उ०.३७,
शिर क्वम् चि०.३,९.	१०.	४४,
शिरःकापिरेजान् उ०.	शिरामसम् सू०.२७,३७.	शिरापपुष्पस्वरसे उ०.३६.
११,४२.	शिरामःशः उ०.३०,११.	७२.

शिरापनाजम् उ० ३७, ४३	" उ० २८,७	शिरोरुगौरवश्लेष्महरम् चि० १,१२४
शिरापवीजातिविषे उ० ३६,६२	शिरोग्रह नि० १६,५१, शिरोग्रहारुचिश्वाससकाच- स्फोटकाथयन् शा० ५, १००	शिरोरुजोद्धवम् उ० २३, ३१
शिरापवीजानि चि० ८, २४	शिरोग्रीवासधी शा० ४,२९	शिरोरोगनिषेधोक्तम् चि० २०,२४
शिरापवीजापामार्गमूलम् उ० २४,१०	शिरोत्यात उ०,१०,१४ " " " १५	शिरोरोगचिश्वासमोहविट् भेदनुद्धमे शा० ५, १००
शिरापपरजनीवरुकुक्रुमाम् तवलिभि उ० २८, १७	शिरोत्याते उ० ११,१०	शिरारोग सू० २२,२६
शिरापवासावशाफमालती दीर्घवृत्त सू० १७,८	शिरोदतान् उ० ७,१०	शिरोऽतिमच्छावमिदाहमा- हु-ऋटास्यशापारतिप बनदा नि० २,२४
शिरापस्य उ० २७,३७	शिरोदुरयो सू० २६,११	शिरार्तादिदशोच्यत्यम् सू० ४,१०,
शिरापानिगिहपारिभद्र कफयुक्तान् चि० २०, २६	शिरोधरा शा० ५,११	शिरापदनलेपनम् उ० १६, १९
शिरापान् उ० ५,१५	शिराधरायाम् चि० ८,४	शिराबिरेकदृष्ये चि० १३, ३६
" " ३५,४६	शिरानन्रविकारपु सू० २७, ९	शिराचिरेयम् चि० २०, ३३,
शिरे उ० १६,६५	शिरोबस्ति चि० २१,१७	शिराप्यधा उ० १९,२७
शिरोसपार्श्वशूत्रेषु चि० ५,६६	शिरावस्तिकोऽशूले शा० १,९२	शिराहनुपीवागौरवम् उ० १७,५
शिरोसिन्धुटनासौषगडक- णोरुवाहुषु सू० २९, ५०,	शिरोबस्ती उ० १३,७६	शिरोत्पद्यताइनम् सू० ७ ७१
शिरोसिगौरवम् उ० ३७, ५	शिरोभितापे उ० २३,९ " " २४,११	शिरोत्पद्यमरुवादिमर्माण सू० १२,४७
शिरोसिपांडुद्वेगफामला महणीगदान् सू० ६, १२३	शिराभ्यजनगडूपप्रस्त्रावांज जनवर्चसान् सू० २०, २८	शिरान्दन्नाभिपायुरुक्त् नि० १२,३०
शिरोगत उ० २३,२९	शिरोध्रम नि० ५,५०	शिलाजनु उ० ३९, १३१
शिरोगता उ० २३,३	शिरोमुताल्लेपसेकशाधनव- स्य उ० २४,१२	" " " १३३
" " " २०	शिरोरसनवधनम् शा० ३ १३	" चि० ११,३९
शिरोगते चि० २१,१७	शिरोरू नि० २,४१	" " १३,२६
" " " ६१	" " " ४२	" " १५,४१
शिरोगतेषु चि० २०,२८,	" " ८,२१	" " १६,५२.
शिरोगुस्त्वम् नि० ३,४	शिरोरूतोऽफन्दुहासस्रोतो- रुधामिमदता सू० ७, ६१	

शिलाजतुस्तोत्रविंगमार्प
 लोहाभयापारदताप्यभ
 ल उ० ०९,१६२
 शिलाजतुतुलाभयान् वि०
 १२,४३
 शिलाजनुपलानि वि० १६
 २४
 शिलाजतुप्रयाग सू० १४,
 २३
 शिलाजम् उ० ०९,१०९
 " वि० १४,५१
 शिलाजस्य उ० ०९,१४०
 शिलाजन वि० ११,२४
 शिलातले सू० ३०,११
 शिलादाव्यमृतातुये उ०
 २६,२६
 शिलाम् वि० १८,३६
 शिलाव्यूम् वि० ६,५३
 शिलाव्यूम् उ० ४०,५०
 " वि० १९,१३
 शिलाव्यूस्य वि० २२,६०
 शिलाद्रवान् वि० १२,३३
 शिलाद्रदम् उ० ०४,४०
 शिष सू० ६,१५
 शिवम् उ० ३,२१
 " " " १६२
 " वि० २१,११
 विनिवमृतताराभस्करारा
 धिनानि वि० १९,९८
 शिवा वि० ७,५३
 " " १९,२९
 शिष्य सू० ३,४०
 शिगिरज्वर नि० ११,४५
 शिशिरद्वीपि नि० १०,६
 शिशिरपदेहान् उ० ३२,६
 शिशिरस्पर्शम् सू० ५,
 ७६

शिशिरा छक्कस्तुति उ०
 १९,५
 शिशिराणि उ० ६,४५,
 शिशिरादिषु सू० १२,२४
 शिशिराद्यै सू० ३,२
 शिशिरानभिन्नदन्तम् उ०
 १७,२
 शिशिरान्ते ४० २,४४
 शिष्यगणस्य उ० ४०,६२
 शाघ्र ४० ६,१८
 शीघ्र नि० १३,४२
 शीघ्रकामता नि० १६,३२
 शीघ्रकारिण नि० ४,३१
 शीघ्रकारिणम् नि० ५,४०
 शीघ्रकारिणी उ० २१,४२
 शीघ्रकारी वि० २,७
 शीघ्रग सू० ३०,२४
 शीघ्रगतय उ० ३६,५
 शीघ्रगतिम् उ० ४,२५
 शीघ्रगत्वान् नि० १३,५०
 शीघ्रपाती नि० ११,५
 शीघ्रपया उ० २१,४२
 शीघ्रजम् सू० ६,२४
 शीघ्रजन्मपात्र उ० २१
 ५१
 शीघ्रतरम् उ० २४,५८
 " वि० २०,१
 शीघ्रपाक्म् नि० १२,२१
 शीघ्रपाकी नि० ११,४८
 शीघ्रवाहिय शा० ३,३७,
 शीघ्रविदारित्वात् नि० ११
 ७७
 शीघ्रवगन वि० ११,४०
 शीघ्रसर्पि नि० १४,१४
 शीघ्रानुसारप्रसाम नि० १३,
 ३३
 शा० १ शा० ६,५१

शाघ्रात्पत्ति नि० १४,१२
 शीतकपायम् वि० १,४६,
 " " १८,६,
 शीतकपायमधुरौषधे उ०
 २२,५१
 शीतकपायान् वि० ६,६८
 शीतकान् सू० २,११
 शीतके सू० २,३०
 शीतकअयात्काफाक्षा उ०
 ६,११
 शीतकलानुपानुम् उ० ०९
 १५९
 शीतजाड्यतिमिरभ्रमत
 दा नि० २,३५
 शीतज्वर उ० ३८,४
 शीतज्वर उ० ३७,५०
 शीतज्वरपहे वि० ८,
 १३५
 शीततीघावगाहने नि०
 ११,२८
 शीततायण सू० २०,२१
 " वि० ८,११४
 शीतत्वम् उ० ३,२३
 " " २६,३५
 शीतदतस्य उ० २२,११
 शीतद्विष शा० ३,८५
 शीतद्वेषानुपशयो नि० १६
 १३
 शीतपाकी सू० १,५
 शीतपादो घ्रासकाननम्
 उ० २६,३७
 शीतपास्यजनित सू० ३,
 १६
 शीतपिष्टिका नि० २,२२
 शीतपू नया उ० ३,२२
 शीतपूना उ० ३,२
 शीतप्रियत्वम् नि० १०,१९

शीतमधुरोपस्फुताशय उ० ३९,११५	शीतादे उ० २२,२७	शीतोपचार चि० ८,१२७
शीतमेही नि० १०,१२	शीतागेपकुशाकम् उ० २२,८०	शीतोपचारपित्त स्रक्तियाशु- द्विचिशापणे सू० २७, ४७,
शीतभीरुतम् वि० ७,८२	शीतादो नि० २,७६	शीतोपचारम् उ० २७,२४
शीतबगम् चि० २,४८	शीतानुत्पन्न उ० ३९, ३२२	शीतोपचारे चि० ७,९७
शीतवर्षाध्वजुर्दिन सू० ३०, ८	शीतांबुधारागर्भाणि सू० १३,८	शीतोपसहिता सू० १२ २१
शीतवातातपव्याधिसुतु- व्याश्रमपीडिता उ० ३६,२८	शीताचुना उ० ३७,१४	शीतोष्णद्वयसशुष्कगुम्भि- र्ये नि० १५,४७
शीतवालाघदर्शन नि० १२ २२	शीताचुपरिपेचित क० ३, २६	शीतोष्णद्वयस्त्वितान् चि० १,१२७
शीतवारिणा चि० १६,४२	शीतांबुपानान् नि० ५,५१	शीतोष्णम् सू० २९,१८
शीतवारिनिमज्जनात् उ० १२,२६	शीताचुमारुतच्छाया उ० ४०,५४	शीतोष्णवपमदान् सू० १२ ३८
शीतवातहिमदग्धतनूनाम् उ० ३९,१११	शीतांबुपूकम् उ० २,७१,	शीताष्णवृष्टिनाम् सू० १३ २६
शीतवीर्याणि चि० २,२७	शीतांबुसहस्रशान्ति नि० ७, १२	शीतोष्णस्निग्धरूक्षाये सू० २७,४
शीतवीर्ये चि० १,१७०	शीतांबुसेक उ० ३९,१२१	॥ चि० १,१४९
॥ ६,६२	॥ चि० ४,०२	॥ ८२९
शीतवृत्क्षये सू० १७,१५	शीतांबुसेचनम् चि० ६,६	शीतोष्णानि चि० ८,१३४
शीतशाफता सू० २९९	शीतांबुसेचितम् उ० ३५, १७	शीतो नि० १७,२९
शीतसरोधान् सू० ३,७	शीतांभ नि० ५,५७	शीणपश्माविलक्षण सू० २४,१
शीतसाम्बदृक् सू० २३, १८	शीतांभ पानान् उ० १८,६	शीणपायवल्गिम् शा० ५, ८३
शीतस्तमस्वेददाहाव्ययस्था नि० २,२६	शीतांभता वि० १८,२२,	शीणमांस नि० १३,६४
शीतस्नानान् चि० ६,७६	शीतांभाभि सू० २९,२४	शीणरामा नि० १३,६
शीतस्पर्श उ० २१,५५	शीतार्त शा० ५,२७	शीणवृतम् सू० ६,८९
शीतम्पशम नि० १२,१९	शीतातनाम् क० ४,७०	शीणस्त्रायुसिरामासा नि०, १३,६८
शीतस्पशाधिकव्यया उ० २१,३१	शीतालपत्रहलवणद्वयमा- त्र क० ५,१	शीर्यत सू० ३०,३३
शीतांशुरश्मिभि सू० ३ ५१	शीतासहा उ० २१,५०	॥ उ० ३७,४४
शीताख्य उ० २१,१२	शीतासहो उ० २१,६	शीर्यत उ० २१,२१
शीताग शा० ५,२७	शीतीभूतम् चि० ८,१४७	शीर्यतेमाजतनूत्सू सू० २९,८
शीताद् उ० २१,२१	शीतो-प्रास उ० ३६,३३	
	शीतादर्शम् उ० ३९,१४६	
	शीतोद्वयम् सू० ४,३१	

शीर्यमाणशिगेरुहः उ० ३६, ३२.	॥ क०. १, २४.	॥ ॥ ३८, ३.
शीर्यमाणः सू०. २९, ७४.	शुक्तिशरसोद्गुंशं च शफरीय- मिचंद्रिकाः सू०. ६, ५१.	॥ वि०. २१, २०.
शीलाभिन्नापी नि०. १३, ३४.	शुक्तिशाक्यवरपाटलिभाईर्षि- सिदुवारकरघाटवरागम् उ०. ३७, ८४.	शुक्रमिश्रम् नि०. १०, ११. शुक्रमेढामये सू०. २७, १४.
शीलनीयं सू०. १९, ६८.	शुक्लेन सू०. २८, ४२.	शुक्रमेही नि०. १०, ११.
शीलम् शा०. ५, ६५.	शुक्तया सू० २३, ३.	शुक्लाः सू० ६, ५९.
शीलयतः वि०. १, १३५.	शुक्रकम् उ०. १०, ३१.	शुक्रवत् उ०. ११, १३.
शीलयत्सु उ०. ३९, १५४.	॥ ॥ ११, ३८.	शुक्रवृद्धिबिरेफरत् सू०. ६, २०
शीलयन् उ० २२, ९६.	शुक्ररुी शा०. १, १४.	शुक्रस्थः वि०. १५, १३.
॥ ॥ २८, ४२.	शुक्ररुत् सू०. ६, ८२.	शुक्रस्थे वि०. २१, २०.
॥ ॥ ३९, ५१.	शुक्रतिमिरनकाथ्योष्णाम्ल- दाहनुत् उ० १३, १०.	शुक्रस्य शा०. १, ५.
शीलयित्वा वि० ७, ६२.	शुक्रवम् शा०. ३, ६६.	॥ ति०. १५, १३.
शीलविभूयिताः सू० १३, ७.	शुक्रदिग्धे उ०. ३८, ३.	॥ उ०. ११, ५२.
शीलितवस्तिम् शा०. १, २०.	शुक्रदोषार्तम् शा०. १, १५.	शुक्रहर्षणम् उ०. ११, ४६.
शीलोद्भूत् वि० ७, १०४.	शुक्रधारणान् नि०. ९, १६.	शुक्रान् सू०. ४, २०.
शील्याः उ०. २२, १५.	शुक्रनिद्राकफकराः सू०. ५, ४१.	॥ शा०. ३, ६३.
शीसम् सू० १०, २७.	शुक्रवलक्षयम् सू०. १०, १९	शुक्रादि शा०. ३, ६७.
शुक्रजिह्वायरुत्संडजली- वायकसन्निभाः नि०. ७, ३५.	शुक्रम् सू०. ११, १२.	शुक्रानानाम् सू०. ११, ३७.
शुक्रतरुः उ०. ४, ४८.	॥ ॥ ॥ २०.	शुक्रानिलविबंधेषु क०. ४, ३६.
शुक्रदास्यहसारिकाः सू० ७, १४.	॥ शा०. १, १८.	शुक्रापत्यविवर्द्धनाम् उ०. ४०, ८.
शुक्रनासाप्रतिविपाव्याघ्री- मूलेः उ०, ३५, ४७.	॥ ॥ ॥ २३.	शुक्राभम् नि०. १०, ११.
शुक्रा सू०. ३, ४०.	॥ ॥ ३, ५.	शुक्रांतं बशरुन्मूत्रगर्भनि- ष्क्रमणक्रियः सू०. १२.
शुक्राल्पाशोक्तयोः उ०. ३८, २०.	॥ ॥ ॥ ६३.	१,
शुक्राल्यायाः उ०. ३८, २१.	॥ ॥ ५, २९.	शुक्रार्तवस्थे सू०. १, ९.
शुक्रकोधलपनायासाः उ०. १, १७.	॥ नि०. ९, १७.	शुक्रार्तवे शा०. १, १.
शुक्रम् सू० ५, ७५.	॥ ॥ ॥ १८.	॥ ॥ ॥ ५.
शुक्रिक्षारपंकशंसनाभीः सू०. ३०, १६.	॥ ॥ ॥ ३२.	शुक्रावृत्ते नि०. १६, ३८.
शुक्रिम् उ० ११, ७.	॥ उ०. १०, २२.	शुक्राशयविद्युद्धयं वि०. ११, ४२.
	॥ ॥ ॥ ३०.	शुक्राशरी नि०. ९, १६.
	॥ ॥ ११, ४८.	शुक्राशरीम् सू०. ११, १२.
	॥ ॥ ३३, ३८.	शुक्राशयाम् वि०. ११, ४१
	॥ ॥ ३३, ५२.	
	॥ ॥ ३६, २२.	

शुभोत्सवप्रतिहारिता उ० १,२१	शुद्धगुरुहरा उ० ११,४१	शुष्कफट नि० ४,१५
शुभास्थिरोदी यदुस्परान्य तमान्कम् वि० ७,३५	शुद्धगुकार्तवम् गा० १,१९	" उ० २१,५७
शुभा हस्त्रामराह्वये चि० १७,२९	शुद्धगुरु उ० ११,३८	शुष्ककात्तथमात्यमिषिप-
शुभ्या उ० ३९,१४७	शुद्धगुरुस्य वि० १८,४२	मन्वरीनसाम् सू० ६
" वि० १,४२	शुद्धशाणितम् गा० ३,३८	६३
" " ६,३४	शुद्धसभाजितात्मन उ० १४,९	शुष्ककात्तांगमद नि० १२, १३
शुभ्या चि० ३,१४४.	शुद्धत्वेदयादारकता सू० १८,१७	शुष्कसानी शा० ५,११९
" " १,४३	शुद्धाकम्बिन्नहस्य सू० २२,२७	शुष्कगलतान्वाप्त चि० ७, ३०
" " १४,४१	शुद्धावृजा सू० १६,०८	शुष्कगोमयकनरुसखे वि० १९,५८.
" " " १४	शुद्धानुनि शायन्वरी न० ६,१६	शुष्कनाम्नम् उ० ४,४१
शुभ्युदायात्सले वि० २, ३८	शुद्धान्नम् उ० १८,५१	शुष्कताल्याष्टा नि० १२,४०
शुडिका उ० २२,४२	शुद्धिर्गम् सू० १९,६१	शुष्कत्वगादिता नि० १२, १८
शुडिफानाद सू० २६,१६.	शुद्धिकामम् उ० ३०,२	शुष्कपात्तर उ० ३७,५२
शुद्धराये उ० ४०,१२	शुद्धिकारणम् चि० २२,६३	शुष्कपुत्राम् उ० १९,०५
शुद्धकाप्रस्य चि० ५,४	शुद्धिकृत् नि० ३,९	शुष्कभक्षणान् नि० १५, २९
शुद्धगुगुला चि० २२,६५	शुद्धिम् सू० २९,६७	शुष्कमुसम् चि० ९,३०
शुद्धतस उ० २५,४८	" शा० १,४७	शुष्कमन्त्रकात्ताम्भकपाये-
शुद्धननु सू० ३,४२	" उ० ३४,१	ण शा० १,६५
शुद्धता सू० २३,८	" चि० १७,३७	शुष्कमन्त्रकालाम्भयुक्ति कादाडिमस्य चि० १०, २८.
शुद्धदेहस्य उ० ६,२०	शुद्धिप्रपनपारने चि० ६, ५७	शुष्कमन्त्ररसधानाम् उ० १८,२६
" " १,०४	शुद्धिवनम् शा० २,६	शुष्कमन्त्रज्ञे चि० ७,०८
शुद्धेहानाम् सू० ३८,१०	शुद्धयथुद्धे नि० २,६३	शुष्करीषी उ० ३,३
शुद्धशत गयम् चि० १०, २५	शुद्धघातिह्ननम्भारकास्था पननावनम सू० १,३०	शुष्करवत्याम् उ० ३,२९
शुद्धरातक्षयागनुजीणञ्चरि पु चि० १,२२	शुभाशुभम् सू० ९,२२	शुष्कशास्त्रम् सू० ६,३२
शुद्धयाहृत नि० १५,४१	शुभाशुभात्पत्तिम् शा० ५, ५०	" चि० १७,४१
शुद्धवातापताक चि० २१ ३४	शुभ्रतात्त्रया उ० १३, ३२	शुष्कशास्त्रानि सू० ८,४१
शुद्धरेदूपचिमला शा० ५, ४८	शुभ्रिस्वम् सू० २८,२४	शुष्कशास्त्रविभिदात् नि० ७,३१
शुद्धगाम्भ्य उ० ३९,१२	शुभ्रिणि सू० २७,११	शुष्कशास्त्र उ० १५,१०
शुद्धगुरुम् उ० १०,२१	शुभ्र सू० २२,१५	

॥ १६,४४	शूनपादकादा नि० १२	शूनपादिना उ० ३,१
शुष्कालिवाके उ० १६,२८	४	शूनपवत्तम् नि० ११,३७
शुष्कालया उ० ३३,३८	शूनपायु सू० १६,५	शूनधमानाहरुपस्तभादय
शुष्काम् क० २,६	शूनपायो क० ५,४०	सू० ८,८
शुष्कालम् नि० ७,२७	शूनप्रत्न वृषणम् उ० ४,	शूनविषयाधमानसादरुत्
शुष्काल-पमास उ० २४,४६	३६	सू० ८ २६
शुष्कालस्य नि० ४,१३	शूनवस्तिपु उ० ३८,७	शूनवपकुशलासे नि०
॥ ॥ ८,७	शूनरसन उ० ३७,११	५,३८
शुष्कालनृणराम सू० २९,	शूनवृषणम् शा० २,८८	शूनैभिल्यकर्णिणा वि०
५२	शूनक्षम् शा० ५,९०	९,४
शुष्कार म्बवत्ताम् नि०	शूनक्षिप्त नि० १३ ६	शूनस्फुरणतादनम् नि०
३,२२	शूनस्पर्शासहा उ० ३३,	१६,१२
शुष्काद्यगन्तात्तम् उ० ३,	४७	शूनहर उ० १६,३३
३८	शूनपालये उ० ५,२८	शूनहरम् उ० ३४,३३
शुष्कद्वे क० १,१४	शूर्पपणो उ० ४० १३	शूनहरा चि० ११,३
शूनकृत्तवत् उ० २१,४६	शूनकासयमिश्वात्तविषया	शूनदीन् सू० ८,११
शूनकृत्तु सू० ६ ३	ध्मानपीनसान् सू० ५,	शूनानाहमसैवार्तम् चि०
॥ ॥ ॥ २३	६८	९,२
शूनदूषितरफाल्या उ० ३३	शूनक्रेद्युक्तवानाम् उ०	शूनानाहविषयेषु वि० १४,
२१	१८,२०	२८
शूनानाम् सू० ३०,११	शूनगुल्मघट्टपादीन् नि०	॥ ॥ ॥ ४८
शूनरूपणाभकृत्तवत् नि० ३,	१६ २६	शूनानाहहरम् चि० १४,
१९	शूनगुल्मोदरश्वासकासानि	१०
॥ ॥ ५,२५	दरुकापहम् चि० १०,	शूनानाहात्रकृत्तवत् नि०
शूनरूपणाभनासाभम् उ०	३०	१५,७
१९,१६	शूनप्रम् सू० ८,१८	शूनान्विते चि० २२,१८
शूनर सू० ९,२९	॥ चि० ११८,	शूनानाचमृद्वाहृत्तवत्
शूनरी उ० ६ ३५	॥ ॥ २२,३०	द्विरुपद्रुता उ० २८,
शूनशशोभवम् चि० २,	शूननिन् उ० १८,१४	११
१९	शूननादरु क० ५,४६	शूनार्तम् चि० ९,४१
शूनशशोवपत्ताभ्रमास-	शूनग्रीवा उ० १८,१०	शूनाना वि० ८ ८९
शाकृत्तवत् सू० ६,	शूननिवारणम् वि० २२,	शूनान्वातनम् उ० १६,
१७०	२३	१२
शूनतानोन्नता उ० ३४,	शूननिवृत्तवत् वि० २२,	शूननिम् शा० ५,७२
५३	३४	शूनाना नि० ३,३०
शूनताभिषागम्यमहा	शूनान् वि० २२,३६	शूनाना याम् सू० २७,१४
नि० १ १८	शूनाना वि० १ १३	शूनाना उ० ५ ८

शूलोत्पत्तिविप्रमजनना त्रि० १९६	॥ चि० ५,७०	शेफस उ० ३७,१०
शूलोपहतवक्षणम् शा० ५, १२१	शृगारलालाभिरतम् उ० ४,१९	शनु उ० ३५,२१
शूल्य सू० ७,३७	शृगा उ० ५३	शलुतायेन उ० ३७,४२
शूल्यम त्रि० ५,६२	॥ चि० ३,५०	शल्बक्षतिलरामाणाम् उ० २४,०१
शृगाडवित् उ० ३,५१	शृगीतामलभीभाङ्गीराक्ला गाक्षुरके चि० ३,६१	शप नि० १२,३४
शृगालशूल्यकालृजजना व्रपवस्तने उ० ६,४२	शृगीभाङ्गीघिनप्रथिधवया सानू त्रि० ३,६३	शपदायाविरावत सू० १३,१७
शृगाले शा० ६,६६	शृगीमधूलिकाभाङ्गीपिण्य लादवगार्गभ उ० २, ५१	शपांगपरिरक्षायाम् सू० २५,१२
शृगजलोकस उ० ३६, ७०	शृगो उ० २४,०८	शपौववस्तो उ० ११,२६
शृगजलोकोलानुभि सू०, २६,५०	शृगण सू० २६,१०	शैव्यम् सू० १५,४
शृगचि चि० ३२,२	॥ ॥ ॥ ७१	शैत्यगोरशूलानि० १६, ३२
शृगचररजोयुक्तम् उ० २८, ४१	शृगे चि० २,३८	शैत्यत सू० १२,३६
शृगचरम् त्रि० ३,११	शृग्यमृतादशजीवनसज्ञा सू० १५,१२	॥ त्रि० १,८७
॥ ॥ ३,१३	॥ उ० १७,९	शैत्यप्रताडमाधुर्धे सू० ५, ४५
॥ ॥ ४१	शृतक्षीरजम् सू० १,४०	शैत्यम् शा० ४,२६
शृगवगतू त्रि० १६,२	शृतक्षीरसरेण त्रि० ३,८६	शैथिल्यम् सू० १०,११
शृगम् त्रि० २५,२६	शृतक्षीरानुपानम् चि० ३, ८७	॥ शा० ५,१०४
॥ त्रि० ८,१३	शृतशीतपय चि० ३९	॥ त्रि० १३,४
शृगचरनिशायम् उ० २, ६६	शृतशीतम् उ० २,७१	॥ चि० १४,८४
शृगवगचू सू० ३,२३	॥ चि० १,१०९	शैरीपम् सू० १७,४
शृगावृम् शा० २,५७	॥ ॥ २,२१	शैरीपीत्वापुष्पम् चि० १९, ६३
॥ उ० १९,१५	शृतरीतातू चि० १५,३१	शैलहुमान् शा० ३,८८
॥ त्रि० ३,९४	शृतातू त्रि० ३,८९	शैलप्रासादसकलवृक्षसिंहन- रद्विपान् शा० ६,६८
शृगावृम्येषु शा० ४,३५	॥ ॥ ५,२०	शैलसभयम् चि० १७,४
शृगावृनि शा० ४,४६	शृतानि त्रि० ५,४६	शैलपकतज उ० १६,२४
शृगाणि उ० ११,३६	शृति उ० १४,१३	शैलपयुग् त्रि० १७,२२
शृगाणिम् सू० २६,७४	शृम चि० ८,१५१	शैलपराक्षपुमतीकसह- कालानुत्तारितपत्ररी- धे उ० २७,४०
॥ ॥ २७,४६	शृतन त्रि० १७,६३	शैलाडव उ० २४,३८
॥ त्रि० १३,१८	शृते त्रि० ३,११८	शैलपराया सू० १६,३८
शृगाया त्रि० १९,१६	॥ ॥ २१,४६	
शृगव उ० ३७,७०	शृतनि० ६,७	

शैवाल कुकुर्गिरसामुद्रशा- ल्लिमयप्रभा शां ५, क्षि०	शाणितस्तयसभवे नि० ७, ४०	शाणितायुग्म् उ० २९, १७
शैवालनालापलवक्यष्टा त्वमाकुलापयफराटम- ध्यम् उ० ३७,८२	शाणितगधन उ० २४,१५	शाणिताधुदे उ० ३४,२१
शोफ नि० ५,४०	शाणितज उ० २२,७	शाणितामसमम् उ० १०, १६
" " ६,९	शाणितप्रभृतानाम् सू० ६,६९	शाणितिरीम् रि० २२, २९
शाकक्राधलुधाग्नि सू० ८,३३	शाणितप्रभो उ० २१,७	शाधनाग्निगोदिते रि० १,१३०
शोकेकाधट्टिवात्प्रनिशाजा- गरणानि उ० १६,६४	शाणितम् सू० ११,२०	शाधनार्हस्य चि० १,९७
शाकक्राधभयाद्वगवश्रमा विदारणम् शां १,४५	" " २८,१	शाधयति सू० १४,६
शोफक्राधाद्रिपुपितान् उ० ३१,२८	" " २९,५६	शाधयति सू० १७,४
शोफक्लिष्टमना उ० ६, १६	" " नि० ११,५२	शाशित सू० १८,४९
शोफज्वरशिरोरागततमस्य उ० १२,२९	" " १२,३४	शोक सू० ७,१९
शाफ्त नि० ८,१३	" " उ० ९,३६	" " ८,२७
शाफ्भीकुध सू० ७,६२	" " २४,१५	" " २८,३
शाफ्म् उ० ४०,७१	" " २९,१६	" " " ८
शाकश्मक्राधरुत उ० २३,२९	" " ३०,९	" " २९,२
शाकश्मविनाशम् रि० ७,७४,	" " ३१,५१	" " " ६
शाकाल् नि० ८,१	" " ३७,११	" " " ४
शोकातुरम् सू० १,३४	" " ३८,११	" " शां ४,२१
शाकादे उ० १,१८	" " ३८,३०	" " " ७९३
शोफपु स० ६,११३	" " ३९,३१	" " नि० ७,१६
शाके चि० ३,१३	शाणितमोक्षणम् उ० १६, ७८	" " " ११,३
शोकाद्वेगारतिभये चि० ७,६३	शाणितमासे रि० २०, १८	" " " १२,७
शोकोपवासरुहाये शां २,११	शाणितस्वापने उ० १८, ७४	" " " १२
शातन चि० ७,६४	" " " ६३	" " " १३,३०
	शाणितगम सू० २९,४६	" " " ४३
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " ५२
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " उ० १०,३
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " ८
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " १२
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " १७,८
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " १०
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " १८
	शाणितानिश्चर्यान्वत नि० १७,२१	" " " २०

११	१७,१५	शाकपादद्रव्यान्मातृनामा	शाकानि शा० ५,१५
११	११ २०	दीन् उ० ३५ ७	शाकाग कामलापाङ्गुलम्-
११	११ २०	शाकप्रधाना नि० १०,२०	कारप्रहापद्म उ० ७,
११	११ ११	शाकमत्रशरद्वातविवधव्य	२४
११	११ २०	रसातजिन् वि० १,	शाकाश टमिन्नुप्रहा सू० ६,
११	११ ७	११०	१६४
११	११ ३३	शाक्युत उ० ३७ ५७	श्रीकाश पांडुरोगपु वि०
११	११ ३४	शाक । रुजादीनाम् उ०	१५,२५
११	११ ३७	१४,२३	शाकागस्तदास्तभविज्ञता
११	११ ४५	शाकारागुरुनाम् उ० २५,	सू० १६,३२
११	११ ४७	२६	शाकागोगु-ममहहा वि०
११	११ ४९	शाकरूपप्रणुत् उ० १६ ४	१७,१२
११	११ २३,१६,१	शाकरुजाकरम् शा० ४४	श्रीकागोगु-मवीतपविद्यधि
११	११ २१	शाकरुजापाकगहानाम्	सू० १२,४६
११	११ २५,२४	सू० २९,३८	शाकागव्यस्य उ० २५,२४
११	११ २७,२	शाकप्रणय्याम् वि० १०,	शाकावस्थापाम उ० २१,
११	११ २८ १६	३२	३०
११	११ ३१,४	शोकशुल्कर नि० ११,	शाकावस्थावितरिण सू०
११	११ १८	२१	२९,७४
११	११ ३७,४	शाकरैविल्यगहमोहान्	शाकाकम् वि० १६,५७
११	११ १८	सू० ३०९	शाकाकगुडप्रहाहिरिचव्यपु
११	वि० १,१४८	शाकसरभपर्वण उ० १०,	वि० १०,४७
शोककट्टपमाव्यपाडिताम्		७	शाकाकगशोषहणात्पाम
	उ० ९,९	शाकस्युक्ता उ० ३३,३१	त्रप्रहाहची सू० ५,३४
शोककट्टप्रम् उ० ११,९		शाकस्फुरणानिस्तोदमे	श्रीकापदेहम् उ० ८,१०
शाकगडकमिषधिकुष्टापस्-		नि० १०,४८	शाभना शा० ६,३७
मारमीनस सू० २०,		शोकस्य नि० १६ १८	शाभाम् शा० ७ ६३
३		शाका वि० १९,६६	श्रीभिनाम् शा० ६,३७
शाकघषाश्रुवेदना उ० १६		शाकाद्या नि १० १८	श्रीव सू० ४,१५
३७		शाकानितारन्टु-गुल्मा	११ ११ ११,१७
शाकघवरुजागहद्वयम्		श्री पापिमहिनाम् वि०	११ ११ २०,२४
नि० ११ ६६		१७,२१	११ शा० ४,७१
शाकताडगह्वरप्रणुत् उ०		शाकान् उ० २५,३२	११ नि० ५,१
३७,२७		शाकानाम् नि० १३,२४	११ ११ ३
शाकनिवापण उ० २५,		३ उ० २५,३०	११ ११ ३१
२९		शाकानाहास्यवेरस्यविट्शा	११ ११ ४४
शाकपाण नि० १६,१		पा नि० १३,१०	११ ११ ५१

॥ ॥ १०,२४	शौचम् सू० २९,२१	श्यामाचित्वात्सिद्धौ क०
॥ ॥ ११,४२	अमरान्तेत्यायतनवध्व	५,०९
॥ ॥ ३०,२८	लमीरवर्जिते क० ६,१	श्यामाहणम् क० १,३
शौचवृत्तिलक्षणाम् वि०	अमशुद्धम् शा० ६,०२	श्यामेरेटस्थिरामि वि०
१०,०	श्यामम् नि० ३,२९	२२,९
शापगुल्मागमटोव्वास्त	॥ क० २,३	श्यामेतु चि० २,३४
कामहर सू० १५,१०	॥ ॥ ॥ ५	श्याय सू० १२,०
शौचजिन उ० २,५१	श्यामलम् उ० ३१,०८	॥ ॥ २९,८
॥ चि० ५,६	श्यामा सू० १,४५	॥ नि० १३,१०
॥ ॥ ॥ २४	॥ शा० ४,६३	॥ उ० १७,२१
शौचवृत्तिलक्षणाम्	॥ शा० ५,४८	॥ ॥ २१,१७
चि० ३,१६२	॥ ॥ ॥ ५०	३ ॥ २५,६
शौचवृत्तिलक्षणाम्	॥ वि० २,९	॥ ॥ ३७,७
साराजन् सू० ५,३४	॥ ॥ १९,८६	॥ ॥ ॥ ५१
शौचण सू० १०,१८	श्यामास्फाटवम् वि० १५,	॥ ॥ ॥ ५६
शौचमालम् उ० २३,१४	११६	॥ ॥ ॥ ५७
शापमूर्च्छाभ्रमाचितम्	श्यामास्फाटवम् धूर्त्तूर्वा	श्यायता उ० १५,८
नि० १२,२१	शरिरे क० ३,३७	॥ ॥ ३५,११
शौचमाह्वयराय-यदीपरा-	श्यामाकुलित्विस्मलदति	॥ ॥ ३६,१०
गोपसभत नि० ५,५७	पल्लसक्रुभ उ० ३२,	श्याववम् उ० २१,१७
गापयति नि० ९,१७	९	श्यावनीलत्वम् उ० ३,२७
शौचस्तभविचणता उ० ५,	श्यामानुवृत्तापिष्णानी	श्यावनप्रता नि० ५,४३
१७	लिनाकले चि० ८,	श्यावपाहुक्क उ० २१,
शौचाक्षेपणसशौचस्तभम्	१३६	६२
पनकपनम् वि० २२,	श्यामात्रिभडीत्रिकलाविप	श्यावपादकरानम् उ० ३६,
५१०	क्षेन चि० १५,६०	३४
शौचागस्तबाधियसमाह	श्यामात्रिवृदुराल्माहस्ति	श्यावपीतसितासिता नि०.
भ्रम दृष्टता सू० ४,११	पिष्णलीयत्सक्रम क०	१४,७४
शाध्यने नि० ५,१२	२,२८	श्यावमध्य उ० ३५,४३
शाध्यम् क० २,५३	श्यामात्रिवृद्धिपक्षम् चि०	श्यावरकानाम् नि० २,
शौचकार्ये सू० २,१३	१०,८९	३१
शौचम् शा० ३,७	श्यामादिने सू० १८,३४	श्यावजोहितम् वि० १३,
शौचविद्वेष उ० ६,१३	श्यामादिमत्रयान् क० ५	६६
शौचविद्वेष उ० ६,१३	४९	॥ उ० १५,२२
शौचविद्वेष उ० ६,१३	श्यामाद्य सू० १५,४५	श्यावचरन उ० ६,१७
शौचविद्वेष उ० ६,१३	श्यामापानागकारजयीजे	श्यावचरन उ० ८,१७
शौचविद्वेष उ० ६,१३	उ० ७,०२	श्यावचरन उ० ७,१२.

श्यावन्वतारणासितम् उ० ३४,४६
 श्यावाकृष्ण नि० ११,६
 श्याव कृष्णवर्णाश्विम् नि० १२,१४
 श्यावाकृष्णम् सू० २७,४०
 श्यावाकृष्णा नि० ६,३१
 श्याव कृष्णा शा० ३,३६
 " नि० ७,२९
 " " १४,२८
 श्यावे सू० १७,२१
 श्यावोष्टवक्रदन्तत्वम् उ० ३७,१३
 श्यावोष्टवक्रदिग्गा उ० २७, ११
 श्येनगामत्त्याक्रोशार्हाजा २१० २,१८
 श्यानाभैरडनि वज्रम् उ० २०,७
 श्रद्धा शान शा० ६,७१
 " उ० ३९,९
 श्रद्धा शा० १,७२
 श्रद्धाविपलान् शा० १, ५४
 श्रद्धाविधारणम् शा० १, ७३
 श्रद्धावेधम्क नि० ७,१८
 श्रपयित्वा चि० ९,७९
 श्रपयन् उ० ३९,७६
 श्रम सू० २,१२
 " " ११,१७
 " नि० २,११
 " " १,१९
 " " १४,११
 श्रमकृमहम् सू० ५,७९
 श्रमस्रुतृमहम् सू० ६,३४

श्रमधममन्त्रात्समा शान
 कासातिनृत्सुध सू० १,२२
 श्रमभ्यानान् सू० ४, ५
 श्रमहा सू० ६,६७
 श्रमान् सू० २,३६
 श्रात्रम् उ० १७,३
 श्राद्ध शा० ३,१०१
 " क० ६,१
 श्रावणी क० १,३७
 श्रावणीक्षारनाभोत्पत्तीरि
 गीजावर्ते नि० २२,६
 श्रावणाम् क० ४, ९
 श्रावणीयुगम् सू० १०,२४
 श्राव उ० १३,८१
 श्रित उ० १२,१
 " क० १,२१
 श्रियम् शा० ७,६२
 श्रातुम् नि० १२,११
 श्रातज श्रितान्तिमान् उ० ३९,२२
 श्रीपणपित्रसवृत्तान् नि० ९, ७८
 श्रीमद्भुशतनत्रता नि० ३, ३७
 श्रामान् उ० ३९,१७३
 श्रावातत्रम् सू० १७,४३
 श्रावेष्टकनररष्टृकादेवदाक
 त्रियशुभि नि० १७, २२
 श्रावष्टम् सू० ३१,१४
 " उ० ३७,२७
 श्रावष्टकालगर्भे नि० १९, ७१
 श्रागशाश्रुते चि० ७, ५७
 श्रुत शा० ६,६०

श्रुतचरितसमूहे सू० ७, ७६.
 श्रुतधरम् उ० ३९,९७
 श्रुतधारी उ० ३९,४७
 श्रुतिजाद्यवत् उ० १७ ८
 श्रुतिहानि नि० १७,३७
 श्रुतिहारिणी शा० ४, २९
 श्रुतिहिमवृत्तत्वनेत्ररेवे
 चि० १७,४०
 श्रयसी उ० ३९,६०
 श्रयसीयुगा उ० ३९,६०
 श्रयभोगरराज्ञाक्षानावक
 पभकात्सले चि० ६, ४४
 श्रष्टभयामयानिलकक उ० ४०,४८
 श्रष्टाकल्कपद्म उ० १३, ४९
 श्रष्टानत्राहताकणाधना
 न् चि० २१,४८
 श्रष्टाजन्म उ० १३,३४
 श्रष्टापाठापकुटिका चि० १४,१०३
 श्रष्टायुना उ० ३७,७६
 श्रष्टायुनम् क० २,२९
 श्रष्टारसेन चि० ८,८
 श्रष्टाराचनातात्पर्यगीरि
 उ० २२,६४
 श्रष्टाव्योपयवक्षरशवद्विधि
 रसाजने उ० २२,६६
 श्रष्ट सू० १,४२
 श्रष्टा चि० १९,७९
 श्राणिकणया शा० ४,२०
 श्राणित सू० २७,१४
 श्राणिवृष्टिशर म् श्रापय
 उ० ३१,४२

श्राणिचरितमहासगर
 सू० १२,९
 श्राणिवक्षणरुकुताञ्ज्वरठ
 तू उ० ३३,९८
 श्राणीकणौ शा० ४,१७
 श्रोणीवक्षणपृष्णरुक् नि०
 १६,४१
 श्राण्याम् शा० ३,२१
 " उ० २७,२९
 श्रात उ० २६,००
 " " ३३,२०
 श्रातसाम् चि० ५,२२
 श्रातारम् शा० ५,४१
 " उ० २२,१०२
 श्रोताजावटमगिलासुधि
 फनतीदणे उ० १४
 ३२
 श्रोत्ररुड्यनात् उ० १७,
 १४
 श्रात्रपधानुगौ शा० ४,०९
 श्रात्रम् शा० ३,३
 " उ० १७,३
 श्रोत्रशिरा १७,२
 श्रोत्रमुत्त उ० ४०,४४
 श्रात्रस्वरवयोदृशाम् सू० ६
 ७७
 श्रात्रास्तितपणम् नि०
 २१,४२
 श्रात्रास्तितानासु उ० १९,
 ९
 श्रात्रादिश्रेषु सू० ३० ३७
 श्रात्रात्त्रि नि० १७,९
 श्रात्रादीनाम् चि० २१,
 १७
 श्रात्रे उ० १७,१२
 " " २३,५
 श्राक्षण सू० १,१२

श्राक्षणकडनरुक्षिताम् सू०
 २६,४४
 श्राक्षणफन्निशै शा० २,
 ७०
 " नि० ३,९६
 " " ८,११
 श्राक्षणपृष्णम् उ० ११,११
 श्राक्षणजार्णतम् उ० ३
 ७८
 " नि० ३,८०
 " " १० १७
 " " ११,११
 श्राक्षणापिष्टे उ० २२,८९
 " चि० २०,११
 श्राक्षणपिष्टो उ० २४ ३८
 श्राक्षणपीताभपयतम् नि०
 १४,१७
 श्राक्षणजु सू० १९,१०
 श्राक्षणस्वशाम् नि० १४,
 २२
 श्राव्य सू० २९ ६
 श्राव्यताम् सू० २८,१२
 श्राव्यम् सू० २९,६३
 " चि० १०,६९
 श्राव्यसधाननवन शा० ७,
 ५७
 श्राव्यसविना उ० ३६ ३४
 श्राव्यवसवद्वै उ० १६ ७
 श्राव्या नि० ७,३५
 श्राव्यागता नि० १६,५
 श्राव्यातिगादु पाते सू०
 २९,९६
 श्राव्याम् सू० २९,४१
 श्राव्याश्राव्यम् चि० ११,
 ११७
 श्रावीरुय नि० १४ ३
 श्रावादिष्य नि० १३ ७

श्राव्यमासलो शा० २,
 १०८
 श्राव्यवत्तनि सू० ३०,४३
 श्राव्यशसम् शा० ३ १०८
 श्राव्यसविसमदिवरम् उ०
 १८,१५
 श्राव्य उ० ८,१७
 श्राव्यम् उ० २९,१९
 श्राव्यनी सू० १९,९
 श्राव्य उ० ३० ८
 श्राव्यपटेषु फ० १,३१
 श्राव्य सू० १२,१८
 श्राव्यमशरा नि० १०,९०
 श्राव्यमशाल सू० १८,३३
 श्राव्यमशससर्माचन शा०
 ७,७३
 श्राव्यमक्षयविवृश्रोष्मा नि०
 १,७९
 श्राव्यमगुन्मम् नि० १४,
 ८७
 श्राव्यमगुल्मात्त्रिभ्यानि
 चि० ६,५३
 श्राव्यमप्रधिक्रम चि० १३,
 ३३
 श्राव्यमप्रधिक्रम उ० ३२,७
 " " ३९,१९
 श्राव्यमप्र उ० २० ६
 श्राव्यमजा सू० २९,११
 " नि० १४,४७
 " उ० ९,२८
 श्राव्यमजात उ० १४,२४
 श्राव्यमन नि० १४,७१
 श्राव्यमन्वरतिभायगुन्मा-
 तविद्विषीयु क० १,९
 श्राव्यमणछादि दृशामनिद्रा-
 दर्शगौरवम् नि० ६
 २०

श्लेषमातकाद्गवा चि० १८, १६	श्लोकार्थयोजिता चि० ३, २०	श्वययुवीसपविस्फीटज्वर दाहहा उ० ३६,६४
श्लेषामाभितापे उ० २४, १०	श्वगामत्स्ये उ० ६,४४	श्वययुदरकुट्टपांडुतारुमिम होष्वरुफानिलापहनू चि० १७,३९
श्लेषामभिष्पन्नदेहानाम् चि० १,७०	श्वग्रहा उ० ३,२	श्वययद्वय उ० ३६,२३
श्लेषामामेदानाहुल्यात् चि० २१,४५	श्वजयुका शा० ६,२४	श्वययधुद्वरा उ० ३७,१२
श्लेषामामयादुरगरश्वयय्या दिपु क० २,४९	श्वदष्टा शा० २,५६	श्वश्रुगान्धविहालानाम् उ० ७,३०
श्लेषामावृतमुखताता नि० ४,१६	॥ चि० ११,२८	श्वश्रुगालोष्णुग्रासुकाका नूका शा० ३,८९
श्लेषमाशयस्थित क० १, ३५	श्वदष्टात्रपुसेधरुबीजहिस्ता श्मभेदने चि० १४, १९	श्वसन् नि० २,७७
श्लेषमाशयानाम् सू० ११, १६	श्वदष्टामलकामृतानाम् उ० २९,१६०	श्वसन्मू नि० २,५१
श्लेषमाश्रया नि० ९,७	श्वदष्टेशुरमापामगुहावीज शातावरी उ० १०,२४	॥ उ० १९,२६
श्लेषमास्वरत्वन्निर्घवत विषधस्तमादिभि सू० ११,३	श्वदष्टाशीरमजिष्टावल्गाफा- श्मयस्तनृणाम् चि० ३, १०१	श्वसनामु चि० २१,३१
श्लेषमिक चि० ७,९८	श्वपथी सू० २९,१४	श्वसतमू उ० ४,२०
श्लेषमोत्तरे चि० १,७२	श्वपथुम् चि० १९,७२	श्वसितमू उ० २२,१११
श्लेषमात्तरेषु चि० १९,१२	श्वपथी चि० १७,१७	श्वानवत् उ० २,१६
श्लेषमोदरवत् चि० १७, १०१	श्वधसूयेशाम् शा० १,४६	श्वार उ० २१,६७
श्लेषमादरे नि० १२,१८	श्वधश्मसानशयनम् शा० ६,७०	श्वारिच्छलकगोधानाम् उ० १३,६०
श्लेषमाद्वये उ० १०,६७	श्वधे उ० ६,४९	श्वारिच्छानिपणाकधृत शल्यकरोणिते चि०, २४
॥ चि० १७,२३	श्वययुस्तवधुदराभिसादे चि० १७,८	श्वारिशा सू० ७,३२
श्लेषमालयणम् चि० ७, ३४	श्वययुगदवान् चि० ४७, ४१	श्वारिधाम् चि० ३, १६८
श्लेषमालयणा नि० ७,३७	श्वययुमस्तवारगम सू० २८,२१	श्वारिधाम् चि० १६, ४
॥ उ० २१,२	श्वययुपोदित चि० १७,९	श्वारिधाम् चि० ३, ५२
॥ ॥ ३८,३	श्वययुपुषकान् सू० २९,१	॥ ॥ ४,३०
श्लेषमिकी उ० ३३,४५	श्वययुमहा चि० १७,७	श्वारिधाम् चि० ३, १६७
श्लेषमिकीम् उ० ३०,३६	श्वययुग्राहृद्दागगुल्मय स्मबमीरुमीनु चि० ८,६८	श्वारिधाम् चि० ३, १६७
श्लेषमाधगतिना उ० ११, ४४	श्वययुमात्र शा० १,९१	श्वारिधाम् चि० ३, १६७

श्वासकासप्रतीश्यायहिष्मा- ध्मानविबधिषु सू०. १७,२५.	श्वासहिष्मासु चि०.३,६२. श्वासहिष्माहतामिषु चि०. ३,१३.	” ” ” १८. श्वित्राशोषंधिमाहाप्रम् चि०.१९,८२.
श्वासकासप्रसेकारीःप्रीहा- नाहगरोदरम् सू०.६, १५४.	श्वासतृहासवीसर्पस्तन्य- दोषोर्ध्वरोगिणः सू०. १८,३.	श्वित्रिभिः चि०.२०,७. श्वित्रो शा०.१,४८. श्वेतकटभी उ०.५,१०. श्वेतकरवीरमूत्रलम् चि०. १९,५.
श्वासकासहराः चि०.३, १६८.	श्वासान् शा०.४,१५. ” ” ” ५६. ” चि०.१,११०.	श्वेतगोवालमरिचशंराचंद- नफेनकम् उ०.१३,७२. श्वेतपना उ०.१७,६. श्वेतताम्रम् नि०.१४,२२. श्वेतपत्रम् उ०.५,३३. श्वेतपिच्छलवाहिनी उ०. ३३,४८.
श्वासकासाप्रिसदनश्वयथू- ध्वानिलान् चि०.५,२३. श्वासकासातिनिद्रताः सू०. ११,८.	श्वासातीसारसम्माहृद्दो- गविषमज्वरान् चि०.१, ६.	श्वेतपृहतीमूलम् शा०.१. ४०.
श्वासकासातिसाराशोऽजटर- प्रदरज्वराः नि०.१३, २७.	श्वासारुविल्टदामयाः सू०. ४,१४. श्वासाशोःकफकासान् सू०. ६,१४८.	श्वेतमूत्रम् उ०.५,३३. श्वेतपिच्छलवाहिनी उ०. ३३,४८.
श्वासकासातिसारास्वरोप- हिष्मायमिध्रमेः नि०. १३,५८.	श्वासातिनाम् उ०.२५,१८. श्वेतैकहेनुप्राधूपसंख्यामरु- तिसंश्रयाः नि०.४,१८.	श्वेतमू सू०.१८,४०. ” नि०.८,९. ” ” ९,३८. ” ” १४,३८. ” उ०.१०,२. ” ” ” १२. ” ” ” १२,१६.
श्वासकासेषु चि०.३,१७३ श्वासकासोदराशोमिहृष्टीह- यंथपस्कजंतुगुल्मान् चि०.१९,३२.	श्वित्रकुट्रुफकिमीन् सू०. १५,२०. श्वित्रकुट्रहरणः चि०.१९, ६४.	श्वेतमरिषानि उ०.१६, ४८.
श्वासक्षपछर्दित्वरसादाद्यः नि०.३,३८.	श्वित्रकुट्रानि उ०.३९,६५. श्वित्रदुर्नामदद्रूपामाकोष्टम् चि०.२०,९.	श्वेतमरिषानि उ०.१६, ४८.
श्वासतृद्ध्रमेः नि०.१२, ३५	श्वित्रनाशाय चि०.२०,८. ” ” ” ११.	श्वेतरोधम् नि०.१४,१६. श्वेतरोधम् उ०.९,११. ” ” १६,१६. ” ” ” ३३.
श्वासदंष्ट्राशरुन्मूत्रयुक्ता- लानसातंत्रेः उ०.३७, ५९.	श्वित्रमू नि०.१४,६. ” ” ” ३७. ” ” ” ४०. ” चि०.१४,५८. ” ” १९,३२. ” ” ” ५२. ” ” २०,१. ” ” ” १०. ” ” ” १५.	श्वेतरोधम् नि०.१४,१६. श्वेतरोधम् उ०.९,११. ” ” १६,१६. ” ” ” ३३.
श्वासपूतिता उ०.१९,८. श्वासप्रतिश्यालसकाविषा- कान् चि०.१७,७.	” ” ” ४०. ” चि०.१४,५८. ” ” १९,३२. ” ” ” ५२. ” ” २०,१. ” ” ” १०. ” ” ” १५.	श्वेतरोधम् नि०.१४,१६. श्वेतरोधम् उ०.९,११. ” ” १६,१६. ” ” ” ३३.
श्वासरोधः नि०.५,४१. श्वासरोधान् उ०.१९,३८. श्वासहिष्मा चि०.४,१. श्वासहिष्मातिसारिणः सू० ७,४७.	” ” ” ४०. ” चि०.१४,५८. ” ” १९,३२. ” ” ” ५२. ” ” २०,१. ” ” ” १०. ” ” ” १५.	श्वेतरोधम् नि०.१४,१६. श्वेतरोधम् उ०.९,११. ” ” १६,१६. ” ” ” ३३.

॥ ३७,५२	श्वेतान् उ० ३८,५६	श्वेते सू० ५,५
श्वेताख्या उ० ३६,६१	श्वेतायुग्मम् सू० १५,२८	श्वेत्यम् नि० २,२२
श्वेतादिमणिका उ० ५,१०	श्वेताश्वसुरजा उ० ३२,	श्वेत्यशैत्यश्लधागत्वम् सू०
श्वेतान्तम् उ० ३१,२६	१६	११,८

प.

पत् सू० १,१५	पद्पथाहलिनीयारणास्त्रि	पदि शा० ३,१६
पत्कम् उ० १०,२०	मि चि० ८,२२	॥ ॥ ॥ ३०
पत्चरणं चि० २१,४७	पद्दिवसम् नि० १७,११	पष्टिक सू० ६,६
पत्चरणम् चि० २१,१४	पद्भि सू०,१,४८	॥ उ० ३९,२१
पत्त्रिशत् उ०,३१,३३	॥ शा० ५,६६	॥ चि० ८,१२०
पट्पलम् चि० १,५४	॥ उ० १४,१	पष्टिकम् उ० ३९,९९
पत्सतनाष्टमासेषु उ० १,	॥ क० ६,१४	पष्टिका चि० १,७२
२९	॥ चि० ९,४३	॥ ॥ ३,३४
पट्समांगुल सू० २७,३५	पडसम् सू० ८,३६	॥ ॥ ७,१०३
पडगम् शा० ३,१	॥ शा० ३,५७	॥ ॥ १४,१०९
पडगुल सू० २५,८	पड्नात्रात् शा० ५,१९	पष्टिमानान् चि० १५,
पडगुलद्विमुखाया सू० २०,	पड्नात्रियाग्न चि० १९,	१२३
८	३०	पष्टिसोदनम् उ० ४०,३३
पड्गुलम् सू० २५,१७	पड्निशति सू० २६,१	पष्टीचतुर्भानवमीराहूकेतुद
पड्गोषु चि० ९,५५	पड्निध नि० ८,१	यादिषु शा० ६,१२
पड्गुले सू० २६,२३	पड्नाकरम् शा० ४,८	पष्ट्या उ० ३९,१६६
पड्पचाशत् शा० ३,२१	पड्नाज्ञा उ० ३३,४०	पोडशगुणे चि० ५,२९
पड्ठो सू० १८,३१	पण्मासम् शा० ५,१६	पोडशगणे सू० १४,२७
पड्ठ चि० १,३८	पण्माससस्थम् उ० ३९,	पोडशद्वादशांगुलो सू० २५
पड्ठम् चि० १,२६	२६	३०
पड्ठान् शा० ३,६५	पण्मासिण उ० १०,४४	पोडशद्विगुणा शा० ३,
॥ ॥ ५,६७	पण्मासान् चि० ३,१२४	२१
॥ उ० ३३,३८	॥ चि० १५,११८	पोडशपलम् चि० ३,६४
पट्श्यादम् सू० १०,४२	पष्ट सू० १,४४	पोडशपले चि० ३,१४४
॥ ॥ १३	॥ नि० ५,२४	पोडशभि उ० १६,८
पट्गुणचि-वे चि० ९,२७	पष्टपचमया उ० ३६,७६	पोडशसूरणस्य चि० ८,
पट्गुणसिते चि० ९,१११	पष्टम् सू० १,३९	१७८
पट्गुण चि० १४,८९	॥ क० ६,१६	पोडशाशया उ० ४०,६३
पट्पथा चि० १०,४२	पष्टाशम् सू० १९,३९	पोडशाशयिते चि० १,२९

पोडशागुलम् सू०.२५,२२.	पोडशे सू०.१९,११.	टीवनक्षवधूद्गारनिःश्वा- सोच्छ्राससंपहः नि०. १६,४६.
पोडशागुली सू०.२५,७.	टीवम् नि०.७,२६.	टीवनम् उ०.१४,१८.
पोडशात्मिका उ०.४०, ६६.	टीवनः नि०.१३,६.	" " ३६,२०.
पोडशिकाम् चि०.३,१४३.	टीवनक्षवधूद्गारनिःश्वात्ता- न्नप्रवेशकृत् सू०.१२,५.	

स.

सयोगसंस्कारयशेन चि०. १०,१२.	सवरसरोपितम् सू०.६,२४.	संशयावहम् सू०.१८,५०.
सयोजने सू०.१९,४६.	संवरणी नि०.७,५.	संशयिता शा०.१,६३.
संरक्तभयलाचनः उ०.३, ८.	सवद्रयेत् उ०.१८,६५.	संशयितो उ०.४०,६८.
संरक्षितव्यम् चि०.७, ११६.	संवहनेषु चि०.७,१९.	सशयी उ०.२६,४१.
सरद्वयः नि०.४,१४.	सवाहनानि सू०.४,१४.	संशोतयेत् चि०.१,१४४.
" उ०.३,३५.	संविधि. चि०.८,४९.	संशुद्धः सू०.१९,४.
सरभः उ०.१५,२०.	संविशेताम् शा०.१,३४.	" शा०.१,१६.
" " २१,२८.	संविष्टम् सू०.१९,२३.	संशुद्धगुगुलुपलेः चि०.२१, ५९.
सरभदाहृष्ययधुसंद्वादिभिः उ०.२५,४.	संवृतत्वम् उ०.२५,२.	संशुद्धयेत् चि०.११,५६.
सरभम् सू०.२३,६.	संवृता शा०.५,८.	संशुद्धवणफटाक्षिरोगिणाम् सू०.६,३१.
सरभस्तभयेदनाः सू०.२८, ५.	संवृता. शा०.५,१६.	संशुद्धस्व चि०.२१,१३.
सरभात् सू०.२८,१६	संवृताम् उ०.३४,२५.	संशुद्धिः चि०.१५,९८.
" " ३०,२५.	संवृतास्यताम् नि०.१५, ३०.	संशुद्धिशमनायेषु चि०.७, ४८.
सरभारविशहोपातृद्वयरा- निद्रतान्वितः सू०.२९, ४.	संवृते उ०.१९,१८.	संशुद्धे चि०.१०,७४.
सरह्य नि०.७,४७.	" चि०.२१,४१.	संशुद्धपा सू०.२८,१२.
सरोधान् नि०.५,५४.	सप्युर्दार्पिटा उ०.३३, १५.	संशुष्ककासः शा०.५,७३.
सरोपिताक्षस्य उ०.११, १५.	सशमन. सू०.२२,२.	संशुष्कम् सू०.३,४७.
सरोहणम् उ०.२५,५४.	सशमनम् नि०.४,५.	" उ०.३९,१३६.
सरोहति सू०.२९,४४.	" चि०.१,८५.	संशुष्काम् चि०.२१,७.
" " ६८.	" " १४,६२.	संशोयनानि उ०.३७, २८.
सरासरम् उ०.३९,१०८.	सशमनान् उ०.७,१८.	सरोपनास्रविस्त्रावीक्षेह्या- जनतंषनेः सू०.१८, ४५.
	सशमयत् सू०.१५,५१.	संशोपिताशपानाम् चि०. १९,६३.
	" चि०.४,१९.	
	संशयः चि०.११,४४.	
	संशयम् शा०.५,१२८.	
	" " ६,६०.	
	संशयानः उ०.४०,५९.	

सशालपविश्लपकालसस्का- र्युक्तिभि क० २६१	सस्नभकट्टरूळाफान् चि० ८,१५	सकड्ढाह्पाकरू उ० १७, २३
ससजनू नि० ३,१९	सस्तरपितम् चि० १४, २८	सकड्पिटिनायावा नि० १२,१८
ससग सू० १,१२	सस्थानममाणत शा० ५, ४२	सकड्डो उ० २१,९
॥ ॥ १२,७४	सस्थानेन शा० ५,४१	सकदु५करजै उ० ३,४६
ससर्गज नि० २,२३	सस्थाप्य उ० २७,१०	सकदुभे उ० १८,४४
ससर्गसन्निपातेषु सू० १३, १३	॥ क० १,६	सकपित्य चि० ९,११५
॥ उ० १२,२२	सस्थितम् सू० ८,११	सकपित्थारसम् चि० ७,४६
ससर्गसन्निपातोत्थे उ० १३,७४	सस्पर्शान्ति नि० १३,२९	सकपूरम् सू० ३,३२
ससजनम् चि० ३,२८	सस्मरणे नि० ७,११४	सकफमाज्यपुरीषा नि० ७, ४१
ससृतम् उ० २९,८६	सस्त्रयत उ० १० ४	सकफम् नि० ९,६
ससृष्टदोषे चि० १८,२०	सस्त्रुते उ० २९,२७	॥ ॥ १६,४९
॥ ॥ २१,२१	सस्त्रय सू० २८,२५	॥ उ० ३३,१८
ससृष्टलक्षणा नि० ११, ४७	॥ उ० ३०,२	॥ चि० ३,३
ससृष्टलिङ्गम् सू० २७,४७	सहृत्तम् नि० १३,२२	सकके चि० २,४४
॥ उ० २,४	॥ उ० २१,३८	॥ ॥ ३,१३
ससृष्टलिङ्गा नि० ७,४२	सहृति चि० २१,३०	॥ ॥ २५
ससृष्टेषु नि० ३,१५	सहृन्व्येते नि० ९,३८	॥ ॥ २९
ससृष्टे नि० ११,३२	सहृता नि० १५,२	॥ ॥ ४,६
ससंधय उ० २७,२१	सहृष्टरीमा नि० ३०,११,	॥ ॥ ८,१०२
ससंकारम् चि० १,८६	सहृष्टकल्पवाभाडिगीन्वा धुम् चि० १,६२	॥ ॥ १५,६३
ससंकारस्य सू० १६,२	सहृष्टकले उ० ९,३४	सरूपपयोधराम् चि० ७, ८८.
ससंकारान् सू० ५,५६	॥ ॥ २२,२६	सकरजवीजम् उ० ३७, ४४
ससंस्कृतकाष्टस्य उ० २९, ३४	सहृष्टम् चि० ३,५४	सकरुद्रम् उ० ८,२७
संस्कृतम् उ० ३९,१४१	सहृष्टान्त्रयम् चि० १७, १२७	सकरुद्रसिनोपला चि० १, ४९
॥ चि० १,१०७	सहृष्टो उ० १,४३	सकरु उ० ४०,४४
संस्कृता चि० १,७६	॥ चि० १७,१८	सकरुत्तम् चि० २,७
संस्कृता चि० २,१०	सहृष्टका शा० ५,११	॥ ॥ ११,२२
संस्कृतानि० चि० ६, ३४	सहृष्टु नि० १४,३९	सकरुत्तम् सू० ६,१
संस्कृत उ० ३९,१४१	सहृष्टु चि० १९,६८	सकरुत्तम् नि० १३,२
संस्कृत्य उ० ३९,६७	सहृष्टुद्देष्यना उ० १०, २४	॥ उ० ४०,२४
संस्कृतयत नि० १७,३१		॥ ॥ ४१

सकलामयनारा उ० २८, ३९	सकुष्टम् उ० ५,१६	" " ५,९५
सकलिंगवचा चि० १९, ३४	" चि० २०,१६	सक्थिशाप शा० ४,७
सकपायम् सू० ५,६३	सकुष्ठधुटीमरिचयष्टीमधुरा- साजने उ० २२,०१	सक्थिसदनम् नि० ७,१६
सकपाया सू० ६,११४	सकुष्टे उ० ३,४८	सक्थिसन्धिविषशूलम् नि० १५,१२
सकपाया सू० ५,४६	" क० ४,१८	सक्थन नि० १५,४०
सकसेल्लकाम् चि० ११,६	सरुष्णादेवदारुमि उ० २२,६८	सक्थो सू० ६,६८
सकांचना उ० १,४८	सरुष्णाम् चि० ३,१५	" शा० ४,१
सकामलाम् चि० १४,९७	सकेसरम् चि० ६,१५८	" " " ८
सकामलाशोकमनोविका रान् चि० १७,७	" उ० ०५,२४	" नि० ११,१५
सकामा चि० ११,४०	सकसरे चि० ८,११७	" " १५,४५
सकामामि चि० ७,४३	सकोटा चि० १० ६६	" चि० ८,४
सकायस्थे चि० ४,४७	सकालतिलवत् उ० २५, ३५	सकथ्यर्तो सू० २७,१६
सकार्पासीकले उ० २,०२	सकशालकककशम् सू० ६७६.	सकथ्यस्थानि नि० १५, ४९
सकासश्वात्तपा-वार्तो चि०, १,६६	सकम् उ० ०३,१९	सकथ्युत्तेपम् नि० १७, ५४
सकासश्वात्तदृष्ट्याश्वहृणी- रागगुन्मनुत् नि० ३,६	सकलोचनम् उ० ४,०८	सकोध नि० २,७८
सकासश्वात्तदृष्ट्यासप्रसेका रुचिपीनसा नि० ७, ४०	सकच सू० ६,०७	सकोधदृष्टिम् उ० ४,२६
सकासश्वात्तदृष्ट्यासव्यग श्वयथव सू० ४,१८	सकवचनम् शा० ५,७२	सक्रेदकदृष्टुपा उ० १२, २९
सकारुत्तदृष्ट्यासम् चि० ६, ७	सकविष्णुभारतम् चि०. १०,२३.	सकाथ क० ४,३२
सकासीसम् चि १९,७०	सकानल्पद्रुताभाय नि०. ६,२६	सक्षारकदुकम् चि० १४, ७८
सकृष्णकुण्डलगा उ० २०, ३५	सकाम् सू० ४,११	सक्षारगोमूत्रा चि० १५, ५२
सकुन्डुलम् उ० ८,२७	सकुम्भनिशातिले चि० १०,६	सक्षारतेलपाने चि० १७, ७४
सकुण्डल चि० १२,२३	सकुना चि० ८,१७	सक्षारदाडिमे चि० १८, २८
सकुण्डलम् चि० ५,१०	सकृषिडिमा उ० १६,१०	सक्षारम् सू० ६,८०
सकुण्डलजीरके उ० १ ७०	" " २७,०५	" " " ८९
सकुण्डलमिजिह्ववणद्वयति ल्लके चि० ६,५५	सकृषिडिनाम् उ० ६,५६	" " " ९६
	सकुनाम् चि० २०,१८	" " " १४०
	सकृषि सू० १९,२४	" उ० २०,१३
	सक्थिनी सू० १९,८१	" चि० ९,४२
	" शा० १,५७	" " १४,१२६
	" " ३,१	

॥ ॥ १५,७	सगाय-यसनादका चि०	॥ ॥ ३,८६
सक्षारत्वणम् सू० ५,२०	१९,२५	॥ ॥ १७३
सक्षारत्वणे सू० १८,५२	सगुह सू० १६,५१	सपृतक्षोदशकरा चि० ७,
सक्षारा सू० ५,५६	॥ उ० ३२,२०	१०७
सक्षारण चि० १०,२५	॥ चि० २०,२	सपृतक्षोदशकरा चि०, ३,
सक्षीरगामत्रम् चि० १५,	सगुडक्षारनागरम् चि०	१६८
१२६	८,७३	सपृतात्तोद्गान् उ० ५०,२५
सक्षीरमाहीपम् चि० ६,	सगुडक्षारम् चि० १५,	सपृतम् उ० १३,१७
५५	१२७	॥ ॥ ॥ ७७
सक्षोरयुक्ते उ० २७,५०	सगुडक्षोदसार्प चि० १,	॥ ॥ १५,२०
सक्षीरत्वणन उ० ३७,	१२१	॥ चि० २,३६
३०	सगुडनागरम् चि० ९,३१	सपृतमाक्षिकम् क० ५,
सक्षोदक्षुदबाताकस्वरसेन	सगुल्ममूत्रपहकामलादीन्	५५
उ० २५,३०	क० ५,१६	सपृतमाक्षिकान् चि० ३,
सक्षोदगोमूत्रा सू० १९,	सगुल्मा सू० ५,१७	७९
५९	सगुल्मान् चि० ८,१५०	सपृतमाक्षिकान् उ० ३५,
सक्षोदघनसंधवे उ० २२,	सगैरिक उ० २२,१०५	२२
१२	सगैरिकसितापुष्टे उ० २२,	सपृता उ० ३५,६
सक्षोदताश्चशेलेन उ० २,	३७	सपृता उ० १५,२५
७२	सगामयरस उ० २५,६२	॥ चि० १,८८
सक्षोदार्निचपत्राभ्याम् उ०	सगोमूत्रा चि० १९,९१	सपृतान् उ० २०,८
२५ ५१	सगामूत्रे चि० १३,७	॥ चि० १७,८९
सक्षोदमरिचम् चि० ३,	॥ ॥ १५ ५८	सपृता-वासनम् शा० १,
७७	सगोमोली उ० ५,२	६५
सक्षोदध्योपतगरा उ०	सगैरामल चि० ३,	सकरकूटम् उ० ५,३३
३६,६८	१७५	सकरे सू० १,३१
सक्षोदशकरम् चि० ६,७२	सर्पयिके उ० ३,५३	॥ नि० १६,१६
॥ ॥ ९,८५	सधुणप्रियम् चि० ९,५७	सनीर्ण नि० ११,९
सक्षोदसार्प उ० ३७,७२	सपृता क० २,५१	सनीणलक्षणान् उ० १२,
सक्षोदसर्पपापक्याष्टयन्मी	॥ चि० ३,२९	२२
कमूतिके चि० २१	॥ १ १३,१२	सनीर्णा शा० ३,३५
५२	॥ ॥ १७,३२	सनीर्णा-नीर्णविषम्विहद्वा-
ससदिरम् चि० १९,१५	सपृतक्षोद उ० २५,६१	यगयान्निभि नि०
सगतय उ० २५,६७	सपृतक्षोदशरि चि० ८,	१,२०
सगतिम् सू० २९,५७	१२८	सनीर्णे उ० २३,१२
सगर चि० १७,२१	सपृतक्षोदशरम् क० ३,	सकुपति शा० ५,६७
सगर्भाम शा० २,२२	२७	समुपिता उ० १७,१६

सकुचिते चि० २१,२३	सचित्रकम् चि० ९,१०८	सचाय उ० १,३७
सकाच उ० ८,२१	" " १७,१२	सचायमाणम् चि० ७,८१
सकाचस्पन्दहृपार्तिदभद्र प्रसुप्तिमान् नि० १२, ३१	सचित्रकमहोपधम् चि० ८,६१	सचालनाथम् चि० ७,८७
सकाचे नि० १६,१३	सचित्रके चि० ३,१५७	सचितम् सू० ३,४९
सकातिकारी उ० ३७,४	सचूर्णितम् चि० १७,१६	" चि० ८,२८
सकृदम् उ० ३७,६३	सचूर्णिते उ० ११,१	सचिता नि० १२,२०
सकृद्य नि० १४,४	सच्छागमासस्य क्र० ४,४	सचिताम् नि० ४,३०
सक्षितविनतधुणी शा० ५, ७	सजत् शा० ५,७५	सजातभुमुक्ष सू० ८,३०
सरयाविकल्पप्राधायकल कालविशेषत नि० १, ९	सजलविबिधलसक्षोमव- खावृत्तागे चि० ७, ७९	सजातरुधिरम् सू० २९, ५६
सगागमगर रुचवत्तहृषण तपणम् सू० १२,४९	सजल चि० १७,११३	सजातवेग सू० १९,४७
सगोजलम् चि० १७,३९	सजातीकलाम् उ० २२, ९३	सजातसारे शा० २,१४
सगह शा० १,०५	सजातुलाहितारव्याणिक साधुर्नरूपरा शा० ४, ८	सजात चि० १,७
सगहणात्मक सू० ६,८०	सजातमूलजीमूतलह चि० ८,२०	" " १२९
सगहम् चि० ११०२	सजीरकम् चि० ८,८३	सज्ञानाश उ० ३,९
सगहाय चि० ८,९९	सजीवनीयम् क्र० ४,११	सज्ञानाशाष्पनिश्वासी उ० ३७ १८
सगहि सू० २७,१३	सज्ज सू० २७ १८	सज्ञापणाश उ० ०५,१६
सगहि सू० ५,०३	सज्जति शा० ३,६९	सज्ञामाह सू० ११,१५
" " ६,१६	सज्जते सू० ७,२८	सज्ञावहाश्रिता उ० ०८, ८
" " " १२६	सज्जवेद्यापकरणम् उ० ३,५७	सज्ञावाहियु उ० ७,२
" सू० १५,४२	सज्जन् शा० २,३०	सज्ञितम् सू० ४,८
" उ० १,४०	सज्वर उ० ३७,६३	सतताश्मात उ० ३५ २
सपाहिपूधम् चि० ९,४	सज्वरच्छिवाश्वत्कुशास पीनसाम् उ० २९,२६	सततानुपहान् सू० १,१
सपाहिभिं नि० ७,४६	सज्वरम् चि० १,७९	सततात्मसु शा० ७,२६
सपप सू० २८,७	सचाययत् सू० २३,२१	सतरगम् चि० ७,८३
सपात उ० २२५०	सचायविचारयत् उ० १७, ३	सताम्यरजस उ० १६ ५४
सपातन उ० ४० ३८	सचारिण नि० १४,४२	सतिफट्टुस्तारम् सू० ६, १४६
सचतु अहा चि० १,६७	" उ० २१,७८	सतिकम् सू० ६,९७
सचद्रुपम् सू० २७,४०		" " " १००
सचद्रिका शा० ७,७७		" " " १२९
सचध्यामये उ० ७,१९		सतिगज्यन चि० १५, ६०
सचिद्वय उ० १९,१३		सतिगणनम् सू० ५ ५७
		सतिगणके उ० ३२,२८

सतीनमुद्रामलकपटोलीदा- डिमें: चि०.५,२२.	सतैल चि०.९,२६. सतैले: क०.४,२.	सदधिदाडिमान् चि०.९, ६१.
सतुल्यारुतिसाधन: क०. ५,२३.	सतोदकडूशोफ: सू०.२६, ५६.	सदन: नि०.१३,६. सदन: उ०.२,६२.
सतुपारेण सू०.३,४३. सतुदम् सू०.६,१३६. सतुट् नि०.१६,१५. " " " ४२. " उ०.३८,५.	सतोददाहताम्नाभि. उ०. १०,२७. सतोददाहरुत्क्लेदम् नि०. १४,१९. सतोदभेदम् नि०.१२,१४. सत्यपर: सू०.४,३६. सत्यवाक्येन उ० ३५,२९. सत्यवादिनम् उ०.४,४०. " " ३९,३८०.	सदतीपत्रकहिमें: उ०.६, २८. सदपेण सू०.३,११. सदाडिमम् चि०.५,१३. सदाडिमा: चि०.७,१०३. सदाहकार्थपैषण्यम् उ०. ३३,४५. सदाहक्लेदिनस्तोदम् उ०.८, ७.
सतुशूलप्रवाहिकान् चि०. १,११२.	सत्यवान् सू०.१,२९.	सदापुष्प्या क०.१,८.
सतुश्यासज्यरच्छदिदाहा- नाह्रमवाहिक शा०.५, ८४.	सत्यसंध: शा०.३,१६. सत्याम् चि०.७,६८. सत्रायंतीपटम् उ०.१३, ७.	सदाहम् नि०.९,३९. " " १४,३८. " उ०.२३,३०. सदाहमूर्च्छे. नि०.२,४५. सदाहरुक् नि०.९,४. " उ०.८,१३. " " १०,११.
सतुशुष्करम् चि० ९,८२. सतुशुष्काह्रवस्वेहृदयक्लेद- दधम: नि०.१३,३४. सतुशुष्कतीम् चि० ८,५९. सतैलगुडसिंधुव्यविरकोप- धकल्कवान् क० ५, २०.	सत्रिवृत्कण्केन चि०.१५, ६२. सत्रपूषणम् चि० १६,४२. सत्वदहृषलानलान् सू० १२, ६८.	सदाहमूर्च्छे. नि०.२,४५. सदाहरुक् नि०.९,४. " उ०.८,१३. " " १०,११.
सतैलघृतसंधव: शा०.१, ६५.	सत्वमांसाभिषयोत्थयति उ०.२५,१३. सत्वतक्षणसयोव. शा०, ६०,७२ सत्ववयोयुक्ता: नि० ६, १२	सदाहा उ० २३,२८. सदाहार्ति नि०.१४,२५. सदाहार्ति: नि०.१६,३३. सदाहृ: क०.५,३७. सदाहृषा उ०.२१,३२. " " २८,९.
सतैलम् उ०.१३,९३. " " १८,५८. " चि०.१,१५४. " " १३,१३. " " १५,९९.	सत्वशरीरोत्थम् शा० ३, ७७.	सदीप्यकम् चि०.९,२७. सदुधे नि०.११,२०.
सतैलज्यणम् चि०.८, १५६	सत्वादिभाम् शा०.४,१३. सत्वानुगे. शा०.१,२. सत्वानि शा०.३,११७. सत्व उ० ७,२. सदगोन उ०.९,४० सदक्षिणम् उ० २,५१	सदाहृषा उ०.२१,३२. " " २८,९. सदाहृषकम् चि०.९,२७. सदुधे नि०.११,२०. सदराशकम् सू०.१४,२५. सदशान् क०.५,२४. सदशी सू०.२५,१५. सदशोन उ०.२८,१९. सदशोष्णाय कल्प्या उ०. १०,२६.
सतैलसर्पिर्मधुशेद्रेणु उ०. ३९,१५०.		
सतैलसर्पिर्मधुसंधव: क०. ४,६		
सतैलसर्पिकाक्षारम् चि०. २०,२१.		
सतैला चि० १९,४६		

सदेवदाबंतिविषे. चि०.६, ५५.	सधन्वया उ०.१३,७.	संतपणाः सू०.१४,१.
सदेवदाबंलम् चि०.४,११.	" चि०.१,५३.	संतर्पणम् उ०.१३,१६.
सदोषः उ०.२३,२९.	सधान्यलेहनागरम् चि०. ९,३४.	संतर्पणाः सू०.६,३७.
सदोषत्वान् चि०.२१,९.	सधान्यास्तैः उ०.१८,४४.	संतर्पणान् नि०.१०,४०.
सदोषशब्दम् नि०.२,७८.	सनतम् उ०.५,१६.	संतर्पणेन सू०.१४,३४.
सद्भाय शा०.१,१८.	सनर्तनम् उ०.७,८.	संतर्पणोत्थम् चि०.२,३.
सय.क्षतविधानतः शा०.३, ४८.	सनवतीता उ०.३२,१६.	सतर्पणोद्भवान् क०.१,१७.
सय खेहा. सू०.१६,४२.	सनागकेतरेः चि०.२१, ७७.	संतानिकाः शा०.३,९.
सयःखेहान् सू०.१६,३९.	सनागपुष्पकर्पूरपृष्ठाद्द्वस्व- णगेरिकेः उ०.१३,६९.	संतापम् चि०.१४,४३.
सयस्कम् क०.३,३५.	सनागर चि०.९,११५.	संतापान्ता नि०.२,२.
" चि०.१०,५.	सनागरम् चि०.५,१०.	सतापेन नि०.५,२८.
सयोगर्भायाः शा०.१,३५.	" " १०,३.	सतोपतृमस्य सू०.७,६८.
सयोप्रः शा०.४,१०.	सनाधम् चि०.७,८३.	संभ्रास शा०.५,११३.
" " " १३.	सनाभताः शा०.३,५९.	संदशकेन उ०.२२,५४.
सयोभुक्. सू०.८,२५.	सनावनः उ०.२२,७९.	संदशाभ्याम् सू०.२८,२३.
सयोभुकस्य चि०.१,५.	सनिदानम् नि०.१५,५.	संदशी सू०.२५,७.
सयोविनाशनो शा०.४,३२.	सनिचपत्रमरिचमदनैः उ०. १८,५०.	सदधाति सू०.२२,७.
सयोव्रणान् सू०.२९,४९.	सनिचपत्रशृणुतेः उ०.५, ३९.	संदधीत उ०.२७,२३.
सयोव्रणेषु उ०.२६,५६.	सनिचपत्रैः उ०.३२,१३.	सदध्यात् उ०.१८,६२.
सयोहतम् सू०.६,५६.	सनिचपटीत्रायती चि०. १८,७.	संदिग्धनावम् सू०.२,३४.
सद्वायाममोहे चि०.६, ३६.	सतिरुद्रमणिः उ०.३३,२०.	संदिग्धमुग्धयाक् सू०.१३, ७.
सद्वायामे चि०.६,४०.	सतिशैः उ०.२०,१२.	संदूपयेन् उ०.३३,३२.
सद्विदुष्टोपयोगान् उ०.३९, ५७.	सतिस्तोदः सू०.२९,३.	सदूप्य नि०.७,२.
सद्वीपिरान्नायपृष्ठाद्द्वपडय धाकणनागरेः चि० १४,८१.	सनीलोमलमजिष्टम् उ०. ३२,२८.	" " १२,२.
सद्वीपिवाराहिहरीतकीनाम् चि०.१९,४५.	सनृत्यम् चि०.७,७८.	संधत्ते नि०.७,१५.
सद्वृत्तनिरतम् उ०.३९, १८०.	सन्तः शा०.१,३०.	सधयः सू०.१२,४७.
सद्वृत्तस्य सू०.४,३३.	संततादीनाम् चि०.१,५१.	" शा०.३,११३.
सद्वृत्तम् सू०.२,४६.	संतमसे उ०.६,५०.	" " ४,३५.
सधत्फलाम् उ०.३८,३६.	संतर्क्य क०.४,७०.	" उ०.२५,५१.
	सतर्जनम् उ०.६,१०.	संधानकारी सू०.६,१४.
		संधानम् सू०.२९,५६.
		संधानार्थम् उ०.२६,८.
		" चि०.३,७५.
		सधानीयो सू०.१५,३९.
		सधाने उ०.४०,४८.
		संधाय उ०.१८,४२.

संघावसंज्ञम् उ०.१६,३५.	संधी शा०.२,१९.	सन्निपातज्वरस्तंभविपासा-
संघावान् उ०.१६,३४.	संधुतकः चि०.१०,७१.	दाहपीडितः क०.२,११.
संघावेन उ०.१६,३९.	संधुस्तितामिन् सू०.१८,	सन्निपातज्वरस्य चि०.१,
संधिगतः नि०.१५,१२.	५३.	१२७.
संधिगे सू०.२८,८.	संधुस्तिने चि०.१०,२३.	सन्निपातज्वरे चि०.१,६५.
॥ नि०.५,१५.	॥ ॥ २१,१५.	सन्निपातज्वरौ नि०.२,
संधिच्युतिः चि० २२,५२.	संधुस्य चि०.१४,११८.	२४.
संधिजे शा०.२,५१.	संध्यसंधितः उ०.२७,१.	सन्निपाततः नि०.११,९.
संधितः शा०.२,६६.	संध्यक्षित्रिकरूलप्रहादयः	सन्निपातमकोपनाः उ०.
संधिदेशस्य शा०.२,६७.	सू०.१२,४८.	३६,८.
संधिनष्टम् सू०.२८,१४.	संध्यस्थिमज्जगतम् चि०.	सन्निपातम् नि०.२,३३.
संधिपीडाज्वरश्वावरकर्म-	११,५९.	॥ चि०.१०,३७.
डलदशनम् सू०.१७,१६.	संध्यस्थिमज्जसु नि०.१६,	सन्निपातहितम् चि०.३,
संधिवधनकर्मणी शा०.३,	१०.	१७८.
२७.	संध्यस्थिमर्मकोटरुजासु	सन्निपातिसमुत्थायाः उ०.
संधिवंधान् नि०.१५,३९.	सू०.१६,१०.	३४,६१.
संधिभ्यः उ०.२३,५.	संध्यस्थ्यवस्थिते सू०.२९,	सन्निपातरस्य नि०.२,२३.
संधिम् नि०.६,५.	५३.	॥ ॥ ७,७.
॥ उ०.१८,५२.	संध्याकुचनकपनम् नि०.	सन्निपातात् नि०.५,४५.
संधिमर्मगान् उ०.२५,४४.	१५,१६.	॥ ॥ ८,१९.
संधिमर्मसुं नि०.१०,२६.	संध्यासु सू०.२,४२.	॥ उ०.१७,१७.
संधिमुक्ता उ०.२७,१.	॥ ॥ उ०.२,१२.	॥ ॥ २१,६.
संधिमुक्तम् उ०.२७,७.	सन्नसकचलजर्जरवाचः	सन्निपातात्मके चि०.११,
संधिविश्लेषरुत् उ०.२७,	शा०.३,८६.	१५.
३५.	सन्नसविधः नि०.११,	सन्निपातिके उ०.१३,८०.
संधिविश्लेषणम् उ०.३६,	७.	सन्निपातोत्थः नि०.२,३५.
२१.	सन्नस्य सू०.१४,२८.	॥ उ०.१७,२४.
संधिचिरोप्राणमुत्स्रोता	सन्निचिताः चि०.९,२.	सन्निपातोदरे चि०.१५,७६.
सि सू०.२३,७.	सन्निधापयेत् चि०.१०,	सन्निपातोदयः चि०.३,
संधिसंश्लेषकारिभिः उ०,	५१.	१७८.
२७,३४.	सन्निधायः उ०.१८,१३.	सन्निपातोष्परकशोफज्वरा-
संधिसंश्लेषात् सू०.१२,	सन्निपतिताः नि०.६,३७.	पङ्कः चि०.२,९.
१८.	सन्निपातः सू०.१,१२.	सन्निधयत्तु चि०.६,६४.
संधिसत्त्वाभिसंप्रयान् उ०.	॥ नि०.१,१९.	सन्निधयस्य उ०.१३,८७.
७,१.	सन्निपातप्रम् उ० ६,३४.	॥ ॥ ३६,१६.
संधिस्रोतोमुत्सानि नि०.	सन्निपातजः नि०.११,१८.	सन्निहितस्मृतिः सू०.२,
१२,४१.	॥ उ० ३३,९.	२४.

सन्निहिताः उ०.४०,४७.	सपलाशषटे वि०.६,५२.	सपीनसः नि०.१०,२२.
सन्निहितानले उ०.३,४२.	सपाठाः उ०.२,३५.	” वि०.३,१८.
सन्निहितानि सू०.२६,३.	सपाठातेजिनोनिचेः उ०.	सपीलुभिः वि०.२२,८.
सन्मृत्तिके क०.६,१.	२२,५६.	सपुनर्नवाम् वि०.५,७८.
सन्त्यासः नि०.६,३६.	सपाठाधान्यमरिचैः वि०.	सपुरम् वि०.१७,३९.
सन्त्यासम् नि०.६,३७.	८,७६.	सपुरीयः सू०.१९,५३.
सन्त्यासविहितम् वि०.७,	सपाठैः वि०.१९,१९.	सपुष्पैः क०.१,३४.
११०.	सपाडुरोगम् वि०.१९,५२.	सपूतिमांसम् सू०.२९,
सन्त्यासे नि०.६,३९.	सपादजांगलरसः क०.४,	४७.
” वि०.७,१११.	३९.	सपूयलधिरसृतिः उ०.२१,
संचकोलवणम् वि०.	सपालकम् उ०.३६,६८.	२६.
२०,३०.	सपिच्छम् नि०.९,५.	सपूर्वक्षपाः नि०.१०,४१.
संचतिकः क०.४,२४,१८.	” ” १०,४०.	सपृष्टस्य नि०.२,७१.
संचतूतानि नि०.१५,१	० वि०.५,७२.	सपौष्करशटीव्योपमातुलि-
१२२.	सपिच्छस्त्रिमितः वि०.८,	गाम्बेवतसाम् वि०.४,
सपचलवणाः वि०.११,३०.	९७.	२७.
सपटु. उ०.२५,४३. ..	सपिच्छापकिर्तिकम् नि०.	समच्छद. वि०.१९,८.
सपटुसौम्यैः उ०.२२,४९.	८,७.	समच्छदानिभयकृतविशा-
सपटुपंचकैः उ०.२२,७१.	सपिच्छलपरिभवम् उ०.	लाचित्रकोमूर्वा वि०.
सपटुहृतवहः उ०.३९,	३५,४४.	१९,५०.
१७३.	सपिच्छे वि०.२,४४.	समच्छदामिसुपबीफलवा-
सपटोलम् उ०.३९,४६.	सपित्तः नि०.८,१२.	णमोटाः सू०.१५,१७.
सपटुरियतामृतैः उ०.३२,	सपित्तम् नि०.९,६.	समच्छदार्कशीराभ्याम् उ०
९.	” वि०.३,२.	२२,२०.
सपत्तंगैः उ०.२२,८५.	सपित्तस्यंदलक्षणम् उ०.	समच्छदोशीरपटोलमुस्तह-
सपयकैः वि०.३,८९.	१५,१३.	रीतकीतिककरोहिणी-
सपयान् शा०.३,१०२.	सपित्तात् नि०.२,२४.	भिः उ०.२२,१०३.
सपयः वि०.१५,२.	सपित्ते वि०.३,७१.	समतिर्दाहपीजाह्वयिजया-
सपयस्कटूर्वे उ०.२७,४०.	सपिप्पलीकम् वि०.५,१०.	पठीपौष्करैः वि०.६,
सपयस्कम् उ०.३९,४७.	” ” ” १८.	३२.
सपयस्काः वि०.२२,३२.	” ” ” १९.	समदशद्वादशवासरान् नि०.
सपयस्कैः उ०.२६,१८.	सपिप्पलीका वि०.१९,४६.	२,६१.
सपरिकर्तः नि०.७,१७.	सपिप्पलीकैः उ०.१३,९.	समपंचाशत् सू०.१०,३९.
सपरीहाम् सू०.२०,३५.	सपिप्पलीचूर्णात् वि०.३,	समपर्णकरंजार्कनियराजा-
सपरीहाताः क०.४,५३.	१२८.	दनत्यय सू०.२९,७६.
सपक्षकैः वि०.५,१८.	सपीतलतिकाभुतिः उ०.	समपर्णम् उ०.७,२०.
सपयंतम् वि०.१४,११५.	१७,४.	समपर्णस्य वि०.४,३२.

सप्तरात्रस्थितम् चि०.१५, १२.	सफेना उ०.१३,८७.	समयरससारेषु सू०.९, १५.
सप्तर्षिणाम् शा०.५,३३.	सबली चि०.९,१२१.	समग्रान् उ०.३९,१३९.
सप्तलाम् चि०.१०,६४.	सबस्तयः क०.५,४८.	समघृतम् उ०.१३,३७.
सप्तलायाः क०.२,४९.	सबहलम् उ०.८,२७.	” ” ३९,१२६.
सप्तलारससिद्धान्तम् उ०. ९,३१.	सबाप्येः सू०.३०,१९.	समगाचक्रिकाभांगिकाशमरी ककंटाह्येः उ०.२४, ५१.
सप्तलारिष्टशाडोष्वावल्गुजा- मृताः सू०.६,७४.	सविडम् चि०.६,२५.	समंगाघातकीपुष्पम् उ०. २५,५३.
सप्तविंशतिः उ०.१२,३३.	सविडोः चि०.३,११.	समंगाघातकीयुक्तेः उ०. २७,२४.
सप्तविधः शा०.६,६१.	सवित्स्वयूपमौ उ०.२,७६.	समंगाघातकीरोधकटिनीप- दुःखकेः उ०.२२,७९.
सप्तविधा शा०.५,४९.	सल्लिखेः चि०.८,७६.	समंगाघातकीरोधकटनटप लाह्येः उ०.२,४१.
सप्तशतानि शा०.३,२०.	” ” ” ७८.	समंगाघातकीरोधकटिनीप- स्तान् चि०.८,१०५.
सप्तसमा चि०.१९,४३.	सबीजपूरकरसम् चि०.१६, ५०.	समजिष्टेः उ०.१८,४४.
सप्तसार्पिणः उ०.५,३९.	सबीजपूरकरसे चि०.१०, ३०.	समडाम् चि०.५,७५.
सप्तानाम् शा०.३,३५.	सबीजपूरच्छदनेः उ०.२८, ३६.	समडावारुणीपानम् चि०. १४,६०.
सप्ताहः शा०.४,५३.	सभकः सू०.१६,१९.	समत्रिलाम् चि०.३,२२.
सप्ताहतः उ०.१४,३१.	सभकम् उ० ३९,१२३.	समतीता. सू०.१०,४४.
सप्ताहकुटफलिनीदाव्यसि- द्धान्तम् चि०.१९,५९.	सभागीदास्तरलवृश्चिकाली फणेषणम् उ० २,१०.	समथ्ये चि०.३,१३६.
सप्ताहम् चि०.१२,४२.	सभागीम् चि०.३,१५.	समद्विरदेदुत्प्लयात शा०.३,९९.
सप्तोत्तरम् शा०.४,१.	सभिन्ने उ० २६,४२.	समदाः सू०.३,१५.
सप्तमत्वम् सू०.७,११.	सभूतोदनयावकम् उ०.५, ४५.	समदीपः चि०.७,१००.
सप्तमा शा०.५,४६.	सभूनिबम् चि०.१,५३.	समधरणधृतानाम् चि०. १४,३५.
सप्तमाहिकः चि०.९,३६.	” ” ९,५५.	समधानुः सू०.१,१०.
सप्तमाहिकम् नि०.७,३२.	सभोज्यम् सू०.१३,४०.	समधाताः शा०.३,८२.
” ” ८,१०.	सम् शा०.१,५५.	समधिरोहणम् नि०.५,१२.
” चि०.९,१७.	समक्षोरम् चि०.१३,५.	समधु उ०.३९,५१.
सप्तमाहिकः नि०.७,४१.	” चि०.३,८.	समधुमाधयः चि०.५,५३.
सप्तमोह चि०.१०,९.	” ” २२,४१.	समधुशर्कराम् शा०.२,५.
सप्तौहोर्ध्वानिलान् चि०.३, ९.	समगिरिजम् उ०.३९, १३५.	
सप्तोपम् उ०.२६,३.	समगुडम् चि०.१७,६.	
सफलेः क०.४,३५.	समघम् उ० ११,५३	
सफाणिताम् चि०.११,३८.		
सफेनपिच्छम् चि०.९,१७.		
सफेनम् नि०.८,६.		

” उ०.१३,१८.	समलम् चि०.९,१७.	समस्थाने सू०.२९,६४.
” चि०.३,३६.	समलाय चि०.१४,५४.	” ” ” ६५.
” ” ११,६.	समवर्तिनः शा०.५,६१.	समस्थिताः शा०.३,३८.
समधुशर्कराः चि०.२,२७.	समवाचत. सू०.९,२.	समस्थूलशुभकमध्या-
समधुशर्कराम् चि० ६,१२.	समवेतानाम् नि०.१,१०.	तप्रथमाधुपाः सू०.५,
समधुसाधितम् चि०.११,	समशनम् सू०.८,३३.	१५.
१२.	समशर्करम् चि०.३,१७१.	समलभावाः उ०.४०,
समधुसूकस्य चि०.२२,	” ” ५,५४.	४२.
३५.	समशुक्ला उ०.४०,५५.	समाशम् चि०.१५,८८.
समधुतेधवम् फ०.१,३०.	समश्रतः उ०.३९,१४८.	समांशा नि०.७,३९.
समधुकाजनम् फ०.३,२८.	समश्रताम् उ०.३९,	” चि०.१५,१६.
समधुच्छिष्टः चि०.१९,	१५९.	समाकर्षेत् शा० २,२८.
७८.	समश्रन् सू०.११,४२.	समाक्षरम् उ०.१,२३.
समच्छिष्टमंजिष्टम् चि०.	समश्रते नि०.८,२३.	समाक्षिकः उ०.१६,९.
२२,२२.	” उ०.३९,१३०.	” फ०.४,९.
समध्वशम् चि०.१९,५१.	समसक्तस्तत्क्षीणरक्तगुल्मे-	समाचरमन् सू०.२,४७.
समध्वशान् चि०.३,११३.	पु चि०.३,१०६.	समाणिमर्थम् उ०.५,१६.
समध्वतिविपायुंठीमुल्लेदय-	समसार्पः चि०.१९,२४.	समादिशेत् सू०.२९,३२.
बकटफलम् चि०.९,	समसात् नि०.२,४६.	समाहायुषम् शा०.५,४५.
५९.	समसिताः फ०.२,२२.	समाप्यते सू०.३०,५३.
समध्वरिषाः चि०.५,५३.	समसुविभक्तचारुवर्मा	समायुक्ता उ० ३९,४३.
समध्व्याज्यः उ०.२२,१००.	शा०.३,९८.	समालम्ब्य शा०.२,३२.
समन.शिलम् चि०.१९,	समसूरदलम् चि०.१,८९.	समालिपेत् उ०.३६,४१.
७३.	समस्ताः सू०.१२,४२.	समावृत्तम् उ०.१३,२१.
समनुस्मरन् उ० ३९,१३४.	समस्तकुष्ठानि चि०.१९,	समाश्रयम् शा०.५,१०५.
समंश्रः चि०.१९,५७.	४४.	समाश्रितम् उ०.२८,२२.
समंश्रपूताधुयोक्षणम् उ०.	समस्तगंधभेषज्यसिद्धदुग्ध-	समाश्रस्तम् चि०.१४,
३६,८९.	न उ०.२७,३९.	७२.
समंश्रम् उ०.३८,३७.	समस्तजः उ०.३१,२०.	समाश्रास्य चि०.२१,२.
समंश्रितैः चि०.८,२४.	समस्तपरिग्रहस्य चि०.७,	समासतर्कियतया नि०.
समपीतेन चि०.७,३.	७६.	१०,६.
समभागानि०.२२,१७.	समस्तम् उ०.३९,१४६.	समाहितमुस्तायाणि सू०.
सममलम् सू१,२३.	” चि०.३,१७१.	२६,३.
समयमृतस्य उ०.१३,३७.	समस्तवर्णम् नि०.९,३९.	समीक्ष्यकारी सू०.४,३६.
समया सू०.१२,७४.	समस्तान् उ०.२८,३२.	समीदिः चि०.१,२५.
समरिचः चि०.९,११५.	समस्तानाम् नि०.१,१९.	समीपरशाम् शा०.५,३३.
समरिचम् चि०.८,८३.	समस्ताम् उ० ३९,१६७.	समीरपान् चि०१७,२९.

समीरघ्ना चि० ११,२५	" " १०,२४	" चि० ११,८०
समीरजे चि० ११,१	समुद्रकनम् उ० १६,५२	समूर्काराहिणीराजराजताव्हा-
समीरणसमीरणान् नि० १५,२७	समुद्रशक्तिजम् चि० १५, ८६	मधुके उ० २,५५
समीरणात्तपायार्थे सू० १४,१७	समुद्रमेत उ० ३७,७६	समूल उ० ११,५६
समीरणे क० ४,५८	समुद्रुकसीरा उ० ३४, ६०	समूलजालजीवतीतुलाम् उ० १३,५०
समीरम् चि० २१,५९	समुन्नत नि० ११,६०	समूत्फलपत्राया चि० ३, ५९
समीरयन् शा० ४,६५	समुन्नतकटीदेशम् चि० ८, ३	समूलम् उ० २१,१८
समीररगान् सू० २२,३३	समुन्नतम् शा० १,७२	" " २४,४३
समुत्स सू० २,२६	" " ३,११२	समूलमस्तकम् चि० २,००
समुच्छायो नि० ११,५	" नि० १४,१८	समूलशास्यस्य चि० २१, ६६
समुत्क्रिष्टम् चि० ७,२२	" उ० १८,५२	समूलशासादीन् सू० ३०, १०
समुत्क्रिष्ट चि० १,४	समुन्नम्य सू० ३०,३०	समूगाम् उ० ३०,२७
समुत्कश क० ३,७	समुपचारित् चि० २१,२५	समूष्टे चि० ७,८४
समुत्काश्य चि० २०,५	समुपनद्ध चि० १५,९०	समताम् चि० २१,६६
समुत्था उ० १६,५७	समुपशास्यति चि० ७,४४	समंते उ० २८,३९
समुत्थानविशेषत सू० १२,६४	समुपक्षणम् चि० १४, १२७	समदस् चि० २१,५०
समुत्थाने नि० ५,३९	समपक्षित उ० १७,१०	समंयमासम् शा० २,२०
समुत्थृतात् क० ६,९	समुपसव उ० २५,३९	समपशुनीपुष्पाणि उ० १३, ८०
समुत्सन्न सू० २९,६९	समुत्थजे चि० ९,१४	समे सू० १,८
समुदित उ० ३९,१८१	समुस्तमूषेदयवा उ० २, २५	समापितम् चि० ५,५
समुदिते उ० १७,७	समुस्तादि सू० १५,७	सपद्यते शा० ११
समुदीरयेत् नि० ११,३४	समुस्तारग्वधम् चि० १८, १६	" चि० ८,२८
समुदीर्गानाम् चि० १,९	समून क० ४,९	संपद्विप सू० २,२५
समुदीर्ण उ० ३७,४१	समूत्रम् उ० ६,२३	संपन्नम् सू० १,२८
समुद्विष्ट क० ६,१०	" चि० १५,२	" शा० १,७३
समुद्वैते चि० ७,२६	समूत्रस्त्रेहत्वयणम् चि० ८, ९४	सपादयितुम् शा० ५,१२३
समुद्वैते उ० ३९,५४	समूत्रा उ० ३४,६०	सपीडिते शा० १,८१
समुद्विगाया शा० ६,३३	समूत्राम्लम् चि० ६,२६	सपीडित उ० २१,११
समुद्विग्य उ० २१,४०	समूत्रण चि० १५,६३	सपूज्य उ० ३९,८
" क० २,३३	समूये क० ७,३२	सपूय नि० ८,२०
समुद्रय उ० २१,१४		" चि० १३,२१
समुद्रयेत् शा० ५,३		सपूयान सू० २६,४२
समुद्रुता चि० ७,५७		
समुद्रज उ० ११,४७		

संप्रताप्य उ०.३९,१४८.

सप्रति सू०.२,४६.

सप्रवर्तयेत् चि०.१,२०.

सप्रवर्तिनी चि०.९,५.

संप्रहर्षणम् उ०.४०,२.

संप्राप्य नि०.१३,२.

" उ०.३५,९.

संबद्धम् शा०.१,५३.

संबद्धाचद्भाषिणम् उ०.

४,३२.

संबाधात् शा०.६,६९.

संभवः शा०.६,४८.

" नि०.५,३९.

संभारैः शा०.१,७३.

संभाव्य सू०.३,९.

संभियते उ०.२३,४.

संभित्रालापव्यापादम् सू०.

२,२१.

संभृताः उ०.३७,८.

संभृतत्वात् सू०.१४,३५.

संभ्रमम् उ०.३६,४१.

संघातः उ०.६,१७.

संघानिः चि०.७,९५.

संमतः उ०.४,५९.

संमतम् चि०.२१,७०.

संमतात् सू०.३,५२.

संमर्दिनेः चि०.१५,९०.

संमुत्तः सू०.२९,१७.

संमुत्सून् शा०.५,५९.

संमुत्सून् शा०.५,५७.

संमुत्सूनानिभि क०.५,

३५.

संभेदः ककजान् सू०.१०,

९.

संभोहः नि०.६,२३.

" १६,१५.

संभ्यह्यवृत्तं सू०.२७,३७.

संभ्यकृद्युद्धिभिः सू०.१७,

३०.

संभ्यकृत्त्रिधः सू०.१६,२९.

संभ्यकृत्त्रिधे सू०.२०,२३.

संभ्यगेयिताम् उ०.३०,३७.

संभ्यगत्या सू०.११,२.

संभ्यधीनातियोगाः सू०.

१९,५३.

संभ्यद्गन्धम् सू०.३०,३४.

संभ्यद्गन्धे सू०.३०,५१.

संभ्यग्यमितम् उ०.२७,९.

संभ्ययोगः सू०.१,१९.

संभ्ययोगे सू०.१८,२५.

संभ्ययोगेन सू०.१८,२७.

संभ्यग्याते सू०.२६,४५.

संभ्यग्विद्धे सू०.२७,३४.

संभ्यग्विरिकम् सू०.१८,

४२.

संभ्यङ्घ्रिद्वल्लिगम् सू०.१९,

६२.

संभ्यङ्घ्रिनिर्वेष्टिते उ०.२६,

१९,२२.

सयवम् चि०.५,१०.

सयवसपेयैः उ०.३०,१६.

सयवा चि०.१,१६,१.

सयवाम् चि०.१,३०.

सयवमधुकः क०.४,२९.

सयवदीदयवम् चि०.१८,२.

सयवष्ट्याहम् क०.२,२५.

सयवष्ट्याह्रजः उ०.२२,

२४.

सयवष्ट्याह्रानि उ०.१३,

८०.

सयवष्ट्याह्रेः उ०.२६,५४.

सयवतो नि०.१५,५१.

सयवमत्ता चि०.१९,४६.

सयवहसः नि०.३,२१.

सरःक्षेमम् चि०.२१,५४.

सरकम् चि०.७,८९.

सरकनिष्टीये चि०.७,२४.

सरकपिच्छः चि०.९,३७.

सरकपिच्छातिसृतेः चि०.१,

११२.

सरकम् नि०.८,८.

सरकाः नि०.१२,२०.

सरके उ०.३६,१२.

सरकैः उ०.१५,१८.

" " २५,५.

सरत्वान् क०.५,१७.

सरभसम् चि०.७,८८.

सरम् सू०.१,११.

सरलम् क०.२,२५.

" चि०.१५,७१.

सरलामरदारुभ्याम् क०.५,

३०.

सरसयुगफणिज्जम् सू०.१५,

३०.

सरसाजयष्ट्याह्रनतंचंदन-

संधैः उ०.१६,३.

सरागपिटिकाचिता उ०.३१

१०.

सरागपिटिकाचिताः नि०.

१४,२३.

सरागे चि०.२२,२८.

सरागेः उ०.३३,२४.

सराजसवयास्तुकम् सू०.६,

७१.

सरामटम् उ०.३,५७.

सराज्याम् क०.४,१.

सरितोः उ०.५,२६.

सरुक सू०.२८,१७.

" " ३३,३९.

सरुकुंडः उ०.२१,३५.

सरुकुण्डः नि०.१६,१५.

सरुग्ज्वरम् उ० ३१,२३	सर्पा उ० ३६५	॥ उ० १०,९७
सरुग्दाह उ० २१,२१	॥ ॥ ॥ ९	॥ ॥ ३९,१६८
सरुग्दाहम् नि० ९,३७	॥ ॥ ॥ ३०	सवहालापयागन त्रि० १३,
॥ उ० ३३,१७	सर्पागाभिहतम् उ० ३६,	४६
सरुग्दाहा सू० २९,७४	१६	सवकासभिपकृ चि० ३,
सराध्रपटुपत्तगफणै उ०	सर्पागाभिहत उ० ३६,९०	१७४
२२,६४	सपाणाम् उ० ३७,१	सवकासपु चि० ३,६२
सरोध्रपतगै उ० २२,६०	सर्पास्यम् सू० २६,८	सर्वक्रीटविपम् उ० ३७,
सराध्रमधुकै सू० २९,५५	सर्पि सू० ७,३७	२८
सराध्रमयषष्ट्याव्दशताव्हा	सर्पि क्षीरशाल्यादनाशित	सवकुष्ठानि चि० १९,४९
द्वीपिदारुभि उ० ३०,	शा० १,०२	सवकुष्टे उ० ३९,९१
२९	सर्पि पानादि उ० ५,४८	सवकापे सू० १३,१०
सरोमहप नि० ८,११	सर्पि पानै चि० १,१४८	सवक्रियाभि उ० ३७,८६
सरोरुहाम् चि० १४,६९	सर्पि प्रस्थम् उ० ७,२७	सवग नि० १६,४३
सग सू० १४,१७	सर्पिगुंडा चि० ५,३३	सवगतम् नि० १३,२९
सपककुचम् चि० ८,१८	सर्पिनिमीलिज सू० २४,५	सर्वगदप्रमाथी क० ४,३
सर्पकोधात् उ० ३७,८	सर्पिभि चि० ८,१२४	सवगदान् उ० २२,८६
सपगधाल्या उ० ५,३	सर्पमधुभ्याम् उ० ४५,	सर्वधानाम् उ० ३४,५९
सर्पजम् उ० ३६,९२	१७	सवगधादकन उ० १,६,
सपणम् उ० १५,२	सर्पिमधुसयुतानि उ० ३९,	सवंगा उ० १७,२३
सर्पति नि० १२,४३	१८२	सवगात्रग उ० ३६,२४
॥ ॥ १३,६१	सार्पयकम् उ० १६,२९	सर्वगाध्रप शा० ५,२१
सर्पदृष्टानाम् उ० ३६,७२	सर्पिर्वतामजातेन्पानै	सवगुणापेते शा० ३,११६
सपन् नि० ५,६	चि० २१,१	सवगुल्मपु चि० १५,२४
सर्पनि नि० १४,४७	सर्पेप सू० १३,४	सवगी सू० १,४६
॥ उ० १९,४	सर्पिवा सू० २६, ६	सर्वग्रहनिवारण उ० ३,
॥ ॥ ३६,१९	सर्पिभ्रम् चि० ५,३८	५०
सपकणावत् सू० २५,०३	सर्पिभ्रम् त्रि० १९,४८	सवग्रहविमीक्षण उ० ३,
सपम् उ० १३,३९	सार्पमत्या चि० ५,२	४८
सपन्तादिदृष्टात् उ० ३१,	सर्वेस क० ५,५४	सवग्रहान् उ० ५,७०
५	सवकर्मम् सू० १६,२७	सवग्रहो मादकुम्भवान्
सपवकग चि० ११,१३	॥ उ० १४,२८	उ० ५,२०
सपवत् उ० ३७,४	सवर्मणि चि० १८,३६	सवग्रहानिवतनम् उ० ३५,
॥ ॥ ॥ २१	सवरायभिते नि० १५,	२२
सपसस्यशात् उ० ३६,१५	४०	सवग्रहान् सू० २,४४
सपमुगधाम् चि० १४,	सवसार्मक उ० ३७,७१	मननपृष्वागजिन् उ०
१०३	सवसाम् सू० ८,१	२४४

॥ ॥ ॥ ४८.	सर्वधात्वावृते नि०.१६,४१.	सर्वलिङः नि०.५,२६.
सर्वजा उ०.३७,५४.	सर्वनेत्राभिपातजित् उ०.	॥ ॥ ॥ ४३.
सर्वजित् नि०.३,१५.	२६,१८.	॥ उ०.३७,४.
॥ उ०.२५,५४.	सर्वपचः सू०.१८,३०.	सर्वलिङात्वम् नि०.६,२०.
सर्वज्वरविनाशनम् चि०.	सर्वपर्वारिस्थित्वाभिवायु	॥ उ०.३३,८.
१,१७२.	वंत्सणशूल्यात् नि०.	सर्वलिङम् उ०.७,१५.
सर्वतोगतिः नि०.१२,१५.	७,२६.	सर्वलिङसमन्विता उ०.२१,
सर्वतोमद्गः उ०.२८,३१.	सर्वपावकपाटवम् सू०.४,	४५.
सर्वदृगामचघ्नम् उ०.१३,	३१.	सर्वलिङा नि० ५,३६.
४५.	सर्वभूतानाम् सू०.२,१९.	सर्वलिङाम् नि०.४,२९.
सर्वदेहमविसृतान् सू०.१३,	सर्वमात्रगे सू०.३०,५.	सर्ववातगुल्मविकारजित्
२८.	सर्वमारुतामयनाशनम्	चि०.१४,२५.
सर्वदेहधमोक्तपतापतृद्धह-	चि०.२१,६५.	सर्ववातविकारजित् शा०.
माहकन्त् नि०.५,४७	सर्वमार्गैभ्यः उ०.३,३७.	२५१.
सर्वदोषकुपिते उ०.१६,८.	सर्वमूर्ध्वविकारजित् चि०.	सर्ववातविकारनुत क०.४,
सर्वदोषरुन्त् सू०.६,५८.	११,३५.	५७.
॥ ॥ ॥ १००.	सर्वमेहेषु चि०.१२,५.	सर्ववातविनाशानाम् सू०.
॥ ॥ ॥ १३८.	सर्वयत्नेः चि०.१०,९३.	१२,६४.
॥ ॥ २९,४०.	सर्वयोगरुतम् उ०.३५,५७.	सर्वविपद्गीम् उ०.३५,
सर्वदोषघ्नी सू०.६,८५.	सर्वरसाभ्याम् सू०.३,५७.	२३.
सर्वदोषजित् सू०.५,५६.	सर्वरसाशिनः उ०.२९,१२.	सर्वविपाणि उ०.३६,८३.
॥ ॥ ६,१६७.	सर्वरोगप्रहरम् उ०.३,	सर्वविषेभ्यः उ०.३५,२९.
सर्वदोषप्रकोपः उ०.३५,	५४.	सर्वविषेषु क०.३,२३.
१५.	सर्वरोगघ्नी उ०.३९,४३.	सर्ववृताः सू०.२६,२२.
सर्वदोषहराः चि०.१६,२९.	सर्वरोगजित् क०.२,२.	सर्ववेदनाः उ०.३३,२३.
सर्वदोषे चि०.२२,१८.	सर्वरोगनिदानांक्तैः उ०.८,	सर्वव्याधिचिकित्सन्तम्
सर्वदोषोल्बणम् नि०.१४,	१.	उ०.५,५०.
३१.	सर्वरोगेषु उ०.२,४०.	सर्वव्याधिनियर्हणाः क०.
सर्वदवाणाम् सू०.१९,	॥ ॥ ९,३१.	२,६०.
४५.	सर्वनुंसः क०.२,२८.	सर्वव्याधिषु उ०.९,२९.
सर्वयर्मेषु सू०.२,३०.	सर्वनुंसु चि०.३,१३९.	सर्वशंकराः सू०.५,५०.
सर्वधातुक्षयार्थस्य चि०.	॥ ॥ ८,१६२.	सर्वशरानुशरानाम् सू०.
५,७४.	सर्वतक्षणः शा०.५,७०.	३०,१.
सर्वधातूनाम् चि०.३५,	॥ नि०.८,११.	सर्वशुक्रनाशनी उ०.११,
१३१.	॥ उ०.२३,११.	३५.
सर्वधात्वविसर्पणः नि०.	सर्वतक्षणा नि०.५,५४.	सर्वशंकरः नि०.८,२९.
१३,६५.	सर्वतक्षणा नि०.७,४२.	सर्वशब्देषु चि०.१९,९८.

सर्वसमासहरीतकीचूर्णम् चि०. १२, ३२.	सर्वातीसारनाशनम् चि०. १, ७६.	सर्वोपकरणः सू०. २७, १८. सर्वोर्ध्वजत्रयथावतश्लेष्मा- मयार्तिजिन् उ०. ३३, ५५.
सर्वसंपूर्णलक्षणाः नि०. २, ३२.	सर्वात्मकम् नि०. ९, ५. सर्वात्मना सू०. २१, २२. सर्वात्मा नि०. ६, २८. " " ८, ३१.	सर्वोपधृतमे सू०. १, २९. सर्वोपधिसंपूर्णात् चि०. ७, ५७.
सर्वसरः उ०. २१, ५८. सर्वसिद्धश्रयः शा०. २, १२. सर्वसूक्ष्मागजन्म शा०. १, ५५.	सर्वानिलव्याधिहरः क०. २, २.	सर्वपक्कवान् क०. २, २३: सर्वपका सीतसर्जरसमुस्तै. चि०. १९, ७१.
सर्वस्थानावृते चि०. २२, ६३.	सर्वान्नानूपसेवनान् उ०. २, ३१.	सर्वपक्केः चि०. २२, ६. सर्वपत्तैलस्य उ०. ३०, २५. सर्वपत्तैलाकम् उ०. ६, २८.
सर्वस्फोटैः नि०. १३, २९. सर्वाकारम् नि०. २, ६०. सर्वाकृतिः नि०. ६, ३२. " उ०. २१, ६३. " " २३, २८.	सर्वाज्ञीनः चि०. १, १७३. सर्वाभिष्यंदसम्भवान् उ०. १६, २६. सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते उ०. ६, १२.	सर्वपत्तैलेन चि०. ५, ९. सर्वपञ्च्युपणादिभि. उ०. २२, २२.
सर्वाकृतिम् उ०. २९, ३१. सर्वाक्षिरोगेषु उ०. १३, २७. सर्वासुविद्यनाशनः उ०. ३८, २८.	सर्वांरभेषु शा०. ३, ११८ते सर्वांशेषहणीदोषस्यासका- सान् चि०. ८, ११२. सर्वावस्थायु उ०. २७, २. " चि०. १३, २५.	सर्वपत्तिज्ञा नि०. १३, २२. सर्वपावतांकीमूलाभ्याम् उ०. ३०, १२.
सर्वांगगाः नि०. १३, २९. सर्वांगगान् नि०. ६, २५. सर्वांगे सू०. १७, ११. सर्वांगप्रहः नि०. ११, १२. सर्वांगरोगनिस्तोदरोगहर्षा- गसुमताः नि०. १६, २२.	सर्वावस्थेषु उ०. ३५, ६९. सर्वास्त्ररोगोघृतये उ०. २२, १५. सर्वेद्विषतापनः उ०. १९, १०.	सर्वपाकृतिभिः उ०. २१, ५. सर्वपाणाम् शा०. ६, २०. " क०. १, २५. सर्वपाण् चि०. १९, ६९. सर्वपाणुल्यपिटिपापरिवा- रिता नि०. १०, ३३.
सर्वांगरोगम् नि०. १५, २०.	सर्वेद्विषशरीरगान् नि०. ७ २१.	सर्वपाण् चि०. ५, ७९. सर्वपाभ्या उ०. ८, ९. सर्वपामानसंस्थाना नि०. १०, ३२.
सर्वांगसंश्रयः नि०. १५, १५.	सर्वेद्विषसुखा उ०. ३९, ३७. सर्वेद्वियाकर्षणपाशभूताम्- उ०. २०, ३९.	सर्वपारिषत्निकुभासकरजकेः चि०. १२, १.
सर्वांगसंश्रयः उ०. ३, २९. सर्वांगसंपूर्णः शा०. १, ५८. सर्वांगसरे चि०. १७, १. सर्वांगेकजन्म नि०. १३, २३.	सर्वेद्वियाणि उ०. २२, ५९. सर्वेद्विये नि०. ५, २९. सर्वेद्विराणि चि०. १५, १२. सर्वेद्विरापहम् चि०. १५, ६. सर्वेद्विरेषु चि०. १५, २२. सर्वेद्विरविषापहम् उ०. ३८, २२.	सर्वपिका नि०. १०, २५. सर्वपिकाः उ०. ३३, १२. सर्वपेः उ०. ९, २६. " क०. २, २५. " " ५, २१.

सपैलादनेः क०.४,१८.
 सपैपोथम् उ०.१८,२६.
 सपैपोपमाः उ०.१०,१९.
 सलक्षणम् नि०.१५,५.
 सन्यासः उ०.८,११.
 सन्ध्याः शा०.३,१०२.
 सलज्जा उ०.४०,४०.
 सलवणः सू०.५,४३.
 " " ६,५८.
 सलवणम् सू०.६,९३.
 " शा०.२,२५.
 " नि०.१०,१६.
 " उ०.२,४.
 " चि०.५,४१.
 " " ६,१०.
 " " १७,४१.
 सलवणेन चि०.१,७.
 सलवणेः उ०.३४,३२.
 सलसीकम् नि०.१०,१८.
 सलक्षम् उ०.३०,४०.
 सलगलिरुष्णतिलोपकु-
 ल्याः चि०.१९,४५.
 सलिलद्रोणे उ०.५,११.
 सलिलपतेः उ०.१६,८.
 सलिलम् सू०.२६,४०.
 " चि०.६,१३.
 सलिलसंभवः नि०.१२,९.
 सलिलव्य चि०.८,६४.
 " " " १२६.
 सलिलाजलिभ्याम् उ०.३९,
 १०३.
 सलिलावसाभ्याम् क०.४,८.
 सलिलावके चि०.१६,३.
 " " १७,१२.
 सलिलासयान् चि०.१२,
 ३६.
 सलिले शा०.२,८.

" उ०.३९,६७
 " चि०.५,२९.
 सलिलेन सू०.२०,३८.
 " उ०.११,३१.
 " " ३६,३८.
 " चि०.३,१६.
 " " ७,१०७.
 सलिलोदरे चि०.१५,१२९.
 सलिलोपः नि०.६,३९.
 सलिलोष्मणा चि०.९,८०.
 सल्लुनाख्याः नि०.१४,५५.
 सल्लाहसकलम् उ०.३९,
 १७०.
 सलोहितम् सू०.१८,४०.
 " उ०.१०,३०.
 सयचातिविधानिकैः चि०.
 १९,१९.
 सवचापिष्पलोफलः क०.
 ४,३१.
 सवसकाम् चि०.३,७३.
 सवसयाः शा०.६,३४.
 सवरापलपटकेः उ०.२८,
 ३९.
 सवर्णकरणः उ०.२५,६२.
 सवर्णकरणम् चि०.२०,१३.
 सवर्णरुत्न उ०.३२,२२.
 सवर्णता नि०.७,५८.
 सवर्णपिटिकाचितो उ०.
 २१,६.
 सवर्णमृदुपिच्छिलः उ०.१०,
 ३.
 सवर्णा उ०.३१,१.
 सवर्णाः शा०.६,१.
 सवर्णाम् उ०.१९,२३.
 सवर्णैः उ०.८,१९.
 सवर्णभिः क०.५,३९.
 सवन्कम् चि०.९,५७.

सवस्त्राभरणम् उ०.५,२५.
 सवन्दिताप्यम् चि०.१९,
 ४२.
 सवाते चि०.१०,६२.
 सवारुणीः चि०.५,१२.
 सवालकम् चि०.१,४६.
 सवासता सू०.२३,२८.
 सवास्तुकः चि०.२०,११.
 सवास्तुकरत्तः चि०.८,११९.
 सविकेशिकाः सू०.२९,२९.
 सविट्कादीन् सू०.१८,३२.
 सविडंगः चि०.९,११५.
 सविडंगमूत्रा चि०.१९,४६.
 सविदग्धम् क०.५,२४.
 सविदग्धिम् सू०.१५,२२.
 सविदग्धः उ०.२१,२६.
 सविदारिका नि०.१०,२५.
 सविदाहम् नि०.१२,५.
 सविदाहायाम् चि०.७,२५.
 सविपक्षः नि०.२,६५.
 सविपयया सू०.१२,७७.
 सविपययाः सू०.१,१८.
 सविपययेः शा०.३,१०७.
 सविषंधम् नि०.९,५
 " चि०.९,१७.
 सविषंधा सू०.१८,२४.
 सविमार्गानिलम् क०.५,७.
 सविरेचनम् उ०.६,१३.
 " चि०.२२,५७.
 सविताताः शा०.३,८६.
 सविपः उ०.३६,१८.
 सविपत्वान् उ०.२५,२०.
 सविपत्राणिपरिसर्पणम्
 सू०.१३,४०.
 सविपम् सू०.७,१३.
 " उ०.३६,४९.
 सविपाः सू०.२६,३७.

॥ ॥ २६	सशरामौक्तिकांभोधिकने उ० ११,३४	सशुठीशैवला चि० ६,४६
सविपाज्यम् उ० १३,	सशतम् चि० ३,१३५	सशूल चि० १,३६
२४	सशतवरी चि० १३,१६	सशूलपापुसतापम् नि० ८,
सविषे उ० २८,१०	सशब्दफनोष्णम् शा० ४,	१
सविस्फाटम् नि० १४,९	४९	सशूलम् उ० २६,३०
सविहंगमालान् शा० ३,	सशब्दयाता शा० ३८७	॥ चि० १,१४
१०२	सशकरा शा० ५,१०	सशूल्यमांसान् उ० ३९,
सवृक्षाम्ले चि० १७,१९	सशकदाक्षोद्भृतम् फ० ४,	१२७
सवृत चि० १,८९	११	सशृगवेरम् चि० ७,२६
सवृषनागरे चि० ३,३५	सशकराक्षोद्भृत् चि० १,	सशृगीकम् चि० ३,५३
सवतसास्त्रम् चि० १४,३२	३७	स२प उ० २०,४
सवेदना नि० १५,३८	॥ ॥ १,९३	सशेषम् सू० २७,४६
॥ उ० २५,४२	सशकराक्षोद्भा चि० २,	॥ उ० २८,३२
सवेदनाम् नि० १५,१५	१८	सशेषार्तिम् चि० १४,७२
सवदने चि० ३,१५४	सशकरान् सू० ३,२८	सशेषे उ० २६,४,
सवपद्म नि० ४,९	॥ चि० २,१९	सशैत्यमनुमापुर्वे उ० २७,
सवेत्तसुरसे उ० २०,२३	॥ ॥ ३,७२	१९
सवेद्यम् उ० ५,४९	सशकरे उ० १६,१५	सशैवलाष्टदृष्टा उ० ३७,
सव्यभारोक्तेवेष्यम् नि०	सशल्यवात् उ० २५,२०	३५
२,३९	सशल्यम् सू० २८,१७	सशाणित उ० २३,२५
सव्योपहारत्वणम् चि०	॥ उ० ११,४८	सशाणितम् नि० ३,२८
१४,७८	ससाल्यास्थापितकूरकाष्ठा	॥ उ० २९,१०
सव्योपहीदृशर्करम् चि०	तिस्त्रिंशत्शापिणा सू०	सशाणितान् उ० १०,१४
९,१०७	१८ ११	सशाणिते सू० २९,७
सव्योपपटालीनिषपल्लवम्	सशिरावृह्य उ० २९,११	॥ उ० २३,१६
चि० ६,७२	सशिलान्तु सू० १५,२१	सशाफ उ० १५,१७
सव्यापम् चि० ६,२१	सशुकम् नि० ९,६	सशीकृत्तेदयो उ० १८,
सव्योपल्लवणम् चि० ७,	सशुठीलज्जुंमुद्गीकाशकरा-	३१
११३	पृत्तम् चि० ११०८	सशाकज्वरतीव्ररू उ०
सव्यापसंधवे उ० २०,२२	सशुठीदधिधायेन चि० ६,	१७,७
सव्योपामलकम् उ० १४,	८	सशाकदाहपाकाशु उ० १५,
२०	सशुठीधा यपिप्लीम् चि०	२२
सव्यणस्य उ० २७,१२	१,२६	सशाकदाहसरभमयास्त
सव्यणमणगभीरत्वकूरस्थशुक्र	सशुठीम् चि० १,१८	भापतानका उ० १,
प्रम् उ० ११,३७	सशुठीमाक्षिकाम् चि० १,	३४
सशरुत् उ० १०,११	२७	सशाकम् उ० ३२,८
सशंसम् उ० १३,४७		सशाफ उ० १६,३१

॥ चि०.२१,४३.	॥ चि०.८,१३७.	ससूकेः उ०.१८,२५.
सशोषशोकातीसारमदमो- ह्वमिक्रिमीन् सू०.६, १५४,	ससातलाम् क०.२,४७.	ससूक्ष्मविशदाः सू०.१, १८.
सश्रावम् उ०.८,१५.	॥ चि०.९,५५.	ससूक्ष्मैः उ०.१८,१९.
सश्रीवेष्टम् चि०.१९,८५.	ससारिवे. उ०.१८,४४.	ससैधवः क०.४,३१.
सश्रोणिवंक्षणे चि०.३, १५४.	ससितः क०.२,९.	॥ ॥ ॥ ३३.
सश्लेष्मभेदःपवनम् नि०. १५,४८.	ससिताक्षीसुरोष्णलेहसे- चनैः चि०.४,१५.	ससैधवम् उ०.१६,२९.
सपट्टिकः चि० १२,११.	ससिताक्षोद्ः चि०.२,३२.	॥ क०.४,१५.
ससरभः उ०.२१,१९.	ससिताक्षोद्दकुमुद्द्रमलो- त्पलकेशरम् शा०.२,३.	॥ चि०.१,१६०.
ससंरंभाम् उ०.२८,६.	ससितातेलमध्याज्यः क०. ४,५०.	॥ ॥ ३,१७.
ससकवः चि०.१२,१२.	ससिताद्वाक्षेः उ०.१३,१३.	॥ ॥ ८५,
ससंतापः नि०.१६,४४.	ससितान् उ०.४०,२५.	॥ ॥ ४,८.
ससन्निपातज्वरवान् उ०. २१,२६.	॥ चि०.२,४७.	॥ ॥ ५,३७.
ससन्निपातबीसर्पशोफदाह- विपज्वरान् चि०.१७, ३२.	ससितापयः चि०.५,२५.	॥ ॥ ६,७.
ससातलाठमिहरेः उ०.६, २४.	ससितामधुभिः चि०.१, ९९.	॥ ॥ १०,९.
ससंधमम् उ०.४,२६.	ससितामधून् चि०.६,६८.	ससैधवा चि०.१,१६०.
ससर्जरसकारिवम् चि०. २२,२२.	ससितासकुवाज्यम् चि०. ७,२०.	ससैधवान् क०.३,१५.
ससर्पिः उ०.३९,१६०.	ससितेन उ०.११,३१.	॥ चि०.१,२७.
ससर्पिर्भुकोत्पले. चि०.५, ६८.	ससितोपलफातेक्षुनसुरैरक- फस्तुभिः चि०.२२,२९.	॥ ॥ ३,१६.
ससर्पिर्भुसैधवः क०.४, ३९.	ससितोपलम् उ०.२,१३.	॥ ॥ २२.
ससर्पिष्कम् उ०.२७,२१.	॥ चि०.३,५४.	॥ ॥ ८,३९.
॥ चि०.३,१४९.	॥ ॥ २२,७.	ससैधवैः उ०.३०,३५.
॥ ५,४०.	ससिद्धार्षकिण्वैः चि०.१५, ७५.	॥ चि० १३,७.
ससर्पपम् चि०.१९,६५.	ससिधूत्थेन उ०.११,१४.	॥ ॥ २१,४७.
ससर्पंगाः उ०.१४,२५.	ससिधुमधुशकरैः चि०. १८,२८.	सासेमयल्कलातीसपत्रकुशा- मृतानतेः सू०.७,२०.
ससर्पेः उ०.२४,२६.	ससूकसैधवमधो. उ०.१८, ३३.	ससौवचंलेः चि०.७,८७.
	ससुराद्भयः चि०.११,२५.	ससन्न्यो शा०.१,५१.
	ससुभ्यैः चि०.२१,५२.	ससर्भोद्वेष्टगौरवः नि०.९, २५.
		सस्तुलुंगारुतेः उ०.२६,२९.
		सस्रेहः चि०.९,२५.
		सस्रेहतीक्ष्णोष्णम् सू०.१, ११.
		सस्रेहफणितः सू०.१६, ४०.
		सस्रेहवण शा०.१,९०.

सस्फुर शा० २,१४	सहमधुच्छिष्टम् चि० १०,	साहगुनीक्षणधूम उ० ६,
सस्फाटदोहतीव्रापम् सू०	८७	४२
३०,४८	सहमूलपुष्पा उ० २९,४४	साहिगुविडगडिमम् चि०
सस्फाटम् नि० १४,२९	सहरिचदना सू० ३,४०	१४,७८
सस्फाटशूलिनी उ० २४,	सहरिदे उ० २४,२२	साहिगुविडतैधव चि० १४
५४	सहरीतकौम् उ० ६,३९	४८
सस्यदनाम् उ० २३,१८	सहलवगरुहाह्वाम् उ०	साहिगुयमहे चि० ८,८१
सस्यस्य उ० ३९,१५८	२२,९३	सहित सू० ३,२२
सस्य उ० ३७,६४	सहवि उ० २८ ३५	सहिते सू० १७,९
सस्यनौ नि० २,३०	सहविष्कम् उ० १३,३८	सहिष्मपीनसथासथासान्
सस्यार्जिकाक्षारम् चि० २०,	सहसौरसमातर नि० १४,	सू० ६ १०९
२७	७२	सहिष्मम् चि० ३,१३०
सस्यदु सू० ६,३४२	सहस्रधौतन चि० १,	सहिरण्यपत्रम् उ० ३९,
सस्यदुतिककटुकम् सू० ७,	१२९	४९
६३	सहस्रम् उ० २९,६९	सहिष्णु शा० ३,११८
सस्यद नि० ६,२२	॥ चि० १५,४०	सकुताशमूत्रा चि० १९,
सस्येदकुदसकोधान् नि०	सहस्ररश्मनुचरा उ० ३७,	४६
१४,५	४६	सत्तन्दोग चि० ६,२७
सस्येदम् नि० १२,१७	सहस्रवीयम् सू० ५,३९	सत्तुल्लास नि० ६,३४
सस्येदमूच्छ नि० ४,१२	सहस्रश उ० ३७,४६	सत्तुल्लासप्रसेफालद्वेषकास-
सहकाररसान्मिश्रान् सू०	सहस्रशतपाकम् चि० २२,	विषुचिक चि० १,४
३,२१	४५	सहे सू० १०,२४
सहस्रोदम चि० ३,४५	सहस्रम्य उ० ३९,१००	सहमशाकम् उ० २९,
सहचरम् क० ४,७५,	सहस्राक्षम् सू० १३	४८
॥ चि० २१,५५	सहस्र शा० २,१७	सहोद्यानाम् नि० ७,६
सहचरस्य उ० ६,५८	॥ उ० ३९,१०१	सहाविध्याद्वा सू० ५
सहचरान् उ० २४,३७	सहाचरानुलाया चि० २१	११
सहचरान् चि० २२,३३	६८	सहा नि० १०,२७
सहचारी चि० १ ८९	सहाचरान् उ० ३०,२८	महा चि० २१,७३
सहज उ० ३१,२७	सहादापा उ० १७,४	सागारधूम उ० २२,६२
सहजनोत्तरोत्थान्भेदान्	सहायम् चि० ७ ७१	सामिषलस्य चि० १०
नि० ७,३	सहायवान् चि० २,३२	९२
सहताक्ष्यशैलम् क० ४,	सहाशयान् उ० ३५,१०	सामिमथरस सू० १४,
९	सहाश्रयमनुष्यण चि० ११,	२३
सहनित्तिडिम् चि० १४,	४८	सामिसादञ्जरश्वासनातो
३२	साहिगुच्छमदने शा० १,	रपाश्वेदन उ० १९,
सहतेजफले चि० ११४	८८	१०

साध्यजाजीद्विपलिकात्वग लापत्रपादिकम् उ० २०	सातपे सू० २०, १५ " " २२, १०	साधकम् सू० १२, १४ साधके सू० १९, ०६ " शा० १, ७३
साकुर उ० २१, ०४	सातम् क० २, २५	साधारणामिपनुताम् चि० ५, २५
सागमर्त्रविजृम्भिका सू० २९, ३	सातला चि० १५, १६ सातलात्रायमाणाभ्याम् चि० ११, ६३	साधिनै उ० २, ४२ साधुगहणे उ० २८, २ साधुगुरुद्विजदेवजपूजा चि० १, १७५
सागब्रदन सू० २८, ७	सातलाम् चि० १५, २२	साधुनिदावधान्यस्वहरणा ये नि० १४, १
साजगहिकान् उ० ०२, २	सातलासिद्धम् चि० २१, १०	साधुसूत्रेण सू० १९, १७ साधून् शा० ६, ६५
साजपय चि० २१, ७३	सातिविषाम् चि० १०, ३	साध्यग्रहम् उ० ०, ४१ साध्यत उ० ०७, १३
साजाजिचव्यम् चि० १४, ०२	सात्मगुल्फला उ० ४०, २३	साध्ययाप्यपरित्याज्या नि० १०, ६
सानाजिसंधये चि० १४ ११	सामवित् उ० ०९, १४	साध्यरूप उ० ०९, १४, साध्या उ० १८, ०७
साजीर्ण नि० ६, १३	सात्मीभवन् सू० १६, २९	साध्यासाध्यविभागत उ० १०, ३१
साज्यस्तारेक्षुरसमाक्षिकी सू० १९, ५८	सात्म्यजम् शा० ३, ६	साध्यशेषम् उ० ००, ४
साज्यमाक्षिकम् उ० ०२, २१	सात्म्यत सू० ७, ६४ " शा० १, ९८ " चि० १, ७८	सानाथ्यम् नि० ३, ०७ सानाह नि० ४, १२
साज्यशात्मलिपिच्छया शा० २, २७	सात्म्यत्वात् चि० ७, ९	सानिल चि० १०, ८१
साज्यसिनामधु क० २, ७	सात्म्यम् सू० ७, ४७	सानिलम् नि० ९, १२
साज्यसैधवम् चि० १, १२६	" " ८, ३७	सानिल चि० ३, २९ " " १५, ६३
साज्यसैधवाम् चि० ०, २३	" " १२, ६७	सानुनासिन्त्यादित्वम् उ० १९, २७
साज्या चि० ९, ८४	" नि० १७	सानुपाम् सू० १९, ०२
साज्यामूने सू० ३०, ११	" चि० ६, ४	सानुपाना चि० ३, १७६
साज्ये सू० ३०, ०२	सात्म्यात् क० ३, ४	सानुपानानिम् सू० १९, ५४
" उ० ९, १६	सात्म्यान्नपानभेषजे चि० ६८३	सानुपासन क० ०, ४२
" " १६, ०६	सात्म्यान्नपाने चि० ४, २१	सानुपामाम् उ० १०, ६२, " चि० १५, ९९
" चि० १४, ६९	सात्म्यासात्म्यविज्ञाय सू० ७, ४९	
साजना उ० १३, ३१	सात्म्ये चि० १४, १०८	
सातापम् चि० ११, ५९	सात्विक री० ३, ९६	
सातापविटम् चि० १६, ४७	सात्विकम् शा० ३, ७	
सानपत्रपत्रवण सू० २, ०२	सादानिदीभिः सू० ११, ०४	
	सात्विके चि० ०, १०	

सानुवासना चि० १४,६	साब्दमरिचि चि० ३ २९	सांघटादिसमाहिकम् चि०
॥ ॥ २२,६४	साभया चि० ७,१०६	९,७७
सानुवासनान् उ० ४०,७	साभयाजले चि० १५,९१	सांघुक्रणिका उ० ३९,
॥ चि० १६,५५	साभ्यगोदृतनजाननिरुह	१२२
सानुवासने क० ५,३९	जेहर्वास्तभि सू० ४	
॥ चि० १४,८	३०	सांभ चि० ७,९९
॥ ॥ २१,३	साम् क० ०,३	सांभसा उ० १६,१२
सांतयित्वा सू० २९,५४	सामज्वरारुति नि० २,५४	सांभोजजलतीरति सू०
सांतरोगार्धशस्त्रक सू०	सामज्वरारुया चि० १,२३	१३,९
२९,३४	सामज्वरत शा० २९	साम्ये शा० १,५
सांतवयन् उ० १,३०	सामर्थ्यात् नि० ११,९	साम्ल नि० ३,१७४
॥ ॥ १४,१४	सामलकम् चि० ५,११	साम्लगधिता उ० ३,२५
सांतवित्वा शा० १,३४	सामलका चि० १९,४६	साम्लम् सू० ३,३१
सांतवहर्षणम् उ० ३५,८९	सासलका उ० २४,४०	साम्लत्वणम् सू० ५,२८
सांत्याश्वसौ उ० ६,५४	सामा सू० १३,२७	साम्लत्वर्गै चि० २१,३,
सांद् सू० ७,३	सामान् सू० १३,२८	साम्लवतसम् चि० २१,
सांद्दतया चि० ८,१५३	सामानाम् सू० १३,२४	३६
सांद्दम् शा० ४,५०	सामाय उ० ५,२३	साम्लवतसवृक्षा लपटोली
॥ उ० २,४	सांयक्रमे उ० २६,१४	व्योपदाडिमे चि० ७,
सांद्दमूत्र शा० ५,११८	सामायलक्षणम् नि० ५,	३८
सांद्दमेही नि० १०,१०	४८	साम्लवेतससिधूयदषदाक
सांद्दस्त्रिधबहुश्वतपिच्छा	सामायलिगम् नि० ९,९	नू चि० १४,२५
वत उ० १५,११	सामायहतु नि० १३,	साम्लानि चि० ११,४
सांद्दीभवेन् नि० १०,१०	२४	साम्लाम् चि० १०,०
सान्नम् सू० ११,०७	सामान्यात् उ० १६,४६	साम्ले क० ५,३६
॥ नि० ८,१७	सामान्येन सू० २८,१७	॥ चि० १०,७६
सान्निपातिकम् उ० २,४	सामुद्रम् सू० ५,४	स यनिशा सू० २०,१४
सान्निपातिकी उ० ३३,५१	॥ ॥ ६,१४५	सायमाशस्य सू० १०,०९
सान्निपातिके उ० १६,१७	॥ ॥ १०,२७	सायमात सू० २०,३६,
॥ चि० १६,३४	॥ ॥ १३,३७	॥ ॥ २९,६६
सान्निपातिके उ० ०,७,४	॥ ॥ ४१	सायामस्तभशूलामे चि०
सान्नि नि० १२,३२	सामुद्रसौवर्णलसिधुजम	६,३५
सा बासनानि सू० १९,६३	सुपक्रपोटाफलये मधुम	सायामा नि० १६,१०
सापदम् सू० २०,३५	उ० ३०,४१	सायाहे सू० १९,३०
सापस्माराम उ० ५,८	सामुद्रिक उ० ३९,१५१	सारविट्टो सू० १२,११
सापस्मारपतानका नि०	सामृतापरापल्लवे क० ५,	सारवधम् उ० २०,८
६९	१९	सारजले चि० १२,३३
		सारतोषय सू० १,४

सारदारुभिः चि०.१०, ७९.	सारिवाद्योपचित्रकेः उ०. ३,५२.	सावलेहपलाम् चि०.१४, ९५.
सारम्. उ०.२४,५.	सारिवातसनाभिभ्याम् उ० २,७४.	सावसेपम् सू०.१९,२६.
" " ३९,१०९.	सारिवासुरभीवाह्रीसंसि नीरुष्णसर्पपैः उ०.३, ५४.	साशनात् चि०.१०,८२.
" चि०.३,१३३.	सारिवास्तुतासप्तपण्टिक्य- कान् चि०.१०,४२.	साशयान् नि०.७,२२.
सारलात् उ०.१८,५.	सारिखे उ०.३५,२२.	साशमगर्भवत् नि०.५,४२.
सारसास्थिभ्यर्द्धेलाभ्योपम् चि०.११,१०.	" चि०.१९,८.	साश्रु १ नि० २,२९.
सारस्यतम् उ०.१,४७.	सारिवाशीरकाशमयंमधूक- शिशिरिद्वयम् सू०.१५, ११.	साश्रुनाडीग्रणावृतम् उ०. १०,३१.
" चि०.७,५५.	सारुक्करैः चि०.१९,४७.	साश्रुलोचनः उ०.३,३३.
साराणाम् सू०.२१,१६.	सारिः शा०.३,११८.	साश्वकर्णे. चि०.३,८९.
साराणि शा०.३,११७.	साजंकभूस्तृणा चि०.६, १९.	" " १५,४८,
सारानरिष्टगायत्रीशाश्वबीज कसमवान् चि०.५,२८.	साइद्व्यंगुला सू०.२६, २२.	सामृक्कपलम् नि०.१३, १५.
सारामुलः सू० ६,१.	साइन् सू०.२०,१०.	सामृग्नप्रत्वम् नि०.३,३२.
साराम् सू०.३,२३.	साइ उ०.२९,१२.	सास्थिमासम् उ०.३३, ३६.
सारामुना चि०.१२,३४.	सायकामिकः उ०.३६,७१.	सास्त्रव्यङ्मासपाकतः उ०. १०,६०.
सारिकाः सू० ३,४०.	सायरोगिकम् सू०.१,३९.	सास्त्रपित्तविषागुंगुभीरान् उ०.२५,५६.
सारिवा शा०.२,५५.	सायंपम् सू०.५,५९.	सास्त्रवर्त्मसवैः उ०.१०,६०.
" उ०.२४,४१.	" " ६,१००.	सास्त्रविट्पूपरुक्कास-वासव- ती शा०.५,७८.
" चि०.१,४९.	" शा०.१,८८.	सास्त्रविद्युत्तयत्तुषः नि०.४, २५.
" " १२,४१.	" उ०.१८,१६.	सास्त्रानुलासना नि०.२,७.
सारिवाकुश्टगरजीवरुपंभ- संधवैः शा०.२,४९.	" चि०.१९,१२,	सास्त्रात् उ०.२१,३७.
शाशिवादि- सू०.१५,६.	" " " ७९.	सास्त्रायम् उ०.२९,१६.
सारिवादिगणान् चि०.६, ६८.	सालजी उ०.१०,१०.	सास्त्रायान् उ०.२५,४५.
सारिवादिम् उ०.२,१५,	सालसीका उ०.१७,५.	साहचरम् उ०.३०,७.
सारिवानतापयस्वामधुषष्टि मि शा०.२,५९.	सालानुवृतम् उ०.३७,३८.	साहचर्योपचारतः सू०.९, ५.
सारिवापयकीशीरमुक्ताशाश- र्यन्दनैः उ०.१३,६४.	साल्यणाल्ये सू०.१७,४.	साहसम् नि०.५,४.
सारिवान् चि०.१०,१२.	साल्य-आदिभिः चि०.१५, ५०.	साहसानि उ०.२८,४४.
सारिवामलकोशीरमुस्तम् चि०.१८,५.	सायवीरने उ० ७.७.	साहसेः नि०.३,२७.
सारिनापशिरोभैः चि०.९, ८३.		सिहः सू०.२,१४.

" " १,२९.	सिताकाशमयमधुकैः चि०.	सिताशतावतीमेदापुंद्वाह-
सिहस्य चि०.१,१६०.	२१,२२.	मधुकोपलेः उ०.१३,५.
सिहादीनाम् उ०.५,३०.	सिताक्षौद्रमिषगुभिः उ०.	सितासितान् उ०.३१,
सिहाश्वगोवृषैः सा०.३,	२२,६०.	२६.
१०३.	सिताक्षौद्रम् चि०.३,	सितासितारक्षणपुत्रमबा-
सिहाहिमकरयमिककंटका-	१०८.	हि उ०.१५,८.
ननैः सू०.२८,२२.	सिनाक्षौद्रसकून चि०.३,	सितासौवर्चलाजाजीतिसि-
सिहीमूलम् सू०.२२,१९.	५६	हीकाम्बवेतसम् चि०.५,
सिंहैः उ०.६,५०.	सितात्रतपयोन्नाशी उ०.	४१.
सिंहश्वगंधामुरसाकजागर्भ-	४०,३०.	सिताख्याक्षः उ०.३६,३२.
म् उ०.२,५०.	सितानुल्यैः चि०.८,१५९.	सिते उ०.१०.१०.
सिकतामेही नि०.३०,१२.	सितातैलकमिप्रानि चि०.	सितैरडजटासिहीफलदारु-
सिकतारूपिणः नि०.१०,	१९,४९.	बचानतैः उ०.१३,५४.
१२.	सिताद्राक्षेसुसर्जूरकाशमयः	सितोपलम् चि०.३,१३.
सिकतावर्त्म उ०.८,१८.	चि०.५,१०२.	सितोपला चि०.३,४९.
सिकतासु क०.२,३२.	सिताद्वितीयम् उ०.३९,	सितोपलाजीवकपद्वरेणुम-
सिकतोपमाः उ०.८,१८.	१५७.	पौंडरीकोत्पलपुंडरीकैः
सिक्कम् उ०.११,२०,	सिताधात्रीसोद्दासाहि-	क०.४,१४.
" " ३६,७६.	मोसले चि०.३,२९.	सितोपलार्धभारम् उ०.३९,
सिक्कसंसृष्टे उ० ३,४२.	सितान्वितेः चि०.५,४६.	१९.
सिक्का उ०.२४,२१.	सितापद्यकम् उ०.३६,६३.	सिद्धकर्मणः चि०.११,४५.
सिक्का उ०.१८,६३.	सिताबदरमुद्गीकासारिवामु-	सिद्धद्वयैः क०.४,५३.
सिक्ककंसिदरपुरतुस्थकता-	स्तपदनै चि०.१,३३.	सिद्धपिष्टैः उ०.२५,३३.
स्वर्जैः चि०.१९,८४	सितामधुघृताडयेन चि०.	सिद्धपूतम् उ०.४०,१८.
सिक्कम् उ०.३२,३२.	१५,६०.	सिद्धपूते चि०.३,१०८.
सिपाणकम् उ०.१९,२१.	सितामधुभ्याम् चि०.१,	सिद्धयस्तिः क०.४,३३.
सितकाचयसफेनकमरिचा-	७०.	सिद्धयस्तीन् क०.४,२६.
जनपिण्पलीमधुकैः उ०	सितामन.सितालेयलबगो-	सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः उ०.३,
१३,२३	चननागरम् उ०.११,	४०.
सिनत्वात् उ०.१४,४.	२४.	सिद्धरीते उ०.३४,३८.
सितमरिचभागम् उ०.१६,	सितामलकनागोः चि०.१,	सिद्धार्थः उ०.२०,१६.
५.	३३.	सिद्धार्थकच्छिद्रम् सू०.
सितलशूनफलत्रयोरीरति-	सितापुकः चि०.६,६७.	२५,२६.
कावचानुस्थयष्टीमला-	सितापुकम् उ०.१८,७.	सिद्धार्थकपरेशापम् सू०.
लोहितैलाशिलापद्यकै	सितापुनम् उ०.१,२०.	१९,७२,
उ०.५,१९.	सितारुणैः नि०.१४,२७.	सिद्धार्थकम् उ०.५,१२.
सितशंकरा चि०.१६,२४.	सिताशतम् चि० ८,५१	सिद्ध विक्कया उ०.५,१०.

सद्भाष्योपयवाश्वगधा-	॥ ॥ ॥ ६७.	तिराञ्जायुविलम्बम् सू० २८,
निशाद्वयम् उ०.५,१५.	॥ ॥ ५ १६.	२५.
तिद्दार्थकान् सू०.२९,३१.	॥ नि०.५,५०.	तिराञ्जायु वापदः सू० २९,
तिद्दार्थकैः उ०.३०, १०.	॥ ॥ ॥ ४७.	११.
१८.	॥ ॥ १४,२.	तिराञ्जायुसंध्यस्थिषु सू०.
तिद्दार्थकोपमाः नि०.७,	॥ ॥ १५,३७.	३०,४१.
३०.	॥ ॥ ॥ ३८.	तिराञ्जायुसृगामिषु सू०.
तिद्द्विरुत् उ० ५,१४.	॥ ॥ ॥ ४३.	२९,१२.
तिद्द्वेषुः नि०.४,१८.	तिराग्रहः नि०.१५,३८.	तिराञ्जे नि०.३,१६.
तिष्मनाशनम् चि०.१९,	तिराजलावती नि०.१०,	सिरे शा०.४,२३.
७५.	२१.	सिवाटिका चि०.१७,३९.
तिष्मम् नि०.१४,२१.	तिराजालैः नि०.१२,१०.	सिवास्तितोदराः उ०.३७,
तिष्मसमाहात् चि०.१९,	तिराणाम् सू०.२७,२२.	१०.
७४.	॥ शा०.३,४५.	सीदतः शा०.५,१५.
तिष्मापहः चि०.१९,७६.	तिरादाहः सू०.३०,४४.	सीदति सू०.३,४२.
तिदुवारनतम् उ० ३८,३६.	तिरादिनाशः सू०.३०,४९.	॥ ॥ २३, ७.
तिदुवारस्थ उ०.३८,३१.	तिराष्मानम् सू०.२८,५.	॥ ॥ २४,१२.
तिदुवारितनिष्पावनापि-	तिरानद्गः शा०.५,८८.	॥ नि०.१६,३७.
काशतर्पिकाः सू० ७,	तिरानुत्तारिणी उ०.१२,१.	॥ क०.६,२०.
२५,	तिरात्तर्पानम् नि०.१२,४४.	॥ चि०.७,९७.
तिदुवारितमूटानि उ० ३६,	तिराभिः उ०.३,२६.	सीधुनैलम् उ० ३४,५४:
५७.	॥ चि०.२२,३.	सीधुना चि०.१२,१५.
तिधुजन्मना उ०.३९,४२.	तिराममंज्यधे शा०.४,५०.	सीधुपिण्याक. उ०.५,४४.
तिधुवृक्षणापामार्गधीजा-	तिरामुसम् सू०.२७,४४.	सीधुमानवान् चि०.५,७५.
ज्यखान्यमाक्षिणम् उ०	॥ ॥ ५०	सीधुवज्याणि उ०.१,१८.
९,२९.	तिरायामः नि०.१३,३०.	सीधुद्वारम् चि०.७,८८.
तिधुधपरयाकणदीव्यका-	तिराणेरसाः शा०.५,१४.	सीमतमातृकाः शा०.४,६१
नाम् चि०.१४,३७.	तिराष्मधः चि०.११,४३.	सीमंताः शा०.३,१५.
तिधुन्धापिप्पलीमत् उ० २,	तिराशुकै उ०.११,३९.	॥ ॥ ॥ ४,३५.
१७.	तिराश्रयाः शा०.४,४२.	॥ ॥ ॥ ४५.
तिधुन्धम् चि०.९,४३.	तिराभिने सू०.२८,५.	सीमतावतंका. शा०.५,१८.
तिराः शा०.३,३२.	तिरासधिसमागमः शा०.४,	सीवनम् उ०.२६,१५.
॥ ॥ ॥ १३.	३६.	सीवनसूत्रम् उ०.९,३७.
॥ ॥ ॥ १६.	तिरामु रा०.४,४६.	सीवने सू०.२६,२०.
॥ ॥ ४,२६.	॥ नि०.१५,१३.	सीसम् उ०.१३,३४.
॥ ॥ ॥ २८.	तिराञ्जायुषिपाठनम् सू०.	सुकरत्वाप सू०.२५,१२.
॥ ॥ ६३.	२९,२३	सुकरानाम उ०.२१,१४,

सुकुमारे सू० २६,१	सुसवीहुरभोभ्याम् चि० ८,१३	सुसावित क० १,३४
सुकुलिकते उ० २४,२२	सुशरीलता सू० १३,२	सुसोचितान् म् क० ४,१९
सुकुमारकम् उ० २४,२४	सुससत्थाप्यभेपजम् सू० १९,१७	सुसाच्छामवृत्तये ० उ १८, ६२
॥ चि० ६,३७	सुससाधनम् उ० ३,४०	सुसाच्छासत्यमोधासपाट- यम् सू० २०,२३
सुकुमारम् चि० १३,४४	सुससाप्यानि नि० ७,५५	सुसोदकम् सू० ३,१३
सुकुमारस्य उ० २५,३६	सुसस्पर्शा चि० २२,२७	सुसोदकानुपानम् चि० ५ ३८
सुकुमाराख्यम् चि० १३, ४४	सुसा शा० ५,४८	सुसोदकानुपानस्य चि० ६, ५२
॥ ॥ १४,९१	सुसा नि० ९,१५	सुसोदया शा० ५,४९
सुकुमाराणाम् नि० १६,२	सुरात्मनाम् चि० १३,४५	सुसोपचरा उ० ३९,१४५
॥ क० ४,२०	सुसान् क० ४,२७	सुसोपविष्टस्य सू० १९,७४
॥ चि० १३, ४५	सुसानि शा० २,४६	॥ ॥ २७,२८
सुकुमारे उ० १७,२०	सुसान्वितम् सू० २७,५३	सुसाविते चि० २०,१९
॥ क० २,४	सुसायुना सू० १८,२८	सुसाष्ण उ० १४,२६
॥ ॥ २,१४	॥ उ० ३,४४	॥ ॥ २२,३१
सुकुमारेषु क० १,४४	॥ ॥ ३९,१५८	॥ ॥ ३७,३३
॥ ॥ २,१४	॥ चि० ६,४९	॥ क० ४,२
सुकुच्छ्रम चि० ९,१०९	॥ ॥ १०,३१	॥ ॥ ४०
सुकुच्छ्रान् सू० १५,४७	॥ ॥ २१,१४	दुसोद्यम् सू० २२,५
॥ उ० १८,२९	सुसायुषीतम् चि० १०,६२	॥ उ० २७,१९
॥ ॥ २२,८३	सुसाभता चि० ११,३७	॥ चि० ६,२५
॥ चि० १९,७,	सुसाभोभि चि० ४,३१	सुसोष्णपर चि० १८,२५
सुकुतम् शा० २,४३	॥ ॥ २१,४७	सुसोष्णा चि० १७,३५
सुकुतान् चि० १२,१५	सुसामोनुपाना क० १,३८	सुसाध्यान् क० ४,७०
सुकुताश्लेषविषयानाहनाश नी क० ३,१४	सुसाय सू० १३,१२	सुसाध्यानुतिकस्य सू० १९,५२
सुकुगोमूत्रमस्तुभि चि० १,१४१	॥ शा० ०,४२	सुसोष्णेत, सू० २८,४१
सुखं सू० १,३१	॥ चि० ७,५४	॥ चि० १,१४०
॥ १९,६९	सुसायुषी सू० ७,५४	सुसाष्णे चि० १४,८७
शा० ६,३८	सुसायवो शा० ३,१०६	॥ ॥ १७,२७
सुखतोयपीत चि० १७, ३८	सुसार्थ सू० २,१९	सुसाष्णोदकगङ्गै सू० २२, १०
सुखदु स्या शा० १,५५	सुरावहम् नि० १,७	सुगन्धक सू० ६,१
सुखनिर्वाप्य सू० ३०,२४	सुसाहाय्यम् सू० २८,१९	सुधय चि० ६६
सुखपदम् उ० ०६,७१	सुरिनाम् सू० २६,३५	
	सुखी सू० २,२६	
	॥ ॥ ३२५	
	॥ नि० ४८	

सुगन्धशीतसुधानाम् सू० १३,५	सुनजस श० ६,६६	सुधाराणि सू० २६,२
सुगन्धा नि० १४,४१	सुतेजसम् उ० ४,२१	सुधारमनाम् सू० ३०,१३
" उ० ३६,६१	सुरतरुधधनम् सू० २६, १७	सुधारमानि सू० ३०,१२
सुगन्धिपु सू० ३ २५	सुदग्धम् सू० ३०,३१	सुधूपितम् उ० १६,३८
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमा नपटालिक सू० ३,३४	" " " ४५	सुधीत सू० ६ २९
सुगन्धुद्राशोधनम् सू० ६, १४३	सुदग्धस्थ वि० ८,१०	सुष्मातसुतीक्ष्णावर्तिते सू० २६,२
सुगुणे उ० ३५,३३	सुदग्ध चि० २०,१४	सुनताननम् सू० २६,१६
सुगुल्फम् उ० ३९,७७	सुदारुण वि० १,१४७	सुनद्रम् सू० २५,२६
" क० १,६	सुदारुणम् नि० १२ २१	सुनिरुद्धता सू० १९ ५०
सुगुरु चि० १०,६९	सुदारुणान् नि० १४,५	सुनिरूपितम् सू० २९,१९
सुगृहीतस्य सू० २८,२८	सुदारुणानि वि० १९,४२	सुनिहर चि० ४,३
सुग्रहाणि सू० २६,२	सुदु सशाभ्यान् उ० ८५, ५०	सुन्निविष्ट सू० २९,६१
सुघन सू० २६,३३	सुदु सहम् नि० २,५९	सुनियशिते सू० २१,७१
सुघनम् उ० २०,२	सुदु साम्यम् उ० ५५,७०	" उ० २७,१५
सुघृष्ट उ० १६,३७	सुदुजरम् सू० ६,१२३	सुनियशितम् सू० २९,१७
सुच्छिन्नस्य उ० ९,४१	सुदुस्तर चि० ११,३८	सुनियण्ण सू० ६,७१
सुजराम् चि० १,२६	सुदुस्तरा नि० ८,३०	सुनियण्णक चि० ३, २३
सुजातम् उ० १४,१	सुदुस्तरान् उ० ५९,६५	सुनिष्कपम् सू० २७,२४
सुजातात् उ० ३९,१०९	सुदृढम् उ० ६,४७	सुषकानि उ० ५९,८५,
सुजीर्णान्निम् सू० १८,१३	सुधा सू० १८,१७	सुषके उ० २५,३६
सुजीर्णे उ० २६,५३	" क० २,४१	सुषात्रस्थम् सू० ५,४
" चि० १९,२३	सुधानांडात् चि० १०,५८	सुषिष्टम् उ० १४,३१
सुतीक्ष्णनस्यधुमाभ्याम् उ० २४,१६	सुधाक्षीरद्वयम् चि० १४, ९७	" क० ४,९
सुतीक्ष्णम् चि० ७,१११	सुधाक्षीरफलन वि० १४, ५६	सुषिष्टे उ० ५९,४६
" " ८,१३८	सुधाक्षीरपलाघन चि० १५,३२	" चि० १,१४०
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिला शयसेक्त सू० १३,८	सुधाक्षीरम् क० २,४६	" " २०,२९
सुतीव्रमास्ताभ्याधिपाति न चि० ७,७२	" चि० ८,२५	सुप्तोत्थितस्य उ० ८,३
सुतामा चि० ७,६	सुधाक्षीरेण चि० १४, १२३	सुप्रतिस्तभे उ० २७,१५
सुतामाम् उ० १८,४	सुधामरमशकरा सू० ३०, १५	सुप्रसिद्धतरायन क० ७ १५
सुतृत चि० ११,४२	सुधामृतमम् चि० ३,९	सुषद्रम् सू० २८,२९
सुतृताया श० २ १८		सुषद्र श० ३,१०९
		सुषधना सू० २६ २२
		सुषलिभि सू० २८,३८
		सुषद्रुच्छिद्रम् उ० ३२,८

सुबहुवारि सू० ३,२९	सुमुस्तातिविपापाठाम् चि० ३,७३	सुरराजवस्त उ० ३०,३४
सुबहुग नि० १०,१२	सुमूर्छितम् चि० २२,८	सुरार्पिगुरुवृद्धेभ्य उ० ५,
सुबहुपदवान् चि० १२, ३४	सुमृदितम् सू० १९,१६	२४
सुभग शा० ३,१०२	सुमृशाम् उ० ३९,७	सुरविप्रगुरुन् चि० ७,७६
” उ० २९,५७	सुपत्रित उ० २६,२२	सुरस सू० ६,१०७
सुभावित उ० ३९,५६	” ” २९,९२	सुरसम् उ० १६,५०
सुभावितम् उ० २८,४३	सुयाजित सू० २२,१७	” चि० १९,५५
” ” २९,५९	सुयाजिता चि० २१,००	सुरसस्य उ० २६,८४
” ” ४०,२७	सुरनाष्टम् चि० १७,३९	” चि० ३,४८
” चि० १४,९७	सुरनाष्टम् चि० १७,३९	सुरसा चि० ८,१९
” ” १५,४०	सुरकाष्टम् चि० ३,४०	सुरसापजम् उ० ३७,३२
सुभावितान् चि० १४, १२४	सुरकरुहत्तम् चि० १९, ४१	सुरसाजनम् चि० ९, ६१
सुभावितान् चि० १२, ३३	सुरतकरोधद्राक्षामजिष्ठा चाधपद्यकविड्यै उ० २२,८५	सुरसादि सू० २९,७५
सुभाषिते चि० ३,१४७	सुरत उ० २३,३५	सुरसादि सू० १५,७
सुभिवज चि० ७,८७	सुरदारु शा० २,५४	सुरसादिकपायण चि० १२, ३
सुभृतम् चि० १०,४७	सुरदास्तनागरम् चि० २१, ५५	सुरसादिगण सू० १५,३१.
सुभृशम् उ० ३५,१६	सुरदास्यधारास्त्रावस्ति क० ४,२२	सुरसादिगणक्याथकाणिता काम् उ० १८,१९
सुमन उ० ३६,२३	सुरदासशिषु चि० १९, ६५	सुरदादिगणम् चि० २०, २०
सुमन फोरफाणि उ० १६, ५०	सुरभि सू० ३,४७	सुरसादिना चि० १३, ३५
सुमनप्रवालसुक्त चि० १९, ६२	” ” ५,७३	सुरसादिभि सू० १७,३
सुमनस शा० ६,६७	” ” २०,३७	सुरसादीन् चि० २०,२७
सुमनारुष्करांकोलमतपणु चि० १३,२४	” शा० ५,२३	सुरसाम् उ० ६,३९
सुमनोलाजगुडापपगुडादने उ० ५,३२	” चि० ७,१६	सुरसारस्यधादिभौ उ० २५, ४१
सुमनावाठचामरांचरवाजि नाम् शा० ६,३२	सुरभिम् उ० ४,१४	सुरसारसभावित उ० १६, ५५
सुमचा चि० १,१७५	” ” ” १८	सुरसारसै उ० ९,२०
सुमह सु उ० २९,२१	सुरभोरुतम् चि० ८,८३	सुरसालागलीभ्याम् उ० १८,४७
सुमांजितम् उ० ४०,३३	सुरया उ० २२,६७	” ” १९,२९
सुमितस्य उ० ३०,२४	” चि० ९,११	” ” १४,२६
सुमुस सू० ६,१०७	” ” १७,१८	” ” १७,१८
		सुरा सू० ५,६७

॥ ॥ ॥ ६९	सुरासौवीरकाभ्याम् चि०	सुविमले सू० ८,५५
॥ ॥ ॥ ८,४८	१५,८	सुविरक्तस्य चि० १५,५१
॥ ॥ ॥ २०,५५	सुराहम् उ० ५,११	सुविरक्त सू० २०,२५
॥ चि० ८,१२०	॥ ॥ ३६,८४	सुविशुद्धाया उ० ३४,२७
॥ ॥ १४,११३	॥ चि० १२,१९	सुवृष्टि उ० ३९,१५८
॥ ॥ ॥ १२८	सुराहस्ररत्नहम् चि०	सुवेप सू० २,३१
सुरा उ० ४,९	२०,३२	सुगीत चि० २,२८
सुराक्षीरजले चि० ११,३६	सुरुग्या उ० १८,१२	॥ ॥ ॥ ३२
सुरागम् उ० १८,५५	सुरुक्षितम् क० १,१८	सुरीततोपसिकाग सू० ३,
सुराच्छागपय उ० ४०,	सुरुद्धम् उ० १८,५५	२८
४९	॥ चि० २२,२०	सुरीतम् क० ३,३८
सुरान् चि० १८,११	सुरुद्धाया उ० ३९,११७	॥ ॥ ४,११
सुरातुल्यम् नि० १०,१०	रूप उ० ३९,३२	॥ चि० ६,१३
सुरादानचमले उ० ११,	॥ ॥ ५७	॥ ॥ ७,२०
४५	सुरुक्षाणि सू० २६,२	सुरीतलम् सू० ३,३२
सुरादि चि० १०,३	२ चि० ७,९१	सुरीतल्पतकास्त्रमाश्रयशो
सुरादिभि चि० ११,३२	सुराहम् सू० ३०,४६	धनादिभि २९,२
सुरादिमाम् क० ५,६	सुल्घून चि० ५,६२	सुरीतान् उ० १३,६४
सुरापिष्टे उ० ९,३४	सुल्घो सू० ८,५२	सुरीताम् चि० ३,३७
सुरामृष्टम् चि० ३,८७	सुल्लिखितम् उ० ९,६	सुरीते उ० २५,२७
सुरामड चि० ८,१२०	॥ ॥ १०	॥ ॥ ३७,६९
सुरामड चि० ४३१	सुलीन चि० ४,३	॥ क० ३,२५
सुरामदन शा० १८७	सुवर्चलाम् शा० १,८४	सुरील सू० २,२६
॥ चि० १४,४०	सुवचलायाम् चि० ९,२२	सुरीलित उ० १३,३०
सुरामांसुरयिम् उ० ४,१७	सुवाचका उ० १५,३९	सुर्यकू शा० ६,३७
सुराम्प्रोपसायिते क० ५,	सुवणत्वकू सू० २१,१७	सुर्यकूम् उ० २३,३१
३५	सुवणम् उ० १३,४५	सुर्यकृष्णाम् क० १,५
सुरामेही नि० १०,१०	॥ क० ६,२५	सुर्युतोक्ति उ० ३०,३३
सुरामेरेयम् उ० ६,५७	सुवणस्य उ० ३९,५०	सुस्त्रक्षणकल्पिते चि० ९,
सुरायुतम् चि० ३,७३	सुवर्णन उ० ३९,४२	४९
सुराये उ० ५,२४	सुवर्णत्या सू० २३,१२	सुस्त्रक्षणम् उ० १८,६७
सुरागुणवारिस्त्रीगदिसाधि	सुवर्णाम्णम् उ० १८,७	सुस्त्रक्षण उ० २,७४
ते सू० १७९	सुविक्षित शा० ४६८	॥ ॥ १८,४७
सुरागुरे उ० १७१	सुविक्षितीग उ० ३९,	॥ ॥ ॥ ६३
॥ चि० ७५७	५६	॥ ॥ २५,२७
सुरासौवीर्यादिभि चि०	सुविद्ध उ० १४,१३	॥ ॥ २७,१५
१,१३९	सुविभक्तम् सू० २८,२०	सुवमम् उ० १८,५२

सुपयीम् चि० १४,१३	सुस्थित सू० २७,३०	॥ उ० १२,२
सुपिर सू० २९,५	सुस्त्रिधम् चि० १०,२६	॥ ॥ १६,५६
॥ उ० २१,२६	सुस्त्रिधा शा० ५,४८	॥ ॥ ३५,८
॥ ॥ ६७	सुस्त्रिधा शा० ३,१०७	॥ चि० ९,४०
सुपिरम् सू० २५,२२	॥ उ० २८,२९	सूक्ष्ममुदी उ० २९,२९
॥ ॥ २८,२३	सुस्त्रिधौ उ० ३४,१५	सूक्ष्मरजीकृतान् चि० ८,
॥ उ० २२,२०	॥ चि० ८,१३५	१०५
सुपिरे उ० २१,१८	॥ ॥ ११,१	सूक्ष्मलोचनाम् उ० ३९,
सुसयास्य सू० २८,२९	॥ ॥ १५,५१	६
सुसयुतम् उ० ६,५१	॥ ॥ २१,३	सूक्ष्मवस्त्यान् नि० ११,
सुसस्कृत चि० ३,१७४	सुस्युत सू० २६,२४	२१
सुसस्कृता नि० ५,६६	सुस्विन्नम् उ० ३५,३८	सूक्ष्मवदना उ० २५,६७
॥ ॥ २२,०१	॥ चि० १३,०५	सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणा
सुसस्कृतान् चि० ८,७९	सुस्विन्ना उ० १६,६	त्मणम् सू० ९,९
सुसस्थिते शा० १,३४	सुन्ददा शा० ६,६५	सूक्ष्मशलाकया उ० १६,
सुसचय सू० २६,३४	सुदृदाम् चि० ५,८३	५९
सुसमाहित सू० २६,०१	सूकगोमूत्रसाधिते उ०,	सूक्ष्मशलयोत्पत्तिहेदभेदम्
॥ ॥ २८,२९	२२,५६	च्छन्नलसन सू० २६,
सुसमाहितम् सू० २९,२८	सूकम् चि० ८,१४४	३८
सुसाध्य उ० २५,१३	सूकन उ० १८,१५	सूक्ष्मशलयोपपक्ष्मणाम्
॥ ॥ २७,२६	सूक्ष्म सू० १,११	सू० २५,८
सुसाध्यता नि० २,४९	॥ नि० २,६६	सूक्ष्मसूक्ष्मा सू० १२,
सुसिद्धम् चि० ९,३३	॥ उ० १०,७	६७
सुसिद्धान् क० ४,५	सूक्ष्मसाधितम् उ० ८,१५	सूक्ष्मा उ० २१,१९
सुसिद्धाम् चि० ९,०३	सूक्ष्मच्छिदा नि० १०,२९	सूक्ष्मा सू० ३०,५३
सुसुरभि सू० २,३१	सूक्ष्मदन्तम् सू० २६,१७	॥ शा० ३,३६
॥ शा० ६,०६	सूक्ष्मदीप्तमध्यात्रियाणि	॥ ॥ १०,७
सुसूक्ष्मतनुबासत सू० ३,	सू० २,३९	॥ नि० १४,२८
३८	सूक्ष्मदीप्तानि उ० १४,२२	॥ ॥ १४
सुसूक्ष्मविष्टम् उ० ३६,८४	सूक्ष्मनेर्जापित उ० २६,	॥ उ० १७,२४
सुसूक्ष्मम् उ० २२,९१	३३	॥ ॥ ३१,११
॥ ॥ २३,२४	सूक्ष्मभासुरभेषम् सू०	सूक्ष्मास्तित्रणशल्यानि सू०
॥ ॥ ३६,५७	१२,३६	२८,३६
सुसूक्ष्माद्या शा० ३,१९	सूक्ष्मम् सू० ५,६४	सूक्ष्माणि शा० ३,४६
सुसुधित चि० १९,३८	॥ ॥ ६,१४१	सूक्ष्मान् नि० १४,५
सुसुधम् क० ६,५	॥ ॥ ७,२७	सूक्ष्माम् सू० १९,७५
सुस्थिताम् उ० २७,२४	॥ ॥ १२,४२	॥ उ० १२,११

॥ ॥ २१,३०.	॥ चि० १३,५०	॥ चि० १३,०६
सूक्ष्मास्यरान्यविद्धम् उ० २६,४	सूतानाम् नि० ११,२०	सूनाटवीशून्यगृहमराना- नि सू० २,३८
सूक्ष्मास्था उ० २६,३१	सूताम् सू० १७,२४	सूपपर्णीविटगे उ० २,५२
सूक्ष्मास्थाम् उ० २५,४४	॥ शा० १,९९	सूपसस्मृतम् उ० ३६,७०.
सूक्ष्मे शा० १,२	सूतिका शा० १,७४	सूपेम उ० ३९,८०
॥ नि० १,२	॥ ॥ ॥ ६४	सूप्यम् सू० ६,२४
॥ उ० १,२३	सूतिकागृहम् शा० १,७३	सूप्यानि सू० ६,९३
॥ ॥ १,१,३	सूतिकाचालमर्मास्थिस्तन क्षीणेषु शा० २,५१	सूयत सू० ८,२२
॥ ॥ २६,३६.	सूतिकास्थानम् उ० १,२२	॥ ॥ ३५,४४.
॥ ॥ २८,५	सूतिकाशवत्तादिता शा० १,८२	सूयण सू० ६,१११
॥ ॥ ३४,५	सूतिम् शा० १,७४	सूप्यपर्णीयुते उ० ६,३३.
॥ ॥ ॥ ८	सूत शा० १,९	सूर्यकानेन उ० ३२,१४
सूक्ष्मेताम् चि० ११,१०.	॥ ॥ ॥ ७१	सूर्यपादसतापम् चि० २०, ३
सूक्ष्माण्यम् सू० ५,५५	सूत शा० १,६६	सूर्यमारुतिक उ० ३९, १४४
सूष्य चि० ३,१६८	सूत्रचट्टम् सू० २६,१५	सूयस्य शा० ३,क्षेप०
सूचिभि चि० ७,१११	सूत्रयद्दन सू० २८,३७	सूयाचद्रमसो शा० ६,४८
सूचिविद्वामरुण्यता उ० १०,२४	सूत्रम् सू० २८,३५	सूयावत उ० २३,२०
सूची सू० २६,२६	॥ उ० १,३६	सूयावते सू० २०,३
सूचीभि सू० ८,८	॥ ॥ ९,३९	॥ उ० २४,११
॥ नि० ३,३०	सूत्रस्थानविध उ० ३५, ५६	सूर्येदुपहणक्षणम् शा० ६, ४७
सूनीम् उ० १,३१	सूत्रस्थानोदिता चि० ६, ६५	सूर्येदुपवनादृष्टम् सू० ५, ६
सूनीमुता सू० २६,९	सूत्रास्थानेदित उ० ६, ४२	सूर्योपरामानलनियुदादिवि- लाकनन उ० १३,९६
सूचीमुषी उ० ३०,३७	सूत्रिता सू० ३०,५३	सूहिणील्हम् उ० ४,२०.
सूचीव्यधवनम् उ० ३७,६१	सूत्रण सू० २९,५३	सूमर सू० ९,४९
सूच्या सू० २६,२०	॥ उ० १,५	सूष्टका सू० १३,२७
सूच्यायण उ० ९,४१	॥ ॥ ११,१७.	सूष्टमन् सू० १९,६९
सूच्यानुस्पृतम् उ० १,३६	॥ ॥ १८,५३.	सूष्टमन्म् सू० ६,१४१
सूच्या नि० ११,४१	॥ ॥ २६,५१	सूष्टमन्पुराषा सू० ६,५
॥ ॥ ३६,३७	॥ ॥ ३०,३८.	सूष्टमन्प्रथित् सू० ६,१३३.
॥ उ० ९,१८	सूत्रो चि० १,१२९	सूष्टमन्शकत् सू० ५, ४७
॥ ॥ ३६	सूत्रादिनेन क० १,९	
॥ ॥ ३७	सूत्र उ० ३०,६	
॥ ॥ १३,३७		
॥ ॥ १५५		
॥ ॥ १८,६१		

सुष्टमूत्रशुद्धात् सू० ५,
७३

सुष्टवित् चि० १,२७

सुष्टविष्णुत्रम् सू० ६,१४

सुष्टविष्णुत्रमास्ता सू०
१०,३८

सेक सू० १३,२

॥ ॥ २९,७६

॥ ॥ ३०,३८

॥ उ० ९,१८

॥ ॥ १४,२०

॥ ॥ १६,८

॥ ॥ ॥ ३३

सकप्रदेहे उ० ३५,६७

सकलपा चि० ९,९४

सकलेपादीन् उ० १३,६४,

सकलपान् उ० २७,२०

सकलपावगाहनम् चि०
११,५

सकप्रणाभ्यंगहीबिपचू
णान् चि० १८,१७

सका चि० ७,१०२

सेकाजनप्रभृतिभि उ०
११,२३

सेकाया सू० ७,१९

सेकान् चि० २१,५१

सकाभ्यगपिचुक्रिया उ०
३४,३५

सेकाभ्यगा उ० २७,२८

॥ चि० २२,३५

सेकाभ्यगावगाहाप्रपानन-
स्य चि० २१,२९

सकार्यम् चि० २२,२६

सकालपा उ० ३७,७०

सके उ० ३७,२१

सनुयधन उ० ३६,४३

सद्वये उ० ३७,३

॥ चि० ९९०

सधन्वम् शा० ५,१२६

सलु उ० ३६,६०

सवत सू० १०,४२

॥ शा० ३,११९

॥ नि० ११,३४

सेवते उ० ३९,१३१

॥ चि० ७,६३

सेवनम् सू० २२,३१

सघनीजठरश्रात्रपार्श्वकपा
स्तनेषु उ० २५,१५

सेवनीम् उ० २८,२२

॥ ॥ ३४,१९

॥ चि० ११,५२

॥ ॥ ॥ ६३

सवनीय सू० ३,५८

सवय शा० ३,१४

सेव या उ० २६,२४

सेवया चि० १३,३९

सेविषा चि० १,१५७

सेविषा उ० १८,६१

सेव्यचदनपद्यके सू० ७
१९

सध्वनसतुष्टहिमेन्नासूत्रि-
यगुनलिंसांनुशिल्पजे
चि० २१,६६

सेव्या उ० ३९,३७

सध्याद्ये सू० ७,२१

सध्यादुपतंगेरिम् उ०
२२,९१

सध्याभोजहिमसीरिषल्क
कल्काग्रयलवितान् शा०
२,२

सेधवरासीसमनाष्टागण-
नाक्ष्यो उ० ९,२३

सेधवप्रिकलारुष्णाकटुशग
सनाभय उ० १६,५४

सेधवनागरा उ० १६,३०

सेधवमतिसारितम् उ० ९,
२

सेधवन् सू० ६,१४२

॥ ॥ १५,४

॥ ॥ २९,३६

॥ उ० ३,४८

॥ ॥ १६,३

॥ ॥ ॥ २४

॥ ॥ ॥ ६३

॥ ॥ ३७,२७

॥ ॥ ॥ ४१

॥ ॥ ॥ ८०

॥ ॥ ३९,११

॥ क० ४,६२

॥ चि० १,१५९

॥ ॥ ३,१४०.

॥ ॥ ८,२४

॥ ॥ १४,३५

॥ ॥ ॥ ३९

॥ ॥ १५,२३

॥ ॥ ॥ ८९

सेधवता उ० १,१०

सेधवव्यापशाकृशापाठागि
रिदयकान् उ० २,४६

सेधवसपुताम् उ० २६,३९

॥ चि० ११,
३७

सेधवसर्षिषा उ० १,१

सेधवामिकृष्णावितम् चि०
१५,८७

सेधवान् सू० १०,३४

॥ क० ४,२७

सेधवादीन् सू० ६,१४७

सेधवार्द्धवकासीसताह्तामे
उ० ११,५

सेधवेन क० ४,५८

सैधवे सू० १९,५६	सावस्तम वि० १५,५२	सौधपु सू० ३,५४
सैर्द्धातिहीनिवृत्तम् वि० २१,३२	सोभाजनरथ वि० १५, ८७	सौरण्यम् उ० १३,१६
सैवकान् उ० ३८,३०	साम सू० ३,५	सौभाग्यार्थम् उ० ३५,४८
सैवधालुपरिपेलवमाचा सू० १५,२६,	" शा० ३,९६	सौभाजनकानवत्वगिहूर म वि० १३,१०४
सैवानन्दशैलयशताहारक चदनाम् वि० २१,६९	सामराजीम् उ० ३६,९१	सौमनश्चरुत सू० ३,२२
सैतामधुप्रनागाहम् सू० १७,१४	" " ३९,१०७	सौम्य शा० ३,९६
सैतापवानोक्कणापयस्ता रान वि० ६,४९	" " " १०३	" नि० २४६
सायापकुलम् सू० ८,१५	सामराज्या उ० ३९,१०९	सौम्य वान् सू० ३,५
सोत्तरनासनात् उ० १३, ९४	सामयत्क उ० ३८,३९	सौम्यत्वान् सू० २३,१८
सोऽङ्गत्त नि० ८,११	सामवल्कम् वि० १२,४२	सौम्यदृष्टिम् उ० ४,१३
सोऽङ्गुशशीतस्तमजृभारा चक्रगौरिया नि० ११८	सामा उ० १५,३१	सौम्यधातुप्रशापणात् नि० ५,४६
सोऽङ्गे चि० ७,२७	सामामरम् सू० ११,३८	सौम्यम् शा० ३ क्षप०
सोत्तरवस्तिक्म शा० १, १७	साध्ववातायाम् चि० ६, ८०	" " ६,६४
सारवल्क उ० ४०,४६	सावचलान् वि० ३,१४०	" क० ६२९
सोत्पले उ० १३,७४	साशीरकमलापल उ० ५, ३१	सौम्या सू० १३,९
सातगम् सू० २९,४७	साशीरतिका चि० १,६७	सौम्याप्रय नि० ६,१५
सातगान् उ० २५,३८	साशीरम् उ० २६,७५	सौम्यान् सू० ३,३
सात्तेधम् नि० १४,२६	सातधूमका उ० ३७,१५	सौम्यानुत्तमप्रयन् क० ५, १७
सादद्वीनसश्यास वि० १, १९	सोष्णम् सू० ६,१०१	सौम्ये उ० १,४१
सादायतम् वि० १५,५६	साष्णा सू० ६७२	सौरणम् चि० ८,१५६
सोदवन्थय क० ३,११	साष्णा सू० ५,४६	सौरभक्तमधुगणम् वि० ७,८६
साद्गारायाम् क० २०,२७	साष्म नि० १२,१७	सौरसम् उ० ३७,६२
सोम दमदम्पुत्र्या नि० ६,९	सोष्मण उ० १५, ६	सौरतान् उ० २४,७
सोषचक्रका सू० ५,५८	सोष्मा नि० ११,४७	सौराष्ट्रिनादाडिमत्वगुदुपर शलादुभि उ० ३४,५२
सापद्वे उ० १४,३	सोष्माण नि० ७,३६	सौराष्ट्रपतिशियाष्वापस्वगेत पन्नदारु चि० १०,३७
सापधानरथ सू० १९,२८	सोऽनुमायात्वकायन्वात् उ० २,३१	सोषकंशुणा सू० ६,१४६
सापत्रा नि० ५,१९	सोऽस्यात् नि० १४,११	सोषर्षत्तम् सू० ६,१४३
	सौरधेन सू० १४,३२	" " १०,२७
	सौराधिक्म उ० ३९,१०४	" वि० २१,३६
	सौराप्रमण्याम् वि० ७,७६	सोषधत्तयवशात्पुत्र्यामत्क गोक्ते वि० ३६०
	सोषधत्त सू० ३,३७	
	सोऽम् सू० १३६	

सौवर्चलधवक्षारस्त्रिजिह्वोद्वि दल्लधवम् उ० १८,२७	सौष्टकर्मेषु उ० २९,२२	रसालिनचञ्चित नि० ६
सौवर्चलव्यचांयोपाहगुमति बिषाभयां चि० ९,	सौसुरादा नि० १५,	२६
१०६	५५	स्सलितम् नि० १६,४८
सौवर्चलव्योपसौद्रधुनम् चि० १७,५	सौहित्यम् नि० १२,६	स्नान उ० २,७७
सौवर्चलस्य चि० ६,२९	" चि० ११,५७	स्नानज चि० १३ २८
सौवर्चलाह्वयम् सू० ३,४६	सौहित्यात् उ० २५,२१	स्तनद्वेष उ० २६,४
सौवर्चलाड्याम् चि० ११,५	स्कद् उ० ३,२	स्तनद्वेषी उ० ३,७
सौवर्चलाभय व्योपसिद्धम् चि० २१,३१	" " ४,१७	स्तननम् उ० ३,१३
सौवीरकम् उ० १६,५६	स्कदापस्मारलक्षणम् उ०	स्तननितबलतात् चि० ७,
सौवीरकाप्लुता चि० १७,	३,११	८०
१०६	स्कदाने उ० ३,९	स्तनमूलाजव शा० ४,२३
सौवीरकुसराकोलकुलव्यय वसाधिते क० ५,३२	स्कदा मादपिशाचराक्षस सुरावेशज्वरग्रम् उ० ५	स्तनमूले शा० ४,६१
सौवीरत्रेण क० २ ३६	१८	स्तनयो सू० २७,२६
सौवीरचदराफा डकल्युल ष्नातकाद्रवम् सू० ६	स्कधपृष्णकटीभग उ० ३५	" शा० ४,१४
११८	१६	स्तनराहितत मूलद्वये
सौवीरभागनवकम् उ० १३,	" " ३६,२२	शा० ३,२५
२५	स्कधपतीवापम् चि० २१,	स्तनरोहितमूलाख्य शा०
सौवीरम् सू० २ ४	२९	४,१४
सौवीरांजनतु यकशुगीधा त्रीफलक्षटिककपूरम् उ० १३ ६६	स्कधया नि० २,१४	स्तनशालि य चि० १,
सौघणशर्करम् चि० १५,	स्कधस्य सू० २७ १३	१४५
१२७	स्कधांसपीठसयधौ शा० ४,	स्तनसिराविवृता नि० ११,
सौघिधा सू० १४,१९	२६	१९
सौघिधिमामा सू० १८,१६	स्कधादि सू० २२,३०	स्तनम्बजिह्वात्तदशतरम्बज रजागता उ० ३,११
सौघधीस्तनम् उ० ३८,३७	स्कधाज्यबाहुतजम् उ०	स्तनात् उ० १,३८
सौघिरे उ० २२,३५	४०,५२	स्तनार्तरे शा० ४,४३
सौघिर्वम् सू० ११,१९	स्कधी शा० ३,१११	स्तन नि० ११,२०
" नि० १५,१२	स्कन्धन्वात् सू० १२,२७	स्तनोर काष्टमध्यगम् शा०
सौघियलाघवरम् सू० ९	" " २६,५१	४,१३
१०	स्कन्धे उ० ३६,५३	स्तनौ शा० १,५१
	स्कन्धाति नि० १५,४९	" " ३,४१
	स्सलति सू० ५,१२	" उ० २,१७
	स्सलति सू० १२ ६८	" " ९,२६
	स्सलद्रुमनम् उ० ४०,१०	स्तदुलिय चि० २ २६
	स्सलद्वाचम् उ० ४४२	स्तन्य उ० १३,७२
	स्सलद्वाचि उ० ६ ३०	स्तन्यकठविशोधन सू०
	स्सन्धनम् शा० ६ १७	१०,१६

स्तन्यरुम् सू०.५,२२.	स्तन्यः उ०.१७,१७.	स्तन्यशानिभुससुमान्यस्वेदन-
स्तन्यरुः सू० १५,१२.	" " " २३.	कुंडलानि चि०.१९,५८
स्तन्यशीरपिष्टैः सू०.२५,	स्तन्यवगात्रः उ०.३७,११.	स्तन्यवानाम् उ०.२५,३०. .
१७.	स्तन्यवगात्रताम् उ०.५०,	" " ३५,५८.
स्तन्यघृष्टम् उ०.१६,३५.	५२.	स्तन्यवार्तगतनिर्गते. शा०.५,
स्तन्यघृष्टाः उ०.१६,५२.	स्तन्यगुरुदरे सू०.८,१९.	६.
स्तन्यदापहरा. उ०.२,२५.	स्तन्यजिह्वः उ०.३६,३३.	स्तन्ये सू०.२५,१.
" " ३५.	स्तन्यधताः सू०.२६,५५.	स्तन्यो नि०.१५,५६.
स्तन्यधात्री उ०.१,१५.	स्तन्यधताम् नि०.१५,१२.	" उ०.२१,५.
स्तन्यनाशस्य उ० १,१७.	स्तन्यदृष्टिम् उ०.५,१९.	स्तन्यते उ०.३६,५३.
स्तन्यपिष्टम् उ०.१६,२९.	स्तन्यनेत्रता नि०.१५,	स्तन्यः सू०.१२,५०.
स्तन्यम् उ०.१,१२.	३५.	" नि०.२,११.
" " " १५.	स्तन्यभुसकुटिलव्यधिता-	" " " २२.
" " " १९	स्तन्याम् उ०.३९,१११.	" " ११,५२. /
" " २,५८.	स्तन्यधूशंरयुगमस्य नि०.	" " १३,६०.
" " १८,७.	५,२५.	" उ०.३३,६.
स्तन्यमृदितम् उ०.१६,	स्तन्यधम् शा० २,२३,	" " ३५,११.
१६.	" नि० ५,५०.	स्तन्यकंठग्रहबिरेचनैः फ०.
स्तन्यशहिनीः चि० १३,	" " " ५२.	५,५३.
२८.	" " १६,१७.	स्तन्यकडूजाड्यादिकारि
स्तन्यविद्वेषस्त्रये कृतम् उ०	" उ०.८,१३.	सू०.२१,२१.
३,५.	" फ०.३,७.	स्तन्यक्रेदीपदेहवत् उ०.८,
स्तन्यसंधानकृत् सू०.१०,	" चि०.२१,५.	१०.
८.	स्तन्यमुष्टिदंडहतोपमम्	स्तन्यजटाड्यामसंयुक्ते चि०.
स्तन्यस्य शा०.३,८२.	नि०.१५,११.	६,५१.
" उ०.१,१८.	स्तन्यशोमता सू०.११,२२.	स्तन्यतोदरुगायामशोकांग-
" " २,३२.	स्तन्यधृतगुरुस्त्रिया. नि०.	ग्रहनाशनाः चि०.२२,
स्तन्याभावे उ०.१,२०.	७,३८.	३२.
स्तन्यानुपानम् उ०.१,१५.	स्तन्यस्रस्तमीतीतदृक्	स्तन्यतूलायुसंकोचकंप-
स्तन्ये उ० २,९.	नि०.१५,११.	स्तन्यपनुग्रहैः सू०.१७
" " " २०.	स्तन्यग नि०.१०,२९.	२०.
" " १६,१५.	" उ०.३५,५३.	स्तन्यभनमृहणीयम् चि०.६,
स्तन्ये उ०.२,६८.	स्तन्यधाः नि०.२,१९.	२३.
" " १५,१५.	" " ७,२९.	स्तन्यभनम् सू०.१०,३६.
" " १६,३६.	स्तन्यधांगः उ० ३,६.	" " १५,३.
" " ३९.	स्तन्यधांगदृष्टिता नि०.६,	" " १७,१७.
" चि० ५,५६	२८.	" " " १८.

॥ ॥ ॥ १९	॥ ॥ १२, १९	स्त्रीतीततापपधखगभूप
स्तभनान् चि० २२, ३१	॥ नि० १४७७	णपिय उ० १, ३७
स्तभनीम् सू० २७ ४८	॥ ॥ ॥ १००	स्त्रीवृद्धभर्तृणाम् पि० १३,
स्तभनीयक्षतक्षीणक्षामम	स्तिमितस्य शा० ५, १०८	४६
यविकारिण सू० १७,	स्तिमिता नि० ७ ३८	स्त्रीविपदा उ० २, १
२२	स्तिमिताम् उ० १२, ३२	स्त्रीव्ययापनिवृत्तस्य उ०
स्तभनीयम् चि० ८, १०१	स्तिमिताशय चि० १७,	२३, १
स्तभम् सू० ९, १९	२३	स्त्रीशतम् उ० ४, २५
॥ नि० १५, १६	स्तिमितेन नि० १५, ४९	स्त्रीश १२ उ० ४०, ३८
॥ ॥ ॥ २३	स्तिमिते नि० ६, ३४	स्त्रीसज्ञा शा० ६, २३
॥ उ० १२, २४	स्तुबा चि० ७, ६७	स्त्रीस्तन्य उ० १३ ३३
॥ ॥ १७ २	स्तना शा० ३ ८१	स्त्रीश्लेहनित्यमदासिमुसित
॥ ॥ ३३, २९	स्तैमियगुरुतामुतिक्षिग्धय	केशभोरुप सू० १६,
॥ ॥ ३७ १३	शीमता नि० १६ १६	२०
॥ चि० २२ ४	स्तैमित्यउपरायका नि०	स्थगयति उ० १२, २५
स्तभयति सू० ८, १२	५ ५३	स्थगयन् उ० १४, ३
स्तभयती नि० ४, २६	स्तैमियम् नि० ११ ४५	स्थगिवायद्मू पि० १३,
स्तभयित्वा क० २, ३८	स्तैमियारिषिदृडासे पि०	४०
स्तभयन् उ० ३६ ५१	३५, ६९	स्थपनी शा० ४, ४४
॥ ॥ १७, २१	स्तोरूपया उ० ३१, २	॥ ॥ ॥ ५७
॥ क० ३ २५	स्तोडम् शा० १, २५	स्थपनीभिताम् शा० ३,
स्तभवतीम् चि० ११ ३०	॥ नि० ७, ३२	३०
स्तभवपभुनिस्तोदसादोद	स्थान नि० १३, ३५	स्थपानि चि० २१, ५३
ष्टार्तिभदने क० ३ २२	स्थानत म उ० १९ २	स्थप्यु उ० ४०, ४९
स्तभवपभुसुप्रय नि० १६,	स्थानम् सू० २९ ४	स्थपिमा सू० १४, ३३
३३	॥ नि० ८, २७	स्थपिरेय नि० ३, ३७
स्तभसधातमपविष्माण	॥ ॥ १४, १६	॥ ॥ ४, ३०
सू० १०, २	स्थाने सू० ३०, ५०	स्थपिरे क० २, ४२
स्तभासेपकशाल्यार्त्नम् चि०	स्तीकामता उ० ६ १२	स्थप्रीपती उ० १, ३७
२२, २४	स्तीगर्भे उ० ३३ ३९	स्थाणु चि० १०, ७९
स्तभार्त्तम् सू० ४ १०	स्तीगुणे उ० ४, ३६	स्थाणम् उ० ५, ५२
स्तभित सू० १७ २०	स्तीदोषे शा० १२, २०	स्थानदुष्पदि पि० २१, ५५
स्तभी सू० १५ २७	स्तीव्रकानू पि० ३,	स्थानम् सू० १२, १
स्तभास्तदनाम्मानग्वाष्ट	९९	॥ ॥ ॥ ५
त्पगमदने क० ५ ३०	स्तीभि चि० ७, ४१	॥ ॥ २८, ३२
स्तिमितम् नि० ३, २६,	स्तीमयमासविपता नि० ५	॥ ॥ ३०, ५३
॥ ॥ ८, २७	३०	॥ शा० ६, २३

॥ उ० २७,३०	॥ चि० १५,७९,	स्थलतराम् उ० ३४,१८
॥ चि० १५,१२४	स्थारस्य उ० ०५,११	स्थूलताम् चि० १२,२८
॥ ॥ २२,७०	स्थिरकठिनमहाशानाम्	स्थूलविच्छिन्ना सू० २६,
॥ ॥ ७३	चि० १९,५५	३६
स्थानविशेषत सू० २६,४	स्थिरतराम् नि० ७,५७	स्थूलम् उ० २३,३१
स्थानध्यवस्था उ० ०७,	स्थिरताम् सू० २०,१८	॥ क० २,५१
४८	॥ उ० ०९ १२१	स्थूलमूलम् नि० १४,२५
स्थानस्थे शा० ३,७३	स्थिरतापचरा चि० १०,	स्थूलता शा० ३,१९
स्थानानुराधत सू० १७,	८६	स्थूलमूलानि सू० ११,१२
१४	स्थिरतोयम चि० २१,५४	स्थूलतः शा० ३,१०१
स्थानान्तरगति उ० २९,३	स्थिरत्वान् उ० २९,१५	स्थूलविभूतम् नि० ९,२१
स्थानान्तरम् सू० २८ २६	स्थिरधाता उ० २७,२१	स्थूलस्य सू० १४,३१
स्थानान्तराणि मू० १२,६५	स्थिरवत् क० ५,५४	स्थूला सू० २१,२०
स्थानापरवृत्ता उ० ०४,२६	स्थिरप्रम शा० ३,११४	स्थूलाणुदीघाणाम् सू० २५,
स्थापनम् सू० ५,०९	स्थिरमासानाम् उ० २५,	३६
स्थापनी सू० ६ १५२	५९	स्थूलान् सू० ४,११
॥ शा० ४,०२	स्थिरमूलत्वान् सू० ३०,	स्थूलानाम् सू० ५,५६
स्थापने उ० ४०,७६	३३	॥ ॥ ८,४८
स्थापनोपाये उ० २७,१३	स्थिरसौन्दर्य शा० ३,	स्थानात्रयद् शा० ४,१०
स्थापयन् उ० ०४,२४	१०२	स्थाने सू० १४,३६
॥ ॥ ०९,२४	स्थिरातामलकीटवापय	स्थूलौट उ० २५,९
॥ ॥ १४६	स्थाभोरुचदने चि०	स्थैवकर सू० ६,१२
॥ चि० ८ ६६	२२,४२	स्थैवरुत् सू० ५,२७
॥ ॥ ९,७४	स्थिरायनागोक्षुरकमदनो	॥ ॥ ६,१४
स्थापिताम् उ० ३९,१५१	रीखात्के चि० १,	॥ चि० १५,१३१
॥ चि० २०,७	११८	स्थैर्यम् उ० २२,८९
स्थाप्य चि० ३,११५	स्थिरारस उ० २४,१०	॥ ॥ २७,१६
स्थाप्य सू० १०,२०	स्थिरायचाट्टिवृत्तीराको	॥ ॥ २७
स्थाप्यम् उ० ३९,७७	त्रिपिण्डानिते उ० २,	स्थैव उ० ४०,५५
स्थाप्या सू० १६,४६	४८	स्थौभयतगरध्यामयचामदन
स्थ वि शा० ५,४	स्थिरसिद्धम् चि० २१,१७	कश्यपे चि० २१,७७
स्थाप्यस्थायिपविभक्त-	स्थिरचरणम् सू० २,१५	स्थे गयेरेणुकागुलनयके
शा० ५,३	स्थूल नि० १५,७२	चि० १७ २२
स्थास्थिधम् शा० ३ ५६	स्थूलकाकदनीशात्तनाकु	स्थौल्यकार्वापचारेण सू०
स्थास्थ्यम् नि० ५,८	टीचृषपार्णभि चि०	११,३१
स्थावरत्रगमे उ० ३५,३	१७,२६	स्थौल्यव्यवित्तककाधिका १
स्थावरा उ० १७ ५	स्थूलतरा उ० २९,१४	सू० १४ १२

स्वोल्याभिसदनश्वातकास- श्लोषदपोनसान् सू० ६, " " " " १६३.	आयुर्मासशिशययोः ३०. " " " " २३,१७.	त्रिग्वद्वयोणधन्योत्वरस- मुक् सू० १६,३५.
स्वोल्याभिसादसंन्यासमेह- गंडासुंदादिकान् सू० १०, " " " " १.	आयुशिराजालततः ३०. " " " " २५,१.	त्रिग्वधसन्नवत्वम् वि०. " " " " ३,३५.
स्वोल्यान् सू० १४,३१. स्वोल्पेन सू० १९,१२. कपनम् उ० ३,५९. " " " " ६१. " " " " ३८,३७.	आयुशिरारोमयत्वर्णनस- त्वयाम् शा० १,५७. आयुशिराश्लोथमनिपु सू० २८,१५. आयुसंध्यद्विधमर्माणि सू० २६,५२.	त्रिग्वधभोजिना वि० ८, " " " " १४२.
आतापीतस्य सू० १९,०३ आत्वा शा० १,२६. आनर्दणम् वि० ६,५. आनखबसामासमदक्षीर- शुड वि उ० ५,२२. आनशीलः सू० २,३१ आनस्य वि० २२,५२ आनाभ्यगप्रदेहाम् वि० १, " " " " १५.	आयुः वि० १५,३८. आत्वा सू० २९,५३ आभमर्माणि शा ४,४१. आववा वि० ४,१३. आवसपिशिरीपासे वि० २१,२२. आनद्विधनः वि० १५,१४. आवावनवसती शा० ३, " " " " १७.	त्रिग्वधभोजिभि सू० २, " " " " ११. त्रिग्वधमासम् वि० ८,९. त्रिग्वधमुसम् सू० १९,२४. त्रिग्वधतात्रप्रतिभोजित. सू० २७,१९. त्रिग्वधरसम् उ० ११,२९. " " " " वि० १०,६६.
आनाय वि० १७,२४. आनीयोपधि वि० ५, " " " " ८१	आयुः वि० २२,३. आमी शा० ४,२५ आमीकसाधरी शा० ४,४५	त्रिग्वधरसयोः क० ५,५३. त्रिग्वधरसोः वि० १६,१४. त्रिग्वधविशुद्धानाम् उ० ४०, " " " " ७.
आनुलेपनहिमानिजसंडहा- यशीतानुशुषासयूपशुशु प्रसक्ताः सू० ७,७५. आने शा० १,६८. आनेन वि० १९,७४. आनोयानरुपिम् उ० ४, " " " " १८.	आयुः सू० १,१२ आयुफोहेन वि० १५,२१. आयुशुभंस्त्रलबलभोजनेन वि० ५,५९. आयुतनुः सू० २७,१८. आयुना वि० ७,५८. आयुतीक्ष्णाम् सू० १९, " " " " ४८.	त्रिग्वधपृद्धिनावीनाम् सू० २९,४२. आयुतीताभिः सू० १२, " " " " २७. त्रिग्वधतीने सू० ३०,४५. त्रिग्वधशुष्पना उ० १९,७. त्रिग्वधशुष्पमुसतणः उ० २, " " " " ४६.
आपान् वि० ५,८२. आयुक्तेदाम् उ० २५,१९. आयुव सू० २८,५. आयुजालस्य सू० २८,५	आयुः वि० २२,३. आमी शा० ४,२५ आमीकसाधरी शा० ४,४५	त्रिग्वधशुद्धतनुः उ० ३९, " " " " ११५. त्रिग्वधसावा वि० १०,२९. त्रिग्वधसिक्तः उ० ३९,८७. त्रिग्वधस्त्रिजननोः वि०. " " " " ३५,१०८. त्रिग्वधसिक्तम् सू० ६, " " " " १०३. " " " " १८,१२. त्रिग्वधसिक्ताशिरस्य वि० " " " " १४,८४

अग्निस्त्रिभारीरायैः वि०. १४, ११९.	अग्निधोष्णतिक्रमधुरकपाय- त्रैः उ०. २५, ५४.	अगुर्कदुग्धे वि०. २०, १७. अगुर्कयोः वि०. १२, १९.
अग्निस्त्रिभस्य उ०. ६, १९. " " १४, २९. " " क०. ३, ७. " " वि०. ५, १.	अग्निधोष्णवस्तयः सू०. १३, २. अग्निधोष्णम् सू०. ६, १६२. " " ८, ३५.	अगुर्गडे वि०. १९, ६९. अनुतशोणिताः उ०. २६, ३१. अनुपायवानीकर्कास्तीरणी- चिर्मटस्य वि०. ९, २१.
अग्निस्त्रिभान् उ०. २७, ३०. अग्निस्त्रिभाम् उ०. ३४, २४.	अग्निधोष्णमर्दनैः नि०. ११, ३२. अग्निधोष्णलवणैः सू०. १८, ३५.	अनुहिर्कांडम् वि०. ८, २५. अनुहीकांडे उ०. १८, १३. अनुहीस्तीरघृताश्वितम् वि०. १५, ४४.
अग्निस्त्रिभे वि०. २०, १९. अग्निस्त्रिनोतमांगस्य सू०. २०, १७. अग्निस्त्रिभोपनाहिते उ०. ३०, ८.	अग्निधोष्णबीर्यैः सू०. १७, ४. अग्निधोष्णानि वि०. १४, ५. अग्निधोष्णेन वि०. १४, ६०. अग्निधोष्णेः उ०. १५, ३. " " ३४, २०. " " वि०. ५, ६३. " " ७, ९६. " " ८, १२४.	अनुहीपयः शा०. १, ५५. अनुया वि०. २०, ११. अनुहः सू०. ११, ४. " " १३, १. " " १६, १२. " " १६, १८. " " ३२. " " ३८. " " १९, २३. " " ५४.
अग्निधादिपूर्ववत् शा०. २, ९. अग्निधान्नतृपितः वि०. ६, ७८.	अग्निधोष्णोपशयः नि०. ५, २५.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाम् सू०. २९, ४५. अग्निधाम्ललवणम् क०. ३, २०.	अनुकृशीरपलक्लकेन वि०. १५, ३४.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाम्ललवणाः क०. ३, २९.	अनुकृशीरपिष्टैः वि०. ८, २२. अनुकृशीरपीतपथ्याकणारु- तान् वि०. १५, ४४.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाम्ललवणाम् वि०. ३, २१.	अनुकृशीरपुकान् वि०. १५, ३१.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाम्ललवणैः सू०. १८, २२.	अनुकृशीरसिद्धम् वि०. १५, ३२.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाम्ललवणोष्णायोः वि०. २१, ११.	अनुकृशीरसिद्धेन वि०. १५, ६६.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाम्ललवणोष्णैः क०. ५, ३१.	अनुकृशीरार्दनिशालेपः वि०. ८, २१.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधाय वि०. १५, ९. अग्निधाविचित्रपाणाभिः उ०. ३६, ६.	अनुकृशीरेण वि०. १५, ४०. अनुकृषयःपीतान् क०. २, ४७. अनुकृषुग्धान्विताः उ०. ३०, ४०.	" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.
अग्निधारयता नि०. २, १२.		" " ६३. " " ६८. " " २०, ७. " " २१, १५. " " २२, ३. " " शा०. ३, ६४. " " नि०. १६, ४०. " " उ०. ६, ४५. " " १८, ५. " " क०. ५, ४१.

अहकनागुसाधनात् सू० १६, १६	अहनीयानि वि० १५, ४	अहपक्षि विधानत सू० १९७३
अहकाठिन्यकशुशीलवगो रवम् सू० १२, ५२	अहपरिहारासहिष्णुपु सू० १६, ३९	अहयस्तोत्र सू० १९, ५४
अहकार्यम् उ० ३७, ८१	अहपाके क० ६, १५	अहयस्त्रे क० ५, २८
अहकृत क० ४, १९	" " " २३,	अहमर्जिता सू० १६, ४०३
अहक्रिया सू० १७, १०	अहपाननस्वरसाजने उ० ११, ३७	अहमावितान् सू० १८, ५७
अहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् सू० १९, ४८	अहपानपरीषकस्येदलेषोष नाहनम् उ० २६, १२	अहमेपजम् सू० २९, ६७
अहक्षीरांशुकाष्ठेषु वि० ५, ७७	अहपानम् उ० ६, १८	अहमाक्षिकयो सू० १९, ४४
अहचुक्रतक्रपयपुत्रे सू० १७, ३	" वि० १४, ४	अहमाश्राम् सू० १९, ८२
अहजा नि० ५, ५६	" " " ६	अहमूत्राकम् वि० ८, १४३
अहनीह्यतर वि० ६, ७७	अहपानस्य सू० १९, ६७	अहमूदौ वि० २१, ९
अहदग्धे सू० ३०, ५२	अहपानासृक्कृत्वावणादिभि उ० ११, ५२	अहपिया वि० २२, ५
अहदाहापनाहनम् वि० २१, २२	अहपानेन उ० १९, १	अहयुक्ते वि० २२, ५
अहिदिनेहोक्तम् सू० २९, ११	अहपाने वि० २२, ३८	अहरेकानुवातने वि० १३, ४८
अहदोष्याम् वि० १५, ११२	अहपिचुना उ० १८	अहरेचने वि० ८, १३९
अहन सू० १०, १३	अहपिचुम् शा० २, ४०	अहलवणम् वि० १५, ११९
" " २४, १३	अहपीतम् वि० १५, ८६	अहवद्भि सू० १७, ९
अहामुहणम् वि० २२, ४७	अहपीतवत् सू० १९, ५३	" वि० ७, १३
अहनविष्यवृद्धेदमल्हादवध रुत् सू० ९५	" उ० १४, १९	अहवति वि० ११, ४
अहनस्येदवस्त्रादि उ० ३४, २२	अहपीता सू० २४, १२	अहवतिम् उ० २६, ३०
अहमस्येदमनधूमगद्वपधार णम् उ० २०, १	अहपीत सू० २७, ८	अहविधिम् सू० १७, १५
अहना सू० १६, ४२	अहप्रायम् सू० १७, १४	अहविधमात् नि० ८, २
अहनात् क० ४, २०	अहप्रायम् वि० १६, ३४	अहविरिके सू० १८, ५७
अहनाथम् उ० ३४, ३५	अहयस्तय क० ४, ५३	अहविरिचनम् वि० ६, १०
अहनिया सू० ७, ५९	अहवलि वि० १५, ६१	" " " १४, ११९
अहनिवृत्तय सू० १९, ३१	" " " ६८	अहविरिचने वि० ३, ३
अहनी सू० ५, ६७	अहयस्तिकम् सू० १९, ७६	अविर्जिते उ० २६, ३९
	अहयस्त्रिम् सू० १९, ६५	अहव्यापत् सू० १६, ३८
	" उ० २६, १२	अहव्यापदि सू० १६, ३४
	" वि० ९, ५०	अहशोधनयुक्तया सू० १९, ६५
	" " १३, ९	

स्वशांशीतलम् सू०.५,७८.	स्पृश्यम् उ०.३९,३१.	स्फुरणम् शा०.१,३६.
स्वशांशीताः चि०.२२,२७.	स्पृष्टः नि०.१३,६३.	" " ३,१६.
स्वशांहानिः उ०.३३,२३.	स्पृष्टम् सू०.५,२.	स्फुरणाक्षेपसंभ्यस्थिपाम्बुपृ-
स्वशांहान्याम् उ०.३४,१३.	" नि०.१३,४३.	ष्टत्रिगार्तिषु चि०.१५,
स्वशांक्षमन्वम् नि०.१६,	स्पृष्टलक्षणाः सू०.१२,६०.	५८.
३५.	स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः नि०.	स्फुरति नि०.११,४३.
स्वशांगुष्टनपीडनेः सू०.२७,	१३,६४.	" " " ५४.
२३.	स्पृष्टे सू०.७,१८.	" उ०.२३,६.
स्वशांज्ञानम् शा० ४,२०.	" " २९,६.	स्फुरत्सक्थि उ०.७,९.
स्वशांसिद्धिः नि०.१३,३४.	स्पृष्टणीयः चि०.७,९१.	स्फुल्लिगानि नि०.१४,३६.
स्वशै सू०.६,२१.	स्फोटकः उ०.११,१२.	स्फोटकाचिता उ०.२१,
स्वशैव सू०.३०,३९.	स्फटिजम् उ०.१३,४५.	४४.
स्वशैद्विपनाशनेषु चि०.१९,	स्फटिकशुक्तिगतम् चि०.७,	स्फोटपिटकारागोपाकुदसं-
५६.	८३.	युतः उ०.१७,२२.
स्वशैकाहारशब्दादिसेवनात्	स्फटिकशुभ्रशुभ्रभिकर्पूरकुड्य	स्फोटसमुद्रयः सू०.३०,
नि०.१४,४१.	म् उ०.२२,९४.	४७.
स्वशांपलभ्यम् नि०.११,३८.	स्फटिकेन शा०.१,३.	स्फोटहेनून् चि०.२०,२१.
स्वशांष्णकाशी नि०.१३,	स्फिकृपाणिक्पूर्णे नि०.१४,	स्मरन् सू०.१८,३८.
३७.	२८.	" उ०.३५,५६.
स्वशांष्णाः शा०.३,३७.	स्फिकृपायुमेदोस्रवृष्टांतर्ब-	" क०.३,२.
स्वशा उ०.१२,११.	कगंडगः उ०.२५,१४.	स्मशानचित्तिचैत्यादौ उ०.
स्वशा उ०.३५,२४.	स्फिकृस्तनोदरलयनम् सू०.	३६,३०.
स्वशाकुंकुमशैल्यजातिक-	११,११.	स्मशानशून्यायतनम् उ०.
स्फुल्लभाषुभि चि०.२१,	स्फिकृजोः शा०.४,१८.	४,३७.
७५.	स्फिकृजौ सू०.१९,२७.	स्मशानादिषु उ०.४,६.
स्वशाकोललशंगबेलचपला-	" शा०.१,८५.	स्मृतिकामे उ०.६,३०.
मूलाभिकै. चि०.८,	स्फुटनम् सू०.११,२२.	स्मृतिधरा सू०.१,४५.
१४९.	" उ०.२३,२३.	स्मृतिमतिवदमेधासत्यसा-
स्वशाचौरकचोषपश्रतगरस्था	स्फुटनदक्षेण नि०.१५,९.	१: उ०.३९,७८.
वैषजातीरसाः सू०.१५,	स्फुटति उ०.२७,११.	स्मृतिमान् शा०.३,९९.
४३.	स्फुटितधूसरकशगात्राः	" चि०.७,८६.
स्वशासनतनवकदूफलसूत्रै-	शा०.३,८५.	स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टिद्वि-
लाभ्यामकैः उ०.२२,	स्फुटितामन्वम् सू०.७,१०.	ययशोयलेः सू०.७,७४.
८५.	स्फुटिते उ०.२१,६८.	स्मृतिविधंशः नि०.६,१०.
स्वशातः उ०.३३,२.	स्फुटियुः शा०.५,२२.	स्मृतिसस्पर्शदशनिः सू०.२९
स्वशाति उ०.३७,५८.	स्फुरच्छोणिययोधराम् शा०	३३.
स्वशांतम् शा०.६,८.	१,२१.	स्मृतौ सू०.६,५३.

॥ उ० १७,१२	सक्तनेत्रत्वम् शा० २,२४	सुतनातिका उ० ३,३३.
स्मृतपाय उ० ७,१	सक्तपायुम् शा० ५,८४	सुतरकस्य उ० ३९,३
स्मृत्वा सू० १,३	सलपुच्छहनुस्कधशिरादु सी	सुतरकायाम् उ० ३४,११.
॥ वि० ७,६३	उ० ३८,१०	सुतरके उ० १,१७
स्यद सू० १८,९	सक्तदृष्टांगरोमत्वम् उ० ३,	सुतरोपम् उ० ३६,५१.
स्यदनस्य शा० ६,३१	२१	सुतस्य वि० १०,६४
स्यदनानि नि० ११,३६	सक्तासिकुक्षिम् शा० १,२२	सुतस्वेद शा० ५,५७
स्यदयति सू० १०,४	सक्तांग वि० २१,३८	सुताल्पपित्तश्लेष्माणम्
स्यदमध्याव्यतोवातवातप-	सक्तांगत्वम् उ० ३,१८	सू० १८,४६.
र्यायशुकके सू० २४,२	सक्तांगसधिता नि० २,३०	सुतासृक् उ० ९,२७
स्यदमाने नि० ९,२	सक्ताम् उ० ३३,४१	सुतासृज सू० २६,६६
स्यदाधिकव्यधा उ० १५,	सक्त वि० १५,९	सुतासृजाम् उ० २५,३०.
१५	स्राव उ० १९,१९	सुतास्रस्य उ० ३०,१७.
स्यदितशापिते नि० २,०६	स्रावजे शा० ४,४८	सुते वि० ८,९८
स्यद उ० १५,१०	स्रावणार्थे सू० २,५	सुत्य सू० २७,१८,
॥ ॥ १६,१४	स्रावदोर्गन्धतोदस्यदनसद	सुवाननम् सू० २७,३५
स्यदेपु उ० १९,१	ना नि० ११,५३.	स्रोत शाधि सू० ५,०५
स्यादतिमल वि० १,८५	स्रावम् उ० १०,१७	स्रोत सु नि० ५,५२
स्यु सू० ३,७९	स्रावयति सू० १०,५	॥ ॥ १५,६
स्यूते उ० २६,२०	स्रावयते उ० १०,१	॥ उ० २,४५
स्यानाकम्बुम् उ० ५,१६	स्रावयति उ० १०,६,	॥ वि० ४,६
स्रसत उ० ९,४	॥ ॥ ३१,१९	स्रोतसा शा० ६,५१
स्रसतान् उ० ९,१०	स्रावयितुम् सू० २७,५	स्रातसाम् सू० ६,१५५
स्रसने उ० ३५,६७	स्रावयुक्ता उ० २१,३६	॥ ॥ २०,२९
स्रसतान्निसेने वि० ७,	स्रसतिभम् उ० १०,१८	॥ ॥ २८,६
११५	स्राव द्य उ० ७७,४	॥ शा० ३,४४
स्र० म उ० ३३,३०	स्रसार्म उ० १०,१८	॥ ॥ ॥ ४५
स्रसपित्वा नि० १५,२९	स्रावि नि० १६,१७	॥ ॥ ॥ ४६
स्रसध्यासव्यधत्वास्तादरुक्ता	स्राविणी उ० ३४,५३.	॥ ॥ ॥ ४७
दभेदनम् सू० १२,२९	स्राविते सू० ३०,२७	॥ ॥ ४,३४,
स्रसत उ० २१,७	॥ उ० २२,६४	॥ ॥ ६,५९
स्रसता नि० ७,२७	स्रावीभवति उ० ३६,१९	॥ नि० २,६७
स्रसदध्यागाहता सू० २२,	स्राव्यम् उ० ३४,९	॥ ॥ ॥ ५,६
११	॥ वि० १५,१०३	॥ ॥ १३,६३
स्रसद्वि उ० २८,१२	स्राव्य सू० २६,९	॥ उ० २,४९
स्रसगात्रता नि० १५,२६	॥ ॥ ॥ १०	॥ वि० १,१७७
स्रसदोषम् वि० १०,२४	स्रुतदोषस्य वि० ८,७०	॥ ॥ ४,३

॥ ॥ १४,३	॥ चि० ३,१५६	स्वगुप्ता उ० ४०,२२
॥ ॥ २२,६३	आतामागानिराधनात् चि०	स्वगुप्ताजीवतीमदक्षमजी-
स्रोतसि सू० २८,६	१५,१	यके चि० ३,१०२
॥ उ० १७,२	आतामाद्वरुत् सू० ६	स्वगुप्तम् उ० ४०,१७
॥ ३३,३५	२६	॥ क० ४,६०
॥ ३४,१८	आतोमुसबिशोधनात् सू०	स्वच्छम् शा० १,१९
स्रोतसी उ० १९,१८	१३,१८	स्वच्छान् शा० ६,६५
स्रोतस्सु चि० ७,६	आतामुसेषु नि० ५,१९	स्वतत्र नि० ११,०१
॥ ॥ ८,४३	आताराम नि० २,२१	स्वतत्रताम् चि० ७,१३
स्रोतसि सू० १०,१८	आतारोषधलधशगौरवनि	स्वतत्रा सू० १२,६०
॥ शा० ३,४०	लमुदता सू० १३,२३	स्वदारपत्यपाधनम् नि०
॥ ॥ ॥ ४१	आतालीना सू० १७,१०	१४,०६
॥ ॥ ॥ ४३	आताविद्धम् शा० ३,४८	स्वदाप लो नि० १३,४९
॥ नि० २,४	आताविचधमासाधम् चि०	स्वदापसश्वय नि० ११,
॥ ॥ ॥ ४,३	५७६	५५
॥ ॥ ७,४७	आतोविचधत् नि० २,९	स्वदोपरधानधामान् नि०
॥ ॥ १३,१४	स्रोत विचध चि० १७,३३	११,४७
॥ उ० १९,२०	स्रोतोविद्युद्वये सू० १९,३५	स्वधातुषेपम्यनिमित्तम्
॥ चि० १,१२	॥ ॥ ॥ ७४	सू० १२,३३
॥ ॥ १०,२१	॥ ॥ चि० ७,११४	स्वधानुत्तमयर्णानि शा० ३,
आतागतानाम् सू० २५,	॥ ॥ १ २१,२६	४३
११	आतोविद्युद्धि चि० ७,४२	स्वधाव्यगपिलयनम् उ०
स्रोतोगत सू० २८,४१	आताविशाधनम् सू० ५,	३,५
आताजम् उ० १३,२६	६४	स्वधामग चि० ९,४६
॥ ॥ ॥ ५६	१ चि० ५,१२	स्वधामत् नि० ९,२०
आताजसकेनात्ते सू०	स्वत्वम् सू० २५,३९	स्वधाश्रि सू० १२,२२
२४ १६	॥ शा० ३,९	स्वन नि० २,१४
आतोजाशान् उ० १३ २०	स्वकमङ्गेशचादित शा० १	॥ ॥ ८,२२
स्रोतोजाजनयुक्तानि उ०	१	स्वनत् उ० २३,५
१३ ७९	स्वकर्मगुणाहानि सू० २८,	स्वनन् नि० ७ १७
स्रोतोजाजनरक्षाम् उ०	६,	स्वनम् उ० ०३,२९
५ ४	स्वकर्मणि चि० १०,७०	स्वनधान् नि० ११,३०
स्रोतोजनम् उ० १३,४५	स्वकुलोचिने उ० १,२२	स्वनामानुगताकारा सू०
आताह्वारम् उ० ३४,१९	स्वकुशलफलभोगी सू० ७,	२९,५९
स्रोतानुपधत् सू० २५,१२	७६	स्वनासाम् उ० १४,११
आतोभि उ० २६,३६	स्वकाधपिष्टान् चि० ४,	४,२२
स्रोताभ्य सू० २५,२९	३२	

स्वादुम् सू० ३,५६	स्वादुस्त्वणान् सू० ३,८	स्विन्नाभ्यक्तम् चि० १०,
" " १०,२	स्वादुम्लसवणाणानि सू०	२३
स्वादुलवणौ सू० १२,५३	१३,१	स्विन्नाय चि० १५,९९
स्वादुवर्गरूपायै चि० ५	स्वादुस्त्वसोद्भवान् चि० १०,	स्विन्नास्विन्नम् चि० १५,
२१	५	८३
स्वादुवगतम् चि० ६,४७	स्वादुलाण्णरसान्वित सू०	स्विन्न क० ५,१८
स्वादुशीतला सू० ६,८४	१९,५७	स्विन्नास्त्वम् चि० १९,
स्वादुशीतार्द्रा सू० ६,१५९	स्वापभ्ययुगोरवम् नि०	५५
स्वादुशीते सू० १३,४	१२,१८	स्वेऽम उ० १,७७
" " २३,११	स्वाम् सू० १३,२०	राद सू० ११,१४
" " ३०,३२	स्वायतनयुतनु चि०	" " १२,२
स्वादुपु नि० २,९	४७	" " " ५१
स्वादुसिद्धन् चि० १५,५९	स्वार्थयुद्धि सू० २,४६	" " १७,१
स्वादुस्त्वसिद्धन् उ० ९,	स्वाशये नि० ११,३९	" " " ७१
१६	स्वास्तृत चि० ७,७७	" " " १७,१
स्वादुलिङ्गार्धहिमे उ० १९,	स्वास्थ्यकारणम् सू० १२,	" " " २८
६६	७७	" शा० ५,११०
स्वादुलिङ्गाम्लत्वमान्विते	" नि० ८,३०	१ नि० २,६
उ० १५,६८	स्वास्थानुवृत्तिरुत् सू० ८,	स्वदक्षयोद्भवान् सू० ११,
स्वादुहिमे सू० १८,२१	४४	३३
स्वादुहिमो सू० १९,५८	स्विन्नदिग्भिन्नवित्तसित	स्वदन सू० १०,१३
स्वादुल्लयः सू० ५,७३	उ० २२,०२	स्वेदनव्याप्तिकाम् उ० २०,
स्वादुष्ण सू० ६,१७	स्विन्नमृदितस्कधकधर सू०	१०
स्वादेत् उ० ३९,००	२२,१०	स्वदनीयानाम् चि० ४,१५
" चि० ३,१७१	स्विन्नशिरावृत्ता उ० २३,	स्वदनीयासनादि सू० १९,
स्वादुम्लकटुका मय सू०	२७	४९
११७	स्विन्नम्लश्लथतनुम् का०	स्वमल्पनस्थाया उ०
स्वादुम्लपटुसाधिते सू०	४,६६	२४,१४
२२,९	स्विन्नस्य उ० २२,११	स्वदम्लपा चि० १३,३१
स्वादुम्लवणतिशयणरू-	" चि० १५,११३	स्वदमूर्धनसहजानाम् चि०
पावका सू० ११४	" " २१,७	१,२०
स्वादुम्लवणतिशयणरू-	स्विन्ना चि० ३,१६६	स्वदमूर्ध्नाम्भानमन्थमा
चि० १३,११२	स्विन्नास्य उ० १४,१०	सू० ७,२२
स्वादुम्लवणतिशयणरू-	स्विन्नाय चि० २१,२६	स्वदमूर्ध्नाय सू० ११,२६
पिदिगीतते नि० १	स्विन्नाय चि० ९,७९	स्वदमूर्ध्नपत्रावने चि० २२,
१७	स्विन्नाय उ० ३०,१५	५०
	स्विन्नाय उ० १८,२	स्वदमूर्ध्नि सू० ११,३६

स्वेदविष्मूत्रम् उ०.५,१३.	स्वेदाभ्यायीकभेषजैः वि०. ५,१६.	" " १३,३९.
स्वेदविष्मूत्रपने उ० २२,६९.	स्वेदान् वि०.१,१५२.	" " १५,५०.
स्वेदोपधुमान् सू०.७,१२.	" " २१,५१.	स्वेदितस्य वि०.१५,८५.
स्वदुते क्रावगाहनैः वि०,३, २.	स्वेदाभायः नि०.१३,८.	स्वेदिता वि०.१,८०.
स्वेदस्तंभः शा०.५,२६.	स्वेदाभ्यंगपरा शा०.२,५६.	स्वेदितागम् वि०.१५,५५.
स्वेदज्जेहे सू०.१८,३७.	स्वेदाभ्यंगरताः वि०.२२, ५९.	स्वेदिभेषजभोजनम् वि०. १,१५२.
स्वेदस्य सू०.११,५.	स्वेदाभ्यंगाः फ०.५,५८.	स्वेदी सू०.६,२६.
स्वेदस्वापश्वयव नि०. १५,३५.	स्वेदाभ्यगान् वि०.१७, २९.	स्वेदशोष्यमयस्त्रीव्यामा- मासकचित्काः सू०. १६,५.
स्वेदाः उ०.२८,२९.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	स्वेदवृत्तिः उ०.३९,१६८.
" फ० ५,५.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	स्वोन्मानार्धचतुर्थाशकला- नि सू०.२६,५.
" वि०.६,३५.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	स्वोपधम् शा०.१,१२.
" " २२,५७.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	" वि०.१५,५७.
" " " ६९.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	स्वोपधसाधितम् वि०.१, ८६.
स्वेदान् उ०.२,६९.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	स्वोपधसिद्धाभिः वि०.१, २५.
" वि०.१५,१०१.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	
स्वेदातिषोणान् सू०.१७, १७.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	
स्वेदादीम् उ०.२,१२.	स्वेदाभ्यंगानि वि०.२१, १८.	

६.

हंसः सू०.७,१५.	हृत्नामसु नि०.७,२०	हृत्नेरुपक्षः उ०.३,६.
" " २६,५३.	हृत्प्रभ. नि० २,७७.	हृत्नेरुसाह. नि०.७,२३.
हंसपादिका उ०.३८,३१.	हृत्प्रभा शा० ५,५७.	हृत्नेजाः नि० ७,५५
हृत्पादाः वि०.५,३८.	हृत्प्रम् सू०.६,६७.	हृत्नेकर्णरुजाकर उ०.२१, २७.
हंससारसरादपयस्कार्द- वपुषाः सू०.६,५०.	" उ० ३५,३३.	हृत्नेपहे सू०.२२,१७.
हंसैः उ०.२५,५६.	हृत्प्रसहं हृत्प्रम् नि०.१५,५२.	हृत्नेमूलगत उ० २,१०.१.
हंसैर्दन्तम् सू०.३,५२.	हृत्प्रसरः उ०.२१,५७.	हृत्नेमूलस्थः नि०.१५,२९.
हृत्क्षारम् उ०.२२,७०.	हृत्प्रस्यम् शा०.९,९८.	हृत्नेवत् शा०.३,२८.
हृत्. नि०.१२,५५.	हृत्प्रधिर्नयम् उ०.१५,२३.	हृत्नेधोप्रसङ्गी उ०.११, ५२.
" फ०.२,५३.	हृत्प्रानलः नि०.१३,६.	हृत्नेधोप्रसङ्गी उ०.११, ५२.
हृत्प्राना उ० १२,११.	हृत्प्रानलम् शा०.५,७२.	हृत्नेधोप्रसङ्गी उ० ३१, ५२.
हृत्प्रानाम् उ०.१२,११.	हृत्प्रानिहृत्प्रानाः शा० ६, १८.	हृत्नेधोप्रसङ्गी उ० ३१, ५२.
हृत्प्रानामिः वि०.८,३२.	हृत्प्रानिहृत्प्रानाः शा० ६, १८.	हृत्नेधोप्रसङ्गी उ० ३१, ५२.

॥ नि० १३,८

वृद्धयस्य सू० ४,४

॥ ॥ १२,१७

॥ ॥ ३०,५३

॥ नि० २,१०

वृद्धयान् उ० १,३

वृद्धयादा नि० १४,४९

वृद्धयामय चि० ६,५८

वृद्धयावरणम् उ० ३५,४५

वृद्धयावरण उ० ३६,७४

वृद्धयाल्हादकारकम् उ० ४०,१०

वृद्धय सू० २८,२६

॥ नि० ११,१४

वृद्धयन शा० १,५२

॥ नि० १३,५

॥ चि० १६,४७

वृद्धयासमाय उ० ४०, ३९

वृद्धयारसि चि० ७,२५

वृद्धयारसो सू० ४,९

वृद्धाश्रया नि० १७,१७

वृद्धतम् सू० १२,१४

वृद्धदा नि० ७,३८

वृद्धदकापु नि० ८,७

वृद्धप्रहम् क० ३,१६

॥ चि० १४,३३

वृद्धाह उ० ३७,१८

वृद्धाहे क० १,१२

वृद्धव्यस्यसंधिता सू० ११,१६

वृद्धस्तिशून्यम् चि० १९, ३०

वृद्धदीपनभेषज्यसयोगा

त् सू० ४,२०

वृद्धजम् सू० १५,४५

वृद्धोग नि० १६,५१

वृद्धागकामलाश्विप्रश्वास
कासगल्पहान् सू० १४, २८

वृद्धोगकासहा चि० ३,३२

वृद्धोगग्रहणीदोषमूत्रसगम-
वाहिका नि० ७,५०

वृद्धोगतिमिरव्यगग्रहणीश्वि

प्रकामला चि० १९, ६

वृद्धोगम् उ० ३९,४०

वृद्धोगव्यासगुल्मजित् चि० ६,२९

वृद्धोगे क० १,४४

॥ ॥ २,५०

॥ चि० ६,२५

॥ ॥ ४०.

॥ ॥ १५,२०

वृद्धो।पु चि० ६,४१

वृद्धिमासत शा० १,७९

वृद्धिशोधनम् सू० ५,२७

वृद्धनाभिसलिस्थ नि० ११,१८

वृद्धनाभ्यो सू० १,७

वृद्धत्रजिह्वाश्रवणापदह

नि० १०, ३८

वृद्धमूत्रपुतीथुकाप्रिदोषरो

पगरोहरम चि० १६, २८

वृद्धमद्वरागे सू० ३०,५

वृद्धमाहश्वासहिमाशिरारु-

जा उ० ३७,५२

वृद्धास सू० २८,७

॥ नि० २,२२

॥ ॥ ५,९

॥ ॥ ४४

॥ ॥ ७,४८

वृद्धासतद्गारुचिपीनता सू० २२,१२

वृद्धासदो वृद्धमन्यदर्शनम्
नि० ११,५१-

वृद्धासम् नि० १४,५०

॥ चि० १४,२८

वृद्धपश्वासपीनता नि० २,२१

वृद्धपितरोमत्वम् उ० ३,१५.

वृद्धपितरोमनाम् उ० ३७,१३

वृद्धपितरोमा शा० ५,११९

॥ नि० ८,७

वृद्धपितृककमाशिनी उ० ११, ४८

वृद्धे सू० १९,७४

हेतुनाम् सू० ८,३

हेतुमतीक्षिण सू० १३, १९

हेतुमि सू० १२,५७

हेतुमद नि० ११,२, १

हेतुमदान नि० ३,२१

हेतुमान् उ० ४०,६५

हेतुमत्तणसाधने उ० १६, ६०

हेतुलिगानाम् नि० १३, ३७

हेतुविषयम् सू० ८,२३

हेतुविशेषान् सू० १२,६६

हेतुविशेषे नि० १३,२२

हेतुवर्थाधिविपर्यस्तविपर्य

स्तार्थकारिणाम् नि० १,६

हेतुः सू० २,२५

॥ ॥ १२,५८

हेतुस्त्रिगुणम् चि० ८,९७

हेतुकारितसाधनम् सू० १२, ३०

हृत्पादिकाभ्यावयवे नि० १,११

हेम उ०. ३५, ५६.	हेमादिसंभवम् सू० १९, ७२.	ऋनिद्राधीभृतिस्तयः वि०.
॥ ॥ ४०, ४९.	हेत्रा वि०. १८, ३३.	२, ४२
हेमघृतेन उ०. १३, ९६.	हेमम् शा०. १, ३८.	ऋधिरदालिद्विनिगालुष्पाक
हेमचूर्णस्य सू० ७, २७.	हेमवतो सू०. १५, ४०.	रुकेः उ०. १३, ६९.
हेमधात्रीरज उ०. १, १०.	हेमगवीनान् उ० ३९, १७१.	ऋधिरनागराभ्याम् उ०. ९,
हेमताद्विषु सू०. २२, २१.	होमम् उ०. ३, ५९.	९.
हेमके सू० ३, ७.	होममंत्रवलीज्यानाम् उ०.	ऋधिरम् क०. ४, ६२.
॥ उ०. ३९, ६६.	४, ८.	॥ वि०. २, १५.
॥ क०. २, २६.	होमैः उ०. ३, ४०.	॥ ॥ १, ६२.
हेमपागे सू०. ७, ३८.	हस्तने सू०. १६, १८.	॥ ॥ २०, १२.
हेममत्स्याभक्त उ०. १, ४९.	ऋतीघर्तीम् सू०. १६, १७.	ऋधिरपकशास्त्रेणेतुचरत्य
हेमरूप्यादिधानुजम् सू०.	॥ ॥ १८.	सु उ०. १६, १२.
२८, ४२.	ऋस्यः शा०. ५, २३.	ऋधिरवैकतस्यापस्वपासु-
हेमलोहाद्यैः उ०. १६, ४५.	ऋस्यजाम् उ०. १२, ३३.	क्ताहमीचंदनद्विदुर्नानि
हेमश्वेतवचानुष्टम् उ०. १,	ऋस्यदर्शना उ०. १२, १५.	उ०. ३७, ८२.
४८.	ऋस्यमभ्योत्तमाः सू०. १६,	ऋधिर्योमलनागरे. वि०. ९,
हेमादिधानुदावृत्तिधवेणुजम्	१७.	८५.
सू०. १९, ९.	ऋस्यना सू०. १९, ६५.	ऋदादन सू०. १०, २.
हेमादिवद्रूपानुरक्तम् उ०.	ऋस्यवृद्धविषयंयम् उ० १२,	ऋदादनम् सू०. ९, १९.
३९, १०१.	४	ऋदादि सू० ५, १.